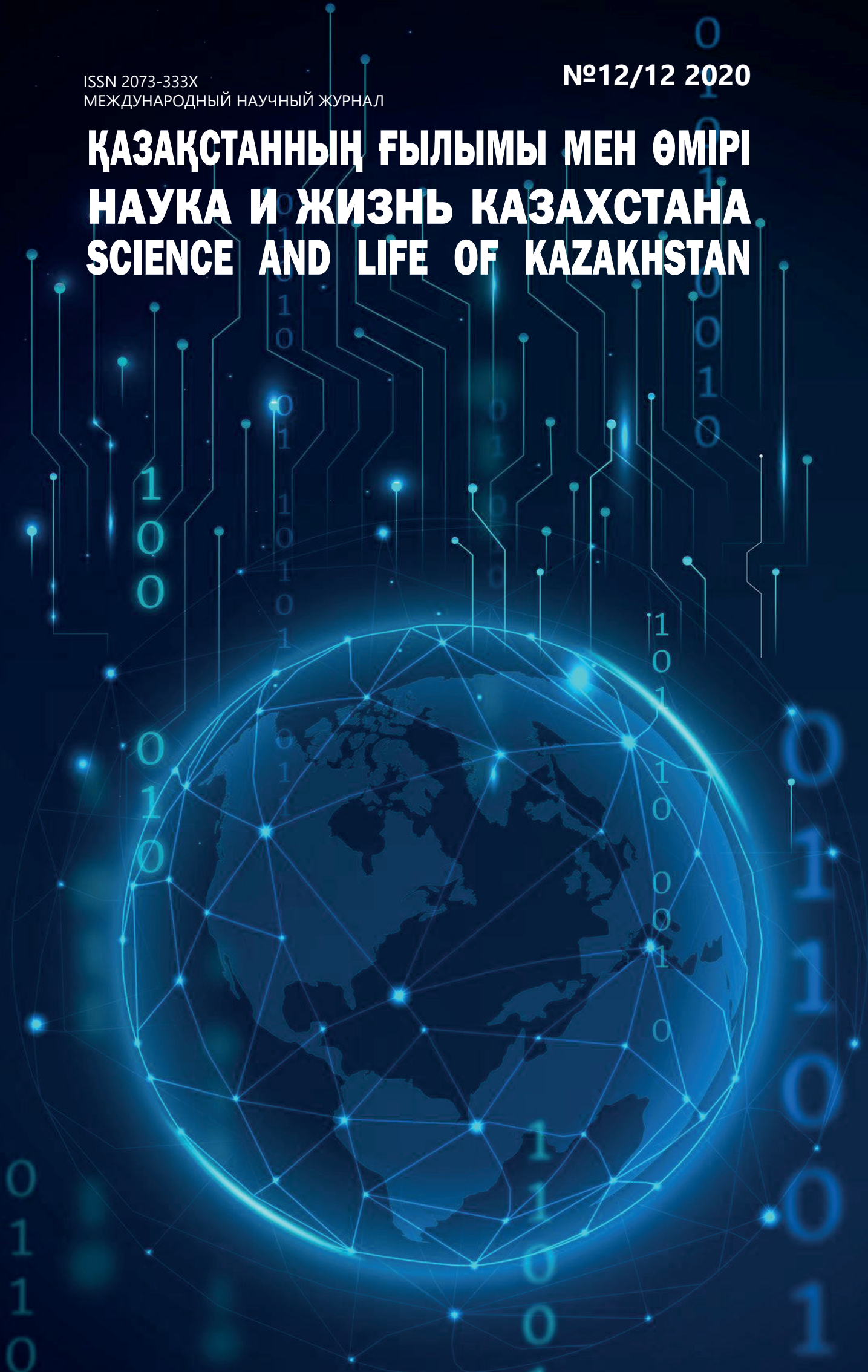

ISSN 2073-333X
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

№12/12 2020

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Құрылтайшы:

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:

МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:

INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

№12/12
2020

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Бас редактор – **Алауханов Е.О.** «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң
ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – **Алауханов Е.О.** «Заслуженный деятель Казахстана», доктор
юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.** «Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor
of Law Sciences, professor

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

1. Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор
2. Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
3. Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
4. Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
5. Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
6. Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы
7. Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
8. Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
9. Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор
10. Бабурин С.Н., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
11. Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)
12. Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор
13. Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)
14. Бөрібеков К.К., қоғам қайраткері
15. Букалерева Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
16. Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
17. Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор
18. Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
19. Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)
20. Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
21. Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
22. Дикаев С.У., з.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
23. Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
24. Елешов Р., а.-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
25. Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
26. Есім Ф., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
27. Жұмағұлов Б.Т., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
28. Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
29. Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
30. Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)
31. Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
32. Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)
33. Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор
34. Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
35. Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
36. Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
37. Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
38. Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
39. Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
40. Мұтанов Ф.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
41. Мұхамеджанов Т.М., профессор, композитор
42. Оразалин Н.М., ақын-драматург
43. Рагимов И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
44. Рахимжанов А.М., с.ғ.д., профессор
45. Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
46. Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор
47. Сыдықов Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
48. Тұрсынов С.Т., з.ғ.д., профессор
49. Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті
50. Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

1. Абдуллаев К.К., а.-ш.ғ.д., профессор
2. Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор
3. Асанғазы О., қоғам қайраткері
4. Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор
5. Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор
6. Әлиев Д.М., з.ғ.к., қоғам қайраткері
7. Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)
8. Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
9. Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор
10. Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
11. Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
12. Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
13. Жанабилев Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)
14. Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор
15. Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)
16. Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)
17. Ивона Массакки, профессор (Польша)
18. Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор
19. Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)
20. Корконосенко С.Г., ф.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
21. Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)
22. Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор
23. Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор
24. Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
25. Мажейка Кипрас И., MEATP акад. (Мәскеу)
26. Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
27. Мельник Г.С., ф.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
28. Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
29. Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)
30. Мұхамедидұлы А., ф.ғ.д., профессор
31. Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
32. Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
33. Рүстемов Б.Т., жазушы-публицист
34. Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор
35. Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)
36. Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
37. Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор
38. Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент
39. Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
40. Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
41. Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
42. Төлеген М.Ә., доктор PhD, ШҚМУ ректоры
43. Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор
44. Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор
45. Тұрсынов Х.М., т.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ
46. Усманов А., п.ғ.д., профессор
47. Усманов С.У., т.ғ.д., профессор
48. Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
49. Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)
50. Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)
51. Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
52. Шаукенова З.К., з.ғ.д., профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

1. Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
2. Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
3. Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
4. Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
5. Аликперов Х.Д., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
6. Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
7. Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
8. Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
9. Байменов А.М., к.тех.н., профессор
10. Бабурин С.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
11. Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
12. Бисенов К.А., д.т.н., профессор
13. Борибеков К.К., общественный деятель
14. Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
15. Букалерева Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
16. Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)
17. Гаипов З.С., д.п.н., профессор
18. Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
19. Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
20. Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
21. Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
22. Дикаев С.У., д.ю.н., профессор (Санкт-Петербург)
23. Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
24. Елешов Р., д.с.-х.н., академик НАН РК
25. Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор
26. Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
27. Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
28. Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
29. Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
30. Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
31. Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
32. Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
33. Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
34. Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
35. Кул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
36. Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
37. Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
38. Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
39. Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
40. Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
41. Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ
42. Мухамеджанов Т.М., профессор, композитор
43. Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
44. Рахимжанов А.М., д.полит.н., профессор
45. Рустамбаев М.Ю., д.ю.н., профессор (Ташкент)
46. Оразалин Н.М., поэт-драматург
47. Султанов К.С., д.пол.н., профессор
48. Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
49. Турсынов С.Т., д.э.н., профессор
50. Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор
2. Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
3. Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
4. Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор
5. Алиев Д.М., к.соц.н., общественный деятель
6. Асангазы О., общественный деятель
7. Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
8. Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
9. Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
10. Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
11. Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
12. Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
13. Жанабилева Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)
14. Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор
15. Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
16. Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)
17. Ивона Массаци, профессор (Польша)
18. Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
19. Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
20. Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
21. Корконосенко С.Г., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)
22. Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
23. Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
24. Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)
25. Мажейка Кипрас И., академик MEATP (Москва)
26. Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)
27. Мельник Г.С., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)
28. Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
29. Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)
30. Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
31. Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор
32. Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
33. Рустемов Б.Т., писатель-публицист
34. Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
35. Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
36. Сапиев О.С., общественный деятель РК
37. Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
38. Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
39. Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
40. Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
41. Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
42. Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
43. Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
44. Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
45. Турсынов Х.М., д.и.н., профессор, МКТУ им. Х.А. Ясави
46. Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
47. Усманов А., д.п.н., профессор
48. Усманов С.У., д.т.н., профессор
49. Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)
50. Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
51. Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)
52. Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)

EDITORIAL BOARD:

1. *Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
2. *Abdrasilov B.S., Dr. of Biological Sciences, Prof.*
3. *Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
4. *Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)*
5. *Alikperov Kh.D., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class*
6. *Asanov Zh. K., Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan*
7. *Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, Prof.*
8. *Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, Prof.*
9. *Baimenov A.M., Candidate of Technological Sciences, Prof.*
10. *Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
11. *Baburin S.N., Dr of Historical Sciences, Prof. (Moscow)*
12. *Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
13. *Boribekov K.K., public figure of RK*
14. *Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)*
15. *Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
16. *Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, Prof., judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)*
17. *Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
18. *Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
19. *Grib V.V., Dr. of Law Sciences, Prof., editor-in-chief (Moscow)*
20. *Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, Prof. of BSU (Minsk)*
21. *Dikayev S.U., Dr of Law, Prof. (St. Petersburg)*
22. *Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, Prof.*
23. *Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, Prof.*
24. *Yeleshov R., Dr.of Agricultural Sciences, acad. NAS RK*
25. *Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, Prof.*
26. *Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK*
27. *Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK*
28. *Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK*
29. *Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)*
30. *Ydyrysov D.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
31. *Kasimbekov M.B., Dr. of Political Sciences, Prof.*
32. *Kozachenko I.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Yekaterinburg)*
33. *Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, Prof. (Krasnodar)*
34. *Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, Prof. (Vladivostok)*
35. *Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
36. *Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
37. *Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
38. *Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Saratov)*
39. *Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, MSAL)*
40. *Mukhamedzhanov T.M., Prof., composer*
41. *Musakhodzhayeva A.K., Prof., rector of KazNAA*
42. *Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, Prof., academician of NAS RK, rector of KazNU*
43. *Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
44. *Rakhimzhanov A.M., Dr. of Political Science, Prof.*
45. *Rustambayev M.Yu., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
46. *Orazalin N.M., poet, playwright*
47. *Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
48. *Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU*
49. *Tursynov S.T., Dr. of Economic Sciences, Prof.*
50. *Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, Prof., President of St. Petersburg International Criminological Club*

EDITORIAL COUNCIL:

1. *Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, Prof.*
2. *Abishev T.D., Candidate of Law Sciences*
3. *Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
4. *Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, Prof.*
5. *Aliyev D.M., Candidate of Social Sciences, Public figure*
6. *Asangazy O., public figure*
7. *Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, Prof. (Kostanay)*
8. *Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan*
9. *Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
10. *Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)*
11. *Danilov A.P., Candidate of Law Sciences, associate Prof. (St. Petersburg)*
12. *Zaripov Z.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Ryazan)*
13. *Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
14. *Zhanabilov N.Ye., Candidate of Law Sciences, Prof. (Astana)*
15. *Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
16. *Ivona Massaki, Prof. (Poland)*
17. *Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences*
18. *Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
19. *Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Samara)*
20. *Korkonosenko S.G., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Petersburg)*
21. *Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
22. *Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
23. *Kufleva V.N., Candidate of Law Sciences, assistant Prof. (Krasnodar)*
24. *Mazheika Kipras I., academician of PANS(Moscow)*
25. *Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
26. *Melnik G.S., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Petersburg)*
27. *Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
28. *Moldabayev S.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Almaty)*
29. *Mukhamediuly A., Dr. of Philosophical Sciences, Prof.*
30. *Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
31. *Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»*
32. *Rustemov B.T., writer, publicist*
33. *Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, Prof.*
34. *Salomov B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
35. *Sapiyev O.S., public figure of RK*
36. *Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
37. *Seitzhanov A.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
38. *Siegmund O., Dr. of Law Sciences, Prof. (Germany)*
39. *Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
40. *Sydykova L.Ch., Dr. of Law Sciences, Prof. (Bishkek)*
41. *Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, Prof.*
42. *Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU*
43. *Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, Prof.*
44. *Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, Prof.*
45. *Tursynov Kh.M., Dr of Historical Sciences, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*
46. *Fadeyev V.N., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
47. *Usmanov A., Dr. of Political Sciences, Prof.*
48. *Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
49. *Cheladze G., Dr. of Law Sciences, Doctor of Business Administration, Prof. (Georgia)*
50. *Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, Prof.*
51. *Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Harkov)*
52. *Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)*

«Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым».
Александр Македонский

«Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр».
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта

бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Журналдың бас редакторы проф. Е.О. Алауханов 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылыми метрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- ▶ Байқау жеңімпаздары;
- ▶ Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- ▶ Білім мен ғылым мәселелері;
- ▶ Жас ғалымдар мінбері;
- ▶ Мерейтой;
- ▶ Айтулы шара;
- ▶ Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;

Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4x5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.

2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.

3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;

4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**

5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:

2. **Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.

3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.

4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1, 25 см.

5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.

6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.

7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.

8. **Авторлардың саны екеуден аспауға тиіс.**

Мақала үшін төлемақы – 18 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге арналған карта нөмірі:

5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold

ЖСН: 9207 1540 0124

Мақаланы қабылдау және нөмірдің басылымы бойынша бас редакторға хабарласыңыздар!

Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	ұялы тел.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	ұялы тел.: +7 (978) 7736360

Журнал редакциясының мекенжайы:

Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp)

Ғылыми редактор: Ақжанар
+7 778 515 99 50

«Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир и людей».
Хуго Штейнхаус

«Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать».
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ**» включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) для публикации основных результатов научной деятельности, утвержденного приказом Председателя ККСОН от 10 июля 2012 года № 1082, по специальностям юридических, филологических, педагогических и других наук.

Журнал «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА**» издается с февраля 2009 года, регулярно и распространяется по подписке. Издание востребовано как в Республике Казахстан, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют статьи ведущих иностранных авторов, широко публикуемые на страницах журнала, и география

подписки. Отличие журнала от других рецензируемых и периодических изданий в том, что статьи публикуются, **(на восьми языках)** казахском, русском, английском, французском, китайском, немецком, чешском и венгерском языках, рецензируются членами интернационального состава редколлегии, посвящаются различным направлениям гуманитарной науки.

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана» – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года гл. редактор журнала проф. Е.О. Алауханов вступил в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей — Ассоциацию научных редакторов и издателей (**Association of science editors and publishers**).

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- ▶ Победители конкурса ▶ Имя в истории и науке
- ▶ Вопросы образования и науки ▶ Трибуна молодых ученых
- ▶ Юбилей ▶ Мероприятия
- ▶ Рецензии, новые книги ▶ Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1) **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.

2) **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.

3) **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовывается с Редакцией журнала.

4) **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.

5) **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.

6) **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат».

НЕ ДОПУСКАЕТСЯ ПЛАГИАТ!

7) **В статье** необходимо ссылаться на труды **казахстанских авторов**, внесших развитие и совершенствование в отечественную науку.

СТАТЬИ БЕЗ ССЫЛОК НА КАЗАХСТАНСКИХ (ОТЕЧЕСТВЕННЫХ) АВТОРОВ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!

Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».

8) **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: Согласно формату журнала, просим авторов использовать официальное фото в размере 4x5, которая будет опубликована вместе со статьей. **Фото уже помещается в документ со статьей над фамилией автора во избежание недоразумений среди авторов статьи. Просим помещать фото в хорошем качестве!**

9) **НАСТОЯТЕЛЬНО ПРОСИМ КАЖДУЮ СТАТЬЮ ПРОВЕРЯТЬ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ АНТИВИРУС ВО ИЗБЕЖАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ НЕДОРАЗУМЕНИЙ!**

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1) **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.

2) **Структура научной статьи:**

1 **индексы УДК и / или ББК; пишется в левом верхнем углу выделенным жирным шрифтом**

2 **Ф.И.О. АВТОРА ПИШЕТСЯ ПОЛНОСТЬЮ БЕЗ СОКРАЩЕНИЙ И.О.**

2.1 **Сведения об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание);**

СТАТЬЯ НЕ ПРИНИМАЕТСЯ БЕЗ ПОЛНОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ АВТОРЕ! ПРОСИМ ПЕРЕПРОВЕРЯТЬ ВАШИ ДАННЫЕ ПЕРЕД ОТПРАВКОЙ ВАШЕЙ ПУБЛИКАЦИИ! РЕДАКЦИЕЙ НЕ ИСПРАВЛЯЮТСЯ ВАШИ ДАННЫЕ ПОСЛЕ ВЫПУСКА ЖУРНАЛА!

3 **название статьи – ПИШЕТСЯ ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ**

4 **аннотация** (из 3–4 предложений) на казахском, русском, английском языках;

5 **ключевые слова** (в количестве не более 5-ти) на трех языках после каждой аннотации;

6 **текст статьи;**

7 **библиографический список**

Смотреть пункт 7

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ пишется для статьи на русском языке

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ ПИШЕТСЯ ДЛЯ СТАТЬИ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

REFERENCES пишется для статьи на английском языке

Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., данные об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на **английском, казахском и русском языках.**

3) **Статья** должна состоять из следующих элементов: Введение, Основная часть и Заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.

4) **Текст** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1, 25 см.

5) **Подписывать отправляемый документ фамилией и именем автора статьи.**

6) **Ссылки** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по

тексту статьи только с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. **Пример внутри текстовой библиографической ссылки:** [Савицкий В.М., 1996, с. 47].

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. **Например, в тексте:** «В соответствии с п. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, «решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. Пример: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

7) **Библиографический список** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания.

Пример оформления учебного пособия: Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб. пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. — М.: Бек, 1996. — 320 с.

Пример оформления научной статьи: Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. — Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018. Т. 18. № 7. — С. 52-62.

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций:

Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире / Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм — М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. — С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX — первой половине XX в.: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. — М., 2013. — 47 с.

Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX — начала XX вв.: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. — М., 2018. — 425 с.

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

8) **Статьи**, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.

9) **Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очереди.**

10) Число авторов не должно превышать не более двух.

ВНИМАНИЮ АВТОРАМ!

МЫ БЛАГОДАРИМ И ЦЕНИМ ВАС ЗА ВЫБОР НАШЕЙ РЕДАКЦИИ, НО ПРОСИМ ВАС ДОЖИДАТЬСЯ ОТВЕТА О ПРИНЯТИИ ВАШЕЙ СТАТЬИ! ПЛАТА ЗА ПУБЛИКАЦИЮ СТАТЬИ ПРОИСХОДИТ ТОЛЬКО ПОСЛЕ ПРИНЯТИЯ. МЫ ПРОСИМ ВАС ЗАРАНЕЕ НЕ ОПЛАЧИВАТЬ ЗА ПУБЛИКАЦИЮ!

БЛАГОДАРИМ ЗА СОТРУДНИЧЕСТВО!

Оплата по реквизиту:

Публикационная плата составляет 18 000 тенге.
Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

По приему статьи и выпуску номера обращайтесь к гл. редактору!

Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	моб.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	моб.: +7 (978) 7736360

Адрес редакции журнала:

г. Алматы, пр. Абылай хана, 113, 27 офис
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828
(WhatsApp)

Научный редактор:

Акжанар
+7 778 515 99 50

**«Всегда выбирайте самый трудный путь –
на нем вы не встретите конкурентов»**
Шарль де Голль

**«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к
возврату утроенного инвестированного капитала»**
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КАРГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции

39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Ахмеджанова Г.Б., Жунусов Н.Ж. МОШЕННИЧЕСТВО В СТРАХОВАНИИ: ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ВОПРОСА	21
Ахмеджанова Г.Б., Жунусов Н.Ж. ПРАВОНАРУШЕНИЕ КАК ОСНОВА ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ	28
Ахмеджанова Г.Б., Жунусов Н.Ж. СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ САНАНЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	34
Ахмеджанова Г.Б., Олжабаев Б.Х. ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ КОРРУПЦИИ В РЕШЕНИИ ПРОБЛЕМ ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	39
Забих Ш.А., Забих Қ.Ж. ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ГРАЖДАНСКОЙ АВИАЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	45
Иманбекова М.М., Азимбек А.Қ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӨНІНДЕГІ УӘКІЛДІ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ	53
Иманбекова М.М., Мавлянова И.Б. COVID-19 ПАНДЕМИЯСЫ КЕЗІНДЕГІ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ШЕКТЕЛУІ ЖӘНЕ БҰЗЫЛУЫН ТАЛДАУ	57
Nyssanova S., Sultanova E., Turdalieva T. ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY FOR HUMAN RIGHTS	65
Seraliyeva A.M., Nekrassova I.G. FEATURES OF CONDUCTING A BUSINESS GAME ON CONSIDERATION OF A CRIMINAL CASE IN COURT	69
Тлепбергенов О.Н., Абдрахманов Д.С. ҰЛТТЫҚ САНАНЫ САУЫҚТЫРУ МЕН ҚЫЛМЫСТАН САҚТАНДЫРУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ БАЙЛАНЫСЫ	74
Турдалиев А.О., Бағытжан Г.Б., Ибраева М. ӘКІМШІЛІК ЖАУАПКЕРШІЛІК ТҮСІНІГІ	79
Тусупова А.Ж., Мынбатырова Н.К. МЕМЛЕКЕТ БАСШЫЛАРЫНЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІН ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ	83

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Абдыкеримова Э.А., Туркменбаев А.Б. ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ЖАҢА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	91
Абдыров А.М., Кочкорбаева Э.Ш. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ ОБУЧАЮЩИХСЯ	99
Абилкасимова Г., Рзаханова А.А. БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ	107
Астамбаева Ж.К., Жұмабаева Ә.Е. БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК-МАТЕМАТИКАЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ ТҰҒЫРЛАРЫ	112
Atabayeva F.K. PERSONALLY-ORIENTED FOREIGN LANGUAGE EDUCATION AND EDUCATIONAL ENVIRONMENT	120
Ахметова А.И., Жанабегенова У.Н. МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЕРЕСЕК ЖАС БАЛАЛАРЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА «ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫ» ҰҒЫМЫНЫҢ МӘН-МАҒЫНАЛЫҚ СИПАТЫ	133

Ахтанова С.К., Муталиева А.Ш., Сейдәлі Г.У. ДИДАКТИКАДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР - ЖАҢА ІЗДЕНІС БАСТАУЫ.....	140
Бакирова С.А., Кульбекова А.К. ТЕХНОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ В РЕАЛИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ ПО ХОРЕОГРАФИЧЕСКОМУ ИСКУССТВУ	154
Баялиев А.Н., Абдиманапов Б.Ш. ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ АЯСЫҢДА МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯ КУРСЫНДА ГЕОЭКОНОМИКАНЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	160
Бузаубакова К.Д. ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДАҒЫ ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН ТӘЖІРИБЕЛІК САБАҚ	165
Ахметова А.И., Жанабергенова У.Н. МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЕРЕСЕК ЖАС БАЛАЛАРЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ КОМПОНЕНТТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ- МАЗМҰНДЫҚ МОДЕЛІ.....	171
Галиева А.Н., Мырзай М.Н. АРНАЙЫ ПЕДАГОГТИҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТТЕГІ ДЕОНТОЛОГИЯЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫ.....	175
Ералин Қ.Е., Ералина А.Қ. БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНІҢ ОБРАЗДЫҚ ТІЛІ	178
Жакупова А.Ж., Манкеш А.Е. АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫ МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМДАРДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ	186
Жукенова Г.Б., Кожаметова Д.М. СОПРОВОЖДЕНИЕ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ В УСЛОВИЯХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	192
Журабоева М.Қ., Кәрімжан Ж.С. ЦИФРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН: «БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРГЕ ФИЗИКАНЫ ПРАКТИКАЛЫҚ БАҒЫТТА ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ВИРТУАЛЬДІ АСПАПТАРДЫ ҚОЛДАНУҒА ДАЙЫНДАУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ».....	198
Kaldarova A.K., Kulgildinova T.A. ENGLISH LANGUAGE LEARNING AND TEACHING: PROJECT WORK USING ICT	205
Каражигитова Т.А., Сапарғалиева Г.Р. ОНЛАЙН ОБУЧЕНИЕ И ИНТЕГРИРОВАННЫЕ УРОКИ МАТЕМАТИКИ... ..	210
Kurmanbajewa P.K., Assanowa G.S. DIE SPRACHLICHE KOMMUNIKATIONSBEFÄHIGUNG DER STUDENTEN.....	216
Муктарова Э.С., Бактыбаева Д.А. «ҰШҚАН ҰЯ» ПОВЕСІН ОҚЫТУДА ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ БАҒАЛАУ ЖҮРГІЗУДІҢ ТИІМДІЛІГІ	220
Nurshaikhova Zh.A., Begaliyeva S.B. MENTALITY AND INTERNATIONAL COMMUNICATION	224
Омаров Б.С., Есиркепов Ж.М. ЖАСӨСПІРІМ БАЛУАҢДАРДЫҢ КҮРЕСУ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІН ЖЕТІЛДІРУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУЫ	229
Омаров Б.С., Оразбаев Е.Д. БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ЖАТТЫҚТЫРУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЛЫҒЫН АНЫҚТАУДАҒЫ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕР	235
Оралбекова А.К., Арзымбетова Ш.Ж. БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ МАМАННЫҢ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	241
Рамазанова С.А., Әліпбаева Д.С. ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ САБАҚТАРЫНДА ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСІ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК- ТАНЫМДЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	247
Оралбекова А.К., Ортаева А.С. ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ МЕКТЕПКЕ БЕЙІМДЕУ ҮШІН «ӘЛЕМДІ ТАҢУ» КОМПЬЮТЕРЛІК БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫН ЖАСАУ ЖОБАСЫ ТУРАЛЫ	250
Рысбекова А.Қ., Дүйсенбай А.Қ. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ МОТИВАЦИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	258

Сарбасова В.Н., Алиева Д.А. НАЦИОНАЛЬНОЕ САМОСОЗНАНИЕ БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА СКВОЗЬ ПРИЗМУ СОВРЕМЕННЫХ НОРМ ТОЛЕРАНТНОСТИ	263
Сейдахметов Е.Е. СТУДЕНТТЕРДІҢ ДЕНСАУЛЫҒЫН САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫМЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ... ..	268
Сугуралиева А.М., Шалабаева Ж.С. БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	272
Султанмұрат М.С., Дилдабекова А.К., Султанова Г.Ф. КОММУНИКАТИВТІК ЛИДЕРЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	277
Султанова Н.К., Еркінтаева Д.У. ҰЛТТЫҚ ТӘЛІМ–ТӘРБИЕ МАЗМҰНЫ АБАЙ МЕН М.ӘУЕЗОВТЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫҢДА	281
Сүйерқұл Б.М., Болыс А.Е. ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ОРНИТОНИМДЕРДІҢ ҚАТЫСУЫМЕН ЖАСАЛҒАН МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР СЕМАНТИКАСЫНДАҒЫ САБАҚТАСТЫҚ	288
Tugelbaeva G.T., Duisenbaeva D.S. THE THEORETICAL PREDICTING THE STATE OF ATMOSPHERIC POLLUTION WITH LAWS OF STATISTICAL PHYSICS	294
Туркменбаев А.Б., Абдыкеримова Э.А. ОНЛАЙН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ВИРТУАЛДЫ ЗЕРТХАНАЛЫҚ САБАҚТАРДЫ ӨТКІЗУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	299
Тусупбекова М.Ж., Мадгазиева Ж.И. РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ МЕТОДА SCRUM В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ	307
Uteubayeva E.A., Taikumanova M.A. LANGUAGE COMPETENCE DEVELOPMENT PROBLEMS IN TEACHING LSP	311
Chekina Y.B., Pavlova T.V., Abikenova Zh.Zh. METHODS OF INTERACTIVE LEARNING OF RUSSIAN LANGUAGE FROM A POSITION OF A COMPETENCE MODEL OF LEARNING	322

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Abuali A.M., Buzaubakova K.D. DIAGNOSTICS OF IMPROVING QUALITY OF TUITION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ACCORDING TO THE UPDATED EDUCATIONAL PROGRAM.....	329
Айтказина Т.Т. ИНОСТРАННЫЕ СТУДЕНТЫ ИЗУЧАЮТ ТВОРЧЕСТВО АБАЯ КУНАНБАЕВА.....	332
Айтказина Т.Т., Дин Ханьлэй ИЗУЧЕНИЕ РУССКИХ И КИТАЙСКИХ ПОСЛОВИЦ В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ.....	337
Ахметова Б.З., Дускенова Д.О. КОЛЫБЕЛЬНАЯ ПЕСНЯ КАК ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТУРЫ ДЕТСТВА: ТРАДИЦИИ И СОВРЕМЕННОСТЬ ...	342
Балгазина Б.С., Унгарбаева Г.И. УЧИМСЯ ДИСТАНЦИОННО: ЦИФРОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК НЕРОДНОМУ/ ИНОСТРАННОМУ	347
Балтабаева Г., Ахилбаева С.Е. ОРАЛХАН БӨКЕЙ ПРОЗАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ	352
Балтабаева Г., Ескожанов М.К. ДУЛАТ ИСАБЕКОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ЗАМАН ШЫНДЫҒЫ... ..	356
Бегалиева С.Б., Минаева Н. ИННОВАЦИОННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ ЛИТЕРАТУРЕ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ	360
Бегалиева С.Б., Синьцзюнь Я. ВЕРБАЛИЗАЦИЯ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КОНЦЕПТА «УЧЕНИЕ» НА ОСНОВЕ РУССКОГО И КИТАЙСКОГО ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОГО ФОНДОВ.....	366

Бегалиева С.Б., Сяньсюе У. РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ БУДУЩЕГО ПРЕПОДАВАТЕЛЯ	372
Bekkozhanova G., Manarova G. FORMATION OF STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCIES ON THE BASIS OF FOREIGN LANGUAGE INTENSIVE TEACHING METHODS.....	377
Bimasheva G.S., Kudarova K.T. PROFESSIONAL ORIENTATION OF TEACHING ENGLISH IN NON-LINGUISTIC UNIVERSITIES	389
Ван Мен, Балгазина Б.С. ПОСЛОВИЧНЫЙ ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В КИТАЙСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА.....	393
Ван Дунлин, Балгазина Б.С. КИТАЙСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ НА ТЕМУ «УЧЕБА»: ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ	399
Го Сюйян, Нурагунова Г.М. К ВОПРОСУ КЛАССИФИКАЦИИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО И КИТАЙСКОГО ЯЗЫКОВ).....	405
Даньян Л., Минаева Н. КОНЦЕПТ «СЕМЬЯ» В РУССКИХ И КИТАЙСКИХ ПАРЕМИЯХ (ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)	412
Дон Лихуэй, Нурагунова Г.М. ВАЛЕНТНОСТНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ГЛАГОЛОВ В КИТАЙСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ.....	417
Ду Вэйянь АКТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ПРИМЕНЕНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА КАК ИНСТРУМЕНТА ФОРМИРОВАНИЯ БИЛИНГВАЛЬНОЙ ЛИЧНОСТИ.....	422
Ду Эньлай, Г.М. Нурагунова РУССКИЕ И КИТАЙСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ: ТОЖДЕСТВА И РАЗЛИЧИЯ.....	426
Елубаева М.С. ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ НАРОДНОЙ МУДРОСТИ - ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК.....	432
Есіркепова И.Е., Мамытбекова Л.Қ. ҚАЗАҚ ТІЛІН ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ҚАЗАҚ ТІЛДІ ЕМЕС АУДИТОРИЯЛАРДА ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ	435
Кабенова Д.М. МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ КАК ОДИН ИЗ АСПЕКТОВ ПРОЦЕССА ИНОЯЗЫЧНОЙ КОММУНИКАЦИИ.....	440
Кайрат К., Ержанова Ф.М. ПРИСТАВОЧНЫЕ И БЕСПРИСТАВОЧНЫЕ ГЛАГОЛЫ ДВИЖЕНИЯ В РУССКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ.....	446
Касенова Г.С. ФОРМИРОВАНИЕ ПРАГМАТИКИ КАК ОБЛАСТИ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ.....	450
Кенжеғалиев С.А., Сембиев Қ.З. ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР ТІЛІНДЕГІ НӨЛДІК ФОРМА.....	457
Мәмбетова М.Қ., Аухымбай Ә.А. КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ АУДАРМА ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ («СОҒҒЫ ЖАПЫРАҚ» ӘҢГІМЕСІ НЕГІЗІНДЕ).....	461
Муктарова Э.С., Сманова Е.А. М. ӘУЕЗОВТИҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАНЫНДАҒЫ ПЕЙЗАЖДЫҢ ПОЭТИКАСЫ	467
Mustafaeva G.K. METHODS OF THE FORMATION LANGUAGE COMPETENCE USING PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH LESSONS.....	471
Өмірбекова Р.Қ., Өтемісова Г.Ж. СӨЙЛЕМНІҢ КОММУНИКАТИВТІК ТИПТЕРІНІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚЫРЛАРЫ.....	475
Сайлауқенова Ә.Е., Беялова А.Е. ҚАЗАҚ ЖӘНЕ КОРЕЙ ТІЛДЕРІНДЕГІ «ЖҮРЕК» КОНЦЕПТІСІ	481
Сапарғалиева Д.Д., Ұзақбай Б.Е. ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ЛИНГВИСТИКАДА ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІНЕ ШОЛУ	486

Саржигитов Е.Т., Имангазинов М.М., Жумакаева Б.Д., Кенан Коч (Кенан Коç) «ЖЫРАУ» МЕН «ЖЫРШЫ» ҰҒЫМЫНЫҢ ТАРИХЫ	491
Сафронова Л.В., Бекмуратова А.Е. «СИНДРОМ УСРЕДНЕНИЯ» В РАСКАЗЕ В. МАКАНИНА «АНТИЛИДЕР»	496
Сахитжанова З.О., Исмаилова Н.А. КӨРҰҒЛЫ ЖЫРЫНЫҢ АҒЫЛШЫН БАСЫЛЫМЫ МЕН ЕСЕНЖОЛОВ НҰСҚАСЫНЫҢ ОБРАЗДАР ЖҮЙЕСІ	502
Сембиев Қ.З., Серімов Е.Е. XII ҒАСЫР ҒАЛЫМЫ ӘЗ-ЗАМАХШАРИДІҢ «МУКАДДИМАТ ӘЛ-АДАБ» СӨЗДІГІНІҢ ТІЛДІК ҚОРЫ ЖӨНІНДЕ БІРЕР СӨЗ	511
Тампилова Э.Б. КАЗАХСТАНСКАЯ ДРАМАТУРГИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ	516
Tatyeva Zh.A. LINGUACOGNITIVE ANALYSIS OF MARKETING DISCOURSE REPRESENTING THE IDENTITY OF USA, UK AND KAZAKHSTANI UNIVERSITIES	521
Телемгенова Б.А. ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ҮЙЛЕНУ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШАРИҒАТПЕН САБАҚТАСТЫҒЫ	527
Токтарова Т.Ж., У Минмин ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА ЕДА В РУССКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ	534
У Кэсинь, Ержанова Ф.М. ОСОБЕННОСТИ СОСТАВЛЕНИЯ ДОГОВОРА КАК ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВОГО СОГЛАШЕНИЯ В РУССКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ	539
Утемисова А.У. ҚЫТАЙ ТІЛІНЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ІЛЕСПЕ АУДАРМА БАРЫСЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ ТҮРЛЕРІ	545
Чжан Хэ, Минаева Н. ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ КОНЦЕПТА «ЧЕЛОВЕК» (НА МАТЕРИАЛАХ РУССКИХ И КИТАЙСКИХ ПАРЕМИЙ)	552
Шмакова Е.С. ОППОЗИЦИЯ «СВОИ» И «ЧУЖИЕ» В СИСТЕМЕ ПЕРСОНАЖЕЙ ПОВЕСТИ Ю.СЕРЕБРЯНСКОГО «ПРАЖАКИ»	557

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

Ақанов Ж.Д., Жұмаш А.Ы. АКТЕР ТІЛ ТЕХНИКАСЫН ДАМУДАҒЫ У.ШЕКСПИР ПЬЕСАЛАРЫНДАҒЫ МОНОЛОГТАРДЫҢ РӨЛІ	566
Досжан Р.К., Ауелбекова А.Ө. ӨНЕР ФИЛОСОФИЯСЫ ЖӘНЕ ЭСТЕТИКА (Рухани жаңғыру контекстінде)	571
Қырғызбай Ұ.Қ. СӘНДІК-ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРДЕГІ ҰЛТТЫҚ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БАҒЫТТАР	575
Сарыбай М.Е., Еркебай А.С. ТЕАТР СЫНШЫСЫ Ә.СЫҒАЙ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТЕАТРЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ	582
Рахман Б.Е., Карамолдаева Д.О. АКТЕР ШЕБЕРЛІГІ ЖӘНЕ БЕЙВЕРБАЛЬДЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС	589
Усманов Р. ВЛИЯНИЕ КАЗАХСКИХ РЕЖИССЕРОВ В РАЗВИТИЕ УЙГУРСКОГО ТЕАТРА	593

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА LAW SCIENCE

УДК 10.77.51

АХМЕДЖАНОВА Г.Б.¹, ЖУНУСОВ Н.Ж.²

¹²Торайгыров университет, г. Павлодар

МОШЕННИЧЕСТВО В СТРАХОВАНИИ: ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ВОПРОСА

Аннотация. Мошенничество — хищение чужого имущества или приобретение права на чужое имущество путём обмана или злоупотребления доверием. При этом под обманом понимается как сознательное искажение истины (активный обман), так и умолчание об истине (пассивный обман). В обоих случаях обманутая жертва сама передает своё имущество мошеннику. Злоупотребление доверием может выступать в качестве самостоятельного способа мошенничества (например, при получении кредита, который должник не намерен возвращать), но чаще сочетается с обманом. Мошенничество известно с древних времен и входит в круг так называемых традиционных преступлений. Вместе с тем мошенничество, как никакой другой вид преступлений, отличается необычным динамизмом форм. Соответственно этому меняются экономические, политические, правовые, информационные и организационные формы (методы) борьбы с этим видом преступлений.

Ключевые слова: страховое мошенничество, уголовная ответственность, хищение чужого имущества, приобретение права на чужое имущество, обман, злоупотребление доверием.

САҚТАНДЫРУ АЛАЯҚТЫҚТАРЫ: МӘСЕЛЕНІ ТЕОРИЯЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ТҮСІНУ

Түйін. Алаяқтық дегеніміз - біреудің мүлкін ұрлау немесе біреудің мүлкіне құқықты алдау немесе сенімге қиянат жасау арқылы алу. Сонымен бірге алдау дегеніміз - шындықты әдейі бұрмалау (белсенді алдау) және шындық туралы үнсіздік (пассивті алдау). Екі жағдайда да алданған жәбірленуші өз мүлкін алаяққа береді. Сенімді теріс пайдалану алаяқтықтың тәуелсіз әдісі ретінде әрекет етуі мүмкін (мысалы, қарыз алушы қайтарғысы келмейтін несие алу кезінде), бірақ ол көбінесе алаяқтықпен үйлеседі. Ежелгі заманнан бастап алаяқтық белгілі және дәстүрлі деп аталатын қылмыстардың бір бөлігі болып табылады. Сонымен қатар, алаяқтық, қылмыстың басқа түрлері сияқты, формалардың ерекше динамизмімен ерекшеленеді. Сондықтан, қылмыстың осы түрімен күрестің экономикалық, саяси, құқықтық, ақпараттық және ұйымдастырушылық нысандары (әдістері) өзгеруде.

Түйінді сөздер: сақтандыру алаяқтық, қылмыстық жауапкершілік, біреудің мүлкін ұрлау, бөтеннің меншігіне құқық алу, алдау, сенімнің бұзылуы.

INSURANCE FRAUD: THEORETICAL UNDERSTANDING OF THE ISSUE

Annotation: Fraud is the theft of someone else's property or the acquisition of rights to someone else's property by deception or abuse of trust. In this case, deception is understood as a deliberate distortion of the truth (active deception) and silence about the truth (passive deception). In both cases, the deceived victim hands over their property to the fraudster. Abuse of confidence can act as an independent method of fraud (for example, when obtaining a loan that the debtor does not intend to repay), but is more often combined with fraud. Fraud has been known since ancient times and is part of the so-called traditional crimes. At the same time, fraud, like no other type of crime, is distinguished by an unusual dynamism of forms. Accordingly, the economic, political, legal, informational and organizational forms (methods) of combating this type of crime are changing.

Key words: insurance fraud, criminal liability, theft of someone else's property, acquisition of the right to someone else's property, deception, breach of trust.

Введение

«Современное состояние преступности в Казахстане характеризуется нарастанием негативных тенденций как в количественном, так и в качественном отношении, а общая оценка криминальной ситуации остается сложной» [1, с. 7]. Одной из разновидностей «современных» преступлений выступает, так называемое, «страховое мошенничество».

Как заявил Председатель правления АО «СК «Коммекс-Өмір» Олег Ханин корреспонденту Делового издания Kursiv.kz в Казахстане резко возрос процент мошеннических операций на страховом рынке, так как законные механизмы, которые бы позволяли эффективно противодействовать мошенничеству в сфере страхования на сегодняшний день отсутствуют [URL: <https://kursiv.kz/news/strakhovanie/2020-01/moshennicheskie-strakhovye-sluchai-mogut-zanimat-18-rynka-v-kazakhstan>]. Поэтому остро встает вопрос о теоретическом осмыслении сущности этого вида преступлений и соответственно разработке способов борьбы с ним.

Основная часть

Как писал Есбергел Оразович Алауханов в своей статье «Феноменальная персона с мировым именем», посвященной 90 – летию академика С.С. Сартаева: «Жизнь - безгранична, состоит из интересных и загадочных явлений» [2, с. 14]. А порой явления, происходящие в нашей жизни могут приобретать не только интересный и загадочный, но и негативный характер. Подобная ситуация характерна для современного страхового рынка суверенного Казахстана.

На сегодняшний день в Казахстане участились случаи страхового мошенничества. Казахстанцы пытаются обманывать страховые компании, завысив оценочную стоимость страхового объекта, инициировав хищение, страхуя уже испорченные объекты или оформляя страховку с целью получения компенсационных выплат и придумывают иные способы обмануть страховые компании. Культура страхования в Казахстане только развивается, и как следствие этого - возникновение новых способов наживы на страховке.

Страховое мошенничество совершается в области, связанной с заключением, действием и выполнением договоров об обязательном или добровольном страховании.

Его особенность, по сравнению с мошенничеством в других сферах общественной жизни, основана на том, что виновный путем обмана или злоупотребления доверием:

1) нарушает отношения по защите имущественных интересов физических и юридических

лиц при наступлении определенных последствий (страхового случая) за счет денежных фондов, формируемых из уплаченных ими страховых взносов (страховых премий);

2) извлекает материальную выгоду из этого незаконно, одновременно причиняя имущественный ущерб законным собственникам или владельцам.

Хотелось бы отметить, что в сфере страхования совершаются и мошеннические действия, непосредственно с ним не связанные. Так, например, работники страхователя - юридического лица или служащие страховщика, применяя обман или злоупотребляя доверием работодателя, могут завладеть его имуществом, присваивать его. В этих случаях говорят о так называемом внутрифирменном мошенничестве. Оно, однако, ничем не отличается от мошенничества, скажем, в банковской или предпринимательской сфере. Учитывая это, в данной статье речь пойдет только о мошенничестве, которое использует специфику отношений страхования.

Страховое мошенничество посягает на собственность как экономико-правовую категорию. Если представить себе собственность структурно, то мы увидим, что она в гражданско-правовом смысле включает в себя экономическое содержание - имущество и его присвоенность собственником (собственность отнесена гражданским законодательством к вещным, имущественным правам) и правовое содержание - правомочия собственника, а именно права на владение, пользование и распоряжение этим имуществом, а также исключительное, только собственнику принадлежащее, право передавать названные правомочия другим лицам (юридическим и физическим) [5, с. 5]. В государстве, провозглашающем защиту собственности, экономическое и правовое содержание ее существуют в едином комплексе; разрывать их можно только искусственно. Поэтому при совершении мошеннических действий в сфере страхования ущерб причиняется обеим составляющим собственности.

Предметом страхового мошенничества в основном выступает имущество в виде денежных средств (страховых выплат, страховых взносов, страховых премий). Следует отметить в то же время, что поскольку закон допускает возможность замены страховой выплаты компенсацией ущерба в натуральной форме, если таковая предусматривалась условиями договора страхования, постольку и предмет страхового мошенничества в этом и некоторых других случаях может выражаться в конкретном имуществе.

Как уже было отмечено, страховое мошенничество состоит в хищении чужого имущества или приобретении права на него в сфере заклю-

чения, действия или выполнения договора об обязательном или добровольном страховании, совершенном способами обмана или злоупотребления доверием, причинившими имущественный ущерб собственнику или законному владельцу.

Страховое мошенничество обладает всеми признаками хищения, которые определены в п. 1 Постановления Верховного Суда РК от 11.07.2003 N8 «О судебной практике по делам о хищениях»: оно является противоправным, безвозмездно совершенным с корыстной целью и причинившим ущерб собственнику или законному владельцу имущества изъятием и (или) обращением чуждого имущества в свою пользу или в пользу других лиц [[URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/P03000008S_](http://adilet.zan.kz/rus/docs/P03000008S_)]. Совершая мошенничество в сфере страхования, лицо, не имея прав на конкретное имущество в конкретной ситуации (страховые взносы, страховые выплаты и т. п.), применяя способы обмана или злоупотребления доверием, незаконно, безосновательно, без внесения соответствующего денежного или иного эквивалента, завладевает указанным имуществом, для того чтобы получить опять-таки незаконную материальную выгоду.

Обман при этом предполагает искажение истины или умолчание о ней (информационное воздействие на потерпевшего), при котором последний вводится в заблуждение, предпринятое с целью заставить его передать виновному не принадлежащее тому чужое имущество или право на него. По форме выражения обман может быть устным, письменным, в том числе с использованием поддельных документов; выделяют также конклюдентную форму обмана.

Под злоупотреблением доверием следует понимать использование виновным для незаконного получения чужого имущества особых, доверительных отношений между ним и потерпевшим. Очень часто в основе их лежат отношения гражданско-правовые, хотя это могут быть трудовые отношения, а также особые личные отношения (родство, дружба и т. п.).

Для того чтобы обман и злоупотребление доверием характеризовали именно хищение, они должны отвечать следующим признакам: еще до получения имущества или права на него виновный должен преследовать цель их присвоения; уже на этот момент он должен принять решение не возвращать полученное имущество или его стоимость потерпевшему.

Проанализируем конкретные, возможные и встречающиеся на практике, разновидности мошенничества в сфере страхования.

Все они по субъекту их совершения могут быть подразделены на мошенничества, совершаемые:

- представителями страхователя-юридического лица; представителями страховщика;

- застрахованными лицами, выгодоприобретателями или страхователями - физическими лицами;

- по сговору различных субъектов отношений страхования (например, застрахованными лицами и представителями страховщика).

Мошенничества, совершаемые представителями страхователя-юридического лица. Этот вид мошенничества может быть, в свою очередь, подразделен на два самостоятельных, в зависимости от того, страхует ли юридическое лицо свои интересы или же оно заключает со страховщиком договор страхования в пользу третьих лиц (например, своих работников).

Когда страхователь-юридическое лицо заключает со страховщиком договор о своем страховании (например, договор о страховании своего имущества или предпринимательского риска), обман может касаться: объекта страхования. Например, представители юридического лица (как правило, непосредственные руководители и (или) бухгалтерские работники) умышленно и безосновательно, с целью получения страхового возмещения увеличивают страховую стоимость (сумму) страхуемого имущества. На практике это достигается путем подделки бухгалтерских или иных документов или заимствования на время проведения экспертизы по оценке стоимости или количества имущества страховщиком чужого имущества и т. п. По истечении срока договора страхования или при спровоцированном самим страхователем страховом случае юридическое лицо незаконно получает страховое возмещение. Следует при этом помнить, что уголовная ответственность в Казахстане носит личный характер и юридические лица не могут быть ее субъектами, хотя это активно обсуждается в науке.

Поэтому приведенный казус, являющийся мошенничеством по существу, на деле может повлечь для виновных лиц, выполняющих должностные или управленческие функции, только ответственность за злоупотребление должностными полномочиями (ст. 361 УК РК), а также за служебный подлог (ст. 369 УК РК) или подделку официального документа, предоставляющего права или освобождающего от обязанностей, или использование подложного документа (ст. 385 УК РК), если подделка имела место. Хищение в виде мошенничества (ст. 190 УК РК) может быть вменено указанным выше лицам дополнительно к уже названным составам уголовного закона, если сумма страхового возмещения (полностью или частично) была этими лицами присвоена путем обмана или злоупотребления доверием; фиктивного наступления страхового случая [[URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226](http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226)]. Обман в данном случае заключается в том, что страховой случай не наступил, в то время как утверждается обратное. Примером может служить

ситуация, при которой застрахованное имущество перевозится в другое место и укрывается и инсценируется факт его похищения неизвестными людьми (взламываются двери офиса, возможно связывание охранников, разбрасываются и частично уничтожаются или повреждаются предметы, находящиеся в помещении, вызываются сотрудники полиции и т. д.). Результатом является получение юридическим лицом-страхователем незаконного страхового возмещения.

Когда страхователь заключает со страховщиком договор страхования в пользу третьих лиц (своих работников, например), обман может заключаться:

- во взимании страховых выплат с тех работников, которые в силу прямого указания закона освобождены от них, и присвоении этих сумм. Здесь деяние совершается, как правило, бухгалтерскими работниками, которые, как и положено, перечисляют страховые взносы за указанных работников страховщику из средств страхователя, но одновременно удерживают эти же взносы из заработной платы застрахованных лиц и присваивают их. Преступление осуществляется путем подделки бухгалтерских и иных документов. Виновные должны быть привлечены к уголовной ответственности за страховое мошенничество, размер которого определяется той суммой, которую рассчитывал похитить виновный (преступление, как правило, продолжаемое); и за подделку документов. Потерпевшие от такого мошенничества - застрахованные лица, которые не должны сами уплачивать страховые взносы;

- в заключении договора страхования уже после наступления события, которое по этому договору определяется как страховой случай. Например, договор страхования заключается в отношении работника страхователя, который явился жертвой несчастного случая на производстве. В этой ситуации ущерб причиняется страховщику, его имущественным интересам, поскольку он вынужден в результате такого обмана произвести страховые выплаты (страховое возмещение, страховое обеспечение). В зависимости от того, как распорядится страхователь этими выплатами, возможна различная квалификация действий виновного. Так, если должностные лица или лица, выполняющие управленческие функции в коммерческой или иной организации, применяя различные обманные уловки, заключили задним числом договор о страховании уже пострадавшего работника и присвоили страховые выплаты, они должны привлекаться к уголовной ответственности за мошенничество, а также за служебное или должностное злоупотребление. Кроме того, возможна ответственность за подделку документов, если она фактически имела место. Если же договор о страховании был заключен задним числом для того, чтобы не застрахованный вовремя по каким-либо

причинам работник все же получил страховое возмещение или обеспечение, действия виновных расцениваются только как служебное или должностное злоупотребление, причинившее имущественный ущерб страховщику в размере произведенных им выплат, и подделка документов, если она фактически имела место. Уголовная ответственность за мошенничество в сфере страхования возможна при описанных обстоятельствах только в том случае, если участвовавшие в обмане лица, в том числе незастрахованный работник предприятия, до заключения задним числом договора страхования условились о том, что они поделят страховые выплаты. Однако в этом случае речь идет уже о другой разновидности страхового мошенничества - сговоре различных субъектов отношений страхования.

Мошенничества, совершаемые представителями страховщика. Как известно, в качестве страховщика может выступать только юридическое лицо, имеющее разрешение (лицензию) на осуществление страхования определенного вида. Представители страховщика могут совершить следующие виды обманных действий:

- заключение договоров страхования на выгодных условиях фиктивной организацией-страховщиком с присвоением полученных страховых взносов. Эта ситуация практически ничем не отличается от так называемых финансовых пирамид. Не собираясь на деле заниматься страховой деятельностью, виновные регистрируют организацию - юридическое лицо, а возможно, и получают лицензию на страховую деятельность только для того, чтобы присвоить денежные средства, передаваемые им в качестве страховых взносов (премий и т. п.). Как правило, регистрация осуществляется по поддельным бухгалтерским и иным (в том числе - личным) документам. Содеянное расценивается как совокупность нескольких преступлений: мошенничество, размер которого определяется суммой всех средств, присвоенных виновными; лжепредпринимательство, которое состоит в факте создания коммерческой лжеорганизации, имеющей целью извлечение имущественной выгоды, причинившем крупный ущерб гражданам, организациям, государству (если он будет доказан), поскольку ущерб, причиненный мошенничеством, уже учтен вменением; подделка документов;

- обман в факте заключения договора, предпринимаемый представителями страховщика, страховыми агентами или страховыми брокерами, в том числе таковыми и не являющимися. Обман может состоять, например, в использовании действительного статуса страхового агента или страхового брокера для фиктивного заключения страхового договора и в присвоении страховых взносов (страховой премии). На самом деле лицо злоупотребляет доверием потерпевшего, основанным на указанном статусе виновного,

и реально страхового договора не заключает. Действия виновного расцениваются как мошенничество. Анализируемая разновидность обмана может выражаться и в том, что мнимое страхование совершается лицом, выдающим себя за страхового агента или страхового брокера. Содеянное в этом случае тоже квалифицируется как мошенничество, с добавлением в необходимых ситуациях состава подделки и использования подложных документов;

- фальсификация результатов экспертизы по установлению стоимости страхуемого имущества. Эти действия предпринимаются страховщиком для того, чтобы снизить страховую сумму и возможные страховые выплаты. Ситуация, однако, не является мошенничеством и может быть квалифицирована как подделка документов. Для лиц, выполняющих управленческие функции в коммерческой или иной организации, или для должностных лиц возможна уголовная ответственность за служебное или должностное злоупотребление, если в результате был причинен существенный вред охраняемым законом интересам (застрахованному лицу или выгодоприобретателю, например, при наступлении страхового случая было выплачено гораздо меньшее страховое возмещение, чем то, которое было бы выплачено, если бы результаты экспертизы не были подделаны).

Мошенничества, совершаемые застрахованными лицами, выгодоприобретателями или страхователями-физическими лицами. Застрахованные лица (страхователи - физические лица) совершают обманные действия или на стадии заключения страхового договора, или на стадии его исполнения - в отношении страховых случаев, или сразу на всех стадиях действия страхового договора. Выгодоприобретатели имеют реальную возможность совершить страховое мошенничество на стадии исполнения страхового договора.

На стадии заключения страхового договора со стороны застрахованных лиц (страхователей-физических лиц) возможны следующие виды обманных действий:

- обман в отношении страхуемого имущества. При этом лицо может: страховать несуществующее имущество, используя для предъявления чужое имущество, взятое на время, или подделанные документы на имущество (например, на якобы находящуюся в собственности квартиру, но на самом деле принадлежащую другим лицам и всего лишь арендуемую виновным);

- вводить в заблуждение относительно реальной стоимости страхуемого имущества, сознательно завышая ее для получения высокого страхового возмещения (обычно используются те же уловки, что и в первом случае - подменяется временно свое имущество на более дорогое чужое имущество, применяется документальный

обман и т.п.);

- страховать одно и то же имущество в размере его полной страховой стоимости у двух и более страховщиков.

В этой разновидности обмана могут присутствовать и два предыдущих вида обманных действий: лицо может дважды и более страховать несуществующее имущество или умышленно дважды и более завышать реальную страховую стоимость страхуемого имущества. Однако для квалификации содеянного как страхового мошенничества вполне достаточно только одного вида обмана - факта двойного страхования имущества. Эта разновидность обмана, однако, предполагает совершение обманных действий и на стадии исполнения страхового договора и соответственно относится к обманным действиям сразу на всех стадиях действия страхового договора;

- обман в отношении других объектов страхования. Это может быть, например, обман в состоянии здоровья застрахованного (страхователя - физического лица), при котором страхуется лицо, неизлечимо больное, как здоровый человек или инвалид I-II группы как вполне трудоспособное лицо и т.д. Для этого виновный прибегает к различным уловкам: подделывает и (или) использует подложные официальные (прежде всего - медицинские) документы, уговаривает другое лицо пройти медосмотр и т.д. Размер страхового мошенничества определяется в этом случае размером незаконно выплаченного страхового обеспечения.

На стадии исполнения страхового договора со стороны застрахованных лиц, выгодоприобретателей, страхователей - физических лиц возможны следующие виды обманных действий:

- обман в наступлении страхового случая (фиктивное наступление страхового случая). Обман здесь заключается в том, что страхового случая не наступил, в то время как утверждается обратное: застрахованное имущество укрывается в другом месте, и инсценируется факт его хищения неизвестными людьми (взламываются двери квартиры или дома, возможно связывание членов семьи, разбрасываются и частично уничтожаются или повреждаются предметы, находящиеся в помещении, вызываются сотрудники полиции и т.д.). Результатом становится получение застрахованным лицом, выгодоприобретателем или страхователем - физическим лицом незаконного страхового возмещения;

- в эту же группу страхового мошенничества входит и обман в факте беременности, предпринятый для того, чтобы получить пособие за постановку на учет в медицинских учреждениях в ранние сроки беременности или пособие по беременности;

- этот обман может выражаться в подделке возрастных паспортных данных для того, чтобы

получить пенсию по старости раньше установленного законом срока, или в подделке срока выслуги лет для получения пенсии по выслуге лет;

- введение в заблуждение относительно факта нахождения в статусе безработного. Лицо встает на учет как безработный для того, чтобы получать социальное пособие по безработице, и одновременно работает в какой-либо организации или является индивидуальным предпринимателем;

- в этом же ряду стоит обман в факте временной нетрудоспособности, когда лицо представляет на работу фиктивную медицинскую справку для получения за время своего отсутствия на рабочем месте заработной платы. Размер страхового мошенничества во всех перечисленных ситуациях определяется размером незаконно выплаченного страхового обеспечения (пособия по беременности, суммы всех полученных лицом пенсионных или иных выплат, суммы пособий по безработице, реально выплаченных, и т. д.);

- осуществление страхового случая самим застрахованным, выгодоприобретателем или страхователем - физическим лицом с целью получения страхового возмещения. В этой ситуации: застрахованное имущество (дом, дача, квартира, автомобиль и т.п.) уничтожается лицом путем поджога, взрыва и т.п. для получения страхового возмещения; с той же целью умышленно причиняется вред своему здоровью. На всех стадиях действия страхового договора со стороны застрахованных лиц (страхователей-физических лиц) возможны все вышеперечисленные виды обманных действий, если они начинают совершаться при заключении страхового договора (например, обман в стоимости страхуемого имущества или в состоянии здоровья страхуемого лица) и заканчиваются обманом, связанным со страховым случаем (например, при его фальсификации) [4, с. 56].

Теперь обратим внимание на мошенничество, совершаемые по сговору различными субъектами отношений страхования. Практически все виды страхового мошенничества, рассмотренные выше, могут совершаться в соучастии. Например, страховая стоимость имущества может быть значительно завышена по сговору между представителями страховщика и страхователем (застрахованным лицом) для того, чтобы получить и разделить между собой незаконное страховое возмещение. Содеянное в данном

и других подобных случаях влечет уголовную ответственность за квалифицированное мошенничество [3, с. 47].

Заключение

Подводя итог вышеизложенному, необходимо отметить, что мошенничество, как никакой другой вид преступлений, отличается необычным динамизмом форм. Соответственно этому меняются экономические, политические, правовые, информационные и организационные формы (методы) борьбы с этим видом преступлений.

В этом связи можно выделить несколько направлений:

1) действия, предпринимаемые страховщиками - страховым компаниям приходится создавать специальные отделы по борьбе с мошенниками;

2) совершенствование законодательства - считаем целесообразным совершенствование уголовного законодательства (об ответственности за мошенничество в целом (в плане ужесточения));

3) информирование населения о наиболее распространенных приемах страхового мошенничества;

4) проведение правоохранительными органами специальных мероприятий по борьбе со страховым мошенничеством;

5) улучшение технической оснащенности правоохранительных органов;

6) разработка комплекса мер по предупреждению страхового мошенничества, как разновидности преступных деяний. При этом под деятельностью по предупреждению преступности следует понимать «соответствующие общественные отношения между социальными субъектами, направленные на ликвидацию криминальных факторов, создание условий, исключающих возможность формирования личности преступника и реализацию ее антиобщественной направленности» [6, с. 102].

Таким образом, в целях предупреждения мошеннических действий, как наиболее распространенных и постоянно совершенствующихся видов преступных деяний, необходим комплексный подход, который в теоретическом плане должен состоять в многоаспектности, а в практическом – в кооперации и координации усилий различных государственных и общественных структур, в том числе и представителей страховых компаний.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алауханов Е.О., Зарипов З. Профилактика преступлений. Учебник / Алауханов Е.О., Зарипов З. – Алматы: Нур-пресс, 2008. – 375 с.
2. Алауханов Е.О. «Феноменальная персона с мировым именем» (посвященной 90 – летию академика С.С. Сартаева) // Наука и жизнь Казахстана, 2017. №5 (49). – С. 14-16.
3. Алгазин А.И., Галагуза Н.Ф., Ларичев В.Д. Страхование мошенничество и методы борьбы с ним / Алгазин А.И., Галагуза Н.Ф., Ларичев В.Д. – М., 2003. – 186 с.

4. Галагуза Н.Ф., Ларичев В.Д. Преступления в страховании / Галагуза Н.Ф., Ларичев В.Д. – М., 2000. – 213 с.
5. Галагуза Н.Ф. «Фокусы» страхования и их полное разоблачение // Новости о страховании, 2000. – С. 5.
6. Криминология. Учебник / Отв. ред. Рогов И.И., Балтабаев К.Ж. – Алматы: ТОО «Издательство «Норма-К», 2004. – 336 с.
7. Ледовских И. Мошеннические страховые случаи могут занимать 18% рынка в Казахстане // Деловое издание Kursiv.kz. Режим доступа: URL: <https://kursiv.kz/news/strakhovanie/2020-01/moshennicheskie-strakhovye-sluchai-mogut-zanimat-18-rynka-v-kazakhstane> свободный (Дата обращения: 29.01.2021)

REFERENCES:

1. Alaukhanov Ye. O., Zaripov Z. Crime prevention. Textbook / Alaukhanov E. O., Zaripov Z. - Almaty: Nur-press, 2008 – - 375 p.
2. Ye.O. Alaukhanov “a Phenomenal person with the world” (dedicated to the 90th anniversary of academician S. C. sartayeva) // Science and life of Kazakhstan, 2017. №5 (49). – P.14-16.
3. Algazin A. I., Galaguza N. F., Larichev, V. D. Insurance fraud and the methods of dealing with him / Algazin A. I., Galaguza N. F., Larichev, V. D. – М., 2003. – 186 с.
4. Galaguza N.F., Larichev V. D. Crimes in insurance / Galaguza N. F., Larichev V. D.-M., 2000. - 213 p.
5. Galaguza N.F. “Foci” of insurance and their full disclosure // News about insurance, 2000. - p. 5.
6. Criminology. Textbook / Ed. Rogov I. I., Baltabaev K. Zh – - Almaty: LLP “Publishing house” Norma-K”, 2004 – - 336 p.
7. Ledovskikh I. Fraudulent insurance cases can occupy 18% of the market in Kazakhstan // Business Edition Kursiv.kz. Access mode: URL: <https://kursiv.kz/news/strakhovanie/2020-01/moshennicheskie-strakhovye-sluchai-mogut-zanimat-18-rynka-v-kazakhstane> free (Accessed: 29.01.2021)

Сведения об авторах:

Ахмеджанова Гульнара Бисенгазизовна - д.ю.н., профессор, заведующая кафедрой «Правоведение», Торайгыров университета, г. Павлодар

Жунусов Назымбек Жамиевич - к.ю.н., ассоциированный профессор (доцент) кафедры «Правоведение» Торайгыров университета, г. Павлодар

АХМЕДЖАНОВА Г.Б.¹, ЖУНУСОВ Н.Ж.²¹²Торайгыров университеті, Павлодар қ.

ПРАВОНАРУШЕНИЕ КАК ОСНОВА ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Аннотация. В данной статье анализируется необходимость понимания правонарушений как сложного комплексного правового явления, раскрываются особенности отдельных отраслевых видов юридической ответственности. Правонарушения следует рассматривать не только как противоправные деяния, которые уже привели к вредным последствиям, но также и те, которые могут причинить вред обществу, личности или государству. Проблема юридической ответственности определена преобразованиями, происходящими во многих сферах жизни общества, а также особой ролью юридической ответственности в правовой системе. Это проявляется в основаниях ее возникновения, задачах, целях, функциях и как итог в эффективности юридической ответственности. Более того, проблематика целей и задач юридической ответственности приобрела значение одной из важнейших в связи с поставленной задачей развития гражданского общества и построения правового государства. От верного определения целей, задач и оснований юридической ответственности, зависит деятельность правоприменителя и законодателя, состояние должной защищенности прав и свобод человека и гражданина.

Ключевые слова: правонарушение, ответственность, преступление, общество, гражданское правонарушение, уголовное правонарушение, административное правонарушение, юридическая ответственность.

ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ ЗАҢДЫ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Аннотация. Бұл мақалада құқық бұзушылықтарды күрделі кешенді құқықтық құбылыс ретінде түсіну қажеттілігі талданады, құқықтық жауапкершіліктің жекелеген салалық түрлерінің ерекшеліктері ашылады. Құқық бұзушылықтарды зиянды салдарға әкеп соқтырған заңсыз әрекеттер ретінде ғана емес, сонымен қатар қоғамға, жеке адамға немесе мемлекетке зиян келтіруі мүмкін әрекеттер ретінде де қарастырған жөн. Құқықтық жауапкершілік мәселесі қоғамның көптеген салаларында болып жатқан өзгерістермен, сондай-ақ құқықтық жүйедегі құқықтық жауапкершіліктің ерекше рөлімен анықталады. Бұл оның пайда болу негіздерінде, міндеттерінде, мақсаттарында, функцияларында және нәтижесінде заңды жауапкершіліктің тиімділігінде көрінеді. Сонымен қатар, құқықтық жауапкершіліктің мақсаттары мен міндеттерінің мәселесі азаматтық қоғамды дамыту және құқықтық мемлекет құру міндетіне байланысты маңызды мәселелердің бірі болды. Заңды жауапкершіліктің мақсаттарын, міндеттерін және негіздерін дұрыс анықтаудан,

Түйіндеме сөздер: құқық бұзушылық, жауапкершілік, Қылмыс, қоғам, азаматтық құқық бұзушылық, қылмыстық құқық бұзушылық, әкімшілік құқық бұзушылық, заңды жауапкершілік.

OFFENSE AS THE BASIS OF LEGAL LIABILITY

Abstract. This article analyzes the need to understand offenses as a complex legal phenomenon, reveals the features of certain branch types of legal liability. Offenses should be considered not only as illegal acts that have already led to harmful consequences, but also those that can cause harm to society, the individual or the State. The problem of legal responsibility is determined by the transformations taking place in many spheres of society, as well as the special role of legal responsibility in the legal system. This is manifested in the grounds for its occurrence, tasks, goals, functions, and as a result, in the effectiveness of legal responsibility. Moreover, the problem of the goals and objectives of legal responsibility has become one of the most important in connection with the task of developing civil society and building the rule of law. From the correct definition of the goals, objectives and grounds of legal responsibility,

Key words: offense, liability, crime, society, civil offense, criminal offense, administrative offense, legal liability.

Введение

В Казахстане, строящей правовое государство, где юридическая ответственность является также демократическим фактором осуществления социального контроля, охраны и развития

общественных отношений, важной мерой защиты интересов личности, общества и государства [1, с. 8].

В научных работах некоторых ученых юристов Республики Казахстан рассматриваются тео-

ретенческие аспекты юридической ответственности, обосновывается необходимость ее понимания как сложного комплексного правового явления, раскрываются особенности отдельных отраслевых видов юридической ответственности. Однако следует иметь в виду, что проблемы юридической ответственности с одной стороны связаны с преобразованиями, происходящими во многих сферах жизни общества, а с другой стороны особой ролью юридической ответственности в правовой системе. В этой связи мы еще раз обращаем внимание на актуальность данной темы и попытаемся осветить теоретические и практические проблемы юридической ответственности в Республике Казахстан.

Основная часть

Основанием для юридической ответственности является правонарушение. Если поведение субъекта не является правонарушением, то это лицо не подлежит юридической ответственности.

Юридическая ответственность - сложный социальный процесс. Оно возникает в результате нарушения правовых норм и проявляется в виде применения мер государственного принуждения к правонарушителю (преступнику) [2, с. 38].

Правонарушение - это юридический факт, то есть действие (действие или бездействие), которое порождает, изменяет или прекращает правоотношения. Другими словами, юридическая ответственность является одним из видов правовых отношений, возникающих между государством и правонарушителем с момента совершения правонарушения и доказательства в процессуальном порядке этого факта. Юридическое содержание этих отношений формируется субъективными правами и обязанностями сторон. Установив и доказав факт правонарушения, государство вправе и обязано принуждать виновного в пределах санкции материальной нормы и на основании соответствующих процессуальных норм.

Таким образом, установление особой санкции верховенства закона позволяет оценивать деяние как деликт (преступление или проступок). Ответственность несет только человек, конкретные меры ответственности правонарушителя должны быть следствием правильного выбора правопорядка и его санкции. Основной целью юридической ответственности является обеспечение прав и свобод субъектов правоотношений [3, с. 41-42].

В зависимости от характера совершенного правонарушения различают дисциплинарную, административную, материальную, гражданско-правовую и уголовную ответственность.

Административная ответственность является одной из форм юридической ответственности граждан и должностных лиц за совершенные

ими административные правонарушения и выражается в применении административных мер административными органами к виновным лицам.

Уголовная ответственность является также одной из форм юридической ответственности за совершенные преступления и уголовные проступки.

Общими целями юридической ответственности являются восстановление нарушенного права, охрана правопорядка и воспитание людей. Эти цели достигаются в зависимости от вида совершенного правонарушения разными способами [4, с. 67].

Таким образом, юридическая ответственность - это мера государственного принуждения, предусмотренная санкцией правовой нормы, которая нарушает права субъекта и является публичным преследованием нарушителя, с учетом ограничений, ограничений личного, имущественного или организационного характера

Следует отметить, что фактическим основанием наступления юридической ответственности является факт совершения правонарушения, содержащего юридически значимые признаки состава правонарушения.

Правонарушение проявляется в форме проступка и преступления. Разница между преступностью и проступками заключается в высокой степени общественной опасности и наиболее серьезном ущербе для личности, государства и общества. Иначе говоря, преступления ущемляют основы государственного и общественного строительства, собственность, личность и права граждан, безопасность вооруженных сил и приводят к уголовным санкциям [5, с. 56-57].

Объектами правонарушений являются различные общественные отношения, права и свободы граждан, ценности человека, охраняемые государством. Объекты подразделяются на общие, родовые и непосредственные.

К общим объектам правонарушения относится совокупность всех общественных отношений и других социальных ценностей, охраняемых законодательством от всех правонарушений. К этим отношениям относятся общественные отношения, регулируемые административным, уголовным, трудовым, земельным, гражданским, бюджетным, а так же другими законодательствами, предусматривающие соответствующие меры ответственности.

К родовым объектам правонарушения относится группа однородных и взаимосвязанных социальных отношений и ценностей, охраняемых законом. Например, права и свободы граждан, имущественные отношения, общественный порядок и безопасность, окружающая среда, управленческая деятельность государственных органов, интересы правосудия и т. д.

К непосредственным объектам правонару-

шения относится конкретные персональные отношения или индивидуальные социальные ценности физического или юридического лица, а именно отношения, касающиеся его прав и свобод, имущественных, должностных, трудовых или правоохранительных и других видов деятельности [6, с. 34-35].

Также, различают объект правонарушения, который отличается от объекта, который представляет собой конкретные материальные объекты и ценности с использованием и для которых совершаются преступления (например, деньги, оружие, наркотические средства, автомобиль, часы, серьги, золотые украшения и т. д.).

Установление соответствия акта всем свойствам конкретного состава преступления - это процесс квалификации незаконного деяния.

Как уже отмечалось, правовой состав правонарушения и соответствующая юридическая ответственность его субъекта возникают в том случае, если в действиях лица присутствуют все четыре признака правонарушения. Однако закон предусматривает обстоятельства, исключающие ответственность и применимые ко всем четырем симптомам. Такими обстоятельствами являются, например, необходимая защита, крайняя необходимость, оправданный риск др. [7, с. 56].

Объективной стороной правонарушения является внешне проявленное специфическое поведение человека, называемое социально опасным (вредным) деянием. Акт может принимать активную форму - действие или пассивное - бездействие [8, с. 89].

Действие характеризуется активным поведением человека, например, нанесение ударов, нанесение ран, владение чужим имуществом, фальсификация налоговой декларации, изготовление поддельных банкнот, документов и т. д.

Бездействие - это воздержание от действий, которые лицо обязано совершать в силу требований закона, должностной инструкции, возложенных на него служебных или трудовых функций, гражданского договора. К примеру, отказ врача в предоставлении необходимой медицинской помощи пациенту и т. д.

Вместе с тем чувства и мысли человека, в том числе связанные с планами по совершению правонарушений, не применяются к действиям, если они не выражены в действиях. Словом, чувства и мысли не образует состава преступления и поэтому не подлежит наказанию [9, с. 78-79].

Также действия или бездействия рефлексивного или инстинктивного характера не совершаются и не совершаются против своей воли под воздействием физического или психического принуждения или форс-мажорных обстоятельств. В этом случае лицо, действия которого объективно не соответствуют требованиям закона, не является правонарушителем, поскольку он действовал против своей воли и желания, что

также исключает уголовную ответственность.

Противоправность акта означает его несоответствие требованиям правовых норм и нарушение регулируемых законом общественных отношений. В то же время объективная сторона не всегда ограничивается действием и его противоправностью. В некоторых правонарушениях, имеющих материальный, а не формальный состав, также необходимы пагубные последствия, то есть нанесение ущерба интересам организаций или граждан, их собственности, общественному порядку и безопасности, целостности и суверенитету государства.

Попутно также отметим, что вредом считается негативные изменения, внесенные и проявленные в средствах жизнеобеспечения, их условиях и их совокупностях, которые делают невозможной нормальную жизнедеятельность или саму жизнь. Что касается величины вреда, то она может быть разной - от незначительной до особо крупной. Когда величина вреда превышает максимально допустимый уровень, происходит катастрофа.

Имеется суждение о понятии вреда, что он характеризует причинно-следственную информацию, если содержатся причинно-следственная связь между ним и общественно опасными следствиями. Причинно-следственная связь имеет место, когда действие предшествует последствиям, и существует причина возникновения социально опасных или вредных результатов.

Вместе с тем иногда отдельно взятое правонарушение не является причиной наступивших общественно опасных последствий. Например, во время дежурства охранник охранявший склад, отлучился с поста. Охраняемый склад остался неохраняемым, и со склада была совершена кража беспрепятственно. Здесь отсутствие сторожа не является мотивом хищения, поскольку между ними отсутствует прямой причинно-следственной связи. Невыполнение функции охраны охранника стало условием беспрепятственного действия причины. Сторож может быть привлечен к ответственности за халатное отношение к выполнению своих служебных обязанностей, повлекшее утрату имущества, но не за хищение [8, с. 67-68].

Объективная сторона, т.е. противоправное деяние, представляет собой внешнюю сторону правонарушения. Но любое правонарушение имеет и внутреннюю, субъективную сторону, которая характеризует отношение самого правонарушителя к содеянному.

Таким образом, правонарушение - это деяние, которое проявляется в действиях или бездействии человека. Преступления не включают мысли, чувства, намерения, потому что они не регулируются законом до тех пор, пока они не будут отражены в конкретном акте человеческо-

го поведения.

Субъективная сторона правонарушения представляет собой психическое состояние, волевою направленность субъекта правоотношения во время совершения правонарушения, его внутреннее отношение к своему поведению. Она, как правило, характеризует антисоциальную направленность личности, ее склонность к совершению правонарушений. Привлечение человека к ответственности без учета субъективной стороны, в частности вины, является объективным вменением ему правонарушения.

Субъективная сторона характеризуется способностью человека сделать осознанный выбор возможного варианта поведения между законным и противоречивым.

Таким образом, незаконное деяние считается правонарушением и влечет за собой ответственность в том случае, если человек, совершившее его, осознал, что он делал, направил свои действия, преднамеренно достигнув наступления незаконных последствий. В то же время если субъект из-за своего возраста или психического расстройства, а также добросовестного заблуждения не осознавал социальной опасности своих действий и не мог сознательно руководить своими действиями, то правонарушения отсутствует и юридической ответственности не возникает.

Заметим, что при легкомыслии правонарушитель (преступник) предвидит возможность социально опасных или вредных последствий своих действий или бездействия, но без достаточных оснований надменно рассчитывает на предотвращение этих последствий. Например, водитель автотранспорта намеренно превышает скорость, установленную на этом участке дороги, рассчитывая на свои профессиональные навыки и опыт и т.д. Однако водитель не успел вовремя затормозить и совершает ДТП со смертельным исходом.

Кроме того, следует иметь в виду, что в случае халатности правонарушитель не предвидит возможности социально опасных или вредных последствий своего деяния, хотя с необходимой осторожностью и осторожностью он мог и должен был их предвидеть. Например, пожар в здании возник в результате того, что электрик ушел на обеденный перерыв, оставив электрические провода. А через некоторое время в результате искры произошел пожар.

Таким образом, во всех приведенных примерах лица считаются виновными и несут уголовную ответственность за свои действия [9, с. 34-35]. Кстати, если человек не должен был предвидеть наступление общественно-социально опасных последствий, то есть случай, когда за инцидент, который совершенный юридическая ответственность не может наступить.

Субъектами правонарушений могут быть юридические или физические лица (в уголовном

праве - только физические лица), а также государственные (в международном праве) и государственные органы.

В то же время юридические лица могут являться субъектами бюджетных, административных, налоговых, гражданских и иных правонарушений с момента их государственной регистрации в органах юстиции и до момента их ликвидации. Они могут участвовать в разных правоотношениях, имеют права и несут обязанностей только в пределах, установленных в учредительных документах.

Правоспособность физических лиц быть участниками правонарушений устанавливается их возрастом, физическим состоянием (здоровьем), психическим состоянием, разновидностями трудовой деятельности, а также другими обстоятельствами [10, с. 56-57].

Кроме того, могут быть так называемые особые субъекты права, характеризующиеся дополнительными свойствами по сравнению с общими предметами. Например, государственные служащие, врачи, учителя, водители всех транспортных средств и т. д.

Следует отметить, что каждая классификация в определенной степени условна, и имеет определенную связь между различными преступлениями. Например, совершение преступления одним лицом может предопределить совершение правонарушения другим лицом. Это может привести к нарушению различных правовых норм. Например, административная ответственность и уголовная ответственность по гражданскому праву - ответственность за возмещение материального ущерба.

Анализ материалов показывает, что казахстанские и зарубежные юристы основными признаками правонарушения считают наличие вреда, причиненного человеку или организации другим лицом или организацией, и наличие причинно-следственной связи между противоправным деянием и причиненным вредом.

Что касается наличия вреда, не все авторы разделяют это мнение. Ссылаясь на действующее законы, они вполне обоснованно отмечают, например, что ряд уголовных законов и некоторые другие отрасли права определяют в качестве правонарушений такие действия или бездействие, которые могут повлечь за собой вредные последствия, но еще не привели к ним. К примеру, можно сослаться на нарушение правил безопасности на атомных электростанциях, шахтах, заводах, что может повлечь за собой трагические последствия; нарушения условий труда, требований санитарно-эпидемиологических служб и т. д., что также может привести к трагическим последствиям.

Из изложенного следует сказать, что правонарушения следует рассматривать не только как такие противоправные деяния, которые уже

привели к вредным последствиям, но также и те, которые могут причинить вред обществу, личности или государству.

Признавая, например, незаконный акт, такой как обман лица, «используя фиктивное имя или фиктивную позицию или должность, или злоупотребляя подлинной должностью или должностью, или используя мошеннические действия», как мошенничество, оно требует, среди других вещей, существование корыстной цели. действие, имеет множество факторов, без цель -

Таким образом, правонарушения являются очень распространенным явлением в обществе, затрагивают самые разные сферы жизни, обусловленные разнообразными процессами. ДВД Павлодарской области по ст. ст. 362 ч. 2, 4

Заклучение

Исходя из вышеуказанного, правонарушение - это действие, которое проявляется в действиях или бездействии человека. Правонарушения не включают мысли, чувства, намерения, потому что они не регулируются законом до тех пор, пока они не будут отражены в конкретном акте человеческого поведения.

Юридическая ответственность - это мера государственного принуждения, предусмотренная санкцией правовой нормы, которая нарушает права субъекта и является публичным пресле-

дованием нарушителя, с учетом ограничений, ограничений личного, имущественного или организационного характера.

В зависимости от характера совершенного правонарушения различают дисциплинарную, административную, материальную, гражданско-правовую и уголовную ответственность.

Фактическим основанием наступления юридической ответственности является факт совершения правонарушения, содержащего юридически значимые признаки состава правонарушения.

На сегодняшний день проблема возникновения причин правонарушений в обществе остается в юридической науке столь же сложной и противоречивой.

Проблемой остается и то, что среди правонарушений резко возросло количество преступлений, в настоящее время удельный вес уголовных дел значительно возрос. Также количество правонарушений совершаемых несовершеннолетними, молодежью также имеют тенденцию к росту. В большинстве случаев к таким правонарушениям относятся совершаемые грабежи, разбои, квартирные кражи и другие.

вал в общежитие, которое расположено рядом с акиматом. Игорь дал ей деньги, 2000 тенге и сказал, чтобы она сходила за водкой в доме у Светы, две бутылки водки, а сдачу ве

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года.
2. Малейн Н.С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. - М., 1985. - 324 с.
3. Алауханов Е.О., Зарипов З. Профилактика преступлений. Учебник / Алауханов Е.О., Зарипов З. - Алматы: Нур-пресс, 2008. - 375 с.
4. Алексеев И.А. К вопросу о понятии ответственности в системе права / Государство и право - 2009. - 83-87 с.
5. Шайгалиев М.Г. Юридическая ответственность: проблемы теории и практики: автореферат - Алматы, 2006. - 25 с.
6. Ибраева А.С. Правовая культура: проблемы теории и практики. - Алматы: Жеті жарғы. - 2002. - 345 с.
7. Абдрасилова З.Б. Проблемы развития уголовного процесса как формы деятельности судебной власти в европейских странах: Автореф. дис. канд. юрид. наук. - Алматы, 2006. - 21 с.
8. Сартаев С.С., Ибраев А.С. Правовая культура юридического сообщества / Вестник КазГУ. Серия юридическая - 2001. - 3-12 с.
9. Мурзахметова Г.М. Юридическая ответственность в системе юридических категорий / Ғылым - Наука - 2005. 28-29 с.
10. Таранов А.А. Административное право Республики Казахстан - А.- Норма - К. - 2006. - 266 с.

Сведения об авторах:

Ахмеджанова Гульнара Бисенгазизовна - д.ю.н., профессор, заведующая кафедрой «Правоведение» Торайгыров университета, г. Павлодар

Жунусов Назымбек Жамиевич - к.ю.н., ассоциированный профессор (доцент) кафедры «Правоведение» Торайгыров университета, г. Павлодар

Авторлар туралы мәліметтер:

Ахмеджанова Гульнара Бисенгазизовна - з.ғ.д., профессор, Торайгыров университетінің «Құқықтану» кафедрасының меңгерушісі

Жунусов Назымбек Жамиевич - з.ғ.к., Торайгыров университетінің «Құқықтану» кафедрасының қауымдастырылған профессоры (доцент)

Information about the authors:

Akhmedzhanova Gulnara Bisengazizovna – Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Jurisprudence of Toraigrov University, Pavlodar

Zhunusov Nazymbek Zhamiyevich - Candidate of Legal sciences, Docent of the Department of Jurisprudence of Toraigrov University, Pavlodar

АХМЕДЖАНОВА Г.Б.¹, ЖУНУСОВ Н.Ж.²¹²Торайгыров университеті, Павлодар қ.

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ САНАНЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСЕРІ

Аннотация. Қоғамда кездесетін сананың түрлері әрқилы, олар арқылы адамдар өздерін, қоғамды және қоршаған ортаны, қоғамды және өздерін біледі. Сана түрлері моральдық, саяси, құқықтық, эстетикалық және діни сана бола алады. Ал сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана ұғымы қоғамдық сананың барлық нысандарын қамтиды. Бұл өте ауқымды тұжырымдама, өйткені ол әртүрлі ғылымдардан ақпаратты сіңіреді, әртүрлі оқу пәндерінде оқытылады және ол туралы білімді жалпылау кезінде түсінудің жаңа деңгейіне шығуға болады.

Түйіндеме сөздер: сыбайлас жемқорлық, құқықтық сана, құқықтық мәдениет, жемқорлыққа қарсы іс-әрекет, тұлға жауапкершілігі.

ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ АНТИКОРРУПЦИОННОГО СОЗНАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. Типы сознания, встречающиеся в обществе, различны, посредством которых люди познают себя, общество и окружающую среду и себя. Типами сознания могут быть нравственное, политическое, правовое, эстетическое и религиозное сознание. А понятие антикоррупционного сознания охватывает все формы общественного сознания. Это очень емкая концепция, так как она впитывает информацию из разных наук, изучается в различных учебных дисциплинах и при обобщении знаний о ней можно выйти на новый уровень понимания.

Ключевые слова: коррупция, правосознание, правовая культура, противодействие коррупции, ответственность личности.

ISSUES OF FORMATION OF ANTI-CORRUPTION CONSCIOUSNESS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. One of the significant directions of the Anti-Corruption policy in the country is a radical change in public consciousness and the formation of anti-corruption behavior, negative attitudes under the influence of propaganda, which is recognized as anti-corruption. The types of consciousness found in society are different, through which people know themselves, society and the environment, society and themselves. Types of consciousness can be moral, political, legal, aesthetic and religious consciousness. And the concept of anti-corruption consciousness covers all forms of public consciousness. This is a very capacious concept, as it absorbs information from different sciences, is studied in various academic disciplines, and when generalizing knowledge about it, you can reach a new level of understanding.

Key words: corruption, legal awareness, legal culture, anti-corruption, personal responsibility.

Кіріспе

Жалпы қоғамдық санаға тән болатын қасиеттер мен барлық дерлік сипаттамаларға сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана ие болады және қоғамдық сананың өзге нысандарымен өзара әрекетте болады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана – адамдардың сыбайлас жемқорлыққа әлеуметтік зұлымдық болмыс ретінде көзқарасын білдіретін түсініктердің, теориялардың, идеялар мен сезімдердің, көзқарастар мен эмоциялардың, бағалау мен көзқарастардың жиынтығы.

Сыбайлас жемқорлық жасырын ғана емес, сонымен бірге келісімдік сипатқа ие. Көп жағдайда пара алу фактілері шағымдарға әкелмейді, өйткені екі тарап та заңсыз мәміленің пайдасын кө-

реді. Тіпті пара бопсалауға әрдайым шағымдануға болмайды, өйткені әртүрлі елдердегі адамдар сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес процесіне сенім артпайды. Бұған жеткілікті объективті және субъективті негіздер бар. Сыбайлас жемқорлық әрекеттері, әдетте, мемлекеттік қызметтің белгілі бір түрлерінде жасалады, мұнда кәсіпқой емес адамды түсіну қиын. Сыбайлас жемқорлықтың жоғары бейімделу қабілеті бар. Ол үнемі өзгеріп, жетілдіріліп отырады, ал оның басты ерекшелігі – кідіріс. Сондықтан, бұл құбылыс туралы ешқандай толық немесе кем дегенде өкілдік деректер жоқ, қылмыстық сот алдында тұрған кінәлілер одан да аз, ал олардың тек бірнеше бөлігі, ең төменгі категориясы, нақты қылмыстық жаза тағайындалады [1,18 б.].

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана жалпыға міндетті мінез-құлық нормаларын белгілеуді талап етеді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сананың атқаратын рөлі оның қызметінен көрінеді, олар: танымдық, реттеуші, бағалау. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сананың таным тұрғысынан атқаратын қызметі сыбайлас жемқорлыққа қатысты білімді әлеуметтік теріс қылық ретінде жинақтау және осы негізде адами қатынастар әлемін одан әрі түсіну мүмкіндігі болып табылады. Белгілі бір жағдайларда сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана қоғамдық қатынастарды реттеуші құндылық ретінде әрекет етеді. Бұл реттеудің нәтижесі сыбайлас жемқорлық тұрғысындағы құқық бұзушылықтарға бей-жай қарамау болып табылады. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының Заңында мүдделер қақтығысы жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдардың, оларға теңестірілген адамдардың, лауазымды адамдардың жеке мүдделері мен олардың лауазымдық өкілеттіктері арасындағы қайшылық ретінде айқындалады, бұл ретте аталған адамдардың жеке мүдделері олардың өздерінің лауазымдық өкілеттіктерін тиісінше орындамауына әкеп соғуы мүмкін» [2, 38 б.].

Бағалау функциясы - адамның өмірлік тәжірибе мен тәжірибеге негізделген әлеуметтік өмірдің әртүрлі қырлары мен құбылыстарына белгілі бір эмоционалды қатынасынан көрінеді. Моральдық және құқықтық нормалар мен моральдық-құқықтық жүйенің басқа элементтері бағалау объектілері ретінде жүреді. Бағалау функциясы адамның сыбайлас жемқорлыққа бағытталған қатынасқа деген ойын анықтайды. Оның арқасында құқық пен заңнамаға, құқық қорғау органдары мен барша азаматтық қоғамға, сыбайлас жемқорлыққа қарсы санаға деген көзқарас бағаланады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жазалау тетіктері мен ғылыми әзірлемелерге ғана сүйенбейді. Адамдардың моральдық құндылықтар негізінде қалыптастыратын сыбайлас жемқорлық туралы түсінігін бірінші орынға қою қажет [3, 48 б.].

Сыбайлас жемқорлықты тудыратын проблемаларға тек ҚР-ға ғана емес, сондай-ақ жаңғырту сатысында тұрған, бірінші кезекте орталықтандырылған экономикадан нарықтық экономикаға өту кезеңін бастан кешіретін елдердің көпшілігіне тән проблемалар жатады. Біріншіден, сыбайлас жемқорлықтың себептерін әртүрлі түсіндіру бір-біріне қайшы келеді, екіншіден, олардың ешқайсысын мінсіз деп санауға болмайды. Біздің ойымызша, шындық бір жерде болуы керек. Сыбайлас жемқорлықты тудыратын себептер мен жағдайларды тиісті түрде зерделеу арқылы ғана оны шектеу және азайту бойынша нақты шараларды анықтауға және әзірлеуге болады [4, 327 б.].

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетке келер болсақ, рухани мәдениет жүйесінің маңызды элементтерінің бірі болып табылады. Адам мәдениеттің субъектісі ретінде саяси, құқықтық, этикалық, моральдық мәдениеттердің тасымалдаушысы болып табылады, олар бір-бірімен тығыз байланыста болады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет өзінің мазмұнына барлық элементтерді, яғни өзге мәдениеттерге тән болатын барлық мәдениеттерді қамтиды, сол арқылы біз олардың тұтастығының жалғыз субъектісі ретінде адамның табиғатымен байланысты болатынын көреміз. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеттің ерекшелігі - оның мазмұны құқық пен моральды қамтитындығында.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана – адамгершілік тұрғысынан дұрыс емес деп бағаланатын заңға, құқыққа, адами қасиеттерге қарсы әрекетке жеке тұлғаның қарым-қатынасы болып танылады.

Негізгі бөлім

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана қазіргі уақытта аса қажетті құбылыс мәртебесіне ие болып отыр, оны жетілдіру процесінде қоғамның барлық әрекетке қабілетті мүшелері қатысуы тиіс.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана моральдық тұрғыдағы және адамгершілікке жатпайтын, құқықтық және құқыққа қайшы, немесе заңды шектерді нақтылайды. Ол сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлықты қамтамасыз ету үшін моральдық-адамгершілік, идеологиялық шараларды қолдануды қажет етеді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана құқықпен бекітілген ережелерді сақтауды міндеттейді [5, 176 б.].

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының Заңында сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру ұғымы айқындалған, ол сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл субъектілерінің қоғамда сыбайлас жемқорлыққа жайбарақат қарамау қажет екенін көрсететін құндылықтар жүйесін сақтау және нығайту бойынша өз құзыреті шегінде жүзеге асыратын қызметі ретінде түсініледі. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру – тұлғаның адамгершілік, зияткерлік, мәдени тұрғыдан дамуы және сыбайлас жемқорлықты қабылдамаудағы белсенді азаматтық ұстанымын қалыптастыру мақсатында жүзеге асырылатын тәрбиелеу және де оқытудың үздіксіз процесі болып саналады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы ақпараттық және ұйымдастырушылық қызмет бұқаралық ақпарат құралдарында түсіндіру жұмыстарын жүргізу, әлеуметтік маңызы бар іс-шараларды, Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты және Қазақстан заңнамасында көзделген өзге де шараларды ұйымдастыру арқылы іске асырылады».

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет – бұл адамның сыбайлас жемқорлыққа саналы және адамгершілік тұрғыдан қарсы тұра білу қабілеті. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана бұл сыбайлас жемқорлықпен сәйкес келмейтін негізде жатқан құндылықтар жүйесінен құралады [5, 185 б.].

Тұлғаның сыбайлас жемқорлыққа қарсы санасы мен мәдениетін қалыптастыру кезінде: сыбайлас жемқорлықтың мән-мазмұнын, мақсатын, субъектілерін, түрлерін, іске асыру салаларын, қоғам өмірінің әртүрлі салаларындағы көрініс ерекшеліктерін ұғынуға қатысты жалпы түсінікті қалыптастыру; моральдық-адамгершілік, этикалық мәдениетті тәрбиелеу арқылы құқықтық сауаттылық негіздерін қалыптастыру; қоғамның сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез – құлыққа уәждемесін ынталандыру; кез келген сыбайлас жемқорлық орын алған көріністерге төзбеушілік қасиетті қалыптастыру.

Еліміздегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың елеулі бағытының бірі болып осы сыбайлас жемқорлыққа қарсы деп танылатын насихаттаудың әсері арқылы қоғамдық сананы түбегейлі өзгерту және сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлықты, теріс қатынасты қалыптастыру болып табылады [8, 137 б.].

Біздің еліміз үшін бұл мәселе көптеген өзге мемлекеттер сияқты маңызды. Жаңа қазақстандық мемлекеттілікті құру жағдайында егеменді Қазақстан сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте, сыбайлас жемқорлықтың себебін жоя отырып, арамшөп секілді тамырын жайып келе жатқан теріс қылықты тоқтату жолында көптеген әрекеттер жасауы қажет екенін түсіну маңызды. Қоғам мүшелерінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы санасы қоғамды тұрақтандырудың басты факторларының бірі болып табылады, қоғамның кез келген құрылымдық деңгейінде сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарға қарсы күрестің табыстылығын айқындайды. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сананы тәрбиелеуде заңнаманың сапасы да, құқық қолдану нысандары да, шарттық міндеттемелердің сақталуы да, азаматтың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін сот арқылы қорғау да маңызды. Моральдық-құқықтық принциптер мен саналы нанымдарды білудің үйлесуі қоғамдағы тұрақтылық пен тәртіптің факторы екенін ұмытпау керекпіз.

Қорытындылай келе, сыбайлас жемқорлыққа қарсы сананың деңгейі сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет пен жеке тұлға мен қоғамның сыбайлас жемқорлықтың тұрақсыздандыратын күшін түсіну деңгейіне байланысты болады деп айтуға болады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сананы тәрбиелеудің міндеті студент жастардың азаматтық ұстанымы ретінде сыбайлас жемқорлыққа мүлдем төзбеушілікті бекіту, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарға тұрақты имунитетті тұжырымдау, оларды көпшілік алдын-

да сөгу болып табылады [10, 304 б.].

Қорытынды

Сыбайлас жемқорлықты белгілі бір әлеуметтік жағдайларда қалыптасуы мен өзгеру динамикасынан, қоғамдық санадан оқшауланған құбылыс ретінде қарастыруға болмайды. Қоғамдық өмірдегі жағымсыз құбылыс ретінде сыбайлас жемқорлық қоғамдық айыптауды тудырады, бірақ әртүрлі әлеуметтік топтардағы оған төзімділік дәрежесі бірдей емес. Өмірде сыбайлас жемқорлық фактілеріне тап болған әрбір адам оны жеке тұлға мен мемлекет өкілі арасындағы қарым-қатынастарда, азаматтардың өздерінің бір-бірімен ара қатынасында және бизнес саласындағы қарым-қатынастарында орын болмауы тиіс қоғамдық зұлымдық ретінде бағалайды [11, 227 б.]. Сыбайлас жемқорлықтың жағымсыз әлеуметтік құбылыс ретіндегі ерекшелігі-бұл әлеуметтік процестердің динамикасында өте мобильді және оның қауіптілігін елемей әр түрлі тәртіптің шығындарына, қоғамдағы тұрақсыздықтың орын алуына әкеледі.

Қарапайым халық осыдан кейін ғана «мемлекет» және «жемқор билік» ұғымдарын сәйкестендіре алады. Егер де жемқор билік ұғымы жаппай санаға енсе, мыңдаған жемқорлар жазаланса да, сыбайлас жемқорлық жеңілмейтін болады. Өзі үшін, өз елі мен елінің болашағы үшін нақты қауіп ретінде сыбайлас жемқорлықты бағалайтын ұстанымы бар адам жемқорлықпен күресуге әзір болады. Ұлттық байлықтарды ұрлау және қоғамдық сананы бұзу арқылы пара алу мен заңсыз баюдың қылмыстық схемасы және мемлекеттің негіздеріне, құндылықтарға қол сұғатын және жалған құндылықтарды жаппай санаға енгізуге жағдай жасайтын қылмыстық идеологияны қолдамау, заңдар жұмыс істемейтін және әділеттілікке орын жоқ әділетсіз өмірден бас тартуды әр тұлғаның түйсігіне құю.

Сыбайлас жемқорлықтың экономикаға да зиянды әсері жетерлік. Мемлекеттік органдар қабылдаған шешімдердің тиімділігіне нұқсан келіп, ел азаматтарының мемлекетке деген сенімі әлсірейді, сонымен бірге әділ сот төрелігі қағидасы бұзылады. Мемлекеттік басқарудың тиімділігін, елдің инвестициялық қабылетін төмендетеді, әлеуметтік-экономикалық қарқынды дамуды тежейді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты ғалымдар да, тәжірибеде жүрген тұлғаларда әлеуметтік мәдениет пен азаматтардың іс-әрекетінен көреді. 3. Туфан менталитетті әлемнің бейнесін жасайтын және мәдени дәстүрдің бірлігін бекітетін ойлар мен нанымдардың жиынтығы ретінде анықтайды [10, 289 б.].

Еңбексүйгіштік, ғылым мен білімге басымдық беру, толеранттылық құндылық ретінде нормативтік құжаттарда ғана емес, халықтың дәстүрлерінде, мәдениетінде менталитетінде де қала-

нады. Елдің кең аумағында тұратын халықтың менталитеті қонақжайлылық пен өзара түсіністік, өзара көмек, дәстүрлерді құрметтеу, әділеттілік, білімге деген ұмтылыс және еңбекқорлық сияқты қасиеттерді құрметтеу принциптерінен қалыптасты. Халықтың менталитеті оның күнделікті өмір сүру салтынан көрінеді, ол дәстүрлерге, сенімдерге, экономикалық және материалдық мәдениетке негізделген нормалар мен ережелердің жиыны болып табылады.

Республика азаматтарының сыбайлас жемқорлыққа қарсы санасын қалыптастыру - бұл үздіксіз процесс, оның негізгі бағыттары ретінде біз біріншіден сыбайлас жемқорлыққа қарсы құндылықтарды жетілдіру; екіншіден тиісті моральдық нанымдарды, қасиеттер мен сезімдерді қалыптастыру; үшіншіден қажетті моральдық қажеттіліктер мен әдеттерді дамыту атап айта аламыз. Бұл бағыттар сыбайлас жемқорлыққа қарсы сананың міндеттерін қамтиды. Бүгінгі таңда білім беру мекемесінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбие жүйесінің келесі негізгі құрамдары ерекшеленеді:

- білім беру мекемесінде сыбайлас жемқорлық мінез-құлық жағдайларының болмауы;
- сыбайлас жемқорлыққа қарсы ағарту;
- білім беру субъектілерінің өзара іс-қимылы негізінде өмірлік проблемаларды шешу тәжірибесін алу;

- білім алушыларда сыбайлас жемқорлыққа қарсы сананы қалыптастыру бойынша педагогикалық қызмет.

Азаматтардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы көзқарасын қалыптастыру қажеттілігі өз таңдауы мен қызметі үшін жауапкершілікті ұғынуды білдіреді. Осы жоғарыда аталған іс-шаралар арқылы студенттер сыбайлас жемқорлыққа қарсы идеялардың маңыздылығын түсініп қана қоймай, сонымен қатар жемқорлықпен күресте практикалық дағдыларды игереді.

Осылайша, әртүрлі жастағы тұлғалардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы сананы жетілдіру жүйесінің мақсаты білім алушыларда сыбайлас жемқорлыққа қатысты тұрақты азаматтық ұстанымды қалыптастыру қажеттілігі болып табылады. Сыбайлас жемқорлықтың анықтамасына қатысты көзқарас пікірлердің алуан түрлілігі бұл құбылыстың күрделілігін білдіреді және де оны терең де жан-жақты зерттеуді талап етеді, біріншіден, сыбайлас жемқорлықты түсінудің теоретикалық деңгейін тереңдету (дәл, айқын анықтама беру, сыбайлас жемқорлықпен оның дамуына мүмкіндік жасайтын себептерді тексеру), екіншіден, сыбайлас жемқорлықтың қоғамның экономикалық, әлеуметтік және саяси өміріне ықпалын анықтау және бұл құбылыспен күресу бағытындағы нақтылы шаралар жүйесін құру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Алауханов Е.О. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық саясат / Е.О. Алауханов. - Алматы: Заң әдебиеті, 2009. - 18 б.
2. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы: Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 18 қарашадағы №410-V Заңы. <http://adilet.zan.kz>.
3. Измайлов А.Э. Халық педагогикасы: Орта Азия және Қазақстан халықтарының педагогикалық көзқарастары. <http://bibliotekar.kz/narodnaja-pedagogikapedagogicheskie-voz/2-trudovoe-vospitanie-serdceva-narodno.html>, 10.04.2015 ж., 48 б.
4. Алауханов Е.О. Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес: оқу құралы. Алматы: 2008 ж. – 327 б.
5. Абдрасилова Б.С. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері: оқу құралы. Астана: Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, 2016. – 176 б.
6. Синюкова Т.Н. Сыбайлас жемқорлықтың түсінігі мен тәсілдері // заң ғылымы және практикасы: Ресей ИИМ Нижний Новгород академиясының хабаршысы. №1 шығарылым (29) / 2015.
7. Баршаға арналған қазіргі заманғы мемлекет: бес институционалдық реформа: Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Нұр Отан» партиясының XVI съезінде сөйлеген сөзі. <http://www.akorda.kz>
8. Жетписбаева Б.А. Қазақстан Республикасының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнамасы. – Астана, 2011, 137 б.
9. Есембаева Ж.Е. сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің құқықтық құралдары: маг. дисс. – Астана, 2013. – 103 б.
10. Дамаскин О.В. Сыбайлас жемқорлық: жағдайы, себептері, қарсы әрекет. – М., 2009. – 304 б.
11. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. орыс тілінің түсіндірме сөздігі. – М.: «Азъ» Баспасы, 1992. 227 б.

Сведения об авторах:

Ахмеджанова Гульнара Бисенгазизовна - д.ю.н., профессор, заведующая кафедрой «Правоведение» Торайгыров университета, г. Павлодар

Жунусов Назымбек Жамиевич - к.ю.н., ассоциированный профессор (доцент) кафедры «Правоведение» Торайгыров университета, г. Павлодар

Авторлар туралы мәліметтер:

Ахмеджанова Гульнара Бисенгазизовна - з.ғ.д., профессор, Торайгыров университетінің «Құқықтану» кафедрасының меңгерушісі

Жунусов Назымбек Жамиевич - з.ғ.к., Торайгыров университетінің «Құқықтану» кафедрасының қауымдастырылған профессоры (доцент)

Information about the authors:

Akhmedzhanova Gulnara Bisengazizovna – Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Jurisprudence of Toraigyrov University, Pavlodar

Zhunosov Nazymbek Zhamiyevich - Candidate of Legal sciences, Docent of the Department of Jurisprudence of Toraigyrov University, Pavlodar

ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ КОРРУПЦИИ В РЕШЕНИИ ПРОБЛЕМ ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. В научной статье рассматриваются накопленный опыт, *проблемы и перспективы развития* Казахстана как правового демократического государства, дается характеристика такому социальному феномену как коррупция, анализируются вопросы антикоррупционной стратегии и политики, организационно - правового регулирования в антикоррупционной сфере, поиска оптимальной модели антикоррупционного противодействия.

Ключевые слова: предупреждение и противодействие коррупции, антикоррупционное законодательство РК, коррупционные правонарушения, антикоррупционная политика государства.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ПРОБЛЕМАЛАРЫН ШЕШУДЕ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ

Түйін. Ғылыми мақалада Қазақстанның құқықтық демократиялық мемлекет ретінде дамуының жинақталған тәжірибесі, проблемалары мен перспективалары қарастырылады, сыбайлас жемқорлық сияқты әлеуметтік феноменге сипаттама беріледі, сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегия мен саясат, сыбайлас жемқорлыққа қарсы саладағы ұйымдастырушылық - құқықтық реттеу, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың оңтайлы моделін іздеу мәселелері талданады.

Түйін сөздер: сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және оған қарсы іс-қимыл, ҚР сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнамасы, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар, мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаты.

DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN AS SOCIAL STATE: EXPERIENCE, PROBLEMS AND PROSPECTS

Abstract. The scientific paper considering the accumulated experience, problems and prospects of Kazakhstan as a legal democratic state, it gives a characteristic of such a social phenomenon as corruption. The issues of anti-corruption strategy and policy, organizational and legal regulation in the anti-corruption sphere, search for the optimal model of anti-corruption counteraction are analyzed.

Key words: prevention and counteraction of corruption, anti-corruption legislation, corruption offenses, anti-corruption policy of the state.

Введение / Kіріспе / Introduction

Проблема коррупции является одним из важных факторов современного социального развития, а противодействие ей — совместной задачей властей и граждан на всех уровнях социально-политического управления и общественной жизни. Коррупция проявляется во всех сферах жизнедеятельности человека. Как показывает мировой опыт, стабильный экономический рост может быть достигнут только на инновационной основе, при активном использовании современных научно-технических достижений.

В юридической литературе все чаще встречается утверждение, что коррупция — явление социальное, и потому не поддается правовому воздействию [1, с.15-16]. Действенным механизмом борьбы с коррупцией, должна стать эффективно работающая система противодействия преступлениям коррупционной направленнос-

ти. Неотвратимость наказания в виде лишения имущества, нажитого преступным путем, бесспорно, является, с одной стороны, серьезным профилактическим фактором, с другой стороны, позволяет минимизировать последствия коррупционных правонарушений путем возмещения причиненного ущерба [2, с.99]. Противодействие коррупции является важнейшим стратегическим приоритетом государственной политики Казахстана. Результаты реализованных ранее Государственных программ борьбы с коррупцией показали целесообразность и необходимость дальнейшего проведения последовательной системной работы всего государства и общества по формированию действенных мер, препятствующих дальнейшему развитию коррупции.

Правовым и криминологическим проблемам борьбы с коррупцией и ее предупреждению

посвящены труды казахстанских ученых: А.Н. Агыбаева [1999], Е.О. Алауханова [2005, 2008, 2009, 2013, 2018], И.Ш. Борчашвили [2008], М.С. Нарикбаева [1998], М.О. Нукунова [1999], Д.К. Нурпеисова [2003], С.М. Рахметова [2012], Б.У. Сейтхожина [2014].

Ученых всегда интересовали проблемы противодействия коррупции, не только как самостоятельное научное направление, а также во взаимосвязи с общетеоретическими и правовыми вопросами определения сущности правового государства, во взаимосвязи с социальными интересами, государственной правовой политикой, основами государственного управления и иными правовыми феноменами, являющимися актуальными объектами научных исследований. Эти проблемы рассмотрены в трудах и многих общепризнанных зарубежных деятелей науки.

В настоящее время реализуется новая антикоррупционная Стратегии Республики Казахстан до 2025 года. Новая стратегия призвана сориентировать на борьбу с коррупцией все общество, только в этом случае можно рассчитывать на успех. С целью выявления пробелов и дальнейшего их устранения необходимо, во-первых, изучить действующее антикоррупционное законодательство, направленное на противодействие и предупреждение коррупции. Во-вторых, провести криминологическую характеристику борьбы с коррупцией, с учетом появляющихся новых проявлений и форм коррупции и учесть их особенности. В-третьих, провести сравнительно-правовой анализ международно-правовых актов, законодательства стран СНГ и дальнего зарубежья с целью выявления соответствия национального законодательства в области противодействия коррупции международным стандартам. В-четвертых, изучить положительный опыт наиболее развитых западных государств по применению комплексных мер предупреждения и противодействия коррупционным проявлениям для того, чтобы правоприменитель мог успешно его использовать в противодействии коррупции. В-пятых, разработать новые правовые механизмы, направленные на широкое использование информационных возможностей по минимизации коррупции. В-шестых, провести социологический опрос населения, а также представителей государственных структур и бизнеса с целью выявления причин и условий, способствующих распространению коррупции.

В современных условиях Казахстан исходит из первостепенного значения состояния административно-правовой сферы как важнейшего фактора, определяющего эффективность государственной власти, способной на любом этапе развития исполнять принятые на себя обязательства. В этой связи приобретает особую актуальность и востребованность научный анализ проблем обеспечения национальной безопас-

ности через взвешенную системную политику противодействия коррупции.

Целью исследования является: на основе анализа источников правового обеспечения реформы госуправления, достижений современной отечественной и зарубежной научной мысли исследовать комплекс вопросов, связанных с динамикой отношений в административно-правовой сфере, уделив особое внимание рассмотрению эффективности антикоррупционной политики государства. Изложенное предполагает решение следующих задач: изучение ретроспективы и современного состояния реформ государственного управления в административно-правовой сфере, систематизация их основных итогов; анализ и предложение путей решения проблем правового обеспечения, повышения эффективности мер, связанных с противодействием негативным проявлениям, в том числе и коррупции.

Методология. Проблему противодействия коррупции следует рассматривать в двух ракурсах: с точки зрения преобразований государственного управления административно-политической сферы, сопряженного с проводимыми правовыми реформами, и с позиции исследования данной проблемы в рамках осуществляемой антикоррупционной политики. Нами выбрана указанная методология, поскольку только посредством изучения проблемы во взаимосвязи со всеми значимыми для нее процессами, происходящими в обществе и государстве, предполагает проведение полного исследования, претендующего на достоверные и обоснованные выводы.

Кроме того, исследование реформ в административно-правовой сфере опиралось на выводы и достижения научной мысли различной направленности: социологии, политологии, экономической науки.

Основная часть / Негізгі бөлім / Main part

Известно, что нормы обычного права, принятые в родовых общинах на территории казахской степи были во многом предопределены традициями законодательного характера, установленными принципами кочевой культуры.

По мнению академика С.З. Зиманова: «Присвоение феодальной знатью прибавочного продукта непосредственных производителей - крестьян - происходило различными способами. В одном случае устанавливались сборы с населения за кочевание для покрытия расход знати по управлению и т.д. В другом случае оно проводилось на основе исполнения дедовских обычаев «одаривать» представителей знати, приносить «добровольные» приношения влиятельным лицам. В третьем случае, по сути дела, крестьянские отработки выдавались как «помощь» однородичей и т.п. При этом внеэкономическое принуждение нередко сочеталось с экономическим

принуждением».

Как указывает исследователь обычного права казахов Л. С. Фукс: «Итак, перед нами в форме института обязательного подарка освященное обычаем право султанов и знати вообще бесстыдно грабить зависимых от них людей. В этом подлинная причина и цель сохранения в казахском частнособственническом обществе такого пережитка патриархально-родовых отношений, как обязательный подарок, дающего возможность норму, санкционирующую их грабеж, представить как общую для всех норму, правопорядка. Возможно даже, что формально это соответствовало обычно-правовой норме, вуалировавшей таким путем свою грабительскую суть» [3, с 45].

Таким образом, из приведенных Е.О. Алаухановым выдержек и мнений различных ученых, позволяет сделать вывод, что традиции казахов делать подарки и всевозможные подношения имеют традиционный характер, а ее корни уходят в социально-политические и экономические отношения, господствовавшие в казахском обществе в период феодализма. Коррупция проявлялась в легитимных институциональных формах и ее главными факторами в то время были: социальное расслоение общества на богатых и бедных, жесткая иерархия между этими слоями по критерию их состоятельности, а также родовые отношения и патриархальная культура, воспитывавшие у казахов психологию чиновничества.

Сам термин «коррупция» был введен в правовой понятийный аппарат А.Я. Эстриным в работе «Взяточничество», которая вышла в рамках работы кружка уголовного права при Санкт-Петербургском университете в 1913 г. Наиболее простое определение **коррупции** - подкупаемость и продажность государственных чиновников, должностных лиц, а также общественных и политических деятелей вообще [4, с. 21].

Коррупция как негативный феномен социально-политического развития общества и государства представляет собой одну из ключевых угроз внутривластной национальной безопасности. С процессом обретения независимости политическая система Казахстана претерпела радикальный стресс, основанный прежде всего на необходимости трансформации политического устройства через разрушение прежних норм и строительства нового общества, что, как известно из мировой практики, сопровождается политическим кризисом, продолжительность которого определяется способностью власти своевременно среагировать и скоординировать усилия по стабилизации ситуации.

Ныне действующий закон Республики Казахстан «О противодействии коррупции» дает следующее определение коррупции - это «незаконное использование лицами, занимающими госу-

дарственную должность, лицами, уполномоченными на выполнение государственных функций, лицами, приравненными к лицам, уполномоченным на выполнение государственных функций, должностными лицами своих должностных (служебных) полномочий и связанных с ними возможностей в целях получения или извлечения лично или через посредников имущественных (неимущественных) благ и преимуществ для себя либо третьих лиц путем предоставления благ и преимуществ» [5].

Среди множества социально-экономических и политико-правовых проблем современного казахстанского общества проблема борьбы с коррупцией занимает далеко не последнее место. Существует несколько причин ее чрезвычайной актуальности.

Во-первых, скандалы и разоблачения в злоупотреблении властью в корыстных целях на фоне имеющего место неравенства разных слоев населения подрывают авторитет власти, дискредитируют демократию, создают опасность поворота к диктатуре, одним из лозунгов которой может быть борьба с коррупцией.

Во-вторых, коррупция, экономическое содержание которой состоит в деформации процесса распределения ресурсов, негативно влияет на развитие и укрепление экономики в целом.

В-третьих, коррупция, как и многие другие негативные социальные явления, создает условия собственного воспроизводства - она отрицательно влияет на будущий социально-экономический и политический порядок, причем, чем продолжительнее период масштабной коррупции, тем сложнее предстоит борьба с ней и устранение ее последствий, даже если некоторые из ее причин и будут ликвидированы.

В-четвертых, что очень существенно в настоящее время, репутация страны с масштабной коррупцией является не только политическим, но и важным экономическим фактором, влияющим на условия предоставления займов, иностранных инвестиций и т.д.

Одним из факторов, влияющих на состояние экономической безопасности государства, является коррупциогенность экономических отношений. И в этом смысле, уровень коррупционной и в её числе экономической преступности играет существенную роль.

В мире существуют самые различные определения экономической преступности, однако впервые общественность узнала об этом явлении от Э. Садерленда, давшего в 1940 г. ему такое определение: «комплекс правонарушений, совершаемых уважаемыми людьми с высоким социальным статусом в рамках их профессиональных обязанностей и нарушением доверия, которое им оказывается». Шведский криминолог Б. Свенсон предложил следующее определение экономической преступности: «длящееся,

систематическое, наказуемое деяние корыстного характера, осуществляемое в рамках хозяйственной деятельности, составляющей саму основу этого деяния».

Экономическая преступность охватывает такие составы преступлений, которые связаны либо с конкретным положением преступника в сфере хозяйственной деятельности, с характером экономических отношений, участником которых он является, либо с его социальной ролью, социальной позицией или ситуацией, характерных для конкретных элементов экономического механизма. Можно определить, что экономическая преступность — это негативное социальное явление, заключающееся в негативном влиянии на институты общества, нарушении нормального функционирования материальной основы государства — экономики. Она имеет некоторые особенности: уровень причиняемого экономическими преступлениями государству ущерба; высокая латентность экономической преступности; способность сформировать полукриминальный менталитет части населения; носит главным образом организованный характер; сложносоставность и многоэпизодность преступлений [6, с.262].

Таким образом, можно сделать некоторые выводы: недостаточно разработана и отлажена система правового контроля за доходами граждан, организации и прочих субъектов экономических отношений; переход на многоукладную экономику вызвал смену идеалов в массовом сознании общества, в связи, с чем резко возросла корыстная мотивация; темпы формирования правосознания и правовой культуры населения не соответствуют темпам экономических преобразований, в связи, с чем население не в состоянии воспользоваться своими правами; высокая степень организованности при совершении экономических преступлений; факты коррупции и других корыстных форм участия в преступлениях в сфере экономики должностных лиц организаций и предприятий, материально-ответственных лиц, представителей органов власти и управления.

Перечисленные выше обстоятельства обуславливают и способствуют функционированию как коррупционной, так и экономической преступности в целом, отдельных ее видов.

Озвучивая Стратегию «Казахстан-2050», Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев подчеркнул, что «коррупция – не просто правонарушение. Она подрывает веру в эффективность государства и является прямой угрозой национальной безопасности» [7].

С нынешних позиций можно заключить, что, несмотря на относительную успешность развития политико-экономической базы Казахстана, в стране и по сей день сохраняются существенные проблемы с коррупционными правонарушения-

ми в системе государственного управления и частном секторе. Тем не менее, осознание руководством страны данного аспекта общественной жизни может способствовать упорядочиванию конструктивной борьбы с коррупцией.

Цель антикоррупционной правовой политики заключается в активном и постоянном противодействии коррупции, в борьбе за утверждение режима законности и правопорядка в государстве, за те институты, которые призваны служить обществу, но которые сейчас в немалой степени используют в своих интересах отдельные чиновники, представители организованной преступности, те или иные теневые структуры.

В конечном счете, эта цель связана с наиболее полным обеспечением прав и свобод человека и гражданина, с укреплением дисциплины, формированием правовой государственности и высокого уровня правовой культуры общества и личности. Все вышеназванное весьма существенно влияет в целом на качество правовой жизни нашей страны, что выражается в уверенности граждан в завтрашнем дне, гарантированности их статуса, возможности планирования своей жизнедеятельности на перспективу, согласованности и предсказуемости действий власти.

К основным задачам антикоррупционной правовой политики относятся:

- оптимизация механизма правового регулирования отношений между институтами публичной власти;

- укрепление законности и правового порядка путем создания системы взаимодействия различных правоохранительных органов, занятых борьбой с коррумпированными чиновниками и иными субъектами, вовлеченными в этот вид преступлений;

- повышение правовой культуры государственных служащих и граждан [8, с. 56].

Обращаясь к экспертному анализу, следует выделить пять базовых элементов, способных снизить уровень коррупции в стране.

Первый элемент — это повышение подотчетности со стороны политического руководства. Под политической подотчетностью понимаются ограничения, вводящиеся для должностных лиц организациями и учреждениями, имеющими право предпринимать санкции в их отношении, что позволяет отслеживать действия, решения и личные интересы должностных лиц. Прозрачность на основе жесткого общественного контроля является одной из самых эффективных мер надзора за должностными лицами.

Второй элемент — укрепление институциональных ограничений, т. е. разделение властных полномочий и создание перекрестных обязанностей по надзору между государственными учреждениями на основе беспристрастного и независимого суда.

Третий элемент — развитие гражданского об-

щества с установлением тесного диалога между государством и обществом. Это может способствовать созданию антикоррупционных НПО, цель которых — формирование альтернативного взгляда на борьбу с коррупцией в государстве, консультативная работа с обществом и профессиональными организациями и повышение информированности населения. Без привлечения общественности нельзя обуздать коррупцию, поскольку на нижних уровнях управления коррупция малочувствительна к властным импульсам, идущим сверху. Поэтому, реализуя программу борьбы с коррупцией, власть должна активно привлекать к этому широкие общественные круги, а также средства массовой информации.

Четвертый элемент — открытость СМИ. Свободные СМИ вносят важный вклад в борьбу с коррупцией, раскрывая и предавая гласности должностные злоупотребления и освещая антикоррупционную программу.

Пятый элемент — конкурентный частный сектор. Создание конкурентного частного сектора послужит фундаментом для создания несырьевого сектора экономики, позволив более динамично развиваться малому и среднему бизнесу без риска подавления крупными корпорациями и коррупционными препонами.

Выводы / Қорытынды / Conclusion

В целом политика РК в искоренении коррупции должна включать в себя следующие четыре общие базовые меры.

- твердая политическая воля со стороны руководства страны. В противном случае усилия по борьбе с коррупцией будут сведены к бутафории;

- качественная полномасштабная организация борьбы с коррупцией на всех ее уровнях;

- максимальное сужение поля условий и обстоятельств, благоприятствующих коррупции. Подразумевается постепенный переход из плоскости уголовно-правового преследования коррупционных преступлений в плоскость создания условий, предотвращающих коррупцию.

- создание в стране атмосферы общественно-

го неприятия коррупции во всех ее проявлениях
 Главными направлениями противодействия коррупции на ближайшие годы являются:

- постепенное и систематическое повышение заработной платы государственного аппарата. Данная мера повысит социальное самочувствие государственных служащих и способствует созданию условия для исполнения ими своих должностных обязанностей на честной и справедливой основе;

- осуществление работы по улучшению грамотности населения страны и воспитанию нулевой терпимости к коррупции. Исключение коррупционных рисков и улучшение административных процедур при взаимодействии общества и государственного аппарата;

- повышение правосознания населения страны в осуществлении государственной политики в области борьбы с коррупцией;

- формирование «нулевой» терпимости к любым видам коррупции должно стать всеобъемлющим принципом государственного аппарата, судов, правоохранительных органов, а также квазигосударственного сектора – национальных компаний и холдингов;

- на системной основе будет осуществляться введение антикоррупционного образования населения путем включения в учебные программы антикоррупционного воспитания, создание обширной информационно-пропагандистской работы в средствах массовой информации для организации в обществе антикоррупционного сознания [9, с.12-15].

В целом выполнение всего комплекса мер, включающий в себя как меры предупредительного характера, так и обнаружение, расследование, раскрытие и пресечение коррупционных преступлений будет содействовать низкому уровню коррупции в стране и совершенствованию соответствующих международных рейтингов, в том числе рейтинга Казахстана в Индексе восприятия коррупции «Transparency International» и рейтинге Глобального индекса конкурентоспособности Всемирного экономического форума.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Мельник Н. И. Понятие коррупции // Коррупция и борьба с ней. М., 2000.
2. Агыбаев А.Н. Уголовно-правовые и криминологические меры борьбы с коррупцией: Уч. пос. - Алматы, 2003.
3. Алауханов Е.О., Турсынбаев Д.Е. Борьба с коррупцией: Уч. пос. /Под ред. Е.О. Алауханова. – Алматы. 2008.
4. Андрианов В.Д. Бюрократия, коррупция и эффективность государственного управления: история и современность [Текст]: монография / В.Д. Андрианов. - М.: Волтерс Клувер, 2009. - 178 с.
5. Закон РК «О противодействии коррупции» от 18 ноября 2015 года № 410-V // <http://online.zakon.kz/>
6. Алауханов Е.О., Зарипов З.С. Профилактика преступлений: Учебник.- Алматы.-Нур-пресс, 2008.- 375 с.
7. Послание Первого Президента Республики Казахстан - Лидера нации Нурсултана Назарбаева

ва народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» // <http://akorda.kz/>

8. Алауханов Е.О. Антикоррупционная правовая политика. – Алматы: Нур-пресс, 2009.- 256 с.

9. Галым Г. Противодействие коррупции в Казахстане // Научное обозрение. Экономические науки.- 2017 - №4.- с.12-15.

REFERENCES:

1. Melnik N.I. the Concept of corruption // the Corruption and the fight against it. M., 2000.
2. Agybaev A.N. Criminally-legal and criminological measures to combat corruption: Uch. POS - Almaty, 2003.
3. Ye.O. Alaukhanov, Tursynbaev D. E., the Fight against corruption: Uch. POS /ed. by Ye. O. Alaukhanov. - Almaty. 2008.
4. Andrianov V.D. Bureaucracy, corruption and efficiency of public administration: history and modernity [Text]: monograph / V. D. Andrianov. - Moscow: Volters Kluwer, 2009. - 178 p.
5. Law of the Republic of Kazakhstan " On Combating Corruption " dated November 18, 2015 No. 410-V // <http://online.zakon.kz/>
6. Alaukhanov Ye .O., Zaripov Z.S. Crime prevention: Textbook.- Almaty.- Nur-press, 2008. -375 p.
7. Address of the First President of the Republic of Kazakhstan-Leader of the Nation Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan "Strategy" Kazakhstan-2050": a new political course of the established state " // <http://akorda.kz/>
8. Alaukhanov Ye.O. Anti-corruption legal policy. - Almaty: Nur-press, 2009. - 256 p.
9. Galym G. Anti-corruption in Kazakhstan // Nauchnoe obozrenie. Economic sciences.- 2017-No. 4. - p. 12-15

Сведения об авторах:

Ахмеджанова Гульнара Бисенгазизовна - д.ю.н., зав. кафедры «Правоведение» Торайгыров университета, e-mail: ahmedzhanovag@mail.ru

Олжабаев Булат Хабдуллинович - к.ю.н., ассоциированный профессор (доцент) кафедры «Правоведение» Торайгыров университета, e-mail: bulat_olzhabaev@mail.ru

ЗАБИХ Ш.А.¹

ЗАБИХ Қ.Ж.²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Республика Казахстан)

²Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем
(Республика Казахстан)

(1E-mail: zanzaman@mail.ru 2E-mail: kzabikh.kz@mail.ru)

ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ГРАЖДАНСКОЙ АВИАЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы правового регулирования гражданской авиации в Республике Казахстан, меры по обеспечению безопасности и охраны при использовании воздушного пространства в современных условиях. Автор отмечает, что развитие гражданской авиации обусловлено глобальным единообразием правил, стандартов и процедур, касающихся воздушной навигации. Единообразие в международном авиационном праве крайне важно для обеспечения глобальной авиационной безопасности, и соответственно оно может быть достигнуто благодаря немаловажной работе ИКАО и соблюдению государствами-членами международных обязательств. Также в статье подробно рассматривается правовая база с упором на международное законодательство, направленное на защиту гражданской авиации.

Ключевые слова: закон, гражданская авиация, воздушное пространство, авиационная безопасность, авиаперевозчик, пассажирские перевозки, международное право.

ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДА ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ АВИАЦИЯСЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасындағы азаматтық авиацияны құқықтық реттеу мәселелері, қазіргі кеңістікте әуе кеңістігін пайдалану кезіндегі қауіпсіздік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету шаралары қарастырылған. Автор азаматтық авиацияның дамуы аэронавигацияға қатысты ережелер, стандарттар мен процедуралардың ғаламдық біртектілігімен байланысты деп атап өтті. Халықаралық авиациялық құқықтағы біртектілік жаһандық авиациялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін өте маңызды және сәйкесінше, оған ИКАО-ның маңызды жұмысы және мүше мемлекеттердің халықаралық міндеттемелерді орындауы арқылы қол жеткізуге болады. Сондай-ақ, мақалада азаматтық авиацияны қорғауға бағытталған халықаралық заңнамаға назар аударатырып, заңнамалық база егжей-тегжейлі қарастырылады.

Түйіндемe сөзде: құқық, азаматтық авиация, әуе кеңістігі, авиациялық қауіпсіздік, әуе тасымалдаушысы, жолаушылар тасымалы, халықаралық құқық.

LEGAL SUPPORT OF CIVIL AVIATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN MODERN CONDITIONS

Annotation. The article discusses the issues of legal regulation of civil aviation in the Republic of Kazakhstan, measures to ensure safety and security when using the airspace in modern conditions. The author notes that the development of civil aviation is due to the global uniformity of rules, standards and procedures related to air navigation. Uniformity in international aviation law is essential to ensure global aviation security and, accordingly, it can be achieved through the important work of ICAO and compliance

by Member States with international obligations. The article also examines in detail the legal framework with an emphasis on international legislation aimed at protecting civil aviation.

Key words: law, civil aviation, airspace, aviation security, air carrier, passenger transportation, international law.

Введение

История развития гражданской авиации и освоения воздушного пространства независимого Казахстана начиналось с разработки законов по регулированию и обеспечению воздушного пространства нашей страны. В 1995 году был принят Закон Республики Казахстан от 20 декабря 1995 года «Об использовании воздушного пространства и деятельности авиации Республики Казахстан» [1], который утратил силу в связи с принятием в 2010 году нового закона.

В принятом в 2010 году Законе «Об использовании воздушного пространства и деятельности авиации Республики Казахстан» (далее – Закон об авиации) вносились изменения и дополнения, в частности, последние были внесены 15 ноября 2020 года [2]. В данном законе раскрыты основные понятия, используемые в сфере авиации. В частности, значение «аварийно-спасательные работы» – это комплекс мероприятий, направленных на своевременное оказание помощи потерпевшим; «авиакомпания» – юридическое лицо, имеющее действующий сертификат эксплуатанта гражданских воздушных судов; «авиационная безопасность» – нормальная и безопасная деятельность авиации, обеспечиваемая предупреждением и предотвращением актов незаконного вмешательства в ее деятельность. Описаны правовые основы незаконного вмешательства в деятельность авиации – это противоправное действие или бездействие, посягающее на нормальную и безопасную деятельность авиации, повлекшее несчастные случаи с людьми, материальный ущерб, захват или угон воздушного судна или создавшее угрозу наступления таких последствий. Уделено внимание авиационным работам – это специализированные операции, выполняемые средствами авиации в отдельных отраслях хозяйства. Они выполняются в целях обеспечения технологических и производственных процессов заказчиков, а именно в сельском хозяйстве, строительстве, обслуживании экспедиций и т.д. Кроме того, указанные работы выполняются для проведения экспериментальных и научно-исследовательских работ, санитарных и природоохранных мероприятий, оказания медицинской помощи населению, ликвидации последствий стихийных бедствий, аварий и катастроф.

Особое место отведено авиационным происшествиям, то есть событиям, происшедшим при использовании воздушного судна в целях выполнения полета, связанное с нарушением нормального функционирования этого судна, его экипажа, другого авиационного персонала или связанное с воздействием внешних условий и

приведшее к гибели людей, значительному повреждению, разрушению или утрате воздушного судна. Раскрыты понятие «инцидент авиационный» – это событие, происшедшее при использовании воздушного судна в целях выполнения полета, связанное с нарушением нормального функционирования судна, его экипажа, другого авиационного персонала или связанное с воздействием внешних условий, но не приведшее к авиационному происшествию. Кроме того, дано понятие «авиация как отрасль» – это все виды организаций, деятельность которых направлена на создание условий и использование воздушного пространства человеком с помощью воздушных судов.

Основная часть

В целом авиация Республики Казахстан подразделяется на экспериментальную, государственную и гражданскую. Гражданская авиация – это авиация, не входящая в состав экспериментальной и государственной авиации и используемая в целях:

- перевозки пассажиров, багажа, груза и почты (воздушные перевозки);
- выполнения авиационных работ;
- проведения учебных, спортивных, культурно-просветительных мероприятий, развития технического творчества;
- удовлетворения личных потребностей эксплуатанта воздушного судна;
- проведения поисково-спасательных и аварийно-спасательных работ, оказания помощи в случае стихийных бедствий.

Также описано понятие «коммерческая авиация», что означает гражданская авиация, используемая в указанных целях за плату или по найму. Раскрыты понятия «физические» и «юридические лица»; гражданская авиация, находящаяся в собственности физических или юридических лиц и используемая в указанных целях не за плату и не по найму, признается авиацией общего назначения. В Законе об авиации определены и другие понятия, как: «Сертификат эксплуатанта гражданских воздушных судов», «воздушное судно», «сверхлегкая авиация», «аэродром», «Сертификат годности аэродрома», «аэронавигационная организация», «аэропорт», «аэропортовская деятельность», «контролируемая зона аэропорта», «воздушная трасса», «воздушное судно», «фраховщик», «фрахователь», «полет воздушного судна», «воздушная навигация» «перевозчик воздушный», «пассажир», «в воздушное пространство Республики Казахстан», «государственная авиация», «эксплуатант», «расследование» и другие. Впервые было отмечено,

что «Республике Казахстан принадлежит полный и исключительный суверенитет над воздушным пространством, расположенным над сухопутной и водной территорией Республики и ее территориальными водами. Воздушное пространство Республики Казахстан находится в государственной собственности и является частью ее государственной территории».

Воздушные суда, аэродромы, аэропорты, технические средства и другое имущество, необходимое для организации, выполнения и обеспечения полетов воздушных судов, могут находиться в частной или государственной собственности и могут использоваться в свободной предпринимательской деятельности, формирования рынка авиационно-транспортных услуг. Аэронавигационные устройства системы управления воздушным движением, сети телекоммуникаций, инженерные сети, связанные с обеспечением безопасности полетов воздушных судов относятся государственной собственностью.

Закон «Об использовании воздушного пространства и деятельности авиации Республики Казахстан» определил порядок использования воздушного пространства и деятельности авиации. Главной целью была охрана жизни и здоровья человека, окружающей среды, интересов государства, обеспечения безопасности полетов воздушных судов и удовлетворения потребностей экономики Республики Казахстан и граждан в воздушных перевозках и авиационных услугах. Действие этого закона распространялось:

- на всю гражданскую авиацию в пределах Республики Казахстан;
- на все гражданские воздушные суда Республики Казахстан во время их нахождения за пределами Республики Казахстан, если законы страны пребывания воздушного судна не требуют иного.

К деятельности, связанной с использованием воздушного пространства Республики Казахстан, были отнесены:

- полеты воздушных судов и других летательных аппаратов;
- все виды стрельб и пусков ракет, взрывные работы и иная деятельность, связанная с перемещением в воздушном пространстве материальных объектов.

Все юридические и физические лица Республики Казахстан, а также других государств, осуществляющие деятельность, связанную с воздушным пространством, являются пользователями воздушного пространства. Была четко описана структура воздушного пространства. Для осуществления деятельности, связанной с использованием воздушного пространства, в воздушном пространстве устанавливаются: районы обслуживания воздушного движения; районы аэродромов и аэроузлов; воздушные трассы; маршруты и специальные зоны полетов

воздушных судов; запретные зоны и зоны ограничения; районы полигонов, районы взрывных работ, образующие в своей совокупности структуру воздушного пространства Казахстана.

Воздушное пространство Республики Казахстан подразделялось на контролируемое воздушное пространство и неконтролируемое воздушное пространство. При этом, под контролируемым воздушным пространством понимается пространство, контролируемое радиолокационными средствами, в котором обеспечивается непосредственное управление полетом аэронавигационными организациями. Под неконтролируемым воздушным пространством понимается пространство, которое не контролируется радиолокационными средствами.

В контролируемом воздушном пространстве обслуживание воздушного движения может быть диспетчерским и полетно-информационным. В свою очередь, в неконтролируемом воздушном пространстве обслуживание воздушного движения может быть диспетчерским, полетно-информационным и консультативным. Кроме того, при возникновении аварийных ситуаций может осуществляться аварийное обслуживание воздушного движения. Ведение радиосообщения между аэронавигационными организациями на территории Казахстана и экипажами воздушных судов Республики Казахстан осуществляется на государственном и (или) русском языках, а с экипажами воздушных судов зарубежных государств – на русском или английском языке.

Право на использование части воздушного пространства при наличии двух или более заинтересованных в этом пользователей воздушным пространством предоставляется в соответствии со следующими приоритетами:

- отражения воздушного нападения или предотвращения и прекращения нарушения государственной границы Республики Казахстан, а также порядка использования воздушного пространства, ликвидация применения силы или угрозы применения силы против суверенитета, территориальной целостности и общественной безопасности Республики Казахстан;

- оказание помощи при стихийных и иных бедствиях, катастрофах, авариях, аварийных и иных ситуациях, угрожающих жизни и здоровью людей или создающих опасность нанесения значительного материального ущерба;

- запуск, посадка, поиск и эвакуация космических аппаратов и их экипажей, проведение плановых учений Министерства обороны Республики Казахстан, а также полеты воздушных судов или иная деятельность, осуществляемая в соответствии с постановлениями Правительства Республики Казахстан;

- полеты воздушных судов или иная деятельность, осуществляемая в соответствии с международными соглашениями Республики Казахстан;

- регулярные перевозки пассажиров, грузов и почты;
- полеты государственной авиации Республики Казахстан, а также других государств в соответствии с межгосударственными и межправительственными соглашениями;
- проведение экспериментальных и научно-исследовательских работ;
- нерегулярные воздушные перевозки, выполнение авиационных и иных работ в интересах экономики;
- проведение учебных, демонстрационных, культурно-просветительных и иных мероприятий, а также полеты авиации общего назначения.

В Законе об авиации расписан перечень нарушений порядка использования воздушного пространства Республики Казахстан:

- деятельность, осуществляемая без запроса, то есть вне расписания или без разрешения на выполнение нерегулярных полетов, и представляющая угрозу безопасности полетов воздушных судов;
- полет воздушного судна, не отвечающего на запрос по системе государственного радиолокационного опознавания, за исключением воздушных судов, на которых установка аппаратуры радиолокационного опознавания не предусмотрена конструкцией воздушного судна;
- полет группы воздушных судов, количество которых превышает указанное в запросе;
- несоблюдение воздушными судами режимов использования воздушного пространства, устанавливаемых Министерством обороны Республики Казахстан;
- пролет воздушного судна без специального разрешения Министерства обороны Республики Казахстан над территорией запретной зоны и зоны ограничения;
- посадка воздушных судов на незапланированный (незаявленный) аэродром, кроме случаев вынужденной посадки;
- несоблюдение воздушными судами вертикального, продольного, бокового эшелонирования, отклонение от воздушных трасс, местных воздушных линий и от осей маршрутов на расстоянии, более установленных норм, за исключением случаев, угрожающих безопасности полета.

В частности, в 2013 году государство начало совершенствовать авиационную сферу и включило положения, касающиеся контрольных полномочий (функций) правительства и уполномоченного органа. Наряду с усилением контрольных полномочий правительства и уполномоченного органа были увеличены и надзорные полномочия данных органов. Кроме того, законом предусмотрена программа обеспечения безопасности гражданской авиации, разработка которой возложена на уполномоченный орган [3, ст. 12-1]. Все эти меры направлены на обес-

печение безопасности и охраны при использовании воздушного пространства. Позже нормы, направленные на укрепление охраны и безопасности, только усилились, к примеру, в 2017 году статьей 12-2 предусматривалась разработка специальной программы обеспечения безопасности полетов гражданской авиации Казахстана [4], которая должна была разрабатываться уполномоченным органом, а статьей 35-2 Закона об авиации предусматривались положения, обеспечивающие безопасность полетов в случае изменения функциональных систем управления воздушным движением.

С 2017 года Закон об авиации стабилизировался, поэтому последние изменения в законодательстве связаны с государственной политикой по созданию уполномоченного органа в области авиации по британскому образцу. Как показывает передовая практика, многие страны во всем мире извлекают выгоду из подобной структуры. Это первое уполномоченное агентство Казахстана в области авиации в пределах Центральной Азии, которому была передана большая часть прав и обязанностей Комитета гражданской авиации Министерства индустрии и инфраструктурного развития (МИИР РК). Отечественное авиационное законодательство соответствовало государственной политике. Развитие воздушного транспорта и авиации в Казахстане является одним из основных направлений государственной политики. Об этом глава государства отметил в программе «План Нации – 100 конкретных шагов» еще в 2015 года, в Послании народу Казахстана «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» 2017 года, а также в Послании народу Казахстана «Новые возможности развития в условиях Четвертой промышленной революции» 2018 года. Также действующее авиационное законодательство соответствует всем нормам Конституции Республики Казахстан.

Следует отметить, что имели место несоответствие между международными нормами и внутренним законодательством. В авиационном законодательстве Казахстана это все основополагающие нормы, вытекающие из международных стандартов и практики, рекомендованы ИКАО, которые предусмотрены в приложениях к Чикагской конвенции. Однако срок действия сертификата, выданного иностранным государством, установленный стандартами ИКАО [5], отличался от сроков, установленных законодательством Республики Казахстан. В стандарте ИКАО – это срок действия самого сертификата, в Республике Казахстан – до окончания срока обучения на курсах или срока действия медицинского сертификата. Законодательство Республики Казахстан не в полной мере соответствует требованиям к авиационному персоналу, указанным в стандартах ИКАО, в том числе возрастной

квалификации членов экипажа и действительности свидетельств, выданных другим государством, что может вызвать трудности в правоприменительной практике при привлечении иностранных лиц в качестве авиационного персонала. Например, в Республике Казахстан отсутствует положение стандарта ИКАО, согласно которому Договаривающееся государство, выдающее сертификаты пилотам, не допускает их обладателей к выполнению функций пилота воздушного судна, осуществляющего международные коммерческие воздушные перевозки, если обладатели сертификатов достигли 60-летнего возраста или, в случае полетов с более чем одним пилотом, 65-летнего возраста.

В отличие от стандарта ИКАО, законодательство Республики Казахстан не регулирует вопросы дистанционного управления воздушным судном, договорного и вещательного автоматического зависимого мониторинга. Не закреплены соответствующие понятия и определения; механизм выдачи разрешений на полеты беспилотных летательных аппаратов, контроль за ними, порядок их использования и другое не определено. Законодательство Республики Казахстан имеет сферы деятельности, которые недостаточно регламентированы. Например, согласно пункта 6 статьи 45 Закона Об авиации регулирование полетов беспилотных летательных аппаратов ограничивается только с учетом в уполномоченных органах гражданской и государственной авиации, а также ссылкой на определение категории беспилотных летательных аппаратов, подлежащих учету в соответствии с Правилами регистрации воздушных судов государственной авиации Республики Казахстан и правилами государственной регистрации гражданских воздушных судов Республики Казахстан, правами на них, а также формами документов, удостоверяющих эти права, утвержденными Приказом № 409 от 30 июня 2017 года Министра по инвестициям и развитию Республики Казахстан. Однако механизм выдачи разрешений на полеты беспилотных летательных аппаратов, контроль за ними, порядок их использования и другое не определено (порядок координации полетов беспилотных летательных аппаратов предусмотрен правилами использования воздушного пространства Республики Казахстан, утвержденными Постановлением Правительства Республики Казахстан от 12 мая 2011 года №506).

Законодательство РК не содержит положений, регулирующих вопросы сопровождения воздушных судов, выбора альтернативного аэропорта для полетов воздушных судов с увеличенным временем на альтернативный уход, контроля расхода топлива в полете, технического обслуживания воздушных судов, полномочий диспетчера, использующего электронные полетные планшеты, не закреплены требования

к полетным операциям по правилам приборного полета или требования к ночным полетам на одномоторных воздушных судах, к командирам таких полетов, положения о замене аэропортов назначения, об обеспечении хранения эксплуатантом воздушного судна информации о соблюдении программы технического обслуживания воздушного судна и других требований, изложенных в Приложении 6 к Чикагской конвенции.

Примечательно, что два запасных аэродрома выбираются не только при отсутствии информации о метеорологических условиях, но и в том случае, когда метеорологические условия на расчетное время использования аэродрома находятся ниже установленных эксплуатационных минимумов аэродрома. Между тем, согласно законодательству Республики Казахстан, два запасных аэродрома назначаются только при отсутствии информации о метеорологических условиях аэродрома назначения. Законодательство Республики Казахстан, в отличие от стандарта ИКАО, не закрепляет полномочия диспетчера в случае возникновения чрезвычайной ситуации, отсутствуют требования к эксплуатации по правилам приборного полета (ППР) или в ночное время на одномоторных самолетах, предусмотренные стандартом ИКАО, а также требования к командирам воздушных судов, выполняющих такие полеты. Это серьезный вопрос, который отныне должен быть урегулирован, так как ожидается, что с установлением режима "открытого неба" воздушное движение будет увеличено и потребуются полномочия диспетчера.

Закон об авиации определяет незаконное вмешательство в деятельность авиации как незаконное деяние, посягающее на безопасную эксплуатацию авиации, приводящее к несчастным случаям с людьми, материальному ущербу, захвату или угону воздушного судна или угрожающее такими последствиями. Однако в приложении 17 к Чикагской конвенции содержится более подробное определение актов незаконного вмешательства. Закон недостаточно раскрывает понятие «незаконное вмешательство в деятельность авиации», под которым признается противоправное действие, тогда как в законодательстве других государств-членов ЕАЭС это понятие охватывает и угрозу такого действия, которая также должна быть предусмотрена законом. Исходя из вышеизложенного, правила касаются срока действия сертификата, выданного иностранным государством, возрастной квалификации авиационного персонала, дистанционного управления воздушным судном, договорного и вещательного автоматического зависимого мониторинга, вопросов слежения за воздушным судном, выбора альтернативного аэропорта для полетов воздушных судов с увеличенным временем для альтернативного ухода, технического обслуживания воздушных судов, полномочий

диспетчера и других требований, изложенных в Приложении 6 к Чикагской конвенции, полномочия диспетчера в случае возникновения чрезвычайной ситуации и понятие «незаконное вмешательство в деятельность авиации» рекомендуется изменить и дополнить ими в действующем авиационном законодательстве Казахстана.

На основании анализа норм авиационного права и норм других законов можно определить некоторые противоречия между нормами авиационного права и правилами перевозки пассажиров, багажа и грузов воздушным транспортом с нормами Закона Республики Казахстан «О транспорте» от 30 апреля 2015 года, которые могут привести к нарушению прав пассажиров, отмене или задержке рейса по вине перевозчика. В связи с этим, в целях предупреждения подобных нарушений необходимо привести статью 18 Закона Республики Казахстан «О транспорте» в соответствие с пунктом 1 статьи 86 Закона Республики Казахстан «Об использовании воздушного пространства Республики Казахстан и деятельности авиации». Тем не менее, действующее законодательство в сфере воздушного пространства регулирует все стороны деятельности гражданской авиации.

В рамках Евразийского экономического Союза (ЕАЭС) Республикой Казахстан был принят ряд соглашений, направленных на укрепление законодательных основ. Известно, что ЕАЭС создан в целях всесторонней модернизации, кооперации и повышения конкурентоспособности национальных экономик и создания условий для стабильного развития в интересах повышения жизненного уровня населения государств-членов. Воздушное законодательство государств-членов ЕАЭС, обеспечивающее правовую и организационную деятельность гражданской авиации, занимает особое место в системе нормативно-правовых обязательств государств. Оно не должно находиться в противоречии с нормами Международного воздушного права; с нормами и правилами Конвенций, участником которых является Казахстан; стандартами и рекомендуемой практикой ИКАО. Воздушное законодательство соответствует нормам и требованиям национального законодательства: Конституции РК, Гражданскому кодексу РК и другим национальным законам.

В целом были приняты следующие нормативно-правовые документы: Постановление Правительства РК от 13 декабря 2011 г. №1522 Об утверждении Правил перевозок пассажиров, багажа и грузов на воздушном транспорте; Постановление Правительства РК от 18 января 2012 года №103 «Об утверждении Основных правил полетов в воздушном пространстве Республики Казахстан»; Правила производства полетов в гражданской авиации РК (утв. приказом Ми-

нистра транспорта и коммуникаций РК от 3 июля 2011 г. №419).

На сегодняшний день в Казахстане 15 авиакомпаний, лицензированных полномочными органами гражданской авиации Казахстана. Из них действующие: Air Astana, East Wing, Euro-Asia Air, FlyArystan, Kaz Air Trans, Kazaviaspas, Khozu Avia, Prime Aviation, Qazaq Air, SCAT, Sky Service, Sunday Airlines, Zhetysu. Остальные авиакомпании являются нефункционирующими. В нашей стране 80% международных и внутренних пассажирских перевозок выполняет национальный перевозчик АО «Эйр Астана», 17% – АО Авиакомпания «Скат», 3% – другие авиакомпании. Национальный перевозчик АО «Эйр Астана» контролирует не только все международные направления, но и наиболее оживленный внутренний рейс, а также более 90% полетов из Алматы и Астаны в областные центры. На рынке грузовых перевозок Казахстана помимо казахстанских авиакомпаний, успешно работают ряд компаний России, Украины и других государств. Всего на территории Казахстана находится 35 аэропортов Международного и регионального значения. Крупнейшим из аэропортов Казахстана считается международный аэропорт Алматы. Свою историю аэропорт ведет с 1935 года, а в 2012 году признан лучшим в СНГ. В год этот аэропорт обслуживает более четырех миллионов пассажиров. Второе место по количеству внутренних авиаперевозок из аэропортов Казахстана занимает столичный в Нур-Султане. На сегодняшний день аэропорт модернизирован и способен принимать все типы воздушных судов.

В 2020 году Казахстан ввел режим «открытого неба» с Соединенными Штатами Америки. Это первое Соглашение для Казахстана, которое предусматривает принципы «открытого неба» в соответствии с рекомендациями Международной организации гражданской авиации (ИКАО) по дальнейшей либерализации воздушного транспорта. Это предоставляет большие возможности для перевозчиков, планирующих осуществлять полеты между Казахстаном и США, при которых стороны могут осуществлять полеты без ограничений по количеству перевозчиков, направлениям и частотам, в том числе с «пятой свободой» воздушного пространства. К примеру, для европейских авиакомпаний наиболее выгодным представляется брать пассажиров из Европы в Юго-Восточную Азию, а по пути лететь в Казахстан, оставлять пассажиров, летящих в нашу страну, и брать других, которым необходимо лететь дальше (это и есть «пятая свобода»).

Следует отметить о Договоре по открытому небу. Это многосторонний международный договор, разрешающий свободные полеты невооруженных разведывательных летательных аппаратов в воздушном пространстве стран-подписантов. Подписан 24 марта 1992 года в

Хельсинки представителями 23 государств-членов Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ). Целью договора является содействие укреплению доверия между государствами через совершенствование механизмов контроля за военной деятельностью и за соблюдением действующих договоров в области контроля над вооружениями. В соответствии с данным Договором, государства, подписавшие его, взяли на себя обязательство предоставления возможности совершать наблюдательные полёты (инспекции) над своей территорией на основании запроса в рамках установленных квот. Режим «открытого неба» позволит привлечь массу новых пассажиров в стране, достигнув около 20 миллионов перевезенных человек в 2038 году [6]. Также режим «открытого неба» направлен именно на повышение конкурентоспособности в сфере гражданской авиации, снижение тарифов, развитие туристической и экономической привлекательности государства. На первом этапе введено «открытое небо» в 11 аэропортов Казахстана. При этом учтены следующие факторы: туристический потенциал; наличие развитой наземной инфраструктуры; оснащение необходимой специальной техникой для обслуживания современных типов воздушных судов; возможность своевременного качественного обслуживания пассажиров, а также соответствие аэродрома требованиям Международной организации гражданской авиации (ИКАО).

За последние три года казахстанскими и иностранными авиаперевозчиками открыто 19 новых маршрутов, в том числе в Токио, Варшаву, Будапешт, Хельсинки. Нарастает частота полетов действующих маршрутов в Лондон, Москву, Пекин, Стамбул. Планируется открыть «рейсы в такие крупные города, как Шанхай, Сингапур,

Нью-Йорк. Сегодня Казахстан имеет авиасообщение с 26 иностранными государствами по 99 международным маршрутам. Это около 430 рейсов в неделю 26 иностранными и 3 казахстанскими авиакомпаниями [7].

Заключение

С момента внесения изменений в Закон об авиации в 2019 году безопасность полетов в гражданской авиации стала первоочередной задачей и обязанностью всех лиц общественных отношений, осуществляющих деятельность, связанную с использованием воздушного пространства Республики Казахстан, в пределах компетенции, установленной законодательством нашей страны.

На международном уровне ИКАО устанавливает стандарты и правила, необходимые для обеспечения безопасности полетов, авиационной безопасности, эффективности и охраны окружающей среды в глобальном масштабе. Она является главным форумом по сотрудничеству во всех областях гражданской авиации между 190 государствами, заключившими договор. Повышение уровня безопасности полетов в глобальной системе воздушного транспорта является основополагающей и важнейшей стратегической целью ИКАО. Организация проводит постоянную работу, направленную на обеспечение и повышение показателей состояния безопасности полетов во всем мире за счет осуществления координированной деятельности. Поэтому для обеспечения безопасности и дальнейшего развития гражданской авиации особое внимание уделено соблюдению норм как национального, так и международного законодательства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Казахстан от 20 декабря 1995 года «Об использовании воздушного пространства и деятельности авиации Республики Казахстан». https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1004017/
2. Закон Республики Казахстан от 15 июля 2010 года №339-IV «Об использовании воздушного пространства Республики Казахстан и деятельности авиации» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.11.2020 г.).
3. The Law of the Republic of Kazakhstan "On amendments and supplements to certain legislative acts of the Republic of Kazakhstan on transport issues" No. 132-V dated 4 July 2013, online: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31646778&mode=p&page=2.
4. The Law of the Republic of Kazakhstan No. 64-VI "On amendments and supplements to certain legislative acts of the Republic of Kazakhstan on the use of airspace and aviation activities" dated May 10, 2017.
5. Annex 1 to the Convention on International Civil Aviation on Personnel Licensing (10th edition, July 2006), online: <https://www.theairlinepilots.com/forumarchive/quickref/icao/annex1.pdf>.
6. «Открытое небо» привлечет миллионы новых авиапассажиров в Казахстан. Курсив. - 07 ноября 2019. // <https://kursiv.kz/news/otraslevye-temy/2019-11/otkrytoe-nebo-privlechet-milliony-novykh-aviapassazhirov-v-kazakhstan>.
7. Режим «открытого неба» будет действовать в девяти аэропортах. Капитал. – 07 октября 2019. // <https://kapital.kz/economic/81740/rezhim-otkrytogo-neba-budet-deystvovat-v-devyati-aeroportakh.html>.

Сведения об авторах:

Забих Шолпан Арапбайқызы - доктор юридических наук, кафедра гражданского права и гражданского процесса, трудового права юридического факультета Казахского национального университета имени аль-Фараби (Республика Казахстан), E-mail: zanzaman@mail.ru., tel.: +7 701 770 7130

Забих Қадыржан Жасұланұлы - кандидат юридических наук, старший преподаватель Казахского университета инновационных и телекоммуникационных систем (Республика Казахстан), E-mail: kzabikh.kz@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Забих Шолпан Арапбайқызы – заң ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің заң факультетінің Азаматтық құқық және Азаматтық кодекс, еңбек құқығы кафедрасы (Қазақстан Республикасы), E-mail: zanzaman@mail.ru., tel.: +7 701 770 7130

Забих Қадыржан Жасуланұлы – заң ғылымдарының кандидаты, Қазақстан инновациялық және телекоммуникациялық жүйелер университетінің аға оқытушысы (Қазақстан Республикасы), E-mail: kzabikh.kz@mail.ru

Information about the authors:

Zabikh Sholpan Arapbaikyzy – Doctor of Law, Department of Civil Law and Civil Code, Labor Law, Faculty of Law, Al-Farabi Kazakh National University (The Republic of Kazakhstan), E-mail: zanzaman@mail.ru., tel.: +7 701 770 7130

Zabikh Kadyrzhan Zhasulanuly – Candidate of Law, senior lecturer of Kazakhstan University of Innovation and Telecommunications Systems (The Republic of Kazakhstan), E-mail: kzabikh.kz@mail.ru

ИМАНБЕКОВА М.М.¹,

АЗИМБЕК А.Қ.²

¹²А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӨНІНДЕГІ УӘКІЛДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ

Түйін. Осы мақалада Қазақстан республикасындағы адам құқықтары жөніндегі уәкіл, яғни, Омбудсмен институтының жалпы түсінігі мен мәні ашылады. Еліміздегі адам құқықтары жөніндегі уәкілдің құқықтары мен міндеттерін зерттей келе, уәкілдің құқықтық мәртебесін және оның азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз етудегі мәселелерді зерттейді. Сонымен қатар, адам құқықтары жөніндегі уәкіл институтының әлеуметтік құндылығы және оның Қазақстан Республикасы дамуының қазіргі кезеңінде тағайындалуының маңыздылығын айқындай түседі.

Түйінді сөздер. Омбудсмен, адам құқықтары, уәкіл институты, еркіндік, теңдік.

Резюме. В данной статье раскрывается общее понятие и значение института уполномоченного по правам человека в Республике Казахстан, т. е. омбудсмана. Изучив права и обязанности уполномоченного по правам человека в стране, он исследует правовой статус уполномоченного и вопросы обеспечения его защиты прав и законных интересов граждан. А так же, раскрывается социальная ценность института уполномоченного по правам человека и важность его назначения на современном этапе развития Республики Казахстан.

Ключевые слова. Омбудсмен, права человека, уполномоченный, свобода, равенство.

Summary. This article reveals the General concept and meaning of the institution of the Commissioner for human rights in the Republic of Kazakhstan, i.e. the Ombudsman. Having studied the rights and duties of the Commissioner for human rights in the country, he examines the legal status of the Commissioner and issues of ensuring his protection of the rights and legitimate interests of citizens. It also reveals the social value of the institution of the Commissioner for human rights and the importance of its appointment at the present stage of development of the Republic of Kazakhstan.

Keywords. Ombudsman, human rights, Commissioner, freedom, equality.

Қазақстан Республикасындағы адам құқықтары жөніндегі Уәкіл (омбудсман) өз құзыры шегінде мемлекеттік органдардың және лауазымды тұлғалардың әрекеттеріне келтірілген адамдардың шағымдарын тексеретін тәуелсіз лауазымды тұлға болып табылады.

Қазақстан Республикасының өз дамуының неғұрлым сапалы кезеңіне кіруі мемлекет пен қоғамның алдына жаңа міндеттер қояды, оларды азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың тиімді құралдарынсыз сәтті шешу проблемалы болады. Адам құқықтарын қорғау, қорғау тетіктерін құру қажеттігі Қазақстанда адам, оның құқықтары мен бостандықтары ең қымбат қазынасы болып табылатын демократиялық, құқықтық мемлекет құру міндеттерімен объективті түрде негізделгені сөзсіз. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев 2014 жылғы 17 қаңтардағы «Қазақстан жолы –

2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына жыл сайынғы Жолдауында: «әлемнің дамыған 30 елінің қатарына ұмтылыс кезінде бізге адал бәсекелестік, әділеттілік, заңның үстемдігі және жоғары құқықтық мәдениет ахуалы қажет. Мемлекеттің үкіметтік емес сектормен және бизнеспен өзара іс-қимылының жаңартылған құралдары қажет» [<http://www.akorda.kz/ru/>]. Қазақстанда Омбудсменнің құрылуы біздің елімізде заң үстемдігі, әділеттілік принциптерін қамтамасыз етуге мүмкіндік берді және адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауға қызмет етті. Мен Қазақстан Республикасындағы омбудсменнің құқықтық мәртебесіне арналған бұл мақала адам құқықтарын қорғау тетіктерін жетілдіру мәселелері бойынша мақсаттар мен міндеттерді іске асыруға, сондай-ақ заңның үстемдігі қағидатын және мемлекет Басшысы қойған мемлекет құқықтарынан адам құқықтары-

ның басымдығын қамтамасыз етуге үлкен ықпал етеді деп шын жүректен үміттенемін.

Қазақстанда адам құқықтары жөніндегі Уәкіл институты 19.09.2002 жылы ҚР Президентінің Жарлығымен құрылды, онда омбудсменнің құқықтық мәртебесі айқындалды.

Тезистік тәртіпте ҚР омбудсмен институтын жетілдіру мәселесі бойынша негізгі ойларды қарастырамыз:

1. Адам құқықтары жөніндегі уәкілді Парламент Палаталарының комитеттерімен консультациялардан кейін ҚР Президенті тағайындайды (2-бап 8-бөлім) [*«Адам құқықтары жөніндегі уәкіл қызметін тағайындау туралы» ҚР Президентінің 2002.09.20 № 947 Жарлығы*]. Менің ойымша, Мемлекет басшысының Адам құқықтары жөніндегі уәкіл лауазымына тағайындалуы Парламент Палаталары комитеттерінің келісімімен болса да, дискрециялық сипат береді және тағайындаудың өзі мемлекеттің бірінші тұлғасының субъективті қалауына байланысты болады. ҚР Конституциясының 2-бабына сәйкес Қазақстанда басқарудың республикалық нысаны бекітілген, ал республиканың іргелі қағидаттарының бірі мемлекетті басқарудағы алқалық тәсіл болып табылады. Осылайша, менің ойымша, уәкілді сайлау рәсімін биліктің ең жоғары өкілді органы – Парламент жүзеге асыруы тиіс. Сондай-ақ, адам құқықтары жөніндегі уәкіл қызметіне кандидаттарды бірінші кезекте қоғамдық бірлестіктер мен ҰЕҰ ұсынуы тиіс. Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы № 858 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасында мыналар атап өтілді: «үкіметтік емес ұйымдардың мәртебесін жетілдіру керек, құқықтық реттеу тетіктері үкіметтік емес ұйымдар қызметінің ерекшеліктерін, сондай-ақ қоғамдық бірлестіктерді мемлекеттік қолдауды қамтамасыз етуді ескеруі тиіс» [Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы № 858 // нұсқаулары]. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, ҰЕҰ мен қоғамдық бірлестіктердің адам құқықтары жөніндегі уәкілді сайлауға белсенді қатысуы біздің еліміздегі азаматтық қоғам мен мемлекеттік билік арасындағы ымыраға айналады деген қорытынды жасауға болады. Сондай-ақ, бұл шара қоғамдық ұйымдардың беделін арттыруға ықпал етеді және біздің елімізде демократиялық мемлекеттіліктің қалыптасуында үлкен рөл атқарады.

2. Конституциялық Кеңеске заңнамалық актілердің ҚР Конституциясына сәйкестігі мәселелері бойынша жүгіну адам мен азаматтың құқықтарын қорғау тетіктерінің бірі болып табылады. Мысалы, ҚР Конституциясының 78-бабына сәйкес, егер сот заң адамның және азаматтың құқықтарына нұқсан келтіреді деп тапса, онда ол іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұруға және осы актіні конституциялық емес деп тану тура-

лы ұсыныспен Конституциялық Кеңеске жүгінуге міндетті [ҚР Конституциясы 30 тамыз 1995]. Азаматтардың өздері Конституциялық Кеңеске жүгіну құқығынан айырылған, менің ойымша, бұл ҚР Заңнамасындағы үлкен олқылық болып табылады. Жоғарыда баяндалғанды негізге ала отырып, мен адам құқықтары жөніндегі уәкілге заңнамалық актілердің Конституцияға сәйкестігі мәселелері бойынша Конституциялық Кеңеске жүгіну құқығын беру қажет деп санаймын. Латын мақалы былай дейді:» *Vox populi Vox dei* - Халықтың дауысы - Құдайдың дауысы», ал халыққа жоғары мемлекеттік биліктің қайнар көзі ретінде Омбудсмен институты арқылы (халықтың дауысы ретінде) ҚР Парламентінің заң шығару қызметін бақылау қажет.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, ҰЕҰ мен қоғамдық бірлестіктердің адам құқықтары жөніндегі уәкілді сайлауға белсенді қатысуы біздің еліміздегі азаматтық қоғам мен мемлекеттік билік арасындағы ымыраға айналады деген қорытынды жасауға болады. Сондай-ақ, бұл шара қоғамдық ұйымдардың беделін арттыруға ықпал етеді және біздің елімізде демократиялық мемлекеттіліктің қалыптасуында үлкен рөл атқарады.

Елімізде әрбір тұлға құқықтық мәдениеті мен құқықтық сана-сезімін үнемі көтеріп, байытып отыруы қажет. Сонда ғана адам құқықтарын қорғайтын уәкілдермен сапалы, ұтымды қарым-қатынаста болады [Е.О. Алауханов, *Наука и жизнь казахстана*. №1 (54) 2018. б. 38-42].

Бұл мемлекеттік биліктің актілері (заңдар, жарлықтар, қаулылар) азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын тікелей бұзуы мүмкін. Мысал ретінде әлеуметтік салада адам құқықтарының сақталуын келтіруге болады. Қазақстан Республикасы Мәжілісінің Әлеуметтік-мәдени даму комитетінің төрағасы, саяси ғылымдарының докторы Д.Н. Назарбаева өзінің «мемлекеттік ең төменгі әлеуметтік кепілдіктер мәселелері бойынша ҚР заңнамасын жетілдіру туралы» мақаласында былай деп атап көрсетеді: «әлеуметтік кепілдіктер әртүрлі құқықтық деңгейде регламенттелген және әртүрлі деңгейдегі 200-ден астам заңға тәуелді актілерге (Үкімет қаулылары, министрлердің ведомстволық бұйрықтары және т.б.) сілтемелік нормалары көп 20-дан астам заңнамалық актілерде көрсетілген» [Назарбаева Д.Н., 2013, 14-б.]. Осылайша, әлеуметтік саладағы адам құқықтарын бекітетін көптеген нормативтік актілер азаматтардың мемлекеттік кепілдіктер туралы ақпараттық қол жетімділігін шектеп қана қоймайды, сонымен қатар Адам құқықтарының бұзылуына және лауазымды тұлғалардың теріс пайдалануына әкеледі (осыған ұқсас жағдай құқықтың басқа салаларында да дамып жатқанын атап өткен жөн). Және сол арқылы, Д. Назарбаева адам құқықтары мен бостандықтарын тиімді іске асыру

мақсатында Мемлекеттік ең төменгі әлеуметтік стандарттарды барабар құқықтық реттеу туралы мәселе қою қажет деп әділ түрде ұсынады, бірақ менің ойымша, уәкілге Конституциялық Кеңеске жүгіну құқығын беру әлеуметтік кепілдіктер саласында адам құқықтарын қорғауды қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен қатар, бұл шара Адам құқықтары мен бостандықтарының басымдығы туралы Конституция нормасын іске асыруға ықпал ететін болады (Рим құқығында көзделген, онда халық мінберлері – халық өкілдері Сенат пен жоғары лауазымды тұлғалардың-магистратураның қызметін қадағалады).

3. Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің құқықтық мәртебесін және оның азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз етудегі рөлін бекітетін Қазақстан Республикасының заңнамасына іс-әрекеттерімен (әрекетсіздігімен) арыз берушінің құқықтары мен бостандықтары бұзылған лауазымды адамға бұзылған құқықтарды қалпына келтіру үшін қабылдануы тиіс шараларға қатысты ұсынымдар жіберу құқығы берілген. Уәкілдің ұсынымдарын алған лауазымды адам олар келіп түскен күннен бастап бір ай ішінде ұсынымдарды қарауға және оларды қараудың нәтижелері туралы хабарлама жіберуге міндетті [Рудольф Иеринг, 1895, 90-б.]. Уәкілдің ұсынымы қабылданбаған жағдайда лауазымды адам өз шешімін мәні бойынша уәждеуге міндетті. Омбудсменнің ұсынымдарын елемеген лауазымды тұлғаны жауаптылыққа тарту тетігінің болмауы, менің ойымша, оның адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау және сақтау жөніндегі функцияларының тиімділігін айтарлықтай төмендетеді. Осы дәлелді ескере отырып, егер лауазымды адам уәкілдің ұсынымдарына сәйкес бұзылған құқықтардың құқықтарын қалпына келтіру жөнінде шаралар қабылдасамаса, оны жауаптылыққа тартудың міндетті рәсімін көздеу қажет деп санаймын. Мен бұл тезисті келесідей дәлелдеймін. Көрнекті неміс заңгері Рудольф Иеринг өзінің әйгілі «Құқық үшін күрес» атты еңбегінде мынаны атап өтті: «Заңның мақсаты-бейбітшілік, бірақ күрес құралы. Егер заң дұрыс емес шабуылға ұшыраса-және бұл мәңгілікке жалғасады-ол әрқашан күреспен байланысты. Өмір құқығы-бұл күрес-бұл халықтардың, үкіметтердің, таптардың, жеке адамдардың күресі. Әлемдегі барлық құқықтар күрестің жемісі». Осылайша, неміс заңгері заңды әділетсіздікке қарсы күрес ретінде анықтады, осылайша әділ құқық идеяларын сәтті ілгерілету және заңсыздықтың заңсыздығымен күресу үшін осы мәселе бойынша құқықтық ықпал етудің тиімді тетіктері қажет. Иеринг Әділет құдайы Фемида таразымен (ежелгі өлшем мен әділеттіліктің символы ретінде) және қылышпен (сот алдында ұсынылған жазалау немесе жазалау символы – жазаның сөзсіздігінің белгісі), «таразысыз, қылыш – жалаңаш зорлық – зомбылық, қылышсыз

таразылар-құқықтық әлсіздік» [Рудольф Иеринг, 1895, 12-б.] суреттелгенін дұрыс атап өтті.

Осылайша, неміс ғалымының ғылыми тезистеріне сүйене отырып, Қазақстандағы адам құқықтары жөніндегі уәкіл – Әділ құқық үшін күрескер, мемлекеттік органдар тарапынан озбырлықпен күресуші бар екенін атап өту қажет. Омбудсменнің қолында ізгілік пен әділеттілік шарасының символы ретінде «таразының» болуы қисынды емес, бірақ бұзылған құқықтарды қалпына келтіру жөнінде шаралар қабылдамаған лауазымды адамдарға қатысты құқықтық мәжбүрлеудің нақты тетіктері түрінде жасалған теріс қылық үшін жазаның сөзсіздігінің белгісі ретінде «қылыштың» болмауы. Әділдікпен айта кету керек, уәкіл тиісті мемлекеттік органға өтініш берушінің құқығын бұзған адамдарды жауапқа тарту туралы ұсыныс енгізу құқығына ие [<http://www.ombudsman.kz/sityzens/poryadok.p>]. Бірақ бұл ұсыныс кеңестік сипатта болады, бұл адам құқықтарын қорғау және қорғау механизміндегі уәкілдің құқықтық мәртебесін әрең көтереді. Жоғарыда баяндалғанды негізге ала отырып, мен адам құқықтары жөніндегі уәкілдің адам құқықтарын бұзған адамдарды жауапқа тарту туралы өтінішін прокуратура органдары міндетті түрде қарауға тиіс деп санаймын, өйткені ҚР прокуратурасы конституциялық заңдылықтың сақталуына жоғары қадағалауды жүзеге асырады және адам мен азаматтың бұзылған құқықтары мен заңды мүдделерін жоюға шаралар қабылдайды [«Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, 2013]. Уәкілдің өтініші негізінде прокурор адам құқықтарының бұзылуына жол берген лауазымды адамға не жіберілген бұзушылықты жоюға құқылы органға немесе лауазымды адамға жазбаша нұсқама шығаруға тиіс. Прокурордың нұсқамасын орындамау Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне сәйкес жауаптылыққа әкеп соғады.

Зерттеу барысында келесі қорытындыға қол жеткізілді. Адам құқықтары жөніндегі уәкіл институтының әлеуметтік құндылығы және оның Қазақстан Республикасы дамуының қазіргі кезеңінде тағайындалуы, ең алдымен, оның қызметі заң үстемдігі қағидатын іске асыруға, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға және қорғауға, құқықтық нигилизмді еңсеруге, құқықтық мәдениетті арттыруға бағытталғандығымен айқындалады. Атақты рим ақыны Публий Сир: «Ibi pote valere POPULI, ubi leges valent – заңдар күшті халық сонда мықты» деп дәл атап өткендей, Қазақстанда омбудсмен институтын жетілдіре отырып, Конституциялық мемлекетті қалыптастыруға және мемлекеттік билік органдарының қызметінде құқықтық негіздерді нығайтуға мүмкіндік болатынына күмән жоқ. Сондай-ақ, адам құқықтарын қорғау және қорғау саласында ҚР омбудсмен институтын күшейту Қазақстанда құқықтық мемлекет құрудың

маңызды алғышарты болып табылады және бұл біздің еліміздің еркіндік, теңдік және бауырлассық мұраттарына ұмтылысын растайды, бұл біздің қоғамды ұзақ уақытқа әлемдік қоғамдастықта барынша өмірге қабілетті етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. <http://www.akorda.kz/ru/>
2. «Адам құқықтары жөніндегі уәкіл қызметін тағайындау туралы» ҚР Президентінің 2002.09.20 № 947 Жарлығы. Алматы, Жеті Жарғы, 2013 ж. - 11 б. [Электронды ресурc]. URL: <http://adilet.zan.kz/> (Жүгінген күні: 23.11.2020).
3. «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы № 858 // нұсқаулары (22.12.2013 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен). [Электронды ресурc]. URL: <http://adilet.zan.kz/> (Жүгінген күні: 20.010.2020).
4. ҚР Конституциясы 30 тамыз 1995 ж. [Электронды ресурc]. URL: <http://adilet.zan.kz/> (Жүгінген күні: 20.02.2020).
5. Е.О. Алауханов. Сананы жаңғырту құқықтық сауатты тереңдетуден басталады // Қазақстанның ғылымы мен өмірі - Наука и жизнь казахстана - Science and life of Kazakhstan. №1 (54) 2018. Б. 38-42. <https://nauka-zan.kz/jurnal/category/2017/2017-6-52>
6. Назарбаева Д.Н. Мемлекеттік ең төменгі әлеуметтік кепілдіктер мәселелері бойынша ҚР заңнамасын жетілдіру туралы // Құқық және мемлекет. – 2013. – № 3 (60). – Б.13-16.
7. Рудольф Иеринг. Құқық үшін күрес. СПб.: С.-Петербург-ун-та. 1895.–90 б.
8. <http://www.ombudsman.kz/sityzens/poryadok.php>
9. «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Заңы // (22.12.2013ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен). [Электронды ресурc]. URL: <http://adilet.zan.kz/> (Жүгінген күні: 20.10.2020).

М.М. ИМАНБЕКОВА¹

И.Б. МАВЛЯНОВА²

¹²Ахмет Ясауи университеті (Қазақстан, Түркістан)

¹mika2209@mail.ru

²indira_mavlyanova@mail.ru

COVID-19 ПАНДЕМИЯСЫ КЕЗІНДЕГІ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ШЕКТЕЛУІ ЖӘНЕ БҰЗЫЛУЫН ТАЛДАУ

Түйін. Адам құқықтары — адамның өз мүдделерін заң шеңберінде жүзеге асыру мүмкіндігі. Бұл мақалада Қазақстандағы COVID-19 пандемиясы және ондағы адам құқықтарының бұзылуы деңгейі туралы талданады. Халықаралық шарттарға сәйкес, егер адамдардың және қоғамның мүдделерін қорғау қажет болса, мемлекет адамдардың құқықтарын белгілі мөлшерде заңды түрде шектей алады. Дегенмен, мемлекет қолданатын шараның қарапайым халыққа жоғары деңгейде зиян келтірмейтіндігіне көз жеткізуі керек. Халықаралық құқықтық ережелер халықаралық құқықтың қағидалары негізінде жүзеге асырылады. Яғни, мемлекеттердің өкілеттіктері шексіз емес. Мақала аясында біз зерттеу жүргізіп, Қазақстан территориясындағы адамдардың пандемия кезіндегі құқықтық шектеулерін талдадық және тақырып аясында белгілі нәтижеге қол жеткіздік.

Кілт сөздер: COVID-19, денсаулық сақтау, адам құқықтары, пандемия, Қазақстан, құқықтық шектеу, демократия.

ANALYSIS OF HUMAN RIGHTS RESTRICTIONS AND VIOLATIONS DURING THE PANDEMIC COVID-19

Summary: Human rights are the ability of a person to defend their interests in accordance with the law. This article analyzes the COVID-19 outbreak in Kazakhstan and the level of human rights violations there. According to international agreements, if the interests of people and society are to be protected, the state can, to a certain extent, legally restrict the rights of people. However, the state must ensure that the measures taken do not cause great harm to ordinary people. The norms of international law are based on the principles of international law. In other words, the powers of states are not unlimited. As part of the article, we conducted a study, analyzed the legal restrictions of people on the territory of Kazakhstan during a pandemic and obtained certain results in this area.

Keywords: COVID-19, public health, human rights, pandemic, Kazakhstan, legal restrictions, democracy.

АНАЛИЗ ОГРАНИЧЕНИЙ И НАРУШЕНИЙ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА ВО ВРЕМЯ ПАНДЕМИИ COVID-19

Резюме: Права человека - это способность человека отстаивать свои интересы в соответствии с законом. В данной статье анализируется вспышка COVID-19 в Казахстане и уровень нарушений прав человека там. Согласно международным соглашениям, если интересы людей и общества должны быть защищены, государство может в определенной степени юридически ограничивать права людей. Однако государство должно следить за тем, чтобы принятые меры не нанесли большой вред обычным людям. Нормы международного права основаны на принципах международного права. Другими словами, полномочия государств не безграничны. В рамках статьи мы провели исследова-

ние, проанализировали правовые ограничения людей на территории Казахстана во время пандемии и получили определенные результаты в этой области.

Ключевые слова: COVID-19, здравоохранение, права человека, пандемия, Казахстан, правовое ограничение, демократия.

Кіріспе

Адам құқықтарының жалпығы бірдей декларациясына сәйкес барлық адамдар тумысынан азат және адамдар бір-бірімен туыстық, бауырмалдық қарым-қатынас жасауға құқылы. Әр адам бостандықта болуға және оның жеке басына қол сұғылмауына құқылы. Әр адам өзінің конституциямен, немесе заңмен берілген жеке құқықтары бұзылған жағдайда, өз құқығын сот арқылы қалпына келтіруге құқылы [1]. Осыған байланыстыра келе еліміздің конституциясы, яғни Ата Заңымызда белгіленген адам құқықтарына тоқталайық. Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды [2]. Адам құқықтары туралы сөз қозғап, бұл туралы жалпы түсінік беріп өттік. Бірақ аталған мән жайларды жоққа шығаратын жағдайларда кездесіп тұрады, яғни адам құқықтарын заңмен шектетітін жағдайларда жоқ емес. Әсіресе, соңғы бір жылдан аса уақытта тек қана Қазақстанда емес көптеген мемлекеттерде адамдардың құқықтары шектеліп жатқанын байқаймыз. Әлемдік пандемияға байланысты айталық барлық мемлекеттер төтенше жағдай жариялап, карантин режимін енгізді. Білім беру мекемелерінде, тамақтану орталықтарында, ойын-сауық алаңдарында, жатақханаларда, мейрамханаларда, қонақ үйлерде және т.б. жерлерде, жұмыс орындары мен мекемелерде кіріп-шығу тоқтатылды. Ал кіріп – шығуды тоқтата алмайтын мекемелерде басқа талаптар қойылды. Білім алушылардың білім алу құқығы шектелді, халыққа той жиын және т.б. жасауға тиым салынды. Ерекше атап өтетін жайт туризм саласына бұрын соңды болмаған шектеу қойылды. Аталған ережелерге бағынбаған адамдарға жауакершілік шаралары қолданылды. Бірақ бұл жағдайларды екі жақты қарастыруға болады.

Бірінші жағдайда адам құқықтарын шектеу деп қарай аламыз. Қазақстан территориясындағы төтенше жағдай режимін қарастыратын болсақ, төтенше жағдай кезінде адамдардың жеке құқықтары ғана емес, сонымен қатар мәдени, экономикалық құқықтары да шектелді. Қоғамдық ортаға жиналуға, топ болып жүруге, құшақтап амандасуға тыйым салынды. Білім алушылар білім беру мекемелеріне бара алмады. Кітапханаларға баруға тыйым салынды. Мәжбүрлі түрде дәстүрлі оқыту форматынан онлайн оқу режиміне ауысты. Карантин ережелерін біле тұра бұзғандарға да, абайсызда бұл ережелерді сақтамаған адамдарға да жауакершілік шаралдары қолданылды, тіпті айыппұл төлегендер саны да аз емес. Халықаралық қарым – қатынасқа келе-

тін болсақ мемлекеттер өз территориясына басқа мемлекет адамдарының кіруіне шек қойды. Тіпті өзге елде жүрген азаматтардың өз Отанына қайтуы да бір проблемаға айналды. Бір мемлекеттің ішінде басқа қалаға немесе облысқа баруға да тыйым салынды. Осылардың барлығы адам құқықтарын шектеудің бір көрінісі болып табылады.

Ал енді екінші жағдайды қарастырайық. Халықаралық адам құқығы заңнамасына сәйкес, егер адамдардың құқықтарын немесе ұжымдық мүдделерді қорғау қажет болса, мемлекеттер адам құқықтарының көпшілігін жүзеге асыруды шектей алады. Адам құқықтары туралы халықаралық конвенцияларда адам құқығынан бас тартуға болатын шарттар белгіленген [3]. Мемлекеттер дағдарысқа қарсы тұру үшін қолданытын жалпы шаралары осал топтағы адамдарға зиян келтірмейтіндігіне көз жеткізуі керек. Яғни, қоғамдық мүддеден, адамдарға келетін қауіптен белгіленген құқықтық шектеу қажеттілігі жоғары болса мемлекет бұл шараны қолдана алады. Бір сөзбен айтқанда келтірілетін залалдан тойтарылған залал жоғары болса, бұны адам құқықтарын шектеу емес, қоғамдық мүддені, адам денсаулығын сақтау деп қарастыра аламыз.

Біз бүгінде ең үлкен халықаралық дағдарыспен күресіп жатырмыз. Бірақ та, дағдарыс кезінде адам құқықтарын ұмытпау керек екендігін атап өткен дұрыс. Бұл мәселеге адам құқығы тұрғысынан қарай отырып, барлығының мүдделерін ескеру қажет және ешкімнің шетте қалмауын қамтамасыз ету керек. Адам құқықтарына негізделген іс-әрекет әр адамның денсаулығын бірінші орынға қою арқылы пандемияны жеңуге көмектеседі. Вирус өзінің барлық құрбандарына бірдей әсер ететінін көреміз, бірақ оның салдары әртүрлі болуы мүмкін. Мемлекеттік қызметтерді көрсетудегі терең кемшіліктер негізінде теріс салдарлар туындауы мүмкін. Біз олардың пандемиямен күресте дұрыс шешілгеніне көз жеткізуіміз керек. Пандемия кейбір қауымдас-тықтарға ақылға қонымсыз ауыртпалық түсіріп, жек көрушіліктің артуына түрткі болып, халықтың әлсіз топтарына бағытталғанын және қауіпсіздіктің мықты шаралары медициналық күш-жігерге нұқсан келтіретінін көріп отырмыз [4].

Әдебиеттерге шолу

COVID-19 пандемиясының адам құқықтарына әсері көп және өзектілігі өте жоғары болғандықтан аз уақыттың ішінде бұл тақырып аясында көптеген зерттеулер жүргізілген. Мақала жазу барысында отандық және шетел ғалымдарының еңбегтерін кездестіруге болады. Аталған тақырып аясында жазған «Пандемия жағдайындағы

мемлекеттік басқару» тақырыбында жазылған отандық, кең көлемді Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы тарапынан жүргізілген жоба да бар. Жобаның ерекшелігі Пандемия жағдайында Қазақстанның дағдарысқа қарсы стратегиясын әзірлеудің объективті қажеттіліктерімен көрсетілген [5]. Сонымен қатар, шетел ғалымы Андрей Лебреттің 2020 жылы жазған ғылыми мақаласын пандемия кезіндегі адам құқытарының бұзылуы, оның алдын алу жолдары және құқықтық шектеудің қажеттілігі туралы жазылған [6]. Ал ағылшын ғалымы Том Баум мен Нюген Хайдың еңбегінде COVID-19-дың әлемдегі барлық елдер мен адамдардың өміріне әсері, қоғамдағы саяси, экономикалық және әлеуметтік-мінез-құлық өзгерістерінің қазіргі заманда бұрын-соңды болмаған ауқымда мәжбүр ететін жағдайлары туралы жазылған [7]. Ангус Доусон, Марсель Вервей еңбектерінде болса жалпы пандемия кезіндегі мемлекет қабылдаған шаралардың адам денсаулығына әсері туралы баяндалған. Сонымен қатар пандемияның адамның психикалық және физикалық денсаулығына және жұмыссыздық деңгейіне әсері де көрсетілген [8].

Мемлекеттердің қате іс-шаралардың алдын алуы

Халықаралық адам құқығы заңнамасына сәйкес, егер көпшіліктің құқықтарын немесе ұжымдық мүдделерді қорғау қажет болса, мемлекет жеке адам құқықтарының көпшілігін жүзеге асыруды шектей алады. COVID-19 ғаламдық пандемия тудырған ерекше жағдай адам құқығы шеңбері бойынша да, ұзақтығы жағынан да әдеттегіден кеңірек шектеулерге алып келеді. Біздің пайымдауымызша, мемлекеттер дағдарысқа қарсы тұру үшін қолданатын жалпы шаралары осал топтағы адамдарға зиян келтірмейтіндігіне көз жеткізуі керек.

Халықаралық құқықтық тәртіп мемлекеттердің тәуелсіздігі үстіндегі мемлекеттік егемендік қағидаты төңірегінде құрылымдалған. Ішкі мемлекеттік органдар «физикалық күштің заңды қолданылуына монополияға ие [9]. Алайда, мемлекеттік өкілеттіктер шексіз емес. Адам құқықтары туралы халықаралық конвенцияларда адам құқығынан бас тартуға болатын шарттар белгіленген [10]. Одан басқа, қадір-қасиетін төмендететін шараларды қолдану белгілі бір маңызды өлшемдерге сәйкес келуі керек. Біріншіден, мемлекетте еркін өмір сүру құқығына ие болу, азаптауға және қатыгез қарым-қатынасқа тыйым салу, құлдыққа тыйым салу, және заңсыз жазалау сияқты адам мүддесін қорлайтын заңсыз іс әрекеттерден бас тарту қажет [11].

Еуропалық сот отырысында келтірілген бірыңғай құқықтардан басқа, басқа құқықтардың бөлінбейтін құқықтар тізіміне енуі бір халықаралық құжаттан екіншісімен ерекшеленеді.

COVID-19 пандемиясы өршіп тұрған кезде бірқатар мемлекеттер шамадан тыс шаралардың қауіптілігі туралы ескертті: «белгілі бір құқықтарды тоқтата тұру қажет болуы мүмкін бірақ, төтенше және ерекше жағдайларда да, халықаралық құқықтық бірқатар талаптардың белгіленуі, олар адам құқықтарының бұзылуына әкелетін немесе демократиялық басқару жүйесіне зиян келтіретін төтенше жағдай шараларын заңсыз немесе шамадан тыс түрде қолдануға жол беруі мүмкін» [12].

Іс-шаралар мен пандемияға қарсы күрестің ішкі байланысы жағдайдың біртіндеп жақсаруына әсер етеді [13]. Адам құқықтары жөніндегі комитет өзінің COVID-19 туралы мәлідемесінде ерекше төтенше жағдайдағы мемлекеттердің «уақытша негізін» тағы да айтты: парламенттің және ұлттық судьялардың қажеттілікті мұқият тексере алатын үкіметтік шаралардың пропорционалдығы қабілеті өте маңызды. Халықаралық ұйым мүшелері қатаң карантин режимін сақтау және барлық шектеулер пандемиямен күресудің ең жақсы тиімді жолы деп кеңес береді. COVID-19 туралы қазіргі заманғы білімді ескере отырып, шектеулердің жеткіліктілігі мен олардың пропорционалдылығын бағалау қиын. Алайда кейбір адамдарға немесе шетелдік жұмысшыларға қатысты кемсітушілік шаралар Адам құқықтарының халықаралық құқығын бұзады.

Мемлекеттер басқа елдердің тәжірибесінен де үйренеді. Кейбір еуропалық мемлекеттер саясатты қағидатын қолданған кезде, Швеция сияқты басқалардың келіспеушіліктеріне қарамастан оқшауланбауды жөн көрді [14].

Зерттеу әдістемесі

Зерттеуге Қазақстан Республикасының азаматтары қатысты. Қатысушыларға үш бөліктен тұратын сауалнама тарқатылды. Сауалнама google form арқылы жүргізіліп, whatsapp желісі арқылы сілтемесі тарқатылды. Сауалнаманың бірінші бөлігінде тұлғалық мәліметтер туралы сұрақ қойылды. Сұрақ саны – алты. Екінші бөлігінде пандемия кезіндегі құқықтық шектеу деңгейін анықтау туралы бес сұрақ қарастырылған. Үшінші бөлігінде әсер етуші факторлар туралы сұрақтар қарастырылған. Сұрақтар саны – төртеу. Жалпы сауалнама 15 сұрақтан тұрады, ал сауалнамаға қатысушылар саны - 30. Сауалнама нәтижелері SPSS бағдарламасы арқылы талданып нәтижелері көрсетілді.

Факторлық талдау нәтижелері

Кесте №1

КМО и критерий Бартлетта

Мера адекватности выборки Кайзера-Майера-Олкина (КМО).		,543
Критерий сферичности Бартлетта	Примерная Хи-квадрат	17,478
	ст.св.	3
	Значимость	,001

Кайзер Майер Олкиннің критерийіне қарағанда 0,6-дан төмен болғандықтан факторлық талдау жасауға болмайды.

Кесте №2

Компонент	Жиынтық дисперсия мәні			Квадраты	
	Бастапқы жеке мән			Жалпы	% дисперсия
	Жалпы	% дисперсия			
1	1,846	61,534	61,534	1,846	61,534
2	,797	26,554	88,088		
3	,357	11,912	100,000		

Кесте №3

КМО и критерий Бартлетта					
Мера адекватности выборки Кайзера-Майера-Олкина (КМО).			,454		
Критерий сферичности Бартлетта	Примерная Хи-квадрат			12,976	
	ст.св.		6		
	Значимость		,043		

Кайзер Майер Олкиннің критерийіне қарағанда 0,6-дан төмен болғандықтан факторлық талдау жасауға болмайды.

Кесте №4

Компонент	Жиынтық дисперсия мәні			Квадраты	
	Бастапқы жеке мән			Жалпы	% дисперсия
	Жалпы	% дисперсия			
1	1,638	40,946	40,946	1,638	40,946
2	1,126	28,151	69,097	1,126	28,151
3	,836	20,911	90,008		
4	,400	9,992	100,000		

Корреляциялық талдау нәтижелері

Кесте №5

		басқа	құқық
басқа	Пирсон Корреляциясы	1	,353
	Екі жақты мән		,056
	N	30	30

құқық	Пирсон Корреляциясы	,353	1
	Екі жақты мән	,056	
	N	30	30

Кестеге қарай отырып, Пирсон корреляция коэффициентін талдаймыз. Бұл жерде «құқық» айнымалысы мен «басқа» айнымалысы арасында корреляция коэффициенті берілуде. Корреляция коэффициенті 0,353-ке тең. Бұл позитивті әлсіз корреляцияға жатады, яғни екі айнымалы арасында позитивті және әлсіз корреляция табылды. Корреляциялық байланыс мәні 0,56-ға тең. Статистикалық тұрғыдан сенуге болады.

Регрессиялық талдау нәтижелері

Кесте №6

Моделдің қысқаша мазмұны				
Модель	R	R-квадрат	Түзелтілген R-квадрат	Стандарттық қате
1	,353 ^a	,124	,093	,49179

а. Предикторы: (константа), басқа

Екі айнымалы арасындағы корреляция коэффициенті $R=0.353$. Яғни айнымалылар арасында позитивті және әлсіз байланыс бар. Детерминация коэффициенті болса $R^2=0,124$, бұл екі айнымалы арасындағы үйлесімділікті білдіреді. Яғни, екі моделдің бір-біріне үйлесімділігі төмен екендігі көрініп тұр. Ал, түзелтілген коэффициент $R=0,093$ – ке тең екенін көре аламыз. Бұлардың стандарттық қатесі болса, 0,49179-ды құрайды.

Кесте №8

ANOVA ^a нәтижесі						
Модель		Квадрат сомасы	Еркіндік дәрежесі	Орташа квадрат	F	Мәні
1	Регрессия	,963	1	,963	3,980	,056 ^b
	Қалдықтары	6,772	28	,242		
	Барлығы	7,735	29			

а. Тәуелді айнымалы: құқық

б. Болжамды мән: (константа), басқа

ANOVA^a кестесі нәтижесіне келетін болсақ, сенімділік деңгейі жоғары. Себебі айнымалылар мәні 0,05-тен жоғары. Регрессия мәнінің квадрат сомасы 0,963-ке тең. Ал қалдықтары 6,772-ні құрайды. Барлығы 7,732 болып табылады. Регрессия мәнінің еркіндік дәрежесі 1 болса, қалдықтарының еркіндік дәрежесі 28-ге тең, ал барлығы 29 екенін кестеден көре аламыз.

Регрессияның орташа квадрат мәні 0,963-ке тең. Қалдықтарының орташа квадрат мәні 0,242-ні құрайды. Барлығының Фишер F тест статистикасы $F=3,980$, оның мәнділігі 0,56-ға тең.

Кесте №7

Коэффициент ^a кестесі						
Модель	B	Стандарттық емес коэффициенттері		Стандарттық коэффициенттері	t	Мәні
		Стандарттық қате	Бета			
1	(Константа)	,923	,426		2,168	,039
	басқа	,285	,143	,353	1,995	,056

а. Тәуелді айнымалы: құқық

Тұрақты коэффициент В мәні 0,923, ал айнымалы коэффициенттің В мәні 0,285-ке тең. Тұрақты коэффициенттің стандарттық қатесі 0,426 болып табылады. Айнымалы коэффициенттің стандарттық қатесі 0,143-ке тең.

Кесте №3.13 -тың нәтижесіне қарай мынадай модель құра аламыз: $Y=0,923+0,285X+e$

Т тестіне келетін болсақ тұрақты коэффициент 2,168 ал, айнымалы коэффициенті 1,995-ке тең. Тұрақты коэффициент мәні 0,39-ға тең, айнымалы коэффициент мәні болса 0,056-ны құрайды. Бұнда тұрақты коэффициент 0,923-ке тең. Егер Х айнымалы мәні 0-ге тең болса тәуелді айнымалының алатын мәнін береді. Егер айнымалы коэффициент бір бірлікке артса, Y айнымалы 0,285-ке артады.

Статистикалық тұрғыдан сенімділік деңгейі жоғары.

Қалыпты шашылым талдау нәтижесі

1-айнымалы бойынша

Кесте №9

Бақылаудың қысқаша мәні						
	Бақылау					
	Қатысқандар		Белгіленбегендер		Барлығы	
	N	Пайыз	N	Проценты	N	Пайыз
басқа1	30	96,8%	1	3,2%	31	100,0%
басқа2	30	96,8%	1	3,2%	31	100,0%
басқа3	30	96,8%	1	3,2%	31	100,0%
басқа4	30	96,8%	1	3,2%	31	100,0%

Қалыпты шашылым талдауына келетін болсақ, қатысушылардың жалпы саны 31 ал белгіленбегені 1, белгіленгені 31.

Кесте №10

Қалыпты тарату деңгейі						
	Колмогорова-Смирнова ^а			Шапиро-Уилка критеріі		
	Статистика	Еркіндік дәрежесі	Мәні	Статистика	Еркіндік дәрежесі	Мәні
басқа1	,342	30	,000	,712	30	,000
басқа2	,280	30	,000	,785	30	,000
басқа3	,492	30	,000	,505	30	,000
басқа4	,228	30	,000	,790	30	,000

а. Мәндер коррекциясы Лильефорса

Бірінші айнымалы бойынша нәтижелерді талдаймыз. Колмогоров – Смирнова және Шапиро-Уилка критеріі бойынша мәндер 0,05-тен төмен болса, талдау қалыпты шашылымға ие дегенді білдіреді. Яғни кестеге қарай отырып біз барлық мәліметтер қалыпты шашылымға ие екенін көре аламыз. Бұл нәтижелерге қарай отырып біз талдаудың келесі бөлігінде параметрлік тесттерге сүйене отырып талдау жасай аламыз.

2-ші айнымалы бойынша

Кесте №12

Бақылаудың қысқаша мәні						
	Бақылау					
	Қатысқандар		Қатысқандар		Қатысқандар	
	N	Пайыз	N	Пайыз	N	Пайыз
құқық1	30	96,8%	1	3,2%	31	100,0%

құқық2	30	96,8%	1	3,2%	31	100,0%
құқық3	30	96,8%	1	3,2%	31	100,0%
құқық4	30	96,8%	1	3,2%	31	100,0%
құқық5	30	96,8%	1	3,2%	31	100,0%

Қалыпты шашылым талдауында екінші айнымалыға келетін болсақ, қатысушылардың жалпы саны 31 ал белгіленбегені 1, белгіленгені 31.

Кесте №11

	Қалыпты тарату деңгейі					
	Колмогорова-Смирнова ^a			Шапиро-Уилка критеріі		
	Статистика	Еркіндік дәрежесі	Мәні	Статистика	Еркіндік дәрежесі	Мәні
құқық1	,221	30	,001	,844	30	,000
құқық2	,263	30	,000	,836	30	,000
құқық3	,539	30	,000	,180	30	,000
құқық4	,342	30	,000	,656	30	,000
құқық5	,539	30	,000	,180	30	,000

Екінші айнымалы бойынша нәтижелерді талдаймыз. Колмогоров – Смирнова және Шапиро-Уилка критеріі бойынша мәндер 0,05-тен төмен болса, талдау қалыпты шашылымға ие дегенді білдіреді. Яғни кестеге қарай отырып біз барлық мәліметтер қалыпты шашылымға ие екенін көре аламыз. Бұл нәтижелерге қарай отырып біз талдаудың келесі бөлігінде параметрлік тесттерге сүйене отырып талдау жасай аламыз.

Зерттеу нәтижелері

Қазақстандағы карантин режимінің Қазақстан Республикасы азаматтарына әсері туралы нәтижелер.

Карантин режимінің кері әсері бар немесе жоқ екендігіне азаматтардың 13,3%- жоқ, 23,3%-кейде, 26,7%-айтарлықтай көп емес, 36,7%-иә деп жауап берген. Карантин режимі менің жеке құқықтарымды шектеді деген сұраққа қатысушылардың 30% -жоқ, 40% кейде, 13,3% -айтарлықтай көп емес 16,7% -иә деп жауап берген. Қатысушылардың карантин режиміне байланысты құқықбұзушылық құрбаны болғандығы көрсеткіші жоқ-96,7%, кейде - 3,3% айтарлықтай көп емес және иә - 0%-ды құрайды. Карантин режиміне байланысты құқықбұзушылық куәсі болдым жоқ- 60%, кейде- 26,7%, иә-13,3%. Карантин режимінде айыппұл немесе басқа да жауапкершілік түрлеріне тартылдым деген сұраққа қатысушылардың 96,7% -жоқ, 3,3%-кейде деп жауап берген. Пандемия кезіндегі азаматтардың 30%- қосымша табыс іздемеген, 13,3%-ы кейде қосымша табыс қажет еткен, 3,4%- айтарлықтай көп қажет етпеген, 53,3% қосымша табыс қажет еткен. Пандемия кезінде 16,7% азаматтарда қиыншылықтар болмаған, 40% адамда кейде қиыншылық болған, 3,3% адамда айтарлықтай қиыншылық

болмаған. 40% адамда қиыншылық болған. Пандемия кезінде карантин талаптарын азаматтардың 13,3%-кейде сақтамаған, 3,4% -айтарлықтай сақтаған, 83,3%-толық сақтаған. Пандемия кезіндегі карантин режимі мен үшін тиімді болды деген сұраққа 33,3%- жоқ, 26,7%-кейде, 6,7%-айтарлықтай көп емес, 33,3%-иә деп жауап берген.

Қорытынды.

Адам құқықтары жөніндегі сот, әрине, COVID-19 дағдарыс кезеңдерінде арыздарға тола болады. Бұл денсаулық дағдарысы ұлт өміріне қауіп төндіретін төтенше жағдай екендігіне күмәнданатындар аз. Егер төтенше жағдайды анықтау үшін мемлекеттерде қандай да бір ерік бар болса, онда адам құқықтары жөніндегі халықаралық соттар пропорционалдылық қағидатын қолдану арқылы қабылданған шаралардың қажеттілігін мұқият тексереді. Мемлекеттер осал популяцияларға және оларға пропорционалды болып келмейтін тұстарға ерекше назар аударуы керек. Халықаралық сот оларды тексерген кезде әр түрлі көрсеткіштерге сүйене отырып, оларды қабылдаған кезде қатаң шаралар дұрыс қолданылғаны анықталатын болады. Бұл шаралардың ұзақтығы қарастырылатын болады. Кейбір жағдайларда, өтініш берушілер азаптауға, адамгершілікке жатпайтын және қадір-қасиетін қорлайтын қатынасқа тыйым салуда талаптарының бұзылуын алға тарта алады, бұл әсіресе қамауға алу жағдайында қолданылады.

Ал сауалнама нәтижелерін талдайтын болсақ карантин режиміне байланысты көпшілік азаматтарда адаптация боғаны байқалады. Себебі, алғаш төтенше жағдай жарияланған кезде азаматтардың көпшілігінің қиындықтар көп болғанын байқадық. Ал уақыт өте келе бұл проблемалардан көпшілік айыққан. Сауалнама нәти-

желеріне қарасақ карантин режимінің кері әсері 50 пайыздан төмен. Қосымша табыс іздегендер саны да 50 пайыздан төмен. Құқықбұзушылық құрбаны болғандар жоқтың қасы. Ал, құқықбұзушылық куәсі болғандар саны да аз мөлшерде. Төтенше жағдайға байланысты жауапкершілікке

тартылған азаматтар бар – жоғы 3 пайызды құрайды.

Қорыта келе айтқанда, төтенше жағдай режимінің Қазақстан Республикасы азаматтарына айтарлықтай кері әсері болмаған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы БҰҰ резолюциясымен 1948 жылы 10 желтоқсанда қабылданған.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы - 1995 жыл 30 тамыз
3. Article ICCPR requires an official recognition of the emergency in the country that intendsto use derogation. See also Genera lComment no29—States of emergency. Concerning the ACHR, in Zambrano Vélez et al. v. Ecuador (2007), the Inter-American Court found that ‘failure to comply with this duty to inform implies the failure to comply with the obligation contained in Article 27(3)’.
4. COVID-19 және адам құқықтары - Иманбекова М.М., Мавлянова И.Б. «Қазіргі заманғы ғылым мен білімнің инновациялық дамуы: өзекті мәселелер, жетістіктер мен перспективалары – 30 қараша 2020 жыл
5. Пандемия жағдайындағы мемлекеттік басқару. М.Абишева мен Р. Дуламбаеваның ғылыми жетекшілігімен–Қазақстан, Нұр-Сұлтан, 2020.–155 б.
6. COVID-19 pandemic and derogation to human rights – Audrey Lebret *Journal of Law and the Biosciences*, 1–15 2020 y. 4 may.
7. Hospitality, tourism, human rights and the impact of COVID-19. The current issue and full text archive of this journal is available on Emerald Insight at: 2020. Tom Baum and Nguyen Thi Thanh Hai
8. Max Weber, *Politics as a Vocation*, in *From Max Weber: Essay sin Sociology*, translated by H.H.Gerth
9. *Law, Ethics, and Politics in the Face of a Global Pandemic* -Angus Dawson, Marcel Verweij - 2006, Australia.
10. Article ICCPR requires an official recognition of the emergency in the country that intendsto use derogation. See also Genera lComment no29—States of emergency. Concerning the ACHR, in Zambrano Vélez et al. v. Ecuador (2007), the Inter-American Court found that ‘failure to comply with this duty to inform implies the failure to comply with the obligation contained in Article 27(3)’.
11. Article 4 ECHR (slavery and forced labor), Article 8 ICCPR (slavery, servitude, but not including forced labor), Article 6 ACHR (slaveryandforcedlabor), Article 10Arab Charter (slaveryandforcedlabor).
12. COVID-19 pandemic and derogation to human rights – Audrey Lebret *Journal of Law and the Biosciences*, 1–15 2020 y. 4 may.
13. Hospitality, tourism, human rights and the impact of COVID-19. The current issue and full text archive of this journal is available on Emerald Insight at: 2020. Tom Baum and Nguyen Thi Thanh Hai
14. On Sweden’s herd immunity strategy and the overrepresentation of older people and foreign residents in the Death rates see <https://www.bbc.com/news/world-europe-52395866>.

ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY FOR HUMAN RIGHTS

Abstract. This article refers to the role of the Administrative liability, which is one of the types of legal liability established by the state through the publication of legal norms defining the grounds for liability, measures that can be applied to violators, the procedure for considering cases of offenses and the implementation of these measures.

Key words: human rights, administrative liability, administrative penalty, responsibility, warning punishment, offender.

АДМИНИСТРАТИВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ПРАВА ЧЕЛОВЕКА

Аннотация. В данной статье говорится о роли административной ответственности, которая является одним из видов юридической ответственности, устанавливаемых государством путем публикации правовых норм, определяющих основания ответственности, меры, которые могут быть применены к нарушителям, порядок рассмотрения дел правонарушения и реализация этих мер.

Ключевые слова: права человека, административная ответственность, административное наказание, обязанность, предупреждение, правонарушитель.

АДАМ ҚҰҚЫҒЫ ҮШІН ӘКІМШІЛІК ЖАУАПКЕРШІЛІК

Аннотация. Бұл бапта жауапкершіліктің негіздерін, бұзушыларға қолданылуы мүмкін шараларды, істерді қарау тәртібін анықтайтын құқықтық нормаларды жариялау арқылы мемлекет белгілеген құқықтық жауапкершілік түрлерінің бірі болып табылатын Әкімшілік жауапкершіліктің рөлі туралы айтылады. құқық бұзушылық және осы шараларды жүзеге асыру.

Түйіндемесөздер: адам құқығы, әкімшілік жауапкершілік, әкімшілік жаза, міндет, ескерту жаза-сы, құқық бұзушы.

Introduction

Administrative liability is a type of legal liability, which is expressed in the application by an authorized body or official of an administrative penalty against the person who committed the offense. Administrative liability is characterized by some features common to all types of legal liability. Firstly, it is established both by laws and by-laws, and by their norms on administrative offenses, therefore, it has a regulatory and legal basis.

Administrative liability, along with criminal, civil and disciplinary liability, is one of the types of legal liability established by the state through the publication of legal norms defining the grounds for liability, measures that can be applied to violators, the procedure for considering cases of offenses and the implementation of these measures. In the theory of law, legal responsibility is understood as the implementation of a legal sanction in the event of an offense, the application of punishment to the offender, since it is in a reprimand for violation of labor discipline, and in an administrative fine, and in imprisonment, and in a civil penalty. In the presence of a legal fact - an administrative offense - the mechanism of sanctioning a legal norm is activated, and the sanction is converted from the potential

possibility of applying punishment into a valid administrative punishment. In administrative law, of all the numerous measures of administrative coercion (inspection, requisition, detention, seizure, etc.), only the appointment of an administrative penalty entails the onset of administrative responsibility. Consequently, administrative responsibility is the implementation of administrative and legal sanctions, the application by an authorized body or official of administrative punishments to citizens and legal entities who have committed an offense [Filin V.V., Karaganda, 2018, p. 252].

Materials and methods

The norms of administrative responsibility form an independent institution of administrative law. Secondly, the basis for administrative responsibility is an administrative offense. It should be borne in mind that the object of encroachment is relations in the field of public administration, as well as some others. Thus, administrative responsibility is established for encroachments on customs, tax relations, relations associated with the protection of property, with the protection of the rights of citizens, nature, public health, trade, etc. At the same time, administrative responsibility is applied

for violation of not every norm of administrative law, but those of them that contain an indication of administrative responsibility. Thirdly, administrative penalties are envisaged for administrative offenses. Fourth, administrative penalties are applied by a wide range of authorized government bodies and officials. All of them, exercising their powers, impose administrative penalties on offenders. These include judges (justices of the peace), commissions for juvenile affairs and protection of their rights, numerous executive authorities. The Code of Administrative Offenses has now expanded the range of cases considered by judges. Their exclusive competence has also been expanded by attributing to their jurisdiction the appointment, in addition to administrative arrest, a number of other administrative punishments: deprivation of special rights, confiscation, paid seizure of a number of items, disqualification, administrative expulsion of foreign citizens and stateless persons from the Republic of Kazakhstan. Fifthly, administrative penalties are imposed by government bodies and officials on insubordinate offenders. This circumstance makes it possible to distinguish administrative responsibility from disciplinary, to which managers, workers, employees and auxiliary personnel are involved, as a rule, in the order of subordination to a higher authority or official. Seventh, the application of an administrative penalty does not entail a criminal record and is not a reason for dismissal from work. Eighth, the measures of administrative responsibility are applied in accordance with the legislation governing the proceedings on cases of administrative offenses. Ninth, administrative responsibility differs in its subject composition. The subjects of this type of responsibility are both individuals and legal entities - enterprises, organizations. Tenthly, administrative responsibility is characterized by a special procedural procedure for its implementation. With its relative simplicity, efficiency and economy, it differs from criminal and civil proceedings. Consequently, administrative responsibility has a number of features that distinguish it from other types of responsibility. But the main feature of administrative responsibility is that its basis is an administrative offense, and the measures are administrative penalties [Zhetpisbaev A.Zh., *Almaty: Yurist, 2007*].

Results

The functions of administrative responsibility are determined by the goal and follow from it. Among them are the following:

- penalty, characterizing the punitive reaction of the state to the offense and expressed in the punishment of the guilty person, causing him property encumbrances, in adverse consequences;
- legal restorative, allowing to recover the damage caused from the offender, to compensate for losses, to compensate for losses, ensuring the

unsatisfied interest of the entitled person.

The principles most clearly characterize responsibility; allow you to more clearly see the nature of this legal means. The following basic principles of administrative responsibility are distinguished:

- Justice, designed to punish the perpetrator proportionately, prevent the establishment of criminal sanctions for administrative offenses and deny the retroactive effect of the law that consolidates or strengthens responsibility; impose only one punishment on the perpetrator for one violation; provide compensation for harm caused by the offense, etc.

- Humanism, expressed, in particular, in the prohibition to establish and apply such measures of punishment that humiliate human dignity.

- Legality, requiring that administrative responsibility is imposed on the guilty person strictly according to the law and for the acts provided for by law.

- Reasonableness, which consists in an objective, comprehensive and reasoned study of the circumstances of the case, in establishing the fact that a person has committed a specific offense and the corresponding rule of law, in a general form, fixing administrative responsibility, as well as the adoption of a law enforcement act establishing the order, type and measure of possible punishment.

- Inevitability, meaning the inevitability of the onset of responsibility, effective, high-quality and complete disclosure of offenses, mandatory and effective punitive response from the state in relation to the perpetrators.

- Expediency, which presupposes the correspondence of the punishment chosen in relation to the offender, the goals of administrative responsibility, which allows individualizing the sanctions, taking into account various circumstances of the commission of the act - both mitigating and aggravating [Praljeva G.K., *Almaty «Zheti-zharıy», 2006*].

Discussion

A warning is a punishment of a moral character, a measure of educational influence. Its essence lies in the official negative assessment of the behavior of the offender. A warning is applied when a minor offense is committed, with insufficient awareness of the offender about the norms that he is violating. The warning shall be issued in writing or issued in another established manner. A verbal warning is not an administrative penalty. Penalty is a monetary penalty imposed for an administrative offense in the cases and within the limits provided for by law. The fine imposed on a citizen for administrative offenses may not exceed three hundred times the minimum wage, and on officials - five hundred times the minimum wage.

The fine must be paid by the violator no later

than fifteen days from the date of delivery of the decision to impose a fine, and in the event of an appeal or protest against such a decision, no later than fifteen days from the date of notification of the abandonment of the complaint or protest. Paid seizure of an item that was an instrument of committing or a direct object of an administrative offense consists in its compulsory seizure and subsequent sale with the transfer of the proceeds to the former owner, minus the costs of selling the seized item. The repayable seizure of firearms and ammunition cannot be applied to persons for whom hunting is the main source of livelihood. Items confiscated on the basis of a resolution on compensated seizure shall be handed over by the bodies (officials) that issued the decree for sale to a consignment store or state or cooperative trade stores specially allocated for this purpose at the location of the property to be seized [Karpekin A.V., Filin V.V., Tusupbekov A.B., Karaganda, 2015, p. 25].

The confiscation of firearms and ammunition, other hunting weapons cannot be applied to persons for whom hunting is the main source of livelihood. Things that are the direct objects of administrative customs offenses are confiscated regardless of whether they are in the personal property of the person who committed the administrative customs offense. If the person who committed an administrative customs offense has not been established, the things that are the direct objects of such an offense are subject to transfer to the ownership of the state by a court decision.

The decision to recover from the offender the value of the confiscated items with the return of the confiscated items to him must be carried out by the offender within ten days from the date of delivery of the order, and in the event of an appeal or protest against the order - no later than ten days from the date of notification of the abandonment of the complaint or protest without satisfaction. In case of non-fulfillment of the decision made voluntarily, the collection is carried out compulsorily in accordance with the rules established by the Civil Procedure Code. When a decision is made to recover the value of the confiscated from the offender, perishable items are returned immediately after the decision is made, other items - after the recovery of their value from the offender. The refusal of the offender to receive the confiscated items is not a reason for non-execution of the decision made or for the return of the collected sums of money

to him. Deprivation of a special right granted to a given citizen consists in the fact that the offender is deprived of the right previously granted to him to engage in certain activities or perform certain types of work. Such a sanction is applied for gross or systematic violation of the procedure for using the right granted to him. It should be noted that citizens may not be deprived of any, namely, a special right, i.e. a person cannot be deprived of his constitutional right. The term of deprivation of this right cannot be less than fifteen days, and more than five years. In practice, deprivation of the right to drive a vehicle and deprivation of the right to hunt are most common. But in the legislation there are a number of exceptions regarding the application of this measure. The essence of correctional labor is that during the period specified in the judge's ruling, deductions of up to 20% are made from the offender's salary to the state's income. The amount of earnings includes wages received at the main place of work and part-time, and fees received under contracts. During the appointed period, a person cannot quit his job of his own free will or take a vacation. Only the time during which deductions were made from the offender's earnings is included in the term of serving correctional labor [Alimbaeva A.A. Karaganda, 2008].

Conclusion

The adoption of the new Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan is a new and major stage on the path of democratization and humanization of Kazakhstani legislation. The new Code had a huge impact on the concept of administrative responsibility, its principles, etc. It is no coincidence that a special part of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan is opened by the chapter on administrative offenses that infringe on the rights of citizens. It is very important that today one of the main tasks of administrative-tort legislation is the prevention of administrative offenses. The establishment of administrative responsibility and its application is designed not only to combat administrative offenses, but also to prevent the latter, influencing not only offenders, but also all citizens. Thus, the institution of administrative responsibility is an important factor in the formation of the legal culture of the population, the construction of a legal state in Kazakhstan.

REFERENCES:

1. Filin V.V. *Sovremennoe sostoyanie i tendentsii razvitiya administrativnogo prava Respubliki Kazakhstan. Uchebnoe posobie.* – KEUK, 2018g.
2. Zhetpisbaev A.Zh. *Administrativnoe pravo RK.* Almaty: Yurist, 2007.
3. Praljeva G.K. *Administrativnoe pravo Respubliki Kazakhstan. Uchebno-prakticheskoe posobie.* Almaty «Zheti-zhargy», 2006.
4. Karpekin A.V., Filin V.V., Tusupbekov A.B. *Administrativnoe pravo RK. Uchebno-metodicheskoe posobie.*

– Karaganda: Karagandinskaya akademiya MVD Respubliki Kazakhstan im.B.Beisenova, 2015g.
 5. Alimbaeva A.A. Administrativnoe pravo RK. Uchebnoe posobie. Karaganda, KEUK, 2008g.

Сведения об авторах:

Нысанова Санжан Куандыковна - кандидат исторических наук, доцент кафедры «Гражданско-правовых дисциплин» Атырауского государственного университета им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, проспект Студентов 212, +7 701 350 0147, E-mail: sanzya.n@gmail.com

Султанова Эльмира - магистрант кафедры «Гражданско-правовых дисциплин» Атырауского государственного университета им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, проспект Студентов 212, +7 701 350 0147, E-mail: sanzya.n@gmail.com

Турдалиева Тансулу - магистрант кафедры «Гражданско-правовых дисциплин» Атырауского государственного университета им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, проспект Студентов 212, +7 701 350 0147, sanzya.n@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер:

Нысанова Санжан Куандықызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Х. Досмухамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің азаматтық құқықтар кафедрасының доценті, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы 212, +7 701 350 0147, E-mail: sanzya.n@gmail.com

Султанова Эльмира - Х. Досмухамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің азаматтық құқықтар кафедрасының магистранты, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы 212, +7 701 350 0147, E-mail: sanzya.n@gmail.com

Турдалиева Тансулу - Х. Досмухамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің азаматтық құқықтар кафедрасының магистранты, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы 212, +7 701 350 0147, E-mail: sanzya.n@gmail.com

Information about the authors:

Nyissanova Sanzhan - Candidate of historical sciences, Docent of Civil Law Disciplines Chair, Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedova, Atyrau, Student Avenue, 212, tel: +7 701 350 0147, E-mail: sanzya.n@gmail.com

Sultanova Elmira - Undergraduate of Civil Law Disciplines Chair, Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedova, Atyrau, Student Avenue, 212, tel: +7 701 350 0147, E-mail: sanzya.n@gmail.com

Turdaliev Tansulu - Undergraduate of Civil Law Disciplines Chair, Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedova, Atyrau, Student Avenue, 212, tel: +7 701 350 0147, E-mail: sanzya.n@gmail.com

SERALIYEVA A.M.¹, NEKRASSOVA I.G.²¹Non-Profitable Limited Company "Abai Kazakh National Pedagogical University", Almaty, Kazakhstan²Non-Profitable Limited Company "Manash Kozybayev North Kazakhstan University", Petropavlovsk, Kazakhstan

(*E-mail: aliya-mazhitovna@mail.ru, author for correspondence)

FEATURES OF CONDUCTING A BUSINESS GAME ON CONSIDERATION OF A CRIMINAL CASE IN COURT

Abstract: This article examines the features of a business game as one of the forms of an interactive lesson. Based on the study of criminal procedure legislation, the authors reveal the stages of a business game on the topic: "Consideration of a criminal case in court". At the end of the game, the teacher pays attention to the goals put before the students, positive and negative points. Then the teacher expresses what, in his opinion, could contribute to a greater activation of the business game, increase its effectiveness. The opinion of students is very important here. Also an expert practitioner, who is invited to the game, assesses the students according to their activity, compliance with the requirements of criminal procedure legislation. The authors believe that this method of training is necessary for students of the specialty – Jurisprudence in order to obtain practical skills of their future profession as a lawyer.

Key words: business game; criminal case; criminal proceedings; participants in the criminal process; the sentence.

ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ДЕЛОВОЙ ИГРЫ ПО РАССМОТРЕНИЮ УГОЛОВНОГО ДЕЛА В СУДЕ

Аннотация: Данная статья рассматривает особенности деловой игры, как одной из форм интерактивного занятия. На основе изучения уголовно-процессуального законодательства, авторы раскрывают этапы проведения деловой игры по теме: «**Рассмотрение уголовного дела в суде**». В конце игры преподаватель, обращает внимание на поставленные перед студентами цели, положительные и отрицательные моменты, высказывается, что, по его мнению, могло бы способствовать большей активизации деловой игры, повышению ее результативности, здесь очень важно и мнение самих студентов. На игру также можно пригласить эксперта-практика, который оценит студентов, по их активности, соответствиям требованиям уголовно - процессуального законодательства. Авторы считают, что этот метод обучения необходим для получения студентами специальности – юриспруденция практических навыков будущей профессии – юриста.

Ключевые слова: деловая игра; уголовное дело; уголовный процесс; участники уголовного процесса; приговор.

СОТТА ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТІ ҚАРАУ БОЙЫНША ІСКЕРЛІК ОЙЫНДЫ ӨТКІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: Бұл мақалада интерактивті сабақтың бір түрі ретінде іскери ойынның ерекшеліктері қарастырылады. Қылмыстық іс жүргізу заңнамасын зерделеу негізінде авторлар «қылмыстық істі сотта қарау» тақырыбы бойынша іскерлік ойынның кезеңдерін ашады. Ойын соңында мұғалім студенттерге қойылған мақсаттарға, жағымды және жағымсыз жақтарға назар аударады, оның пікірінше, бұл іскерлік ойынның жандануына, оның тиімділігін арттыруға ықпал етуі мүмкін, бұл жерде студенттердің өз пікірлері өте маңызды. Ойынға студенттерді олардың белсенділігі, қылмыстық іс жүргізу заңнамасының талаптарына сәйкестігі бойынша бағалайтын тәжірибе сарапшысын шақыруға болады. Авторлар оқытудың бұл әдісі студенттердің болашақ заңгер мамандығының практикалық дағдыларын алу үшін қажет деп санайды.

Түйінді сөздер: іскерлік ойын; қылмыстық іс; қылмыстық процесс; қылмыстық процеске қатысушылар; үкім.

The state is best judged by how it is judged
(Stanislaw Jerzy Lez)

The modern world shows, that it is not enough for a teacher to be simply competent in the field

of their discipline, only by giving theoretical knowledge in the audience, it is necessary to approach the modern educational process in a slightly different way. Nowadays the role of the teacher is changing, and teacher becomes – the

mentor, emotional leader, communicator, navigator, organizer of students' interaction. Here, the teacher can use interactive learning methods.

The concept of "interactive" comes from the English language "interact" ("inter" - "mutual", "act" - "to act"). Interactive learning is a special form of organizing cognitive activities. It implies very specific and predictable goals. One of these goals is to create a comfortable learning environment where a student or listener feels their success, their intellectual competence, which makes the learning process productive [1, p. 38].

V.V. Guzeyev believes that interactive learning is a way of learning based on dialogical forms of interaction between participants in the educational process: learning is immersed in communication, during which students develop skills of joint activity. This is a method where "everyone trains everyone and everyone trains everyone" [2, p. 31].

A.A. Kibirev and T.A. Verevkina characterize interactive learning as learning through experience. There are significant differences between interactive learning and traditional learning. The process of interactive learning includes: 1) participants' experience of a specific experience (it can be a game, an exercise, the study of certain situations); 2) understanding of the experience; 3) reflection; 4) application in practice [3, p. 11].

S.B. Stupina notes that at the moment in modern pedagogical science, the concept of "interactive learning" is being formed and clarified as:

- "learning based on the student's interaction with the learning environment, the learning environment that serves as an area of learning experience";

- "training that is based on the psychology of human relationships and interactions";

- "learning, understood as a joint process of cognition, where knowledge is obtained in joint activities through dialogue" [4, p. 9].

One form of interactive activity is a business game. The business game is very good to use for obtaining practical skills by students of the specialty - Jurisprudence.

Business game characterized by the following features: the presence of the object model and roles; the distinction of role-playing purposes in making decisions in the course of interaction between the participants; the common objectives of the game all the participants; multiplicity of solutions; managing emotional stress; an extensive system of individual and group assessments of the activities of the participants in the game. The subject of the game is set taking into account the content of the specialist's training and his qualification characteristics. During the game, participants must demonstrate the required professionally significant knowledge, skills, and personal qualities. [5, p. 252].

The specifics of the training capabilities of the business game as a method of active learning in

comparison with traditional games are as follows:

1) "The game recreates the basic laws of the movement of professional activity and professional thinking on the material of dynamically generated and resolved by the joint efforts of participants of educational situations" [6, p. 132].

In other words, "the learning process is as close as possible to the actual practical activities of managers and specialists. This is achieved by using models of real socio-economic relations in business games» [7, p. 4].

Levin K. M. believes that the structure of the business game includes: a) an imitation model that sets the subject context of the specialist's activity in the educational process; b) a game model that sets the social context and represents the work of the participants of the game with the imitation model. The object of imitation is usually chosen as the most typical fragment of professional activity that requires the systematic application of various knowledge, skills and abilities, for example, the consideration of a criminal case in court, etc. The simulation model includes didactic goals, the object of the game, a graphical scheme of interaction between the participants of the game, and an assessment system. The game model consists of a game goal, a set of roles and functions of players, a scenario and rules of the game [5, p. 253].

The participants are students, they open up a clear view of the judge, Prosecutor, lawyer, etc., and they check themselves in the future profession. Students become responsible not only for themselves, but for the outcome of the game as a whole. Students, before starting the game, should study special literature related to the criminal process, the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan (CPC of RK) and other regulatory legal acts.

The following conditions are required in order to perform the game with its tasks:

A) Mastering the methodology of conducting such games, the competence of the teacher;

B) It is necessary to prepare students practically; students must understand the materials passed on criminal procedure law;

C) Correct choice of the plot of the criminal case;

D) Presence of a "courtroom" and its technical equipment.

The business game can be divided into three stages: preparation; execution; and summing up.

Here is an example of a business game: "Consideration of a criminal case in court". To begin with, it is a need to study the procedural procedure of production in the court of first instance p. 7, ch. 43-46 of the CPC of RK [8]:

- The presiding judge opens the court session and announces which criminal case is the subject to consideration (Article 350 of the CPC of RK);

- The clerk of the court session reports to the court which of the persons called in the case

appeared. The court establishes the identity of those who appeared, and also checks the powers of officials and representatives (Article 351 of the CPC of RK);

- After checking their appearance, witnesses are removed from the courtroom to a special room (Article 354 of the CPC of RK);

- The presiding officer establishes the identity of the defendant, the language of the proceedings, place of residence, occupation, education, marital status and other information relating to his personality. Then the presiding judge finds out whether and when a copy of the indictment was handed to the defendant (Article 355 of the CPC of RK);

- The presiding judge shall announce the participants of the court, saying, who is the Prosecutor, Defender, the victim, civil plaintiff, civil defendant or their representatives, as well as court clerk, bailiff, expert, specialist (article 356 of the CPC of RK);

- The presiding judge explains to the parties their rights to challenge the composition of the court (Article 357 of the CPC of RK);

- The presiding judge shall explain to the defendant all his rights in the main judicial proceeding under the article 65 of the Criminal Procedure Code of the RK, as well as the right to conclude a procedural agreement, settlement with the victim in the cases provided by law, including by means of mediation (article 358 of the CPC of RK);

- The Chairman explains to the persons participating in the case their procedural rights and obligations (Articles 359-361 of the CPC of RK);

- The presiding judge asks the parties whether they have petitions to call new witnesses, experts and specialists and to demand material evidence and documents, including to conduct a mediation procedure or conclude a procedural agreement (Article 362 of the CPC of RK);

- In the case of absence of any of the parties to the proceedings, as well as a witness, expert or specialist, the court hears the opinion of the parties about the possibility of proceeding and shall pass a resolution to adjourn the proceedings or continuation and call for the next trial no-shows individuals or drive (article 363 of the CPC of RK);

- Judicial investigation is carried out in full or abbreviated procedure begins with a statement by the Prosecutor of the essence of the charges brought against the defendant, and in cases of private prosecution - with the presentation of the complaint by the person who submitted it, or his representative, and in their absence by the clerk of the court (article 364 of the CPC of RK);

- The court proceeds to the consideration of the case on the merits. The consideration of the case begins with the report of the chairman. Then the chairman finds out the position of the defendant (Article 365 of the CPC of RK);

- In the judicial investigation, the evidence presented by the prosecution and defense parties is examined. The prosecution is the first to present evidence (Article 366 of the CPC of RK);

- Interrogation of the defendant. With the consent of the defendant to testify in his first interrogation, the defender of the actors from the defense, then the public Prosecutor and the participants in the process from the prosecution. The chairman removes leading questions and questions that are not relevant to the case. The court asks questions to the defendant after questioning by the parties, however, specific questions can be asked at any time interrogation (article 367 of the CPC of RK);

- Disclosure of the defendant's testimony (Article 368 of the CPC of RK);

- Interrogation of the victim. The victim is interrogated according to the rules of interrogation of witnesses provided for in Article 370 of the CPC of RK. The victim with the permission of the presiding officer has the right to testify in any time trial (article 369 of the CPC of RK);

- Questioning of witnesses. The interrogated witnesses remain in the courtroom and cannot leave it until the end of the judicial investigation without the permission of the court and the consent of the parties (Article 370 of the CPC of RK);

- Questioning of a minor. During the interrogation of a minor witness or victim, his legal representatives and the teacher are present. At the request of the parties or at the initiative of the court, the interrogation of a minor victim and a witness may be conducted in the absence of the defendant, about which the court makes a decision. After the defendant returns to the courtroom, the testimony of the minor victim or witness is read out to him, and he is given the opportunity to ask the victim or witness questions and give his testimony in connection with their testimony. The victims, the witness, who have not reached the age of eighteen, are removed from the courtroom at the end of their interrogation, except in cases when the court deems their continued presence necessary. Summons to the court session and questioning of minor victims and witnesses are not made if their testimony in the course of pre-trial proceedings is deposited by the investigating judge (Article 371 of the CPC of RK);

- Reading out the testimony of the victim and the witness. The announcement in the trial testimony of the victim and witness in pre-trial proceedings, as well as recording and filming their interview shall be held in the manner prescribed by article 377 of the Code of Criminal Procedure. Playback recording of the testimony of the victim and the witness, videos, and filming their interrogation can take place according to the rules established in the part 2 of the article 368 of the Criminal Procedure Code (article 372 of the CPC of RK);

- At the request of the parties or on its own initiative, the court has the right to appoint an

expert examination. The expert examination is carried out by the expert (s) who gave an opinion during the pre-trial investigation, or by another expert (s) appointed by the court. Production of examination in court is carried out according to the rules set forth in Chapter 35 of the Code of Criminal Procedure, taking into account the requirements of article 373 of the code of criminal procedure. The expert gives an opinion in writing and makes it public at the hearing, after which it can be made in his interrogation by the rules provided in article 374 of the CPC of RK (article 373 of the CPC of RK);

- An expert interview. The expert may be questioned only after the conclusion is read out for clarification, clarification or addition, taking into account the requirements of Part 4 of Article 285 of the CPC of RK. The expert is first interrogated by the party at whose request the expert examination is scheduled. If the expert examination is carried out by agreement between the parties or on the initiative of the body conducting the criminal process, the prosecution side first interrogates the expert, then the defense side. The court has the right to ask the expert questions at any time of the interrogation (Article 374 of the CPC of RK);

- Examination of material evidence (Article 375 of the CPC of RK);

- Disclosure of protocols of investigative actions and documents (Article 376 of the CPC of RK);

- The decision of the defendant, victim, witness, as well as records and documents (article 377 of the CPC of RK);

- Inspection of areas and facilities (article 378 of the CPC of RK);

- Presentation for identification, examination, verification and clarification of indications on the spot, production of an experiment, obtaining samples (Article 379 of the CPC of RK);

- Restriction of the examination of evidence (Article 380 of the CPC of RK);

- The end of the judicial investigation. Upon completion of the examination of the evidence, the presiding Judge:

- 1) explains to the parties that they are in the judicial debate, and the court, when passing a sentence, has the right to refer only to the evidence considered in the judicial investigation;

- 2) asks the parties whether they want to supplement the judicial investigation and what exactly.

In the case of petitions to supplement the judicial investigation, the court discusses these petitions and resolves them. After the resolution of motions and perform the necessary legal proceedings, and in cases where the motion to Supplement the judicial investigation is not excited or motivated rejected by the court, the presiding judge shall announce the

judicial investigation completed (article 381 of the CPC of RK);

- Court debates. The pleadings consist of the speeches of the Prosecutor, the victim or his representative, civil plaintiff and civil defendant or their representatives, the accused and the defense counsel (article 383 of the CPC of RK);

"The last word of the defendant". After the end of the judicial debate, the last word is given to the defendant by the presiding judge. No questions are allowed to the defendant during his last word. The court does not have right to set the duration of the last word of the defendant. The presiding judge has the right to stop the defendant in cases where it concerns circumstances that are not relevant to the case under consideration (Article 384 of the CPC of RK);

- If the speakers in the court debate or the defendant in the last word report new circumstances that are relevant to the case, the court, at the request of the parties or on its own initiative, resumes the judicial investigation. At the end of the resumed judicial investigation, the court reopens the judicial debate and gives the defendant the last word (Article 385 of the CPC of RK);

- After hearing the last word of the defendant, the court retires to the deliberative room to decide the sentence, which the presiding judge announces to those present in the courtroom. The time of pronouncing the sentence may be announced to the participants of the trial before the judges are removed to the conference room (Article 386 of the CPC of RK);

- Sentencing (Chapter 46 of the CPC of RK).

In conclusion, the teacher should lead the group to constructive conclusions that have cognitive and practical significance. To do this, it is necessary to compare the goal formulated at the beginning of the game with the results obtained, draw conclusions, make decisions, evaluate the results, and identify their positive and negative sides [9, p. 170].

The revealed mistakes made by the court and the persons participating in the case can be corrected only in accordance with the procedural norms. The teacher gives an assessment of the students' work as a whole.

In conclusion it is necessary to say that the use of business game in the classroom will help students to think critically, to solve complex legal problems based on the analysis of circumstances and relevant information, as well as to improve the skills of the future lawyers and judges. Interactive teaching methods allow students to conduct learning in a better format in all directions, ensuring student independence, which will allow them to maintain interest and motivation during their studies.

REFERENCES:

1. Воронин А.С. Словарь терминов по общей и социальной педагогике. – Екатеринбург: ЕГПУ, 2006. – 135 с.
2. Гузеев В.В. Основы образовательной технологии: дидактический инструментарий. – М.: Сентябрь, 2006. – 192 с.
3. Кибирев А. А. Интерактивные методы обучения: теория и практика /А.А. Кибирев, Т.А. Веревкина. – Хабаровск: ХК ИППК ПК, 2003. – 117 с.
4. Ступина С.Б. Технологии интерактивного обучения в школе. – Саратов: Издательский центр: «Наука», 2009. – 52 с.
5. Левитан К.М. Юридическая педагогика. Учебник. - М.: Норма, 2008. - 437 с.
6. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход: Метод, пособие. - М.: Высш. шк., 1991. - 207 с.
7. Платов В.Я. Деловые игры: разработка, организация и проведение: Учебник. - М.: Профиздат, 1991. – 156 с.
8. Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan dated 4.07.2014 No. 231-V (with amendments and additions). by comp. on 02.01.2021) // [Electronic legal resource]: Access mode: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852 (access time: 29.01.2021).
9. Сералиева А.М., Баймагамбетова З.М. Внедрение интерактивных методов обучения по курсу: «Основы права» // Межд. научно-практ. конф. «Проблемы и перспективы музыкального образования и формирование новой модели художественного образования в Республике Казахстан», посв. 25-летию незав. РК. – Каз. нац. Консерватория им. Курмангазы. Алматы – 14 апреля, 2016. - С. 166-170.

BUSINESS GAME ON THE CONSIDERATION OF A CRIMINAL CASE IN COURT

Сведения об авторах:

Сералиева Алия Мажитовна – кандидат юридических наук, ассоциированный профессор КК-СОН МОН РК, кафедра юриспруденции, Некоммерческое акционерное общество «Казахский национальный педагогический университет им. Абая», г. Алматы, пр. Достык, 13, 87013718896, aliya-mazhitovna@mail.ru.

Некрасова Инна Геннадьевна - магистр юридических наук, старший преподаватель, кафедра «Правовые дисциплины», Некоммерческое акционерное общество «Северо-Казахстанский университет им. Манаша Козыбаева», г. Петропавловск, ул. Пушкина, 86, 87770839550, inna_nig@mail.ru.

Авторлар туралы мәліметтер:

Сералиева Әлия Мәжитқызы - заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор ҚР БҒМ БҒСБК, құқықтану кафедрасы, «Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғамы, Алматы қаласы, Достық даңғылы, 13, 87013718896, aliya-mazhitovna@mail.ru.

Некрасова Инна Геннадьевна - заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, «Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғамы, Петропавл қаласы, Пушкин көшесі, 86, 87770839550, inna_nig@mail.ru.

Information about the authors:

Seraliyeva Aliya Mazhitovna - candidate of law sciences, associate professor Kkson MES RK, department of jurisprudence, Non-Profitable Limited Company "Abai Kazakh National Pedagogical University", Almaty, Dostyk avenue, 13, 87013718896, aliya-mazhitovna@mail.ru.

Nekrassova Inna Gennadievna - master of law sciences, senior lecturer, department of "Legal disciplines", Non-Profitable Limited Company "Manash Kozybayev North Kazakhstan University", Petropavlovsk, Pushkin street, 86, 87770839550, inna_nig@mail.ru.

ТЛЕПБЕРГЕНОВ О.Н.¹, АБДРАХМАНОВ Д.С.^{2*}^{1,2}әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*E-mail: daniyar.abdrahmanov@gmail.com

ҰЛТТЫҚ САНАНЫ САУЫҚТЫРУ МЕН ҚЫЛМЫСТАН САҚТАНДЫРУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ БАЙЛАНЫСЫ

Аңдатпа. Бұл мақала, қылмыстық саясаттың негізіне, оның жасалу жолдары - философиясының, әлеуметтануымен, идеологиясына негіздеген. Қылмыстық-құқықтық сана – қылмыстық-құқықтық қатынас және қылмыстық саясат субъектілерінің қылмысқа және онымен күреске қатысты қажетті ой – пікір, пайымдаулары, оң ықпалды мұқтаждықтары мен жасалған қылмысқа құқықтық таным арқылы берілген кәсіби және қоғамдық баға деген көзқарас. Қазақстанның қылмыстық саясатының дамуының негізгі ағымдары – қоғам мүшелерінің негізгі құқықтары мен бостандықтарын, мүдделерін қорғау жолындағы қызметтің үрдісінен көрініс табады. Бұл жерде теория мен тәжірибенің қарама-қайшылығының тұстары даму үрдісінің бағыттарын тежеп отырғандығы жасырын емес. Қылмыстан сақтандыру саясаты – әлеуметтік қатынастардың саяси мәнге ие болған көрінісі. Сондықтан қылмыстық саясат жүйесінде арнаулы субъектілердің әрекеті мен қызметінің әлеуметтік мәні толымды талқылауды қажет етеді. Қылмыстық саясаттың әлеуметтік мәні дегеніміз – мемлекет пен қоғамның құқықтары мен міндеттері, мүдделері мен мақсаттары негізінде жүзеге асырылатын қызметтің көпқырлы сипаты. Кез келген әлеуметтік-құқықтық қатынас қылмыстық саясаттың пәнін құрамайды, егер де құраса: – ол қатынастардың негізінде саяси-құқықтық байланыстар жатуы тиіс. Қылмыстық саясат саласындағы қатынастардың құқықтық табиғаты – заң нормаларынан ғана көрініс табады.

Түйін сөздер: қылмыстық-құқықтық сана, ұлттық психология, тұлға, қазақ билері, қылмыстылықпен күрес.

THE LEGAL LINK BETWEEN THE REHABILITATION OF THE NATIONAL CONSCIOUSNESS AND CRIME PREVENTION

Annotation: Criminal minds – means our view of criminal-legal relations and legal policy subjects, required opinions, considerations concerning crime and control, positively influencing the need for and the professional and public assessment of the offense through legal consciousness. The basis of standard policies, ways of its formation originates from human existence, the origins of ideology, sociology, and philosophy. Personality and personal qualities independent of man in shaping legal policy, law, society, and legal situation create a single human form; thus, the person adapts to understand the culture—production relations. The standard policy of Kazakhstan as a legal state is a complex set of practices and contradictions of the leading European pre-revolutionary and Soviet standard policies, take into account the essential features, mutual contradictions, covering the features peculiar to her methods and the characteristics of the two competitive systems (socialism and capitalism), the state concerned of the action of continuous development. Crime insurance policy is a politically significant manifestation of social relations. Therefore, the social significance of unique entities' actions and activities in the criminal policy system requires a complete discussion. Criminal policy's social essence is the multifaceted nature of the activities carried out based on the rights and obligations, interests, and goals of the state and society. Any socio-legal relationship is not a criminal policy subject. If it is: - it must be based on political and legal relations. The legal nature of references in criminal policy is reflected only in the rule of law.

Keywords: criminal-legal consciousness, national psychology, person, Kazakh biys, fight against crime.

ПРАВОВАЯ СВЯЗЬ МЕЖДУ ОЗДОРОВЛЕНИЕМ НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ И ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ ПРЕСТУПНОСТИ

Аннотация. В основу данной статьи положены основы уголовной политики, ее формирование - философия, социология, идеология. Уголовно-правовое сознание - это профессиональный и социальный взгляд на субъектов уголовно-правовых отношений и уголовной политики, связанных с преступностью и борьбой с ней, - взгляды, мнения, положительные потребности и юридические знания о преступлении, совершенном посредством юридических знаний. Основные тенденции развития уголовной политики в Казахстане отражаются в процессе деятельности по защите основных прав и свобод и интересов членов общества. Ни для кого не секрет, что противоречия между теорией и практикой препятствуют направлению процесса развития. Основа правовой политики, пути

ее формирования берут истоки с существования человека, истоков идеологии, социологии, философии. Личность и личностные качества независимого человека в формировании правовой политики, правового общества и правовой ситуации создают его единый человеческий облик, таким образом, человек адаптируется понять общество. производственных отношений. Политика страхования от преступности-это выражение социальных отношений, приобретших политическое значение. Поэтому социальная сущность действий и деятельности специальных субъектов в системе уголовной политики нуждается в полномасштабном обсуждении. Социальная сущность уголовной политики - это многогранный характер деятельности, осуществляемой на основе прав и обязанностей, интересов и целей государства и общества. Любое социально-правовое отношение не составляет предмет уголовной политики – если оно составляет:-в основе этих отношений должны лежать политико-правовые связи. Правовая природа отношений в сфере уголовной политики-находит отражение только в нормах права.

Ключевые слова: уголовно-правовое сознание, национальная психология, личность, казахские бии, борьба с преступностью.

Кіріспе

Қылмыстық-құқықтық сана – қылмыстық – құқықтық қатынас және қылмыстық саясат субъектілерінің қылмысқа және онымен күреске қатысты қажетті ой – пікір, пайымдаулары, оң ықпалды мұқтаждықтары мен жасалған қылмысқа құқықтық таным арқылы берілген кәсіби және қоғамдық баға деген көзқарасымызды көрсетеміз. Бұл пікіріміз, қылмыстан сақтандыру саласындағы қылмыстық саясаттың төмендегідей маңызды тұстарына мынадай талдау жасауымызға себеп болып отыр:

- құқықтық қатынас субъектілерінің, мемлекет және қоғам қайраткерлерінің тұлғалық қасиеттері, олардың білім – білік өресінің талапқа сайлылығы, отансүйгіштігі, мемлекеттік қызмет пен қызметтік міндеттердің жауаптылығын сезіне білуі – мемлекеттік талап қана емес, құқықтық қажеттілік;

- қылмыстық саясаттың маңызды субъективтік факторы - бұл қылмыстан сақтандыру қызметіндегі: адам, азамат, тұлға. Тұлға – қоғамның маңызды мәселелеріне кәсіби салауатты көзқарасын білдіретін, үздіксіз ізденумен қайратты құлшыныстың нәтижесінде қоғамдық ортадан маңызды рольді иемденген адам;

- қоғамдық сананың құрамдас элементтері ретінде құқықтық сананың, құқықтық – идеологияның, құқықтық психологияның қалыптасу ерекшелігі мен дағдылану тәртібі, сондай – ақ қылмыстық саясат субъектілерінің саяси шешімдері мен әрекеттері – қылмыстық саясаттың субъективті факторларының негізгі белгілері мен тұлғаның рухани тұрпатын көрсетеді.

Қазақ билері де қылмыстық саясаттың өзіндік нысанының авторлары. Мал ұрлығы, жесір, жер дауы – билер тарапынан тиянақты да тұрақты өз шешімін тауып отырған. Қазақ халқының би-шешендері ерекше тұлғалар санатына жатады. Олардың ерекшелігі – бойындағы елді аузына қаратып, жедел шешімдер қабылдау қасиеті басқа халықтарда өте сирек кездескен. Біздің заманымыздан бұрын II-III ғасырлардағы Мәнді би, Елсау би, Оңқай би, Майқы би тәрізді қадым заманның дара да дана билерінің құқықтық ой-

лары бүгінге келіп жетті. Қазақтың бас биі Майқы би Мәнұлының:

Халқыңды билеместен бұрын өз орданды биле.

Ордаңды жұмған жұдырықтай берік ұстасаң
Халық ешқайда қашпайды.

Хан өздігінен өлім жазасын қолданбасын.

Өлім жазасын шешетін халықтың өзі болсын дей келе,

Парақор биге ісің түспесін

Сараң үйге кісің түспесін – деп, мүліктік қатынастарға қатысты:

Момынның ақысы зәлімге кетпес, кетсе де ұрмаққа қолы жетпес [1, 15 б.] – деген халық басқару, сот билігі, сыбайлас жемқорлықпен, меншікке деген пайдақорлық-озбырлық, зорлық қылмыстарының қауіптілігін меңзеген ғұлама сөздері – ұрпаққа мұра, адастырмас бағыт.

Материалдар мен әдістер

Ұлттық психология мен ұлттық құқықтық сананың дағдылар мен салт-дәстүрлері - құқықтық нормалардың мәніне ерекше серпін серіп отырғаны жасырын емес. Қазақ билер сотының тамаша шешімдері мен дала заңының өркениеттіліктің өрісінен алыс емес, қайта мәндес, мазмұндас екендігін дәлелдеуде қазақ заңгерлерінің еңбектерінің құндылығы мәңгілік. Құқықтық қатынастар мен қылмыстық саясат субъектілерінің мүдде, мұқтаждықтары және олардың қажеттілік деңгейі – тұлғаның құқықтық санасына тәуелді. Құқықтық сана – Қазақстан Республикасы азаматтарының жалпы құқықтық мәртебесіне қатысты азаматтық, идеологиялық, құқықтық пайымдарының, көпбағытты көзқарастарының, пікірлерінің, ішкі бағаларының жүйесін құрайтын санасының бір түрі. Құқықтық сананың жоғары болуы қоғамдағы демократиялық құндылықтарды жете түсінуді ғана емес, барлық жариялылық бағытындағы үдерістерді жеделдетуді, жалпы бүкіл қоғамды демократияландыруды әлеуметтік әділеттік қағидасы негізінде жүргізуді қамтамасыз етеді.

Зерттеудің осы тұсынан қылмыстық саясаттың мазмұнын белгілейтін объективті және субъек-

тивті факторлардың негізгілеріне тоқталайық.

Қылмыстық саясаттағы объективті және субъективті факторлар – бұл адам мәселесі, оның даму, мінез, қоршаған ортаға деген бейімділігі мен көзқарастары. Қылмыстық саясаттың негізі, оның жасалу жолдары- философияның, әлеуметтанумен, идеологияның негізі – адам болмысынан бастау алады. Адамның жеке тұлғасы мен оның адами қасиеттері адамның біртұтас келбетін қалыптастырады, сөйтіп, адам қоғамды түсінуге бейімделе бастайды. Мемлекеттік тұрпаттың зайырлығына қарамастан адам өмірінде олардың діни сенімі зор роль атқарып келеді. Қоғамдық өмірдегі субъективті және объективті факторлардың қолданылуы мен оның түрлі мәнге ие болуы – құқықтық экономика мен саясатқа әсерінің нысанын үлгілейді. Мысалы, ағылшындардың құқық жүйесіндегі соттық прецеденттердің ролі, құлиеленушілік құқықтың классикалық сипатына тән Рим құқығының нормалары Еуропа құрлығының құқықтық жүйесінің әлі күнге құрамдас элементі ретінде белгілі. Құқықтық мемлекетті құру сатысындағы Қазақстанның қылмыстық саясаты – дербес мәнге, көп қырға ие болды. Мемлекеттің даму кезеңімен құқықтың пайда болуы да қарайлас, оның себебіне мемлекет пен құқықтың тарихи кезеңдері негізгі қоғамдық-экономикалық формациялар мен өндірістік қатынастардың дамуының табиғи кезеңдеріне сай келеді. Құқықтық мемлекет ретіндегі Қазақстанның қылмыстық саясаты – жетекші Еуропа мемлекеттерінің революцияға дейінгі және Кеңестік қылмыстық саясаттың дағдылы әдістері мен қарама-қайшылықтарын, маңызды тұстарын ескерген, өзара қайшылықты, бәсекелес екі жүйенің (социализм мен капитализм) өзіне тән әдістері мен ерекшеліктерін құрамына сіңірген, үздіксіз дамудың келесі кезеңіндегі күрделі, мемлекеттік мүдделі әрекеттердің кешенді жиынтығы. Қазақстанның қылмыстық саясатының объективті көрінісін біз төмендегі ерекшеліктерін ескере отырып, былай ұсынамыз:

- қылмыстық саясаттың дамуы - әлеуметтік айқындылықтарға яғни, экономика және саясат, өндірістік және саяси қатынастардың дамуына тікелей байланысты;

- әлеуметтік жүйедегі Қазақстанның қылмыстық саясаты – түрлі кезең қылмыстық саясатының құқықтық жалғасы болып табылғанмен, қоғам дамуының жаңа заңдылықтарымен құнарландырылған – қылмыстық саясаттың жаңа түрі;

- Қазақстанның қылмыстық саясатының дамуының негізгі ағымдары – қоғам мүшелерінің негізгі құқықтары мен бостандықтарын, мүдделерін қорғау жолындағы қызметтің үрдісінен көрініс табады. Бұл жерде теория мен тәжірибенің қарама-қайшылығының тұстары даму үрдісінің бағыттарын тежеп отырғандығы жасырын емес;

- Қазақстанның қылмыстық саясатының ұлттық және өркениетті негіздерін – Қазақ билері-

нің кесімді шешімдері мен дала заңының ұлттық нұсқалары (Жеті жарғы т.б.) және де шетелдік нұсқалардың үздік тұстары құрайды;

- Қазақстанның қылмыстық саясаты - әлеуметтік даму заңдылығына орай, тұрақты, қатаң сипатқа ие емес, бірақ та оның дамуының тарихи кезеңдері - дөрекі материалдық нысаннан рухани нысанға ойысып бара жатқаны назар аудартады.

Сонымен қатар, биылғы жылы Астана қаласында өткен әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының III съезі жиырмадан астам ел мен бірқатар діни ұйымдардың басын қосып, бұл құрамда БҰҰ, ЕҚЫҰ, ЮНЕСКО сынды беделді ұйымдардың өкілдері де болды. Съезд барысында Ислам діні тарапынан Мысыр, Индонезия, Кувейт, Сауд Арабиясы өкілдері мен Христиан конфессиясы тарапынан римдік католиктер, орыс православтары, англикандық, константинопольдік православтар, армяндық апостольдік шіркеу, бүкіләлемдік лютерандық федерация, иудаизм делегациялары қатысып, әлемдік дін тақырыбына қатысты біраз мәселелерді талқылады. Мемлекеттік нысан зайырлы ретінде танылып отырса да, азаматтарды қылмыстан сақтандыруда діни уағыздар мен дінбасылардың әсері қоғамымызда ерекше орын алып отырғандығын атап өту керек.

Діни сенім көп жағдайда адамды қылмыстан сақтандырушы да фактор екендігі жасыруға болмайды. «Құран - әрі адамзаттың тәрбиешісі. Құранның басты мақсаты – адам баласының жәнтәнін кірден арылтып, рухына ғайыптық қанат тағып, жәннатқа лайық ету. Асылында, Құраннан тәлім-тәрбие алған адам рухының бұл дүниесі де жәннатқа ұқсас. Өйткені адамның жәннат дүниесі мен болмысын тәрбиелеуде ең кемел әдісті адамды жоқтан жаратқан Аллаһ Тағала ғана біледі. Ендеше, Құран – адамзаттың жалғыз тәрбиешісі» [2, 18 б.]. Бұған біз, қылмыстан сақтандыру мен қылмыстың жолын кесудегі діни нандырудың ықпалының да белгілі дәрежедегі күші бар деген пікір ғана қосамыз. Қылмыстылықтың кей аумақтарда ұлттық қауіпсіздікке тигізіп отырған қаупі мемлекеттің зайырлы, құқықтық сипатына нұқсан келтіруде. Бұл жағдай Қазақстан Халықтары Ассамблеясының биылғы XV съезінде мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаев дін істері жөніндегі агенттік құрудың қажеттілігі туындап отырғанын атап көрсетті. Біздің ойымызша, құрылатын дін істері жөніндегі агенттік адамдардың діни бағыт бойынша адасушылығының алдын алып қана қоймай, Қазақстан Мұсылмандары Діни басқармасының да жұмысын бір жолға қоюға атсалысатын болар еді. Бұл мәселелердің шешілмеуі қазіргі таңдағы бірқатар ТМД елдеріндегі шиеленісті жағдайлар мен балқан, ирак төңірегінде қалыптасқан келеңсіз құбылыстардың бізде де туындауына негіз болуы мүмкін. Өкінішке орай, қордаланған кемшіліктерден пайда болған бұл

қауіп көздері адам өмірі мен құқығын қорғауды қиындатып қана қоймай, ең төменгі сатыға ысырып тастады. Рухани өркендеу - Қазақстанның нигилистік көзқарасқа қарсы азаматтарының құқықтық білім мен қоғамдық құндылықтарды бағалау, оқу барысында тапқан ортақ қазынасы. Құқықтық мәдениет – тұлғаның жүріс – тұрысының ізгілігі мен оның пікірлерінің – өзге қоғам мүшелеріне түрткі салуынан басталады. Құқықтық мәдениеттің қалыптасуына немесе құқықтық мәдениетті тұлғаның ой – пікіріне қарсылық білдіру – қылмыстың жасалуының ізгілікке қарсы бейқұқықтық негізі. Жұмыссыздықты жою немесе Қазақстан азаматтарының жұмыспен қамтылуы – қылмыстың өрістеуіне немесе деңгейінің төмендеуіне тікелей әсері бар құбылыс. Қазақтың бас ақыны Абай Құнанбайұлының: «Қазақтың біріне – бірінің қаскүнем болмағының, жалпы жалған қылмыстық қудалаудың негізгі себебіне жалқаулықты, қайратсыздықты, ақылсыздықты, надандықты» жатқыза отырып, билікке жету жолындағы адамдыққа жат әрекеттердің тізімін өзінің ғұламалы ғибраттарында жеткілікті көрсеткен [3, 11-12 бб.].

Қоғамдық дамудың объективті факторы – бұл біздің ойымызша, адам санасының жартылай тәуелді жағдайлар мен қатынастардың күрделі сипатты иеленуі: объективті фактор – әлеуметтік саяси, идеологиялық қатынастардың көрінісі бола отырып, қоғамның басым бөлігінің өз мүддесі үшін күресінің әдіс-тәсілдерінің жиынтығынан құралады. Объективті факторлардың қалыптасу қайнар көздеріне: сыртқы көріністерінің адам санасына жағымдылығы, қылмыстық ахуалдың тұрақтылығы, адам мен құқық қорғау органдарының «құқықтық» бірлікте болуы, қоғам мүшелерінің әрекетінен – адамгершілік, әдет, ізгілік, эстетикалық мәннің байқалып отыруы жатады. Объективті фактор – қоғамдық санадан, оның саналық деңгейінен мән сапасына ие болады. Қоғамдық сана – адамның рухани жұптасуы, олардың ізгілік байланыстарының өнімі.

Нәтижелер

Адам өмірі, сауаттылығы оның көзқарас көкжиегінің кеңдігі, танымның теңдігі, бойында болашақ немесе бүгінгі тұлғалардың қасиеттерінің ара-кідік кездесуі – объективті және субъективті факторлардың күрделілігіне жол ашады. Субъективті фактор – бұл субъектінің әлеуметтік – саяси, рухани қызметінің жиынтығынан, бағыты мен міндетінен қалыптасады. Субъективті фактор – қоғамдық дамудың индикаторы ретінде құқықтық мемлекет құрудағы тұлғаның белсенділігі мен оның мақсаттарының маңызының өлшемін анықтайды және тәртіптің мықтылығына деген адамдық үлестің өлшемін жасайды. Толықтыра айтсақ, қоғамдық қажеттіліктер негізінде туындайтын субъективті фактор дегеніміз – адам әрекеті мен қызметінің әлеуметтік, идеологиялық,

саяси мәнмен ұштасуы және адамның шынайы қажеттіліктерінің тізімі. Сондай-ақ – объективті факторлардың жоғарыдағы тұжырымдарын қуаттай отырып, объективті фактор – оның ішінде қылмыстық саясатқа тікелей қатысты объективті фактор дегеніміз – субъективті факторлардың басқа сипатты иеленуі, сондай-ақ әлеуметтік күштердің, мүдделердің үздіксіз қақтығысуының қоғамдық бейнесі деген көзқарасымызды ғылыми даудың талқысына саламыз.

Талқылау

Заң ғылымы әдебиеттерінде қылмыстық саясаттың экономика, саясат, идеологиялық және қоғамдық дамудың басқа да бірқатар факторларымен біріккен жүйелесуі қарастырылмаған. Бұл құбылыстар қылмыстық саясаттың әлеуметтік мәнін ашу кезінде жағдай деп талқыланады. Шындығында экономика мен саясат – қылмыстық саясаттың қалыбын ғана қалыптастырып қоймай, оның мәндік белгілерінің түпкі өзегіне де жатады. Қылмыстық саясат қылмыспен күрестегі мемлекеттік басқару мен қылмыстылыққа құқықтық әсер етудегі мемлекеттік басымдық берудің нысаны. Қылмыспен күрестің үздіксіздігі, жүйелілігі, оның элементтерінің толықтығы (саяси – құқықтық қатынас, құқықтық норма, құқықтық сана, құқықтық идеология, қылмыстық саясат субъектісінің өкілетті әрекеті) ғана – қылмыстылықпен күресте, одан сақтандырудағы мемлекеттің жеңісін жасайды.

Сонымен қатар, Абайдың рухани мұрагері Шәкәрімнің:

Адамның айуаннан айласы мол,

Қит етсе, қиянатқа қояды қол.

Мейірім, ынсап, ақ пейіл, адал еңбек –

Бұл төртеуін кім қылса, шын адам сол – деген рубаяттары-иманның бағасына құн бере отырып, қазіргі заманауи қылмыстық саясаттың тынысымен үндесетіндігі – даусыз ақиқат [4, 10 б.].

Қорытынды

Сондықтан да еліміздегі шетелдік жұмысшыларды отандық кадрлармен біртіндеп алмастыру арқылы мемлекеттегі тыныштық пен келісімді сақтаудың маңызын арттыруға, барша Қазақстандықтарды еңбекқорлық пен табандылыққа тәрбиелеуге болады. Ал бұл Қазақстан азаматтарын «қылмыстың негізгі қасиеті болып табылатын қоғамға қауіптіліктен», сондай-ақ, қауіпті әрекеттен, бастамадан, ойдан алыстату деген сөз [5, 3 б.]. Жұмыссыздықтың қоғамға қауіптілігі оның қылмыстың өршуіне бастау болатындығынан ғана емес, бұл фактордың адамды қалыпты дамудан ажыратып қана қоймай, келелі мәселелерді талқылауға қатысу мүмкіндігін шектеу арқылы бүкіл адамдық болмысты игі құбылыстарға қарсы қоюынан да байқалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Төрәқұл Н. Даланың дара ділмарлары. - Алматы: ЖШС «Қазақстан баспа үйі», 2001. - 592 б.
2. Исаұлы М. Құран кімнің сөзі? – Алматы: «Алтын қалам», 2004 – 252 б.
3. Абай. Қара сөз. Поэмалар. – Алматы: Ел, 1993. - 272 б.
4. Шәкәрім. Иманым. – Алматы: «Арыс», 2000. - 321 б.
5. Богомяков Ю.С. Роль субъективных признаков деяния в установ-лении объекта умышленных преступлений. Вопросы эффективности борьбы с преступностью и совершенствования законодательства. Тематический сборник. – УФА, 1975. - № 1. – С.3-12.

REFERENCES:

1. Torekul N. Dalaynyn dara dilmarlary. - Almaty: ZhShS «Kazakstan baspa uji», 2001. - 592 b.
2. Isauly M. Kuran kimnin sozi? – Almaty: «Altyn kalam, 2004 – 252 b.
3. Abaj. Kara soz. Pojemalar. – Almaty: El, 1993. - 272 b.
4. Shakarim. Imanym. – Almaty: «Arys», 2000. - 321 b.
5. Bogomjagkov Ju.S. Rol' subektivnyh priznakov dejaniya v ustanov-lenii obekta umyshlennyh prestuplenij. Voprosy jeffektivnosti bor'by s prestupnost'ju i sovershenstvovaniya zakonadatel'stva. Tematicheskij sbornik. – UFA, 1975. - № 1. – S.3-12.

Сведения об авторах:

Тлепбергенов Орынбасар Нусипалиұлы – кандидат юридических наук, доцент, кафедры «Уголовного права и уголовного процесса криминалистики», Казахского национального университета имени әл-Фараби, г. Алматы, пр. Аль-Фараби, 71

Абдрахманов Данияр Саттарович – преподаватель кафедры «уголовного права и уголовного процесса криминалистики», Казахского национального университета имени әл-Фараби, г. Алматы, пр. Аль-Фараби, 71, 87011002284, daniyar.abdrahmanov@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер:

Тлепбергенов Орынбасар Нүсіпәліұлы - заң ғылымдарының кандидаты, «Қылмыстық құқық және қылмыстық-процессуалдық» кафедрасының доценты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ. Әл-Фараби даңғылы, 71.

Абдрахманов Данияр Саттарұлы – «Қылмыстық құқық және қылмыстық іс жүргізу» кафедрасының оқытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ. Әл-Фараби даңғылы, 71, 87011002284, daniyar.abdrahmanov@gmail.com

Information about the authors:

Tlepbergenov Orynbasar Nusipaliuly - Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Department of Criminal Law and Criminal Procedure of Criminalistics, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Al-Farabi Ave., 71

Abdrakhmanov Daniyar Sattarovich - Lecturer of the Department of Criminal Law and Criminal Procedure of Criminalistics, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Al-Farabi Ave., 71, 87011002284, daniyar.abdrahmanov@gmail.com

ТУРДАЛИЕВ А.О.^{1*}, БАҒЫТЖАН Г.Б.², ИБРАЕВА М.³

¹²³ Х.Досмұхаммедов атындағы Атырау Мемлекеттік Университеті
Атырау қаласы
(*t.adilbek@gmail.com)

ӘКІМШІЛІК ЖАУАПКЕРШІЛІК ТҮСІНІГІ

Түйін: Әкімшілік жауапкершілік – әкімшілік құқық нормаларына сүйене отырып үкіметтің арнайы органы немесе лауазымды өкілінің құқық бұзушыға әкімшілік жауаптылық, қалпына келтіру шараларын қолдануда көрініс табатын заңды жауапкершіліктің маңызды түрі.

Түйінді сөздер: әкімшілік жауапкершілік, әкімшілік құқық бұзушылық, әкімшілік жазаны, қылмыстық, тәртіптік, заң

КОНЦЕПЦИЯ АДМИНИСТРАТИВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Аннотация: Административная ответственность является важным видом юридической ответственности, которая находит свое отражение в применении административной ответственности, реституционных мер к правонарушителю специальным органом или должностным лицом правительства в соответствии с нормами административного права.

Ключевые слова: административная ответственность, административные правонарушения, административные взыскания, уголовный, дисциплинарный, закон

THE CONCEPT OF ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY

Summary: Administrative liability is an important form of legal liability, which is reflected in the application of administrative liability, restitution measures to the offender by a special body or official of the government in accordance with the rules of administrative law.

Keywords: administrative liability, administrative offenses, administrative penalties, criminal, disciplinary, law

Кіріспе

Әкімшілік жауапкершілік - азаматтар мен лауазымды адамдардың өздерінің әкімшілік құқық бұзушылық әрекеттері үшін заң алдындағы жауапкершілігінің бір түрі. Кінәлі адамдар өзі құқық бұзған уақытта және территорияда қолданылатын заңдар негізінде әкімшілік жауапкершілікке тартылады. Қазақстан Республикасында 1984 жылы 24 наурызда қабылданған (1995 жылы 1 сәуірде бірнеше рет өзгерістер мен толықтырулар енгізген) “Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі” қолданылады. Осы құжат бойынша әкімшілік жауапкершілікке құқық бұзған сәтте 16 жасқа толған азаматтар ғана тартылады. Әскери қызметшілер мен әскери жиындарға шақырылатындар, ішкі істер органдарының қызметкерлері әкімшілік құқықты бұзған ретте тәртіптік жарғылар бойынша жазаланады. Қазақстан Республикасы Парламентінің депутаттарын сәйкесті Парламент палатасының, жергілікті мәслихат депутаттарын сәйкесті өкілетті органның келісімінсіз, ал Қазақстан Республикасының судьяларын Қазақстан Республика Президентінің келісімінсіз әкімшілік жауапкершілікке тартуға болмайды. Сондай-ақ республикадағы шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдарды, өзінің іс-әрекетіне есеп бере алмайтын, есі дұрыс емес

адамдарды т.б. Әкімшілік жауапкершілікке тартуға қатысты мәселелер қолданыстағы әкімшілік кодексте егжей-тегжейлі көзделген. [А. Ибраева, Г. Өлібаева, Қ. Айтхожин, 2006, 420 б.]

Материалдар мен әдістер

Заңды жауапкершілік - жеке адамның, қоғамның, мемлекеттің мақсат-мүддесін қорғаудағы өте күрделі, өте маңызды шара. Оның әрбір салаға байланысты бөлінетін түрлері бар, солардың ішіндегі ең маңыздысы - әкімшілік жауапкершілік болып табылады.

Әкімшілік жауапкершілік – әкімшілік құқық нормаларына сүйене отырып үкіметтің арнайы органы немесе лауазымды өкілінің құқық бұзушыға әкімшілік жауаптылық, қалпына келтіру шараларын қолдануда көрініс табатын заңды жауапкершіліктің маңызды түрі.

Әкімшілік құқық бұзушылық жасаған кінәлі адамға өкілетті мемлекеттік органдар әкімшілік жауапкершілік түрінде мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын қолданады. Әкімшілік жауапкершілікті сот және **Парламент, Президент, Үкімет**, заңды негізде мемлекеттік жергілікті өкілді және атқарушы органдарда белгілеуге құқылы. Сондай-ақ республикадағы шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдарды, өзінің іс-әрекетіне

есеп бере алмайтын, есі дұрыс емес адамдарды т.б. Әкімшілік жауапкершілікке тартуға қатысты мәселелер қолданыстағы әкімшілік кодексте егжей-тегжейлі көзделген. Әкімшілік жауапкершілікті реттейтін негізгі нормативті-құқықтық акт — ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі [2001 жылы 30 қаңтарда қабылданған Әкімшілік Құқық Бұзушылық Туралы ҚР Кодексі].

Әкімшілік жауапкершіліктің жеке нормативтік-құқықтық жүйесі бар. Әкімшілік жауапкершілік нормалары жеке әкімшілік құқық, институтын қалыптастырады,

- қылмыстық жауапкершілік - арнайы заңмен;
- тәртіптік жауапкершілік - мемлекеттік қызметшілердің категориялық бөлінісіне сәйкес заңдар мен заңға тәуелді актілермен және Еңбек туралы заңмен;
- материалдық (қаржылық) жауапкершілік Еңбек туралы, азаматтық жөніндегі заңдармен, кейбір жағдайда әкімшілік құқық нормаларымен бекітіледі немесе жауапкершілікке тартылады.

Әкімшілік жауапкершілікке мынадай белгілер тән:

1. құқықтық тәртіпті бұзудан қорғау құралы болып табылады;
2. әкімшілік жауапкершілікті заңдар, заң күшіндегі актілер немесе олардың әкімшілік құқық бұзушылық туралы нормалары белгілейді;
3. әкімшілік жауапкершіліктің негізі — әкімшілік құқық бұзушылық;
4. әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін әкімшілік жаза қарастырылған;
5. әкімшілік жазаны мемлекеттік басқару органдары және олардың лауазымды тұлғалары өздеріне бағынышты емес құқық бұзушыларға қолданады;
6. әкімшілік жазаны қолданғанда бас бостандығынан айырылмайды және жұмыстан шығару негізі болып табылмайды;
7. әкімшілік жауапкершілік шараларын әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша реттейтін заңға сәйкес қолданады.

Әкімшілік жауапкершілікке әкімшілік құқық бұзушылық жасаған кезде 16 жасқа толған тұлғалар тартылады [М.А. Қызылов, А.В. Карпекин. 2002. - 464 б.]

Кәмелетке толмағандардың әкімшілік — құқықтық жауапкершілікке тартылуы. 16 жастан 18 жасқа дейінгі әкімшілік құқық бұзушылық жасаған тұлғаларға кәмелетке толмағандардың істері бойынша Комиссия туралы жағдаймен қарастырылған шаралар қолданылады. Қазіргі уақытта Қазақстан кәмелетке жасы толмағандардың құқық бұзушылықтарын қарау үшін Ювеналдық юстиция енгізілі отыр.

Әскери қызметкерлер және әскери міндетін өтеуге шақырылғандар, Ішкі Істер органдарының қатардағы және басшылық ету құрамындағы тұлғалар әкімшілік құқық бұзушылық жасағанда тәртіптік жарғылары бойынша жауапкершілікке

тартылады. Осы аталған тұлғалар жер қойнауын, жер және су ресурстарын, атмосфераны, жан-жануарлар мен өсімдік әлемін тиімді пайдалану және қорғау ережелері мен нормаларын бұзғаны үшін, жол жүру режелерін, кедендік ережелерді, карантин бойынша ережелерді бұзғаны үшін және контрабанда үшін жалпы негізде әкімшілік жауапкершілікке тартылады. Осы аталған тұлғаларға әкімшілік қамау қолданылмайды.

Шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ тұлғалардың жауапкершілігі.

ҚР территориясындағы шетел азаматтары және азаматтығы жоқ тұлғалар жалпы негізде әкімшілік жауапкершілікке ҚР азаматтары сияқты тартылады. Ал дипломатиялық қорғаншылықты пайдаланатын тұлғалар әкімшілік құқық бұзушылық жасаған кезде әкімшілік жауапкершілікке тарту ҚР заңдарына және сәйкес елмен жасасқан халықаралық шарттарға сай жүзеге асырылады [Баянов Е. 2007. -408 б.].

Әкімшілік жауаптылықты болдырмайтын мынадай мән-жайлар.

ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексінің 38-43 баптарында қарастырылған:

- 1) қажетті қорғану;
- 2) қол сұғушылық жасаған адамды ұстау;
- 3) аса қажеттілік;
- 4) негізді тәуекел;
- 5) күштеп немесе санаға әсер етіп мәжбүреу;
- 6) бұйрықты немесе өкімді орындау;
- 7) ақыл есінің кемдігі (33 бап).

Нәтижелер

Әкімшілік құқық бұзушылық үшін жауаптылықты жеңілдететін мән-жайлар болып мыналар танылады (61 бап):

- кінәлі адамның өкінуі;
  - кінәлі адамның құқық бұзушылықтың зиянды зардаптарды бодырмауы, залалды өз еркімен өтеуі немесе келтірген зиянды жоюы;
  - әкімшілік құқық бұзушылықты күшті жан толқынысының әсерімен не жеке басының немесе отбасының ауыр жағдайлары салдарынан жасау;
  - әкімшілік құқық бұзушылықты кәмелетке толмаған адамдардың жасауы;
  - әкімшілік құқық бұзушылықты жүкті әйелдің немесе 3 жасқа дейінгі баласы бар әйелдің жасауы;
  - әкімшілік құқық бұзушылықты күш қолдану немесе психикалық мәжбүрлеу нәтижесінде жасау;
  - әкімшілік құқық бұзушылықты қажетті қорғанудың заңдылығы шарттарын бұзу, құқыққа қарсы қол сұғушылық жасаған адамды ұстау, бұйрықты немесе өкімді орындау кезінде жасау.
- Әкімшілік құқық бұзушылық үшін жауаптылықты ауырлататын мән-жайлар болып мыналар танылады
- уәкілетті адамдардың талап етуіне қарамас-

тан құқыққа қарсы мінез-құлықты жалғастыра беру;

- бұрын жасаған әкімшілік құқық бұзушылығы үшін әкімшілік жазалауға ұшыратылған, ол бойынша осы Кодекстің 66 бабында көзделген мерзімі бітпеген адамның біртекті әкімшілік құқық бұзушылықты 1 жыл ішінде қайталап жасауы;

- кәмелетке толмаған адамдарды әкімшілік құқық бұзушылыққа тарту;

- кінәлі адамның біле тұра ауыр психикалық аурумен ауыратын адамдарды, не әкімшілік жауаптылық туындайтын жасқа жетпеген адамдарды әкімшілік құқық бұзушылық жасауға тарту;

- ұлттық, нәсілдік және діни жек көрушілік немесе жауласушылық себебі бойынша, басқа адамдардың заңы әрекеті үшін кек алу, сондай-ақ басқа құқық бұзушылықты жасыру немесе оның жасалуын жеңілдету мақсатында әкімшілік құқық бұзушылық жасау;

- адамға немесе оның жақындарына қатысты белгілі бір адамның өзінің қызметтік, кәсіптік немесе қоғамлық борышын орындауына байланысты әкімшілік құқық бұзушылық жасау;

- кінәлі адамның біле тұра жүкті әйелдерге қатысты, сондай-ақ жас балаға, басқа да қорғаныс немесе дәрменсіз адамға не кінәліге тәуелді адамға қатысты әкімшілік құқық бұзушылық жасау;

- адамдар тобының әкімшілік құқық бұзушылық жасауы;

- табиғи апат жағдайында немесе басқа да төтенше жағдайлар кезінде әкімшілік құқық бұзушылық жасау;

- маскүнемдік, нашақорлық немесе уытқұмарлық күйінде әкімшілік құқық бұзушылық жасау [Сейдеш Б. Б. 2004. - 140 б.].

Талқылау

Әкімшілік жауапкершіліктің негізі болып, әкімшілік құқық бұзушылық (әкімшілік терісқылық) табылады.

Әкімшілік құқық бұзушылық - жеке және заңды тұлғаның әкімшілік-құқықтық норманы бұзатын және әкімшілік жауапкершілікті тудыратын құқыққа қарсы, кінәлі іс-әрекеті немесе әрекетсіздігі

Әкімшілік құқық бұзушылық – (ҚР ӘҚБтК 28 бабының 1 тармағына сәйкес) - бұл жеке тұлғаның құқыққа қайшы, кінәлі (қасақана немесе абайсызда) іс-әрекеті немесе әрекетсіздігі немесе заңды тұлғаның құқыққа қайшы іс-әрекеті

немесе әрекетсіздігі, осы үшін ӘҚБтК әкімшілік жауапкершілік қарастырылған.

Әкімшілік құқық бұзушылықтың құрамы — бұл әкімшілік құқық бұзушылық жасаған тұлғаны жауапкершілікке тарту үшін жеткілікті және қажетті заңмен белгіленген белгілердің жиынтығы. Егер осы заңды құрамның барлық белгілері болғанда ғана әрекет құқық бұзушылық деп танылады. Ол мынадай 4 элементтен тұрады:

- әкімшілік құқық бұзушылық субъектісі;
- әкімшілік құқық бұзушылық объектісі;
- әкімшілік құқық бұзушылықтың объективті жағы;
- әкімшілік құқық бұзушылықтың субъективті жағы.

Әкімшілік құқық бұзушылықтың субъектісі — әкімшілік құқық бұзушылық жасаған, 16 жасқа толған және ақыл есі дұрыс тұлға. Бұл жалпы субъект болып табылады. Арнайы субъект - лауазымды тұлғалар, дипломатиялық қорғанышылықтарды пайдаланбайтын шетел азаматтары, азаматтығы жоқ тұлғалар; ерекше субъект — әскери қызметкерлер, әскери жиында жүрген азаматтар, прокурорлар, ІІО қатардағы және басшы құрамындағы тұлғалар, қаржы полициясы мен кеден органдарының қызметкерлері [Қызылов М.А. 2009. - 504 б.].

Қорытынды

Әкімшілік құқық бұзушылық әкімшілік жауаптылықтың негізі болып табылады. Мемлекеттік немесе қоғамдық тәртіпке, меншікке, азаматтардың праволары мен бостандықтарына, басқарудың белгіленген тәртібіне қиянат жасайтын сол үшін заңдармен әкімшілік жауаптылық көзделген правоға қарсы, кінәлі әрекет немесе әрекетсіздік әкімшілік право бұзушылық деп танылады.

Құқық бұзушылық үшін, егер бұл құқық өзінің сипаты бойынша қолданылып жүрген заңдарға сәйкес қылмыстық жауаптылыққа әкеп соқтырмай болса, әкімшілік заңдармен және басқа құқық салаларының нормаларымен тағайындалған әкімшілік жауаптылық пайда болады.

Әкімшілік құқық бұзушылық әкімшілік құқықтық нормаларымен жауаптылық қаралатын, белгілі әрекеттерді жасауға тыйым салатын (мысалы, жекеленген қару туралы Қазақстан Республикасының заңымен тағайындалған тәртіпті бұза отырып қаруға ие болуға немесе билетсіз пойызға жүруге тағы с.с.), қорғалатын қоғамдық қатынастарға нұсқау келтіреді. Осы сияқты ережелерді бұзу әкімшілік құқық бұзушылықтың құрамын құрайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Баянов Е. Әкімшілік құқық: Оқулық.-Алматы, 2007. -408 б.
2. А. Ибраева, Г. Өлібаева, Қ. Айтхожин. Құқықтану: Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық — Алматы: "Мектеп" баспасы, 2006
3. 2001 жылы 30 қаңтарда қабылданған Әкімшілік Құқық Бұзушылық Туралы ҚР Кодексі.
4. М.А. Қызылов, А.В. Карпекин / Қазақстан Республикасының әкімшілік құқығы: оқу құралы - Ал-

маты: Жеті жарғы, 2002. - 464 б.

5. М.А. Қызылов / Қазақстан Республикасының әкімшілік құқығы : оқулық / - Астана: Фолиант, 2009. - 504 б.

6. Б.Б. Сейдеш / Әкімшілік құқық пәні бойынша дәрістер - Алматы: Дәнекер, 2004. - 140 б.

REFERENCES:

1. Bayanov E. Administrative Law: Textbook.-Almaty, 2007. -408 p.
2. Ibraeva A., Г. Ulibayeva, K. Aitkhozhin. Jurisprudence: Textbook for the 10th grade of social and humanitarian direction of secondary school - Almaty: "School" Publishing House, 2006
3. The Code of the Republic of Kazakhstan on Administrative Offenses, adopted on January 30, 2001.
4. Kyzyllov M.A., A.B. Karpekin. / Administrative law of the Republic of Kazakhstan: textbook - Almaty: Zhety zhargy, 2002. - 464 p.
5. M.A. Kyzyllov. / Administrative law of the Republic of Kazakhstan: textbook / - Astana: Folio, 2009. - 504 p.
6. B.B. Seidesh./ Lectures on the subject of administrative law - Almaty: Daneker, 2004. - 140 p.

Сведения об авторах:

Турдалиев Адильбек Олжабаевич - кандидат исторических наук, доцент кафедры «Гражданско-правовых дисциплин» Атырауского государственного университета им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, проспект Студентов 212, +7 701 350 0147, t.adilbek@gmail.com

Бағытжан Гулнар Бағытжанқызы – ст.преподаватель кафедры «Гражданско-правовых дисциплин» Атырауского государственного университета им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, проспект Студентов 212, +7 701 350 0147, t.adilbek@gmail.com

Ибраева Молдир - магистрант кафедры «Гражданско-правовых дисциплин» Атырауского государственного университета им. Х. Досмухамедова, г. Атырау, проспект Студентов 212, +7 701 350 0147, t.adilbek@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер:

Турдалиев Адильбек Олжабаевич – тарих ғылымдарының кандидаты, Х. Досмухамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің азаматтық құқықтар кафедрасының доценті, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы 212, +7 701 350 0147, t.adilbek@gmail.com

Бағытжан Гулнар Бағытжанқызы - Х. Досмухамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің азаматтық құқықтар кафедрасының аға оқытушысы, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы 212, +7 701 350 0147, t.adilbek@gmail.com

Ибраева Молдир - Х. Досмухамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің азаматтық құқықтар кафедрасының магистранты, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы 212, +7 701 350 0147, t.adilbek@gmail.com

Information about the authors:

Turdaliev Adilbek - Candidate of historical sciences, Docent of Civil Law Disciplines Chair, Atyrau State University named after X. Dosmukhamedova, Atyrau, Student Avenue, 212, tel: +7 701 350 0147, t.adilbek@gmail.com

Baghytzhan Gulnar - Senior Lecturer of Civil Law Disciplines Chair, Atyrau State University named after X. Dosmukhamedova, Atyrau, Student Avenue, 212, tel: +7 701 350 0147, t.adilbek@gmail.com

Ibraeva Moldir - Undergraduate of Civil Law Disciplines Chair, Atyrau State University named after X. Dosmukhamedova, Atyrau, Student Avenue, 212, tel: +7 701 350 0147, t.adilbek@gmail.com

МЕМЛЕКЕТ БАСШЫЛАРЫНЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІН ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ

Түйін. Мемлекет басшысы халықаралық аренада мемлекеттің өкілі ретінде халықаралық құқық субъектілерімен мойындалуы керек. Сонымен қатар, мемлекеттердің жоғары лауазымды тұлғаларының халықаралық маңызды өкілеттіктерін тиімді орындауына кедергі келтіретін проблемалар бар. Осыған орай, бұл мақала мемлекет басшыларының халықаралық-құқықтық мәртебесіне құқықтық талдау жасайды.

Түйінді сөздер: Конституция, мемлекет, мемлекет басшысы, халықаралық-құқықтық мәртебе.

ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОГО СТАТУСА ГЛАВ ГОСУДАРСТВ

Аннотация. Глава государства, как представитель государства на международной арене, должен быть признан в таком качестве субъектами международного права. В то же время существуют проблемы, которые мешают высшим должностным лицам государств эффективно выполнять свои международно-значимые полномочия. В этой связи, в настоящей статье проводится правовой анализ международно-правового статуса глав государств.

Ключевые слова: Конституция, государство, глава государства, международно – правовой статус.

LEGAL ANALYSIS OF THE INTERNATIONAL LEGAL STATUS OF HEADS OF STATE

Summary. The head of state, as a representative of the state in the international arena, should be recognized as such by the subjects of international law. At the same time, there are problems that prevent the highest officials of states from effectively fulfilling their internationally significant powers. In this regard, this article provides a legal analysis of the international legal status of heads of state.

Keywords: Constitution, state, head of state, international legal status.

КІРІСПЕ

Басқару нысаны - мемлекет және құқық теориясы ғылымында және конституциялық құқық ғылымында негізгі ұғымдардың бірі болып табылады. Құқық ғылымында басқару нысаны ретінде мемлекетті биліктің жоғарғы эшелонын құру тәртібі тұрғысынан және мемлекет басшысы мен парламент, үкімет арасындағы өзара қатынас тұрғысынан сипаттайтын мемлекет нысанының элементтерінің бірі түсініледі. Отандық ғалым Басқарудың екі негізгі нысаны бар: монархия және республика. Олар өз кезегінде түрлерге бөлінеді.

Монархия (грек тіл. «monarchia» - дара билік) – бұл мемлекет басшысы лауазымын иелену тақ мұрагерлігі тәртібімен, әдетте, билеуші әулеттің мүшелерінің бірімен жүзеге асырылатын басқару нысаны. Ал, республика (лат. тіл. «Respublica» – ортақ іс) – мемлекет басшысының лауазымын иелену, әдетте, бәсең сайлау құқығына ие және талап етілетін (осы лауазым үшін) жасқа жеткен азаматтардың арасынан сайлау арқылы жүзеге асырылатын басқару нысаны [1, с. 320].

Олай болса, мемлекет басшысы – бұл өз өкілеттіктерін мұрагерлік тәртібімен (монарх) не-

месе сайлаулар арқылы (президент, республика басшысы, республика төрағасы) иеленетін мемлекеттің ең жоғары лауазымды тұлғасы. Көбінесе атқарушы биліктің басшысы. Бірқатар елдерде - ол биліктің барлық тармақтарының үстінде тұратын, олардың қызметін біріктіретін және үйлестіретін тұлға [2, с. 126].

Мемлекет басшыларының халықаралық-құқықтық мәртебесінің мәселелерін қараудың өзектілігі мынада: халықаралық аренада мемлекеттің өкілі ретінде әрекет ететін мемлекет басшысы халықаралық құқық субъектілерімен танылуы тиіс. Танудың халықаралық-құқықтық маңызына келсек, ең алдымен, ол басқа елдермен қатынастарды қалыпты жағдайға келтіруге, мемлекетті халықаралық оқшауланудан шығаруға әсер етеді. Оған қоса, мемлекет басшысының халықаралық құқық субъектілерімен танылуы оған өзінің халықаралық құқық субъектілігін толық көлемде жүзеге асыруына мүмкіндік береді.

Басшысы халықаралық құқық субъектілерімен танылмаған мемлекетпен қатынас орнату мүмкін емес, әсіресе бұл мемлекет басшысы үкіметті де басқаратын елдерге (президенттік республика) қатысты. Мемлекет басшысының халы-

қаралық құқық субъектілерімен танылуының нәтижесі болып оның өз елін халықаралық аренаға шығару мүмкіндігі табылады. Сондықтан, халықаралық-құқықтық танудың арқасында мемлекет басшысы өз мемлекетінің сыртқы саяси бағытын жүзеге асырады. Тиісті жағдайдан мемлекет басшысын тану рәсімі мен мемлекеттің өзінің халықаралық құқық субъектілігін толық көлемде іске асыру мүмкіндігі арасындағы өзара байланысты байқауға болады. Сондай-ақ, қазіргі кезеңде халықаралық қоғамдастықта адам құқықтарын сақтау және қамтамасыз ету мәселелеріне көп көңіл бөлінетіні белгілі. Осыған байланысты билікке конституциялық емес жолмен келген және адам құқықтарының бұзылуына қатысы бар мемлекет басшысының танылуы тиісті мемлекеттің халықаралық аренадағы беделіне әсер етуі мүмкін. Өз кезегінде, бұл мұндай мемлекетпен тығыз өзара тиімді қатынастарды тоқтату үшін негіз болуы мүмкін және сайып келгенде, оның экономикасына теріс әсер етуі әбден ықтимал. Олай болса, мемлекет басшыларының конституциялық-құқықтық мәртебесінің жекелеген проблемалары бар. Олар мемлекет басшыларының өздерінің халықаралық маңызды өкілеттіктерін тиімді орындауына кедергі келтіреді. Осыған байланысты тиісті мәселені ғылыми зерттеудің тек теориялық қана емес, сонымен бірге практикалық та маңызы бар.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Дамыған мемлекеттердің басым бөлігінде (Ұлыбритания, Бельгия, Нидерланды, Дания, Швеция, Норвегия, Испания және т.б.) жеке-дара мемлекет басшысы болып монарх табылады. Солай бола тұра, бүгінгі таңда әлемде басқарудың монархиялық нысанынан бас тарту және мемлекеттің мұрагер басшысын сайланбалы басшыға - президентке ауыстыру жағдайы жиі орын алып отыр. Қазіргі әлемнің көптеген елдерінде (ТМД елдері, сондай-ақ АҚШ, Франция, ГФР, Италия, Португалия, Бразилия, Мексика, Венесуэла, Үндістан, Шри-Ланка және т.б.) мемлекет басшысы сайланбалы президент болып табылады. Айта кететіні, кейбір мемлекеттерде (мысалы, Малайзия, БАӘ) көрсетілген тәртіп әрдайым сақтала бермейді.

Әлемдік практикадан мемлекет басшылығында бір адамның емес, бірнеше адамнан тұратын органның (директория, триумвират және т.б.) болғанын кездестіруге болады. Бұрын, Кеңес Одағында (КСРО) және өзге де социалистік мемлекеттерде «мемлекеттің ұжымдық басшысы» термині қолданылды. «Мемлекеттің ұжымдық басшысы» ретінде КСРО Жоғарғы Советінің Президиумы, Мемлекеттік кеңес, бірқатар елдерде Республика Президиумы және т.б. қарастырылды. Сонымен қоса, мемлекет басшысының аралас нысаны да кездеседі. Мысалы, Швейцария-

ның саяси жүйесі басқа елдерде қабылданғаннан айтарлықтай ерекшеленеді.¹

Жалпымен қабылданған ережелерден өзгеше болып табылатын жағдайларға Ватикан қаласының мемлекет басшысы болып табылатын Рим Папасының құқықтық мәртебесін, Андоррада Ургел Епископының және Франция Президентінің қатар басшылық жасауын жатқызуға болады.

Практикадан әскери басшылардың билікті басып алып мемлекеттің заңды басшысын орнынан ығыстырғанын, бірақ, қызметке кірісуден бас тартып жағдайларын кездестіруге болады. Кейбір жағдайларда билікті иеленудің бұл әдісі жаңа көшбасшы өз қолына шынайы билікті ғана емес, формальды, ресми билікті де ала алады дегенді білдіруі мүмкін. Ол мемлекет басшысы болып санала ма, әлде тек үкімет басшысы болып санала ма, үкімет басшысы болған ретте мемлекет басшысы лауазымы бос болып қалады ма - мұның бәрі нақты істің мән-жайына байланысты болады.

Келесі категорияға регенттер жатады. Монархиялық басқару нысанындағы мемлекеттерде монарх денсаулық жағдайына байланысты немесе тым жас болуы себепті өз өкілеттіктерін жүзеге асыра алмайтын жағдайларда регенттер мемлекет басшысының функцияларын уақытша атқарады, бірақ мемлекет басшысы болып табылмайды. Регент, сондай-ақ монарх билігі құлаған, бірақ мемлекеттілік нысаны ретінде монархия сақталған жағдайда да тағайындалуы мүмкін.

Мемлекет басшысының құқықтық мәртебесі бір басқару нысанындағы мемлекеттердің өзінде айтарлықтай өзгешеліктермен ерекшеленуі мүмкін. Мұны мемлекет басшысының мәртебесін реттейтін конституциялық нормалардың сипатынан да анық көруге болады. Мысалға, Испанияның 1978 жылғы және Швецияның 1974 жылғы Конституцияларындағы тәжге қатысты конституциялық нормаларды алуға болады. Неғұрлым жинақы болып Швеция Конституциясындағы мемлекет басшысына қатысты конституциялық нормалар табылады [3, с.587]. Бірақ, көптеген мемлекеттерде ел ішінде және халықаралық аренада мемлекет атынан өкілдік ететін жеке-дара мемлекет басшысы сақталған.

Жекелеген елдерде мемлекет басшысының өкілеттіктерінің нақты көлемі, оларды іске асырудың жолдары мен нысандары мемлекеттік басқару нысаны мен мемлекеттік-саяси режимге ғана емес, сондай-ақ оның Конституциясының басқа ұстанымдарына да байланысты. Солай бола тұра, мемлекет басшысы өкілеттіктерінің бір бөлігін жеке өзі дербес, ал басқаларын (әсіресе парламенттік республикалар мен парламенттік монархияларда) - өзге мемлекеттік органдардың (Парламенттің, Үкіметтің) алдын-ала шешімі бойынша жүзеге асырады, яғни контрассигнация тәртібімен. Осыған сүйене отырып, ары қарай біз

¹Союзная Конституция Швейцарской Конфедерации. [Электронный ресурс]: Конституция от 18.04.1999 г. Режим доступа: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/swiss/swiss--r.htm.

мемлекет басшысының екі түрінің - монархтың және президенттің құқықтық мәртебесінің ерекшеліктерін, сондай-ақ Қасиетті Тақ Папасының құқықтық мәртебесінің негізгі ережелерін қарастырамыз.

Бірқатар елдерде, мысалы, ТМД елдерінде мемлекет басшысы – бұл биліктің барлық тармақтарынан жоғары тұратын, олардың қызметін біріктіретін және келістіретін тұлға. Ол үкіметті құрады, бүкіл мемлекеттік аппараттың қызметін бағыттайды, қызметіне бағыт береді. Мемлекет басшысы ел ішінде және сыртқы қатынастарда мемлекет атынан өкілдік етеді. Мемлекет басшысының неғұрлым кең тараған өкілеттіктеріне келесілер жатады: үкімет басшысын, үкіметтің басқа да мүшелерін тағайындау; атқарушы билік органдарының жүйесін құру, тарату және қайта ұйымдастыру; басқа да бірқатар жоғары лауазымды тұлғалар мен судьяларды тағайындау немесе тағайындауға ұсыну; мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын жүзеге асыру (немесе айқындау); заң шығару бастамашылығы құқығын жүзеге асыру, заңдарға қол қою, қарсылық білдіру құқығы, заңдарды жариялау; парламентке немесе оның палаталарына сайлауды тағайындау, оларды белгілі бір жағдайларда тарату; референдум тағайындау; азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының кепілі міндеттерін орындау, олардың өтініштерін қарау, марапаттау, кешірім жасау және т.с.с.; елдің Қарулы Күштерінің Жоғарғы Бас Қолбасшысының функцияларын жүзеге асыру, Қарулы Күштердің жоғары қолбасшылығын тағайындау және ауыстыру; мемлекет қауіпсіздігі мәселелерін шешу не оларды шешуге қатысу, оның ішінде төтенше немесе соғыс жағдайын жариялау және т. б.

Президенттік республикаларда бұл өкілеттіктер мемлекет басшыларының позициясын күшейтеді. Парламенттік республикаларда, сондай-ақ конституциялық монархияларда көбінесе жағдай басқаша болып келеді - мемлекет басшысына *алдын-ала* дайындалған шешімдерді формальды түрде бекітуге тура келетін жағдайлар жиі кездеседі. Соған қарамастан қажет болған жағдайда ол шешілетін мәселенің мәніне әсер етеді алады.

Олай болса, мемлекет басшысының конституциялық-құқықтық мәртебесі оның мұрагер монарх немесе сайланбалы президент болуына байланысты ерекшеленеді.

Социалистік республикаларда мемлекет басшысы маңызды саяси рөлді конституциялық ережелерге байланысты атқармайды, *ол маңызды саяси рөлді Коммунистік партияның басшысы болып табылуына байланысты атқарады. Себебі, мұндай елдерде Коммунистік партияның басшысы мемлекет басшысы лауазымын иеленеді* (Мысалы, ҚХР-да).

Енді, монархтың басқару нысанына байла-

нысты болатын құқықтық мәртебесін қарастырамыз. Монарх құқық ғылымында және кейбір елдердің заңнамасында егемен, жоғарғы өкіл немесе мемлекеттік биліктің жоғарғы иесі ретінде қарастырылады. Абсолюттік монархияда монарх кең өкілеттіктерге ие, ал дуалистік және парламенттік монархияларда оның құқықтары әртүрлі шамада шектеулі.

Монархтар - өз қызметін тумысынан (мұрагерлік бойынша) иеленетін және өмір бойы атқаратын мемлекеттердің жеке-дара басшылары (Ұлыбритания, Испания, Жапония, Бельгия, Нидерланды, Марокко және т.б.). Тек сирек жағдайларда монарх федерация субъектілерінің монархтары арасынан белгілі бір мерзімге сайланады (БАӘ, Малайзия) немесе билеуші әулеттің шешімімен тағайындалады (Сауд Аравиясы). Көптеген шығыс елдері үшін монархтың мемлекет істеріне басшылық ету мен басқаруда белсенді рөлге ие болуы тән. Оның қолында атқарушы билік шоғырланған. Мемлекет басшысының мұндай жағдайы дуалистік монархияларда (Марокко, Иордания, Кувейт) кездеседі. Бұл елдерде таққа мұрагерлік туралы арнайы заңдардың болуы жиі кездеседі. Барлық елдерде таққа ие болу тәртібі бірдей емес. Бір елдерде тақ мұрагерлігі тек ер азаматтарда ғана болады (Жапония, Бельгия, Норвегия, Иордания); екінші бір елдерде - ерлер әйелдер алдында басымдыққа ие (Ұлыбритания, Дания, Испания, Нидерланды); үшінші бір елдерде, тақты ерлер мен әйелдер тең негізде иеленеді.¹

Таққа мұрагерлік көбінесе өсиет бойынша емес, заң бойынша жүзеге асады. Өсиет бойынша таққа мұрагерлік ету жағдайы кездесіп тұрады. Бірақ, әдетте ол заңға бағыныштылық мағынаға ие. Кейде таққа отыру үшін патша тұқымынан шыққан тұлғамен жасалған некеден *туылуы* талап етіледі. Швецияда, Нидерландта және кейбір өзге де елдерде монарх некеге отыру кезінде парламенттің келісімін алуы тиіс. Егер таққа мұрагер кәмелетке толмаған немесе заңмен белгіленген қажетті жасқа (м/ы, Бельгияда 21 жас) жетпеген адам болса, сондай-ақ монарх ұзақ және ауыр науқастанған болса, онда тиісті мерзімге мемлекет басшысының функцияларын орындайтын регент немесе регенттік кеңес тағайындалады (яғни регенттік белгіленеді).

Мемлекеттердің басым көпшілігінде монархтың шынайы жағдайы заңда ресми реттелгеннен айтарлықтай ерекшеленеді. Мемлекеттік биліктің толықтай оның қолында шынайы шоғырлануы демократиялық дәстүрлер мен құндылықтар мойындалмайтын елдерде, ал билік феодалдық элитаның қолында шоғырланған мемлекеттерде ғана орын алады. Бұл әсіресе Шығыс Араб елдерінде кездеседі әрі биліктің мұндай шоғырлануы мемлекеттің басқару нысанынан тыс, одан тәуелсіз орын алады.

¹ Акт о престолнаследии 1701 г. в Великобритании: URL:// <https://studwood.ru/656244/pravo/prestolonasledii>

Дуалистік монархия - шектеулі монархияның бір түрі, оның аясында заң шығарушы биліктің толықтай атқару билігін иеленетін және басқаратын монархтан белгілі бір шамада бөлінуі орын алады. Мұндай монархияларда конституция және парламент болады, заң шығарушы билік монархқа емес, сайланбалы парламентке тиесілі. Заң шығару билігінің парламентке тиесілі болуы монархтың оған ешбір қатысы жоқ дегенді білдірмейді. Монарх, біріншіден, абсолютті вето құқығына ие, оны Парламент еңсере алмайды; екіншіден, монарх жиі заң күші бар төтенше жарлықтар шығару құқығын иеленеді. Мұндай монархияларда корольдің парламентті таратуға және сол арқылы дуалистік монархияны абсолютті монархияға айналдыруға шексіз мүмкіндігі бар екендігі де маңызды. Әдетте, дуалистік және абсолютті монархияларда монарх бүкіл мемлекеттік органдар жүйесінде орталық орынды иеленеді. Мұндай мемлекеттерде мемлекет басшысы парламенттің құрылуы мен қызметін біраз шамада бақылап отырады, атап кеткеніміздей парламентті тарату және парламент қабылдаған заңдарға вето қою құқығын пайдаланады әрі ол Қарулы Күштердің Жоғарғы басшысы болып табылады, барлық жоғары әскери және азаматтық лауазымдарға, соның ішінде судьялыққа да тағайындайды. Бірқатар елдерде оның билігіне қандай-да бір құқықтық шектеулер белгіленбейді.

Дуалистік монархияда мемлекет басшысы шынайы түрде елді басқару және елге басшылық ету бойынша өкілеттіктерді жүзеге асырады және мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын анықтауда шешуші рөл атқарады. Алайда, формальды түрде оның өкілеттіктері Конституциямен шектелуі мүмкін, ал заң шығарушы билікті ол Парламентпен бөлісуі мүмкін. Тиісінше, мұндай монархияның дуалистік сипаты да міне осыда деп айтуға болады. Монархтың парламенттік монархиядағы нақты жағдайы айтарлықтай ерекшеленеді. Мысалы, Жапонияда (1947 ж. Конституция бойынша)¹ немесе Швецияда (1974 ж. Конституция бойынша)² монархтың өкілеттіктері тіптен формальдық-заңи тұрғыда да мәнді шектеулерге ұшырады.

Монархияларда мемлекет басшысы өз елінде оған дәстүрлі түрде тиесілі болатын өзге де өкілеттіктерді иеленеді. Атап айтсақ, Ұлыбритания патшайымы англикан шіркеуінің басшысы болып табылады, ұқсас өкілеттіктерді Норвегия королі де иеленеді: ол құдайға құлшылық ету туралы мәселені шешеді. Көптеген өзге парламенттік монархияларда мемлекет басшысы номиналды түрде, заң бойынша ерекше маңызды өкілеттіктерге ие, бірақ іс жүзінде оларды басқа мемлекеттік органдар, ең алдымен үкімет басшысы жүзеге асырады. Осылайша, монарх өзінің ми-

нистрлерінің кеңесі бойынша әрекет етуге тиісті. Ол министрлер осы әрекеттері (кеңесі) үшін саяси жауапкершілікте болады. Алайда, монархтың билеуші әулеттің мемлекеттік істерді шешуге әсер ету мүмкіндіктерін жете бағаламауға болмайды. Билікке ие болмаса да монарх шешімдер әзірлеу және қабылдау процесіне қатысу, ықпал ету мүмкіндігіне ие бола алады. Монархтың ықпал етуіне біраз шамада оның елдің жалпы жағдайы туралы хабардар болуы өз септігін тигізеді.

Саяси салада монарх формальды бейтарап болып табылады. Монархтың саяси саладағы формальды бейтараптығы көбінесе оның консервативтік немесе кері тартпа топтармен белсенді байланысын бүркемелейді. Монарх ерекше жеңілдіктерге, құқықтар мен артықшылықтарға ие. Оларға келесілер жатады: атаққа құқық, айырым белгілері (регалиер) мен патшалық биліктің белгілеріне, ерекше құрметті кездесулерге құқық, қылмыстық және азаматтық істер бойынша соттық жауапқа тартылмауы, салық салудан босатылуы, т.б.

Олай болса, монарх - мемлекет басшысы лауазымын тақ мұрагерлігі тәртібімен иеленетін, монархиялық басқару нысанындағы елдердің мемлекет басшысы. Ол президент ие болатын бірқатар артықшылықтарды иеленеді: сарайға иелік ету құқығы, цивильдік қағаз, айырым белгілері. Сонымен қатар, монархқа ресми титул тән (император, патша, сұлтан, шейх және т.б.). Монархты, патшалық етуші отбасын, үйді қаржыландыру мемлекеттік бюджет есебінен жүргізіледі. Бірқатар мемлекеттердің Конституциялары парламентпен заң нысанында қабылданатын цивильдік қағазды белгілейді, монархтың жеке басын «қасиетті және қол сұғылмайтын» тұлға деп жариялайды (м-ы, Марокконың Сұлтаны).

Мемлекет Конституциясында монархқа қатысты оның мәртебесінің ерекшеліктерінен туындайтын қандай-да бір тиымдар белгіленуі мүмкін. Мысалы: басқа мемлекеттің басшысы болу, парламенттің рұқсатынсыз елден кету, парламенттің рұқсатынсыз некеге тұру және т.б. Егер президенттің некеге тұруына байланысты қандай-да бір тиымдар белгілеу мүмкін болмаса, монархтарға қатысты ол кеңінен қолданылады. Сонымен қатар, монарх тақтан бас тартуы мүмкін. Тақтан бас тарту биліктен бас тартуды білдіреді, бұл мемлекет үшін, әдетте, тақтадағы нақты адамдардың ауысуына әкеледі, бірақ тарихқа көз жүгірту монархтың тақтан бас тартуы мемлекеттің басқару нысанының ауысуына соқтырған жағдайлардың болғанын көрсетеді.

Монарх болмаған кезде немесе монарх өзінің өкілеттіктерін жүзеге асыруға қабілетсіз болған жағдайда оның лауазымдық орнын ауыстыруда да (регенттік институты) ерекшеліктер бар. Мо-

¹Конституция Японии. [Электронный ресурс]: Конституция промьюльгирована 3 ноября 1946 г., вступила в силу 3 мая 1947 г. Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=37>

²[Конституция Швеции (Королевства Швеция). [Электронный ресурс]: Конституция от 27 февраля 1974 г.: Режим доступа: http://www.sweden4rus.nu/rus/info/juridisk/konstitucija_shvecii.asp

нархияларда мемлекет басшысының лауазымын ауыстыру тақ мұрагерлігі ережелерінің негізінде жүзеге асырылады.

Тақ мұрагерлігі - монархияларда мемлекет басшысы лауазымының бір адамнан екінші адамға өтуі. Тиісінше, ол жоғарғы биліктің сабақтастығын қамтамасыз етеді. Тақ мұрагерлігі сайлау бойынша, тағайындау бойынша (алдыңғы монарх немесе билеуші отбасы) және заң бойынша түрлерге жіктеледі.

Таққа мұрагерлік ету үшін мұрагер тиісті мемлекетте әрекет ететін тақ мұрагерлігі тәртібіне сәйкес мұрагерлік құқығына ие болып қана қоймай, сонымен қатар көбінесе қосымша шарттарға да жауап беруі керек, мысалы, белгілі бір дінді ұстануы, тиісті мемлекеттің аумағында туылуы.

Заң бойынша тақ мұрагерлігінің бастауы болып бұрын герман династиялары билік құрған мемлекеттерде қолданылған «отбасылық заңдар» немесе мұрагерлік туралы шарттар негізінде мұрагер болу табылады. Бұл аталған құжаттарда патша үйінің жекелеген мүшелерінің құқықтары мен өзара міндеттері көрсетілген болатын.

Тақ мұрагерлігі қағидалары туыстық деңгейі бойынша және адамның жынысы (еркек, әйел) бойынша белгіленеді. Тақ мұрагерлігінен жынысы бойынша мұрагер болуды алып тастау заңның белгілі бір талапарын бұзған жағдайда орын алуы мүмкін.

Осы қағидалардың негізінде таққа мұрагер болу жүйелері құрылады: 1) салилік жүйе – тақты тек ер азаматтар ғана иеленеді (Жапония, Бельгия, Норвегия); 2) кастильдік жүйе – таққа мұрагер болуда басымдық еркектерге беріледі, тиісінше жасы кіші болса да ер бала жасы үлкен қызға (әпкесіне) қарағанда артықшылыққа ие (Испания, Ұлыбритания, Нидерланды); 3) австриялық жүйе – әйелдер тек ер азаматтар болмаған кезде ғана мұрагер бола алады; 4) шведтік жүйе (скандинавиялық деп те аталады) - әйелдер тақты ерлермен тең негізде иеленеді (Швеция, Нидерланды).

«Мұнай» монархияларында (м-ы, Кувейт, Сауд Арабиясы, Оман) мұрагерлік туралы мәселені билеуші отбасы шешеді. Бұл туралы норма 1996 жылғы Оман Конституциясының 6-бабында көрініс тапқан.¹ Осы негізгі жүйелерден бөлек, басқа жүйелер де қолданылады. Монарх болмаған жағдайда немесе монарх өзінің өкілеттіктерін жүзеге асыруға қабілетсіз болған жағдайда оны ауыстыруда да ерекшеліктер бар. Мұндай кезде регенттік институты, яғни монархты бір немесе бірнеше адамның уақытша ауыстыру институты қолданылады.

Регенттік институты ел Конституциясымен, парламенттің арнайы актілерімен немесе «отбасы заңдарымен» реттеледі. Кейде конституция-

ларда тиісті институтты реттеуге арнайы тараулар (бөлімдер) бөлінеді (м-ы, 1956 жылғы Нидерланды Конституциясының IV бөлімі «Регенттік» деп аталады).²

Регенттік жеке-дара және алқалы түрде (регенттік кеңеспен) жүзеге асырылуы мүмкін. Регент өз өкілеттіктерін жеке өзінің атынан емес, монархтың атынан жүзеге асырады. Регенттің жауапкершілігі туралы мәселе монархтың жауапкершілігі туралы мәселеге сай шешіледі. Регенттің өкілеттіктері регенттікті белгілеуге себеп болған жағдайлар жойылған кезде (тақ мұрагерінің кәмелеттік жасқа толуы, монархтың сауығуы және т.с.с.) немесе парламент Тәжге иелік ету туралы шешім қабылдаса тоқтатылады (м/ы, династияда тақ мұрагерлігі үзілген жағдайда парламент басқа династияның өкілдерін шақырады).

Монарх тақтан бас тартуы мүмкін. Оның нәтижесінде ол тақтан кетеді. Абдикация (лат. «abdication» – биліктен бас тарту, бас тарту, өкілеттігін тапсыру) – бұл таққа үміткер бола алатын адамның немесе тақты иеленетін адамның тақтан бас тартуы. Тиісінше, абдикация биліктен бас тартуды білдіреді және ол Конституциямен немесе (көбінесе) органикалық заңмен реттеледі. Билік етуші монарх секілді таққа отыруға үміткерлердің де бас тартуы (абдикация) мүмкін.

Тақтан бас тартуға (абдикацияға) барған адамның еркіне байланысты абдикация ерікті және мәжбүрлі (еріксіз) абдикация, ал байқалу нысаны бойынша – формальды және шынайы абдикация болып жіктеледі.

Олай болса, абсолютті монархияда монарх барлық маңызды өкілеттіктерді өз қолына шоғырландырады; ал дуалистік монархия жағдайында ол билікті парламентпен бөліседі, бірақ ол парламенттің қызметін тоқтату мүмкіндігін иеленеді; парламенттік монархияда орталық билік үкіметке немесе парламентке тиесілі болады, монарх негізінен өкілдік функцияларды атқарады, бірақ күрделі саяси жағдайларда ол жауапты саяси шешімдер қабылдай алады.

Республикалық басқару нысанындағы елдерде мемлекет басшысы сайланбалы президент болып табылады. Оның шынайы мәртебесі мен нақты саяси рөлі республикалық басқару нысанының түріне және саяси режимнің ерекшеліктеріне байланысты. Мәселен, президенттік республикада мемлекет басшысы парламенттік республикаға қарағанда әлдеқайда үлкен рөл атқарады, ал бір партиялық жүйедегі көптеген елдерде президент билеуші партияның көшбасшысы бола отырып, іс жүзінде Конституцияда бекітілген өкілеттіктер шегінен тыс өкілеттіктерді иеленеді.

Парламенттік республикада президенттің үкіметтік (атқарушылық) билігі болмайды және

¹ Конституция Султаната Оман. [Электронный ресурс]: Конституция от 6 ноября 1996 года. Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=88>

² Конституция Королевства Нидерландов. [Электронный ресурс]: Конституция от 17 февраля 1983 года. Режим доступа: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/nethrInd/holand-r.htm

мемлекеттік істерді басқаруға белсенді қатыспайды. Мұндай республика нысанында әдетте «парламент депутаттарының арасында саны жағынан басым партия өкілдері өз арасынан үкіметті жасақтайды» [5, 25 б.]. Ол негізінен өкілдік сипаты бар функцияларды орындайды, бірақ нақты саяси жағдайға байланысты, әсіресе егер ол билеуші партияның басшылығына жатса ол мемлекеттік істердің барысына айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Кейде президент оппозициялық партияға жатады. Парламенттік республикада мемлекет басшысы заң бойынша елеулі өкілеттіктерді иеленген барлық жағдайларда, оларды іс жүзінде үкімет жүзеге асырады. Президент құқықшығармашылығын жүзеге асыруда да үкіметке байланысты болады. Президенттің актілері Премьер-Министрдің қол қойып бекітуін қажет етеді (контрассигнация институты), бұл олардың жарамдылығының міндетті шарты болып табылады.

Үкіметтік билік берілген және ресми түрде атқарушы биліктің жеке-дара иесі болып табылатын мемлекеттерде президент мемлекеттік істерді басқаруда және оған жетекшілік етуде маңызды рөл атқарады. Тиісінше мұндай мемлекеттерде ол мемлекет басшысы өкілеттігі мен үкімет басшысы өкілеттігін қоса атқарады.

Президенттік республикаларда мемлекет басшысына саяси салада кең өкілеттіктер берілген. Ол заң шығару процесіне әсер етудің белгілі бір амалдарын иеленеді; өкімшілік (реттеушілік) билікке ие; оған қарулы күштер мен азаматтық әкімшілікке басшылық ету саласында маңызды артықшылықтар берілген. Президенттік билікті күшейтуге деген ұмтылыс көбінесе мемлекет басшысы мен өкілді орган арасындағы өткір қақтығыстарға әкеледі, әрі мұндай қақтығыстарда жеңіс әрдайым президент жағында бола бермейді. Тарихта парламенттің қоғамның қысымымен президенттің құқыққа қарсы әрекеттерін тергеумен айналысуға мәжбүр болған жағдайлары кездеседі.

Әдетте, республикалық басқару нысанындағы елдерде мемлекет басшысы тура осылай, яғни мемлекет басшысы деп аталады, бірақ ерекше жағдайлар да бар. Республикаларда мемлекет басшысы лауазымы сайлаулар арқылы құрылады, тек кейбір африкалық мемлекеттерді қоспағанда. Президент лауазымына үміткер тұлғаларға біліктілік талаптары қойылады (азаматтығы, белгілі бір жасқа жетуі және т.б.). Оған үміткерге қос азаматтықта болуға тыйым салынуы мүмкін (өйткені мемлекеттік құпиялар мемлекет басшысы үшін қол жетімді болып табылады), оған қоса сайлауға дейін белгілі бір уақыт бұрын атқарып жүрген қызметінен кету талаптары және т.б. талаптар қойылуы мүмкін.

Әдетте, конституцияларда президенттің өзіне тиесілі міндеттерді орындай алмауы жағдайында оны алмастыратын лауазымды тұлға анықталады. Президент өзінің қызметінен өкілеттік мерзімі аяқталғаннан кейін кетеді, жаңа сайланған Президентің ант беруімен өкілеттік мерзімі аяқталады. Мемлекет басшысын лауазымынан мерзімінен бұрын шеттету Конституцияда белгіленген рәсім (тәртіп) бойынша және белгілі бір құқық бұзушылық (мемлекетке опасыздық) үшін ғана мүмкін болады.

Президенттің өкілеттіктерінің көлемі мемлекеттің басқару нысанының түріне байланысты. Конституцияларда Мемлекет басшысының өкілеттіктері қызмет салалары бойынша топтастырылған және үш топқа бөлінген: а) заң шығару қызметі саласындағы өкілеттіктер, б) атқарушы қызмет саласындағы өкілеттіктер, в) сот билігі саласындағы өкілеттіктер¹. Алайда, оларды әрдайым мемлекет басшысы жүзеге асыра бермейді, бұл басқару нысанына байланысты. Президент - мемлекеттің символы болып табылады, ұлттық бірлікті жүзеге асырады. Бұл оның өкілеттіктерінде де көрініс табады. Сондай-ақ, мемлекет басшысына өзінің құқықтық мәртебесіне сәйкес мемлекет Конституциясында бекітілген бірқатар маңызды, негізгі мемлекеттік өкілеттіктер берілген.² Олай болса, президенттің билік органдары жүйесіндегі орны, ең алдымен, мемлекеттің басқару нысанымен анықталады: президенттік республикада ол парламентпен және сот билігімен атқарушы биліктің өкілі ретінде өзара іс-қимыл жасайды; аралас республикада ол көбіне барлық билік органдарынан жоғары тұрады (бұрыңғы кеңестік мемлекеттердің кейбірі осындай үлгіні таңдаған); ал парламенттік республикада оның рөлі үкімет басшысының рөліне қарағанда төмен.

Квазимемлекеттердің басшыларының рөлі мен маңызын жеке қарастырамыз. Мемлекет тәрізді құрылымдар (квазимемлекеттер) – бұл мемлекеттің белгілерін иеленетін, бірақ жалпымен танылған мағынада оңдай болып табылмайтын халықаралық құқық субъектілерінің ерекше түрі. Олар құқықтар мен міндеттердің тиісті көлемін иеленеді және сол арқылы олар халықаралық құқықтың субъектілері болады. Квазимемлекеттің немесе мемлекет тәрізді құрылымның мысалының бірі ретінде Ватиканды (Қасиетті Тақ) алуға болады. Ол да халықаралық құқықтың субъектісі болып табылады. Ватиканның құқықсубъектілігі оның жаһандық ауқымда ұйымдастырылған және әлемдік саясатқа белсенді араласытын католик шіркеуінің тәуелсіз жетекші орталығы ретіндегі халықаралық рөлінен құралады. Рим папасының халықаралық-құқықтық мәртебесі негізінен екі қағидаға негізделеді: рим папасы-

¹ Конституция Турецкой Республики. [Электронный ресурс]: Конституция введена в действие 07.11.1982 г.: Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=84>

² Қазақстан Республикасының Конституциясы [Электрондық ресурс]: Конституция 1995 жылы 30 тамызда қабылданған. Алу режимі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_

ның зайырлы билігі және оның діни беделі. Латерандық келісімнің негізінде папа өз мемлекетінде символды түрде болса да зайырлы егемен болып танылды. Рухани (діни) ұстанымның зайырлы ұстанымнан басымдығы бүгінгі күнде де папства тұжырымдамасының өзегі болып қала береді. Сонымен бірге, XX ғасырда папства екі тәуелсіз егемен биліктің - шіркеу мен мемлекеттің болуымен келісті. Олардың әрқайсысы өз саласында жоғары болып табылады. Тиісті жұмыста Рим папасының мәртебесі Ватикан мемлекетінің басшысы ретінде қарастырылады. Жоғарғы понтифик бүкіл шіркеу иерархиясын басқарады, мемлекет басшысының функцияларынан бөлек үкімет басшысының және сыртқы істер министрінің функцияларын атқарады.

Шіркеу мен мемлекеттік билік арасындағы жоғары деңгейдегі келіссөздер тәжірибесі және папаның беделі оны әлемдік аренада негізгі тұлғалардың қатарына қосады. Ал, Ватиканның дипломатиялық өкілдері - папалық нунциалар - дипломатиялық қауымдастық арасында жоғары мәртебеге ие және бірқатар елдерде олар қабылдаушы елдің дипломатиялық корпусының дуайендары болып табылады.

Тарихтан мемлекет-Ватикан қаласының 1929 жылы 11 ақпанда Италия мен Қасиетті Тақ арасында жасалған Латеран келісіміне сәйкес құрылғаны және оған мемлекеттіліктің кейбір белгі-нышандары берілгені белгілі. Олар Ватиканның дербестігі мен тәуелсіздігінің формальды көрінісі болып табылады.

1983 жылы Иоанн Павел II жариялаған канондық құқық кодексінің 361 канонына сәйкес [4. с. 169], Қасиетті Тақтың әкімшілік органдары мемлекеттік хатшылықпен және рим куриясының басқа да институттарымен ұсынылды. Рим Папасы рим куриясының конгрегациялары деп аталатын департаменттар арқылы басқарады. Рим куриясының конгрегациясының атауы папаның Рим епископы болып табылатындығымен түсіндіріледі. Әрбір конгрегация префект басқаратын кардиналдар алқасын білдіреді, префект *кардиналдар алқасының жиналыстарының* нәтижелері туралы папаға баяндап отырады, содан кейін барып папа түпкілікті шешімдер қабылдайды. Кардиналдар-префекттер, хатшылар, конгрегация мүшелері мен консультанттары 5 жыл қызмет етеді, ерекше жағдайларда олар екінші мерзімге қалуы мүмкін.

Курияның басында понтификке тікелей бағынатын мемлекеттік немесе папалық хатшылық болады. Оның құзыретінің аясы өте кең - оның құзырына саяси және дипломатиялық сипаттағы барлық мемлекеттік істер кіреді, алайда папа оған әлеуметтік және діни мәселелерді шешуді де тапсыра алады. Мемлекеттік хатшы - пападан кейінгі басты тұлға. Мемлекеттік хатшы тек дипломатиялық істермен ғана айналыспайды. 1967 жылғы Рим папасы конституциясы мемлекеттік

хатшының өкілеттіктерін кеңейтті. Көптеген мемлекеттік хатшылар папа тағына сайланды, *оларға кардиналдар алқасының консультативтік жиналыстарын шақыру құқығы берілді*. Рим папасы қайтыс болған жағдайда мемлекеттік хатшы өзінің функцияларын тоқтатады. Оларды уақытша - жаңа мемлекеттік хатшы тағайындалғанға дейін оның орынбасары жүзеге асырады.

Қорытынды

Сонымен, мемлекет басшыларының құқықтық мәртебесі, өкілеттіктері мен функциялары нақты мемлекеттің басқару нысанына тікелей байланысты. Мемлекет басшысының қызметіне қалай орналасатыны да басқару нысанына байланысты. Сонымен қатар, басқарудың монархиялық нысаны әрдайым биліктің мұрагерлігін, ал басқарудың республикалық нысаны - сайланбалығын білдірмейді.

Жаңа мемлекет басшысы қызметіне конституцияда белгіленген тәртіпте сәйкес кіріссе оны, яғни жаңа мемлекет басшысын мойындау көпшілік жағдайда қандай-да бір кедергілерсіз, қиындықсыз өтеді. Десе де, кейде жаңа мемлекет басшысының билікке келуі және оны мойындау қажеттігі белгілі бір проблемаларды тудырады. Жалпы, бұл проблемалар қандай-да бір мемлекетті мойындаумен байланысты болып келеді. Яғни, мемлекеттер тиісті мемлекет басшысын мойындай отырып, ол мемлекетті де мойындайды (таниды). Егер әлемдік қауымдастық мемлекетті мойындағысы келмесе (танымаса), онда ол тиісті мемлекеттің басшысын да мойындамауы керек. Алайда, жаңа мемлекет басшысын немесе үкіметті мойындамау (танымау) оның мемлекет басшысы болуын тоқтатты немесе ол мемлекет өзінің халықаралық құқықсубъектілігінен айрылды дегенді білдірмейді. Бұл ретте бір ғана, бірақ өте маңызды теріс жағдай (салдар) орын алуы мүмкін. Ол - қалыпты халықаралық қатынастың мүмкін еместігі. Практикада, жаңа мемлекет басшысы өзінің қызметін конституциялық жолмен иеленген кезде, мысалы, тақ мұрагерлігі жолымен немесе президент болып сайлану нәтижесінде иеленсе оны мойындау (тану) әдетті және әдепті мәселе болып табылады. Егер мемлекет өзінің басқару нысанын өзгертсе, мысалы, конституциялық жолмен және мемлекеттік төңкеріс сипатында болатын қандай-да бір келеңсіз жағдайларсыз монархиялық басқару нысанын республикаға өзгертсе, онда басқа мемлекеттер жаңа үкіметті мойындаудан - танудан бас тартпайды. Сонымен бірге, жоғарыда қарастырылған барлық жағдайларға қарамастан мемлекет басшысын мойындаудың (танудың) дискрециялық сипатын мойындамауға болмайды. Практика халықаралық құқықтың негізгі қағидаларының бірі - мемлекеттердің бір-бірімен ынтымақтас-тығы болып табылатындығына қарамастан мемлекеттер бірінші кезекте өздерінің ұлттық және

геосаяси мүдделерінен негізге алады. Мемлекет мүмкіндігі табылады. Халықаралық-құқықтық басшысын мойындаудың (танудың) нәтижесі болып мемлекетті халықаралық аренаға шығару, арқасында мемлекет басшысы өз мемлекетінің сыртқы саяси бағытын яғни халықаралық аренада мемлекетті таныту жүзеге асырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Андреева Г.Н. Конституционное право зарубежных стран: Учебник. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. - 656 с.
2. Конституционное право: энциклопедический словарь / отв. ред. С.А. Авакьян. – М.: Норма-Инфра-М., 2001. - 688 с.
3. Конституции государств Европы. В 3-х томах. Т. 3: Сборник / под общ. ред. Л.А. Окунькова. М.: Норма-Инфра-М., 2001. - 792 с.
4. Кодекс канонического права / науч. ред. О. С. Тимашов. - М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2007. - 624 с. // http://www.vatican.va/archive/cod-iuris-canonici/russian/codex-iuris-canonici_russian.pdf].
5. Өміржанов Е. Мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 176 бет.

REFERENCES:

1. Andreeva G.N. constitutional rights of foreign countries: textbook. Moscow: izd-Vo Eksmo publ., 2005. - 656 P.
2. Constitutional right: encyclopedic dictionary / OTV. Ed. «I Don't Know,» He Said. Moscow: Norma-Infra-Moscow, 2001. - 688 P.
3. Constitution of the states of Europe. In 3 volumes. Vol. 3: Sbornik / under the general public. Ed. L.A. Okunkova. Moscow: Norma-Infra-Moscow, 2001. - 792 P.
4. Code of canonical law / science. Ed. «I Don't Know,» He Said. Moscow: Institute of Philosophy, Theology and history of St. Petersburg State University. Foma, 2007. - 624 P. // http://www.vatican.va/archive/cod-iuris-canonici/russian/codex-iuris-canonici_russian.pdf].
5. Umirzhanov E. theory of State and law. Textbook. - Almaty: Zheti Zhargy, 2015. - 176 pages.

Авторлар туралы мәліметтер:

Тусупова Алмагүл Жағалтайқызы - з.ғ.ғ., халықаралық құқық кафедрасының доценті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, т. 8777892177, (e-mail: almagul.tusupova@kaznu.kz)

Мыңбатырова Нұрлайым Қамбатыровна - з.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Сведения об авторах:

Тусупова Алмагуль Жагалтаевна - к.ю.н., доцент кафедры международного права, КазНУ им. Аль-Фараби

Мынбатырова Нурлайым Камбатыровна - к.ю.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Information about the authors:

Tusupova Almagul Zhagaltayevna - Candidate of Law, Associate Professor of the Department of International Law, Al-Farabi Kazakh National University

Mynbatyrova Nurlyaym Kambatyrovna - PhD, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА PEDAGOGICAL SCIENCE

ӘОЖ 378.147(045)
ББК 74.489

Э.А. АБДЫКЕРИМОВА¹, А.Б. ТУРКМЕНБАЕВ²

¹Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан
(E-mail: ¹Abdykerimova_el@mail.ru, ²asset.turkmenbaev@yu.edu.kz)

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ЖАҢА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аннотация: Бүгінгі таңда білім беру үдерісінде ақпараттық технологиялардың көмегімен әр түрлі әдістер жүзеге асырылуда, қашықтықтан оқыту белсенді дамуда. Осы мақала аясында ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласында электрондық білім беру ресурстарын құру үшін скринкастинг технологиясын қолдану қарастырылады. Зерттеудің мақсаты оқу үдерісінде Screencast технологиясын қолдану арқылы оқытуды жақсартуға арналған әдісті анықтау. Screencast технологиясы арқылы жасалған жоғары сапалы бейне сабақтардың оқыту үдерісіне әсерін зерттеу. Мақалада ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласында электрондық білім беру ресурстарын құру үшін скринкаст технологиясын қолданудың өзектілігі айқындалады және осы әдісті оқу-әдістемелік мақсаттарда пайдалану негізделді. Скринкаст технологиясының артықшылықтары мен кемшіліктері сипатталып, скринкаст жасауға арналған бағдарламалар тізімі, бағдарламалардың артықшылықтары баяндалады. Скринкастингті білім беру үдерісінде қолдану мүмкіндіктері талқыланады. Скринкастинг арнайы бағдарламалардың көмегімен біз экранда шығатын барлық әрекеттерді, соның ішінде дыбыстық қолдауды жаза аламыз. Экрандағы бейнені жазуға арналған бағдарламалар талданады, оларды электронды оқу құралдарын әзірлеу және электронды оқыту үдерісінде қолдану қарастырылады. ЖОО-да зертханалық практикумды ұйымдастыру кезінде скринкастинг технологияларын пайдаланудың тиімділігі туралы қорытынды жасалады.

Түйіндеме сөздер: ақпараттық технологиялар, оқыту әдістері, электронды оқыту, электрондық білім беру ресурстары, скринкаст, экрандық бейне, бейнефайл.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ НОВЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Аннотация: Сегодня в образовательном процессе с помощью информационных технологий реализуются различные методы, активно развивается дистанционное обучение. В рамках данной статьи рассматривается применение технологии скринкастинга для создания электронных образовательных ресурсов в сфере информационно-коммуникационных технологий. Целью исследования является определение метода для улучшения обучения с использованием технологии Screencast в учебном процессе. Исследование влияния высококачественных видео-уроков на процесс обучения с использованием технологии Screencast. В статье определяется актуальность применения технологии скринкаста для создания электронных образовательных ресурсов в сфере информационно-коммуникационных технологий и обосновывается использование данного метода в учебно-методических целях. Описаны преимущества и недостатки технологии скринкаста, излагаются список программ для создания скринкаста, преимущества программ. Обсуждаются возможности применения скринкастинга в образовательном процессе. Скринкастинг предполагает, что с помощью специальных программ мы можем записать все действия, которые производим на экране, включая

поддержку звука. Анализируются программы для записи экранного видео, рассматривается их использование в процессе разработки электронных учебных пособий и в электронном обучении. Делается заключение о целесообразности использования технологий скринкастинга при организации лабораторного практикума в ВУЗе.

Ключевые слова: информационные технологии, методы обучения, электронное обучение, электронные образовательные ресурсы, скринкаст, экранное видео, видеофайл.

THE EFFECTIVENESS OF THE USE OF NEW INFORMATION TECHNOLOGIES IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract: Today, various methods are being implemented in the educational process with the help of information technologies, and distance learning is actively developing. This article discusses the use of screencasting technology to create electronic educational resources in the field of information and communication technologies. The purpose of the study is to determine a method for improving learning using Screencast technology in the educational process. Study of the impact of high-quality video lessons on the learning process using Screencast technology. The article defines the relevance of the use of screencast technology for creating electronic educational resources in the field of information and communication technologies and justifies the use of this method for educational and methodological purposes. Describe the advantages and disadvantages of technology screencast, sets out a list of software to create screencast, benefits programs. The possibilities of using screencasting in the educational process are discussed. Screencasting assumes that with the help of special programs, we can record all the actions that we perform on the screen, including audio support. Programs for recording screen video are analyzed, their use in the process of developing electronic textbooks and in e-learning is considered. The conclusion is made about the expediency of using screencasting technologies when organizing a laboratory workshop at a university.

Key words: information technologies, teaching methods, e-learning, electronic educational resources, screencast, screen video, video file.

Кіріспе. Бүгінгі күні ақпараттық-коммуникациялық технологиялар адам өмірінің барлық салаларында кездеседі. Информатиканың ғылым ретінде дамуы, соның ішінде білім беру жүйесіне де әсер етті. Уақыт өте келе оқу үдерісінде дәстүрлі дидактикалық әдістермен және құралдармен қатар, қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар белсенді түрде қолданылуда. Соңғы кезде, экранды видеоға түсіру технологиясы (video screen capture), оның соңғы бірнеше жылда дербес бағыты - скринкастинг технологиясы жеткілікті жақсы дамыған.

Интербелсенді оқуда студенттердің өзара іс-қимылын толық жүзеге асыру үшін оқытушыларға көбінесе материалдың бір бөлігін үй жағдайында өз бетінше зерделеуіне шығаруға тура келеді. Мұндай әдістеме оқыту үдерісінің сапасын арттыруға ықпал етеді: студент жеке қарқынмен дәріс ақпаратымен танысады және қажет болған жағдайда бұрын зерделенген оқу материалына негізделе отырып, практикалық тапсырмаларды орындайды. Білім беру мақсатында видеофрагменттер мен презентацияларды, сондай-ақ электронды оқулықтарды, оқу құралдарын және практикумдарды кеңінен қолдану студенттердің ақпарат алу мүмкіндіктерін барынша белсендірудің нәтижелі тәсілі болды. IT саласындағы мамандар қашықтықтан оқытудың техникалық жақсартылған нысаны электронды оқыту жүйесі деп санайды [1. 157-161].

Бүгінде Интернеттегі тренд бейне-контент болып табылады, оның танымалдығы тез өсіп

келеді. Мысалы, YouTube бейнехостингіндегі роликтердің саны. Белгілі зерттеуші Эдгар Дейл материалды меңгеру деңгейінің оны беру түріне тәуелділік дәрежесін белгілеп, оны «оқытудың конусы» деп атады. Дейл конусына сәйкес, оқу ақпаратын алғаннан кейін екі аптадан кейін жадыда оқылған ақпараттың тек 10%-ы, естілген ақпараттың 20%-ы және бейне көру кезінде естілген, көрген ақпараттың 50%-ы қалады [2. 157-179].

Электронды оқытуды, оның ішінде подкасттар мен скринкаст технологияларды пайдалануға негізделген түрлі оқу материалдарын жасау қазіргі уақытта қарқынды дамып келеді. Адамның көру арналарының үлесіне қоршаған ортадан алынатын барлық ақпараттың 80%-ға жуығы келеді. Осының салдарынан оқу үдерісі барысында графикалық бейнелерді, сондай-ақ бейне және аудиоматериалдарды қолдану студенттердің ой-өрісін кеңейтуге және оқытудың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу әдіснамасы. Скринкаст технологиясын пайдалану электрондық білім беру ресурстарын әзірлеудің табысты жолдарының бірі болып саналады. Жүргізілген зерттеудің өзектілігі қойылған дидактикалық мақсаттарға жету үшін педагогтың жаңа ақпараттық технологияларды игеру қажеттілігімен анықталады. Скринкастинг технологиясының мәні пайдаланушының компьютер экранында болатын әрекеттерді жазу болып табылады.

Скринкаст (screencast) - экран бетіне шыққан

ақпаратты сандық бейнежазба ретінде, яғни дыбыстық әсерлері немесе мәтіндік түсініктемелері бар компьютер экранының (немесе басқа сандық құрылғының) бейнеленуін жазу. Бейнежазба сырттай комментатордың дауысы арқылы жиі сүйемелденеді.

Скринкастинг (ағылш. «screen» - экран және «broadcasting» - хабар тарату) - қолданушының компьютерінде болып жатқан жағдайды үлкен аудиторияға қолданушының дауыс сүйемелдеуімен бейнежазба ретінде берілетін подкастың бір түрі. Бұл подкастың ерекшелігі ретінде ақпаратты қабылдауда есту, көру және істеп көруге болатындығын айтуға болады [3. 45].

Скринкастинг компьютерде немесе басқа да сандық құрылғыда арнайы бағдарламалық қамтамасыз ету арқылы әзірленген видео. Бастапқыда бұл технология тек презентациялар мен демонстрацияларды әзірлеуге бағытталған.

Экрандық көрсетілімдерді пайдалану оқу үдерісін жақсартады және бұл технологияны пайдалану интернеттегі тегін қолжетімді экрандарды көрсету үшін жетілдірілген бағдарламалық жасақтаманың пайда болуы арқасында өте қарапайым болды.

Скринкасттар сондай-ақ студенттерге жазбалар жасауға балама мүмкіндік береді, сондай-ақ жаттығулар мен сауалнамаларды зерттеуге арналған. Экрандық көрсетілімдерді пайдалану - бұл оқытудың дидактикалық компоненттерін немесе дәрістерді жазу және оларды студенттерге түрлі сандық форматтарда ұсыну. Яғни, скринкасттар студенттерге жазбалар жасауды, жаттығулар мен сұрақ-жауап алуды ұсынады.

Скринкасттар кейде жазу процесін түсіну үшін пайдаланылады, себебі олар оқушының үлгерімі мен жұмысының қадамдық сандық жазбасын ұсынады, және бұл технология, сондай-ақ қазіргі уақытта шынайы бағалау мүмкіндіктерін жасау үшін сынып бөлмелерінде қолданылады, студенттің мотивациясын арттыру және ойлауға ықпал етеді.

Скринкасттардың құндылығы және олардың информатика бойынша электрондық білім беру ресурстары үшін материалдарды әзірлеудегі ерекшелігі қандай да бір бағдарламалық қамтамасыз етуді пайдалану тәртібін сипаттайтын шағын бейнероликтер жасау мүмкіндігімен анықталады. Білім беру мақсаттарында студенттер үшін пайдалы жаттығу, мысалы, скринкаст түріндегі зертханалық жұмыс бойынша жеке есепті жобалау болып табылады. Тапсырмалардың мұндай түрі көп жағдайда студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамытуға және көрсетуге бағытталған, бұл әмбебап оқу іс-қимылдарын қалыптастыру үшін маңызды.

Скринкасттың қандай да бір түрін таңдау педагогикалық жағдайға және қойылған оқу мақсаттарына қарай жүзеге асырылады. Скринкаст түрлері:

- көрнекі құрал - әдетте, педагогтың іс-әрекетінің дәйектілігін көрсететін және белгілі бір нәтижеге қол жеткізуге бағытталған қысқа скринкаст;

- диалог жанрында скринкаст;

- бағдарламалық жасақтаманы шолу - жиі түсіндірме мәтіні бар скриншоттар түрінде жүзеге асырылған ең танымал скринкаст;

- оқытушының анимацияланған тақтасы - студенттердің тұтас тобына бір мезгілде көрсетілетін көрнекі құрал;

- тұжырымдамалық скринкаст;

- пайдаланушының кездейсоқ демонстрациясы - еркін бейне, мысалы, бағдарламалық өнімге шолу жазу;

- скринкаст-бейне - бейне фрагменттердің үйлесімі, компьютер экранынан скриншоттардың бірізділігі. Бұл бағдарламалық-аппараттық құралдардың мүмкіндіктерін көрсету үшін жиі қолданылады.

Жоғарыда аталғандардан басқа, мамандар техникалық (қосымшаларды егжей-тегжейлі зерттеуге бағытталған бейнероликтер) және маркетингтік (компанияның меншікті бағдарламалық қамтамасыз ету желісінде жылжыту және сату үшін пайдаланылатын бейнелер) скринкасттарды бөліп көрсетеді [4].

Оқу мақсаттарында қолданылатын скринкасттардың артықшылығы практикалық сабақтарды өткізу кезінде уақытты айтарлықтай үнемдеу қабілеті болып табылады. Сонымен қатар, әрбір іс-әрекетті, оқытушының сөзі мен қозғалысын бақылай отырып, студент жеке қарқынмен осы процеске қосылады. Студент скринкастты бір рет қарап, кез-келген уақытта тақырыпты оқу кезінде ең қиын болып көрінген блоктар мен сәттерге қайтуға қиындық тудырмайды.

Скринкастинг технологиясының көмегімен жасалған материал студент үшін ыңғайлы құрылымдалған және дәйекті сипатқа ие. Осыған орай, оқытушы алдында еңбекті көп қажет ететін міндет қойылады: студенттер үшін түсінікті және қолжетімді түрде практикалық тапсырмаларды орындау мысалдары мен теорияның барлық қажетті көлемін алдын ала табу, дайындау және бөлу. Бұл ретте, скринкастты әдістемелік жағынан дұрыс жасау студенттердің өнімді қабылдауы үшін ақпаратты жеткілікті қанық етіп жасаған дұрыс.

Скринкаст әзірлеу кезінде техникалық жабдықтар мен бағдарламалық қамтамасыз етуге көп көңіл бөлу керек. Жақсы скринкастты жазу үшін жеткілікті қуатты дербес компьютер немесе ноутбук, сапалы микрофон және веб-камера болуы қажет. Скринкастингті әзірлеу үшін құралды таңдау кезінде бірнеше критерийлерді ескеру қажет.

Біріншіден, экрандағы бейнені жазу үшін бағдарламалық жасақтаманы анықтау керек. Қазіргі таңда скринкастинг үшін танымал ақы-

лы бағдарламалар Camtasia Studio, Bandicam, Adobe Captivate және HyperCam, тегін – OBS Studio, ScreenCast-O-Matic, Camstudio, TechSmith, FlashBack Express, Webinaria.

Екіншіден, таңдалған скринкастинг бағдарламасында жұмыс процесі қарапайым және ыңғайлы болуы керек, сондықтан қол жетімді және интуитивті бағдарламалық интерфейс бейнені экраннан дұрыс жазудың белгісі ретінде қарастырылуы керек.

Үшіншіден, бағдарламадағы стандартты функциялардың жиынтығын алдын-ала талдау маңызды, мысалы, бейнені (видео) өңдеу мүмкіндігі, эффектілердің (әсерлердің) болуы, қолдау көрсетілетін форматтар мен кодектер, интернетте және басқа да көздерде скринкасты жариялау параметрлері [5. 31-37].

Зерттеу нәтижелері. Осы зерттеу барысында біз оқу-әдістемелік мақсаттарға арналған скринкасттарды дайындау және құрудың тиімді алгоритмін жасақтадық:

1. Оқу материалын дайындау – жоспар және сценарий жазу, дыбыстық сүйемелдеуді дайындау, маңызды кезеңдерге баса назар аудару.

2. Техникалық параметрлер - бағдарламалық жасақтаманы таңдау, қажетті құрылғыларды қосу, функцияларды орнату, экраннан бейне жазуға дайындық.

3. Бейне және аудионы тікелей жазу - бұл сыртқы шудың барлық көздерін алып тастау және жаңғырық жоқ жерде жұмыс орнын немесе бөлмені таңдау қажет.

4. Жазылған материалды қарау және қателерді анықтау, қажет болған жағдайда кейбір сәттерді қайта жазу.

5. Монтаждау (өңдеу) - визуалды және дыбыстық эффектілерді қабаттастыру, сәтсіз кадрларды кесу, негізгі ақпаратты бөлу үшін графикамен немесе мәтіндік түсініктемелермен толықтыру.

6. Интернет желісінде, бұлтты деректер қоймаларында скринкасты сақтау.

Желіде скринкасттар жасау үшін көптеген жалпыға қолжетімді бағдарламалар бар. Олардың арасында тегін таратылатын өнімдер, соның ішінде бұлтты өнімдер аз емес. Әдетте, бағдарламалар игеру мен қолдануға оңай. Олардың жұмысының жалпы идеясы қолданушыға экранның мазмұнын (немесе оның бөлігін) дауыстық түсініктемемен немесе веб-камерадағы бейнемен бір мезгілде жазу, сақтау мүмкіндігін береді. Қарапайым бағдарламаларды пайдаланған кезде (мысалы, BandiCam) бірден бейне жазбасы бар соңғы файл қалыптасады және сақталады [7. 1-16].

Сапалы скринкаст жасау кезінде бастапқы жазба қандай да бір бейне редакторының көмегімен өңделеді (мысалы, VSDC Free Video Editor ұсынуға болады), бұл бастапқы жазбаға өзгерістер енгізуге, жеке аудио жазуға және оған дыбыстық немесе видео тректерді қоюға, жаз-

баларды, басқару элементтерін қосуға және т.б. мүмкіндік береді. Файлды avi, mp4 немесе swf форматтарында сақтауға болады.

CamStudio скринкаст жасау үшін танымал бағдарлама. CamStudio негізінен бағдарламалық жасақтаманы пайдалану бойынша оқыту курстарын құру немесе бейне презентацияларды жасау үшін қолданылады. CamStudio - монитордағы барлық нәрсені жазуға және аяқталған бейнені қатты дискіге AVI немесе SWF форматында сақтауға мүмкіндік береді. Параметрлерде экранның аумағын белгілеуге, жасыруға немесе меңзерді көрсетуге, аудио және бейне параметрлерін өңдеуге және тағы басқаларды орнатуға болады. Бағдарламаның оңтайлы ерекшеліктері монитордан бірден жазуға мүмкіндік береді. Бағдарлама монитордың белгілі бір аймақтарын және оның барлығын басып шығаруды қолдайды. Бағдарламаның артықшылықтары: бағдарлама компьютер ресурстарының аз ғана бөлігін пайдаланады; avi форматында жазылған бейнені қысудың жоғары дәрежесі; бейне және дыбыспен жұмыс істеу үшін кодектерді және қосымша модульдерді қолданбайды; бағдарлама тегін; бағдарламаның орыс және ағылшын тілдері бар.

Camtasia Studio бағдарламасы компьютердің жұмыс үстелі экранынан бейне жазудың ең жақсы құралдарының бірі болып саналады. Camtasia Studio түрлі қосымшалар мен ойындарда бейнелерді жаза алады, барлық танымал бейне форматтармен, оның ішінде Flash (SWF) жұмыс істейді. Дайын роликті тікелей бағдарламада өңдеуге, сондай-ақ оның өлшемін өзгертуге және азайтуға болады. Бағдарлама көптеген пайдалы әсерлерге ие. Түсірілген бейнеден қажет емес фрагменттерді кесіп тастауға және көптеген үзінділерді бір бейнеге біріктіруге мүмкіндік береді. Аудио файлдарды қосуға болады. Camtasia Studio бағдарламасында оқу үдерісі кезінде слайд-дәрістер қолдану кеңінен таралған. Бұл дәрісте оқу материалдары слайд түрінде көрсетіліп оқытушы дауысы кадрда жазылады.

BB FlashBack Express - экраннан бейне түсіру және нақты уақытта дыбысты жазуға арналған тегін бағдарлама. Бұл бағдарламалық пакет екі модульден тұрады: BB FlashBack Express Recorder (жазуға дайындау) және FlashBackExpress Player (өңдеу және экспорттау). BBFlashBackExpress Recorder бағдарламасында дыбыс көзі (микрофон және фондық музыканы есту мүмкіндігі), ең көп уақыт (файл өлшемі), жазу кезінде жұмыс үстелінде пиктограммаларды жасыру мүмкіндігі және жазуды бастау уақыты (таймер) орнатылады. Бағдарлама үстінде қолданушының жұмысын параллель көру үшін орнатылған бейнекамераны (өлшемі бар) баптауға мүмкіндік береді. Жазылған файл ішкі fbr пішіміне сақталады. Жазу «Старт» батырмасын басқаннан кейін бірден басталады.

BB FlashBack Express Player-де слайдтар орна-

тылған уақытша шкала бойынша шарлау, бейненің графикалық мазмұнын кесу мүмкіндіктері бар. Меңзерді көрсету түрін орнату: жақсы назар аудару үшін тінтуір айналасындағы шеңбердің өлшемі мен түсі. Қорытынды файлда және уақыт таспасында пернетақтадағы пернелерді басу көрсетіледі. Жазу кезінде бүкіл клипті сақтап, оның ортасын ғана таңдай аласыз. Бейне клипті кесу үшін бастапқы және соңғы слайдтардың нөмірлері көрсетіледі.

SMRecorder бағдарламасы экрандағы суреттерді түсіріп, оны AVI файлына жазады. Сонымен қатар, ол микрофонмен жазылған дыбыс жолын (саундтректі) қосады. Бағдарлама интерфейсі қарапайым - барлық терезелердің үстінен көрсетілетін қалқымалы панельде алты түйме бар. Бағдарламаны орнатқаннан кейін бірден жазуды бастауға болады - ол бастапқы параметрлерді талап етпей жұмыс істейді. Сондай-ақ SMRecorder веб-камераны сурет көзі ретінде пайдалана алады. Бағдарлама параметрлерінде бейне қысу дәрежесін, жазылатын дыбыс параметрлерін орнатуға болады. Жазу барысында бағдарлама жазу уақытын көрсетеді, жазба жасау үшін қанша орын бар (минуттармен) екенін көрсетеді. Сақтау бір уақытта екі AVI және MP4 форматтарында жүреді.

Барлық пәндер оқытушылары Screencast-O-Matic қуатты және қолжетімді видеоредакторының, мультимедиялық құралдардың көмегімен анимацияланған суреттер мен әсерлер; басқа құрылғылардан бейне, аудио және бейне импорттай; бейне аймағын ұлғайта және азайта; музыка және жүйелік аудио қоса және өңдей; мәтін, суреттер, түстер қоса және стилін өзгерте алады. Оқытушылар кез келген пәнге сәйкес келетін шексіз бейнероликтер жасай алады. Screencast-O-Matic бағдарламасын пайдаланушы оқытушылар үшін де, университеттер үшін де қол жетімді.

Screencast-O-Matic көмегімен жасалған бейнероликтерді пайдалану білім беру үдерісінде құнды болып табылады. Студенттерге сабақ кезінде өз бейнелерін жасау пайдалы. Өз бетінше жасалған бейне оларға пәннің шеберлігі мен білімін шығармашылық көрсетуге, сондай-ақ курс тақырыптарын ой елегінен өткізуге мүмкіндік береді. Бұл оқу экспериментін одан әрі күшейтеді.

Screencast-O-Matic пайдалану оңай және студенттерге бірнеше секунд бойы жазуды бастауға мүмкіндік бере отырып интуитивті түсінікті. Студенттер өздерінің видеороликтерінде веб-камераның көмегімен пайда болуы мүмкін. Олар сурет құралдарын, масштабтау және бөлу мүмкіндіктерін, автоматты субтитрлерді және дыбысты жақсартуды, соның ішінде дыбыстық әңгімелерді қоса алғанда, бірнеше ыңғайлы функцияларды пайдалана алады [6. 143-156].

Бейне аяқталған соң Screencast-O-Matic тарту арналарының барлық спектрімен оңай алмасуға мүмкіндік береді. Google Classroom қол-

данатын педагогтар өз бейнелерін Google Drive арқылы тікелей жүктеуге және жариялауға болады. Студенттер YouTube бейнелерін бөлісе алады. Facebook, сондай-ақ Twitter арқылы оларды бөлісуге қосымша опциялар бар.

Screencast-o-Matic көмегімен қандай да бір бағдарламаны жүктеудің немесе орнатудың қажеті жоқ. Дегенмен, скринкаст өңдеу қабілеті өте шектеулі. Screencast-o-Matic тегін нұсқасында скринкастыңыздың ұзақтығы 15 минутпен шектелген.

Біз Movavi Screen Capture Studio 9 бағдарламасын таңдадық. Оның негізгі артықшылықтары - қарапайым орыс тілді интерфейсін және пайдаланушы нұсқаулығының болуы, кіріктірілген аудио және бейне (видео) редактор. Экраннан бейнені жазып алудан басқа, бағдарламалық құрал сайттар мен әлеуметтік желілерден бейнелерді жазып алуға, Skype арқылы қоңырауларды жазуға мүмкіндік береді. Дыбысты жеке жазып алған жағдайда, бейнені әдеттегі жеке компьютерде жазуға болады. Сценарий мәтіні қысқа болуы керек, себебі скринкастың оңтайлы уақыты - шамамен 3 минут. Ол барлық маңызды ақпаратты ашып, қажетті іс-қимыл реттілігін сипаттауы тиіс. Сценарий жазу кезінде материалды түсінікті түрде беру керек. Сценарийді параллель әрекетпен кесте түрінде жасауға болады: ашылатын беттің мекен-жайы, комментатор мәтіні және экранда жасалатын әрекеттер. Сондай-ақ сценарийде кірістіру тақырыбын ашу үшін қажетті: слайдтар, суреттер, экрандағы мәтіндік түсініктемелер, арнайы әсерлер жазылады.

Аудио жазба жеке немесе бейне жазбасымен бірге жасалады. Жазылған аудиоқатарды бейне ұзақтығы анықтайды. Жазу сапасына ерекше назар аудару қажет: микрофон дыбысты анық беруі тиіс, жазбада жаңғырық және бөгде дыбыстар болмауы тиіс. Бірізділік үшін сабақтар топтамасының дыбысталуын бір дауыспен жазу керек. Аудио файлдарын әр түрлі форматтарда сақтауға болады, мысалы, біз 128 кбит/с төмен емес mp3 форматында сақтадық.

Скринкастинг бағдарламалары компьютер экранындағы жазу аймағын таңдауға, оның параметрлерін көрсетуге мүмкіндік береді: тінтуірдің кликтерін жарықтандыру және дыбыстау, жазу жылдамдығы мен сапасы, микрофон мен веб-камераны өшіру-қосу және т.б. жазу уақытты кері есептеуден кейін басталады, Технологиялық үзіліс қою мүмкіндігі бар. Бейнежазба сценарийге және аудиоқатарға сәйкес жүргізіледі. HD-сапада роликті сақтау дұрыс - 1280*720 пиксель суреттің оңтайлы ажыратымдылығы, бұл кез-келген құрылғылардан, соның ішінде мобильді құрылғылардан оны сапалы көруге мүмкіндік береді [7. 1-16].

Нәтижелерді талқылау. Белгілі бір дағдыларды талап ететін жұмыстың ең күрделі кезеңдерінің бірі - сценарийге сәйкес кесуді, аудио және бей-

не тәртіпті біріктіруді, заставканы, слайдтарды қосуды, қажет болған жағдайда – мәтінді, титрлерді және әсерлерді салуды білдіреді. Кейде роликті монтаждау кезінде фондық музыка салады. Оқыту бейне ролигінде музыка сабақ мазмұнынан алаңдатуы мүмкін. Дайын скринкасты avi немесе mp4 форматтарында сақтауға болады.

Роликтердің тақырыптары өзекті және қызықты болуы тиіс, скринкаст студенттер үшін міндетті түрде ақпараттық құндылығы болуы тиіс. Скринкаст пайдаланушылардың назарын баяндайтын белгілі бір оқу материалына аударуға арналған. Егер сабақ тақырыбы кең болса, оны бірнеше дидактикалық материалдарға бөлуге болады.

Оқу үдерісінде скринкасттарды дәрістік материалдарды баяндауда пайдалануға болады. Бұл материалды ұсынудың көрнекілігін арттырады және бірқатар жағымды дидактикалық факторларды атап өтуге болады: дәріс уақытын ұтымды пайдалану, өйткені студенттерге ұсынылған материалдарды кейіннен бейне материалдардың болуына байланысты қысқаша сипаттау қажеттілігі жоқ; дәрістерде студенттердің оқу іс-әрекеттерін олардың бірлескен талқылауға және алға қойылған технологиялық мәселенің шешімін іздеуге тарту арқылы жандандыру. Оқытушы өзі алдын-ала дайындаған немесе ашық ақпараттық көздерде табылған немесе жеке жобалау шеңберінде студенттер әзірлеген скринкасттарды пайдаланады. Скринкасттарды оқытушы дәрісте пайдаланған кезде дыбыстық сүйемелдеуді ажыратып тастаған дұрыс. Көрсетілетін іс-қимылдарды оқытушы түсіндіреді және ол көрсету тәртібін анықтайды - көрсетуді тоқтату, қайталау, студенттердің назарын қандай да бір материалдарға аудару және т.б.

Электрондық ресурстарды дамытуда экранды түсіру технологиясын пайдалану, әсіресе жаратылыстану-техникалық пәндерді оқытуды ұйымдастыру үшін ең сәтті шешім болып табылады. Электрондық білім беру ресурстарына енгізілген және экрандық жазбаның көмегімен жасалған оқу материалдарын басқа оқыту құралдарымен біріктіріп, қазіргі заманғы ғылым мен технологиялардың үрдістерін ескере отырып, қалыптасқан әдістермен біріктірген жөн.

Қазіргі таңда скринкастинг технологиясы оның қолданушылығымен, ақпараттың сапалы және анық ұсынылуымен, сонымен қатар электрондық оқытудың маңызды рөлімен байланысты интернетті пайдаланушылар үшін де, оқытушылар үшін де қызығушылықты арттырады. Скринкастинг онлайн курстар, вебинарлар, семинарлар, мастер-кластар мен желілік конференциялар өткізуге қолайлы, өйткені бұл көптеген тыңдаушылар аудиториясын қамтуға және ақпаратты аудиовизуалды түрде ұсынуға мүмкіндік береді.

Скринкастинг негізінде әдістемелік кешендер, демонстрациялық бейнелер, оқу бейнероликте-

рін жасау студенттердің оқу материалын меңгеру дәрежесін жоғарылатады. Студенттердің пікірінше, сабақтар қызықты, ал ақпараттар тез және ыңғайлы болады.

Скринкасттар студенттерге кез келген жерден және кез келген уақытта контентке қол жеткізуге мүмкіндік береді. Олар скринкастарды бірнеше рет емтихандарға дейін көре алады. Скринкастқа қолтаңба қосуға болады.

Материалдарды қабылдау тұрғысынан скринкастингті қолдану арқылы жасалған оқу бейнелері бірқатар артықшылықтарға ие:

- ақпаратты аудио және көрнекі түрде ұсыну оны сапалы жаңа қабылдау мен қайта өңдеуді қамтамасыз етеді: қабылдау процесіне есту және көру арналары тартылады, бұл оқу ақпаратын ұзақ мерзімді жадыда сақтауға мүмкіндік береді;
- ыңғайлы онлайн көру (файлды жүктеу қажет емес);
- асинхронды қатынау: роликтерді кез келген уақытта, кез келген ыңғайлы жерде көруге болады, оны тоқтатуға, айналдыруға және қайта ойнатуға болады;
- бейненұсқаулық түрінде жүргізілетін іс-әрекеттердің қадамдық сипаттамасы;
- пайдаланушының назарын маңызды сәттерге аудару мүмкіндігі [8. 72-76].

Скринкасттар сондай-ақ оқытушыларға сабақ кезінде жариялағысы келмейтін курс мазмұнын жеткізуге мүмкіндік береді. Мысалы, тест өткеннен кейін студенттерге дұрыс шешімдерді түсіндіру үшін тест сұрақтарын зерттеуге бір сағат жұмсағысы келмейді. Оның орнына сіз скринкаст жасай аласыз, онда сіздің студенттер өздеріне ыңғайлы уақытта көре алатын шешімдер түсіндіріледі.

Бұл компьютерлік курстар үшін тамаша құрал. Үнемі бақылау және жаттығу мүмкіндігі оқытудың бұл түрін ыңғайлы етеді. Скринкаст арқылы жасалған бейнесабақтар оқыту әдістерін байытады. Бірақ әдетте кітаптағы мәтіндерді оқып, сосын алған білімін бекіту үшін бейнесабақтарды көруге болады. Жазбаша түсіндірмелер түсініксіз болған кезде, бейнесабақтарды көруге жүгінуге болады. Тиімді бейнесабақтардың сипаттамасы: нұсқаушының түсінікті түсініктемелері, айқын дауыс және тиісті масштабтау. Бейнесабақтар қысқа болуы мүмкін. Дегенмен, олар тікелей кездесуді толығымен алмастыра алмайды. Бейнесабақтар міндетті түрде дәрісті алмастырмайды, ал студенттер семестр бойы түсінбеген немесе жіберіп алған тақырыптарды зерттеуге көмектесетін тамаша қосымша болып табылады. Шын мәнінде тиімді болу үшін, бейнесабақтар нақты мәселелерге, қысқа болуы тиіс. Бейнесабақтар техникалық жағынан да, педагогикалық жағынан да жоғары сапалы болуы керек. Жоғары сапаға жету үшін Camtasia Studio немесе Microsoft Community Clips және Moviemaker сияқты тегін бағдарламалар тіркесімі сияқты кәсіби құрал-

дарды пайдалану қажет.

Пән бойынша скринкасттарды жасауды студенттерге жоба ретінде беруге болады. Студенттер жасаған скринкасттарды пәннің ақпараттық базасында жинақтауға болады - олар барлық студенттердің көру және оқуы үшін қол жетімді. Осылайша, пәннің оқу ақпараттық ресурсы тек оқытушының ғана емес, студенттердің де күшжігерінің арқасында толықтырылады.

Қорытынды. Скринкасттардың басты артықшылықтарының бірі - көру, есту және қабылдаудың бірнеше органдарын бір мезгілде іске қосу болып табылады. Скринкасттарды қолдану оқыту тиімділігін арттыруға және студенттердің үлгерім деңгейін арттыруға мүмкіндік береді. Скринкасттар қашықтықтан немесе жеке оқыту

үшін көмекші болып табылады. Оқу сабақтарын өткізіп алған студент оған кез келген уақытта қайта орала алады және оқу материалын оған ыңғайлы қарқынмен меңгере алады. Мультимедиялық ендірмелерді қосу оқыту үдерісін шығармашылық және қызықты етеді, оқуға деген қызығушылықты арттыруға және әр сабақ бірбіріне ұқсамайды.

Оқу үдерісінде скринкастинг технологиясын қолдану оқытылатын пәндермен тығыз байланысты ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдана отырып, оқу үдерісін ұйымдастыру арқылы білім беру мақсаттарына қол жеткізуді қамтамасыз етеді және студенттердің бағдарламалық қамтамасыз етумен жұмыс істеу тәсілдерін тиімді меңгеруіне ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бидайбеков Е.Ы., Алдияров К.Т. Использование электронных ресурсов по общетехническим дисциплинам в политехническом колледже // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия Физико-математические науки. - 2015. - №1(49). - С. 157-161.
2. Mahoney P., Macfarlane S., Ajjawi R. A qualitative synthesis of video feedback in higher education // Teaching in higher education, 2019. VOL. 24, №2. - 157-179. <https://doi.org/10.1080/13562517.2018.1471457>
3. Шаповалов В.Ю. Screen Cast сабаққа электронды ресурстарды жасауға арналған бағдарламалық әдістер. Оқу құралы. – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015. – 45 б.
4. Imashev G., Medeshova A., Barsay B., Suleimenova Zh., Kuanbayeva B., Rakhmetova M., Abdykerimova E., Saparova G. Training of competent teachers in higher education institutions of Kazakhstan // AD Alta: journal of interdisciplinary research, 2020. - №10. – Issue 1. Special X. <http://www.magnanimitas.cz/10-01-x>
5. Елубаева П.К., Исламбекова А.К. Подкасты как средство формирования и развития лингво-культурологической, социокультурологической и личностно-центрированной компетенции студентов // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, 2018. №3(124). – Б. 31-37.
6. Mathieson K. Exploring student perceptions of audiovisual feedback via screencasting in online courses. American Journal of Distance Education, 2012. 26(3). - 143-156.
7. Seror J. Screen capture technology: A digital window into students' writing processes. Canadian Journal of Learning and Technology, 2013. 39(3). – S. 1-16.
8. Нурғалиев Н.У., Ибраева А.Т. Возможности и проблемы использования цифровых образовательных ресурсов в учебном процессе школы // Білім. Образование, 2013. - №4. - С. 72-76.

REFERENCES:

1. Bidaybekov E.Y., Aldiyarov K.T. Ispol'zovaniye elektronnykh resursov po obshchetekhnicheskim distsiplinam v politekhnicheskom kolledzhe // Vestnik KazNPU im. Abaya. Seriya Fiziko-matematicheskkiye nauki. - 2015. - №1(49). - S. 157-161.
2. Makhoni P., Makfarleyn S., Adzhavi R. Kachestvennyy sintez video obratnoy svyazi v vysshem obrazovanii // Obucheniye v vysshem obrazovanii, 2019. VOL. 24, №2. - 157-179. <https://doi.org/10.1080/13562517.2018.1471457>
3. Şapovalov V.Yu. Screen Cast sabaqqa élektrondı reswrstardı jasawğa arnalğan bağdarlamalıq ädister. Oqw quralı. – Astana: «Nazarbaev Ziyatkerlik mektepteri» DBBU Pedagogikalıq şeberlik ortalıǵı, 2015. – 45 b.
4. Imashev G., Medeshova A., Barsay B., Suleymenova Zh., Kuanbayeva B., Rakhmetova M., Abdykerimova E., Saparova G. Podgotovka kompetentnykh prepodavateley v vuzakh Kazakhstana // AD Al'ta: zhurnal mezhdistsiplinarnyye issledovaniya, 2020. - №10. - Vypusk 1. Special X. <http://www.magnanimitas.cz/10-01-x>
5. Yelubayeva P.K., Islambekova A.K. Podkasty kak sredstvo formirovaniya i razvitiya lingvo-kul'turologicheskoy, sotsiokul'turologicheskoy i lichnostno-tsentrirrovannoy kompetentsii studentov // Vestnik Yevraziyskogo natsional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva, 2018. №3(124). – B. 31-37.
6. Metison K. Izucheniye vospriyatiya studentami audiovizual'noy obratnoy svyazi s pomoshch'yu skrinkastinga v onlayn-kursakh. Amerikanskiy zhurnal distantsionnogo obrazovaniya, 2012. 26 (3). - 143-156.
7. Seror J. Tekhnologiya zakhvata ekrana: tsifrovoye okno v protsess pis'ma studentov. Kanadskiy zhurnal obucheniya i tekhnologiy, 2013. 39 (3). - S. 1-16.

8. Nurgaliyev N.U., Ibrayeva A.T. Vozmozhnosti i problemy ispol'zovaniya tsifrovyykh obrazovatel'nykh resursov v uchebном protsesse shkoly // B'ilim. Obrazovaniye, 2013. - № 4. - S. 72-76.

Авторлар туралы мәліметтер:

Абдыкеримова Эльмира Алтынбековна – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Компьютерлік ғылымдар» кафедрасының профессоры, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., 29 шағын аудан, 30 үй, 87029462681, Abdykerimova_el@mail.ru.

Туркменбаев Асет Бекболатович – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Іргелі ғылымдар» кафедрасының профессоры, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., 29 шағын аудан, 30 үй, 87085402074, asset.turkmenbaev@yu.edu.kz.

Сведения об авторах:

Абдыкеримова Эльмира Алтынбековна - кандидат педагогических наук, профессор кафедры «Компьютерные науки», Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, г. Актау, 29 мкр., 30 дом, 87029462681, Abdykerimova_el@mail.ru.

Туркменбаев Асет Бекболатович - кандидат педагогических наук, профессор кафедры «Фундаментальные науки», Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, г. Актау, 29 мкр., 30 дом, 87085402074, asset.turkmenbaev@yu.edu.kz.

Information about the authors:

Abdykerimova Elmira Altynbekovna - Candidate of Pedagogy, Professor of the Department of Computer Science, Caspian State University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, 29th microdistrict 30, 87029462681, Abdykerimova_el@mail.ru.

Turkmenbayev Asset Bekbolatovich - Candidate of Pedagogy, Professor of the Department of Fundamental Science, Caspian State University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, 29th microdistrict 30, 87085402074, asset.turkmenbaev@yu.edu.kz.

АБДЫРОВ А.М.¹, КОЧКОРБАЕВА Э.Ш.²

¹ҚазАТУ им.С.Сейфуллина, Қазақстан, г. Нур-Сұлтан
(¹e-mail: abdyrov@rambler.ru ²e-mail: Elya_6061967@mail.ru)

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ ОБУЧАЮЩИХСЯ

Аннотация: Статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме *повышения качества профессиональной подготовки обучающихся*. Особое внимание уделено реализации комплекса психолого-педагогических условий, оказывающих существенное влияние на достижение обучающимися высокого уровня знаний и развитие их профессиональных способностей. Авторы значительное внимание уделяют психологической поддержке каждого обучающегося, мотивации учения, формированию психологической готовности к определенному виду деятельности. В статье также рассматриваются интеграция теоретической и практической подготовки, оптимальный выбор организационных форм обучения и оптимизация самостоятельной учебной работы, которые являются составляющими компонентами психолого-педагогических условий.

Ключевые слова: психолого-педагогические условия, профессионально-творческая направленность, профессиональная деятельность, профессиональное развитие, профессионализм, «акме» в профессиональном развитии.

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КӘСІПТІК ДАЯРЛЫҒЫНЫҢ САПАСЫН АРТТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Аннотация: Мақала психологиялық-педагогикалық жағдайлар кешенін іске асыруды қамтамасыз ететін білім алушылардың кәсіби даярлығының сапасын арттырудың бүгінгі таңдағы өзекті мәселесіне арналған. Білім алушылардың білімі мен іскерлігінің жоғары деңгейіне қол жеткізуіне елеулі әсер ететін және олардың кәсіби қабілеттерінің дамуына ықпал ететін осы жағдайларды қарауға ерекше көңіл бөлінеді. Авторлар психологиялық-педагогикалық жағдайлардың кешенін жүзеге асыруға көп көңіл бөледі, олар: әр оқушыға психологиялық қолдау, болашаққа бағдар, оқу мотивациясы, белгілі бір қызмет түріне психологиялық дайындықты қалыптастыру, теориялық және практикалық дайындықты біріктіру, оқытудың ұйымдастырушылық формаларын оңтайлы таңдау және тәуелсіз оқу жұмысын оңтайландыру.

Түйіндемесөздер: психологиялық-педагогикалық жағдайлар, кәсіби-шығармашылық бағыт, кәсіби қызмет, кәсіби даму, кәсібилік, кәсіби акме, кәсіби дамудағы «акме».

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR IMPROVING THE QUALITY OF PROFESSIONAL TRAINING OF STUDENTS

Abstract: Article is devoted to the current problem of improving the quality of professional training of students, provided by the implementation of a set of psychological and pedagogical conditions. Special attention is paid to the consideration of these conditions that have a significant impact on students' achievement of a high level of knowledge and skills, and contribute to the development of their professional abilities. Authors pay considerable attention to the implementation of a complex of psychological and pedagogical conditions, which include: psychological support for each student, focus on the future, motivation of learning, formation of psychological readiness for a certain type of activity, integration of theoretical and practical training, optimal choice of organizational forms of training and optimization of independent educational work.

Keywords: psychological and pedagogical conditions, professional and creative orientation, professional activity, professional development, professionalism, professional acme, «acme» in professional development.

Введение

Состояние экономики любой развитой страны в значительной степени определяется интенсивностью притока прогрессивных научно-технических идей и скоростью их внедрения. В связи с усиливающейся информатизацией и интел-

лектуализацией производственных технологий быстрыми темпами растет объем специальной информации - научной, технической, технологической и т.д. В условиях, происходящих в стране социально-экономических преобразований, значительно возрастают требования к качеству

подготовки специалистов.

Социальные требования к системе образования были отражены Первым Президентом РК Н.А. Назарбаев в своем Послании народу Казахстана - «Социально-экономическая модернизация - главный вектор развития Казахстана» стратегической задачей построения эффективного общества на современном этапе обозначил модернизацию системы образования. Будущее современной цивилизации зависит не только от уровня технического прогресса и экономического роста. Оно все больше определяется ролью личности, готовой решать главные социально-экономические проблемы. Ведущим фактором в реализации этой глобальной задачи является система образования [1]. А также Первый Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в своей программе План нации – «100 конкретных шагов» дал конкретное задание: «Для вхождения в число тридцати развитых стран необходимо улучшить качество человеческого капитала и конкурентоспособность кадров». И в своем Послании Народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» первый президент подчеркнул важность качественной подготовки будущих специалистов: «Чтобы стать развитым конкурентоспособным государством, мы должны стать высокообразованной нацией. Наши граждане должны быть готовы к тому, чтобы постоянно овладевать навыками работы на самом передовом оборудовании и самом современном производстве». Мы считаем, что на сегодняшний день, главный инструмент решения данных задач – готовность к непрерывному самосовершенствованию [2].

В связи с чем, концепция модернизации образования определяет и основную цель профессионального образования - это подготовка квалифицированного специалиста соответствующего уровня и профиля, конкурентоспособного на рынке труда, свободно владеющего своей профессией и ориентированного в смежных областях деятельности, способного к эффективной работе по специальности на уровне мировых стандартов, готового к постоянному профессиональному росту, социальной и профессиональной мобильности; удовлетворение потребностей личности в получении соответствующего образования. К тому же сформулированные требования к подготовке специалистов показывают, что от того, каким выпускник учебного заведения придет в профессиональную деятельность, насколько он окажется готовым к активной творческой деятельности, будут ли у него сформированы потребности самосовершенствования и профессионального роста, зависит успешность и результативность его будущей профессиональной деятельности и жизни в обществе.

В современных условиях наиболее совер-

шенной формой профессиональной деятельности является преобразовательная, инновационная, творческая деятельность специалиста. Производству сегодня нужны самостоятельные, творческие специалисты, инициативные, предприимчивые, способные приносить прибыль, предлагать и разрабатывать идеи, находить нетрадиционные решения и реализовывать экономически выгодные проекты. А это невозможно выполнить без обращения профессионального образования к личностно-ориентированной технологии обучения и воспитания обучающихся. В этих условиях технология обучения, ориентированная на преподнесение и усвоение готовых знаний, не может быть признана рациональной и перспективной [3. 125-126].

Необходимы новые технологии образования, связанные с формированием интеллектуальной культуры и возвышение творческих способностей специалиста. Работа, осуществляемая в данном направлении, должна базироваться на педагогической технологии, основанной на концепции творческой деятельности. Успех дела во многом обуславливается квалификацией специалистов, их способностью творчески решать сложные научно-исследовательские, опытно-конструкторские и организационные задачи. Проблема формирования таких специалистов решается главным образом за рамками науки - как фундаментальной, так и прикладной - в системе высшего образования.

Важнейшая цель современного образования - дать специалисту не только необходимую подготовку, но и базу умений и навыков для продолжения учебы в течение всей профессиональной жизни. Научно-технический прогресс, прокладывающий путь цивилизации XXI века, судя по всему, сулит работу тем, кто сможет лучше других развить свои высшие интеллектуальные способности (способности к анализу, синтезу, оценке, а также гибкость ума и творчество) и реализовать себя как профессионально-творческую личность.

Основной задачей образования является развитие и саморазвитие человека как личности в процессе его обучения, а образовательный процесс рассматривается как единство обучения и воспитания. По мнению выдающегося педагога и психолога П.В. Каптерева: «...сущность образовательного процесса с внутренней стороны заключается в саморазвитии организма; передача важнейших культурных приобретений и обучение старшим поколением младшего есть только внешняя сторона процесса». Он выделяет три вида развития: рефлектирующее – подготовка к исследованию субъективного мира (человеческого духа), объективное – подготовка к исследованию объективного мира (природы) и системообразующее – к установлению логического порядка во всякой области фактов. Средством

первого служат языки (особенно латынь), второго – естественные науки, третьего – математика. Этим видам развития соответствуют таланты: гуманитарнонаучные, естественнонаучные, математические и две культуры – гуманитарная и естественнонаучная [4. 1172-1178].

Поэтому современный выпускник должен не только владеть специальными знаниями, умениями и навыками, но и знать, что он будет востребован на рынке труда. Необходимо прививать обучающимся интерес к накоплению знаний, самостоятельной деятельности и к самообразованию. Поэтому мотивация является главной движущей силой в поведении и деятельности человека, в том числе, и в процессе формирования будущего профессионала

Кроме того профессионально-творческая направленность обучения обусловлена не только характером их будущей работы, но и требованиями, предъявляемыми к будущим специалистам в условиях глубоких социально-экономических преобразований: высокий уровень умений реализовывать свои интеллектуальные возможности и творческий потенциал; компетентность и конкурентоспособность будущего специалиста; способность к саморазвитию. В активно внедряемых сегодня в профессиональном образовании государственных образовательных стандартах в общих требованиях к уровню образованности предусматривается, что выпускник должен быть способным к системному действию в профессиональной ситуации, к анализу и проектированию своей деятельности, самостоятельным действиям в условиях неопределенности, обладать устойчивым стремлением к самосовершенствованию (самопознанию, самоконтролю, самооценке, саморегуляции и саморазвитию), стремиться к творческой самореализации.

Следовательно, необходимость повышения качества профессиональной подготовки современного специалиста обусловлены потребностями общества в высокой квалификации будущих специалистов, определяемой как совокупность профессиональных знаний, умений и сформированность соответствующих предпосылок для успешной производственной деятельности в будущем. Поэтому принципиальное значение приобретает рассмотрение условий, оказывающих существенное влияние на достижение обучающимися высокого уровня знаний и умений, и содействующих развитию их профессиональных способностей [5.160].

Основная часть

Для обоснования психолого-педагогических условий, содействующих повышению качества профессиональной подготовки обучающихся необходимо уточнить, что нами понимается под таковыми, ибо в научной литературе высказываются различные точки зрения. Наиболее

обоснованными, на наш взгляд, является определение, данные теми исследователями, которые считают, что условие – это внешнее обстоятельство, оказывающее существенное влияние на протекание педагогического процесса, направленного на достижение планируемого результата.

В Словаре русского языка понятие «условия» рассматривается в трех основных значениях. Как условия могут характеризовать: 1) обстановку, в которой что-нибудь происходит, 2) обстоятельство, от которого что-нибудь зависит, а также 3) правила, введенные в определенной области деятельности.

Таким образом, понятие «условия» взаимодействует с предметом, который относится к явлениям, окружающим его, без которых он фигурировать не может. Совокупность определенных условий формируют среду его возникновения, существования, развития.

Н. Ипполитова и Н. Стерхова анализируют понимание понятия «условие» на современном этапе и приходят к выводу о том, что понятие «условие» является общенаучным, а его сущность в педагогике может быть охарактеризована как взаимосвязь причин и обстоятельств. Здесь важно понимание, что эта взаимосвязь причин и обстоятельств оказывает непосредственное влияние на развитие, воспитание и обучение человека, а также на конечные результаты этих процессов. При этом Н. Ипполитова и Н. Стерхова обобщают и конкретизируют разные группы условий, которые систематизированы по разным признакам. Отмечено, что по характеру воздействия существуют условия объективные и субъективные, по специфике объекта воздействия – условия общие и специфические, а также пространственные и другие. Авторы советуют при анализе конкретных педагогических ситуаций использовать группы условий, систематизированные по определенному признаку [6.8-14].

Следовательно, психолого-педагогические условия рассматриваются многими учеными как условия, которые должны обеспечить определенные педагогические меры воздействия на развитие личности субъектов или объектов педагогического процесса.

Анализ исследований, затрагивающих решение вопросов реализации психолого-педагогических условий, показал, что данный вид условий обладает следующими характерными признаками:

а) психолого-педагогические условия также рассматриваются учеными как совокупность возможностей образовательной и материально-пространственной среды, использование которых способствует повышению эффективности целостного педагогического процесса;

б) психолого-педагогические условия направлены, в первую очередь, на развитие лич-

ности субъектов педагогической системы (педагогов или воспитанников), что обеспечивает успешное решение задач целостного педагогического процесса;

в) основной функцией психолого-педагогических условий является организация мер педагогического взаимодействия, которые должны обеспечивать преобразование конкретных характеристик развития, воспитания и обучения личности, то есть воздействовать на личностный аспект педагогической системы;

г) совокупность психолого-педагогических условий должна подбираться с учетом структуры преобразуемой личностной характеристики субъекта педагогического процесса. [7. 62-74].

Вследствие этого важным условием, позволяющим качественно улучшить профессиональную подготовку специалистов, является *психологическая поддержка каждого обучающегося* в период его обучения. Начиная обучаясь нередко испытывает значительные затруднения в процессе обучения и нуждается в психологической поддержке, сущность которой раскрывается в:

1) выявлении причин различного рода затруднений, испытываемых обучающимися;

2) осуществлении психокоррекции в связи с различными проявлениями интеллектуального, эмоционального, волевого плана в поведении человека;

3) оказании помощи в решении проблем личного плана, в частности, связанных с профессиональным самоопределением и изменением социального статуса.

Сообразно этому особенно значима помощь психолога в начальный период адаптации личности к условиям обучения, которая происходит на различных уровнях: индивидуальном, личностном, социально-психологическом. У каждого обучающегося свой индивидуальный и временной период адаптации, который характеризуется, прежде всего, стремлением к достижению равновесия между психологическими и социальными потребностями, которое позволяет человеку достаточно гибко реагировать на воздействие различных факторов и активно включаться в процесс обучения.

На длительность названного периода оказывают влияние как объективные, так и субъективные факторы. К числу объективных факторов могут быть отнесены:

- изменение условий и режима трудовой деятельности (учение как вид трудовой деятельности);

- вхождение в новый коллектив, новую группу людей, каждый из членов которой имел ранее определенный статус, и который в настоящее время предстоит изменить;

- неопределенность цели учения (для некоторых обучаемых период профессиональной под-

готовки означает какое-то временное решение их вопросов);

- отсутствие индивидуального подхода к обучающимся со стороны преподавателей.

Наряду с объективными факторами весьма специфично проявляются и субъективные, среди которых особо следует выделить:

- умения обучающихся реально оценить свои психолого-физиологические данные и, что очень важно, особенности своей умственной деятельности;

- решение бытовых проблем;

- степень сформированности навыков систематической и самостоятельной работы;

- рациональное использование времени.

Не менее значимым условием повышения качества профессиональной подготовки обучающихся является *нацеленность на будущее*, позволяющая человеку быстрее осваивать ту или иную специальность или изменить ее в рамках данной профессии, лучше адаптироваться в новых условиях. Видение перспективы профессиональной деятельности детерминирует активный процесс учебной деятельности, содействует развитию познавательных возможностей, стремлению непрерывно пополнять свои знания и совершенствовать свое профессиональное мастерство. Для достижения ожидаемых, планируемых результатов необходимо проектировать цель, основываясь на квалификационных показателях конкретной специальности, что может затем найти свое отражение в различной степени подробности или обобщенности ее в каждом отдельном случае [8. 101-104].

Цель должна быть сформулирована таким образом, чтобы обучающиеся смогли уяснить, с помощью каких действий, каких способов они могут ее достигнуть, продвигаясь от незнания и незнанию, приобрести необходимые профессиональные умения и навыки. Осознание цели обучения содействует процессу перевода ее объективного значения в субъективный смысл, превращению ее в жизненно важную задачу, которая становится реальным смыслом активного включения в процесс учения и качественного усвоения, необходимых для успешной профессиональной деятельности знаний, умений и навыков.

Цели базируются на потребностно-мотивационной сфере в процессе развития личности и могут стать мотивами и внутренними стимулами учения. Следовательно, одним из психолого-педагогических условий совершенствования качества подготовки будущих специалистов будет являться *мотивация учения*.

Профессиональная подготовка будущих специалистов опирается на осознание личностных мотивов с учетом конечной цели обучения, реализации связи учебной и профессиональной деятельности, формирования профессиональ-

ной направленности [9.23]. Положительное отношение к учению формируется благодаря познавательным мотивам, среди которых особо выделяется познавательный интерес, являющийся важнейшим побудителем любой деятельности. Познавательный интерес проявляется в усилении внимания, целеустремленности, духовном обогащении обучающихся, в активизации познавательной деятельности по усвоению профессиональных знаний и умений, во влиянии на успешное формирование профессиональных интересов. Если познавательный интерес и профессиональный интерес становятся устойчиво доминирующими мотивами, то результатом их взаимодействия является формирование профессиональной направленности личности. Одновременно с профессиональной направленностью формируется очень важное качество - ответственность, определяющее внутреннюю позицию личности в профессионально значимой деятельности, и активизирующей становление специалиста. Развитие этого качества базируется на понимании социальной значимости труда по данной специальности, осознании потребности в активном овладении профессиональными знаниями, умениями и навыками, способности преодолевать возникающие затруднения и регулировать свое поведение [10].

Наряду с формированием положительных установок на качественное усвоение необходимых профессиональных знаний, умений и навыков в период адаптации у обучающихся должны создаваться предпосылки для *формирования психологической готовности к определенному виду профессиональной деятельности*. Так как эти предпосылки ведут к «Акме» в профессиональном развитии.

Профессиональное развитие личности - сложный, многоплановый процесс, требующий от личности не только развития профессиональных способностей, знаний, но и формирования мотивов профессиональной деятельности, которые представляют собой систему внутренних побуждений, вызывающих профессиональную активность человека, стремление к раскрытию профессионального «акме». Профессиональная деятельность личности является показателем профессионального развития специалиста.

В современных условиях, когда возрастает значение профессиональной компетентности личности, рассматриваемой как интегральной профессиональной способностью человека, возможностью и подготовленностью им решать профессиональные задачи определенного класса, актуальным является исследование «акме» в профессиональном развитии.

Профессиональное «акме» («акме» в профессиональном развитии) будет пониматься как психическое состояние, означающее высший для данной личности уровень ее профессио-

нального развития, который приходится на конкретный отрезок времени. [11].

Профессиональное «акме» - это психическое состояние, при котором личность реализует свои профессиональные способности, профессионально мобильна, это оптимум в профессиональном развитии человека. Б.Г. Ананьев под кульминацией понимал момент наивысшей продуктивности творчества и наибольшей значимости созданных человеком ценностей.

Следует заметить, что «акме» в развитии личности может не совпадать со временем развития профессионального «акме». Следует заметить, что Б.Г. Ананьев, А.А. Бодалев отмечали, что вершины развития личности могут являться источником для проявления «акме» в других сферах деятельности человека.

Профессиональное «акме» необходимо рассматривать как высокий уровень профессионализма, профессиональных достижений, которые достигает человек, это профессиональные результаты, которые воспринимаются и признаются профессиональным сообществом. Данные результаты проявляются не только в качественном выполнении профессиональных обязанностей, но и включением в свою деятельность специалистом новых задач, технологий, перевод опыта на научную основу (научные находки, открытия, концепции).

Анализируя специфику профессионального «акме» необходимо обратить внимание на развитие данного феномена в конкретной профессии, что во многом связано с такой характеристикой как профессионализм.

Профессионализм - это интегральная психологическая характеристика, отражающая уровень и характер овладения человеком профессией, являющейся показателем, что человек выполняет свою профессиональную деятельность на высоком уровне, определенном в данной профессии. Так как профессионализм включает в себя высокие результаты труда человека, эффективное выполнение им своей профессиональной деятельности в процессе взаимодействия с другими людьми, наличие профессионально важных качеств у личности, то понятие «профессионализма» охватывает три стороны труда:

- профессиональную деятельность,
- профессиональное общение,
- личность профессионала.

Профессиональная деятельность это активность человека, направленная на реализацию профессиональных знаний и умений с целью получения результата, отвечающего потребностям личности, профессиональной группы, общества. Профессиональное общение направлено на установление взаимодействия и сотрудничества с другими людьми для реализации профессиональных задач, повышения эффективности профессиональной деятельности. Личность профес-

сионала - это совокупность психических качеств, свойств, состояний человека труда, создающих возможности выполнения им профессиональной деятельности.

Профессионализм личности, может быть, достигнут и реализован за счет высокого уровня развития у человека профессиональной деятельности, профессионального общения и зрелости личности. Поэтому профессиональное «акме» является показателем профессионализма личности. Следует отметить, что внутренними условиями достижения профессионального «акме» являются: мотивация достижения, видение своего профессионального пути, стремление человека достичь вершины в профессии, высокий уровень профессиональных притязаний.

Рассмотрев проблему профессионального «акме» можно прийти к выводу, что данный феномен является показателем профессиональной компетентности личности. Профессиональная компетентность современного специалиста предполагает освоение и реализацию комплекса современных профессиональных знаний и практических навыков, их применение, и овладение человековедческими технологиями, в состав которых входит умение ориентироваться в социальных ситуациях, правильно определять личностные особенности, эмоциональные состояния других людей, рефлексия и выработка адекватных способов взаимодействия. Профессиональные достижения способствуют профессиональной мобилизации личности, развитию ее волевых качеств, мотивации на победу, стремление к дальнейшей профессиональной реализации.

Внутренними условиями достижения профессионального акме являются: мотивация достижения; активность человека, соответствующая наибольшей продуктивности его трудового поведения; «сильное» профессиональное целеполагание и построение своего профессионального пути по восходящей его траектории; стремление человека к достижению своего максимального уровня; высокий уровень притязаний, мотивация самореализации; способность мобилизовать имеющиеся в данный момент профессиональные возможности, сконцентрироваться на цели, способность к восстановлению после больших психологических затрат, стремление к сохранению и приумножению своих достижений.

Внешними условиями появления «акме» в профессиональном развитии является благоприятная и акмеологический насыщенная профессиональная среда, побуждающая человека к раскрытию его подлинных профессиональных возможностей, а также наличие «акме» – событий, могущих стать толчком к кульминациям, «пикам» в профессиональном развитии

Таким образом, «акме» в профессиональном

развитии выражаются в сформированности человека как субъекта профессиональной деятельности, профессионального общения, в зрелости его как личности профессионала, что, в свою очередь, означает возрастание разных видов профессиональной компетентности [12].

Необходимым условием повышения качества профессиональной подготовки является *совершенствование содержания, форм и методов обучения, которое* носит объективный и закономерный характер, что обусловлено, во-первых, стремлением привести содержание профессиональных знаний в соответствие с современным уровнем развития науки и техники, во-вторых, все возрастающими требованиями к качеству профессиональной подготовки специалистов.

Профессиональное становление обучающихся происходит в процессе углубленного изучения специальных дисциплин и нахождения самостоятельных решений производственных задач в области своей специализации. Главной особенностью содержания профессиональной подготовки является ориентация на конкретную практическую деятельность. В силу этого принципиально важным является обеспечение единства теоретической и практической деятельности, ее интеграции, вследствие чего должен измениться сам подход к определению содержания профессионального обучения. На первый план выдвигается прикладной характер подготовки специалистов, необходимость его отражения в содержании образования, в изменении социальной позиции обучаемого.

Реализация такого педагогического условия, как *интеграция теоретической и практической подготовки* может осуществляться по разным направлениям, одним из которых является усиление профессионализации учебных дисциплин путем тщательного отбора материала, служащего фундаментальной основой профессиональных знаний. Только на этой основе можно решать задачу формирования профессионального типа мышления, определяемого как способность к рассмотрению изучаемых явлений и процессов в их взаимосвязи и взаимообусловленности и синтезу знания из различных областей для успешного решения профессиональных задач.

Реализация данного условия требует существенной перестройки процесса обучения, предполагающей:

- постоянное совершенствования программного и методического обеспечения академических занятий и своевременного внесения корректив;

- интеграцию теоретических знаний по различным учебным дисциплинам, в результате чего у обучающихся формируется способность к междисциплинарным обобщениям на основе установления все новых и новых видов связей (внутри научной дисциплины, между научны-

ми дисциплинами, теоретическими знаниями и практическими умениями и т.д.), что влияет на результативность и непрерывность их познавательной деятельности;

- осознание и видение обучающимся возможностей применения ранее усвоенных теоретических знаний на практике и необходимости их дальнейшего углубления.

Оптимальный выбор организационных форм обучения является важнейшим дидактическим условием. Различные типы занятий, в процессе которых осуществляется овладение обучающимися знаниями и умениями, должны удовлетворять целому ряду требований, к числу которых могут быть отнесены:

- оптимальность структурного построения учебного занятия, которое должно представлять собой целостную систему, где взаимосвязаны цель, структурное построение, объем и содержание изучаемого материала, применяемые преподавателем методы, приемы и дидактические и технические средства обучения, характер познавательной деятельности обучающихся и её результаты;

- направленность занятий на решение реальных педагогических задач и ситуаций;

- планирование учебно-познавательную деятельность обучающихся и ее максимальная активизация с помощью различных методов, приемов и средств обучения, которые могут существенно отличаться по своей сущности, логической и мотивационной нагрузке, по уровням и характеру учебно-познавательной деятельности [13.42].

Наряду с совершенствованием форм и методов обучения и для повышения их эффективности, все шире используются современные медиа-средства. При этом следует помнить, что различные формы, методы и средства обучения могут сыграть весомую роль в изменении социальной позиции личности, а также повлиять на развитие в процессе обучения необходимых деловых качеств и готовности к профессиональной деятельности. К тому же для успешного формирования устойчивой мотивации к осуществлению педагогической деятельности как компонента профессиональной гибкости будущих педагогов, по нашему мнению, необходимо: использовать специфику интересов и мотивов обучающихся разных направлений обучения, использование интерактивных форм обучения, предполагающих непосредственное взаимодействие с пре-

подавателем, сформировать у обучающихся комплекс умений и навыков, необходимых для развития психических способностей, детерминирующих формирование искомого качества [14].

Заключение

Рассмотрев выше изложенные условия, хотелось бы остановиться еще на одном из ведущих условий повышения качества профессиональной подготовки обучающихся, которым является *оптимизация самостоятельной учебной работы*. Необходимость реализации данного условия предопределена тем, что в современных условиях для того, чтобы быть конкурентоспособным, специалист должен обладать самостоятельностью мышления, умениями быстро и оперативно решать производственные задачи, постоянно стремиться пополнять свои знания.

Самостоятельную работу следует рассматривать как вид учебно-познавательной деятельности, стимулирующей потребность в самообразовании, самообучении и непрерывном профессиональном совершенствовании. Самостоятельность человека, его способность без чужей-либо помощи квалифицированно выполнять работу, является важнейшим личностным показателем, позволяющим успешно достигать поставленных целей. Наличие такого показателя обязательно сказывается на умении специалиста самостоятельно пополнять свои знания, мотивировать себя на приобретение новых знаний, рационально планировать и организовывать собственную деятельность, что, безусловно, повышает эффективность его профессионального становления [15].

Таким образом, повышение качества профессиональной подготовки обучающихся обеспечивается реализацией комплекса психолого-педагогических условий, включающих:

- психологическую поддержку каждого обучающегося;
- нацеленность на будущее;
- мотивацию учения;
- формирование психологической готовности к определенному виду деятельности;
- интеграцию теоретической и практической подготовки;
- оптимальный выбор организационных форм обучения;
- оптимизацию самостоятельной учебной работы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана, г. Астана, 27 января 2014 года.
2. Концепция инновационного развития Республики Казахстан до 2020 г., Утвержденная указом Президента Республики Казахстан от 4.06.2018 г.
3. Тимофеева Е.М., Тимофеева А.С. Профессиональная подготовка студентов на современном эта-

пе развития общества // Успехи современного естествознания. – 2007. – №12-3. – С. 125-126;

4. Соколова И.Ю. Оценка и психолого-педагогические условия обеспечения качества образовательного процесса, качества подготовки специалистов // Фундаментальные исследования. – 2014. – №11-5. – С. 1172-1178;

5. Musalimov T., Bermukhambetova B., Barkov V., Tolegen Z. Studies of Future Bachelors of Pedagogical Conditions for the Formation of Legal Competence in the Learning Process // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №2 (116). – Б. 160–170.

6. Ипполитова Н. Анализ понятия «педагогические условия»: сущность, классификация / Н. Ипполитова, Н. Стерхова // General and Professional Education. – 2012. – №1. – Р. 8–14.

7. Андриенко Е.В. Психолого-педагогические условия формирования профессиональной зрелости учителя [Текст] / Е.В. Андриенко // Педагогическое образование и наука. - 2002. - №4. - С.62-74.

8. Куприянов Б.В. Современные подходы к определению сущности категории «педагогические условия» / Б.В. Куприянов, С.А. Дынина // Вестник Костромского гос. ун-та им. Н.А. Некрасова. – 2001. – №2. – С. 101–104.

9. Царапкина Ю.М. Педагогические условия подготовки будущих педагогов профессионального обучения по сельскохозяйственным специальностям/ автореф. ... канд. пед. наук. - М., 2009. - 23 с.

10. Аксенова Л. Н. Методология профессионального образования: учеб.–метод. пособие/ Л.Н. Аксенова, И.В. Морозова. – Минск : БНТУ, 2015. – 106 с.

11. Деркач А.А. Кузьмина Н.В. Акмеология: пути достижения вершин профессионализма. — М.: Луч, 1993.

12. Абдыров А.А. Кочкорбаева Э.Ш. К вопросу об акмеологическом подходе в системе образования. 15-я Международная научно-практическая конференция- «Акмеология профессионального образования». г. Екатеринбург, 2019

13. Кубрушко П.Ф. Формирование профессионально-познавательной активности обучающихся [Текст]: научно-информ. материал / П.Ф. Кубрушко, А.И. Мелентьева, Л.И. Назарова. – М.: МГАУ им. В.П. Горячкина, 2010. 42 с.

14. А.В. Савченков. Устойчивая мотивация к осуществлению педагогической деятельности как компонент профессиональной гибкости будущих педагогов. <http://sciforedu.ru/system/files/articles/pdf/09savchenkov1-20z.pdf>

15. Осипова Т.П. Формирование готовности студентов к профессиональному самосовершенствованию как основа профессиональной компетентности: Методическое пособие / Т.П. Осипова. – Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, 2012. – 76 с.

Сведения об авторах:

Абдыров А.М. - д.п.н., профессор, КазАТУ им. С.С. Сейфуллина, г. Нур-Султан, Казахстан, e-mail: abdyrov@rambler.ru

Кочкорбаева Эльмира Шабданбековна - студент PhD 3 курса специальности 5B012000 «Профессиональное обучение», КазАТУ им. С.С. Сейфуллина, г. Нур-Султан, Казахстан, e-mail: Elya_6061967@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Абдыров А.М. - педагогика ғылымдарының докторы, профессор, С.С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан, e-mail: abdyrov@rambler.ru

Кочкорбаева Эльмира Шабданбековна - 5B012000 «Кәсіптік оқыту» мамандығының 3 курс PhD студенті, С.С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан, e-mail: Elya_6061967@mail.ru

Information about the authors:

Abdyrov A.M. - Doctor of Pedagogical Sciences, professor, S.S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Nur-Sultan, Kazakhstan, e-mail: abdyrov@rambler.ru

Kochkorbayeva Elmira Shabdanbekovna – 3rd year PhD student of the specialty “Professional training”, S.S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Nur-Sultan, Kazakhstan, e-mail: Elya_6061967@mail.ru

Г.АБИЛКАСИМОВА¹, А.А. РЗАХАНОВА²
^{1,2} «Bolashaq» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: ¹Botam_@mail.ru, ²rzahanaika@mail.ru)

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация: Мақалада болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің шығармашылық ойлау қабілеттерін қалыптастыру жолдары мен олардың білім, білік және дағдыларының сапасын арттырудың тиімді тәсілдерінің мәселесі қарастырылған. Оқытудың маңызды міндеттерінің бірі бұл белсенді, шығармашылық, кәсіби дайындалған жеке тұлғаны қалыптастыру, оның дүниетанымы мен ойлау стилі қазіргі заманғы жағдайларға ғана емес, болашаққа да бағытталған деп көңіл бөлінеді. Зерттеудің негізгі әдістері мен тәсілдері бұл психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді теориялық талдау, байқау, жеке және ұжымдық әңгімелер, сауалнама жүргізу, тестілеу, шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру мәселесі бойынша мұрағаттан құжаттарды іріктеуді зерттеу, зерттелетін мәселе бойынша мақалада болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің өз педагогикалық тәжірибесін талдау, анықтау, іздеу және қалыптастыру эксперименттік деректерді статистикалық өңдеуде талданды. Авторлар шығармашылық ойлау қабілеттерінің тұжырымдамасы аясында көптеген ғалымдардың анықтамаларын талдап, зерттеу барысында болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің шығармашылық ойлау қабілеттерін қалыптастыру мәселесіне тоқталған, өйткені қазіргі қоғам оқу-тәрбие процесінің психологиялық-педагогикалық мәселелерін шешуге белсенді қатысатын және өзінің шығармашылық қабілеттерін барынша жандандыратын тұлғаға мұқтаж екенің анықтаған.

Түйіндемесөздер: бастауыш сынып мұғалімдері, білім беру, тұлға, шығармашылық, ойлау, қабілет.

ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация: В статье рассматривается проблема путей формирования творческого мышления будущих учителей начальных классов и эффективных способов повышения качества их знаний, умений и навыков. Одной из важнейших задач обучения является формирование активной, творческой, профессионально подготовленной личности, чье мировоззрение и стиль мышления ориентированы не только на современные ситуации, но и на будущее. Основные методы и приемы исследования это теоретический анализ психолого-педагогической литературы, наблюдение, индивидуальные и коллективные беседы, анкетирование, тестирование, изучение отбора документов из архива по проблеме формирования творческих способностей, анализ, выявление, поиск и формирование собственного педагогического опыта будущих учителей начальных классов, так же в статье по исследуемой проблеме проанализированы статистические обработки экспериментальных данных. Авторы, проанализировав определения многих ученых в рамках концепции творческого мышления, в ходе исследования остановились на проблеме формирования творческого мышления будущих учителей начальных классов, так как современное общество определило потребность в личности, активно участвующей в решении психолого-педагогических проблем учебно-воспитательного процесса и максимально активизирующей свои творческие способности.

Ключевые слова: учитель начальных классов, образование, личность, творчество, мышление, способность.

WAYS OF FORMING CREATIVE THINKING OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Abstract: The article deals with the problem of ways to form the creative thinking of future primary school teachers and effective ways to improve the quality of their knowledge, skills and abilities. One of the most important tasks of training is the formation of an active, creative, professionally trained personality, whose worldview and style of thinking are focused not only on current situations, but also on the future. The main methods and techniques of research are the theoretical analysis of psychological

and pedagogical literature, observation, individual and collective conversations, questionnaires, testing, studying the selection of documents from the archive on the problem of forming creative abilities, analysis, identification, search and formation of their own pedagogical experience of future primary school teachers, as well as statistical analysis of experimental data on the problem under study. The authors, having analyzed the definitions of many scientists within the framework of the concept of creative thinking, in the course of the study focused on the problem of forming the creative thinking of future primary school teachers, since modern society has identified the need for a person who actively participates in solving psychological and pedagogical problems of the educational process and maximally activates their creative abilities.

Key words: primary school teacher, education, personality, creativity, thinking, ability.

Қазақстан Республикасының 2030 жылдарға арналған стратегиялық даму бағдарламасында Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев халқымыздың болашағын тереңнен толғай отырып «Мемлекетіміздің ең басты дүниесі тек қана табиғи байлық емес, сонымен қатар жасөспірім ұрпағы, өйткені олар - біздің ұлтымыздың болашақ айнасы» дегені мәлім. Олай болса, жас ұрпаққа білім мен тәрбие беретін ұстаз - баға жетпес биік тұлға. Қазіргі уақыттың негізгі талаптарының бірі – білімді әлемнің бүтіндей бейнесін қабылдай алатын, шығармашылық таныммен тікелей қатынас жасайтын жаңаша, тәуелсіз ойлай алатын шығармашыл адамға айналдыру [1. <https://helpiks.org/5-7047.html>].

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту - оқу үдерісінің негізі, уақыт өте келе өзектілігін жоғалтпайтын, мұқият болуды және одан әрі дамуды қажет ететін педагогикалық мәселелер болып табылады. Үлгі емес деп ойлайтын шығармашылық адамдар өркениеттің прогресін әрдайым анықтап, қарапайым көрінетін құбылыстардан ерекше көре алды. Бүгінгі таңда білім беру үдерісінің алдында шығармашылық тұлғаны тәрбиелеу міндеті болып тұр.

Бастауыш білім беру бұл балаларға жалпы білім берудің алғашқы кезеңі. Бастауыш білім ала отырып, балалар қоршаған әлем, коммуникативті дағдылар және қолданбалы мәселелерді шешу туралы алғашқы білімді алады. Осы кезеңде баланың жеке тұлғасы қалыптасып, дами бастайды, бұл қоғам мен ел үшін бастауыш білім берудің маңыздылығын көрсетеді.

Бастауыш сынып мұғалімі - алғашқы төрт жылда жалпы немесе мамандандырылған мектептердегі балаларды оқытатын, сонымен қатар олармен мектептен тыс мекемелерде жұмыс істейтін білікті мұғалім [2. Таштауова Ж.Х., Теңізбаева Г. 2018. - №2/2 (56). - Б. 189-191].

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытуда, оларды шығармашыл тұлға ретінде тәрбиелеу маңызды рөлге ие. Әдебиетте [<https://psylist.net/obh/00160.htm>] «тұлға» ұғымына тоқтала кететін болсақ:

- қарым-қатынас, қызмет, мінез-құлықта өзін көрсететін әлеуметтік қатынастар мен тарихи процестің объектісі мен субъектісі (В.А. Ганзен, А.Н. Леонтьев);

- әлемнің таным және объективті өзгерісі

субъектісі, сөзге ие және еңбек қызметіне қабілетті ақылға қонымды адам (А.В. Петровский);

- адам үшін өзіне, қоғамға және қоршаған әлемге өзіндік көзқарасты анықтайтын, өмір бойы қалыптасатын жеке психологиялық ерекшеліктердің жиынтығы (Ю.В. Щербатых).

Шығармашыл тұлғаны дамыту - білім алушыларды субъективті немесе объективті жаңалыққа, бірегейлікке ие материалдық немесе материалдық емес өнімдерді жасау, үнемі жетілдіруге ұмтылу, белсенділіктің және ниеттің дамуы.

Шығармашыл тұлғаны А.Н. Лук - тәуекелшіл, өзінің кейде тіпті негізсіз болып көрінетін батыл ойларынан да қорытынды жасауға әзір, өзінде бар көп идеяны жария етуден жасқанбайтын кісі десе [https://www.studmed.ru/luk-an-myshlenie-ivtorchestvo_37abedce431.html].

Ю.З. Гильбух шығармашыл тұлғаның қасиеттерінің құрамына саналылықтың әртүрлі деңгейінде қалыптасатын жаңашылдыққа бағыттылықты жатқызатындығын атап өтеді [5. Гильбух Ю.З. 1985. - 176 с.].

Белгілі ғалым Қ.Жарықбаев [Жарикбаев К.В. 2006. - 429 с.] шығармашыл тұлғаны басқалардан көмек күтпей, мәселені шешуде басқа біреудің әдісін қайталамай, қалайда өзі шешуге тырысатын адам деп сипаттайды.

Шығармашылыққа, жаңа тың нәрсе жасау тән десек, ертеден белгілі нәрсені қайталауды шығармашылық деп айтуға болмайды, бірақ бұрыннан белгілі, таныс нәрселердің өзінен қандай да бір ерекшелік табу, оны жаңаша түрде жасау, ерекше қасиеттерін табу шығармашылыққа тән құбылыс. «Шығармашылық» сөзі «шығару», «ойлап табу» дегенді білдіреді, демек, жаңа нәрсе ойлап табу, сол арқылы жетістікке қол жеткізу.

Философиялық сөздікте «шығармашылық қайталанбайтын тарихи қоғамдық мәні бар, жоғары сападағы жаңалық ашатын іс-әрекет» - деп түсіндіріледі [7. Р.Н. Нұрғалиев, Ақтамбетов Ж.В. - 1996. - 521 б.].

Студенттердің шығармашылық ойлауын дамытуда шығармашылық сабақтарды өткізудің, олардың өз бетімен ізденіп, шығармашыл ой-өрісін арттыруда алатын маңызы өте ерекше. Студенттердің шығармашылық ойлауы артуы үшін белсенді формалар мен әдістерді қолдану керек: әңгімелесу, пікірталас, ойындар, тартыстар, жорықтар мен сайыстар, сұхбат, байқаулар, олимпиадалар, бақылаулар, шығармашылық еңбек,

жобалар, дербес сабақтар.

Сонымен, білім беру мекемелерінде негізгі қызмет түрі сабақ болып табылады. Студенттердің шығармашылық ойлауын тиімді дамыту мақсатында сабақ формаларын таңдауда, ең қызықтыруы мүмкін және қиял әрекетін қосуға болатын, ойландыратын, әр түрлі нұсқаларды ұсына алатын сабақтарды таңдау қажет.

Оқу материалын ауызша баяндау кезінде студенттердің шығармашылық белсенділігіне мәселелік оқыту тәсілдерімен қол жеткізуге болады:

- болжамдар ұсыну;
- мәселелік сұрақтар қою;
- пікірталастар ұйымдастыру.

Зертханалық сабақтарда зерттеу сипатындағы тапсырмаларды, қателерді іздеу бойынша есептерді қолдануға болады. Өзіндік және бақылау жұмыстарына бірқатар жағдайларда стандартты емес тапсырмаларды қосуға болады.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің шығармашылық ойлауын дамытуда маңызды орын, сабақта да, қосымша уақытта да ұйымдастыруға болатын жобалық зерттеу қызметі болып табылады. Ол тек шығармашылық ойлауды ғана емес, сонымен қатар білім алушылардың дербестігін, олардың коммуникативтік дағдыларын, сондай-ақ өзін-өзі таныстыру (зерттеу жобасының қорытынды кезеңі-көпшілік алдында қорғау) қабілетін дамыту үшін өте қолайлы. Зерттеу жұмысының негізі - студенттердің түрлі мәселелерді қою және шешу бойынша өзіндік қызметі болып табылады.

Тәлімгердің міндеті бұл баланы оның жеке мүдделеріне сәйкес бағыттау, оны зерттеу жүргізуге, жұмысты орындауға ынталандыру. Ол кезде білім алушы өзі белсенділік танытады, өз алдына мақсат, міндеттер қояды, туындаған сұрақтарға жауап табады, жаңа білім мен іскерлікке өз бетінше ие болады, бұл оның зияткерлік және шығармашылық дамуына ықпал етеді.

Студенттердің шығармашылық ойлауын дамытуда сабақтан тыс іс-әрекет, сондай-ақ қосымша білім алуда үлкен рөл атқарады. Жұмыстың бұл бағыттары ұжымдық және жеке шығармашылықпен үйлеседі: халық кәсіпшілігі орталықтары, көркем шеберханалар, би студиялары, өнер мектептері, тарихи және өлкетану үйірмелері, спорт секциялары және т.б.

Дегенмен, бұл жерде белсенділік студенттің өзінен шығады, педагогтың міндеті оны қолдау, көмек көрсету, бағыттау, оның оқуына, шығармашылығын дамытуға ықпал ету болып табылады.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің шығармашылық ойлауын дамыту мақсатында білім беру үдерісін ұйымдастырудың басқа да мүмкіндіктері мен нысандарын атап өтуге болады [8. Нұрахметов Г.]:

- студенттер өз шығармашылық қызметінің ұсақ-түйектерін, суреттерін және басқа да өнімдерін ұсына алатын фестивальдар мен конкурстарын өткізу;

- пән олимпиадаларын және ғылыми-зерттеу конкурстарын өткізу, онда балаларға стандартты емес тапсырмаларды немесе кешенді мәселелерді шешуге мүмкіндік беріледі;

- педагогикалық шеберханалардың технологиясын, модульдік технологияны, кейс-стади, бейімдік оқыту технологиясын және т.б. қолдану.

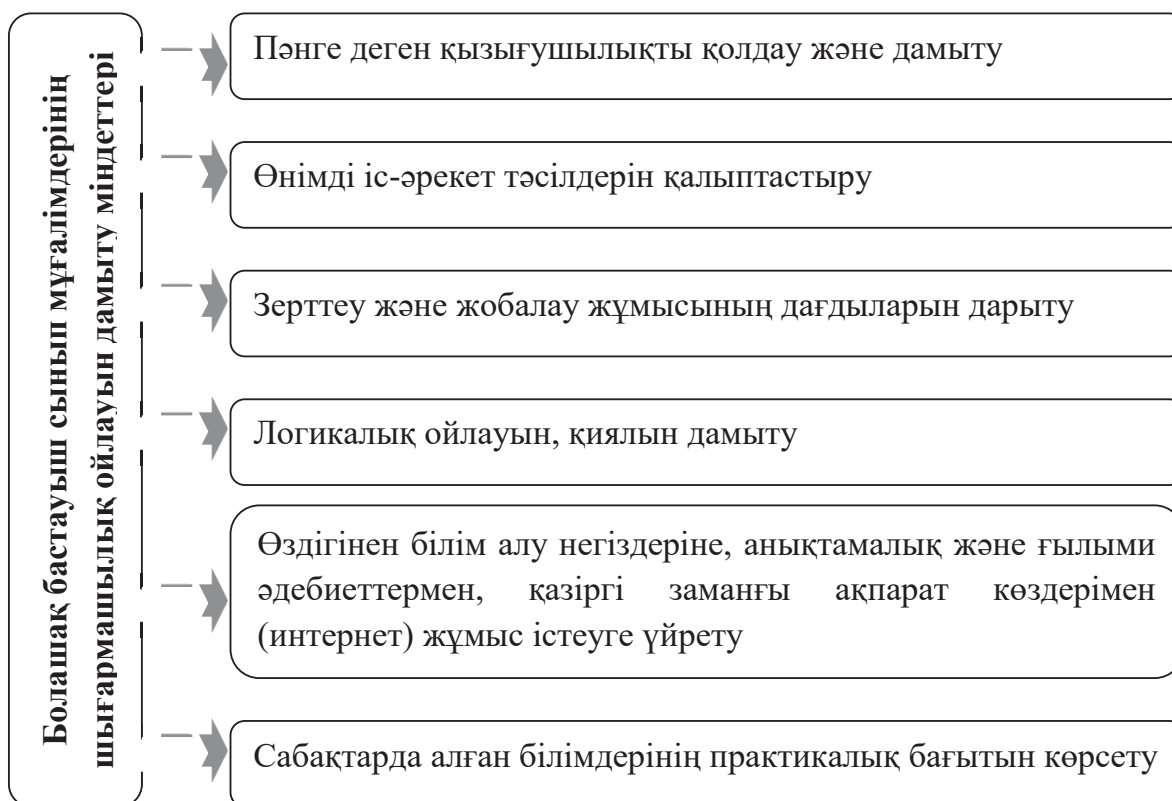
Сонымен қатар, студенттің шығармашылық ойлауын дамытуда, оқу үрдісі барысында әртүрлі ақпарат түрлерін (мәтін, дыбыс, бейне, анимация, графика және т.б.), дидактикалық мүмкіндіктерді сауатты қолдану болып табылады.

Шығармашылық тәсіл, оның қайталанбастығы, тәсілдердің, әдістер мен формалардың алуан түрлілігімен қанықтығы сабақ құрудағы тиімділікті қамтамасыз ете алады. Сабақты дайындау және өткізу кезінде мультимедиялық және интерактивті технологияларды қолдану:

1. Оқу сабақтарында студенттердің шығармашылық ойлауын дамыту;
2. Оқу үдерісін дараландыру (оны студенттердің жеке ерекшеліктеріне бейімдеу);
3. Түрлі қызмет тәсілдерін ескере отырып, оқу үдерісін ұйымдастыру;
4. Нақты құрылымдалған және кезеңімен ұйымдастырылған оқу ақпаратының үлкен көлемін жинақы ұсыну;
5. Көрнекі қабылдауды күшейту және оқу материалын меңгеруді жеңілдету;
6. Студенттердің танымдық қызметін жандандыру болып табылады.

Оқытушының негізгі міндеттерінің бірі - студенттен шығармашылық тәсіл талап ететін тапсырмалар жүйесі негізінде шығармашыл тұлғасын дамыту. Тапсырмалар білім алушылардың мүмкіндігіне қарай беріліп, оларға өз-өзіне сенімділікті тәрбиелеу үшін қажет. Әрбір студент сабақта белсенді және қызықты жұмыс істеуі өте маңызды.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің шығармашылық ойлауын дамыту мақсатын алға қойып, бірқатар міндеттерді атауға болады (1 сурет):

Сурет 1. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің шығармашылық ойлауын дамыту міндеттері

Олардың шешімі оқу үдерісін студенттерге және оқытушыларға да қызықты етуге мүмкіндік береді. Осыған орай, оқытудың әр түрлі әдістерін қолдануға болады: сөздік, теориялық білімнің жоғары деңгейін көрсетуге мүмкіндік береді; көрнекі-бейнелі ойлау қабілеті бар балаларды белсендіруге мүмкіндік беретін көрнекі (демонстрациялар, иллюстрациялар, бейнематериалдарды қарау); практикалық (зертханалық жұмыстар, зерттеу есептері), олар шығармашылық үшін бір уақытта кең ауқым жасай отырып, практикалық дағдыларды қалыптастырады.

Осыған байланысты, шығармашылық ойлау дегеніміз бұл студенттің белсенділігі мен дербес іс-әрекетінің ең жоғарғы түрі. Шығармашылық бағыттағы тапсырмалар студенттің білім деңгейін - студенттік деңгейден шығармашылық деңгейге көтеруге жол ашады.

Сабақ барысында студенттің ізденушілік-зерттеушілік әрекетін ұйымдастыруды басты назарда ұстау керек. Өзінің бұған дейінгі білетін білігінің жаңа мәселені шешуге жеткіліксіз екенін сезінетідей жағдайға тірелуі керек. Сонда ғана ол білуге ықыластанады, әрекеттенеді. Сабақ барысында мұғалім ұйымдастырушы, бағыттаушы адам ретінде болуы тиіс. Әр студентке өз ойын, пікірін айтуға мүмкіндік беріледі, жауаптар тыңдалады. Әрқайсысы өз тұжырымын дәлелдеуге талпыныс жасайды.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің шығармашылық ойлауын дамыту көбінесе студенттің жалпы, психологиялық-педагогикалық, пәндік және әдістемелік дайындығының мазмұны мен сапасымен анықталады. Бұған қандай да бір дәрежеде оқу-тәрбие жұмысының барлық жүйесі «жұмыс істейді». Бірақ тек аудиториялық қызмет аясында ғана студенттің шығармашылығын дамыту оңай емес, ол үшін оңтайлы жағдай жасау керек. Дегенмен, оқу орнының міндеті мемлекеттік білім беру стандартының талаптарын орындау, сонымен қатар болашақ маманның шығармашылығын дамыту болып табылады. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, мұндай резерв аудиториядан тыс жұмыс болуы мүмкін.

Сонымен, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің шығармашылық ойлауын қалыптастыруда сабақтарды түрлендіріп өткізудің маңызы ерекше. Мұндай сабақтардың тиімділігін атап өтсек бұл сабақ құрылымының ұйымдастырылуы, студенттердің іс-әрекетін бақылауға қолайлылық, оқу-танымдық тапсырмаларды орындаудағы ұжымдық бірлескен әрекеттің жүзеге асуы, оқыту уақытының үнемделуі. Білім беру мекемелеріндегі оқу үдерісі студенттердің іздеп-паздығын, танымдылық белсенділігін арттырып, шығармашылық әлеуетін дамытуында жол ашуы қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІ:

1. <https://helpiks.org/5-7047.html>
2. Таштауова Ж.Х., Теңізбаева Г. Болашақ бастауыш сынып мұғалімін инновациялық іс-әрекетке даярлау үдерісі // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. Педагогика. - 2018. - №2/2 (56). - Б. 189-191.
3. <https://psylist.net/obh/00160.htm>
4. https://www.studmed.ru/luk-an-myshlenie-i-tvorchestvo_37abedce431.html
5. Гильбух Ю.З. Психолого-педагогические основы индивидуального подхода к слабоподготовленным ученикам: - Киев : Рад. шк., 1985. - 176 с.]
6. Жарикбаев К.Б. Психологическая наука Казахстана в XX веке. – Алматы: Издательство «Эверо», 2006. – 429 с.
7. Философиялық сөздік. Редкол: Р.Н. Нұрғалиев, Ақтамбетов Ж.Б. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1996. - 521 б.
8. Нұрахметов Г. Шығармашылық жұмыстар - оқушының қозғаушы күші. /Бастауыш мектеп/ №2-2006.

REFERENCES:

1. <https://helpiks.org/5-7047.html>
2. Tashtauova Zh.H. Tengizbayeva G. The process of preparing the future primary school teacher for innovative activities // science and life of Kazakhstan. Pedagogy. - 2018. - №2/2 (56). - P. 189-191.
3. <https://psylist.net/obh/00160.htm>
4. https://www.studmed.ru/luk-an-myshlenie-i-tvorchestvo_37abedce431.html
5. Gilbukh Yu.Z. Psychological and pedagogical bases of individual approach to weak-willed students: - Kiev : Rad. SK., 1985. - 176 P.]
6. Zharikbayev K.B. Psychological Science of Kazakhstan in the XX century. - Almaty: Publishing House «Evero», 2006. - 429 P.
7. Philosophical Dictionary. Redkol: R.N. Nurgaliyev, Aktambetov Zh.B. - Almaty: «Kazakh encyclopedia», 1996. - 521 P.
8. Nurakhmetov G. Creative works are the driving force of the student. / Primary school / №2-2006.

Сведения об авторах:

Абилкасимова Гульзам - кандидат педагогических наук, доцент кафедры «Педагогика и психология» Академии «Bolashaq», г.Караганда, ул. Ерубаяева, 16, 87014084044, Botam_@mail.ru
Рзаханова Айгерим Амангельдықызы - магистрант 2 курса специальности «Педагогика и психология» Академии «Bolashaq», г.Караганда, ул. Ерубаяева, 16, 87086205728, rzahanaika@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Абилкасимова Гульзам - «Bolashaq» Академиясы, педагогика ғылымдарының кандидаты, «Педагогика және психология» кафедрасының доценті, Қарағанды қаласы, Ерубаяев көшесі 16, 87014084044, Botam_@mail.ru

Рзаханова Айгерим Амангельдықызы - «Bolashaq» Академиясы, «Педагогика және психология» мамандығының 2 курс магистранты, Қарағанды қаласы, Ерубаяев көшесі 16, 87086205728, rzahanaika@mail.ru

Information about the authors:

Abilkasimova Gulzam - candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of «Pedagogy and Psychology» of the Academy «Bolashaq», Karaganda, Erubaeva str., 16, 87014084044, Botam_@mail.ru

Rzakhanova Aigerim Amangeldykyzy - 2 nd year Master's student of the specialty «Pedagogy and Psychology» of the Academy «Bolashaq», Karaganda, Erubaeva str., 16, 87086205728, rzahanaika@mail.ru

АСТАМБАЕВА Ж.К.¹, ЖҰМАБАЕВА Ә.Е.²¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан²Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: ¹zhupat66@mail.ru, ²aziya_e@mail.ru)

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК-МАТЕМАТИКАЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ ТҰҒЫРЛАРЫ

Аңдатпа. Бәсекеге қабілетті, әдістемелік тұрғыдан сауатты, білікті маман дайындау – педагогикалық жоғары оқу орындарының алдына қойылған заманауи міндеттердің бірі. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің әдістемелік-математикалық сауаттылығын дамыту аталмыш мәселені шешудің бір бағыты болып отыр. Болашақ маманның әдістемелік-математикалық сауаттылығын дамытудың негізіне қазіргі таңда жүйелілік, іс-әрекеттік, антропологиялық, аксиологиялық және құзыреттілік тұғырлары алынып отыр. Мақалада осы тұғырлардың әрқайсысының болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің әдістемелік-математикалық сауаттылығын дамытудағы рөлі, мәні мен маңызы қарастырылады. Мақалада жүйелілік тұғыры бастауыш математикасының материалдарын қарастыру барысында жүйелілік ұстанымының жүзеге асырылатыны, іс-әрекеттік тұғыр болашақ бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби іс-әрекетіне дайындығы мен оларды ұйымдастыру, антропологиялық тұғыр болашақ маманның адамды, нақты жағдайда бастауыш сынып оқушысын оқыту, тәрбиелеу және дамыту, аксиологиялық тұғыр баланың қоршаған ортадағы ұлттық, адами, рухани құндылықтарды бойына сіңіру, құзыреттілік тұғыр болашақ маманның білімі, білігі, дағдысы және өмірдегі тәжірибесін қолдана алу құзыреттіліктерін дамытуға бағытталғандығы жайлы айтылады.

Түйін сөздер: тұғыр, жүйелілік, іс-әрекеттік, антропологиялық, аксиологиялық, құзыреттілік тұғырлар.

МЕТОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ РАЗВИТИЯ МЕТОДИКО-МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. Подготовка конкурентоспособного, методически грамотного, квалифицированного специалиста – одна из современных задач, поставленных перед педагогическим вузом. Развитие методико-математической грамотности будущих учителей начальных классов является одной из этих задач. В основу развития методико-математической грамотности будущих учителей начальных классов взяты системный, деятельностный, антропологический, аксиологический и компетентностный подходы. В статье рассматриваются роль, сущность и важность каждого из этих подходов в развитии методико-математической грамотности будущих учителей начальных классов. В статье говорится о том, что системный подход реализуется через систематический принцип, деятельностный подход – подготовки будущих учителей начальных классов к профессиональной деятельности и ее организации, антропологический подход – обучение, воспитание и развитие человека, в частности ученика начальных классов, аксиологический подход – привитие ребенку национальных, общечеловеческих, духовных ценностей окружающего мира, компетентностный подход – развитие компетентности использования будущими специалистами знаний, умений, навыков и жизненного опыта.

Ключевые слова: подход, системный, деятельностный, антропологический, аксиологический, компетентностный подходы.

METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF METHODOLOGICAL AND MATHEMATICAL LITERACY OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Abstract. Preparation of a competent, methodically competent, qualified specialist is the one of the modern tasks set for the pedagogical high school. The development of methodological and mathematical literacy of future primary school teachers is one of these tasks. The system, activity, anthropological, axiological and competence approaches are taken as the basis for the development of methodological and mathematical literacy of future primary school teachers. The article discusses the role, essence and importance of each of these approaches in the development of methodological and mathematical literacy of future primary school teachers. The article says that the system approach is implemented through a

systematic principle, activity approach-training future primary school teachers to professional activity and its organization, anthropological approach-training, education and development of a person, in particular a primary school student, axiological approach-instilling in the child national, universal, spiritual values of the world, competence approach - the development of competence for future specialists to use knowledge, skills and life experience.

Key words: approach, system, activity, anthropological, axiological, competence-based approaches.

1. Кіріспе

Қоғамдағы, соның ішіндегі білім беру сала-сындағы болып жатқан өзгерістер мен үдерістер соңғы жылдары педагогикалық білім алушы болашақ мамандарға, олардың кәсіби дайындықта-рына елеулі талаптар қоюда. Қазақстандағы жоғары оқу орындарын модернизациялау – жалпы қазақстандық білім беру жүйесін түбегейлі жаңартудың бөлінбейтін бөлшегі. Мемлекеттің әлеуметтік сұранысы жоғары оқу орындарын бітірушілерден жоғары білімді, құзіретті, шығармашылық, бәсекеге қабілетті тұлға, өз мамандығын жақсы меңгерген мұғалім болуын талап етеді. Сондықтан болашақ мамандардың әдістемелік-математикалық сауаттылығын дамыту мәселесі осындай мамандар дайындаудың алғышарты болып табылады.

Жалпы алғанда, болашақ мамандардың сауаттылығын дамыту мәселесі арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырылмаған, тек Н.М.Евтыхованың мақаласында бастауыш сынып мұғалімдерінің функционалдық сауаттылығын қалыптастыру, Н.А.Егорованың монографиясында шет тілі оқытушыларының әдістемелік сауаттылығын дамыту мәселелері ғана көтерілген, негізінен, бастауыш сынып оқушыларының сауаттылығын дамыту мәселесіне ерекше көңіл бөлінеді. Сондықтан біз өз зерттеуімізде болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің әдістемелік-математикалық сауаттылығын дамытудағы түрлі жаңа тұғырлар тоқталмақпыз. Педагогика ғылымының әдіснамасы мен әдістемесінде көтеріліп жүрген тұғырлардың болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің әдістемелік-математикалық сауаттылығын дамытудағы рөліне тоқталмақпыз. Бұл мәселені көтермес бұрын біз көптеген тұғырлардың ішінен өз зерттеуімізге қатыстысын таңдап алуды жөн көрдік.

2. Зерттеудің әдіснамасы.

Педагогикадағы іс-әрекеттік тұғыр (А.Дистервег, Г.И.Щукина, В.С.Ильин, Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдов, П.Я.Гальперин, Н.Ф.Талызина, т.б.); педагогикадағы жүйелілік тұғыр (А.Т. Куракин, Л.Н. Новикова, Н.В. Кузьмина, А.П. Ковалев, Я. Скалкова, С.И. Архангельский, В.П.Беспалько, Н.В. Бордовская, Т.Г. Галиев және т.б.); *антропологиялық тұғырды зерттеушілер* (Ш.А. Аманашвили, Б.М. Бим-Бад, В.И. Максакова, т.б.); аксиологиялық тұғыр (В.А.Караковский, А.В.Кирьякова, И.Б.Котова, Г.И.Чижакова, Е.Н.Шиянов, Н.Е.Щуркова, Е.А.Ямбург); құзыреттілік тұғыры (Дж. Равен, Р. Уайт, Н.Хомский, А.В.Хуторской, Н.В.Кузьмина, Б.Т.Барсай, А.К.Маркова, А.Т.Чакликова, С.С.Құнанбаева,

Г.М. Касимова, т.б.).

3. Зерттеудің нәтижесі.

Ерекше ғылыми категория ретінде «тұғыр» кез келген педагогикалық теорияның ғана емес, тәжірибенің де негізін қалыптастырады деп есептеледі, осы тұғырдың өзі оқытудың, тәрбие және білім берудің ұстанымдары мен әдістерін қалыптастырудың негізіне жатады. Заманауи педагогикалық ғылым тұғырды қандай да бір мәселеге немесе құбылысқа қатысты белгілі бір позиция ретінде қарастырады. Ал негізінде «тұғыр» нысанды қарастырудың немесе жобалаудың теориялық және (немесе) логикалық негіздеме-сі; қандай да бір идеяның немесе ұстанымның негізінде әрекетті жүзеге асырудың амалдары мен тәсілдерінің жиынтығы деп түсіну қажет. Тұғыр педагогикалық шындықтың рәсімделген тұғырнамасын бейнелейді. Ғылыми-педагогикалық әдебиеттердегі «тұғыр» ұғымына әр түрлі анықтамалар келтіріледі. Мысалы, Қазақстандық әдіснамашы ғалымы Ш.Таубаева «Тұғыр» ұғымы педагогикада ғылымның пайдаланатын нақтылы тәсілі, элементі ретінде қолданылады. Тұғыр – бұл ғылыми-педагогикалық қызметтің қандай да бір үдерісінің элементі, жеке әрекеті» деген анықтама береді [Таубаева Ш.Т., 2013, 99].

РБА академигі Е.В.Бондаревский «тұғыр деп педагог-ізденуші немесе педагог-практиктің өз әрекетінде білім беру парадигмасы қабылдаған талаптарға сай зерттеушілік және практикалық әрекеттердің өзара байланысты құндылықтарды, мақсаттар, ұстанымдар, әдістерді жүзеге асыруға саналы түрде бағытталуы» деп атайды [Кукуев А.И., 2009, 8].

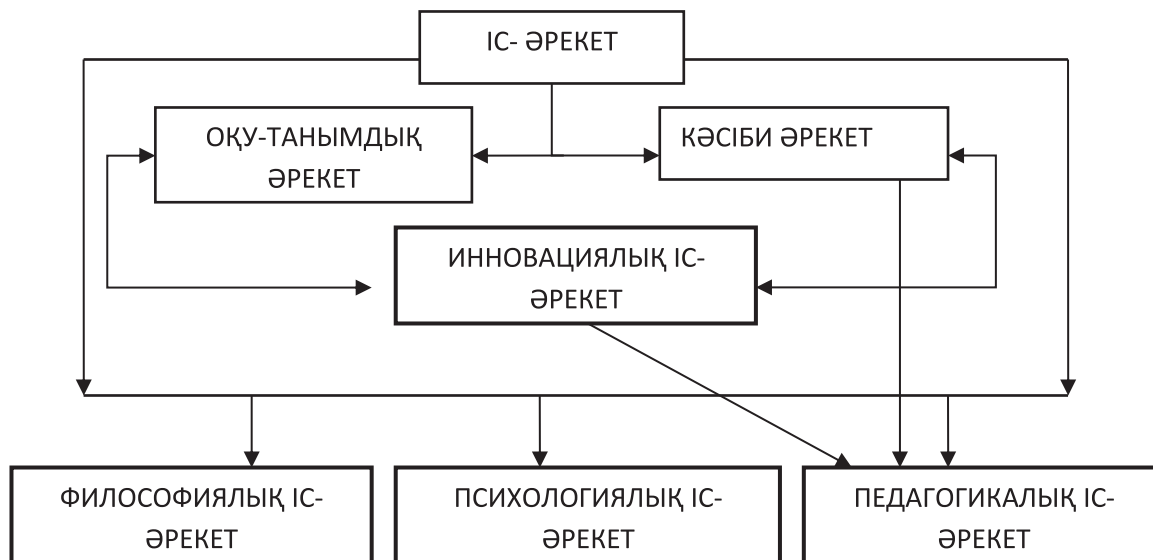
Болашақ мамандардың әдістемелік-математикалық сауаттылығын дамытудың негізгі жаңа тұғырларына, біздің ойымызша, іс-әрекеттік, жүйелілік, антропологиялық, аксиологиялық және құзыреттілік тұғырларды жатқызуға болады. Ендігі ретте әр тұғырдың болашақ мамандардың әдістемелік-сауаттылығын дамытудағы рөліне тоқталамыз.

Оқытудың іс-әрекеттік теориясының негізі А.Дистервегтің еңбектерінен бастау алады. Іс-әрекеттік теорияның жекелеген бағыттарының негізін салушылар іс-әрекеттің біртұтас құрылымының әр түрлі компоненттеріне (Д.Б.Эльконин-В.В.Давыдовтың мазмұнды жалпылау теориясы; П.Я.Гальперин-Н.Ф.Талызналардың ақыл-ой әрекетін кезеңдер бойынша қалыптастыру теориясы; А.Бандура-Е.Маккобидің әлеуметтік үйрету теориясы; Д.Бруннер-С.Пайперттің оқытудың когнитивтік теориясы) ерекше мән береді [Анд-

риенко А.В., 2001, 18].

Р.М.Қоянбаевтың қысқаша педагогикалық сөздігінде: «іс-әрекет – (деятельность) мазмұны қоршаған ортаны мақсатқа сай өзгерту және түрлендіру болып табылатын қатынастың арнайы түрі» ретінде анықталады [Қоянбаев Р.М., 1999, 63].

«Іс-әрекет» ұғымына берілген жоғарыдағы анықтамаларды талдай келе, болашақ бастауыш сыныптар мұғалімдерінің әдістемелік-математикалық сауаттылығын дамытуда 1-суреттегідей іс-әрекет түрлерін жүзеге асыру қажет екендігі анықталады.

Сурет 1 – Іс-әрекеттің түрлері

Іс-әрекеттік тұғыр – адам санасының және оның жеке тұлғасының қалыптасуына бағытталған адам әрекетінің үдерісі. Болашақ маман қоршаған ортамен байланысқа түсе отырып, өзін-өзі қалыптастыруға күш салады. Болашақ маман «Математиканы оқыту әдістемесі» пәнінен өзінің кәсібіне қажет болатын білімді зерттеушілік өзіндік әрекет барысында «ашуға» үйренеді. Қандай да бір әрекеттің нәтижесінде ғана студент болашақ маман болуға дайындалады, математиканың әдістемесін игерудегі түрлі әдістер мен тәсілдерді пайдалана отырып, өзін-өзі дамытады, оның тұлғасының өзін-өзі белсендіруі жүзеге асады.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің әдістемелік-математикалық сауаттылықтарын дамытудың негізіне алынатын келесі тұғыр – жүйелілік тұғыры.

Жүйелілік тұғыр – бұл өзара байланысты элементтердің (компоненттердің) жиынтығы ретінде қарастырылатын, шығу (мақсат), ену (ресурстар), сыртқы ортамен байланысы, кері байланысы бар кез келген жүйесі болатын тұғыр.

Математиканы оқыту әдістемесі – тақырыптары өзара байланысты жүйелі ғылым. «Математиканы оқыту әдістемесі» пәнін жүйе тұрғысынан қарастыратын болсақ, онда оны құрайтын компоненттер, олардың қарастырылу реті, олардың қызметтері, материалдардың маңыздылығына қарай орналасуы мен қарастырылуы, жүйе құраушылық факторларды анықтау, өзге де материалдармен байланысы қарастырылуы тиіс.

Болашақ мамандар математиканы оқыту мә-

селесін игере отырып, бағдарламалық білім мазмұны мен оқулықтар, оқыту құралдарындағы материалдарды әр қырынан және бірнеше тәсілмен шешуге болатын жолдарын қарастырады, бүтіндей материалдан оның құрамды бөліктерін бөліп ала алады және керісінше, жекелеген мәліметтерді жинап, біртұтас жүйе ретіне келтіре алу бағытында жұмыс жасады.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдері 1-4-сыныптарға арналған «Математика» оқу бағдарламасын оқып үйрену, зерттеу, талдау барысында жүйелілікті анықтауға үйренеді. Бастауыштың математикалық білім мазмұны негізгі бес бөлімнен тұрады: «Сандар және шамалар», «Алгебра элементтері», «Геометрия элементтері», «Жиын. Логика элементтері», «Математикалық модельдеу» [Оқу бағдарламасы, 2018, 5]. Осы бөлімдерді қарастыру әдістемесінің өзі белгілі бір жүйе бойынша жүзеге асырылады. Мысалы: «Сандар және шамалар» бөлімінің «Натурал сандар және 0 саны» бөлімшесінің материалдары төмендегідей ретпен қарастырылады:

- 1) 10 көлеміндегі сандар нумерациясы;
- 2) 11-20-ға дейінгі сандар;
- 3) 100-ге дейінгі сандар;
- 4) 1000-ға дейінгі сандар;
- 5) Көп таңбалы сандар.
- 6) Бөлшек сандар.

Студенттер бастауыш сынып оқушыларының 0-ден 100000-ға дейінгі теріс емес бүтін сандардың және бөлшек сандардың нумерациясын оқып үйренді. Сонымен бірге, ол нумерациялық

материалдардың осындай ретпен қарастырылуы белгілі бір жүйе бойынша жүргізілетінін практикалық сабақтарда игерді. 0 саны мен 10-ға дейінгі сандармен танысқаннан кейін оқушылардың осы кезеңде алған білімі, білігі мен дағдысы, тіпті құзыреттіліктері, келесі концентр материалдарын оқуда жүзеге асырылады. Ал 100-ге дейінгі сандардың нумерациясын оқып үйренгеннен кейін 1000-ға дейінгі сандардың нумерациясын қарастыру аналогия түрінде, яғни алдыңғы алынған білім, білікті жаңа жағдайда қолдануға ұласады. Осы материалды оқытып үйретудің әдістемесін жоғары деңгейде игерген болашақ маман материалдардың белгілі бір жүйе бойынша жүзеге

асырылғанын, тіпті оқушылардың өздерінің ізденімпаздық, зерттеушілік әрекеттерін ұйымдастыра отырып, өздіктерінен білімді «ашуға», білімдерін жүйелеуге дейінгі әрекеттермен айналысуға болатынын біледі.

Бастауыш сынып оқушыларының барлығының бірдей деңгейде игеруі тиіс болып табылатын келесі материал – «Сандарға амалдар қолдану». Бұл – оқу бағдарламасының «Сандар және шамалар» бөлімінің келесі бөлімшесі. Бастауыш сынып математикасының бағдарламасын талдау барысында студенттердің өздеріне қарастырылып отырған материалдағы жүйелілікті анықтатуға болады.

Кесте 1 – «Сандар және шамалар» бөлімінен үзінді

1-бөлім: Сандар мен шамалар				
Бөлімше	1-сынып	2-сынып	3-сынып	4-сынып
1.2 Сан-дар мен амал орын-дау	1.1.2.4 біртаңбалы сандарды ондықтан аттамай қосу кес-тесін құру, білу және қолдану	2.1.2.4 біртаңбалы сандарды ондықтан аттап қосу кестесін құру, білу және қолдану/2, 3, 4, 5 сандары-на көбейту кестесін құру, білу және қолдану	3.1.2.4. 6, 7, 8, 9 сандарына көбейту мен бөлу кестесін құру, білу және қолдану	4.1.2.4. 2-ге, 5-ке, 10-ға бөлінгіштік белгілерге сүйеніп, натурал сандарды топтастыру
		2.1.2.8 34+ 23, 57-23, 45±19, 47+33, 80-47, 100-35; жағдайларында: екітаңбалы сандарды қосу және азайту алгоритмдерін қолдану	3.1.2.8 үштаңбалы сандарды жазбаша қосу және азайту алгоритмдерін қолдану	4.1.2.8 көптаңбалы сандарды жазбаша қосу және азайту алгоритмдерін қолдану

1-кестеден көріп отырғанымыздай, бірінші жолда кестелік жағдайлар қарастырылады: 1-сыныпта қосу кестесінің I кезеңі, яғни бір таңбалы санды бір таңбалы санға көбейткенде, ондықтан аттамайтын 16 теңдік, 2-сыныпта қосу кестесінің II кезеңі, яғни бір таңбалы санды бір таңбалы санға көбейткенде, ондықтан аттайтын 20 теңдік, 3-сыныпта көбейту кестесінің 36 теңдігі қарастырылса, ал 4-сыныпта 2-ге, 5-ке, 10-ға бөлінгіштік белгілерге сүйеніп, натурал сандарды топтастыру. Сондай-ақ келесі жолдан жазбаша есептеу тәсілдерінің қарастырылу барысын көруге болады. Онда да міндетті түрде жүйелілік сақталған, алдымен екі, содан соң үш, соңынан көп таңбалы сандарға жазбаша есептеу тәсілдерін орындау жүзеге асырылады. Оқушыларға тапсырмаларды орындата отырып, бағдарламалық материалдарды игерте отырып, болашақ бастауыш сынып мұғалімдері өздерінің әдістемелік-математикалық сауаттылығын дамытуға күш салады.

Антропологиялық тұғыр да – болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің әдістемелік-математикалық сауаттылығын дамытудың негізіне алынған тұғырлардың бірі. **Антропология** (грекше *anthropos* – адам, *logos* – ілім) – адам туралы ғылым. Ол адамның шыққан тегін және оның барлық кезеңде бірдей даму типін зерттей-

ді. Антропология терминін алғаш рет Аристотель енгізді [Нысанбаев Ә., 1998, 6].

Антропологияда адамды салыстырмалы кең көлемде, әрбір адамның жеке әрекеттерін зерттейді: жыныстық, жастық, конституциялық, қызметтік, этникалық және нәсілдік. Адам – екі, яғни биологиялық және әлеуметтік қоғамның өкілі. Адам – қоғам мүшесі. Адамның, адам болып қалыптасуы және оның өмірі қоғамдық ұйымда өтеді. Еңбек пен қоғам – адамның тіршілігі мен жағдайының негізі, оған әлеуметтік тарихи жағдайлар әсер етеді.

Антропологиялық тұғыр дегеніміз тәрбие мен оқытудың әдіс-тәсілдерін, құралдарын, мақсатын таңдауда адамның табиғатын бірінші кезекте назарға алынуы. «Педагогикалық антропология» термині Ресейде XIX ғ. екінші жартысында пайда болды. Оны алғаш Н.Н.Пирогов енгізіп, оны К.Д.-Ушинский нақтылаған.

Антропологиялық тұғырды зерттеушілер (Ш.А. Аманшвили, Б.М. Бим-Бад, В.И. Максаква, т.б.) тұлғаның қалыптасуындағы жетекші рөл атқарушы биологиялық, әлеуметтік факторлардың күшінің зор екенін ескерте отырып, соңғысының адамның қабілетінің қалыптасуына ырқының басымдығын айтады. Антропологиялық тұғырдың міндеттері:

- адам қалайша адам болатынын, әлеуметтенетін және түрлі жастағы адамдардың бір-біріне қалайша әсер ететінін түсіну;

- білім беру үдерісінің адамды оқыту мен тәрбиелеудің заңдары мен заңдылықтарын, жолдарын, формалары мен әдістерін анықтау;

- өз өмірінің әр түрлі кезеңдерінде адамның қаншалықты оқытушы және білім алушы бола алатынын анықтау;

- адамның қалайша өзінің пайымдау үдерісін сезіне алатындығын, оның логикалылығын, ақиқаттығын бақылауда ұстай алатынын, педагогикалық өзара әрекеттесу барысында оның нәтижелерін тексере алатынын анықтау;

- білім беру жүйесіндегі адами креативтілікті дамыту шарттарын негіздеу;

- антропологиялық білім беру жүйелерінің критерийлерін және оларды жүзеге асыру жолдарын айқындау.

Аксиология (грекше, *axios* – құнды, *logos* – ілім) – құндылықтардың табиғаты, олардың әлеуметтік шындықта аталған орны және құндылық әлемінің құрылымы туралы философиялық ілім [7]. Ал аксиологиялық тұғыр (В.А.Караковский, А.В.Кирьякова, И.Б.Котова, Г.И.Чижакова, Е.Н.Шиянов, Н.Е.Щуркова, Е.А.Ямбург) адамға білім берудегі, тәрбиелеу мен оның өзін-өзі дамытудағы басым құндылықтардың жиынтығын анықтауға мүмкіндік береді. Заманауи білім беру жүйесіндегі негізгі міндеттердің бірі болашақ ұрпақтың мектепте алған білімдерін, біліктері мен дағдыларын күнделікті өмірде шығармашылықпен қолдана алатын, рухани құндылықтар негізінде тәрбиеленген құзыретті тұлға қалыптастыру болып табылады.

Адамды қоғамның ең басты құндылығы және қоғамдық дамудың мақсаты деп қарайтын педагогиканың тағы бір тұғыры – аксиологиялық тұғыр. Педагогикалық аксиологияның негізіне адам өмірінің құндылығын, оқыту мен тәрбиелеуді, педагогикалық іс-әрекетті және жалпы білім беруді түсіну алынады.

Бастауыш білім берудің жалпыға міндетті стандартында оқушылардың ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарын дамыту мәселесіне ерекше көңіл бөлінген. Ол базалық құндылықтарға:

- 1) қазақстандық патриотизм және азаматтық жауапкершілік;

- 2) құрмет;

- 3) ынтымақтастық;

- 4) еңбек пен шығармашылық;

- 5) ашықтық;

- 6) өмір бойы білім алу жатады [Баст.б.б. МЖМС, 2017, 13].

Аталмыш құндылықтарды баланың бойына дарыту «Математика» пәнін бастауыш сынып оқушыларына оқытуда да жүзеге асырылады. Оқулықтар мен оқыту құралдарында қазақстандық патриотизмді дамыту, Отанға деген сүйіс-

пеншілікті қалыптастыру, ұлттық тәрбие беру мақсатын жүзеге асыруға арналған көптеген жаттығулар бар. Оның үстіне жаңартылған білім мазмұнының лексикалық ортақ «Бізді қоршаған әлем», «Саяхат», «Салт-дәстүр және ауыз әдебиеті», «Тағам мен сусын» (1-сынып), «Менің туған өлкем», «Салт-дәстүр және ауыз әдебиеті», «Қоршаған орта», «Саяхат» (2-сынып), «Жанды табиғат», «Сәулет өнері», «Атақты тұлғалар», «Өнер», «Демалыс мәдениеті. Мерекелер» (3-сынып), «Менің Отаным – Қазақстан», «Құндылықтар», «Мәдени мұра», «Ғарышқа саяхат», «Болашаққа саяхат» тақырыптары бойынша оқулық авторлары оқушылардың бойында патриоттық сезім қалыптастыруға арналған мынандай тапсырмалар ұсынған: Сырым мен Әлия «Теңге ілу» ойыны көруге келді. Ойыншылар аттың үстінде шауып келе жатып жердегі теңгені іліп алуы тиіс. Монеталарды ата. [Ақпаева Ә.Б., 2018, 47].

Осындай тапсырмаларды орындату үшін болашақ маман әр тапсырманың алдында кіріспе әңгіме өткізді. Отан, Қазақстан туралы, оның географиясы мен тарихы, мәдениеті мен салт-дәстүрлері, Қазақстанды мекендейтін аңдар, құстар мен балықтардың, онда өсетін өсімдіктер (ағаштар, бұталар, шөптесін өсімдіктер) жайлы әңгіме жүргізіп, олар туралы айтқанда әркімнің өз туған жерінің өзіне ыстық көрінетін жерлерін көз алдарына елестеттіреді. Оқушыларға «туған жерлері жайлы білімдерін тағы да толықтырғысы келсе, төмендегі жаттығуларды орындап көріңдер» деген ұсыныстар мен тапсырмалар береді [Ақпаева Ә.Б., 2018, 47].

«Әлия мен Сырым Қазақстан қорықтары туралы кітапты оқыды». Бұл тапсырманы орындату кезінде болашақ маманның өзі Қазақстанның негізгі қорықтары жайлы, оның картадағы орнын, онда мекендейтін жан-жануарлар, аңдар, құстар, «Қызыл кітапқа» енген құстар мен аңдар жайлы біліп, сол мәліметтерді пайдаланып, оқушыларға есептер мен мысалдар құрастырту, оларды шығарту, яғни күнделікті өмірде қолдана алу біліктерін дамытуды жүзеге асырды. Осындай тапсырмалар 3 және 4-сынып оқулықтарында келтірілген, оқушылар ұлттық құндылықтарды бойына сіңдіріп, өз еліне, жеріне деген ұлттық сезімді, болашаққа деген сенімді қалыптастырады.

Болашақ бастауыш сыныптар мұғалімдерінің әдістемелік-математикалық сауаттылығын дамытудың аса маңызды тұғырларының келесісі – құзыреттілік тұғыры деп білеміз.

«Құзіреттілік» ұғымына түрлі анықтамалар берілген, С.И.Ожеговтың «Орыс тілінің түсіндірме сөздігінде»: «құзіреттілік – қандай да біреудің жақсы хабарланған мәселелерінің жиынтығы» делінсе, Ю.Н.Кулюткин «педагогтың құзіреттілігі кәсіби-педагогикалық міндеттерді шеше алуы» ретінде көрсетілген. С.Я.Батышев «құзіреттілік-

ті (педагогикалық жұмыста) жоспарды, бағдарламаны, оқу материалын, қаржы-шаруашылық әрекетті білу» деп түсінсе, Л.Ф.Спирин «жалпы педагогикалық біліктердің қалыптасуы» екендігін айтады. Сонымен бірге, құзіреттілік «жеке тұлғаға қойылатын талаптар жүйесінің бір элементі» (Э.Ф.Колмакова), «жалпы және кәсіби ойсана (эрудиция) (В.А.Якунин), «теориялық және кәсіби дайындық, көпжылдық тәжірибе» (Л.А.Петровская), «білім, білік және белгілі бір өмірлік тәжірибе» (Ю.Н.Емельянов) тұрғысынан да талданады.

Ә.Е.Жұмабаева диссертациялық жұмысында: «құзыреттілік» ұғымына «біріншіден, білім беру үдерісіндегі білім, білік, дағдылардың түпкі нәтижесін көрсетуі; екіншіден, нәтижеге бағдарлана берілген білімнің негізгі көрінісі; үшіншіден, шешуші құзыреттілік адам бойындағы сапалар мен іс-әрекетіндегі үйлесімділік (ақпараттық, құқықтық, басқарушылық, психологиялық және т.б.)» деген анықтама береді [Жұмабаева Ә.Е., 2009, 32].

Болашақ мамандардың педагогикалық құзыреттіліктерімен қатар, психологиялық та құзыреттіліктері болуы тиіс. Болашақ мамандардың психологиялық-педагогикалық дамуы, әлеуеті жайлы айта келе, М.А.Романова «бастауыш сынып мұғалімінің әлеуетін психологиялық-педагогикалық деп айтатын себебіміз мұндай мұғалім бір уақытты педагог рөлінде де және оқытып, тәрбие беретін балаларына психолог қызметін де атқарады. Егер оның педагогикалық қабілеттерімен қатар заманауи практикалық психологқа қажет болатын құзыреттіліктері болмаған жағдайда балаларды оқыту және тәрбиелеумен байланысты түрлі рөлдерді орындап, әр түрлі оқу пәндерінен табысты түрде сабақ бере алмайды» деп жазады [Романова М.А., 2011, 19].

Болашақ бастауыш сыныптар мұғалімін дайындауда қалыптастырылатын құзіреттіліктердің біз ақпараттық, пәндік және коммуникативтік түрлеріне тоқталмақпыз.

Ақпараттық құзіреттілік дегеніміз әр түрлі тірек көздерден, атап айтсақ, оқытушыдан, оқулықтар мен оқу құралдарынан, теледидардан, радиодан, өзін қоршаған ортасынан, өз отбасынан қажетті мәліметтер мен мағлұматтар, деректер іздестіру, тауып алу, сұрыптау, іріктеу, жинақтау, есте сақтау және қажетіне әрі орынды қолдануға, сондай-ақ логикалық операцияларды (талдау, жинақтау, қорыту, дәлелдеу, жүйелеу) пайдаланып, ақпараттарды өңдеуге машықтану болып табылады.

Коммуникативтік құзіреттілік – математикалық терминдерді, белгілер мен таңбаларды, заңдылықтар мен ережелерді, формулаларды игеріп, оқу-танымдық үдерісте оқытушымен және курстастарымен қарым-қатынас барысында қолдана алуы, сондай-ақ ауызша және жазбаша коммуникациялардың түрлі құралдарын пайдалануға мүмкіндік туғызу. Бұл құзіреттілік – бола-

шақ маманның әдістеменің практикалық сабақтарында өз ойын математикалық терминдерді қолдана отырып, нормаға сәйкес айта алуы; оқу материалдарын нақты әрі түсінікті түрде оқушыларға және курстастарына жеткізе алуы; жазбаша коммуникацияда қазақ тілінің нормасын сақтап, жүйелі жаза алу, сабақ жоспарлары мен өзіндік жұмыстарды талапқа сай дайындай алу т.б.

Бастауыш сыныптар мұғалімінің математикадан пәндік құзыреттілігін:

- бастауыш сынып математикалық білім мазмұнын білу және қолдануға дайын болу;
- оқу пәніне деген позитивті қатынасы;
- математикалық арнайы терминологияны білу және математикалық тілді қолдану;
- оқу пәнінің мазмұнымен байланысты проблемаларды шешу үшін математикалық идеялар мен үдерістерді қолдану;
- математикалық сауаттылығының болуы,
- математика пәні бойынша ғылыми ақпаратты түсіндіре және жүйелей алу;
- оқу пәнінің мазмұнын оқушылардың мүмкіндіктеріне бейімдей алу құзыреті қамтиды.

4. Дискуссия (нәтижені талқылау).

Біздің пікірімізше, болашақ мамандардың әдістемелік-математикалық сауаттылығын дамытуда мұғалімнің өз қызметінде және оқу үдерісінде оқушылармен қарым-қатынас барысында жүзеге асырылатын іс-әрекеттердің жиынтығы қалыптастырылды. Оның құрамды бөліктері: математиканы оқыту әдістемесінің пәнін, зерттеу нысаны мен әдістерін, оқытудың мақсаты мен міндеттерін, мазмұны мен құралдарын, әдіс-тәсілдерін және формаларын анықтаудың ғылыми негіздері жайлы мағлұмат алып, оларды оқу үдерісінде қолдануға бағытталған іс-әрекеттер; іс-әрекет тәсілдерінің мән-мағынасын түсіну және орындау кезеңдерін, оқытудың әдістемесін меңгерумен байланысты іс-әрекеттер; математика сабағының табиғатынан туындайтын ерекшеліктерге және қойылып отырған дидактикалық мақсаттарға сәйкес оқушылардың жалпы танымдық, өзіндік, шығармашылық іс-әрекеттерін ұйымдастыру және басқару жолдарын игеруді, сабақтың қысқа мерзімді жоспарының үзіндісін және толық жоспарын, жекелеген сабақтардың және сабақ жүйелерінің орта мерзімді жоспарларын жасауға машықтануды жүзеге асыратын іс-әрекеттер; әдістемелік-математикалық ғылымның қайнар-бұлақтары мен ҚР математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі практикасының әр кезеңге дамуы жайлы біліммен қаруланып, оқыту әдістемесін өз тәжірибесінде жетілдірумен, ғылыми ізденіске араласып, сол саланың болашақтағы даму үдерістерін анықтаумен және тәжірибеге енгізумен байланысты іс-әрекеттер; пәнді оқыту барысында білім берумен бірге, оқушыларды тәрбиелеу мен жан-жақты дамытуды табиғи ұштастыруға, олардың құзыреттіліктерін қалыптастыруға қатысты іс-әрекеттер; ҚР

бастауыш математикалық білімнің жаңартылған мазмұны стандартының жасалу және жүзеге асыру жолдарын және осы мақсатта қолданылатын оқу-әдістемелік кешеннің (бағдарлама, оқулық, арнайы дәптер, дидактикалық материалдар жиынтығы, көрнекі көрсету кестелері, электронды оқулық) ерекшеліктерін игерумен және тәжірибеде тиімді қолданумен байланысты іс-әрекеттер; аса күрделі ақыл-ой, логикалық ойын дамыту, қарапайым болсын ғылыми-зерттеу жұмысын орындауға бейімдейтін, шығармашылық ізденіске баулитын, ізденгіштік және зерттеушілік бағытындағы іс-әрекеттер; мұғалімдік қызметті атқаруға, мамандыққа әуестігін, талпынысын, ынтасын, бейімділігін қалыптастырылатын іс-әрекеттер.

Математиканы оқыту барысында болашақ бастауыш сынып мұғалімдері алдында отырған кішкентай адамды оқыту, білім беру үдерісін ұйымдастыра алып, антропологиялық тұғырдың міндеттерін шешуге ұмтылады. Әр баланың жас және дара ерекшеліктерін ескере отырып, олардың болашақтағы қоғамда алатын орны, рөлін білуіне және болашақ қызметке дайын болу қағидаларын жүзеге асыру бағытында жұмыс жүргізілді.

Бастауыш сынып оқушыларына оқулықтарда келтірілген тапсырмалардан басқа өзін қоршаған ортасы, қоғамдағы да құндылықтарды бойларына сіңірту жұмыстарын жүргізуге болады. Білім, білім алудың өзі – құндылық. Әр балаға мектептегі айналысып отырған іс-әрекетінің мәнін, мағынасын түсіндіре отырып, заманауи құндылықтардың бірі – өмір бойы білім алуға оларды дайындау да – болашақ бастауыш сынып мұғалімінің негізгі, басты міндеттерінің бірі. Оқушыларға айта отырып, өзінің де осы құндылықты жете түсініп, өз мамандығының шебер иесі, білікті әрі бәсекеге қабілетті маман болуы үшін өмір бойы білім алуы қажеттігі, өзінің педагогикалық, психологиялық, әсіресе, әдістемелік-математикалық сауаттылығын үнемі дамытып отыруға бар күшін салуы қажеттігін үнемі есінен шығармауы тиіс.

Жалпы алғанда, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің аксиологиялық тұғырды табысты түрде жүзеге асыруға даярлығы төмендегідей кәсіби әрекетті ұйымдастыруға мүмкіндік береді: тапсырмаларды орындау барысында өзара көмек, өзара оқыту мен тәрбиелеуді жүзеге асыратын топтық, жұптық және ұжымдық жұмыстарды ұйымдастыру; сыныптастарымен иық тіресе, бірлесе, ынтымақтаса жұмыс жасауға баулу; педагогикалық үдеріске қатысушы әр субъектінің ішкі

еркіндігі мен инициативасын білдіріп, өз пікірін айта алуға үйрету; сынып жетекшісімен, сыныптастарымен математика сабағында диалогқа түсе алу, диалогқа ашық болу, командада жұмыс жасай алуға баулу.

Болашақ мамандардың пәндік құзыреттілігі пәндік-теориялық, пәндік-әдістемелік және пәндік-практикалық құзыреттіліктерден тұрады. Пәндік-теориялық құзіреттілік математиканы оқытуда қарастырылатын бастауыш сыныптар деңгейінде ұғымдар мен іс-әрекет тәсілдерінің ғылыми негізін білу, оны жоғары деңгейде игеру барысында қалыптасады. Пәндік-әдістемелік құзіреттілік – математикалық ұғымдар мен іс-әрекет тәсілдерін бастауыш сынып оқушыларына оқыту барысында қалыптастырылатын құраушы, яғни математиканы оқыту әдістемесін меңгерту және оны іс-әрекетте қолдануға машықтандыру барысында жинақталатын тәжірибе. Пәндік-практикалық құзіреттілік университет студенттерінің жалпы білім беретін орта мектептердің бастауыш сыныптарында жүргізілетін «Сабақ беріп көру» (3-курс), «Өндірістік практика» және «Маманданудан өндірістік практикалар» (4-курс) кезінде қалыптасады.

Болашақ мамандар университет қабырғасында және педагогикалық практика кезінде, ғылыми жұмыстар, атап айтсақ, реферат, курс және диплом жұмыстарын жазу және қорғау, ғылыми жобалар дайындау және оларды қорғау кезінде қалыптасқан кәсіби құзыреттіліктерін өздерінің әдістемелік-математикалық сауаттылығын дамытуда қолдануға күш салулары тиіс.

5. Қорытынды

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе, болашақ бастауыш сыныптар мұғалімдерінің әдістемелік-математикалық сауаттылығын дамытудың негізіне алынған жаңа педагогикалық-әдіснамалық тұғырлардың әрқайсысының өз орны мен рөлі, маңызы бар екенін баса айтуға болады.

Болашақ бастауыш сыныптар мұғалімдерінің әдістемелік-математикалық сауаттылығын дамытуда жаңа тұғырларды қолдану, біріншіден, осы мәселенің ғылыми-теориялық аспектісін анықтауға, олардың мұғалім даярлаудағы ретін, стратегиясын айқындап, оларды шешудің амал-әрекеттерін, тәсілдерін іздестіруге, екіншіден, білім беру тәжірибесін жаңғыртудың технологиялық механизмдерін негіздеуге, түзуге және жүзеге асыруға, үшіншіден, педагогика ғылымы мен тәжірибесінің дамуында маманның сауаттылығын дамытуды жоспарлау мен жобалауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Таубаева Ш.Т. Педагогика әдіснамасы: оқу құралы – Алматы: Қарасай, 2013 – 432 б.
2. Кукуев А.И. «Андрогогический подход в педагогике». – Ростов-на-Дону: ИПО ПИ ЮФУ, 2009. – 328 с.
3. Педагогическая психология : учебно-методическое пособие / Сост. А.В. Андриенко. – Армавир,

2008. – 174 с.

4. Қоянбаев Р.М. Қысқаша педагогикалық сөздік. – Алматы: Абай атындағы мемлекеттік университеті, 1999. – 63 бет.

5. Бастауыш білім беру деңгейінің 1-4-сыныптарына арналған «Математика» пәнінен үлгілік оқу бағдарламасы (ҚР Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 10 мамырдағы № 199 бұйрығымен бекітілген). – Астана, 2018. – 77 б.

6. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998, I том.

7. Биекенов К., Садырова М. Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2007. – 344 бет.

8. ҚР Үкіметінің 2017 жылғы 15 тамыздағы № 484 қаулысымен бекітілген Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана, 2017. – 48 б.

9. Ақпаева Ә.Б., Лебедева Л.А., Мыңжасарова М.Ж., Лихобабенко Т.И. Математика. Жалпы білім беретін мектептің 1-4-сынып оқушыларына арналған оқулық. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2017-2019.

10. Жұмабаева Ә.Е. Бастауыш мектепте қазақ тілі синтаксисін дамыта оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. Пед.ғыл.докторы.... дисс. – Алматы, 2009. – 363 б.

11. Романова М.А. Формирование психолого-педагогического потенциала учителя начальных классов. Автореферат дис. на соискание док.психол.наук. – Южно-Сахалинск, 2011. – 45 с.

REFERENCES:

1. Taubayeva Sh. T. Pedagogika adisnamasy: oku kuraly. – Almaty: Karasay, 2013. – 432 b.

2. Kukuev A. I. «Andragogical approach in pedagogy». – Rostov-na-Donu: IPO PI YUFU, 2009. – 328 p.

3. Pedagogical psychology: an educational and methodological manual / Comp. A.V. Andrienko. - Armavir, 2008. - 174 p.

4. Koyanbaew R. M. Qysqasha pedagogicalyq sozdik. – Almaty: Abay atindagy Memlekettik University, 1999. – 63 Beth.

5. Bastauysh bilim beru dengeyinin 1-4-synyptaryna arналған «Mathematica» paninen ulgilic bagdarlamasy (QR Bilim zhane gylym ministrlygy 2018 jylgy 10 mamyrdagy № 199 buirygyymen bekitilgen). – Astana, 2018. – 77 b.

6. «Kazakhstan»: Ul'tyq ensiklopedia / Bas redaktor A.Nyissanbayev. – Almaty, «Kazakh ensiklopediyasi» Bass redakciyasы, 1998, tom I.

7. Biekenov K., Sadyrova M. Aleumettanudyn tusingirme sozdigi. - Almaty: Sozdik-Dictionary, 2007. – 344 bet.

8. QR Ukimetinin 2017 jylgy 15 tamyzdagy № 484 kaulycymen bekitilgen Bastauysh bilim berudin Memlekettik jalpyga mindetti standards. – Astana, 2017. – 48 b.

9. Akpaeva A. B., Lebedeva L. A., Mynzhasarova M. Zh., Likhobabenko T.I. Mathematics. Zhalpy bilim беретін мектептің 1-4-synyp okushylatyna arналған okulyk. – Almaty: Almatykitap baspasy, 2017-2019.

10. Zhumabaeva A.E. Bastauysh mektepte kazakh tili syntaxisin damita okytudyn adistemelik negizderi. Ped.gyl. doctory.... diss. – Almaty, 2009. – 363 b.

11. Romanova M. A. Formation of psychological and pedagogical potential of primary school teachers. Abstract of the dis. for the doc.psychological sciences. - Yuzhno-Sakhalinsk, 2011. - 45 p.

Авторлар туралы мәліметтер:

Астамбаева Жупат Канапьяновна – педагогика ғылымдарының магистрі, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, 6D010200-Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі мамандығының 3-курс докторанты, Алматы қ., Достық даңғылы 13, 87772992677, zhupat66@mail.ru

Жұмабаева Әзия Елеупанқызы – педагогика ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Кәсіби даярлау бөлімі Бастауыш білім беру бағдарламаларының жетекшісі, профессор, Алматы қ., Достық даңғылы 13, 87019630028, aziya_e@mail.ru

UDC 811.512.122

ATABAYEVA F.K.*

"Turan" University, Almaty
(E-mail: a_farida@inbox.ru)

PERSONALLY-ORIENTED FOREIGN LANGUAGE EDUCATION AND EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Abstract: The article deals with a personality-oriented foreign language information and educational environment as a condition for the formation of intercultural and communicative competence. The information and educational environment is understood as a complex of components of electronic educational resources that ensure the system integration of information and communication technologies in the educational process in order to improve its efficiency and acting as a means of building a personality-oriented pedagogical system. The structure and interrelation of components of the information and educational environment, so and electronic educational resources shall have the flexible structure and the functionality adapting to features of specific content of the environment, needs and abilities trained.

Key words: foreign language, information, educational, environment, electronic, training, resources.

ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ИНОЯЗЫЧНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СРЕДА

Аннотация: В данной статье рассматривается личностно-ориентированная иноязычная информационно-образовательная среда как условие формирования межкультурно-коммуникативной компетенции. Под личностно-ориентированной информационно-образовательной средой понимается комплекс компонентов электронных образовательных ресурсов, обеспечивающих системную интеграцию средств информационно-коммуникационных технологий в образовательный процесс с целью повышения его эффективности и выступающих как средство построения личностно-ориентированной педагогической системы. Состав и взаимосвязь компонентов информационно-образовательной среды, а значит и электронных образовательных ресурсов должны иметь гибкую структуру и функционал, адаптирующиеся к особенностям конкретного контента среды, потребностям и способностям обучаемых.

Ключевые слова: иноязычная, информационная, образовательная, среда, электронные, обучающие, ресурсы.

ЖЕКЕ ТҰЛҒАҒА БЕЙІМДЕЛГЕН ШЕТ ТІЛДЕ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫ

Аннотация: Бұл мақалада тұлғааралық ақпараттық-білім беру ортасы мәдени-коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыру шарты ретінде қарастырылады. Ақпараттық-білім беру ортасы деп оның тиімділігін арттыру мақсатында ақпараттық-коммуникациялық технологиялар құралдарының білім беру процесіне жүйелі кірігуін қамтамасыз ететін және жеке тұлғаға бағытталған педагогикалық жүйені құру құралы ретінде әрекет ететін электрондық білім беру ресурстары компоненттерінің кешені түсініледі. Ақпараттық-білім беру ортасы компоненттерінің, яғни электрондық білім беру ресурстарының құрамы мен өзара байланысы ортаның нақты контентінің ерекшеліктеріне, білім алушылардың қажеттіліктері мен қабілеттеріне бейімделетін икемді құрылымына ие болуы тиіс.

Түйіндемесөздер: өзге тілді, ақпараттық, білім беру, орта, электронды, оқыту, ресурстар.

Introduction

A condition for the formation of intercultural and communicative competence is a foreign language information and educational environment formed by personality-oriented foreign language electronic educational resources. The creation of a high-quality and high-tech information and educational environment is considered mainly as a rather complex technical task that allows to radically modernize the technological basis of the education system, to make the transition to an open educational system

that meets the requirements of a post-industrial society [Chaklikova A.T., Almaty: 2008 .- 273 p.]. In a broad sense, the educational environment is a subsystem of the sociocultural environment, a set of historically formed facts, circumstances and situations. It is expressed in the integrity of specially organized pedagogical conditions for personality development. Analysis of the set of definitions of information-communication technology (ITC) allows us to conclude that it is a set (rather, a system) of information, technical and educational-

methodical subsystems that purposefully provide the educational process, as well as its participants.

Materials and methods

A number of researchers understand the educational sociocultural environment as a system of key factors that determine education and human development:

- people who influence educational processes;
- social and political system of the country;
- natural and socio-cultural environment (including the culture of the teaching environment);
- media;
- random events.

Let us formulate the typological features of the educational environment, taking as a basis the features given by I.G. Zakharova [Zakharova I.G., Moscow, 2010. -192 p.]:

1. The educational environment of any level is a complex object of a systemic nature.

2. The integrity of the educational environment is synonymous with the achievement of a systemic effect, which is understood as the implementation of the comprehensive goal of teaching and upbringing at the level of lifelong education

3. The educational environment exists as a certain social community that develops the totality of human relations in the context of a broad socio-cultural and worldview adaptation of a person to the world, and vice versa.

4. The educational environment has a wide range of modality that forms a variety of types of local environments of various, sometimes mutually exclusive qualities.

5. In evaluative-target planning, educational environments give a total educational effect of both positive and negative characteristics, and the vector of value orientations is ordered with the target settings of the general content of the educational process.

6. The educational environment acts not only as a condition, but also as a means of teaching and upbringing.

7. The educational environment is a process of dialectical interaction of social, spatial-subject and psychological-didactic components that form a coordinate system of the leading conditions, influences and tendencies of pedagogical goal setting.

8. The educational environment forms the substrate of individualized activity, a transition from an educational situation to life.

Let's consider different points of view in the definition of the ITC concept itself. As a rule, the information and educational environment means the following:

- a systemically organized set of information, technical, educational and methodological support, inextricably linked with a person as a subject of the educational process;

- anthroposophically relevant informational encourage, designed to reveal the creative potential and talents of a teacher and a student;

- a unified information and educational space, built by integrating information on traditional and electronic media, computer and telecommunication technologies of interaction, including virtual libraries, distributed databases, educational and methodological complexes and an expanded apparatus.

Results

The information and educational environment is a multifaceted, holistic, socio-psychological reality that provides a set of necessary psychological and pedagogical conditions, modern teaching technologies and software and methodological teaching aids, built on the basis of modern information technologies, providing the necessary support for cognitive activity and access to information resources [Atabaeva F.K., Astana, 2016. pp. 35-36].

Open information and educational environment (IEE) is synonymous with educational space. Local IEE is a projected local educational space of an educational institution (or its subdivision), reflecting the pedagogical values, principles and methodological guidelines of the teachers of this educational institution and consistent with the wide (state, world) educational space. On the basis of a broad interpretation of the information space as a media environment, including symbolic media and subjects interconnected by the relations of their production, distribution and consumption, the author develops the concept of "media educational environment", which is the focus of electronic educational resources created by teachers and various media available in the information space. The media educational environment (MES), according to the author, is a cultural and educational environment in which the main carrier of information for an individual is an electronic educational resource (EER), of various modality (text, image, sound, video), as well as various media (press, television, cinema, radio, etc.) used for pedagogical purposes.

Discussion

The most important characteristics of a developed student-centered information and educational environment:

1. Consistency - the environment should be a complete, systematically coordinated set of software and methodological tools for the entire cycle of disciplines necessary to build educational programs demanded by the consumer;

2. A fundamentally new didactic quality of software and methodological support, which arises with the maximum use of the visualization of educational material by means of multimedia, the organization of interactive interaction with

the student using the logical means of computer programs and telecommunication capabilities;

3. Wide multifunctionality, allowing the use of the developed didactic tools in different forms of education (daytime, evening, correspondence, external studies) and with various configurations of technical means, both advanced and the most minimal;

4. High adaptability of students to a variety of requirements and teachers to the content of training - reliance on the array of already published and available for students a variety of textbooks and teaching aids created in various universities, providing opportunities for teachers and students to actively change the elements of the environment, taking into account their specific requirements;

5. Technological mobility - the ability to use environmental elements in various distance learning technologies used in universities [Artykbaeva E.V., Almaty, 2010. - 212 p.].

Due to the specifics of foreign language education, the information and educational environment for foreign language education is focused not so much on learning as on personal development, carried out as a result of a dialogue with the culture represented by these electronic educational resources. Therefore, we can talk about the personality-oriented nature of the foreign language information and educational environment. Thus, a personality-oriented foreign-language information and educational environment is such a pedagogical system in which not only meaningful information support of the educational process is implemented, but also the personality characteristics of the interaction of subjects of the educational process with electronic educational resources (EER) are taken into account, and in which there are opportunities for creative, cultural self-determination of the student's personality among the available wide range of cultural meanings contained in a pedagogically designed media educational environment.

According to I.V. Robert, such interaction in the information and communication subject environment involves the manifestation of partner activity on the part of each component of the system and the implementation of the possible influence exerted by both each component on other components, and by means of information and (or) communication technologies on the components of the system. This feature, according to the author, is one of the essential features of the information and communication subject environment and determines the essence of innovations implemented using the means of informatization and communication. An important characteristic

of the information and educational environment is the reinforcement of students' needs for self-actualization, which is facilitated by cognitive activity in the conditions of IEE, the possibility of free choice - from sources of information to forms of education. The redundancy of the content and activity components, the openness of the ITC creates an atmosphere of creative search necessary for the realization of the cognitive potential of the individual. The motivation for self-actualization of students will be reinforced by providing them with certain independence in the design of an individual educational trajectory, their own active participation in the formation of IEE [Robert I.V., Moscow, 1994. - 254 p.].

Conclusion

Thus, the information and educational environment is understood as a complex of components of electronic educational resources that ensure the system integration of information and communication technologies into the educational process in order to increase its efficiency and act as a means of building a personality-oriented pedagogical system. The composition and interconnection of the components of the information and educational environment, and hence the electronic educational resources, should have a flexible structure and functionality that adapts to the specifics of the specific content of the environment, the needs and abilities of students. The inclusion of modern means of communication in the new educational environment reflects the need to implement network forms of organizing the educational process. The organization of the education system according to the network principle is its functioning in accordance with the principles of co-organization characteristic of the post-industrial, information society. It is the network form that can fully realize the possibilities, the necessary structure and logic (cultural eventfulness) of the student's educational trajectory. In this form of organization of education, situations of self-determination, self-projection and self-organization become not a side effect, but a purposefully projected effect of education. The information and educational environment, in which the model of socio-technological development of foreign language education functions includes a number of technologies that contribute to the implementation of the target component, setting certain forms of interaction between the teacher and the student, students with each other and with teaching aids. These technologies can be classified as motivational and stimulating interactive technologies.

REFERENCES:

1. Chaklikova A.T. Methodology and technology of informatization of foreign language education. - Almaty: Kiik, 2008. - 273 p.

2. Zakharova I.G. Information technology in education: textbook for students. higher. ped. study. institutions. - M.: Academy, 2010. - 192p.
3. Atabaeva F.K. Pedagogical Research of Using ICT in Foreign Language Education//Science and Life of Kazakhstan, №6 (42), 2016. Astana, pp.35-36
4. Artykbaeva E.V. E-learning in a comprehensive school. - Almaty, 2010. - 212 p.
5. Robert I.V. Modern information technologies in education: didactic problems, prospects of use. - M.: School-Press, 1994. - 254 p.

Сведения об авторах:

Атабаева Фарида Камиевна - кандидат педагогических наук, доцент «Центра языковой подготовки» Университета «Туран» г. Алматы, ул. Сатпаева 16а, E-mail:_a_farida@inbox.ru.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Атабаева Фарида Камиевна – «Туран» университеті, педагогика ғылымдарының кандидаты, тілдік дайындау орталығының доценті, Алматы қаласы, Сатпаев көшесі 16а, E-mail:_a_farida@inbox.ru.ru

Information about the authors:

Atabayeva Farida Kamievna - Candidate of Pedagogy, Associated Professor of the Language Training Centre, "Turan" University, Almaty, Kazakhstan, Satpaev Str. 16a, E-mail:_a_farida@inbox.ru.ru

ОӘД 881.243:371.3
ББК 81.1:74.268.0

АХМЕТОВА А.И.¹, ЖАНАБЕРГЕНОВА У.Н.²

^{1,2} Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(*E-mail: aig.31@mail.ru, ulan_n96@mail.ru)

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЕРЕСЕК ЖАС БАЛАЛАРЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА «ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫ» ҰҒЫМЫНЫҢ МӘН-МАҒЫНАЛЫҚ СИПАТЫ

Аннотация. Аталмыш мақалада мектепке дейінгі ересек жас балаларының коммуникативтік дағдыларын қалыптастыруда ойын технологиясының концептуалдық тұжырымдары қарастырылып, теориялық негізі ашылады. Түрлі ғылыми мектептердің анықтамаларын талдау негізінде ойын технологиясының мән-мағыналық сипаты ашылады. Оқыту-тәрбиелеу үрдісінде түрлі инновациялық технологиялар – білім сапасын арттырудың кепілі. Жаңа педагогикалық технология ұғымы тың, белгісіз, жаңа оқыту амалдарды іс-әрекеттермен ізденуді, яғни білім мен тәрбие берудегі ғылымның нәтижеге қол жеткізуі, жаңа ізденістерін оңтайлы пайдалану, сол арқылы жоғары көрсеткіштерге жету деген сөз. Жаңа замануи технологиялардың бірі – ойын технологиялары. Білім беру саласында тәрбиеленушілердің мағлұматтарды игеруге деген құлшынысын арттыру үшін ойын технологиясын тиімді пайдалану қажет, себебі жаңа технологияларды қолдану тәрбиешілер мен балалардың мүмкіндіктерін кеңейтіп, қызығушылықтарын арттырады. Сондықтан қазіргі педагогика ғылымы – баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын шығаруға ұмтылуда. Сол технологиялардың бірі – ойын технологиясы.

Түйіндемe сөздер: коммуникативті дағдылар, ойын, технология, ойынның ерекшеліктері, шарттар, диагностика, эксперимент.

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ ДОШКОЛЬНЫХ ДЕТЕЙ ВЗРОСЛЫХ ЗНАЧИТЕЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОНЦЕПЦИИ «ИГРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ»

Аннотация: В языкознании сложилась новая научная парадигма, опирающаяся на идеи антропоцентричности языка. В соответствии со средствами антропоцентрической научной парадигмы и лингвометодического подхода можно применять широкий спектр методов, приемов и способов исследования учения о языковой личности. Различные инновационные технологии в образовательном процессе – залог повышения качества обучения. Концепция новой педагогической технологии означает поиск новых, неизвестных, новых методов обучения через действие, то есть достижение результатов в науке в образовании, оптимальное использование новых исследований и, таким образом, достижение высоких результатов. В сфере образования необходимо эффективно использовать игровые технологии для повышения энтузиазма учащихся к изучению информации, поскольку использование новых технологий расширяет возможности и интересы педагогов и детей. Поэтому современная педагогическая наука стремится производить новые технологии обучения, направленные на личностное развитие ребенка. Одна из таких технологий – игровые.

Ключевые слова: коммуникативные навыки, игра, технология, особенности игры, условия, диагностика, эксперимент.

FORMATION OF COMMUNICATIVE SKILLS OF PRESCHOOL ADULTS SIGNIFICANT CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT «GAME TECHNOLOGIES»

Abstract. The article discusses conceptual approaches to the study of game technology in the formation of communication skills of preschoolers and reveals the theoretical foundations. Analysis of the definitions of gaming technology in the interpretation of various scientific schools allowed to reveal the essence of this concept. Various innovative technologies in the educational process are the key to improving the quality of education. The concept of a new pedagogical technology means the search for new, unknown, new teaching methods through action, that is, the achievement of results in science in education, the optimal use of new research and, thus, the achievement of high results. In the field of education, it is necessary to effectively use gaming technology to increase student enthusiasm for learning information, since the use of new technologies expands the opportunities and interests of teachers and children. Therefore, modern

pedagogical science strives to produce new teaching technologies aimed at the personal development of the child. One of these technologies is gaming.

Key words: communication skills, game, technology, game features, conditions, diagnostics, experiment.

Кіріспе. Ойын – баланың негізгі әрекеті. Ойын үрдісінде бала өзін қоршаған үлкендер сияқты, өзінің сүйікті әңгімелері мен ертегілеріндегі кейіпкерлер сияқты өмір сүреді, әрекет жасайды. Ойын арқылы бала өмірден көптеген мәліметтер алады, өзінің психологиялық ерекшеліктерін қалыптастырады, яғни ойын арқылы бала білім алады. Бала зейіні қажет ететін, әдейілеп ұйымдастырылған ойындар оның ақылын, дүниетанымын кеңейтеді, мінез-құлқын, ерік-жігерін қалыптастырады. Сонымен, ойын балалар үшін күрделі әрекет, ойын барысында балалар білімге және дамуға деген ұмтылыстары мен қажеттіліктерін қанағаттандырады. Ал ол білімді бала қайдан алады? Оған бала ойын арқылы өзі үйренеді, үлкендер де үйретуге тиіс. Ойынның өз мақсаты, жоспары, арнайы заттары т.б. көптеген ерекшеліктері болады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Ойын феноменін ғылыми түсінуге және түсіндіруге батыстық философтар мен психологтар Э. Берн, Р. Винклер, Г.-Х. Гадамер, Ж.-П. Сартр, З. Фрейд үлкен үлес қосты. Ойындарды мақсатты пайдалану мәселесі қандай да бір деңгейде мектепке дейінгі ересек жас балаларына тәрбие беру теориясы мен оқыту тәжірибесінде шешімін тапқан. Педагогикалық ғылымның аталған саласына Л.А. Венгер [1], В.В. Давыдов [2], А.В. Запорожец, А.П. Усова [3], Д.Б. Эльконин [4] ғалымдар өздерінің елеулі үлестерін қосты. Педагогикалық үрдісті жетілдіруде ойынның алар орнын қазақстандық ғалым Н.Құлжанова да зерттеген [5]. Ойын бала үшін еліктеу, инстинкт, күнделікті негізгі әрекет және оның жеке өмірі, — деп дәлелдеген. Н. Құлжанованың айтуы бойынша ойынды әдептілік, тәрбиелік мақсатта пайдалану-баланың болашақ өміріне түзу жол салу, үлкендерге еліктеуі және өмірдің талаптарына сай бейімделуі басты педагогикалық мақсаттар. Ғалым «Бала ойында ғана тынығып», «жұмыс жасап», өсіп жетіледі. «Оның ойлау қабілеті жетіліп, қарым-қатынас жасау мүмкіндігі артады», - деп атап көрсеткен.

Ойындардың көбісіне төрт негізгі ерекшеліктер тән (С.А. Шмаков бойынша):

- баланың даму талабы бойынша, тек нәтижеден (процедуралық ләззаттан) ләззат алу үшін ғана жасалынатын еркін даму іс-әрекеті;
- шығармашылық, негізінен импровизациялық, осы іс-әрекеттің өте белсенді сипаты («шығармашылық өрісі»);
- эмоционалды көңіл-күй, бәсекелестік, сайыскерлік, бақталастық, тартымдылық және т.б. (ойынның сезімтал күйі, «эмоционалды стресс»);
- ойынның мазмұнын, оны дамытудың логикалық және уақыттық тізбегін көрсететін тікелей

немесе жанама ережелердің болуы [6].

Сонымен қатар ойын теориясын И.Е. Берлянд, Л.С. Выготский, Н.Я. Михайленко, А.Н. Леонтьев, Д.Б. Эльконин және басқалары оның әлеуметтік табиғатын, ішкі құрылымын және баланың психикалық дамуы үшін маңыздылығын нақтылау тұрғысынан түсіндірді. Ойын педагогикасы, педагогикалық процестегі ойынның орны, ойын іс-әрекетінің құрылымы, ойынды басқару Н.А. Аникеева, Н.Н. Богомолова, В.Д. Пономарев, С.А. Смирнов, С.А. Шмаков және т.б. өңдеді.

Д.Б. Эльконин ойын феноменін талдай отырып, ойын – бұл тікелей утилитарлық қызмет шарттарынан тыс адамдар арасындағы әлеуметтік қарым-қатынас қалпына келетін қызмет деп қорытындыға келеді [4]. Д.Б. Элькониннің пікірінше, ойынның басты құрылымдық бөліктері деп санауға болады:

- ойын рөлдері;
- ойын арқылы және ересектер өмірінен берілетін сюжет, қарым-қатынас кейіпкерлері;
- ойын ережелері.

Д.Н. Узнадзенің пікірінше, ойын психогенді мінез-құлық, яғни ішкі тән, имманентті тұлға болып табылады. Ойын баланың «ішкі әлеуметтенуінің» кеңістігі және әлеуметтік ұстанымдарды меңгеру құралы ретінде Л.С. Выготский көрсетті [7].

Бұл ұғымды А.Н. Леонтьев, атап айтқанда, қиялдағы тұлғаның еркіндігі ретінде, «іске асырылмайтын мүдделерді елестетуді іске асыру» деп сипаттаған. Ал В.С. Кукушина «ойын - қоғамдық тәжірибені қалпына келтіруге және игеруге бағытталған жағдайлардағы іс-әрекет түрі, мұнда өзін-өзі басқару қалыптасады және дамиды», - деген.

«Ойын технологиясы» ұғымы педагогикалық процесті әртүрлі педагогикалық ойындар түрінде ұйымдастырудың жеткілікті кең тобын қамтиды. Жалпы ойындардан айырмашылығы, педагогикалық ойынның маңызды ерекшелігі - нақты анықталған оқу мақсаты және соған сәйкес педагогикалық нәтиже, оны негіздеуге болады, анық бөліп көрсетуге болады және оқу-танымдық бағдармен сипатталады. Сабақтың ойын формасы сабақта ойын техникасы мен жағдаяттардың көмегімен, оқу әрекетін қозғаушы, ынталандыру құралы ретінде құрылады. Оқушылардың іс-әрекеті білім беру процесінде ойын және ойын әрекеттерін студенттердің қатысуымен, осы категориядағы оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес келетін қажеттіліктеріне негізделуі керек.

Сабақта ойын технологиясын қолдануда келесі шарттарды сақтау керек [8]:

- 1) ойынның сабақтың тәрбиелік мақсатына сәйкестігі;
- 2) белгілі бір жастағы балалар үшін қол же-

тімділік;

3) сабақта ойындарды қолданудағы ұстамдылық.

Ойын технологиясын қолдана отырып, сабақтың түрлерін ажыратуға болады [8]:

1) сабақта рөлдік ойындар;

2) ойын тапсырмаларын (сабақ - жарыс, сабақ - сайыс, сабақ - саяхат, сабақ - КВН) қолдана отырып, оқу процесін ойын түрінде ұйымдастыру;

3) әдетте дәстүрлі сабақта ұсынылатын тапсырмаларды қолдана отырып, оқу процесін ойын түрінде ұйымдастыру;

4) ойынды сабақтың белгілі бір кезеңінде қолдану (басы, ортасы, соңы; жаңа материалмен танысу, білім, дағды, іскерлікті бекіту, өткенді қайталау және жүйелеу);

5) бірдей параллельді әр түрлі сынып оқушыларының арасында өткізілетін сыныптан тыс жұмыстардың әр түрлі түрлері (КВН, экскурсиялар, кештер, жарыстар және т.б.).

Мектепке дейінгі ересек жастағы балаларға сөздік жұмыстарын ұйымдастыру тіл дамытудың басты міндеті. Мектепке дейінгі ұйымның тәрбие жұмысында балалардың сөйлеу тілін дамытуға, сөздік қорын дамытуға, ауызша сөйлеуді үйрете отырып, үйренген сөздерді күнделікті өмірде еркін қолдануға үйрете, оларды күнделікті іс-әрекетте сөйлеу қарым-қатынасында қолдана білуге ерекше көңіл бөлінеді. Мектеп жасына дейінгі ересек балалармен сөздік жұмыстарын жүргізе отырып, біз оларды айналасындағы заттармен таныстырып, заттардың атын атай білуге, қасиеттері мен сапасын, түстері мен формаларын ажыратуға, өмірдегі және қоршаған ортадағы әртүрлі құбылыстар туралы түсінігін дамыта отырып, белсенді тілдік қатынас жасауға үйретеміз. Осы міндеттерді педагог сөздік жұмыстарын жүргізгенде үнемі негізге алып отыруы тиіс. Мектеп жасына дейінгі балалардың таным көкжиегін ашу - оның сөздік қоры арқылы көрініс табады. Ал бұл өз кезегінде ертегілер оқу арқылы, қызықты тапсырмалар орындау, ойын элементтері арқылы жүзеге асады.

Ойын барысында баланың ұйымдастырушылық қасиеттері қалыптасады: ойлау, сөздік, сауаттылық, тапқырлық, төзімділік, құлшыныс, ұстамдылық, сыпайылық. Ойын арқасында әлеуметтік тәжірибелерді меңгеріп, психологиялық ерекшеліктерді қалыптастырады. Балалардың ойынында да қоғамдық, ұжымдық сипат орын алады. Мысалы, кез-келген бала жалғыз ойнамайды, құрдастарымен бірге ойнайды, сол арқылы бір-бірімен қарым-қатынас жасайды. Ойынның көмегімен бала өзіне деген қызығушылықты қоршаған ортадан таңдайды. Баланың ерекше қасиеттерінің бірі – сөйлеуден шаршаймайды. Ойын баланың сөйлеу тілінің дамуына әсер етіп, танымдық белсенділіктің дамуына ықпал етеді. Біздің тәрбиеде «ойын баласы», «баланың көңілі

- далада» деген тіркестер бар. «Бала ойнап жүріп өседі» дегенді де үлкендерден жиі естиміз. Ойын арқылы балада қоғаммен араласудың алғашқы баспалдақтары қаланады. Айналанысын танып, табиғаттың жаратылысына назар аударады. Бір қызығы, бала осы жасында сізді сұрақ қою арқылы жиі мазалауы мүмкін. Бұл дегеніміз - баланың ойлау жүйесі дамып, білуге, түсінуге деген қызығушылығының артуы, өмірге деген көркем ұмтылысын көрсетеді.

Әр педагог технологияның нәтижесінің сапалы болуы үшін мынандай жағдайларды ескеруі қажет[8]:

1. Әр ойынның тәрбиелік, білімділік, дамытушылық маңызын алдын-ала жете түсініп, оның балаларға қандай нәтиже беретіндігін анықтау.

2. Ойын жүргізетін орынның мүмкіндігі, ойын жабдықтарының эстетикалық және гигиеналық талаптарға сай болуы, алдын – ала әзірлеу.

3. Топтағы балалардың жас және психологиялық ерекшеліктеріне, білім деңгейлеріне, сөздік қорына сәйкес келуі.

4. Ойын кезіндегі қозғалыс, техникалық қауіпсіздіктен қамтамасыз ету.

5. Ойынның, сабақтағы ойын элементтерінің тәрбиеленушілердің ынтасын арттырып, қызығушылығын арттыруға бағытталуы.

Сонымен, балалардың тілін, сөздік қорын қалыптастыруда ойындар, тапсырмалар, жаттығулар пайдалану оң нәтиже береді. Ойынның көмегімен балалардың тілі мен сөздік қоры дамиды, ауызша сөйлеу дағдыларын игереді, танымдық белсенділік дами түсіп, ақыл-ойы жетіледі, адамгершілік қасиеттер бойына сіңеді.

Мектепке дейінгі мекемелерде білім беру әрқашан коммуникативтік-лингвистикалық бағытқа негізделіп, ал оқыту іс-әрекеттері қарым-қатынас және мақсатты міндеттермен ұйымдастырылуы тиіс. Бұл бағытта әртүрлі мониторинг жүргізілуі мүмкін. Балалардың коммуникативтік дағдыларын жақсарту бойынша жұмыс келесі бағыттар бойынша жүргізіледі:

1. Педагог ұйымдастырылған оқу іс-әрекеті барысында баламен қарым-қатынас жасағанда әсерлі сөйлеп, тыңдаушыны өзіне тарту, яғни тіл мәдениетінің өте жоғары деңгейі болуы тиіс;

2. Балалардың тілін, сөйлеуін дамыту үшін өте тиімді әдіс-тәсілдерді қолданса;

3. Мәтін, тапсырмалар, иллюстрациялық мәліметтер қазақ балаларының халықтық ұғымына жақын және қарапайым болуы;

4. Баланың тілін дамытуда көркем әдеби шығармалар, жаңылтпаштар, жұмбақтар, мақалдар, ертегілер, өлең-тақпақтар, тәрбиелік маңызы бар қызықты әңгімелер іріктеліп алынса;

5. Сөздік жұмыстарын жүргізу, жаңа сөздерді үйрете отырып, оны іс жүзінде қолдану;

6. Қарапайым сөйлемдер құрастыра отырып, оны ауызша сөйлеуде қолдану;

7. Тіл дамытуда тіл жаттығуларын жүргізу,

ойын технологиясын қолдану;

8. Ата-аналармен қарым-қатынас кезінде тіл мәдениетін сақтау.

Қазақ балалар әдебиетінің атасы Ы. Алтынсарин да балаларды оқыту, тәрбиелеу ісінде ауыз әдебиеті шығармаларының маңызды орын алатынын айта келіп: «Өмірге қажетті ауызекі сөйлеу дағдыларына жаттықпайынша, қай-қай тілде болсада еркін, жүйелі сөйлеу мүмкін емес», – деген[9].

Сонымен, мектепке дейінгі ересек жас балаларының коммуникативтік дағдыларын ойын технологиясы арқылы қалыптастыруға болады. Ойын психологиялық, анатомиялық – физиологиялық, педагогикалық қызметтер атқарады. Балалардың негізгі іс-әрекеті ойынның тәрбиелік маңызын жоғары бағалаған А.С. Макаренко.

Бала өмірінде ойынның маңызы зор, ересек адам үшін еңбектің, жұмыстың, қызметтің қандай маңызы болса, нақ сондай маңызы бар. Ойын баланың даму құралы, білім көзі, тәрбиелік дамыту құндылығы бола отырып, адамды жеке тұлға ретінде қалыптастыруға ықпал етеді.

Қорытындылай келе тұжырымдайтынымыз, психологтар және педагогтардың зерттеу жұмыстарын талдау нәтижесінде, біз ойын технологиясы ұғымының анықтамасын нақтылаймыз: әртүрлі педагогикалық ойындар түрінде педагогикалық процесті ұйымдастырудың жеткілікті кең әдістері мен әдістер тобы. Бала тәрбиелеудің ең маңызды элементі - ойын технологиясы. Ойын барысында баланың дүниені тануы, өзін-өзі басқару қабілеті ашылып, әрбір бөлшекке өзінің көзқарасы тұрғысынан қарауды үйренеді.

Сонымен ойын технологиясы арқылы мектепке дейінгі ересек жас балаларының коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру үшін эффективті қарым-қатынас қалыптасу қажет. Эффективті қарым-қатынас барысында балалар кезкелген адаммен оңайлықпен қатынас орнатады, әңгімелесе біледі, адамдармен келісушілік білігін көрсетеді, өз құқықтырын білдіреді. Коммуникативті дағдыларға нейтралды, адамгершілік бағыттағы, қақтығыссыз қарым-қатынас жатады екен.

Келесі факторлар болғанда қарым-қатынас тиімді болады:

- Қоршаған адамдармен өзараәрекеттесу ықпалының болуы;

- Мінез-құлықтың нормалары мен ережелерін білу;

- Қоғамдағы әлеуметтік рөлдерді қабылдау;

- Қарым-қатынас жасау, тыңдай білу, басқа адамдардың эмоциялары мен сигналдарын қабылдау, соның ішінде бейсаналы сигналдарды қабылдау;

- Қарым-қатынас барысындағы қақтығыстарды шеше білу.

Баланың коммуникативті дағдыларын қалыптастыруда баланың қызуғышылықтары болуы тиіс – сабақ және қарым-қатынас барысында;

қарым-қатынасқа түсетін партнерлары болуы керек, жауап беруге уақыты болуы тиіс; балаға психологиялық және эмоциялық тұрғыдан қарым-қатынастың құндылығы мен пайдасын көрсету. Коммуникативті дағдыларды қалыптастыру барысында келесілер маңызды:

- Қатынасты оңай орнату және оларды дамыту;

- Қарым-қатынас партнеріне қажетті әсер қалдыру;

- Өз ұстынымын түсіндіре білу;

- Өз пікірінде болу.

Осындай коммуникативті дағдыларды қалыптастыру барысында түрлі ойын-технологиялары қолданылады: поезд, дауысын танып қою, хайуандары хоры, комплимент жасау, айналар патшалығы, компот, допты іздеу, газета, бұзылған телефон, ыстық-суық, түлкі және қояндар, ертегіні табу, айдаһар және т.б. осы ойындардың мақсаты – түрлі коммуникативті дағдыларды дамытуға бағдарланған.

Коммуникативті дағдыларды қалыптастыру барысында келесі қателіктерді жібермеу қажет:

- баламен қарым-қатынасты азайту;

- тиімді коммуникацияның үлгі ретінде қаралауы;

- баланың еңсесін басу, оның жеке басын сыйламау;

- баланың жеке пікірін қабылдамау;

- баланың жеке басын қорлау, оған физикалық және психикалық тұрғыдан зорлық-зомбылық көрсету. Осындай негативтің болуы баланың мінезіне әсер етеді, сол себептен жағымсыз қарым-қатынас түрін бала норма ретінде қабылдап, өз құрдастарымен агрессивті болады. Егер баланың мінезі әлжуас болса, онда ол өз-өзімен тұйық болып жүреді. Социометрия әдісі топтағы лидерлерді анықтауға мүмкіндік береді, балалар көп жағдайда мінезі ашық, қарым-қанысқа тез түсетін, ақжарқын, позитивті балалармен қарым-қатынаста болғанын қалайды. Коммуникация барысында мектепке дейінгі жас шамасындағы балалардың мінез-құлық модельдерін игереді. Кезкелген топта лидерлер пайда болады, егер бала отбасында агрессивті қарым-қатынасқа үйренсе, ол осы мінез-құлық моделін балалар ұжымына ауыстырады. Осылайша ол үшін лидер агрессивті болуы мүмкін. Сондықтан, дәл осындай балалар лидер болу үшін мәселені төбелеспен шешуге тырысады. Олар әр кезде күш көрсетіп өзінің лидер екенін білдіртеді. Яғни осындай балалармен түзету жұмыстарын өткізу керек. Көп жағдайда осындай балалардың коммуникациясында келесі проблемалар пайда болады:

- эмоциялық тұрғыдан керең болу – басқалардың эмоцияларын қабылдамаушылық;

- психика дамуындағы тежелу процестері – көңіл-күйдің бұзылуы, тітіркенушілік, жоғары күйгелектік, ашулану, үрейлік;

- тұйықталу, басқа балаларды қабылдамау.

Осындай проблемаларды тек кешенді түрде шеше аламыз. Психологтың көмегі және ата-аналардың белсенділігі қажет болады. Сонымен, ерекше тұлғалық сапалары бар балаларда коммуникация барысында қиындықтар болуы мүмкін:

- пассивтілік – өз пікірі қалыптаспаған, ұжымдық ойындарға қатыспайтын, барлық балаларға қызықты болатын ойынды ұйымдастыра алмаушылық;

- ұялшақтық - тым ұялшақ үнсіз балалар құрдастарын қызықтырмайды;

- эгоизм - бала басқаларға жаны ашымайды, сондықтан олар оған дәл осылай қарайды;

- агрессивтілік - жиі ашулану кез-келген адамды алшақтатады. Осындай коммуникациядағы проблемаларды шешу үшін ересек адамдар келесі ұсыныстарға көңіл аудару қажет:

- басқа адамдарға қатысты негативті эмоцияларды болдыртпау;

- балалар арасындағы қақтығыстарға қажет болғанда ғана араласу - осылайша балаларға ортақ тіл табу, келісушілік оңай болады;

- баланың қарым-қатынастағы бастамасын көтермелеу;

- баламен жиі қарым-қатынасқа түсу, барынша кеңейтілген диалог құру.

Мектеп жасына дейінгі балалардың қарым-қатынасындағы маңызды мәселелердің бірі - виртуалды байланыс. Қазіргі балалар әлеуметтік желілерді белсенді пайдаланады, бұл бірқатар жағымсыз жақтарға әкеледі:

- сөздік қорының нашарлығы;

- эмоционалды компоненттің болмауы – эмоциясыз сөйлеу;

- коммуникацияның біртектілігі - диалог бар, бірақ әлеуметтенудің маңызды бағыты болып табылатын бірлескен іс-әрекет жоқ.

Нәтижелері. Жоғарыдағы мәселелерді шешу үшін ойын-технологиясын қолдандық. Мектеп жасына дейінгі балалардың қарым-қатынасын тиімді ету үшін коммуникативті дағдыларын қалыптастыруға бағытталған эмоциялық-тұлғалық және коммуникативтік тренинг-ойындарды қолдандық. Осылайша қалыптастыруға бағытталған педагогикалық-тәжірибелік эксперимент жүргізілді. Оған екі мектепалды даярлық тобы таңдап алынды. Эксперимент тобында 20 бала, бақылау тобында 20 бала қатысты.

Бақылау экспериментінің нәтижелері

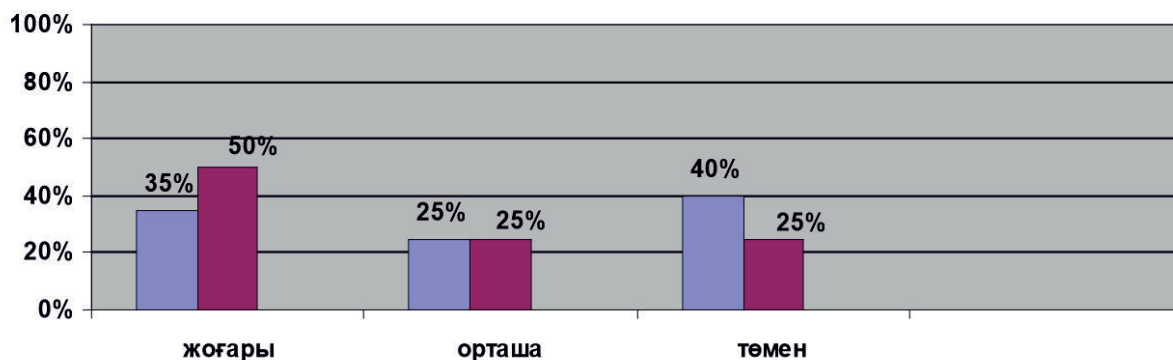
Кесте 1 - 1-ші диагностикалық тапсырманың қорытындысы

Топ	Эксперимент тобы		Бақылау тобы	
	Саны	Сапасы	Саны	Сапасы
Жоғары	10	50%	7	35%
Орта	5	25%	7	35%
Төмен	5	25%	6	30%

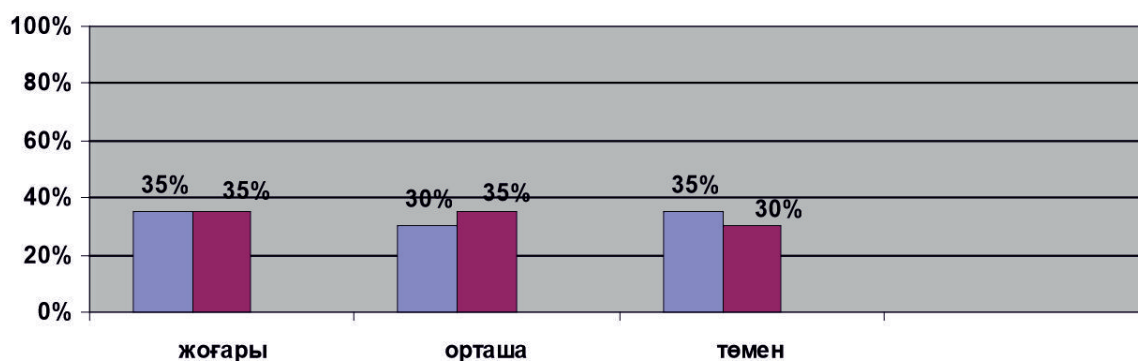
Балалардың эмоциялық-тұлғалық жүйесін дамыту үшін келесі жаттығу-ойындарды жүргіздік: «Суреттегі мен» (Мақсаты: Жеке тұлғаның өзін-өзі тани білуін, өзін-өзі бағалай білуіне бағыттау); «Сыйлық» тренингі (Мақсаты: Жеке тұлғаға жақсы эмоциялық қуанышты көңіл-күй туғызу. Сөздік емес қарым-қатынас орната білуге жаттықтыру); «Сиқырлы көл» тренингі (Мақсаты: Жеке тұлға өзін-өзі құрметтеуге, сыйлауға үйрету, өзін-өзі бағалауға үйрету); «Сатушы» тренингі (Мақсаты: Бұл ойын сатушы жұмысында сезімдік рөлін түсінуге, әртүрлі сезімдерді көрсете білуге жаттықтыру); «Менің эмоцияларым» тренингі (Мақсаты: Айналадағы адамдардың көңіл-күйін сезінуді дамыту және өзінің эмоциясын дұрыс көрсетуді қадағалау); «Тастанды дүкен» тренингі (Мақсаты: Гештальт терапиясы қиялды жаттықтыруға арналып, қатысушыларды индивидуалды тұлға сапаларын дамытуға арналған. Бұл жаттығуды Джон Стебинсон ұсынды. Осы жаттығу арқылы тұлғаның бұрын байқалмаған жақтарын байқап-сезіндіреді); «Трансактілі эго жағдайын түсіну» тренингі (Мақсаты: Эгоның әртүрлі жағдайларындағы ерекшеліктерді айыруға көмектеседі (трансактілі анализ); «Еркін би» тренингі (Мақсаты: Бұл жаттығу өзгелердің көзінше би қимылын зерттеуге мүмкіндік береді); «Ине мен жіп» тренингі (Мақсаты: шығармашылық, ұйымдастырушылық, коммуникативтік қасиеттерін дамыту, ұялшақтық, тұйықтық қасиеттерін түзеу).

Экспериментті талқылау. Мектеп жасына дейінгі балалардың өзара қарым-қатынас деңгейін анықтау мақсатында төмендегідей әдістемелерді пайдаландық: В.Ф. Ряховскийдің «Қарым – қатынасқа даярлық деңгейін анықтау» тестін (Кест.1), “Хабарландыру” жаттығуын (Кест.2) және «Социометрия» әдістемесін (Кест.3) пайдаландық. Қарым-қатынасты коммуникативтік тренинг-ойындарды қолдану негізінде мектеп жасына дейінгі балалардың қарым-қатынасын қалыптастыруға арналған келесі коммуникативті жаттығулар кеңінен пайдаланылды: «Амандасу», «Тұсаукесер» (презентация), «Айналы бөлме», «Мен күштімін», «Қолды тыңдаймын», «Сыйлық сыйла», «Көпір», «Мен – кіммін?», «Арман аралында», «Бұзылған телефон», «Телеграф», «Бос емес кресло», «Шатақтар», «Шағын топта жұпты таңдау».

Сурет 1 - 1-ші диагностикалық тапсырма бойынша эксперимент тобының салыстырмалы диаграммасы

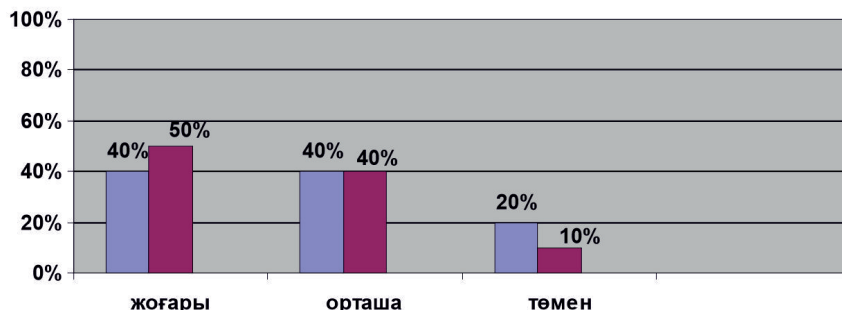
Сурет 2 - 1-ші диагностикалық тапсырма бойынша бақылау тобының салыстырмалы диаграммасы

Қорытынды: анықтаушы экспериментте бақылау және эксперимент тобы балаларының басым көпшілігінің қарым-қатынас жасауға даярлық деңгейі орта және төмен деңгейде бағаланды. Қалыптастырушы эксперименттен кейін экспе-

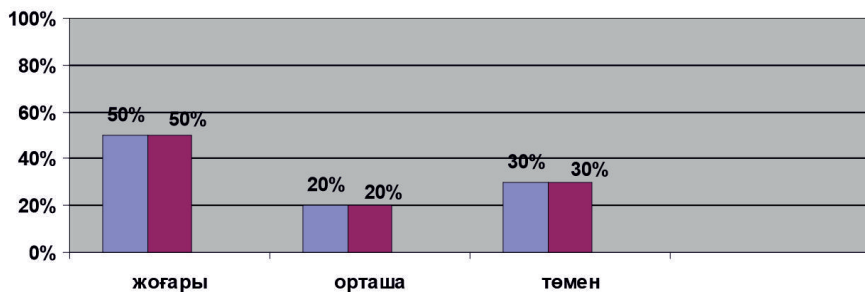
римент тобында жоғары деңгейде орындаған балалар саны артты, ал төмен деңгейдегі нәтижелер азайды. Бақылау тобындағы балалардың жауаптарында төмен деңгейде орындаған балалар саны 5%-ға кеміді.

Кесте 2 - 2-ші әдістеменің қорытындысы

Топ	Эксперимент тобы		Бақылау тобы	
	Саны	Сапасы	Саны	Сапасы
1-топ	10	50%	10	50%
2-топ	8	40%	4	20%
3-топ	2	10%	6	30%

Сурет 3 - 2-ші диагностикалық тапсырма бойынша эксперимент тобының салыстырмалы диаграммасы

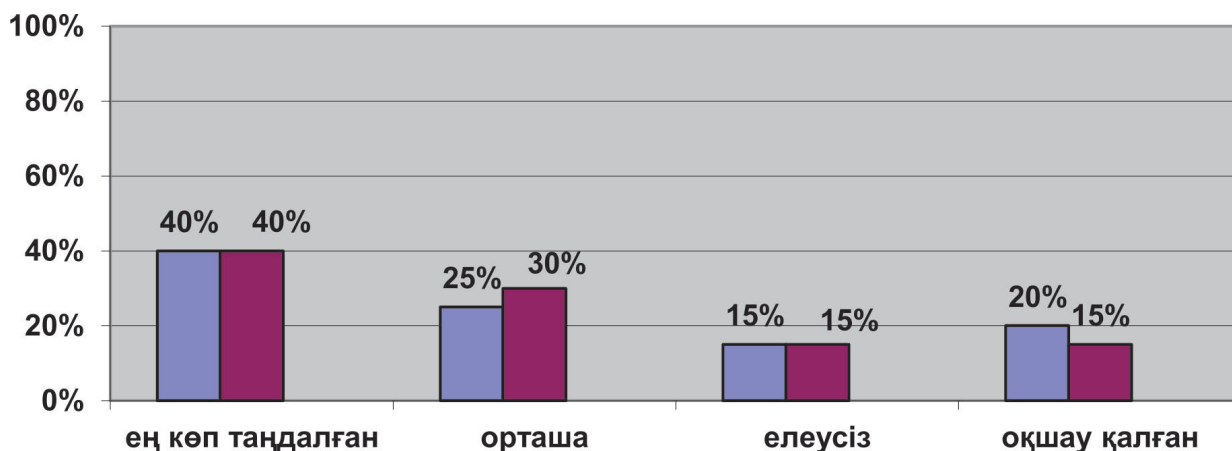

Сурет 4 - 2-ші диагностикалық тапсырма бойынша бақылау тобының салыстырмалы диаграммасы

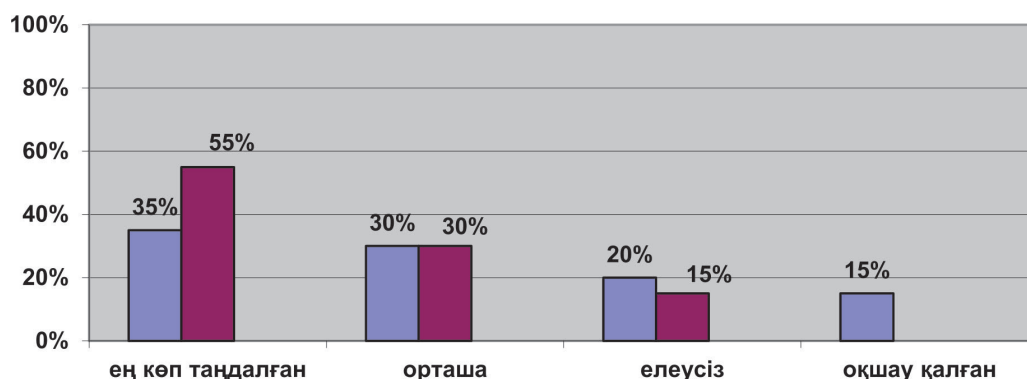
Қорытынды: “Хабарландыру” жаттығуын орындау барысында жұптасқан балалар сөзсіз қимыл-қозғалыс арқылы өзінің серіктесіне қандай да бір хабар айтуға тырысты. Анықтаушы экспериментпен салыстырғанда эксперимент тобында жоғары деңгейде орындаған бала саны 2 балаға (1 жұп) артты, төмен деңгейде орындаған бала саны 2 балаға (1 жұп) кеміді. Бақылау тобы балаларының орындау деңгейі еш өзгеріссіз қалды.

Кесте 3 – 3-ші әдістеменің қорытындысы

Деңгейлер	Эксперимент тобы		Бақылау тобы	
	Саны	Сапасы	Саны	Сапасы
Ең көп таңдалынған балалар	11	55%	8	40%
Орташа сан таңдалынғандар	6	30%	6	30%
Елеусіз балалар	3	15%	3	15%
Оқшау қалған, шеттелген балалар			3	15%

Сурет 5 - 3-ші диагностикалық тапсырма бойынша бақылау тобының салыстырмалы диаграммасы

Сурет 6 - 3-ші диагностикалық тапсырма бойынша эксперимент тобының салыстырмалы диаграммасы

Қорытынды. «Социометрия» әдістемесі бойынша бақылау тобында ең көп таңдалынған балалар саны мен елеусіз балалар саны өзгеріссіз, орташа сан таңдалынғандар саны 1 балаға артты, оқшау қалған, шеттелген балалар 1 балаға кеміді. Эксперимент тобында ең көп таңдалынған балалар саны 4 балаға артты, елеусіз балалар саны 1 балаға, оқшау қалған, шеттелген балалар 3 балаға кеміді.

Сонымен, жүргізілген эксперимент нәтижесін сараптай келе, эксперимент тобының балаларында коммуникативті дағдыларды қалыптастыруда коммуникативтік тренинг-ойындарды қолдану арқылы негізделген жаттығулардың нәтижесінен мектеп жасына дейінгі балалардың өзара қарым-қатынасының қалыптасқандығы байқалынды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Венгер А.Л. Психологическая готовность детей к обучению в школе // Развитие мышления и умственное воспитание дошкольника - М., 1985 - 165-191 с.
2. Давыдов В.В. «Виды обобщения в обучении. (Логико-психологические проблемы построения учебных предметов)» М.: Просвещение, 1982 – 423 с.
3. Усова А.П. «Обучение в детском саду. (Игра)» М., 1981 - 50-53с.
4. Эльконин Д.Б. «Психическое развитие в детских возрастах: избранные психологические труды» М., 2001 - 186-195 с.
5. Құлжанова Н. «Ана мен бала» педагогикалық еңбегі, 1925. – 134 б.
6. Шмаков С.А. «Игры учащихся - феномен культуры», М., 1994.
7. Селевко Г.К. «Современные образовательные технологии: Учебное пособие». – М.
8. Народное образование, 1998. – 256 с.
9. Қоянбекова С. «Ойын мақсатын талдау және оның мәні» Қазақстан мектебі, 2002, №1-2, б. 45-49.

REFERENCES:

1. Venger A.L. Psihologicheskaya gotovnost' detej k obucheniju v shkole // Razvitie myshleniya i umstvennoe vospitanie doshkol'nika - M., 1985 - 165-191 s.
2. Venger A.L. Psihologicheskaya gotovnost' detej k obucheniju v shkole // Razvitie myshleniya i umstvennoe vospitanie doshkol'nika - M., 1985 - 165-191 s.
3. Usova A.P. «Obuchenie v detskom sadu. (Igra)» M., 1981 - 50-53s.
4. El'konin D.B. «Psihicheskoe razvitie v detskih vozrastah: izbrannye psihologicheskie trudy» M., 2001 - 186-195 s.
5. Құлжанова Н. «Ана мен бала» pedagogikalық еңбегі, 1925. – 134 б.
6. Shmakov S.A. «Igry uchashchihsya - fenomen kul'tury», M., 1994.
7. Selevko G.K. «Sovremennye obrazovatel'nye tekhnologii: Uchebnoe posobie». – M.
8. Narodnoe obrazovanie, 1998. – 256 s.
9. Қоянбекoва С. «Ojын мақсатын талдау және оның мәні» Қазақстан мектебі, 2002, №1-2, б. 45-49.

Сведения об авторах:

Ахметова Айгуль Игеновна – доктор PhD, старший преподаватель образовательных программ дошкольного образования и социальной педагогики Казахского Национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Қазақстан, проспект Достық 13, 87057228835, aig.31@mail.ru

Жанабергенова Улан – магистрант образовательных программ дошкольного образования и социальной педагогики Казахского Национального педагогического университета имени Абая, проспект Достық 13, 87057228835, ulan_n96@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Ахметова Айгүл Игенқызы – PhD докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің мектепке дейінгі тәрбие және әлеуметтік педагогика білім беру бағдарламаларының аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан, Достық даңғылы 13, 87057228835, aig.31@mail.ru

Жанабергенова Ұлан – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің мектепке дейінгі тәрбие және әлеуметтік педагогика білім беру бағдарламаларының аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан, Достық даңғылы 13, 87057228835, aig.31@mail.ru

Information about the authors:

Akhmetova Aigul Igenovna - PhD, senior teacher of educational programs of preschool education and social pedagogy, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakstan, Dostytk

avenue 13, 87057228835, aig.31@mail.ru

Zhanabergenova Ulan - Master's student of educational programs of preschool education and social pedagogy of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, 13 Dostyk avenue, 87057228835, ulan_n96@mail.ru

АХМЕТОВА А.И.¹, ЖАНАБЕРГЕНОВА У.Н.²

^{1,2} Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(*E-mail: aig.31@mail.ru, ulan_n96@mail.ru)

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЕРЕСЕК ЖАС БАЛАЛАРЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ КОМПОНЕНТТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-МАЗМҰНДЫҚ МОДЕЛІ

Аннотация. Аталмыш мақалада мектепке дейінгі ересек жас балаларының коммуникативтік дағдыларының құрылымдық компоненттері және оларды қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделі берілген. Осы моделдің құрылымында мақсатқоюшылық; мазмұндық; ұйымдастырушылық-үдерістік; рефлексиялық-бағалаушылық компоненттер қарастырылған. Моделдің тиімді болуы іс-әрекет, іс-әрекет пен қарым-қатынастың бірлігі, шығармашылық, гуманистік бағыт, интегративтік принциптердің жүзеге асуына байланысты. Осы тұғырлар негізінде біз мектепке дейінгі ересек жас балаларының коммуникативтік дағдыларының құрылымдық компоненттерінің көрсеткіштерін егжей-тегжей талқылап, олардың жоғарғы, орташа деңгейлерін анықтап, осы мақалада сипаттаймыз. Бірінші компонент - қарым-қатынас жасауға ұмтылыспен (мотивациялық – тұлғалық компонент), екінші компонент қарым-қатынас категорияларын түсінумен, ал үшінші компонент ажырата білумен (когнитивті компонент) байланысты. Компонент коммуникативтік құзыреттілігінің құрылымдық элементі, сонымен қатар оның тиімді қалыптасуының максималды өлшеу бірлігі болып табылады, ал көрсеткіш – оның бір бөлігін құрайды. Осыған орай, мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру туралы мәселені зерттеу кезінде коммуникацияның маңызды арнасы және осы саланы дамыту құралы ретінде ойын қызметінің мүмкіндіктері анықталды.

Түйіндеме сөздер: коммуникативті дағдылар, ойын, технология, ойынның еркшеліктері, шарттар, диагностика, эксперимент.

СТРУКТУРНЫЕ КОМПОНЕНТЫ КОГНИТИВНЫХ НАВЫКОВ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА И СТРУКТУРНО-СОДЕРЖАТЕЛЬНАЯ МОДЕЛЬ ИХ ФОРМИРОВАНИЯ

Аннотация. В статье представлены структурные компоненты коммуникативных навыков дошкольников и структурно-содержательная модель их формирования. В структуре этой модели рассмотрены важнейшие компоненты целой системы: целенаправленность; содержание; организационно-процессуальный; предусмотрены рефлексивный и оценочный компоненты. Эффективность модели зависит от реализации принципов действия, единства действия и взаимоотношений, творческой, гуманистической направленности, интегративности. На основе этих подходов мы подробно анализируем показатели структурных компонентов коммуникативных навыков дошкольников, выделяем их верхний и средний уровни и описываем их в данной статье. Первый компонент связан с желанием общаться (мотивационно-личностный компонент), второй компонент связан с пониманием категорий общения, а третий компонент связан со способностью различать (когнитивный компонент). В нашем исследовании компонент рассматривается как структурный элемент коммуникативной компетенции, а также максимальная единица измерения ее эффективного формирования, а показатель - ее часть. В связи с этим исследование формирования коммуникативных навыков дошкольников выявило возможности игры как важного канала для коммуникации детей и инструмент развития данной области.

Ключевые слова: коммуникативные навыки, компоненты, структура, модель, уровни сформированности.

STRUCTURAL COMPONENTS OF COMMUNICATIVE SKILLS OF PRESCHOOL ADULT CHILDREN AND STRUCTURAL CONTENT OF THEIR FORMATION

Abstract. This article presents the structural components of communication skills of preschool adults and the structural and content model of their formation. Purposefulness in the structure of this model; content; organizational and process; reflective and evaluative components are provided. The

effectiveness of the model depends on the implementation of the principles of action, unity of action and relationship, creative, humanistic direction, integrative. On the basis of these platforms, we discuss in detail the indicators of the structural components of communication skills of preschool adults, identify their upper and middle levels and describe them in this article. The first component is related to the desire to communicate (motivational - personal component), the second component is related to the understanding of the categories of communication, and the third component is related to the ability to distinguish (cognitive component). The component is a structural element of communicative competence, as well as the maximum unit of measurement of its effective formation, and the indicator is part of it. In this regard, the study of the formation of communication skills of preschool children identified opportunities for play as an important channel of communication and a tool for the development of this area.

Key words: communicative skills, components, structure, model, level of formation.

Компонент тұтас құбылыс ретінде қарастырылады, ал көрсеткіш –компоненттің бір қыры ретінде. Өлшемдердің даму деңгейлерін анықтау үшін мектепке дейінгі ересек жас балаларының коммуникативтік дағдылардың қалыптасу деңгейлерін анықтайды. Коммуникативтік дағдылардың қалыптасу диапазонын білдіретін үш деңгейлері анықталды: «төменгі», «орташа», «жоғары». Коммуникативтік дағдылардың мотивациялық-тұлғалық, когнитивтік және мінез-құлықтық компоненттерінің мазмұнын ашатын көрсеткіштердің жалпы санының жарты көлемінен азған-

тай мөлшерін құрайды немесе мүлде көрініс бермейді. Тиісті компонент көрсеткіштерінің жартысы көрінетін болса, онда орташа деңгей. Нақты компонентке тән барлық көрсеткіштердің көрініс беруі жоғарғы деңгейді бейнелейді. Әрбір компонент (мотивациялық-тұлғалық, когнитивтік және мінез-құлықтық) көрсеткіштерді қамтиді, олар белгілі бір өлшемнің көрініс беру деңгейін сипаттайды.

Балабақша тәрбиеленушілерінің коммуникативтік құзыреттілігінің құрылымы мынадай компоненттерден тұрады (кесте 1).

Кесте 1 – Балабақша тәрбиеленушілерінің коммуникативтік дағдылары қалыптасуының өлшемдері мен көрсеткіштері

№	Өлшемдер	Көрсеткіштер		
		Жоғары	Орташа	Төмен
1	Қарым-қатынас жасауға ұмтылыс (мотивациялық – тұлғалық компонент)	Қарым-қатынас нормаларын атай білуі, баланың қарым-қатынасты қажетсінуі, қарым-қатынас процесінде жеке ерекшеліктерін көрсете алуы.	Қарым-қатынас нормаларын атай білуі, баланың қарым-қатынасты қажетсінуі, бірақ қарым-қатынас процесінде жеке ерекшеліктерін көрсете алмауы.	Қарым-қатынас кезінде жеке бас ерекшеліктерін көрсетпейді.
2	Қарым-қатынас категорияларын түсінуі, ажырата білуі (когнитивті компонент)	Қарым-қатынас жайдайын бақылап, ескертуді қабылдай білуі, достарына, құрдастарына көмектесіп, олардың ойың тыңдай білуі, байланыс жасауға қызығушылығын және өз-өзін көрсету қабілетіне ие болуы.	Қарым-қатынас жайдайын бақылап, ескертуді қабылдай алмайды, бірақ достарына, құрдастарына көмектесіп, олардың ойың тыңдай білуі, байланыс жасауға қызығушылығын және өз-өзін көрсету қабілетіне ие болуы.	Қарым-қатынас жайдайын бақылап, ескертуді қабылдай алмайды, достарына, құрдастарына көмектеседі, бірақ олардың ойың тыңдай білмейді.
3	Қарым-қатынас барысында тиісті мінез-құлық стандарттарын сақтау (мінез-құлықтық компонент)	Қоршаған ортадағы адамдармен қарым-қатынасқа түсуі, өз бетінше шешім қабылдай алуы, жетістікке жетуге тырысуы, мінез-құлық нормаларымен адекватті жүру, қарым-қатынастың вербальды және вербальды емес құралдарын қолдана білу, өз мінез-құлқын бақылай білу.	Қоршаған ортадағы адамдармен қарым-қатынасқа түсуі, өз бетінше шешім қабылдай алуы, жетістікке жетуге тырысуы, бірақ мінез-құлық нормаларымен адекватті жүрмеуі, қарым-қатынастың вербальды және вербальды емес құралдарын қолдана білмеуі, өз мінез-құлқын бақылай алмауы.	Қоршаған ортадағы адамдармен қарым-қатынасқа түсуі, бірақ өз бетінше шешім қабылдай алмайды, жетістікке жетуге тырыспайды, мінез-құлық нормаларымен адекватті жүрмеуі, қарым-қатынастың вербальды және вербальды емес құралдарын қолдана білмеуі, өз мінез-құлқын бақылай алмауы.

Проблеманы практикалық игеру ойын қызметінде мектеп жасына дейінгі балалардың коммуникативтік дағдыларын қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделін әзірлеуді талап етті (сурет -2).

Модель әдетте басқа объект, түпнұсқа туралы білім алуға арналған объект (жүйе) ретінде анықталады. Әлеуметтік-педагогикалық құбылыстарды модельдеу барысында өзара байланысты болжамдардың, тұжырымдардың белгілі

бір жиынтығы түрінде объект туралы білімді көрсететін және модельдеуші объектінің теориялық схемасын білдіретін әртүрлі идеалды модельдер жасалуы мүмкін [1].

Мектепке дейінгі ересек жастағы балалардың коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру моделі аталған дағды тобын дамыту бойынша педагогикалық жүйе болып табылады. Біздің зерттеу мәселеміздің аясында модель ойын қызметін ұйымдастыру үдерісімен байланысты.

Мектеп жасына дейінгі балалардың коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру моделін жасау кезінде ең алдымен оны құру тәсілін таңдау жүзеге асырылды. Барлық тәсілдердің алуан түрлілігі кезінде таңдау төрт негізгі үрдіске қатысты болды: бірыңғай бағдарламалар бойынша жұмыс істейтін кеңестік бірыңғай білім беру жүйесінің құрылымдық сапасын сақтау; тапсырыс берушінің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін білім беру қызметтерінің спектрі ретінде құрылған «нарықтық» білім беру жүйесі; жеке тұлға мен мемлекеттің қарым-қатынасын үйлестіре алатын гуманды әлеумет ретінде сипатталатын мәдениеттанулық модель; бала тұлғасының қалыптасуына бағытталған мәдени-шығармашылық модель.

Біздің зерттеуіміздің мазмұнына, біздің ойымызша, мәдени шығармашылық тәсілге сәйкес келеді. Осыған сәйкес әлеуметтік жеке дамуы баланың мәдениетке (Л.С. Выготский) «бірігіп кетуі», мәдени және мәдени шығармашылық (В.Т. Кудрявцев), «өзін-өзі ашу» үздіксіз тізбегінің нәтижесі болып табылады.

«Өзін-өзі танудың» нәтижесі жаңа объектіні жасау емес, баланың өздігінен өзгеруі, іс-әрекеттің жаңа тәсілдерінің пайда болуы, білім мен дағдылар, шығармашылық қиял, басқа адамның позициясына бағдарлану, еркіндік, рефлексия элементтері, ойлаудың әмбебап формалары және адами «өзін ашуға» деген қарым-қатынасы [2].

Мәдени-шығармашылық модельдің негізгі идеялары:

1. Бала - дамып келе жатқан тұлға, ерекше мәдени әлемнің иесі. Ол білім беру мекемесіне жұмыс істеуге емес, өмір сүруге келеді: қарым-қатынас жасау, ойнау, сұрақтар қою, бастапқыда бұл мақсаттарды және ересектермен және құрдастарымен қарым-қатынаста өзінің рөлдік функцияларын бөлмейді.

2. Ересек - қазіргі гуманистік мәдениеттің бейнесі мен үлгісі болып табылатын педагогикалық шығармашылықтың дербес субъектісі.

3. Білім құндылыққа бағдарланған, дүниенің және ондағы адамның тұтас бейнесі идеясынан ұйымдастырылған тәрбиелік дүниетанымға ие.

4. Біздің көзқарасымыздағы оқытудың бірінші сатысында табиғат пен мәдениеттің «тілдері» мазмұнды доминант болып табылады.

Бұл жерде баланы заттар мен құбылыстардың тілін, түстері мен дыбысталуын түсінуге үйрету,

адами қарым – қатынастың вербальды емес тілін меңгеруге көмектесу; Бесінші элемент - өнер «тілді» түсіну жолдарын ұсыну. Бұл ретте қарым-қатынас тілі пен шығармашылық әлемнің барлық «дауысын» айқын етеді [3].

Жоғарыда айтылған идеяларға сүйене отырып, модельдің теориялық, ұйымдастырушылық-технологиялық, мазмұнды компоненттері әзірленді.

Модельдің теориялық компоненттері ең алдымен ойын қызметінде мектепке дейінгі балалардың коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру бойынша педагогикалық үдерісті ұйымдастырудың негізгі принциптерімен ұсынылған: іс-әрекет, іс-әрекет пен қарым-қатынастың бірлігі, шығармашылық, гуманистік бағыт, интеграция.

1. Іс-әрекет принципі - балаларға түсіндірмелі иллюстрациялық формада дайын білім беру емес, керісінше педагогтың көмегімен балалар проблеманың шешімін табатындай жағдайларды жасау.

2. Іс-әрекет пен қарым-қатынастың бірлігі принципі. Іс-әрекет арқылы қарым-қатынас ұйымдастырылады және байытылады, онда жаңа тұлғааралық байланыстар мен қатынастар пайда болады. Іс-әрекет пен қарым-қатынас феноменінен тыс ешқандай тәрбие мен даму жоқ.

3. Шығармашылық принципі (креативтілік). Ересек және баланың өзара әрекеттесуі кезінде шығармашылық бастамаға барынша бағдар беру. Ойын қызметі баланың белсенді қатысуын тек педагог нұсқауларының пассивті орындаушысы ғана емес, педагогикалық процестің серіктесі ретінде есептейді. Жаңа білім ересектерден және балалардан бірлескен ізденісті талап ететін проблемалық жағдайлар түрінде беріледі.

4. Гуманистік бағыт принципі. Ойын қызметін ұйымдастыру кезінде ересек адамдар мен балалар арасында педагогтың өз даму субъектісі ретінде тәрбиеленушіге қатынасын білдіретін шынайы ізгілік қатынастар құрылуы және осыған сәйкес субъект-субъектілік қатынастар негізінде оның жеке тұлғасымен өзара іс-қимыл жасауы. Сондай-ақ, принцип балалардың бір-біріне ізгілік қатынасын құруға қатысты [4]. Балаларға бір-бірімен ортақтасу сезімін бастан кешіру ұсынылады, олардың құрдастарының қадір-қасиетін және уайымын байқауға және оған ойын және нақты қарым-қатынас кезінде көмектеседі.

5. Интегративтік принципі. Әр түрлі коммуникативтік ойын-жаттығуларды және қарым-қатынас жасау түрлерін ойын қызметіне біріктіру. Осы бірлестік, бір жағынан, бірлескен ойын іс-әрекеті процесінде бала тұлғасының когнитивті, эмоционалдық және мінез-құлық компоненттерінің бірлігін қамтамасыз етеді, екінші жағынан, мектепке дейінгі баланың тұтас түсінігін, алған біліміне, қоршаған ортаға жеке көзқарасын, оларды практикалық қызметте қолдана бі-

луін қалыптастыруға ықпал етеді.

Модельдің теориялық компонентіне сондай-ақ ойын қызметін ұйымдастыру кезінде орындалуы тиіс коммуникативтік дағдыларды қалыптастыру тиімділігін негіздейтін жағдайлар енгізілген:

- вариативтілігі бар коммуникативтік ойындар кешенін іске асыру;
- ойын іс-әрекетінің рефлексивті сипаты;
- балалардың ерікті қатысуы негізінде ойындардың ұжымдық сипаты; ойындарда бәсекелестіктің болмауы.

1. Коммуникативтік дағдыларды кезең-кезеңімен қалыптастыруды қамтамасыз ететін вариативтілігі бар коммуникативтік ойындар кешенін іске асыру.

Осы модельдің негізін құрайтын барлық ойындар арнайы құрылған жүйе болуы керек, онда әр кезең алдыңғыға негізделіп, келесі кезеңді дайындайды. Сондықтан, ойындар жиынтығын іс-тәжірибеде жүзеге асырған кезде белгілі бір бірізділікті ұстанған жөн. Бірақ бұл ретте барлық ойындарды міндетті түрде өткізу қажет емес, педагогтің мүмкіндіктері мен балалардың мүдделеріне сай келетін әр кезеңнің ойындарын таңдауға болады.

Сонымен қатар, бұл шарт бір ойындарды, ойын жаттығуларын қайталауға жатады. Бір ойындардың бірнеше рет қайталануы олардың даму әсерінің маңызды шарты болып табылады. Соңында, бұл шарт ойын қызметін ұйымдастыру кезіндегі күтпеген жағдайларға сабырлы түрде шешім таба білу мүмкіндігін көрсетеді.

2. Ойын іс-әрекетінің рефлексивті сипаты.

Рефлексия педагогтың ойын қызметін ұйымдастыруға байланысты ойынға қатысушылардың өзара әрекеттесуін бағалауы ретінде анықталады. Яғни, ойынды балалар қаншалықты қабылдады, балаларда қуаныш, қанағат сезімінің пайда болуына ықпал етті ме, ойын жағдайы әлеуметтік-жеке саланың қалыптасуына ықпал ете ме, жоқ па, соны анықтау. Бұл ойынның психологиялық ерекшеліктерін түсінуді және оны жүзеге асыруға алдын-ала дайындықты қажет етеді.

3. Балалардың ерікті қатысуы негізінде ойындардың ұжымдық сипаты.

Бұл жағдай бірлескен қызмет процесінде коммуникативті дағдылардың қалыптасуымен байланысты. Сонымен бірге, ойын баланың қажеттіліктері мен көрінісі екенін, бала өзінің ойын кеңістігінде өзі иесі болуға ұмтылатын әрекеттің бір түрі екенін ұмытпай, оның бағытын анықтай отырып, бұл жағдай баланы ойнауға мәжбүрлеу (тыйым салу, қорқыту) мүмкіндігін жоққа шығарады.

4. Ойындардағы бәсекелестіктің болмауы.

Біз баланың коммуникативтік саласын қалыптастыруда ескердік:

- 1 - коммуникациялық құралдар мен операциялар игерілген;
- 2 - бұл операциялар ішкі мазмұнмен толты-

рылады және олардың негізінде коммуникативтік акт туады;

3 - бұл іс-әрекеттер сыртқы жоспармен және ішкі мотивациялық-қажеттілік жағымен коммуникативті іс-әрекеттің құрылуына әкеледі [5].

Бұл ережелер модельде мектепке дейінгі жастағы балалардың коммуникативті дағдыларын қалыптастыру бойынша жұмыстың келесі бағыттары бойынша ескерілді.

Бірінші бағыт - балада өзін қарым-қатынас субъектісі ретінде сезінуді және құрдастарын өзара іс-қимыл объектісі ретінде қабылдауды дамыту желісі бойынша іске асырылады. Яғни, құрдастарды жағымды эмоционалдық негізде қабылдауды қалыптастыру, онымен іскерлік ынтымақтастықты және жалпы ойын мүдделерін дамыту жөніндегі жұмыс болжанып отыр, бұл сайып келгенде қарым-қатынас жасауға мотивациялық-құндылық қарым-қатынасты қалыптастыруға және коммуникативтік түсініктерді дамытуға әкеледі.

Екінші бағыт - баланың әртүрлі коммуникациялық құралдарды қабылдау және қолдану қабілеттерін дамыту болып табылады.

Модельдің жоғарыда аталған компоненттері балалардың коммуникативтік дағдыларын қалыптастырудың формалары мен әдістерін таңдауға негіз болды. Балалармен жұмыс істеудің негізгі формасы ұжымдық және топтық ойындарды дамыту сабақтары. Бұл форма коммуникативтік ойындардың әртүрлі түрлерімен ұсынылуы мүмкін әдіснамалық компонент модельдерін таңдауға итермелейді. Сонымен қатар, бұл белсенді әдістердің кешенінде ойын жаттығулары, тіл дамыту сабақтары, сахналандыру бар.

Балалардың толыққанды қарым-қатынасын дамыту үшін, олардың арасында адамгершілік қарым-қатынасты қалыптастыру үшін қарапайым ойын өзара іс-қимыл жеткіліксіз екенін атап өту қажет. Коммуникативті сипаттағы осы маңызды дағдылардың пайда болуы үшін балалардың ойындық өзара іс-қимылын мақсатты ұйымдастыру қажет. Бұл ретте ересек адам қарым-қатынастың қажетті моделін көрсетеді, балалар арасындағы қарым-қатынасты реттейді, олардың назарын бір-бірінің субъектілік қасиеттеріне тартады, балаға құрдастарын «тануға» көмектеседі.

Осылайша, балаларда ойын әрекеттестігін ұйымдастырудың негізгі стратегиясы өз уайымын көрсету немесе өзін-өзі бағалауын нығайту емес, керісінше, басқаларға көңіл бөлуін, олармен ортақ және бірге араласу сезімдері дамуына байланысты өзіндік «Мен» ұстанымын алып тастау.

Модельде коммуникативтік ойындарды пайдалана отырып, ұсынылған бөлімдерде өзінің нақты іске асырылуын табатын осы стратегия көрсетілген. Бөлім мазмұны Е.О. Смирнованың 4-6 жастағы балаларға арналған «мектепке дейінгі балалардың қарым-қатынасын және адамгершілік-ерік қасиеттерін дамытатын ойындар»

бағдарламасынан алынған [6].

Бірінші бөлімнің негізгі міндеті - құрдастарына назар аудару. Осы бөлімнің коммуникативті ойындарында балалар құрдастарының қимыл-қозғалыстарының, бет-әлпеттерінің, интонацияларының ең ұсақ бөлшектерін байқауға үйренеді.

Екінші бөлімде қозғалыстарды үйлестіру мүмкіндігі дамытылған, бұл серіктестердің іс-әрекетін бағдарлауды және оларды түзетуді қажет етеді. Бұл үйлесімділік басқа балаға назар аударуға, іс-әрекеттің үйлесімділігіне және ортақ сезімін арттыруға ықпал етеді.

Үшінші бөлім балалардың барлығы үшін ортақ ойын алаңдарына – қуанышты да, үрейге де баулуын көздейді. Ойындарда пайда болған жалпы қауіптілік сезімі мектепке дейінгі балаларды біріктіреді және байланыстырады.

Төртінші бөлімде балалар «қиын» ойын жағдайларында бір-біріне көмек және қолдау көрсететін рөлдік ойындар ұсынылған.

Бесінші бөлімде құрдасына деген қарым-қатынасты ауызекі сөйлеу түрінде білдіруге болады, бұл ойын ережелеріне сәйкес тек позитивті болуы керек.

Сонымен, соңында, алтыншы бөлімде балалардың бірлескен іс-әрекетінде бір-біріне нақты көмек көрсететін ойындар өткізіледі.

Көріп отырғаныңыздай, көптеген бөлімдердің міндеттері қарым-қатынастың вербальды емес әдістерінің пайдасына сөйлеу құралдарынан бас тартуға байланысты. Сонымен бірге, мектепке дейінгі ересек жас балалардың коммуникациялық саласының басымдықтары мен жас ерекшеліктері арасында қайшылық туындайды, олар ауызша қарым-қатынас құралдарын бөліп көрсетеді.

Бұл жағдайдан шығу жолы - көрсетілген бөлімдерді екі блок түрінде құрылымдық компонентпен толықтыру, олар ойын іс-әрекетінде ауызша қарым-қатынас құралдарын дамытуға мүмкіндіктерімен тікелей байланысты. Тиісінше, алғашқы үш бөлімде есту қабылдауын және оған байланысты естудің перцептивтік компонентін дамытуға бағытталған блок бар; төртінші, бесінші және алтыншы бөлімдер екінші блокқа енеді - сөйлеудің дыбыстық жағын дамыту және естудің репродуктивтік компоненті.

Осы бөлімдерге сүйене отырып, балалардың коммуникативтік дағдыларын қалыптастырудың моделінде төрт негізгі компоненттерді ажырата білдік: мақсатқоюшылық компонент; мазмұндық компонент; ұйымдастырушылық-үдерістік компонент; рефлексиялық-бағалаушылық компонент. Осы компоненттердің жүзеге асуы міндетті түрде коммуникативтік дағдылардың қалыптасуының біркелкі жүйесін құрайды (сурет - 2).

Осылайша, мақсатқоюшылық компонент; мазмұндық компонент; ұйымдастырушылық-ү-

дерістік компонент; рефлексиялық-бағалаушылық компонент компоненттерден тұратын педагогикалық жүйе мектепке дейінгі ересек жас балалардың коммуникативті дағдыларын қалыптастыру моделінде көрініс табады.

Бұл теорияның құрылымын практикада қолдану мектепке дейінгі ересек жас балалардың коммуникативті дағдыларын қалыптастыру процесіне тікелей немесе жанама түрде ықпал ете алады.

Осыған байланысты модельдің құрамдас бөліктерінің бірі - нәтижелі болып көрінуі орынды, оған коммуникативтік дағдылардың негізгі компоненттерін қалыптастырудың өлшемдері мен көрсеткіштерін таңдау кіреді.

Қорыта келе, мектепке дейінгі ересек жас балаларының ойын технологиясы арқылы коммуникативтік дағдыларын қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделі келесі қағидалар арқылы жүзеге асады:

- іс-әрекет принципі,
- іс-әрекет пен қарым-қатынастың бірлігі принципі,
- шығармашылық принципі,
- гуманистік бағыт принципі,
- интегративтік принципі.

Жоғарыда көрсетілген барлық қағидалардың орындалуы мектепке дейінгі ересек жас балаларының ойын технологиясы арқылы коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру үдерісінің тиімділігін арттырады.

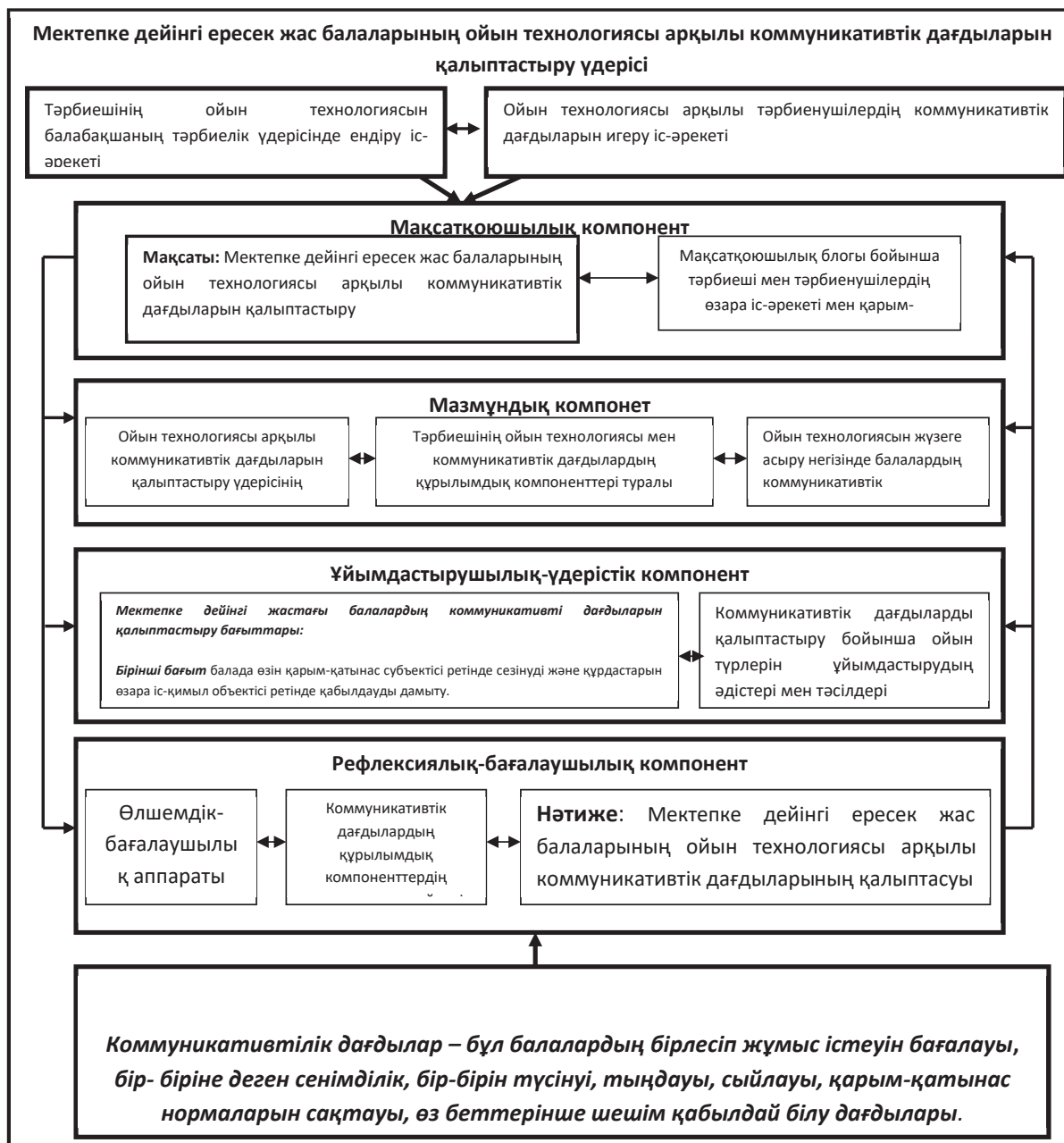
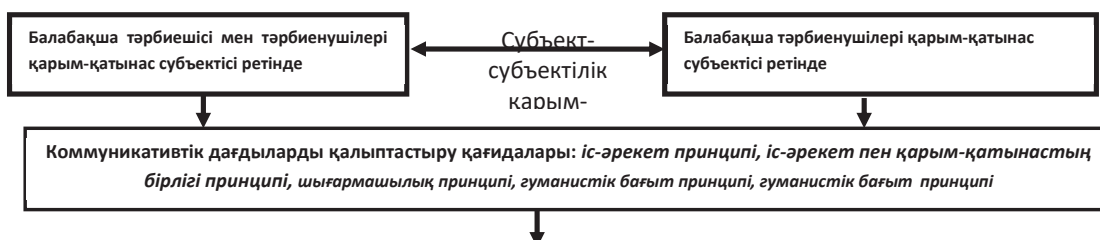
Сонымен, психологиялық-педагогикалық зерттеулер негізінде мектепке дейінгі ересек жастағы баланың коммуникативтік дағдылары дегеніміз - балалардың бірлесіп жұмыс істеуін бағалауы, бір-біріне деген сенімділік, бір-бірін түсінуі, тыңдауы, сыйлауы, қарым-қатынас нормаларын сақтауы, өз беттерінше шешім қабылдай білу дағдылары.

Ойын технологиясы ұғымының анықтамасын нақтылаймыз: әртүрлі педагогикалық ойындар түрінде педагогикалық процесті ұйымдастырудың жеткілікті кең әдістері мен әдістер тобы. Бала тәрбиелеудің ең маңызды элементі - ойын технологиясы. Ойын барысында баланың дүниені тануы, өзін-өзі басқару қабілеті ашылып, әрбір бөлшекке өзінің көзқарасы тұрғысынан қарауды үйренеді.

Балабақша тәрбиеленушілерінің коммуникативтік дағдылары қалыптасуының компоненттері, көрсеткіштері мен деңгейлері анықталды.

Мектепке дейінгі ересек жас балаларының ойын технологиясы арқылы коммуникативтік дағдыларын қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделі жасалды.

Сурет 2 – Мектепке дейінгі ересек жас балаларының ойын технологиясы арқылы коммуникативтік дағдыларын қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделі

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Белкина В.Н. «Подготовка студентов к педагогическому регулированию взаимодействия детей со сверстниками», монография / В.Н. Белкина. – Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2006. – 305 с.
2. Кудрявцев В.Т. «Феномен детской креативности» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http:// toviech.ru](http://toviech.ru).
3. Валицкая А.П. «Новая школа России: культуротворческая модель», монография / А.П. Валицкая; под ред. проф. В.В. Макаева. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2005. – 146 с.
4. Белкина В.Н. «Взаимодействие детей дошкольного возраста со сверстниками: психологический и педагогический аспекты», монография / В.Н. Белкина – Ярославль : Изд-во ЯГПУ, 2010. – 161 с.
5. Лисина М.И. «Общение, личность и психика ребенка», под ред. А.Г. Ружской. – 2-е изд. – М., 2001. – 384 с.
6. Смирнова Е.О. «Особенности общения с дошкольниками», под ред. Е.И. Соколовой. – М. : Академия, 2000. – 160 с.

REFERENCES:

1. Belkina V.N. «Podgotovka studentov k pedagogicheskomu regulirovaniyu vzaimodejstviya detej so sverstnikami», monografiya / V.N. Belkina. – Yaroslavl': Izd-vo YaGPU, 2006. – 305 s.
2. Kudryavcev V.T. «Fenomen detskoj kreativnosti» [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa : [http:// toviech.ru](http://toviech.ru).
3. Valickaya A.P. «Novaya shkola Rossii: kul'turotvorcheskaya model'», monografiya / A.P. Valickaya; pod red. prof. V.V. Makaeva. – SPb.: Izd-vo RGPU im. A.I. Gercena, 2005. – 146 s.
4. Belkina V.N. «Vzaimodejstvie detej doskol'nogo vozrasta so sverstnikami: psihologicheskij i pedagogicheskij aspekty», monografiya / V.N. Belkina – Yaroslavl' : Izd-vo YaGPU, 2010. – 161 s.
5. Lisina M.I. «Obshchenie, lichnost' i psihika rebenka», pod red. A.G. Ruzskoj. – 2-e izd. – M., 2001. – 384 s.
6. Smirnova E.O. «Osobennosti obshcheniya s doskol'nikami», pod red. E.I. Sokolovoj. – M. : Akademiya, 2000. – 160 s.

Сведения об авторах:

Ахметова Айгуль Игеновна – доктор PhD, старший преподаватель образовательных программ дошкольного образования и социальной педагогики Казахского Национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Қазақстан, проспект Достық 13, 87057228835, aig.31@mail.ru

Жанабергенова Улан – магистрант образовательных программ дошкольного образования и социальной педагогики Казахского Национального педагогического университета имени Абая, проспект Достық 13, 87057228835, ulan_n96@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Ахметова Айгүл Игенқызы – PhD докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің мектепке дейінгі тәрбие және әлеуметтік педагогика білім беру бағдарламаларының аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан, Достық даңғылы 13, 87057228835, aig.31@mail.ru

Жанабергенова Ұлан – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің мектепке дейінгі тәрбие және әлеуметтік педагогика білім беру бағдарламаларының аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан, Достық даңғылы 13, 87057228835, aig.31@mail.ru

Information about the authors:

Akhmetova Aigul Igenovna - PhD, senior teacher of educational programs of preschool education and social pedagogy, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakstan, Dostyk avenue 13, 87057228835, aig.31@mail.ru

Zhanabergenova Ulan - Master's student of educational programs of preschool education and social pedagogy of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, 13 Dostyk avenue, 87057228835, ulan_n96@mail.ru

АХТАНОВА С.К.¹, МУТАЛИЕВА А.Ш.², СЕЙДӘЛІ Г.У.³

¹²³ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

(¹e-mail: salta0378@mail.ru, ²e-mail: mutalieva.ardak@mail.ru)

ДИДАКТИКАДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР - ЖАҢА ІЗДЕНІС БАСТАУЫ

Аңдатпа: Бұл мақалада ХХІ ғасырдағы оқушыларды оқытудың дидактикадағы инновациялық әдістері қарастырылады. Мақаланың мақсаты оқытудың инновациялық әдістерін қолдану мен мұғалімдердің болып жатқан өзгерістерді түсінуін зерттеу үшін дидактикалық ағымдағы өзгерістерді жалпылау болып табылады. Жаңа ғасыр дидактика мен оқыту әдістеріне айтарлықтай өзгерістер енгізді. ХХ ғасыр педагогикасы ХХІ ғасыр педагогикасынан өзгеше. «... Адамзат үшін ХХІ ғасыр жаңа технологиялардың ғасыры болмақ, ал осы жаңа технологияларды жүзеге асырып, өмірге енгізу, игеру және жетілдіру – бүгінгі жас ұрпақ, сіздердің еншілеріңіз... », [1] - деп Елбасымыз айта кеткендей білім беру жүйесіндегі қазіргі басты талаптар ғылым, техника, мәдениет, экономика, технология, әлеуметтік ортаның дамуымен тығыз байланысты.

Түйінді сөздер: инновациялық әдістер, педагогика, мектеп, жаңа ізденіс, smartтық білім беру жүйесі, қашықтықтан оқыту.

ИННОВАЦИОННЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ДИДАКТИКЕ-НАЧАЛО НОВОГО ПОИСКА

Аннотация: В данной статье рассматриваются инновационные методы обучения учащихся ХХІ века в дидактике. Цель статьи состоит в том, чтобы исследовать текущие изменения, связанные с использованием инновационных методов обучения. В новом столетии произошли значительные изменения в методах обучения. Пропедагогика ХХ века отличается от пропедагогике ХХІ века. «... ХХІ век для человечества-это век новых технологий, а вот внедрение новых технологий в жизнь, освоение-это уже поколение, ваше поколение... », - современные основные проблемы в системе образования тесно связаны с развитием науки, техники, культуры, экономики, технологий, социальной среды.

Ключевые слова: инновационные методы, педагогика, школа, новая школа, smartовская система образования, дистанционное обучение.

INNOVATIVE CHANGES IN DIDACTICS - THE BEGINNING OF A NEW SEARCH

Abstract: This article discusses innovative methods of teaching students of the ХХІ century in didactics. The purpose of the article is to explore the current changes associated with the use of innovative teaching methods. In the new century, there have been significant changes in teaching methods. The propedagogy of the twentieth century is different from the propedagogy of the twenty-first century. «... The twenty-first century for humanity is the age of new technologies, but the introduction of new technologies into life, the development is already a generation, your generation... », - the current main problems in the education system are closely related to the development of science, technology, culture, economy, technology, and the social environment.

Keywords: innovative methods, pedagogy, school, new school, Smart education system, distance learning.

Кіріспе

Қазіргі таңдағы Қазақстан – әлеуметтік-саяси жаңару үдерісі үдемелі жүріп жатқан мемлекет. Осы жаңа бағыттың ерекше міндеттерінің бірі жаңа буындағы Қазақстандықтардың жаһандық динамикалы даму жағдайларында әлеуетті дамуы мен белсенділігінен туындап отыр. Тұлғаның ертеңі оның алған біліміне, қабілеті мен белсенділігіне байланысты. Яғни, тікелей білім беру жүйесіне негізделеді. Мұндай білім беру

жүйесі қоғамның дамуының шарты, іргелі құралының бөлігі ретінде көрініс табады. Бұл қоғамдағы болып жатқан өзгерістердің белсенді қатысуын оқыту мен тәрбиелеудің жаңа қорларын іздеудің қажеттілігін баяндайды. Соның негізінде, өскелең ұрпақтың тәрбиеленуі мен білімденуіне жауап беретін мекемелердің қызметін жетілдіру мәселесі өзектенуде, яғни жаңа адам тәрбиелеу үшін қолайлы жағдайларды мақсатты қалыптастыруда сол мекемелер

ерекше маңызға ие. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Қазіргі мектептердің, біріншіден, практикалық қызметіне жинақталған барлық игіліктердің ақталуы, екіншіден, қоғамның интеллектуалдық қуатын дамыту, еліміздің материалдық-қаржылық ресурстарын ары қарай дамытатын тұлға тәрбиелеу, орта білім жүйесін одан әрі дамытып жұмылдыру мақсатын айқындайды. Бұл міндеттерді шешу үшін мектеп ұжымдары, әр мұғалім күнделікті ізденіс арқылы барлық жаңалықтар мен өзгерістерге батыл жол ашарлық жаңа практика, жаңа қарым-қатынас жасаулары қажет» [2] деп көрсеткен.

Қазір әдістеме ғылымында оқытудың жаңа технологиясы ұғымы кеңінен қолданылуда. Оқыту технологиясы және әдістеме ғылымы бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста даму үстінде. Мақсаттары сол оқытудың тиімді жақтарын қарастыру.

Оқу үрдісіндегі негізгі дидактикадағы инновациялық технологияларға мыналар жатады:

- Кейс технология;
- WEB технология;
- Коммуникациялық технология;
- Ақпараттық технология;
- Интерактивтік әдіс технологиясы;
- Мультимедиа технологиясы;
- Телекоммуникация немесе электронды оқыту технологиясы;

- Smart-технологиясы.

Оқу тәрбие үрдісінде жаңа технологиялардың біршама бөліктерін даралап көрсетуге болады.

- Тыңдаушылардың оқу үрдісіне қызығушылығын тудыру;
- Жеке тұлғаны жан-жақты дамыту;
- Білімді терең игеруіне жағдай жасау;
- Білім сапасын дамытып, арттыру. [3, 426]

XXI ғасырдың басынан бастап ұлттық және әлемдік білімнің дамуында көптеген өзгерістер етек алды. Соның ішіндегі ең маңызды орын алған жағдай-қоғамның ғаламторға енуі және білім беруге цифрлық технологиялардың енуі. Қазіргі заманғы мектеп оқушылары сандық, әлеуметтік сандық ұрпақтары деп танылады. Мақаламда соңғы үлгідегі дидактикалық инновациядағы өзгерістерге тоқталып, олардың таралу және қолдану аясына зерттеулер жүргіздім. Ең алдыңғы кезекте smart-технологиясын қарайтын болсам, smart-технологияны пайдалану азаматтық қоғам мен билік, компаниялар арасындағы қарым-қатынасты түбегейлі өзгертті. Осы орайда Еуроодақ негізгі басымдықты smart-технологияларына жасап отыр. Оған себеп технологияның арқасында дүниежүзілік экономикалық дағдарысты жойып, экология жағдайын көтеруге, білім мен қоғамның дамуына мүмкіндіктің мол болуында. Технологияның басты мақсаты - адамзаттың өмірін жақсарту және қауіпсіздігін сақтау.

Смарт білім беру жүйесі оқытушыларға жаңа талаптар қоя алады. Сонымен бірге педагогтер

үшін жаңа мүмкіндіктерді аша түседі, соның ішінде тәжірибе алмасуға, ғылымға баса назар салуға, уақытты үнемдеуге әсер етеді. Білім берудегі smart-технологиялар оқу орындардың шығынын тұрақтандырса, екінші жағынан білім беру қызметі мен өнімін жаңа деңгейлік базаға көтереді. Білім беру бағдарламаларын жүзеге асыруда технология оқу үрдісіне базалық тұрғыдан да, инновациялық оқу жоспарларының пәндерге енгізілуімен айрықша көге түседі.

Smart Education бұл – интербелсенді білім беру саласындағы ыңғайлы әрі қолжетімді оқыту жүйесі, яғни оқу барысында барлығына бірдей қолжетімді болып табылатын ғаламтор арқылы әлемнің барлық контенттерімен байланыса оқыту құралы. Кеңінен айтсақ *Smart Education* кең ауқымды білімнің қолжетімділігі.

Smart Education концепциясы барлық білім беру үрдістерінің кешенді модернизациялануы мен онда пайдаланылатын әдістер мен технологияларды қамтуды көздейді. Бұл концепцияға технологияның жекелеген элементтері: «ақылды» тақта, «ақылды» экран жатады. Оқу үрдісі тек сыныпта ғана емес, сонымен қатар үйде, кітапханада, музейде т.б. орындарда да қолжетімді болмақ. [4. 236]

Нәтижесінде білім беру үрдісіндегі *Smart* технологияның артықшылықтары:

- IT-ортада «негізгі білімдердің» көлемі ұлғаяды;
- Білім алушылар қажетті ақпаратты мобильді түрде алады;
- *Smart* білім беруді енгізуде инновациялық технологияларды пайдалану деңгейі артады;
- Әр түрлі оқу орындарының арасындағы байланыстың дамуына мүмкіндік туады.

E-learning электронды оқыту жүйесі «2011-2020 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының білім беруді дамыту Мемлекеттік бағдарламасының» мемлекеттік жобасы болып табылады [5, 36.].

Жобаны дамыту мақсатында 2020 жылдарға қарай Қазақстан ауқымы негізінде орта білім беру ұйымдарының электронды оқыту жүйесін пайдалану 90%-ға жетеді деген болжам бар. 2013-2014 оқу жылында мектептерде ғаламтормен қоса wi-fi желісі іске қосылды. Осы жылы *E-learning* электронды оқыту жүйесі қаланың 12 мектебіне қосылды. Мектептерде моноблоктар, ноутбуктер, мультимедиялық кабинет және цифрлық кабинет пайдалануға берілді. [6]

Мамешеваның пікірімен қорытындыласақ, «жоғары технологиялық орта - компьютерлер, смартфондар, бейне ойындар, интернеттегі іздеу жүйелері - адамның миын өзгертеді» [7]. Жаңалықтар немесе инновациялар адамның кез-келген кәсіби іс-әрекетіне тән, сондықтан, әрине, зерттеу, талдау және іске асыру нысанына айналады. Инновациялар өздігінен пайда болмайды, олар ғылыми ізденістердің, жекелеген

мұғалімдер мен тұтас ұжымдардың озық педагогикалық тәжірибесінің нәтижесі болып табылады. Бұл процесс өздігінен жүре алмайды, оны басқару қажет.

Педагогикалық инновациялар деп - олардың тиімділігін арттыруға бағытталған педагогикалық іс-әрекеттегі жаңашылдықтар, оқыту мен тәрбиелеудің мазмұны мен технологиясының өзгеруі [8]. Сонымен, инновациялық процесс мазмұнды қалыптастыру мен дамытудан және жаңа ақпаратты ұйымдастырудан тұрады. Жалпы, «инновациялық процесс» деп инновацияларды құру, дамыту, қолдану және тарату бойынша кешенді іс-шаралар жатады. Қазақстанның дамуының білім беру жүйесінде мынадай бағыттар бойынша инновациялық процестер енгізілуде: жаңа білім беру контентін қалыптастыру, жаңа педагогикалық технологияларды әзірлеу мен енгізу, білім беру мекемелерінің жаңа типтік түрлерін құру. Сонымен қатар, бірқатар қазақстандық оқу орындарының профессорлық-оқытушылық құрамы педагогикалық ой тарихына енген инновациялық жүйелерді кіргізуде.

Зерттеудің мақсаты - оқытудың инновациялық әдістерін қолдану үшін дидактикадағы қазіргі өзгерістерді қорытындылау және мұғалімдердің өзгерісті түсінуін зерттеу.

Зерттеу әдістері

XXI ғасырдағы дидактиканың өзгерістері оқытудың инновациялық әдістерін белсенді қолдануға әкелетін келесі бағыттар бойынша зерттелді: педагогика пәнінің кеңею ерекшеліктері талқыланды; оқушылардың цифрлы ұрпағын оқытуға арналған қазіргі заманғы шетелдік дидактикадағы тәсілдер олардың ерекшелігін ескере отырып талданды және жинақталды; дидактиканың даму бағыты ретінде педагогикалық инновацияларға бағытталып құрылған әдіс. Мақалада аналитикалық және жүйелік тәсілдер қолданылып, қазіргі педагогикадағы теориялық өзгерістер қорытылған.

Негізгі бөлім

Қазіргі заманғы педагогика «тәрбие және оқыту туралы ғылымнан» «білім беру және оқыту туралы ғылымға» айналды. XX ғасырда «білім беру» категориясы түбегейлі өзгермесе де, кеңейе түсті. Қазіргі уақытта ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың заманауи талаптарға сай дамуы білімді бағалау және пайдалану жүйесін уақытылы өзгертіп отыруды талап етеді.

Оқу үдерісін ұйымдастырудың жаңа формасының бірі – «қашықтықтан оқыту технологиялары» арқылы оқыту. Сонымен «қашықтықтан оқыту» дегеніміз не?

Қашықтықтан оқыту жүйесі дегеніміз — мұғалім мен оқушы арасында қандай да қашықтықта интернет ресурстарының сүйемелдеуімен өтілетін оқытудың формасы, яғни интернет желілерінің көмегімен белгілі бір арақашықтықта оқыту формасы [9].

ҚО ұйымдастырудың 3 түрлі формасы бар: онлайн (синхрондық) және офлайн (асинхрондық), және кең таралған үшінші түрі вебинар.

Онлайн режимдегі оқыту дегеніміз – интернет ресурстарының көмегімен ағымдағы уақытта белгілі бір қашықтықта мұғалім экранын көру арқылы оқытуды ұйымдастыру формасы.

Оффлайн режимдегі оқыту дегеніміз - интернет ресурстарының көмегімен (электрондық пошта) мұғалім мен оқушы арасындағы ақпарат алмасуды қамтасыз етуге мүмкіндік беретін оқытудың формасы.

Вебинар дегеніміз – интернет желілерінің көмегімен семинарлар мен тренинтер өткізу формасы.

Осы технология бойынша оқытуды ұйымдастырып, бүкіләлемдік желі көмегімен барлық компьютерлерді бір желіге біріктіріп сабақ өтуші тұлғаны *тьютор* деп атаймыз [10].

Қашықтықтан оқыту формасын ұйымдастыру арқылы жүргізу - қашықтықтан оқыту формасымен білім беру құқығын беретін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің (ҚР БҒМ) лицензиясы бар білім беру мекемелерінде жүзеге асырылады. Қашықтықтан оқыту формасын жүзгізу құқығын беретін лицензия алу Қазақстан Республикасының істегі заңдылықтарына сәйкес жүзеге асады.

Қашықтықтан оқытудың білім саласындағы мақсаты: Білім берудің біртұтас ақпараттың жүйесін құру арқылы педагогтардың білім деңгейін көтеру.

Қашықтықтан оқыту мектептерде ғана емес, республика, облыс, қала және мектеп кеңістігінде кең қолданыс табуда. Мектеп көлемінде айтатын болсақ, «интернет күнделікті» алуға болады. Бұл жаңашылдық екі – үш жыл көлемінде өз жұмысын атқарып келуде. Бұл инновациялық әдіс арқылы ата – аналар балаларының білім үлгерімін, ал оқушылар үй жұмысын уақытында біліп, берілген тапсырмаларды орындап отырады. Мұндай әдіс арқылы мектеп пен ата – аналар қауымы арасындағы байланыстың одан сайын нығаюына үлкен көмегін береді. Оқытылатын пәндерден қашықтық олимпиадалар Қазақстандық интернет олимпиадалар («КИО») өтеді. Мұндай интернет олимпиадалар оқушылардың ерекше қызығушылығын танытады. Тапсырмалары қызықты, сан алуан және олимпиаданың ең тиімді жері – оқушылар өздерінің білім деңгейлерінің көрсеткішін бірден білулері болып табылады.

Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп атап көрсеткен. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев жолдауында айтқандай: «Болашақта өркениетті дамыған елдердің қатарына ену үшін

заман талабына сай білім болуы қажет» [11]. Сондықтан, қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдында оқыту үрдісінің технологияландыру мәселесін басты назарға ұстанып отыр. Оқытудың әртүрлі технологиялары сарапталып, жаңашыл педагогтардың іс – тәжірибесіне, мектеп өмірінен бастап енуде.

Баланың іс-әрекеттерін, ұлттық мәдениет пен рухани құндылықтарын тәрбиелеу өзін-өзі тану пәні арқылы жүзеге асады. Өзін-өзі тану пәнін үйрену – сөздерді жаттау, олардың жүйесін, өзгеру заңдарын білу ғана емес, бала өз тілінде сансыз көп ұғымдарды, ойларын, сезімдерін, сұлу үлгілерін ойлау жүйесін, ой философиясын да меңгереді». Ал өзін-өзі тану пәнін оқытуда интербелсенді әдістерді қолдану дегеніміз- өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылу, іздену, тек биік белестерді бағындыру.

Өзін-өзі тану пәнінің мүмкіндіктерін пайдалану арқылы сабақта дидактикалық инновациялық

технологияларды қолданудың тиімділігін анықтау бойынша тәжірибелік жұмыстарды жүзеге асыру үшін оның мақсаты мен міндеттері, негізгі бағыттары мен кезеңдері белгіленіп, жалпы білім беретін мектептің оқу жоспары, оқу бағдарламалары мұқият талдаудан өткізілді. Оқу-тәрбие жұмысын біртұтас, үйлесімді жүйеге келтіретін педагогикалық бағыттар мен әдістемелерді анықтау мақсаты да көзделді.

Аталған мақсат пен міндеттерді шешуде Б.С.Блум жүйесіндегі алты категориясы 1 - кестеде орындалды.

Оларға:

1. Білімдік категориясы
2. Түсіндіру категориясы.
3. Қолдану категориясы.
4. Талдау категориясы.
5. Жинақтау категориясы.
6. Бағалау категориясы.

Кесте – 1. Мақсат пен міндеттерді шешудегі Б.С. Блум жүйесінің алты категориясы

Біліктілігі	Белгілері	Оқушы іс-әрекеті
Білуі	Берілген жаңа түсінікті ұғыуы, есте ұстауы бұрынғы білімді еске түсіруі білуі	Тыңдайды, қабылдайды, еске сақтайды, ойлайды
Түсінуі	Жаңа материалда берілетін білімді түсінуі, өзінше түсіндіру немесе болжам жасауы	Түсіндіреді, айтады, көрсетеді, жазады
Қолдануы	Жаңа білімді тәжірибеде, яғни нақты жаңа жағдайда пайдалана алуы	Бұрынғы білімін пайдалана отырып, жаңа жағдайды шешеді
Талдауы	Алған білімді жіктеуі, ең негізгі түйінін, дәнін бөліп ала білуі, яғни бүтінді бөліктерге жіктеу арасындағы байланысты айқындай білуі.	Ойланады, салыстырады, табады, талқылайды, ашады, ізденеді.
Жинақтауы	Жеке бөлшектерден дара ұғымдардан тұтас дүние жасай алуы	Ойлап табады, қарастырады, құрастырады, шығарады, байланыстырады
Бағалауы	Жаңа ұғымның жаңа материалдың құндылығын, керектігін анықтай пайымдай білуі	Бағалайды, талқылайды, өз талабын айтады

Өзін-өзі тану сабақтарында дидактикалық инновациялық технологияларды соның ішінде «миға шабуыл», «синквейн» пайдалану тиімді әдістердің бірі болып табылады. Мұндай түрдегі сабақтардағы түрлі оқу жұмыстары оқушының белсенділігін арттырып, оқу мен ойлау әрекетінің тиімді амал-тәсілдерін, яғни материалының негізгі ұғымдары мен тұжырымдарын айыра алу, жаңа материалды өткен материалмен салыстыру оларды белгілі жүйеге топтастырады және қорытындылау сияқты амалдарды дайындауға үйренеді [12, б.200].

Оқушыларды іс-әрекетке баулып, олардың белсенділіктерін, қызығушылықтарын арттыра түсу үшін өзін-өзі тану пәнінде әр түрлі дидактикалық инновациялық технологияларды пайдалануға болады:

1. Балаларға белгілі тақырыпта әңгіме оқып,

оқушыларға басқаша аяқтауға кілт боларлық сюжет ұсыну;

2. Әңгіменің, ертегінің сюжетін бастап беру, аяқтауды оқушыларға тапсыру;
3. Ертегіні, аңыз әңгімені ұжым болып тыңдау;
4. Ұнатқан кейіпкерлеріне мінездеме беру;
5. Қиялдау арқылы сурет салғазу, ролмен ойнау;
6. Арнайы тақырыпта пікірталас тудыру.

Сыныптағы әр оқушының пән бойынша ізденімпаздық деңгейлері анықталады. Сонымен қатар пәнге қабілеттілігі, қызығушылығы байқалады. Әр оқушының жеке қабілеттері мен мүмкіндіктерін, танымдық іс-әрекеттері мен дағдыларының дәрежесін көрсетіп береді [13].

Өзін-өзі тану сабақтары 10-15 адамнан тұратын топтарда арнайы ұнтаспалармен, бейнетаспалармен, көрнекіліктер және дидактикалық

материалдармен жабдықталған кабинеттерде өткізіліп сабақ өтіледі.

Өзін-өзі тану сабақтарын өткізудің әдістері мен формаларының кең көлемділігі оларды арнайы кабинеттерде ғана емес, концерт залдарында, мектептің сыртқы алаңдарында табиғат аясында, мұражайда, сурет галереясында, театрда және т.б. орындарда өткізуді қарастырса болады.

Интербелсенді оқыту мәселесінде қазақстандық ғалымдардың еңбектері құнды қор құрайды: И.Нұғманов, Р.Әлімқұлова, Т.Сабыров, Г.Әлмұхамбетова, З.Ибрагимова, Ғ.Құсайынов, А.Дайрабаева оқушылардың оқу танымдық әрекеттерін белсендіріу, заман талабына сай оқыту, оны ұйымдастыру, әдіс-тәсілдерді жетілдіру жайында зерттеу жұмыстарын жүргізген. Ж.А. Қараев оқытудың дидактикалық инновациялық технологияларын пайдалану жағдайында оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру, А.Ә. Шәріпбаев компьютерлердің бағдарламалық және интербелсенді құралдарының дұрыстығын дәлелдеу, С.М. Кеңесбаев болашақ мұғалімдердің жаңа дидактикалық инновациялық технологияны пайдалана білу мәселелерін, М.Ф. Баймұхамедов дидактикалық инновациялық оқытудың бейімделген технологиясын құрастырудың нобайларын, әдістері мен құралдарын жасау мәселелерін, Ж.Ж. Жаңабаев дидактикалық инновациялық технологиялардың даму жағдайында мамандарды инженерлік-сызба дайындықтарына жетілдіру, Б.Д. Сыдықов дидактикалық инновациялық және математикалық модельдеу негізінде болашақ мұғалімдерді кәсіби дайындау жүйесі туралы қарастырған. М.Новик, С.Смирнов, Л.Семушина, Б.Бадмаев сияқты ғалымдар оқу үрдісінде оқушылардың белсенділігін арттыруда оқытудың белсенді әдістерін қолданудың маңыздылығын айтады.

Қазіргі педагогика ғылымының оқыту үдерісінде дидактикалық инновациялық технологияларды қолдану мәселесі әртүрлі бағытта зерттелген. Тіпті, дидактикалық инновациялық технологияларды «Өзін-өзі тану» сабағында қолданудың мүмкіндігі кең тұрғыда зерттелмеген. Осылайша, «Өзін-өзі тану сабағында дидактикалық инновациялық технологияларды қолданудың ерекшеліктері» тақырыбындағы зерттеу жұмысының өзектілігі анықталады. Мәселенің тереңдігі мен ұшқырлығы, өзін-өзі тану сабағында интербелсенді технологияларды қолданудың ерекшеліктері сұраныстай зерттелмегендігі қайшылық туғызады.

Еліміздің білім беру жүйесінде жас ұрпақты ұлттық құндылықтар негізінде руханилық пен адамгершілікке бағдарлап білім беру ісі басты мәселе негізінде саналады. Бүгінгі таңда Сара Алпысқызы Назарбаеваның идеясымен Білім беру жүйесіне енгізілген «Өзін-өзі тану» пәнінің оқушылардың білімдерін, дағдыларын, құнды-

лық бағдарларын дамыту үшін тиімділігі мен сенімділігі дәлелденді. Өзін-өзі тану пәні адамның өзін-өзі табуына, ең жақсы қасиеттерін ашуға, адамгершілік қасиеттерін және әрқашан адам қалпын сақтауға көмектеседі. Өзін-өзі тану пәні ұлттық құндылықтарды дәріптеуді, оны білім мазмұнына енгізу арқылы ұлттық тәрбие беруді, оны үздіксіз білім берудің көзіне айналдыруды, оның тереңдігі мен рухани шындығын балалық кезден бастап сіңіруді мұрат етіп отыр. Осы аталған қоғамдағы ізгілендірулердің адамның рухани дамуынан бастау алары, онымен тікелей сабақтас екендігі белгілі. Жас ұрпаққа тәлім-тәрбие беруде, оларды адами ізгі қатынастарға үйретуде «Өзін-өзі тану» пәнінің маңызы зор. «Жас бала-жаңа өркен жайған ағаш тәрізді»- дейді халқымыз. «Өзін-өзі тану» пәнінің мазмұны адамның өзін танып, адамның өзін-өзі жетілдіруіне игі ықпалын тигізетін, адамгершілік қасиеттерді тұлғаның бойына сіңіру болып табылады.

Қазақстан Республикасы «Білім және ғылым» министрлігінің 2001 жылғы 12 шілдедегі №566 бұйрығымен бекітілген «Өзін - өзі тану» курсы жобасын әзірлеу және апробациялау бойынша эксперимент табысты іске асырылды.

Жеті жылдық эксперименттік апробациядан кейін «Өзін- өзі тану» бағдарламасы республиканың барлық өңірлерінде педагогикалық және ата-аналар жұртшылығының белсенді қолдауына ие болды.

Жас ұрпаққа тәрбие мен білім беруде уақыт талабына сай болу С. А. Назарбаеваның «Өзін-өзі тану» атты білім жобасының негізінде оқу жоспарына жаңа пәннің енгізілуінің қажеттілігін айқын аңғартады. «Өзін-өзі тану» пәнінің басты ерекшелігі-өскелең ұрпақтың тұлғалық дамуын, өзіндік қасиетінің ашылуын, шығармашылық және танымдық белсенділігін қалыптастырады. Оқушыны жан-жақты дамытып, өзінің ішкі дүниесін тану арқылы өмірдің мәнін пайымдауға үйретуді мақсат еткен «Өзін-өзі тану» пәні рухани-адамгершілік білімнің қағидалары мен әдістеме-нұсқаларының қайнар бұлағы-ұлттық, жалпыадамзаттық қасиеттерден негіз алады.

Осыған орай, біз зерттеу жұмысымыздың осы бөлімінде өзін-өзі тану сабақтарында дидактикалық ойындар мен психологиялық тренингтерді пайдалану арқылы оқушылардың пәнге қызығушылығын қалыптастыру жолдарын қарастыра отырып, олардың тиімділігін анықтауға тырыстық.

Біз тәжірибелік-педагогикалық жұмыстарда қойылған міндеттерді шешуге, болжамды, алдыңғы тарауда берілген теориялық зерттеуді практикада, ғылыми-объективті және дәлелді түрде тексеруге мүмкіндік беретін зерттеу әдістерінің кешені ретінде қарастырдық.

Тәжірибелік-педагогикалық жұмысымыздың мақсаты жалпы зерттеудің мақсат-міндеттеріне тәуелді:

- өзін-өзі тану сабақтарында технологияларды пайдалану арқылы оқушылардың пәнге қызығушылығын қалыптастыру жолдарын анықтау және тәжірибелік-педагогикалық жұмыстар арқылы тиімділігін тексеру;

- өзін-өзі тану сабақтарында дидактикалық инновациялық технологияларды пайдалану арқылы оқушылардың пәнге қызығушылығын қалыптастырудың «Өзін-өзі тану» пәнінің белгіленген стандарттарына сәйкес ғылыми-практикалық ұсыныстарын практикаға ендіру.

Қазіргі кезеңде педагогикалық зерттеулер әртүрлі әдістердің бүтін бір жүйесі жәрдемімен алға басуда. Бұларға: педагогикалық бақылау, әңгімелесу, құжаттарды зерттеу, әлеуметтік талдау (сұрақ, анкета жүргізу, тестен өткізу, рейтингтік сараптау), математикалық статистиканы талдау, педагогикалық идеяларды теориялық талдаудан өткізу және т.б. әдістер жатады [14, б.304].

Осы мақсатта біз Өскемен қаласы әкімдігінің «Оқу өндірістік комбинаты» КММ, 11-сынып оқушыларына, алдын-ала теориялық зерттеулерге негізделіп дайындалған тәжірибелі-педагогикалық жұмыстарын жүргіздік.

Тәжірибелік-педагогикалық жұмыс үш кезеңде (анықтау, қалыптастыру, бақылау) жүргізілді. Тәжірибелік-педагогикалық жұмысқа барлығы 55 оқушы қамтылды, оның 29-і тәжі-

рибелі-педагогикалық тобында (қазақ оқушылары), 26-ы бақылау тобында (орыс тобындағы оқушылар) болды. Өзін-өзі тану сабағында интербелсенді технологияларды қолдану жоғары, орта және төмен білім деңгейлерімен бағаланды.

Бұл тәжірибелік-педагогикалық жұмыстың мақсаты мектеп тәжірибесіне сүйене отырып, алынған білім мен біліктілікті практикада пайдалану. Нәтижесінде өзін-өзі тану сабағында дидактикалық инновациялық технологияларды қолдануды қалыптастыру барысында нақты нәтижеге жету, ұйымдастыру, педагогикалық жұмыстардың бағыттамасын анықтау қажеттігі көрінді.

Тәжірибелік-педагогикалық жұмыстарының анықтау кезеңінде интербелсенді тақта негізінде, сауалнама, сұхбат, сұрақ-жауап, тест, әңгіме, бақылау, байқау, бейне материалдар, слайд т.б. әдістерді қолдану арқылы ұйымдастыру жұмыстары жүзеге асырылды. Біз ең алдымен сауалнамалық тест әдісін қолдану арқылы балалардың деңгейін анықтап алдық. I тараудағы Таным тағылымдары атты «Өмір-шексіз керуен» атты тақырып негізінде сауалнама алынды. Сауалнама сұрақтары сыныптағы оқушылардың тілдік қажеттіліктеріне қарай, екі тілде алынды. Орыс және қазақ тілінде. Сауалнама сұрақтарын төменгі 2 - кестеден көре аласыздар.

Кесте – 2. «Өмір – шексіз керуен» тақырыбында сауалнама сұрақтары.

№	Сауалнама	Бақылау сынып (орыс сынып) (26 оқушы)			Эксперименттік сынып (қазақ сынып) (29 оқушы)		
		Ж	О	Т	Ж	О	Т
1	Соңғы рет өмір жайында қашан ой жүгірттіңіз?	12	9	5	13	10	6
	А) жақын арада В) ол жағы қызық емес С) күнде Д) арасында	46,1 %	34,6%	19,2%	45%	34,4%	20,6%
2	Өмірде ең бірінші қандай қажеттілік сіз үшін бірінші орында?	11	9	26	13	10	6
	А) отбасы құндылықтары В) денсаулық С) ақша Д) барлығы	42,3%	34,6%	23%	45%	34,4%	20,6%

3	Өмірден өкінген сәттеріңіз көп болады ма? А) иә В) жоқ С) кейде Д) мүлдем	12 46,1%	6 23%	8 31%	13 45%	7 24,1%	9 31%
4	Өмір – ол сіз үшін не? А) бақыт В) ақша С) денсаулық Д) барлығы	9 34,6%	8 31%	9 34,6%	11 38%	10 34,4%	8 27,5%
5	Өмірде кімнен көбірек ақыл-кеңес аласыз? А) ата-анам В) достарым С) ешкімнен Д) бейтаныс жандардан	11 42,3%	8 31%	27 26,9%	12 41,3%	9 31%	8 27,5%
6	Өмірде болашақтан не күтесіз? А) адал жұмыс В) ақша С) достар Д) жайлы баспана	10 38,4%	8 31%	8 31%	14 48,2%	8 27,5%	7 24,1%
7	Сіз үшін өмірдің мәні не ол? А) махаббат В) Сыпайылық С) өзгенің пікірін құрметтеу Д) шынайы болу	11 42,3%	8 31%	7 27%	12 41,3%	9 31%	8 27,5%
Орташа көрсеткіш		41,7%	31%	27,5%	43,4%	31%	25,5%

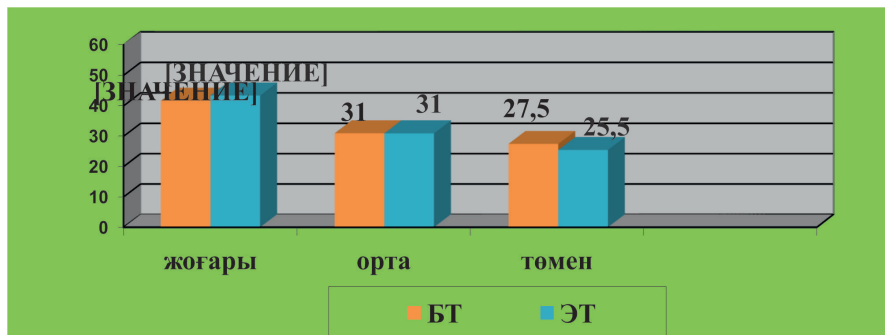
Ескерту: Ж - жоғары, О - орта, Т – төмен.

Тәжірибелік-педагогикалық жұмысында өзін-өзі тану сабағында интербелсенді технологияларды қолданудың үлгісінің көрсеткіштері мен деңгейлерін негізге ала отырып анықтау кезеңінің қорытындысында тәжірибелік-педагогикалық топтар мен бақылау топтарындағы оқушылардың білім деңгейлерінде өзгерістер болғанын байқадық. Анықтау кезеңіндегі тәжірибелік-педагогикалық қазақ және орыс тобындағы жұмыстарының нәтижелері 3 - кестеде көрсетілген.

Кесте – 3. Анықтау кезеңіндегі тәжірибелік-педагогикалық жұмыстарының нәтижелері

Деңгейлер	Бақылау тобы (орыс сынып) 26 оқушы (БТ)	Тәжірибелік-педагогикалық (қазақ сынып) тобы 29 оқушы (ТПТ)
Жоғары	41,7%	43,4%
Орта	31%	31%
Төмен	27,5%	25,5%

Анықтау кезеңіндегі тәжірибелік-педагогикалық жұмыстарының нәтижелерінің салыстырмалы көрсеткішін сурет 1-ден көруге болады.

Сурет -1 Анықтау кезеңіндегі тәжірибелік-педагогикалық жұмыстары кезіндегі нәтижелерінің салыстырмалы көрсеткіші.

Біз бұл кезеңде эксперимент тобының төменгі деңгейі бақылау тобының төменгі деңгейінен артта келе жатқан себебінен бұл сауалнама тесті бізді қанағаттандырмай, біз қалыптастыру кезеңін тренинг жүзінде өткізуді жөн санадық. Қалыптастыру кезеңінде III жартыжылдықтытағы Жарасымды - өмір – салты атты тарауының «Отбасы – өмір аясы» атты тақырыбында бақылау және тәжірибелік-педагогикалық тобымен өзін-өзі тану сабағында бұл кезеңде интербелсенді тақта арқылы, бейне материалдар мен слайд секілді көмекші құралдары арқылы тренинг ретінде жүргіздік. Тренинг екі тілде өтті. Қазақ және орыс тілінде.

1 тренинг бастапқы кезең. «Нағыз» ер адамның және «нағыз» әйелдің қасиеттерін құрастыру. Алынған нәтижелерді талқылау.

Оқушыларға қағаз бетінде тізім жасап, «нағыз» ер адамның және «нағыз» әйелдің қасиеттері туралы айту ұсынылады. Соңында қасиеттердің қайсысы тек қыздарға ғана тиесілі, ал қайсысы жас жігіттерге тиесілі екенін талқылау ұсынылады? Сондай-ақ, осы аталған қасиеттерге басқа жынысты адамдар ие бола алады ма? (мысалы,

ер адам – нәзік және т.б.). Негізгі міндет – оқушыларға «нағыз» ерлер және «нағыз» әйелдердің қасиеттері туралы салыстырма жасап үйрету, өйткені ерлер мен әйелдердің әртүрлілігін барлық адамдар түсінуі қажет.

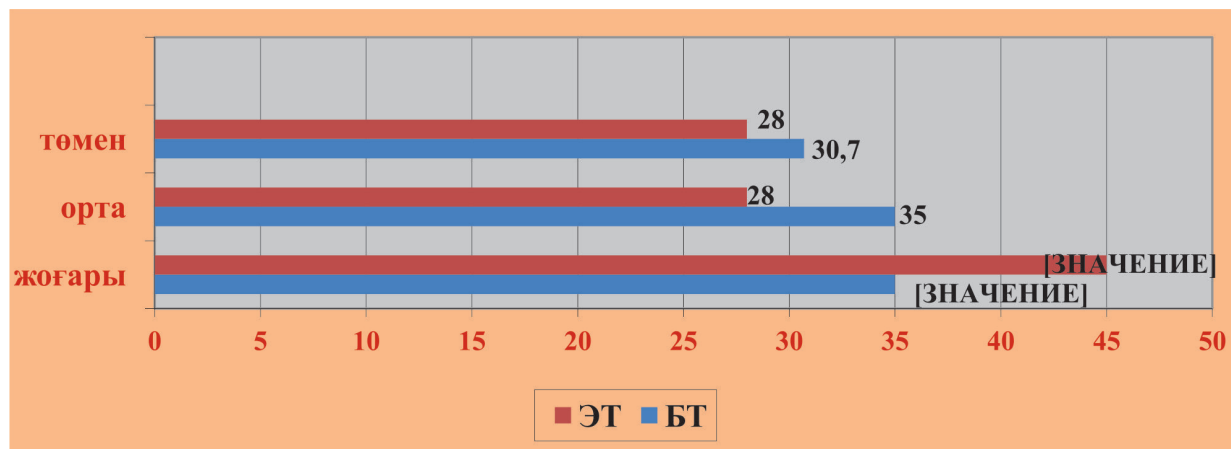
2 тренинг негізгі кезең. Тренингті өткізу барысында оқушыларға «Отбасы не үшін қажет?» деген сұраққа жауап беру ұсынылады. Сабақтың бұл түрін дөңгелек үстел түрінде өткізу жүргізілді. Топ үш топқа бөлінеді, әр топ «Азаматтық неке деген не?», «Азаматтық некенің оң жақтары», «Азаматтық некенің теріс жақтары». Пікірталастың басында пікірталасты өткізу ережелерін айту қажет. Оқушыларға талқылау үшін уақыт беріледі (7-10 минут). Әр сөз соңында өз тақырыбы бойынша кестені толтыру, проблемалық сұрақтарға жауап беру, сондай-ақ өз тәжірибесінен алған білім негізінде өз бетінше диагностика жасау арқылы, азаматтық некедегі өзінің қарым-қатынасы туралы, осындай қарым-қатынас жасау мүмкіндігі туралы айту қажет [15, б.67].

Барлық оқушылар белсене қатысты. Бұл қалыптастыру кезеңінің нәтижесі келесі 4 - кестеден көре аласыздар.

Кесте – 4. Қалыптастыру кезеңінің нәтижелері.

Деңгейлер	Бақылау тобы 26 (БТ)	Тәжірибелік-педагогикалық тобы 29 (ТПТ)
Жоғары	9 (35%)	13 (45%)
Орта	9 (35%)	8 (28%)
Төмен	8 (30,7%)	8 (28%)

Қалыптастыру кезеңіндегі тәжірибелік-педагогикалық жұмыстарының нәтижелерінің салыстырмалы көрсеткішін сурет 2 -ден көруге болады.

Сурет 2 Қалыптастыру кезеңінің салыстырмалы диагностикасы.

Бұл кезеңде біз екі топтың да деңгейлерін көтердік. Барлық оқушылардың сабаққа деген белсенділігі артуда. Өзін – өзі тану сабағында интербелсенді әдістерді қолдануда оқушыларды сапалы дайындықпен қамтамасыз ету оқу процессінің нәтижесіне тікелей байланысты болды.

Ал, енді соңғы бақылау кезеңіне эксперимент жасаймыз. Бұл соңғы бақылау кезеңіміз әр түрлі бағыттағы сауалнама сұрақтары мен жағдаяттардан тұрады. Сауалнама сұрақтары III жартыжылдықтың соңғы сабағына «Адам-ғалам, ғажайып жеке» тақырыбы алынды. [16] Мұнда проблемалық шығарма әдістері, презентациялар, пікірталастар, топпен жұмыс, іскерлік ойындар, рөлдік ойындар, тест сынағы әдісі ретінде сауалнамалар өтті.

Сауалнама тақырыбы: «Адам-ғалам, ғажайып жеке»

Сабақтың мақсаты:

Адам бойындағы моральдік, этикалық, мінез – құлық ерекшеліктерін ажырата білуге дағдыландыру;

Адамзаттық құндылықтар бойынша дөңгелек үстел өткізу;

Оқушы өз бойындағы қасиеттерді танып білуге, жетілдіруге, өзін - өзі тануға ұмтылу.

Түрі: дөңгелек үстел басындағы, ой бөлісу.

Әдіс – тәсілдері: сауалнама жүргізу, проблемалық шығарма әдістері, презентациялар, пікірталастар, топпен жұмыс, іскерлік ойындар, рөлдік ойындар, тест сынағы, өзін - өзі тексеру тесті, проблемалық сұрақтарды шешу, жадынама арқылы түйін жасату, бейтаныс адамға хат жазғызу, дидактикалық ойындар.

1. «Адам қандай болу керек?» деген тақырыпқа бейне материал көріп, сауалнама жүргізу.

✓ Өмір дегеніміз жақсы ма, жаман ба?

✓ Өмірдегі менің мақсатым не?

✓ Келешекте мен өз өмірімді қалай құруым керек?

✓ Мен тамақ ішу өмір сүремін бе немесе өмір үшін тамақтанамын ба?

✓ Мен кіммін?

✓ Менің достарым көп болуы үшін не істеуім керек?

✓ Мен жақсы, әлде жаман адаммын ба?

✓ Мен қандай болуым керек? [17]

2. «Мен жақсы, әлде жаман адаммын ба?» ситуациялық жағдаяттар.

1 – жағдай:

- Сіз үйіңізден маңызды кездесуге бет алғаныңызда, кенеттен телефон шылдырлайды. Телефон шалып тұрған сіздің ең жақын досыңыз, өзінің сәтсіздікке душар болғанын хабарлайды. Сіз не істемексіз, досыңызға көмек беруге ұмтыласыз ба, әлде өз шаруаңызға бет аласыз ба? [18]

2 – жағдай:

-Сізді достарыңыз кешке шақырды. Оған сіздің барғыңыз келіп тұр. Бірақ, ата- анаңыз біліп қалса, сіздің пікіріңізді қолдамайтынын анық білесіз. Сонда не істей аласыз? [19]

3 – жағдай:

-Сен құраққа дайын емессің, бірақ оның белгілі себептері бар. Мұғалім саған жаман баға қойды. Өзіңіздің әділ екеніңізді өз тарапыңыздан қалай дәлелдер едіңіз? [20]

3. «Адамды әділетті деуге бола ма, егер .....?»

Тексеру тестін жүргізу.

-Сыныптағы балалардың бәрі бір балаға жабылып, ашуландырып тиіссе, ...

-Басақалар туралы ешқашан жаман пікір айтпаса, ...

-Ненің жаман, ненің жақсы екенін айыра білетін болса, ...

-Әлсізді біреу ренжітіп жатқанда, оған ара түспесе, ...

-Әрқашан өзінде барды тең бөліссе, ...

-Жіберген қателігіне лайықты жаза алуға дайын болса, ...

(Сұрақтарға оқушылар «иә» немесе «жоқ» деп жауап береді).

4. «Өмірдегі ең басты мәселе не?».

Проблемалық сұрақтарға жауап беру.

-Әрқашан адал болу керек пе, әлде жағдайға сәйкес өтірікті пайдалануға бола ма?

-Бақытты болуды тек материалдық байлыққа жету деп түсінесіз бе, әлде өзіңіз ұнататын, бірақ, еңбекақысы онша жоғары емес қызметпен айналысуды немесе отбасындағы жақсы қарым – қатынасты сақтау деп «күнәсіз» ойлайсыз ба?

-Сіз, барлық адамдар тең құқықты деп санайсыз ба, әлде басқалардың нәсіліне, ұлтына, дініне, жынысына қарай қабылдайсыз ба?

-Болашақ мамандық таңдауда шешуші рөл атқарушы- дәрежесі жоғары институтта оқу ма, жоғары еңбекақы алу ма, шетелге жиі іс – сапарға шығу ма, әлде өз қабілетіңізді толық ашу ма? [21]

5. «Мен кімін?» *бейтаныс адамға хат жазатырып, рөлдік әдісті қолдану.*

-Бейтаныс адамға хат жазыңыз. Өзіңізді таныстырып, кім екеніңізді әңгімелеңіз. өзіңізді, өміріңізді, өмірде неге қызығатыныңызды, неге құштар екеніңізді суреттеп жазыңыз. Өзіңіздің тұратын немесе оқитын жеріңізді және сіздің өміріңізге маңызды рөл атқаратын адамдар жайлы жазуыңызға да болады.

Өзіңізді бейтаныс адам деп ойлап, жазған хатыңызды оқыңыз. Хаттан алған әсеріңізді жазып қойыңыз. [22]

6. «Адам болам десеңіз.....»

Балаларға арналған жадынама тарату.

Балалар, естеріңе сақтаңдар!

- Жұртың бәрімен, әсіресе қартаң адамдармен қай жерде, қай уақытта болсын амандасып жүр. Денсаулығым жақсы болсын десең, өзгелердің де саушылығын сұрап амандас.

✓ Өзіңді, айнала қоршаған табиғатты сүй!

✓ Өз бойындағы сараңдықты, жалқаулықты, екіжүзділікті, менмендікті, пайдакүнем есепшілдікті, қорқынышты жең. Адамға сен, адамды сүй. Олар туралы өзің әділетсіз сөз айтпа, біреудің ғайбат сөзіне сене салма.

✓ Ой мен істі бір – бірінен бөліп қарама. Оқығаның жақсы – ақ, бірақ ең бастысы – істеу керек, әрекет жасауымыз қажет.

✓ Қарапайым бол!

✓ Түкке тұрмайтын нәрсеге бола ашуланба.

✓ Егер, сіз, дұрыс жасамасаңыз, кемшілігіңізді тез түзетуге тырысыңыз. Жақсылыққа апарар

жолға бастаңыз.

✓ Сәтсіздіктеріңізді емес, қуанышты күндеріңізді жиі еске түсіріңіз.

✓ Өзге адамдардың ой – пікірі мен талап – тілегіне түсіністікпен қараңыз.

«Адам болам десеңіз...» атты жадынама негізінде түйін жасату.

«Жақсы адам болу дегеніміз не?», жасөспірім көзімен....

➤ Басқаларға ұнау, айналадағыларды қайран қалдыру;

➤ Материалдық игілікті өз қолымен жасай білу;

➤ Қиындықсыз, қайғы – қасіретсіз өмір сүре білу;

➤ Айналадағыларға ықпал ете білу;

➤ Өзгелердің маған ұнайтын іс - атқара білуі. [23]

Оқушылардың ой – пікірін тыңдай отырып, ортақ түйін жасадық.

Түйін.

- Әрбір адам туғаннан керемет сыйға бөленген, ол – жетілуге талпынуы қажет. Біз бәріміз білімді аңсаймыз, биікке көтеріліп, ортамызға жағымды жақтарымызбен көрінуге тырысамыз, үлкен жетістіктерге қол жеткізуге ұмтыламыз. Ол үшін адам, ең алдымен, өзі неге қабілетті, өзінде жақсы не бар, соны түсініп алуы керек. Өзінің жетілуге талпынысында әр адам мейірімділік пен зұлымдылықты айыра білуі қажет, өзінің бар қабілеттерін зұлымдылықты айыра білуі қажет, өзінің бар қабілеттерін жетілдіріп және өзіндегі кемшіліктерін түзете білуге тиіс. Осымен бақылау кезеңінің қорытынды деңгейіміз аяқталып, оқушылардың барлығы дидактикалық инновациялық технологияның арқасында сабаққа белсенді түрде қатысып, сабақты жақсы көңіл – күймен аяқтадық.

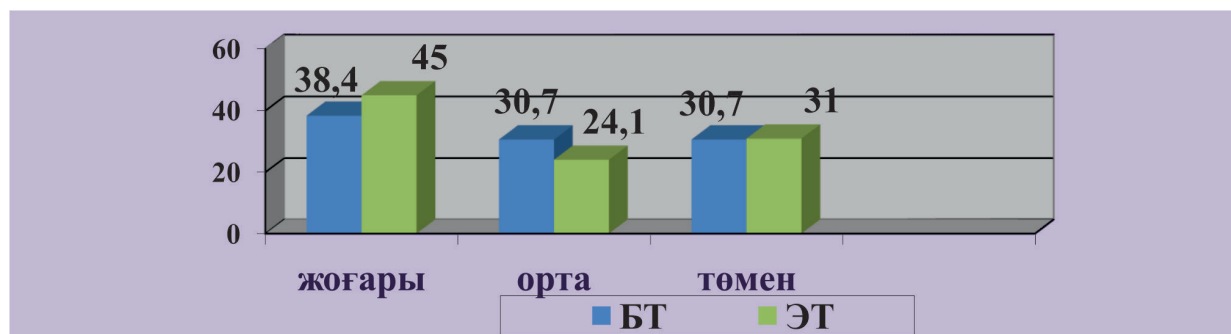
Сонымен, тәжірибелік-педагогикалық жұмысының соңғы бақылау кезеңінде қайта жүргізілген тәрбие сағатымыздың нәтижесінде жоғары сынып оқушыларының өзін – өзі тану сабағынан дидактикалық инновациялық технологияларды меңгеру деңгейі анықталды.

Жоғары сынып оқушыларына интербелсенді технологияларды қолдану барысында оқуға деген қызығушылықтың артуына, инновациялық технологияларды игергеніне көз жеткіздік, оны кесте 5 -тен көруге болады.

Кесте – 5. Тәжірибелік-педагогикалық бақылау кезеңіндегі жұмыстардың нәтижелері.

Деңгейлер	Бақылау тобы (орыс сынып) (БТ)	Тәжірибелік-педагогикалық тобы (қазақ сынып) (ТПТ)
Жоғары	10 (38,4%)	13 (45%)
Орта	8 (30,7%)	7 (24,1%)
Төмен	8 (30,7%)	9 (31%)

Тәжірибелік-педагогикалық бақылау кезеңіндегі жұмыстардың нәтижелерін, салыстырмалы көрсеткішін сурет 3-тен көруге болады.

Сурет - 3 Тәжірибелік-педагогикалық соңғы бақылау кезеңіндегі жұмыстардың, нәтижелерінің салыстырмалы көрсеткіші.

Сонымен тәжірибелік-педагогикалық жұмысымыздың нәтижесін қорытындылай келе, дидактикалық инновациялық технологияларды өзін-өзі тану сабағында қолданудың деңгейлерінің (тәжірибелік-педагогикалық жұмыс басы мен соңы) даму көрсеткішін кесте 6 -дан және салыстырмалы өсу динамикасын сурет 4-ден анық байқауға болады.

Кесте – 6. Өзін-өзі тану сабағында дидактикалық инновациялық технологияларды қолдану деңгейінің даму көрсеткіші.

Жұмыс кезеңі	Деңгейлер					
	Жоғары		Орта		Төмен	
	ТПТ	БТ	ТПТ	БТ	ТПТ	БТ
Басы	43,4%	41,7%	31%	31%	25,5%	27,5%
Соңы	45%	38,4%	24,1%	30,7%	31%	30,7%

Демек, зерттеу жұмысымыздың

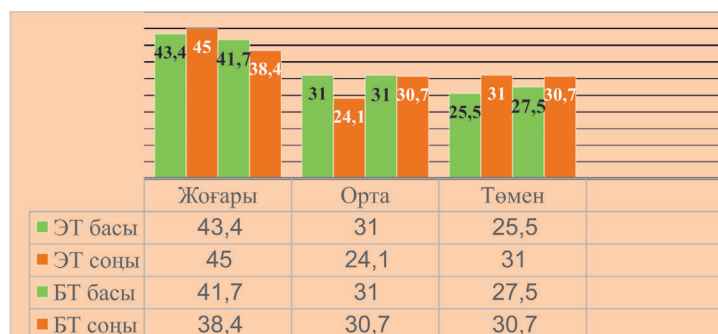
✓ бастапқы кезеңінде жоғары деңгейді тәжірибелік-педагогикалық тобы 43,4%-ды көрсетсе, тәжірибелік-педагогикалық соңында 45%-ды көрсетті;

✓ бастапқы кезеңінде орта деңгейді тәжірибелік-педагогикалық тобы 31%-ды көрсетсе, тәжірибелік-педагогикалық жұмыс соңында 24,1%-ды көрсетті;

✓ бастапқы кезеңінде төменгі деңгейде тәжірибелік-педагогикалық тобы 27,5%-ды көрсетсе,

тәжірибелік-педагогикалық жұмыс соңында 31%-ды көрсетті;

✓ ал бақылау тобында айтарлықтай өзгеріс болмады. Яғни, тәжірибелік-педагогикалық тобындағы оқушылардың білім деңгейлері бақылау тобына қарағанда едәуір жоғарылағанын байқадық. Эксперимент тобымыздың жоғары деңгейі бастапқыдан 1,6%-ға өссе, ал ортаңғы деңгейіміз 6,9% - ға төмендеп, төменгі деңгейіміз керісінше 5,5% - ға өскенін байқауға болады. Оны сурет 5 –ден көре аласыздар.

Сурет – 5 Өзін-өзі тану сабағында дидактикалық инновациялық технологияларды қолдану деңгейінің қорытынды, салыстырмалы өсу динамикасы

Қорыта айтқанда, жүргізілген педагогикалық тәжірибелік-педагогикалық жұмыстар нәтижесінде қойылған міндеттер шешілді және тиісті қорытындылар жасалды. Зерттеу мақсатына қол жеткізу, зерттеу міндеттерін шешу және гипотезаны тексеру үшін теориялық (модельдеу, талдау), эмпирикалық (сұрау, бақылау, педагогикалық эксперимент, педагогикалық іс-тәжірибелер); білім беру жүйесі субъектілерінің тәжірибесін талдау, салыстыру, зерделеу, жинақтау, тәжірибелік-әдістемелік жұмыстарды жүргізу, математикалық статистикалық есептеу әдістері қолданылды.

Олай болса, жоғарыда көрсетілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде зерттеу жұмысымыздың алғашқы бөліміндегі педагогикалық-психологиялық әдебиеттерді талдау қорытындысын негізге ала отырып, тәжірибелік-зерттеу

жұмыстарының мақсат-міндеттеріне орай зерттеудің тәжірибелік негізгі болжамы айқындалды.

Сонымен зерттеу жұмысын жүргізу нәтижесінде төмендегі нәтижелерге қол жеткізілді:

- Дидактикалық инновациялық технологияларды оқу тәрбие жұмысына пайдаланудың педагогикалық негіздері айқындалды.
- Дидактикалық инновациялық технологиялардың мазмұны сараланды.
- Дидактикалық инновациялық технологияларды пайдалану арқылы оқушылардың қызығушылығын қалыптастыру моделі жасалынып және жүйелеленілді.
- Дидактикалық инновациялық технологияларды пайдалану арқылы оқушылардың қызығушылығын қалыптастыру әдістерінің тәжірибелік педагогикалық жұмыстар барысында тиімділігі анықталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Рүстемова А. Жаңашылдық – бүгінгі күн талабы // Қазақстан мектебі 2013 - №10.
2. ҚР «Білім туралы» Заңы (2015.04.12 берілген өзгерістер мен толықтыруларымен).
3. Бугримов, И.В. Использование интерактивных технологий на занятиях... / И.В. Бугримов // Пашколье выхаванне. – 2005. – № 4.
4. Тихомиров В. Смарт-образование: новые возможности для развития в информационном обществе // Школьная библиотека 2013 - №1.
5. Қазақстан республикасының білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Егемен Қазақстан, 7 желтоқсан – 2010.
6. Ерғалиев С. Орал қалалық білім беру бөлімінің информатика әдіскерінің 2014-2015 оқу жылының есебі.
7. Г. Мямешева. Қазіргі заманғы ақылды әлемдегі ізгілік. ҚазҰУ хабаршысы. «Педагогика ғылымы» сериясы. 2015; 44 (1): 152-156
8. Штайнер-Хамси Г. ҮЕҰ қалай әрекет етеді: Кавказдағы, Орталық Азиядағы және Моңғолиядағы жаһандану және білім беру реформасы. Кумар пресс; 2018; 31 (2): 25-36. DOI: 10.1111 / j.1467-873X.2008.00426.x
9. Қазақстан және ТМД елдеріндегі білім беруді ақпараттандырудың IV Халықаралық форумының ғылыми мақалалар жинағы (18-19 бет.38-39 бет. 118-119 бет. 460-461 бет).
10. Журнал «Мектеп» № 11(6 бет)
11. Журнал «Информатика негіздері» № 1 – 2010 ж (11-14 б)
12. Қоянбаев Р.М., Ыбыраимжанов Қ.Т. Педагогикалық сөздік. - Түркістан, 2006. -200 б.
13. Таубаева Ш.Т, Лактионова С.Н. Педагогическая инноватика как теория и практика нововведений в системе образования: научный фонд и перспективы развития. Книга 1. -Алматы: Ғылым, 2001. -296 с.
14. Бөлеев Қ. Болашақ мұғалімдерді оқушыларға ұлттық тәрбие беруге кәсіби дайындау: Теориясы және практикасы. –Алматы: Нұрлы Әлем, 2004. – 304 б.
15. Уалиева А.Р Адам боламын десеңіз / Уалиева А.Р // Ашық сабақ. –Павлодар, - 2012 ж.
16. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе: анализ зарубежного опыта.- М: Педагогика, 1989.- 132с.
17. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии.- М.: Педагогика, 1980.-146с.
18. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии.- М.: Просвещение, 1989.- 231с.
19. Готтинг В.В. Современные технологии обучения в системе профессиональной подготовки учащихся: учеб. пособие / авторы-составители В.В. Готтинг, В.В. Егоров, Г.М. Смирнова, Г.Е. Самашова; Карагандинский государственный технический университет. Караганда: Изд-во КарГТУ, 2015. 85 с.
20. Информационные и коммуникационные технологии в образовании: монография/ Под.редакцией: Бадарча Дендева – М. : ИИТО ЮНЕСКО, 2013. – 320 стр
21. Рогачева Е.Ю. Педагогическое творчество Дж.Дьюи в чикагский период.- //Педагогика №5, 2004.-С.90-96
22. Berns R. (1986) RazvitieJa-koncepciiivospitanie [Self-concept development and education]. Moscow: Progress, 424 p. (inRuss.)

23. Путина А. Кейс-технология – инструмент формирования компетентностей // Директор школы. – 2010. - №4. – С. 61-65.

REFERENCES:

1. Rustemova A. Innovation - demand today // School of Kazakhstan 2013 - №10.
2. The Law of the Republic of Kazakhstan «On Education» (as amended on April 12, 2015).
3. Bugpimov, I.V. Use of interactive technologies in the classroom ... / IV Bugpimov // Pazashkolnaya vyhavanne. - 2005. - No. 4.
4. Tikhomirov V. Smart education: new opportunities for development in the information society // School library 2013 - №1.
5. State program for the development of education of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 // Egemen Kazakhstan, December 7, 2010.
6. Epgaliev S. Report on the methodology of informatics of the Department of Education of the city of Opal for the 2014-2015 academic year.
7. G. Myamesheva. Humanity in the modern intelligent world. KazNU Bulletin. Series «Pedagogical Science». 2015; 44 (1): 152-156
8. Steinep-Hamchi G. How NGOs work: globalization and education in the Caucasus, Central Asia and Mongolia. Kumap ppecc; 2018; 31 (2): 25-36. DOI: 10.1111 / j. 1467-873X.2008.00426.x
9. Collection of scientific articles of the IV International Forum on Informatization of Education in Kazakhstan and the CIS (pp. 18-19, pp. 38-39, pp. 118-119, pp. 460-461).
10. Magazine «School» number 11 (6 pages).
11. Journal «Fundamentals of Informatics» No. 1 - 2010 (pp. 11-14)
12. Koyanbaev P.M., Ybypaimzhanov K.T. Pedagogical Dictionary. - Bottom, 2006. -200 p.
13. Taubaeva Sh.T., Laktionova S.N. Pedagogical innovation as Theory and practice of innovations in the educational system: scientific foundation and development prospects. Book 1. -Almati: Gylym, 2001. -296 p.
14. Boleev K. Professional training of future teachers for public education of students: theory and practice. - Almaty: Nupli Alem, 2004. - 304 p.
15. Valieva A.P. Say that you will be a man / Ualieveva A.P. // Public lesson. - Pavlodar, - 2012
16. Clarin M.V. Pedagogical technology in the educational process: analysis of foreign experience.- M: Pedagogy, 1989.- 132s.
17. Selevko GK Modern educational technologies .- M .: Pedagogy, 1980.-146s.
18. Bepalko V.P. The components of pedagogical technology.- M .: Education, 1989.- 231p.
19. Gotting V.V. Modern teaching technologies in the system of vocational training of students: textbook. manual / compiled by V.V. Gotting, V.V. Egorov, G.M. Smirnova, G.E. Samashov; Karaganda State Technical University. Karaganda: Publishing house of KSTU, 2015.85 p.
20. Information and communication technologies in education: monograph / Edited by: Badarcha Dendeva - M.: UNESCO IITE, 2013. - 320 pages
21. Rogacheva E.Yu. J. Dewey's pedagogical creativity in the Chicago period.- // Pedagogy №5, 2004.- P.90-96
22. Berns R. (1986) Razvitie Ja-koncepciiivospitanie [Self-concept development and education]. Moscow: Progress, 424 p. (inRuss.)
23. Putin A. Case technology - a tool for the formation of competencies // Director of the school. - 2010. - No. 4. - S. 61-65.

Авторлар туралы мәліметтер:

Ахтанова Салтанат Кубейбековна - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан, E-mail: salta0378@mail.ru
 Муталиева Ардак Шагаевна - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан, E-mail: mutalieveva.ardak@mail.ru
 Сейдәлі Гүлбиби Уәлішерқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, 7M01802
 -«Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану»
 мамандығының 1 курс магистранты

Сведения об авторах:

Ахтанова Салтанат Кубейбековна - кандидат педагогических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Гумилева, г.Нур-Султан, Казахстан
 Муталиева Ардак Шагаевна - кандидат педагогических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан

Сейдали Гулбиби Уалишеровна - Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, 7M01802-магистрант 1 курса специальности «Социальная педагогика и самопознание».

Information about the authors:

Akhtanova Saltanat Kubeibekovna - Candidate of Pedagogical Sciences, docent, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Mutalievna Ardak Shagaevna - Candidate of Pedagogical Sciences, docent, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Seidali Gulbibi Ualisherqyzy - L.N. Gumilyov Eurasian National University, 7M01802-1st year master's student of the specialty "Social pedagogy and self-knowledge".

С.А. БАКИРОВА¹, А.К. КУЛЬБЕКОВА²¹²НАО «Казакская национальная академия хореографии»

ТЕХНОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ В РЕАЛИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ ПО ХОРЕОГРАФИЧЕСКОМУ ИСКУССТВУ

Аннотация: На основе анализа педагогических концепций различных авторов в статье разработана и представлена содержательная характеристика системообразующих элементов, обеспечивающих качество образовательных услуг на хореографических факультетах. В статье рассматриваются ключевые понятия качественного образовательного процесса на хореографических факультетах казахстанских вузов. Автором рассмотрены такие категории, как результаты обучения, компетенции будущих специалистов.

Ключевые слова: качество образования, хореографическое образование, профессиональные компетенции, образовательная программа, хореографическая педагогика.

Аннотация: Мақалада әр түрлі авторлардың педагогикалық тұжырымдамаларын талдау негізінде хореография факультеттерінде білім беру қызметтерінің сапасын қамтамасыз ететін жүйе құраушы элементтердің мазмұндық сипаттамасы әзірленген және ұсынылған. Сонымен қатар, қазақстандық жоғары оқу орындарының хореография факультеттерінде сапалы білім беру процесін қамтамасыз етудегі негізгі ұғымдар қарастырылады. Автор оқыту нәтижелері, болашақ мамандардың құзыреттілігі сынды категорияларды талдайды.

Кілт сөздер: білім беру жүйесінің сапасы, хореографиялық білім беру жүйесі, білім беру бағдарламасы, хореография педагогикасы.

Abstract: based on the analysis of pedagogical concepts of various authors, the article develops and presents a meaningful description of the system-forming elements that ensure the quality of educational services at choreographic faculties. The article deals with the key concepts of quality educational process at choreographic faculties of Kazakhstan universities. The author considers such categories as learning outcomes and competencies of future specialists.

Keywords: quality of education, choreographic education, professional competencies, educational program, choreographic pedagogy.

Качественное образование и обеспечение качества в образовательной системе – совсем не новое понятие в мировом пространстве. Целевое качество предоставления образовательных услуг всегда было главной миссией для учебных заведений, независимо от их направлений и спецификации. Однако, при сохранении целевых основ в обеспечении качества, можно проследить как за последнее время изменилось восприятие качества и отношение общества к нему. В работах казахстанских ученых и специалистов в области педагогической науки с разных авторских позиций рассматривались вопросы профессионального образования, структурные элементы и системные подходы по совершенствованию педагогической деятельности в контексте современных требований образовательной среды [Борибеков К.К., 2011, с. 38- 42]. В рамках данной статьи мы намерены рассмотреть эффективные подходы в обеспечении качества образовательных программ по направлению хореографического искусства, которые в последнее время приобрели большую популярность и интерес среди молодого поколения. Необходимо отметить, что расширение спектра направлений и образователь-

ных траекторий в казахстанских вузах, повысило количественный показатель желающих обучаться не только по таким узкопрофессиональным направлениям хореографического искусства, как «педагогика балета» и «педагогика хореографии», но и предоставило возможность обучения по таким популярным среди молодежи направлениям танцевальной культуры, как «педагогика спортивного бального танца», «педагогика современной хореографии» [Кульбекова А.К., 2019, с. 227- 230]. Само стремление казахстанских вузов и хореографических факультетов соответствовать современным требованиям общества и качеству определенно характеризует деятельность учебных заведений.

Критерии качества, а также измерение и контроль качества являются наиважнейшими элементами процесса обучения. Вместе с тем, сами по себе они не могут гарантировать качество в освоении хореографической профессии. Поэтому, качество мы можем рассматривать с позиции основного инструментария с множеством целевых характеристик, среди которых - результаты получения знаний, общие и профессиональные компетенции обучающихся [Байденов В.И., 2009,

с. 138].

Рассмотрим понятие «результаты обучения» в хореографической образовательной среде и предпримем попытку обосновать их преимущества с позиции сегодняшнего дня. Подойдем к данному вопросу методом сравнительного анализа целей и задач образовательных траекторий, которые являются результатом обучения хореографическим специальностям. Итак, общий опыт разработки и внедрения образовательных программ по хореографическому искусству, а также перспективы проектирования новых программ на основе результатов обучения, определяет новые компетенции (в терминах), а также конкретизирует их значимость и необходимость в профессиональной деятельности будущих специалистов. Тем самым, при ранжировании образовательных траекторий по специфике и видам хореографического искусства обеспечивается качество обучения, нацеленное на формирование компетенций в формате определенного жанра или направления с имеющимися отличительными особенностями в профессиональном хореографическом образовании [Кульбекова А. К., 2017. - с.160-163].

Безусловно, разработка преподавателем учебных программ дисциплин начинается с определения основного содержания курса и средств для его освоения, которое необходимо освоить обучающимся в определенный период изучения. Раньше обучающимся отводилась исключительно исполнительская функция репродуктивного характера. Главным критерием эффективности обучения было четкое воспроизведение освоенного материала. Такой подход, ориентированный на вклад преподавателя в разработку программы и оценивание ее с точки зрения такого критерия, насколько хорошо освоен обучающимися учебный материал. Данный контекст обучения определялся как центрированный педагогический подход. Результатом рассматриваемого подхода является освоение обучающимся достаточного объема знаний, и, как правило - слабое владение практикой вопроса и неумение принимать профессиональные решения в области хореографического искусства [Скляренко А.Н., 2011, с. 123].

Целью современного подхода в хореографическом образовании является ориентир на развитие и совершенствование личностного потенциала обучающихся, формирование их способностей к деятельности в предстоящих жизненных, предметных, социальных и профессиональных ситуациях. Практика показывает, что активизация компетентностного подхода в обучении и качественная подготовка кадров в области хореографического искусства должны осуществляться посредством:

- учебно- творческого процесса, направленного на достижение гарантированных

результатов обучения (четкая формулировка характеристик: что ожидаем от молодого специалиста, что он будет знать, понимать или какими профессиональными навыками будет владеть обучающийся по окончании обучения);

- конкретных результатов обучения в формате комплексных, общепрофессиональных и узкопрофессиональных компетенций (т.е. интегративные свойства - знания, умения и навыки);

- студентоцентрированного обучения, где главным объектом в

организации учебно - творческого процесса являются интересы обучающихся, становление личности, формирование и развитие будущих профессионалов;

- постоянного совершенствования качества образовательных услуг, в

том числе внедрения методологии и технологий оценки качества обучения и подготовки кадров.

Рассмотрим содержательную характеристику системообразующих качества обучения на хореографических факультетах.

1. Целенаправленный учебно- творческий процесс на достижение гарантированных результатов обучения в контексте формулировки характеристики. Как правило, в учебной программе дисциплин прописываются цели и задачи обучения, где они представляют собой широкую обобщенную формулировку педагогических намерений. Цели прописывают с точки зрения преподавателя с тем, чтобы обозначить содержание и направленность программы обучения. Задачи дисциплины – это формулировка учебных намерений, т.е. посредством какой познавательной деятельности будут достигнуты цели представленной программы [Скляренко А.Н., 2011, с. 37]. Таким образом, цель обобщает содержание и направленность программы, в то время, как задачи информируют о том, какие виды учебной деятельности и каким образом их планируется применить в достижении результатов (цели) [Зимняя И. А., 2010, с. 21].

Преимущество прописывания результатов обучения заключается в том, что они представляют собой четкие формулировки того, что, как ожидается, будет знать, понимать и / или будет в состоянии продемонстрировать обучающийся по окончании учебно- творческого процесса и как он продемонстрирует свои достижения в формате комплексных, общепрофессиональных и узкопрофессиональных компетенций. Таким образом, результаты обучения являются более точными, конкретными для обозначения и восприятия, приемлемыми, чем задачи.

Педагогический подход, основанный на результатах обучения, был положен в основу разработки технологии формирования компетенций [Козыбай А., 2015, с.13]. Основная идея технологии достижения запланированных результатов

обучения заключается в том, что, посредством прописывания результатов обучения по основным этапам освоения знаний по принципу «от простого к сложному» определяется обязательный объем содержания учебной дисциплины. Это означает, что объем содержания учебной дисциплины четко соответствует объему запланированных результатов обучения на различных уровнях освоения программы. Поэтому вполне логично, что формулировки знания и понимания учебного материала, умения и навыки продемонстрировать достигнутые результаты обучения прописываются глаголами или «глаголами действия, качества, состояния» [Клепко С. Ф., 2016, с. 28]. Отсюда следует, что изложение результатов обучения должно соответствовать рекомендациям нормативных документов: Типовые правила деятельности организаций образования, реализующих образовательные программы высшего и послевузовского образования (утверждены постановлением Правительства Республики Казахстан от 17 мая 2013 года № 499) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.04. 2017 г.). ресурс] (Дата обращения 21.10.2020). Итак, необходимо придерживаться следующих требований:

1) при формулировке компетенций используется, как правило, только один глагол действия, где описывается контекст обучения (например, умеет применять методику исполнения движений классического танца при проведении учебных примеров и др.);

2) недопустимы сложные, а также использование неясных и неопределенных терминов («быть знакомыми, проинформированными, быть в курсе» и др.). Следовательно, формулировка результатов обучения обязательно должна быть понятна обучающимся [Байденко В.И., 2009, с. 489];

3) формулировка результатов обучения должна четко соотноситься с результатами обучения по всей программе (результатами изучения учебного программного материала). В частности, быть в полном и строгом соответствии с уровнями усвоения учебного материала и основными этапами процесса освоения знаний;

4) результаты обучения следует описывать таким образом, чтобы их можно было реально измерить и оценить. В связи с этим, каждый прописанный и обозначенный в программе результат обучения должен иметь разработанную преподавателем систему измерения и оценки. Здесь недопустимы «общие» формулировки результата обучения, которые могут вызвать затруднения в измерении и оценивании. Также недопустимы слишком «узкие» формулировки. Все эти требования определяют необходимость тщательной проработки процедур измерения и оценивания, и в то же время они не являются показателем эффективности;

5) процесс достижения результатов обучения, как и их формулировка должны находиться в точном соответствии с затрачиваемым на их формирование учебным временем. Поэтому, прописывая тот или иной результат обучения всегда необходимо помнить о реальности его достижения в рамках изучаемой программы дисциплин с учетом отведенного на то ресурса времени. Например, 1) реальный достижимый результат обучения определяет вероятность того или иного поведения личности в зависимости от характера влияющих на него факторов; 2) не реальный для достижения результат определяет поведение личности в зависимости от характера влияющих на него факторов.

2. Преимущества результатов обучения. Четкая формулировка результатов обучения способствует, с одной стороны, точному пониманию преподавателем того, в каком объеме и форме необходимо преподавать и оценивать программный материал, а с другой стороны, ясность для обучающегося – что именно он будет изучать, какого уровня он должен достичь, и каким образом он должен продемонстрировать свои достижения.

Именно поэтому, прописывание результатов обучения при проектировании имеет ряд преимуществ, а именно:

- четкая формулировка результатов обучения позволяет обучающимся спланировать свое учебное время, определиться в первоочередности тех или иных курсов, определить необходимый объем изучаемого материала и оценить свои усилия по достижению установленного результата обучения;

- выбор стратегии обучения, которая отвечает запланированным результатам, определить методы и формы обучения, подобрать приемлемые технологии;

- максимально точное измерение и оценивание достижений обучающихся, определяет оценочные процедуры.

3. Представление результатов обучения в формате компетенций. Разработка учебных программ дисциплин представляет собой достаточно сложную, но одновременно актуальную проблему современного хореографического образования. Представление результатов освоения учебных программ дисциплин в формате прописывания компетенций осложняется многоаспектностью самого понятия компетенция.

Многоаспектность компетенций будущих хореографов является отражением самой природы понятия компетенция, а также хореографического искусства. При этом основным критерием здесь выступают границы идейного, определяющего обширную сферу профессиональной деятельности хореографов.

На данном этапе развития высшего профессионального образования специфика компе-

тентностного обучения только начинает формироваться. Авторская группа: В.А. Богословский, Е.В. Караваева, А.А. Шехонин в своей работе «Принципы проектирования оценочных средств для реализации образовательных программ ВПО» сложившуюся ситуацию определяют следующим образом: «...измерение и оценивание компетентности обучающегося не представляется возможным по той причине, что она (компетентность), формируемая на базе и фундаменте компетенции и является сложным, разнородным, разноплановым, многоаспектным, собственно личностным образованием, подходы к измерению и оцениваю которого только предстоит сформулировать в будущем» [Богословский В.А., 2017, с. 123- 130]. Более того, при этом необходимо взять во внимание тот факт, что многоаспектность понятия компетенция, как запланированного результата обучения на данном этапе позволяет больше рассматривать ее как ориентацию на формирование компетенций, т.е. на способность и готовность обучающегося действовать, решать установленные задачи, проблемы, принимать компетентностные решения и т.д. Потому как, очевидно, что понятие «компетенция» нечто большее, чем просто знания, которые можно проверить, наблюдать за умениями или навыками. Итак, формируемые компетенции включают в себя знания, умения и навыки, отношение к выбранной образовательной программе и будущей профессиональной деятельности, а также способности обучающегося [Козыбай А., 2015, с.16]. Исходя из этого, создание и внедрение результатов обучения (в терминах компетенций) на начальном этапе их использования, на самом деле представляет собой чрезвычайно сложный и трудоемкий процесс, но, как показывает и доказывает практика - одновременно реальный и выполнимый [Кульбекова А.К., 2017, с.160-163].

4. Полноправное активное участие в учебно-творческом процессе – залог качества образования. Выражение результатов образования в терминах компетенций есть прямое следствие формирования студентоцентрированной направленности образовательного процесса. Это значит, что акцент, по сути, переносится на учебную деятельность обучающегося, а не на преподавателя [Скляренко А.Н., 2011, с. 22].

Учебная деятельность обучающегося является центром педагогического внимания. Ситуация, в которой обучающийся остается относительно пассивным в процессе обучения, критикуется уже по умолчанию. Так лекции и практические занятия на хореографических факультетах не должны становиться безусловными, поскольку анализ показывает, что большинство высоких результатов хореографического обучения достигаются не только с их помощью и не являются единственными формами обучения.

Из этого следует, что, с точки зрения студентоцентрированного обучения, во-первых, должны быть пересмотрены и доработаны как сами формы организации обучения, так и технологии обучения, позволяющие заинтересовать, мотивировать, «переключить» обучающегося с позиции пассивного потребителя изучаемой учебной информации на активное участие в образовательном процессе. Тогда осознанность необходимости образования себя, самоорганизация и самоконтроль, постепенно развивающееся умение «видеть» перспективы своего развития приведут к активному участию в построении своей образовательной траектории и многому другому, т.е. «будут работать» те факторы внутренней культуры качества, от которых зависит в целом качество образования. Во - вторых, необходимо учитывать образовательную базу учебного заведения и функционирующие процессы, способствующие развитию творческой, духовно-нравственной личности, ее профессионального становления. В связи с этим, результаты обучения и активности обучающихся в учебно- творческом процессе могут стать своеобразным толчком для пересмотра педагогических установок, направленных на успешное освоение той или иной учебной программы.

Сегодня в системе хореографического образования определились условия к проектированию и реализации образовательных программ, а также отдельных учебных программ (дисциплины, модули, виды профессиональной практики), «в новом ключе» при активной деятельности преподавателя и создания условий для формирования (достижения обучающимися) запланированных результатов обучения [Байденко В.И., 2009, с. 8].

Очень важно, чтобы процесс разработки результатов обучения рассматривался с точки зрения динамики процесса, где реально осуществляется новый подход к обучению, одновременно анализируются запланированные результаты обучения, способы их достижения и методы оценивания. Анализ отечественного и зарубежного опыта выявляет ряд проблем, связанных с практикой оценивания результатов обучения. Это связано с определением оптимального уровня формулирования результатов обучения, сравнительными критериями результатов обучения как на уровне творческих образовательных программ, так и на уровне учебных заведений. Например, одна дисциплина имеет свои качественные показатели при определении общей оценки достижений обучающегося, другая дисциплина принимает другой подход к оцениванию. Поэтому простого введения в практику образования результатов обучения – недостаточно. Результаты обучения являются инструментом и методологическим подходом, который должен использоваться в сочетании с другими

факторами обновления образования и реализовываться в течение продолжительного времени. Т.е. использование результатов обучения – это своего рода изменение культуры проектирования и реализации учебной программы, и в целом – учебного заведения [Байденко В.И., 2009, с. 8]. Процесс изложения результатов обучения реально требует много времени и размышлений. Результаты обучения разрабатываются в контексте со следующими показателями, которые необходимо учитывать, а именно:

- уровень сформированности компетенций (результатов обучения), задаваемых в ГОСО по высшему профессиональному образованию;
- структура, содержание, объем изучаемой дисциплины и уровневое распределение учебного материала;
- гарантированный результат (эталон полного освоения учебного материала);
- критерии для формирования результатов обучения;
- обратная связь с обучающимися и их непосредственное активное участие в образовательном процессе и т.д.

Технологии формирования компетенций должны применяться с активным участием обучающихся в планировании и регулировании собственного обучения, заинтересованности и степени ответственности за результаты собственного обучения. Это и есть прямое смещение акцентов на результаты обучения. Это значит, что четкое осознание того, что должен знать, уметь и владеть навыками обучающийся в конце периода своего обучения, в единстве с создаваемой эффективной образовательной средой влечет за собой значительное повышение качества обучения.

Итак, четко прописанные формулировки того, что должен знать и уметь

продемонстрировать обучающийся по итогам изучения учебного материала (карта компетенции для обучающихся) он понимает и осознает:

- четкую уровневую ориентацию, где каждый уровень характеризуется соответствующим объемом и уровнем сложности усвоенных знаний, приобретенных умений и навыков;
- структурно-содержательное наполнение каждого уровня, необходимого для формирования того или иного уровня знаний, умений, навыков, как компонентов профессиональных компетенций;
- информационное, учебно-методическое обеспечение учебного материала;
- методическое сопровождение для самос-

стоятельной работы: дополнительная и основная литература, комплекс заданий и упражнений для закрепления учебного материала, информация о применяемых образовательных технологиях и способах повышения эффективности процесса освоения дисциплины и др.;

- практические задания по составлению учебных примеров, контрольные упражнения для возможности предварительной самостоятельной оценки уровня собственного результата обучения;

- объективная, детально прописанная, предварительно известные всем оценочные критерии для определения уровня сформированности результатов обучения (компетенций), которые позволяют самому обучающемуся адекватно анализировать и оценивать себя.

Это и есть активная целенаправленная познавательная деятельность обучающегося под руководством преподавателя, в результате которой обучающийся приобретает систему знаний, умений и практических навыков, развивает интерес к обучению, познавательные и творческие способности, а также нравственные качества.

Если рассматривать качество обучения с точки зрения качества условий, то это - способность образовательного учреждения создать благоприятную образовательную среду вуза, организовать образовательные траектории, соответствующие развивающимся способностям и интересам обучающихся при обязательном исполнении требований государственного образовательного стандарта и профессионального хореографического образования. Если же рассматривать качество обучения с позиции качества результата, то это - оценка меры соответствия достигнутых результатов обучения - запланированным результатам. Это весьма непростая задача и ее решение требует тщательно разработанной стратегии развития, основной целью которой должно быть повышение качества образования [Байденко В.И., 2009, с. 8].

Таким образом, технология формирования компетенций на данный момент представляет собой достаточно реальную возможность формирования компетенций в рамках учебной дисциплины, где обучающийся осознанно достигает определенного уровня профессиональных компетенций по тем критериям, которые разрабатываются преподавателем. При таком подходе можно говорить об эффективности учебного процесса, его рациональном и академическом построении и организации, а также о качестве обучения и реализации образовательной программы в целом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Богословский В.А., Караваяева Е.В., Шехонин А.А. Принципы проектирования оценочных средств для реализации образовательных программ ВПО // Высшее образование в России №10, 2017 г.- С.

123- 130.

2. Болонский процесс: Результаты обучения и компетентностный подход/ под ред. Байденко В.И. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2009. – 536 с.

3. Борибеков К.К., Кусаинов А.К., Шамельханова Н.А. Профессиональное образование Казахстана: опыт и перспективы. - Алматы : ROND&A, 2011. - 240 с.

4. Зимняя И.А. Формирование и оценка сформированности социальных компетентностей у студентов вузов при освоении нового поколения. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2010. - 42 с.

5. Козыбай А. Новые образовательные технологии. Учебное пособие. - Астана: Фолиант, 2015. - 136 с.

6. Клепко С.Ф. Філософія освіти в європейському контексті (перевод Боровой О.А.) – Полтава: ПОІППО, 2016. – 328 с.

7. Кульбекова А.К. Методологические основы хореографического искусства и педагогики балета / «Хабаршы- Вестник- Herald» № 5 (120) ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2017. - 387с. - С.160-163.

8. Кульбекова А.К. Принципы хореографической педагогики // материалы XXIII международной научно-практической конференции: Россия и Европа: связь культуры и экономики (1 марта 2019г.)- Прага, Чешская Республика: WORID PRESS s.r.o., 2019. – 222с. -С.81-86.

9. Кульбекова А.К. Современные ценности высшего хореографического образования // журнал «Наука и жизнь Казахстана» Science and life of Kazakhstan № 5/2, 2019. - Алматы. - С.227-230.

10. Скляренко А.Н. Инновационные технологии в обучении. Учебное пособие. - М.: Издательство Международного юридического института, 2011. - 225с.

11. Типовые правила деятельности организаций образования, реализующих образовательные программы высшего и послевузовского образования (утверждены постановлением Правительства Республики Казахстан от 17 мая 2013 года № 499) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.04. 2017 г.). <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300000499> [Электронный ресурс] (дата обращения 21.10.2020).

Сведения об авторах:

Бакирова Самал Абиляпатташовна

Место учебы/ работы: НАО «Казахская национальная академия хореографии»

Должность: докторант 2 курса образовательной программы «Педагогика хореографического искусства»

Бәкірова Самал Әбілпатташқызы

Жұмыс/ оқу орны: Қазақ ұлттық хореография академиясы

Лауазымы: «Хореография өнерінің педагогикасы» білім беру бағдарламасының 2 курс докторанты

Кульбекова Айгуль Кенесовна

Организация: НАО «Казахская национальная академия хореографии»

Ученая степень: доктор педагогических наук

Ученое звание: профессор искусствоведения

Должность: профессор кафедры педагогики

Адрес: г.Нұр-Сұлтан, ул. Қ. Рысқұлбекова, 16/1, кв. 190

Моб., WhatsApp: 87013318011

Кульбекова Айгүл Кеңесқызы

Жұмыс/ оқу орны: Қазақ ұлттық хореография академиясы

Лауазымы: «Педагогика» кафедрасының профессоры

Ғылыми дәрежесі: педагогика ғылымдарының докторы

Ғылыми атағы: өнертану профессоры

А.Н. БАЯЛИЕВ¹, Б.Ш. АБДИМАНАПОВ²

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: amir_kzz@mail.ru, Bahadur_66@mail.ru)

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ АЯСЫНДА МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯ КУРСЫНДА ГЕОЭКОНОМИКАНЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аннотация: Мақалада жаңартылған білім беру мазмұны аясында мектеп география курсына геоэкономиканы оқытудың әдіснамалық аспектілері келтірілген. Геоэкономика терминіне берілген отандық және шетелдік ғалымдардың анықтамалары, геоэконометтік ғылымдардағы геоэкономиканың сипаты берілген. Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде жаңартылған білім беру мазмұнына көшу сатысы біртіндеп басталып, оқушыларды кең ауқымды дағдыларға үйретуге, функционалдық сауаттылықтарын арттыруға, адами құндылықтарын дамытуға көңіл бөліне бастады. Сонымен қатар, жаңартылған білім беру оқушыға да, мұғалімге де өз мүмкіндігін дамытып, жетілдіруге көмектеседі.

Түйіндеме сөздер: Жаңартылған білім беру мазмұны, жаһандану, геоэкономиканы оқыту, экономикалық жүйе, оқыту мақсаттары, оқыту әдістемесі, әдіснамалық аспектілер.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОЭКОНОМИКИ В ШКОЛЬНОМ КУРСЕ ГЕОГРАФИИ В РАМКАХ ОБНОВЛЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: В статье приведены методологические аспекты преподавания геоэкономики в школьном курсе географии в рамках обновленного содержания образования. Даны определения отечественных и зарубежных ученых, данные термину Геоэкономика, характер геоэкономики в гео-социальных науках. В системе образования Республики Казахстан постепенно начинается этап перехода на обновленное содержание образования, где уделяется внимание обучению школьников широкому спектру навыков, повышению функциональной грамотности, развитию человеческих ценностей. Кроме того, обновленное образование помогает как ученику, так и учителю развивать и совершенствовать свои возможности.

Ключевые слова: Обновленное содержание образования, глобализация, преподавание геоэкономики, экономическая система, цели обучения, методика обучения, методологические аспекты.

METHODOLOGICAL ASPECTS OF TEACHING ECONOMICS IN A SCHOOL GEOGRAPHY COURSE IN THE FRAMEWORK OF THE UPDATED CONTENT EDUCATION

Abstract: The article presents methodological aspects of the development of geoeconomics in the school course geography within the framework of the updated content Education. The definition of domestic and foreign scientists, these terms geoeconomics, characteristics of geoeconomics in Geo-Social Sciences. In the education system of the Republic Kazakhstan, a stage of transition to the updated content education is being introduced, where attention is paid to the training of schoolchildren in a wide range skills, improving functional literacy, and developing human values. In addition, the updated education helps the student, as well as the teacher to develop and improve their capabilities.

Key words: Updated content of education, globalization, teaching geoeconomics, economic system, learning objectives, teaching methods, methodological aspects.

Кіріспе.

Соңғы жылдары Республикамыздың білім беру саласында жаңа, сапалы өзгерістер жүзеге асуда. Жаңартылған білім бағдарламасы – бұл уақыт талап етіп отырған қажеттілік. Білім мазмұнын жаңартудың басты мақсаты – білім сапасын көтеру. Еліміздің білім беру жүйесінде жаңартылған білім беру мазмұнына көшу сатысы біртіндеп

басталып, оқушыларды кең ауқымды дағдыларға үйретуге, функционалдық сауаттылықтарын арттыруға, адами құндылықтарын дамытуға көңіл бөліне бастады. Жаңартылған білім беру оқушыға да, мұғалімге де өз мүмкіндігін дамытып, жетілдіреді. Қазіргі заманғы білім жүйесінің міндеті – интеллектуалды, әрқашан оқуға дайын, қоғамдағы өзгерістерге бейім ұрпақты тәрбиелеу.

География пәніндегі жаңартылған білім бағдарламасы пәннің негізгі ерекшеліктеріне байланысты жасалуда. Егер бұрын география жаңа жерлерді, елдерді, оларды зерттеуге қатысты мәліметтерді оқытса, қазір адамдардың қоршаған ортаны тиімді пайдалануы, экожүйенің тұтастығы, адам әрекетінің қоршаған ортаға тигізетін кері әсерін азайту, пайдалы қазбаларды сақтау жолдарын табу, табиғатта болып жатқан процестерді, әлемдегі саяси, демографиялық, экономикалық өзгерістерді зерттеуге бағытталған.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазу барысында тақырыпқа сай әдебиеттерге теориялық талдау жасалды. Сонымен қатар, National Geographic геобілім беру терминін біздің әлем туралы білім беруді сипаттау үшін қолданды. Жан-жақты геобілім беру жастарға Адам әлемі мен табиғат әлемі жергілікті, аймақтық және жаһандық деңгейде қалай жұмыс жасайтыны туралы түбегейлі түсінік береді.

Жаңартылған білім мазмұнының талаптарына сәйкес елімізбен дүниежүзі елдерінің экономикалық құрамдасуын, жаһандану мен аймақтану үрдісіндегі Қазақстан Республикасының алатын орнын жан-жақты ашып көрсетуі болашақ география және экономика салаларының мамандарын дайындау.

Экономикалық жүйенің жаһандануының қазіргі жағдайында аймақтық дамудың саралануы артып, дивергенция процестері күшейе түсуде. Қазіргі қаржы нарықтары ұлттық нарықтардың сипатын тез жоғалтады, біртұтас жаһандық жүйеге айналады және оның мәні мен динамикасына сәйкес келетін жаңа құрылымға ие болады. Бұл экономикалық категориялардың геоэкономикалық категорияға ауысуын көрсетеді [Концепция 12-летнего среднего образования РК].

Нәтижелер. Жалпы білім беретін мектепте географияны оқытудағы бірқатар мәселелерді шешу үшін оқу мақсаттарын анықтау өте маңызды. Міндеттер, мазмұн, әдістерді таңдау, ұйымдастырушылық формалар, құралдар, сонымен қатар географияны оқыту процесінің жалпы бағыты оқыту мақсаттарына байланысты. Оқыту мақсаттарының кеңдігі мен алуан түрлілігі бойынша география қазіргі жалпы білім беретін мектептегі басқа оқу пәндерінің арасында жетекші орындардың бірін алады. География бойынша оқу процесін жаңарту және жаңғырту кезінде елдің инновациялық мектептерінде, жалпы білім беретін мектептерде оқытудың жаңа тәсілдері аясында үш негізгі мәселе өткір болып отыр: «Не үшін оқыту?», «Нені оқыту?» және «Қалай оқыту керек?». Мұның бәрі оқу процесін ұйымдастырудың әдістері мен формаларын, бүкіл оқу жұмысын негіздеуді талап етеді, нәтижесінде қазіргі заманғы талаптарға, оқушылардың функционалды даму міндеттеріне, диалектикалық-материалистік дүниетанымды қалыптастыруға жауап беретін білім, білік және дағды жүйесі қалыптасады.

Жалпы білім беретін мектепте географияны оқытудың мақсаттары жалпы түрде келесі негізгі үш топқа біріктіріледі [Алиева Л.Н., 2015].

Білім беру мақсаттары:

- оқушыларға қазіргі география ғылымының негіздері, оның салалары туралы білім беру, табиғатты қорғау және табиғатты ұтымды пайдалану негіздерін ашу;

- оқушылардың экологиялық, экономикалық білім алуына ықпал ету, олардың функционалдық маңызы бар білім, білік және дағдыға ие болуына ықпал ету;

- оқушыларды табиғи, әлеуметтік-экономикалық объектілер мен құбылыстарды зерттеудің қолжетімді әдістерімен қаруландыру;

- оқушылардың географиялық мәдениетін қалыптастыру.

Тәрбиелік мақсаттар:

- мектеп оқушыларын патриоттық, адамгершілік, толерантты, экологиялық тәрбиелеуге, гуманистік сезімдерді, коммуникативтік дағдыларды, қоршаған табиғи ортаға ұқыпты, жауапты қарауды қалыптастыруға ықпал ету.

Дамытушылық мақсаттары:

- географиялық білімге және қоршаған табиғи орта жай-күйінің проблемаларына танымдық қызығушылықтарын дамыту, оқушылардың саналы қабылдауына, шығармашылық қиялына, аналитикалық және практикалық-бағдарланған ойлауына, есте сақтау қабілеті мен тілдік дағдыларына бағытталған қабілеттері мен қасиеттерін дамытуға ықпал ету.

Қазақстанда пәндік-спецификалық ұғымдар мен терминдердің ғылыми-теориялық мәнін, мысалы, «табиғи кешен», «ел шаруашылығы», «Тұрақты даму», «Даму стратегиясы», «Жасыл экономика» және басқаларын зерттеу мен игеру, жаһандық, өңірлік және жергілікті аспектегі қолданбалы мәнін түсіну өзекті және маңызды болып табылады, «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын іске асыру контекстінде жаһандық геоэкономикалық кеңістікте қарқынды дамып келе жатқан ел ретінде Қазақстан Республикасы туралы ғылыми негізделген түсініктерді қалыптастыру және дамыту [Канатова Ж.К., 2018, 355-358].

Географияны оқыту әдістемесінің мәселелері бойынша шетелдік әдебиеттерде географиялық білім берудің негізгі мақсаты географиялық құбылыстар мен оқиғаларға кеңістіктік көріністер, дағдылар немесе іс-әрекеттер жиынтығын қалыптастыру болып табылады.

«Геоэкономика» ұғымын түсіндіруде зерттеушілердің ғылыми көзқарастары күрделі және қарама-қайшы болып келеді. Э.Г. Кочетов мынадай анықтама береді [Кочетов Э.Г., 2010, 235 с.]: «Геоэкономика – бұл ғылыми білімнің бір саласы, оған сәйкес мемлекеттердің экономикалық саясаты көбінесе әлемдік кірісті қалыптастыруға және пайдалануға қатысу үшін Ұлттық шаруашылықтар мен олардың субъектілерін әлемдік реп-

родуктивті тізбектерге енгізе отырып, ресурстық-аумақтық факторлармен анықталады. Әр елдің белгілі бір геоэкономикалық әлеуеті бар, ал оған кіретін аймақтар әртүрлі мүмкіндіктерге ие».

Р.Т. Мұхаев «Геоэкономика – XX ғасырдың 90-шы жылдары экономика мен саясаттану тоғысында қалыптасқан әлеуметтік ғылымдардың бағыты. Геоэкономика пәнінде экономикалық, экономикалық география, қазіргі әлемдік экономика және саясаттану, конфликтология, басқару жүйелері теориясы мәселелерін бірыңғай кешенге біріктіретін бірнеше аспектілер қарастырылады» [Мухаев Р.Т., 210, 839 с.].

С.В. Фокин «Геоэкономика – мемлекеттің экономикалық қуаты тұрғысынан жаңа геосаясат (геосаяси экономика) сыртқы саяси мақсаттарға, экономикалық жолмен әлемдік немесе аймақтық қуатқа қол жеткізуді қамтамасыз етеді» деп атап өтті [Фокин С.В., 2007, с. 367]. А.П. Цыганковтың көзқарасы бойынша «Геоэкономика – бұл ресурстарды және әлемдік кірісті қайта бөлу саясаты. Экономикалық және технологиялық дамудың әлемдік полюстері негізгі жоғары табыстарға (шекаралық энергетиканың рентасына) ие болады. Геоэкономика американдық монополиялардың экономикалық соғысының мақсаттары мен әдістері туралы ғылым ретінде екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін пайда болды» [Цыганков А.П., 2011, 415 с.].

О.Л. Шеремет келесідей анықтама береді: «Геоэкономика – бұл әлемдік экономиканың жаһандану процесінің өнімі және біртұтас организм ретінде жұмыс істейтін әлемдік желілік экономика. Бұл экономиканың құрамдас бөліктері ұлттық мемлекеттер, ұлттық экономикалардың жиынтығы емес, нарық пен бәсекелестік заңдары бойынша жұмыс істейтін «ұлттық экономикалардың сыртқы бөліктері» деп аталады. Бұл процесс ТҰК (трансұлттық компания), өңірлік топтар, ерекше экономикалық және шекара маңы аймақтары, еркін сауда туралы екі жақты келісімдер, кластерлік-желілік аймақтандыру және т.б. арқылы жүріп жатыр» [Шеремет О.Л., 2011, с. 152-158].

Талқылау. Біздің ойымызша, геоэкономика қазіргі уақытта әлемдік аренаға шығарылған жаңа экономикалық жүйелерді қалыптастыру туралы ғылым, сонымен қатар жаһандық контексте аймақтардың, аумақтардың даму ерекшеліктерін көрсететін білім саласы.

«Геоэкономика» пәнін игерудің мақсаты аумақтардың геоэкономикалық әлеуетін бағалаудың ғылыми алғышарттарын зерттеу, аймақтық деңгейде әлеуетті құраушыларды бағалаудың әдістемелік аспектілерін анықтау, зерттелген өлшемдер мен индикаторлар негізінде аумақтың әлеуметтік-экономикалық әлеуетін басқару принциптерін анықтау, аумақтардың геоэкономикалық әлеуетінің тиімділігіне баға бере білу, аймақтардың әлеуметтік-экономикалық жағда-

йын жақсартудың геосоциологиялық және геофинанс векторларын әзірлеу, геоэкономикалық қауіпсіздік модельдерін жасау, бағалау іс-әрекеттерін жүзеге асыру және синтетикалық қорытындыларды анықтау процесінде сыртқы және ішкі факторлардың өзгеруін есепке алу білігі.

Осылайша, геоэкономиканы ғылыми категория, пән ретінде зерттеу келесі құзыреттерді жүзеге асыруға мүмкіндік береді:

- ойлау мәдениетін меңгеру, ақпаратты жалпылау, талдау, қабылдау, мақсат қою және оған жету жолдарын таңдау қабілеті;

- өз бетінше (оның ішінде ақпараттық технологиялар көмегімен) білім алу және практикалық қызметте, қызмет саласына тікелей байланысты емес білімнің жаңа салаларын қоса алғанда, жаңа білім мен іскерлікті пайдалану қабілеті;

- әлеуметтік-экономикалық процестер мен құбылыстар туралы отандық және шетелдік статистика деректерін талдау және түсіндіру, әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштердің өзгеру үрдістерін анықтау қабілеті;

- экономикалық есептеулер жүргізу үшін әртүрлі ақпарат көздерін талдау және пайдалану мүмкіндігі;

- кәсіпорын, сала, өңір және жалпы экономика қызметінің негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерінің болжамын жасау қабілеті;

«Геоэкономиканы» зерттеудің артықшылықтары:

1. Аумақтардың геоэкономикалық дамуының әдіснамалық аспектілерін түсіндіру, көрсеткіштер жиынтығын, индикаторларды, бағалау әлеуетін жақсартуға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде оқыту процесінде көптеген интерактивті формаларды қолдануға мүмкіндік береді: ми шабуылы, кейс-стади және басқалар;

2. Тұжырымдамалық аппараттың күрделілігі теориялық материалды бекітудің интерактивті әдістерімен теңестіріледі: Блум таксономиясы, тестілеу, дөңгелек үстел;

3. Геоэкономикалық теориялар мен әдістерді іс жүзінде бекіту үшін қажетті статистикалық мәліметтердің үлкен жиынтығы Интернет желісінде тиісті министрліктердің, ведомстволардың, ұйымдардың және басқа да объектілердің сайттарында ұсынылған, бұл өз бетінше жұмысты жандандыруға мүмкіндік береді;

4. Алынған интерпретация қаржы, экономикалық даму, сауда және т.б. министрліктер сияқты ұйымдарға пайдалы болуы мүмкін, бұл «Геоэкономика» пәнін білім беру процесіне енгізудің орындылығының практикалық компонентін жүзеге асыруға мүмкіндік береді;

5. Пәнді оқу кезінде өзіндік категориялық аппарат қолданылады.

6. «Макро артықшылық» аумақтардың геоэкономикалық даму әдіснамасы олардың тиімділігін бағалауға және экономикалық, қаржылық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін іс-шараларды

әзірлеуге мүмкіндік береді, олар өз кезегінде Ұлттық қауіпсіздік элементтері болып табылады [Полат Э., 1999, 224 с.].

Осылайша, геоэкономика көп қырлы, көп-функционалды және жаңа экономикалық шындыққа сәйкес кәсіби білім беруде лайықты орын ала алады.

Геоэкономиканың пәні мен мазмұнын талдаудың теориялық және әдіснамалық тәсілдерін зерттеу оның ғылыми білім жүйесіндегі орны әлі анықталмағанын көрсетеді. Кеңістіктік мәселелерді зерттейтін ғылымдардың өзара байланысы 1- суретте көрсетілген.

Сурет 1 - Геоәлеуметтік ғылымдардағы геоэкономиканың орны

Өз мазмұнын біржақты оқудың және түсіндірудің болмауына қарамастан, геоэкономика қазіргі кезеңде мемлекеттік саясаттың маңызды құралына айналууда. Жаһандану жағдайында билік пен басқару органдарын бәсекелестік үшін қолайлы, бизнестің қауіпсіздігіне кепілдік беретін, саяси және әлеуметтік тәуекелдерді азайтатын және т.б. институционалдық орта құруға бағыттай отырып, мемлекеттің кәсіпкерлік функциясын іске асыруға мүмкіндік беретін геоэкономикалық тәсіл [М.-С. Есі, 2010, 24-34]. Бұл геоэкономикалық әдістер мен көрсеткіштерді іске асыру, оларды елдің ішкі және сыртқы даму мақсаттарын іске асыруға қабілетті әртүрлі құрылымдар мен ұйымдар қызметінің параметрлеріне ауыстыру проблемасын өзекті етеді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, Жаһандану үрдістері геоэкономиканың ғылым ретінде қалыптасуына және оны мектепте оқыту қажеттілігіне әсер етеді. Сонымен, география пәні геоэкономика, макроэкономика, микроэкономика, жаһандық қаржы нарықтары, корпоративтік қаржы және басқа да ғылыми категориялармен тікелей байланысты.

Зерттеу нәтижелері негізінде келесілерді тұжырымдауға болады:

1. Қоғамның мектеп оқушыларын жалпы мә-

дениеті мен негізгі білімінің бөлігі ретінде географиялық даярлауға қойылатын қазіргі заманғы талаптары, ең алдымен, жан - жақты географиялық бағыттарды-геоақпараттық, геоэкономикалық, экологиялық-географиялық, әлеуметтік-гуманитарлық салаларды зерттеуге бағытталған.

2. Қазіргі география курсының құрылымы мен мазмұнын жобалаудың әдіснамалық негіздері жердің географиялық қабығын, географиялық ортаны, сондай-ақ жаһандық деңгейден жергілікті деңгейге дейінгі әртүрлі деңгейдегі аумақтарды кеңістіктік-уақыттық зерттеуден тұратын физикалық, экономикалық және әлеуметтік географияның пәндік-объектілік және әдіснамалық бірлігін көрсетуі керек.

3. Қазіргі заманғы талаптарға сәйкес географиялық білімнің әртүрлі көздерімен - географиялық кеңістікте дұрыс жүруге мүмкіндік беретін геоақпараттық жүйелермен, картографиялық және статистикалық материалдармен оқушылардың пәндік іс-әрекеттерін ұйымдастыру негізінде олардың интегралды географиялық ойлауын қалыптастыру өте маңызды; қоршаған ортадағы өзгерістерді бақылау, белгілеу және салыстыру, содан кейін себептерін түсіндіру тенденцияларды анықтау, модельдеу және болжау.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Концепция 12-летнего среднего образования Республики Казахстан Астана (МО РК, Астана, 2010) <http://www.gov.kz/memleket/entities/edu?lang=kk/> . По состоянию на 2 февраля 2020 г.
2. Алиева Л.Н., Утеева Г.А., Крупина Н.Е., Учебник «География» для 11 класса социально-гуманитарного направления с русским языком обучения. (Арман-П.В., Астана, 2015 г.).
3. Канатова Ж.К. Особенности обновленного содержания учебной программы по географии в казахстанских школах // Молодой ученый. — 2018. - №20. - С. 385-388.
4. Кочетов Э.Г. Геоэкономика и конкурентоспособность России: научно-концептуальные основы

геоэкономической политики России. - М.: Книга и бизнес, 2010. – 235 с.

5. Мухаев Р.Т. Геополитика. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. – 839 с.
6. Фокин С.В. Геополитика: учебник. - М.: РАГС, 2007. – 367 с.
7. Цыганков А.П., Цыганков П.А. Российская наука международных отношений: новые направления. М.: ПЕРСЭ, 2011. 415с.
8. Шеремет О.Л. Российская геополитика: История и современность / О.Л. Шеремет //История государства и права. - 2011. - № 9.- С.152-158.
9. Полат Э., Бухаркина М., Петров А. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. - М.: Издательский центр «Академия», 1999.- 224 с.
10. M.-C. Esi, The didactic principles and their applications in the didactic activity//Sino-US English Teaching.- 2010. - 7(9). – P. 24–34.

REFERENCES:

1. Concept of 12-year secondary education of the Republic of Kazakhstan Astana (MO RK, Astana, 2010) <http://www.gov.kz/memleket/entities/edu?lang=kk/> . As of February 2, 2020
2. Alieva L. N., Uteeva G. A., Krupina N. E., Textbook «Geography» for the 11th grade of the social and humanitarian direction with the Russian language of instruction. (Arman-P. V., Astana, 2015).
3. Kanatova Zh. K. Features of the updated content of the geography curriculum in Kazakh schools / / Young Scientist. - 2018. - No. 20. - pp. 385-388.
4. Kochetov E. G. Geoeconomics and competitiveness of Russia: scientific and conceptual foundations of geoeconomical policy of Russia. - Moscow: Kniga i biznes, 2010. - 235 p.
5. Mukhaev R. T. Geopolitics. - М.: UNITY-DANA, 2010. - 839 P.
6. Fokin S. V. Geopolitics: textbook. - М.: RAGS, 2007. - 367 p.
7. Tsygankov A. P., Tsygankov P. A. Russian science of International Relations: New directions. Moscow: PER SE, 2011. 415s.
8. Sheremet O. L. Russian Geopolitics: History and Modernity / O. L. Sheremet //History of the State and Law. - 2011. - No. 9. - С. 152-158.
9. Polat E., Bukharkina M., Petrov A. New pedagogical and information technologies in the education system. - М.: Publishing Center «Academy», 1999. - 224 p.
10. M.-C. Esi, The didactic principles and their applications in the didactic activity//Sino-US English Teaching.- 2010. - 7(9). – P. 24–34.

Авторлар туралы мәліметтер:

Баялиев Амирхан Нурмуханбетович – докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Достық 13, amir_kzz@mail.ru, 87010171919

Абдиманапов Бахадурхан Шарипович – г.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Достық 13. Bahadur_66@mail.ru

Сведения об авторах:

Баялиев Амирхан Нурмуханбетович - докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Достык 13, amir_kzz@mail.ru, 87010171919

Абдиманапов Бахадурхан Шарипович – д.ғ.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Достык 13. Bahadur_66@mail.ru

Information about the authors:

Bayaliev Amirkhan Nurmukhanbetovich - Doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Dostyk 13, amir_kzz@mail.ru, 87010171919

Abdimanapov Bahadurkhan Sharipovich - Doctor of Geographical Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Dostyk 13, Bahadur_66@mail.ru

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДАҒЫ ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН ТӘЖІРИБЕЛІК САБАҚ

Аннотация. Мақалада жоғары оқу орнының оқыту процесінде интеграцияланған тәжірибелік сабақты пайдалану жолдары айқындалып, интеграцияланған тәжірибелік сабақтың құрылымы, мазмұны, басты артықшылығы мен ерекшеліктері жан-жақты сараланады. Сондай-ақ, мақалада интеграцияланған тәжірибелік сабақта пайдаланылатын инновациялық әдістер, оқу бағдарламалары және оқыту платформаларының мазмұны тереңірек ашылады: «Рулетка» әдісі, «Басбармақ» әдісі, Plickers бағдарламасы, «Online test Pad» платформасы **және т.б.**

Түйіндемесөздер: интеграция, интеграцияланған тәжірибелік сабақ, инновациялық әдістер, оқыту платформасы бағалау.

ИНТЕГРИРОВАННОЕ ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗАНЯТИЕ В ВУЗАХ

Аннотация. В статье определены пути применения интегрированных занятий в учебном процессе вуза, всесторонне проанализированы структура, содержание, основные преимущества и особенности интегрированных занятий. Также в статье более глубоко раскрываются инновационные методы, используемые в интегрированном занятии, и сущность содержания учебных программ и обучающих платформ: метод «Рулетка», метод «Главный пальчик», программа Plickers, «Online test Pad» платформа и др.

Ключевые слова: интеграция, интегрированные занятия, инновационные методы, обучающей-ся платформа, оценивание.

INTEGRATED PRACTICAL LESSON IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract. The methods of use of integrated lessons in the educational process at the university are defined in this the article. The structure, content, main advantages and features of integrated lessons are comprehensively analyzed here. The innovative methods used in the integrated lessons, also the content of the curriculum and educational platforms such as «Roulette», «Main finger» methods, the «Plickers» program, «Online test Pad» platform and others are revealed in this the article.

Key words: integration, integrated lessons, innovative methods, learning platform, assessment.

Кіріспе

ҚР Президенті Қ. Тоқаевтың «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» Қазақстан халқына Жолдауында: «Кәсіби білім берудің бүкіл жүйесін еңбек нарығында сұранысқа ие білікті мамандар қалыптастыруға бағыттағанымыз жөн» – деп атап көрсеткеніндей, үшінші мыңжылдықта білім беруді экономикалық өсудің жаңа моделінің орталық буынына айналдыру үшін оқыту бағдарламасын сыни ойлау, өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға және қашықтықтан да білім алуға бағыттау қажет [1].

Халықаралық педагогикалық, кәсіби білім беру орталықтарының тәжірибелерін қазіргі жағдайдағы қазақстандық нарыққа бейімдеу арқылы жаһандық бәсекеге қабілетті цифрлы-креативті құзыреттіліктері жоғары болашақ педагогтер дайындауымыз керек [2].

Ол үшін педагогикалық білім берудің мазмұнын жаңартуымыз қажет: IT-құзыреттер, цифрлы сауаттылық, цифрлы-креативті құзыреттіліктер, оқытудың заманауи әдістері мен технологияла-

рын оқыту процесіне енгізу және т.б.

Жаңа жағдайдағы Қазақстанда педагогикалық білім беру жүйесін модернизациялау, болашақ педагогтердің цифрлы-креативті құзыреттілігін қалыптастыру қажеттілігі туындауда.

Болашақ педагогтердің цифрлы-креативті құзыреттілігі болашақ педагогтің креативті ойлау қабілеті, әдіснамалық рефлексия, жаңалыққа деген талпынысы, инновациялық технологияларды шығармашылықпен пайдалану, оқу-тәрбие процесін жетілдіру мақсатындағы ұдайы ізденістері, педагогикалық инновацияларды өз іс-тәжірибесінде жүйелі пайдалану, ақпаратты өз бетінше іздеп, таба алуы; алынған мәліметті өңдей алуы, жинақтауы, сұрыптауы және т.б. шығармашылық іс-әрекеттерінен көрініс табады. Болашақ педагогтердің креативті құзыреттіліктерін қалыптастыруда интеграцияланған тәжірибелік сабақтың алатын орны ерекше [3. 45-52].

Негізгі бөлім

Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие

мен білім беруде болашақ педагогтің инновациялық технологияның қыры мен сырын меңгеруі маңызды мәселелердің бірі. Өйткені инновациялық технологияны меңгеруге болашақ педагогтерді даярлау – оларды кәсіби білімін көтеруге дайындау аспектісінің бірі және болашақ креативті педагогтың жеке тұлғасын қалыптастыру іс-әрекетінің нәтижесі болып табылады.

Бүгінде креативті педагог – заманауи педагогикалық құралдардың бүкіл әлеуетін меңгерген, инновациялық технологиямен қаруланған, өзін-өзі жетілдіруге, кәсіби өсуге үнемі ұмтылып отыратын креативті тұлға, білікті маман.

Болашақ педагогтер ЖОО қабырғасында ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласында цифрлық дағдыларды игеріп, оқытудың тиімді құралы ретінде оларды қалай пайдалану

әдістемелерін меңгеруге тиіс, сондай-ақ, оқу процесін бақылауда ақпараттық-басқару жүйелерін тиімді қолдана білгені жөн.

Интеграцияланған тәжірибелік сабақтың мақсатынан оқытушының іс-әрекеті мен оның қолданатын құралы анықталады. Ал оқытушының іс-әрекетінен болашақ педагогтің іс-әрекеті туындайды. Оқытушының сабақта пайдаланатын құралынан болашақ педагог құралы анықталады. Болашақ педагог мақсатынан болашақ педагог іс-әрекеті мен құралы нақтыланады. Оқытушының мақсатынан топ ұжымының мақсаты және болашақ педагог мақсаты жинақталып келіп педагогикалық технологияның тетігін анықтайды. Ал педагогикалық технология тетігі арқылы қол жеткен мақсат айқындалады (1-сурет).

Сурет-1. Интеграцияланған тәжірибелік сабақтың құрылымы

Интеграцияланған тәжірибелік сабақтың құрылымы 4 кезеңнен тұрады.

I кезең. Болашақ педагогке өз бетінше сабақ жоспарын құруды үйрету: сабақтың технологиялық картасын құру; оқытушы мен болашақ педагогтер іс-әрекеттерін бөліп көрсету.

II кезең. Интеграцияланған тәжірибелік сабақ жоспарын – сабақтың технологиялық картасын жасау: сабақтың мақсат-міндеттерін, формасын, әдіс-тәсілдерін анықтау; тәжірибелік сабақтың технологиялық картасын жасау; тәжірибелік сабақтың нәтижелігін негіздеу.

Интеграцияланған тәжірибелік сабақтың технологиялық картасын жасау жолы:

1- қадам. Интеграцияланған тәжірибелік сабақтың мақсатын анықтау, оны ғылыми тұрғыда негіздеу.

2- қадам. Интеграцияланған тәжірибелік сабақтың мазмұнын талдау, оның интеллектуалдық, тәрбиелік, дамытушылық мүмкіндіктерін ашып көрсету.

3- қадам. Интеграцияланған тәжірибелік сабақтың дидактикалық міндеттерін ашып көрсету.

4- қадам. Интеграцияланған тәжірибелік сабақтың құрылымын анықтау.

5- қадам. Интеграцияланған тәжірибелік сабақтың әр кезеңінде қолданылатын әрбір әдістемелік тәсілдерді анықтау.

6- қадам. Интеграцияланған тәжірибелік сабақтың режиссурасы. Сабақтың барлық кезеңіндегі психологиялық жағдайды алдына ала көре алу. Сабақ барысында болашақ педагогтердің эмоционалды қабылдауын көре алу (сабақтың ритмі).

7- қадам. Интеграцияланған тәжірибелік сабақтың нәтижелігін болжау.

III кезең. Микросабак беру (Болашақ педагогтер аудиторияда сабақтың бір бөлігін беріп көрсетеді).

IV кезең. Микросабакты талдау, педагогикалық технологияға қажетті түзетулерді енгізу. Микросабак барысында оқытушының іс-әрекетіне талдау жасау, болашақ педагогтің кәсіби біліктілік дәрежесіне баға беру.

Интеграцияланған сабақтың ерекшеліктері:

1) интеграцияланған тәжірибелік сабақтың басында басты мәселе қойылады;

2) интеграцияланған тәжірибелік сабақтың ортасында мәселе 2 немесе одан да көп ғылымдардың қосылысында қарастырылады;

3) интеграцияланған тәжірибелік сабақтың соңында қойылған мәселе практикада (өмірде) қолдану жағынан шешіледі.

4) оқытушы болашақ педагогтермен бірігіп жоспар құрады, жұмыс жасау әдістерін талдады.

Қойылған мәселе өмір тәжірибесі, қазіргі өмір шындығы негізінде шешіледі. Болашақ педагогтер өздері мәліметтер іздейді, шешімдер қабылдайды, тапқан материалдарын өңдейді, бірлесіп жоба жасайды, жасаған жобаларын көпшілік алдына талқыға салады, ашқан жаңалықтарын топ алдында қорғайды, баяндайды, жобаның тұсау-кесерін жасайды.

Интеграцияланған тәжірибелік сабақтың кезеңдері:

I. Дайындық кезеңі: негізгі тақырыпты түсіндіру, талдау, өз ойларын ортаға салу; тақырып бойынша өз бетінше жұмыс істеу; қосымша материалдар жинақтау.

II. Тақырыпты нақтылау: жоспар құру; тапсырмаларды бөлу.

III. Мәліметтер жинау, ақпараттар қорын жасау: ғылыми- педагогикалық, әдістемелік әдебиеттерден жаңа білім; интернет желісінен алынған мәліметтер (веб-сайттар, слайдтар); арнайы жүргізілген зерттеуден алынған жаңа мәліметтер; арнайы жүргізілген диагностикалық сауалнаманың мәліметтері.

IV. Жиналған мәліметтерді тұсаукесерге даярлау: материалды өңдеу, реттеу; жобаны жасау және дайындау.

V. Тұсаукесер: әрбір болашақ педагог (кіші топ) өз презентациясын басқа болашақ педагогтер алдында түсіндіреді, көрсетеді; тақырыптың (мәселенің) ерекшеліктерін, практикалық маңыздылығын ашады; пікірталас, пікірсайыста өз ой-

ұстанымын дәлелдеп шығады [4].

Интеграцияланған тәжірибелік сабақтарды дайындаған кезеңде келесідей әдіс-тәсілдерді пайдалануға болады: кітапханада, оқу залында мәліметтер іздестіру; интернет желісіне шығу, ақпараттық банктер, веб-сайттар іздестіру; әртүрлі мекемелермен байланыс жүргізу; мамандармен кездесу, әңгімелесу; эксперименттер жүргізу; объектілерді бақылау; экскурсияға бару; сауалнама жүргізу; сұхбат алу; мәліметтерді сұрыптау, диагностикалық сараптама жасау.

«Білім беру мазмұны – тұтас педагогикалық процестің компоненті: білім мазмұнына қойылатын жаңаша талаптар» интеграцияланған тәжірибелік сабақ өткіздім.

Республикалық онлайн-интеграцияланған тәжірибелік сабаққа М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті мен Павлодар мемлекеттік педагогикалық университетінің болашақ педагогтері, танымал ғалымдары және Тараз қаласындағы №3 мектеп-лицейдің жаңашыл ұстаздары қатысты.

Интеграцияланған тәжірибелік сабақтың мақсаты – жаңа жағдайдағы Қазақстан Республикасының білім мазмұнына қойылатын жаңаша талаптар жүйесін ашып көрсету.

Интеграцияланған тәжірибелік сабақтың ерекшелігі – болашақ педагогтер ҚР білім беру мазмұнын анықтайтын ресми құжаттарды, оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін жаңашыл мұғалімдердің сабаққа онлайн форматта қатысып, тікелей таныстырып, жете түсіндіруі.

Интеграцияланған тәжірибелік сабақтың М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінде ұйымдастыруының өзіндік үлкен себебі бар: М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті дуалды оқыту жүйесінде кәсіби мамандарды, соның ішінде педагог кадрларды дайындауды нәтижелі жүзеге асыруда.

Дуалды оқытудың басты артықшылығы – жаңа білім практикадан теорияға өту бағытында берілетіндігі. Яғни, болашақ маман теориялық білімді ЖОО-ның ғалымдарынан алса, ал практикалық білімді өндірістің тәжірибелі маманынан алады.

Ғылыми әзірлемелердің нәтижелілігін арттыру және әлемдік ғылыми кеңістікке интеграциялануын қамтамасыз етуде интеграцияланған тәжірибелік сабақтардың алатын орны ерекше.

Интеграцияланған тәжірибелік сабақтың «Инновациялық іс-тәжірибе» 1-бөлімінде М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің дуалды оқыту базасы – Тараз қаласындағы №3 мектеп-лицейдің жаңашыл ұстаздары өз инновациялық іс-тәжірибелерімен бөлісті: математика пәнінің мұғалімі, педагог-сарапшы Ж. Умбеталиева сабақтағы кері байланыстың түрлерін сабақ кезеңдеріне қарай саралап, жете түсіндірді; физика пәнінің мұғалімі, жоғары санатты педагогы А. Жумушова болашақ педагогтерді жаңартылған білім беру мазмұнын айқындайтын

оқытудың жаңаша әдіс-тәсілдерімен таныстырды; география пәні мұғалімі, 1-санатты педагог С. Тұрғынбекова өз сабақтарынан бейнекөріністер көрсетіп, критериалды бағалаудың көрнекі түрде аша алды.

Бүгінгі таңдағы оқыту процесі жаңа әдіс-тәсілдерді, жаңаша идеяларды қолдануды талап етеді. Әрбір мұғалім өз іс-тәжірибесінде көптеген қиындықтармен, кедергілермен кездеседі. Ол заман көшіне ілесу үшін өз білімін жетілдіріп отыруы қажет.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияны пайдалану оқытудың тиімді әдістерінің бірі болып саналады. Әдіс-тәсілдер оқушы белсенділігін дамытудың негізі.

Инновациялық әдіс-тәсілдер:

1) Plickers – бұл сабақта оқушылардың білімін жылдам бағалауға арналған ыңғайлы бағдарлама. Барлық оқушылармен сыныпта аз уақыт ішінде сауалнама жүргізуге мүмкіндік бар.

Ол үшін мұғалімге тек сыныптағы әр оқушыға және телефонға немесе планшетке басып шығарылған парақшалар ғана қажет болады. Әр оқушының өз карточка нөмірі бар, ол болашақта Plickers жасаған картада көрсетіледі. Әр оқушының жеке картасы болады.

2) QR коды (QR – Quick Response – жылдам жауап) – бұл ұялы телефондағы камера арқылы оны тез тану үшін ақпарат беретін екі өлшемді штрих-код (бар-код). QR-кодтың көмегімен кез келген ақпаратты кодтауға болады, мысалы: мәтін, телефон нөмірі, сайтқа сілтеме немесе визит карточкасы.

QR кодтау толықтырылған шынайылық нұсқаларының бірі болып табылады және білім беруде қолдану тиімділігі өте зор. Электронды кітапхананы ұйымдастыру үшін, интерактивті зертханалардың жұмысы үшін, сондай-ақ сабақ үстінде жұптық, топтық жұмыстарда қолдану өте ыңғайлы.

3) «Рулетка» әдісі. Бұл әдісті көбіне сабақ соңында, сабақты қорытындылауда қолдану өте тиімді. Жаңа сабақты қалай меңгергендіктерін анықтау үшін әр оқушыға жеке тапсырмалар беруге болады.

Әрбір сабақ мұғалімнің шығармашылық жұмысы. Сондықтан да әр сабақты оқушылардың есінде қалатындай етіп түрлендіріп отырған жөн. Қазіргі ғылым мен техниканың дамыған заманында оқушылардың білім деңгейін тереңдету, ғылыми тұрғыда дамыту, өз бетімен жұмыс істеуге дағдыландыру, ойлау қабілетін дамыту, сөйлеу шеберліктерін арттыру, өз беттерімен ізденушіліктерін, ақпараттық құралдарды іздестіру және оны пайдалана білу мақсатында жаңа технология әдістерін тиімді пайдалану ұстаз шеберлігінің белгісі.

Қазіргі білім беру жүйесінде заманауи инновациялық технологияларды қолдану, онлайн оқытуда интернет платформаны таңдау өте ма-

ңызды. Танымал техникалық платформалардың бірі – оқушылармен жұмыс істеуге арналған OnlineTestPad интернет платформасы. Online test Pad платформасының мүмкіндіктері мол.

Тест конструкторы – мұнда мұғалім оқушылармен кері байланыс жасау үшін тест тапсырмаларын жасауға және БЖБ, ТЖБ тапсырмаларын ұйымдастыруға мүмкіндік алады.

Сауалнама конструкторы – мұнда мұғалім оқушылардан сауалнама түрінде тапсырмаларын ұйымдастыруға мүмкіндік алады.

Сөзжұмбақ конструкторы – мұнда мұғалім қайталау сабақтарын немесе ашық сабақтарды қызықты түрде өткізу үшін сөзжұмбақ құрастыруға және оны ұйымдастыруға мүмкіндік алады.

Комплексті тапсырмалар – мұнда мұғалім өз сабақтарына қажетті оқу-дидактикалық материалдарды жинақтап, арасында оқушылармен көмекші құрал ретінде қолдануға мүмкіндік алады.

Диалогты тренажерлар – мұнда мұғалім әсіресе тіл мамандардың ұстаздары, қазақ тілі, орыс тілі, ағылшын тіліндегі сабақтарды диалогты түрде тапсырмаларды қолдануға мүмкіндік алады.

Қашықтықтан оқыту және тестілеу жүйесі – мұнда әдіскерлер және мұғалімдер қашықтықтан семинар ұйымдастырып, нәтижесін тестілеу форматында жүргізіп, мұғалімдерге немесе оқшыларға сертификат немесе дипломдарды жария ете алады.

Online test Pad платформасында сабақты ұйымдастырудың 8-қадамы қарастырылады:

1-қадам. Бұл жерде қолданушы тіркеледі, яғни электронды поштасына жаңа аккаунт жіберілді, қолданушы сол сілтемені басу арқылы белсендіріледі. Құпиясөз және логинмен тест онлайн платформасына еруге мүмкіндік алады.

2-қадам. Online test Pad платформасындағы мүмкіндіктерді тегін қолдану: Профиль. Сауалнама. Тесттер. Сөзжұмбақтар. Диалогтар. Комплексті тапсырмалар.

3-қадам. Online test Pad платформасында «Менің профилім» туралы мәлімет толтыру. Бұл жерде қолданушының аты-жөні және қосымша мәліметтер толтырылады.

4-қадам. Онлайн түрде сабақтарды әзірлеу: бұл жерде сабақтар міндетті түрде жарияланып тұрағынын, статус түрінде ашық екенін көруге және сабақтың интерфейсі алдын-ала әзірленіп, сабаққа дайын екенін растайтын құжатты алу.

5-қадам. Негізгі сілтемені және параматрлерін әзірлеу: бұл жерде қолданушы негізгі сілтемені көшіріп WhatsApp желісіне немесе басқада сайттарға жіберу арқылы сабақтарды жариялап отыруға болады.

6-қадам. Сабақтың мазмұны: бұл жерде жарияланған сабақтардың тақырыптары мен қысқа мерзімді жоспары беріліп отырады және оны қолданушы да, оқушы да сабақ басталғаннан бастап көре алады.

7-қадам. Сабақты ұйымдастыру және сабақты енгізу тәсілдері: бұл жерде қолданушы сабақты ұйымдастыруда неше түрлі форматтағы мәліметтерді енгізіп отырады. Мысалы: мәтін, сурет, сілтеме, PDF формат, YouTube бейне сабағын, аудио файлдарды, файлдарды жүктеуге осындай форматтағы мәліметтерді енгізіп, сабақтың тақырыбын, яғни қысқа мерзімді жоспарын енгізіп, содан кейін оқушыларға беретін тапсырмаларды беруге, осы арқылы үлестіруге мүмкіндік алады. Барлық тапсырмалар сақталады.

8-қадам. Online test Pad платформасында кері байланысқа тест тапсырмаларын құрастыру: бұл жерде мұғалім оқушылармен кері байланыс жасау үшін тест тапсырмасын немесе БЖБ, ТЖБ тапсырмаларын ұйымдастыруға мүмкіндік алады. Барлық тапсырмалар сақталады.

Кері байланыс – мақсатқа жетелейтін нақты әрекет, жағдаят, пікірталас тудыратын сұрақтар мен мәселелер бойынша түсінік алу және түсінік беру процесі. Тиімді кері байланысты ұйымдастыру сапалы оқытудың негізі болып табылады. Кері байланыс оқушының оқыту процесі қалай өткені және қандай нәтижеге қол жеткізгендігі туралы ой-пікірін тыңдауға негізделеді.

Кері байланыс сабақтың соңында ғана емес, сабақ барысында жүргізіліп отыруы тиіс. Сабақ басында оқушылардың көңіл-күй мен эмоциялық жағдайын анықтауға арналған кері байланыстар, сабақтың ортасында сабақтағы іс-әрекетке байланысты берілетін кері байланыстар, сабақ соңында оқу материалының мазмұнына байланысты, яғни сабақты қорытындалу үшін берілетін кері байланыстар жүргізіледі. Мұғалім оқушының кез келген кері байланыс парағын оқи отырып, жұмысының сәтсіз шыққан тұсын және сәтті қадамын, алдағы іс-әрекетін қалай жақсартуға болатынын алдын-ала біле алады. Сонымен қатар, кері байланыс парағы арқылы оқушының үніне құлақ түріп, оқу мен оқытудағы кездесетін кедергілерді айқындап, келесі оқытуға бұдан да жақсырақ дайындалуына түрткі болады.

Кері байланыстан күтілетін нәтижелер мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас жақсарады; оқушы өзінің мықты, кемшіл тұсын анықтайды және алға жылжуға ықпал етеді; оқушы тек бағалауды ғана емес, өз жұмысынан хабардар бола отырып, оқуға қызығушылығын арттырады.

Білім берудің қазіргі заман талабы – шығармашылықпен жұмыс жасайтын, бәсекеге қабілетті, құзіретті зияткер тұлға тәрбиелеу.

Оқыту – мұғалімдердің оқушыларға жасаған сыйы емес, бұл құзіреттіліктер білім алу үшін оқушылардың өздері де оқу процесіне белсенді қатысуын талап етеді. Мұғалімдер, өз кезегінде, өзінің сабақ беруіне емес, оқушылардың оқу ептілігін дамытуға назар аударуы тиіс. Осы мақсатта мұғалім оқыту ортасын құру керек.

Критериалды бағалаудың басты ерекшелігі

– алдын-ала ұсынылған бағалау шкаласы; анық, айқындылығы; бағаның әділдігі; өзін бағалауға мүмкіндіктің берілуі.

Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу процесінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде жүреді. Жиынтық бағалау оқу бағдарламасының бөлімдерін/ортақ тақырыптарын және белгілі бір оқу кезеңін (тоқсан, оқу жылы, орта білім деңгейі) аяқтаған соң оқушының үлгерімі туралы ақпарат алу мақсатында балл және баға қою арқылы өткізіледі.

Сабақ барысында пайдаланатын бағалау әдістері: топ жұмысын бағалау кестесі, оқушының өзін-өзі бағалау кестесі, топ басшыларының бағалауы, «Басбармақ» әдісі және т.б.

Қалыптастырушы бағалау – сыныпта күнделікті жұмыс барысында жүргізілетін бағалау түрі, оқушылар үлгерімінің ағымдағы көрсеткіші болып табылады, оқыту барысында оқушылар мен мұғалім арасындағы жедел өзара байланысты, оқушы мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді және білім беру процесін жетілдіруге мүмкіндік береді.

«Білім алудың тамыры ащы, бірақ жемісі тәтті» – деп бірінші ұстаз Аристотель айтқандай, білім болашағымыздың жарқын болуының бірден-бір кепілі.

Интеграцияланған тәжірибелік сабақтың 2-бөліміндегі «Менің алғашқы инновациялық жобам» айдарында болашақ педагогтер «Егер Мен мектеп директоры / ҚР Білім және ғылым министрі болсам, онда ... » болашаққа бағдар айдарында өз инновациялық жобаларының тұсау-кесерлерін жасады.

Интеграцияланған тәжірибелік сабақтың 3-бөліміндегі «Айтарым бар ... » ашық микрофон айдарында болашақ педагогтер жаңашыл мұғалімдерге өз сұрақтарын қойып, нақты жауаптар алды.

Интеграцияланған тәжірибелік сабақ барысында болашақ педагогтер білім беру мазмұнын тұтас педагогикалық үдерістің компоненті ретінде қарастырып, білім мазмұнына қойылатын жаңаша талаптардың мәнін жете меңгерді.

Қорытынды

Педагог кәсібінің жоғары мәртебесін қамтамасыз ету, педагогикалық білім беруді жаңғырту, оқытудың қауіпсіз және жайлы ортасын қамтамасыз етуде, үздік практикалар негізінде білім алушылардың, педагогтердің және білім беру ұйымдарының сапасын бағалаудың жаңартылған жүйесін енгізуде, нарықтың қажеттіліктеріне және өңірлік ерекшеліктерге сәйкес оқытудың, кәсіптік даярлықтың сабақтастығы мен үздіксіздігін қамтамасыз етуде, болашақ педагогтердің креативті дамуын қамтамасыз етуде интеграцияланған сабақтың алатын орны зор.

Интеграцияланған тәжірибелік сабақтың ар-

тықшылықтары:

- 1) Бір пән оқытушының екінші пән оқытушысының және болашақ педагогтермен бірге ынтымақтастықта жұмыс жасауы.
- 2) Топпен жұмыс жасау.
- 3) Болашақ педагогтердің белсенділігі артады: жоспарлайды, эксперимент жүргізеді, ізденеді, нәтижесін шығарады және т.б.
- 4) Басқа мекемелермен, ұйымдармен, мамандармен бірге бірлесе жұмыс жасайды.
- 5) Болашақ педагог өз ойын дәлелдеуге, жүзеге асыруға мүмкіндік алады.
- 6) Болашақ педагогтің дербес шешім қабылдауға құқығы бар.
- 7) Интеграцияланған тәжірибелік сабақтың зерттеушілік, шығармашылық бағыттылығы.
- 8) Білім алу болашақ педагогтердің өз іс-әрекеттері арқылы жүзеге асады.
- 9) Теория мен практиканың тығыз байла-

ныстылығы. Болашақ педагог лекцияда алған теориялық білімін тәжірибелік сабақта тексеріп көреді (тәжірибелік сабақтың бір бөлігін өзі жүргізеді).

10) Болашақ педагогтер дербес, өз бетінше жұмыс істейді.

11) Оқытушының рөлі тексерушіден кеңесшіге ауысады.

12) Жиналған материалдар қоры тәжірибелік сабақтың нәтижесін анықтайды.

13) Болашақ педагогтер жаңа тақырыптың тәжірибелік және әдістемелік бөлігін жалпы орта білім беретін мектептің тәжірибелі мамандарының тәжірибелерінен тікелей өздерінің сабақ беруімен не сабаққа қашықтықтан қосылуымен ала алады.

Интеграцияланған тәжірибелік сабақ жаңа тақырыпты жаңаша мазмұнда меңгеруге елеулі үлесін қосары сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі»/Қазақстан Республикасы Президенті Қ. Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. - Астана: Ақорда, 2020.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы [Электронды ресурс]//<http://www.edu.gov.kz> (қаралған күн: 18.12.2020).
3. Бузаубакова К.Д. Дәріс дайындаудың педагогикалық технологиясы //«Педагогика және психология» ғылыми-әдістемелік журнал. - №3(44). -2020. - 45-52 б.
4. Бұзаубақова К.Ж. Білім берудегі инновациялық технологиялар. - Тараз: ТарМПИ, 2014. -324 б.

Авторлар туралы мәліметтер:

Бузаубакова Клара Джайдарбековна - педагогика ғылымдарының докторы, профессор м.а., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Сведения об авторах:

Бузаубакова Клара Джайдарбековна - доктор педагогических наук, и.о. профессора, Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати

Information about the authors:

Buzaubakova Klara Dzhaydarbekovna - Doctor of Pedagogical Sciences, acting professor, Taraz regional university named after M.Kh. Dulati

ГАЛИЕВА А.Н., АУЕСХАНОВА М.М.

I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.
(E-mail: nurai_gali@mail.ru, aueskhanova.m@mail.ru)

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТКЕ ДАЙЫНДЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация. Мақалада авторлар мектепке дейінгі инклюзивті білім беру жағдайында педагогтардың кәсіби қызметке дайындығын қалыптастыру мәселесіне көңіл бөледі. Мектепке дейінгі ұйымдарда инклюзивті білім беруді енгізу тәжірибесіндегі қиындықтар талданады.

Түйіндемесөздер: арнайы білім беру, гуманизм, кәсіби қызмет, педагог құзыреттілігі, ерекше білім алуды қажет ететін бала, инклюзивті білім беру.

ФОРМИРОВАНИЕ ГОТОВНОСТИ ПЕДАГОГОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: В статье авторы уделяют внимание проблеме формирования готовности педагогов к профессиональной деятельности в условиях инклюзивного дошкольного образования. Анализируются трудности в практике внедрения инклюзивного образования в дошкольных организациях.

Ключевые слова: специальное образование, гуманизм, профессиональная деятельность, педагогическая компетентность, ребенок с особыми образовательными потребностями, инклюзивное образование.

FORMATION OF TEACHERS' READINESS FOR PROFESSIONAL ACTIVITY IN THE CONTEXT OF PRE-SCHOOL INCLUSIVE EDUCATION

Abstract: In the article, the authors pay attention to the problem of formation of teachers' readiness for professional activity in the conditions of inclusive preschool education. Difficulties in the practice of implementing inclusive education in preschool organizations are analyzed.

Key words: special education, humanism, professional activity, teacher competence, child with special educational needs, inclusive education.

Қазіргі таңда ерте және мектепке дейінгі жастағы балалардың арасында ерекше білім алуды қажет ететін балалардың өсу тенденциясы айқын байқалуда. Мұндай балалардың келешекте толыққанды өмір сүруі үшін, олардың мектепке дейінгі мекемелерде және мектептерде қалыпты құрдастарының ортасына ойдағыдай енуіне оңтайлы тәсілдер көбірек әзірленуде. Аталған тәсілдерді жүзеге асыру – инклюзивті білім берудің негізгі мақсаты болып табылады.

Инклюзия – баланың интеллектуалдық деңгейі мен физикалық жағдайына, әлеуметтік, ұлттық және діни тиесілігіне қарамастан, ерекше білім алуды қажет ететін балаларды білім беру процесіне белсенді түрде қосу. Білім беру мен тәрбиелеудің инклюзивті формасының ерекшелігі – барлық балалардың жеке білім алу қажеттіліктерін «ерекше» немесе қалыпты дамудағы деп бөліп ескермеуде [1].

Инклюзивті балабақшада балалар командаға бейімделеді және оған қабылданғандықтарын сезінеді. Мүмкіндігі шектеулі және қалыпты ба-

лалардың балабақшада бірге болуы айтарлықтай қиындықтармен байланысты болса да, сайып келгенде, бұл барлық тараптарға көптеген артықшылықтар әкеледі. Өйткені, ерте жастан бастап балалар әр адамның өзінің ерекше қабілеттері мен таланттары бар екендігін, әр адамның басқалардан ерекшеленетіні ортада қалыпты болатындығын түсінеді.

Шетелдік және отандық тәжірибе көрсеткендей, инклюзивті балабақшаларды құру ерекше қажеттіліктері бар балалардың ерте жастан әлеуметтік бейімделуіне, олардың еркіндігі мен тәуелсіздігінің дамуына ықпал етеді, ең бастысы, қазіргі қоғамның оларға деген көзқарасын өзгертуге итермелейді, қалыпты балаларды өзгелердің «ерекшеліктеріне» қарамастан тең дәрежеде көруге, толерантты болуға үйретеді және ерекше қажеттіліктері бар тұлғаларды құрметтеуге үйретеді.

Мектепке дейінгі мекемеде инклюзивті білім беруді енгізу келесі шарттарды көздейді:

- Арнайы білім беру бағдарламалары мен

оқыту және тәрбиелеу әдістерін қолдану;

- Ұжымдық және жеке пайдалануға арналған арнайы техникалық оқыту құралдары;

- Ерекше білім алуды қажет ететін балалардың бағдарламаны меңгеруде кездесетін қиындықтарды жеңуде қажетті ұйымдардың қолдауына қолжетімдік.

Топта жұмыс істейтін мамандар (тәрбиеші, логопед, психолог, арнайы педагог, әдіскердің қатысуымен) балаларға үнемі диагностика жүргізеді және талқылау барысында нақты балаға да, жалпы топқа да бағытталған білім беру әрекетінің жоспарын жасайды.

Балабақшаның білім беру процесі балаларға сыйластық пен қамқорлықты, сондай-ақ тәрбиелеу және білім беру процестерін, маңызды өмірлік дағдыларды, балалардың жеке қасиеттері мен қабілеттерін дамытуды, олардың дамуындағы кемшіліктерді түзетуді қамтиды. Сол себепті, егер біз «ерекше» балаларға жағдай жасай отырып, олардың жеке ерекшеліктерін, объективті факторларын ескеріп, барлық балалармен біріктіре оқытып, тәрбиелейтін болсақ, болашақ қоғамның жақсы жаққа өзгеруіне ықпал ете аламыз.

Халықаралық ұйымдар Қазақстанда басқа Орталық Азия республикаларымен салыстырғанда инклюзивті білім беруді енгізу процесі өте белсенді жүріп жатқанын, мүмкіндіктері шектеулі балалардың өздерін тең сезінулері үшін қолдан келгеннің бәрін жасау қажеттігін атап өтті. Ал, инклюзивті білім беруді дамытуға бағытталған бірқатар педагогикалық шарттарды қарастырайық:

- Мектеп жасына дейінгі балаларға инклюзивті білім беруді жүзеге асыратын педагогтар мен мамандардың кәсіби біліктілігін арттыру;

- Мектепке дейінгі мекеменің тиісті дамытушы заттық-кеңістік ортасын құру;

- Мектепке дейінгі балалардың инклюзивті білім беру үдерісінде мектепке дейінгі мекеме мен отбасының әлеуметтік әріптестігін ұйымдастыру;

- Бейімделу бағдарламасын әзірлеу және енгізу [2].

Инклюзивті модельді енгізу аясында кездесетін қиындық – педагогикалық құрамның тәжірибесінің болмауы және баланы балабақшаның тобына қабылдауға психологиялық дайындығының осалдығы. Педагог кадрлардың біліктілігін арттыру, «ерекше» балаға деген бейтарап көзқарасты, оны балалар ұжымының қалған мүшелерімен тең дәрежеде қабылдау қабілетін тәрбиелеу бойынша тиісті жұмыс жүргізу қажет. Сондай-ақ, мамандардың (арнайы педагог, логопед және т.б.) жетіспеушілігі мәселесі өткір тұр. Ал, білім алуда ерекше қажеттіліктері бар балаларға толыққанды түзету-педагогикалық сүйемелдеуді ұйымдастыру барлық мамандардың бірлескен үйлесімді жұмысы кезінде ғана мүмкін болады.

Негізгі педагогикалық құрам.

Тәрбиеші – өзіне сеніп тапсырылған балалардың өмірі мен денсаулығына тікелей жауап беретін мұғалім. Дегенмен, мұғалім балаларға «қарап» қана қоймайды, балалардың жасына сәйкес сабақтар, ойындар, серуендер мен ойынауықтарды жоспарлайды және өткізеді. Топта білім беру бағдарламасын табысты іске асыру үшін жағдай жасайды. Топтың барлық тәрбиеленушілерінің бірлескен қызметін жоспарлауды (басқа мамандармен бірлесіп) және ұйымдастыруды жүргізеді; мамандардың ұсынымдарын ескере отырып, әрбір тәрбиеленушіге жеке қарауды қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, мұғалім ата-аналармен балаларды отбасында тәрбиелеу мәселелері бойынша жұмыс жүргізеді, оларды балабақшамен белсенді ынтымақтастыққа тартады.

Педагог-психолог – оның жұмысы оқушылардың психикалық, соматикалық және әлеуметтік әл-ауқатын сақтауға бағытталған. Оның міндеті – балаларға, ата-аналарға және педагогикалық ұжымға нақты мәселелерді шешуге көмектесу. Педагог-психолог психологиялық диагностика жүргізеді, тәрбиеленушілердің дамуындағы ерекшеліктерді (ақыл-ой, физикалық, эмоционалды) анықтайды, әлеуметтік даму бұзылыстарын анықтайды және олармен психологиялық-педагогикалық түзету шараларын жүргізеді. Педагогикалық қызметкерлердің, сондай-ақ балалар мен олардың ата-аналарының психологиялық мәдениетін қалыптастырады. Пәнаралық командалардың мүшесі болып табылады және жеке бағдарламаларды әзірлеу мен іске асыруға қатысады. Топпен жұмыс істеуге бағытталған бағдарламаларды диагностикалауға, жоспарлауға, әзірлеуге және іске асыруға қатысады. Өз жұмысында арт-терапия, ойын терапиясы және т.б. әдістерін қолданады.

Логопед балалардың сөйлеу тіліндегі қиындықтарын түзетумен айналысады. Тәрбиеленушілерді тексереді, олардағы ақаулардың құрылымы мен айқындылық дәрежесін анықтайды. Сөйлеуді түзету және дамыту бойынша топтық және жеке сабақтар өткізеді. Пәнаралық командалардың мүшесі болып табылады және топтық жеке бағдарламаларын әзірлеуге және іске асыруға қатысады.

Арнайы педагог:

- Топта, мектепке дейінгі мекемедегі дамуында ауытқулары бар балаларды мақсатты біріктіруді жоспарлайды (басқа мамандармен бірлесіп) және ұйымдастырады;

- Тәрбиешілерге, музыкалық жетекшіге, дене шынықтыру нұсқаушысына, әлеуметтік педагогке және қосымша білім беру педагогине түзету-педагогикалық процесті ұйымдастыру және топтың барлық балаларының өзара іс-қимылы мәселелері бойынша кеңес береді;

- Бірлескен сабақтарды өткізу мазмұны мен әдістемесін іріктеуге көмектеседі;

• Дамуында ауытқулары бар балаларға түзету психологиялық-педагогикалық және медициналық көмекті; басқа мамандармен (музыкалық жетекші, дене шынықтыру нұсқаушысы, ЕДШ және т.б.) бірлескен сабақтар өткізеді.

Арнайы педагог дамуында ауытқулары бар немесе жас нормасынан артта қалған тәрбиеленушілермен фронтальды және жеке сабақтар, сондай-ақ қалыпты дамып келе жатқан балалар мен ерекше білім алуды қажет ететін балаларды біріктіретін кіші топ және топтық сабақтар өткізеді. Қажет болған жағдайда білім алуда ерекше қажеттілігі бар (дамуында ауытқулары бар) балалар қосымша жеке сабақтармен немесе шағын топтағы сабақтармен – 2-3 адамнан қамтамасыз етіледі. Мұндай сабақтардың ұзақтығы 10-15 минуттан аспауы керек. Пәнаралық командалардың мүшесі болып табылады және топтың жеке бағдарламаларын әзірлеуге және іске асыруға қатысады.

Педагог-ассистент-мүмкіндігі шектеулі балаларды жеке алып жүрумен айналысады, алып жүретін баланың ерекшеліктерін біледі (пәнаралық консилиум диагностикасының нәтижелерімен таныс). Ата-аналармен үнемі қарым-қатынас жасайды, оларды баланың жетістіктері мен қиындықтарымен таныстырады. Педагог-ассистент диагностикалық нәтижелерді талқылауға және жеке білім беру жоспарын жүзеге асыруға қатысады.

Әлеуметтік педагог әлеуметтік педагогтың жұмысы тәрбиеленушілер мен олардың отбасыларының әлеуметтік әл-ауқатын қамтамасыз етуге бағытталған. Сонымен қатар, әлеуметтік педагог білім беру мекемесі мен тәрбиеленушілердің отбасы арасындағы сабақтастықты жүзеге асыра отырып, ата-аналарға баланың мінез-құлқы мен тәрбиесін қалыптастыру мәселелері бойынша кеңес берумен айналысады [3].

Аталған міндеттерді шешуде педагог құзіреттілігі маңызды рөл атқарады. Инклюзия идеяларын жүзеге асыруда маманның педагогикалық қызметтің нақты жағдайларында туындайтын кәсіби-педагогикалық міндеттерді тиімді шешуді қамтамасыз ету, педагогикалық диагностиканы жүзеге асыру, стрессті жеңілдету, бағалау-құндылық рефлексиясы, ақпаратты іздеу мен тиімді өңдеуді, кәсіби міндеттерді шешу үшін заңнамалық және өзге де нормативтік құқықтық құжаттарды кәсіби қызметте тиімді пайдалануды қамтамасыз ететін қызметкердің іс-қимыл сапасы қажет.

Осыған орай, педагогтардың кәсіби құзіреттілігін ескере отырып, білім беру мекемелеріне енгізуге құзыретті педагог кадрларды даярлау елеулі жұмысты талап етеді.

«Ерекше» балалармен жұмыс істейтін педагог қойылатын басты талаптарды ескеруі қажет.

Педагогтар мен мамандарға қойылатын құзіреттілік талаптарымен қоса, мектепке дейінгі мекеменің педагогикалық ұжымының шешуі қажет

бірқатар арнайы тапсырмалар да бар:

- Ерекше білім алуды қажет ететін баланың жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін ескере отырып, білім алуға, даму кемшіліктерін түзету (орнын толтыру) құқығын іске асыру;

- Ерекше білім алуды қажет ететін балалардың психикалық, психологиялық және физикалық денсаулығын сақтау және нығайту;

- Арнайы педагог, логопед, педагог-психолог және тәрбиешілер жұмысының сабақтастығы жағдайында бағдарламалық мазмұнды іске асыру;

- Балалардың даму ерекшеліктерін, олардың мүмкіндіктері мен қабілеттерін зерттеу нәтижелері негізінде жеке түзете-дамыту бағыттарын құру;

- Қажетті санитарлық-гигиеналық жағдайларды және арнайы дамытушы ортаны қамтамасыз ету, психологиялық жайлылық атмосферасын қалыптастыру;

- Баланың психофизиологиялық ерекшеліктері мен мүмкіндіктеріне байланысты баланың жеке басының дамуына ықпал ету;

- Балаларды тәрбиелеуде отбасына психологиялық-педагогикалық көмек және әлеуметтік қолдау көрсету, ата-аналардың педагогикалық құзыреттілігін арттыру [4].

Қалыпты балалардың ата-аналары ерекше білім алу қажеттіліктері бар балаларды қабылдауға әрдайым дайын емес, олар «ерекше» баланың бір топта болуын өз балаларына зиян тигізуі мүмкін деп қорқады. Бірақ, қалыпты балалардың ерекше білім алуды қажет ететін балаларға деген көзқарасы ересектердің көзқарасының негізінде болатындығы ешкім үшін құпия емес. Сондықтан, міндетті түрде ата-аналармен инклюзивті білім беру мәселелері бойынша құзыреттілік деңгейін арттыруға, ата-аналарды мектепке дейінгі мекеме өміріне енгізуге бағытталған жұмыс жүргізу қажет. Бұл жұмысты сәтті орындауда педагогтың психологиялық дайындығы аса маңызды рөлге ие.

Инклюзивті білім беру идеясы, педагогтардың ақыл-ойын игеріп, олардың кәсіби ойлауының ажырамас бөлігі болса ғана білім беру процесінде орын ала алады.

Инклюзивті білім беруді енгізу тәжірибесі мұғалімдер мен басқа да мамандар оқытудың осы нысаны үшін талап етілетін кәсіби рөлдерге бірден сәйкес келе алмайтындығын көрсетеді. Олар бірнеше кезеңнен өтеді: айқын немесе жасырын қарсылықтан бастап, пассивті, содан кейін не болып жатқанын белсенді қабылдауға ауысады.

Мамандар «Мен мұны істей аламын ба?» деген сұраққа кезігеді. Педагогтар мұны жеңе алмаудан және жұмысынан айырылудан, жауапкершілік алудан, тәуекелге барудан қорқады. Мұндай жағдайларда берілетін кеңестер қарапайым: ештеңеге қарамастан өз ісіңізді жасауыңыз керек. Өзгеріс үрей туғызады. Бірақ, бұл жағдай-

да біз адам құқықтары туралы айтып жатқандықтан, біз бәрібір тәуекел етіп, өзгерістерге баруымыз қажет.

Инклюзивті білім беруді дамытудың қазіргі кезеңіне тән проблемалар мен қайшылықтардың бастысы – мектепке дейінгі мекемелердегі инклюзивті білім беруді жүзеге асыруға қатысатын педагогтар мен мамандардың кәсіби даярлығының жеткіліксіздігі.

Мұндай (инклюзивті) мекеменің мақсаты – барлық балаға барынша толыққанды әлеуметтік өмір сүруге, ұжымда, жергілікті қоғамдастықта белсенді қатысуға мүмкіндік беру, сол арқылы барынша толық өзара іс-қимылды және қоғамдастық мүшелері ретінде бір-біріне қамқорлық жасауды қамтамасыз ету [5, 6].

Шартты түрде педагог-тәрбиешінің дайындығын ұйымдастыруды бірнеше кезеңге бөлуге болады. Олар: дайындық, негізгі және қорытынды кезеңдері.

Дайындық кезеңінің мақсаты – инклюзивті білім беру жағдайында педагогикалық қызметке ынталандыруды қалыптастыру және оны жүзеге асыру үшін қажетті білім жүйесін алу.

Негізгі кезеңнің мақсаты – мұғалімді кәсіби және жеке өсу жолында психологиялық-педагогикалық қолдау, инклюзивті білім беру жағдайында практикалық тәжірибе жинау.

Қорытынды кезеңнің негізгі мақсаты – тәр-

биешілердің инклюзивті құзіреттілігін одан әрі дамыту және алған білімдері мен дағдыларын практикалық іс-әрекетте шығармашылық қолдану болып табылады.

Ескеретін жәйт, түзету жұмыстары оқушылардың ата-аналарының белсенді қатысуынсыз мүмкін емес. Ата-аналарды мұғалімдермен және мамандармен бірлесіп түзету жұмыстарына қосу оның тиімділігін едәуір арттырады. Сол себепті, арнайы педагог ерекше білім алуды қажет ететін балалардың ата-аналарымен тұлғалық-бағытталған өзара әрекетті қалыптастыруы қажет.

Мектепке дейінгі инклюзивті білім беру жағдайында педагогтардың кәсіби қызметке дайындығын қалыптастыру – инклюзивті білім берудің дамуы мен жетілуіне едәуір ықпал етеді. Мамандар мен педагогтар ерекше білім алуды қажет ететін тұлғалардың білім алу мен тәрбиелену ерекшеліктерін түсінген жағдайда ғана инклюзивті білім беруді оңтайлы жүзеге асыра алады. Бұл бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Себебі, балалар – қоғамның болашақ мүшелері. Егер, бүгінде ерекше білім алуды қажет ететін балаларға деген қарым-қатынас және оларға деген қоғамның көзқарасы әдеттегідей болып қалатын болса, болашақта біз ерекше білім алуды қажет ететін тұлғаларды қоғамның толыққанды мүшелері ретінде қабылдай алмаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жанділдаева Ж. Инклюзивті білім беру мазмұны. // Қазақстан мектебі, 2011, №7, 60-61 б.
2. Назарова Н.М. Специальная педагогика – М., 2013. – 53 с.
3. Методические рекомендации по организации инклюзивного образовательного процесса в детском саду - Инклюзивное образование. Выпуск 4.М., 2010. – 112 с.
4. Хафизулина И.Н. Формирование инклюзивной компетентности будущих учителей процессе профессиональной подготовки: дис..канд. пед.наук. – Москва, 2005. – 22 с.
5. Мовкебаева З.А., Денисова З.А., Оралханова И.А., Жакыпова Д. С. Методические рекомендации по подготовке педагогов к внедрению инклюзивного образования. - Алматы: Дайкпресс, 2013. - 165 с.
6. Самарцева Е.Г. Формирование профессиональной готовности будущих педагогов к инклюзивному образованию детей дошкольного возраста: дис....канд.пед.наук: Орел, 2012. - 195 с.

Авторлар туралы мәліметтер:

Галиева Айгуль Нурсаитовна - ф.ғ.к., қауымдаст.профессор (доцент) м.а., I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., E-mail: nurai_gali@mail.ru

Ауесханова Макпал Маратқызы - «Арнайы педагогика» мамандығының 1 курс магистранты, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., E-mail: mika.96@bk.ru

Сведения об авторах:

Галиева Айгуль Нурсаитовна – к.ф.н., и.о. ассоциированного профессора (доцент), Жетісуский университет имени И. Жансүгірова, г. Талдықорған, E-mail: nurai_gali@mail.ru

Ауесханова Макпал Маратқызы – магистрант 1-го курса специальности «Специальная педагогика», Жетісуский университет имени И. Жансүгірова, г. Талдықорған, E-mail: mika.96@bk.ru

Information about the authors:

Galiyeva Aigul Nursaitovna - Candidate of philological science, acting associate professor, Zhetysay University named after I. Zhansugirov, Taldykorgan, E-mail: nurai_gali@mail.ru

Aueskhanova Makpal Maratkyzy – 1st year master's student of the specialty "Special pedagogy", Zhetysay University named after I. Zhansugirov, Taldykorgan, E-mail: mika.96@bk.ru

ГАЛИЕВА А.Н., МЫРЗАЙ М.Н.

I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.
(E-mail: nurai_gali@mail.ru, mika.96@bk.ru)

АРНАЙЫ ПЕДАГОГТИҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТТЕГІ ДЕОНТОЛОГИЯЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫ

Аннотация. Мақалада арнайы педагогтардың кәсіби қызметіне деонтологиялық дайындықтың «компоненті» атап көрсетілген, арнайы білім беру саласындағы маманның «деонтологиялық бағдар», «деонтологиялық құзыреттілік» және «деонтологиялық дайындық» ұғымдары ашылған.

Түйіндеме сөздер: арнайы педагог деонтологиясы, деонтологиялық дайындық, деонтологиялық бағыт, деонтологиялық құзыреттілік.

ДЕОНТОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА СПЕЦИАЛЬНОГО ПЕДАГОГА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. В статье выделяется деонтологический «компонент» подготовки к профессиональной деятельности специальных педагогов, раскрываются понятия «деонтологической направленности», «деонтологической компетентности» и «деонтологической готовности» специалиста сферы специального образования.

Ключевые слова: деонтология специального образования, деонтологическая готовность, деонтологическая направленность, деонтологическая компетентность специального педагога.

DENTAL TRAINING OF A SPECIAL TEACHER IN PROFESSIONAL ACTIVITY

Abstract. In this paper, deontological “component” preparation for the professional work of special educators, defines a “deontological orientation”, “deontological competence” and “deontological readiness specialist in Special Education.

Key words: ethics of special education, ethical standards of readiness, ethical standards of focus, ethical standards of competence of a special educator.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым және практика жетістіктері негізінде адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шынға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» деп атап айтылған.

Мектеп - мемлекет, қоғам мен тұлғаның білімдік мүддесін қанағаттандыруға бағытталған жүйе. Егеменді Қазақстан Республикасының алдында тұрған міндеттер жас буындардың интеллектуалды әлеуметіне, дене және психикалық денсаулығына, әдептілігі мен сыпайылығына ерекше қамқорлық ету жөнінде ойландырады. Бұл тұрғыда педагогтің басты міндеті – оқушылардың денсаулығы мен жан саулығын сақтап, нығайтуға; табиғатына сай интеллектуалды дамытып, білім сапасын халықаралық дәрежеге жеткізуге; адамгершілікке тәрбиелеуге; тәлім-тәрбие үдерісін ұлттық негізде құруға белсенді болу. Осының бәрін іске асыру - педагогтің қызметінің ең ұлы жүктемесі, ең маңызды ісі, ең киелі парызы, педагогикалық деонтологияның талабы.

Деонтология – этикалық теорияның та-

рауы, онда борыш, моральдық талаптар мен нормативтер, проблемалар және әлеуметтік қажеттіліктердің адамгершілік формасына тән ерекшелік ретіндегі жалпы борыштылық мәселелері қарастырылады. Тарихи даму процесінде, моральдық сана дамуына орай, қоғам мүшелерінің өзара міндеттері айқындалып, теориялық тұрғыда негізделіп отырылған.

Деонтология – адамның парыздылыққа негізделген жүріс-тұрысы, қылықтары, әрекеттері туралы ғылым. Парыз адамға тән азаматтық борыш, қастерлі міндет. Ал, педагог қызметіне қатысты деонтология – педагогикалық деонтология, оның мазмұнына мұғалімнің қызметіне байланысты парыздылыққа негізделген этикалық ережелер, нормалар, ұстанымдар жиынтығы жатады. Мұнда оқушымен педагогтың арасындағы сенімділікті қатынастың кепілі бола алатын кәсіптік этиканың қағидалары қарастырылып, педагогтың құзыреттілігі, басқа адамдарға, олардың қылықтарына шыдамды болуы, тәлім-тәрбиелік іс-әрекет барысында алынған шешімдерге моральдық жауапкершілігі көрсетіледі [1].

Арнайы білім беруде арнайы педагогтің

деонтологиялық дайындығы проблемасы әлі де дербес бағыт ретінде қалыптаспады, дегенмен арнайы білім берудің деонтологиясының қалыптасуының кейбір аспектілері көптеген авторлардың еңбектерінде көрсетілген: Л.И. Белякова, Ю.Ф. Гаркуша, И.А. Коробейников, Н. Малофеева, Е.М. Мастюкова, Н.М. Назарова, М.Е. Орешкина, В.И. Селиверстова, Е.А. Стребелева, Т.Б.Б. Филичева, С.Н. Шаховской және т.б.

Авторлар арнайы педагогтің түзету-педагогикалық процестің басқа қатысушыларымен өзара әрекеттесуінің ерекшеліктерін қарастырады және арнайы педагогтің жеке басының ерекшеліктеріне, әлеуметтік-мәдени жағдайларына мән береді, оның кәсіби іс-әрекетке бағытталуын сипаттайды.

Арнайы педагогтің деонтологиялық дайындығы кәсіби қызметте философиялық және адамгершілік тұрғыдан түзету-педагогикалық бағытты бойынша деонтологиялық идеяларды түсінуге негізделуі керек, арнайы педагогтің жеке қасиеттерін, сондай-ақ оларды арнайы білім беруде жүзеге асыру мүмкіндіктерін көрсетеді.

Арнайы педагогтің деонтологиялық дайындығын қалыптастыру процесінде арнайы білім берудің арнайы деонтологиялық дайындық саласын болжайды және маман қызметіндегі деонтологиялық қатынастар мен құндылықтар жүйесін қалыптастыру және жүзеге асырумен, маманның жеке тұлғасының деонтологиялық бағдары, кәсіби деонтологиялық құзыреттілігімен байланысты.

К.М. Левитан алғашқылардың бірі болып «педагогикалық деонтология» ұғымын енгізді. Педагогикалық деонтология - ол педагогтің кәсіби мінез-құлқы туралы ғылым деп түсінді. Арнайы білім беруде педагогикалық деонтология ерекше және пәнаралық мәнге ие болады. Арнайы білім берудегі деонтологияны арнайы педагогтің тиісті кәсіби мінез-құлқы туралы ғылым ретінде анықтауға болады, ал арнайы педагогтің өзі белгілі деонтологиялық білім, білік, дағдылар жиынтығын ғана емес, сонымен қатар табысты коррекциялық-педагогикалық қызмет үшін қажетті құндылық қасиеттерінің, жеке қасиеттерінің жиынтығына ие болуы керектігін және іс-әрекеттегі, мінез-құлықтағы кәсіби өзара әрекеттің нақты түрлері екенін атап өтеді [2].

Ғалым, педагог Қ.М. Кертәева «Ұстаз қызметіндегі педагогикалық деонтология» атты еңбегінде педагогикалық деонтологияның мақсаты мен міндеттері, мазмұны, функционалдық мүмкіншіліктеріне тоқталып, педагогтің деонтологиялық даярлығын қалыптастырудың ғылыми-әдіснамалық негіздерін айқындаған. Автор тұңғыш рет педагогикалық деонтологияны ұстаздың кәсіби дайындығының контексті ретінде қарастырып, жоғары білім беру саласында болашақ педагог тұлғасын деонтологиялық тұрғыдан қалыптастырудың тұжырымдамасын ұсынады [3].

Жалпы педагогикада педагогикалық қызмет деп адамзаттың жинақтаған мәдениеті мен тәрбиесін аға буыннан жас буынға беруге, тәрбиеленушілерді қоғамдағы белгілі бір әлеуметтік рөлдерді орындауға дайындауға, олардың жеке басының дамуы мен өзін-өзі дамытуына жағдай жасау мен шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі көрсету ретінде көрсетіледі. Арнайы білім беру саласындағы педагогикалық қызмет сонымен қатар әлеуметтік бейімделуге және оңалтуға, білім беру қажеттіліктері бар адамдардың қоғамға сәтті кіруіне бағытталған, бұл түзету-педагогикалық мәні болып табылады.

Арнайы педагогтің кәсіби мінез-құлық деонтологиясы педагогикалық қызметте көрінеді, ол коррекциялық бағытқа ие және педагог жеке тұлға ретінде анықталады. Педагогтің жеке тұлға қасиеттеріне кәсібилік, адамгершілік пен мейірімділік жатады. Бұл қасиеттерді тұлғаның көп қырлы компоненттері деп санауға болмайды, олар педагогтің жеке басының ажырамас құрылымымен байланысты. Басқаларымен бөлек-бөлек емес, сонымен қатар тұлға құрылымының барлық компоненттері педагогтің кәсіби мінез-құлқы мен мәдениетін анықтайды. Арнайы педагог тұлғасының құрылымы белгілі бір кәсіби ортаның әсерінен анықталады және өзгереді, ол біз айтып өткендей, түзетуге бағытталған сипатқа ие.

М.Е. Орешкина арнайы білім берудегі деонтология саласында логопедтің кәсіби қызметінің деонтологиялық өлшемдерін анықтайды: логопедияның этикалық және деонтологиялық аспектілері туралы идеялар; тұлғаның деонтологиялық маңызды қасиеттерінің жиынтығы; сөйлеу бұзылыстарын жеңу бойынша түзету жұмыстары процесінде осы идеялар мен қасиеттерді адекватты жүзеге асыру. Деонтология тұрғысынан арнайы педагогтің кәсіби маңызды тұлғалық қасиеттері ретінде ол логопедтің кәсіби рөлін, айналасындағыларға әсер ету қабілетін, кәсіби мінез-құлық стилін, орталықтандыру түрін (немесе кәсіптік бағдар), көпшілдік деңгейін, эмпатия деңгейін, әңгімелесушіні тыңдау және тыңдау қабілетін түсіну, өз ойларын қысқаша және нақты жеткізе білу деп санайды.

Ғалым логопедтің кәсіби қызметінің деонтологиялық компоненттеріне деонтологияның теориялық негіздерін білу; сөйлеу қабілеті бұзылған балаға қатысты деонтологиялық позицияны қалыптастыру; сөйлеу қабілеті бұзылған баланың ата-анасына қатысты деонтологиялық позицияны қалыптастыру; әріптестерден көмек сұрау мүмкіндігі; шиеленісті жағдайларды деонтологиялық позициялардан бағалау мүмкіндігі; деонтологиялық мәселелерді бөліп көрсету мүмкіндігін жатқызады [4].

Арнайы педагог маманның жеке басының кәсіби бағдарлануының жоғары көріністерінің - кәсіби парыз. Педагогикалық парызды сезінуді басшылыққа ала отырып, педагог мұқтаждардың

барлығына олардың құқықтары мен құзыреттері шеңберінде көмек көрсетуге тырысады. Кәсіби педагогикалық борыштың айқын көрінісі - бұл педагогтің еңбекқорлығы, онда еңбекке деген құндылық-адамгершілік қатынасы өз көрінісін табады. Арнайы педагогтардың кәсіби адалдығының мысал ретінде, Э.К. Грачеваның өмірі мен қызметі және поляк дәрігері мен мұғалімі Януш Корчактың өмірі мен ерлігі болып табылады.

Маманның деонтологиялық дайындығының даму деңгейі оның деонтологиялық мәдениетінің деңгейімен анықталады. Бұқаралық білім беру мекемелері педагогтің деонтологиялық мәдениетінің тұжырымдамасын Г.А. Караханова нақтылап, толықтырды. Ол педагогтің деонтологиялық мәдениетін барлық иерархиялық деңгейлерде кәсіби және педагогикалық қызметте тұрақты байқалатын және ынтымақтастық принциптеріне негізделген адамгершілік сана мен кә-

сіби мінез-құлық үйлесімділігін болжайтын жеке тұлғаның көп қырлы әлеуметтік-педагогикалық білімі деп санайды [5].

Қорыта келе, деонтологиялық дайындық мәселесі кәсіби шеберлік мәселесімен тығыз байланысты.

Арнайы педагогтің деонтологиялық даярлығы - бұл кәсіби сауаттылық, яғни кәсіби мінез-құлықтың негізгі және арнайы нормаларын білу және осы білімді практикада қолдана алуы.

Арнайы педагогтің коррекциялық-педагогикалық қызметке деонтологиялық дайындығы туралы айта отырып, біз бұл ұғым арқылы тұлғаның интегралдық жүйелік сапасын түсінеміз, ол педагогтің коррекциялық-педагогикалық процестің барлық қатысушыларымен өзара әрекеттесу процесінде тиісті кәсіби және моральдық-этикалық нормаларды ұстану негізінде дербес әрекет ету қабілетін сипаттайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кузьмина Н.В., Реан А.А. Профессионализм педагогической деятельности. СПб., 1993.
2. Левитан К.М. Педагогическая деонтология. / К.М. Левитан. – Екатеринбург, Издательство «Деловая книга», 1999.
3. Кертаева Г.М. Педагогикалық деонтологиялық негіздері, Павлодар, 2011.
4. Орешкина М.Е. Деонтология в профессиональной деятельности логопеда. Автореферат дисс. на соискание ученой степени канд. пед. наук. М., 2007.
5. Караханова Г.А. Формирование деонтологической культуры учителя в системе непрерывного профессионального образования. Автореферат дисс...на соискание ученой степени доктора педагогических наук. М., 2007.

Авторлар туралы мәліметтер:

Галиева Айгуль Нурсаитовна - ф.ғ.к., қауымдаст.профессор (доцент) м.а., І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., E-mail: nurai_gali@mail.ru

Мырзай Меруерт Нұрланқызы - «Арнайы педагогика» мамандығының 1 курс магистранты, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., E-mail: mika.96@bk.ru

Сведения об авторах:

Галиева Айгуль Нурсаитовна – к.ф.н., и.о. ассоциированного профессора (доцент), Жетісу университеті иімі І. Жансугірова, г. Талдықорған, E-mail: nurai_gali@mail.ru

Мырзай Меруерт Нұрланқызы – магистрант 1-го курса специальности «Специальная педагогика», Жетісу университеті иімі І. Жансугірова, г. Талдықорған, E-mail: mika.96@bk.ru

Information about the authors:

Galiyeva Aigul Nursaitovna - Candidate of philological science, acting associate professor, Zhetysu University named after I. Zhansugirov, Taldykorgan, E-mail: nurai_gali@mail.ru

Myrzai Meruert Nurlankyzy – 1st year master’s student of the specialty “Special pedagogy”, Zhetysu University named after I. Zhansugirov, Taldykorgan, E-mail: mika.96@bk.ru

ӘОЖ 37.026.9
МҒТАР 18.07.65

ЕРАЛИН Қ.Е.¹, ЕРАЛИНА А.Қ.²

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан

(E-mail: ¹ kuandikbei@mail.ru, ² aika.erali@mail.ru)

БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНІҢ ОБРАЗДЫҚ ТІЛІ

Аннотация: Мақалада бейнелеудің образдық тілі көркемдік-кеңістік өлшемінің бірі ретінде қарастырылған. Шығармадағы заттар мен құбылыстарды бейнелеудегі кеңістік, пішін, сызықтар, дақтар, түстер, материал, фактура образдық тілді құрамдаушылар ретінде негізделген. Туындыдағы бейнеленген заттар мен құбылыстар қоршаған орта образын жасауға негіз болатын маңызды өлшем бірлігі ретінде дәйектелген. Шығармадағы идея, композиция, колорит, көлем, пішіндер образдық тілдің көркемдік өлшемдері болып танылған. Шығармадағы образдық тіл құрамдайтын өлшемді зерттеу бағдарламасы ұсынылып, қолданыстағы оның ұтымдылығы айқындалған. Ұсынылған әдістеме мен бағдарламаның ғылыми-танымдық, әдістемелік-тәжірибелік мәндері анықталған.

Түйіндеме сөздер: образдық тіл, көркем образ, образды құрамдаушылар, жиынтық образ, гиперстильдік образ, романтикалық образ, реалистік образ.

ОБРАЗНЫЙ ЯЗЫК ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА

Аннотация: В статье образный язык изобразительного искусства рассмотрен как средство художественно-пространственное измерение. Пространство, форма, линия, пятно, цвет, светотень, материал, фактура, обоснована как образующие элементы художественного образа предметов и явлений. Пространства и окружающая среда, идея, композиция, колорит, объем, техника выполнения раскрыта как средство художественного измерения в процессе анализа произведений изобразительного искусства. Определена программа и методика изучения образного языка произведении изобразительного искусства. Раскрыта научно-познавательное, методико-практические основы изучения программы и методики. Проверена эффективность составленной программы и методики изучения.

Ключевые слова: образ, образный язык, виды образа, художественный образ, собирательный образ, гиперстильный образ, романтический образ, реалистический образ.

VIVID LANGUAGE OF FINE ART

Abstract: the article provides an explanation of the concepts of Hyper, hyperopes. Analyzes the nature of the formation of hyperopia. The components of the image and Hyper-image are presented and systematized. The correlation between the image of nature, the artistic image of a painting and the Hyper-image of mythical works is studied. The features that define the image are described. The connection of the image with space and time is shown. The characteristic is given to the images depicted in the works of still life, portrait and landscape.

Keywords: image, figurative language, forming images, types of image, artistic image, collective image, hyperstil image, romantic image, realistic image.

Кіріспе:

Бейнелеудің образдық тілін танып білу шығармашылық саласындағы бүгінгі күннің өзекті тақырыбына айналып отыр. Пластикалық өнердің жеке дара ерекшеліктері туралы зерттеулер болғанымен бейнелеудің образдық тіл құрылымын өлшеу туралы арнайы зерттеулер осы кезге дейін болған емес. Өнертанымдық айналымда, өнер шығармаларының көркемдік ерекшеліктерін талдау барысында бейнелеудің образы туралы нақты танымдық ақпараттардың қажеттігі мен бейнелеу шығармасының көркемдік деңгейін өлшеу әдістемесінің жоқтығы зерттеу тақы-

рыбын «Бейнелеудің образдық тілі» деп алуға мүмкіндік берді.

Зерттеу мақсаты: бейнелеудің образдық тілін өлшеуді өнертанымдық тұрғыда негіздеу, шығарманың образдық тілін өлшеуді зерттеу бағдарламасы мен әдістемесінің ұтымдылығын тексеру, бейнелеу шығармаларының образдық тілін өлшеуді тәжірибеге енгізу болып табылады. Бейнелеудің көркемдігі, құрылымы мен оның өлшеу туралы суретшілер, өнертанушылар, психологтар, педагогтар Л.Г. Медведев, А. Дюрер, Н.Н. Ростовцев, А. Арнхейм, В.С. Кузин, С.Е. Игнатьевтың С. Аманжолов, С. Бейсенбаев, М. Тәңірбер-

генов еңбектерінде бағалы пікірлер айтылған. Образдық тіл туралы аталған өнертанушылар мен педагогтардың ғылыми-өнертанымдық еңбектерін сараптау нәтижелері образдық тілдің көркемдік өлшемдері туралы талдаулар мен тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді.

Зерттеу әдіснамасы: Образ туралы өнертанымдық, педагогикалық, психологиялық әдебиеттерді талдау негізінде образдық тіл түрлері, құрылымы, элементтері, бейнелеу мүмкіндіктері туралы ой пікірлерді, көзқарастарды, идеялар мен ой қорытындыларын сараптау негізінде бейнелеудегі образ туралы нақты тұжырым жасауға мүмкіндік берді. Образдық тілді құрамдаушы элементтің бірі көркем бейне.

Көркем бейне – өмір құбылыстарын жинақтап, типтендіріп, бейнелі көрініс түрінде суреттеу әдісімен жүзеге асады. Көркем бейнеде – көпке ортақ көркемдік сипаттар мен жекелік әсемдік сипаттар ұштасады. Осы тұтастық бірігіп көрінгенде көркем образ пайда болады. Көркем образ көркемдік бейнелердің жиынтығын білдіреді. Суретші Ә. Жүсіповтің «Менің отанымның әйелдері» атты картинасында ұрпақ сабақтастығы көрсетілген. Картинадағы қатар отырған үш әйел бейнесінен, жиынтық образ түрінде берілген келін, ене, әже образын көруге болады. Суретші адамның көркем образын жасау барысында оның кескін-келбетін, іс-әрекетін, мінезін, оның өмір сүрген ортасын, дәуірдің сипатын танытатын, типтік-жиынтық белгілермен сомдап, кейіпкердің жеке басына тән, тұлғалық ерекшеліктерін де даралап көрсетуді мақсат етеді.

Протатип – кескіндемедегі кейіпкердің бейнесін жасауға тірек, ерекше қасиеттерін тануға негіз болатын, өмірде болған адам, яғни өмірде бар бастапқы, түпкі тұлға.

Көркем образ құрамдаушылары – өмірдегі шынайы құбылыстардың көріністері. Көркем образдың даралығы - өмірдегі заттар мен құбылыстардың даралық қасиеттеріне негізделеді. Көркем образ реалдық өмір шындығына бейнелеу мүмкіндіктерінің араласуы арқылы берілген ықпалдың нәтижесі. Бейнелеу өнеріндегі көркем образ өмірдегі шынайы құбылыстардың көріністеріне, суретшінің ой толғанысы, бейнелеу мүмкіндіктері қосылғанда, шынайы да көркем образға айналады. Көркем образ өмірдегі заттар мен құбылыстардың қасиеттерінен, адамның іс-әрекеттерінен бастау алады. Сондықтан көркем образды сомдау суретшінің ой еңбегінің және бейнелеудегі композиция шеберлігінің бірлігі нәтижесінде өмірге келеді.

Көркем образдың ерекшеліктері - маңызды идеяны көрсететін бейнені алға шығарып даралап көрсетеді. Образды толықтыратын негізгі элементтер мен қосымша композициялық элементтер образдың көркемдік сипатын арттыратын әсерлі де ықпалды құрал.

Табиғат образын қалыптастыруда жеке тер-

риторияға кіретін табиғат нысандарының қасиеттерін зерттеу маңызды. Табиғат образы белгілі кеңістіктегі табиғаттың көріністерінен бастау алады. Фотография және көркем картина образдарының бір-бірімен айырмашылығы бар. Көркем фотографияда – нысанды таңдау, нұсқалық түсірілімді ұйымдастыру, жарық пен көлеңкенің бірлігімен есептесе білу, нысандағы негізгі ерекшелікті баса көрсету маңызды. Ал суретші болса эксклюзивті жинақтайды, топтайды, әсемдейді және жиынтық образ жасайды. Көркем образдың ең жоғарғы және негізгі функциялары – көрерменге әсемдік әсер беру, адам, табиғат, тарих туралы ақпараттар беру, көркемдік білім беру және эстетикалық әсер беру.

Көркем шығармадағы образды қалыптастыруда бейнелеу материалдары ерекше ролі атқарады. Бейнелеу туындыларын өмірге әкелетін мүмкіндік - материал. Қандай образ болмасын ол белгілі бір материалдың көмегімен өмірге келеді. Кескіндеменің материалы кенеп пен майлы бояу, мүсіннің материалдары саз, тас, мрамор т.б. Графиканың негізгі материалдары қағаз бен қалам болса, кілем, gobelen, текемет пен киіз жүн материалдарын өңдеу арқылы орындалады.

Көркем образды жасау үдерісі үшін пішін маңызды мүмкіндіктің бірі ретінде танылады. Көркем образ жасаудағы қолданылатын көріністер бір-бірімен байланысты болады. Көркем образды сомдаудың бірінші қадамы қоршаған ортадағы проблемаларды, әсемдікті зерттеу, оларға қатысты ортаны, кеңістік сипатын, пішіндерді, табиғатты зерттеу.

Образдық тіл элементтерінің бірі - пішін. Пішіндерді абстракциялық және символдық пішін деп екі бағытқа бөлуге болады. Абстракциялық пішін түсініксіз, дәстүрден тыс ешбір затқа немесе ешбір шынайы құбылысқа ұқсамайтын формалар, сызықтар мен дақтар түріндегі көріністерді береді.

Образдық тіл элементтерінің бірі – символдық пішін. Символдық пішін заттар мен құбылыстардың жазықтық бетіне жарық-көлеңке арқылы түскен бейне көрінісінің ықшамдалған түрін білдіреді. Қолөнерде пішін маңызды орын алады. Қолөнердегі қошқар мүйіз, түйе табан, ілмек, айқұлақ, ақ отау, аққу, су өрнектері, табиғаттағы заттар мен құбылыстар пішіндеріне ұқсастығымен сипатталатын образдарды құрамдаушылар ретінде танылады.

Бейнелеудегі образдық тілді құрамдайтын элементтерінің бірі – бояу түсі. Бояу түсі образдың қалыптасуына ықпал ететін негізгі мүмкіндік. Жинақтай келгенде - образдық тіл элементтерінің қатарына бояудағы, түс, жылы түстер, суық түстер жатады. Образдық тіл элементтерінің бірі - символдық түс. Бейнелеу шығармаларындағы символдық түс өзіндік образ қалыптастыруға ықпалы бар ерекше мүмкіндік. Кеңестік дәуірде кескіндемедегі қызыл түстер революция

жеңісін бейнелейтін түс болған. Ерте заманнан қазірге дейін жасыл түстер көктемнің, жастықтың символы болып қабылданады. Ақ түстер тазалықтың, адалдықтың символы болған. Қоңыр түс – күзді елестеткен.

Бейнелеу өнеріндегі образдық тілді құрамдаушы элементтердің бірі – сызықтар. Сәндік өнерде сызықтардың әр түрлі бағыттардағы қозғалыстары өмірдегі көріністерді еске түсіретін мәнге ие көріністерді елестетеді. Сызықтардың қозғалыс сипаты арқылы суретші тау сілемдерін, өзендер мен өзекектерді ою-өрнектерге айналдыру арқылы өмір сахынасындағы көріністерді символдап көрсетеді. Сызықтардың қозғалыстары туындыға ритмдік сипат береді. Сызықтар жарық пен қараңғының грациясын суреттейді. Сызықтар зат формасын суреттеп, кеңістік сипатын білдіреді. Сызықтар сипаты образды ашатын көркемдік өлшемдік сипаты бар бейнелеу мүмкіндігі.

Көркем образды жасау үдерісінде туындының композициясы ең маңызды мүмкіндік. Туындының композициясы болашақ шығарманың колориті, пішіні мен көлемі, безендіру элементтері, орындау техникасымен байланысты. Туындының композициясы болашақ шығарманың колориті, пішіні мен көлемі, безендіру элементтері, орындау техникасы көркемдік идеяға бағынғанда ғана образ жобасы пайда болады. Көркем образды жасау үдерісінде суретшінің шығармашылық ойы маңызды мүмкіндік. Шығармашылық ойлау нәтижесінде болашақ шығарманың образы айқындалады. Көркем образ бірінші суретші ойында жинақталады. Онан соң болашақ образдық елестету пайда болады. Көркем образ - жеке құбылыс түріндегі бірнеше шындыққа негізделіп құрылған бірнеше бейнелердің жалпыланған көрінісі. Көркем образ – мазмұн мен пішінді іс жүзіне асырудың табиғи бірлігі. Көркем образ – мағынасы бар көріністік бейнелердің жүйесін құрамдайды.

Бейнелеу шығармасындағы кез келген көркемдік идея көркем образ бастауы болып табылады. Композиция, түстік шешім, орындау техникасы барлығы көркемдік идеяны толықтырады. Образды құрамдаушылар болып табылатын бейне, кеңістік, уақыт, пішіндер мен сызықтар жарық пен көлеңке, шығарманың идеясына бағынады. Идеяссыз образ сипаты жан жақты ашылмайды. Образ суретшінің көрерменге белгілі бер идеяны бейнелеу мүмкіндіктері арқылы жеткізуге бағытталған еңбегінің көрінісі. Соңдықтан көркем образды жасау барысында бейнелеудің барлық мүмкіндіктері көркемдік идеяны алға шығарады.

Бейнелеу өнерінің образдық тілі – кеңістік пен уақыт, форма мен фон, жарық пен көлеңке, түстік шешім, маңызды көрініске композициялық басымдық беру барысында пайда болады. Образ құрамдауда композицияның, тұстанудың, перспективаның барлық элементтері идеяға бағынады. Бейнедегі тұтастықтың болуы образ қалып-

тасуындағы ең басты шарт. Жеке көркемдік бөлшектердің бір тұтастыққа бірігуі арқылы белгілі бір образға негіз болатын ой жұмырланып жинақталады. Бейнелеу өнеріндегі адам образын қалыптастыруда жеке тұлғаның қасиеттері зерттеледі. Оның өмірі мен шығармашылық қызметі, өскен ортасы, даралық қасиеттері, қайталанбастық ерекшеліктері бейнелік образды қалыптастырудағы маңызды өлшемдер болып табылады.

Бейнелеу өнеріндегі образдық тілді құрамдаушы элементтердің бірі – көрерменге эмоциялық әсер ету. Көрерменге эмоциялық әсер ету нақты өмір шындығы мен шығармашылық ойлауға негізделеді. Визуалдық өнерде бейнелеу мүмкіндіктері арқылы жазықтық бетіне салынған немесе көлемді етіп кеңістікте бейнеленген қандайда бір құбылысты немесе зат бейнесі образдық ойдың нәтижесін біріктіреді. Көркем образ құрылымында объективті танымдық және субъективті шығармашылық бастаулар өзара бірлікте болады. Образ тек қана шындықты бейнелеп қоймайды оны жинақтайды және формамен, түстермен, жарық мүмкіндіктерімен көркемдеп көрерменге эмоциялық әсер ететіндей деңгейде жеткізе көтереді. Образдың көрерменге эмоциялық әсер етуі көркемдік өлшемнің бір бағытын анықтайды.

Бейнелеу өнеріндегі образдық тілді құрамдаушылардың бір қыры шығармашылық жаңашылдық. Әрбір суретші өзі жасаған образда шындықты, бұрынғыларынан өзгеше, жаңа бір қырынан ашып, шығармашылық жаңашылдық тұрғысынан көрсетуді мақсат етіледі. Образ бірнеше бейнелерді құрамдау арқылы баяндалған көрініс сипатын береді. Көркем шығармада бейнелеу нәтижесінен шыққан әрбір көрініс, бедерлі бейнеге, өмірлік тірлік көрінісіне, әсемдік әсерін беретін әрекетке ие болғанда образға айналады. Образдың мақсаты - кез келген қарапайым құбылысқа немесе затқа жан бітіріп, көркемдік стильмен бейнелеу арқылы көрерменге тартымдылық көрініс сияйды. Кез келген образ заттық немесе мағыналық болып екі компоненттен құрамдалады. Сонымен қатар образ іштей-заттық, жалпылама мағыналық және құрылымдық деп үш түрге жіктеледі.

Бейнелеудегі көркем образ – бейнелеу мен көркем безендіру қызметтерінің нәтижелері. Образ бейнелеу мүмкіндіктері арқылы шындықты сипаттау жолы. Халықтың сәндік қолөнерінде бейнелі құрылымында әрдайым әлем сұлулығы, мәңгілік құндылықтар туралы идеялар шығарма мазмұнын құрамдаған. Көркем образды қалыптастыруда дәуір атрибуттары маңызды орын алады. Образды қалыптастыруда жер территориясы, адамдардың киімі, тұрмыстық заттар, табиғат пен қоғамдық құбылыстар бейнелері композиция мен бейнелеу заңдылықтарына сай құрамдалғанда образға бағытталған бағдар пайда болады. Бұлар белгілі бір дәуірдің символы ретінде об-

разды ашуға мүмкіндік береді. Бірде бір бейнелеу туындысы көркем образсыз шығарма деңгейіне жете алмайды. Көркем образ көрерменге эмоциялық әсер ететін, жаңа туынды жасауға бағытталған, өнер шебері еңбегінің нәтижесі.

Бейнелеудегі образ жасау мүмкіндіктері - кеңістік, уақыт, жарық пен көлеңке, перспектива, түстік шешімді айтуға болады. Көркем образды ұйымдастыру: дәуір тынысын көрсету, жаңа көркем өнімді жасаудағы бағыттың болуы, қалыптасқан стильдік іс-әрекет қажеттігі – суретшінің образ жасаудағы қызмет шеңберін сипаттайды. Бейнелеудегі әлеуметтік тұрмысты көрсететін шығармалар тұрмыстық жанрды құрамдайды. Мысалы, тарихи оқиғаларды бейнелейтін суретші М. Шаханбаевтың «Орбұлақ шайқасы», кескіндемеші С. Жорабековтың «Отырарды қорғау» шығармаларында тарихи шығарма жасауда кеңістік, уақыт, жарық пен көлеңке, перспектива, түстік шешім әрекеттері тарихи оқиға образын ашуға қолданылған. Бейнелеудегі образ түрлері көркемдік бейнелеу әдістеріне байланысты. Бейнелеудегі көркемдік әдіс тұрғысынан келгенде образ бес түрлі, романтикалық образ, реалистік образ, мифтік образ, гиперреалистік образ, минигипер реалистік образ болып бөлінеді.

Романтикалық образ қиялға негізделеді. Романтикалық образ өмірде болған деректен гөрі өмірде әлі жоқ, бірақ болатын дерекке бағыт ұстайды. Романтикалық образ қазір жоқ, бірақ болашақта болатын заттар мен құбылыстар сипаты туралы ой жүйесін қамтиды. Реалистік образ – көркем өнер шығармасына кейіпкер тұлғасы, мінез әрекетін, мейлінше, шынайы суреттеуге мүмкіндік береді. Кейіпкер - көркем шығармада суреттелетін оқиғаға қатысушы. Адам мінезін, тұлға бейнесін, даму үстіндегі өзгерісті алып, өмірлік күреспен-тартыспен ұштастырып көрсету - реалистік бейнелеудің ең ұтымды тәсілі. Шығармадағы бейнеленген кейіпкер сипатына байланысты романтикалық, мифтік, гиперреалистік, миниреалистік образдар болып анықталады.

Мифтік образ - аңыз, ертегі кейіпкерлерінің іс-әрекеттерінің, көңіл күйінің, оқиғаның сипатын айқындайтын бейнелік-сахыналық көріністерді көрсететін образдар. Образдың соңғы кезде пайда болған жаңа түрі - гиперреалистік образ. Гиперреалистік образ – шығарма кейіпкерлерінің пішін, көлем, кеңістік пен уақыт өлшемдерін бірнеше есе үлкейтіп, әсіре сипаттау арқылы жасалатын кейіпкерлердің өлшемдерінің контрастық үлкейту немесе кішірейту жағдайларын білдіретін көріністер. Минигипер реалистік образ – өмір шындығын кіші өлшемдермен алынған, бірақ сол кеңістік күйінде өлшемдер пропорциялары сақталған шығармалар болып табылады. Гиперстильдік образ - гипер стилде жұмыс жасайтын суретшінің жұмыс орындау әдістері мен тәсілдерін қамтиды. Гипер – грек сөзі, белгілі немесе дәстүрлерден тыс, нормадан асып

кету немесе кем түсу деген мағынаны білдіреді. Стиль – жеке тұлғаның шығармашылық іс-әрекет ету үдерісі, ауқымы және осы әрекеттің нәтижесі дегенді білдіреді. Гиперреализм – бейнеленетін заттың сырт көзге көріне бермейтін тұстарын сол қалпында суреттелуін немесе адамның бір тал шашынан бастап, әжіміне дейін, онан әрбір қыртысына дейін айна қатесіз сомдалуын талап ететін өнер түрі. Гиперреализм - өмірдегі көріністерді шынайы бейнелейтін өнердегі жаңа бағыт. Қазіргі кезде гиперреализм әдісімен – ұлы тұлғалардың портреті жасалуда. Гиперреализм әдісімен мүсін жасау Түркияда жақсы дамыған. Мысалы, Анкара қаласындағы Ататүрік мұражайында Ататүріктің мүсін портреті гиперреализм әдісімен жасалған. Гиперреалистік портрет тіршіліктегідей көрініс береді. Портреттегі бейне тірі адам сынды қабылданады. Гиперреализм стиліндегі орындалған портреттің кейіпкерге ұқсастығы 100% болуы тиіс. Гиперреалистік портретті сомдауда суретшінің қолданған материалы мен жұмысы маңызды орын алады. Портретте бет терісінің түсі мен материалының ұқсастық деңгейі өте жоғары сапамен орындалуы шарт.

Гиперреализм әдісі Қазақстанда соңғы кезде даму үстінде. Мүсіндік гиперреалистік образдар сөз болғанда Қазақстандағы тұңғыш гиперреалист мүсінші Айдос Есмағанбетов есімін атау орынды. Жаңа технология шебері соңғы кезде Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н. Назарбаевтың, ақын Абайдың, әскер басы Сағадат Нұрмағамбетовтың, Абылай ханның және басқа да тұлғалардың мүсінін жасаған. Образдық тіл бейнелеу әдістеріне байланысты реалистік бейнелеу әдісімен жасалған образ, сәндік бейнелеу әдісімен жасалған образы, абстракциялық бейнелеу әдісімен жасалған образ болып бөлінеді.

Бейнелеудегі образдар түрлері - дара образ және жиынтық образ болып бөлінеді. Дара образдар жеке тұлғалардың немесе табиғаттағы жеке дара территорияның көрінісін бейнелеу арқылы сипаттаумен ерекшеленеді. Мысалы, қазақ бейнелеу өнеріндегі табиғаттағы дара образ ретінде Ш. Уәлиханов салған «Тораңғыл түбіндегі үй» атты картинасын айтуға болады. Сонымен қатар мүсінші Х. Наурызбаев жасаған Алматыдағы Абай ескерткіші дара образ қатарына жатады. Жиынтық образ форма мен мазмұнның материалдық әрекеттесуі. Образға бірінші тән қасиет - құбылысқа тән жаңашылдықты көрсету болса, екінші суретші шығармашылық бейнелеуіндегі тұтастықтың болуы. Бейнелеу өнеріндегі ең жарқын образ адамзат санасына әсер етіп, адамзаттың рухани қажеттігін өтеп, мәдени мұрасын, халық қазынасын толықтыруында. Жиынтық образ қатарына гобелен шебері Қ. Тыныбековтың «Дала аңызы», суретші Қ. Жақыповтың «Ұлы дала» шығармаларын жатқызуға болады. Сурет -1.

Бейнелеудегі образдың функциялары - әлеу-

меттік, эстетикалық, танымдық, болжамдық, тәрбиелік болып анықталады. Көркем образдар қоғамның әлеуметтік сипатын ашуға қызмет етеді. Көркем образдар халықтың әсемдік талғамын арттыруға үлес қосады. Туындының образдық бейнелері жеке тұлғаның дүниетанымын арттырады. Жас ұрпақты елжандылыққа, отансүйгіштікке тәрбиелейді. Бейнелеудегі образ адамзаттың рухани дамуына қозғау салады. Бейнелеудегі көркем образды қалыптастыратын мүмкіндік – кейіпкер.

Кейіпкер образын сомдауда - кейіпкер прототипі, көркем бейнені елестету, образды жобалау, образ композициясын құрамдау, образды көркемлеп безендіру - образға апаратын қадамдар. Картинадағы образдық тіл элементтерінің бірі – кейіпкер бейнесі арқылы көрініс табады. Мысалы Қорқыт образын алайық. Қорқыт аңыз адам. Ол адамзаттың мәңгі жасауын армандаған, соған мүмкіндік іздеп жер шарын аралаған адам. Аңыз адамның графикалық образы Қорқыт ата кітабында көрініс тапқан. Ол түрлі әскери, шаруашылық, салт-дәстүр мәселелерінің болашағын көрегендікпен шешетін сәуегей адам болған. Азербайжанда Қорқыт атаның кескіндемелік

образы түрлі-түстердің гармониясы арқылы жасалған. Ертегілердегі жалмауыз кемпір, таусоғар, образдары – бейнелеу өнерінде гиперстиль, министиль деп бірнеше стилде көрініс табады. Гипперстильде орындалған образдар қатарына Таусоғар бейнесін қосатын болсақ, қаңбақ шал образы министильде орындалған шығармашылық іс-әрекет қатарына жатқызуға болады. Сондықтан кейіпкер бейнесі, шығарма идеясы және оның шындыққа негізделуі образдық тілдің басты өлшемі болып табылады.

Зерттеу нәтижесі. Білімгерлердің бейнелеудегі образдық тілді менгеруі мен образды талдау дағдыларын қалыптастыру бергілі деңгейдегі педагогикалық әсердің нәтижесінде жүзеге асырылады. Образдық тілді қалыптастыру бағдарлы, мазмұнды, әдістемелік, ұйымдастырушылық, материалдық тұрғыдан қамтамасыз етудің нәтижесінде жүзеге асады. Образдық тіл туралы білімдерді меңгерту үшін жан-жақты қамтамасыз ету мен дидактикалық ықпалдың нәтижесінде білімдер бір сапалық өзгерістен, екінші сапалық өзгерістерге өтіп отырады. Бейнелеудегі образдық тіл мәселелерін зерттеу бойынша тәжірибе жұмыстары үш кезеңді қамтыды.

Сурет-1. Құттыбек Жақыпов «Ұлы дала» Гобелен. Түкті тоқыма.

Бірінші кезеңдегі тәжірибеде: білімгерлердің образдық тіл туралы түсініктері мен шығармалардың көркемдік ерекшеліктеріне талдау жасау мазмұны анықталды. Екінші кезеңде: «Бейнелеудегі образдық тіл негіздері» мен «Бейнелеу шығармаларының образдық тілін талдау әдістері» атты екі бөлімнен тұратын «Бейнелеудегі образдық тіл» атты курс бағдарламасы мен әдістемесі жасалып тәжірибеге ендірілді. Образдық тіл негіздерін айқындау бойынша қоршаған орта, кеңістік, пішін, сызықтар, дақтар, түстер, материал, фактура түсініктерін зерттеу арқылы образды қалыптастыру жұмыстары орындалды. «Бейнелеу шығармаларының образдық тілін талдау әдістері» атты бөлімде шығарманы талдау өлшемі: идея, композиция, колорит, көлем, пішіндерді

көркемдік өлшем ретінде қолданып шығармадағы образды зерттеу жолдары болып жинақталды.

Зерттеу барысында: шығарма идеясы және образ; образ және түстік шешім; шығарма композициясы және образ; кеңістік, уақыт және образ; образ, фон мен фигура; сюжет пен образ; образ даралығы мәселелері оқу контенті ретінде қарастырылды. Сызық, штрих, бояу, дақ образды бейнелеуші элемент ретінде танылды. Образдық тіл ерекшеліктерін талдау барысында туындының көркемдік бөліктерін жеке-жеке түсіндіруге басымдық беруге бағытталатын *нарратологиялық талдау*, шығармалардың көркемдік образы туралы жеке тұлғалардың ой пікірлеріне негізделетін *концептуалдық талдау* әдістері қолданылды. Үшінші кезеңде: ұсынылған образдық тілді

зерттеу әдістемесі мен бағдарламаның ұтымдылығы анықталды.

Тәжірибе нәтижесінде білімгерлердің бейнелеудің образдық тілін құрайтын ұғымдар мен образды талдау дағдылары туралы түсініктерді меңгеру 8% ден, 17% артты. Бейнелеу шығармаларының образдық тіліне сипаттама берудің тәжірибелік дағдылары 15%-дан, 22% көтерілді. Бейнелеудің образдық тілін танып білу мазмұны екі бағытты қамтыды. Біріншісі - бейнелеудің образдық тілін көркемдік тұрғыда білімгерлерге жан жақты түсіндіруге бағытталған нарратологиялық талдау мен шығарма туралы жеке дара ой пікірлерге негізделетін концептуалдық талдау әдістері ғылыми өнертанымдық тұрғыда негізделді. Екіншісі - шығарманың көркемдік образын зерттеу жолдары туралы жүйелі берілген ақпараттар негізінде, білімгерлердің образ, образдық тіл, көркем образ, образ құрылымы, жиынтық образ, гиперстильдік образ, романтикалық образ, реалистік образ туралы түсініктері артты.

Образды жасау, қоршаған орта, кеңістік, пішін, сызықтар, дақтар, түстер, материал, фактура ұғымдарын образды бейнелеу мүмкіндіктері ретінде талдау жолдарын білімгерлер меңгерді. Шығарма образын көркемдік талдау өлшемдері болып табылатын идея, композиция, колорит, көлем, пішін түсініктері білімгерлердің сөз қорына арттырды. Білімгерлердің шығармадағы қарапайым пішіндерді талдаудан бастап, белгілі бір дәуірдің көркем образдарын сипаттауға дейінгі дағдылары қалыптасты. Бейнелеудегі образдық тілді көркемдік өлшеудің концептуалдық және нарратологиялық талдауларын қолдану жолдары үйретілді.

Дискуссия (Нәтижені талдау). Образ туралы өнертанымдық, педагогикалық, психологиялық әдебиеттерді талдау символдық дақтар, сызықтар, пішіндер, түстер, қоршаған орта көркем образды қалыптастырудағы маңызды құрамдаушы мүмкіндіктер екенін көрсетті. Л.Г. Медведевтің еңбегінде көркем образ «Бейнелеу мүмкіндіктері арқылы көрерменге эмоциялық әсер ететін, жазықтық бетіне салынған немесе кеңістікте көлемді етіп жасалған жаңа туындының өмір шындығын елестетуі» деп анықталған [1.87 б.]. Образ өмір шындығына негізделеді.

Қайта өрлеу дәуірінің дүние жүзі таныған әйгілі сурет шебері Альберхт Дюрер, «Образ жасау мүмкіндіктері: нүкте, штрих, дақ, сызық», - деп таныған. Яғни, әлем танығын шебер образдың бейнелеу мүмкіндіктеріне тікелей тәуелді екендігін көрсеткен. Образды қалыптастыратын графикалық мүмкіндік екенін таныған. Суретті оқытудың ұлы педагогі Н.Н. Ростовцев натюрморт шығармаларының көркемдік образын танып білуде зат пішініне талдау жасаудың маңыздылығын көрсеткен [2.102 б.]. Зат пішініне жасалған талдау оны қабылдауды жеңілдететінін айтқан. Заттың бірнеше бөлшектерге бөлінетінін, оның бетіне

жарық түскенде көлеңкенің бірнеше деңгейлерінің пайда болатынын таныған. Натюрморт салуда зат пішіні маңызды екенін білген. Пішінді қабылдау мәселесін зерттеген ғалым К.В. Матаев бейнелеудің маңызды құралының бірі - пішін, деп түсінген, оны заттың бірнеше қасиеттерінен мәлімет беретін ақпараттық сипатымен ерекшеленетін визуалдық мүмкіндік, - деп таныған [3.25 б.]. Пішіннің сызық, нүкте, дақ, кеңістік пен ортаның ерекшеліктерін біріктіретін қасиетін ерекше бағалаған.

Белгілі ғалым В.А. Пантурин композицияның жоғары сапасы тек қана көркем образ қалыптастыру арқылы жүзеге асады, - деп таныған [4.47 б.]. Композицияны құрамдайтын басты құрылым образ екендігіне баса назар аударған. Бейнелеу өнерін қабылдау мәселелерін терең зерттеген ғалым А. Арнхейм «Көркем образ өмір шындығын сезінудің, қабылдаудың, елестетудің негізінде қалыптасатын зат немесе құбылыс қасиеттері туралы визуальдық ақпарат беретін, көркемдік өлшем» екенін айтқан [5.253 б.].

Ғалым образды бейнелеуді көркемдік сапамен бірлікте қарастырған. Оның қоршаған ортамен бірлік сипаты, образ қалыптастырудағы мәнін ерекше бағалаған. Образдарды қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстардың образдары және бейнелеу өнеріндегі образдар деп екі жағын көрсеткен. Өнертанушы ғалым А. Алехин композицияны образ жасаудың маңызды құралы, - деп таныған [6.56 б.]. Композиция образ жасаудың негізі деп бағалаған. Н.Н. Ростовцев еңбектерінде бұйымдардың бірнеше қасиеттерін біріктіру - көркем бұйымның образын қалыптастыруға мүмкіндік беретіндігін көрсеткен [7.148 б.].

Ғалым заттың пішіні, дағы, сызықтары, кеңістік сипаты мен тұтыну қажеттігін - бұйымның образын қалыптастыратын құрылымның бірі ретінде таныған. Суретші-педагог С.П. Ломовтың еңбегінде көркем образды қалыптастыруда, композицияның материалымен, түстермен орындау шеберліктері бірлікте қосылғанда көркем образға айналатынын таныған [8.64 б.]. Суретші-педагог С.Е. Игнатъевтың еңбектерінде көркем образды қабылдау мен тану баланың жас және дара ерекшеліктерімен, бейнелеу әрекетімен байланысты екенін көрсеткен [9.48 б.].

Бейнелеудегі образ сипатын қабылдау мен танып білу үшін жас ерекшеліктері ерекше рөл атқаратындығына назар аударған. Жас балалардың психологиялық ерекшеліктерін зерттеуші ғалым С. Аманжолов еңбектерінде бейнелеудегі көркем образды баланың қабылдауының сапасы, сол образды құрайтын кеңістік пен уақыт және пішін туралы білімгер түсінігіне мән беру қажеттігін көрсеткен [10.93 б.]. Образды түсіну үшін білімгерлерге белгілі жаттығулар орындау қажеттігін айтқан. Білімгердің образ жасау үдерісіне қатысуы, шығармашылық ойы мен көзқа-

расы көркем шығармашылық дағдымен қосылғанда жаңа образға баратын жол ашылатынын айтқан.

Графиканы оқытуға арналған еңбегінде суретші-педагог М. Тәңірбергенов көркем графикалық образ жасауда ақ пен қара түстердің маңыздылығымен қатар линогравюра, ксилография, офорт, эстамп, эксливрис техникаларының мүмкіндіктері бар екенін көрсеткен. [11.193 б.]. Суретші-педагог С. Бейсенбаевтың мамандықтың арнаулы пәндерін оқытуға арналған еңбектерінде сурет салу мен кескіндеме жазу немесе мүсін жапсыру барысында шығарма идеясын ашатын образды сомдау белгілі кезеңдерге бөліп орындайтын дағдыларды біріктіретін дайындықты бағалаған [12.198 б.]. Композиция сабақтарында жүйелі жаттығуларды білімгерлерге орындату образ жасауға жеткіншектерді үйретудің алғашқы қадамы деп түйіндеген. Бұл образ жасау үшін құбылысты танып білу, мазмұнын анықтау, үдерістің моделін жасау, материалда орындау бағыттарын қамтитын бергілі кезеңдерге бөлінген жоблық дайындықтың болу қажеттігін айқындаған. Соңғы кезде жарық көрген еңбектерді портрет өнерінің, этнодизайн бұйымдарының көркемдік образдарын жасау ерекшелігіне ұлттық қолөнер дәстүрі мен байланысты бағытталуын көрсететін еңбектер көркем образ элементтерінің жаңа бағытын

айқындауда [18.136 б.].

Қорытынды. Зерттеу нәтижесінде бейнелеудің образдық тілі бейнелеу өнері шығармаларының әсемдік қалпын талдауға қажетті көркемдік-кеңістіктік өлшемнің бірі ретінде анықталды. Шығармадағы заттар мен құбылыстарды бейнелеудегі кеңістік, пішін, сызықтар, дақтар, түстер, материал, фактура образдық тілді бейнелеуші-құрамдаушылар ретінде қарастырылды. Шығармадағы идея, композиция, колорит, көлем, пішіндер - образдық тілдің көркемдік деңгейінің көркемдік өлшемі болып танылды. Кеңістік, пішін, сызықтар, дақтар, түстер, материал, фактура шығармадағы идея, композиция, колорит, көлем, пішіндермен қатар образдық тілді зерттеу бағдарламасы ұсынылып, оны қолданудың ұтымдылығы айқындалды.

Ұсынылған әдістеме мен бағдарламаның ғылыми-танымдық, әдістемелік-тәжірибелік мәндері анықталды. Бейнелеудің образдық тілін көркемдік тұрғыда өлшеу бірліктерінің анықталуы мен образдық тілді өлшеудің нарратологиялық және концептуалдық талдау әдістерінің айқындалуы өнертанымға қосылған үлес болса, оларды өнер тарихын зерттеу барысында қолдану болашақ мамандардың даярлығын арттыратын мүмкіндік ретінде танылды.

ПАЙЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Медведев Л.Г. Формирования графического художественного образа на занятиях по рисунку. М.: Просвещение, 1986. - С. 280.
2. Ростовцев Н.Н. История методов обучения рисунка. Просвещение. 1982. -264 с.
3. Матаев К.В. Природа художественного образа. М., Наука, 1985. - С. 154.
4. Пантурин В.А. Художественный образ. М., Московский гос. университет. 1997. - С. 53.
5. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие. М. Прогресс, 1974, - С. 390
6. Алехин А.И. Язык изобразительного искусства. М.: Искусство. 1982. - С. 87.
7. Ростовцев Н.Н. Методика преподавания изобразительного искусства в школе. Просвещение. 1980. - 264.
8. Ломов С.П. Основы композиции. Московский городской университет. 2013. - С.130.
9. Игнатъев С.Е. Кіші мектеп оқушыларын композициялық ойлау қабылеттерін бейнелеу өнері сабақтарында дамыту. М.: Прометей. 2005. - С. 221.
10. Аманжолов С. Организация творческих работ учащихся. Астана. ЕНУ. 2009. С. - 224.
11. Тәңірбергенов М. Бейнелеу өнерін оқыту әдістемесі. Шымкент. 2015 - 225 б.
12. Бейсенбаев С. Қазақ өнеріне этномәдени және мифологиялық көзқарас. // QAZAQTANY, 2/6. 2020. Шымкент. ОҚМУ, 197. - 202 б. ISSN 2708-0897.
14. Кузин В.С. Психология. Москва. Советский художник, 1980. - С. 286 с илл.
15. Петров В.О. Перформанс и хеппинг – основные жанры акционизма в искусстве XX века // Искусствоведение в контексте других наук в России и зарубежом: Сб.: Материалы Международной научной конференции. - М.: Lito, 2014. – С. 348-357.;
16. Кабжанова С.Ж. Рубеж веков. Этно ренессанс в произведениях казахских художников // Материалы международной конференции "Культура и искусство в условиях модернизации сознания. 20 окт. 2017." Алматы. Музей искусства им. А. Кастеева. 2017. - 34-39 с.
17. Шевцова А.А. Кочевники: мотив степи и дороги. В творчестве современных казахстанских художников // Материалы международной конференции "Культура и искусство в условиях модернизации сознания. 20 окт. 2017." Алматы. Музей искусства им. А. Кастеева. 2017. - 40-45 с.
18. Ералин Қ. Қазақстан бейнелеу өнеріндегі Абай образы. //Түркология. №6, 2020, - 136-149 б.

REFERENCES:

1. Medvedev L.G. formation of a graphic image on the work of the figure. Moscow: Prosveshchenie Publ., 1986. - P. 280.
2. Rostovtsev N.N. history of teaching methods of drawing. «I'm sorry,» he said. 1982. - 264. s II.
3. Mataev K.V. Priroda art form. Moscow, Nauka Publ., 1985.-P.154.
4. Panturin V.A. Khudozhestvensky image. Moscow, Moskovsky Gos. University. 1997. - P. 53.
5. Arnheim R. art and visual representation. M. Progress, 1974, P. 390
6. Alekhin A.I. language of artistic creativity. Moscow: Iskusstvo. 1982 - S. 87. S. ill.
7. Rostovtsev N.N. method of teaching fine art in school. «I'm sorry» he said. 1980. - 264. s II.
8. Lomov S.P. The Basis of the composition. Moscow City University. 2013. - p. 130.
9. Ignatiev S.E. Development of compositional thinking abilities of Primary School students in visual arts lessons. Moscow: Prometheus. 2005. - p. 221.
10. Amanzholov S. Organization of creative work of students. Astana. Penetration. 2009. p. - 224.
11. Tanirbergenov M. Methods of teaching Fine Arts.»No» she said. 2015 - 225 P.
12. Beisenbayev S. Ethno-cultural and mythological approach to Kazakh art. // QAZAQSTANY, 2/6. 2020. Shymkent. SKSU, 197. - 202 P. ISSN 2708-0897.
14. Kuzin V.S. Psychology. Moscow. Soviet khudozhnik, 1980. - p. 286 C ill.
15. Petrov V.O. Performance and happening - the main genres of corporatism in the art of the XX century // art in the context of other sciences in Russia and abroad: SB.: Materials of the international scientific conference. - Moscow: Lito, 2014. – C. 348 -357;
16. Kabzhanova S.Zh. Rubezh vekov. Ethno-renaissance in the productions of Kazakh artists. // Material of the International Conference "Culture and art in the context of modernization of consciousness. 20 Oct. 2017." Almaty. Museum of art. A. Kasteeva. 2017. - 34-39 P.
17. Shevtsova A.A. Kochevniki: motif stepi and roads. In the creation of modern Kazakh artists //materials of the International Conference "Culture and art under the conditions of modernization of consciousness. 20 Oct. 2017." Almaty. Museum of art. A. Kasteeva. 2017. - 40-45 p.
18. Yeralin K. The image of Abai in the visual arts of Kazakhstan. // Turkology. No.6, 2020, - P. 136-149.

Авторлар туралы мәліметтер:

Ералин Қуандық Ералыұлы - педагогика ғылымдарының докторы, «Бейнелеу өнері» кафедрасының профессоры, Х.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Б. Саттарханов даңғылы, Университет, Мағжан 10/1, 87012426195, Kuandikbei@mail.ru

Ералина Айгул Қуандыққызы - педагогика ғылымдарының кандидаты, «МД және арнайы педагогика» кафедрасының доценті, Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ., С. Қожанов көшесі 4/2; 87753054846, aika.erali@mail.ru

Сведения об авторах:

Ералин Қуандық Ералыұлы – доктор педагогических наук, профессор кафедры «Изобразительное искусство», Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави, Туркестан, проспект Б. Саттарханова, Университет, Мағжан 10/1, 87012426195, Kuandikbei@mail.ru

Ералина Айгул Қуандыққызы - кандидат педагогических наук, доцент кафедры «МД и специальная педагогика», Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, ул. С. Кожанова 4/2; 87753054846, aika.erali@mail.ru

Information about the authors:

Eralin Kuandyk Eralyuly - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the department "Fine Arts", A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Sattarkhanov avenue, University, Magzhan 10/1, 87012426195, Kuandikbei@mail.ru

Eralina Aigul Kuandykkyzy – Candidate of Pedagogical Sciences, associate Professor of the department "MD and Special Pedagogy", South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, 4/2 Kozhanov Street; 87753054846, aika.erali@mail.ru

ЖАКУПОВА А.Ж.¹, МАНКЕШ А.Е.²¹Абай ат. Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ. Қазақстан
(E-mail: ¹Zhakupova-84@bk.ru, ²a.mankesh@mail.ru)

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫ МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМДАРДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Аннотация. Мақалада мемлекетіміздің тарихи қалыптасу жолында дәстүрлі педагогикалық мәдениет, яғни этномәдени мұралар бүгінгі ұлттық сананы қалыптастырудың баға жетпес негізі екендігі айқындалған. Бүгінде педагогика практикасы өткен ғасырлардың қоғам қайраткерлерінің, ағартушы тұлғалардың шығармашылығы мен еңбектері, идеяларымен толысуда. Сондай-ақ қазақ қоғамының мәдени-ағару саласын дамытуда зор үлес қосқан Абай Құнанбайұлының табиғат туралы еңбектері талдана отырып, мән-мазмұны адалдыққа, шыншылдыққа, игілікті істерге шақырған идеялары қарастырылған. Абай шығармаларындағы табиғат сұлулығын, оның құпия сырын аша түсетін жыр жолдары бала жанына жағымды әсер қалдырғанындай, оларға экологиялық білім мен тәрбие беру құралы ретінде қарастыруға болатындығы көрсетілген. Қоршаған ортаны қорғауға қатысты мәселелерді бала жасына лайықты ұсына білуде және бала бойында табиғатқа деген қамқорлық, мейірімділік сияқты тәрбие дағдыларын меңгертуде педагогке үлкен міндеттер жүктелетіндігі сөзсіз. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының мәдени-ағару саласын дамытуда зор үлес қосқан Абай Құнанбайұлын бүгінгі ұрпақ ерекше қадір тұтады. Абай еңбектерінің мән-мазмұны адалдыққа, шыншылдыққа, игілікті істерге шақырған идеяларға бай, оны ұлттық болмысты қалыптастырудың баға жетпес көзі, мектепке дейінгі ұйымда тәрбиеленуші жас ұрпаққа үшін таным мен тәрбие құралы деп айтуға болады.

Түйіндеме сөздер: этномәдениет, ұлттық сана, экологиялық білім беру, экологиялық тәрбие, мектепке дейінгі білім беру, тәрбиеші-педагог.

ПРОИЗВЕДЕНИЯ АБАЯ КАК СРЕДСТВО ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ДОШКОЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

Аннотация: В статье определено, что традиционная педагогическая культура на пути исторического становления нашего государства, то есть этнокультурное наследие, является неоценимой основой формирования современного национального сознания. Сегодня педагогическая практика наполняется идеями, творчеством и творчеством общественных деятелей, просветителей прошлых веков. Также проанализированы труды Абая Кунанбайулы о природе, внесшие большой вклад в развитие культурно-просветительной сферы казахского общества, рассмотрены идеи, содержание которых призвано к честности, правдивости, благородству. В произведениях Абая показано, что красота природы, ее таинственные строки, как бы положительно повлияли на душу ребенка, могут рассматриваться как средство экологического образования и воспитания.

Ключевые слова: этнокультура, национальное сознание, экологическое образование, экологическое воспитание, дошкольное образование, педагог-воспитатель.

ABAI'S WORKS AS A MEANS OF ENVIRONMENTAL EDUCATION IN PRE-SCHOOL ORGANIZATIONS

Abstract: The article defines that traditional pedagogical culture on the way of the historical formation of our state, that is, ethno-cultural heritage, is an invaluable basis for the formation of modern national consciousness. Today, pedagogical practice is filled with ideas, creativity and creativity of public figures, educators of past centuries. Also analyzed the works of Abai Kunanbaiuly about nature, contributed to the development of the cultural and educational spheres of Kazakh society discussed ideas, the content of which is intended for honesty, truthfulness, generosity. Abai's works show that the beauty of nature, its mysterious lines, as if positively influenced the soul of the child, can be considered as a means of environmental education and upbringing.

Key words: ethnic culture, national consciousness, environmental education, environmental education, early childhood education, the teacher-kindergarten-teacher.

Кіріспе.

Қоғамдық сана мен ұлттық сананы қалыптастыруда қазақ халқының сан мың жылдық тарихындағы рухани мұраларды пайдаланудың қажеттілігі - тұлға қалыптастырудағы таным мен тәрбиенің жаңа бағдарын айқындауға мүмкіндік берді. Қазіргі білім мазмұнын жаңғырту үдерісінде әр ұлттың өзіне тән рухани өмірінің қайта саралануы мен өткен мәдени-тарихи мұраның білім мазмұнында толық ашылып берілуі бұл уақыт талабы.

Мемлекет басшысы Қ. Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Жолдауында 30 жылдық тәуелсіз тарихи жолы қалыптасқан көп ұлтты мемлекетіміздің саяси тұрақтылығы мен рухани-мәдени өркендеуінің негізгі идеяларының бірі қоғамдық-тарихта өзіндік із қалдырған ғұлама тұлғаларымыздың еңбектерін халық арасында кеңінен дәріптеу.

Бүгінгі «Әлеуметтік жаңғырудың жаңа кезеңіне» қадам басып отырған ҚР білім беру жүйелерінің оқу-тәрбие ісінің сапасын арттырудағы нақты қадамдарын жүзеге асыруда, еліміздің жас ұрпақ тәрбиесіне жауапты барша әлеуметтік білім ордалары өздерінің қоғамдық-педагогикалық миссияларын атқаруда басшылыққа алып, қолдайтыны сөзсіз [1]. Бұл ұрпаққа заман талабына сай және ұлттық құндылық ерекшелігі ескерілген білім мен тәрбие беруде мәдени мұраларымыздағы танымал тұлғалардың еңбектерін түрлі қырынан қайта жаңғырту керектігі педагогикалық мәселе болып отыр.

Мемлекетіміздің тарихи қалыптасу жолында дәстүрлі педагогикалық мәдениет, яғни этномәдени мұралар бүгінгі ұлттық сананы қалыптастырудың баға жетпес құралы. Сондықтан да бүгінде тарих, әдебиет, педагогика және психология, этнопедагогика мен этнопсихология ғылымдарының теориясы мен практикасында өткен ғасырлардың қоғам қайраткерлерінің, ағартушы тұлғалардың шығармашылығы мен еңбектері, идеяларымен толысуда.

Десекте, сөз болып отырған тарихи кезеңнің көрнекті өкілдері еңбектерін мектепке дейінгі ұйым тәрбиеленушілеріне меңгертуде кейбір қырларының әліде терең, жүйелі талданып, арнайы сараланып, бүгінгі уақыт талабына сай қайта қаралып, жаңа формата зерделеуді қажет етуде маңыздылығын көрсетіп отыр.

Талқылау. Өткен тарихымызға көз жүгірте отырсақ, XIX ғасыр қазақ халқының қоғамдық, әлеуметтік, саяси деңгейде өзекті өзгерістер кезеңі болды. Бұл кезең тарих сахнасына қоғамдық құлдық санадан арылу жолы ретінде - еңбек ете білу қабілетімен, әсіресе интеллектуалдық ақыл-ой еңбегіне, нақтылап айтар болсақ ғылым мен білімді еңбек етудің ең жоғары формасы ретінде насихаттаушы, ағартушылық идеялардың көшбасшылары: Ш. Уалиханұлы, Ы. Алтынсарин,

А. Құнанбайұлы, М.Ж. Көпейұлы, Ш. Құдайбердіұлы және т.б. есімдерін танытты.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының мәдени-ағарту саласын дамытуда зор үлес қосқан Абай Құнанбайұлын бүгінгі ұрпақ ерекше қадір тұтады. Абай еңбектерінің мән-мазмұны адалдыққа, шыншылдыққа, игілікті істерге шақырған идеяларға бай, оны ұлттық болмысты қалыптастырудың баға жетпес көзі, таным мен тәрбие құралы деп айтуға болады.

Ғ. Мүсірепов өз еңбегінде, ел болашағы үшін дүниеге келген өз заманынан анағұрлым биік тұратын, өз елінің қайғы-мұңын көтерген ұлы ақын екендігін жазып көрсеткен болатын. Бұл Абайдың өз халқын, елін, жерін шын сүйіп, адам бойындағы ар-намыс, еңбекқорлық, адалдық, бауырмалдық және т.б. асыл қасиеттерді дәріптеп, жаман әдеттен сақтандыруды мақсат еткен «толық адам» тәрбиесі жөніндегі идеясы еді.

Толық жетілген адам тәрбиесі, Ұлы ұстаздың ағартушылық көзқарасының алтын діңгегі, жас ұрпақты тәрбиелеудегі арман тілегі. Тұлға бойында адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру, адами болмысы бұзылмаған азамат тәрбиелеуде ерте жастан бастау алып, санасына сіңіруге талпындыру керектігі жайында өлеңдері мен қара сөздерінен айқын көруге болады.

Ақынның тәрбиелік мәні зор шығармаларының бір бағыты – табиғат лирикасы. Табиғат ақынның өзіндік қалыптасуына түрткі болғанындай, оның өмірдегі, табиғаттағы көркемдікті өте нәзік сезіне біліп, оны шебер бейнелеп жаза білуі арқылы өскелең ұрпақ бойында экологиялық құндылықтарды қалыптастыруда да маңызы зор.

Көшпелі тұрмыс кешкен қазақ халқы өзінің барлық ақыл-ойы мен болмысын табиғатпен етене байланыстыра білген. Табиғат алдында өздерін жауапты санағаны соншалық, обал мен сауап, ынсап пен қанағат сияқты дала заңдылығын табиғат қорғаудың басты ұстанымы ретінде қараған. Табиғаттағы барлық жан-жануарларды киелі санап, өзен көл жағаларын таза ұстағап, бұлақ көрсе көзін ашып, табиғатқа көрсетілуі тиіс қамқорлықты отбасындағы тәрбиеден бастауды мақсат тұтқан.

Алайда, бүгінгі әлемдік проблемаға айналып отырған экология мәселесі барша халықты ерекше толғандырып отырғаны белгілі. Осыған байланысты қоғам алдында жас ұрпаққа экологиялық тәрбие мен білім беру мәселелеріне ерекше көңіл бөлу қажеттігі туындайды.

Осы тұрғыда, алғашқы рет мектеп жасына дейінгі балаларға экологиялық тәрбие берудің бағдарламасын дайындаған, профессор А.Е. Манкеш, «Қазіргі таңда ұлы Абайдың табиғатты жырлаған көркем туындыларының уақыт өткен сайын бағасы арта түсуде. Табиғат сұлулығын, оның құпия сырын аша түсетін жыр жолдары бала жанына жағымды әсер қалдырып, оларға

экологиялық, эстетикалық тәлім-тәрбие беруде таптырмас құралға айналып отыр. Табиғаттың кербез келбеті мен сұлу көрінісінің әр тұстарын дәл қалпында бере білген Абай адамдарды табиғат аясында оғаш мінез, жат қылық көрсетпейтіндей сезімде тәрбиелеуге үн қосады» - деп тұжырымдаған болатын [2].

Абай, сылдырап аққан бұлақтан, мамыражай жаздан, тіпті қаһарлы қыстан да сұлулық іздей білген. Осылайша табиғат көріністерін, суреттеп қана қоймай, оған көптеген өлең жолдарын да арнаған. Күзді - жыл мезгілінің ішіндегі ең бір сұлу және байлықтың символына теңесе, қысты - тазалық пен пәктіктің белгісі ретінде көре білді. Күзде барлығы қыстың қамын ойлап, жаз бойы бағып - қаққанын жинай бастайды. Сөйтіп, күз өзінің қоңырқайлығын, әсемдігін қысқа беріп, жер бетін аппақ көрпемен оранғандай күйге түседі. Мәселен, Абайдың «Қыс» өлеңіндегі:

Әуес көріп жүгірген жас балалар,
Беті-қолы домбығып, үсік шалды.

Шидем мен тон қабаттап киген малшы,

Бет қарауға шыдамай теріс айналды. - деп қыс мезгілінің қаһарлы суықтығын көрсете отырып, қыс мезгіліне деген көзқараста әр жастың өзіндік ерекшелігін қатар бейнелеп тұр.

Ал, «Жаз» өлеңінде:

Жаздыгүн шілде болғанда,
Көкорай шалғын, бәйшешек.

Ұзарып өсіп толғанда,

Күркіреп жатқан өзенге,

Көшіп ауыл қонғанда. - деген жыр жолдарынан, жадыраған жаз мезгілінен қуаныштың, сүйіспеншіліктің, жылылықтың лебі есіп, тұратынын аңғартады. Адамзаттың табиғатпен, жан-жануармен қайнап жатқан керемет өмір салтын сипаттай отырып байланысындырады.

Сондай-ақ, көктем мезгіліне арналған «Жазғытұры» өлеңінен:

Көл жағалай мамырлап аққу менен қаз,

Жұмыртқа іздеп, жүгіріп балалар, мәз.

Ұшқыр атпен зырлатып тастағанда

Жарқ-жұрқ етіп ілінер көк дауылпаз. - деп тіршілік атаулының жанданып, қыс бойы қардың астында жатқан барлық табиғат байлығының бой көтеріп, жаңару кезеңін еске түсіреді.

Біз, Абайдың табиғат лирикасы тақырыбындағы шығармаларынан, адам баласының табиғаттың сұлулығынан бойына қуат, жүрегіне шуақ ала отырып, аса зор іңкәрлік сезімге бөленетінін, одан өмірлік қуат көзін алып, нәрленетіндігін байқаймыз. Осылайша, табиғаттың сан алуан құпия сырларын ұға білген ақын Абайдың, қазіргі таңдағы дүние жүзілік проблема болып отырған «табиғат ананы» қорғап сақтау керектігіне, сол заманда тәрбиелік терең мәнді ғылыми тұжырым жасай білгендігін де аңғарамыз.

Абайдың философиялық ой тұжырымға толы еңбегі қара сөздеріндегі табиғат туралы ой-пікірлері, оның табиғат заңдылықтарын терең пайым-

дай алуымен бірге оған байланысты көзқарастарын да танытады. Ол табиғаттың бар байлығын адам баласының аузына тосып, таусылмас азық болып отырғандығын көрсете келіп, «Кім өзіне махаббат қылса, сен де оған махаббат қылмағың парыз», - деп өскелең ұрпақты табиғат-ананы сүйе білуге үндейді [2].

Біз бүгінде мектепке дейінгі ұйымдардағы балаларға экологиялық тәрбие беруде Абайдың жыл мезгілдеріне арналған «Қыс», «Жазғытұры», «Күз», «Жаз» өлеңдері жүрегі таза, табиғатқа қамқор тұлға қалыптастырудың бастау көзі деп білеміз. Табиғаттағы әсемдік пен сұлулықтың үйлесімінен, бала мінезінің көркемдігін тәрбиелеп, санасының ойлау, пайымдау қабілетін арттыратындығын айқын аңғаруға болады.

Абай мұрасын зерделеп ашуда, әсіресе ақынның табиғатқа деген сүйіспеншілігін, оның табиғатпен тұтастығын көрсетуде, Қ. Жұмалиевтің «Абайдың табиғат лирикасы» мақаласында жан-жақты талдау жасалғандығын көруге болады. Мысалға, «Желсіз түнде жарық ай»:

Желсіз түнде жарық ай

Сәулесі суда дірілдеп,

Ауылдың жаны терең сай,

Тасыған өзен гүрілдеп.

Ақын Абай табиғаттағы ең қарапайым құбылысты суреттесе де, ондағы әсем сөздердің тізбегінен шындық бейнесін көруге болады. Үзіндіде келтірген өлең жолдарын оқи отырып та, сол мезеттегі табиғат суреті көз алдында тұратындығы шындық. Өйткені ақын өз өлеңдерінде табиғаттың тек жалаң суретін айтып беріп ғана қоймайды, оны адамның өмір тіршілігімен байланыстыра біледі және оның көрінісін талдап өтеді. Мал бағумен күн көріп, көшіп-қонып жүрген қазақ елінің өмір шындығын дәлме-дәл көрсетіп, жылдың әрбір мезгілінің мал баққан берекелі елге қандай әсер ететіндігін баяндаған [4].

Материалдар мен әдістер. Қоршаған ортаны қорғауға қатысты мәселелерді бала жасына лайықты ұсына білуде және бала бойында табиғатқа деген қамқорлық, мейірімділік сияқты тәрбие дағдыларын меңгертуде педагогке үлкен міндеттер жүктелетіндігі сөзсіз.

Қазіргі таңда балаларға экологиялық білім мен тәрбие беруде тәрбиеші-педагогтің біліктілігі мен жаңа технологияларды игеруіне байланысты болары анық. Тәрбиеші-педагогтің экологиялық біліктілігі арқылы балалармен ұжымдық, топтық және жеке жұмыс жасауда ойын үдерісімен байланысты.

Ойын арқылы оқыту экологиялық білім мен тәрбие беруді ұйымдастыру технологиясы десекте болады. Экологиялық ойынның өзіндік ерекшеліктері бар. Экологиялық ойын мақсаты – балаларды шапшаңдыққа, тапқырлыққа үйрете отырып, жаратылыстану негізіндегі танымдық білімдерін кеңейту, табиғаттағы құбылыстардың айырмашылығы мен ерекшеліктерін ажырата бі-

луге үйрету.

Ұйымдастырылған оқу қызметтерінде, мақсатты серуен кезінде экологиялық ойындарда Абай шығармаларын байланыстыра қолдану көп жетістіктерге жеткізеді. Сол арқылы баланың тілін ұстартып, ақыл-ойын, адамгершілігін, эстетикалық талғамын қалыптастыруға мүмкіншілік туады.

Мектепке дейінгі экологиялық білім беру мен тәрбие міндетіндеттерін мемлекеттік жалпыға міндетті стандартқа сай жоспарлау арқылы іске асырылады:

- Ұйымдастырылған оқу қызметі (бес білім беру салалары бойынша)

- Вариативтік қосымшалар

- Арнайы мақсаттағы жоспарлан экскурсиялар.

- Мерекелік іс-шаралар

- Бос уақыттардағы кітап оқу

- Маусымдық көрмелер мен табиғат бұрыштары

- Еңбек іс-әрекеттері арқылы көгалдандыру жұмыстары

- Зерттеу іс-әрекеттері арқылы бақылау, тәжірибелер

- Дидактикалық негізде ұйымдастырылған ойындар

Оқу нәтижелеріне бағдарланған мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мазмұнына сәйкес «Қатынас» білім беру саласы тәрбиеленушілердің әр түрлі балалық іс-әрекетінде Қазақстан халқының мәдениетімен танысу арқылы ауызекі және байланыстырып сөйлеуді, мәнерлеп оқу мен мазмұндауды дамыта отырып, сөздік қорын байыту болса, «Таным» білім беру саласының мақсаты бойынша мектеп жасына дейінгі баланың жеке тұлғасын қоршаған әлеммен таныстыра отырып, қоршаған ортаны қорғау іс-әрекетінің қарапайым дағдыларын меңгеруі және табиғи және қалдық материалдар туралы, тірі және өлі табиғат заттары мен құбылыстары жөнінде түсінік қалыптастыру болып табылады [5].

Нәтижелер. Мектепке дейінгі ұйымдардағы экологиялық тәрбие берудің басты мақсаты - балаларды табиғаттың әсемдігін көріп түсіне, тірі табиғатқа қамқор бола білуге үйрету және экология саласы бойынша нақты білім беріп, аймақта қолданылатын табиғат ресурстарының шектеулі екенін түсіндіру қажет. Біз баланы табиғатты пайдаланып қана қоймай, оған қамқор болуға, оны күтіп аялауға үйретуіміз керек, ендеше экологиялық білім берудің басты міндеттері:

- өсімдіктермен жануарларды күте білу дағдыларын қалыптастыру;

- қоршаған ортада алған әсерлерін жеткізе білу, эмоциялық көңіл-күйлерін басқара білу дағдыларын жетілдіру;

- табиғатты қорғай білуді жүйелі түрде жүзеге асыру, табиғат пен бала арасында оңтайлы қарым-қатынас орнату;

- табиғат аясында пайдалы іс-әрекеттерді, белсенді атқару.

Экологиялық мәдениет негіздері бойынша мектепке дейінгі балалардың танымдық дағдылары:

- Табиғат әлемін жағымды қабылдайды, қоршаған ортадағы өсімдіктер мен жануарларды аңғарады.

- Тіршілік иелерін, өсімдіктерді ажырата алады, оларға қызығушылық танытады.

- Жануарлар әлеміне мейірімділік пен ұқыптылық танытады.

- Ересектердің көмегімен өсімдіктерді күтіп баптау бойынша қарапайым еңбек дағдыларын орындай алады.

- Табиғатта өзін-өзі ұстаудың кейбір нормаларын меңгереді.

- Қоршаған әлемнің алуан түрлілігін түсінеді. Өсімдіктердің белгілерін, қасиеттерін, олардың тіршілік ортасын біледі. Табиғат бұрышын мекеңдеушілерге күтім жасай алады.

Мектепке дейінгі ұйымдарда жоғарыда көрсетілген мақсат-міндеттерді іске асыруда танымдық дағдыларын қалыптастыру - экологиялық білім мен тәрбие жұмысын ұйымдастырудың негізгі формалары: бақылау, серуен, топсаяхат, оқыту іс-әрекеттері кезінде жүргізіледі. Тәрбиеші-педагогтердің табиғи нысандар мен табиғат құбылыстарын бақылауды ұйымдастыру кезінде, балаларды табиғатпен таныстыруда, Абай шығармаларын экологиялық білім мен тәрбие беру құралы ретінде пайдалану - жас балалардың рухани адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру, «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясына негізделген болып есептеледі. Мектепке дейінгі ұйымда тәрбиеленуші балалар «Қатынас» білім беру саласы бойынша:

- Қазақстан халқының мәдениетімен, салт-дәстүрлерімен таныстыру арқылы ауызекі және байланыстырып сөйлеуді,

- мәнерлеп оқу мен мазмұндауды дамытуды, тілдің дыбыстық мәдениетін тәрбиелеуді,

- белсенді сөздік қорын байытуды ғана үйретуді ғана қамтымайды.

Балалардың табиғатқа деген сүйіспеншілігін дамыту мақсатында табиғатпен таныстыру, яғни табиғатты қорғау-экологиялық тәрбие жұмысымен ұштастырылады [6].

Мектепке дейінгі ұйымдағы экологиялық білім мен тәрбие үздіксіз білім беру қағидатымен іске асырылады. Ол балаларға табиғатпен таныстырудан бастау алып, тірі табиғат туралы ұғымдарын кеңейтіп, тірі организмдердің қоршаған ортамен байланысын, өмір сүру заңдылықтарын үйретумен сипатталады [7].

Бала өміріндегі жағымды қуанышқа толы сәттер өмірлік есте қалады. Ол болашақта өз туған өлкесінің табиғатын сүюде, оны аялап қорғауда, табиғат алдындағы жауапкершілігін сезінуде жағымды бағыт берері анық.

Сондай-ақ, жас балалардың тұлғалық және зияткерлік даярлығын қамтамасыз ету болып табылады. Себебі оқу іс-әрекетінде немесе табиғат бұрышын қызықтап тамашалау кезінде, балалардың таза ауада серуендеуде, арнайы демалыс бақтарына саяхат жасауда көз тартар әдемі гүлдер мен ағаштар арасында болуы кезінде Абай шығармаларын әсем әуенге қосып айтуы көтеріңкі көңіл-күймен қатар, табиғат сұлулығын сезіне білуіне зор әсер ететіні анық.

Мектепке дейінгі экологиялық білім мен тәрбие беру баланың табиғатқа қызығушылығын ескере отырып қоршаған ортасын бағалай білуге және оған дұрыс қарауға үйретуге қалыптастыру. Экологияға деген сүйіспеншілік, бұл табиғатсыз тіршілік жоқ екендігін түсінуі. Экологиялық білім мен тәрбие адамгершілік тәрбиесімен тығыз байланысты. Ал Абай шығармасының негізінде адамгершілік құндылықтарда.

Абай адамгершілік формуласы: «Адам бол!» Оның түсінігінде адам ақыл мен адамгершілікті, еңбекқорлық пен білім, достық пен махаббатты біріктіруі керек. Ол күн мен айдың аспан безендіруі екенін еске салудан шаршамады; ормандар мен жидектер — бұл таулардың безендірілуі, ал жердің безендірілуі — адам [8]. Абай адамның ең жоғары адамгершілік құндылығы оның білім-

ге деген құштарлығы, парасаттылық, саналылық және өзін-өзі тәрбиелеуі [9].

Қорытынды. Экологиялық білім берудің мақсаты адамның табиғи процестерге ойланбастан араласуының теріс әсерін сезіну, сауатты шешімдер қабылдау үшін қажетті белгілі бір білімі, шеберлігі мен дағдысы бар экологиялық сауатты ұрпақты дайындау болып табылады. Соның ішінде мектеп жасына дейінгі балаларға экологиялық білім беруге байланысты жаңа педагогикалық идеяларды қабылдау мен дамыту керек деп есептейміз.

Табиғат – адам үшін жайлы мекен, барлық игіліктің бастауы. Демек, табиғи қуат көздерін орнымен пайдаланып, сұлу табиғаттың әсемдігін сақтап, қоршаған ортамен үйлесімді өмір сүру, қазіргі таңда мектеп жасына дейінгі баладан бастап, барша адамзаттың басты міндеті деп білеміз.

Мектепке дейінгі ұйымда тәрбиеленуші балаларға Абай шығармалары арқылы экологиялық білім мен тәрбие берудің маңызы зор. Өйткені Абай шығармалары - табиғаттың таңғажайып құбылыстарымен таныстыру, олардың мән-мағынасын ұғындыруда балалардың дүниетанымын кеңейте түсуде, табиғаттың сұлулығына, байлығына тамсану, қызығу, оларды аялай білуге тәрбиелейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қ. Тоқаевтің Қазақстан халқына жолдауы: «Сындарлы қоғамдық диалог - Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» // https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyн-kazakstan-halkyna-zholdauy
2. А. Манкеш. Экологиялық білім берудің теориясы мен әдістемесі. Оқу құралы. «Ұлағат», 2017 ж. – 148 б.
3. Әлімбаева А.А. «Абай Құнанбайұлының педагогикалық көзқарастары». Алматы: Абай ат.Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, 2020 ж. – 13 б.;
4. Қ. Жұмалиев. Абайдың табиғат лирикасы. // <https://abai.kz/post/17580>
5. Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттары. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017669>
6. Р. Керімбаева. «Табиғат.Бала.Тәрбие». Отбасы және балабақша - 1997 №1. 50-52 б.
7. З. Қалықбаева. «Табиғат-тал бесігің». Отбасы және балабақша-1995 №6. 30 б.
8. Орынбеков М.С. Абайдың философиялық көзқарастары. — Алматы: Ғылым, — 334 б.
9. Ж.А. Оразбаева. Заманауи әлемдегі ғылым мен білім. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция. №6 том. Қарағанды 2015, 109-113 б.
10. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу бағдарламасы. Астана 2016 ж.
11. Жакупова А.Ж. Манкеш А.Е. Мектепке дейінгі ұйым мамандарының экологиялық құзыреттілігін дамытудың педагогикалық және психологиялық негізі. //Хабаршы. Педагогика ғылымдар сериясы. №4(64), 2019 ж. 257-6.

Авторлар туралы мәліметтер:

Жакупова Алтынай Жұмабекқызы - Абай ат. Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Педагогика ғылымдарының магистрі, докторант, Алматы қ., Жетысу-2 ықшам ауд. 45, Тел: 87753691084, Zhakupova-84@bk.ru

Манкеш Аксауле Ерженбайқызы - Абай ат. Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Алматы қ. Наурызбай Батыр ауд., 3. Белибаева 7. Тел: 87757272711, a.mankesh@mail.ru

Сведения об авторах:

Жакупова Алтынай Жумабекқызы - Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, Магистр педагогических наук, докторант, г. Алматы, Жетысу-2 мкр 45, Тел: 87753691084 Zhakupova-84@bk.ru

Манкеш Аксауле Ерженбайқызы - Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, Доктор педагогических наук, профессор, г. Алматы, район Наурызбай Батыра, 3. Белибаева 7, Тел: 87757272711 a.mankesh@mail.ru

Information about the authors:

Zhakupova Altynay Zhumabekkyzy - Abai Kazakh National pedagogical university, Master of Pedagogical Sciences, doctoral candidate, Almaty city, Znetysu-2 microdistrict 45, Telephone: 87753691084 Zhakupova-84@bk.ru

Mankesh Aksaule Erzhenbaykyzy - Abai Kazakh National pedagogical university, Doctor of Pedagogical Sciences, professor, Almaty city, Nauryzbay Batyr district, Z. Belibayva 7, Telephone: 87757272711 a.mankesh@mail.ru

ЖУКЕНОВА Г.Б.¹, КОЖАХМЕТОВА Д.М.²^{1,2}Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан
(E – mail ¹:gulpara69@mail.ru, ²bazhenova.dana@mail.ru)

СОПРОВОЖДЕНИЕ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ В УСЛОВИЯХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. В Казахстане, с момента вхождения в рыночные отношения, наблюдаются некоторые ухудшения социального положения детей, имеющих особые образовательные потребности. При этом можно отметить, что у данной категории населения возросли потребности в социальных и образовательных услугах. Но внешние факторы такие, как образовательные институты, городская инфраструктура пока еще не способны ответить на подобные вызовы. Большую роль в данном вопросе играет субъективный фактор, то есть непонимание управленцами важности социальных аспектов поддержки и включения детей с нарушениями физических функций в общество. Важно, чтобы педагоги, психологи и все те, кто работают в социальной сфере, осознавали, что не только забота и опека, но и создание благоприятных условий для самостоятельной жизнедеятельности детей с ограниченными возможностями, является важнейшим инструментом их социальной интеграции в общество. В связи с ростом числа детей с нарушениями опорно-двигательного аппарата, особенно в области образования, социализации и интеграции детей с ограниченными возможностями, социально-педагогическая поддержка является одним из приоритетов развития страны,

Ключевые слова: дети, дети с особыми потребностями, опорно-двигательный аппарат, дети с нарушением опорно-двигательного аппарата, общеобразовательная организация, сопровождение, потребность.

ЕРЕКШЕ ҚАЗЕТТІЛІКТЕРІ БАР БАЛАЛАРДЫ САТЫП АЛУ БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНЫҢ ШАРТТАРЫНДА ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ

Аннотация. Қазақстанда нарықтық қатынастарға кірген сәттен бастап ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың әлеуметтік жағдайының нашарлауы байқалады. Бұл ретте халықтың осы санатында әлеуметтік және білім беру қызметтеріне қажеттіліктерінің артқанын атап өтуге болады. Бірақ білім беру институттары, қалалық инфрақұрылым секілді сыртқы факторлар мұндай сын-қатерлерге әлі де жауап бере алмайды. Бұл мәселеде субъективті фактор, яғни менеджерлердің физикалық функциялары бұзылған балаларды қолдаудың және қоғамға қосудың әлеуметтік аспектілерінің маңыздылығын түсінбеуі үлкен рөл атқарады. Педагогтер, психологтар және әлеуметтік салада жұмыс істейтіндердің барлығы қамқорлыққа алу және қамқорлық көрсету ғана емес, мүмкіндігі шектеулі балалардың өз бетінше өмір сүруі үшін қолайлы жағдай жасаудың олардың қоғамға әлеуметтік кірігуінің маңызды құралы екендігін ұғынуы маңызды. Тірек-қимыл аппараты бұзылған балалар санының жыл сайын артуына байланысты әсіресе, білім беру саласында мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтендіру және ықпалдастыру, әлеуметтік-педагогикалық қолдау қоғам дамуының басым бағыттарының бірі болып табылады.

Түйіндемe сөздер: балалар, ерекше қажеттіліктері бар балалар, тірек-қимыл аппараты, тірек-қимыл аппараты бұзылған балалар, жалпы білім беру ұйымы, сүйемелдеу, қажеттілік.

ACCOMPANYING CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS IN THE CONDITIONS OF EDUCATIONAL ORGANIZATIONS REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. In Kazakhstan, since the transition to market relations, some state of the social status of children has been observed. At the same time, it can be noted that this category of the population has increased needs for social and educational services. But external factors: educational institutions, urban infrastructure are not yet capable of responding to such challenges. A large role in this issue is played by the subjective factor, that is, the lack of understanding by managers of the importance of social aspects of support and inclusion of children with disabilities in society. It is important that teachers, psychologists and all those who work in the social sphere realize that not only care and guardianship, but also the creation of favorable conditions for the independent life of children with disabilities is the most important tool

for their social integration into society. Due to the fact that the number of children with musculoskeletal disorders is increasing every year, issues related to social and pedagogical support for this category of citizens are undoubtedly relevant, especially at this stage of state development, specifically in the field of education, when one of the priority areas is the socialization and integration of children with certain disabilities into the life and activities of society.

Key words: children, children with special needs, musculoskeletal system, children with musculoskeletal disorders, general education organization, support, need.

Введение. Реформирование казахстанского общества значительно обострило социальные проблемы общества, особенно касающиеся наиболее уязвимых его категорий, в том числе детей с физическими и психоэмоциональными нарушениями. В этой связи, одной из наиболее важных задач на современном этапе становится повышение эффективности социально-педагогической поддержки детей, имеющих ограниченные возможности.

По статистическим данным, сегодня в Казахстане проживает 680 тысяч людей с нарушением здоровья, из которых 87 тысяч детей в возрасте до 18 лет, что составляет 1,5% от общей численности детского населения, в том числе с нарушением передвижения – 28 тысяч, пользующиеся инвалидными колясками – 1,4 тысячи детей [1].

Педагогическая деятельность с данной группой детей недостаточно разработана, поскольку основное внимание специалистов, с одной стороны, привлекают дети со сложными психофизическими нарушениями, с другой, учителя ориентированы на здоровых учеников. Такие дети нуждаются в восстановлении нарушенной гармонии и целостности личности, их интеграция в общество требует усиления социально-педагогического сопровождения, чему способствует эффективная организация реабилитационного процесса, включающего как образовательно-воспитательную деятельность, так и лечебно-профилактические мероприятия.

На сегодня, Законодательством РК, в соответствии с основополагающими международными документами в области образования предусматривается принцип равных прав на образование для детей с ограниченными возможностями в развитии [2].

Таким образом, согласно государственной программы образования на 2011-2020 годы, одной из приоритетных задач является развитие системы инклюзивного образования.

В 2015 году уже были разработаны модульные программы интегрированного обучения детей с ограниченными возможностями, а также правила интегрированного обучения детей с ограниченными возможностями в общеобразовательной среде, определены формы интеграции и правила организации дистанционного образования для детей с различными нарушениями.

К 2020 году в школах были установлены подъемные устройства, пандусы, специальные приспособления в санитарных комнатах и учебные классы были оснащены необходимыми компенсаторными средствами.

К 2030 году, в штат общеобразовательных организаций страны будут введены специалисты, которые будут заниматься психологическим со-

провождением детей, нуждающихся в поддержке и помощи в социализации. Дети, вынужденные в силу своих физиологических особенностей, обучаться на дому, будут обеспечены необходимым компьютерным обеспечением с учетом индивидуальных потребностей.

Таким образом, исходя из вышеперечисленного, государство, несомненно, предпринимает меры по улучшению ситуации, касающейся положения детей с нарушением развития, в обществе. Но, принимая во внимание сложившуюся ситуацию в стране на данный момент, мы можем наблюдать некий диссонанс между теорией и практикой. Причиной такого расхождения на наш взгляд является недостаточная вовлеченность семей, имеющих детей с различного рода отклонениями, в процесс социализации, а также отсутствие систематизированной, структурированной базы, посредством которой можно было бы определить степень физического отклонения ребенка, его потребностей, а также уровень необходимой социально-педагогической поддержки.

Методология исследования. Методологическую основу исследования составили: современные теоретические достижения психологии об объективных законах развития психики, об общих и специфических закономерностях психического развития ребенка (Л.И. Божович, Л.С. Выготский, Д.Б. Эльконин и др.); положения теории деятельности (А.Н. Леонтьев, А.В. Петровский), их применение для исследования психосоматических явлений, телесности человека (В.В. Николаева, Г.А. Арина, Н.А. Коваленко и др.); положение о единстве природы механизмов психического развития, действующих в норме и патологии (Б.В. Зейгарник, Б.С. Братусь); общенаучный принцип системного подхода к изучению личности и деятельности (Б.Г. Ананьев, В.А. Сластенин, П.Г. Щедровицкий и др.); концепции, раскрывающие единство законов развития нормального и аномального ребенка и ведущую роль обучения (Т.А. Власова, Е.Е. Дмитриева, Т.Н. Князева, А.Р. Лурия, В.В. Ткачева и др.) системный подход к изучению ребенка с нарушениями в развитии (Л.А. Данилова, Е.С. Иванова, В.В. Лебединский, И.Ю. Левченко, В.В. Николаева и др.).

Результаты исследования. К настоящему времени в литературе накоплен значительный материал об особенностях детей с нарушениями опорно-двигательного аппарата, среди которых наиболее распространенным заболеванием является детский церебральный паралич (ДЦП).

Для наиболее полного представления о проблемах социально-педагогической поддержки детей с физиологическими нарушениями необходимо также учесть и опыт зарубежных стран.

В исследованиях зарубежных ученых представлен комплексный подход к их изучению ранней специализированной медицинской, психолого-педагогической помощи и реабилитации (Р.Я. Абрамович-Лехтман, Е.А. Алексеева, Е.Ф. Архипова, М.В. Вагина, М.И. Ипполитова, Н.Ф. Дементьева, Е.Ю. Шаталова, А.Я. Соболев, А.Е. Шапошников, Ф.И. Шоев, Э. Русел, Р. Уэбстер, П. Блэчфорд, К. Роджерс, К. Форлин, Л.М. Джон и др.).

Социальные аспекты инклюзивного обучения детей с ОВЗ рассматриваются в работах зарубежных и отечественных авторов (Е.Л. Гончарова, Е.Е. Дмитриева, Н.А. Киселева, Е.В. Кулагина, Н.Н. Малофеев, Н.М. Назарова, О.С. Никольская, Т.Н. Карякина, М.Н. Хусаинова, Е.Р. Ярская-Смирнова, О.А. Шабанова, З.А. Мовкебаева, А.К. Сатова, А.К. Рсалдинова и др.).

С.С. Жубакова, Б.С. Байменова рассматривают пути направления и особенности развития компетенций будущих специалистов в условиях инклюзивного образования и анализируют труды ряда зарубежных ученых, занимавшихся вопросами компетентности, в том числе исследования казахстанских ученых, внесших вклад в развитие подготовки профессиональных кадров, способствовали решению проблемы. По мнению ученых, для раскрытия сущности и содержания компетенции необходимо рассматривать понятия «профессиональная компетентность педагога», «инклюзивная компетентность» и «профессиональная компетентность» в различных аспектах. Это способствует исследовать возможности использования инновационных технологий, активных методов и средств, используемых для развития компетенций будущего специалиста в процессе инклюзивного образования [3].

Усвоение детьми с нарушением развития социального опыта, принятие их в существующую систему общественных отношений требует от общества и государства определенных дополнительных мер, средств и усилий (это могут быть специальные программы, специальные центры по реабилитации, специальные учебные заведения и т.д.). Но разработка этих мер должна основываться на знании закономерностей, задач, сущности процесса социально-педагогической поддержки. Таким образом, проведенные исследования в данной области являются неотъемлемой частью развития социально-педагогической поддержки детей с особыми потребностями в мире.

Реализация политики инклюзивного образования в Казахстане началась в 2011 году в рамках государственной программы 2011-2020 и к настоящему времени достигнуты существенные результаты [4].

Одним из первых шагов на пути к инклюзивному образованию является разработка правил финансирования, в котором предусмотрен более высокий коэффициент на ребенка с ограниченными возможностями, а также внедрение курса «Инклюзивное образование» для педагогических специальностей [5].

Дискуссия (Обсуждение результатов). На сегодняшний день, в Казахстане особые образова-

тельные потребности, вызываемые у школьников с нарушениями психофизического, а также эмоционального развития, удовлетворяются в полном объеме только в специальных школах. В них обучаются 14,2% от общего числа обучающихся, имеющих заключение и рекомендации ПМПК. Остальные школьники этой категории, а также школьники, трудности в обучении у которых вызваны другими причинами, обучаются в общеобразовательных школах страны, где пока не обеспечивается надлежащее психолого-педагогическое сопровождение, в том числе по причине не разработанности организационно-методических вопросов.

Казахстан ратифицировал Конвенции ООН «О правах инвалидов» (в 2016 году) и «О борьбе с дискриминацией в области образования» (в 2017 году), тем самым продемонстрировал политическую волю в обеспечении прав на получение образования каждым гражданином без какой-либо дискриминации. В соответствии с основными положениями Конвенций, Казахстан обязуется обеспечить инклюзивное образование на всех образовательных уровнях. Школа обязана предоставить обучающемуся с особыми образовательными потребностями все необходимые условия и услуги для успешного обучения, исходя из его индивидуальных потребностей [6].

Также законодательством РК в области образования закреплены следующие пункты:

- права родителей на выбор организации образования с учетом желаний, индивидуальных склонностей и особенностей ребенка, на получение консультативной помощи по проблемам обучения и воспитания своих детей в психолого-медико-педагогических консультациях [7, гл. 6, ст. 49].

- право ребенка обучаться в школе по месту жительства, в том числе и для детей с особыми образовательными потребностями [7, Гл. 5, ст. 26, п.2].

- право детей на обучение в рамках государственных общеобязательных стандартов образования по индивидуальным учебным планам, сокращенным образовательным программам по решению совета организации образования [7, гл. 6, ст. 47; п. 4].

- ответственность органов местной исполнительной власти в области образования по созданию в организациях образования специальных условий для получения образования лицами (детьми) с особыми образовательными потребностями [7, гл. 2, ст. 6, п. 21].

- детям, проживающим на обслуживаемой территории, не может быть отказано в приеме в соответствующую организацию образования [8].

В рамках этой программы, с помощью общественных объединений и частных фондов создаются материально-технические условия для поддержки учеников в образовательном процессе, также в штаты общеобразовательных школ различных регионов страны уже включаются единицы специалистов психолого-педагогического сопровождения (специальные педагоги, логопеды, психологи, воспитатели).

Организации среднего образования при сопровождения детей с особыми потребностями включают их в учебный процесс школы (в зависимости от вида нарушений развития в обычный или специальный класс), а также деятельность этих организаций включает в себя следующее:

- обучение школьников в обычном классе может быть организовано по общеобразовательной или индивидуальной учебной программе;

- для детей с особыми образовательными потребностями, обучающихся в обычных и (или) специальных классах, предполагается проведение индивидуальных и/или групповых занятий со специальными педагогами (олигофренопедагог, сурдопедагог, тифлопедагог, логопед) [9, Прилож. 2, п. 25];

- обучение в специальном классе (для детей с нарушениями психофизического развития) проводится по специальным учебным планам и программам соответствующего типа, которые в установленном порядке утверждены Министерством образования и науки РК [10, с. 9 -12];

- дети с определенными нарушениями развития обучаются, как и посредством обычных методов, которые применяются педагогов для всего класса, так и при помощи специальных, альтернативных методик, адаптирующиеся под индивидуальные особенности ученика [11, с. 22].

В школах страны повсеместно создана безбарьерная зона, то есть, обеспечен физический доступ детей в учреждение: подвоз, пандусы, перила, подъемники, специально оборудовано учебное место и места общественного пользования. В учебном процессе обучающиеся с ог-

раниченной мобильностью, нарушениями слуха, зрения, речи используют индивидуальные технические и компенсаторные средства, полученные в установленном порядке в соответствии с Перечнем компенсаторных, технических и вспомогательных средств, утвержденных Министерством труда и социальной защиты населения Республики Казахстан [12].

Общеобразовательные школы для обучения и поддержки, обучающихся с ООП приобретают и используют различные компенсаторные, технические средства, развивающее оборудование в соответствии с Нормами оснащения оборудованием и мебелью организаций дошкольного, среднего образования, а также специальных организаций образования [13].

Все общеобразовательные учреждения, реализующие инклюзивное образование имеют у себя специальный кабинет психолого-педагогической поддержки. В них проводятся индивидуальные, подгрупповые занятия специалистами по расписанию во внеурочное время: психологом, логопедом, специальным педагогом; уроки по отдельным учебным предметам для тех обучающихся с ООП, которые по различным причинам не могут усваивать учебный материал в классе. Уроки в соответствии с сокращенными или индивидуальными программами ведут специалисты службы психолого-педагогического сопровождения, которые используют специальные или альтернативные методы и приемы обучения, специальные учебники или пособия индивидуальный дидактический материал (см. Рис.1).

Рисунок 1 - Альтернативные методики, адаптирующиеся под индивидуальные особенности ученика.

В своей деятельности специалисты могут использовать специальные методы обучения как метод маленьких шагов, опора на предметную деятельность, чередование предметных и умственных действий, забегание вперед, непрерывное повторение. Также могут быть использованы альтернативные методы обучения как метод глобального чтения, системы Монтессори.

Заключение. Для некоторых детей с особыми образовательными потребностями для успешного обучения требуется помощь индивидуального помощника. В деятельности индивидуального помощника необходимо различать две разные функции: 1) функцию сопровождающего лица с целью оказания физической помощи ребенку; 2) функцию педагога-ассистента с целью оказания помощи в учебной работе в классе. Сопровождающее лицо обеспечивает физический доступ в помещения организации образования обучающимся с серьезными ограничениями мобильности, зрения, которые без посторонней помощи не могут перемещаться в пространстве. Он оказывает помощь в перемещении по школе, классу; самообслуживании, питании; помогает пользоваться учебными средствами и оказывает другие услуги. Выполнение этих функций не требует высшего педагогического или психологи-

ческого образования.

Таким образом, служба психолого-педагогического сопровождения школы (психолог, логопед, специальный педагог, социальный педагог, воспитатель, педагог-ассистент) должны в следующих направлениях:

- проводить целенаправленное психолого-педагогическое обследование с целью оценки характера трудностей и причин их возникновения;
- документировать результаты обследования в соответствующих формах;
- определить по результатам обследования особые образовательные потребности учащихся;
- составить индивидуальные программы психолого-педагогического сопровождения учащихся;
- проводить индивидуальные и групповые занятия с учащимися;
- консультировать учителей, родителей, администрацию школы;
- осуществить мониторинг результатов реализации программ психолого-педагогического сопровождения учащихся;
- взаимодействовать с социальными партнерами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мустафаева Ф.А. Социальная педагогика: Учебник для вузов. - М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 528 с.
2. Закон Республики Казахстан от 8 августа 2002 года №345-II О правах ребенка в Республике Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.04.2019 г.). - ст. 4, п. 1.
3. Жубакова С.С., Байменова Б.С. Развитие компетентности будущих специалистов в процессе инклюзивного образования. ВЕСТНИК Казахского национального педагогического университета имени Абая, серия «Педагогические науки». №4(68), 2020. - С. 106-110.
4. Реализация Казахстаном рекомендаций ОЭСР в области инклюзивного образования. Аналитический отчет по итогам мониторингового исследования. -Астана: 2018. – 69 с.
5. Разработка методических рекомендаций по сопровождению обучающихся с особыми образовательными потребностями в процессе обучения в общеобразовательной школе. Методические рекомендации – Нур-Султан: НАО имени И. Алтынсарина, 2019. – 258 с.
6. Саламанская декларация «О принципах политики и практической деятельности в сфере образования лиц с особыми потребностями» 1995 г.
7. Закон РК «Об образовании». Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 27 сентября 2018 года №499
8. Типовые правила приема на обучение в организации образования, реализующие общеобразовательные учебные программы начального, основного среднего и общего среднего образования. Приказ МОН РК от 12 октября 2018 г. №564.
9. Типовые правила деятельности организаций среднего образования (начального, основного среднего, общего среднего)/ Приказ МОН РК от 30 октября 2018 г., №595.
10. Типовые учебные планы начального образования для учащихся с ограниченными возможностями. Приказ МОН РК от 24 ноября 2017 года, №592.
11. Психолого-педагогическое сопровождение детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательной школе: метод. рекомендации/Елисева И.Г., Ерсарина А.К. - Алматы: ННПЦ КП, 2019. – 118 с.
12. Перечень компенсаторных, технических и вспомогательных средств. Утвержден Министерством труда и социальной защиты населения РК от 18 ноября 2004 года, №264-11
13. Нормы оснащения оборудованием и мебелью организаций дошкольного, среднего образования, а также специальных организаций образования. Приказ МОН РК от 22 января 2016 года, №70.

REFERENCES:

1. Mustafaeva F.A. Social pedagogy: Textbook for universities. - M.: Academic Project; Yekaterinburg: Business book, 2003. – 528 s.
2. Law of the Republic of Kazakhstan dated August 8, 2002 No. 345-II On the rights of the child in the Republic of Kazakhstan (with amendments and additions as of 01.04.2019). - Article 4., Clause 1.
3. Zhubakova S.S., Baimenova B.S. Development of the competence of future specialists in the process of inclusive education. BULLETIN of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, series «Pedagogical Sciences». No. 4 (68), 2020. - P. 106-110.
4. Implementation by Kazakhstan of the OECD recommendations in the field of inclusive education. Analytical report on the results of the monitoring study. - Astana: 2018. - 69 p.
5. Development of guidelines for accompanying students with special educational needs in the learning process in a general education school. Methodical recommendations - Nur-Sultan: I. Altynsarin NAO, 2019. – 258 p.
6. Salaman Declaration «On the principles of policy and practice in the field of education for persons with special needs» 1995.
7. Law of the Republic of Kazakhstan «On Education». Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated September 27, 2018 No. 499
8. Typical rules for admission to training in educational organizations that implement general educational curricula of primary, basic secondary and general secondary education. Order of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated October 12, 2018 No. 564.
9. Standard rules for the activities of secondary education organizations (primary, basic secondary, general secondary) / Order of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated October 30, 2018, No. 595.
10. Model curricula for primary education for students with disabilities. Order of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated November 24, 2017, No. 592.
11. Psychological and pedagogical support of children with special educational needs in a secondary school: method. recommendations / Eliseeva I.G., Ersarina A.K. - Almaty: NNPTs KP, 2019. – 118 p.
12. List of compensatory, technical and auxiliary means. Approved by the Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan dated November 18, 2004, No. 264-11
13. Standards for equipping with equipment and furniture for preschool, secondary education organizations, as well as special educational organizations. Order of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated January 22, 2016, No. 70.

Сведения об авторах:

Жукунова Гулпара Балтабаевна - кандидат педагогических наук, доцент, преподаватель кафедры «Социальная педагогика и самопознание», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, ул. Янушкевича 6, 87715363119, gulpara69@mail.ru

Кожаметова Дана Мараловна - магистрант 1 курса образовательной программы 7M01823 «Социальная педагогика и самопознание», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, ул. Янушкевича 6, 87715363119, bazhenova.dana@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Жукунова Гулпара Балтабаевна - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» кафедрасының оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Янушкевич к. 6, 87715363119, gulpara69@mail.ru

Кожаметова Дана Мараловна - 7M01823 «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Янушкевич к. 6, 87715363119, bazhenova.dana@mail.ru

Information about the authors:

Zhukonova Gulpara Baltabayevna - Candidate of Pedagogical Sciences, associate Professor, lecturer of the department "Social pedagogy and self-knowledge", L.N. Gumilyov Eurasian national university, Nur-Sultan, 6 Januszkiewicz Street, 87715363119, gulpara69@mail.ru

Kozhakhmetova Dana Maralovna – 1st year Master’s student of the educational program 7M01823 "Social Pedagogy and Self-knowledge", L.N. Gumilyov Eurasian national university, Nur-Sultan, 6 Januszkiewicz Street, 87715363119, bazhenova.dana@mail.ru

Ж.С. КӘРІМЖАН^{1*}, М.Қ.ЖУРАБОВА²

¹²Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент қ., Қазақстан
(*e-mail: kzhans00@mail.ru)

ЦИФРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН: «БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРГЕ ФИЗИКАНЫ ПРАКТИКАЛЫҚ БАҒЫТТА ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ВИРТУАЛЬДІ АСПАПТАРДЫ ҚОЛДАНУҒА ДАЙЫНДАУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ»

Аннотация: Мақалада білім беруді цифрландыру құралы ретінде виртуальді аспаптарды қолдануға болашақ физика мұғалімдерін дайындаудың әдістемелік негіздері мен орта мектеп оқушыларына физиканы практикалық бағытта оқыту әдістемесі жайлы келесі мәселелер қамтылған.

Цифрлы Қазақстан бағыты бойынша, яғни білім беру үрдісін цифрландыруда: мультимедия, интерактивті тақта, телематикалық жүйелер, гипертехнология, нанотехнология сияқты заманауи технологияларды қолданып оқыту жаңа инновациялық принциптерді іске асыру жолдары айтылған. Сондай-ақ оларды сабақ барысында практикалық жұмыстарда қолдану мүмкіндіктері, ұтымдылығы, сапалылығы, қолайлылығы мен тиімділігі көрсетілген.

Түйіндеме сөздер: білім беру, цифрландыру, виртуальді аспап, практикалық бағыт, болашақ мұғалім, сандық технология, қашықтықтан оқыту, ақпараттық технология, бейнедәріс, интерактивті тақта.

ЦИФРОВОЙ КАЗАХСТАН: «МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ВИРТУАЛЬНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ ЧЕРЕЗ ПРАКТИЧЕСКОЕ ОБУЧЕНИЕ ФИЗИКЕ»

Аннотация: Статья посвящена методическим основам подготовки будущих учителей физики к использованию виртуальных инструментов как инструмента цифровизации образования и методике преподавания физики школьникам в практическом направлении.

Изложены пути реализации новых инновационных принципов в образовательном процессе с использованием современных технологий, таких как мультимедиа, интерактивные доски, телематика, гипертехнологии и нанотехнологии. Они также показывают свои преимущества и эффективность. Рассматриваются система дистанционного обучения с использованием цифровых технологий, методы и подходы к ее реализации; пути использования видеолекции.

Ключевые слова: образование, цифровизация, виртуальные инструменты, практическое направление, будущий учитель, цифровая технология, дистанционное обучение, информационные технологии, видеолекция, интерактивные доски.

DIGITAL KAZAKHSTAN: «METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF TRAINING FUTURE TEACHERS TO USE VIRTUAL TOOLS THROUGH PRACTICAL TRAINING IN PHYSICS»

Abstract: The article is devoted to the methodological foundations of training future physics teachers to use virtual tools as a tool for digitalization of education and methods of teaching physics to schoolchildren in a practical direction.

Also outlines ways to implement new innovative principles in the educational process using modern technologies such as multimedia, interactive whiteboards, telematics, hypertechnologies and nanotechnologies. They show their benefits and effectiveness. The system of distance learning using digital technologies, methods and approaches to its implementation are considered; ways to use video lecture.

Key words: education, zifrov, virtual instrumenten, teacher, digital technology, distance learning, information technology, video lecture, interactive whiteboards.

Ғылыми-техникалық прогресс – сандық техниканың жетістіктері білім беру саласында технологиялық жаңа әдістерді кеңінен қолдануды

қажет етуде.

Білім беру үрдісінде, оның ішінде физиканы оқытудың түрлі әдіс-тәсілдерін болашақ мұғалімдер оқу үдерісіне қажетті материалдарын тартымды, ұғынықты, мүмкіндігінше қарапайым-

дандырып дайындауы керек. Яғни, оқу үдерісінің тиімді болуы оқу материалдарының оқу үдерісіндегі нақты жағдайларға қарай бейімделуінде. Демек, оқу үдерісін тиімді басқару үшін заманауи телематикалық жүйелерді пайдаланудың пайдасы мол.

Қазіргі таңда, компьютерлік техниканың заманауи мүмкіндіктерін пайдаланып, видеобайланысқа түсуге, видеоконференцияларды өткізуге қолымыз жетіп отыр. Мұндай байланыстармен үлкен аудиторияларда семинарлар, жиналыстар, ғылыми-әдістемелік конференциялар өткізу үшін қолдануға болады. Компьютерлік технологиямен оқытуда оқушылар ақпаратты пассивті қолданушылар ғана емес, оқыту үдерісіндегі білімнің мәнін, мазмұнын өзінше пайымдаушылар болып табылады. Сондықтан, оқытудың дәстүрлі нобайы, жаңа жағдайдағы жаңаша нобаймен ауысуы керек. Компьютерлік технологиямен оқытуда орталық фигурасы – оқушылар болып табылады. Ал, технологияның мәні – оқушылардың өздігінен білім алу белсенділігін дамытып, ынтымақтастықта жұмыс істету [Қазақстан мұғалімі, 2019. № 6. б.1-3].

«Интерактивті байланыс» – қолданушының бағдарламамен диалогты қарым-қатынас жасауы, ақпарат алмасудың жоғары деңгейлі әдісі. Бағдарламаны басқару мүмкіндіктері артқан сайын, дарынды оқушының ақпарат алмасудағы белсенділігі арта түседі. Толығырық айтқанда, интерактивті байланыс дегеніміз – тиісті әдістер мен тәсілдерді қолдану арқылы субъектілердің бір-бірімен ақпарат алмасуы. Яғни, субъектілердің ақпарат алмасуы, байланыс барысын басқару және т.б. міндеттерді атқаратын ақпарат алмасу ортасы. Субъектілердің бір-бірімен қарым-қатынасқа түсуіне арналған телекоммуникациялық орта–интерактивті орта болып табылады. Интерактивтілік, коммуникациялық жүйелерге сүйеніп оқылатын бағдарламалардың тиімділігіне баға беретін көрсеткіш болып табылады [Магауова А.С., Ермекова Ж.К., 2018. б.97].

Оқытудың түрлі әдіс-тәсілдерін ұсынушы әдіскерлер, мұғалімдер оқу үдерісіне қажетті материалдарын тартымды, ұғынықты, мүмкіндігінше қарапайымдандырып дайындауы керек. Яғни, оқу үдерісінің тиімді болуы оқу материалдарының оқу үдерісіндегі нақты жағдайларға қарай бейімделуінде. Демек, оқу үдерісін тиімді басқару үшін заманауи телематикалық жүйелерді пайдаланудың пайдасы мол [Жұматаева Е., 2016. б.52.].

Зерттеуші ғалымдардың пікіріне сүйенсек, мультимедия технологиясымен оқыту арқылы оқушылардың шығармашылықпен жұмыс істеуіне мүмкіндік беріп, пәнге қызығушылығы мен белсенділігін дамытуға болады [Жұмабекова Ф. Н., 2018. б.111]. Демек, мультимедия оқыту үдерісіндегі ең тиімді оқыту әдісі бола алатыны анық.

Телекоммуникациялық байланыс құралдары-

мен дайындалған берілгендер қоры, жеке мәліметтер қорында сақталған ақпаратпен салыстырсақ, дарынды балалар мектеп оқушыларына әлдеқайда көп қызмет етіп, оқу белсенділігін дамытады. Қажетті ақпаратты сақтауға, талдауға, теңестіру логикалық амалдарының жасалуына және т.б. септігін тигізеді.

Демек, компьютерлік техниканың оқу үдерісінде қолданылып жатқан мультимедиялық аудио, видео мүмкіндіктері, бұрынғы телекоммуникациялық байланыс құралдарының заманауи дамыған түрі, оның оқу үдерісін жетілдірудегі маңызы жоғары екені анық.

Қазақстандық ғалымдарымыз Е.Ы.Бидайбеков, Н.И.Аманжолова және т.б. еңбектерінде электронды оқулықтармен жұмыс, ал Б.Бөрібаев, Р.Дүзбаева, С.Кубентаева, Е.С.Полат еңбектерінде интернет желісі арқылы қашықтан оқыту мәселелері зерттеліп, тұлғаға бағытталған автоматтандырылған комплекс оқушы-мидлфейс-компьютер жүйесі ұсынылған [Z.A.Pardos, A.White and K.Kao, 2016. p.75]. Бұл жүйе мұғалім (мидлфейс) байланыстырушы болып, оқушылардың білім алуын үзіксіз бақылап-басқаруға мүмкіндік жасайтын жеке тұлғаға бағытталған компьютерлік электронды оқулықтар кешені.

Компьютерлік техниканың жетістіктері – флеш, компакт дискілер мен жылдам компьютерлер көмегімен мәтіндік ақпарат, бейне, фото, модельдеу, мультипликация, дыбыстық сүйемелмен сапалы бағдарламалар жасауға пайдаланушының мүмкіндігі артып, шығармашылық жобаға қатысты, тәжірибелер өткізіп, зерттеу нәтижелерін көрсетті, электрондық поштаны пайдаланып ақпарат алмасты, талдау жұмыстарын жүргізді. Осындай жаңашыл шығармашылық жобаларды дайындау мәселелері, дарынды балалар мектеп оқушыларының арасында да көптеп жүргізілуде, оларды жалпы кез-келген пәнді оқытуда пайдаланудың маңызы зор. Мәселен, шет елдік зерттеушілер қауымдастығы «Community of Explorers» жобасына дүние жүзі мемлекеттерінің оқушылары қатысып, өз үлестерін қосып келеді. Ғылыми зерттеуші «Science Explorer» және релятивистік лаборатория «Rel-lab» бағдарламаларына қатысушылар физика, биология, химия, салалары бойынша зерттеулер жүргізіп келеді, зерттеу нәтижелерін ауқымды желімен алмасуда [Игибаева А.К., Дюсенбаева А.Т., 2018. б.197]. Міне, осындай мәселелермен айналысуға біздің дарынды балалар мектеп мұғалімдері мен оқушылары ортақ мәселелерді бірлесе шешуіне, зерттеу нәтижелерін алмасуға компьютерлік техниканың көмегімен жағдай жасалған. Зерттеу нәтижелері: мәтіндер, сызбалар, сандық, мультипликация, видео және т.б. мәліметтер күйінде болуы мүмкін. Оқыту үдерісі macromedia flash технологиясының өркендеуіне байланысты түрлі көрнекілік құралдарымен, оқушының қызығушылығын, зейінін өзіне қат-

ты аудартып, оқуға белсенділігін арттырып қана қоймай өз еліне патриоттық сезімін оятатын отандық мультфильмдер мен видео бағдарламалар шығарыла бастады. Оларды CD, DVD, FLASH дискілерімен таратып, лицензиялауда.

Ауқымды желінің мультимедиялық мүмкіндіктері: түрлі-түсті интерфейс, аудио-видео, электрондық пошта және т.б. оқушылардың қызығушылығы мен белсенділігін арттырады. Оқушыларды басқа қаладағы, елдердегі достарының өмірі қызықтырады. Ауқымды желідегі белсенді жұмыстың және бір көрінісіне оқушылардың өмірде үлкен жетістіктерге жетуге әрекеті мен жеткен жетістіктерін көрсеткісі келетіні. Ауқымды желіде жұмыс істеу әдісін үйренген оқушылар жеке білім алуға, мектепте қосымша білім алуға, білім беру жүйесінің проекттерінің тақырыптарын талдауға да пайдалана алады. Бұдан, бұл жүйенің оқыту потенциалының жоғары екенін байқауға болады. Ауқымды желінің оқыту потенциалы оқулық мазмұнының қайнар көзі ғана емес, оны іздеуші, қайта өңдеуші, көрсету құралы ретінде де тануымызға болады. Инновациялық, интерактивті компьютерлік технологияларды қолданып, дарынды балалар мектеп оқушыларының білімі мен іскерлігін, танымы мен шығармашылығын дамытып, ақпараттық мәдениетін қалыптастыру, кәсіптік білімдерге үйрету мәселелерін шешуге болатынына көз жеткіздік.

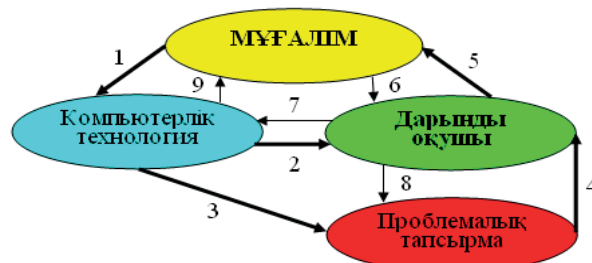
Электрондық оқулықтар көмегімен: – оқыту жүйесін жоспарлауға, сабаққа дайындау барысына, оқу мақсатына сәйкес оқу материалын іріктеуге; – іскерлікті, бақылау мен тесті т.б. дамытуға; – оқушылардың ақыл-ойын, энергиясын шамалайтын талаптарды орындауға; – имитациялық нобайлаудың нәтижелерін көркемдеп беруде; – ақпараттың мультимедиялық, гипертекстілік берілуін пайдалануға; – оқушының жеке қабілетін ескеріп, жағымды диалогтық интерфейсті жасауға; – ауқымды ақпараттық массивтерді сақтап, пайдалану тиімділігін арттыруға болады.

Зерттеу жұмысымыздың нәтижесі, компьютерлік технологиямен білім беру дарынды балалар мектеп оқушыларының шығармашылық белсенділігінің дамуына дәстүрлі әдістерінен салыстырғанда тиімді екендігін көрсетті.

Электрондық тестерді кез-келген пән бойынша дайындауға болады. Ол үшін арнайы бағдарлама құрылған. Оны кейде шаблон, кейде тест шебері деп атап жүр. Электрондық тестердің көмегімен бақылау жұмыстарының нәтижелерін жылдам алынып, көрнекі жазылады. Нәтижелерін диаграмма, сызба түрінде шығаруға болады. Сызбалық есептерді шешуде, компьютердің excel бағдарламасын пайдалану оқушылардың техникалық қабілетін дамытып шыңдайды. Себебі, олар есептеу нәтижесінде алған сызбаларын қадағалай отырып, график сызығының нүктелеріндегі өзгерістерді компьютерлік немесе интерактивтік экрандардан бақылап, ой тұжырымдайды.

Сызба, ең болмағанда екі физикалық шама арасындағы тәуелділікті бейнелейтін белгі екеніне көз жеткізеді. MS Excel бағдарламасын қолдану дарынды балалар мектеп оқушылардың шығармашылық жұмысының өнімділігін, пәнге деген қызығушылығы мен белсенділігін дамытады [Вайндорф-Сысоева М.Е., Грязнова Т.С., Шитова В.А., 2017. 6.45].

Компьютерді оқыту үдерісінде тиімді қолдану – дарынды оқушының оқу іс-әрекетін басқаруда, әсіресе көрнекілік қызметін жүзеге асыруда маңызы зор. Компьютерлік технология ақпараттық тапсырманы, шығармашылық іс-әрекеттің құралына айналдыруда дарынды оқушылардың мұғалімнен кейінгі үлкен көмекшісіне айналып отыр.

(1, 3, 4, 5-9) айналымында компьютер мұғалімнің нұсқауымен оқу материалы ретінде оқушының шығармашылық белсенділігін ояту, дамыту мақсатында қажетті ақпаратты көрсетеді немесе тапсырмалар береді. Оқушы алған материалдары негізінде немесе алған тапсырмасын орындап, жұмысының нәтижесін мұғалімге тапсырады. Оқушы жұмысының нәтижесіне қаныққан мұғалім, оқушының шығармашылық білім деңгейіне сәйкес жоспар бойынша және тапсырма береді. Бұл қажетінше (6, 8, 4, 5) немесе (6, 7, 9) айналымымен қайта мұғалімге оралады. Бұл үдеріс үздіксіз жүріп отырады. Ал (1, 2, 5) айналымы да іске қосылса, ол мұғалімнің нұсқауымен оқушыға тек оқу ақпараттық материал берсе, (1, 2, 5, 6) айналымына түседі. Яғни, мұғалім оқушыға түсіндіреді. Ал егер мұғалімнің нұсқауымен оқушының ағымдық білімін анықтау материалдары (тест) берілсе, онда (1, 2, 7, 9) айналымына түседі. Бұл дегеніміз, оқушы компьютердің берген тестік сауалдарына, сұрақтарына, есептеріне тікелей жауап береді. Нәтижесін компьютер мұғалімге жеткізеді. Оқушы білімінің нәтижесіне қаныққан мұғалім, оқушының білім деңгейіне сәйкес жоспар бойынша және тапсырма береді. Бұл қажетінше (1, 2, 7, 9) немесе (6, 8, 4, 5) немесе (6, 7, 9) айналымымен қайта мұғалімге оралады. Бұл үдеріс үздіксіз жүріп отырады.

Болашақ физика мұғалімнің сабақты дұрыс ұйымдастыруына байланысты, оқушылардың зейіні, меңгеру дәрежесі мен алынған білімдерінің деңгейі дамиды. Сондықтан, оқыту үдерісіндегі жұмысты тиімді жүргізу үшін оның нобайын жасап, алгоритмін құрып, анықталған негізгі мақсатқа жету жолдарын қажетінше кезеңдерге

бөліп, оқушылардың ойлау әрекетін белсенді, жұмысын мазмұнды етуге нақты тапсырмаларды құруымыз керек. Бұл кезде әрбір оқушының жеке психологиялық мүмкіндіктерін негізге алып, олардың шығармашылық белсенділігін дамытуға деңгейлік тапсырмалар берудің тиімділігі жоғары болады. Осылайша, оқыту үдерісіндегі жұмысты ұйымдастыруды жетілдіруде жаңашылдық факторы мен жеке түсінік берулерді пайдаланып, оқушыларға сабақта үйренген білімдерін күнделікті өмірде дұрыс қолдануға дағдыландыруымыз керек. Бұл оқушылардың ақпараттық мәдениеттің қалыптастырып, ақпаратпен жұмыс істеу шеберлігі мен білімін шыңдайды.

Бұдан, виртуальді аспаптарды, компьютерлік техника құралдарының жоғары мүмкіндіктерін пайдалану арқылы білім беру технологиясы деп айта аламыз.

Компьютерлік технология білім беру үдерісіндегі, мектеп оқушыларының физика пәнінен есеп шығаруда шығармашылық белсенділігін дамытып, оқыту тиімділігін арттыратын бірден-бір құрал екені анық.

Біз компьютерлік технологиямен оқытудың мүмкіндіктерін талдау арқылы, көптеген психолог-педагогтардың, дидактардың пікірлеріне сүйеніп, компьютерлік технологиямен оқытуда оқушылардың шығармашылық белсенділігінің дамуына үлесінің көп екенін байқадық [Бүркіт Ә.Қ., 2020. 6.512]. Осылардан, компьютерлік технологияның араласпайтын саласының жоқтығын, ғылым мен білім беру саласындағы компьютерлік технологияның ерекше орны мен көптеген пайдалы мүмкіндіктерін айқындап, оқушылардың шығармашылық белсенділігін компьютерлік технология арқылы дамытудың қажет екеніне көз жеткіздік.

Виртуальді аспаптармен практикалық жұмыс жекеше түрде жүргізіледі, сондықтан да оның мағынасы, көлемі, өнімділігі әр сынып оқушылары үшін бірдей емес. Кей жағдайларда оқушылардың қабілетіне, оның дайындық дәрежесіне қарай өз бетімен білім алу, өзіндік және шығармашылық жұмыс басты болып табылады. Мұғалім сабақ кезінде оқушыларды іс-әрекетке бағыттап, дайындауы керек. Мәселен, толқындық оптиканың әр тарауын өткен кезде, олардың алған білімдерінің дәрежесін көтеру және бекіту үшін оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру маңызы өте зор. Толқындық оптика бөлімі бойынша мынадай тараулардан: "интерференция", "дифракция", "поляризация" өзіндік жұмыстардың үлгісін деңгейлерге бөліп беруге болады. Соның ішінде біз дисперсия тарауынан дайындалған өзіндік жұмыстың үлгісін келтіріп отырмыз.

Төменгі деңгейге:

1. Төменде көрсетілген тұжырымдардың қайсысы дисперсия ұғымын білдіреді?

А) Толқынның кедергіні орағытып өтуі.

Б) Когерентті толқындардың беттесуі;

С) Сынған кездегі жарықтың спектрге жіктелуі;

2. Бақыланатын құбылыстардың қайсысы жарық дисперсиясы арқылы түсіндіріледі?

А) Кемпірқосақ;

Б) Қыздыру шамының жарық шығаруы;

С) Сабын көпіршігінің түрлі түске боялуы.

3. Вакуумдағы қызыл және күлгін сәулелердің таралу жылдамдықтарын салыстыр.

А) $v_{к} < v_{к}$ Б) $v_{к} > v_{к}$ С) $v_{к} = v_{к}$

4. Жарық ауадан суға өткенде жасыл сәуленің жиілігі қалай өзгереді?

А) өзгермейді. Б) кемиді; С) артады;

Орташа деңгейге:

1. Бақылаушы шыны призма арқылы ақ қағаздағы қара сызықты бақылайды, ол нені көреді?

2. Қызыл фондағы ақ жазуды жасыл жарықпен жарықтандырсақ, ол қалай көрінеді?

3. Қызыл жарықтың судағы толқын ұзындығы 526 нм-ге тең. Бұл жарықтың ауадағы толқын ұзындығы қандай? Жауабы: 700 нм.

4. Натрийдің сары жарығының судағы толқын ұзындығы 442 нм, ал вакуумдағысы 590 нм. Осы жарық үшін судың сыну көрсеткіші неге тең? Жауабы: 1,33.

Жоғары (шығармашылық) деңгейге:

1. А) Су жасыл жарықпен жарықталынған, оның шыныдағы толқын ұзындығы 0,5 мкм. Судағы толқын ұзындығы қандай болады? Судың астында көзімізді ашсақ, қандай түсті көреміз? Жауабы: 380 нм.

Б) Қызыл жарықтың судағы сыну көрсеткіші 1,326, ал күлгін жарық үшін ол 1,344. Судағы жарық жылдамдығы қай түстегі сәулелер үшін үлкен және неше есе? Жауабы: қызыл жарық үшін 1,01 есе.

2. А) Спектрдің қызыл және жасыл бөлігінің толқындары Жер және Күн атмосфераларының шекараларына бірдей жылдамдықтармен өтеді ме?

Б) Жарық ауадан шыныға өткенде жылдамдығы, толқын ұзындығы, тербеліс жиілігі өзгере ме? Қалай?

3. А) Электр шамының экрандағы жарық шығару спектрін алғанда, оны реостаттың көмегімен біртіндеп қыздырады. Бұл кезде экранда қандай өзгеріс байқалады?

Б) Жасыл жарық ауадан суға өткенде, толқын ұзындығы кемиді. Судың ішіндегі адам бұл жарықты қандай түсте қабылдайды?

Жұмыстың жаңа формалары мен әдістерін енгізу оқу үдерісін тиімді жүргізуге көмектеседі, себебі, дарынды балалар мектеп оқушыларының шығармашылық іс-әрекетін ұйымдастыру әдістерінің көптүрлілігі мұғалімдерге ең оңтайлысын таңдап алуға мүмкіндік береді. Мектеп оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастырудың педагогикалық тұжырымдамасының басты мақсаты – баланың өзіндік еркін дамуына педагогтің кө-

сіби көмек көрсетуі болып табылады. Бірақ, қандай да бір дарынды педагог болғанымен оқушы тұлғасын дәл өзі ойлағандай етіп қалыптастырып шығара алмайды. Бұдан шығатын қорытынды: мұғалімнің басты мұраты оқушының белсенді және шығармашылықпен өзіндік әрекетіне жол ашу, өзін дамыту, өзін көкейкестілендіру, өзін бағалауын жеткілікті қамтамасыз ететін қажетті жағдайларды жасау және оны сақтау, яғни өзіндік дамуына түрткі болу, ояту қойылғаны жөн. Оқу-шығармашылық тапсырмалар мен есептер жүйесі оқушының білім алу үдерісін құруға екі жағынан келуге мүмкіндік береді. Оның бірі – тапсырмалар мен есептер жүйесі болса, екіншісі – оқытудың мазмұнымен байланысты. Осы ұстанымдарға орай дарынды балалар мектеп оқушыларының өзіндік жұмысын ұйымдастыруға қажетті оқыту мазмұнын құрастыру, арнайы жасалынған оқу-шығармашылық есептер мен жаттығулар жүйесімен, демек оларды шешуге қажетті тұлғаның білім, білік сапаларының кешенімен анықталды. Бұдан оқыту үдерісі барысында оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастырудың басты құралы ретінде дидактикалық, яғни оқу-шығармашылық тапсырмаларды пайдалану орынды деген қорытынды шығады.

Мәселен, Ара қашықтығы 15 км болатын А қаласынан В ауылына бір мезгілде екі жолаушы жолға шықты. Олар бір мезгілде В ауылына келулері керек еді. Екінші жолаушы бірінші жолаушыдан сағатына 1 км аз жүргендіктен жарты сағат кеш келді. Әрбір жолаушы қандай жылдамдықпен жүрген ?

Оқушы: $\frac{15}{x}$ сағатта.

Мұғалім: Жолаушылардың 15 км ара қашықтықты жүріп өтуге кеткен уақыттары үшін қандай теңдеу құруға болады ?

Оқушы: $\frac{15}{x-1} - \frac{1}{2} = \frac{15}{x}$ теңдеуі арқылы.

Мұғалім: Бұл теңдеуді қалай шешеміз ?

Оқушы: Теңдеуді шешудің жалпы ережесі бойынша:

$$30x-30=30x-x^2+x, x^2-x-30=0, x_{1,2}=\frac{1\pm 11}{2}, x_1=6, x_2=-5.$$

Жауабы: $v_1=6$ км/сағ, $v_2=5$ км/сағ

шықтықты бірінші жолаушы қанша уақытта жүріп өтеді ?

Нәтижеде, бірінші жолаушының жылдамдығы 6 км/сағ, екінші жолаушының жылдамдығы $v_2=5$ км/сағ-қа тең екені шығады.

Эвристикалық әдісте мұғалім оқушылардың жас ерекшеліктеріне және білім деңгейіне сай ізденіс жүргізуге тартатын сұрақтар жүйесін алдын-ала дайындап алады.

Мысалыға, бүкіләлемдік тартылыс занын түсіндіргенде дарынды балаларға арналған мандандырылған мектеп оқушыларының зерт-

Міне осындай мәселе есептің мазмұнын, компьютер экранында өтіп жатқан қозғалысты көргеннен кейін оқушыларға сұраққа жауап беру қиынға түспейді.

Мұғалім: Есептің шарты қандай? Онда нелер берілген? Есептің шартында қандай шамалар қатысқан ?

Оқушы: А қаласынан В ауылына дейінгі қашықтық 15 км екені берілген. Жолаушылардың жылдамдықтарының арасында және берілген ара қашықтықты жүріп өтуге кеткен уақыттардың арасындағы айырма берілген. Бұл есептің шартында ара қашықтық және уақыт шамалары берілген.

Мұғалім: Есепте нені табу керек ?

Оқушы: Есепте әрбір жолаушының жылдамдығын табуды сұрайды.

Мұғалім: Жолаушылардың жылдамдықтарын табу үшін қандай формулаларды қолданамыз ?

Оқушы: Бізге физика курсынан белгілі $S=v*t$, $v=S/t$ формулаларын қолданамыз.

Мұғалім: Есептің шартына қарай нені x арқылы белгілейміз.

Оқушы: А қаласынан В ауылына қарай шыққан бірінші жолаушының жылдамдығын $v_1 = x$ км/сағ деп белгілейміз.

Мұғалім: Егер біз бірінші жолаушының жылдамдығын x десек, екінші жолаушының жылдамдығын осы белгісіз шама арқылы өрнектей аламыз ба ?

Оқушы: Ия, $v_2=(x-1)$ км/сағ екінші жолаушының жүрген жылдамдығы болады.

Мұғалім: А қаласынан В ауылына дейінгі қа-

теу тақырыбына қызығушылығын эвристикалық әңгіме әдісімен арттырамыз. Бастапқыда барлық жер бетіндегі объектілердің қозғалысы, тоқтауы оқушылар өздері білетіндей болып көрсетіледі де, бүкіләлемдік тартылыс заңы болмаған жағдайдағы көрініс яғни, барлық жер бетіндегі объектілердің жер бетінен кеңістікке көтерілуі, қалықтауы (жүріп бара жатқан поездардың, машиналардың көтеріліп, аспанда қалықтауы не үшін?) оқушылардың міндетті түрде қызығушылығын оятары анық. Бүкіләлемдік тартылыстың күнделікті өмірдегі қажеттілігі туралы әңгіме жүргізу,

бүкіләлемдік тартылыс заңы орындалмай қалғандағы қызық оқиғаларды бейнеклип арқылы немесе macromedia flash-те avi файлмен көрсетіп, қызықтыруға болады. Осылайша, дарынды оқушылардың зерттелетін тақырып бойынша түсініктері артып, оқу проблемасы қойылады. Оны былайша тұжырымдаймыз: бүкіләлемдік тартылыс заңын күнделікті өмірлік тәжірибеден және табиғи жағдайлармен түсіндіру. Бүкіләлемдік тартылыс заңы неге тәуелді? Оны өзгертуге болады?

Қойылған оқу проблемасын шешу үшін эксперименттік зерттеулер жүргізу керек. Яғни, оқушылардың жинақталған білімдеріне сүйене отырып, эвристикалық әңгіме әдісімен сабақ жүргізген қолайлы. Оқушылардың болжамдық ұсыныстары мүмкіндігінше эксперименттік тексерістен өткізілуі тиіс. Себебі, оқушылардың эксперименттік зерттеу жұмысына қызығушылығы болжамдардың оң немесе теріс нәтижесінен кейін де артады.

Оқу проблемасын қоюдың мұндай әдісі оқушылардың зерттеу жүргізу барысындағы бейне көріністерді ой елегінен өткізуге баулып, шығармашылық белсенділігін дамытады. Сонымен, ішінара зерттеу әдісін сабақ барысында қолдану пән

мұғалімнен белгілі бір дәрежедегі педагогикалық шеберлікті талап ететінін атап өтуіміз қажет.

Демек, физиканы оқытуда виртуальді аспаптарды қолдану негізінде практикалық бағыттағы есептерді шешудің ұтымдылығы көбінесе мультимедиялық өнімдерді дайындау сапасы мен қолдану үдерісіне байланысты (оқыту бағдарламалары, бақылау-тесттік бағдарламалар, сандық фильмдер, электрондық кітаптар, мультимедиялық энциклопедиялар және т.б.). Олардың сапалылығы мен қолайлылығы мәтіндік, сызбалық, аудио, видео ақпараттардың, анимацияның және т.б. мультимедиялық мүмкіндіктердің бірігуі болып табылады. Яғни, компьютердің мультимедиялық мүмкіндігі пайдаланушымен диалог құрушыға айналдырып қана қоймай, дарынды балаларға арналған мамандандырылған мектеп оқушыларын сыныптан немесе үйінен шықпай-ақ үлкен ғалымдар мен педагогтардың дәрістеріне қатысуына, өткен және қазіргі тарихи оқиғаларға куә болуына, әлемнің ең белгілі музейлері мен мәдени орталықтарымен байланыс жасап, білімін дамытуына қолайлы жағдай туғызады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының 2050 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Қазақстан мұғалімі, 20.01.2019. – № 6. б.1-3.
2. Мағауова А.С., Ермекова Ж.К. Цифровизация образования в школах. Алматы, 2018. -с.97
3. Жұматаева Е. Жалпы орта мектепте оқытудың біртұтас дидактикалық жүйесінің теориясы. Алматы. 2016. б.52.
4. Жұмабекова Ф. Н. Физика мамандыққа кіріспе.- Алматы, 2018. б.111.
5. Z.A.Pardos , A.White and K.Kao (2016). moocRP: An open learning analytics platform. Technology, Knowledge and Learning, 21 (1), p.75.
6. Игибаева А.К., Дюсенбаева А.Т. Жалпы орта мектеп педагогикасы.. Алматы, 2018. б.197.
7. Вайндорф-Сысоева М.Е., Грязнова Т.С., Шитова В.А. Методика виртуального обучения. Москва.- Юрайт, 2017. с.45.
8. Бүркіт Ә.Қ. Білім беру жүйесін ақпараттандыру. Шымкент. 2020. б.512.

REFERENCES:

1. Қазақстан Respublikasynuң 2050 zhylyға dejingi bilim berudi damytu тұzhyrymdamasy // Қазақстан мұғалімі, 20.01.2019. – № 6. б.1-3.
2. Magauova A.S., Ermekova Zh.K. Cifrovizacija obrazovanija v shkolah. Almaty, 2018. -s.97
3. Zhymataeva E. Zhalpy orta mektepte oqytudың birtұtas didaktikalық zhųjesiniң teorijasy. Almaty. 2016. b.52.
4. Zhymabekova F. N. Fizika mamandyққа kirispe.- Almaty, 2018. b.111.
5. Z.A.Pardos , A.White and K.Kao (2016). moocRP: An open learning analytics platform. Technology, Knowledge and Learning, 21 (1), p.75.
6. Igibaeva A.K., Djusenbaeva A.T. Zhalpy orta mektep pedagogikasy.. Almaty, 2018. b.197.
7. Vajndorf-Sysoeva M.E., Grjaznova T.S., Shitova V.A. Metodika virtual'nogo obuchenija. Moskva.-Jurajt, 2017. s.45.
8. Byrkit Ә.Қ. Bilim beru zhųjesin aқparattandyru. Shymkent. 2020. b.512.

Сведения об авторах:

Каримжан Жансая Сакеновна - магистрант, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, г.Шымкент, ул. А.Байтурсынова 13, 87763128997, kzans00@mail.ru

Журабоева Мадина Кунтивовна - магистрант, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, г.Шымкент, ул. А.Байтурсынова 13, 87078313897, madi2315@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Кәрімжан Жансая Сәкенқызы - магистрант, Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ., А. Байтұрсынова көшесі 13, 87763128997, kzhans00@mail.ru

Журабоева Мадина Қунтивқизи - магистрант, Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ., А. Байтұрсынова көшесі 13, 87078313897, madi2315@mail.ru

Informationa about the authors:

Karimzhan Zhansaya Sakenovna - Master student, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, st. A.Baitursynova 13, 87763128997, kzhans00@mail.ru

Zhuraboeva Madina Kuntivovna - Master's student, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, st. A.Baitursynova 13, 87078313897, madi2315@mail.ru

KALDAROVA A.K.^{1*}, KULGILDINOVA T.A.²^{1,2}Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan

(*E-mail: Aisulu-Kaldarova@mail.ru)

ENGLISH LANGUAGE LEARNING AND TEACHING: PROJECT WORK USING ICT

Abstract: The aim of this work is to study the results of the project based learning practices using information and communication technologies in teaching/learning English language. Data was collected through the use of questionnaires for students and observation schedule for the research. A self-report questionnaire was constructed for assessment. The respondents were 65 first year Elementary level students of the international university in Almaty, Kazakhstan. In order to improve the language skills and digital literacy skills of the students, we have planned to design project work. The title of the project is "Student Lifehacks – 2020". General English Elementary level students had to work with this project for 15 weeks. They were given different tasks (using ICT) in order to complete this project work. They used different platforms, programs, application, and the final project was posted to the social network, students posted blogs about the lifehacks. The results revealed that the majority of students made progress in improving four main English language skills and most of them raised their digital sub-skills.

Key words: ICT, project work, speaking and reading skills, writing, listening skills.

ИЗУЧЕНИЕ И ПРЕПОДАВАНИЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА: ПРОЕКТНАЯ РАБОТА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИКТ

Аннотация: Целью данной работы является рассмотрение проектной работы с использованием информационно-коммуникационных технологий в преподавании английского языка. Обосновывается необходимость использования в учебной практике информационно-коммуникационных технологий. Анализируются современные инновационные проектные технологии сквозь призму критического осмысления современных требований к подобного рода работам. Предлагается опытно-экспериментальная работа, данные были собраны с помощью анкетирования студентов и графика наблюдения за исследованием. Достоверность результатов определяется составленным вопросником для самоотчета. Респондентами были 65 студентов первого курса уровня Elementary. Результаты показали, что большинство студентов добились прогресса в улучшении четырех основных видов речевой деятельности английского языка и большинство из них повысили свои цифровые суб-навыки.

Ключевые слова: ИКТ, проектная работа, навыки говорения и чтения, письма, аудирования.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕНУ ЖӘНЕ ОҚЫТУ: ЖОБАЛЫҚ ЖҰМЫСТА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Аннотация: Бұл жұмыстың мақсаты ағылшын тілін үйренуде/оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) жобалық жұмыстарда қолдану тәжірибесінің нәтижелерін зерделеу болып табылады. Деректер студенттердің сауалнамасы және зерттеуді бақылау арқылы жиналды. Зертеу жұмысына 65 ағылшын тілді меңгеруде базалық деңгейдегі бірінші курс студенттер қатысты. Зерттеудің нәтижесінде ұсынылған жобалық жұмыс студенттердің ағылшын тілінің негізгі төрттілдік дағдыларын және сандық қосалқы дағдыларын жақсартқанын көрсетті.

Түйіндемесөздер: АКТ, жобалық жұмыс, тыңдау, сөйлеу, оқу, жазу дағдылары.

Introduction. Information and communication technology, abbreviated as ICT, covers all technical means used to handle information and aid communication. This includes computer and network hardware, as well as their software. ICTs play a dynamic role in technical education during delivery of learning materials as learners can access knowledge and improve their skills from anywhere and anytime. The usage of ICT in education is

emphasized by different scholars such as S.S. Kunanbayeva, A.T. Chaklikova, D.M. Dzhusubalieva, and others. S.S. Kunanbayeva points out those technologies of formation of students' professional readiness include information technology, which all optimize the formation of student's self-educational experience, variety of educational directions [1]. A.T. Chaklikova underlines the problems of the theory and methodology of foreign languages teaching

in the conditions of informatization of secondary education in her work and highlights the ways of developing an intercultural and communicative competence of schoolchildren as well [2]. D.M. Dzhusubaliyeva studied the theoretical basics of formation of informational culture in distance learning [3]. M.M. Kubeyeva and M.K. Abdresheva think that using different tech tools helps to optimize the learning and teaching process and develops students' communication skills [4]. According to A.Sh. Ubniyazova the most important fact about the usage of technology is that it helps people to study from different places but at the same time/simultaneously. Learners need only a computer with the internet connection and there is no need to go to universities or colleges to obtain information and instructions [5].

The aim of this study is to identify the results of information and communication technologies (ICT) assisted project based learning practices in teaching English language. In order to improve the digital literacy skills of the students, we have planned to design project work. The title of the

project is "Student Lifehacks – 2020". General English Elementary level students had to work with this project for 15 weeks. They were given different tasks (using ICT) in order to complete this project work.

The goal of the project work is to promote a healthy productive lifestyle. The objectives of the project work are to build up students' language skills (grammar, vocabulary, reading, writing, speaking) and information search and processing skills; to improve students' functional and presentation skills. The project work is done in pairs/2 students. The project assignment is to present a lifehack in the form of a video clip using the studied vocabulary and grammar structures. Students can choose topics from these lifehack categories: time management, healthy eating, keeping fit, recreation/leisure, socialization, money management, etc. The project output is a short video clip that contains information about the lifehack using ten new vocabulary and five grammar structures. The video duration is 5-6 minutes. We have designed the project schedule for the students (Table 1. Project Schedule)

Week	Stages	Project output
1-2	Project idea generation	Speaking 2-3 minutes about the ideas E.g.: by using Mind mapping https://www.mindmeister.com/ru
3	Choice of the project glossary	Project glossary (Table2) E.g.: by using Quizlet flashcards https://quizlet.com/
4-5	Compilation of the video script	
6-8	Submission of the video script	Video Script E.g.: by using Google Docs https://docs.google.com/
9-10	Creation of a lifehack video clip	
11	Submission of the project product	
12-13	Revision of the project product	
14-15	Project presentation	A video clip using the studied vocabulary and grammar structures E.g.: posting it to Instagram, VK, Facebook, YouTube

Table 1. Project Schedule

Moreover, we have thoroughly analyzed the evaluation parameters and learning outcomes as well. By the end of the project work, students will be able to:

- use well-designed audio files and videos, different types of media or software presentation in order to share their findings, evidence with other students and to use different online sources to motivate listeners/audience; {Presentation aids/ Functional Skills}
- use well-constructed sentences with varied structure and appropriate vocabulary; {Vocabulary range/relevance, Grammar accuracy}
- present project findings, different arguments and supporting facts clearly, appropriately, so

other listeners/audience will easily understand the message given by the presenter; and develop several ideas in order to reach the project purpose; address the opposing viewpoints as well. {Explanation of information and ideas}

- answer questions about the issue as a team, not only presenting his/her part of the work. {Teamwork participation}

In order to get information for their projects, students worked with different activities, regarding the topics of their project works. The followings are sample of those activities for students with different level of English.

- Students (Ss) with low level of English. Aim: to form Ss skills in reading: skimming and scanning

of texts, guessing the meaning of new words and phrases from context; to build up students' information search and processing skills; to enhance students' functional and presentation skills by using WordItOut website.

Learning outcomes. By the end of this project the students will be able to: recognize familiar words, interpret and understand authentic oral speech on the studied topics; use one or a few audio/visual aids, media or software presentation; create word clouds from sentences, whole documents or tables using WordItOut website.

➤ Students with medium level of English. Aim: to develop the students' academic reading skills of skimming for general comprehension, scanning for specific information; to build up students' information search and processing skills; to enhance students' functional and presentation skills by using Easelly website.

Learning outcomes. By the end of this project the students will be able to: demonstrate the skills of skimming and scanning texts with medium

frequency academic and general language; bring audio/ visual aids, media or software presentation smoothly into the presentation; to visualize the message and create infographics/posters using Easelly website.

➤ Students with high level of English. Aim: to teach students to write a summary of academic texts; to build up students' information search and processing skills; to enhance students' functional and presentation skills by using Storyboard platform.

Learning outcomes. By the end of this project the students will be able to: interpret and summarize academic texts; use well-produced audio/visual aids, media or software presentation to enhance understanding of findings, reasoning, and evidence, and to add interest; to write and draw a story in a comic format using Storyboard.

Those activities were based on the following model in order to develop main English language skills and sub skills.

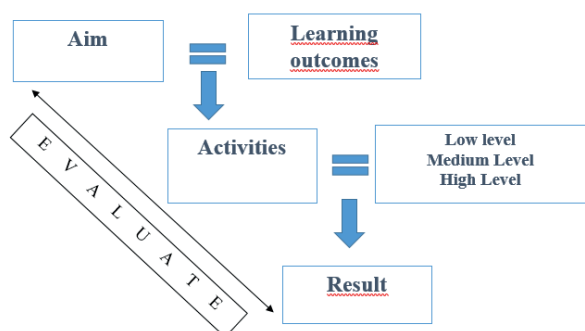

Figure 2 Modeling EL activities for “Student Lifehacks – 2020” Project work

Materials and methods. Data was collected through the use of questionnaires and observation schedule for the research. A self-report questionnaire was constructed for assessment. The respondents were 65 first year Elementary level students of international university in Almaty, Kazakhstan. The students chose the topic for their project work and tried to follow the project schedule. Students had to use different ICT tools in order to present their products. They used different platforms, programs,

application, and the final project was posted to the social network, students posted blogs about the lifehacks.

Results. Respondents were asked to indicate on a five-point scale ranging strongly agree (5) to strongly disagree (1) their views on the development of language skills through ICT assisted project work in their learning situations.

Their answers are presented in Figure 3.

Figure 3. ICT assisted project based learning

The findings of the study revealed that (41.5% = 27 students) respondents indicated that use of ICT assisted project based teach enhanced students English language vocabulary to a moderate extend. It also revealed that (35.3% = 23 students) of the respondents showed that ICT assisted project based learning improved students' English grammar to some extent. This affirms that majority of the respondents had positive perception of the application of ICT assisted project based learning. However, (1.5% = 1 student) strongly disagreed that ICT assisted project based learning improved English language listening skills. The respondents were asked to indicate their attitude towards improving English language speaking skills through ICT assisted project based learning as well. The results of the online questionnaire revealed that majority of the students (40% = 26 students) boosted their English language speaking skills to a large extent.

The second category of students (36.9% - 24 students) strongly agreed that texts presented using different ICT tools were more enjoying to read than lessons presented using the traditional methods. In addition, they pointed out that they progressed their English language reading skills to a large extent (Figure 4). On the other hand, the respondent (1.5% = 1 student) strongly disagreed that ICT assisted project based learning would advance writing (video script) skills. These finding imply that the respondents believe that they need to learn more about ICT since it is rapidly being integrated in teaching and learning in the 21st century.

Moreover, students were asked to rate their sub-skills in using ICT on a five point Likert type scale ranging from To a large extent (5), To a moderate extent (4), To some extent (3), To little extent (2) Not at all (1).

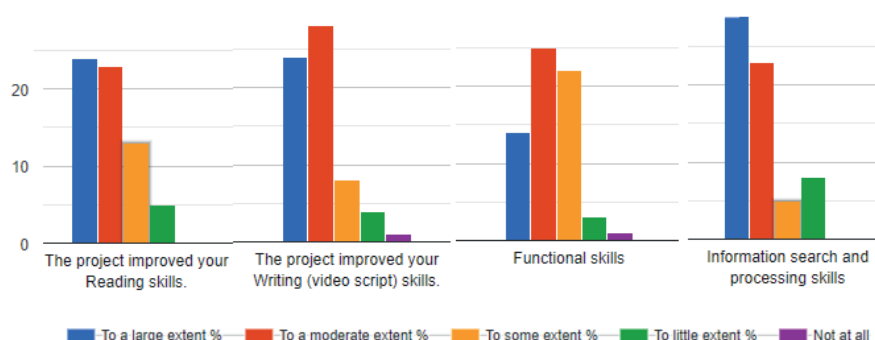

Figure 4. ICT assisted project based learning

As shown in Figure 4 majority of the respondents were very good in information search and processing skills (44.6% = 29 students) to a large extent and functional skills (38.4% = 25 students)

to a moderate extent. On the other hand, majority of the respondents perceived their skills on collaborative skills as average (43.1% - 28 students) Figure 5.

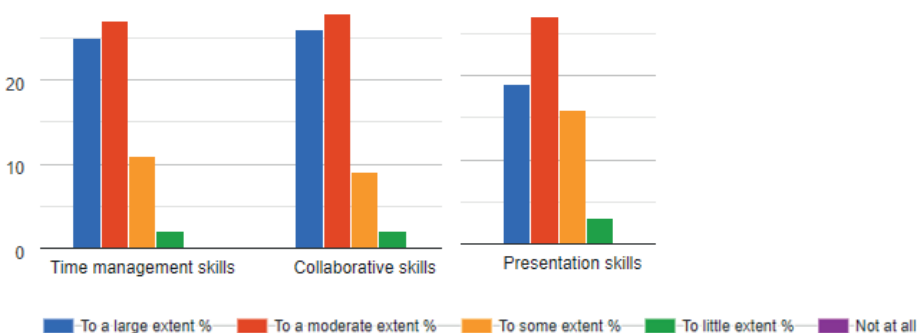

Figure 5. ICT assisted project based learning

Results in Figure 5 show that majority of the students upgraded their time management and presentation skills (41.5% = 27 students) to a large extent.

Discussion. The results revealed that the majority of students made progress in improving four main English language skills and most of them raised

their digital sub-skills. Students were motivated to use different digital devices, applications and platforms to access and manage information for their project work. They learned how to create and edit videos, in addition, some students mentioned in the questionnaire that they tried to read blogs about tech tools and watched YouTube videos

about different lifehacks.

Conclusion. We would like to point out that the project works where students have to use different ICT tools should be offered to learners of English language. It helps to motivate the learners and helps to improve their language and digital skills. From the findings of the study, it is recommended that

- students should be involved in using ICT in

learning activities such as doing assignments or project work and searching the internet for learning resources because it is believed that ICT can enhance teacher and student interaction and also tends to increase students learning motivations.

- students should be equipped with ICT skills such as Microsoft software applications such as word, video editing platforms, Google docs, padlet, etc.

REFERENCES:

1. Kunanbayeva S.S. (2014) Kompetentnostnoye modelirovaniye professional'nogo inoyazychnogo obrazovaniya. Monograph. [Competence modeling of professional foreign language education / Monograph] Almaty, 208 p. (in Russian)
2. Chaklikova A.T. (2008). Razvitie mezhkul'turnyh kommunikativnyh kompetencij na osnove informacionnyh i kommunikacionnyh tekhnologij // Tvorcheskoe pereosmyslenie proshlogo – shag v budushchee. -Almaty, 420-425. [The development of intercultural communicative competencies based on information and communication technologies // Creative rethinking of the past – a step into the future. -Almaty, 420-425.] (In Russian)
3. Dzhusubalieva D.M. (2017) MOOC – The Evolution of Online Education // Vestnik KazNU, Seriya Pedagogicheskaya. – 2017. – №. (2) 51, 62-68.
4. M.M. Kubeyeva & M.K. Abdresheva. The use of ICT in teaching professionally-oriented foreign language to students of non-linguistic specialties. Bulletin of KazNPU named after Abai series "Pedagogical sciences", 2019. - №1 (61).-p. 132-135 http://sp.kaznpu.kz/docs/jurnal_file/file20190529031225.PDF
5. A.Sh. Ubniyazova. Modern technologies in teaching a foreign language. Bulletin of KazNPU named after Abai series "Pedagogical sciences", 2015. - №1 (45).-p. 48-51 http://sp.kaznpu.kz/docs/jurnal_file/file20190628041921.pdf

Сведения об авторах:

Калдарова Айсулу Конисовна - Докторант, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана хана, г. Алматы, ул. Муратбаева 200, 87477142430, Aisulu-Kaldarova@mail.ru

Кульгильдинова Тулебике Алимжановна - д.п.н., профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана хана, г. Алматы, ул. Муратбаева 200, 87014354098, tulebike@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Калдарова Айсулу Конисовна - Докторант, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Мұратбаев көшесі 200, 87477142430, Aisulu-Kaldarova@mail.ru

Кульгильдинова Тулебике Алимжановна - п.ғ.д, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Мұратбаев көшесі 200, 87014354098, tulebike@mail.ru

Information about the authors:

Kaldarova Aissulu Konisovna - Candidate of PhD, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 200 Muratbayev str., 87477142430, Aisulu-Kaldarova@mail.ru

Kulgildinova Tulebike Alimzhanovna - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 200 Muratbayev str., 87014354098, tulebike@mail.ru

УДК 373.5

КАРАЖИГИТОВА Т.А.¹, САПАРГАЛИЕВА Г.Р.²Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, Атырау, Казахстан
(tamarakaraz@mail.ru, guljok_09@mail.ru)

ОНЛАЙН ОБУЧЕНИЕ И ИНТЕГРИРОВАННЫЕ УРОКИ МАТЕМАТИКИ

Аннотация: В статье дан краткий анализ научных исследований в организации интегрированного подхода в он-лайн обучении. Разработаны подходы к организации и планированию интегрированных уроков математики с естественнонаучными дисциплинами в контексте повышения качества математического образования. Выделен общий подход и требования к составлению план-схемы урока или маршрутного листа для ученика, как ориентир в самостоятельном изучении данного вопроса. Описаны, какие условия необходимо учесть при составлении таких листов. Представлены результаты исследований эффективности такого подхода значительно влияющего на повышение качества образования

Ключевые слова: Интегрированный урок, он-лайн обучение, маршрутный лист, урок математики, качество образования

МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫН ОНЛАЙН ЖӘНЕ КІРІКТІРІЛГЕН ТҮРДЕ ОҚЫТУ

Аннотация. Мақалада қашықтық оқытуындағы кіріктірілген сабақтардың зерттеулерінің қысқаша сипаттамасы берілген. Математиканың білім беру сапасын арттыру барысында жаратылыстану ғылымдарымен математиканың кіріктірілген сабақтарын ұйымдастыру мен жоспарлау тәсілдері жасалды. Оқушының сабақ жоспарын немесе тасымалдау парағын құрудың жалпы тәсілі мен талаптары өз бетінше зерттеу кезінде әдістемелік нұсқаулық ретінде көрсетілген. Онда осындай парақтарды жасау кезінде қандай жағдайларды ескеру керектігі сипатталған. Мақалада білім сапасының жақсаруына айтарлықтай әсер ететін осы тәсілдің тиімділігіне зерттеу нәтижелері келтірілген

Түйіндеме сөздер: Кіріктірілген сабақ, қашықтықтан оқыту, тасымалдау парағы, математика сабағы.

ONLINE LEARNING AND INTEGRATED MATH LESSONS

Abstract: The article provides a brief analysis of scientific research in the organization of an integrated approach to online learning. Approaches to the organization and planning of integrated lessons of mathematics with natural science disciplines in the context of improving the quality of mathematics education have been developed. The general approach and requirements for drawing up a lesson plan or a route sheet for a student are highlighted, as a guideline in the independent study of this issue. It describes what conditions must be taken into account when drawing up such sheets. The results of studies of the effectiveness of this approach, which significantly affect the improvement of the quality of education.

Key words: Integrated lesson, online learning, route sheet, math lesson.

Введение.

Он-лайн обучение школьников и студентов в условиях пандемии показало, что система образования не так консервативна, как представлялось, и способна достаточно быстро развиваться и меняться с изменением среды. В тоже время резкий переход на образовательный процесс в таком формате выявил много нерешенных вопросов в методике его организации, как в вузе, так и в школе. Вопрос настолько актуален, что ученые и учителя в срочном порядке пытаются анализировать среду, IT-технологии и рекомендовать методы, направленные на повышение качества дистанционного обучения. Несмотря на то, что разработки в этой области шли давно и во многих странах, они в основном касались высшего образования.

Методология исследования. Анализ работ по этому вопросу показывает, что исследования в основном касались высшего образования. Среди исследований можно выделить ученых Алекс Куханг, Лиз Райли, Смит Терри, Джин Шрер. Они занимались анализом отдельных элементов процесса и оценки электронного обучения [Алекс Куханг, Лиз Райли, Смит Терри, Джин Шрер, 2009. с. 92-98]. А.Куханг с 2004 по 2019 годы изучал отношение учителей к подготовке использования компьютеров в учебном процессе [А.Куханг, 145-149], а в работе Марии Джанелли [М. Джанелли, 2018. с. 81-96] дан подробный анализ основных теорий, составляющих основу такого обучения, и практические средства. Исследователи анализировали организацию самостоятельного образовательного процесса

на открытых он-лайн платформах [Р.Д. Чувашов и А.А. Баранова, 2018. С. 43 – 46.]. Было предложено использование дистанционных образовательных технологий в работе с одаренными детьми при обучении математике [Н.Г. Подаева и М.В. Подаев, 2016. С. 32 – 39]. Над выявлением проблем подготовки будущих бакалавров в заочной форме обучения с применением дистанционной технологии работали казахстанские ученые [А.С. Турдакунова и Н.К. Кайдиева, 2016. С. 216-219]. В некоторых публикациях [Н. Н. Горлушкина, Р. К. Филиппов - 2020. С. 68–69.] подведен итог исследования в области профессионального образования. Исследования в работе с одаренными детьми с использованием информационных технологий и электронного обучения указали на особенности подготовки учеников к математическим олимпиадам [М. И. Малкин, Е. В. Малкина, В.И. Швецов, 2017. С. 545-555]. Рассматривались некоторые конкретные темы в преподавании математики в таких условиях, например тема «Метод интервалов» [Ляхтина О.А., Лазарева Е.Г. 2019. С. 7-12.]. И все же практика показала, что нет достаточно апробированных методик, поэтому исследования в области он-лайн обучения школьников и студентов в новых условиях необходимо продолжить. Сейчас, когда все школы страны в основном проводят дистанционно занятия, ученые и методисты активно работают над поиском новых методов повышения качества такого обучения. Это связано как с настоящим моментом, так и с тем, что полученный во время пандемии опыт, показавший наиболее эффективные результаты дистанционного обучения, необходимо использовать в дальнейшем при работе в школе в различных образовательных областях.

В условиях пандемии в Казахстане руководство методическим направлением реализации дистанционного обучения осуществляют МОН РК и НАО имени И.Алтынсарина. Были даны рекомендации для учителей и учеников по использованию образовательных ресурсов [URL:www.asu.edu.kz]. Первый опыт позволил нашим казахстанским ученым, делиться результатами исследований. Творческий коллектив ученых [Б.Ж.Кемельбеков, А.Т. Омаров, Ж.Ж. Онгенбаев, Ж.Б. Ибраев, Р. Камал, С. Қойшыбай, 2020. С. 77-83], показало опыт работы вузов в условиях пандемии. Актуальность данного направления исследований в области он-лайн обучения подтверждает многочисленный обмен опытом педагогов и психологов на различных международных и республиканских конференциях. Результатами исследований активно делятся многие ученые. Одна из последних конференций прошла в Донецке [под ред. С.В.Беспаловой 2020, 371].

Мы рассматриваем одну из важнейших задач в методическом аспекте. Это организация и планирование интегрированных уроков ма-

тематики с естественнонаучными дисциплинами, причем план-схема урока или маршрутный лист разрабатывается для ученика и служит ему ориентиром в самостоятельной работе над изучаемой темой. Межпредметная интеграция в образовательном процессе школы рассматривается нами как средство формирования у учащихся обобщенных знаний, полученных в процессе изучения различных предметов в школе и их личного опыта. Она должна показывать взаимосвязь явлений, раскрывать научные законы и теоретические положения. Учитывая значение интегрированного обучения, когда ученик рассматривает одни и те же знания с позиций разных наук, тем самым формируется системный взгляд на мир, мы ставили своей целью исследовать дидактические условия построения он-лайн обучения в контексте междисциплинарных исследований. Нами были поставлены задачи:

- исследовать теорию реализации межпредметных связей на уроках математики;
- рассмотреть опыт работы в он-лайн обучении в контексте организации интегрированных занятий;
- разработать и апробировать на практике маршрутные листы учащимся для самостоятельной работы с информацией после проведения интегрированных уроков в он-лайн обучении.

Трудно переоценить интегрированное обучение, это не только более полная картина мира, но и средство развития системного мышления, развитие методов и форм познания, что свойственно математике. Как известно, многие ученые отождествляют научное и математическое мышление, а интеграция в образовании позволяет развивать стремление к исследовательской деятельности.

Один из методов построения интегрированного урока, в котором пересекается содержание различных изучаемых в школе предметов, это использование конспекта в картинках, на которых схематически изображено применение изучаемого материала с позиции каждой науки. Такие конспекты-мозаики хорошо разработаны и представлены Т.В. Долговой в Мобильном электронном образовании на сайте [URL:www.edu.ural.ru]. Этот материал можно использовать в маршрутном листе в качестве ссылки для установления межпредметных связей. Яркая и красочная схема картины-мозаики сразу вызывают интерес учащихся, а хорошо подобранный материал для работы в группе настраивает на исследовательскую деятельность. Практика показывает, насколько составление ориентиров для ученика требует большого времени на подготовку учителя к уроку, но результат того стоит. В этой связи можно рекомендовать одно из направлений в методике, которое экономит время и уменьшает нагрузку на учителя, - это сотрудничество учителей, помогающее соеди-

нить направления исследований при подготовке к уроку. Особенно эффективно использование в школе *Lesson Study*, творческих групп в рамках методического объединения. Творческая группа из учителей, преподающих разные предметы, должна провести структурный анализ изучаемого материала для выявления базовых межпредметных знаний.

Немного меньше времени занимает подготовка интегрированных уроков, которые проводятся до начала изучения темы или в конце. Они требуют систематизации изучаемого материала по месту их расположения в разделе математики и делятся на две группы: вводные или стартовые уроки и обобщающие, завершающие изучение раздела. Стартовые уроки позволяют взглянуть на материал, который будет изучаться в разделе с разных сторон его применения в науке и жизни, как бы схематически, в общих чертах. Мы использовали на таких уроках маршрутные листы для учащихся, которые ориентировали их в дескрипторах и материале, на который даны ссылки в Интернет-ресурсах. Такая работа направлена на самообучение и саморазвитие ученика. На обобщающих уроках в конце изучения темы часто используются опорные конспекты, включающие более полно изученный материал. На них в схематической, наглядной форме систематизирован и обобщен материал. Такой подход направлен на развитие компетентности в систематизации и обобщении информации и в то же время помогает лучше усвоить материал.

Остановимся на том, что включает маршрутный лист и как он составляется. Важно помнить то, что он составлен для ученика и состоит из названия предмета, темы, даты, цели занятия (для ученика). Цели в плане записываются для каждого предмета отдельно. Очень важно указать, кто из учителей составил маршрутный лист, и какой предмет он преподает. При составлении листа для вводного урока дается весь набор дескрипторов по разделу. Основная часть состоит из небольших комментариев и слов напутствия, ссылки на темы, которые нужно повторить, или формулы, которые нужно знать. Ссылки даются для обоих предметов для актуализации знаний. Здесь можно дать небольшой тест

для самопроверки. Далее идет непосредственно новый материал в сжатой форме в виде схем, рисунков или небольших записей формул и т.п. Главное внимание в основной части уделено ссылкам на видеоматериал, изучаемый по математике, и ссылки на материалы предметов с которыми осуществляется интеграция. Так как это обобщающий урок, то время, отведенное для самостоятельной работы по маршрутному листу, увеличивается, о чем сообщается учащимся.

За все время изучения раздела учащиеся выполняют группами творческие задания, работая дистанционно по материалам интегрируемых предметов. Обобщающие уроки включают отчеты о выполнении творческих исследовательских заданий и обобщение учителя. При такой организации обучения значительно повышается интерес учащихся, развивается видение целостности процессов и понимание единства основ изучаемых наук.

Нами были разработаны и апробированы некоторые подходы к проведению он-лайн уроков математики в 7-8 классах с другими дисциплинами естественнонаучного цикла. В ходе исследования намечены пути дальнейшего совершенствования образовательного процесса при помощи межпредметных связей. В подготовке интегрированного дистанционного урока можно выделить следующие важные условия:

- постановка цели и задач урока для каждого предмета отдельно;
- подготовка вопросов для актуализации ранее усвоенных знаний;
- выделение основных понятий, четкость и сжатость изучаемого материала;
- учет логичности и взаимосвязи рассматриваемых явлений;
- направленность на развитие самостоятельности в учебной деятельности.

Маршрутный лист должен быть компактный, не перегруженный информацией, содержать ссылки на источники, мотивировать ученика. В нашем случае общий вид его основан на рекомендации Национального центра переподготовки кадров «Өрлеу» [С.Т Мухамбетжанова, А.С. Тен, Е.Т. Мелдебеков, 2020. – с. 32] и представлен ориентировочно таблице 1.

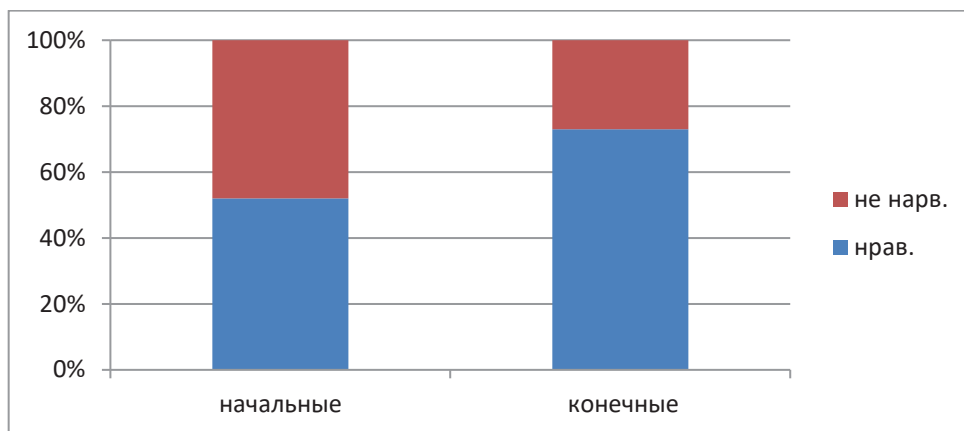
Таблица 1. Общий вид маршрутного листа для учащихся при дистанционном обучении в условиях интеграции образовательных тем

Тема	В соответствии с ГОСО
Кем составлен маршрутный лист	Фамилия, имя, отчество каждого учителя и предмет который он преподает
Цель занятия	Цели сформулированы по направлениям знаний интегрируемых предметов, записываются каждым учителем отдельно.
Дескрипторы	Конечный результат: что должен знать и уметь ученик по математике и интегрируемым на занятии предметам.

Тема	В соответствии с ГОСО
Теоретическая часть	Ссылки на учебники двух или нескольких (интегрируемых) предметов, дополнительный материал. Ссылки на Интернет ресурсы (желательно видео материал), опорные схемы, конспекты-мозаики,
Инструментарий	Образец оформления или записи задач данного класса. Ссылки на словари, дополнительное оборудование если необходимо.
Самостоятельная работа	Задания для выполнения самостоятельно основных базовых задач. Задачи продвинутого уровня по выбору.
Самопроверка	Проверочный тест, который поможет проверить уровень знаний самому ученику.
Обратная связь	Задание учителя и комментарии к проверенной работе ученика.

Результаты исследования. Практика показала, что среди преимуществ интегрированного урока в дистанционном обучении можно выделить повышение познавательного интереса и интереса к математике. Это подтверждается результатом исследования представленного на рисунке 1.

Повысилось и качество знаний по математике на 25%. Развивается умение работать с информацией, это показал опрос учащихся по использованию ими самостоятельно выбранных источников из Интернет-ресурсов.

Рисунок 1. Повышение интереса к математике в 7 классе с введением интегрированных уроков в дистанционном обучении.

Обсуждение результатов. Полученный анализ научных исследований по данной теме, показал необходимость дальнейшей работы в этом направлении. Практическая часть работы позволяет сделать вывод о том, что о точных цифрах говорить еще рано ввиду небольшого опыта работы по теме, но уже можно отметить изменение взгляда на изучаемые дисциплины, повышение ответственности, самостоятельности учащихся.

Кроме этих направлений исследований отметим, что использование маршрутных листов при он-лайн интегрированном обучении:

- Развивает мышление, память, способность к обобщению материала;
- Показывает целостную картину мира;
- Развивает познавательный интерес.

Сравнивая результат исследования и анализ работ ученых можно говорить о том, что рабо-

та должна быть продолжена, она перспективна и может охватывать разные блоки интеграции дисциплин. Это подтвердили и участники международной конференции нашего университета.

Выводы. Интенсивно развиваясь, дистанционное обучение, с учетом новых вызовов времени, ставит перед научно-педагогическим сообществом проблему поиска новых подходов в проектировании образовательных технологий. Накопленный во время пандемии опыт дистанционного обучения необходимо активно использовать в дальнейшем. Одним из направлений, на наш взгляд, может быть перевод некоторой части уроков на такое обучение: это могут быть курсы по выбору, школьный курс по предмету, но более высокого уровня, дополнительные предметы, и возможно проведение отдельных дней интегрированных уроков.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алекс Куханг, Лиз Райли, Смит Терри, Джин Шрер. Элементы обучения и конструктивизм: от теории к применению, Международный журнал объектов электронного обучения и обучения объектов

т.5 (1), 2009; с. 92-98.

2. Горлушкина Н. Н., Филиппов Р. К. Размышления об организации обучения в режиме он-лайн // Профессиональное образование и рынок труда. - 2020. -№ 2. - С. 68–69. - DOI 10.24411/2307-4264-2020-10218

3. Джанелли Мария Электронное обучение в теории, практике и исследованиях (пер. с англ.)// Вопросы образования /EducationalStudiesMoscow. 2018. № 4 с. 81-96

4. Донецкие чтения 2020: образование, наука, инновации, культура и вызовы современности: Материалы V Международной научной конференции (Донецк, 17-18 ноября 2020 г.). – Том 6: Педагогическая наука. Часть 2 / под общей редакцией проф. С.В. Беспаловой. –Донецк: Изд-во ДонНУ, 2020. – 371 с.

5. Koohang A study of the attitudes of pre-service teachers toward the use of computers ECTJ 35 (3), 1987. С.145-149

6. Кемельбекова Б.Ж., Омарова А.Т., Онгенбаева Ж.Ж., Ибраева Ж.Б., Камал Р., Қойшыбай С. Восприятие студенчеством дистанционного обучения в период карантина на примере международного университета информационных технологий //Педагогическая наука и практика. Инновационные процессы в науке и практике. №2 (28), 2020,-с. 77-83

7. Лахтина О.А., Лазарева Е.Г. Опыт дистанционного изучения темы «Метод интервалов» в основной школе. // Образовательные ресурсы и технологии. 2019, 1 (26). С. 7-12. DOI: 10.21777/2500-2112-2019-1-7-12

8. Малкин М. И., Малкина Е. В., Швецов В. И. Информационные технологии и электронное обучение при подготовке к математическим олимпиадам // Образовательные технологии и общество. 2017. Т. 20. № 1. С. 545-555.

9. МОН РК, Официальный сайт www.asu.edu.kz

10. Мухамбетжанова С.Т., Тен А.С., Мелдебеков Е.Т. Технология проектирования учебного процесса в условиях дистанционного обучения/ Алматы: ФАО НЦПК «Өрлеу» РИПКСО РК, 2020. – с. 32

11. Подаева Н.Г., Подаев М.В. Использование дистанционных образовательных технологий в работе с одаренными детьми при обучении математике //Continuum. Математика. Информатика. Образование. 2016. №4. С. 32 – 39.

12. Турдакунова А.С., Кайдиева Н.К. Проблемы подготовки будущих бакалавров в заочной форме обучения с применением дистанционной технологии //Международный научный журнал «Инновационная наука», № 1. 2016. С. 216-219.

13. Чувашов Р.Д., Баранова А.А. Организация самостоятельного обучения с использованием открытых онлайн-платформ //Новые информационные технологии в образовании и науке. 2018. Вып. 1. С. 43 – 46.

14. www.edu.uryu.ru/ Проектирование интегрированных уроков с использованием технологий электронного обучения/

REFERENCES:

1. Alex Kuhang, Liz Riley, Smith Terry, Gene Schrer. Elements of Learning and Constructivism: From Theory to Application, International Journal of E-Learning Objects and Learning Objects, vol.5 (1), 2009; from. 92-98.

2. Gorlushkina NN, Filippov RK Reflections on the organization of training on-line // Professional education and the labor market. - 2020. -№ 2. - P. 68–69. - DOI 10.24411 / 2307-4264-2020-10218

3. Gianelli Maria E-learning in theory, practice and research (translated from English) / Educational Studies / Educational Studies Moscow. 2018. No. 4 p. 81-96

4. Donetsk Readings 2020: Education, Science, Innovation, Culture and Modern Challenges: Materials of the V International Scientific Conference (Donetsk, November 17-18, 2020). - Volume 6: Pedagogical Sciences. Part 2 / edited by prof. S.V. Bepalova. - Donetsk: Publishing house of DonNU, 2020. - 371 p.

5. Koohang A study of the attitudes of pre-service teachers toward the use of computers ECTJ 35 (3), 1987. pp. 145-149

6. KemelbekovaB.Zh., Omarova AT, OngenbaevaZh.Zh., IbraevaZh.B., Kamal R., Koyshybai S. Perception of distance learning by students during the quarantine period on the example of the International University of Information Technologies // Pedagogical Science and practice. Innovative processes in science and practice. No. 2 (28), 2020, -p. 77-83

7. Lakhtina O.A., Lazareva E.G. The experience of distance learning of the topic “Method of intervals” in basic school. // Educational resources and technologies. 2019, 1 (26). S. 7-12. DOI: 10.21777 / 2500-2112-2019-1-7-12

8. Malkin MI, Malkina EV, Shvetsov VI Information technologies and e-learning in preparation for

mathematical Olympiads // Educational technologies and society. 2017.Vol. 20.No. 1.P. 545-555.

9. MES RK, Official website www.asu.edu.kz

10. Mukhambetzhanova S.T., Ten A.S., Meldebekov E.T. Technology of designing the educational process in the conditions of distance learning / Almaty: FAO NTSPK "Orleu" RIPKSO RK, 2020. - p. 32

11. Podaeva N.G., Podaev M.V. The use of distance educational technologies in working with gifted children in teaching mathematics // Continuum. Maths. Informatics. Education. 2016. No. 4. S. 32 - 39.

12. Turdakunova A.S., Kaidieva N.K. Problems of training future bachelors in correspondence course with the use of distance technology // International scientific journal "Innovative Science", No. 1. 2016. P. 216-219.

13. Chuvashov R.D., Baranova A.A. Organization of self-study using open online platforms // New information technologies in education and science. 2018. Issue. 1.P. 43 - 46.

14. www.edu.ury.ru/ Designing integrated lessons using e-learning technologies.

Сведения об авторах:

Каражигитова Тамара Анатольевна - доктор педагогических наук, асс. профессор, академик АПНК. Профессор кафедры математики и методики преподавания математики, Атырауский университет им. Халела Досмухамедова, г. Атырау, проспект Студенческий 212, +7 701 606-88-11, tamarakaraz@mail.ru

Сапаргалиева Гулжайна Рафаэльқызы - магистрант 2-го курса специальность «Математика. Управление образовательным процессом» Атырауский университет им. Х. Досмухамедов, г. Атырау, проспект Студенческий 212, +7778406-0365, guljok_09@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Каражигитова Тамара Анатольевна - математика және математиканы оқыту әдістемесі кафедрасының профессоры, п.ғ.д., асс. профессор, АПНК атындағы Атырау университетінің академигі Х.Досмухамедова, Атырау қаласы, Студент даңғылы 212, +7701606-88-11, tamarakaraz@mail.ru

Сапаргалиева Гулжайна Рафаэльқызы - «Математика» мамандығының 2 курс магистранты. Оқу процесін басқару» Х. Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Студент даңғылы 212, + 7778406-0365, guljok_09@mail.ru

Information about the authors:

Karazhigitova Tamara Anatolyevna - Professor of the Department of Mathematics and Methods of Teaching Mathematics, Doctor of Pedagogical Sciences, Ass. professor, academician of APNK Atyrau University named after H. Dosmukhamedova, Atyrau, Prospect Student 212, + 7701606-88-11, tamarakaraz@mail.ru

Sapargaliev Gulzhaina Rafael'kyzy - 2nd year master's student, specialty "Mathematics. Management of the educational process "Atyrau University named after H. Dosmukhamedov, Atyrau, Prospect Student 212, + 7778406-0365, guljok_09@mail.ru

KURMANBAJEWA P.K.¹, ASSANOWA G.S.²

¹² Schymkenter Universität; Stadt Schymkent, Kasachstan

¹E-mail: patty56@mail.ru ²E-mail: assanova59@mail.ru

DIE SPRACHLICHE KOMMUNIKATIONSBEFÄHIGUNG DER STUDENTEN

Annotation: In diesem Artikel handelt es sich um die sprachliche Kommunikationsbefähigung, um die Lösung übergreifender Aufgaben der Persönlichkeitsentwicklung, von großer Wichtigkeit für die Erarbeitung von Lehrmaterialien, die bei dem begrenzten Zeitvolumen alle Möglichkeiten der Rationalisierung beim Erwerb, der Festigung und Systematisierung sprachlicher und außersprachlicher Kenntnisse und bei der Erlangung kommunikativer Kompetenz ausschöpfen müssen, und zwar im Interesse der Gesamtzielstellung des Studiums.

Der Schlüssel des Wortes: die Berufsvorbereitung, die Verwendung, der Erlangung kommunikativer Kompetenz, die Erziehung zur Selbständigkeit, Unterrichtsmittel sprachlich kommunikativen Fähigkeiten, Übersetzungsübungen, bestimmter Kenntnisse, Aufgabengestaltung.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ТІЛДІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ДАҒДЫЛАРЫ

Аннотация: Бұл мақалада алғашқы шетел тілді ауызша сөйлеу қаблеттері алғашқы екі оқу жылының шеңберінде шешілуі керектігін, ал болашақ оқытушылық іс-шаралар үшінші және төртінші оқу жылдарында көбірек байқалатындығын айта келе, сол себептен студенттерге практикалық тілдік техникалық жаттығуларға көп мән беруді қарастырған. Арнайы мәтіндерді оқудың ұтымды жақтарын және лингвистикалық игеруге ықпал етеін фактілер берілген. Оқу барысында (презентация, үзінді, брошюралар және т.б.) арнайы талқылауға қатысуға және жазбаша тапсырмаларды шешуге қабілеттікті машықтандыра білу жолдарын көрсетеді. Олар жан-жақты лингвистикалық және коммуникативті дағдылардан басқа, тиісті мамандардың сөздік қорын және ғылыми жұмыс процестерін меңгеруді қажеттігін талқылайды.

Түйіндеме сөздер: кәсіби дайындық, пайдалану, коммуникативтік құзыреттілікті алу, өзін-өзі тәрбиелеуге тәрбиелеу, тілдік коммуникативтік дағдыларға оқыту, аударма жаттығулары, белгілі бір білім, тапсырмаларды жобалау.

НАВЫКИ ЯЗЫКОВОГО ОБЩЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Аннотация: В этой статье говорится, что первые навыки иностранного языка должны развиваться в течение первых двух академических лет, а будущая педагогическая деятельность будет более заметной на третьем и четвертом академических годах, поэтому студенты должны уделять больше внимания практическим языковым и техническим упражнениям. Есть факты, которые способствуют рациональным аспектам чтения и лингвистическому усвоению специальных текстов. Демонстрирует способы отработки способности участвовать в специальных обсуждениях и решать письменные задачи во время исследования (презентации, выдержки, брошюры и т.д.).

Ключевые слова: профессиональная подготовка, использование, получение коммуникативной компетентности, воспитание самостоятельности, обучение языковым коммуникативным навыкам, переводческие упражнения, определенные знания, проектирование задач.

Er trägt deshalb neben seiner eigentlichen Aufgabe, der Berufsvorbereitung, auch zur Bewältigung von Studienanforderungen bei. Er kann sein Seitz auf die Vermittlung bestimmter Kenntnisse und Verfahren dann verzichten, wenn sie mit Gewissheit in anderen Lehrveranstaltungen vermittelt werden, ist aber andererseits auf die Zusammenarbeit mit anderen Fächern angewiesen. Die Reihenfolge der im Sprachunterricht zu behandelnden Themen und der zu erarbeitenden Verfahren und Kenntnisse muss daher mit den anderen Lehrveranstaltungen abgestimmt sein.

Die Koordinierung des Sprachunterrichts mit

den anderen Ausbildungsgegenständen bezieht sich auf folgende Bereiche:

1. Schaffung und Nutzung einer gemeinsamen Fakten und Vorstellungsgrundlage einschließlich der Verwendung von Begriffen (Termini) und Theorien Sprachunterricht für Germanistikstudenten arbeitet gezielt mit dem Prinzip der Bewusstheit, d. h., die praktisch zu beherrschenden sprachlichen Einheiten werden in ihren sprachwissenschaftlichen Zusammenhang gestellt und systematisiert. Gleiche Terminologie und theoretische Grundlage ist eine selbstverständliche, aber durchaus in der Praxis noch nicht immer realisierte Forderung. Sol-

che Abstimmungen bieten sich zunächst für die Sprachwissenschaft, Landeskunde und Methodik an, müssen aber auch auf andere Ausbildungsdisziplinen (Gesellschaftswissenschaftliches Grandstudium, Literaturwissenschaft) ausgedehnt werden. Sie sind von großer Wichtigkeit für die Erarbeitung von Lehrmaterialien, die bei dem begrenzten Zeitvolumen alle Möglichkeiten der Rationalisierung beim Erwerb, der Festigung und Systematisierung sprachlicher und außersprachlicher Kenntnisse und bei der Erlangung kommunikativer Kompetenz ausschöpfen müssen, und zwar im Interesse der Gesamtzielstellung des Studiums.

2. Entwicklung und Nutzung von Verfahren rationaler und selbständiger wissenschaftlicher Arbeit. Für ein rationelles Studium und die spätere wissenschaftliche Arbeit sind eine Reihe Verfahren der wissenschaftlichen Arbeit (z.B. rationale Lese- und Mitschriftverfahren) erforderlich, die auch im Sprachunterricht eine wichtige Rolle spielen. Wenn in Lehrprogrammen für den Sprachunterricht das Anfertigen von Gliederungen, das Erfassen des Wesentlichen eines gelesenen oder gehörten Textes, das Halten von Referaten gefordert wird, so unterscheidet sich das im Wesen nicht von ähnlichen Aufgaben der wissenschaftlichen Arbeit in anderen Lehrveranstaltungen; Vorlesungsmitschrift, Exzerpt, Konspekt u. a. werden von Beginn des Studiums an gefordert, und der Sprachunterricht hat dazu einen Beitrag zu leisten, indem er dem Studenten (wenn auch in begrenztem Umfang) notwendige Arbeitsschritte und angemessene sprachliche Mittel bewusst macht und sie übt.

Lösung übergreifender Aufgaben der Persönlichkeitsentwicklung

Die Auswahl der Texte, Unterrichtsmittel und die Übungsgestaltung haben Anteil an der Entwicklung der Persönlichkeit auf den Gebieten der weltanschaulichen, intellektuellen, charakterlichen und musisch-ästhetischen Erziehung der Studenten. Eine besonders wichtige Rolle spielt die Erziehung zur Selbständigkeit.

Aus den Zielen lassen sich vier Teilbereiche des Sprachunterrichts ableiten:

- sprachpraktisch-methodische Übungen
- sprachpraktisch-landeskundliche Übungen
- sprachpraktisch-fachwissenschaftliche Übungen
- Übersetzungsübungen.

Folgende Aufgliederung des im Studienplan festgelegten Gesamtstundenvolumens ist vorzuschlagen:

Aufgabe der sprachpraktischen Übungen ist es, die Studenten zur sprachlichen Bewältigung sowohl der Studienanforderungen in den Wissenschaftsgebieten als auch der späteren Teilnahme an der Weiterbildung des Faches sowie der Aufgaben im künftigen Beruf zu befähigen.

1. Die erste dieser Aufgaben ist innerhalb des Sprachunterrichts im Laufe der ersten beiden Studi-

enjahre zu lösen, während im 3. und 4. Studienjahr verstärkt die künftige Lehrtätigkeit gesehen wird. Deshalb ist für die ersten beiden Studienjahre eine hohe Stundenzahl für die sprachpraktisch-fachwissenschaftlichen Übungen angesetzt, in denen die Studenten - in genauer Abstimmung mit den anderen Studienfächern - zur sprachlichen Bewältigung der Aufgaben beim Hören und Mitschreiben von Vorlesungen, beim rationellen Lesen von Fachtexten, bei der aktiven Teilnahme an Fachdiskussionen und bei der Lösung schriftlicher Aufgaben im Studiengeschehen (Referat, Exzerpt, Konspekt u. a.) zu befähigen sind. Sie bedürfen dazu neben den übergreifenden sprachlich-kommunikativen Fähigkeiten des entsprechenden Fachwortschatzes und der Beherrschung der Verfahren der wissenschaftlichen Arbeit. Die direkten Beziehungen zu den Fächern stellen sich so dar:

- Im 1. Studienjahr sowie im 1. Semester des 2. Studienjahres haben die Studenten Lehrveranstaltungen zur Landeskunde Deutschlands. Mit den dort behandelten Themen sind die sprachlich-landeskundlichen Übungen genau abzustimmen. Hinzu kommt, da die Studenten gleich zu Beginn des Studiums mit wesentlichen Faktoren des Studienlebens vertraut gemacht werden müssen. Es ist erforderlich, dass auch im 3. und 4. Studienjahr zur Erreichung der Ziele des Tätigkeitsbereiches IV sprachpraktisch-landeskundliche Übungen durchgeführt werden, die sich mit solchen Themen beschäftigen, die einen höheren Sprachbeherrschungsgrad der Studenten und tiefere eigene Einsichten in das Wesen des realen Sozialismus auf Grund persönlicher Erfahrungen der Studenten voraussetzen; hier können auch methodologische Fragen der Landeskunde behandelt werden.

- Die sprachwissenschaftlichen Lehrveranstaltungen im 1. Studienjahr (Grammatik) und im 2. Studienjahr (Grammatik und Lexikologie) bedürfen der Ergänzung durch praktische Übungen, die gleichzeitig auch auf die in der Stilistik zu lösenden Aufgaben vorbereiten sollen.

- Erfahrungsgemäß haben die Studenten im 1. und 2. Studienjahr Schwierigkeiten, Texte der DDR-Literatur und literaturwissenschaftliche Fachtexte zu lesen sowie ihre Meinung dazu zu äußern. Die Gründe dafür liegen teils in fehlendem oder ungenügendem landeskundlichem (bes. historischem) Wissen, teils auf lexikalischem Gebiet (auch auf terminologischem) und teils in ungenügend entwickelten Lesefertigkeiten und -fähigkeiten.

Nach dem 2. Studienjahr sind Übungen zur Unterstützung des Fachstudiums nicht mehr am Platze, wie überhaupt unbedingt zu beachten ist, dass das oberste Ziel auch dieser Sprachübungen die sprachliche Kommunikationsbefähigung der Studenten ist - eben auf dem Gebiet ihrer Fachwissenschaft.

2. Im 4. Semester sollte die Berufsvorbereitung durch sprachpraktisch-methodische Übungen ge-

zielt einsetzen. Wie verstehen darunter Folgendes: In den Lehrplänen und in den Lehrbüchern der allgemein- bildenden Schulen werden (besonders in den ersten Lernjahren) vorwiegend Themen und Situationen des Alltagslebens behandelt. Das resultiert aus der kommunikativen Zielsetzung der allgemeinbildenden Schule. Der künftige Lehrer muss also gerade diese Themen inhaltlich und sprachlich souverän beherrschen, neigt aber dazu, ihre Bedeutung zu unterschätzen. da er sich - vor allem bei bereits längerem Aufenthalt in der DDR - den entsprechenden Kommunikationsaufgaben voll gewachsen glaubt. Seine

Motivation, sich mit diesen Themen zu beschäftigen, kann erheblich stimuliert werden, weil sie nicht nur unter sprachlich-kommunikativem, sondern auch unter methodischem Aspekt behandelt werden, d. h. wenn der Student durch die Aufgabengestaltung genötigt wird, sich in die Rolle des Lehrers zu versetzen. Dabei werden die direkt methodischen Aufgaben (z. B. die Adaption eines Textes für verschiedene Klassenstufen) erst im 6.-8. Semester in größerem Umfang die Übungsgestaltung bestimmen, sie sollten aber (evtl. gestützt durch geeignete Mitnahmen, z. B. eine vorgezogene Hospitation in einer Schule, Übernahme eines Stundenabschnitts durch einen Studenten) auch in den vorangehenden Semestern eine Rolle spielen. Wenn also Alltagsthemen behandelt werden sollen, so unter dem Aspekt, die Studenten zur Behandlung dieser Themen in der Schule zu befähigen, es handelt sich zunächst nicht um Fachthemen der Methodik des FU.

Es soll damit auch erreicht werden,

- dass der in der allgemeinbildenden Schule behandelte Stoff nicht zu sehr der Vergessenheit anheim- fällt,

- dass das Prinzip der Konzentrität gewahrt

werden kann und

- dass ein Vorlauf b für die direkt berufsvorbereitenden Lehrveranstaltungen (Lehrveranstaltungen zur Methodik des Deutschen als Fremdsprache, schulpraktische Übungen, Großes Schulpraktikum) geschaffen wird.

Hier sind auch die von U. Forster 1978 vorgeschlagenen „Übungen zur Entwicklung berufsspezifischer Fertigkeiten und Fähigkeiten“²⁰ einzuordnen.

3. Für die Wichtigkeit von Übersetzungsübungen und von phonetischen Übungen innerhalb eines Germanistikstudiums brauchen hier keine Begründungen gegeben zu werden; wo es möglich ist (d.h. in Gruppen mit gleicher Ausgangssprache), sollte die Übersetzung als methodisches Verfahren im Sprachunterricht generell eine wichtige Rolle spielen und bedarf dann keiner Aussonderung im Stundenplan; sie kann auf dieser Stufe des Sprachunterrichts erheblich zu exakter Arbeit bei Texterschließung und -produktion sowie zur Einsicht in Fragen der konfrontativen Linguistik führen und insgesamt einen Beitrag zur Bewusstmachung grundlegender Fragen des Sprachvergleichs leisten.

Hier konnte und sollte etwa durch Aufstellung von Themenlisten oder von Katalogen der zu rezipierenden und zu produzierenden Textsorten - keine Vollständigkeit angestrebt werden. Auch die Aufstellung von Kommunikations- oder Darstellungsverfahren, so notwendig sie wäre, steht noch aus. Ohnehin müssen Spezifizierungen den noch zu erarbeitenden Lehrbücher und langjähriger Erprobung in der Praxis überlassen bleiben. Die dargestellten Einsichten machen deutlich, dass die in dem verschiedenen Ausbildungsstätten des In- und Auslandes gegebenen Möglichkeiten effektiver genutzt werden können.

LITERATURVERHÄLTNISS:

1. Davon legt die ab 1977 sprunghaft gestiegene Zahl von Artikeln in dieser Zeitschrift, die direkt auf den Sprachunterricht ausländischer Deutschlehrerstudenten bezogen sind, beredtes Zeugnis ab.

2. U. Forster, Zu einigen Problemen der Zielstellung für die sprachpraktische Ausbildung von Deutschlehrern, in: DaF 6/1971, S. 337-343.

3. Lehrprogramm für das Lehrgebiet Sprachübungen zur Ausbildung in der Grundstudienrichtung Germanistik an Universitäten und Hochschulen der DDR, Berlin 1976.

4. I. Schreiter, Theoretische Grundlagen für die Erarbeitung von Unterrichtsmaterialien und ihren Einsatz im komplexen Sprachunterricht bei ausländischen Deutschlehrerstudenten des 1. Studienjahres, Diss. A, Jena 1978.

5. I. Kelling, Probleme des Sprachunterrichts ausländischer Deutschlehrerstudenten in der DDR unter dem Aspekt der zieldeterminierten Planung — ein Beitrag zur Theorie und Praxis der Erarbeitung von Lehrmaterialien, Diss. B, Berlin 1979.

6. Mader, Fragen der Lehrplantheorie, Beiträge zur Pädagogik Bd. 16, Berlin 1979.

7. Den Anstoß für diese wissenschaftspolitische Richtung gab S. B. Robinsohns „Bildungsreform als Reform des Curriculum“, Neuwied 1967.

8. Z.B. bei E. Dannenhauer, Curriculumforschung, München 1976.

9. Besonders deutlich bei F. Denninghaus, Methoden der expliziten Lernzielbestimmung, in: Praxis des neu sprachlichen Unterrichts 2/1975, S. 127-142.

10. Ausführlich dazu U. Forster, Zur berufsorientierten sprach- praktischen Ausbildung von Deutsch-

lehrern, in: DaF 4/1978, S. 200-204.

11 . H. Klein, Zur Funktion und Weiterentwicklung eines Systems didaktischer Prinzipien, in: Pädagogik 4/1972, S. 309.

Сведения об авторах:

Курманбаева Патима Курманбековна - старший преподаватель кафедры «Филология» Шымкентского университета, г. Шымкент, ул. Рыскулбекова 27/2, E-mail: patty56@mail.ru, тел.87021207759

Асанова Гульзат Сейтмуратовна - старший преподаватель кафедры «Филология» Шымкентского университета, г. Шымкент, ул. Рыскулбекова 27/2, E-mail: assanova59@mail.ru, тел.87017145855

Авторлар туралы мәліметтер:

Курманбаева Патима Курманбековна - Шымкент университетінің «Филология» кафедрасының аға оқытушысы, Шымкент қ., Рысқұлов көшесі 27/2, E-mail: patty56@mail.ru, тел.87021207759

Асанова Гульзат Сейтмуратовна - Шымкент университетінің «Филология» кафедрасының аға оқытушысы, Шымкент қ., Рысқұлов көшесі 27/2, E-mail: laura-010@mail.ru, тел.87017145855

Сведения об авторах:

Kurmanbajewa Patima - Dozentin der Schymkenter Universität; Stadt Schymkent, Baityrsunowastrasse 27/2, E-mail: patty56@mail.ru

Assanowa Gulsat Seeitmuratowna - Dozentin der Schymkenter Universität; Stadt Schymkent, Baityrsunowastrasse 27/2, Schymkenter Universität; Schymkent, Kasachstan, E-mail: assanova59@mail.ru

МУКТАРОВА Э.С.¹, БАКТЫБАЕВА Д.А.²

Қайнар академиясы

«ҰШҚАН ҰЯ» ПОВЕСІН ОҚЫТУДА ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ БАҒАЛАУ ЖҮРГІЗУДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Аннотация. Мақалада Бауыржан Момышұлының «Ұшқан ұя» повесін оқыту барысында шығарма идеясын, жазушы ұстанымын бағалай білу дағдыларын қалыптастыруға берілген оқу мақсаттарын жүзеге асыратын бағалау тапсырмалары талданады. Мақалада оқыту мақсаты мен автор идеясын негізгі нысанаға ала отырып, оқушылардың оқу тапсырмаларын орындау кезіндегі анализ жасау, бағалау, салыстыру дағдыларын дамыту сөз болады. Аталмыш повестен үзінділер келтіре отырып, білім беру барысында қалыптастырушы бағалау тапсырмаларының орындалу әдістемесі баяндалады.

Түйіндеме сөздер: ұлттық құндылықтар, жазушы идеясы, оқу мақсаты, қалыптастырушы бағалау, тапсырма, ұлттық тағылым.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРОВЕДЕНИЯ ФОРМАТИВНОГО ОЦЕНИВАНИЯ В ОБУЧЕНИИ ПОВЕСТИ «РОДНОЕ ГНЕЗДО»

Аннотация. В статье анализируются оценочные задания, реализующие учебные цели, направленные на формирование навыков оценивания идеи произведения, позиции писателя в процессе обучения повести Бауыржана Момышұлы «Ұшқан ұя». В статье речь идет о развитии у учащихся навыков анализа, оценки, сравнения при выполнении учебных заданий для достижения целей обучения и понимания авторской идеи. Приводится методика выполнения заданий формативного оценивания при обучении данной повести.

Ключевые слова: национальные ценности, идея писателя, учебная цель, формативное оценивание, задание, национальное достояние.

EFFECTIVENESS OF FORMATIVE ASSESSMENT IN TEACHING THE STORY «NATIVE NEST»

Abstract: The article analyzes evaluation tasks that implement educational goals aimed at developing skills for evaluating the idea of the work, the position of the writer in the process of learning the story of Bauyrzhan Momyshuly «Ushkan Uya». The article deals with the development of students' skills of analysis, evaluation, comparison when performing educational tasks to achieve learning goals and understand the author's idea. The method of performing tasks of formative assessment when teaching this story is given.

Key words: national values, the idea of the writer, the learning goal, formative assessment, homework, a national treasure.

Кіріспе

Б.Момышұлының «Ұшқан ұя» повесі арқылы бүкіл қазақ халқының қоғамдық-әлеуметтік болмысын, салт-сана, әдет-ғұрпын өз ауылы, отбасы арқылы ұрпақ алдына шындықты жайып салғандығы аңғарылады. Қаламгер жариялылық заманның желі еспей тұрған - ақ жоғалып, құрып бара жатқан салт-дәстүр сияқты ата-мұрамыздың шын жанашыры бола білді. Бауыржан бір әңгімесінде: «Тарихты білу керек. Дәстүр, әдет-ғұрып, аспаннан түскен жоқ. Біз олар жөнінде үлкен қате істедік. Сол қатені осы күйге дейін түзей алмай келе жатырмыз», – деп қоғамға ащы сын айтқан [Момышұлы Б., 1968, 41 б.]. Жауынгер батыр шығармасын талдау кезінде суреткердің санасына жастай сіңген өнеге, тәрбие әсері теңдесіз терең із екендігін өз тәжірибесінен жақсы сезінгенін аңғардық. Сол себепті оның «Ертекіз өскен бала

рухани мүгедек адам... Бесікте жатқанда құлағына анасының әлди әні сіңбеген баланың көкірегі кейін керең болып қалмасын деп қорқамын... Балаларымның мен сияқты ғұлама әжелері азайып бара жатқанына қатты өкінем, қабырғам қайысады», – деп тебіренуі адам санасында тәрбие берілудің алғашқы сатылары өмір бойы сақталатындығын ескеруінде болса керек деп түсіндік [Момышұлы Б., 1968, 236].

Автордың нақты өмірде де, өз туындысында да осы секілді үлкен әлеуметтік мәселедегі тәлім-тәрбиелік мәні зор өзекті ойларға жұрттың назарын аударғысы келетіні аңғарылады. Салт-дәстүр – халықтар кәсібіне, сеніміне, тіршілігіне байланысты қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отыратын әдет-ғұрып, рухани мұра. Уақыт озған сайын оған жаңалық еніп, өзгеріп, кейде қоғамдық қатынастарға қайшы келетін тұстары

да болып қалады. Жойылып, өмірге қажеттілері жаңа жағдайда ілгері дамиды. Сондықтан да халық «дәстүрдің озығы бар, тозығы бар» деп дұрыс айтқан. Бұл тұрғыда Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «...замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғыртудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу керек» – деген сөзі еске түседі [Назарбаев Н.Ә., 2017, 2 б.].

Негізгі бөлім

Сабақ өту кезеңінде қалыптастырушы бағалау аясында білім алушыларды қолдау үдерісінің негізі болатын «Білім алушылар оқудың қай сатысында тұр?», «Өз оқуында олар неге ұмтылады?» және «Соған жету үшін оларға қандай көмек көрсету қажет?» деген үш сұраққа үнемі назар аударамыз. Білім беру ұйымдарында қалыптастырушы бағалау оқу үдерісінің ажырамас бір бөлігі болып табылады және тоқсан барысында аталмыш үдеріс мұғалім тарапынан жүйелі өткізіліп тұрады. Қалыптастырушы бағалау бойынша мұғалімдер тиімді оқу, оқыту мақсатында білім алушылардың оқу үдерісіндегі ілгерілеуін, ағымдағы түсінік деңгейін тұрақты қадағалау қажет. Оқу бағдарламасындағы бөлімнің әрқайсысындағы оқу мақсаттары, күтілетін нәтижелері қалыптастырушы бағалаудың тәжірибелік мазмұнын анықтайды [Өңірлік ... нұсқаулық, 2016, 18 б.].

Мұғалімдердің қалыптастырушы бағалаудың әртүрлі әдістерін қолдануы оқыту мен бағалау үдерісін кіріктіруге мүмкіндік береді [Муктарова Ә.С., 2020, 178 б.]. М.Бомышұлының «Ұшқан ұя» повесін оқытудағы оқу мақсаттарына қандай тапсырмаларды орындатуға болатынын зерделей келе, қалыптастырушы бағалау тапсырмаларын құрастырдық. Қалыптастырушы бағалау тапсырмаларын құрастыру кезінде «Қазақ әдебиеті» пәнінің оқу бағдарламасындағы үш негізгі (түсіну және жауап беру, анализ және интерпретация, бағалау және салыстыру) дағдылар басшылыққа алынды. Тапсырмаларды құрастыру кезеңінде оқу мақсаттарын басшылыққа ала отырып келесі іс-әрекеттерді іске асыруға ұмтылды. Мысалы, оқу мақсатын алып, оны асыруда қандай тапсырма өткізгенімізді көрсетсек.

1. Т/Ж. 8.1.2.1. - әдеби шығарманың идеясы мен пафосын ұлттық мүдде тұрғысынан ашу [Негізгі ... «Қазақ әдебиеті» пәнінен .. оқу бағдарламасы, 2017].

Тапсырма. Үзіндінің идеясы мен пафосын ұлттық мүдде тұрғысынан талдап жазыңыз.

«Сөйтіп, шілдеhana тойға ұласыпты. Той соңында Имаш атам алақан жайып, ел қарияларынан бата сұраған екен.

Төл немерең - бел немерең ғой. Бата жөні де өзіңдікі, - десіпті ақсақалдар. Сонда Имаш бабам былай деген екен:

Алатаудың қыраны мол еді
–Қырағы болсын, құлыным.
Қойнауы суға мол еді –

Бұлағы болсын, құлыным.

Елінің тілегі зор еді –

Шырағы болсын, құлыным

Ата тілегі оң еді –

Құмары болсын құлыным.

Бұл жер батырлар төрі еді

Сыңары болсын, құлыным! – деп бата беріпті

[Момышұлы Б., 1968, 8 б.]

Тапсырма. Үзіндінің идеясы мен пафосын ұлттық мүдде тұрғысынан талдап жазыңыз.

«Әкем маған ата-тегіміздің аты-жөнін үйретуші еді. - Кімнің баласысың? - деп сұрайтын ол. - Мен Момыштың ұлымын. - Момыш кімнің баласы? - Момыш - Имаштың баласы. Осылайша жеті атаға дейін жетелеп отырып санатады. Ал келген қонақ ең алдымен атымды сұрайтын. Сонан соң менің жеті ата жөніндегі білімімді тексеретін. Ел танудың басы ең алдымен осылай басталатынын ол кезде кім білген.» [Момышұлы Б., 1968, 20 б.]

2. А/И. 8.2.1.1 Композицияны тұтастан бөлшекке, бөлшектен тұтасқа қарай талдау [Негізгі ... «Қазақ әдебиеті» пәнінен .. оқу бағдарламасы, 2017].

Тапсырма. Автор осы үзіндіде қандай қасиетке ерекше мән береді? Повестің өн бойынан аңғарылатын автор позициясына талдау жасаңыз.

«Дүние тарихы, жаратылыс шежіресі, жан-жануар болмысы жайлы алғашқы әңгімені әжемнен естігенімді, адамзат қауымының қалыптасуы туралы тұңғыш мағлұматты әжемнен алғанымды қалай ғана ұмытармын... Иә, әлемнің пайда болуы, тірлік дамуы, адамзаттың шығуы, өмір жайлы шынайы сезіммен азаматтық тұрғысындағы жан баурайтын аңыздарды айтқан; ненің жақсы, не жаман екенін, нені сүйіп, неден аулақ жүруді үйреткен; ар заңының, әдеттің жинағынан алғашқы тарауларды таныстырған да, ең алдымен, ата-ана, ағайын-туған еді. Әрине, ол кезде мен де өзге сәбилер сияқты әжем айтқан ертегі мен аңыздардың түпкі байыбына бара бермейтінмін, әке әңгімесінің өсиетін ұға бермейтінмін және үлкендердің талай-талай өнегесін орындай бермейтінмін... Ол кезде мені қызықтыратыны ертегі-аңыздардың ғажайып оқиғалары еді... Енді, міне, есейіп ер ағасы болғанымда ойласам, мен сол әңгімелерден адамзат өресінің өрісін тани берген екем ғой...» [Момышұлы Б., 1968, 23 б.]

Тапсырма. «Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер», «Түйе бойына сеніп жылдан құр қалыпты», «Төл атыңды төреге берме» мақалдарының шығармадығы маңызын талдаңыз.

3. А/И. 8.2.4.1 Шығармадан алған үзінділерді қайта өңдеп креативті жазу, оқу [Негізгі ... «Қазақ әдебиеті» пәнінен .. оқу бағдарламасы, 2017].

Тапсырма. Берілген үзіндіні өңдеп, өзге жанрда (өлең, әңгіме, диалог, т.б.) жазыңыз. Креативтілікті ескеріңіз.

Әкем маған ата тегімнің аты-жөнін үйретуші еді.

– Кімнің баласысың? – деп сұрайтын ол.

- Мен Момыштың ұлымын.
- Момыш кімнің баласы?
- Момыш Имаштың баласы.

Осылайша жеті атаға дейін жетелеп отырып санатады.

Ал келген қонақ ең алдымен атымды сұрайтын. Сонан соң менің жеті ата жөніндегі біліміме **риза** болатын. Маған жылы **лебіздерін** білдіретін. Сонан соң менің менің жеті ата -жөніндегі білімімді тексеретін [Момышұлы Б., 1968, 20 б.].

Тапсырма. «РАФТ» стратегиясын негізге ала отырып, шығармадан алған әсеріңізбен бөлісіп, авторға хат жазыңыз.

<p>Біздің апаларымыз алма, алқоры алғаннан гөрі, сол құрғыр айна, тарақ, ине-жіп алғанды пайда көреді. Тек әкем Момыш қана бала құмарлығын түсінетін еді. Әке-шешесі ақша бермей, бұртиып тұрған балалардың бәрін қазқатар тізіп қояды да бақалшыға:</p> <p>- Әй, сарт, өрігіңнен бір қадақ, мейізіңнен бір қадақ, мәмпәсиіңнен бір қадақ тарт,- дейді. Соның бәрін тепе-тең бәрімізге бөліп береді. [Момышұлы Б., 1968, 15 б.].</p>	<p>Р – роль – оқырман А – аудитория – автор Ф – форма – хат Т – тақырып – туыстық қатынас</p> <p>4. Б/С.8.3.2.1 Шығармадағы материалдық және рухани құндылықтарды заманауи тұрғыда салыстырып, жаңашылдығына баға беру [Негізгі ... «Қазақ әдебиеті» пәнінен .. оқу бағдарламасы, 2017].</p> <p>Тапсырма. Үзінділеріндегі көріністерге заманауи тұрғыда салыстыру жасап, ұлттық , материалдық, рухани құндылықтарға баға беріңіз.</p> <p>Менің кәрі апам Қызтумас маған ертекті көп айтатын, әлди әнді көп айтатын. Арада неше заман өтті! Қызтумас апамның сүйегі әлдеқашан құрап кетті, ал әлди ән айтқан үні әлі құлағымда. [Момышұлы Б., 1968, 18 б.].</p>
--	--

5. Б/С. 8.3.4.1. шығарма бойынша жазылған әдеби сын-пікірлерге сүйене отырып, өзіндік сыни пікір жазу [Негізгі ... «Қазақ әдебиеті» пәнінен .. оқу бағдарламасы, 2017].

Тапсырма. Шығарма бойынша жазылған әдеби-сын пікірге сүйене отырып, өзіндік сыни пікір жазыңыз.

«Ұшқан ұядан» алар тағылым, үлгі-өнегенің бүгінгі әр елдің догмалық педагогикасы мен тәлім-тәрбиесі дегендерге еліктеп-солықтаған реформашыл оқымыстыларға, жылда ауысып жататын шенеунік басшыларға берері ұшан-теңіз екенін қалай ұқтырамыз? «Ұшар ұя» түзелмей қазақтың түлемейтінін қашан ұғынамыз, ағайын? Момын құлдай жер-көкке сыймай аласұрып жүрген албырт жасты тезге салып, жөн көрсетер, Серікбайдай әділ де қатал нағашылардың жоқтығынан қазақ баласы шынымен кежегесі кейіндеп бара жатқанын кімнен, несіне жасыра аламыз? [Дәулетхан Әлімғазы, 2019].

Ұлтымыздың біртуар тұлғасы Бауыржан Момышұлының «Ұшқан ұя» повесі қай жағынан алып қарасақ та, бүгінгі жас ұрпаққа керек дүние болып тұр. Мұнда елдік намыс та, ұлттық тәрбие де, отаншылдық өнегелік істер де бар. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар:

рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы аясында осындай құнды дүниелерді насихаттаудың маңызы зор деп ойлаймыз [Жанизин Е, 2017].

Қорытынды

Айтылған жайттерді жинақтай келе, қазақ әдебиеті бағдарламасындағы оқу мақсатына сәйкес орындалған қалыптастырушы бағалау тапсырмалары оқушының «Ұшқан ұя» повесінің көркемдік-идеясы – қазақ халқы ұрпағының ата мен әженің тәрбиесімен, бата тілегімен, әке-шеше ұлағатымен, қазақы тәлім-тәрбиемен өсіп-өркендейтінін түсінгенін көрсетеді. Елдің біртуар азамат батыры Б.Момышұлының өз туындысында қазақ халқының ұлттық дүниетанымының дәстүрлі тағылымын әр алуан кейіпкерлер бойына шебер тілмен дарыта алғаны сын тұрғысынан бағаланды. Шәкірттеріміз халқымыздың әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері ата мен әже, әке мен шеше, аға мен әпке, іні мен қарындас өнегелері арқылы ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқанын «Ұшқан ұя» тәрізді тәрбиелілік маңызы мол туындыдан бойларына дамытты, ұлттық құндылықтың бастауын бойларына сіңірді деп айта аламыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Момышұлы Б. Ұшқан ұя. – Алматы, «Қазақстан», 1968. – 179 б.
2. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // «Егемен Қазақстан», 12.04.2017. – 3 б.
3. Өңірлік және мектеп үйлестірушілеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық. – Астана, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымы, 2016. – 18 б.
4. Муктарова Ә.С., Саметова Ф.Т., Әлімбетов Қ.А., Садақбаев Т.Т. Жаңа технологиялар – сапалы білім бастауы // Қазақстанның ғылымы мен өмірі – №4/1, 2020. – 176-182 б.
5. Негізгі білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» пәнінен жаңартылған

мазмұндағы үлігілік оқу бағдарламасы (Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «25» қазандағы № 545 бұйрығы) [Электрон. ресурс] – 2017 – <https://nao.kz/loader/fromorg/2/25?lang=kz>

6. Дәулетхан Әлімғазы. «Ұшқан ұя» ұлағаты // egemen.kz: <https://egemen.kz/article/164436-ushqan-uya-ulaghaty>

7. Жанизин Е. «Ұшқан ұядағы ата-баба жолы» // <https://atpress.kz/kz/6318-ushqan-uyadaghy-ata-baba-dgoly>

Авторлар туралы мәліметтер:

Муктарова Энипа Сағидуллақызы - Қайнар академиясының профессоры, п.ғ.к.

Бактыбаева Данагүл Аркабаевна - 201 мектеп-гимназияның мұғалімі, Қайнар академиясының магистранты

Nurshaikhova Zh.A.¹, Begaliyeva S.B.²,
 Abay Kazakh National Pedagogical University
 Almaty, Kazakhstan,
 e-mail: zhanara26n@mail.ru; sbegalieva@mail.ru

MENTALITY AND INTERNATIONAL COMMUNICATION

Abstract. The study of different peoples' mentality, the identification of similarities and differences in the world linguistic pictures, the conceptual approach is very relevant for intercultural communication theory, which is developing in two guidelines: improving the methods of teaching foreign languages and solving the problems of linguocultural translation in the process of translation. Modern society does not require just teachers and translators, but specialists in international and intercultural communication. This goes far beyond the actual knowledge of the language. Each lesson of a foreign / second language is a crossroad of cultures, the practice of intercultural communication, because each foreign word reflects a foreign world and foreign culture (Ter-Minasyan, 2000). The internationalization of all spheres of social, political, economic activity, the expansion of international relations aroused serious interest in Kazakhstan throughout the world. And in Kazakhstan itself, interest in the issues of the relationship between languages, ethnic mentality and culture has increased in connection with the polyethnic nature of the republic, ethnic and religious factors - the structure-forming elements of the society (Shaimerdenova, 2007). The expansion of knowledge about the language, culture, traditions, customs of Kazakh people and other peoples, living in Kazakhstan requires special attention in the conditions of our country' sovereignty. The problem of fostering tolerance for foreign cultures, awakening interest and respect for them makes it necessary pay special attention to the issues of intercultural, international communication, and to promote the desire and readiness for an interethnic polylogue.

Key words: mentality, conceptual and linguistic picture of the world, international communication.

МЕНТАЛИТЕТ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ

Аннотация. Шет тілдерін оқыту әдістемесін жетілдіру және аударма процесінде лингвомәдени аударма мәселелерін шешу сияқты екі бағытта дамып келе жатқан мәдениетаралық коммуникация теориясында әр түрлі халықтың менталитетін зерттеу, әлемнің тілдік суреттеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау, тұжырымдамалық тәсіл – өзекті мәселе. Қазіргі қоғамға тек оқытушылар мен аудармашылар ғана емес, халықаралық және мәдениетаралық қарым-қатынас мамандары да қажет. Бұл тек тілді білу деген сөз емес. Әр шет тілі сабағы-бұл мәдениеттердің қиылысы, мәдениетаралық қарым-қатынас тәжірибесі, өйткені әр шетелдік сөз шетелдік әлем мен шетелдік мәдениетті бейнелейді. Қоғамдық, саяси, экономикалық қызметтің барлық салаларын интернационалдандыру, халықаралық байланыстарды кеңейту бүкіл әлемде Қазақстанға елеулі қызығушылық тудырды. Ал Қазақстанның өзінде республиканың көп этностық сипатына, этникалық және діни факторларға – қоғамның құрылымдық элементтеріне байланысты тілдің, этникалық менталитет пен мәдениеттің арақатынасына деген қызығушылық артты. Қазақ халқының және Қазақстанда тұратын басқа да халықтардың тілі, мәдениеті, салт-дәстүрлері туралы білімдерін кеңейту еліміздің егемендігі жағдайында ерекше назар аударуды талап етеді. Шетелдік мәдениетке төзімділікті тәрбиелеу, оларға деген қызығушылық пен құрметтің оянуы мәдениетаралық, халықаралық қарым-қатынас мәселелеріне ерекше назар аударды және ұлтаралық полилогқа ұмтылу, оған дайын болуға ықпал етуді талап етеді.

Түйіндеме сөздер: менталитет, әлемнің тұжырымдамалық және тілдік бейнесі, халықаралық коммуникация.

МЕНТАЛЬНОСТЬ И МЕЖДУНАРОДНАЯ КОММУНИКАЦИЯ

Аннотация. Изучение менталитета разных народов, выявление сходств и различий в языковых картинах мира, концептуальный подход весьма актуален для теории межкультурной коммуникации, развивающейся в двух направлениях: совершенствование методики обучения иностранным языкам и решение проблем лингвокультурной трансляции в процессе перевода. Современному обществу требуются не просто преподаватели и переводчики, а специалисты по международному и межкультурному общению. Это выходит далеко за рамки собственно знания языка. Каждый урок иностранного/второго языка – это перекресток культур, практика межкультурной коммуникации, потому что каждое иностранное слово отражает иностранный мир и иностранную культуру (Тер-Минасян,

2000). Интернационализация всех сфер общественной, политической, экономической деятельности, расширение международных связей вызвали серьезный интерес к Казахстану во всем мире. А в самом Казахстане возрос интерес к вопросам соотношения языка, этнического менталитета и культуры в связи с полиэтничностью самой республики, этническими и религиозными факторами – структурообразующими элементами общества (Шаймерденова, 2007). Расширение знаний о языке, культуре, традициях, обычаях казахского народа и других народов, проживающих в Казахстане, требует особого внимания в условиях суверенитета нашей страны. Проблема воспитания толерантности к чужим культурам, пробуждения интереса и уважения к ним вызывает необходимость обратить особое внимание к вопросам межкультурной, международной коммуникации, и способствовать стремлению и готовности к межнациональному диалогу.

Ключевые слова: ментальность, концептуальная и языковая картины мира, международная коммуникация.

Introduction. The concept of mentalite was established in the 20th century.

Etymology: from the French mentalité (Lat. Mens, mentis «mind», «thinking», «way of thinking»). Borrowed in the second half of the 19th century.

The Big Modern Explanatory Dictionary of Russian Language (Efremova, 2006) gives the following definition of mentality: «Mentality is an attitude, worldview and world perception, determined by national customs, ethical, aesthetic and religious principles, lifestyle, etc.»

«Popular dictionary of Russian language. Explanatory-encyclopedic.» (Guskova et al., 2003) interprets the concept of mentality as:

1) the image, the way of thinking, the peculiarities of the worldview, the world perception of a person, a social group or a whole people. *National mentality. The mentality of intelligentsia. The mentality of believers.*

2) The inner, intellectual world of the individual, his spirituality.

In English, mentality means «mind, mental ability, intelligence, mindset, talent and ability». Political scientists often use combinations of *national mentality, mentality of the people, military mentality, etc.*

Mentality coincides in meaning with the noun *mindset*.

Experiment. As can be seen from the above definitions, mentality is a multifaceted concept, that can be viewed from different angles: in connection with economic and political development, social systems, education and technology. Accordingly, in the scientific literature there is a wide range of approaches to conceptualizing mentality.

The world view consists of two components: conceptual and linguistic models. Knowledge is included in the conceptual model of the world, which appears as a result of mental and sensory cognition. The linguistic model of the world includes information about the external and internal world, fixed by language means.

The conceptual model (conceptual picture of the world) consists of components concepts, that reflect fragments of reality, in which its content is fixed: conceptual, verbal, associative, cultural, etc.

Brutyán G.A.(Brutyán, 1973) notes, that the con-

ceptual model is an invariant for all people and independent on the language, in which people think and communicate. The language model varies from language to language. Speaking about the relationship between the conceptual model of the world and linguistic model of the world, G.A. Brutyán emphasizes, that the content of the conceptual model is covered by the main content of the verbal model. However, outside the conceptual model, peripheral areas remain, which by their nature are purely verbal (linguistic) and carry some additional information, additional knowledge about the world, in particular, ethnoidiomatics. Thus, when the conceptual model of the world and the linguistic model of the world are superimposed, universal conceptual categories are formed, that do not depend on a particular language, and information, that is outside the conceptual model of the world, varies from language to language. Thanks to the linguistic model of the world, the conceptual model of the world is expanding, since language is a link between individual and collective knowledge and allows you acquire and create new knowledge.

The core of the world linguistic pictures is the same for speakers of different languages and cultures. The differences in the peripheral areas create an additional vision of the world. It is this additional vision of the world, mediated by one or another specific language, that has national and cultural specificity.

Interlanguage comparison of concepts helps identify national and international components in the content of the conceptual model of different languages speakers. The mental difference is determined by the presence of specific national concepts, included in the culture, confirms Pavilenis R. I. (Pavilenis1983).

The concept of a conceptual system is chosen as the basic one, when identifying the peculiarities of knowledge representation among different languages speakers and speakers of two languages (bilinguals). The identification of the national specificity of the conceptual system fragments, which depends on the specificity of the activities of its carriers, cultural, geographical, etc., is carried out on the basis of some concepts analysis.

Certain concepts, included in culture, determine

the world conceptual system's originality. The set of concepts determines mentality specifics. Revealing the concepts, that determine the mentality specifics is important not only for mastering a foreign / second language and identifying the specifics of this concept, but also allows using the data, obtained in sociology, political science (ethnic conflictology).

An interlingual comparison of concepts in their structure reveals a stable ratio of the universal and idioethnic components (1996: 38-66).

In linguistics of the late XX early XXI century, an increasing number of linguistic and ethnic facts are involved into the scientific turnover, which are characterized by stability, scale and constancy of attention from researchers. Today we can talk about the transfer of reality representing problem in the form of the world's linguistic picture, national-cultural concepts to the center of research topics. In addition, the problem is becoming more and more interdisciplinary, requiring considering the views of philosophers, sociologists, historians, culturologists, psychologists, up to neurophysiologists (Le-tayeva, 2008).

In the research problems of linguistics, in recent years, aspects and guidelines, that deal with language as the nation's cultural code have been outlined and developed. And here 3 main questions come to the forefront:

- * interrelation, interdependence of the formation and development of languages and cultures;
- * peculiarities of mentality and their reflection in the language;
- * linguistic pictures of the world.

Speaking about language as the cultural nation code, however, we have the following definitions of the language concept, reflected in well-known dictionaries:

* Historically developed system of verbal expression of thoughts, which has a certain sound, lexical and grammatical structure and **serves as a means of communication** in human society. Explanatory (Ru-Ru) (for Lingvo 12). A large modern explanatory dictionary of the Russian language. © 2006, T.F. Efremova, 180 thousand articles.

* A system of verbal expression of thoughts, which has a certain sound and grammatical structure and **serves as a means of communication** between people. 1) Popular (Ru-Ru) (for version Lingvo 12). Popular dictionary of the Russian language. Explanatory and encyclopedic. © Russkiy Yazyk-Media, 2003, Guskova A.P., Sotin B.V. 5 thousand articles; 2) LingvoThesaurus (Ru-Ru) (to version Lingvo 12). Thesaurus of Russian business vocabulary. © ABBYY Software, 2004, 16 thousand articles.

Results and discussion. The main formulation, defining the term «language» is that «language is a means of communication». However, by the second half of the twentieth century, linguistics had accumulated a huge amount of material on the system

and structure of the language, its functioning and dynamics, which allows us emphasizing at least three more aspects of its functioning:

- * the embodiment of the people spiritual and material experience;
- * reflection of the ethno-historical environment;
- * means of influencing ethnic perception of the world.

Potebnya A., V. von Humboldt, Sepir E., Wharf B. were pioneers in the search for philosophical fundamental principle of the relationship between language, ethnic mentality and culture, who laid the scientific basis for this issue.

V. von Humboldt confirmed, that there is a need to consider language not only as means of communication, but as an instrument of the people thoughts and feelings, for this is the only basis for genuine language research (Vereshchagin, Kostomarov, 1980).

«The qualification of language as means of communication cannot be considered self-sufficient for understanding its essence. Ethnic language, its history are inseparable from the ethnos and its history, because nothing of ethnic manifestations, constants, is able to compete with it in the completeness, universality, constancy of expression and maintenance of all ethnicity for centuries and even millennia», - says Z. K Tarlanov (Tarlanov, 1993).

Speaking about the relationship between mentality and language, Dubov I.G. emphasizes, that the specificity of the connections between the elements of the language reflects the attitude of people to the world around them. What is important here is the difference in the meanings of the same concept in different cultures, the difference in social meanings. Language captures the relationship between the phenomena of reality, reflected by consciousness and the assessment of these phenomena. In this regard, the author speaks of the «linguistic mentality», understanding by it a way of dividing the world with the help of language, which is quite adequate to the existing ideas about the world among people (Dubov, 1993: 20-29).

V.A. Pishchalnikova speaks about the relationship between language and mentality.: Language, as a representative of mentality, to a certain extent determines the way of dividing reality, however, in it, in language, it is impossible to find the reasons why certain realities are given importance within a certain society. In addition, language as a conventional sign system is an integrative component of representation of a conceptual system and therefore has the ability to situationally actualize any of its components (Pishchalnikova, 1996).

The increased interest of scientists in broadening the view of language and its qualifications lies in the following reasons:

- * in the development of philological science;
- * in the development of other areas of knowledge;

* in the awareness, that a fundamental property of the human language is its intended use for the needs of a person or human society;

* in the ongoing changes of a socio-political nature, when issues of intercultural communication, interaction of multilingual and multicultural participants in communication acquire special force;

* in the expansion of the concept of "culture": this is the degree of the society development as a whole, the type of lifestyle, the totality of everything material and spiritual, created by the nation, everything, that is nationally specific (thinking, consciousness, perception, way of life, behavior, traditions, beliefs, customs and etc.);

* in improving the methods of teaching foreign languages, which is possible only on a linguistic, cultural basis, taking into account the specifics of the mentality and history of the ethnic group of the studied language;

* in eliminating problems of intercultural communication.

Conclusion. In the study of different peoples mentality, the identification of similarities and differences in the world linguistic pictures, the conceptual approach is very relevant for the theory of intercultural communication, which is developing in two directions: improving the methods of teaching foreign languages and solving the problems of linguocultural translation in the process of translation. Modern society requires not just teachers and translators, but specialists in international and intercultural communication. This goes far beyond the actual knowledge of the language. Each lesson of a foreign language is a crossroads of cultures, the practice of intercultural communication, because each foreign word reflects a foreign world and foreign culture (Ter-Minasova, 2000).

Thus, the understanding of language not only as a product of the development of society, but also as a means of shaping its thinking and mentality becomes the starting point when considering the pro-

cesses of teaching a foreign language. Mastering a foreign language is inextricably linked with mastering a foreign language culture, which involves the assimilation of culturological knowledge (cultural facts), the formation of the ability to understand the mentality of the speakers of the target language, as well as their national characteristics. Only a combination of knowledge language and culture can ensure effective and fruitful communication (Sadokhin, 2004: 271).

The internationalization of all spheres of social, political, economic activity, the expansion of international relations aroused serious interest in Kazakhstan throughout the world. And in Kazakhstan itself, interest in the issues of the relationship between language, ethnic mentality and culture has increased in connection with the polyethnic nature of the republic itself, ethnic and religious factors the structure-forming elements of the society. Expanding knowledge about the language, culture, traditions, customs of Kazakh people and other peoples, living in Kazakhstan requires special attention in the conditions of our country sovereignty (Shaimerdenova, 2007).

In such a situation, when the mixing of peoples, languages, cultures has reached an unprecedented scale, the problem of fostering tolerance for foreign cultures, awakening interest and respect for them has become acute as never before. It is necessary to pay general attention to the issues of intercultural, international communication and promote the desire and readiness for an interethnic polylogue.

The need for scientific research on the problems of interethnic communication in the context of transformation of Kazakhstani society, seeking its socio-cultural identity and striving to create social organization's effective system runs away.

These and other aspects and directions of modern linguistics await their further description and solution.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Большой современный толковый словарь русского языка. Под ред. Ефремовой Т.Ф., 2006. – 180 тыс. статей: Explanatory (Ru-Ru) (к версии Lingvo 12).
2. Популярный словарь русского языка. Толково-энциклопедический. Под ред. Гуськовой А.П., Солина Б.В. – Русский язык-Медиа, 2003. – 5 тыс. статей: Popular (Ru-Ru) (к версии Lingvo 12).
3. Брутян Г.А. Язык и картина мира // Филол. науки. – 1973. – № 1.
4. Павленис Р.И. Проблема смысла: Современный логико-функциональный анализ языка. М.: Мысль, 1983. – 286 с.
5. История ментальностей. Историческая антропология: Зарубеж. исслед. в обзорах и реф. М., 1996. – С. 38-66.
6. Летаева Л.А. Основные направления лингвистических исследований на рубеже XX – XXI столетий.– [http://frgf.utmn.ru/mag/21/17 Languages and Literatures №21, 2008](http://frgf.utmn.ru/mag/21/17_Languages_and_Literatures_№21_2008)).
7. Верещин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. – М., 1980.
8. Тарланов З.К. Язык, этнос, время. Очерки по русскому и общему языкознанию. – Петрозаводск: ПГУ, 1993. – 224с.
9. Дубов И.Г. Феномен менталитета: психологический анализ // Вопросы психологии. М. – 1993. – № 5. – С. 20-29.

10. Пищальникова В.А. Национальная специфика концептуальной системы и ее репрезентация в языке // Горный Алтай и Россия 240 лет: ГАГУ, 1996.
11. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: Уч. пособие. – М., 2000.
12. Садохин А.П. Теория и практика межкультурной коммуникации. – Москва: Юнити, 2004. – 271 с.
13. Шаймерденова Н.Ж. Этноязыковые процессы в Республике Казахстан в контексте межкультурной коммуникации / Основные направления разработки моделей межкультурных компетенций для языков СНГ». – М: МГЛУ, 2007.

REFERENCES:

1. Bolshoi sovremennyy tolkovyy slovar rýsskogo iazyka. [Large modern explanatory dictionary of the Russian language] Pod red. Efremovoi T.F., 2006. – 180 tys. stater: Explanatory (Ru-Ru) (k versii Lingvo 12).
2. Brutian G.A. Iazyk i kartina mira [Language picture of the world and] // Filol. nauki. – 1973. – № 1.
3. Vereshagin E.M., Kostomarov V.G. Lingvostranovedcheskaia teoriia slova [Linguo-cultural theory of the word]. – М., 1980.
4. Dýbov I.G. Fenomen mentaliteta: psihologicheskii analiz [The phenomenon of mentality: a psychological analysis] // Voprosy psihologii. – М., 1993. – № 5. – S. 20-29.
5. Istorii mentalnosti. Istoricheskaiia antropologiiia [The history of mentalities. Historical anthropology]: Zarubej. issled. v obzorah i ref. – М., 1996. – S. 38-66.
6. Letaeva L.A. «Osnovnye napravleniia lingvisticheskiih issledovaniia na rubeje XX – XXI stoletii» [Main directions of linguistic research at the turn of XX – XXI centuries] <http://frgf.utmn.ru/mag/21/17> . – Languages and Literatures – №21, 2008).
7. Pavilenis R.I. Problema smysla: Sovremennyy logiko-funktsionalny analiz iazyka [The problem of meaning: Modern logical and functional analysis of language]. М.: Mysl, 1983. 286 s.
8. Pischalnikova V.A. Natsionalnaia spetsifika kontseptualnoi sistemy i ee reprezentatsiia v iazyke [National specifics of the conceptual system and its representation in the language] // Gornyy Altay i Rossiia 240 let. GAGÝ, 1996.
9. Populiarnyy slovar russkogo iazyka. Tolkovo-entsiklopedicheskii [A popular dictionary of the Russian language. Explanatory and encyclopedic]. Pod red. Guskovoi A.P., Sotina B.V. – Russkii iazyk-Media, 2003. – 5 tys. stater: Popular (Ru-Ru) (k versii Lingvo 12).
10. Sadokhin A.P. Teoriia i praktika mejkulturnoi kommunikatsii [Theory and practice of intercultural communication]. – Moskva: Iyniti, 2004. – 271 s.
11. Tarlanov Z.K. Iazyk, etnos, vremia [Language, ethnicity, time. Essays on Russian and General linguistics]. Ocherki po russkomu i obemu iazykoznaniiu. – Petrozavodsk: PGÝ, 1993. – 224 s.
12. Ter-Minasova S.G. Iazyk i mejkulturnaia kommunikatsiia [Language and intercultural communication]: Ých. posobie.– М., 2000.
13. Shaimerdenova N.J. Etnoiazykovye protsessy v Respýblike Kazahstan v kontekste mejkulturnoi kommunikatsii [Ethno-linguistic processes in the Republic of Kazakhstan in the context of intercultural communication] / Osnovnye napravleniia razrabotki modelei mejkulturnykh kompetentsii dlia iazykov SNG». – М: MGLU, 2007.

Information about the authors:

Nurshaikhova Zh.A. – Doctor of Science, Professor of Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: zhanara26n@mail.ru

Begaliyeva S.B. - Doctor of Science Professor of Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: sbegalieva@mail.ru.

Авторлар туралы мәліметтер:

Нұршайықова Ж.Ә. - әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университетінің профессоры, ф.ғ.д., e-mail: zhanara26n@mail.ru

Бегалиева С.Б. - Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры, ф.п.д., Алматы қ., Қазақстан, e-mail: sbegalieva@mail.ru

Information about the authors:

Нуршаихова Ж.А. - д.ф.н., профессор, Казахского национального университета им. аль-Фараби, zhanara26n@mail.ru;

Бегалиева С.Б. - д.п.н., профессор, КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан, e-mail: sbegalieva@mail.ru.

ОМАРОВ Б.С.^{1*}, ЕСИРКЕПОВ Ж.М.²

^{1,2}Халықаралық туризм және меймандостық университеті,
Түркістан, Қазақстан

ЖАСӨСПІРІМ БАЛУАНДАРДЫҢ КҮРЕСУ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІН ЖЕТІЛДІРУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУЫ

Аннотация. Спортшы үнемі жылдамдық, ептілік, шыдамдылық, күштілік, төзімділік дене сапаларын дамытумен қатар, дені сау сымбатты болуды қалайды. Осылардың барлығына жету үшін бұлшық ет жұмысы кезінде болатын физиологиялық заңдылықтарды білу қажет. Ал осының негізінде бапкер немесе спортпен шұғылданушы жаттығу процесін адам дене мүшелеріне және жүйелеріне, жалпы организміне бұлшық ет жұмысының қалай әсер ететінін түсініп ойланып жоспарлаумен қатар күреспен шұғылданатын жасөспірім балуандардың күресу әдіс-тәсілдерін жетілдіру амалдары қарастырылған. Педагог-жаттықтырушы спортшының физиологиялық заңдылықтарын қолдана отырып, организм дамуының нәтижелі және жетілдірілген құралдарын, оның резервті күштерін дамытудың, қызметтік мүмкіншіліктерін арттыру әдістерін табуға және де оны жетілдіруге болатынын, сонымен қатар дене тәрбиесінің негіздерін ғылыми тұрғыдан педагог-жаттықтырушы мен дене тәрбиесі оқытушыларына түсіндіру спорттық жетістіктерінің үздіксіз өсуінің басты шарты. Спорт физиологиясының ол әртүрлі дене жаттығуларында организмнің күйін, мүшелері мен жүйелер қызметінің физиологиялық өзгерістерін және жаттығулардың топтарға бөлінуін зерттейді. Педагог-жаттықтырушылардың мақсаты жасөспірім балуандардың физиологиялық өзгерістерін біле отырып, таңдаған спорт түріне байланысты спорттық шеберлікті арттыруға көмектесу болып табылады. Біздің егеменді климаттағы дене тәрбиесінің мақсаты дені сау, жаны таза, еңбек етуге, өз отанын қорғауға рухы биік, ерік-жігері шыңдалған өскелең өмір жолдарының күтілмеген қиындықтарына төзімді, жаңа заманның белсенді жас ұрпағының бейнесін қалыптастыру болып табылады. Осыған орай қазіргі таңда елімізде бұқаралық спортты, оның ішінде қазақтың болмысына тән жанымен, қанымен органикалық тұтас жаратылған қазақ күресі арқылы жасөспірім балуандардың күресу әдіс тәсілдерін жетілдіру арқылы олардың физиологиялық дамуын зерттейміз.

Түйіндемесөздер: жасөспірім балуан, әдіс-тәсіл, жүрек соғу жиілігі, жаттықтырушы, қан айналымы, оттегі, спортшы.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДОВ БОРЬБЫ У БОРЦОВ-ПОДРОСТКОВ И ИХ ФИЗИОЛОГИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

Аннотация. Помимо того, что спортсмен постоянно развивает скорость, ловкость, выносливость и силу, он хочет быть здоровым и в хорошей форме. Чтобы достичь всего этого, необходимо знать физиологические законы, которые существуют во время мышечной работы. На основе этого тренер или занимающийся спортом должен понимать и продуманно планировать тренировочный процесс, как влияет мышечная работа на органы и системы человека, на организм в целом, а также совершенствовать методы и приемы борьбы у борцов-подростков, занимающихся борьбой. Главным условием непрерывного роста спортивных достижений педагога-тренера и преподавателей физической культуры является то, что педагог-тренер, применяя физиологические закономерности спортсмена, может находить и совершенствовать эффективные и усовершенствованные средства развития организма, методы развития его резервных сил, повышения функциональных возможностей, а также научно объяснять основы физического воспитания педагогам-тренерам и преподавателям физической культуры. Физиология спорта он изучает состояние организма, физиологические изменения функции органов и систем в различных физических упражнениях и разделение упражнений на группы. Целью педагогов-тренеров является содействие повышению спортивного мастерства в зависимости от выбранного вида спорта, зная физиологические изменения борцов-подростков.

Целью физического воспитания в нашем суверенном клане является формирование образа активного молодого поколения нового времени, здорового, чистоплотного, стойкого к непредвиденным трудностям подрастающего поколения, наделенного высоким духом и волей, чтобы трудиться, защищать свою Родину. В связи с этим в настоящее время в нашей стране мы изучаем массовый спорт, в том числе физиологическое развитие борцов-подростков через совершенствование методов борьбы через органическую целостную казахскую борьбу с душой и кровью, присущую казахским реалиям.

Ключевые слова: подросток борец, метод, частота сердечных сокращений, тренер, кровообращение, кислород, спортсмен.

PERFECTION OF WRESTLING METHODS IN TEEN-WRESTLERS AND THEIR PHYSIOLOGICAL DEVELOPMENT

Abstract. In addition to the fact that the athlete constantly develops speed, agility, endurance, strength, endurance, he wants to be a healthy handsome man. To achieve all this, you need to know the physiological laws that exist during muscle work. On the basis of this, the coach or sports person should understand and plan the training process carefully, how muscle work affects the organs and systems of a person, the body as a whole, as well as improve the methods and techniques of wrestling in adolescent wrestlers engaged in wrestling. The main condition for the continuous growth of sports achievements of the teacher-coach and teachers of physical culture is that the Teacher-coach, applying the physiological laws of the athlete, can find and improve effective and improved means of developing the body, methods of developing its reserve forces, improving functional capabilities, as well as scientifically explain the basics of physical education to teachers-coaches and teachers of physical culture. Physiology of sports it studies the state of the body, the physiological changes in the function of organs and systems in various physical exercises and the division of exercises into groups. The goal of teachers-coaches is to promote the improvement of sports skills depending on the chosen sport, knowing the physiological changes of adolescent wrestlers. The purpose of physical education in our sovereign clan is to form the image of the active young generation of the new time, healthy, clean, resistant to unforeseen difficulties of the younger generation, endowed with a high spirit and will to work, to protect their Homeland. In this regard, we are currently studying mass sports in our country, including the physiological development of adolescent wrestlers through the improvement of wrestling methods through the organic integral Kazakh struggle with the soul and blood inherent in the Kazakh realities.

Key words: teen-wrestler, method, heart rate, coach, blood circulation, oxygen, athlete.

Кіріспе. Қазіргі таңда елімізде қазақ күресін әлемдік бәсекеге лайықты спорт түрі деңгейінде дамыту басты мақсатқа айналып отыр. Күш пен әдіс-тәсілдерді бір сөзбен айтқан да, күш болмаса әдіс-тәсілдің, әдіс-тәсіл болмаса күшті қолданудың бәрі бекер болғаны және жеңіске жетудің жүзеге асырылуы да мүмкін емес. Сондықтанда қазақ күресімен шұғылданбас бұрын маман жаттықтырушы шұғылдануға талап білдірушілердің денсаулық жағдайын медициналық тексеруден өткізуі тиіс. Жақсы балуан дайындап шығару үшін жанкештілікпен тер төгіп, тиянақты жаттығумен үздіксіз жаттығу жасау қажет. Білікті бапкер оқыту-жатығу жүйесін күнделікті жүйелі түрде жетілдіре отырып, әр шұғылданушыны үлкен жүктемелерді меңгеруге дайындауы тиіс. Яғни, бұл кілем үстіндегі белдесулер жоғары қарқындылықта өтетін болғандықтан ұзақ уақыттар жүйелі түрде жаттығуды қажет етеді [1].

Қуатты болғанды және әдіс-тәсілдерді жетік меңгергенді кім жек көрсін. Бір қап ұнды ұршықтай иіріп машина қорабына бұрқ еткізіп лақтырып тастайтын небір ауылдың жігіттері бар-ау. Күштілердің көкесін ен жайлаудан, егін орағынан көресің, дегенмен күшпен бірге әдістермен айлалы тәсілдерді де қоса меңгеріп, одан әрі дамыту өте қажет.

Осы заманғы белдесулерде жаттықтырушылар мен мамандар назарының шапшаңдық, күш және қарқынды төзімділікті дамытуға аударылуы өмір тәжірибелерінен туындаған қажеттілік. Жылдамдық-күш қызметі жұмыстарын орындаумен байланысты балуандардың бұлшық еттері жақсы дамыған болуы тиіс. Жаттықтырушылар оқу жаттығу сабақтарында жалпы және арнайы дамыту жаттығуларын іріктеп, таңдап алуы қа-

жет. Әсіресе мойын білігі, иық иіні, шынтақ, тізе мен аяқ басы буындарының бұлшық еттерін дамытып, бекітуге ерекше назар аударуы тиіс. Сондықтан да қазақ күресімен шұғылданушы жасөспірім балуанға әдіс-тәсілдерді жетілдіруге бағытталған жұмыс жасауы үшін, алдымен қозғалыстың үйлесімді әрекеттерін үйреніп, оны одан әрі жетілдіру, қозғалыс шапшаңдығын дамыту және оны дағдыға айналғанша жетілдіруді қамтамасыз ету, және оның негізінде жекелеген әдіс-тәсілді және қозғалыс әрекеттерін көп рет қайталау кезеңі жатыр [2].

Әрбір жаттығуды қайталау сыртқы үйлесімді орындалу бейнесімен өтілген алдыңғыларына ұқсас болғанымен, барлық уақытта өзінде жаңа үйренген, жаңа бөліктің мазмұнын береді. Атап айтқанда, мұнда жаңа қозғалыс әрекетінің біртіндеп қалыптасуының кепілі, кілті жатыр. Тұтас қайталау кезеңін мақсатқа сәйкес шартты түрде екіге бөлеміз [3]:

1) Қозғалыс (икемділігін) біліктілігін қамтамасыз ету.

2) Қозғалыс (икемділігін) біліктілігін жетілдіру.

Қозғалыс біліктілігінің пайда болу сатысы қозғалыс икемділігінің негізгі түрінің бірінші бастапқы қалыптасуын қамтамасыз етеді, ал әрекетті орындау қозғалыс икемділігінің қалыптасуының өзіне тән белгісі. Жоғары сатыдағы қозғалыс біліктілігіне кезегімен өтетін қозғалыс дағдысын қалыптастыруды қамтамасыз ету жатады. Міндетке сәйкес педагогикалық жүйенің бұл кезеңі келесі екі сатыға бөлінеді:

1) Қозғалыс дағдысының пайда болуы;

2) Қозғалыс біліктілігінің жоғары тәртібінің қамтамасыз етілуі [4].

Жетілдіру кезеңінде барлық әдістер кешені

қолданылады, алайда бүтіндей үйрету, жарыстық және ойындық әдістері әр түрлі үйлестікте және түрлері басты орын алады. Бір уақытта көру және есту бағдарларын пайдалану көлемі тарылады, бірақ қозғалысты сезіну рөлі артады. Балуандардың күресу тәсілдерін жетілдіруде оқытып үйретудің екінші және үшінші кезеңінің негізінде қозғалыс әрекетін көп рет қайталау жүйесі жатыр. Соңғы кезең үшін қайталау мәселесінің ерекше маңызы бар: көп рет қайталаған дұрыс, бірақ көп қайталау шексіз емес, ол ақылға сыятындай дәрежеде шектелуі тиіс [5].

Қазақ күресі тәсілдерінің жалпы негізі балуанның әдіс-тәсілдік, сол сияқты жан-жақты дайындығы және ерік күші мүмкіндіктерін шебер пайдалану болып табылады. Мұның өзінде жарыстардағы нақты жағдайларда қарсыласының ерекшеліктері де есепке алынады. Күрестің әдіс-тәсілдері әдіспен қоса алғанда балуанның спорттық шеберлігінің негізі болып табылады. Балуандар мен жаттықтырушылардың бірлескен шығармашылығы арқасында күрес тәсілдері ұдайы жетіліп, арта түседі. Әдіс-тәсілдерді ұдайы жетілдіріп, байыта түсу әдіс-тәсілдік шеберлікті арттырудың міндетті шарты. Егер балуан белдесу барысында ең болмағанда бір жаңа әдіс қолдана алатын болса, онда соған сай оның әдіс-тәсілдік әрекетінің аясы да кеңі түседі [6].

Балуандардың әдістік-тәсілдік дайындығының жан-жақты болу қажеттілігі жөнінде айтқанда, біз олардың әр түрлі топтағы бағдарламаларды мінсіз меңгере алулары, шабуылға шыққанда жиі қолданылатын әдістерге қарсы тәсілдер қолданулары, сондай-ақ қарсыластың барлық шабуылдарынан қорғана алулары қажеттігін есте ұстау қажет. Егер балуан қандай болмасын бір қарсыласының негізгі әдісінен қорғана алмайтын болса, оның әлсіз жерін біліп қалған қарсыласынан сөзсіз жеңіліп қалатындығын күні бұрын ақ айтуға болады.

Спортшы күресудің әдіс-тәсілдерін спорттық жаттығу ұстанымына сай ұдайы зерттеп, жүйелі және дәйекті түрде жетілдіріп отыруы тиіс. Әдіс-тәсілдерді меңгеріп, жетілдіру жолында жұмыс жүргізгенде жаттығушылардың сол материалдың мәніне қаншалықты терең бойлағандығының маңызы үлкен. Сондықтан-да күрес әдіс-тәсілдеріне үйреткенде жаттығушылардың шығармашылық белсенділігі мен инициативасын ұдайы арттыру, өзінің әрекеттерін сын көзбен және бүге-шігесіне дейін талдау, әдіс-тәсілдік тәжірибесін тұжырымдау қабілетін дамыту қажет.

Егер балуан тапсырманы немқұрайды орындай салатын болса, белсенділік және инициатива көрсетпесе, бұрын жинақтаған тәжірибесін пайдаланбаса, ондай спортшы бәсекелерде жоғары нәтиже көрсете алмайды, яғни күрделі әдіс-тәсілдік міндеттерді өз бетінше шешуге оның қабілеті жетпейді. Өзі жоспарлаған әрекеттерінен қандай болса да ауытқыса (ал мұның өзі жарыста жиі

кездеседі), спортшы саса бастайды, қиын жағдайдан амал тауып шыға алмайды, сөйтіп жеңіліп қалу қаупіне ұшырайды. Инициативасы мол, шығармашылық оймен қимылдайтын балуан тез арада әдіс-тәсілдік тәжірибе жинақтап, оны ұдайы байыта береді. Егер жаттықтырушы балуанды оның өресі жетеді деген барлық жағдайда да өз бетінше шешім қабылдай алатындай етіп үйретсе, егер оны жарыстардағы белдесулерде және жарыстарда кездесетін қиын жағдайлардан өз бетінше жол тауып шығуға баулыса, онда оның шығармашылық белсенділігі артып, спорттың шеберлігі шыңдала түседі. Осы мақсатпен балуанның өздегенін шығармашылық жұмыс істеу формасын (әдебиеттерді оқу, үйде әртүрлі тапсырмаларды орындау) кеңінен қолданған жөн [7].

Сонымен қатар, күреспен шұғылданушыларды күнделікті және жарыстарға қатысқандығы жайлы күнделігіне жазып жүруге үйретіп, дағдыландыру керек. Егер жаттығу сабақтары кезінде видео қойылымдар (фильмдер), сондай-ақ жеке жарыстар хроникасы, кинограмма, т.б. пайдаланылатын болса, әдіс-тәсілдерді меңгеру және жетілдіре түсу едәуір оңай болады. Сондай-ақ жарыстарға көрермен ретінде қатысу, аса күшті шеберлердің, қарсыластарының жаттығуын көру де едәуір пайда береді. Осының барлығы палуанға әртүрлі әдістік және тәсілдік әрекеттерді тереңірек талдауға, сөйтіп оны бүге-шігесіне дейін білуге, ол жөніндегі өзінің түсінік аясын кеңейте түсуге мүмкіндік береді. Тәсілдік даярлықтың әртүрлі әдістері мен құралдарын жаттығып жүргендердің жеке басының ерекшеліктерін ескере отырып пайдаланғанда ғана балуандардың қажетті сапаларын дамытуда жеңістікке жетуге болады.

Күрестің барлық түрлерінде спортшының қимылы әртүрлі, бірақ барлығында ауыспалы қуатпен орындалады. Сайыс кезінде динамикалық жылдам күш кей жағдайда өз қармау күшімен орындалатын жұмыс көлемді бұлшық ет топтарының статикалық кернеуімен ауысып отырады. Күрестің әр түрінде бұлшық еттің динамикалық және статикалық жұмыстарының ара қатынасы әр түрлі.

Балуандардың жүйке жүйесі және қимыл аппараты бойынша жаттығу күшінің шапшаңдықтың арнайы төзімділіктің және ептіліктің дамуына көмектеседі. Балуанның жақсы қызметі үшін проприорецептивтік сезімталдылықтың дамуы қажет. Жоғары дәрежелі спортшы балуандарда ол денесінің барлық бөліктерінде жоғары дамыған. Балуанның барлық бұлшық еттері жуандайды. Бұлшық еттер жаттығу процесі кезінде ең алдымен анаэробты жағдайдағы жұмысқа бейімделеді. Тыныс алу және энергия шығыны бойынша күрес кезінде тыныс алу жиілігі минутына 40-50 ретке дейін өседі. Тыныс алу ырғағы белдесу кезінде тұрақсыз. Статикалық кернеу сәтінде тыныс

алу тоқтайды және ол аяқталғаннан кейін тыныс алу жиілейді [8].

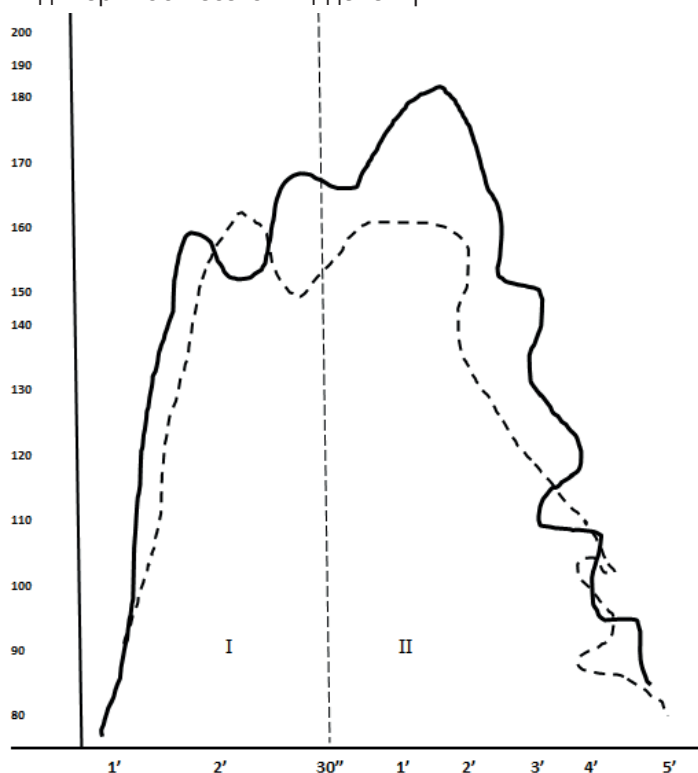
Спортшы балуандардың тыныс алуын жақсы реттей алады оларда тыныс алудың тоқтауы қысқа мерзімді болып келеді. Оттегіні тұтыну күрес кезінде әртүрлі болуы мүмкін, ол орындалатын жұмыстың қуатына байланысты болады. Оттегі сұранысы жұмыстың қуатымен және белдесудің ұзақтығымен анықталады. Күрес кезінде оттегі сұранысы толық қанағаттандырылмайды, соған байланысты оттегі қарызы пайда болады. Ол статикалық кернеу кезінде тыныс алудың тоқтауына байланысты өседі.

Балуандарда арнайы жұмыс қабілеттерінің жоғары деңгейін ұстау үшін анаэробты мүмкіншіліктің дамуымен қатар, оттегі тұтыну шегінің жоғарылауы маңызды. Б.Салтин және П.Астранд жоғары дәрежелі күресшілерде оттегін тұтыну шегі орта есеппен минутына 4,6 литрді (немесе 57 мл/мин/кг) құрайтынын көрсетті. В.П.Карпманның деректері бойынша I разрядты күресшілерде бұл көрсеткіштің абсолютті шамасы минутына 4,1 литрден біршама көп. Кейбір балуандарда оттегі тұтыну шегінің шамасы минутына 3,2-5,8 литрді құрайды.

Жоғарыда айтып кеткендей балуанның әдістәсілдік мүмкіндіктері көбінесе оның дене күші

қабілетіне байланысты. Жаттығу кезінде балуандардың ет қызметін ғана бақылауға алып қоймай, олардың қан айналымы және қан жүйесі тыныштық күйде жүрек соғу жиілігі минутына 60-65 рет. Жүрек көлемі жоғары дәрежелі балуандарда Ю.А.Борисова және Г.С.Туманян зерттеулерінің нәтижесі бойынша орта есеппен 953 см³-ты құрайды. В.Л.Карпманның мәліметтері бойынша I разрядты күресшілер бұл көрсеткіш 935см³-қа тең (жеке спортшыларда 719-1248см³). Балуандарда жүрек көлемі дене салмағына және бой ұзындығына байланысты болды. Жүрек көлемінің нағыз өсу дәрежесі тек оның көлемінің салмақтың 1 кг-на және бой ұзындығының 1 см-не есептелгенде анықталады. Бұл орта есеппен 1 кг салмаққа немесе 1 см бойға – 69 см³, немесе 1 см бойға 50 см³ [9].

Жүрек соғу жиілігі балуандарда белдесу кезінде жұмыстың қуатына байланысты минутына 170-200 ретке жетеді, жаттығу сабақтарында жүрек соғу жиілігін телеметриялық тіркеу қарсыласын лақтыру кезінде жүрек ырғағы минутына 180-190 ретке дейін өсетінін көрсетті (1-сурет) Артериялық қан қысымының систолдық бөлігі сынап бағанасымен 160-180мм сонымен бірге диастолдық бөлігі де жоғарылайды /1-сурет/

1-сурет

1-сурет Күресшілерде арнайы жаттығу (I) және одан кейінгі (II) кездегі жүрек соғу жиілігі (Н.Г.Куликов және Е.А.Мирошников деректері). Түзу сызық – 2,5 минут серіктесін лақтырудың жоғарғы саны, үздік сызық – 2,5 минут ішінде тұлыпты лақтырудың жоғарғы саны. Күрес кезінде салыстырмалы ұзақ күшену құбылысы пайда болады және ол жүрек қызметіне талапты күшейтеді

және оның бұлшық еттерінің жуандауына соқтырады. Спортшыларда жаттығу және жарыс кезінде қанда эритроциттер және гемоглабин мөлшері жоғарылайды. Арнайы зерттеулердің көрсеткіші бойынша белдесуден кейін қалпына келу кезеңінде оларды эритроциттердің оттегімен қанығу қарқыны жоғары және ол қанның тыныс алу қызметіне қолайлы әсер етеді. Еркін

және классикалық стильдегі балуандарда эритроциттердің оттегімен қанығу жылдамдығы белдесуден кейін орта есеппен 25%-ға жоғары болады (В.И.Шубин деректері). Белдесуден кейін миогенді лейкоцитоздың нейтрофилдік кезеңі байқалады. Глюкоза, сүт қышқылының концентрациясы жоғарылайды. Күрес кезінде тер бөліну күшейіп ұзақ белдесуде адам организмдегі судың көп мөлшерде жоғалуына және дене салмағы төмендейді.

Қорыта айтқанда жаттықтырушының балуанға қоятын талабы оның мүмкіндіктерімен ұштастырылуы тиіс. Бірдей тапсырманы бір спортшының орындауға күші жетуі, ал екінші спортшы оны орындай алмауы мүмкін. Қандай тапсырма болса да жеткілікті дәрежеде қиын болуы керек, бірақ оны спортшы орындай алатындай болуы тиіс.

Қорытынды. Сондай-ақ әрекеттерді жеңіл жағдайда орындап жүріп, асығыстық жасап, бір-

ден ауыр жағдайға көшіп кетсе (әсіресе, балуан әлі жеткілікті үйренбеген болса, әрі жарысқа түсіп дағдыланбаса), спортшының материалды игеруіне елеулі нұқсан келеді. Сондықтан сабақтарда әдіс-тәсілдік міндеттердің оңайынан бастап бірте-бірте қиындата беру ережесін сақтауға және әр балуанның жеке басының ерекшеліктерін ескеруге көңіл бөлу қажет және жаттығушы жарыстарға қатысқандығы жайлы күнделігіне жазып жүруге үйретіп, дағдыландыру керек.

Күресудің әдіс-тәсілдерін игеріп және жетілдіруде қолданылатын жаттығуларды өткізу үшін жаттығушы қарсыласты мұқият таңдап алу керек. Оның тәсілдік жан-жақты дайындықтың және әдістік мүмкіндіктері балуан алдына қойылған тапсырмаларының жақсы орындалуына ықпалын тигізетіндей болуын қадағалау қажет. Бұл шарттарды, әсіресе, жарысқа даярланған кезде сақтаудың маңызы зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. М.Болғанбаев. Қазақтың ұлттық СПОРТ түрлері. - Алматы 1985ж.
2. Қазақша күрес (Ұжымдық жинақ) Алматы: Қ.А.Зақпарат 2002-32 бет.
3. Onalbek, Z.K., Omarov, B.S., Berkimbayev, K.M., ...Kendzhaeva, B.B., Mukhamedzhanova, M.Z. Forming of professional competence of future teacher-trainers as a factor of increasing the quality / Middle East Journal of Scientific Research, 2013, 15(9), с. 1272-1276.
4. С.М. Вайцеховский. Жаттықтырушы (книга). "Физкультура и спорт" баспасы, – А., 1971.
5. Omarov, B., Orazbaev, E., Baimukhanbetov, B., Khudiyarov, G., Anarbayev, A. Test battery for comprehensive control in the training system of highly Skilled Wrestlers of Kazakhstan on national wrestling Kazaksha Kuresi / Man in India, 2017, 97(11), с. 453-462.
6. Sultanovich, O.B., Ergeshovich, S.E., Duisenbekovich, O.E., ...Nagashbek, K.Z., Nurlakovich, K.A. National sports in the sphere of physical culture as a means of forming professional competence of future coach instructors Indian Journal of Science and Technology, 2016, 9(5), 87605
7. Omarov, B.S., Anarbayev, A.K., Turyskulov, U.Z.H., Ibrayev, A.Z., Kendzhaeva, B.B. Fuzzy-PID based self-adjusted indoor temperature control for ensuring thermal comfort in sport complexes / Journal of Theoretical and Applied Information Technology, 2020, 98(11), с. 1877-1888.
8. Ө Парпиев. Адам физиологиясының негіздері / Алматы, 1996
9. Г.Ильясова Спорт түрлерінің физиологиясы (оқу құралы) - Түркістан 2004ж.

REFERENCES:

1. M. Bolganbayev. Kazakh National Sports. - Almaty 1985.
2. Kazaksha kures (collective collection) Almaty: Zakparat K. A. 2002-32 PP.
3. Onalbek, Z.K., Omarov, B.S., Berkimbayev, K.M., ...Kendzhaeva, B.B., Mukhamedzhanova, M.Z. Forming of professional competence of future teacher-trainers as a factor of increasing the quality / Middle East Journal of Scientific Research, 2013, 15(9), pp. 1272-1276.
4. S. M. Weitsekhovskiy. Coach (book). Publishing house «Physical Culture and Sport», A., 1971.
5. Omarov, B., Orazbaev, E., Baimukhanbetov, B., Khudiyarov, G., Anarbayev, A. Test battery for comprehensive control in the training system of highly Skilled Wrestlers of Kazakhstan on national wrestling Kazaksha Kuresi / Man in India, 2017, 97(11), pp. 453-462.
6. Sultanovich, O.B., Ergeshovich, S.E., Duisenbekovich, O.E., ...Nagashbek, K.Z., Nurlakovich, K.A. National sports in the sphere of physical culture as a means of forming professional competence of future coach instructors Indian Journal of Science and Technology, 2016, 9(5), 87605
7. Omarov, B.S., Anarbayev, A.K., Turyskulov, U.Z.H., Ibrayev, A.Z., Kendzhaeva, B.B. Fuzzy-PID based self-adjusted indoor temperature control for ensuring thermal comfort in sport complexes / Journal of Theoretical and Applied Information Technology, 2020, 98(11), pp. 1877-1888.
8. The Parpiev. Fundamentals of human physiology / Almaty, 1996
9. G. Ilyasova physiology of Sports (textbook) - Turkestan 2004.

Сведения об авторах:

Омаров Бахытжан Султанович - PhD, ассоциированный профессор заведующий кафедрой «Спорт и общеобразовательные дисциплины» Международный университет туризма и гостеприимства, г.Туркестан, ул. Рабига Султан Бегим 14 Б, 8 701 835 34 10, *E-mail: Bahitzhan01@mail.ru

Есиркепов Жандос Мергенбайұлы – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры «Спорт и общеобразовательные дисциплины» Международный университет туризма и гостеприимства, г.Туркестан, ул. Рабига Султан Бегим 14 Б, 8 775 125 29 28, E-mail: zhandos-1978@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Бахытжан Сұлтанұлы Омаров - PhD, қауымдастырылған профессор, «Спорт және жалпы білім беретін пәндер» кафедрасының меңгерушісі, Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан қаласы, Рабиға Сұлтан Бегим 14 Б, 8 701 835 34 10, E-mail: Bahitzhan01@mail.ru

Есиркепов Жандос Мергенбайұлы - педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Спорт және жалпы білім беретін пәндер» кафедрасы, Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан қаласы, Рабиға Сұлтан Бегим 14 Б, 8 775 125 29 28, E-mail: zhandos-1978@mail.ru

Information about the authors:

Omarov Bakhytzhан -PhD, Associate Professor Head of the Department «Sports and General Education Disciplines» International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Rabiga Sultan Begim str. 14 B, 8 701 835 34 10, E-mail: Bahitzhan01@mail.ru

Yessirkepov Zhandos Mergenbayuly - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department «Sports and General Education Disciplines» International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Rabiga Sultan Begim str. 14 B, 8 775 125 29 28, E-mail: zhandos-1978@mail.ru

ОМАРОВ Б.С. ^{1*}, ОРАЗБАЕВ Е.Д. ²

¹Халықаралық туризм және меймандостық университеті,
Түркістан, Қазақстан
²Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ЖАТТЫҚТЫРУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЛЫҒЫН АНЫҚТАУДАҒЫ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕР

Аннотация. Қазіргі ақпараттандыру жағдайында білімді де, білікті маман даярлау қоғам талабы және оны қанағаттандыру үшін көптеген өзгерістер жоғары оқу орындарында жүзеге асырылуда. Солардың бірі – даярлық бағыты бойынша құзыретті маман даярлау. Педагогтің кәсіби құзырлығы қалыптасқан ғылыми-теориялық білімдер жүйесін және оларды пәндік салада, сондай-ақ педагогика мен психология саласындағы нақты педагогикалық жағдаяттарда қолданатын тәсілдерді (іскерліктер) қамтитын жеке тұлғаның сапалық сипаттарын көрсетті. Біздің егеменді еліміздегі дене тәрбиесінің мақсаты - дені сау, жаны таза, еңбек етуге, өз отанын қорғауға рухы биік, ерік-жігері шыңдалған, өскелең өмір жолдарының күтілмеген қиындықтарына төзімді, жаңа заманның белсенді жас ұрпағының бейнесін қалыптастыру болып табылады. Болашақ педагог-жаттықтырушының анықталған кәсіби құзырлығын бағалау мәселесі қазіргі кезеңде өз деңгейінде жүзеге асырылуда деп айтуға әлі ертерек. Болашақ педагог-жаттықтырушылардың кәсіби құзырлығын қалыптастыруда алдымен негізгі қажетті кәсіби білімдерді игерулері мен пайдаланудың жеке практикалық тәжірибелері жинақталып, оларды өз қызметтерінде қолдану туралы сәйкес даярлығы қалыптасуы тиіс. Ұлттық спорт түрлерін дамытуда жан-жақты саналы спортшыларды тәрбиелеу секцияларын ұйымдастыру педагог-жаттықтырушылардың игілікті, зиялы міндеті болып табылады.

Түйіндемe сөздер: педагог-жаттықтырушы, балуан, кәсіби құзырлық, құзреттілік, ұлттық спорт.

ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ-ТРЕНЕРОВ

Аннотация. В современных условиях информатизации подготовка как образованного, так и квалифицированного специалиста востребована обществом и для ее удовлетворения многие изменения осуществляются в высших учебных заведениях. Один из них - подготовка компетентного специалиста по направлению подготовки. Профессиональное право педагога отражает сложившуюся систему научно-теоретических знаний и качественных характеристик личности, включающих в себя опыт (практики), применяемый в предметной области, а также в конкретных педагогических условиях в области педагогики и психологии. Целью физического воспитания в нашей суверенной стране является формирование образа активного молодого поколения нового времени, здорового, чистого в душе, высокого духа трудиться, защищать свою Родину, закаленного волей, стойкого к непреодоленным трудностям подрастающего поколения. Пока рано говорить о том, что вопрос оценки выявленной профессиональной компетентности будущего педагога-тренера на современном этапе реализуется на своем уровне. При формировании профессиональной компетентности будущих педагогов-тренеров необходимо сначала приобрести и использовать основные необходимые профессиональные знания, накопить личный практический опыт использования и сформировать соответствующую подготовку по их применению в своей деятельности. Организация секций по воспитанию всесторонне сознательных спортсменов в развитии национальных видов спорта является благородной, интеллектуальной задачей педагогов-тренеров.

Ключевые слова: педагог-тренер, борец, профессиональная компетентность, компетентность, национальный спорт.

THE MAIN ISSUES OF DETERMINING THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS-TRAINERS

Abstract. In modern conditions of Informatization, the training of both educated and qualified specialists is in demand by society and many changes are being made in higher educational institutions to meet it. One of them is the training of a competent specialist in the field of training. The professional law of a teacher reflects the established system of scientific and theoretical knowledge and qualitative

characteristics of the individual, including experience (practice) applied in the subject area, as well as in specific pedagogical conditions in the field of pedagogy and psychology. The purpose of physical education in our sovereign country is to create an image of the active young generation of the new time, healthy, pure in soul, high spirit to work, protect their Homeland, hardened by will, resistant to unforeseen difficulties of the younger generation. It is too early to say that the issue of assessing the identified professional competence of the future teacher-coach at the present stage is being implemented at its own level. When forming the professional competence of future teachers-trainers, it is necessary to first acquire and use the basic necessary professional knowledge, accumulate personal practical experience in using it and form appropriate training for their application in their activities. The organization of sections for the education of fully conscious athletes in the development of national sports is a noble, intelligent task of teachers and coaches.

Key words: teacher-coach, professional competence, competence, national sport.

Кіріспе.

Жоғары оқу орындарында құзыреттерге, оқыту нәтижелеріне бағдарланған білім беру бағдарламасын қалыптастыру және жүзеге асыру қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 23 тамыздағы №1080 қаулысымен бекітілген «Жоғары білім берудегі мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты» мазмұнында «Жоғары білім мамандықтары шеңберінде жоғары оқу орындары Ұлттық біліктілік шеңберіне, кәсіптік стандарттарға сәйкес және Дублин дескрипторларымен және Еуропалық біліктілік шеңберімен келісілген білім беру бағдарламаларын өз бетінше әзірлейді» - деп атап көрсетілген [1]. Осыған байланысты білім беру бағдарламалары ЖОО-да әзірленеді және бекітіледі. Олардың мазмұнында болашақ маманның құзыреттерін айқындау бірқатар жұмыстардың атқарылуын талап етеді.

Балуандардың бүкіл жаттығу үдерісі спортшыларды жан-жақты тәрбиелеумен ажырамас байланыста болады. Қазақ спортшылары, атап айтқанда көне заманнан, одан бергі кеңестік одақ кезеңдерінде де бүкіл болмысы мен зиялылықтың, тәртіптіліктің, жинақылықтың, жоғары мұралық мәдениеттің үлгісін көрсетіп келді. Педагог-жаттықтырушылар өздерінің спорттық шеберліктерін өндірісте жемісті еңбекпен, мектепте жоғары және орта оқу орындарында үздік оқумен, жоғары қоғамдық және саяси белсенділікпен ұштастыра білуі тиіс.

Кеңестік білім беру педагогикасында «құзырлық» түсінігі оқытудың нәтижесі үшін сипатталатын термин ретінде өткен ғасырдың соңғы ширегінде қолданыла бастаған. Психологиялық-педагогикалық әдебиеттердегі ғалымдардың зерттеулеріне қарағанда кәсіби шеберліктің қалыптасуы мен даму үдерісінде екі ұғым: құзырлық және құзырет (компетенция) ұғымдары пайдаланылып келеді. «Құзырлық» ұғымы «құзыреттілік» деп те (немесе керісінше) қолданылып жүргендігін оқу-әдістемелік құралдардан көруге болады. С.Ожегов сөздігі бойынша біріншісі, белгілі бір кәсіби қызметке байланысты, «қандай да болмасын мәселеден хабардар болу, беделділік», ал екіншісі, «қандай да бір істі жүргізетін жеке адамның, мекеменің мәселелерді шешуге, іс - әрекет етуге, бір нәрсені істеуге құ-

қықтылық шеңбері» [2]. Құзырет (Компетенция) – нақты әрекет пен үдерістерге байланысты тиімді, өнімді әрекеттер жасай алатындай дара тұлға сапаларының өзара байланысқан бірлестігі (білім, іскерлік, дағдылар, іс-әрекет түрлері).

«Құзырлық» («құзыреттілік») термині әдетте белгілі бір әлеуметтік - кәсіби статус иесіне байланысты қолданылады және оның сол істі атқарудағы түсінігі, білімі, іскерлігінің орындалуға тиіс мәселенің нақты өз деңгейінде шешілуімен сәйкестілігі арқылы сипатталады.

Латынның «compete» деген термині «білу», «жасай алу», «дегеніне жету» деген мағыналарды береді. Бұл жалпы алғанда құзырлықтың мәнін анықтайды. Кәсіби құзырлық категориясын айқындау үшін оны түрге айналдыру, нақтылау және жалпы логикалық ұғымға біріктіру жүзеге асырылады. Құзырлықтың мәнін зерттеулерге сәйкес төмендегіше сипаттауды басшылыққа алуға болады деп білеміз.

«Білу» тек кәсіби іс-әрекеттерді жүзеге асыру үшін қажетті нақты, ақиқат білім ғана емес, сонымен қатар, ақиқат мәні бар және білім мен білікті қолдануға бағыттайтын құндылық болып табылады.

«Жасай алу» педагогикалық үдерісті жүзеге асыру амалы ғана емес, адамның ең басты білігі өзінің ішкі жан дүниесін еркін және саналы сезіне білуде де, сыртқы кәсіби педагогикалық қызметте де субъект бола білу.

«Дегеніне жету» - қойылған мақсатқа заң, адамгершілік және мәдениет шеңберінде жете білу [3].

Зерттеуші ғалым К.С.Құдайбергенова «құзырлық – адамның өздік даму жолындағы ізгілік идеялар мен ұстанымдарға негізделген кіріктірілген сипаттамасы, ол құзыр – адамның тұлға болып қалыптасуындағы қызмет барысында байқалатын мінез - құлқы» деп анықтама береді [4]. Осыған сәйкес аталған ұғым «кәсіби іс-әрекет саласына байланысты адам сапасы құраушысы ретінде көрінеді, оның белгілі іс-әрекеттерді немесе кешенді міндеттерді орындау қабілеттерін анықтайтын қасиеттерінің бірілігі» ретінде де түсіну жүзеге асырылуда.

Сонымен біздер, «Құзырет - бұл белгілі саладағы нәтижелі іс-әрекет үшін білімді, біліктілікті және жеке тұлғалық сапаларды

қолдану қабілеттілігі» деген пікірді қолдаймыз. Ал, «құзырлық» ұғымы уақыт өтуіне сәйкес, оқу жұмыстарынан кейін құзырет құраушыларын практикалық тұрғыдан жүзеге асыруға дайындықты қамтиды деп білеміз.

«Құзырет» ұғымының Европалық TUNING жобасы бойынша төмендегідей ұғымдарды қамтитынын көруге болады:

- білуі және түсінуі (академиялық саланың теориялық білімдері, білу және түсіну қабілеттілігі);
- білім әрекет ету ретінде (нақты жағдаятқа білімді практикалық және жедел қолдану);
- білім қалай болуы қажет (қабылданған құндылық тәсілінің ажырамайтын бөлігі ретінде және әлеуметтік контекстегі басқалармен өмір сүруі).

Европалық біліктілік шеңберінде: білім – теориялық және практикалық болып анықталады; дағды – когнитивті (логикалық, интуициялық және шығармашылық ойлауға қатысты) және практикалық (қол еңбегі және әдістерді, материалдар мен жабдықтарды қолдану) болып ажыратылады; эмоциональды-құндылық – жауапкершілік және жеке дербестікпен сипатталады [5]. Сонымен, құзырет білім, дағды және эмоциональды-құндылықтардың тұтас бірлігінде қалыптасады және бағаланады.

Сонымен зерттеулерге сәйкес «құзырет», «құзырлық» ұғымдарына ортақ ой-пікірдің жоқтығын көруге болады. Бізді қызықтыратыны кәсіби іс-әрекет саласы бойынша, оның ішінде педагогтің құзырлығы, кәсіби құзырлығы және оның құраушылары жөніндегі ғалымдардың айтқан немесе жазған ой-пікірлері.

Педагогтің құзырлығы туралы зерттеулерді зерделей келе Б.Барсай В.А.Сластениннің пікіріне сүйене отырып, мұның өзі «адамдардың, оның ішінде педагогтардың белгілі бір міндетті атқаруда бейімділік пен іскерлікті меңгеру жолындағы психологиялық жағдай және білімділіктің, тұлғаның жалпы мәдениетінің деңгейі, педагогикалық іс - әрекеттегі теориялық және практикалық дайындығы мен тәжірибесінің тоғысуы, сол сияқты педагогқа қажетті көптеген сапалардың болуы» деп тұжырымдайды [6, 106 б.].

М.В.Семёнова «кәсіби құзыреттілік» ұғымын кәсіби қызметтің субъектісі ретіндегі болашақ педагог тұлғасының гностикалық, әрекеттік, тұлғалық, коммуникативтік, шығармашылық және рефлексивтік компоненттерде көрінетін сапаларының сипаты деп түсінеді [7].

А.К.Кусаинов пен Н.А.Шамельханованың пікірінше кәсіби құзыреттілік «қандай да бір саладағы жұмысты орындау үшін қажетті кәсіби және кіріктірілген білімдердің, іскерліктер мен дағдылар жиынтығы» [8 С.16].

Көпке белгілі Н.В.Кузьминаның ұсынған құзыреттілік құраушыларын төмендегіше көрсетуге болады: арнайы және кәсіби, әдістемелік, әлеуметтік – психологиялық, дифференциал-

ды – психологиялық, аутопсихологиялық құзыреттіліктер [9].

В.А.Адольф педагогтің кәсіби құзыреттілігін төмендегідей құраушылардан тұратын жүйе ретінде құрылымдауға болады деп біледі:

1. Мазмұндық - білім берудің пәндік саласының әдіснамалық және теориялық негіздері білімі, заманауи білім берудің психологиялық-педагогикалық негіздері білімі, қазіргі заманғы мұғалімге қойылатын талаптар білімі;
2. Технологиялық – әдістемелік, жобалау, коммуникативтік, конструктивтік, креативтілік, бағалау, ақпараттық іскерліктер;
3. Жеке тұлғалық – кәсіпке құндылық қатынастар, оқиғаға және адамдарға құндылық қатынастар, жеке тұлғалық бастама көтеруге және одан әрі кәсіби өсуге дайындығы [10].

В.Р.Веснин кәсіби құзыреттілік негізіне кәсіби жарамдылық енгізілген, «психофизиологиялық іс-әрекеттерді жүзеге асыру үшін қажетті адамның психологиялық және психофизиологиялық ерекшеліктерінің жиынтығы» ретінде түсініледі [11].

Сондай-ақ, В.Р.Веснин кәсіби құзыреттіліктің төрт түрін бөліп көрсетеді:

- 1) кәсіби білім мен іскерліктерді сипаттайтын және оларды жүзеге асыратын - функциональдылық;
- 2) талдап ойлау қабілеттілігінде көрінетін және өзінің міндетін орындауға кешенді тұғырды жүзеге асыратын - интеллектуалдық;
- 3) сәйкес жағдаяттарда әрекет етуге мүмкіндік беретін - ситуациялық;
- 4) коммуникативті және интегративті қабілеттердің бар болуын болжайтын - әлеуметтік.

Сондай-ақ, педагогтардың зерттеулерін талдау, құзырлықтың кіріктірілген 3 аспектіні қамтитынын көрсетеді:

- когнитивті (білімі);
- операциялық (іс-әрекет тәсілдері және осы іс-әрекетті жүзеге асыруға даярлығы);
- аксиологиялық (белгілі құндылықтардың болуы).

Біздің ойымызша педагогикалық сала мамандарына жоғарыдағы барлық кәсіби құзырет түрлері тән болып табылады. Педагогтің кәсіби құзырлығы қалыптасқан ғылыми-теориялық білімдер жүйесін және оларды пәндік салада, сондай-ақ педагогика мен психология саласындағы нақты педагогикалық жағдаяттарда қолданатын тәсілдерді (іскерліктер) қамтитын жеке тұлғаның сапалық сипаттарын көрсетеді.

Мақала тақыбырына байланысты болашақ педагог-жаттықтырушылардың құзыреттерін анықтау мен кәсіби құзырлығын қалыптастыру үшін біздің ойымызша негізгі екі құжат бастапқы буын болып табылады (Министрлік тарапынан ұсынылған ҚР МЖМБС бөлек). Оның бірі - «Дене шынықтыру және спорт ұйымдары-

ның басшылары, мамандары лауазымдарының үлгілік біліктілік сипаттамаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Спорт және дене шынықтыру істері агенттігі төрағасының 2013 жылғы 26 қарашадағы № 434 бұйрығына сәйкес педагог-жаттықтырушы бірқатар лауазымдық міндеттері [12]. Осы құжатқа сәйкес спорт бойынша жаттықтырушы-оқытушының лауазымдық міндеттері төмендегідей болып келеді: дайындықтың жылдық және ағымдық жоспарын әзірлеу, қатысушы-спортшылармен бірге өз жұмысының нәтижелері мен мазмұнына жүйелі түрде есеп жүргізу, талдау, жинақтау; бөлімше оқушыларының топтарымен, оның ішінде денсаулық жағдайы бойынша арнайы медициналық топтарға жататын оқушылармен оқу-жаттығу және тәрбиелік жұмыстар жүргізу (оқу-жаттығу процесін жоспарлау, әр оқушыға даярланудың жеке жаттығу жоспарын жасау); өз жұмысында спорттық даярлықтың және оқушыларды сауықтырудың аса тиімді әдістерін пайдалану, т.с.с. Бұл міндеттер болашақ педагог-жаттықтырушылардың жоғары кәсіби білім стандартынан бөлек практикаға бағдарланған кәсіби құзырлықтарын анықтауға бағдар береді.

Спорт бойынша жаттықтырушы-оқытушының біліктілік сипаттамасының екінші бір құраушысы, ол оның білімі (білім сферасы).

Екінші бір құжат, ол педагог-жаттықтырушының профессиограммасы, яғни мамандық сипаттамасы. Бұл құжат төмендегіде негізгі көрсеткіштерді қамтиды: білімі, іскерлігі, сапалық қасиеттері.

Педагог-жаттықтырушының болжамды білімі: - оқытатын оқу пәні білімі (пән мұғалімі ретінде де); әртүрлі мектептерде, оның ішінде спорт мектептерінде қазіргі уақытта жүретін инновациялық үдерістер векторы білімі; дене тәрбиесінің мәні, оның жалпы және нақты мақсаттары, міндеттері, дене шынықтыру мен спорт түрлерін оқытуды ұйымдастыру формалары, құралдары, әдістері білімі; оқу-жаттығу үдерісінің мәні, араны спорттық білім беру мазмұнының ерекшеліктері, оқыту принциптері, құралдары, әдістері ұйымдастыру формалары білімі; спорт түрлерін оқытудағы оқытудың техникалық құралдары және оларды практикалық жұмыстарда пайдалану білімі, компьютерлік сауаттылығы, т.б.

Педагог-жаттықтырушылардың іскерліктерін немесе психомоторлы дағдыларын екі құраушыдан тұратынын көреміз. Оның біріншісі, өзінің дене дайындығы, екіншісі, орындайтын педагогикалық іс-әрекеттері.

Дене бітімдік тұрғыдан психомоторлы дағдыларға спорт түрлері бойынша әдістерді, тәсілдерді, амалдарды, толықтай тапсырмаларды орындауы жатады. Оларды орындауға үйретудің өзі, арнайы жаттығуларды таңдап алуға алуға, бағдарламаға енгізуге бағдар береді.

Келесі тұрғыдан алғанда мектеп, спорттық мектеп алдында педагог-жаттықтырушы төмендегі педагогикалық міндеттерді шеше алатындай болуы керек:

- рефлексивті – талдау (тұтас педагогикалық үдерісті, оның элементтерін, туындаған қиындықтарды талдау және қорытынды жасау т.б.);

- жобалау – болжау (тұтас педагогикалық үдерісті құру, жоспарлау, нәтижені және алынған шешімдердің салдарын болжау);

- ұйымдастырушылық - әрекеттік (оқу – тәрбие үдерісінің әртүрлі нұсқаларын іске асыру, педагогикалық қызметтің әралуан түрінің сәйкестігі);

- бағалау – ақпараттық (педагогикалық жүйенің даму болашағы туралы ақпарат жинау, өңдеу, сақтау және оны бағалау);

- түзету – реттеу (педагогикалық үдеріс ағымын түзету, қажетті коммуникативтік байланыстар орнату, оларды реттеп отыру және қолдау).

Бұл тұрғыдан алғанда педагог-жаттықтырушы жалпы және арнайы педагогикалық іскерліктерді меңгеру тиіс. Олар: коммуникативті, дидактикалық, ұйымдастырушылық, конструктивті, гностикалық, болжаушы, перцептивті, экспрессивті, спорттық техникалық-технологиялық, қолданбалы іскерліктер мен қабілеттер. Сонымен қатар, эмпатияға, рефлексияға, оқыту және тәрбие үдерістерін диалогты интерпретациялауға, шығармашылыққа (креативность) қабілеттілік, адамдармен қатынаста ашықтығы назардан тыс қалмауы тиіс.

Педагог-жаттықтырушының кәсіби құзырлығын құраушы үшінші компонент – эмоциональды-құндылық қатынастары. Оның мазмұны төмендегідей элементтерді қамтуы тиіс: болашақ спортшығы, тәрбиеленушіге педагогикалық қарым-қатынасында адамгершілік (рухани) сипаттамаларының ұдайы көрінуі; өзіне және өзінің кәсіби-жеке тұлғалық сапалары мен сипаттамаларын; мінез-құлқын рухани реттеу тұрғысынан педагог-жаттықтырушыны сипаттаушы сапалар мен белгілерін; спорттық кәсіби іс-әрекетке педагог-жаттықтырушының қарым-қатынасын көрсететін сапалар мен сипаттамаларын; тәрбиеленушілермен және ұжыммен педагогикалық қарым-қатынастың жоғары мәдениетін сипаттайтын сапалар мен сипаттамаларын; педагог-жаттықтырушыға тән жеке тұлғаның жетекші ерік сипаттамаларын (ұйымдастырушылық, жинақтылық, өзін ұстауы, т.с.с.); педагог-жаттықтырушыға тән жетекші эмоциональды белгілерінің сипаттамаларын (эмпатия, оптимизм, т.с.с.), т.с.с.

Болашақ педагог-жаттықтырушының анықталған кәсіби құзырлығын бағалау мәселесі қазіргі кезеңде өз деңгейінде жүзеге асырылуда деп айтуға әлі ертерек. Теориялық курстар біздер тек құзыретті құраушы білім меңгеру

деңгейіне басымдық береміз. Білімді меңгерудің (Блум бойынша) білу (білім, есіне сақтау), түсіну, қолдану, талдау (саралау), жинақтау және бағалау мәселелеріне кеңінен тоқталамыз. Білімді меңгеруді бағалау құзыретті бағалау деген сөз емес. Ал, практикалық сабақтарда біздер көбіне психомоторлы дағдыларды меңгеруді қарастырамыз, оның имитация (еліктеу, үлгілеу), басқару, дәлдік, тұтастыру (іс-әрекетті үйлестіру), натурализациялау (автоматтандыру) деңгейлерін жүзеге асырамыз немесе жүзеге асыруға назар аударамыз. Педагогикалық тұрғыдан іс-әрекеттерді орындауды бағалауды да терең үйрендік десек қателік емес. Дегенмен де, аталған құраушы да болашақ маманның құзыреттерін толықтай, кешенді бағалауға мүмкіндік бермейді.

Қорытынды.

Сол себепті де біздер (Халықаралық туризм және меймандостық университеті) құзыреттерге бағдарланған білім беру бағдарламаларын әзірлеп, болашақ мамандардың құзыреттерін бағалауға толықтай бет бұрыс жасаудамыз. Осы бағытта барлық мамандықтар үшін мамандықтың оқу-әдістемелік құжатының құрамына білім беру стандартынан бөлек мамандықтың білім беру бағдарламасы мен педагогикалық стратегиясын әзірледік. Құзыреттерді бағалау мақсатында педагогикалық педагогикалық, оның ішінде құзыреттерге бағдарланған тапсырмаларды кеңінен қолдануға көшуді қолға алдық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жоғары білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 23 тамыздағы №1080 қаулысымен бекітілген. Астана, 2012ж.
2. Ожегов С.И. Словарь русского языка / Под ред. Н.Ю.Шведовой. – М.: Рус.яз. 1989. – 924 с.
3. Меңлібекова Г.Ж. Социальная компетентность, сущность, структура, содержание // Высшая школа Казахстана. -2001. -№4-5. –С.153-159.
4. Құдайбергенова К.С. Құзырлылық – білім сапасының критерийі: әдіснамасы және ғылыми теориялық негізі. –Алматы, 2008. -328 б.
5. Шалхарова Ж.С. Болон үдерісінің негізгі қағидалары (қысқаша шолу). – Түркістан: Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ – түрік университеті, 2013. - 18 б.
6. Барсай Б. Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби - дидактикалық құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми – педагогикалық негіздері. Пед.ғыл.докт. ... дисс. Шымкент. 2010. – 348 б.
7. Семёнова М.В. Педагогические условия формирования профессиональной компетентности будущих педагогов в вузе: дисс. ...канд.пед.наук: 13.00.08. -Караганда, 2005.-162 с.
8. Вопросы совершенствования профессионально-технического образования в центрально-Азиатских Республиках. – Туркестан: МКТУ им. Х.А.Ясауи, 2011. 262 с.
9. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. –М., 1990. -119 с.
10. Адольф В.А. Профессиональная компетентность современного учителя: Монография. - Красноярск, 1998. – 310 с.
11. Веснин В.Р. Практический менеджмент: пособие по кадровой работе. – М., 1998. – с.59.
12. Дене шынықтыру және спорт ұйымдарының басшылары, мамандары лауазымдарының үлгілік біліктілік сипаттамаларын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Спорт және дене шынықтыру істері агенттігі төрағасының 2013 жылғы 26 қарашадағы № 434 бұйрығы. Астана. 2013ж.

REFERENCES:

1. Zhogary bilim berudin memlekettik zhalpyga mindetti standards. Kazakhstan Republikasy Ukimetinin 2012 zhylygy 23 tamyzdagi No. 1080 kaulysymen bekitilgen. Astana, 2012zh.
2. Ozhegov C. I. Dictionary of the Russian language / Ed. by N. Yu. Shvedova. - M.: Rus. yaz. 1989 -- 924 p.
3. Merlibekova G. Zh. Social competence, essence, structure, content / / Higher School of Kazakhstan. -2001. - No. 4-5. - C. 153-159.
4. Kudaibergenova K. C. Kuzyrlylyk-bilim sapasynyn criteria: adisnamasy zhane gylym teoriyalik negizi. - Almaty, 2008. -328 b.
5. Shalkharova Zh. C. Bolon uderisinin negizgi kagidalary (kyskasha sholu). - Turkistan: Kozha Akhmet Yasauy atyndagy Halykaralyk kazak-turik universitetsi, 2013. - 18 b.
6. Barsay B. Bolashak bastauysh synyp mugaliminin kasibi-didaktikalik kuzyrettiligin kalyptastrudyn gylym-pedagogikalik negizderi. Ped. gyl. dokt. ... diss. Shymkent. 2010. – 348 b.
7. Semenova M. V. Pedagogical conditions for the formation of professional competence of future teachers in higher education: diss. ... kand. ped. nauk: 13.00.08. - Karaganda, 2005. -162 p.
8. Issues of improving vocational and technical education in the Central Asian Republics. - Turkestan:

MKTU named after H. A.Yasavi, 2011. 262 p.

9. Kuzmina N. V. Professionalism of the teacher's personality and the master of industrial training – - М., 1990. -119 p.

10. Adolf V. A. Professional competence of a modern teacher: Monograph. - Krasnoyarsk, 1998 – - 310 p.

11. Vesnin V. R. Practical management: a manual on personnel work – - М., 1998. - p. 59.

12. Dene shynykytyru zhane sport uyymdarynyn basshylary, mamandary lauazymdarynyn ulgilik biliktilik sipattamalaryn bekitu turaly. Kazakhstan Republikasy Sport zhane dene shynykytyru isteri agentigi toragasynyn 2013 zhylygy 26 karashadagi No. 434 buyrygy. Astana. 2013

Сведения об авторах:

Омаров Бахытжан Султанович - PhD, ассоциированный профессор заведующий кафедрой «Спорт и общеобразовательные дисциплины» Международный университет туризма и гостеприимства, г.Туркестан, ул. Рабига Султан Бегим 14 Б, 8 701 835 34 10, *E-mail: Bahitzhan01@mail.ru

Оразбаев Ергали Дуйсенбекович – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры «Физическое воспитание» Международный казахско-турецкий университет имени Ясави, г.Туркестан, проспект Б.Саттарханова 29, 8702 3393057, E-mail: orazbaev1960@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Бахытжан Сұлтанұлы Омаров - PhD, қауымдастырылған профессор, «Спорт және жалпы білім беретін пәндер» кафедрасының меңгерушісі, Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан қаласы, Рабиға Сұлтан Бегим 14 Б, 8 701 835 34 10, E-mail: Bahitzhan01@mail.ru

Оразбаев Ергали Дүйсенбекұлы-педагогика ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Дене тәрбиесі» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Түркістан қаласы, Б.Саттарханов даңғылы, 29, 8702 3393057, E-mail: Bahitzhan01@mail.ru

Information about the authors:

Omarov Bakhytzhан -PhD, Associate Professor Head of the Department «Sports and General Education Disciplines» International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Rabiga Sultan Begim str. 14 B, 8 701 835 34 10, E-mail: Bahitzhan01@mail.ru

Orazbayev Yergali - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of «Physical Education» Yasavi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, 29 B. Sattarkhanov Avenue, 8702 3393057, E-mail: orazbaev1960@mail.ru

ОРАЛБЕКОВА А.К.¹, АРЗЫМБЕТОВА Ш.Ж.²

^{1,2} Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент қ., Қазақстан
ali.ya84@mail.ru

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ МАМАННЫҢ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация. Бұл мақалада болашақ педагог мамандардың кәсіби құзіреттілік мәселелері мен ақпараттық-коммуникациялық құзіреттілігін қалыптастыру мүмкіндіктері қарастырылған. Сабақтағы әдістер мен тәсілдер арқылы болашақ мамандардың ақпараттық-коммуникациялық құзіреттілігін қалыптастыру барысында көптеген әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, оларға түрлі тапсырмалар мен жаттығуларды жасата отырып, болашақ маман ретінде олардың біліктіліктері мен іскерліктерін дамыту мәселелері жан-жақты қарастырылған.

Түйіндемe сөздер: болашақ маман, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, құзіреттілік, біліктілік

ФОРМИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ПЕДАГОГОВ

Аннотация: В данной статье рассмотрены проблемы профессиональной компетентности и возможности формирования информационно-коммуникационной компетенции будущих педагогов. В целях повышения компетентности будущих специалистов методами и приемами на занятии всесторонне рассмотрены вопросы улучшения умений и навыков будущих специалистов с использованием различных методов и приемов.

Ключевые слова: будущий специалист, информационно-коммуникационные технологии, компетентность, квалификация

FORMATION OF INFORMATION AND COMMUNICATION COMPETENCE OF FUTURE SPECIALISTS OF TEACHERS

Abstract: This article discusses the problems of professional competence and the possibility of forming the information and communication competence of future teachers. In order to increase the competence of future specialists by methods and techniques, the lesson comprehensively examines the issues of improving the skills and abilities of future specialists using various methods and techniques.

Key words: future specialist, information and communication technologies, competence, qualification

КІРІСПЕ

Бүгінгі үздіксіз әрі қарқынды өзгеріп отыратын әлемде функционалды сауаттылық – адамның әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық өмірге белсенді қатысуы үшін негіз болып қаланып қоймай, «өмір барысында білім алуға» ықпал ететін маңызды әрі басты фактор болып табылады.

TIMSS, PIRLS халықаралық бағдарламалары үш бағытта бағаланатыны баршаға аян – оқыту мен жазудың сауаттылығы, математикалық сауаттылық және жаратылыстану сауаттылығы. Соған байланысты, білім сабақ барысында ақпараттық технологиялар мен оқыту тәсілдерін тиімді қолданумен байланысты. Бұл мұғалімдерден үнемі шығармашылық ізденісте, жаңашылдыққа оқу, «өмір бойы бі-

лім алу» ұстанымы бойынша жұмыс жасауды талап етеді. Мұнда мұғалімдерде таңдау үшін еркіндік берілген. Мұндай тәсіл мұғалімдерге ақпараттық және коммуникативті технологиялардың ғажайып әлемін ашып көрсетеді. Үздіксіз білім алып, АКТ қолданудың дағдыларын жүзеге асыра отырып, педагогикалық кадрлар жаңа инновациялық технологияларға есік ашады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

«Біліктілік» және «құзыреттілік» сөздерінің мағынасын жақсырақ түсіну үшін сөздіктердің көмегіне жүгінелік. Мұнда «біліктілік –білімді игеру, адамның белгілі бір саладан хабардар болуы», сонымен қатар, «белгілі бір әрекеттер, кәсіби міндеттер т.б. орындаудағы

біліктілігі, мәртебесі мен құқығының болуы» деген анықтама берілген. Сөздіктерде берілген анықтамаларда біліктілікке берілген мұндай сипаттама кез келген адамға емес, өзінің кәсіби ортасында мәртебеге ие маманға ғана қатысты екендігі айқын. Яғни, сауаттылыққа қарағанда, мұнда еңбек нарығындағы кәсіби және әлеуметтік бейімделу міндеті емес, кәсіби іс-әрекеттің жоғары деңгейі туралы сөз болып отыр. «Құзыреттілік» (латын тіліндегі *competentis* – *қабілетті* сөзінен шыққан) – белгілі бір пән немесе оқыту барысында қалыптасқан білім, дағды және шеберліктердің жиынтығы, сонымен қатар белгілі бір нақты әрекетті орындауға деген қабілет деген мағына береді. Басқаша айтқанда, бұл – құзыреттіліктердің белгілі бір саласы мен жауапкершіліктің белгілі бір аясы. Терминдерден шатаспас үшін, біліктілік – шкала атауы, ал құзыреттілік – шкаладағы деңгейлер деп белгілеу керек.

А.К. Маркова кәсіби құзыреттіліктің түрлерін жан-жақты сипаттап, өзінің еңбектерінде құзыреттіліктің түрлерін былай зерделейді.

1. Арнайы, немесе әрекеттік кәсіби құзыреттілік әрекетті жоғарғы кәсіби деңгейде меңгеруді сипаттайды. Ол тек арнайы білім ғана емес, сонымен бірге оны тәжірибеде қолдана алуды білдіреді.

2. Әлеуметтік кәсіби құзыреттілік кәсіби қоғамдастықта қабылданған кәсіби қарым-қатынас тәсілдері мен бірігіп кәсіби өзара әрекеттестікті қолдану жолдарын меңгеруді сипаттайды.

3. Тұлғалық кәсіби құзыреттілік өзін өзі дамыту мен өз ойын білдіру әдістерін, кәсіби деформацияға қарсыласу құралдарын меңгеруді сипаттайды. Бұнда маманның өзі кәсіби әрекетін жоспарлау, өздігінен шешімдер қабылдау, проблеманы көре алу қабілеті де кіреді.

4. Жеке кәсіби құзыреттілік өзін өзі реттеу, кәсіби өсуге дайындық, кәсіби қартаюға қарсы тұру, тұрақты кәсіби уәждемесінің тәсілдерін меңгеруді сипаттайды [1].

Философияда (Д.Дьюи, К.Г. Юнг, П. Сорокин) кәсіби құзыреттілік деп қоршаған ортаға бейімделудің құралы ретінде қарастырады, өйткені кәсіп адамды өзінің кейпіне қарай жаратады, оның қызығушылықтарын, сенімдерін, талғамдарын, талпыныстарын, тілек-қалауларын анықтайды; бірдей кәсіби іс-әрекетпен айналысатын тұлғалардың ұқсас жалпы қызығушылықтарын қалыптастырады деп өздерінің ойларын анықтаса, әлеуметтанушылар (Г. Спенсер, Э.Дюркгейм, М.Вебер) кәсіби құзыреттілікті кәсіби борыш, кәсіби парыз, адамның әлеуметтік мәртебесі оның өмір салты, кәсібі, білімінің бірлігі ретінде қалыптастырады деп түсіндіреді. Психологтар (Е.А. Климов, В.Д. Шадриков, К.К. Платонов) құзыреттілікті күнделік-

ті өмірдің нақты жағдайларында пайда болған мәселелер мен проблемаларды тиімді шешуге көмек беретін арнайы қабілеттілік деп өз көзқарастарын нақтылайды, ал кәсіби құзыреттілікті белгілі бір кәсіптегі нақтыланған стандартты ұстану қабілеттілігі деп түсіндіреді.

Қазіргі білім беру стандартында жоғары білім беру үдерісіндегі білім алушылардың ақпараттық сауаттылығына жетекші рөл беріліп жатқаны анық. «Ақпараттық және коммуникативті технологиялар» ұғымының терминологиясын қарастырып өтелік. Мысалы, бұл ұғымды Америкалық Ғылым және білім беру мекемелерінің қауымдастықтары (ACRL) ақпараттық құзыреттілікті ақпараттарды анықтауда индивидуумға қажет қабілеттердің жиынтығы, яғни түрлі ақпараттарды тиімді қолдану мен бағалау, оларды таңдау қабілеттілігі деп анықтайды.

Ғалым И.В.Роберттің пікірінше ақпараттық технология деп ақпаратты жинау, өңдеу, сақтау, таратудағы техникалық құралдар мен әдістердің жиынтығы, яғни әлеуметтік және техникалық басқару мүмкіндігін жетілдіру және адамдардың білімін кеңейтуде ақпаратты ұсыну деп көрсетеді [2].

Ш.У.Унгарбаеваның пікірінше ақпараттық-коммуникациялық технологиялар деп қазіргі оқыту технологиясын интерактивті бағдарламалық-әдістемелік қамтамасыз ететін компьютерлік техника, телекоммуникациялық байланыс құралдары мен әдістерінің жиынтығы [3].

С.А. Зайцеваның ойынша АКТ – бастауыш сынып оқушыларының біліктілігі мұғалімнің ақпараттық және коммуникативті технологияларды төменгі мектеп жасындағы балаларды оқыту, тәрбиелеу мен дамыту барысында көп-пәндік және полифункционалды пропедевтикалық педагогикалық әрекет жағдайында тиімді қолдануға дайындығы мен қабілетінің уәждемелігімен сипатталады.

Болашақ педагог мамандардың ақпараттық-коммуникациялық құзыреттілігін қалыптастыруына бағытталған бірқатар тапсырмалар мен жатығулардың жүйесін ұсынып отырмыз.

САБАҚТАҒЫ ТАПСЫРМАЛАР МЕН ЖАТТЫҒУЛАР.

Тапсырма 1.Төменде берілген пікірлерді талдаңыз, педагогикалық кәсіпке қандай ерекше талаптар қойылған. Өзіңіздің бастапқы пікіріңізді төмендегі сөздермен сәйкестендіріңіз (өз таңдауыңызға қарай):

«Бұл мәселе туралы мен бұрын ойланғаным жоқ, бірақ бүгін ...»;

«Менің ойымша бұл мәселеде ең маңыздысы болып ...»;

«Менің пікірімше педагог кәсібіндегі ең маңызды құбылыс бұл ...»

«Бұл мәселеде мені толғандарытан дүние ...»;

«Педагог кәсібі арналған ...»;
«Барлық пікірлермен таныса отырып, мен ойландым ...»
«Қарастырылып жатқан мәселе, маған көмек берді ...» және т.б.

Әл-Фараби: «Ұстаз... жаратылысынан өзіне айтылғанның бәрін жете түсінген, көрген, естіген және аңғарған нәрселердің бәрін жадында жақсы сақтайтын, ешнәрсені ұмытпайтын... алғыр да аңғарымпаз ақыл иесі..., мейлінше шешен, өнер-білімге құштар, аса қанағатшыл жаны асқақ және ар-намысын ардақтайтын, жақындарына да, жат адамдарына да әділ..., жұрттың бәріне... жақсылық пен ізгілік көрсетіп...қорқыныш пен жасқану дегенді білмейтін батыл, ержүрек болуы керек»
Я.А. Коменский: «Кім ғылымда табысқа жетіп, бірақ жақсы қасиеттерде артта қалған болса, ол табысты емес, керісінше, өте қателеседі»; «адамға сырттан ештеңені қосудың керегі жоқ, бірақ өзінің бойындағы қасиетті дамытып, анықтауы қажет»;

Л.Н.Толстой: «Егер мұғалім өз ісін ғана сүйсе, ол жақсы мұғалім. Егер мұғалім ата-анасы сияқты оқушыны сүйсе, онда ол бүкіл кітаптарды оқып шыққан мұғалімнен де артық болады, бірақ өз ісіне де, оқушыға да сүйіспеншілік танытпайды. Егер мұғалім өз ісі мен оқушыға сүйіспеншілігін біріктірсе, онда ол кемел мұғалім»; «мұғалім өз ісіне деген сүйіспеншілікті оқушыға деген сүйіспеншілікпен ұштастыра алғанда ғана шын мәніндегі мұғалім болмақ».

В.А.Сухомлинский: «Мұғалімнің балаға махаббаты бұл баланың мұғалімге махаббаты ұғымына салынатын нәрсе, меніңше, бір адамның басқа адамның рухани байлығына таңырқауы, сүйсінуі...»; «мұғалімдік мамандық – бұл адамтану, адамның күрделі және қызықты, шым-шытырығы мол рухани жан дүниесіне үңіле білу. Педагогикалық шеберлік пен педагогикалық өнер – ол даналықты жүректен ұға білу болып табылады»

Ы.Алтынсарин «Маған жақсы мұғалім бәрінен де қымбат, өйткені мұғалім – мектептің жүрегі»; «егер балалар бірдемені түсінбейтін болса, онда оқытушы оларды кінәлауға тиісті емес, оларға түсіндіре алмай отырған өзін кінәлауғатиіс»

А.Байтұрсынов: «Мектептің жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектеп сондай болмақшы. Яғни, мұғалім білімді болса, ол мектептен балалар көбірек білім алып шықпақшы. Солай болған соң, ең әуелі мектепке керегі – білімді, педагогика, методикадан хабардар, жақсы оқыта білетін мұғалім».

Тапсырма 2.

Л.Н.Толстой атындағы Тула мемлекеттік педагогикалық университетінің педагогика кафедрасында А.А.Орлованың жетекшілігі-

мен ғылыми әдебиеттерге жасалған талдау мен зерттеу нәтижелеріне сүйенсек, гуманистік бейімділікті ұстанған мұғалімдер маңызды кәсіби құндылықтар (құнды-мақсаттар) ретінде мыналарды ұсынады: мұғалім еңбегінің әлеуметтік маңызы (балаларға қажетті адам болу); мемлекет пен қоғамның болашағына ықпал ету мүмкіндігі (оқушыларда сыныптастарына, әлем халықтарына деген адамгершілік тәрбиені дамыту, өзінің өмірі, денсаулығы, елі мен туған табиғатына т.б. жауапкершілікпен қарауға үйрету); балалармен, ұжыммен, мүдделі тұлғалар мен ерекше адамдармен қарым-қатынас; мұғалім еңбегінің шығармашылық сипаты, педагогикалық іс-әрекетінің көпфункционалдылығы мен әрқилылығы; кәсіби еркіндік, тәуелсіздіктің жоғары дәрежесі, өзінің идеялары, ой-түсініктері, жоспарларын жүзеге асыру мүмкіндігі, өз бетімен зерттеу жұмысының басымдықтары; өздігімен жетілу және кәсіби өсу мүмкіндіктері (Орлов А.А. Профессиональное мышление учителя как ценность. – Тула, 2006. – С. 75–76).

Педагогтардың кәсіби құндылықтарын зерттеу нәтижелерімен келісесіз бе? Осы ұсынылған тізімді ары қарай жалғастыра аласыз ба? Өзіңіздің болашақ педагог ретіндегі құндылықтарыңызды сипаттайтын педагогикалық эссе жазыңыз. Жұмысты жазу барысында бағыт сілтеуші ретінде тапсырмада келтірілген материалды алыңыз.

Тапсырма 3.«Білім беру жағдайында тұлғаның даму факторлары мен жалпы заңдылықтары» тақырыбында ынтымақтастық (технология сотрудничества) технологиясымен сабақ дайындаңыз. И.И. Казимирская және А.В. Торохова ынтымақтастық технологиясы арқылы жұмыс жасаудың төмендегідей қадамдық алгоритмін ұсынады.

Қадам 1. Мақсат қою. (сабақ мақсаттары қою, топтық жұмыстың мақсаттарын қою, әр студенттің мақсатын қою)

Қадам 2. Ынтымақтастық технологиясымен жалпы танысу: жұмыстың ұйымдастыру ерекшеліктері; топтағы өзара әрекеттесу; рөлдерді бөлу, жауапкершіліктерін анықтау; топтағы қарым-қатынас; топтағы жұмыстардың аяқталуы; топта жүргізілген жұмыстардың жалпы нәтижелері; ынтымақтастық технологиясымен өткізілген сабақ жұмысының жалпы нәтижелері.

Қадам 3. Топтарды анықтау (6-7 адамнан)

- Тұқым қуалаушылық
- Орта
- Тәрбие
- Тұлғаның белсенділігі мен іс-әрекеті

Қадам 4. Рөлдерді бөлу.

- Аналитикалық топ (барлық қатысушылар)
- «Ғалым» (айғақтар, мысалдар, дәлелдемелер)

- «Аналитик» (қорытындылар, жалпы-ламалар).
- «Редактор» (сөз мәтіні)
- Суретші-көркемдеуші (тірек-схемалар, көлемді модельдер т.б.)
- Топ жетекшісі (рөлдер мен міндеттерді бөлу, жұмысты тексеру).

Қадам 5. Тапсырмаларды орындау бойынша нұсқама.

- Топтың әр мүшесінің міндеттерін айқындап, рөлдерді бөлеміз.
  - Конспект, оқу материалдары мен басқа да дереккөздерді зерттейміз.
  - Негізгі ойды анықтаймыз (талқылау).
  - Рөлдерге сәйкес іс-әрекеттерді жасаймыз, тапсырмаларды орындаймыз (талқылау мен өзара жәрдем көрсету)
  - Бірлескен жұмыстың нәтижелерін рәсімдейміз.
  - Сөз сөйлейтіндердің реттілігін ойластырамыз (сөз сөйлейтіндердің саны, материал көлемі, материалды қорғау формасы).
  - Жүргізілген жұмыстың нәтижелерін көрсетеміз.
  - Жұмыс нәтижелерін талқылаймыз, қорытынды шығарамыз.
- Қадам 6. Болжамды нәтижелерді анықтау.
- Тақырыптың жалпы түсінігі;
  - Әрбір студенттің материалды терең меңгеруі;

Тапсырма 4.

Профессор А.В.Хуторской екі өзара сәйкес білім беру парадигмаларының негізінде жатқан қарама-қайшы екі көзқарасты немесе құндылықты бейімділіктерді ұсынады: дәстүрлі және тұлғалық-бағдарлық.

<p><i>Адам – дегеніміз балшық секілді. Ол – қалыптастырылушы педагогиканың үлгісі. Бұл жағдайда, адам өзінің бастапқы жаратылысынан («ақ қағаз») алыстап, онымен педагогикалық жұмыс жасауға материал болып саналады.</i></p>	<p><i>Адам – тұқым, өзіндік генетикалық даму бағдарламасы бар. Бұл жағдайда, білім – адамның білімі, оның әуелгі бастапқы секілді себілген және қоршаған ортаның ықпалымен жүзеге асырылып отыратын жеке әлеуетті қасиеттерінің дамуы</i></p>
---	---

А.В.Хуторскойдың адамның педагогикадағы және білім беру үдерісіндегі рөлі туралы ұсынған көзқарастарына талдау жасаңыз. Сіздіңше, қай көзқарас дұрыс? Өзіңіздің білім алу жүйесінде қай көзқарасты қабылдап едіңіз?

Тапсырма 5. Келесі жоспар бойынша өзін-өзі білімдендіруге бағытталған индивидуалды бағдарлама құрастырыңыз:

Қадам 1. Мәселенің сипаттамасы: болашақ

- Сөз сөйлейтіндердің мәтіндері (мысалдары мен дәйектемелері болу керек)
- Тірек-схемасы, көлемді модель және т.б.;
- Топтағы және сабақ барысындағы туындаған коммуникативтік ситуацияның жағымды ахуалы, атмосферасы;
- Топ ішіндегі топшалардың шығып сөз сөйлегені, барлық қатысушылардың материалды ұғынуы;
- Жасалған жұмыстың бағасы, коммуникативтік ситуациялары, белгілері.

Қадам 7. Алынған нәтижелердің ұжымдық талқылануы.

Негізгі сұрақ: Талқыланып және қарастырылып жатқан фактор неліктен тұлғаның дамуындағы ең негізгі факторлардың бірі болып табылады?

Қадам 8. Жұмыс нәтижелерінің бағалануы, критерийлерді пайдалана отырып баға қою.

Қадам 9. Рефлексия

Бүгінгі сабақ маған көмектесті...

Сабақтағы ең күрделі болған мәселе...

Ынтымақтастық технологиясы мүмкіндік туғызды...

Сабақтың соңында мен мына нәрсені айтар едім...

Сабақтағы біздің жұмысымызды былай бағалауға болатын еді...

Маған ұнағаны...

педагог ретінде сіз өзіңізде не қалыптастырар едіңіз, қандай өзгерістер ендіре едіңіз?

Қадам 2. Мақсат қою. «Мен қалаймын...» сөйлемін жалғастыру арқылы нақты және анық мақсат құрыңыз.

Қадам 3. Өзіңіздің мүмкіндіктеріңізді бағалаңыз: Сіз қазіргі уақытта өз мақсатыңызға жету қай тұста екеніңізді бағалаңыз, оны мына тұзу сызықта белгілеңіз

0 Мақсат

Сонымен қатар төмендегі кестені толтырыңыз:

Сіздің мүмкіндіктеріңіз (қазіргі күнде сізде не бар, және оған жету үшін сізге қандай көмек қажет болуы мүмкін (білімдер, біліктіліктер, тілек-қалаулар, сапалар т.б.)	Мақсатыңызға жету жолында қандай кедергілер мен тосқауылдар болуы мүмкін? (сыртқы, ішкі, факторлар: жалқаулық, қорқыныш, қателіктер және т.б.)	Кім немесе не сізге көмек бере алуы мүмкін (оқытушы, курстастар, отбасы және т.б.)
1.	1.	1.
2.	2.	2.
Т.С.С.	Т.С.С.	Т.С.С.

Қадам 4. Мақсатқа жету амалдарын айқындау: мақсатқа жету үшін сіз не жасау керексіз? Бағылау мен бағалауға тиімді болу үшін нақты іс-әрекеттерді анықтаңыз. Әрбір іс-әрекетіңізді уақытпен нақтылаңыз.

Қадам 5. Белгіленген ісіңізді жүзеге асыру: жоспарыңыздағы белгілеген тармақтарда бойынша өзін-өзі қадағалау мен өзін-өзі бағалау арқылы нәтижелеріңіздің жүзеге асқанын нақтылаңыз.

Қадам 6.Түзету: өзі-өзіңізбен жұмысыңыздың нәтижелеріне өжетті түзетулерді енгізіңіз. Егер ондай қажеттілік туындаса ғана түзету енгізуге болады.

Қадам 7. Рефлексия:

Өзін-өзі білімдендірудің мақсаты неде?

Белгілі бір мақсатқа жетуді қалай жоспарлаған едіңіз?

Неге қол жеткіздіңіз?

Бұдан да жақсы нәтижелерге қол жеткізуге бола ма?

Жеткен жетістігіңізбен қанағаттандыңызба?

Өзін-өзі білімдендіру үшін қандай мақсаттарды жүзеге асыру керек деп ойлайсыздар?

Қорытынды

Қорытындылай келе болашақ мамандардың ақпараттық-коммуникациялық құзіреттілігін қалыптастыру барысында көптеген әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, оларға түрлі тапсырмалар мен жаттығуларды жасата отырып,

болашақ маман ретінде олардың біліктіліктері мен іскерліктерін дамыту маңызды болып саналады. Сабақ барысында мына әдістер кеңінен қолданылды: оқытудың проблемалық, хабарламалық, ізденістік (дәріс, әңгімелеу, түсіндіру, пікірталас, педагогикалық этюд, педагогикалық эссе, педагогикалық шығарма, реферат т.б.); репродуктивті (оқу материалын түсіндіру, мазмұндау, берілген үлгі бойынша тапсырмалар орындау, кесте құру); шығармашылық (педагогикалық жағдаяттарды талдау, оларды құрастыру, рөлдік және имитациялық жаттығулар, сабақтың сценарийін, жоспарын түзу, әр түрлі технологиялармен сабақ өткізу, мини-жоба жасау, оны қорғау, экспресс-сауалнама, бақылау күнделігін жүргізу және т.б.), ақпараттық-коммуникациялық (компьютерлік бағдарламалармен жұмыс жасау, компьютердің стандарттық бағдарламалар арқылы (MS Word, MS Power Point, MS Excel және т.б.) шығармашылық (сөзжұмбақтар, викториналар, ребустар, тестік тапсырмалар); жаппай, топтық, жұптық, жеке жұмыстар. Жоғарыда аталған әдіс-тәсілдер болашақ маманның жалпы білімдік, әлеуметтік – этикалық, арнайы кәсіби және ақпараттық-коммуникациялық құзіреттіліктерін қалыптастыруға қосатын үлесі зор.

Бұл зерттеу жұмысы АР08053408-Инклюзивті білім беру жағдайында мектеп жасына дейінгі балаларды мектепке бейімдеу үшін «Әлемді тану» компьютерлік білім беру бағдарламасын әзірлеу тақырыбы аясында жазылған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Маркова, А.К. Психология профессионализма [Текст]: научное издание / Маркова, А.К. - М.: - Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – С. 312.

2. Роберт, И.В. Теория и методика информатизации профессионального образования (психолого-педагогический и техноический аспекты) 2-ое издание, дополненное [Текст] / И.В. Роберт. –М.: ИИО РАО, 2008. – 274 с.

3. Унгарбаева, Ш.У. Жоғары мектептің білім беру үдерісінде ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды пайдалану тиімділігін арттырудың педагогикалық негіздері. 13.00.01. пед.ғыл.канд...дисс. Алматы, 2010.- 126 б.

REFERENCES:

1. Markova, A. K. Psihologija profesionalizma [Tekst]: nauchnoe izdanie / Markova, A. K. - M.: Mejdunarodnyi gumanitarnyi fond «Znaniye», 1996. – S. 312.

2. Robert, İ.V. Teoria i metodika informatizatsii professionalnogo obrazovania (psihologo-pedagogicheski i tehnooicheski aspekty) 2-oe izdanie, dopolnennoe [Tekst] / İ.V. Robe rt. –M.: İİO RA O, 2008. – 274 s.

3. Ungarbaeva, Ş.U. Joғary mekteptiñ bilim beru üderisinde aqparattyq jäne telekomunikasialyq tehnologialardy paidalanu tiimdiligiñ arttyrudyñ pedagogikalyq negizderi. 13.00.01. ped.ğyl.kand...diss. Almaty, 2010.- 126 b.

Сведения об авторах:

Оралбекова Алия Курбановна- доктор PhD, и.о.ассоциированного профессора кафедры Педаго- гики, Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г.Шымкент, ул.Бай- турсынова 13, 87022936000, ali.ya84@mail.ru

Арзымбетова Шолпан Жаксылыковна-кандидат педагогических наук, и.о. профессора кафедры «Педагогика» Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, г.Шымкент, ул.Байтурсынова 13, 87012227329, sh.zh73@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Оралбекова Әлия Құрбанқызы–Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, PhD доктор, Педагогика кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Шымкент қаласы, А.Бай- тұрсынов көшесі 13, 87022936000, ali.ya84@mail.ru

Арзымбетова Шолпан Жақсылыққызы- Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық универ- ситеті, педагогика ғылымдарының кандидаты, Педагогика кафедрасының профессоры м.а., Шым- кент қаласы, А.Байтұрсынов көшесі 13, 87012227329, sh.zh73@mail.ru

Information about the authors:

Oralbekova Aliya Kurbanovna-PhD, Acting Associate Professor of the Department of Pedagogy, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, 13 Baitursynov str., 87022936000, ali.ya84@mail.ru

Arzymbetova Sholpan Zhaksylykovna-Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Professor of the Department of "Pedagogy" of the South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, 13 Baitursynova str., 87012227329, sh.zh73@mail.ru

РАМАЗАНОВА С.А., ӘЛІПБАЕВА Д.С.
 әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ӨЗІН-ӨЗІ ТАНУ САБАҚТАРЫНДА ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСІ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ТАНЫМДЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін. Мақала мектеп оқушыларының өзін-өзі тану пәні сабақтарында интербелсенді әдісі арқылы әлеуметтік-танымдық құндылықтарды қалыптастыруға бағытталған. Интербелсенді әдіс арқылы оқушылардың әлеуметтік-танымдық құндылығын дамытудың технологиялары қарастырылған. Сабақ барысында әлеуметтік-танымдық құндылықтарды қалыптастыруға арналған жұмыстардың ерекшелігі көрсетілген.

Түйінді сөздер: «интербелсенді әдіс», «әлеуметтік-танымдық», «құндылық».

Резюме. Статья направлена на формирование социально-познавательных ценностей интерактивными методами на уроках самопознания школьников. Рассмотрены технологии развития социальных и познавательных ценностей студентов интерактивным методом. На уроке раскрывается специфика работы по формированию социально-когнитивных ценностей.

Ключевые слова: «интерактивный метод», «социо-когнитивный», «ценностный».

Summary. The article is aimed at the formation of social and cognitive values by interactive methods in the lessons of self-knowledge of schoolchildren. The technologies for the development of social and cognitive values of students by an interactive method are considered. The lesson reveals the specifics of work on the formation of social and cognitive values.

Key words: "interactive method", "socio-cognitive", "value".

Қазақстан Республикасының "Білім беру туралы" Заңында ғылым мен тәжірибе жетістіктерін жеке адамды дамытуға, шығармашылық, рухани және дене мүмкіндіктерін, интеллектін дамытуға бағыттау міндеттері көзделген. Демек, қоғам дамуының қазіргі кезеңінде оқыту үдерісін жетілдіру, оқушылардың ізденімпаздығын, дербестігі мен шығармашылығын дамыту өзекті мәселе болып отыр [1].

Қазақстан мектептерінің түлектері өзгермелі өмірдің жаңа тұжырымдамалары мен үрдістерін қабылдауға дайын болуы, саналы таңдау жасауға, сондай-ақ өзінің бүкіл өмірі бойында өзгермелі жағдайларға икемді болуға үйрену және бейімделе білуі тиіс.

Соған байланысты қазіргі қоғам жеке адамнан прогрессивті ойлай алатын, белсенді әрекетті, жан-жақты болуды талап етеді. Себебі, оқыту үдерісін жетілдірмей, қоғамның қажеттілігін қанағаттандыратын жеке тұлғаға білім беру мүмкін емес. Білім беру – адамның, қоғамның, мемлекеттің мүддесі үшін ұрпақ тәрбиелеу және оқыту үдерісі болып табылады, ол білім беру ісін жетілдіруге, сақтауға және оны ұрпақтан ұрпаққа жалғастыруға, еліміздің тұрақты әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуын қамтамасыз ету мақсатында мәдениетті жаңа ұрпақ тәрбиелеуге, тұлға мен қоғамның адамгершілік, интеллектуалдық, эстетикалық және физикалық жағдайын үнемі жетілдіріп отыруға бағдарлануы тиіс [2]. Әлеуметтік-танымдық құндылық оқу-тәрбие үдерісінің барлық саласында көрініс табады. Қазіргі тәрбиелеп оқытудың ең көкейкесті мәселесі

танымдық құндылық мәселелерін қарастырады. Оқу үдерісін белсендіру жолдары оқушылардың қызығушылығын дамытуды ұсынады, оқытудың интербелсенді әдістері әлеуметтік-танымдық құндылықты дамытуды көздейді, сабақтың қай түрі болсын құндылықпен уәждемелеуге (мотивация) бағытталады. Білімді демократияландыру мен ізгілендіру оқушы құндылығын негізгі орынға қояды.

Әлеуметтанушы Б.Ерасов – «құндылықтың пайда болуы, адамның қажеттілігін қанағаттандыратын іс-әрекет, бұл белгілі бір мақсатта жүреді», - дейді. Сөйтіп, әлеуметтану ғылымында әлеуметтік-мәдени құндылықтардың мынадай түрлерін ажыратады: саяси мұраттар, мемлекет тарихы, мемлекет мәдениеті, мемлекеттік шекара, дәстүрлері, тіл т.б. [3].

Философиялық сөздікте: «құндылық – бұл танымның, белгілі бір объектінің адам үшін, топ үшін, қоғам үшін қасиетті деп танылуы. Құндылыққа ешқандай күмән келтіруге болмайды, ол барлық адамдар үшін идеал, эталон қызметін атқарады» - деген анықтама беріледі [4].

Шетелдік философия және әлеуметтану ғылымдары құндылық мәселелерін әр жақты қарастырып келеді. Т. Парсонс, Р.Б. Перри т.б. да ғалымдар құндылықты тұлға қызығушылығының ұмтылысы мен бағытталуының объектісі ретінде қарастырады және ол ұсынылып отырған бірнеше объектіден біреуіне таңдау жасауға негіз болады деп көрсетеді. Р.Б. Перри ХХ ғасырда өзінің «Құндылықтардың жалпы теориясы» атты еңбегінде «құндылық» ұғымына жан-жақты түсінік-

теме бере келе рухани құндылықтарға мейлінше мән береді және материалдық құндылықтар емес, неғұрлым әлеуметтенген және эмоциялық тұрақтылығымен ерекшеленетін идеялар ғана мәдениет пен өркениеттің негізін құрайды деген тұжырым жасайды. Перри өз еңбектерінде құндылықтарды қарапайым, күрделі, жағымды, жағымсыз деп топтастырады [5].

А.Г. Здравомыслов, В.П. Тугаринов сынды философтар құндылықты белгілі бір құбылыстың немесе заттың нақты бір адамға не қоғамға маңыздылығы, мәнділігі түріндегі категория ретінде қарастырады. Мәселен, В.П. Тугаринов құндылық ұғымына мынадай анықтама береді: «Құндылық – адамдардың қажеттіліктері мен мақсаты, қызығушылығы жағынан алып қарағандағы пайдалы, қажетті және жағымды деп есептелінетін құбылыстар немесе құбылыстардың қасиеті» [6].

Қазақстандық ғалымдар: С.А. Ұзақбаева, Қ.Б.Жарықбаев, С.К. Қалиев, К.Ж. Қожахметова, К.Оразбекова, Ш.И. Джанзакова және т.б. құндылық ұғымын тәрбиеге қатысты қарастырады. Олар ұрпақ тәрбиесінде құндылық қазынасына көңіл аудара отырып, ұлттық құндылықтардың ғылыми тұрғыдан дәлелденіп, өмірге енуіне үлес қосты.

Қ. Жарықбаев құндылық мәселесін ұлттық психология тұрғысынан қарастырады. Ғалымның тұжырымдауынша құндылық тұлға іс-әрекетінің барлық түрінде маңыздылығы, пайдалылығы, қажеттілігі арқылы көрініп отырады да іс-әрекетін, мақсат-мұраттарын, себеп салдарын анықтап, олардың іске асуына ықпал етеді және жеке тұлғаны қалыптастыруға тигізетін әсері де мол болады [7].

И.Я.Лернер, М.Н.Скаткин оқыту әдістерін оқушылардың танымдық жұмыстарының түріне қарай топтастырған. Авторлар балаларға ақыл-ой жұмысының, өз бетімен білім алудың жолдарын көрсетеді.

Интербелсенді оқыту технологиялары – бұл білім алушылардың оқу үдерісінде жоғары дәрежеде белсенді қатысуын қамтамасыз ететін, алға қойылған міндетті шешуде олардың танымдық және шығармашылық әрекетін белсендендіретін оқыту әдістері.

Интербелсенді оқыту технологияларының ерекшеліктері:

- Білім алушының қалауына қарамастан оқу үдерісінде белсенді болуы қажет болғанда ойлау әрекетін мақсатты түрде жандандыру;
- Білім алушылардың оқу үдерісінде белсенділігін ұзақ уақыт сақтап тұру үшін, олардың сабақта белсенділігі қысқа уақытқа немесе ауық-ауық болмауы керек, керісінше тұрақты және ұзақ болуы шарт (яғни, барлық сабақ уақытында);
- Жеке дара мәселенің шығармашылық тұрғыдан шешімін жасау, білім алушылардың мотивациясы мен эмоционалдылығының жоғары дәрежесі;

• Интербелсенді сипатта, яғни оқу әрекетіндегі субъектілердің (оқытушылар мен білім алушылар) тікелей және жанама байланыстағы үнемі өзара қатынасы, сол немесе басқа мәселені шешуде еркін пікір алмасу.

«Интербелсенді оқыту әдістері» термині әдебиеттерде ХХ ғасырдың 60-жылдары пайда болды. Интербелсенді оқыту технологияларының теориялық дамуы мен тәжірибелік зерттелуінде үлес қосқан ғалымдар: М.М.Бирштейн, Т.П.Тимофеевский, Р.Ф.Жуков, И.Г.Абрамова, Ю.С.Арутюнов, Б.Н.Герасимов, В.Ф.Комаров, А.Л.Лифшиц, А.П.Панфилова, В.Я.Платов, Ю.М.Порховник, В.И.Рыбальский, А.М.Смолкин, И.М.Сыроежин, А.В.Хуторовский және т.б.

Оқушылардың өзін-өзі тану пәнінен интербелсенді әдістері арқылы әлеуметтік-танымдық құндылықтарын қалыптастыру механизмі.

Оқушыда әлеуметтік-танымдық құндылықтарын қалыптастырудың бұл механизмі өзін-өзі тану пәні мен жақсы таныс болып, белгілі бір мақсатты көздегенде ғана жүзеге асырылады.

Оқушыда әлеуметтік-танымдық құндылық пайда болуы оның іс қимылынан, әрекетінен айқын аңғарылады. Ең әуелі баланың іс-әрекетке деген көзқарасы өзгеріп, танымдық белсенділігі арта түседі. Танымдық құндылық әбден жетілгенде, баланың бүкіл болмысы жаңа сипатқа ие болады.

Қоршаған ортадағы жағдайдың өзгеруіне байланысты туған жаңалықтарды білуге талпыныс әлеуметтік-танымдық құндылықтардың алғашқы формасы болып табылады.

Әлеуметтік-танымдық құндылықтар адам өміріндегі алатын орнына қарай оның атқаратын бірнеше функциясын да атап өтуге болады:

1. Дүниетанымдық - құндылық жеке тұлғаның білім мен идеялық сенім, жүйесін, қоғамдық-саяси көзқарасын қалыптастырудың рухани негізі ретінде қызмет атқарады.

2. Мағыналық - бұл функция арқылы әлеуметтік-танымдық құндылық адамды іс-әрекетке, оны басқаруға, алдына қойған міндеттерді шешу жолдарын іздестіруге бағыттайды.

3. Қозғаушы - ол іс-әрекеттің сипатын айқындайды, яғни оның қарқыны, күші, тұрақтылығы, әсерлілігі.

4. Реттеуші - оның көмегімен іс-әрекет түрлерінің реттеуші деңгейі қамтамасыз етіледі.

5. Бағдарлаушы - құндылықтың арқасында адам сыртқы күштердің (дыбыс, жарық, иіс, шу, т.б.)әсеріне жауап қайтарады, құбылыстар мен оқиғаларға таңдамалы қатынас жасайды.

6. Таңдаушы - іс-әрекеттің неғұрлым жаңа тәсілдерін таңдауға мүмкіндік береді.

7. Бағыттаушы - нәтижеге жетуде іс-әрекет үдерісінің бағытын айқындайды.

8. Жасампаздық - қызығушылық тіршілік ету жағдайларына араласуға, осы жағдайлардың дамуына өзгеріс енгізуге, оларды өзінің еркіне

бағындыруға көмектеседі. Осының нәтижесінде қызығушылық жеке бастың көптеген сапаларының дамуына белсенді ықпал етеді.

9. Толықтырушы - оның көмегі арқылы жеке бастың дамуындағы кемшіліктер басқасын дамытуды күшейту есебінен толықтырылады.

Әлеуметтік-танымдық құндылық жек тұлғаның тұрақты белгісі ретінде оқушының жан-жақты дамуына жағымды ықпал етеді, ақыл-ой және адамгершілік қуаты оның ерік-жігерін, ойлау, елестету қабілетін, эмоциясын белсендендіре-

тін қызықты іс-әрекетінде көрініс табады. Іс-әрекет бұдан бұрынғысынан да табысты, жемісті, шығармашыл болады. Ол жеке тұлғаның қоғамда беделін көтеруде және оның өз-өзіне баға бере білуіне жанама ықпал етеді. Әлеуметтік-танымдық құндылық жеке тұлғаның тұрақты қасиетіне айнала отырып, оның танымдық сипатын және қоғамдағы бағытын айқындайды, жеке тұлғаның болмысқа деген өзіндік көзқарасын қалыптастырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. Жоба // Егемен Қазақстан, 30 желтоқсан. 2003

2. Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы // Қазақстан Республикасының Президенті мен ҚР Үкіметінің актілер жинағы. 2004, №39.-516-құжат.-179 б.

3. Ерасов Б.С. Социальная культурология. Алматы, 2000.

4. Философиялық сөздік., Педагогика, 1983.

5. Перри Р.Б. Теория ценностей. // в кн. Американская социология: перспективы, проблемы, методы. – М., 1996. – 368 с.

6. Тугаринов В.П. Жизненные ценности нового человека. // в кн. Личность и общество. М: Мысль, 1985. –43 с.

7. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақтың тәлімдік ой-пікір анталогиясы. негіздері: пед. ғылым док... дисс., автореф.- Алматы, 1996. -47 б.

ӘӘЖ 378.016:004.3
ББК 81.1:74.268.0

ОРАЛБЕКОВА А.К. ¹, ОРТАЕВА А.С. ²

^{1,2} Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент қ., Қазақстан
ali.ya84@mail.ru

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ МЕКТЕПКЕ БЕЙІМДЕУ ҮШІН «ӘЛЕМДІ ТАНУ» КОМПЬЮТЕРЛІК БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫН ЖАСАУ ЖОБАСЫ ТУРАЛЫ

Аннотация: Мақалада AP08053408-Инклюзивті білім беру жағдайында мектеп жасына дейінгі балаларды мектепке бейімдеу үшін «Әлемді тану» компьютерлік білім беру бағдарламасын жасау жобасы туралы толық мағлұмат беріледі. Мұнда жобаның идеясы, мақсаты, міндеттері, жобаның маңыздылығы мен ғылыми жаңалығы, күтілетін нәтижелер және зерттеу әдістері қарастырылады. Ұсынылған жоба 2020-2022 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша жас ғалымдарды гранттық қаржыландыруға арналған конкурсқа қатысып, Ұлттық ғылым комитетінің мақұлданыуымен жүзеге асырылуда.

Түйіндеме сөздер: инклюзивті білім беру, мектеп жасына дейінгі балалар, компьютерлік білім беру бағдарламасы, бейімдеу.

О ПРОЕКТЕ СОЗДАНИЯ КОМПЬЮТЕРНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ «ӘЛЕМДІ ТАНУ» ДЛЯ АДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ К ШКОЛЕ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье подробно рассказывается о проекте AP08053408-Разработка компьютерной образовательной программы «Әлемді тану» для адаптации дошкольников к школе в условиях инклюзивного образования. Здесь рассматриваются идея, цель, задачи проекта, значимость и научная новизна проекта, ожидаемые результаты и методы исследования. Представленный проект участвует в конкурсе на грантовое финансирование молодых ученых по научным и (или) научно-техническим проектам на 2020-2022 годы и реализуется по одобрению Национального Комитета науки.

Ключевые слова: инклюзивное образование, дошкольники, компьютерная образовательная программа, адаптация

ABOUT THE PROJECT OF CREATION OF THE COMPUTER EDUCATIONAL PROGRAM «ALEMDI TANU» FOR ADAPTATION OF CHILDREN TO SCHOOL IN THE CONDITIONS OF INCLUSIVE EDUCATION

Abstract. The article describes in detail the project AP08053408-Development of a computer educational program «Alemdi tanu» for the adaptation of preschool children to school in an inclusive education. It discusses the idea, purpose, objectives of the project, the significance and scientific novelty of the project, the expected results and research methods. The presented project participates in the competition for grant funding of young scientists for scientific and (or) scientific and technical projects for 2020-2022 and is implemented with the approval of the National Committee of Science.

Key words: inclusive education, preschool children, computer educational program, adaptation

Кіріспе. Жобаның идеясы мектепке дейінгі жастағы балаларды заманауи инновациялық технологияларға негізделген инклюзивті білім беру жағдайына бейімдеу үшін тиімді «Әлемді тану» компьютерлік білім беру бағдарламасын құру болып табылады, сондай-ақ инклюзивті білім беру жүйесінде сапалы жаңа тәсілдерді құру және мектеп жасына дейінгі балаларды мектепке әлеуметтік-психологиялық-педагогикалық тұрғыдан дайындау.

«Әлемді тану» компьютерлік бағдарламасын қолдана отырып, инклюзивті білім беру жағдайында мектепке дейінгі жастағы балаларды оқыту мен тәрбиелеудің өзектілігі мектеп өмірі туралы білім беру проблемасын шешу маңыздылығымен, инклюзивті білім беру жағдайында балаларды мектепке бейімдеу; мұғалімнің кәсіби іс-әрекеттерді орындау кезінде педагогикалық және психологиялық аспектілерді ескеру қабілеті, нормативтік құжаттар мен оқу материалдары-

на сәйкес компьютерлік білім беру бағдарламаларын қолдану мүмкіндіктерімен анықталады;

Осыған байланысты инклюзивті білім беруде жағдайында балаларды мектепке бейімдеу үшін олардың базалық білімі мен дағдылары болуы керек және мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеу мен оқытуда мұғалімдердің даярлау сапасына қойылатын талаптар артып келеді.

Ұсынылған талаптар мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі оқу процесін қайта құруды, психологиялық-педагогикалық дайындықтың жаңа тәсілдерін іздеуді, педагогикалық, коммуникативті, ақпараттық құзіреттіліктің, мектеп жасына дейінгі балалардың мектеп өмірі туралы білімді қалыптастыру мен дамытудың жоғары деңгейін қамтамасыз етуді талап етеді.

Бұл жоба мектепке дейінгі білім беру жүйесінде мектеп жасына дейінгі балаларды психологиялық-педагогикалық даярлау міндеттерін тиімді іске асырылады, егер:

-мектеп жасына дейінгі балалардың инклюзивті білім беру жағдайына бейімделу жүйесі аясында компьютерлік білім беру бағдарламаларды қолданудың халықаралық тәжірибесі талданса;

-мектеп жасына дейінгі балалардың педагогикалық, ақпараттық және коммуникативті құзіреттілігін қалыптастыру және осы бағдарламаны тәжірибелік түрде тексеру мақсатында психологиялық-педагогикалық дайындықта, мектепке дейінгі жастағы балалардың инклюзивті білім беру жағдайында бейімделу жүйесінде компьютерлік білім беру бағдарламасының үлгісі жасалса;

-мектепке дейінгі тәрбие жүйесінде тәрбиелік міндеттерді (ойын түрінде) қолдана отырып, мектеп жасына дейінгі балаларды психологиялық-педагогикалық қолдаудың кешенді бағдарламасы жасалса;

-«Балаларды мектеп өміріне даярлау» әдістемесі бойынша әзірленген оқу сабақтарын және интеллектуалды, логикалық тапсырмаларды қоса, мектеп өмірі мен қоғамын зерттеуге арналған тиімді «Әлемді тану» бағдарламасы жасалса және енгізілсе;

-мектеп жасына дейінгі балаларды білім беру мекемелеріне бейімдеуде «Әлемді тану» компьютерлік білім беру бағдарламасын қолдану бойынша мектепке дейінгі білім беру мұғалімдеріне арналған интерактивті онлайн курстары жасалса;

-салыстырмалы талдау жүргізіліп, мектеп жасына дейінгі балаларда жақсы қасиеттерді қалыптастырудың тиімді әдісі анықталса. Факторлық талдау, зерттеу нәтижелерінің синтезі жүргізілсе;

-инклюзивті білім беру жағдайында мектеп жасына дейінгі балалардың психологиялық-педагогикалық дайындығы мен мектепке бейімделуіндегі оқу-материалдық базасының жаңа

моделі жасалсып, психологиялық-педагогикалық дайындығын қалыптастыру мен дамытудың, мектеп жасына дейінгі балалардың құндылықтық бағдарын қалыптастырудың бастапқы негізі анықталса. Инклюзивті білім беру жүйесіне мектеп жасына дейінгі балаларды бейімдеу кезінде компьютерлік білім беру бағдарламасын қолданудың тиімділігі мен ерекшеліктері айқындалса;

-«Әлемді тану» компьютерлік бағдарламасын қолдана отырып және оқушының имиджін қалыптастыруға бағытталған мектеп жасына дейінгі балаларды инклюзивті білім беру жағдайында мектепке даярлау мен бейімдеудің жалпы жүйесін жасауға бағытталған зерттеу нәтижелері бойынша қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде монографиялар жарық көрсе; зерттеу тақырыптары бойынша халықаралық конференцияларда баяндамалар және, зерттеу нәтижелері бойынша халықаралық мақалалар жарияланса;

Алынған ғылыми нәтижелер профессорлық-оқытушылық құрамды дайындауда қолдану жоспарлануда; зерттеу нәтижелерінің мақсатты тұтынушылары жоғары оқу орындары, мектепке дейінгі ұйымдар, оқу орындары болып табылады.

Негізгі бөлім. Жобаның мақсаты: мектепке дейінгі балаларды инклюзивті білім беру жағдайында мектепке бейімдеу, сонымен қатар мектепке дейінгі білім беру жүйесінде сапалы жаңа тәсілдерді құру үшін «Әлемді тану» компьютерлік білім беру бағдарламасын әзірлеу мен іске асырудың теориялық негіздерін жасау және ғылыми-әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз ету.

Жобаның міндеттері:

-мектепке дейінгі жастағы балаларды инклюзивті білім беру жағдайындағы мектепке бейімдеу үшін компьютерлік білім беру бағдарламасын қолданудың халықаралық тәжірибесін талдау;

-мектепке дейінгі жастағы балалардың педагогикалық, ақпараттық және коммуникативті құзіреттілігін қалыптастыру және осы бағдарламаны тәжірибелік сынақтан өткізу үшін мектепке дейінгі жастағы балалардың инклюзивті білім беру жағдайына бейімделудің «Әлемді тану» компьютерлік білім беру бағдарламасының моделін жасау;

-мектепке дейінгі білім беру жүйесінде тәрбиелік міндеттерді қолдана отырып, мектеп жасына дейінгі балаларды психологиялық-педагогикалық қолдаудың кешенді бағдарламасын (ойын түрінде) құру;

-«Балаларды мектеп өміріне даярлау» әдістемесіне сәйкес әзірленген ойын түріндегі интеллектуалды, логикалық тапсырмаларды қоса алғанда, мектеп өмірі мен қоғамын зерттеуге арналған «Әлемді тану» бағдарламасының тиімді бағдарламасын әзірлеу және іске асыру;

-мектеп жасына дейінгі балалардың білім беру мекемелерінде бейімделу үшін «Әлемді

тану» компьютерлік білім беру бағдарламасын қолдану бойынша мектепке дейінгі мұғалімдерге әдістемелік сүйемелдеу және арнайы интерактивті онлайн курстар құру;

-мектепке дейінгі балалардың инклюзивті білім беру жүйесіне бейімделу үшін қажетті қасиеттерін қалыптастыру мен дамытудағы «Әлемді тану» компьютерлік бағдарламасының тиімділігін зерттеу. Инклюзивті білім беру жағдайында мектепке бейімделуі үшін мектеп жасына дейінгі балалардың психикалық қасиеттерінің қалыптасуы мен дамуына әсер ететін факторлардың жиынтығын анықтау.

-мектепке дейінгі жастағы балалардың инклюзивті білім беру жағдайында мектепке бейімделуінің қажетті қасиеттерін қалыптастыру мен дамытудағы «Әлемді Таңу» компьютерлік білім беру бағдарламасының тиімділігін зерттеу нәтижелерін салыстыру.

Жобаның маңыздылығы мен ғылыми жаңалығы. Зерттеудің жаңалығы инклюзивті білім беру жағдайында мектеп жасына дейінгі балалардың мектепке бейімделуіне, мектепке дейінгі білім беру жүйесінде балалардың танымдық, ақпараттық құзіреттілігін қалыптастыруға жүйелі тәсілді қолданудан тұрады. Қазақстанда алғаш рет:

1. Мектепке дейінгі жастағы балалардың инклюзивті білім беру жүйесіне бейімделу үшін қажетті педагогикалық және психологиялық қасиеттерін қалыптастыру және дамыту бойынша компьютерлік білім беру бағдарламасын қолдандудың халықаралық тәжірибесіне талдау жүргізіледі;

2. Мектепке дейінгі жастағы балалардың педагогикалық, ақпараттық және коммуникативті құзіреттілігін қалыптастыру және осы бағдарламаны тәжірибелік сынақтан өткізу үшін мектепке дейінгі жастағы балалардың инклюзивті білім беру жағдайында бейімделуіне қажетті педагогикалық және психологиялық қасиеттерін қалыптастыру және дамыту үшін «Әлемді тану» компьютерлік білім беру бағдарламасының үлгісі жасалады.

3. Мектепке дейінгі білім беру жүйесінде тәрбиелік міндеттерді пайдалана отырып, мектеп жасына дейінгі балаларды психологиялық-педагогикалық қолдаудың кешенді бағдарламасы (ойын түрінде) жасалады;

4. «Балаларды мектеп өміріне даярлау» әдістемесіне сәйкес дайындалған сабақ формалары мен интеллектуалды, логикалық тапсырмаларды қоса алғанда, мектеп өмірі мен қоғамын зерттеу үшін тиімді «Әлемді тану» бағдарламасы құрылады және енгізіледі;

5. Мектепке дейінгі мұғалімдерге «Әлемді тану» компьютерлік білім беру бағдарламасын психологиялық-педагогикалық дайындықта қолдану, мектеп жасына дейінгі балаларды білім беру мекемелерінде бейімдеу бойынша әдісте-

мелік қолдау және арнайы интерактивті онлайн курстар жасалады;

6. Салыстырмалы талдау жасалып, мектеп жасына дейінгі балаларда психологиялық-педагогикалық қасиеттерді қалыптастырудың тиімді әдісі анықталды. Факторлық талдау, зерттеу нәтижелерінің синтезі жасалады

7. Инклюзивті білім беру жағдайында мектеп жасына дейінгі балаларды мектепке психологиялық-педагогикалық даярлау мен бейімдеудің оқу-материалдық базасының жаңа моделі жасалады; психологиялық-педагогикалық дайындығын қалыптастыру мен дамытудың, мектеп жасына дейінгі балалардың құндылықтық бағдарын қалыптастырудың бастапқы негізі айқындалады. Инклюзивті білім беру ортасында мектеп жасына дейінгі балаларды мектепке бейімдеу кезінде компьютерлік білім беру бағдарламасын қолдандудың тиімділігі мен ерекшеліктері анықталады;

8. «Әлемді тану» компьютерлік білім беру бағдарламасын қолдана отырып, инклюзивті білім беру жағдайында мектепке дейінгі балаларды оқытудың және мектепке бейімдеудің біртұтас жүйесін құруға бағытталған зерттеу нәтижелері бойынша «Мектепке дейінгі балаларды инклюзивті білім беру жағдайында мектепке бейімдеу» монографиясы жарық көреді, ғылыми-зерттеу тақырыптары бойынша халықаралық конференцияларда баяндамалар оқу, зерттеу нәтижелері бойынша халықаралық мақалалар шығару, алынған ғылыми нәтижелер мұғалімдерді даярлауда қолдану жоспарлануда; зерттеу нәтижелерінің мақсатты тұтынушылары мектептер, бала-бақшалар, жоғары оқу орындары болып табылады.

Ақпараттық және коммуникативтік технологияны пайдалану дегеніміз бұл – оқыту мен өзін-өзі оқыту тиімділігін арттырудың оңтайлы тәсілі, оны қаншалықты пайдалансаң, соншалықты мұғалімнің де, оқушының да еңбек өнімділігі жақсара түспек. Педагогтер АКТ-ні пайдаланудың білім беру үшін норма болып табылатындығын түсінуі тиіс, сондықтан білім беру ортасында осы кешенді пайдалануда оған дұрыс уәждемелік-құндылық қатынаста қарай білуі қажет.

Қазақстан бала құқығы туралы ООН Конвенциясына қосылу арқылы денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалардың білім саласына қол жеткізу мүмкіндігін қамтамасыз ету міндетін өз қолына алды. Мұндағы негізгі мақсат – қоғамның толыққанды мүшесі болып табылатын рухани-адамгершілік иесін қалыптастыру [1].

Денсаулық мүмкіндігі шектеулі балаларды білім беру ортасына қосу барлық азаматтардың білім алуға тең құқылы екендігінің жарқын көрінісі болып табылады. Баланы білім алу саласына қосу үшін білім беру жүйесінде қолайлы жағдайлар тудыру қажеттілігі Қазақстанның стратегиялық міндеті болып табылады. Бұл жағдайда бала жүйеге емес, жүйе баланы білім беру үдерісіне жұмылдыруға дайын болуы тиіс.

Инклюзивті білім беру жүйесін дамытуда Қазақстанның 20 жылдан астам тәжірибесі бар. Білім беру саласында ерекше қажеттілікті керек ететін балаларды оқытуды қосқандағы гуманистік бағытқа ие реформалар жүргізілді. Инклюзивті білім беру денсаулық мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы білім беретін мекемелерде оқытуды ұстанады, бұл оларға сапалы білім алуға, өздерінің құрбы-құрдастарымен байланыс орнықтыруға мүмкіндік береді.

Е.В.Артықбаев, Т.С.Комаров, И.А.Туйчиев [2,3,4] сияқты бірқатар ғалымдар мектеп ішінде денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалардың дамуына сандық технологияның тигізетін әсерін зерттеуге көп көңіл бөлді. Нәтижесінде мынадай тұжырымдар жасалды: сандық технологияны пайдалану денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалардың дамуына айтарлықтай ықпалын тигізеді; заманауи АКТ барлық балаларға қолжетімді емес; мүмкіндігі шектеулі баланы арнайы АКТ-мен қамтамасыз етуге барлық отбасының мүмкіндігі жете бермейді; мүмкіндігі шектеулі балалар АКТ-ні көбінесе мектепке қарағанда үйде көбірек пайдаланады; АКТ-ні қолдануда педагогтердің білімі жеткіліксіз болғандықтан, олар бұл құралдарды оқу үдерісіне енгізуге асыға қоймайды; білім мекемелерін заманауи АКТ-мен жабдықтау әлдеқайда төмен, сондықтан бұл елде инклюзивті білім берудің толықтай енгізілуін тежейді.

Мүгедектер құқығы бойынша Біріккен Ұлттар Ұйымының Конвенциясы бұрынғыша жаһандық деңгейде атқарылады және Конвенцияға қатысушы мемлекеттер (оның ішінде Қазақстан Республикасы) инклюзивті білім беру мақсатына қол жеткізу үшін және мүмкіндігі шектеулі оқушылар толық білім алу үшін аянбай еңбек етеді.

Осы халықаралық құжатқа сәйкес қоғамда денсаулық мүмкіндігі шектеулі адамдардың білім алуына тек денсаулығындағы кемістігі ғана емес, басқа да кедергілердің болуына ерекше назар аударылуда. БҰҰ Конвенциясының «Мүгедектер құқығы туралы» құжатының 24-бабында инклюзивті білім алу жөнінде нұсқаулар берілген. Сонымен қатар, олар мүгедек балалардың оқу үдерісі мен АКТ-ні пайдалануда бейімделіп кетуіне де қатысты [5].

Конвенцияның 4-бабында АКТ әмбебап дизайнмен құру жағы айтылады және техникалық құралдарды жобалау кезеңі мен шығаруда денсаулық мүмкіндігі шектеулі жандардың ерекшеліктері ескерілуі қажет.

Мүгедектердің құқығы жөніндегі Конвенцияның 9-бабында ақпараттық ресурстар қолжетімді болу үшін денсаулық мүмкіндігі шектеулі жандарға мемлекеттің қолайлы жағдай жасауы керектігі және сандық теңсіздікті жою үшін мемлекеттің заманауи АКТ пайдалануын ынталандырып отыруы айтылады.

Бағдарламамен қамтамасыз етушілер соны-

мен бірге мүмкіндігі шектеулі жандардың қажеттіліктерін де есепке алады. Мәселен, Так, Google Gesture қосымшасы мылқаулардың тілін қарапайым мәтінге аударуға мүмкіндік береді. Көзі нашар көретіндер үшін арнайы Jaws және NVDA бағдарламасы экран бағдарламасын үлкейтілген қаріптер арқылы көрсете алады. Осы қосымшалардың элементтерін қосқанда, «Әлемді Тану» компьютерлік бағдарламасы, ол қарым-қатынас дағдыны қолдануға мүмкіндік береді және барлық мектеп жасына дейінгі балалар сөйлесе алатын және достар таба алатын жалпы чат бола алады.

Біздің пікірімізше, компьютерді инклюзивті оқу үдерісіне осы мақсатта қолдану оқушылардың вербалды іс-әрекетін, оның ішінде даму ерекшеліктерін үш жақтан қамтамасыз етуге мүмкіндік береді:

1. Оқушылардың сабақтан қолы бос уақытында техникалық құрал – компьютер арқылы электронды почта немесе элеуметтік желі арқылы қарым-қатынас жасауы.

2. Оқушының компьютермен интерактивті өзара байланыс жасауы (сауал жасау, ақпараттарды өңдеу, деректердің электронды базаларымен жұмыс). Бұл жағдайда компьютер пайдаланушының серіктесі ретінде қаралады.

3. Сынып ұжымының үшжақты қарым-қатынасы: оқушылар, мұғалім және компьютер. Бұл – оқу іс-әрекетіндегі қарым-қатынас жасау амалдарының бірі.

Заманауи компьютерлі оқыту бағдарламаларын сауатты пайдалану оқытуда ерекше білім беруді қажет ететін балалардың ынтасын арттыруға мүмкіндік береді. Олардың нақты заттарды немесе құбылыстарды түс, қимыл, дыбыс жағынан жаңаша қабылдауына мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде олардың қабілетінің барынша кеңінен ашылуына, ойлау жүйесінің белсенді қызмет атқаруына ықпал етеді.

Бүгінгі таңда компьютерлі оқыту бағдарламалары: мүмкіндігі шектеулі және дені сау оқушылардың ақпараттық біліктіліктерін нығайтуға; оқу, танымдық, коммуникативтік уәждемелерін (пәнге, қарым-қатынас жасауға деген қызығушылықтарының артуы, өзін-өзі тану, өзін-өзі бағалау қасиеттерінің нығаюы) нығайтуға; оқу материалдарын экранда үлкен қызығушылық туғызатын ойын және оқу түрінде көрсетуге; инклюзивті жағдайларда бастауыш сынып оқушыларының көркем-бейнелі ойлауын дамытуға ықпал етуге; шамадан тыс ауырлық түсірмей, қимыл, дыбыс, мультипликацияның көмегімен балалар назарын аудара білуге; ерекше білім беруді қажет ететін балаларда зерттеу қабілетін, танымдық белсенділікті, дағдылар мен талантын оятуға; проблемалық мәселелерді шешу мен қиындықтарды жеңуде балаларды ынталандырып отыруға ықпал етеді.

Зерттеушілер Кембаев Б.А, Fowler M., Фили-

монова Е.В. [6,7,8] ақпараттық-коммуникативтік технологияның ЭЕМ негізінде құрылатынын атап көрсетеді және жеке тұлғаларға ақпаратты түрлі тәсілдер арқылы ұсыну және өңдеу бойынша қызметтерді пайдалануға мүмкіндік береді. Мысал ретінде олар электронды кітапхананы, почтаны, білім базасын, бейнеконференцияларды келтіреді. АКТ арасында жетекші рөл компьютерге беріледі.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар дегеніміз – дұрыс шешім қабылдау үшін, жаңа білімдерді алу үшін қажет ақпараттық ресурстарды алу, өңдеу, сақтау және беру деген Рустембаев Б.Е., Деревяга П.И., Кречетников К.Г. [9,10,11] секілді зерттеушілердің басым бөлігінің пікірлері бір арнаға кеп тоғысады.

Біз инклюзивті білім беру жағдайларында компьютерлі оқыту бағдарламаларын пайдалану қажеттігі жалпы білім беретін мектептерде материалдық, техникалық, ақпараттық базаны күшейтуге, ал ол өз кезегінде бастауыш білім сапасын жақсартуға мүмкіндік береді деп есептейміз. Білім беру саласында қолданылатын барлық ақпараттық-коммуникациялық технологияларды 2 үлкен топқа бөліп қарастыруға болады, олар: классикалық және қолданбалы.

Құрал-жабдықтар мен бағдарламалық жағынан қамтамасыз ету классикалық немесе технологиялық АКТ ішінде қаралады. Бұл топқа компьютерлер, интерактивті құрылғылар, ақпаратты есептеуге арналған құрылғылар және басқалар кіреді. Ал ақпараттық жағынан қамтамасыз етуге келсек, ол жалпы немесе арнайы мамандандырылған болуы да мүмкін.

Мүмкіндігі шектеулі балаларға диагностика жасау үшін және ауытқушылықтарын түзету үшін қолданбалы АКТ пайдаланылады. Оларға бақылау амалдары, рөлдік ойындарға арналған заттар, коммуникативтік құралдар және басқалар жатады.

Білім беру мекемелерінде классикалық және қолданбалы АКТ-ні қатар пайдалану маңызды. Қазіргі таңда Қазақстанда мүмкіндігі балаларға арналған компьютерлі оқыту бағдарламаларын дамыту және пайдалану жағы тіпті қуанта қоймайды. Осы санаттағы балаларды оқыту ерекшеліктерін ескеретін электронды оқу материалдары жоқтың қасы.

Зерттеу әдістері және этикалық сұрақтар.

Тапсырмаларды шешу үшін зерттеу әдістерінің жиынтығы қолданылады: аналитикалық әдістер (талдау және синтез, индукция және дедукция, статистикалық), жалпылау әдістері (абсолютті, салыстырмалы және орташа статистикалық шамаларды өлшеу), жобалау әдістері (болжау, жоспарлау), салыстырмалы салыстырмалы әдіс және мәліметтерді өңдеу.

Әдістемені құрудың және іске асырудың кейбір тәсілдері 1) Мектепке дейінгі жастағы балалардың бейімделу мәселесі бойынша әдебиет-

терді оқып, «Әлемді тану» компьютерлік білім беру бағдарламасын қолдану аясында мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық білімінің қалыптасуы мен дамуына әсер ететін факторлар мен жағдайларды анықтаңыз. «Әлемді тану» бағдарламасын қолдана отырып, балалардың психологиялық дайындығының психологиялық сипаттамаларын зерттеу. Мектеп жасына дейінгі балалардың мектепке бейімделуіндегі және бағдарламаны мектеп өміріне дайындауда қолданудағы психологиялық қасиеттерін анықтауға арналған психодиагностикалық әдістер пакетін жасау.

Ойын түрінде зияткерлік және білім беру тапсырмаларын қолдана отырып, мектеп өмірі мен қоршаған ортаны зерттеуге арналған «Әлемді тану» бағдарламасын жасау. Мектеп жасына дейінгі балалардың мектеп өміріне психологиялық дайындығының және жағдайға қарамай қоғамға тез бейімделуге және әлеуметтенуге әсер ететін фактор ретіндегі бейімделуінің рөлін зерттеу.

«Әлемді тану» компьютерлік білім беру бағдарламасын қолдануды зерттеу нәтижелерін түсіндіру және қорытындылау.

2) Жобаны жүзеге асырудың балама тәсілі - бұл әртүрлі категориялар мен елдерден келген мектеп жасына дейінгі балалардың зерттеу үлгісін кеңейту (мысалы, оқу үлгісіне елдің оңтүстік немесе батыс бөлігінде оқитын балаларды қосу). Жобаны іске асырудағы маңызды сәт - бұл зерттеу үлгісіне мектеп жасына дейінгі балалардың белсенді қатысуы.

3) Зерттеудің әртүрлі кезеңдерінде және жеке зерттеу мәселелерін шешуде нақты материалды жинаудың және оны өңдеудің көптеген нақты әдістері қолданылады. Зерттеу нәтижелері мен тұжырымдарының сенімділігі педагогика мен психологияда тексерілген сенімді зерттеу әдістерін қолдану, әртүрлі әдістермен алынған нәтижелерді өзара тексеру, сонымен қатар математикалық статистика әдістерін қолдану, анықталған фактілерді мазмұнды талдау және теориялық талдаудың заңдылықтары арқылы қамтамасыз етілді. Зерттеуге қатысу анонимді болып табылады. Зерттеу нәтижелерін басқа қатысушылармен келісе отырып пайдалану.

4) Зерттеуді жүргізу кезінде біз Қазақстан Республикасының заңнамасын және APA (American Psychological Association), эксперименттерді жоспарлау мен өткізуге басшылыққа алатын боламыз. Принциптер: А. Құзыреттілік. В. Адалдық. С. Кәсіби және ғылыми жауапкершілік. D. Адамдардың құқықтары мен қадір-қасиеттерін құрметтеу. E. Өзгелердің амаңдығына қамқорлық жасау. F. Әлеуметтік жауапкершілік.

Зерттеу ашық бақыланады. Бақылауға мектеп жасына дейінгі 100 шақты балалар жобада ұсынылған «Әлемді тану» бағдарламасына қатысады деп күтілуде.

Іріктеу. Әрбір сынақ мектеп жасына дейінгі

баланы зерттеуге қосу кезектілігіне сәйкес келетін сериялық нөмір беріледі. Сериялық нөмір статистикалық нысанда енгізіледі.

Зерттеуге қатысатын мектеп жасына дейінгі әрбір баланың ата-анасы зерттеу процедурасымен танысады және сынақтарға қатысуға жазбаша келісім береді. Қатысушылардың барлық мәліметтері баланың жеке тіркеу нысанына енгізіледі. Сонымен қатар тақырыптарға сауалнама жүргізілетін болады.

Мәліметтерді жинау және талдау процедурасы. Зерттеу нәтижелері жалпы қабылданған әдістерге сәйкес IBM PC AT дербес компьютерінің көмегімен статистикалық өңдеуге ұшырайды. Әрбір көрсеткіш үшін орташа мән, орташа қателік, стандартты ауытқу есептеледі. Бақылау тобымен бірнеше салыстыру үшін балалардың тестілеуін Бонферрони түзетуімен орташа мәндер салыстырылады. Алынған сандық деректер корреляциялық статистика әдісімен өңделеді. Есептеулерді статистикалық есептерді шешуге дайын бағдарламалар көмегімен жүргізу жоспарлануда. Салыстырмалы шамалардың сенімділік аралықтарын есептеу үшін Ван-дер-Ванден (поправка) қолданылады.

Ықтимал жүйелік қателіктердің сипаттамасы және оларды басқару тәртібі. Жүйелі қателіктерді жою үшін барлық жүргізіліп жатқан зерттеулерге тұрақты ішкі және сыртқы бақылау жүргізіледі. Зерттеу кезінде зерттеу хаттамасының талаптарынан ауытқуларға жол берілмейді.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелеріне зияткерлік меншік құқығын тіркеу және бөлу үшін патенттеу әдісі таңдалады. Зерттеу нәтижелеріне:

1) Шетелдік рецензияланатын ғылыми журналдарда жарияланымның басылуы;

2) Шетелдік баспаларда кітап/кітаптың тарауы ретінде жариялануын жоспарлануда;

3) Қазақстандық баспаларда кітап/кітаптың тарауы ретінде жариялануын жоспарлау;

Жоба бойынша алынған ғылыми зерттеудің нәтижелері ҚР заңына сай рейтингі жоғары журналдар мен халықаралық ғылыми конференцияларда жариялау жоспарлануда.

4) Монография түрінде жариялануын жоспарлануда;

5) Шетелдік патенттік бюродан жоспарланған нәтижелердің патентке қабілеттілігін бағалау (еуропалық, америкалық, жапондық), басқа да қорғау құжаттарын алу;

6) Зияткерлік меншік нысаны бойынша лицензиялық келісім қорытындысы болатын жоспарланған нәтижелердің, патентке қабілеттілігі (қазақстандық немесе еуразиялық патенттік бюрода), басқа да қорғау құжаттарын алудың мүмкіндігі;

ҚР заңына сай, жобаның ғылыми нәтижелері бойынша патентті жұмыстар мен қорғау құжаттарын орындау жоспарлануда.

7) Күтілетін ғылыми және әлеуметтік-эконо-

микалық эффект;

Жоба заманауи талаптарға сай, шетелдік зерттеу жұмыстарының тәжірибелеріне негізделі отырып жасалады.

Алынған технологиялар мектепке дейінгі балаларды мектепке дейінгі мекемелерде оқытуда қолданылады, себебі, нәтижеге жетуде келесі жұмыстар жүргізіледі деп күтілуде:

1. Мектепке дейінгі жастағы балалардың инклюзивті білім беру жүйесіне бейімделу үшін қажетті педагогикалық және психологиялық қасиеттерін қалыптастыру және дамыту бойынша компьютерлік білім беру бағдарламасын қолданудың халықаралық тәжірибесіне талдау;

2. Мектепке дейінгі жастағы балалардың педагогикалық, ақпараттық және коммуникативті құзіреттілігін қалыптастыру және осы бағдарламаны тәжірибелік сынақтан өткізу үшін мектепке дейінгі жастағы балалардың инклюзивті білім беру жағдайында бейімделуіне қажетті педагогикалық және психологиялық қасиеттерін қалыптастыру және дамыту үшін «Әлемді тану» компьютерлік білім беру бағдарламасының үлгісі жасалды.

3. Мектепке дейінгі білім беру жүйесінде тәрбиелік міндеттерді пайдалана отырып, мектеп жасына дейінгі балаларды психологиялық-педагогикалық қолдаудың кешенді бағдарламасын (ойын түрінде) жасау;

4. «Балаларды мектеп өміріне даярлау» әдістемесіне сәйкес дайындалған сабақ формалары мен интеллектуалды, логикалық тапсырмаларды қоса алғанда, мектеп өмірі мен қоғамын зерттеу үшін тиімді «Әлемді тану» бағдарламасын құру және енгізу;

5. Мектепке дейінгі мұғалімдерге «Әлемді тану» компьютерлік білім беру бағдарламасын психологиялық-педагогикалық дайындықта қолдану, мектеп жасына дейінгі балаларды білім беру мекемелерінде бейімдеу бойынша әдістемелік қолдау және арнайы интерактивті онлайн курстар жүргізу;

6. Салыстырмалы талдау жасалып, мектеп жасына дейінгі балаларда психологиялық-педагогикалық қасиеттерді қалыптастырудың тиімді әдісі анықталды. Факторлық талдау, зерттеу нәтижелерінің синтезін жасау;

7. Инклюзивті білім беру жағдайында мектеп жасына дейінгі балаларды мектепке психологиялық-педагогикалық даярлау мен бейімдеудің оқу-материалдық базасының жаңа моделі жасалады; психологиялық-педагогикалық дайындығын қалыптастыру мен дамытудың, мектеп жасына дейінгі балалардың құндылықтық бағдарын қалыптастырудың бастапқы негізі айқындалды. Инклюзивті білім беру ортасында мектеп жасына дейінгі балаларды мектепке бейімдеу кезінде компьютерлік білім беру бағдарламасын қолданудың тиімділігі мен ерекшеліктерін анықтау;

8. «Әлемді тану» компьютерлік білім беру бағдарламасын қолдана отырып, инклюзивті білім беру жағдайында мектепке дейінгі балаларды оқытудың және мектепке бейімдеудің біртұтас жүйесін құруға бағытталған зерттеу нәтижелері бойынша «Мектепке дейінгі балаларды инклюзивті білім беру жағдайында мектепке бейімдеу» монографиясы жарық көрді, ғылыми-зерттеу тақырыптары бойынша халықаралық конференцияларда баяндамалар оқу, зерттеу нәтижелері бойынша халықаралық мақалалар шығарып, алынған ғылыми нәтижелер мұғалімдерді даярлауда қолдану жоспарлануда; зерттеу нәтижелерінің мақсатты тұтынушылары

мектептер, бала-бақшалар, жоғары оқу орындары болып табылады.

Зерттеу жұмысы нәтижесінің мақсатты тұтынушылары Қазақстан Республикасының мектепке дейінгі мекемелері болып табылады.

Зерттеу жұмысының нәтижесін мүмкін тұтынушылар қауымдастығы, ғалымдар одағы мен қоғамда кең қолданылуын қамтамасыз ету жоспарлануда. Бұл жоба 2020-2022 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша жас ғалымдарды гранттық қаржыландыруға арналған конкурсқа қатысып, Ұлттық ғылым комитетінің мақұлданыуымен жүзеге асырылуда.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. О ратификации Конвенции о правах ребенка. Постановление Верховного Совета Республики Казахстан от 8 июня 1994 года Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/B940001400>.
2. Указ Президента Республики Казахстан от 1 марта 2016 года № 205 «Об утверждении Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2016 - 2019 годы» Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000205#z83>.
3. Артыкбаева Е.В. Теория и технология электронного обучения в общеобразовательной школе: дисс...доктор. пед. наук: 13.00.02, Алматы, 2010. - 332 с.
4. Комарова Т.С. Дети младшего возраста и информационные технологии // Педагогика. - 2011. - № 8. - С. 59 - 68.
5. Конвенция о правах инвалидов (Нью-Йорк, 13 декабря 2006 года) Принята резолюцией 61/106 Генеральной Ассамблеи от 13 декабря 2006 года. - М.: Юрист, 2015. – 29 с.
6. Кембаев Б.А., Комлев Ю.В. Развитие науки и техники в Казахстане. Монография. - Алматы: КазгосИНТИ. - 325 с.
7. Fowler M. Information Technologies: Opportunities and Prospects // Europeans Journal of Cross-Cultural Competence and Management. - 2016. - Vol.1. - №1. - P. 42 - 65.
8. Филимонова Е.В. Информационные технологии как средство активизации самостоятельной работы студентов // Информационные технологии. - 2017. - №1. - С. 37 - 42.
9. Рустембаев Б.Е., Нурмаганбетов К.К., Каскатаев Н.М., Асильов Б.У. Развитие информационно-коммуникационных технологий в Республике Казахстан // Фундаментальные исследования. - 2013. - №4. - С. 50 - 54.
10. Деревяга П.И. Инновации в информационных технологиях Казахстана // Современные наукоемкие технологии. - 2010. - № 7. - С. 176 - 180.
11. Кречетников К.Г. Новые информационные технологии в социально-гуманитарных науках и образовании. - М.: ЭКМОС, 2015. - 154 с.

REFERENCES:

1. Ratifikacii Konvencii o pravah rebenka. Postanovlenie Verhovnogo Soveta Respubliki Kazahstan ot 8 iyunya 1994 goda Rezhim dostupa: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/B940001400>.
2. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 1 marta 2016 goda № 205 «Ob utverzhenii Gosudarstvennoj programmy razvitiya obrazovaniya i nauki Respubliki Kazahstan na 2016 - 2019 gody» Rezhim dostupa: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000205#z83>.
3. Artykbaeva E. V. Teoriya i tekhnologiya elektronnoho obucheniya v obshcheobrazovatel'noj shkole: diss...doktor. ped. nauk: 13.00.02, Almaty, 2010. - 332 s.
4. Komarova T. S. Deti mldshego vozrasta i informacionnye tekhnologii // Pedagogika. - 2011. - № 8. - S. 59 - 68.
5. Konvenciya o pravah invalidov (N'yu-Jork, 13 dekabrya 2006 goda) Prinyata rezolyuciej 61/106 General'noj Assamblei ot 13 dekabrya 2006 goda. - M.: YUrist, 2015. – 29 s.
6. Kembraev B. A., Komlev YU. V. Razvitie nauki i tekhniki v Kazahstane. Monografiya. - Almaty: KazgosINTI. - 325 s.
7. Fowler M. Information Technologies: Opportunities and Prospects // Europeans Journal of Cross-Cultural Competence and Management. - 2016. - Vol.1. - №1. - R. 42 - 65.
8. Filimonova E. V. Informacionnye tekhnologii kak sredstvo aktivizacii samostoyatel'noj raboty studentov

// Informacionnye tekhnologii. - 2017. - №1 .- S. 37 - 42.

9. Rustembaev B. E., Nurmaganbetov K. K., Kaskataev N. M., Asilov B. U. Razvitie informacionno-kommunikacionnyh tekhnologij v Respublike Kazahstan // Fundamental'nye issledovaniya. - 2013. - №4. - S. 50 - 54.

10. Derevyaga P. I. Innovacii v informacionnyh tekhnologiyah Kazahstana // Sovremennye naukoemkie tekhnologii. - 2010. - № 7. - S. 176 - 180.

11. Krechetnikov K. G. Novye informacionnye tekhnologii v social'no-gumanitarnyh naukah i obrazovanii. - M.: EK MOS, 2015. - 154 s.

Сведения об авторах:

Оралбекова Алия Курбановна- доктор PhD, и.о.ассоциированного профессора кафедры Педагогики, Южно-Казакстанского государственного педагогического университета, г.Шымкент, ул.Байтурсынова 13, 87022936000, ali.ya84@mail.ru

Ортаева Акмарал Сапаралиевна- доктор PhD, старший преподаватель кафедры «Педагогика» Южно-Казакстанского государственного педагогического университета, г.Шымкент, ул.Байтурсынова 13, 87028736101, akmaral70@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Оралбекова Әлия Құрбанқызы—Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, PhD доктор, Педагогика кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Шымкент қаласы, А.Байтұрсынов көшесі 13, 87022936000, ali.ya84@mail.ru

Ортаева Акмарал Сапаралиевна - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, PhD доктор, Педагогика кафедрасының аға оқытушысы., Шымкент қаласы, А.Байтұрсынов көшесі 13, 87028736101, akmaral70@mail.ru

Information about the authors:

Oralbekova Aliya Kurbanovna-PhD, Acting Associate Professor of the Department of Pedagogy, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, 13 Baitursynov str., 87022936000, ali.ya84@mail.ru

Ortayeva Akmaral Saparaliyevna-PhD, Senior Lecturer of the Department of Pedagogy of the South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, 13 Baitursynova str., 87028736101, akmaral70@mail.ru

УДК: 377.013.43

РЫСБЕКОВА А.Қ.¹, ДҮЙСЕНБАЙ А.Қ.²¹²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail:aysaule2020@mail.ru)

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ МОТИВАЦИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация: Бұл мақалада білім берудегі маңызды жүйенің бірі ол мотиві-жетістікке жету, жетістікке жеткен сәттегі педагогикалық және психологиялық күйдің негізі. «Мотивация» ұғымы бойынша бірнеше психологиялық құбылыстардың болуы. Бастауыш сынып оқушыларының оқу мотивациясының рөлі мен маңыздылығы. Бастауыш сынып оқушыларының оқу мотивациясы. Проблемалық жағдайды қалыптастыру, негізгі тақырыпты зерттеу бойынша оқушының өзін-өзі бақылаумен қатар алға ілгерлендіруі. Мұғалімге қажет білім алушының оқуы оның білімге деген қызығушылығын танымдық қызығушылықтарын оятуы. Баланы белсенділікке итермелейтін факторлар, ол үлкен нәтижелерге қол жеткізе білуінде. Мотивациялық кезең әдетте жаттығулардан тұрады оны іс жүзінде жүзеге асыра білуі бастауыш сынып мұғалімдері. Мақтау мен марапаттау көпшілік алдында болуы керек. Кері байланыс ынталандыру ретінде қызмет етеді, ол нақты және нәтижелі болуы керек. Материалдық рухани мұралар жасау жолдары, дүстүр тағлымдары, кісілік қалыптары - сол халықтың бастан өткерген ғұмыр жолының айғақты көрінісі болып табылады. Мұғалімнің оқушымен бағытталған жұмыстары жақсы өту үшін мектеп оқушыларында қалыптастыруға бағытталған білім беру жүйесі оқуға деген ұмтылыс. Тәрбие – жеке адамдардың тұлғалық қасиеттерін қалыптастыру үшін мақсатты түрде жүргізілетін қоғамдық өмірдегі ең басты әрекет.

Түйіндемелік сөздер: Оқу мотивациясы, мотивтер, рөлдік ойындар, проблемалық жағдай, оқушының сәттіліктері.

В ФОРМИРОВАНИИ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ПСИХОЛОГО - ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Аннотация: В данной статье одна из важнейших систем в образовании - это мотив успеха, основа педагогического и психологического состояния в момент успеха. Наличие нескольких психологических явлений по понятию «мотивация». Роль и значение учебной мотивации младших школьников. Мотивация к обучению учащихся начальных классов. Формирование проблемной ситуации, продвижение ученика наряду с самоконтролем в изучении основной темы. Учитель нуждается в обучении ученика, чтобы пробудить в нем интерес к знаниям и познавательные интересы. Факторы, которые мотивируют ребенка к активности, в способности добиваться больших результатов. Мотивационная фаза обычно состоит из упражнений для учителей начальной школы, которые могут применить ее на практике. Хвала и награда должны быть публичными. Обратная связь служит стимулом, она должна быть четкой и эффективной. Пути создания материального духовного наследия, ценности, нравственные устои являются свидетельством жизненного пути этого народа. Система образования, направленная на формирование у школьников стремления к обучению, чтобы целенаправленная работа учителя с учеником прошла хорошо. Воспитание-важнейшая деятельность в общественной жизни, целенаправленно проводимая для формирования личностных качеств личности

Ключевые слова: Учебная мотивация, мотивы, ролевые игры, проблемная ситуация, успех ученика

IN THE FORMATION OF EDUCATIONAL MOTIVATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS, PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS

Abstract: In this article, one of the most important systems in education is the motive for success, the basis of the pedagogical and psychological state at the moment of success. The presence of several psychological phenomena according to the concept of «motivation». The role and importance of educational motivation of younger students. Motivation to teach primary school students. Formation of a problem situation, student advancement along with self-control in the study of the main topic. The teacher needs to educate the student in order to awaken his interest in knowledge and cognitive interests. Factors

that motivate a child to be active, in the ability to achieve great results. The motivation phase usually consists of exercises for elementary school teachers who can put it into practice. Praise and reward must be public. Feedback is stimulating, clear and effective. The ways of creating a material spiritual heritage, values, and moral foundations are evidence of the life path of this people. A system of education aimed at forming students' desire to learn, so that the purposeful work of the teacher with the student goes well. Education is the most important activity in public life, purposefully carried out for the formation of personal qualities of the individual.

Key words: Educational motivation, motivations, role-playing games, problem situation, student success.

Кіріспе.

Ұлттық тәрбие әр халықтың ғасырлар бойы жинаған асыл мұрасы, халықтың рухани қазынасы. Қазақ халқының өмір салтындағы әдет-ғұрыптары мен рухани үрдісіндегі сан қилы қырлары қайран қалдыратын болмыстарға толы. Қазақ халқының сонау түркі заманынан күні бүгінге дейін келе жатқан мұрасы – ұлттық тәрбиесі. Қай кезең болмасын адамзат алдында тұратын ұлы міндет – өзінің өмірін жалғастырушы саналы ұрпақ тәрбиелеу. Бүгінгі заман талабына сәйкес, Тәуелсіздік таңына қол жеткізген шақта жас ұрпаққа ұлттық тәрбие беру міндеті уақыт талабымен бірге келген игілікті іс екені белгілі. Кез келген халықтың алыс заманнан бері қалыптасқан өмір салты бар. Материалдық рухани мұралар жасау жолдары, дәстүр тағлымдары, кісілік қалыптары – сол халықтың бастан өткерген ғұмыр жолының айғақты көрінісі болып табылады. Сол заманнан бері іріктеліп, сараланып өмір талқысынан өткен салт-дәстүрі мен тәлім-тәрбиесін бүгінгі жастардың бойына сіңіру үшін жұмыла кірісуіміз қажет. Ол үшін тәрбие жұмыстарына ерекше көңіл бөлінуі шарт. Тәрбие – жеке адамдардың тұлғалық қасиеттерін қалыптастыру үшін мақсатты түрде жүргізілетін қоғамдық өмірдегі ең басты әрекет [1, 98 б.].

Білімді де тәрбиелі жастар – еліміздің келешегі. Бүгінгі жастарға қоғам алдындағы жауапкершілікті ұғындыру бағытында олардың тәрбиесіне жіті көңіл бөлуіп дұрыс жол көрсете білуіміз қажет. Бұл үшін «Ұлттық тәрбие» пәні жүргізіліп, мазмұны бай дәрістер оқытылуы, өмірден алынған мысалдармен тәрбие берілуі керек [1, 99 б.].

Қазіргі білім беру жүйесінің басым міндеті білім алушыларды оң мотивация және оқуға деген қызығушылықтарын арттыру. Мотивация теориясы қажеттіліктен туындайды педагогикалық процесті оның әдістемесі болатындай етіп құру, мүмкіндігінше терең енуге бағытталған баланың әлемі. Мұғалімнің педагогикалық жұмысындағы негізгі мәжбүрлеу емес, ынталандыру мүмкіндігі. Мұғалімнің оқушымен бағытталған жұмыстары жақсы өту үшін мектеп оқушыларында қалыптастыруға бағытталған білім беру жүйесі оқуға деген ұмтылыс, белгілі бір мақсаттарға жету, бірінші кезектегі міндет білім алушылардың қызығушылығын дамыту және оқуға ынталандыру.

Бастауыш оқушыларының жетістікке жетуі үшін оқу, олардың жеке ерекшеліктерін ескере

отырып және тиісті тәрбиелік жағдайларға ықпал етуі керек олардың әлеуетті мүмкіндіктерін дамыту және жаңа тәжірибе алуға деген ұмтылысын оқу процесінде және оқуға оң ұғымды қалыптастыру қажет. Қазіргі мектепте жаңа білім беру стандарттарын енгізу оқу мотивациясын қалыптастыруда жаңа тәсілдерді анықтайды. Соңғы жылдардағы зерттеулер екінші сыныпқа дейін екенін көрсетеді

Мектеп оқушылары олар үшін жаңа болып көрінетін қызығушылықты жоғалтады оқу қызметі, демек алдыңғы орынға шығады оқу іс-әрекетінің мотивациясын қалыптастыру мәселесі. Педагогикада оқу мотивациясын қалыптастыру мәселесі және психология жаңа емес. Авторлардың бұл мәселенің аспектілерін қарастырып шыққан: мотивтер мінез-құлық әрекетінің көзі ретінде адам (Б.Г.Ананьев, В.Г.Асеев, Л.И. Божович, В.К.Вилюнас, А.Н.Леонтьев, А.Маслоу, А.К.Маркова, Х.Хекхаузен, Г.И.Щукина, П.М.Якобсон және т. б.); мотивациялық саланың құрылымы мен даму ерекшеліктері білім алушылардың жеке тұлғалары, жеке жетекші мотивтердің сипаттамалары оқу: танымдық қызығушылық (Г.И.Щукина, Н.Ф.Талызина), (В.С.Ильин), әлеуметтік және танымдық (А.К.Маркова), жетістікке жету себептері және сәтсіздікке жол бермеу (С.С.Занюк, Н.Скорородова, Х.Хекхаузен), коммуникативтік шығармашылық іске асыру мотиві (М.В.Матюхина, Н.Ц.Бадмаева); мотивациялық ішкі мотивтердің көріну ерекшеліктері (В.И.Ковалев, А.Н.Леонтьев, А.Маслоу, А.К.Марков).

Материалдар мен әдістер Бастауыш сынып оқушысының оқу барысында мотивацияның қалыптасуы анықталады бұл баланың оқу кезеңінде, маңызды оқу мотивациясын қалыптастырудың алғышарттарын жасау және оқудың соңына қарай бастауыш сынып мотивацияны белгілі бір формада беруге болады.

Зерттеудің мақсаты -теориялық деңгейде ерекшеліктерді зерттеу бастауыш сынып оқушыларының оқу мотивациясын қалыптастыру және қалыптастыруға ықпал ететін педагогикалық әдістер үшінші сынып оқушыларының оқу іс-әрекеттеріне мотивациясы.

Зерттеу міндеттері

- психологиялық-педагогикалық әдебиеттегі оқу мотивациясы туралы ұғымды талдау;

- оқу мотивациясын қалыптастырудың ерекшеліктерін қарастырыңыз бастауыш сынып оқу-

шыларына;

- қалыптастыру бойынша әдістемелік ұсыныстарды зерделеу бастауыш сынып оқушыларының мотивациясы;

- дамыту диагностикасын ұйымдастыру және жүргізу бастауыш сынып оқушыларын тәжірибелік-іздістіру жұмыстарының бастапқы кезеңінде ынталандыру жұмысы;

- сабақтарда оқу мотивациясын қалыптастыру әдістерін таңдау бастауыш сыныбында;

Зерттеу әдістері:

- педагогикалық, психологиялық әдебиеттерді теориялық талдау оқу қызметінде мотивацияны қалыптастыру мәселесі бойынша;

- эмпирикалық (әдістемелер: оқу процесін диагностикалауға арналған оқушылардың мотивациясы (М.В.Матюхинаның өңдеудегі әдістемесі Н.Ц.Бадмаева) және Н.Г.Лусканованың сауалнамасы;

- жұмыстың қалыптастырушы кезеңі;

- эмпирикалық деректерді өңдеу және түсіндіру әдістері (салыстыру бақылау топтарының нәтижелері).

Бастауыш сынып оқушыларының оқу мотивациясы. Оқу іс-әрекетінің жетістігі тек ассимиляцияға ғана байланысты емес білім алушылармен, сонымен қатар оқу мотивациясынан, яғни ұмтылыстардан өзін-өзі растау, жоғары нәтижелерге қол жеткізу. Жоғары деңгейдегі мотивация, баланы белсенділікке итермелейтін факторлар, ол үлкен нәтижелерге қол жеткізе алады. Білім алушының дамуы позитивті оқу мотивациясы тиімділіктің негізі болып табылады оқу процесін. Оқу процесін басқару мұғалімнен талап етеді оқу іс-әрекетінің мотивациясының мәнін түсіну, оның қызмет ету және даму заңдылықтары. Әдеби дереккөздерді талдау қазіргі заманғы психология мен педагогика мәнін анықтауда «Мотивация» түсінігі. «Мотивация» ұғымы бойынша бірнеше психологиялық құбылыстар бар, атап айтқанда:

- 1) бағытталған факторлар жүйесі немесе себептер жиынтығы адамды белгілі бір әрекеттерді немесе әрекетсіздікті орындауға шақырады белсенділікке;

- 2) саналы түрде талпындыратын бүкіл жүйесін қолдану, ықпал ететін қызметті жандандыру; [2,120 б.].

Атап айтқанда, М.И. Алексеева мотивация деп санайды әр түрлі көріністерді анықтайтын себептердің жиынтығы білім алушылардың белсенділігін [3,191 б.].

А.К. Маркова мотивация деп санайды жеке мотивтердің, қажеттіліктердің көп өлшемді қалыптасу, мақсаттары, ниеттері, мүдделері, мұраттары, және құндылықтарын. «оқу мотивациясы бірнеше мотивтерден тұрады, үнемі өзгеріп отырады және бір-бірімен жаңа байланыс орнатыңыз. Сондықтан мотивацияны қалыптастыру мүмкін емес тек оқуға деген оң көзқарастың өсуі немесе теріс көзқарастың күшеюі, мотивация-

лық сфера құрылымының күрделенуі, оған кіретін мотивтері» [4, 140 б.].

Мотивация әртүрлі түсіндіріледі:

- 1) факторлардың жиынтығы ретінде, қолдайтын және бағыттайтын, яғни мінез-құлқы анықтайды (Ж.Годфруа)

- 2) мотивтер жиынтығы ретінде (К.К.Платондар)

- 3) дененің белсенділігінен тудыратын ынталандыру және оны анықтайтын бағыты;

- 4) нақты психикалық реттеу процесі ретінде (М.Ш.Магомед-Эминов); [5].

Мотивацияның мәнін және жалпы білім беруді анықтаудағы айырмашылық мотивация, атап айтқанда, анықтауға әртүрлі көзқарастарда көрінеді. В.А.Семченко танымдық қызығушылықтарын қалыптастыру әдістері (танымдық ойындар, өмірлік жағдайларды талдау, оқу пікірталастары, пікірталастар, құру және т.б.) [6, 18 б.].

Нәтижелер. Борыш пен жауапкершілікті ынталандыру әдістері (әдіс білім алушыларға қоғамдық және жеке маңыздылығын түсіндіру оқыту әдістері, оқытуға қойылатын талаптарды ұсыну әдісі, көтермелеу және жаза. Бұл әдістер бастауыш сынып оқушыларының қызығушылығын ынталандыруға арналған оқу іс-әрекеті және оған жоғары деңгейге жетуге деген ұмтылысты қалыптастыру. Табысқа жету ниеті болады бастауыш сынып оқушыларының тұрақты позициясын дамытуға ықпал ету жеке тұлғаның тиісті қасиеттерін қалыптастыру, сондай-ақ оқуға деген оң көзқарасқа ықпал етеді, жаңа білім алу, өз дүниетанымын байыту. Тақырыптың теориялық логикасын дұрыс құру қажет. Балалардың ақыл-ой әрекеттерін қалыптастыруға бағыттаңыз. Білім алушылардың жаңа оқу жылының алдында дәрменсіздігі туындауы мүмкін. Мұғалімге қажет білім алушының оқуы оның білімге деген қызығушылығын оятуы. Оқушы мұны түсінуі керек белгілі бір мақсатқа жету үшін оған білім қажет. Мотивациялық кезең әдетте жаттығулардан тұрады.

Проблемалық жағдайды қалыптастыру, негізгі тақырыпты зерттеу бойынша болашақ іс-әрекеттің өзін-өзі бақылау және өзін-өзі бағалау әрекеттері: Бұл кезеңде бастауыш сынып оқушысы бағдарламаның осы бөлімін не үшін зерделеу керектігін түсінеді, олар негізгі оқу тапсырмасын сәтті шешу үшін орындауы керек. Айта кету керек, оқу іс-әрекеті оқушының танымдық қажеттіліктеріне сәйкес келуі керек. «Танымдық қажеттіліктер» ұғымын ғалымдар жаңа білім алу қажеттілігі, ақыл-ойды іздеу қажеттілігі ретінде анықтайды [2,120 б.].

Талқылау. Зерттеудің ғылыми тұстарына негіздесек мотивация перспективаларды анықтау болуы мүмкін тақырыпты оқу, оқу материалын оқу, мақсатын анықтау, мәселені шешу үшін қажетті дағдыларды жетілдіру, бәсекелестік пен басқалармен өзара әрекеттесу туралы хабардар болу.

Білім алушылардың оқу қажеттіліктерін іске қосу қажет, қазірдің өзінде білім алушының сұранысы. Мұғалім оқу материалын таңдауы керек, ол қызығушылықты тануға жаңа әдістермен жұмыстарды жүргізуге. Сабақта оқытудың әдістері мен формаларын ауыстыру қажет. Әр түрлі әдістермен білім беруде, білім алушыларды оқуға деген қызығушылығын ынталандырады, олардың жұмысын нәтижелі етуге бағыттайды. Рөлдік ойындар, пікірталастар, миға шабуыл, демонстрациялар, жобалық іс-шаралар, аудиовизуалды презентациялар жасау, шағын топтарда жұмыс істеу – мұның бәрі білім алушыларды оқу материалын оқуға деген қызығушылығын ынталандырады. Әрбір оқушыға нақты оқуға деген талаптар қою керек.

Мұғалімнің талаптары жоғары болуы керек, бірақ оқушылар үшін қатты қиын болмуы керек, орындай алатын мүмкіндігі болуы қажет егер орындай алмаған жағдайда оқушының оқуға деген қызығушылығы жоғалады. Білім берудің алғашқы уақытында, мұғалім білім алушыларды оқу талаптарымен таныстыруы керек, олар нені үйрену керектігін түсіндіріп, әр оқушыға көмектеседі оқу мақсатына жеткізу барысында.

Оқушыларға орындай алмайтын мақсаттарды қойса оқуға деген қызығушылықтың жоғалуына әкеледі. Сонымен қатар, оқушының өзіне қойған мақсаттары мұғалім немесе ата-ана қойған мақсаттарға қарағанда әрқашан құнды болады. Талаптарды біртіндеп күрделендіруге болады. Оқу жылының немесе тоқсандықтың басында мұғалім білім алушы үшін жағдайын жасап, содан кейін біртіндеп талапты көтеруі керек. Мұғалім саралап оқытуы туралы ұмытпауы керек. Егер жаттығулар мен тапсырманың күрделілігі бойынша көп деңгейлі болса, онда әр оқушы өзіне қол жетімді деңгейдегі тапсырмаларды орындау кезінде өзін жақсы сезіне алады. Мақтау мен марапаттау көпшілік алдында болуы керек. Кері байланыс ынталандыру ретінде қызмет етеді, ол нақты және нәтижелі болуы керек. Оқушының алдағы уақытта қандай болуы мүмкін екенін түсіндіріп, жұмысты орындаудың жақсы және жаман немес әлсіз жақтарын көрсету керек. Оқушы сыныптастарының ең жақсы жұмыстарымен

таныса алатын жағдай жасаған жөн (сабақтағы жұмыстың үзінділерін оқу, жұмыс көрмесін ұйымдастыру, мұғалімдер блогындағы барлық шығармашылық жұмыстарды оқыту және т.б.). ашық түрде орналастыру. Оқушының сәттіліктері үшін сыйақысын жасау керек, жақсы және теріс пікірлер оқушының мотивациясына әсер етеді. Мақтау оқушылардың өзіне деген сенімділігін арттырады, өзін-өзі бағалауды күшейтеді.

Мұғалім әлсіз оқушыны да тіпті жұмысы дұрыс емес болса да, күш салғаны үшін мадақтауы керек. Талдау жасауда оқушы жұмысы нақты болуы керек. Оқушы мұғалімнің сын ескертпелерін сезінуі керек жұмыстың кейбір қате тұстарында. [7, 2076.]. Бірақ намысқа тиетін жағымсыз пікірлерді айтуға болмайды мұғалімге. Практикалық тәжірибе көрсеткендей, ұжымдық және топтық сабақтағы іс-әрекет формалары жақсы мотивацияны тудырады, өйткені бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынасқа деген үлкен қажеттілігін қанағаттандырады [8].

Қорытынды. Зерттеу тақырыбы бойынша әдебиеттерді теориялық талдау оқу іс-әрекетінің мотивациясын қалыптастыру мәселесі өзекті бола бермейтінін көрсетті: жаңа әдістер, әдістер мен тәсілдер іздестірілуде Мектепке және оқуға деген оң көзқарасты дамыту. Мотивация оқу іс-әрекетін ынталандыру - бұл білім алушыны оқу іс-әрекетін жүзеге асыруға итермелейтін мотивтер жүйесі. Оқу іс-әрекетінің мотивациясын қалыптастыру әдістері-оқушының оқу іс-әрекетіне жағымды көзқарасын қалыптастыру үшін жасалуы керек әрекеттер тізбегі. Егер біз оқу іс-әрекеті контекстінде оқу мотивациясын қалыптастыру туралы айтатын болсақ, онда, ең алдымен, сабақта оқушының қызығушылығын оятуға мүмкіндік беретін әдістер мен әдістер қарастырылады. Оқытудың мотивациясы өзгеріп, жаңа қатынастарға түсетін көптеген аспектілерден тұрады (әлеуметтік идеалдар, оқушы үшін оқытудың мәні, оның мотивтері, мақсаттары, эмоциялары, мүдделері, оқу жетістіктерінің деңгейі, танымдық мүмкіндіктері). Сондықтан мотивацияның қалыптасуы оқуға оң немесе теріс көзқарастың қарапайым өсуі емес, мотивациялық саланың күрделі құрылымдарының қалыптасуы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстанның ғылымы мен өмірі – Наука и жизнь Казахстана Science and life of Kazakhstan. №3 (30). 2015, 98,99 б.
2. Алексеева М.И. Оқушыларды оқыту себептері [Текст] / М.И. Алексеева. – М.: Советская школа, 2011. – 120 б.
3. Маркова А.К. Формирование мотивации учения: кн. для учителя [Текст] / А.К. Маркова, Т.А. Матис, А.Б. Орлов. - М.: Просвещение, 1990. - 191 б.
4. Бабанский. Ю.К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе [Текст] / Ю.К. Бабанский. – М.: Просвещение, 2012. – 208 б.
5. Баженок З.С. Диагностика особенностей мотивации учебной деятельности школьников подросткового возраста [Текст] / З.С. Баженок // Методические рекомендации. - Луцк, 2014. – 140 б.
6. Суховерхова Л. Әдістемелік жұмыстың инновациялық формалары [Текст] / Л. Суховерхова // Газета „Завуч“, 2008, № 17-186.

7. Матюхина М.В. Психология младшего школьника: учеб. пособие для студентов-заочников факультетов подготовки учителей начальных школ [Текст] / М.В. Матюхина, Т.С. Михальчик, К.Т. Патрина. 2-е изд., испр. и доп. - М.: Просвещение, 1976. – 207 б.

8. Мельничук Т. Лидерство в группе, коллективе как инструмент и мотив развития личности, ее самовыражения [Текст] / Т.Мельничук // Родная школа, -2000,-№5.

REFERENCES

1. Kazakstanny ғыlymy men өмірі – Nauka i zhizn' Kazakhстана Science and life of Kazakhstan. №3 (30). 2015, 98,99 b.

2. Alekseyeva.M.I. Ok,ushylardy ok,ytu sebepterі [Текст] / M.I. Alekseyeva. – М.: Sovetskaya shkola, 2011. – 120 b.

3. Markova.A.K. Formirovaniye motivatsii ucheniya: kn. dlya uchitelya [Текст] / A. K. Markova, T.A.Matis, A.B.Orlov. - М.: Prosveshcheniye, 1990. - 191 b.

4. Babanskiy.YU.K. Metody obucheniya v sovremennoy obshcheobrazovatel'noy shkole [Текст] / YU.K.Babanskiy. – М.: Prosveshcheniye, 2012. – 208 b.

5. Bazhenyuk.3.S. Diagnostika osobennostey motivatsii uchebnoy deyatel'nosti shkol'nikov podrostkovogo vozrasta [Текст] / Z.S.Bazhenyuk // Metodicheskiye rekomendatsii. -Luts'k, 2014. – 140 b.

6. Sukhoverkhova.L. Әдістемелік жұмыстың innovatsiyalyk, formalary [Текст] / L.Sukhoverkhova // Gazeta „Zavuch“, 2008, № 17-18b.

7. Matyukhina.M.V. Psikhologiya mladshego shkol'nika: ucheb. posobiye dlya studentov-zaochnikov fakul'tetov podgotovki uchiteley nachal'nykh shkol [Текст] / M.V.Matyukhina.T.S. Mikhal'chik, K, T. Patrina. 2-ye izd., ispr. i dop. - М.: Prosveshcheniye, 1976. – 207b.

8. Mel'nichuk, T. Liderstvo v gruppe, kollektive kak instrument i motiv razvitiya lichnosti, yeye samovyrazheniya [Текст] / T.Mel'nichuk // Rodnaya shkola, -2000,-№5.

Авторлар туралы мәліметтер:

Рысбекова Айман Қылышбаевна- Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, педагогикалық ғылымдар кафедрасының, педагогика ғылымдарының кандидат, доценті, Түркістан қаласы, Б.Саттарханов даңғылы 29, 8775897264, s.s.4@list.ru

Дүйсенбай Айсауле Қуанышқызы – Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің, магистранты, Түркістан обласы, Б.Саттарханов даңғылы 29, 87763414960, aysaule2020@mail.ru

Сведения об авторах:

Рысбекова Айман Қылышбаевна - кандидат педагогических наук, доцент кафедры «Педагогических наук» Международный казахско-турецкий университет имени Ясави, г.Туркестан, проспект Б.Саттарханова 29, 8775897264, s.s.4@list.ru

Дүйсенбай Айсауле Қуанышбековна - магистранты Международный казахско-турецкий университет имени Ясави, г.Туркестан, проспект Б.Саттарханова 2987763414960, aysaule2020@mail.ru

Information about the authors:

Rysbekova Aiman Gylyshbaevna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogical Sciences Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, B. Sattarkhanov Avenue 29, 8775897264, s.s.4@list.ru

Duisenbai Aisaule Kuanyshbekovna - master's degree, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, B. Sattarkhanov Avenue 29, 87763414960, aysaule2020@mail.ru

САРБАСОВА В.Н.¹, АЛИЕВА Д.А.²

¹Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати

²Международный университет информационных технологий
(e-mail: ¹sarbasova_venera@mail.ru, ²dinaraalieva028@gmail.com)

НАЦИОНАЛЬНОЕ САМОСОЗНАНИЕ БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА СКВОЗЬ ПРИЗМУ СОВРЕМЕННЫХ НОРМ ТОЛЕРАНТНОСТИ

Аннотация. Статья посвящена проблеме формирования национального самосознания будущего педагога, включающего, в числе прочих, толерантную коммуникацию. Авторы рассматривают соотношение национального самосознания будущего педагога и толерантности; его готовность и способность транслировать идеи толерантного поведения, толерантного восприятия. Внимание акцентируется на необходимости осознанного системно-ориентировочного поведения, создания педагогических условий, способствующих повышению эффективной профессиональной деятельности по подготовке педагога к воспитанию молодежи с толерантным сознанием в условиях многонационального казахстанского общества, а также процессов глобализации современного общества.

Ключевые слова: национальное самосознание личности, национальное самосознание будущего педагога, толерантность, межкультурно – коммуникативная компетентность.

БОЛАШАҚ ҰСТАЗЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ТОЛЕРАНТТЫҚ СТАНДАРТТАРЫ САҚТАНУ ҮШІН ҰЛТТЫҚ САНАСЫ

Аннотация. Мақала болашақ педагогтардың ұлттық сана-сезімін, оның ішінде толеранттық қарым-қатынастар қалыптастыру мәселесіне арналған. Авторлар болашақ педагогтардың ұлттық сана-сезімімен толеранттықтың ара қатынасын, толерантты тәртіппен, толерантты сезіну идеяларын таратуға дайындығымен, қабілеттілігін қарастырған.

Қазақстан қоғамының көпұлттылы жағдайында және заманауи қоғамның жаһандану процесіне байланысты педагогтың жастарға толерантты санада тәрбие беруге дайындық жолындағы кәсіби іс әрекеттерінің тиімділігін арттыруына педагогикалық жағдай жасалуына, және саналы жүйелі-бағытталған тәртіп қажеттілігіне екіпінді түрде назар аударылады.

Түйіндемесөздер: тұлғаның ұлттық өзіндік сана-сезімі, болашақ мұғалімнің ұлттық сана-сезімі, толеранттық, мәдениаралық- коммуникативті құзыреттілік.

THE NATIONAL CONSCIOUSNESS OF THE FUTURE TEACHER THROUGH THE PRISM OF MODERN TOLERANCE STANDARDS

Annotation: The article is devoted to the problem of forming intending teacher's national self-consciousness, including, among others, tolerant communication. The authors consider the ratio between the intending teacher's national self-consciousness and tolerance; his readiness and ability to broadcast the ideas of tolerant behavior, tolerant perception. Attention is focused on the need for a conscious system-oriented behavior, creating pedagogical conditions that contribute to improving effective professional activities to prepare teachers for the education of young people with a tolerant mind in a multi-ethnic Kazakh society, as well as the processes of globalization of modern society.

Key words: national self-consciousness of the personality, intending teacher's national self-consciousness, tolerance, cross-cultural communicative competence.

Современные требования к профессиональной компетентности педагога, обусловленные социально-экономической обстановкой, процессами глобализации, затрагивающих и систему образования, ожиданиями общества к подготовке будущих специалистов, нацеливают на дальнейшее развитие стратегии субъект-субъектных взаимоотношений в педагогической деятельности.

Для продуктивного педагогического взаимо-

действия необходима поддержка таких ценностей, как:

- уважение к личности обучающегося, его прав и свобод;
- толерантность к другим убеждениям, взглядам на мир и обычаям;
- открытость к культурному многообразию;
- гибкость, адаптируемость, способность к эмпатии;
- понимание ценностей личности, языка и

коммуникации;

- навыки самообучения, аналитического и критического мышления;
- коммуникативные и языковые навыки;
- навыки сотрудничества, умения разрешать конфликты [1].

При сохранении фундаментальных категорий - гуманность, любовь к делу, общая эрудиция, способность к инновационной деятельности и др., очевидна необходимость закрепления профессиональной компетентности, к которой мы относим национальное самосознание педагога. Данные аспекты закреплены законодательно. В Указе Президента Республики Казахстан «Об утверждении Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы» от 7 декабря 2010 года ставится цель: «Формирование у молодежи активной гражданской позиции, социальной ответственности, чувства патриотизма, высоких нравственных и лидерских качеств» [2].

При этом очевидно, что только педагог, обладающий достаточным уровнем национального самосознания, способен транслировать национальную консолидирующую идею будущим поколениям.

Укрепление казахстанской идентичности, единства и гражданственности сопровождается негативными тенденциями: социальная напряженность, межэтнические конфликты, утрата системы духовных ценностей, рост агрессивности и социальной конфликтности, развитие общества потребления и как следствие усиление кризиса идентичности, образование мировоззренческого вакуума, появление элементов ксенофобии и асоциальных явлений в социуме. Как справедливо отмечает Асмолов А.Г., ксенофобия превращается в обыденную форму сознания и в этом опасная тенденция современности. Негативные установки на «иных» и «чужих» приводят к пробуждению зачатков ксенофобии.

В истории человечества достаточно примеров, начиная с антисемитского настроения античности, когда для древних греков и римлян все остальные считались варварами, произошел один из первых погромов евреев, антисемитизм немецкого нацизма и современные вспышки этноцентрических реакций.

Теоретический анализ философской, психолого-педагогической литературы позволил сделать вывод: в любых интерпретациях осознание принадлежности к определенной этнической общности, автостереотипы и гетеростереотипы, ценностное осмысление ее истории и культуры, родного языка, осмысление национальной идеи, толерантное восприятие представителей других наций являются важнейшими компонентами национального самосознания личности.

Категории «толелантность», «толелантное поведение», «толелантное восприятие» являют-

ся предметом многочисленных исследований, бесспорно составляя базис поликультурного воспитания личности, которое предполагает межкультурное взаимодействие и диалог.

Интересно, что термин «толелантность» принадлежит медицинской науке и трактуется как способность организма к восприимчивости инородных тканей [3]. В педагогике толелантность, как показывает анализ научно-педагогической литературы, рассматривается преимущественно как формируемое качество. В отличие от «терпимости», самого близкого по синонимическому восприятию, толелантность предполагает не просто восприятие «чужого», так сказать, пассивную, созерцательную позицию, а именно осознанное уважение к иным ценностям, сохраняя при этом собственную позицию, свою «самость».

Определенные трудности в межкультурном взаимодействии могут возникать тогда, когда механизм терпеливости, терпимости, эмпатии к «иному», самобытность и уникальность отдельных народов, этнические диспозиции идут в разрез с ценностями собственной культуры. Иными словами, «норма» для отдельных народов – не всегда приемлемо в культуре «иного». Непонимание необычности может сопровождаться этноцентричностью, что выходит за поле толелантности.

В таком понимании толелантность изначально предполагает позитивное взаимодействие с представителями другой культуры. Очевидно, данное качество является необходимым для педагога, который, в свою очередь, способен транслировать его ученикам, демонстрируя толелантность в поведенческой культуре, а также сознательно планируя в учебно-воспитательном процессе. Современная профессиограмма педагога рассматривает толелантное мировоззрение как ведущее качество, опережая традиционные знания, умения и навыки. Подчеркивается необходимо сделать толелантность нормой, а затем и убеждением, метаидеей.

В рамках нашего исследования интерес представляет такой аспект, как «уязвимость» толелантности, опасность перехода к абсолютизму. По мнению, Ф.Н. Козырева, «идея толелантности очень легко вывертывается наизнанку, превращаясь в идеологию непримиримости к религиозному фундаментализму, конфессиональному сепаратизму и всякому вообще «недостаточно открытому» мировоззрению» [4, с.185]. Данный аспект обуславливает необходимость дальнейшего изучения концепции толелантности, разработки механизмов выражения, принципов, а также способов передачи подрастающим поколениям.

Таким образом, уважение, принятие и правильное понимание богатого многообразия культур современного мира, форм самовыра-

жения и способов человеческой индивидуальности [5] как главные компоненты толерантной модели поведения не могут сводиться только к терпеливости и терпимости к «иному». В формировании толерантного поведения необходимо учитывать прежде всего поведенческую готовность личности с преобладанием этноцентрического восприятия других.

Оригинальную трактовку толерантности дает Асмолов А.Г. Толерантность рассматривается ученым как норма разнообразия в современном поликультурном мире. Согласно идеологии толерантности, в которой толерантность понимается как универсальная норма поддержки разнообразия в эволюции различных сложных систем, является потенциалом развития многочисленных форм симбиоза, сосуществования, социального и политического взаимодействия, кооперации, взаимопомощи и консолидации различных видов, рас, народов, национальностей, государств, религий и мировоззрений.

Толерантность как норма поддержки разнообразия и устойчивости разных систем выполняет в историко-эволюционном процессе следующие функции:

а) обеспечение устойчивого развития человека, разных социальных групп и «человечества как единства разнообразия» в изменяющемся мире;

б) право и ценность каждого человека как индивидуальности, право «быть иным»;

в) баланс и гармонизация интересов противоборствующих сторон в идеологии, политике, экономике, а также в любых других формах межличностного, социального и политического взаимодействия отдельных личностей, больших и малых социальных групп;

г) возможность диалога, переговоров, накопления потенциала солидарности, согласия и доверия различных мировоззрений, религий и культур [6, с.3].

И ксенофобия, и толерантность – разные стратегии эволюционных систем. Когда в системе преобладает стратегия толерантности, то поддерживается разнообразие. Основной путь решения проблемы – это коллаборация философии, социологии, психологии, педагогики, экономики и других важных сфер человеческой деятельности.

В условиях социальных, политических, экономических перемен у личности складывается новый взгляд на антитезу «Мы» и «Они», ведущий к обострению противоположностей. Этнодифференцирующие и этноинтегрирующие признаки антитезы «Мы» и «Они» наполняются новым содержанием при расширении межкультурных границ с одной стороны, и стремлением сохранить уникальность культуры и национальной самобытности с другой. Позитивная оценка «своей» и негативная «чужой» группы на пове-

денческом уровне при неблагоприятных условиях может провоцировать интолерантное поведение.

В содержании понятия «толерантность» исследователи единодушно выделяют нравственный императив, характеризующий отношение к человеку, принадлежащему к другой расе, национальности, культурной традиции, религиозной конфессии как к равно достойной личности [7].

В диссертационном исследовании А.И.Богдановой толерантность: «как интегративное качество личности представлена взаимообусловленными и взаимодополняющими компонентами когнитивной, аффективной и поведенческой сфер, основанное на ценностном отношении к людям как представителям иных социокультурных групп и проявляющееся в активной жизненной позиции и профессиональной деятельности человека, предполагающей расширение личностных ценностей за счет конструктивного взаимодействия с другими культурами, формами самовыражения и способами проявления человеческой индивидуальности» [8].

В исследовании Сейдиной М.З, Менлибековой Г.Ж толерантность рассматривается как профессионально важное качество будущих социальных педагогов, отличное от терпимости, проявляющееся в положительном отношении к участникам образовательного процесса [9].

В поликультурной среде эффективность межэтнического взаимодействия предполагает высокую адаптивность к нормам, культурным ценностям «иного». Результативность взаимодействия и взаимоотношения с представителями различных этнических общностей зависит от осознания и способности управлять своими эмоциями, умения распознавать и понимать эмоции других людей.

Дэниэль Гоулман в книге «Эмоциональный интеллект: почему он может иметь большее значение, чем IQ» описывает четыре основные составляющие эмоционального интеллекта:

- Самосознание (self-awareness). Способность осознавать и анализировать собственные эмоции, а также знание своих слабых и сильных сторон.

- Самоконтроль (self-management). Умение управлять своими эмоциями и сохранять эмоциональный баланс даже в критических ситуациях.

- Эмпатия (empathy). Понимание эмоций окружающих и способность общаться с другими с учетом их внутреннего состояния.

- Навыки отношений (relationships skills). Умение взаимодействовать с людьми, управлять их эмоциями, улаживать конфликты, работать в команде или возглавлять ее [10].

Умение преодолевать этнические стереотипы, строить конструктивный диалог с предста-

вителями других культур, владение навыками межкультурной коммуникации, готовность к толерантному отношению к представителям других этнических общностей, соответствующее мышление и поведение составляют основу эмоционального интеллекта.

В профессиональной деятельности педагога осознанное сопереживание текущему эмоциональному состоянию другого человека является профессионально важным качеством, способствует развитию компетентности в общении.

Таким образом, концепция формирования национального самосознания будущего педагога должно быть сконцентрировано на содержании толерантности как возможности свободного выбора, осознанного системно-ориентировочного поведения.

Формирование толерантности как составной части национального самосознания будущего педагога невозможно без развития межкультурно – коммуникативной компетенции, представленной в современных исследованиях в широком и узком значениях. По мнению Л.Г. Почебут, межкультурная коммуникативная компетентность выражается в позитивном отношении, толерантности и доверии, знании принципов и правил межкультурной коммуникации, умении понимать и взаимодействовать с представителями различных культур [11, с.94]. Взаимодействие с представителями различных культур предъявляет требования к поведению в соответствии с культурными стандартами. Отметим, что в широком смысле межкультурная компетенция означает готовность личности к коммуникации и межкультурному взаимодействию, в узком – владение личностью языком межнационального общения. Знания и умения личности устанавливать контакт с представителями других культур, толерантное поведение в первом случае имеет социокультурный контекст.

Разрастание термина «межкультурная компетенция» до «межкультурно – коммуникативная компетенция» обусловлено повышением современных требований к подготовке специалистов. Безусловно, межкультурно – коммуникативная компетенция – необходимая составляющая профессиональной компетентности и профессионального становления педагога.

Концепция укрепления и развития казахстанской идентичности и единства в ходе усвоения национальной патриотической идеи «Мәңгілік Ел» базируется на таких ценностях, как гражданское равенство, трудолюбие, честность, культ учености и образования, светская страна

[12]. Основой концепции служат общенациональные ценности, основанные на культурном, этническом, языковом и религиозном многообразии. Социальная действительность как палитра национальных культур и межнационального взаимодействия, проникает во все сферы жизнедеятельности человека. Решение задач эффективного межкультурного взаимодействия основано на диалоге культур в условиях многонационального казахстанского общества и процессов глобализации современного мира. По мнению Михайловой Н.Н и Юсфину С.М., «... чтобы войти в пространство диалога, нужно как минимум удерживать три плоскости: плоскость «своей» культуры (семья, нация, государство и т. д.), плоскость «иной» культуры (иная нация, государство, семья и т. д.), плоскость «диалога», которая может быть никем извне не задана, ее «обнаруживают», «удерживают» и «развивают» те, кто решил вступить в этот диалог и поддерживать его...» [13, с.47].

Формированию толерантного поведения будущих педагогов способствуют содержание предметов гуманитарного цикла, тренинг межэтнического общения, различные виды совместной деятельности, учебный диалог, творческие проекты, деятельность молодежных организаций и клубов. Воспитание толерантного поведения – длительный и комплексный процесс, нацеленный на обогащение знаний о культуре, истории, традициях и обычаях народов мира, воспитание уважительного отношения к ценностям других людей, умения сопереживать, уметь общаться и сотрудничать с людьми иных взглядов, ориентаций, культур.

Понятие толерантного мировоззрения прочно вошло в современные категории нравственности. Признана безусловная важность толерантности, однако остаются вопросы, каким образом воспитывать, избегать крайностей, разграничивать понятия «толерантность» и «космополитизм» и многие другие. Проблема, несомненно, требует дальнейшего изучения, как с точки зрения уточнения научной трактовки, так и в аспекте компетентностного подхода, как способности к толерантному поведению.

В становлении субъекта собственной деятельности стержневую роль играют способность и готовность будущего педагога к межэтническому и межкультурному диалогу, умение действовать в системе «человек – человек», умение контактировать с другими людьми, воплощающими иные смыслы и ценности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Профессиональный стандарт «Педагог». Утвержден Национальной палатой предпринимателей Республики Казахстан «Атамекен» 8 июня 2017 года, №133.
2. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы от 7 декабря 2010 года №1118.

3. Медавар (Medawar) Питер Брайан // Большая советская энциклопедия: [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров. - 3-е изд. - М.: Советская энциклопедия, 1969-1978.
4. Ф.Н. Козырев. Религия как дар. Педагогические статьи и доклады. – М.: СФИ, 2014.
5. Декларация принципов толерантности. Утверждена резолюцией 5.61 Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года.
6. А.Г. Асмолов. Школа жизни с непохожими людьми // Национальный психологический журнал. 2011 - №2 (6), с.1-3
7. Словарь философских терминов. Научная редакция профессора В.Г. Кузнецова. М., ИНФРА-М, 2007, с. 590-592.<http://ponjatija.ru/node/834>
8. Богданова А.И. Формирование толерантности студентов в поликультурной образовательной среде вуза: дис. канд. пед. наук: 13.00.08 Теория и методика профессионального образования. Красноярск, 2015. 221 с.
9. Сейдина М.З., Менлибекова Г.Ж. Толерантная направленность профессиональной подготовки социальных педагогов. Международный научно – популярный журнал «Наука и жизнь», №3/1 (59) 2018 с. 175
10. Д.Гоулман. Эмоциональный интеллект в бизнесе. Д. Гоулман; пер. с англ. А.П.Исаевой. - М.: Манн Иванов и Фербер, 2013. – 497 с.
11. Л.Г.Почебут. Кросс – культурная и этническая психология: Учебное пособие. - СПб.:Питер, 2012. - 336 с.
12. Концепции формирования государственной идентичности Республики Казахстан» от 23 мая 1996 года.
13. Михайлова Н.Н., Юсфин С.М. Педагогика поддержки: Учебно-методическое пособие.- М.: МИРОС, 2001.-208 с.

REFERENCES:

1. Professional'nyy standart «Pedagog». Utverzhden Natsional'noy palatoy predprinimateley Respubliki Kazakhstan «Atameken» 8 iyunya 2017 goda, №133.
2. Gosudarstvennaya programma razvitiya obrazovaniya Respubliki Kazakhstan na 2011-2020 gody ot 7 dekabrya 2010 goda №1118.
3. Medavar (Medawar) Piter Brayan // Bol'shaya sovetskaya entsiklopediya: [v 30 t.] / gl. red. A. M. Prokhorov. - 3-ye izd. - M.: Sovetskaya entsiklopediya, 1969-1978.
4. F.N. Kozyrev. Religiiya kak dar. Pedagogicheskiye stat'i i doklady. – M.: SFI, 2014
5. Deklaratsiya printsipov tolerantnosti. Utverzhdena rezolyutsiyey 5.61 General'noy konferentsii YUNESKO ot 16 noyabrya 1995 goda.
6. A.G. AsmOLOV. Shkola zhizni s nepokhozhimi lyud'mi // Natsional'nyy psikhologicheskiy zhurnal. 2011 - №2 (6), s.1-3
7. Slovar' filosofskikh terminov. Nauchnaya redaktsiya professora V.G. Kuznetsova. M., INFRA-M, 2007, s. 590-592.<http://ponjatija.ru/node/834>
8. Bogdanova A.I. Formirovaniye tolerantnosti studentov v polikul'turnoy obrazovatel'noy srede vuza: dis. kand. ped. nauk: 13.00.08 Teoriya i metodika professional'nogo obrazovaniya. Krasnoyarsk, 2015. 221 s.
9. Seydina M.Z., Menlibekova G.ZH. Tolerantnaya napravlennost' professional'noy podgotovki sotsial'nykh pedagogov. Mezhdunarodnyy nauchno – populyarnyy zhurnal «Nauka i zhizn'», №3/1 (59) 2018 s. 175
10. D.Goulman. Emotsional'nyy intellekt v biznese. D. Goulman; per. s angl. A.P.Isayevoy. - M.: Mann Ivanov i Ferber, 2013. – 497 s.
11. L.G.Pochebut. Kross – kul'turnaya i etnicheskaya psikhologiya: Uchebnoye posobiye. - SPb.:Piter, 2012. - 336 s.
12. Kontseptsii formirovaniya gosudarstvennoy identichnosti Respubliki Kazakhstan» ot 23 maya 1996 goda.
13. Mikhaylova N. N., Yusfin S.M. Pedagogika podderzhki: Uchebno-metodicheskoye posobiye.- M.: MIROS, 2001.-208 s.

Сведения об авторах:

Сарбасова Венера Нугмановна - ст. преподаватель кафедры «Психология и педагогика», Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, г.Тараз, ул. Сулейманова 7, 87471660538, sarbasova_venera@mail.ru

Алиева Динара Асылхановна - к.п.н., ассоциированный профессор, Международный университет информационных технологий, г. Алматы, ул. Жандосова 34А, 87017263935, dinaraalieva028@gmail.com

СЕЙДАХМЕТОВ Е.Е.*

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

СТУДЕНТТЕРДІҢ ДЕНСАУЛЫҒЫН САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫМЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аннотация: Бұл мақалада студенттердің денсаулығын қамтамасыз етудегі дене шынықтырудың маңыздылығы мен салауатты өмір салтының негіздері қарастырылған. Бүгінгі таңда қандайда бір техникалық прогресс елдерінде тұратын әрбір адам іс-жүзінде көптеген істер мен міндеттерге ие екендігі, кейде оған өз ісіне де уақыт жетпейді екендігі айтылған. Нәтижесінде, кішігірім техникалық проблемалар, адам негізгі шындықтар мен мақсаттарды ұмытып кетеді, шатастырады. Денсаулық - бұл адамның жұмыс істеу қабілетін анықтайтын және жеке тұлғаның үйлесімді дамуын қамтамасыз ететін алғашқы және маңызды қажеттілік. Бұл әлемді білудің, адамның өзін-өзі жетілдіруі мен бақытының маңызды шарты екендігін көрсеткен. Белсенді ұзақ өмір - бұл адам факторының маңызды құрамдас бөлігі, кейбіреулер ерте қартаюды тудыратын әрекетсіздіктің (физикалық белсенділіктің), мөлшерден тыс тамақ ішіп осылайша семіздіктің құрбаны болатындығы айтылған. Организмнің функционалды қоры, зиянды әдеттердің алдын алу, тамақтану режимі, денсаулық және қоршаған орта, шынығу, физикалық өзін-өзі тәрбиелеудің маңыздылығы айтылған. Салауатты өмір салты - бұл адамгершілік қағидаттарына негізделген өмір салтын, ұтымды ұйымдастырылған, белсенділікке негізделген, салауатты өмір салтының қажеттілігі көрсетілген. Қоршаған ортаның қолайсыз әсерінен қорғануға, қартайғанға дейін адамгершілік, психикалық және физикалық денсаулықты сақтаудың тиімді жолдары қарастырылған.

Түйіндемесөздер: Денсаулық, салауатты өмір салты, студенттер, организм, қоршаған орта, жеке тұлға, белсенді өмір, өзін-өзі жетілдіру.

ВАЖНОСТЬ ФИЗИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ СТУДЕНТОВ

Аннотация: В данной статье рассматриваются важность физической культуры и основы здорового образа жизни в обеспечении здоровья студентов. Отмечается, что сегодня каждый человек, живущий в тех или иных странах технического прогресса, на самом деле имеет много дел и обязанностей, и порой ему не хватает времени и на свое дело. В результате небольшие технические проблемы, человек забывает основные истины и цели, сбивает с толку. Здоровье - это первая и важнейшая потребность, которая определяет способность человека к функционированию и обеспечивает гармоничное развитие личности. Это важнейшее условие познания мира, самосовершенствования и счастья человека. Активное долголетие является важной составляющей человеческого фактора, некоторые утверждают, что становятся жертвами бездействия (физической активности), вызванного преждевременным старением, ожирением, употребляя пищу сверх меры. Отмечается важность функциональных резервов организма, профилактики вредных привычек, режима питания, здоровья и окружающей среды, закалывания, физического самовоспитания. Здоровый образ жизни - это образ жизни, основанный на нравственных принципах, рационально организованный, основанный на деятельности, в котором выражается необходимость здорового образа жизни. Предусмотрены эффективные способы защиты от неблагоприятных воздействий окружающей среды, сохранения нравственного, психического и физического здоровья до глубокой старости.

Ключевые слова: здоровье, здоровый образ жизни, студенты, организм, окружающая среда, личность, активная жизнь.

THE IMPORTANCE OF PHYSICAL EDUCATION IN PROVIDING HEALTHY LIFESTYLE FOR STUDENTS

Abstract: This article discusses the importance of physical culture and the basics of a healthy lifestyle in ensuring the health of students. It is noted that today every person living in various countries of technological progress, in fact, has a lot of things to do and responsibilities, and sometimes he does not have enough time for his own business. As a result, small technical problems, a person forgets the basic truths and goals, and is confused. Health is the first and most important need that determines a person's ability to function and ensures the harmonious development of the individual. This is the most important condition for the knowledge of the world, self-improvement and happiness of a person. Active longevity is

an important component of the human factor, some claim that they become victims of inactivity (physical activity) caused by premature aging, obesity, eating too much. The importance of functional reserves of the body, prevention of bad habits, diet, health and the environment, hardening, physical self-education is noted. A healthy lifestyle is a lifestyle based on moral principles, rationally organized, based on activity, which expresses the need for a healthy lifestyle. There are effective ways to protect against the adverse effects of the environment, to preserve moral, mental and physical health until old age.

Key words: health, healthy lifestyle, students, body, environment, personality, active life.

Денсаулық - әр адамның ғана емес, бүкіл қоғамның баға жетпес байлығы. Жақын және қымбат адамдармен кездесу, қоштасу кезінде біз оларға жақсы және мықты денсаулық тілейміз, өйткені бұл - толық және бақытты өмірдің басты шарты және кепілі. Денсаулық біздің жоспарларымызды орындауға, өмірдің негізгі міндеттерін сәтті шешуге, қиындықтарды жеңуге және қажет болған жағдайда айтарлықтай жүктемелерді жеңуге көмектеседі. Адамның өзі нығайтқан жақсы денсаулық оны ұзақ және белсенді өмірмен қамтамасыз етеді.

Ғылыми дәлелдер адамдардың көпшілігінде, егер олар гигиеналық ережелерді сақтаса, 100 жылға дейін немесе одан да көп өмір сүруге мүмкіндігі бар екенін көрсетеді. Өкінішке орай, көптеген адамдар салауатты өмір салтының қарапайым, ғылыми негізделген нормаларын сақтамайды. Кейбіреулер ерте қартаюды тудыратын әрекетсіздіктің (физикалық белсенділіктің) құрбаны болады. Басқалары мөлшерден тыс тамақ ішеді, осылайша семіздіктің, қан тамырларының склерозының дамуына, ал кейбіреулері қант диабетіне шалдығып жатады. Үшіншілері қалай демалуды, ақыл-ой мен тұрмыстық мәселелерден алшақтауды білмейді, әрдайым тыныш, жүйке, ұйқысыздықтан зардап шегеді, бұл, сайып келгенде, ішкі ағзалардың ауруларына әкеледі. Кейбір адамдар темекі шегу мен алкогольге тәуелділікке бой алдырып, өмірлерін белсенді түрде қысқартады.

Денсаулық - бұл адамның жұмыс істеу қабілетін анықтайтын және жеке тұлғаның үйлесімді дамуын қамтамасыз ететін алғашқы және маңызды қажеттілік. Бұл әлемді білудің, адамның өзін-өзі жетілдіруі мен бақытының маңызды шарты. Белсенді ұзақ өмір-бұл адам факторының маңызды құрамдас бөлігі.

Салауатты өмір салты-бұл адамгершілік қасиеттеріне негізделген өмір салты. Ол ұтымды ұйымдастырылған, белсенділікке негізделген, салауатты өмір салты болып табылады. Қоршаған ортаның қолайсыз әсерінен қорғауға, қартайғанға дейін адамгершілік, психикалық және физикалық денсаулықты сақтауға мүмкіндік беруге тиіс [1].

Өз денсаулығын сақтау әркімнің тікелей міндеті, адамның оны басқаларға беруге құқығы жоқ. Шынында да, адам 20-30 жасқа дейін дұрыс емес өмір салтымен өзін апатты жағдайға алып келеді, содан кейін ғана медицина туралы еске алады. Медицина қаншалықты керемет болса

да, ол бізді барлық аурулардан құтқара алмайды. Адам өз денсаулығын жасаушы, ол үшін күресу керек. Ерте жастан бастап белсенді өмір салтын ұстану, шынығу, дене шынықтыру және спортпен шұғылданду, жеке гигиена ережелерін сақтау қажет - бір сөзбен айтқанда, денсаулықтың шынайы үйлесіміне қол жеткізу керек.

«Денсаулық» ұғымы және оның мазмұны мен өлшемдері.

Бұл тұжырымдаманың көптеген анықтамалары бар, олардың мағынасы авторлардың кәсіби көзқарасымен анықталады. Дүниежүзілік Денсаулық сақтау ұйымының 1948 жылы қабылданған анықтамасы бойынша: «Денсаулық - бұл ауру мен физикалық ақаулардың болмауы ғана емес, физикалық, рухани және әлеуметтік әл-ауқат жағдайы». Физиологиялық тұрғыдан келесі тұжырымдар шешуші болып табылады:

- адам денсаулығы-патологиялық өзгерістердің болмауы, қоршаған ортамен оңтайлы байланыс, барлық функциялардың үйлесімділігі аясында ағзаның табиғи жағдайы (Г.З. Демчинкова, Н.Л. Полонский);

- денсаулық дегеніміз-қоршаған ортаға сәйкес келетін және денені оңтайлы өмірлік белсенділікпен, сондай-ақ толыққанды өмірлік белсенділікпен қамтамасыз ететін ағзаның құрылымдық және функционалды мәліметтерінің үйлесімді жиынтығы;

- адамның жеке денсаулығы - бұл ағзадағы барлық зат алмасу процестерінің үйлесімді бірлігі, бұл дененің барлық жүйелері мен ішкі жүйелерінің оңтайлы жұмыс істеуіне жағдай жасайды (А.Д. Адо);

- денсаулық-бұл адамның белсенді өмірінің максималды ұзақтығымен (В.П. Казначеев) биологиялық, физиологиялық, психологиялық функцияларын, еңбекке қабілеттілігі мен әлеуметтік белсенділігін сақтау және дамыту процесі.

Жалпы, денсаулықтың үш түрі туралы айтуға болады: физикалық, психикалық және моральдық денсаулық (әлеуметтік).

Физикалық денсаулық - бұл оның барлық мүшелері мен жүйелерінің қалыпты жұмыс істеуіне байланысты дененің табиғи жағдайы. Егер барлық органдар мен жүйелер жақсы жұмыс істесе, онда бүкіл адам ағзасы (өзін-өзі реттейтін жүйе) дұрыс жұмыс істейді және дамиды.

Психикалық денсаулық мидың жағдайына байланысты, ол ойлау деңгейі мен сапасымен, зейін мен есте сақтау қабілетінің дамуымен, эмоционалды тұрақтылық дәрежесімен, ерік-жігер-

дің дамуымен сипатталады.

Моральдық денсаулық адамның әлеуметтік өмірінің негізі болып табылатын моральдық принциптермен анықталады, яғни белгілі бір адамзат қоғамындағы өмір. Адамның моральдық денсаулығының айрықша белгілері, ең алдымен, еңбекке саналы көзқарас, мәдени қазынаны игеру, қалыпты өмір салтына қайшы келетін мораль мен әдеттерден белсенді түрде бас тарту болып табылады.

Физикалық және психикалық сау адам моральдық нормаларды ескермейтін болса, моральдық «жаман» болуы мүмкін. Сондықтан әлеуметтік денсаулық адам денсаулығының ең жоғары өлшемі болып саналады. Дені сау және рухани дамыған адам бақытты-ол өзін жақсы сезінеді, жұмысынан қанағат алады, өзін-өзі жетілдіруге тырысады, осылайша рух пен ішкі сұлулықтың өшпейтін жастығына жетеді.

Адамның тұтастығы, ең алдымен, дененің психикалық және физикалық күштерінің өзара байланысы мен өзара әрекеттесуінде көрінеді. Дененің психофизикалық күштерінің үйлесімі денсаулықтың резервтерін арттырады, біздің өміріміздің әртүрлі салаларында шығармашылық көрініс үшін жағдай жасайды. Белсенді және дені сау адам ұзақ уақыт дене қалпын сақтайды, шығармашылық қызметін жалғастырады, «жанның жалқаулығына» жол бермейді. Академик Н.М. Амосов ағза қорының мөлшерін көрсету үшін жаңа медициналық «денсаулық мөлшері» терминін енгізуді ұсынды. Айтайық, тыныш жағдайда адам өкпесінен минутына 5-9 литр ауа өткізеді. Кейбір жоғары білімді спортшылар әр минут сайын 10-11 минут ішінде өз өкпелері арқылы 150 литр ауа өткізе алады, яғни нормадан 30 есе асып кетеді. Бұл дененің қоры. Енді жүректі алып және оның қуатын есептеп көрейік. Жүректің минуттық көлемі бар: бір минутта шығарылатын литрдегі қан мөлшері. Демалу кезінде ол минутына 4 литр, ал ең жігерлі физикалық жұмыста - 20 литр береді делік. Сондықтан резерв 5-ке тең (20:4) [2].

Сол сияқты бүйректің, бауырдың жасырын қорлары бар. Олар әртүрлі жүктеме сынақтарының көмегімен анықталады. Содан кейін, осы тұрғыдан алғанда, денсаулық - бұл организмдегі қорларының саны, бұл - олардың функциясының сапалық шегін сақтай отырып, органдардың максималды өнімділігі.

1. Биохимиялық қорлары (алмасу реакциясы).

2. Физиологиялық қорлар (жасушалар, органдар, жүйелер деңгейінде органдары).

3. Психикалық қорлар.

Мысалы, жүгіруші-спринтердің жасушалық деңгейіндегі физиологиялық қорларды алайық. 100 м жүгіруде керемет нәтиже - 10 секунд. Оны тек бірнеше адам көрсете алады. Бұл нәтижені айтарлықтай жақсартуға бола ма? Есептеулер мүмкін екенін көрсетеді, бірақ секундтың оннан

бір бөлігінен аспайды. Мұнда мүмкіндіктердің шегі нервтердің бойымен қозудың белгілі бір жылдамдығына және бұлшықеттің жиырылуы мен босаңсуына қажетті ең аз уақытқа негізделген.

Денсаулық неге байланысты? Адам денсаулығы - әлеуметтік, экологиялық және биологиялық факторлардың күрделі өзара әрекеттесуінің нәтижесі. Әр түрлі әсердің денсаулық жағдайына қосқан үлесі келесідей деп саналады:

- тұқым қуалаушылық - 20%;
- қоршаған орта - 20%;
- медициналық көмектің деңгейі - 10%;
- өмір салты - 50%.

Егжей-тегжейлі нұсқада бұл сандар, Ресей ғалымдарының пікірінше, келесідей көрінеді:

- адам факторы - 25% (физикалық денсаулық - 10%, психикалық денсаулық - 15%);
- экологиялық фактор - 25% (экзоэкология - 10%, эндоэкология - 15%);
- әлеуметтік-педагогикалық фактор - 40% (өмір салты: еңбек пен тұрмыстың материалдық жағдайлары - 15%, мінез-құлық, өмір сүру тәртібі, әдеттер - 25%);
- медициналық фактор - 10%.

Салауатты өмір салты мынадай негізгі элементтерді қамтиды: еңбек пен демалудың ұтымды режимі, зиянды әдеттерді жою, оңтайлы қозғалыс режимі, жеке гигиена, шынығу, тиімді тамақтану және т.б.

Еңбек және демалыс режимі. Еңбек пен демалыстың ұтымды режимі кез-келген адамның салауатты өмір салтының қажетті элементі болып табылады. Дұрыс және қатаң сақталған режиммен дененің жұмыс істеуінің нақты және қажетті ырғағы жасалады, бұл жұмыс пен демалу үшін оңтайлы жағдай жасайды және сол арқылы денсаулықты нығайтуға көмектеседі.

Үнемі есте сақтау керек: егер ақыл-ой процесінің басталуы сәтті болса, онда әдетте барлық кейінгі операциялар үздіксіз, үзіліссіз және қосымша импульстарды «қосу» қажеттілігінсіз жүреді. Табысқа жетудің кілті - уақытты жоспарлау. 10 минут бойы жұмыс күнін үнемі жоспарлап жүрген студент күн сайын 2 сағатты үнемдей алады, сонымен қатар маңызды мәселелерді дәлірек және жақсы шеше алады. Күн сайын бір сағат уақытты ұтып алу ережесін қабылдау керек. Осы сағат ішінде ешкім де, ештеңе де кедергі жасай алмайды.

Осылайша, студент уақытты алады - мүмкін адам үшін ең бастысы жеке уақыт шығар. Оны өз қалауыңыз бойынша әртүрлі тәсілдермен мысалы, қосымша демалуға, өзін-өзі тәрбиелеуге, хоббиге немесе кенеттен немесе төтенше жағдайларға жұмсауға болады.

Аудиториялық жұмыстың құрылысы айтарлықтай жеңілдетілді, өйткені ол қазірдің өзінде құрылған сабақ кестесімен реттеледі. Аудиторияға алдын-ала келу ережесін қабылдау керек,

өйткені қоңыраудан кейін аудиторияға кіретін студент жинақталмаған болса және мұғалімге құрметсіздік танытса ол онда жағымсыз әсер қалдырады.

Кешкі сабақтар үшін тыныш орынды таңдау керек – шулы бөлме (мысалы, кітапхана, аудитория, кеңсе және т.б.), сонда қатты әңгімелер мен басқа да алаңдаушылықтар болмайды.

Мұндай жағдайларды жатақхана бөлмесінде ұйымдастыру керек. Сабақ кезінде радио, магнитофон, теледидарды қосу ұсынылмайды. Үй тапсырмасын орындауды ең қиыннан бастаған дұрыс. Бұл ерік-жігерді жаттықтырады және күшейтеді. Таңертеңнен кешке, кешке таңертең, бүгіннен ертеңге және жалпы ұзақ қорапқа қиын істерді кейінге қалдыруға мүмкіндік бермейді.

Электр лампочкасының жарығы көзді соқыр етпеуі керек: кітап, дәптер бастың көлеңкесімен жабылмауы үшін ол жоғарыдан немесе сол жақтан түсуі керек. Жұмыс орнын дұрыс жарықтандыру визуалды орталықтардың шаршауын азайтады және жұмыста шоғырлануға ықпал етеді. Кітапты немесе дәптерді ең жақсы көру үшін (25 см) қашықтықта орналастыру керек, жатып оқудан аулақ болу керек.

Жүйелі, мүмкін және жақсы ұйымдастырылған психикалық жұмыс процесі жүйке жүйесіне, жүрек пен қан тамырларына, тірек-қимыл аппаратына - бүкіл адам ағзасына өте пайдалы әсер етеді.

Еңбек процесінде үнемі жаттығу біздің денемізді нығайтады. Өмір бойы көп және жақсы жұмыс істейтін адам ұзақ өмір сүреді. Керісінше, бекершілік бұлшықеттің шаршауына ерте солуы-

на, зат алмасу процесінің бұзылуына, семіздікке және мерзімінен бұрын қартаюға әкеледі.

Студент еңбек пен демалысты дұрыс ауыстыруы керек. Университеттегі сабақтардан және түскі астан кейін демалуға 1,5-2 сағат жұмсау керек. Жұмыстан кейінгі демалыс толық демалу дегенді білдірмейді. Тек өте қатты шаршағанда ғана пассивті демалу туралы айтуға болады.

Демалу сипаты адамның жұмысының сипатына қарама-қайшы болғаны жөн (демалысты құрудың «қарама-қарсы» принципі). Кешкі жұмыс сағат 17-ден 23-ке дейін жүргізіледі. Жұмыс кезінде шоғырланған жұмыстың әр 50 минутында 10 минут демалу керек (жеңіл гимнастика жасау, бөлмені желдетіп, дәлізбен жүру, басқалардың жұмысына кедергі жасамау қажет) [3].

Шаршауға және монотонды жұмысқа жол бермеу керек. Мысалы, қатарынан 4 сағат кітап оқу мүмкін емес. Еңбектің 2-3 түрімен айналысқан дұрыс: оқу, есептеу немесе графикалық жұмыс, конспект. Физикалық және психикалық стресстің мұндай ауысуы денсаулыққа пайдалы. Бөлмеде көп уақыт өткізетін адам демалыс уақытының кем дегенде бір бөлігін таза ауада өткізуі керек.

Қала тұрғындарына үйден тыс жерде - қала мен қала сыртында серуендерде, саябақтарда, стадиондарда, экскурсияларда, бақша учаскелерінде жұмыс істеуге және т. б. демалуға кеңес беріледі. Сондықтан денсаулықты нығайтуға уақыт бөлу үшін біз өмірлік міндеттеріміз бен мақсаттарымыз туралы ойлана отырып, салауатты өмір салтын қатаң ұстануымыз қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қыдырмолдина А.Ш., Алматы «Дәуір», 2014, б. 95, Дене тәрбиесі мен спорт түрлерінің физиологиялық негіздері.
2. Орлов Р.С., Ноздрачев А.Д., ГЭОТАР-Медиа, 2011, б. 48, Физиология.
3. Сабиров Р.Ш., Жансерікова Д.А., Смағұлова С.А., Қарағанды – 2012 ж., б. 66, Дене мәдениеті және спорт психологиясы. Оқу құралы, ЖК «Ақнұр» баспаханасы.
4. Шишкина Т.Г., Тарасов В.А., Панина О.В., Саратов - 2015, б. 125, Здоровьесберегающие технологии умственного труда, спорта и быта студентов современного ВУЗа.
5. Валеев Н.М., Гарасеева Т.С., Попов С.Н., Akademia - 2014, б. 78, Лечебная физическая культура.
6. Чусибекова А.Б., Қайнарбаева М.С., Қожахметова А.Н., Алматы - 2015, б. 7, Тағам гигиенасы. Оқу құралы.
7. Лесбекова Р.Б., Есжан Б.Ф., Кисебаев Ж.С., Алматы - 2017, б. 36, Дене тәрбиесі және спорттық гигиена.
8. Морозов О.С., Фадеев В.Ю., Калининград - 2004, б. 96, Психолого-педагогические и методические основы физических упражнений оздоровительной направленности.
9. Менхин Ю.В., Менхин А.В., Феникс - 2002, б. 82, Оздоровительная гимнастика: теория и методика Ростов Н/Д.

Сведения об авторах:

Сейдахметов Ермек Ергешович – профессор, кафедра «Физического воспитания», Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан, E-mail Erme8.07.72@mail.ru

СУГУРАЛИЕВА А.М.¹, ШАЛАБАЕВА Ж.С.²¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: ¹aruka2004.75@mail.ru, ²janar_30101979@mail.ru)

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация: Аталған мақалада қазіргі уақытта мұғалімнің білім сапасы туралы кәсіби құзыреттілік деңгейі бойынша бағаланады. Маманның құзыреттілігі әлеуметтік тәжірибенің, білім беру қызметінің саласының, қосымша білім беру жүйесінің, инновациялық мектептердің, авторлық педагогикалық бағдарламалардың, жобалардың, технологиялардың пайда болуы мен үнемі кеңеюі, сондай-ақ маманға қойылатын социум сұраныстарының өсіп келе жатқан деңгейіне байланысты үлкен өзектілікке ие болады. Құзыретті мінез-құлықтың ұсынылған белгілерін талданады. Жалпы құзыреттілік туралы айтып отырмыз деп қорытынды жасауға болады. Осының негізінде біз мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі мен құзыреттілігі ұғымдарына шыға аламыз. Оқыту үдерісінде қалыптасқан көзқарастар мұғалімнің сыныптағы барлық іс-әрекеттеріне әсер етеді. Сабақта мұғалім емес, оқушының басты рольде болуы, оған мұғалім нақты білімді емес, білім алуға бағыт беруші, нұсқаушы ретінде болатындығы үлкен маңызы зор.

Кілт сөздер: құзыреттілік, болашақ, ізденіс, кәсіби, маман, мәдинет, ізгілік, шығармашылық.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация: В данной статье в настоящее время проводится оценка качества знаний учителя по уровню профессиональной компетентности. Компетентность специалиста приобретает большую актуальность в связи с появлением и постоянным расширением социального опыта, сферы образовательной деятельности, системы дополнительного образования, инновационных школ, авторских педагогических программ, проектов, технологий, а также растущим уровнем запросов социума к специалисту. Анализируются предложенные признаки грамотного поведения. Можно сделать вывод, что речь идет об общей компетентности. На основе этого мы можем выйти на понятия профессиональной компетентности и компетентности учителя. Взгляды, сформированные в процессе обучения, влияют на все действия учителя в классе. Большое значение имеет не учитель на уроке, а тот факт, что ученик играет главную роль, для которого учитель выступает не как фактический педагог, а как ориентир, инструктор в получении знаний.

Ключевые слова: компетентность, будущее, поиск, профессионал, специалист, культура, гуманность, творчество.

FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF THE FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHER

Abstract: This article currently evaluates the quality of the teacher's knowledge by the level of professional competence. The competence of a specialist is becoming more relevant due to the emergence and constant expansion of social experience, the scope of educational activities, the system of additional education, innovative schools, author's pedagogical programs, projects, technologies, as well as the growing level of social demands for a specialist. The proposed signs of competent behavior are analyzed. We can conclude that we are talking about general competence. Based on this, we can reach the concepts of professional competence and teacher competence. The views formed during the learning process influence all the actions of the teacher in the classroom. Of great importance is not the teacher in the classroom, but the fact that the student plays a major role, for which the teacher does not act as an actual teacher, but as a guide, an instructor in obtaining knowledge.

Key words: competence, future, search, professional, specialist, culture, humanity, creativity.

Кіріспе

Қазіргі уақытта мұғалімдердің білім сапасы кәсіби құзыреттілік деңгейі бойынша бағаланды. Маманның құзыреттілігі әлеуметтік тәжіри-

бенің, білім беру қызметтерінің саласының, қосымша білім беру жүйесінің күрделенуіне және үнемі кеңеюіне, инновациялық мектептердің пайда болуына, авторлық педагогикалық бағ-

дарламалар, жобалар, технологиялар деңгейінің жоғарылауына, сондай-ақ қоғамның маманға деген сұраныстарына байланысты өзекті бола түсуде.

«2010 жылға дейінгі кезеңге арналған ресейлік білім беруді модернизациялау тұжырымдамасында» Қазіргі кезеңдегі жалпы білім беру мақсаттары анықталған. Бұл құжат білім беруді әмбебап білім, білік және дағдылардың тұтас жүйесін қалыптастыруға, сондай-ақ білім алушылардың өзіндік қызметі мен жеке жауапкершілігіне, яғни қазіргі заманғы білім беру сапасын айқындайтын негізгі құзыреттіліктерге ие болуға бағдарлау қажеттілігін көрсетеді. Осылайша, мемлекеттік идеяны тек құзыретті мұғалім жүзеге асыра алады. Құзыреттіліктің не екенін талдап, оны қалыптастыру жолдарын анықтау қажет. Педагогикалық білімді дамытудың әртүрлі кезеңдерінде ғалымдар мұғалімнің жеке басы, оның кәсіби маңызды қасиеттері, әртүрлі қабілеттері мен дағдылары туралы ойланып, өзі жүзеге асыратын қызмет түрлерінің мәнін анықтады. Алайда, олар ХХ ғасырдың 90-жылдарында ғана педагогикалық проблема ретінде Кәсіби құзыреттілік туралы айта бастады.

Негізгі бөлім

Мұғалім мамандығының логикасы мен құрылымы бұрынғыша ойлаудың индустриялық-ағарту парадигмасы шеңберінде қалып отыр. Шетелде білім берудегі құзыреттілікті қалыптастыруға көп көңіл бөлінеді.

Ағылшын әлеуметтанушысы Дж. Равена. Өзінің әйгілі «Қазіргі қоғамдағы құзыреттілік» атты еңбегінде [Равень, Д. Компетентность в современном обществе [Текст] / Д. Равен. – М.: Когито-центр, 2002. - 396 с.] автор құзыреттіліктің егжей-тегжейлі сипаттамасын береді. Ғалым құзыреттіліктің табиғатын логикалық тұрғыдан құрылған негізде көрсетеді. Бастаманың ішкі мотивация сияқты сапасы бар. Демек, Джон Равен, адамның бастаманы қабылдауға дайындығы мен қабілетін дамыту үшін, оны өз қалауы бойынша көрсетуге бейімділігін дамыту қажет. Кез-келген әрекет мотивацияланған, мотивация құндылықтарға негізделген және құзыреттілік іс-әрекетте, мінез-құлық арқылы көрінеді. Джон Равен құндылықтарды анықтауға және тіпті қалыптастыруға жағдай жасау үшін шаралар жүйесін ұсынады. Сондай-ақ, ғалым құзыреттілік моделін жасайды, онда екі шкаланы анықтайды: тиімді мінез-құлық компоненттері және мінез-құлықтың маңызды аспектілері, осылайша құзыреттілікті өлшеу критерийлерін анықтайды. Компенсацияны қалыптастыру үшін қоршаған орта үлкен рөл атқарады, дейді ғалым. Қоршаған орта адамның өз құндылықтарын көрсетуге мүмкіндігі бар, белгілі бір мінез-құлық әдістеріне, қателіктерге, қолдауға және т.б. құқығы бар дамыған болуы керек. Білім беру, өзін-өзі тәрбиелеу және дамыту ортасы-

ның өзара әрекеттесуі нәтижесінде адам Құзыретті ретінде сипатталатын қабілеттерін қалыптастырады. Қазіргі қоғамдағы құзыреттілік мәселесін қарастыра отырып, ғалым құзыреттілік пен мінез-құлықтың, құзыреттілік пен қабілеттердің, құзыреттілік пен даму ортасының, құзыреттілік пен құндылықтардың өзара байланысына назар аударады.

Құзыретті мінез-құлықтың ұсынылған белгілерін талдай отырып, біз мұнда жалпы құзыреттілік туралы айтып отырмыз деп қорытынды жасауға болады. Осының негізінде біз мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі мен құзыреттілігі ұғымдарына шыға аламыз. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі Д. Равен сонымен қатар жеткілікті назар аударады, бірақ оны осылай атамай-ақ, тек құзыретті мұғалім иеленуі керек қасиеттерді тізімдейді. Оларға мыналар жатады: жауаптылық, оқуға мән беру және мақсаттылық. Ол студенттердің құзыреттілігін қалыптастыруға кедергі келтіретін себептерді ашады, құзыреттілікті қалыптастыру жолдарын ұсынады, бірақ олар нақты ерекшеленбейді. Д. Равен тең құзыреттілік пен қабілеттерді анықтайды, оларды жеткілікті мөлшерде бөледі:

- құндылықтарды нақты түсіну;
- өз қызметін бақылау;
- эмоцияны іс-әрекетке тарту;
- өз бетінше оқуға дайындығы мен қабілеті;
- сенімділік;
- бейімділігі;
- ойлануға бейімділік;
- мәселелерге назар аудару;
- ойлау дербестігі және ойлау ерекшелігі;
- жеке дидактикалық;
- күрделі мәселелерді шешуге дайындық;
- даулы және алаңдаушылық тудыратын нәрсемен жұмыс істеуге дайын болу;
- субъективті бағалауға сенуге және қалыпты тәуекелге баруға дайын болу;
- мақсатқа жету үшін жаңа идеялар мен инновацияларды қолдануға дайын болу;
- табандылық;
- сенім;
- жүріс-тұрыстың қалаулы тәсілдерінің көрсеткіштері ретінде ережелерге қатынасы;
- шешім қабылдау қабілеті;
- жеке жауапкершілік;
- мақсатқа жету үшін бірлесіп жұмыс істеу қабілеті;
- қойылған мақсатқа жету үшін басқа адамдарды бірлесіп жұмыс істеуге ынталандыру қабілеті;
- басқа адамдарды тыңдау мүмкіндігі;
- қақтығыстарды шешу және келіспеушіліктерді жеңілдету мүмкіндігі;
- басқалардың өмірінің әртүрлі стильдеріне төзімділік және т.б.

Д. Равеннің бұл мәселені шешу үшін адам дәстүрлі білім беру бағдарламаларының көпшілігі ұсынатын жалпы білімнен түбегейлі ерекше-

ленетін өзінің білім жүйесін құруы керек деген тұжырымы қызықты. Бұл оны Құзыретті деп сипаттайды. Автор дамытқан құзыреттілік моделінің ерекшелігі мен өзіндік ерекшелігі адамның құндылық-мотивациялық жағының шешуші мәнін мойындаумен байланысты. Тұжырымдамада Дж. Равен құзыреттілігі субъект үшін жеке маңызды іс-әрекетте көрінетін білім, Дағдылар мен қабілеттердің жиынтығы ретінде қарастырылады. Құзыреттілікті анықтауда субъект үшін қызметтің мәні маңызды рөл атқарады деп болжанады. Ғалым Әлеуметтік және психологиялық білімге негізделген құзыреттілікті қарастыра отырып, жалпылама ұсыныстар берсе де, құзыреттілікті қалыптастырудың нақты тәсілдерін ұсынбайды. Оның «қазіргі қоғамдағы құзыреттілік» атты еңбегінде Біз әлі де қайта оралатын көптеген қызықты идеялар бар. Білім берудің мақсаттары мен мазмұнын анықтаудағы құзыреттілік тәсіл білім беру тәжірибесінде жаңа емес және орыс білім беру жүйесіне жат емес. Құзыреттілік тәсіл-бұл жалпы принциптердің жиынтығы, білім беру мақсаттарын анықтау, білім беру мазмұнын таңдау, білім беру процесін ұйымдастыру және білім беру нәтижелерін бағалау. Құзыреттілік тәсілі тұрғысынан білім деңгейі қолда бар білім негізінде әртүрлі күрделілік мәселелерін шешу қабілетін анықтайды. Құзыреттілік тәсіл білімнің мәнін жоққа шығармайды, бірақ ол алған білімді пайдалану қабілетіне баса назар аударады. Бұл тәсілде білім беру мақсаттары студенттердің жаңа мүмкіндіктерін, олардың жеке әлеуетінің өсуін көрсететін терминдермен сипатталады, дейді О.Е. Лебедева [Лебедева О.Е. Компетентностный подход в образовании / О.Е. Лебедева // Школьные технологии. - 2004. -№5. -С. 3-12].

Қазіргі уақытта педагогика ғылымында құзыреттілікті қалыптастыру мәселесіне жеткілікті көңіл бөлінуде. А.В. Хуторскийдің көзқарасын қарастырыңыз [Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования личности [Текст] / А.В. Хуторской // Народное образование. -2003. -№2. -С. 58-64]. Ол құзыреттілік тәсілді жеке тұлғаға бағытталған білім беру парадигмасын іске асырудың бір тәсілі деп санайды және «құзыреттілік», «негізгі құзыреттілік» және «құзыреттілік» ұғымдарын егжей-тегжейлі ашады.

А.В. Хуторской білім берудің әртүрлі аспектілеріне қатысты құзыреттілік функцияларын анықтайды:

Білім алушының жеке басына қатысты:

- өзі зерттейтін шындық салаларының объектілері бағытында оқушының жеке мағынасын көрсетеді және дамытады;
- білім алушының білім беру қызметінің компонентін, оның «қабілеті» мен практикалық дайындық деңгейін сипаттайды ; ;
- пәндік қызметтің минималды тәжірибесін орнатыңыз;

- күнделікті өмірде болмыстық, өндірістік және әлеуметтік мәселелерді шешу мүмкіндіктерін дамытады;

- көп өлшемді, яғни білім алушының дамып келе жатқан жеке қасиеттерінің барлық негізгі топтарын қамтиды;

- білім алушының дайындық сапасының интергалдық сипаттамаларын білдіреді;

- жиынтықта функционалдық сауаттылықты анықтайды және көрсетеді.

Қызмет тәсілдеріне қатысты:

- нақты мәселелерді шешу үшін теориялық білімді қолдануға мүмкіндік береді;

- оларды игерудің табыстылығын тексеру үшін нақты өлшеуіштерді жасауға мүмкіндік береді;

- белгілі бір іс-қимыл кешенін орындау барысында тексеріледі [Хиторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты [Электронная версия] // Интернет – журнал “Эйдос”. - 2002. - 23 апреля.].

А.В. Хуторской білім беру құзыреттілігін анықтайды. Білім беру құзыреттілігі бойынша ғалым нақты қызметке қатысты жеке маңызды өнімді қызметті жүзеге асыру үшін қажетті өзара байланысты семантикалық бағыттардың, білімнің, дағдылардың, Дағдылар мен іс-әрекет әдістерінің жиынтығын түсінеді. Ол «құзыреттілік» және «білім беру құзыреті» ұғымдарын ажырату керек деп санайды. «Оқушыға арналған құзыреттілік - бұл оның болашағының бейнесі, оны игеруге арналған нұсқаулық». [Хуторской А.В. Деятельност как содержание образования [Текст] / А.В. Хуторской // Народное образования. -2003. -№8. -С. 107-117.].

Әрі қарай ғалым негізгі білім беру құзыреттіліктерін анықтайды:

- құндылық-мағыналық;
- общекультурная;
- оқу-танымдық;
- ақпараттық;
- коммуникативтік;
- әлеуметтік-еңбек;
- жеке өзін-өзі жетілдіру.

Аталған ғалымның құзыреттілігін қалыптастыру идеялары кәсіби емес, жалпы білім беруге арналғанына қарамастан, олар қызықты және мазмұнды.

Бізді болашақ мұғалімнің құзыреттілігі қызықтыратындықтан, бұл мәселені оқушылардың құзыреттілігін қалыптастыру процесінен бөлек қарастыруға болмайды. Болашақ мұғалім бұл идеяны жүзеге асыруға шақырылады.

И.А. Зимняя [Зимняя И.А. Педагогическая психология [Текст]: учебник для вузов. Изд. Второе, доп., испр., и переработанное / И.А. Зимняя.-М.: Логос, 2004. - 384 с.] құзыреттерді келесідей жіктеді:

- 1 / жеке тұлғаның құзыреті:
- Денсаулық сақтау құзыреті;
- құндылық-мағыналық;

- білім интеграциясы;
- азаматтық;
- өзін-өзі жетілдіру;
- 2 / қоғаммен әлеуметтік өзара іс-қимылдың, қарым-қатынастың құзыреті;
- 3 / қызметтің құзыреті:
  - танымдық;
  - қызмет (Ойын, оқу, жұмыс);
  - Ақпараттық технологиялар.

Тек бірнеше дереккөздерді талдау кезінде «құзыреттілік» және «құзыреттілік» категорияларының авторларының түсінуіндегі айырмашылық проблема анықталды. «Құзыреттілік» санатын түсінуіндегі қиындық - бұл басқа ұғымдарға ұқсас: құзыреттілік, дайындық, біліктілік, кәсібилік.

Біз анықтамалық әдебиеттерді қолданамыз және осы түсініктердің бірнеше түсіндірмелерін қарастырамыз.

«Құзыреттілік» ұғымына тоқталайық. Үлкен энциклопедиялық сөздікте А.М. Прохоров өңдеген [Большой энциклопедический словарь [Текст] : В 2-х т. - М.: Советская энциклопедия, 1991. - Т. 1: 788 с., Т. 2: 768 с.] құзыреттілік белгілі бір саладағы білім, тәжірибе ретінде анықталады. Латын тілінен аударғанда - құзыреттілік салқын, қол жетімді, сәйкес, қолайлы.

Құзыреттіліктің жалпы анықтамасы энциклопедиялық сөздікте келтірілген. Бұл белгілі бір органға немесе адамға заңмен, Жарғымен немесе басқа актімен берілген өкілеттіктер шеңбері, сондай-ақ белгілі бір саладағы білім мен тәжірибе.

С.Е. Шишов пен И.Г. Агапова [Шишов С.Е., Агапов И.Г., компетентностный подход к образованию как необходимость [Текст] / С.Е. Шишов, И.Г. Агапов // Мир образования – образование в мире. - 2001. - №4. – С. 8-19.] «білімге құзыреттілікке көзқарас қажеттілік ретінде» мақаласында құзыреттілік дегеніміз адамның білім мен тәжірибеге негізделген іс-әрекетке деген жалпы қабілеті мен дайындығы деп түсініледі. Білім мен тәжірибе оқытудың арқасында алынған, жеке тұлғаның оқу-танымдық процеске өз бетінше қатысуына бағытталған, сонымен қатар оны еңбек қызметіне енгізуге бағытталған. Табиғат құзыреті двояко негізделген. Бір жағынан – әлеуметтік жағдай. Бұл тұрғыда құзыреттілік жеке тұлғаның қоғамға кірігуінің шарты болып табылады. Екінші жағынан, жеке-шартты, жеке-маңызды, өйткені бұл жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруының жолы. Осылайша, құзыреттіліктер қоғамның қажеттіліктерін де, жеке көзқарастарды да қанағаттандырады, дейді И.Г. Агапов және С.Е. Шишов.

А.В. Хуторскийдің анықтамасы бойынша [Хуторской, А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования личности [Текст] / А.В. Хуторской // Народное образование. -2003. - №2. – С.

58-64.] құзыреттілік дегеніміз-объектілер мен процестердің белгілі бір шеңберіне қатысты анықталған және оларға сапалы және нәтижелі әрекет ету үшін қажет өзара байланысты жеке қасиеттердің жиынтығы (білім, дағдылар, дағдылар, қызмет әдістері). Құзыреттілік білімнің жеке және әлеуметтік мағынасын біріктіреді. Құзыреттілік, адамның оған және қызмет тақырыбына жеке көзқарасын қоса алғанда, тиісті құзыретке ие болуы.

1999 жылдың қазан айында Еуропалық оқыту қоры мен кәсіптік білім берудің ұлттық обсерваториясының бастамасымен «Ресей Федерациясында бастауыш және орта кәсіптік білім беру стандарттарын әзірлеу және енгізу» тақырыбында халықаралық семинар өткізілді [Лебедева О.Е. Компетентностный подход в образовании / О.Е. Лебедева // Школьные технологии. - 2004. - №5. – С. 3-12].

Қорытынды

Қорыты айтқанда, Адамзат дамуының жаңа кезеңінде жаңа білім беру жүйесі, жаңа оқыту жүйесі, жаңа білім беру философиясы және жаңа білім үлгісі сай келуі тиіс, қоғамның жаңартуына байланысты, жаңа формацияны, жаңа мұғалімі педагог-зерттеуші ретінде құрастырырып жатырмыз [Таубаева Шәркүл, Мақсұтова Ирина Дидактикадығы инновация, оқу құралы 2020 ж. 243 б.]. Еуропада «құзыреттілік» «біліктілікпен» бірдей екендігі белгілі болды. Біліктілік - белгілі бір қызмет саласында еңбек операцияларын орындау ауқымы. Құзыреттілік батыста адамның стандарт аясында қалай әрекет ететіндігі туралы түсіндіріледі. Ресей түсінудегі осы екі ұғымдар ерекшеленеді. Құзыреттілік жауапкершілік ұғымымен байланысты, яғни құзыреттілік - бұл жаңа біліктілік сапасы. Кәсіби білім берудің барлық еуропалық жүйелерінде құзыреттілік, стандарттар, бағалау, оқыту және біліктілік сияқты негізгі ұғымдар жетекші рөл атқарады. Осы терминдер аясында кәсіби білім беру және оқыту жүйесінің моделін ұсынуға болады, оның орталығында құзыреттілік бар. Құзыреттілік-жұмыспен қамту саласының қажеттіліктерін көрсететін әлеуметтік құрылым. Британдық дәстүр бойынша құзыреттілік моделі адамның қол жеткізгісі келетін түпкі нәтижелері болып табылатын стандарттарды әзірлеу үшін қолданылады, бұл кәсіби профиль және кәсіби сипаттама.

Осылайша, ғалымдардың идеяларын талдағаннан кейін олар «құзыреттілік» және «құзыреттілік» ұғымдарын бөлді: құзыреттілік – бұл болашақ мұғалімнің кәсіби қызметті жүзеге асыруға дайындығын тудыратын білім, білік, дағды, іс-әрекет тәсілдерінің жиынтығы. Құзыреттілік-бұл жалпы немесе белгілі бір қызмет саласында маманның кәсібилік жүйесін құрайтын қалыптасқан құзыреттердің жиынтығы. «Кәсіби құзыреттілік» ұғымының мазмұнын анықтады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Равень Д. Компетентность в современном обществе [Текст] / Д. Равен. – М.: Когито-центр, 2002. – 396 с.
2. Лебедева О.Е. Компетентностный подход в образовании / О.Е. Лебедева // Школьные технологии. – 2004. – №5. – С. 3-12
3. Хиторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты [Электронная версия] // Интернет – журнал “Эйдос”. – 2002. – 23 апреля.
4. Хиторской А.В. Деятельность как содержание образования [Текст] / А.В. Хиторской // Народное образование. – 2003. – №8. – С. 107-117.
5. Хиторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования личности [Текст] / А.В. Хиторской // Народное образование. – 2003. – №2. – С. 58-64.
6. Шишов С.Е., Агапов И.Г. компетентностный подход к образованию как необходимость [Текст] / С.Е. Шишов, И.Г. Агапов // Мир образования – образование в мире. – 2001. – №4. – С. 8-19.
7. Большой энциклопедический словарь [Текст] : В 2-х т.-М.: Советская энциклопедия, 1991. – Т. 1: 788 с., Т. 2: 768 с.
8. Зимняя И.А. Педагогическая психология [Текст]: учебник для вузов. Изд. Второе доп., испр., и переработанное / И.А. Зимняя. – М.: Логос, 2004. – 384 с.
9. Таубаева Шәркүл, Мақсұтова Ирина Дидактикадығы инновация, оқу құралы Алматы, 2020 ж. 243 б.

REFERENCES:

1. Raven, D. Kompetentnost v sovremennom obestve [Tekst] / D.Raven. – M.: Kogito-sentr, 2002. – 396 s.
2. Lebedeva, O.E. Kompetentnostnyi podhod v obrazovanii / O.E.Lebedeva // Şkolnye tehnologii. – 2004. – №5. – S. 3-12
3. Hitorskoj, A.V. Klchevye kompetensii i obrazovatelnye standarty [Elektronная versia] // İnternet – jurnal “Eidos” . – 2002. – 23 aprelya.
4. Hutorskoj, A.V. Deyatelnost kak sodержanie obrazovaniya [Tekst] / A.V. Hutorskoj // Narodnoe obrazovanіya. – 2003. – №8. – S. 107-117.
5. Hutorskoj, A.V. Klchevye kompetensii kak komponent lichnostno-orientirovannoi paradigmy obrazovaniya lichnosti [Tekst] / A.V. Hutorskoj // Narodnoe obrazovanie. – 2003. – №2. – S. 58-64.
6. Şišov.S.E., Agapov İ.G. kompetentnostnyi podhod k obrazovani kak neobhodimost [Tekst] / S.E.Şišov, İ.G.Agapov // Mir obrazovaniya –obrazovanie v mire. – 2001. – №4. – S. 8-19.
7. Bolşoi ensiklopedicheskii slovar [Tekst] : V 2-h t.-M.: Sovetskaya ensiklopedia, 1991.–T.1: 788 s., T.2:768 s.
8. Zimnıya, İ.A. Pedagogicheskaya psihologiya [Tekst]: uchebnik dlya vuzov. İzd. Vtoroe, dop., ispr., i pererabotannoe / İ.A.Zimnıya.–M.: Logos, 2004.–384 s.
9. Taubaeva Şärköl, Maqsūtova İrina Didaktikadyğy innovasiya, oqu qūraly Almaty, 2020 j. 243b.

Сведения об авторах:

Сугуралиева Алия Муханбеджановна – аға оқытушы Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Педагогика факультеті, психология және бастауыш оқыту кафедрасы 87016116082, aruka2004.75@mail.ru.

Шалабаева Жанар Сүйіндіқызы - аға оқытушы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Гуманитарлық ғылымдар факультеті, Білім технологиялар кафедрасы, Түркістан қаласы, Б. Саттарханов 29, 87053554881, janar_30101979@mail.ru

КОММУНИКАТИВТІК ЛИДЕРЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: Мақалада жоғары оқу орындарындағы студенттердің коммуникативтік лидерлік қасиеттерін қалыптастыру және дамыту ерекшеліктерінің педагогикалық модельдеуі қарастырылады. Сонымен қатар педагогикалық процесс, өзара байланысқан әдістер мен процедуралардың жиынтығы негізінде, оны арнайы ұйымдасқан құрылым ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін құрушы факторларыда қарастырылған.

Түйіндемелік сөздер: коммуникация, коммуникативтік, лидер, модель, студент, тұлға.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОГО ЛИДЕРСТВА

Аннотация: В статье рассматривается педагогическое моделирование особенностей формирования и развития коммуникативных лидерских качеств студентов высшей школы. Кроме того, педагогический процесс, основанный на наборе взаимосвязанных методов и процедур, показан как составляющий фактор, определяющий его как специально организованную структуру.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативный, лидер, модель, студент, личность.

PEDAGOGICAL FEATURES OF COMMUNICATIVE LEADERSHIP FORMATION

Abstract: The article discusses pedagogical modeling of the peculiarities of the formation and development of communicative leadership qualities of higher school students. In addition, the pedagogical process, based on a set of interrelated methods and procedures, is shown as a constituent factor that defines it as a specially organized structure.

Key words: communication, communicative, leader, model, student, personality.

Кіріспе.

Жаратылыстану мамандықтары студенттерінің коммуникативтік лидерлігін қалыптастыру мақсатында коммуникативті лидер қалыптастыру идеясы өзара әрекеттесу және тану әдісі ретінде түп-тамырымен философиялық және педагогикалық ойлау тарихына кетеді: 1) коммуникация идеясын Сократ, М.Бубер, Х.Гадамер, А.Камю, Ж.-П.Сартр, М.Хайдеггер дамытты; 2) коммуникативтік стратегияның гуманистік бағыттылығын Платон, Я.А.Коменский, И.Г.Песталоцци Ж.-Ж. Руссо, В.А.Дистервег, К.Д.Ушинский көрсетті; 3) коммуникация мәдениеті туралы біртұтас оқыту С.С.Аверинцевтың, Г.С.Батищевтің, М.М.Бахтиннің, В.Ф.Берковтың, В.С.Библердің, П.С.Гуревичтің, Д.С.Лихачевтің, Ю.М.Лотманның және т.б. еңбектерінде ұсынылған; 4) білім берудегі коммуникация модельдерін өзгені түсіну қабілеті ретінде зерттеумен В.В. Горшкова, В.А.Петрова, Т.Ф. Плеханова, А.В.Мурга және т.б. айналысты; 5) коммуникацияның педагогикалық аспектісі оқытушылар мен студенттердің бірлескен шығармашылық нысаны ретінде Л.Л. Балакина, С.В. Белова, Г.М. Бирюкова, М.С.Каган, А.Д.Король, С.В.Нилова және т.б. қарастырды.

Л.С. Выготскийдің, М.М. Бахтинның, В.В. Виноградовтың, Л.В. Щербтың, Л.П. Якубинскийдің жұмыстарынан бастап коммуникация идеялары отандық және шетелдік авторлардың педагогикалық, философиялық, мәдениеттану, психологиялық зерттеулерінде ерекше өзектілікке ие болды, мұнда олар субъектіліктің дамуында және жеке «дауыс», «ұстаным», өз «Менін» ашуда, «Өзгеге» бірге қатысушылықты ұғынуда коммуникацияның маңызды рөлінің тезисін растады, бұл коммуникацияны онтологиялық таңбаланған ретінде – әлеуметтік, коммуникативтік аспектілерді белгілей отырып, тіл нысаны ретінде қарастыруға негіздеме берді, себебі оларға шартты түрде «өзара» және «екі» деп белгіленетін екіжақты байланыстың мәні орналасқан [1].

Материалдар мен әдістер. Ағылшын тілі мен сөз мәдениетіне оқыту моделін құрудың, болашақ коммуникативті лидердің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың әдістемелік, лингвистикалық-дидактикалық, психологиялық-педагогикалық негіздері бұл жүйенің ерекшелігін кемінде үш аспектіде ашуды қажет етеді: «мәдениет өрісінде», «жеке тұлға өрісінде» және тілдесу болатын «тіл өрісінде» [2]. Ортақ мәндегі

мағынаны іздеу процесінде де, тепе-тең қатынастарды жасау «режимінде» де коммуникативті өзара әрекеттесуге негізделген ЖОО-да оқу көп қырлы және көп жоспарлы, сонымен қатар білім алушылардың болашақ кәсіби қызметіне тәжірибелік-бағдарланған бағыттылыққа ие. Оқытудың тиімді моделін құрудың мақсаты болжанған нәтижені саналы түрде таңдаумен негізделген — студенттің жеке тұлғалығының әлеуетті шығармашылық мүмкіндіктерін ашу және оның кәсіби коммуникативтік құзыреттілігі аясын кеңейту.

Ағылшын тілінде оқыту арқылы коммуникативтік лидерлікті қалыптастыруды — педагогикалық модель арқылы көрсету себебі ғылымилықтың, тұтастылықтың, түбегейліктің, биігудің, коммуникативтіліктің, субъектіліктің, дамытушы бағыттылықтың, экзистенциалдықтың қағидасын бұзбай, біздің ойымызша, оқыту процесін жаңғырту мәселелерін шешуге тиімді және әдістемелік орынды инновациялық тәсілдердің бірі болып табылады.

Сөз мәдениетінің қалыптасушылығының негізгі белгісі студенттің ауызша және жазбаша тілінің сапасы болып табылады, ал бұл сапа «өзге адамды сезіне» алатын жеке тұлғаның интеллектуалды-танымдық қабілеттіктері мен шығармашылық әлеуетінің жетілгендігінің деңгейіне байланысты.

Қазіргі зерттеушілер бүтіндіктің оның құрамдас бөліктеріне белсенді, түрлендіргіш ықпалын белгілейді, алайда педагогикада Г.П. Щедровицкийдің пікірінше, талдау және жинақтау процедуралары зерттелуші объектінің табиғатына әрдайым сәйкес келе бермейді, әсіресе әлеуметпен істес болған жағдайларда. Сонымен бірге, қазіргі кезде жүйелік әдіссіз жоғары кәсіби қызметтің бірде бір саласы өте алмайтынын білу маңызды, сондықтан жүйелік ойлау тану тәсілі ретінде заманауи білім берудің интеллектуалды маркері болды деп айтуға болады.

Айтылған тіл мен ойлаудың, тіл мен сананың, тіл мен әлеуметтің, тіл мен мәдениеттің өзара қарым-қатынасымен байланысты барлық мәселе-

лерді тек біріктірілген негізде ғана шешу мүмкін екендігін тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер. Педагогикалық процесс, өзара байланысқан әдістер мен процедуралардың жиынтығы негізінде, оны арнайы ұйымдасқан құрылым ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін келесі жүйе құрушы факторлармен айқындалады:

а) қызметтің мақсаты және салдары ретінде — жоспарланған, болжамды және соңғы нәтиже;

ә) *қызметтің субъектілері* нақты қарым-қатынас аясында өзара әрекеттесудің тең құқылы қатысушылары ретінде, өзі үшін емес, студенттің жеке тұлғалығына ықпал ету үшін оның интеллектуалды, жігерлі, моральды және басқа да қасиеттерін қалыптастыруды ынталандырып, өзекті ету негізінде ұйымдастырылады;

б) *оқу қызметінің құрамы*: әрбір сабақ жекеленген фактілердің, құбылыстардың процестердің қарапайым бірігуін емес, тақырыптық мазмұн деңгейінде мақсатты тағайындалуы мен болжамды нәтижелерін біріктіруін көрсететін жүйенің әлдебір бөлігі. Бөлек алынған сабақ, үш бірлікті білім беру (оқыту, тәрбие беру, дамыту) мақсатын жүзеге асыра оқытудың жалпы жүйесіне ендіріледі, әрбір студент үшін оқу сабағының құрамын жеке мәндіге «аудару» бойынша белгілі бір әдістемелік күштерді талап етеді;

в) *оқытушы мен студенттер қызметінің әдістері* коммуникативтік білім беру жүйесінің мәнімен анықталады: оқу сабағы оқытушының талабы негізінде студенттердің ішкі ұмтылысы бойынша құрылады [3]. Білімдер мен интеллектуалдық іскерліктердің қалыптасуы, күрделі мәселелер мен жағдайларды шешу студенттердің белсенді шығармашылық қызметінің негізінде жүзеге асырылады, мұнда жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі танытуға қабілеттілігі көрініс табады.

Кестеде ұсынылған салыстырмалы талдама жеке тұлғаның жүйелердің түрлі үлгілерінде дамыту мүмкіндіктерін сипаттауға мүмкіндік береді

Жеке тұлғаны жабық және ашық жүйеде дамыту

	Жабық жүйе	Ашық жүйе
Өзін-өзі бағалау	төмен	жоғары
Тілдесу	Жеке тұлғалық өсуге кедергі келтіретін, монолог басымдырақ	конструктивті, жеке тұлғалық өсуге көмек көрсетеді, коммуникативтік тәжірибе қалыптасады, субъектілік дамиды
Стильдер	Өктемшіл, айыптаушы, жағымпазданған, шеттетілген, саналатын	салмақты, ымыралы, төзімді, демократияшыл
Ережелер	талқылауға қатаң, өзгермес, ескірген тыйым салулар,	ашық, гуманистік, кез келген пайымдаудың толық еркіндігі, таңдау мүмкіндігі

Нәтиже	кездейсоқ, деструктивті, ретсіз, өзін-өзі бағалау тұрақты емес, «беделдінің» пікіріне бағынған	белсенді өмірлік ұстанымды қалыптастыру
--------	--	---

Талқылау. Сонымен, жүйелілік түсінігінің көрсетілген белгілері ағылшын тілі мен сөз мәдениетін оқытудың біріккен моделін құрудың әдіснамасын анықтау үшін, оның жағдайлары мен келешегін анықтау үшін негіздемелер беріледі. Оқыту моделі зерттеу пәнінің маңызды сипаттамаларының көрінуін — оқыту процесі мен таңдалған параметрлер бойынша ағылшын тілін және сөйлеу мәдениетін оқыту жүйесінің жаңа деңгейінде екендігін ұғына отырып, біз адами өмірдің негізін қалаушы қағидасы және мәдениет тіршілігінің әмбебап тәсілі ретінде коммуникативті лидер қалыптастыру идеясын құруды қарастыруды жөн көрдік.

Ғылымның гуманитарлық парадигмасында танудың жетекші қағидаты бола отырып:

1) *лингвистикалық-семиотикалық* (сөздік қатынастың екі нысанының айырмашылығы);

2) *дискурсивті-логикалық* (сана мен ойдың коммуникативтілігі, білімнің коммуникативтік табиғаты; коммуникация мәнді айқындауға, өндіруге арналған, логика негізінде шындықты бірігіп табу құралы ретінде); 3) *коммуникативтік* (коммуникация қабылдау, қайта өңдеу, өзара түсіністік негізінде мәнін жеткізу құралы ретінде);

4) *әлеуметтік-психологиялық* (коммуникация әлеуметтік байланыс нысаны ретінде, яғни тұлғааралық деңгейде өзара әрекеттесу);

5) *мәдениеттану* (коммуникативтілік мәдениеттер коммуникациясын болжайтын мәдениет сипаты ретінде);

6) *экзистенциалды* (коммуникация адамзат тіршілігінің қағидаты ретінде, жүйеде «адам-адам» қарым-қатынасы ретінде) деңгейлерде қарастырылады [4].

Қорытынды. Ойымызды түйіндей келе коммуникант ретінде әлеуметтік мәдени ортамен «жанасу» адамға тұлғалық маңызды болған жағдайда жеке тұлға өрісін ашады. Шынайы білім оқу ақпаратында әлемді қабылдау модельдерінің жеке жүйесінің байланысы мен қатынасына қосуға мүмкіндік беретін субъективті мәнің болуымен сипатталады. «Өзіндік» ғылыми жаңалық ашу мүмкіндігі коммуникацияда арнайы ұйымдастырылған, мақсатты бағытталған, дәлелді педагогикалық процесс ретінде туындайды, ол тілдесу мен танудың мәнін көрсете отырып, адамның санасы мен психикасын қалыптастыру бойынша іс-әрекеттер жүйесінен тұрады деп тұжырымдаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Платонов Ю.П. Путь к лидерству — СПб.: Речь, 2006. - 348 с.
2. Деркач А.А. Психология, педагогика и акмеология непрерывного образования: Учеб.пособие. — М.: Изд-во РАГС, 2006. — 387 с.
3. Диалог: лингвистические и методические аспекты/ Под ред. З.Н. Афинской. - М.: Изд-во МГУ, 2007. - 80 с.
4. Прыажников Н.С. Психология элитарности. — М.Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. -512 с.

REFERENCES

1. Platonov Yu.P. The path to leadership - St. Petersburg: Speech, 2006. - 348 p.
2. Derkach A.A. Psychology, pedagogy and acmeology of continuous education: Textbook. - M.: Pub. RAGS, 2006. - 387 p.
3. Dialogue: linguistic and methodological aspects / Ed. Z.N. Athens. - M.: Pub. MGU, 2007. - 80 c.
4. Pryazhnikoe NS Psychology of elitism. - M. Moscow Psychological and Social Institute; Voronezh: MODEK Publishing House, 2000. -512 p.

Авторлар туралы мәліметтер:

Султанмұрат Мөлдір Султанмұратқызы - Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, PhD доктор, шетел тілдері кафедрасының аға оқытушысы, Шымкент қаласы, Назарбаев даңғылы, 16/4, 87017708817, E-mail: moldir86.86@mail.ru

Дилдабекова Анар Кулбаевна – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, шетел тілдері кафедрасының меңгерушісі, Шымкент қаласы, Аманжолов көш., 90, 87079199636, E-mail: dil.nara@mail.ru

Султанова Галия Фанзирова – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, шетел тілдері кафедрасының аға оқытушысы, Шымкент қаласы, Пахтакор 1, Маусым көш., 883 уч., 87018153570, E-mail: sarim.miras2007@gmail.com

Сведения об авторах:

Султанмұрат Мөлдір Султанмұратқызы - Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, PhD доктор, старший преподаватель кафедры иностранных языков, г. Шымкент, проспект Назарбаева, 16/4, 87017708817, E-mail: moldir86.86@mail.ru

Дильдабекова Анар Кулбаевна - Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, заведующая кафедрой иностранных языков, г. Шымкент, ул. Аманжолова, 90, 87079199636, E-mail: dil.nara@mail.ru

Султанова Галия Фанзировна - Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, старший преподаватель кафедры иностранных языков, г. Шымкент, ул. Маусым, 1, участок 883, 87018153570, E-mail: sarim.miras2007@gmail.com

Information about the authors:

Sultanmurat Moldir Sultanmuratkyzy - South Kazakhstan State Pedagogical University, PhD, Foreign Languages Senior Lecturer, Shymkent, Nazarbayev Avenue, 16/4, 87017708817, E-mail: moldir86.86@mail.ru

Dildabekova Anar Kulbaevna - South Kazakhstan State Pedagogical University, Head of the Foreign Languages Department, Shymkent, Amanzholov str., 90, 87079199636, E-mail: dil.nara@mail.ru

Sultanova Galiya Fanzirovna - South Kazakhstan State Pedagogical University, Foreign Languages Senior Lecturer of the Department, Shymkent, Pakhtakor 1, Mausym str., 883, 87018153570, E-mail: sarim.miras2007@gmail.com

ҰЛТТЫҚ ТӘЛІМ–ТӘРБИЕ МАЗМҰНЫ АБАЙ МЕН М.ӘУЕЗОВТЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫНДА

Аңдатпа. Мақалада Абай Құнанбаев пен Мұхтар Әуезовтың шығармаларында көрініс тапқан білім мен тәрбие туралы көзқарастары талданады. Абайдың, М. Әуезовтің педагогикалық көзқарастарын оның шығармашылығының ұлттық бастауларын зерттемей, Абай, М. Әуезов қазақ халқының өмірінде, оның халық педагогикасында, халық даналығында болған барлық прогресшілдерді бойына сіңіргенін түсінбей түсіну мүмкін емес. Олар ақыл-ойды дамытатын, адамның адамдық қадір-қасиетін қалыптастыратын зайырлы білім мен тәрбие үшін болды. Ата-бабамыздың: «ұлың өссе, ұлы жақсымен ауылдас бол, қызың өссе, қызы жақсымен ауылдас бол», - деуінде үлкен мән-мағына бар. Қазіргі өтпелі кезеңде халқымыздың мұқтаждығы үшін ұлттық мәдениет пен рухани мұра қалыптастырған және ХХІ ғасырға қадам басқан қазақ халқының өркениет шыңына жететініне күмән жоқ. Ұлттық құндылықтар арқылы тәрбиелеу - бұл ғасырлар бойы жинақталған және іріктелген халықтың тәжірибесі мен ізгіліктерін жас ұрпаққа сіңіру. Бүгінде жаһандану жағдайында ұлттық мүдде, ұлттық тәрбие, ұлттық құндылықтар, ұлттық рухты сақтау - біздің алдымызда тұрған үлкен міндет. Сондықтан Абай мен М. Әуезовтің педагогикалық идеяларын одан әрі дамыту, ұлттық тәрбиенің теориялық және әдіснамалық мәселелерін терең зерделеу – бүкіл түркі әлемінің аса маңызды міндеті деп санаймыз. Біз бұл мәселенің шешімін Абай мен М. Әуезовтің педагогикалық идеяларында қарастырғымыз келеді.

Кілттік сөздер: Кішіпейілдік, сыпайлық, ата – ананы құрметтеу, үлкенді сыйлау, ұлттық, халықтық тәрбие

СОДЕРЖАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИДЕЯХ АБАЯ И М. АУЭЗОВА

Аннотация. В статье анализируются взгляды Абая Кунанбаева и Мухтара Аэзова на образование и воспитание, нашедшие своё отражение в их произведениях. Постижение педагогических взглядов Абая, М. Ауэзова невозможно без изучения национальных истоков его творчества, без понимания того, что Абай, М. Ауэзов впитали в себя все прогрессивное, что было в жизни самого казахского народа, в его народной педагогике, народной мудрости. Они были за светское образование и воспитание, развивающие ум, формирующие в человеке человеческое достоинство. В современный переходный период нет сомнений в том, что казахский народ, создавший национальную культуру и духовное наследие на нужды нашего народа и шагнувший к ХХІ веку, достигнет пика цивилизации. Воспитание через национальные ценности - это впитывание в молодое поколение накопленного и отобранного на протяжении веков опыта и добродетелей народа. Сегодня в условиях глобализации национальные интересы, национальное воспитание, национальные ценности, сохранение национального духа - это большая задача, которая стоит перед нами. Поэтому мы считаем, что дальнейшее развитие педагогических идей Абая и М. Ауэзова, углубленное изучение теоретических и методологических проблем национального воспитания – это важнейшая задача всего тюркского мира. Мы хотели бы рассмотреть решение этой проблемы в педагогических идеях Абая и М. Ауэзова.

Ключевые слова: смирение, вежливость, уважение к родителям, уважение к старшим, национальное, народное воспитание

THE CONTENT OF NATIONAL EDUCATION IN THE PEDAGOGICAL IDEAS OF ABAY AND M. AUEZOV

Abstract. The article analyzes the views of Abay Kunanbayev and Mukhtar Aezov on education and upbringing, which are reflected in their works. Understanding the pedagogical views of Abay, M. Auezov is impossible without studying the national origins of his work, without understanding that Abay, M. Auezov absorbed all the progressive things that were in the life of the Kazakh people, in their folk pedagogy, folk wisdom. They were for secular education and upbringing, developing the mind, forming human dignity in a person. In the modern transition period, there is no doubt that the Kazakh people, who created a national culture and spiritual heritage for the needs of our people and stepped up to the ХХІ century, will reach the peak of civilization. Education through national values is the absorption into the young generation of the

accumulated and selected experience and virtues of the people over the centuries. Today, in the context of globalization, national interests, national education, national values, the preservation of the national spirit - this is a big task that we face. Therefore, we believe that the further development of the pedagogical ideas of Abai and M. Auezov, an in-depth study of the theoretical and methodological problems of national education is the most important task of the entire Turkic world. We would like to consider the solution of this problem in the pedagogical ideas of Abai and M. Auezov.

Key words: humility, politeness, respect for parents, respect for elders, national, national education

Кіріспе

Тәуелсіз елімізде жастарды бүгінгі күн талабына сай ұлттық тәлім-тәрбие беруде халқымыздың бай мәдени мұраларын, педагогикалық ой-пікірлерін, жинақталған ұлттық құндылықтарды зерттеп, жүйелеп оқу орындарының оқу-тәрбие үрдісіне пайдаланудың маңызы зор. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі бәсекеге қабілетті жас өспірімдерді тәрбиелеу, ұлт тұрмыс-тіршілігін өркендетуші сапалы да, сауатты, ұлтжанды, мәдени-ғылыми ой өрістері кең ұрпақ өсіру - қоғам алдында тұрған басты міндет. Әрбір қоғам өзінің даму барысындағы зиялы қайраткерлердің педагогикалық ақыл-ойын, тәрбиелік тәжірибесін зерделеп, заман талаптарына сай жетілдіріп, пайдаланып отырған.

Халқымыздың ұлттық санасының оянып, рухани тұрғыда дамуының қайтадан жандануы соңғы кездері жан-жақты сипат алып келеді. Күнделікті өмірде адамдармен қарым-қатынас орнатудағы, тұрмыс-салтымызды сақтаудағы ұлттық қалыптасудың көптеген белгілері күннен күнге анық көріне түсуде. Бүгінгі таңда тілін ұмытып, діннен безген жас ұрпақты оң жолға бағыттаудың, оларға тәлім-тәрбие берудің қажеттілігі өмірдің өзі көрсетіп отыр.

Ұлттың болашағын ойлап отырған қазақ зиялылары мен ұстаздар қауымы жастарды халқымыздың ежелден келе жатқан үлгі-өнегесі бойынша тәрбиелеудің қажеттілігіне басты назар аударуда. Халқымыздың әдет-ғұрыптары, рәсімдері, салт-дәстүрлері, таным-түсінігі, салт-санасы, ырымдары, тағы басқалары толық жиналып болған жоқ. Сондықтан осы аталып отырған терең де құнды ұлттық тәлім-тәрбие мазмұнына ықпалын жинақтап зерттеу – педагогиканың алдындағы үлкен бір міндет болып табылады. Себебі бұл - ең үлкен, болашағы зор тақырып, ұлттық қоры мол қазына. Халқымыздың ғасырлар бойы жинақталған, атадан балаға қалдырылған бай тәжірибесі, жастар арасындағы тәрбие жұмыстарының мақсаттары мен міндеттері, сан алуан тәсілдері, олардың бір-бірімен байланысы жинақталған.

Негізгі бөлім

Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасы әлемдегі өркениетті елдермен терезесі тең мемлекет ретінде халықаралық ықпалдастыққа бет бұрып, саяси-экономикалық мәселелерді ұлттық мүддеге орайластыра отырып, тиімді дамудың жолдарымен жүріп келеді. Мұны еліміз ішкі және сырт-

қы саясаттағы өзіндік байыпты бағыттары арқылы жүзеге асырып отыр. Бұл орынды да. Өйткені халқымыздың ғасырлар бойы біртіндеп қорланып қалыптасқан рухани қазынасы тоталитарлық жүйе кезеңінде орасан зор дағдарысқа ұшырап, тоқырап қалғаны баршаға аян. Ол өз кезегін жалпы жұртшылықтың, әсіресе өскелең жас ұрпақтың өз туған халқының рухани құндылықтарынан, салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарынан ажырап қалуына әкеп соқтырды. Міне, сондықтан да жас өспірімдердің халқымыздың рухани тамырынан толық қол үзіп қалмауы - біздің бүгінгі елдігіміз бен егемендігіміздің негізгі өлшемдерінің бірі деп есептеуге болады.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Бәсекеге қабілетті Қазақстан үшін, бәсекеге қабілетті экономика үшін, бәсекеге қабілетті халық үшін» атты халыққа арнаған жолдауында ендігі жерде қай салада да тек көшке ілесе білу ғана емес, нағыз бәсекелестік қабілеттілікті қарыштап дамыту керектігін айырықша атады [1].

Бұл орайда, әрине, білім беру саласына ерекше назар аудару қажеттігі анық. Ұлттың бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімдік деңгейімен айқындалады. Әлемдік білім кеңістігіне толығымен бірігу білім беру жүйесін халықаралық деңгейге көтеруді талап ететіні сөзсіз.

Тәрбие, тәлім-тәрбие – жеке тұлғаның адамдық бейнесін, ұнамды мінез-құлқын қалыптастырып, өмірге бейімдеу мақсатында жүргізілетін жүйелі процесс.

Бесік тәрбиесі, балдырған тәрбиесі, өрен тәрбиесі, жасөспірім тәрбиесі, жастар тәрбиесі бір-бірімен жалғасып, өз ерекшеліктерімен жүзеге асырылады. Тәрбиенің мақсаты адам бойында ізгілік, инабаттылық қасиеттерін және тіршілікке қажетті дағдылар қалыптастыру болып табылады [2].

Әрбір ұлттың қалыптасқан этнопсихологиясы, ғасырлар бойы қалыптасқан этноаптаурындары (этностереотипы), ұлыстың жансақ нанымдарының назардан тыс қалу салдарынан, этникалық өзіндік сана, сондай-ақ моно және полимәдени ерекшеліктері елеулі өзгерістерге ұшырауы әбден ықтимал. Адамзат дамуында қомақты орын алып, жеткіншектің ой-өрісін дамытатын, жетілдіріп қана қоймай, жалпы адамзаттық құндылықтарға бағыттайтын, мемлекеттік ұстанымдары негіз ететін, бала санасында мәдениетті қалыптастыратындай ақпарат мол болуы тиіс.

Педагогикалық ұлттық тәлім-тәрбиенің негізгі көздері мақсаты - өзінің бай тарихи тәрбиесіне

сүйене отырып, келер ұрпақты еңбекке, өнер–білім машықтарын меңгеруге, жанұя, ауыл–аймақтың, Отанның ар намысын қорғауға және тағы басқа ізгі адамгершілік қасиеттерге баулу. Кішіпейілдік, сыпайлық, ата–ананы құрметтеу, үлкенді сыйлау педагогикалық ұлттық тәлім–тәрбиеден ерекше орын алған. Ата–бабамыздың: «Ұлың өссе, ұлы жақсысымен ауылдас болл, қызың өссе, қызы жақсымен ауылдас бол», - деуінде үлкен ұлттық тәлім – тәрбие бар. Ар–намыс, ұждан – бұлар барша халықта ғасырлар бойы қастерленіп келе жатқан қасиетті ұғымдар. Сондықтан халықта: «Ер жігіттің екі сөйлегені –өлгені», «Ер жігіт елі үшін туады, елі үшін өледі», - деген мақал–мәтелдер қағида тұтылып қастерленген. Педагогикалық ұлттық тәлім–тәрбие дәстүрі оның күйі, биі, фольклорлық шығармалары арқылы таралып келген. Яғни әр халықтың бала тәрбиелеудегі өзіне тән дәстүрі ұлттық мәдени мұрада көрініс тапқан [3.61 б.].

Қоғамды тәрбиелеу үшін қоғам мүшелерін жан–жақты тәрбиелеп жетілдіру қажет. Себебі әр заманның өзіне тән экономикалық, саяси–әлеуметтік және идеологиялық ерекшеліктері болатыны сияқты, оның моралы да өзінің ерекшелігімен дараланып отырады. Бұл құбылысты жіті аңғарған қазақ халқы «тауына қарай аңы, заманына қарай заңы» деп қарапайым сөзбен философиялық топшылау жасаған.

Педагогикадағы ақыл–ой, идея қай халықтың болмасын тіршілік тынысымен, шаруашылық кәсібімен, жанұялық, қоғамдық, ұлттық тәрбие дәстүрімен тығыз байланыста туып, өсіп–өркендеп, дамып және ұрпақтан ұрпаққа жалғасып жетіп отырған. Халық келер ұрпағын өзіне дейінгі қоғамда қолы жеткен тәрбиелік жақсы дәстүр атаулыны жинақтап пайдалана отырып, шынайы адамгершілік қасиеттерге баулып тәрбиелеуді мақсат еткен. Қазақ халқының педагогикалық ой–пікірін халықтың өткендегі өмірімен, салт–санасымен, тұрмыс–тіршілігімен етене бірлікте, тығыз байланыста қараған жөн. Ұлы ақын Абай:

Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойныңа кірер денең.
Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен,
Ойласаңшы бос қақпай елең – селең.

- [4. 74 б.] деп, адам өміріндегі өлеңнің алар орнын терең топшылаған. Баланың дүниеге келуімен байланысты шілдеhana, бесікке салу, тұсауын кесу, азамат болып үйленуі немесе тұрмысқа шығу тойлары, ауыл азаматтарының бірлесіп еңбек етуі (киіз басу, өрмек тоқу, қора салу т.б.) адамның дүниеден қайтуымен байланысты естірту, көңіл айту, жоқтау тағы басқа сол сияқты әдет–ғұрыптардың бәрі өлең–жырсыз, ән мен күйсіз өткен емес. Мұның бәрі өлең–жырдың адамның өмірлік серігі, рухани азығы болғанын дәлелдейді.

Қазақтың тұрмыс–салтымен байланысты айтылатын «Жар-жар», «Сыңсу», «Беташар» өлеңдерінде, жиын–тойларда айтылатын «Қыз бен жігіт айтысында», «Бәдік айтысында», «Жұмбақ айтысында», жаңылтпаш, санамақ, жұмбақтасуда, «Естірту», «Жоқтау», «Қоштасу» өлеңдерінде, мақал–мәтелдер мен шешендік сөздерде, лироэпостық жырларда, ақындар айтысы мен оларды толғау, терме өлеңдерінде көзделетін мақсат, біріншіден, ас пен тойды қызықты ету, халықтың көңілін көтеру болса, екіншіден, адамның көңіл-күйіне сөз өнерінің құдіретті күшімен әсер етіп, жүрек тебіренісін туғызу, үшіншіден, жиынға қатынасушы үлкен–кішінің бәріне ақыл–нақыл айту, ой салу, тәлім–тәрбие беру көзделген. Яғни жанұя, ауыл–аймақ, көпшілік, қоғам болып адамды тәрбиелеу қазақ халқының өмірінен өзекті орын алған. Салт–санасы, әдет–ғұрпы, ойын–тойы, осы мақсатты іске асыруға бейімделе жүргізілген. Ас пен той, қуаныш пен реніш, ұлы жиындардың бәрі халық сахнасы сияқты өнерді паш етегінен орын болған.

Халық жиындарында ән айту, күй шерту, қыз қуу,теңге алу, жамбы ату, аударысу, күресу, ат жарысы сияқты ұлт ойындарын көрсетіп, өнер сайысына түсу қыз бен жігіттің, өнерге деген ынталы азамат атаулының бәйгеге түсер дүбірлі думаны болды.

Халықтың мәдени мұраларынан ғасырлар бойы басынан кешкен қуанышы мен қайғысының, үміт–арманы мен өкінішінің, сүйіспеншілігі мен өшпенділік сезімінің ізін көреміз. Осының бәрі халықтың әні мен күйінде, өлең–жырында, аңыз–әңгімелерінде, ертегілерінде, поэма–дастандарында бейнелей суреттелген. Ал халықтың мәдени мұрасын шығарып таратушылар, оны ұрпақтан ұрпаққа сақтап жүргізушілер өнер иелері: ақындар, жыршы–жыраулар, әнші–күйшілер еді. Халық ақындар мен әнші–күйшілер, өнер иелерін ел билейтін әкімдерден әлдеқайда артық бағалап, қадірлеп–қастерлеген. Оған сал, сері, жыршы, жырау деген ат беретін болған. XV – XIX ғасырларда өмір сүрген, халық аса қастерлеген ақын, әнші, сал, сері, жыршы, жыраулардың аттары күні бүгінге дейін мәдениет тарихының төрінен өшпес орын алуы, халықтың жадында сақталуы осының айғағы.

Халықтың өткендегі мәдени мұрасына ерекше мән беріп, ол жайында өзінің ой–пікірін айтуда Ш. Уалиханов, А. Құнанбаев, Ы. Алтынсарин, сияқты қазақтың алдыңғы қатарлы ұлдары азды – көпті еңбек етті. Олар мәдени мұраның қоғамдағы рөліне, тәрбиелік мәніне баса көңіл бөлді [5.92 б., 104 б.,117 б.].

Қазақтың жазба әдебиетінің негізін салушы ұлы классик ақын Абай Құнанбаев, қазақтың ауыз әдебиетінің асыл қазынасы мақал–мәтелдердің шығу тегін, таптық мәнін терең зерттеп, құнды пікірлер айтты. Мысалы жиырма тоғызыншы қара сөзінде: «Біздің қазақтың мақалда-

рының көбінің іске татарлығы да бар, іске татымақ түгіл, не құдайшылыққа, не адамшылыққа жарамайтуғыны да бар» дей келе, «Қалауын тапса қар жанады, сұрауын тапса адам баласының бермейтіні жоқ», «Атың шықпаса жер өрте», «Алтын көрсе періште жолдан таяды», «Ата-анадан мал тәтті, алтын үйден жан тәтті» - деген мақал-мәтелдерінің сұрамсақтық, пәлеқорлық, дүниеқоңыздық, қулық-сұмдық, алаяқтық сияқты жат мінездерді уағыздайтын, мағына мәні қайшы мақал-мәтелдер екенін дәлелдеді. Сондай-ақ отыз үшінші, отыз алтыншы сөздерінде «Өнерді үйрен, үйрен де жирен», «Өнерліге тоғыз өнер аз», «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, Төртеу түгел болса, төбедегі келеді», «Аз араздықты қуған, көп пайдасын кетіреді», «Ағайынның азары болса да, безері болмас», «Жол қуған қазынаға жолығар, дау қуған пәлеге жолығар» тағы басқа да халықты өнерге, бірлік-берекеге, достыққа шақыратын мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәніне кеңірек тоқталды [6.69 б., 75 б.].

Абай Құнанбаев орыс, батыс, шығыс, кавказ халықтарының батыр ұл-қыздарының ерлік істерін дәріптейтін аңыз, әңгімелерді өзінің шәкірттеріне айтып беріп, соның халықтық мазмұнына байланысты «поэмалар жаздырған. Ал енді Абайдың өз басына оралатын болсақ, ұлы ақын шығарған үш поэма бар: «Ескендір», «Масфұт», «Әзім әңгімесі». Бұл шығармалардың, сюжет тәркіні әуел бастан-ақ дұрыс көрсетілгенмен, қай поэманың шығыстың қандай аңыз-ертегісінен алынғаны соңғы жылдарға дейін белгісіз болып келді. Ал қазір бұлардың дәл источниктерін анық көрсете аламыз.

«Ескендір» поэмасы. Осы шағын поэманы оқығанда қандай қорытындыға келеміз? Ең алдымен, атағы бүкіл жер жүзіне жайылған Ескендірдің өміріндегі сан қилы оқиғалардың бірдебіреуіне тоқталмай, Абайдың тек өзіне қажетті осы бір шағын эпизодты таңдап алуында үлкен мән бар. Егер Абай ескі дәстүрді қуаттап, қайта жаңартқысы келсе, аңыздар мен тарихтағы Ескендір туралы мол деректерді пайдаланып, «Ескендір нама» болмағанмен соған ұқсас дастан жазған болар еді. Абай бұған әдейі барған жоқ, оған негізгі себеп: өз заманының мінін көріп, үстем тап өкілдерін улы тілімен аяусыз сынап келген реалист ақын сол ертедегі өткен хан-патшалардың өнегелісі саналған Ескендірдің жиынтық жағымды бейнесін әшкерелеуді өзіне міндет етіп қояды. Міне, осы арқылы өз тұсындағы ұсқынсыз, кертартпа, кесепатты көріністерді шенемек, даттамақ болады. Мұны поэманың аяғындағы қорытынды шумақтардан да айқын аңғарамыз:

...Қу өмір жолдас болмас, әлі-ақ өтер,
Өз күлкіңе өзің қарық болма бекер.
Ұятың мен арыңды малға сатып,
Ұятсызда иман жоқ, түпке жетер...

дейді де, поэманы былайша аяқтайды:
Ақылсыз өзін мақтап былжырайлды,
Бойыңа өлшеп сөйлесең, нең құрайды?
Жақсы болсаң, жарықты кім көрмейді,
Өз бағыңды өзіңнен кім сұрайды?!

«Ескендірді» жазғанда Абай поэмамен шұғылданып, оның жаңа өрнегін туғызуды өзіне негізгі талап етіп қойған жоқ, ақын әдетінше өсиет сөздерін осы әңгіме-өлең арқылы өткізбек болды деушілердің пікірлері асылында шындықтан алшақ болмасқа керек.

Абайдың екінші поэмасы — «Масфұт». Бұрын бұл шығарманың тақырыбы Шығыстан деген жалпылама жорамал болғанмен, оның қайдан алынғаны дәл көрсетілмей келіп еді. Мүрсейіт Бікейұлының қағазға түсірген Абай қолжазбаларының бірінде (1907 жылғы, қазір ол М.О. Әуезовтің әдеби-мемориалдық музейінде сақтаулы. — Ы.Д.) «Масфұт» поэмасының тұсына «Тургеневтен» деп жазылған ескертпе сөз көзге түсті, іздестіре келгенде, бұл шығарманың тақырыбы И.С. Тургеневтің «Шығыс аңызы» деп аталатын шағын әңгімесінен алынғандығы анықталды [7.263 бб., 269 б., 276 б.].

Бұл да ұлы ақынның ауыз әдебиетінің тамаша үлгілерін жастарды тәрбиелеуге құрал ете білгенін дәлелдейді.

Мұхтар Әуезов өзінің оқу-тәрбие жайлы жазған көптеген еңбектерінде педагогикалық қызметтің мәні мен мазмұны, оқытушының тәрбие мен ағарту ісін алға апарудағы негізгі міндеттері туралы идеяларын батыл ортаға салып отырды. Ол әрбір мұғалім өз мамандығын терең сезініп, ықыласпен еңбектенсе ғана шәкірт жүрегіне жол тауып, оң нәтижелерге қол жеткізе алатындығын айтты. Білім жаршысы оқытушыларды тек өз кәсіби шеңберінде қалып қоймай, өмірдің, білімнің әр саласынан жан-жақты хабары бар «тарихты өз қолдарымен жасаушы саналы да белсенді қайраткерлер» [8] болуға шақырды.

М.Әуезовтің мұғалім мамандығы туралы жүйелі пікірлері бүгінгі күні де құндылығын сақтауда. Оқытушылар, М.Әуезов ойынша, заман талабын дұрыс түсінген, адам баласының рухани жетілуіне кедергі келтіретін кеселдерге қарсы күресуші, адамзаттың өткен тарихындағы барлық игілікті істерді шындық тұрғысынан меңгеріп, оны жалғастырушылардың қатарында болуы шарт.

М.Әуезов көптеген ғылыми мақалалары мен зерттеулерінде халқымыздың рухани құндылықтарын, ағарту бағытындағы шараларды талдауға аға буынның өнеге-өсиеттеріне жүгініп, негізге алып отырды. Олардың игі тәлімдерін, адамгершілік пен имандылыққа, жас жеткіншектер тәрбиесіне қатысты зерделі пәлсапаларын қайталап, толықтыра білді.

Мұхтар Әуезовтың жалпы ағартушылдық-педагогикалық идеяларының ішінде жас ұрпақ-

қа ұлттық тәлім-тәрбие беру мәселесі көрнекті орын алады. Халықтар арасында достық пен бірлік жаршысы болған М.Әуезов кейінгі ұрпақтарға тәрбиелік мәні бар адамды сыйлау, белгілі тұлғаларды, ұлыларды ардақтауды мирасқа қалдырған ұлы ұстаз-жазушы. Ол осы ниетпен Ш.Руставели мен А.С.Пушкин, М.Горький мен А.Чехов туралы терең ойлы мақалар жазып, олардың өмірлерінің үлгілі тұстарын көрсете білді. Достық туралы жастарға Ш.Уалиханов пен Ф.М.Достоевскийді үлгі етсе, халықтың үні, ғасырлар үні есебінде Т.Г. Шевченко мен Жамбыл туралы мәніне жеткізе отырып, терең ой тастады. Осылардың бәрін жазушы ермек үшін емес, кейінгі жастарға үлгі үшін жазғаны ақиқат. Ол ұлттық тәрбиені тұтас, үнемі дамуда болатын, күрделі және қайшылықты процесс есебінде көрсетеді. Көркем шығармаларына үлкен тәрбиелік мән тұрғысынан қараған ұлы жазушы өз шығармашылығында жеке ерекше және жалпының, түр мен мазмұнның, мән мен құбылыстың, мүмкіндік пен шындықтың, қажеттілік пен кездейсоқтың диалектикасын терең пайдаланған. Өйткені, диалектиканың осы категорияларының бәрі де тәрбиеге, тәрбие процесіне тікелей қатысты. М.Әуезов шығармаларында, әсіресе, диалектиканың өлшем мен қатынас категориялары көп қолданады, олар жазушы ой – қиялымен ұласып, нақты түрде өз шешімін табады. Ал, бұл категорияларсыз жалпы педагогикалық процесс, оның ішінде тәрбие туралы сөз болуы мүмкін емес. Ойымыз дәлелді болу үшін «Абай жолы» роман – эпопеясының мынандай жеке тарауларына көз жүгіртелікші олар: «Қайтқанда», «Қат-қабатта», «Шытырманда», «Бел-бесте», «Өрде», «Қияда», «Кек жолында», «Өкініште», «Қақтығыста», «Қоршауда», «Еңісте», «Тайғақта», «Асуда», «Түп-түнекте», «Қақпада», «Қақтықта», «Шайқаста», «Жұтта», «Биікте» тағысын тағылар [9].

Кітаптың әр тараулары ғасырлар тұңғыынан, әдет-ғұрпынан, әлеуметтік тіршіліктен хабар беріп қана қоймайды, сонымен қатар, онда ұлылар жарастығы, сезім мен менім бір-біріне түгел үндесіп тұрғандай. Жастар үшін шығармадағы тәлімдік мәні бар, аса көңіл бөлетін нәрсе Абай жолы мен Құнанбай жолы. Ақын жолы: өнер, шындық, білім, прогресс, болашақ, халық қамы, ел намысы үшін күрес жолы. Құнанбай жолы: мүмкіндігі таусылып бара жатқан ескі жол. М.Әуезовтің оқу-тәрбие мазмұнындағы еңбектері, мақалалары мен ғылыми зерттеулері Қазақстан педагогика тарихын зерттеуде өте құнды деректер болуымен бағалы.

М.Әуезов өзінің керемет өткір тілімен халқы туралы таңғажайып шығарма жазды. Бұған дейін халық даналығын Әуезовтей ешкім суреттеген емес, халықтың тәрбие туралы ой орамын ешкім дәріптеген емес.

М.Әуезов өзінің тарихи-өмірбаяндық шығармаларында, әсіресе «Абай жолы» тетралогиясын-

да өзінің жазушылық қасиетінің ұлылығын және тарихшылығын дәлелдеп берді. Ой-өрістің азаттығы, сананың айқындылығы, ешкімге бағынбай, сұрақтарды өзі қойып, өзі жауап беретіндігі себепті Әуезовтің көркем және тарихи шығармалары кез-келген заманның оқырмандарына жаңаша болып көрінеді. Жазушының танымы жоғары болған сайын ол өз дәуірін айқындай түседі.

Қорытынды

Ел басымыз Н. Ә. Назарбаевтың биылғы «Қазақстан жолы-2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты жолдауы-Қазақстанның 2050 жылға дейінгі даму жолын айқындайтын, стратегия, Президентіміз Тәуелсіз Қазақстанымызды дамытудың, әрбір Қазақстандықтың, әр отбасының, жастардың және келешек ұрпақтың мүддесін қорғаудың нақты жолдарын ұсынды [10].

Мәңгілік Ел-жалпы Қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы. Ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы болатын. Ендігі ұрпақ-Мәңгілік Қазақтың Перзенті. Ендеше, Қазақ Елінің ұлттық идеясы-Мәңгілік Ел!» деп елбасымыз нақты атап өтті.

Осыдан он ғасыр бұрын ғұмыр кешкен қасиетті бабамыз, аруақты ақынымыз Жүсіп Баласағұн: «Рухани жағынан жаңару мен тазарудың екі жолы бар: «бірі - діни тәрбие де, екіншісі - ұлттық тәрбие» - деп жазған, шәкірттерімізді ұлттық тәрбие тағылымдарымен мол сусындатып, ХХІ ғасырдың білімдар да, салауатты, елгезек жандарын тәрбиелеуге бар күш-жігерімізді жұмсауға тиіспіз. Тәрбие табалдырықтан басталады демекші, біздің бабаларымыз кезінде баласын немесе немерелерін қазыналы қарттар отырған жерлерге апарып, жүріс-тұрысты үйренуге, аңыз-әңгімелерді естіруге, одан тәлім алуға баулып келген. Үлкенді қадір тұтып, ерекше сыйлап өткен қазақ ауылының өмірінде қарттарға деген ықылас, ілтипат, сый-құрмет ерекше болған. Көпті көрген қариялар отбасында оқушылық, тәрбиелік қызмет атқарған, үлкенді сыйлау, құрметтеу, солардан жақсылықты, ізеттілікті үйренуге баулып отырған. Қазіргі таңда сый-сияпат, ізгілік дегенді жас жеткіншекке үйрету маңызды мәселелердің бірі деп ойлаймын. Ол үшін мектеп қабырғасынан бастап, тәлім-тәрбиелік маңызы зор түрлі іс-шаралар, ұлттық тәрбиеге байланысты мерекелік немесе жүздесу кештерін өткізіп отыру керек. Мектеп қабырғасында болсын, жоғары оқу орындарында болсын, танымал тұлғалармен, елімізге еңбегі сіңген білгір азаматтармен кездесу кештері жиі ұйымдастырылады. Мұндай кештердің негізгі мақсаты - үлкенді құрметтеу, оларға қамқорлық жасау, аға ұрпақ пен арманы асқақ жас ұрпақ жарастығын, ынтымағын нығайту, үлкендердің ғибратты әңгімелерінен өнеге алу. Бұрын халқымыз зерделі қарияны бір үйдің ғана емес, бүкіл ауылдың, елдің қамқоршысы, ақылшысы тұтқанын ескере келе, оқушыларды

бүгінгі күн тұлғаларымен, білікті азаматтарымен салыстыра отырып пікір алмастыру қажет.

Егемен Қазақстан елінің өркениетті дамуында жас ұрпаққа тәрбие мен білім берудің мазмұнын ұлттық рухани мұра негізінде қайта қарап, оны қоғам талабына сай жоғары сапалық деңгейге көтеру – бүгінгі таңдағы көкейкесті мәселенің бірі. Қазіргі бетбұрыс кезінде әдебиет пен өнер аясында осы күнге дейін белгісіз болып келген қаншама жұлдыздар жарқырай түсті! Қандай асыл жандарды жасырған біздерден. Таңқалған жас ұрпақтың көз алдында қазақ жерінде өніп-өскен бәйтерек пен арыстар айқын болды. Сол арыстардың бірі Абай Құнанбаев, Мұхтар Әуезов. Олар орыс және шығыс классиктерімен қазақ жастарын таныстырған шебер аудармашылар, бармағынан өнер тамған сегіз қырлы өнерпаз, үлкен мәдениет қайраткерлері, ағартушы, ғалымдар еді.

Адам баласының еңбекке, кәсіпке үйрету және оның еңбегін өнімді, жемісті ету – адамзат қоғамы тарихымен бірге жасасып келе жатқан тәрбие нысанасы. Халық педагогикасының тәлім – тәрбие негізі көздер мақсаты - өзінің бай табиғатына сүйене отырып, келер ұрпақты еңбекке, өнер – білім машықтарын меңгеруге, жанұя,

ауыл – аймақтың, Отанның, Қазақстан Республикасының ар – намысын қорғауға және тағы басқа ізгі адамгершілік қасиеттерге баулу. Кішіпейілдік, сыпайлық, ата – ананы құрметтеу, үлкенді сыйлау халықтық тәрбиеден ерекше орын алған. Баланы бүкіл ауыл аймақ болып тәрбиелеу ежелден ел дәстүріне айналған. Ата – бабамыздың: «ұлың өссе, ұлы жақсымен ауылдас бол, қызың өссе, қызы жақсымен ауылдас бол», - деуінде үлкен мән – мағына бар. Қазіргі өтпелі кезеңде ұлттық мәдениет пен рухани мұраны халқымыздың қажетіне жаратып, ХХІ ғасырға қарай қадам басқан салауатты қазақ халқының өркениет шыңына жетеріне күмән жоқ. Ұлттық құндылықтар арқылы тәрбиелеу дегеніміз-халықтың ғасырлар бойы жинақтап, іріктеп алған тәжірибесі мен ізгілік қасиеттерін жас ұрпақтың бойына сіңіру. Бүгінгі таңда жаһандану үрдісі жүріп жатқан жағдайда ұлттық мүдде, ұлттық тәрбие, ұлттық құндылық, ұлттық рухымызды сақтап қалу - алдымызда тұрған үлкен міндет.

Сондықтан Абай мен М.Әуезовтың педагогикалық идеяларын әрі қарай дамыту, ұлттық тәлім – тәрбие туралы теориялық және методологиялық мәселелерін тереңірек зерттеу бүкіл түркі әлемнің келелі міндеті деген ойдамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.Ә. «Бәсекеге қабілетті Қазақстан үшін, бәсекеге қабілетті экономика үшін, бәсекеге қабілетті халық үшін» атты халыққа арнаған жолдауы. Астана қаласы, 2004 жылғы 19 наурыз.
2. <http://kk.wikipedia.org/wiki/Тәрбие>
3. Қалиев С. Халық педагогикасының ауыз әдебиетінің көрінісі. – Алматы: «Мектеп», 1987, 80 бет.
4. Дүйсенбаев Ы. Абай Құнанбаев // Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. – Алматы, 1970. – 84-137-беттер.
5. Қалиев С., Молдабеков Ж., Иманбекова Б. Этнопедагогика: Оқулық. – Астана: Фолиант, 2007. – 400бет.
6. Абай. Слова назидания. – Алматы: Өнер, 2013. – 136с.
7. Абай . Шығармаларының екі томдық толық жианағы. . – Алматы: жазушы. – Т.1: Өлеңдер мен аудармалар. – 2005 –336бет.
8. Мұхтар Әуезовтің оқу-тәрбие жайлы жазған еңбектерінің тәлімдік сипаты. // мақала. Құрманбекова А.С. Отарова Т.Н. Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті.
9. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы – Алматы, 1984.– 20 т. - 415 б.
10. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына жолдауы Астана, 2012

REFERENCES:

1. Address of President N. A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan «for a competitive Kazakhstan, for a competitive economy, for a competitive population». Astana city, March 19, 2004.
2. <http://kk.wikipedia.org/wiki/Тәрбие>
3. Kaliev S. reflection of the oral literature of folk pedagogy. - Almaty: «Mektep», 1987, p. 80.
4. Duysenbayev Y. Abay Kunanbayev / / Duysenbayev Y.Secrets of the ages. - Almaty, 1970. - pp. 84-137.
5. Kaliev S., Moldabekov Zh., Imanbekova B. Etnopedagogika: Uchebnik. - Astana: Folio, 2007. - 400bet.
6. Abay. Words of edification. - Almaty: iskusstvo, 2013. - 136s.
7. Abay . In two volumes, the complete works. - Alma-zhazushy: - Vol. 1: poems and translations. - 2005-336bet.
8. the instructive nature of the works of Mukhtar Auezov on the educational process. // article. Kurmanbekova A. S. Otarova T. N. Taraz Innovation and Humanities University.
9. Auezov M. collected works in twenty volumes-Almaty, 1984. - 20 t. - 415 p.

10. Address of the President of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan «Strategy» Kazakhstan-2050 «new political course of the established state» Astana, 2012

Авторлар туралы мәліметтер:

Султанова Нургуль Камильевна - «Педагогика және психология» кафедрасының меңгерушісі, п.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қаласы

Еркинтаева Дидар Утебаевна - «Педагогика және психология» кафедрасының педагогика ғылымдарының магистрі, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қаласы

Сведения об авторах:

Султанова Нургуль Камильевна - заведующий кафедрой «Педагогика и психология», к.п.н., ассоциированный профессор, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей.

Еркинтаева Дидар Утебаевна - магистр педагогических наук кафедры «Педагогика и психология», Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей.

Information about the authors:

Sultanova Nurgul Kamilyevna - Head of the Department of «Pedagogy and Psychology» of the Kazakh Humanitarian and Legal Innovation University of Semey, PhD, Associate Professor, Academician of the APN of Kazakhstan

Ergintav Didar Utibaeva - Kazakh humanitarian juridical innovative University, Semey. Master of Pedagogical Sciences of the Department of Pedagogy and Psychology»

¹СҮЙЕРҚҰЛ Б.М., ²БОЛЫС А.Е.¹²әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы
(E-mail: ¹akbotakoz@mail.ru, ²bolys.aida@bk.ru)

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ОРНИТОНИМДЕРДІҢ ҚАТЫСУЫМЕН ЖАСАЛҒАН МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР СЕМАНТИКАСЫНДАҒЫ САБАҚТАСТЫҚ

Аннотация: Тіл тарихын зерттеу, ең алдымен тілдік деректерді салыстыру негізінде жүргізіледі. Салыстыру арқылы түбі бір халықтардың когнитивтік санасында орныққан ұғымдар мен түсініктерді, тіліндегі ұқсастықтарды анықтауға болады. Мақал-мәтелдер М. Қашқари, А. Байтұрсынұлы, М. Әуезов, Ә. Қайдар сынды ғалымдардың еңбектерінде әр түрлі аспектіде зерттелген. Мақала авторлары қазіргі қазақ және түрік паремиологиялық қорындағы құс атауларының қатысуымен жасалған мақал-мәтелдерді салыстыра отырып, олардың арасындағы семантикалық ұқсастықтар мен прагматикалық ерекшеліктерді анықтауды мақсат еткен. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер анықталған: қазақ және түрік тіліндегі құс атауларына байланысты мақал-мәтелдерді жинау, тура және ауыспалы мағынасын қарастыру; тілдер арасындағы ерекшеліктер мен ұқсастықтарды анықтау; қазақ және түрік тіліндегі құс атауларына байланысты мақал-мәтелдердің тіл иесі халықтың этникалық сара санасына байланысты қалыптасқан жұмсалымдық ерекшеліктерін зерделеу. Мақалада осы мәселелерге қатысты тың тұжырымдар жасалған.

Түйіндемә сөздер: орнитоним, мақал-мәтел, тілдік сана, когнитивтік сана, аялық білім, түркі тілдері.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ПОСЛОВИЦ-ПОГОВОРОК С ОРНИТОНИМАМИ В КАЗАХСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация: Языковое исследование, прежде всего, проводится на основе сравнения языковых фактов. Сравнение позволяет выявить укоренившиеся в сознании родственных народов концепции и понятия, в свою очередь, проявляющиеся в языке в виде языковых сходств. Исследование пословиц и поговорок проводилось в разных аспектах учеными М. Кашгари, А. Байтұрсынұлы, М. Ауезовым, А. Кайдар. Авторы статьи ставят перед собой цель выявить на основе сравнительного метода семантические сходства и прагматические особенности современных казахских и турецких пословиц и поговорок паремиологического фонда, имеющих в своем составе названия птиц. Для достижения данной цели ставятся следующие задачи: собрать казахские и турецкие пословицы и поговорки, имеющие в качестве структурного компонента орнитонимы; определить прямое и переносное значения данных языковых единиц; выявить некоторые различия и сходства между исследуемыми языками; изучить функциональные особенности связанных с названиями птиц пословиц и поговорок, способствующих формированию национального самосознания носителей языка. Авторы статьи приводят своеобразные выводы по теме исследования. тические особенности данных языковых единиц.

Ключевые слова: орнитоним, пословица, языковое сознание, когнитивное сознание, фоновое знание, тюркские языки.

SEMANTIC CONTINUITY OF PROVERBS-SAYINGS WITH ORNITHONYMS IN THE KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES

Abstract: Language research is primarily conducted on the basis of a comparison of language facts. The comparison makes it possible to identify concepts and concepts that are ingrained in the minds of related peoples, which in turn manifest themselves in the language in the form of linguistic similarities. The study of proverbs and sayings was carried out in different aspects by scientists M. Kashgari, A. Baitursynuly, M. Auezov, A. Kaidar. The authors of the article aim to identify, on the basis of a comparative method, semantic similarities and pragmatic features of modern Kazakh and Turkish proverbs and sayings of the paremiological fund, which have the names of birds in their composition. To achieve this goal, the following tasks are set: to collect Kazakh and Turkish proverbs and sayings that have ornithonyms as a structural component; to determine the direct and figurative meanings of these language units; to identify some differences and similarities between the languages under study; to study the functional features of

proverbs and sayings related to the names of birds that contribute to the formation of the national identity of native speakers. The authors of the article present their own conclusions on the topic of the study.

Key words: ornithonyms, proverbs, linguistic consciousness, cognitive consciousness, basic knowledge, Turkic languages.

Кіріспе. Этнос өмірінің сандаған саласына қатысты білімнің іргетасы сонау ерте кездің өзінде-ақ ауыз әдебиетінің түрлі жанрларында қалана бастаған. Кез келген халықтың баға жетпес асыл мұрасы саналатын фольклордың сүбелі саласы – мақал-мәтелдер сыртқы дүниенің алуан түрлі тылсым сырларын түйсік деңгейінде ашып көрсетеді. Онда қазақ халқының шешендігі мен тіл байлығы ерекше көрініс табады. Бұл ойымыз заманымыздың заңғар жазушысы М. Әуезовтің мына пікірін қуаттай түседі: «...Мақал-мәтелдердің молдығы, олардың тамаша поэтикалық формасы, шебер түрде берілген терең, тіпті философиялық мән-мағынасы осындай тамаша үздік шығармалар тудырған қазақ халқының өзінің де асқанақындық дарынының, оның сарқылмас даналығының анық айғағы» [М. Әуезов, 1969, 51 б].

Мақал-мәтелдер «халық даналығының қоры» және ол «ескі дүние» мен «заман талабына сай жаңғыратын жаңа ұғымдармен толығып отыратын» екі жақты тілдік процесстердің «ұйытқысы» ретінде айқындалады [Исаева Ж.И. 2014, 232 б.]. Жалпы қазақ тілінде мақал мен мәтелдің аражігі ажыратылып көрсетіле бермейді, сол сияқты түрік тілінде де екеуі ортақ бір ғана атаумен «ata söz» деп беріледі. Сондай-ақ бұл атаулардың көне баламасы, мәселен, қазақ тілінде – «аталар сөзі», «аталы сөз», түрік тілінде – «ata sözü / darbimesel» нұсқалары да қолданыста бар.

Мақал мен мәтел атауларын ажыратып, мән-дерін ашып түсіндірген көрнекті ғалым, қазақ тіл ғылымының негізін салушы, ұлт көшбасшысы, Алаш ардақтысы Ахмет Байтұрсынұлы болатын. Ол «сөз өнері ғылымы» және «Қара сөзбен дарынды сөз жүйесіне» тоқтай келіп, оларды өрнекті сөйлемдер, шешен сөз, дарынды сөз, ділмәр сөз деп бөліп, әрқайсысына жеке-жеке тоқталады. Солардың ішінде мақал мен мәтелге ерекше мән береді. «Мәтел дегеніміз – кезіне келгенде кезегімен айтылатын белгілі-белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан ақиқат ретінде айтылады» [А. Байтұрсынов, 1989, 32 б.].

Біз талдау жасағалы отырған қазақ және түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерді тақырыбы жағынан «еңбек және кәсіп», «өнер және білім», «әулет және қоғам», «тұрмыс және салт», «адамгершілік және кішіпейілдік», «аң және аңшылық», «аң-құс, жан-жануар» деп топтастыруға болады.

Жалпы құс атаулы бір-біріне қарама-қайшы жаратылған екі үлкен топқа бөлінеді: оның бірі – желбесін құстар, екіншісі – тұяқты құстар. Ескі

ұғым бойынша «адал құстар» және «арам құстар» деп аталып келген. Желбесін құс дегеніміз – етін жеп, мамық жүнін шаруаға жарататын пайдалы құстар тобы. Тұяқты құстар – жаратылысынан түйсігі мол, сезгіш болғандықтан, аңшылық кәсіпке ең керектісі болып табылады. Бүркіт, қаршыға, сұңқар сияқты қыран құстар осы соңғы топқа жатады. Қорегінің түріне қарай құстар жыртқыш, яғни етпен қоректенетін (қыран, бүркіт, кезқұйрық, жапалақ, үкі, қарға, т.б.) және жем-шөппен қоректенетін, яғни тауық, қаз, үйрек, күрке тауық сияқты үй/жабайы құстар болып бөлінеді. Сондай-ақ халық танымында киелі құстар ретінде орныққан: аққу, көк кептер, бүркіт, үкі, қарлығаш сияқты орнитонимдерді түрлі аңыз әңгімелерден кездестіруге болады.

Мысалы, мұсылмандар үкіні киелі деп санайды. Себебі, олар ол құстың қанатында Құранның құпия сөздері жазылады деп ұққан. Сондықтан болар қазақтар үкінің қауырсынын бесікке, балалардың тақиясына, әйелдер кимешегіне, жүйрік аттың жалына және түрлі ұлттық аспаптарға тағып қояды. Ұлттық наным-сенім бойынша үкінің үлпілдеген қанаты нәрестелерді жын-періден қорғаса, бас киімге тағылғаны бақыт, ал аспаптарға байланғаны олжаға кенелтеді. Қазақ тіл білімінде құс атауларына байланысты бірқатар ғылыми мақалалар жарық көрген. Солардың бірінде үкіге қатысты мынадай мәлімет келтіріледі: «Үкі – білімнің, кітапқұмарлықтың, даналықтың, тапқырлықтың символы. Қазақта құстардың арасынан үкіні қасиетті санап, оның қауырсыны әр түрлі зиянды бәлекеттерден сақтайды деп жорыған. Сондықтан баланы сүндетке отырғызғанда тұмар мен үкі қауырсынын қоса тағады. Үкі тағу сән-салтанаттылықты емес, қайта көз тиіп, сұқ қадалмасын деген ниеттен туған. Тағы бір деректерде, атам қазақ ырымдап, баласы болмай жүрген әйелге үкінің ұясын алақанымен сипатады екен. Оның қауырсынындағы бедер Құранның құпия жазылған нұсқасы деп баланың бесігіне, бас киіміне таққан. Үкі қауырсынын халық бойтұмар ретінде бағалаған... Қызға құда түскенде оның айттырылған қалыңдық екенінің белгісі ретінде берілетін кәделердің бірі де осы үкі... Қыздың ата-анасына қалыңмал немесе ақша беріліп, екі жақ құда болуға уәделеседі. Үкі тағу дәстүрі қыз бен жігіт бірін-бірі ұнатқанда жасалады. Бастапқыда үкі қауырсыны бәле-жәледен келінге қорған болсын, ешқандай жамандықты жолатпасын деген ниетпен кәдеге қоса берілген» [Б. Сүйерқұл; Н. Бигелдиева, 2019, 289 б.].

Үкі жәндіктермен, ұсақ сүтқоректілер-

мен – кеміргіштермен және жәндіктермен, сирек кездесетін амфибиялармен, бауырымен жорғалаушылармен және кішкентай құстармен қоректенеді. Адам баласына зиянын тигізуі мүмкін аталмыш жәндіктер мен кеміргіштер, шындығында үкінің қауырсынында сақталатын иісті ген деңгейінде сезіп, ол жерге жоламайды екен. Сонда көшпелі тұрмыс кешкен қазақ халқының өмірінде үкі қауырсыны сән үшін ғана емес, қауіпсіздік мақсатымен де пайдаланылғанын көреміз.

Бүркіт – киелі құс. Қыран құстың жадағайын қазақ төріне іліп қоятын. Бүркітті ежелден «қасиетті құс» деп қастерлеп, «дала сермеңдесі», «көк тәңірісі», «аспан перісі», «қанаттылар ханы» деп құрмет тұтқан. Елімізде бүркіт көбінесе Алтай, Тарбағатай, Алатау, Көкшетау таулары мен орман алқаптарында кездеседі. Бүркіт – жыртқыш құс. Бүркітті ақиық, мұзбалақ, қараша, *көктабан*, шөгел, көк бүркіт, су бүркіт, дала бүркіт, тау бүркіті деп атайды.

Аққуды қазақ халқы ежелден қастерлеп, бақыттың бастамасы, жақсылықтың жаршысы, пәктіктің, сұлулықтың белгісі деп есептеген әрі құс төресі санап, еш уақытта атпаған. Қазақтар аққуды киелі құс деген. Аса әдемі құс болғандықтан, оны сұлулықтың символына балаған. Қазақ әдемі қыздарын аққуға теңеген. Ол – құстардың ішінде жұптасып өмір сүретін бірден-бір құс. Егер жұбынан айырылып қалса, не біреуі қаза болса, екіншісі адамша қайғырып, ауырып өлуге дейін барған. Осы жағдайдан кейін екінші аққуға қосылмайтын болған. Сондықтан халық жаңа үйленген жастарға «аққу құстың махаббатын», яғни мәңгілік адалдықты тілеген.

Киелі құстардың бірі – қарлығаш. Халқымыз жыл құсы саналатын қарлығаштың ұясын бұзбайды, балапанына тиіспейді. Қарлығаш ұя салған үй мен қораны қашан ол балапанын ұшырып әкеткенше қорғаштап, қорыған. Қарлығаш елге оралғанда жақсылыққа балайды.

Зерттеу нәтижесі. Тарихқа көз жіберсек, XI ғасырда өмір сүрген этнограф, түркітанушы, тарихшы, тұңғыш энциклопедист ғалым Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік» еңбегінде құстарға байланысты мақал-мәтелдер көптеп кездеседі. Солардың бірқатары қазірге дейін қолданылып жүр.

Қаз ұшып кетсе, көлді үйрек жағалар [Н. Ештаева, 2017, 155 б.]. Қаз – үйрекпен салыстырғанда үлкенірек, семізірек құс. Адамдарға қатысты алғанда бұл мәтел беделді, өзіндік орны бар кісі кетсе, елді, ауыл-аймақты онымен салыстырғанда жасы кішірек, тәжірибесі азырақ, қай жағынан да дәрежесі төменірек адам билейді дегенді меңзейді. Осы тұста аталмыш орнитонимдердің қатысуымен жасалған, қазіргі таңда қолданыста жүрген «Біреудің үйрегін жесең, өзіңнің қазыңды дайында» деген паремияға кеңірек тоқталғанымыз жөн.

Қазақ – ежелден-ақ адамдар арасындағы сыйластыққа, алыс-беріс пен барыс-келіске ерекше мән берген халық. Әсіресе, екі-үш күндік жерге ұзатылған қызының артынан барып, құдаларының үйіне қонақ болып, араласу әдеттегі жайт, норма болған. Арнайы қонағына жылқы сойған қазақ сыйлы кісі келгенде міндетті түрде қой сойып, дастархан жайып, барын алдына қойып күтетін болған. Бұл – малы бар адамның тірлігі. Ал тұрмысы орташа, өзі аң аулап, таз жүгіртіп, құс салып күнелтіп жүрген кедейлер үйіне келген кісіге тым болмағанда құс (атып алған жабайы үйрек т.б.) асатын болған.

Аттанарда қонақ шаңырақ иесіне ризашылығын білдіріп, өз үйіне шақыруды парызым деп санаған. Жол түсіп келген жағдайда бұрын өзіне жасалған сый-құрметтен де артық қошемет көрсетуге тырысқан. Осындай сыйластыққа негізделген қонақжайлық дәстүрі қазақтың тілдік санасында «Біреудің үйрегін жесең, өзіңнің қазыңды дайында» деген бір ауыз сөзбен, яғни мақалмен түйінделген. Паремиялогиялық қорымызда мұнымен мағыналас «Сыйға – сый, сыраға – бал» деген тұрақты қолданыс та бар. Бұл біреуден титтей жақсылық көрсең, оны еселеп қайтаруға дайын бол дегенді білдіреді.

Тілімізде көнеден қалған тағы бір сөз маржаны:

Қырғауылды торуылдасаң да,

Үйіңдегі тауығыңды ұмытпа [М. Әлімбаев; Ө. Тұрманжанов, 2012, 288 б.].

Бұл мақалдың қазіргі тілімізде мынадай баламасы бар: «Қарға қазға еліктеймін деп, жүрісінен жаңылыпты /сирасын сындырыпты/». Бұл мәтелде біреуге еліктеп, өз табиғатына сай емес нәрселерді жасау, сондай-ақ қолда барды бағаламау деген ұғымдар таңбаланған. Пендешілікке салынып, қолда бардың қадірін біле бермейміз, тек одан айырылған жағдайда ғана бағасын, құнын түсініп, өкініп жатамыз. Бұл паремияны қолданудағы мақсат адамды «жөнсіз еліктеуден, бақталастықтан сақтандыру» деген түсінікке де саяды.

Қазіргі түркі халықтарына ортақ мұра саналатын, Мысырда арабтарға түрік тілін үйрету мақсатымен жазылған «Китабу маджму' тарджуман турки уә а'джами уә муғули уә фарси» атты жазба ескерткіште де құс атаулары біршама қамтылған. Еңбектің жазылған орнына келсек, соңында 1245 ж. 28 қаңтарда (кейбір деректерде 1343 ж.) аяқталғаны айтылады. Сөздік Хажы Мәуләнә Кемал ад-Диннің кітапханасына арналып жазылған. Еңбектің түпнұсқасы Голландиядағы Лейден академиялық кітапханасында (№517) сақтаулы [М. Houtsma, 1894] 1970 жылы қазақ ғалымы Ә. Құрышжанов «Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. Тюркско-арабского словаря» атты еңбегінде М.Т. Хоутсманың зерттеуін басшылыққа ала отырып, жоғарыдағы сөздікті кешенді түрде

зерттеп, орыс тіліне аударған [А. Құрышжанов, 1970, 64 б.].

Мақалада осы еңбекте кездесетін құс атауларының қазақша және түрікше баламаларына назар аудардық: *ördek-үйрек-ördek; köçken-бүркіт-kartal; balaban-қаршыға-şahin; sunğur-сұңқар-doğan; turna-тырна-vinç; kaz-қаз-kaz; köverçin-көгершін-güvercin; karga-қарға-karga; yabalaq-үкі-baykuş; karlağaç-қарлығаш-kırlangıç; dağık-тауық-tavuk; horus-қораз-horoz; çirşuk-торғай-serçe.*

Енді екі тілге ортақ орнитонимдердің паремиялар құрамындағы қолданысына назар аударайық. Жалпы мақал-мәтелдерде салыстыру, қайталау, әсірелеу сияқты айшықтау тәсілдері қолданылады. Мысалы:

Салыстыру тәсілі:

Қарға баласын «аппағым», кірпі баласын «жұмсағым» дейді.

Kuzguna yavrusu şahin görünür [Н. Оңдасынов, 1997, 115 б.].

Қайталау тәсілі:

Қарға қарғаның көзін шұқымас.

It iti ısırmaz.

Kurt kurdu yemez [Н. Оңдасынов, 1997, 117 б.].

Түрік тіліндегі орнитонимдерге байланысты мақал-мәтелдерді профессор Мехмет Язган арнайы зерттеп, «*Türk atasözleri, deyimleri ve bilmeseleri*» (Түрік халқының мақал-мәтелдері мен жұмбақтары) атты кітабын жариялаған [М. Yazgan, 2008, 205 б.]. Еңбекте түрік мақал-мәтелдері және олардың қазақша аудармалары мен баламалары қоса ұсынылған.

Bildircinin beyliği, arpa biçilene kadar.

Бөдененің бекзадалығы арпа орылғанға дейін ғана. Мәтелдің мағынасын ашар болсақ, адамдардың тоқшылықтағы, тыныш замандағы мінез-құлқы басқа, ал басына жоқшылық немесе қандай да бір қиындық түссе, мүлдем өзгеше болатыны меңзеліп тұр. Яғни егістік даласында арпа жайқалып тұрғанда бөденеге де, басқа құстарға да дән жеткілікті болады, яғни таласатын ешнәрсе жоқ. Ал арпа пісіп, орылып алынғанда құстар сол егістік даласында шашылып қалған қалдықтармен қоректенуге мәжбүр болады, яғни азық тапшылығы басталғанда құстардың арасында талас, тіршілік үшін күресте басталады. Бұл бейбіт замандағы адамдар арасындағы қарым-қатынас пен ашаршылық, жұт, соғыс т.б. нәубет басталғандағы аралас-құраластықтың мүлдем басқа болуы мүмкін екенін аңғартады.

Паремияның мәніне тереңірек үңілсек, мына фәни жалғанның бәрі өткінші екені меңзелген сияқты. Біз – бес күндік дүниеде қонақпыз. Қонақ бірнеше күн туыстарының, достарының үйінде аунап-қунап жатады, содан кейін қош айтысып, өз үйіне қайтады. Сол сияқты мына дүниеде де барлық адамдар уақытша тірлік

кешіп жатыр. Олардың қол жеткізген жетістіктері, бала-шағасы мен жиған-терген дүниесі, атақ-даңқы, тіпті өмірі – бәрі де өткінші. Демек, дәм-тұзымыз таусылған күні бәріміз де құдіреті күшті Жасағанға қайтамыз.

Түрік халқының тағы бір мәтелін қарастырайық:

Bügünkü tavuk yarınki kazdan iyidir.

Бүгінгі тауығың ертеңгі қаздан артық. Мұнда түйінделген бірінші ой: ертеңгі күннің қандай болары белгісіз, сондықтан барлық игі істі бүгін, яки ертерек жасағанымыз жақсырақ. Паремияның семантикалық шеңберінде өрнектелген екінші мағына: дүние – дөңгелек, кезкелген істің өз қайыры бар. Осы мәтелді естігенде ойымызға келетін үшінші тұжырым «арман-қиялға берілмей, қолыңда барыңды қанағат тұт» дегенге саяды.

Түрік халқының орнитоним қатысуымен жасалған келесі мәтелі:

Bülbüle altın kafes zindandır.

Қазақша мағынасы: Бұлбұлға алтын тор зындандай. Түйінделген тұжырым: еркіндік, яғни адам жанының үнемі аңсайтын күйі, табиғи қасиеті. Кеудесінен жаны шыққанға дейін адам баласының ұмтылатын шексіз арманы. Еркіндік дегеніміз – адамның қалыптасқан өмір жағдайына сәйкес және заманға байланысты өз еркімен әрекет ету мүмкіндігі. Қазақ тілінде осымен мәндес «/Алтын/ тордағы тотыдай» деген тұрақты қолданыс бар. Мағынасы «үлде мен бүлдеге оранып отырса да, басында билігі жоқ адамның /әдетте, әйел затының/ бұ дүниеге көңілі толмайды» дегенге саяды.

Сөз қадірін терең түсінген екі халық үшін де маңызы зор келесі мәтел:

Bülbül çektiği dili belasıdır.

Бұлбұлдың сорлағыштығы – тілінің сайрағыштығы. Бұл – қазақтың «Басқа келетін он пәленің тоғызы тілден» немесе оның ықшам нұсқасы «Басқа пәле тілден /келер/» деген мәтелдерімен мазмұндас паремия. Мұндағы түйін: бүгінгі таңда «бір жерді өртеп», бір елді күйретіп, ауыл ішін ала тайдай бүлдіріп жүрген бір жау бар. Ол – тіл. Тілді Алла тағала адам баласына үлкен нығмет етіп бергенін білеміз. Бірақ әр нәрсенің пайдасы мен зияны қатар жүретіні секілді, «бақылаусыз кеткен тілдің» кейде иесін үлкен дау-шарға, қиындықтарға тап қылатыны мәлім. Бұл ойды қазақ «Тіл тас жарады, тас жармаса – бас жарады» немесе «Мезгілсіз шақырған тауықтың басын жұлмақ керек» деген паремиялармен өрнектеген.

Құстар мен адамдарды параллель алып, салыстыра сипаттаған түрік халқының тағы бір мәтелі:

Horozsuztavuklar çobansız sürüye benzer.

Қоразсыз тауықтар шопансыз отарға ұқсас. Түйін: Басшысыз топтың, биі жоқ ауылдың ісінде береке болмас дегенмен мәндес.

Назар аударарлық тағы бір ерекшелік, орнитонимдердің қатысуымен жасалған мақал-мәтелдердің саяси мәнде де жұмсалыуы:

Екі сұңқар таласса,

Бір қарғаға жем түсер. Түйіні қазақтың «екі қошқардың басы бір қазанға сыймас» деген мәтелімен үндес. Аталмыш паремия негізінен бір-бірімен бақталас, ат үстінде жүрген адамдарға қарата айтылады. Қазіргі кезде қызметке қатысты көбірек жұмсалады.

Осы тұста ежелден ел бірлігін, ағайынның татулығын, жалпы ауыз біршілікті насихаттаған қазақтың «Тозған қазды топтанған қарға жейді» деген даналығы еске түседі. Бұл – қазірге дейін өзектілігін жоймаған мәтел, яғни жаһандық деңгейдегі саяси, экономикалық тұрақсыздық жағдайында ел ішіндегі ахуалды барынша тұрақты ету, бірлесе еңбек етіп, қолда барды ұқсатып, ел игілігіне жарату – өркениетті қоғам мүшелерінің азаматтық хәм адами парызы.

Құс атауларының қатысуымен жасалған тағы бір мақал:

Сұңқар орманға тартар,

Тұлпар қорғанға тартар. Түйіні: Әркім өз туған жеріне, өскен ортасына тартады.

Құстың бәрі сұңқар болмас,

Аттың бәрі тұлпар болмас. Түйіні: Барлық адамның қабілеті, білімі, парасат-пайымы бірдей емес, яғни әркім шама-шарқына қарай тіршілік етеді.

Тіліміздегі құс атауы қолданылған келесі мәтел:

Ажалды қарға бүркітпен ойнайды. Түйіні: шамасы келмейтін іске кірісу, яки «өлер бала молаға қарай жүгіреді» деген паремиямен мағыналас.

Қарастырылған тілдерде орнитонимдер адамның көзге көрінбейтін және сезілмейтін қасиеттерін: ашкөздік, өшпенділік, момындық және ақымақтық т.б.с.с. жағымсыз неме-

се жалпы құпталмайтын әрекеттерін меңзеу, аңғарту мақсатымен қолданылады. Олардың ішінде адамның сыртқы түрін – сұлулықты немесе ұсқынсыздықты – сипаттау үшін жұмсалатын орнитонимдер де бар.

Жалпы үй құстары барлық тілде күлкі, келемеж үшін қолданылатын сыңайлы. Оларға ақымақтық, жалқаулық сияқты қасиеттер тән деп есептеледі. Бірақ жабайы құстар әрдайым бағаланады. Оларды «жыртқыш құстар» дейтін себебіміз, етпен қоректенетіндігі.

Қорытынды. Жоғарыда талданған мысалдарға сүйене отырып, мынадай қорытынды жасауға болады: мақал-мәтелдерді әр адам өз таным-түйсігіне сай қабылдап, қал-қадарынша түсіндіреді. Әр мақалда қатталған халық даналығын барынша дәл және терең түсіну үшін адамға тек тілді білу аздық етеді. Тіл ұстанушыда сол халықтың сөз мәйегі мақалда қатталған сан ғасырлық тәжірибесі, салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілігі, тарихы мен мәдениеті туралы үлкен аялық білім болуы тиіс. Сонда ғана ол тілдегі мақал-мәтелдердің мәнін жақсы ұғынады.

Сонымен мақалада жасалған талдаудан көріп отырғанымыздай, қазақ және түрік тілдерінің арасында көптеген ұқсастық бар. Біріншіден, екеуі де түркі тілдері тобына жатады, яғни түбі бір, туыс тілдер. Тарихи тұрғыдан қыпшақ және оғыз топтарынан тараған халықтар болғандықтан, олардың қоршаған ортаны тануы, қабылдауы, игеруі және бағалауында біршама ұқсастықтардың болуы заңды. Бұл олардың тілін, әсіресе, паремиялогиялық қорын өзара салыстырғанда анық байқалады. Мақаламызда осы ойды орнитонимдер мысалын пайдаланып дәйектеуге тырыстық. Ал туыс тілдердің фразеологиялық және паремиялогиялық қорын тарихи даму кезеңдеріне қатысты, әр дәуірде хатқа түскен жазба мұралар материалында жан-жақты қарастырудың берері мол және ол келешек еншісінде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әуезов М. Шығармалары, мақалалар, зерттелу. – Алматы: Ғылым, 1969. – 485 б.
2. Исаева Ж.И. Паремиялар құрамындағы «тірек» сөздердің ішкі құрылымдылық мағынасы // Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал «Қазақстанның ғылымы мен өмірі». – Астана, 2014. № 6 (27) – 231-236 б.
3. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жалын, 1989. – 324 б.
4. Сүйерқұл Б.М., Бигелдиева Н.Н. Орнитонимдердің қатысуымен жасалған тұрақты қолданыстарға теоллингвистикалық талдау // Павлодар мемлекеттік университетінің Хабаршысы №1. 2019. ISSN 1811-1823, 282-291 бб.
5. Ештаева Н.А. Қазақ және батыс тілдері. – Алматы: Қазақ Университеті, 2017. – 361 б.
6. Әлем халықтарының мақал-мәтелдері /Ауд. М. Әлімбаев. Құраст. Ө. Тұрманжанов. – Алматы: Балауса, 2012. – 404 б.
7. Houtsma M.Th. Ein türkisch-arabisches Glossar. Leiden, 1894.
8. Курышжанов А. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря». – Алма-Ата, 1970.
9. Оңдасынов Н. Шығыс халықтарының мақал-мәтелдері. – Алматы: Мектеп, 1997. – 251 б.
10. Yazgan M. Türk atasözleri, deyimleri ve bilmeceleri. – Алматы: Арыс, 2008. – 304 б.

REFERENCES:

1. Äuezov M. Şyğarmalary, maqalalar, zerttelu. – Almaty: Ğylym, 1969. -485 s.
2. Isaeva J.I. Paremiyalar qūramyndaǵy «tirek» sözderdiń işki qūrūlymdylyq maǵnasy // Halyqaralyq ğylymi-köpşilik jurnal «Qazaqstannyń ğylymy men ömiri». – Astana, 2014. №6 (27) – 231-236 s.
3. Baitürsynov A. Şyğarmalary. – Almaty: Jalyn, 1989. – 324 s.
4. Süierqūl B.M., Bigeldieva N.N. Ornitonimderdiń qatysuymen jasalǵan tūraqty qoldanystarǵa teolingvistikalıyq taldau // Pavlodar memlekettik universitetiniń Habarşysy №1. 2019. ISSN 1811-1823, 282-291 s.
5. Eştaeva N.A. Qazaq jāne batys tilderi. – Almaty: Qazaq Universiteti, 2017. – 361 s.
6. Älem halyqtarynyń maqal – mätelderi /Aud. M. Älimbaev. Qūrast. Ö. Tūrmanjanov. – Almaty: Balausa, 2012. – 404 s.
7. Houtsma M.Th. Ein türkisch – ara bisches Glossar. Leiden, 1894.
8. Qūrysjanov A. Issledovanie po leksike staro kypchakskogo pis'mennogo pamyatnika XIII v. «Tyurksko -arabskogo slovary». – Alma -Ata, 1970.
9. Oñdasynov N. Şyǵys halyqtarynyń maqal – mätelderi. – Almaty: Mektep, 1997. – 251 s.
10. Yazgan M. Türk atasözleri, deyimleri ve bilmeceleri. – Almaty: Arys, 2008. – 304 s.

Авторлар туралы мәліметтер:

Сүйерқұл Ботагөз Мырзабайқызы – ф.ғ.д., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, әл-Фараби даңғылы 71, Алматы, Қазақстан, 8-747-686-76-63, e-mail: akbotakoz@mail.ru.

Болыс Аида Ержанқызы – 2-курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғылы 71, Алматы, Қазақстан, 8-707-599-92-98, E-mail:bolys.aida@bk.ru.

Сведения об авторах:

Суйеркул Ботагоз Мырзабайқызы – д.ф.н., доцент, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, проспект аль-Фараби 71, Алматы, Казахстан, 8-747-686-76-63, e-mail: akbotakoz@mail.ru.

Болыс Аида Ержанқызы – магистрант 2-курса, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, проспект аль-Фараби 71, Алматы, Казахстан, 8-707-599-92-98, E-mail:bolys.aida@bk.ru.

Information about the authors:

Suyerkul Botagoz Myrzabaikyzy – Doctor of Philology, associate professor, al-Farabi Kazakh National university, 71 al-Farabi avenue, Almaty, Kazakhstan, 8-747-686-76-63, e-mail: akbotakoz@mail.ru.

Bolys Aida Erzhankyzy – 2nd year master's student, al-Farabi Kazakh National university, 71 al-Farabi avenue, Almaty, Kazakhstan, 8-707-599-92-98, E-mail:bolys.aida@bk.ru.

УДК:87.15.15

TUGELBAEVA G.T.¹, DUSENBAEVA D.S.²¹² Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan
G_tugelbaeva@mail.ru., dinara_serikkyzy@bk.ru

THE THEORETICAL PREDICTING THE STATE OF ATMOSPHERIC POLLUTION WITH LAWS OF STATISTICAL PHYSICS

Annotation: In this article, considered the scientifically statistical laws of consideration of ecological state of environmental and its predicting methods. Nowadays it is important ecological state of environment. One of the principal purpose of scientific researches is reducing or neutralization of harmful substances in air. For mathematical determination of quantity of harmful substances of in air it is necessary accurate mathematical statistics laws and rules. In other hand, determination laws in physics defined in empirical analogy. Based on the above mentioned cases in this study presented comparison of similarities and differences between random variables, the prerequisites and ways to use the distribution laws in probability theory to assume the causes of pollution. The physical and chemical quantities that pollute the atmosphere being the values of randomness are described with methods of statistical theory. In accordance with statistical physics the main parameters that predict the characteristics of an environmental indicator for determination of the variability of harmful substances in average values.

Keywords: environment, analogy method, environmental indicator, prediction, particles of harmful substances, probability theory.

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ПРОГНОЗИРОВАНИЕ СОСТОЯНИЯ ЗАГРЯЗНЕНИЯ АТМОСФЕРЫ ПО ЗАКОНАМ СТАТИЧЕСКОЙ ФИЗИКИ

Аннотация. В данной статье рассмотрены научно-статистические закономерности описания экологического состояния окружающей среды и методика их прогнозирования. В настоящее время очень важно экологическое состояние окружающей среды. Одной из основных целей научных исследований является снижение или нейтрализация вредных веществ в воздухе. Для математического определения количества вредных веществ в воздухе необходимы точные законы и правила математической статистики. С другой стороны, закономерности описания физических и химических свойств экологических величин определяются эмпирической аналогией. На основе приведенных выше утверждений в настоящем исследовании представлено сравнение сходств и различий между случайными величинами, определены предпосылки и способы использования законов распределения в теории вероятностей для прогнозирования причин загрязнения окружающей среды. Физические и химические величины, загрязняющие атмосферу, являясь случайными величинами, описываются методами статистической теории. В соответствии со статической физикой определены основные параметры, прогнозирующие характеристики экологического показателя для определения изменчивости вредных веществ в средних значениях.

Ключевые слова: окружающая среда, метод аналогии, экологический показатель, прогнозирование, частицы вредных веществ, теория вероятностей.

СТАТИКАЛЫҚ ФИЗИКА ЗАҢДАРЫМЕН АТМОСФЕРАЛЫҚ ЛАСТАНУ ЖАҒДАЙЫН ТЕОРИЯЛЫҚ БОЛЖАУ

Аңдатпа. Бұл мақалада қоршаған ортаның экологиялық жағдайын сипаттаудың ғылыми-статистикалық заңдылықтары мен оны болжау әдістері қарастырылған. Қазіргі уақытта қоршаған ортаның экологиялық жағдайы өте маңызды. Ғылыми зерттеулердің негізгі мақсаттарының бірі-ауадағы зиянды заттарды азайту немесе бейтараптандыру. Ауадағы зиянды заттардың мөлшерін математикалық анықтау үшін математикалық статистиканың нақты заңдары мен ережелері қажет. Екінші жағынан, экологиялық шамалардың физикалық және химиялық қасиеттерін сипаттау заңдылықтары эмпирикалық аналогиямен анықталады. Жоғарыда келтірілген тұжырымдарға сүйене отырып, осы зерттеу кездейсоқ шамалардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын салыстыруды ұсынады, қоршаған ортаның ластану себептерін болжау үшін ықтималдықтар теориясында таралу заңдылықтарын қолданудың алғышарттары мен тәсілдерін анықтады. Атмосфераны ластайтын физикалық және химиялық шамалар кездейсоқ шамалар бола отырып, статистикалық теория әдістерімен сипатталады. Статикалық физикаға сәйкес орташа мәндердегі зиянды заттардың өзгергіштігін анықтау үшін экологиялық көрсеткіштің сипаттамаларын болжайтын негізгі параметрлер анықталды.

Түйінді сөздер: қоршаған орта, аналогия әдісі, экологиялық көрсеткіш, болжау, зиянды зат бөлшектері, ықтималдықтар теориясы.

Introduction

As you know, at the present stage, the Republic of Kazakhstan has moved to permanent development in the conditions of market relations. In this regard, the legal, economic and social foundations of environmental protection are fully defined for the purposes and interests of future generations. A lot of work is being done in the country aimed at rational use of natural resources, ensuring environmental safety and improving the environmental situation. As you know, in 2003, by order of the President of the Republic of Kazakhstan, the concept of "Environmental safety of the Republic of Kazakhstan" was adopted. Environmental security measures are implemented on the basis of the Constitution of our state.

Air pollution problem is very urgent in many countries, for example air quality in China [1. p. 170-179] has deteriorated continuously within the last ten years, the Chinese central government has developed numerous environmental regulations to improve the air condition. This paper adopts three different standards to measure the environmental regulations for studying the impacts of environmental regulations on haze pollution. According to previous studies, the mechanism of environmental regulations on air quality of this paper are developed and empirically analyzed by system GMM (Generalized Method of Moments) method using provincial panel data from 2006 to 2016 from China. Our empirical results conclude that: (i) command-controlled regulations (ER1) and economic-incentive regulations (ER2) have nonlinear relationships with haze pollution, but the linear regression results of voluntary-consciousness environmental regulation (ER3) are not statistical significant; (ii) the effectiveness of the environmental regulations is varied at different significance levels and most coefficients of western region are not statistical significant; (iii) the coefficients of foreign direct investment (FDI) are positive and statistical significant. However, FDI can also have a negative impact on haze pollution when environmental regulations are fully carried out. The empirical analysis of the whole country is basically consistent with the ones of four different regions in China. Air basin pollution related to the local environmental problems described in this Concept depends on sources of static and dynamic pollution, i.e. waste from mobile transport. Sources of static pollution are based on emissions into the atmosphere of heat power plants, plants, factories and ferrous metallurgy, oil and gas complex. In order to prevent environmental damage, one of the most pressing issues is to determine the characteristics of pollutants and determine the

most effective methods for predicting their impact. We must understand that improving environmental literacy, environmental awareness and culture of young people receiving higher education is the only basis for their full-fledged civic development. Therefore, without losses and effective use of natural resources, we must promote comprehensive education and becoming a full-fledged citizen of a sovereign independent country.

With a scientific understanding of their relationship to each other through familiarization with the objects and phenomena of the environment the foundations of the idea of primary nature are laid in school-age children. Simple worldview concepts that children have learned about this nature will be the first stage of the education system, which will be taught in primary and high school in biological disciplines. And also expands, deepens and complements the child's worldview in ensuring the relationship and continuity of transmitted knowledge with an easy understanding of the laws of nature.

At the present time, one of the most rational progressive ways to solve problems on the issue of preliminary forecasting can be used in the course of software properties and parameters of distribution laws in probability theory. It is known that this approach is a principle that can be widely used in various fields of science. In this regard, we propose a new conceptual method for using the parameters of Gibbs random distribution regularities of statistical physics to the method of environmental forecasting.

Research materials and methods

Among today's global problems, the relationship between society and the environment depends directly on the actions of humanity. As a result of constant human influence on nature, many environmental situations have arisen. The main purpose for all mankind is to preserve health, provide environmentally friendly food, rational use of natural resources and so on. One of the ways to solve this problem is environmental education and up bringing education. Along with other academic subjects, physics occupies a special place in the formation of students' environmental knowledge. In the course of studying the subject of physics, it is possible to increase environmental thought through a variety of environmental data on nature protection and intersubject communication. Study of the physical basis of the harmful effects of anthropogenic activities on the environment it is necessary to ecologize the content of the topic of physics for environmental education and education of students. In connection with the development

of science and technology and the manifestation of its environmental impact on the environment, it is necessary to provide for a link with everyday life, practice, and natural phenomena. Today, the physics education is characterized by the goal of solving many didactic problems. However, given the interdisciplinary connections, students will be given the opportunity to introduce some environmentally relevant materials. For many years, people have not treated nature scientifically, a one-sided "consumer" attitude to nature is a threat to life at an early stage of physics education, when students are taught environmental issues, we form the most important environmental concepts for them: man-the environment, scientific and technological progress and nature, the hydrosphere, the lithosphere and atmospheric protection.

As a result of the great thinkers P. Teilhard de Chardin [3, c.15], geologist-E. Zussa [4, c.289-323] and V. I. Vernadsky et al [5, c.576] formed base notations about biosphere system. You can't separate the nature of the Earth from man. People have been using their material heritage, he knows it, creates changes that are committed to environmental achievements. It is known that the Biosphere is the main life layer of the earth. It consists of a geographical layer-the lithosphere, hydrosphere, and atmosphere. Distribution of the particles of harmful substances in the atmosphere is subject to random laws. To process statistical data, we used the empirical method-the empirical method-the method of analogy, i.e. the method of comparison. As you know, Issac Newton discovered the universal law of attraction using the method of analogy. He used an analogy between the fall of apples from a tree to the Earth and the fall of celestial bodies to the Earth. Also, Galileo Galilei revealed the laws of oscillation of the mathematical pendulum, based on the similarity between the vibrations of the shamsal in the Church, that is, the chandelier. The purpose of the proposed method is to determine the variability of harmful substances with average values as the main values for predicting the main environmental indicators. It is known that there is an analogous similarity between the atmospheric air environment, which is affected by particles of environmentally harmful substances, and the physical environment, in which gas particles are distributed. Therefore, we use the following analogs between environmental and physical values: "energy-the value of the measurement of harmful substances", "temperature-the value of particle variability". These forecasts show that regularities in the distribution of random variables are effective for applying Gibbs randomness law, which is common in statistical physics. The empirical distribution of random variables is written as the law of the canonical Gibbs distribution, defined by the density function as following [6]:

$$, (1)$$

where $f(p, q)$ - probability density: (p, q) - given coordinates and particle impulses: Z - normalization function are determined by equality -phase spatial environment stretched by particles: $E(p, q)$ - energy of the system, T - temperature of the medium in which the particles are distributed.

In accordance with the above analogs, instead of the energy value, this function uses the average value of the measurement of harmful substances, and instead of the temperature value, the value of particle variability is taken into account.

The presented probability method allows us to determine and predict the average value of particles of environmentally harmful substances in the space of atmospheric air as an empirical fact, in which the spatial distribution of these substances is subject to statistical laws. Determination of the average value of environmentally harmful substances in the space of atmospheric air is evaluated by the criteria of mathematical prediction of the laws of their distribution. The subject of the assessment is to determine the average values of environmentally harmful substances using the parameters of distribution laws using the forms of the probable method. The density function of the distribution law allows calculating the average value of environmentally harmful substances by means of a mathematical prediction criterion. The model for estimating the average value of particles of ecological harmful substances characterizes the laws of their distribution through certain mathematical forecasts in the field of statistics:

$$E(x) = \frac{x_{min} \int x f(x) dx}{x_{max} \int f(x) dx}, (2)$$

where: $E(x)$ - the number of wanted environmentally harmful substances in the air space: $f(x)$ is the density function of the law of distribution of particles of harmful substances, in which this is stated:

$$M[x] = \int x f(x) dx \quad (3)$$

predictable value measurement math environment is calculated according to the law discovered harmful substances: x_{max} means the maximum and minimum values of the wanted particles of harmful substances.

Using this basic estimation model, let's discuss the patterns of empirical distribution of environmentally harmful particles in air space using the most important Gibbs canonical laws in the field of statistical physics. In order to apply the Gibbs distribution law to the estimation of the law of distribution of particles of harmful substances in the atmosphere, we use the condition (1) $N \rightarrow \infty$. As a result, we get a formula that determines the average value of harmful substances:

$$E(x) = \frac{\int_{x_{min}}^{x_{max}} xf(x)dx}{\int_{x_{min}}^{x_{max}} f(x)dx} = \frac{(x_{max}-x_{min})}{2}, \quad (4)$$

The value of the resulting parametric number is assumed to be the assumed average of the random variable being searched for, which is, according to our probable method. The second environmental indicator, which is studied using the forecasting method, is determined by the amount of variability of harmful substances. This basic ecological value is found by the following statistical formula:

$$\varphi(x) = \frac{\sigma(x)}{E(x)} \cdot 100\% \quad (5)$$

where $E(x)$ - average value of the harmful substance; $\sigma(x)$ - average value of the square deviation.

The probabilities of environmental forecasting determined by the applied method are their actual values. Since this method uses patterns of distribution of environmentally harmful substances, random factors that affect the values of bending quantities by means of the canonical Gibbs law are fully taken into account. In addition, it is presented that the distribution of harmful substances that pollute atmospheric is a random process and is the basis for applying probability theory to the forecasting method.

At the present stage in the field of science, the solution of quantities subject to randomness search by statistical methods is more reliably determined than the deterministic method. In practice, the most widely used arithmetic and weighted average methods to date lead to big errors, since they are based on indirect bases. The main reason for this is that these methods do not take into account the regularities of random statistical distribution of substances. The conditional basis for solving multi-ecological problems is to determine the sufficient and complete true value of the search forecast values. The determination of harmful substances by this method, with Gibbs' law, complements the fundamental values used in statistical physics in an analogous way.

Since on the basis of the ecological state of cities, industrial centers are characterized by average values and values of variability of particles of harmful substances that pollute the air space, it shows the significant scientific and practical significance of the proposed method. Statistical analysis of certain results shows that air pollution depends on the number and area of people living in cities. For example, in large cities, the amount of sulfur dioxide compared to a small city is 20%, carbon dioxide-50%, nitrogen dioxide-twice as much. The increase in the concentration of CBS nitrogen oxide and carbon dioxide oxide directly depends on emissions from cars. The amount of waste produced is directly proportional to

the population. (The amount of emissions is proportional to the population). Climate information about the potential of atmospheric air pollution is of great importance in the PPA. PPA - (potential for atmospheric pollution).

This indicator is measured by the ratio of the average concentration of impurities to the concentration of impurities in the conditional area. It is established that this value depends on the meteorological conditions of each city. In cities with low winds and frequent fogs, there is a 50% increase in concentration. It is known that the spread of particles of harmful substances in the atmospheric air depends on many factors. Many scientists are conducting research in this direction.

In [7, c.181- 187], a study of the regularities of changes in wind speeds depending on the topography, type and roughness of the underlying surface is presented.

In addition, a review of well-known models that characterize changes in the wind speed profile at various levels of surface layers located above the earth's irregularities was conducted. Equations describing wind profiles in layers adjacent to the Ground are given.

The tasks of determining the ecological state, certification, optimization, daily and preliminary planning, determining the maximum regulatory values of the concentration of harmful substances, and using environmentally-technological rational solutions are solved only using the optimal forecasting method [8, c.125].

Conclusion

In conclusion, it is necessary to understand that one of the main ways to protect the environment is to increase environmental literacy, environmental awareness and culture of young people receiving higher education. In addition, effective ways of using the laws of statistical physics to solve complex and multi-industry problems in the field of ecology were considered. At the same time, during the comparison, first, a hypothetical similarity of the physical environment with the natural environment was obtained, and secondly, a random phenomenon is characteristic of both environments. Based on this empirical analog method, it is shown that their properties can be used on the laws of subordination of random variables. In this regard, the ability to fully understand and use the physical meaning of these tasks is of great scientific importance, which pays great attention in the field of solving environmental problems. Methods of probability theory and ways of presenting a mathematical model of regularities of random distribution of particles of environmentally harmful substances are considered. In addition, it is possible to determine the exact value of the assumed environmental values by applying fundamental laws of statistical physics.

REFERENCES:

1. M. Zhang, X. Liu, X. Sun, W. Wang. Atmospheric Pollution Research, Volume 11, Issue 6 The influence of multiple environmental regulations on haze pollution: Evidence from China. p. 170-179.
2. П. Тейяр де Шарден, Божественная среда. — М.: Renaissance, 1992. Teiyar de Sharden P. Bozhestvennyasreda. — М.: Renaissance. 1992. Teilhard de Chardin P. Divine environment. - М.: Renaissance. 1992
3. П. Тейяр де Шарден. Феномен человека. — М.: Наука, 1987. Teiyar de Sharden. Fenomen cheloveka. — М.: Nauka, 1987. [Teilhard de Chardin P. Phenomenon of a human being.— М.: Nauka, 1987
4. Натальин Б.А., Эдуард Зюсс и др. Геодинамика и тектонофизика. 2011; 2(3). С. 289-323.
5. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера, - М. 2017, 576 с. Vernadskii V.I. Biosfera b noosfera. М.: Airis-press, - 576 с., 2012. [Vernadsky V. I. Biosphere and Noosphere. М.: Airis-press, - 576 p., 2012]
6. Румер Ю.Б., Рывкин М.Ш. Термодинамика, статическая физика и кинетика. М., 1977.
7. Млявая Г.В. Влияние параметров шероховатости подстилающей поверхности на скорость ветра. // Ecologia și Geografia. Buletinul AȘM. Științevietii. 2014. № 2(323). С. 181- 187. Mlyavaya G.V. Vlianye parametrov sherohovatosti podstilaushei poverhnosti na skorost' vetra// Ecologia și Geografia. Buletinul AȘM. Științevietii. 2014. № 2(323). С. 181- 187. [Milaya G.V. The influence of the roughness parameters of the underlying surface on wind speed// Ecologia și Geografia. Buletinul AȘM. Științevietii. 2014. № 2(323). pp. 181- 187.
8. Тугельбаева Г.Т. Системно-структурные аспекты программного обеспечения процесса преподавания экологии в вузах и школах. Информационный листок Министерство науки - Академия наук РК, № 54-98. Tugelbayeva G.T. Sistemno-strukturnye aspekty programmogo obespechenya processa prepodavanya ecologii v vuzah i shkolah. Informacionnyilistok Ministerstvonauki – Akademianauk RK, № 54-98. [Tugelbaeva G.T. System-structural aspects of the software of the process of teaching ecology in universities and schools. Information leaflet of the Ministry of Science - Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, No. 54-98.]

Information about the authors:

Tugelbaeva Gulnaziya Tugelbaevna - candidate of chemical sciences, associate professor, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan, G_tugelbaeva@mail.ru

Duisenbaeva Dinara Serikovna - 1 year master student, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan, dinara_serikkyzy@bk.ru

Сведения об авторах:

Тугелбаева Гульназия Тугелбаевна - кандидат химических наук, доцент, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан, G_tugelbaeva@mail.ru

Дуйсенбаева Динара Сериковна - 1 курс магистратуры, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
dinara_serikkyzy@bk.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Тугелбаева Гүлназия Тугелбаевна - химия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, G_tugelbaeva@mail.ru

Дуйсенбаева Динара Сериковна - 1 курс магистранты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, dinara_serikkyzy@bk.ru

ТУРКМЕНБАЕВ А.Б.¹, АБДЫКЕРИМОВА Э.А.²

Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг
университеті, Ақтау, Қазақстан
E-mail: ¹asset.turkmenbaev@yu.edu.kz, ²Abdykerimova_el@mail.ru

ОНЛАЙН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ВИРТУАЛДЫ ЗЕРТХАНАЛЫҚ САБАҚТАРДЫ ӨТКІЗУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аннотация: Техникалық мамандықтар студенттерінің қажетті құзыреттіліктерін қалыптастыру үшін оқу үдерісінде зертханалық жұмыстарды қолдану өте маңызды. Виртуалды зертханалар, бір жағынан, нақты зертханаға сәйкес келетін жабдықтармен және материалдармен тәжірибе жүргізуге, екінші жағынан, кәсіби қызметте практикалық дағдыларды игерудің компьютерлік моделімен танысуға мүмкіндік береді. Кез-келген білім беру мекемесі техникалық қызмет көрсету, шығын материалдарын сатып алу және оны жақсарту кезінде ауыстыруды қажет ететін қымбат жабдықты сатып ала алмайды. Виртуалды зертханалардың әмбебаптығы осы кемшіліктерді өтейді. Виртуалды зертхана студенттерге әр түрлі пәндік саладағы тапсырмалар кешенін, мұғалімдерге – тұрақты бақылау, материалды игеру диагностикасын ұсынады. Студенттер практикалық біліктер мен дағдыларды өздеріне ыңғайлы уақытта, уақыт пен білім беру ұйымынан аумақтық алшақтықты шектемей-ақ қалыптастыра алады. Мақалада нақты және виртуалды оқу зертханасының мүмкіндіктері негізінде, «Уитстон көпірі әдісімен кедергілерді өлшеу» негізгі заңдарын түсіндіруде физикалық заңдардың қолданылу шегі туралы түсініктерді қалыптастыру мысалында студенттердің өзіндік танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру әдісі қарастырылған. Бір физикалық шаманың екіншісіне тәуелділігін зерттеу үшін студенттермен жүргізілетін тәжірибелік эксперименттің орындалу тәртібі, олардың арасындағы заңдылықты анықтау, осы заңдылықтың сақталу жағдайларын зерттеу баяндалған. Нақты және виртуалды оқу зертханасын қолдану тікелей бақылау, зерттеу, теориялық болжамдардың дұрыстығын тәжірибелік тексеру мүмкіндігіне ие.

Түйіндеме сөздер: виртуалды зертхана, эксперимент, кедергілерді өлшеу, онлайн оқыту.

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕНИЯ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРНЫХ ЗАНЯТИЙ В ПРОЦЕССЕ ОНЛАЙН ОБУЧЕНИЯ

Аннотация: Для формирования необходимых компетенций у студентов технических специальностей очень важно использовать в учебном процессе лабораторные работы. Виртуальные лаборатории позволяют, с одной стороны, проводить эксперименты с оборудованием и материалами, соответствующими реальной лаборатории, с другой – ознакомиться с компьютерной моделью по освоению практических навыков в профессиональной деятельности. Не каждое образовательное учреждение может позволить себе закупить дорогостоящее оборудование, которое требует затрат при техническом обслуживании, приобретения расходных материалов и замены при его усовершенствовании. Универсальность виртуальных лабораторий компенсирует данные недостатки. Виртуальная лаборатория предлагает студентам комплекс заданий в различных предметных областях, учителям - постоянный контроль, диагностику усвоения материала. Студенты самостоятельно могут формировать практические умения и навыки в удобное для них время, не ограничивая себя временем и территориальной отдаленностью от образовательной организации. В статье на основе возможностей конкретной и виртуальной учебной лаборатории предусмотрен метод организации самостоятельной познавательной деятельности студентов на примере формирования представлений о пределе применения физических законов в разъяснении основных законов «Измерение сопротивления методом моста Уитстона». Для изучения зависимости одной физической величины от другой изложены порядок выполнения эксперимента со студентами, определение законности между ними, изучение условий соблюдения этого законодательства. Использование реальных и виртуальных учебных лабораторий позволяет непосредственно контролировать, исследовать, экспериментировать правильность теоретических гипотез.

Ключевые слова: виртуальная лаборатория, эксперимент, измерение сопротивлений, онлайн обучение.

METHODS OF CONDUCTING VIRTUAL LABORATORY CLASSES IN THE PROCESS OF ONLINE LEARNING

Abstract: To form the necessary competencies for students of technical specialties, it is very important to use laboratory work in the educational process. Virtual laboratories allow, on the one hand, to conduct experiments with equipment and materials corresponding to a real laboratory, on the other – to get acquainted with a computer model for mastering practical skills in professional activities. Not every educational institution can afford to purchase expensive equipment that requires maintenance costs, purchase of consumables and replacement when it is improved. The versatility of virtual laboratories compensates for these shortcomings. The virtual laboratory offers students a set of tasks in various subject areas, teachers-constant monitoring, diagnostics of material assimilation. Students can independently form practical skills and abilities at a convenient time for them, without limiting themselves to time and territorial remoteness from the educational organization. In the article, based on the capabilities of a specific and virtual educational laboratory, a method of organizing independent cognitive activity of students is provided by the example of forming ideas about the limit of the application of physical laws in explaining the basic laws of «Measuring resistance by the Wheatstone bridge method». To study the dependence of one physical quantity on another, the procedure for performing an experiment with students, determining the legality between them, and studying the conditions for compliance with this legislation are described. The use of real and virtual training laboratories allows you to directly monitor, investigate, and experiment with the correctness of theoretical hypotheses.

Key words: virtual laboratory, experiment, resistance measurement, online training.

Кіріспе.

Техникалық жоғары оқу орындарының білім беру бағдарламасында физика курсы іргелі пәндер арасында жетекші орындардың бірін алады. Физиканы оқыту міндеттерінің бірі ғылыми техникалық білім, білік және дағдылар жүйесін қалыптастыру. Бұл міндетті шешу техникалық ЖОО оқытудың бастапқы кезеңінде физика курсы оқытуда қаланған ғылыми теориялық іргетастың беріктігіне байланысты болады. Физика курсы оқу барысында студенттер ғылыми техникалық білімнің терең және берік негіздерін игеріп, алған білімдерін практикада қолдануды үйренуі керек. Бұл болашақ инженерге жаңа технологиялар мен техникалық құрылғыларды жасауға, ғылымды, техниканы және өндірісті одан әрі дамыту мәселелерін шешуге шығармашылықпен қарауға көмектеседі.

Дидактика ұстанымдарын басшылыққа ала отырып, карантин жағдайында университеттегі онлайн оқу үдерісін оқытушылар мен студенттердің бірлескен іс-әрекетін білім, білік және дағдылар жүйесі қалыптасатындай етіп құру қажет. Техникалық ЖОО физика курсы оқытудың бұл міндеті дәріс, практика және зертханалық сабақтар сияқты білім берудің ұйымдастырушылық түрлері арқылы жүзеге асырылады.

Зерттеу әдіснамасы. ЖОО оқу үдерісінде дәріс жетекші орын алады және әртүрлі дидактикалық мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Карантин жағдайында онлайн оқыту кезінде, дайын білімді студенттерге коммуникацияның монологтық формасы арқылы берудің дәстүрлі әдісімен жалпыланған білім жүйесін қалыптастыру мәселесін шешу қиын. Сондықтан дәрістерді студенттерде өздігінен білім алу қажеттілігі туындайтындай етіп ұйымдастыру қажет, сонда ғана оқытушы мен студенттердің бірлескен қызметінің нәтижесі жүйеленген теориялық білімнің жиынтығы болып табылады.

Оқытудың барлық кезеңдерінде теориялық

білімді практикада қолдану үлкен маңызға ие, ол, атап айтқанда, есептер шығару кезінде жүзеге асырылады. Есептерді шешу теориялық материалды саналы әрі берік игеруге ықпал етеді. Есептерді физиканың заманауи технологиялар мен өндірісті дамытудағы рөлін көрсету үшін қолдануға болады. Бұл өз кезегінде физикалық білімнің политехникалық білім берудегі рөлі мен орнын нақтырақ анықтауға мүмкіндік береді. Студенттер есептер шығара бастаған кезде теориялық материалды оқып, қайталау қажет. Тереңдетілген теориялық дайындық практикалық сабақтарда белсенді қызметті қамтамасыз етеді [1. 3-7].

Техникалық ЖОО-да физиканы оқыту формаларының бірі зертханалық практикум болып табылады, ол білім, білік және дағды жүйесін қалыптастыруда сөзсіз маңызды рөл атқарады. Физика курсы бойынша зертханалық практикум бірқатар дидактикалық мәселелерді шешуге мүмкіндік береді, атап айтқанда, физикалық құбылыстар әлеміне тереңірек түсінуге, физикалық шамаларды өлшеу әдістерімен танысуға, құрылғылармен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыруға, курстың кейбір теориялары мен заңдарын эксперименталды түрде тексеруге, оларды саналы түрде игеруге, өткен теориялық материалдарды қайталауға және қорытындылауға мүмкіндік береді.

Дұрыс ұйымдастырылған зертханалық сабақтар оқытушыға теория мен практика арасындағы алшақтықты жоюға, студенттерге теория мен тәжірибенің, ғылым мен техниканың арасындағы нақты байланысты көрсетуге, физика курсы оқылатын заңдар мен іргелі теориялар бізді қоршаған нақты шындықтың көрінісі деген маңызды ойды айқынырақ түсіндіруге мүмкіндік береді. Студенттердің зертханалық жұмыстарды өзбетінше жүргізуі мен оны талдауы, оқу үдерісінде жаңа білім алу дағдыларын қалыптастырудың ерекше құнды және маңызды құралы болып табылады.

Зертханалық жұмыстар эксперимент барысында болып жатқан процестерді бақылауға және өлшеу жүргізуге, логикалық ойлаудың дамуына, негізгі нәрсені екінші, маңызды емес елеусіз нәрселерден ажырату дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Эксперимент барысында студенттердің тәуелсіз өзіндік ойлау әрекеті көрінеді. Олар байқалған заңдылықтарды, құбылыстарды салыстыруы, талдауы, қорытынды жасауы керек. Зертханалық жұмыста қойылған проблеманы шешудің белсенді ізденісі студенттер арасында тұрақты танымдық қызығушылықтарды тудырады. Эксперимент жүргізген кезде алға қойылған мақсатты нақты көрсету қажет, тек нақты тұжырымдалған мақсат қою арқылы қажетті нәтижеге қол жеткізуге болады [2. 76-81].

Зертханалық сабақтарда жасалатын экспериментті дамып келе жатқан физиканың теориялық курсымен ажырамас тұтас болатындай етіп ұйымдастырған жөн. Сондықтан зертханалық жұмысты фронтальды немесе шағын циклдарда жүргізген ыңғайлы. Зертханалық сабақтарды осылай ұйымдастырған кезде ғана келесідей білім, білік және дағдыларды қалыптастырудың төмендегідей нәтижелеріне қол жеткізуге болады:

- физикалық шамалардың белгіленуі мен өлшем бірліктерін білу, шамалардың физикалық мағынасын аша білу;

- физикалық шамалар арасындағы функционалдық тәуелділіктерді білу, оларды түсіндіре білу және жеке есептерді шешу үшін қолдана білу;

- физикалық шамалар арасындағы өзара байланысты графикалық түрде көрсете білу дағдысы, олардың арасындағы функционалдық тәуелділіктерді пайдалана отырып, физикалық шамалардың сандық мәндері мен өлшем бірліктерін есептеуді жүргізе білу;

- заңдар мен іргелі теорияларды ашуға дейінгі табиғат құбылыстары мен ғылыми фактілерді білу, физикалық процестерді сандық сипаттау үшін қолданылатын математикалық тәуелділіктерді, физикалық заңдарды қолдану салалары мен олардың қолдану шектерін білу;

- физикалық заңдылықтарды, олардың тұжырымдамалары мен математикалық өрнектерін, физикалық теорияларды қолдану салалары мен заңдардың қолдану шектерін және жеке есептерді шешу үшін физикалық заңдарды қолдана білу;

- физикалық шамаларды өлшеу үшін қолданылатын физикалық құралдардың жұмыс істеу принциптерін білу;

- эксперимент барысында өлшеулерді жүргізу кезінде физикалық құрылғылармен жұмыс істеу білігі мен дағдылары;

- техникалық құрылғылардың жұмыс істеу принциптерін, техникалық құрылғылардың жұмыс принципі негізделген заңдар немесе құбылыстарды білу, физика курсында оқытылатын

техникалық құрылғылардың қолданылу салаларын білу [3].

Карантин жағдайында онлайн оқыту үдерісі кезінде нақты құрал жабдықтарды пайдаланып зертханалық жұмыстарды жасай алмауы, студенттердің үлкен қызығушылығын тудыратын және білім алуға ынталандыратын ең қызықты және күрделі теориялық материалдарға, техникалық нысандарға, ғылыми және технологиялық эксперименттерге қол жеткізу мүмкіндігін шектейді. Мұндай жағдайдан шығудың жолы онлайн оқу үдерісіне виртуалды зертханалық жұмыстарды қолдану.

Онлайн оқыту үдерісінде компьютерлік модельдер мен анимацияны қолдану студенттерге виртуалды зертханалық жұмысты орындау кезінде нақты құбылыстың жеңілдетілген моделін визуализациялаудың ерекше мүмкіндігін ұсынады. Бұл жағдайда модельді біртіндеп қиындататын және оны нақты физикалық процеске жақындататын қосымша факторларды кезең-кезеңімен енгізуге болады. Сонымен қатар, компьютерлік модельдер физикалық эксперименттерде іске асырылмайтын жағдайларды модельдеуге мүмкіндік береді.

Виртуалды зертханалық жұмыстардың кейбіреулері студенттердің жеке тәжірибелік дағдыларын дамытуға бағытталған (тренажерлер); басқалары қолданыстағы зертханада жасауға болмайтын физикалық құбылыстарды зерттеуге көмектеседі; қалғандары студенттерге әртүрлі физикалық жағдайларды өздігінен модельдеуге жағдай жасайды.

Зерттеу нәтижелері. Тәжірибе көрсеткендей, онлайн оқыту үдерісі кезінде физикалық эксперименттің дәстүрлі әдісін қолдану физика курсы бойынша студенттердің практикалық дағдылары мен машықтарының төмен деңгейіне әкеледі, атап айтқанда:

- эксперимент кезінде алынған графиктер мен кестелерді талдау, түсіну және интерпретациялау;

- физикалық құбылыстардың мәнін түсіндіру;

- физикалық процестердің заңдылықтарын түсіну (себеп-салдарлық байланыстарды көрмеу);

- әр түрлі көздерден, соның ішінде электронды көздерден қажетті ақпаратты өз бетінше алу дағдылары нашар дамыған [4. 294-307].

Жоғарыда аталған олқылықтар ақпараттық құзыреттіліктің қалыптасуына және студенттердің физика курсы бойынша білім деңгейіне кері әсер етеді. Осыған байланысты мынадай ой пайда болады: егер сіз компьютер немесе гаджеттер арқылы виртуалды модельдерді қолдана отырып, физикалық эксперимент пен зертханалық жұмыстарды жүргізсеңіз, физикалық зертханадағы жабдықтың жетіспеушілігін жоюға болады, виртуалды модельдер арқылы физикалық эксперимент кезінде студенттерге білімді өз бетімен алуға үйретесіз. Осылайша, студенттердің бо-

йында қажетті ақпараттық құзыреттілікті қалыптастырудың және физика пәнінен білім деңгейін арттырудың нақты мүмкіндігі пайда болады.

Виртуалды зертханалық жұмыс физика курсының «эксперименттік» бөлігін толықтыра алатындығын және сабақтың тиімділігін едәуір арттыра алатындығын атап өткен жөн. Оны оқу үдерісіне пайдалану кезінде сіз құбылыстағы басты нәрсені екінші, маңызды емес елеусіз нәрселерден ажырата аласыз, заңдылықтарды анықтай аласыз, өзгермелі параметрлермен бірнеше рет тәжірибе жүргізе аласыз, нәтижелерді сақтай аласыз және ыңғайлы уақытта зерттеулеріңізге ораласыз.

Сонымен қатар, студенттердің виртуалды модельдермен жұмыс істеуі өте пайдалы, өйткені олар көптеген виртуалды тәжірибелер жасап, тіпті шағын зерттеулер жүргізе алады. Мысалы, «Уитстон көпірі әдісімен кедергілерді өлшеу». Зертханалық жұмыстың мақсаты: көпірлер сұлбасы әдісімен белгісіз кедергілерді өлшеп үйрену. Керекті құрал-жабдықтар: реохорд, кедергілер магазині, нөлдік гальванометр, тұрақты ток көзі, кілт, өлшенетін кедергілер [5].

Жұмыстың орындалу тәртібі:

1. «Mediadidaktika» виртуалды бағдарламаны іске қосамыз (сурет 1).

Сурет 1 - «Mediadidaktika» виртуалды зертхананың бас мәзірі

2. «Mediadidaktika» виртуалды зертхананың бас мәзіріндегі өшу құралдарын: реохорд, кедергілер магазині, нөлдік гальванометр, тұрақты ток көзі, кілт, өлшенетін кедергілерді Уитстон көпірінің сұлбасына сәйкес жалғаймыз.

3. «Параметр установки» мәзіріне кіріп реохордтың D тегін өзгертіп құралдың иіндерінің ұзындықтарының I_1 және I_2 мәндерін жазып аламыз.

4. «Соединение резисторов» мәзіріне кіріп «один резистор» батырмасын таңдаймыз.

5. «Резисторы» мәзіріне кіріп «резистор 1» батырмасын таңдаймыз да, бірінші кедергіні тізбекке қосып, кілтті тұйықтап, гальванометр тілшесі қай бағытқа ауытқығанын қараймыз.

6. «Магазин сопротивлений» мәзіріне кіріп кедергілер магазинінің мәндерін нөлдік гальванометрдің тілшесі 0-ге келгенше өзгертеміз.

7. Нөлдік гальванометрдің тілшесі 0-ге тең болғандағы R_0 мәнін жазып аламыз.

8. «Параметр установки» мәзіріне кіріп реохордтың иіндерінің ұзындықтарының I_1 және I_2

мәндерін өзгертіп, «Магазин сопротивлений» мәзіріне кіріп кедергілер магазинінің мәндерін нөлдік гальванометрдің тілшесі 0-ге келгенше өзгертіп R_0 мәнін жазып аламыз, $R_x = R_0 \frac{I_1}{I_2}$ формула бойынша белгісіз кедергіні есептейміз.

9. «Резисторы» мәзіріне кіріп «резистор 2» батырмасын таңдаймыз да, екінші кедергіні тізбекке қосып, тәжірибені қайталап өлшеулер жүргіземіз.

10. «Соединение резисторов» мәзіріне кіріп «последовательное» батырмасын таңдаймыз. Тізбекке екі кедергіні тізбектеп жалғап тәжірибені қайталап өлшеулер жүргіземіз.

11. «Соединение резисторов» мәзіріне кіріп «параллельное» батырмасын таңдаймыз. Тізбекке екі кедергіні параллель жалғап тәжірибені қайталап өлшеулер жүргіземіз.

20. Тәжірибеден алынған нәтижелердің мәнін теориялық мәндермен салыстырамыз да 1-ші және 2-ші кестелерге толтырамыз.

Тәжірибе нәтижелерін есептейміз. 1-тәжіри-

Өлшеу нәтижелері: $l_1 = 25\text{см}, l_2 = 25\text{см}, R_{11} = 3,08\text{ Ом}$

Тәжірибеден алынған мән: $R_{X1} = R_{11} \frac{l_1}{l_2} = 3,08 \frac{25}{25} = 3,08\text{ Ом}$

Өлшеу нәтижелері: $l_1 = 15\text{см}, l_2 = 35\text{см}, R_{12} = 7,162\text{ Ом}$

Тәжірибеден алынған мән: $R_{X2} = R_{12} \frac{l_1}{l_2} = 7,162 \frac{15}{35} = 3,08\text{ Ом}$

Өлшеу нәтижелері: $l_1 = 35\text{см}, l_2 = 15\text{см}, R_{13} = 1,312\text{ Ом}$

Тәжірибеден алынған мән: $R_{X3} = R_{13} \frac{l_1}{l_2} = 1,312 \frac{35}{15} = 3,08\text{ Ом}$

Тәжірибеден алынған мәндердің орташа мәнін есептейміз:

$$\bar{R}_1 = \frac{R_{X1} + R_{X2} + R_{X3}}{3} = \frac{3,08 + 3,08 + 3,08}{3} = 3,08\text{ Ом}$$

2-тәжірибені кедергісі белгісіз R_{X2} кедергімен жүргіземіз.

Өлшеу нәтижелері: $l_1 = 25\text{см}, l_2 = 25\text{см}, R_{21} = 4,15\text{ Ом}$

Тәжірибеден алынған мән: $R_{X1} = R_{21} \frac{l_1}{l_2} = 4,15 \frac{25}{25} = 4,15\text{ Ом}$

Өлшеу нәтижелері: $l_1 = 15\text{см}, l_2 = 35\text{см}, R_{22} = 9,68\text{ Ом}$

Тәжірибеден алынған мән: $R_{X2} = R_{22} \frac{l_1}{l_2} = 9,68 \frac{15}{35} = 4,16\text{ Ом}$

Өлшеу нәтижелері: $l_1 = 35\text{см}, l_2 = 15\text{см}, R_{23} = 1,77\text{ Ом}$

Тәжірибеден алынған мән: $\bar{R}_2 = \frac{R_{X1} + R_{X2} + R_{X3}}{3} = \frac{4,15 + 4,16 + 4,14}{3} = 4,15\text{ Ом}$

Тәжірибеден алынған мәндердің орташа мәнін есептейміз:

$$\bar{R}_2 = \frac{R_{X1} + R_{X2} + R_{X3}}{3} = \frac{4,15 + 4,16 + 4,14}{3} = 4,15\text{ Ом}$$

3-тәжірибені кедергілері белгісіз R_{X1} және R_{X2} кедергілерді тізбектеп жалғап жүргіземіз.

Өлшеу нәтижелері: $l_1 = 25\text{см}, l_2 = 25\text{см}, R_{31} = 7,22\text{ Ом}$

Тәжірибеден алынған мән: $R_{X1} = R_{31} \frac{l_1}{l_2} = 7,22 \frac{25}{25} = 7,22\text{ Ом}$

Өлшеу нәтижелері: $l_1 = 15\text{см}, l_2 = 35\text{см}, R_{32} = 16,84\text{ Ом}$

Тәжірибеден алынған мән: $R_{X2} = R_{32} \frac{l_1}{l_2} = 16,84 \frac{15}{35} = 7,24\text{ Ом}$

Өлшеу нәтижелері: $l_1 = 35\text{см}, l_2 = 15\text{см}, R_{33} = 3,09\text{ Ом}$

Тәжірибеден алынған мән: $R_{X3} = R_{33} \frac{l_1}{l_2} = 3,09 \frac{35}{15} = 7,23\text{ Ом}$

Тәжірибеден алынған мәндердің орташа мәнін есептейміз:

$$\bar{R}_3 = \frac{R_{X1} + R_{X2} + R_{X3}}{3} = \frac{7,22 + 7,24 + 7,23}{3} = 7,23\text{ Ом}$$

4-тәжірибені кедергілері белгісіз R_{X1} және R_{X2} кедергілерді параллель жалғап жүргіземіз.

Өлшеу нәтижелері: $l_1 = 25\text{см}, l_2 = 25\text{см}, R_{41} = 1,76\text{ Ом}$

Тәжірибеден алынған мән: $R_{X1} = R_{41} \frac{l_1}{l_2} = 1,76 \frac{25}{25} = 1,76 \text{ Ом}$

Өлшеу нәтижелері: $l_1 = 15 \text{ см}, l_2 = 35 \text{ см}, R_{42} = 4,11 \text{ Ом}$

Тәжірибеден алынған мән: $R_{X2} = R_{42} \frac{l_1}{l_2} = 4,11 \frac{15}{35} = 1,76 \text{ Ом}$

Өлшеу нәтижелері: $l_1 = 35 \text{ см}, l_2 = 15 \text{ см}, R_{43} = 0,75 \text{ Ом}$

Тәжірибеден алынған мән: $R_{X3} = R_{43} \frac{l_1}{l_2} = 0,75 \frac{35}{15} = 1,76 \text{ Ом}$

Тәжірибеден алынған мәндердің орташа мәнін есептейміз:

$$\bar{R}_4 = \frac{R_{X1} + R_{X2} + R_{X3}}{3} = \frac{1,76 + 1,76 + 1,76}{3} = 1,76 \text{ Ом}$$

Тәжірибе нәтижесін өңдеу. 1 және 2-тәжірибенің мәндерін 3 және 4-тәжірибенің мәндерімен салыстырамыз.

R_{X1} және R_{X2} кедергілерді тізбектеп жалғаған кездегі өлшеу нәтижелері:

$$\bar{R}_T = \frac{R_{T1} + R_{T2} + R_{T3}}{3} = \frac{7,22 + 7,24 + 7,23}{3} = 7,23 \text{ Ом}$$

Теориялық мән: $\bar{R}_1 = 3,08 \text{ Ом}, \bar{R}_2 = 4,15 \text{ Ом}$

$$R_{T\_m} = \bar{R}_1 + \bar{R}_2 = 3,08 + 4,15 = 7,23 \text{ Ом}$$

R_{X1} және R_{X2} кедергілерді параллель жалғаған кездегі өлшеу нәтижелері:

$$\bar{R}_{II} = \frac{R_{II1} + R_{II2} + R_{II3}}{3} = \frac{1,76 + 1,76 + 1,76}{3} = 1,76 \text{ Ом}$$

Теориялық мән: $\bar{R}_1 = 3,08 \text{ Ом}, \bar{R}_2 = 4,15 \text{ Ом}$

$$R_{II\_m} = \frac{\bar{R}_1 \cdot \bar{R}_2}{\bar{R}_1 + \bar{R}_2} = \frac{3,08 \cdot 4,15}{3,08 + 4,15} = 1,76 \text{ Ом}$$

бені кедергісі белгісіз $R_{\delta 1}$ кедергімен жүргіземіз.

Тәжірибеден алынған нәтижелердің мәнін теориялық жолмен есептелген мәндермен салыстырамыз. Сонда: 1 және 2-тәжірибенің мәндерін 3 және 4-тәжірибенің мәндерімен салыстырғанда алынған мәндері тең.

1-кесте. $R_{\delta 1}$ және $R_{\delta 2}$ кедергілері тізбектеп жалғанғандағы мәндер

№	$l_1, \text{ см}$	$l_2, \text{ см}$	$R_T, \text{ Ом}$	$\bar{R}_{\delta}, \text{ Ом}$	$R_{\delta\_m}, \text{ Ом}$
1	25	25	7,22	7,23	7,23
2	15	35	7,24		
3	35	15	7,23		

2-кесте. $R_{\delta 1}$ және $R_{\delta 2}$ кедергілері параллель жалғанғандағы мәндер

№	$l_1, \text{ см}$	$l_2, \text{ см}$	$R_T, \text{ Ом}$	$\bar{R}_I, \text{ Ом}$	$R_{I\_m}, \text{ Ом}$
---	-------------------	-------------------	-------------------	-------------------------	------------------------

1	25	25	1,76	1,76	1,76
2	15	35	1,76		
3	35	15	1,76		

Осындай виртуалды зертханадағы интербелсенділік студенттерге үлкен танымдық мүмкіндіктер ашады, оларды тек бақылаушы ғана емес, сонымен қатар жүргізілген эксперименттердің белсенді қатысушылары етеді.

Студенттерге макроәлем мен микроәлемнің өмірде байқалмайтын және сонымен қатар физикалық зертханада эксперименталды түрде жасалатын кейбір құбылыстарды елестету қиын, мысалы, атом және ядролық физика құбылыстары және т.б. Виртуалды зертханалардың көпшілігі физикалық эксперименттердің бастапқы параметрлері мен шарттарының кең ауқымын өзгертуге, олардың уақыт шкаласын өзгертуге, сондай-ақ нақты эксперименттерде қол жетімді емес жағдайларды модельдеуге мүмкіндік береді.

Нәтижелерді талқылау. Онлайн жағдайда зертханалық сабақтарды өткізу кезінде виртуалды зертханаларды қолдану жоспарланған білім беру нәтижелерінің екі тобын ажыратуға мүмкіндік береді. Студенттерге қатысты:

- студенттерге компьютерлік модельдермен жеке зерттеу жұмыстарын жүргізу мүмкіндігі беріледі, оның барысында олар өзбетінше эксперименттерді жасай алады, гипотезаларын тез тексеріп, физикалық құбылыстар мен процестердің заңдылықтарын анықтай алады;

- әрбір студент үшін оқытудың жеке траекториясы беріледі, тәжірибені сабақтан тыс уақытта қайталау мүмкіндігі пайда болады;

- оқу зертханасы жағдайында орындау мүмкін емес зертханалық жұмыстарды жасаудың нақты мүмкіндігі болады;

- студенттер компьютер мен гаджеттерді оқыту құралы ретінде оңтайлы пайдалану дағдыларын меңгереді;

- студенттер электрондық ресурстармен жұмыс істеу дағдыларын алады.

Оқытушыға қатысты: студенттермен жеке жұмыс істеу үшін уақыт және оқу үдерісінің нәтижелеріне жылдам жеке диагностика жүргізу мүмкіндігі пайда болады [6.18-21].

Физика курсы бойынша виртуалды зертханамен жұмыс жасау: оқу үдерісінде практикалық дағдыларды қалыптастыру және бекіту, физикалық шамаларды өлшеу қабілетін бақылау, жалпылама қайталауды ұйымдастырған кезде қажет болған жағдайда практикалық дағдылардың қалыптасуын және оларды түзетуді диагностикалау, жеке өзіндік жұмыс процесінде тиімді.

Виртуалды зертханалық жұмыс нақты зертханалық жұмыстар мен физикалық құралдарды

алмастыра алмаса да, оны жүзеге асыру студенттердің нақты экспериментке қажетті дағдыларын қалыптастырады. Оқу үдерісінде интербелсенді әдістер мен виртуалды зертханалық жұмыстарды тиімді пайдалану білім сапасын арттыруға ғана емес, сонымен қатар қаржылық ресурстарды үнемдеуге де ықпал етеді, қауіпсіз, экологиялық таза орта жасайды.

Виртуалды зертханалық сабақтың маңызды бөлігінің бірі студенттердің білім, білік және дағдыларын тексеру және бағалау. Зертханалық практикум студенттердің теориялық білімдерін тексеруге және бағалауға, құбылыстарды түсіндіру және бақылау үшін теорияны қолдана білуге, сонымен қатар эксперимент жүргізу дағдылары мен машықтарын тексеруге мүмкіндік береді. Виртуалды зертханалық жұмыстардың нәтижесін тексеру мен бағалау бірнеше кезеңде жүргізіледі. Бірінші кезеңде студенттердің зертханалық жұмыстарды орындауға дайындығы тексеріліп, жұмысқа жіберіледі, екінші кезеңде - тәжірибелік эксперимент жасалады, үшінші кезеңде - зертханалық жұмыс нәтижесі бойынша есептеулер мен қорытынды есебі бағаланады.

Виртуалды зертханалық жұмыстарды орындаудағы міндетті шарт қорытынды есепті белгілі бір мерзімде электрондық пошта арқылы тіркеме хат түрінде жіберу. Қорытынды есепті стандартты емес әдістермен орындаған студенттер көтермеленеді. Бұл қорытынды есептер: презентациялар, фото есептер және шағын бейнероликтер болуы мүмкін.

Қорытынды. Карантин жағдайында бүгінгі күннің басты мәселесі - әр студенттің өзбетінше білім алуы, өзін-өзі шығармашылықпен көрсету қабілетін игеруі. Онлайн оқыту үдерісінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану - бұл білім сапасын арттыруға және жауапты, білімді, креативті ойлайтын, қойылған міндеттерді шешуге ерекше, шығармашылықпен қарауға қабілетті тұлғаны тәрбиелеуге жасалған қадам.

Дұрыс ұйымдастырылған онлайн сабақтар, яғни виртуалды зертханалық экспериментті кезең-кезеңмен жүргізу әдісін қолдану, студенттердің білімін, білігі мен дағдыларын тексеру, бағалау үшін сұрақтарды шебер таңдау және алынған білімдер жүйесін бекітуге, кеңейтуге және тереңдетуге ықпал етеді. Білім, білік және дағдылар жүйесін қалыптастыру тиімділігін арттырады. Карантин жағдайында физиканы онлайн оқыту үдерісінде виртуалды зертханалық жұмыстар формализмге қарсы күрестің сенімді әдісі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Алимбекова Г.Б., Сұлтанова Қ., Смайлова Ж. Физикалық құбылыстарды оқытуда компьютерлік модельдеу әдістерін пайдалану // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршы. – Алматы, 2010. – № 2(17). – Б. 3–7.
2. Касенова Л.Г. Виртуальный лабораторный практикум по физике для дистанционной формы обучения студентов // Вестник Карагандинского университета. Серия «Физика». №3(87). 2017.– С. 76-81.
3. Imashev G., Kuanbayeva B., Barsay B., Uteshkaliev A., Rakhmetova M., Tumysheva A., Kassymova A., Turkmenbayev A. Innovative approaches in polytechnic education // Revista Dilemas Contemporáneas: Educación, Política y Valores. Año: VI. Número: Edición Especial. Artículo no.: 5. Período: Agosto, 2019.
4. Ybyraimzhanov K., Zhanatbekova N., Danikeeva A., Abdykerimova E., Julkybekova G. Pedagogical Competence as Means of Developing the Professional Potential of the Teacher // Talent Development & Excellence. Vol. 12 No. 1 (2020): Issue 2020/1, 294-307. <https://www.iratde.com/index.php/jtde/article/view/606>
5. Бижігітов, Т. Жалпы физика курсы: оқулық. – Алматы: Экономика, 2013. – 889 б.
6. Imashev G., Medeshova A., Barsay B., Suleimenova Zh., Kuanbayeva B., Rakhmetova M., Abdykerimova E., Saparova G. Training of competent teachers in higher education institutions of kazakhstan // AD ALTA: Journal of interdisciplinary research. 2020. Issue 1. Special X. - P. 18-21.

REFERENCES

1. Alimbekova G.B., Sultanova Q., Smaylova J. Fizikalıq qubılıstardı oqıtwdá kompyuterlik modeldew ädisterin paydalanw // Abay atındaǵı QazUPW Xabarşı. – Almatı, 2010. – № 2(17). – B. 3–7.
2. Kasenova L.G. Virtual'nyy laboratornyy praktikum po fizike dlya distantsionnoy formy obucheniya studentov // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Fizika». №3(87). 2017.– S. 76-81.
3. Imashev G., Kuanbayeva B., Barsay B., Uteshkaliev A., Rakhmetova M., Tumysheva A., Kassymova A., Turkmenbayev A. Innovatsionnyye podkhody v politekhnicheskom obrazovanii // Revista Dilemas Contemporáneas: Educación, Política y Valores. Año: VI. Número: Edición Especial. Número de artículo: 5. Período: Agosto, 2019.
4. Ybyraimzhanov K., Zhanatbekova N., Danikeeva A., Abdykerimova E., Julkybekova G. Pedagogicheskaya kompetentnost' kak sredstvo razvitiya professional'nogo potentsiala uchitelya // Talent Development & Excellence. Vol. 12 No. 1 (2020): Issue 2020/1, 294-307.
5. Bijiigitov, T. Jalpy fizika kursı: oqulıq. – Almatı: Ékonomika, 2013. – 889 b.
6. Imashev G., Medeshova A., Barsay B., Suleymenova Zh., Kuanbayeva B., Rakhmetova M., Abdykerimova E., Saparova G. Podgotovka kompetentnykh prepodavateley v vuzakh kazakhstana // AD ALTA: Zhurnal mezhdistsiplinarye issledovaniya. 2020. Vypusk 1. Spets. X. - S. 18-21.

Авторлар туралы мәліметтер:

Туркменбаев Асет Бекболатович – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Іргелі ғылымдар» кафедрасының профессоры, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., 29 шағын аудан, 30 үй, 87085402074, asset.turkmenbaev@yu.edu.kz.

Абдыкеримова Эльмира Алтынбековна – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Компьютерлік ғылымдар» кафедрасының профессоры, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., 29 шағын аудан, 30 үй, 87029462681, Abdykerimova_el@mail.ru.

Сведения об авторах:

Туркменбаев Асет Бекболатович - кандидат педагогических наук, профессор кафедры «Фундаментальные науки», Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, г. Актау, 29 мкр., 30 дом, 87085402074, asset.turkmenbaev@yu.edu.kz.

Абдыкеримова Эльмира Алтынбековна - кандидат педагогических наук, профессор кафедры «Компьютерные науки», Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, г. Актау, 29 мкр., 30 дом, 87029462681, Abdykerimova_el@mail.ru.

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ МЕТОДА SCRUM В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются история метода Scrum и этапы построения работы в учебном процессе, то есть суть исследования заключается во внедрении метода Scrum в образовательную среду. Авторами представлены основные задачи организации и проведения игры между этапами работ. Более того влияние данных игр на дальнейшее улучшение навыков студентов английского языка в вузе. По окончанию этапов внедрения были выявлены преимущества и недостатки данного метода. Внедрение метода Scrum несет в себе колоссальные изменения для преподавания английского языка в вузе. Главными результатами применения метода SCRUM в обучении английскому языку является то, что данный метод помогает формировать способность мыслить, критически воспринимать информацию, выделять основную идею, находить способы принимать решения и улучшать базовые языковые навыки.

Ключевые слова: бэглок, команда, метод, ретроспектива, спринт, этап.

УНИВЕРСИТЕТТЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА SCRUM ӘДІСІН ҰСЫНУ

Аннотация. Бұл мақалада Scrum әдісінің тарихы және білім бері процесінде жұмыс жасау кезеңдері қарастырылған яғни зерттеудің мәні Scrum әдісін білім ортасына енгізу. Авторлар жұмыс кезеңдері арасындағы ойынды ұйымдастырудың және өткізудің негізгі міндеттерін ұсынады. Сонымен қатар бұл ойындардың университеттегі ағылшын тілі студенттердің біліктілігін арттыруға қолданып тұр. Іске асыру кезеңдерінің сонында бұл әдістің артықшылықтары мен кемшіліктерін анықталды. Scrum әдісін енгізу университетте ағылшын тілін оқытуға үлкен өзгерістер әкеледі. Ағылшын тілін оқытуда Scrum әдісін қолданудың негізгі нәтижелері: бұл әдіс ойлау қабілетін қалыптастыруға, ақпаратты сыни тұрғыдан қабылдауға, негізгі идеяны бөліп тұжырымдау, шешім қабылдау жолдарын табуға және қарапайым тілдік дағдыларды жетілдіріге көмектеседі.

Түйіндемe cоздер: бэглок, топ, әдіс, ретроспективті, жүгіру, кезең.

REPRESENTATION OF THE SCRUM METHOD IN TEACHING ENGLISH AT UNIVERSITY

Abstract. This article discusses the history of the Scrum method and the stages of building work in the educational process, that is, the essence of the research is to introduce the Scrum method into the educational environment. The authors present the main tasks of organizing and conducting the game between the stages of work. Moreover, the impact of these games on the further improvement of the English language students skills in the university. At the end of the implementation stages, the advantages and disadvantages were identified. The introduction of the Scrum method will bring significant changes for teaching English at the university. The main results of using SCRUM method in teaching English is that: this method helps to form the thinking ability, critically perceive information, highlight the main idea, finds ways to make decisions and improve basic language skills.

Key words: backlog, team, method, retrospective, sprint, stage.

Основной целью введения новых методов обучения в систему образования является приобретение и усвоение практических навыков, умение анализировать, оценивать ситуации и формирование целостности личности обучающихся. Все новшества вводимые в сферу образования меняют отношения индивидуума к самому процессу обучения. Внедрение новых методов, а также технологий в процесс обучения дают возможность перейти на более четкий и систематизированный уровень знаний. Современная образовательная среда создает все условия для

использования новых методов, обновления и улучшения учебного процесса.

Метод Scrum был разработан японскими учеными Икуджиро Нонаки и Хиротаки Такеучи в середине 1980 годов. Позже на практике данный метод был описан и использован Джефом Сазерландом и Кеном Швабером. Метод Scrum был использован в маркетинговой сфере, однако спустя некоторое время метод стал активно применяться в отраслях экономики, бизнеса и медицины.

Метод Scrum тесно связан с условиями игры

в регби. Каждый член команды играет свою характерную роль, которую реализует в ходе выполнения поставленных целей. Результат и успех команды зависит от коллективного и сплоченного взаимодействия всех участников команды. Scrum представляет собой командную игру, которая состоит из нескольких этапов:

1) бэклог (на данном этапе команда рассматривает, что было сделано, что еще предстоит сделать, и в каком направлении нужно двигаться дальше);

2) спринт встреча (определив цели, команда решает, как лучше достичь поставленных задач);

3) итоговые обсуждения (проходят ежедневно, где каждый член команды вкратце рассказывает, что он сделал и что ему еще предстоит выполнить);

4) итоги спринта (обсуждается итоговый результат работы команды);

5) ретроспектива (идет обсуждение ошибок, которые были выявлены в ходе проектной работы, а также выявляются проблемы).

В ходе игры необходимо назначить владельца проекта, scrum-мастера и участников. Владелец проекта является преподаватель или руководитель. Владелец проекта отвечает за постановку цели, задач, формулировки и распределения заданий на спринты. Scrum мастер полностью следит за процессом игры (контро-

лирует время, устанавливает задачи, организует встречи). Организованная встреча не должна длиться больше 15 минут [1, с. 198]. Во время встречи участники имеют возможность высказывать свое мнение о ходе выполнения заданий, рассказывать о дальнейшей работе и видении в решении поставленной задачи. Каждый процесс игры и метода Scrum направлен на формирование коммуникативных навыков.

Основная задача организации и проведения встреч между этапами игры - получение обратной связи от каждого члена команды. Обратная связь и демонстрация проделанной работы после каждого этапа игры дает мотивацию и располагает развитию тесного общения всех членов команды. Наличие данного взаимодействия является решающим пунктом, так как для достижения задач команда должна иметь некую связь между собой, доверие, а также чувство ответственности друг перед другом. Этап ретроспективы предусматривает обзор спринта [2, с. 198]. На данном этапе принимают участие все члены игры. Scrum-мастер собирает всех участников команды для обсуждения результатов проведенного спринта. Основным элементом игры на данном этапе является Scrum доска. Доска состоит из 3 пунктов "сделать", "в процессе работы" и "сделано" (Рисунок 1).

Рисунок 1 - Scrum доска

Участники, приближаясь к поставленной цели, развешивают стикер из одного пункта в другой, что служит знаком увеличения уровня мотивации и улучшения аналитического и критического мышления [3, с. 29-30].

По завершению игры, участники подводят итоги. На данном этапе работы по методу Scrum можно определить положительные и отрицательные стороны проведенной работы, а также преимущества

и недостатки. Основными преимуществами данного метода являются:

- распределение и анализ поступающей информации в кратчайшие сроки;
- оперативное реагирование на изменение ситуаций во время игры;
- своевременное контролирование на поставленные задачи;
- выявление ошибок и корректировка действий;

- формирование и умение высказывать личное мнение;
- оценивание работ каждого участника команды;
- приобретение коммуникативных навыков;
- мобильность и четкость действий, способствующие для получения лучших результатов работы;
- приоритет самообучения и взаимное обучение членов Scrum-команды рабочим процессам.

Таким образом, метод Scrum дает возможность быстрого реагирования на проблему на основе конечных результатов спринта. На основе прохождения всех этапов данного метода можно выявить слабые стороны обучающихся и найти способы их решения. Но, существуют и некоторые недостатки данного метода. Согласно правилам игры, в команде могут участвовать только от 5 до 9 человек, ограничение во времени, подготовка бэклогов, выявление ошибок, своевременная отдача проделанных работ [4, с. 5]. Несмотря на выявленные недостатки, метод Scrum применяется во многих сферах и отраслях производства. Последние статистические данные применения метода Scrum свидетельствуют о том, что 45% отводится на производство, 31% - маркетинг, 20% - финансы. Эти данные подтверждает широту диапазона сфер применения исследуемого метода. В настоящее время метод Scrum широко применяется в образовательном пространстве [5, с. 139]. Надо отметить, что внедрение метода Scrum в учебный процесс требует тщательную разработку этапов работ и подго-

товку необходимых материалов. Метод Scrum позволяет сформировать основу для формирования сплоченной и эффективно работающей команды, что является актуальным в условиях современной образовательной системы.

Обучение английскому языку требует использование соответствующих подходов и методов в соответствии с уровнями знаний студентов и обучающихся. Как известно, студенты изучают фонетические и грамматические правил, обогащают лексический запас слов, но не знают, как и когда применять эти правила и слова в реальных ситуациях жизни. Нужно отметить, что следует обучать не только языку, а также и смысловое понятие языка изучаемой страны должно быть в приоритете. Мы осведомлены о факте, что чем больше различий между языками, тем сложнее овладеть языком как средством коммуникации [6, с. 50]. В этом случае, метод Scrum является одним из альтернативных методов для интеграции теории и практики. Метод Scrum позволяет сыграть определенную роль в учебном процессе на основе разработанных этапов последовательных действий.

Одним из примеров использования метода Scrum в обучении английскому языку является игра в кости. Игра в кости - это традиционная настольная игра, где участники играют с костями. Участники выбирают задания (посредством костей), которые расположены на столе и выполняют их со всей командой за определенное время. Задания расположены в квадратах, где квадраты представляют собой действия по планированию спринта (Таблица 1).

Таблица 1 – Вопросы и задания по английскому языку для студентов специальности «Ядерная физика»

The methods of chemicals introduction into the patient's body	The types of therapy	An important niche nuclear market	The country which quadrupled its nuclear output	The order of uranium mining process
The location and functions of Mc Arthur River	UK's only light water reactor	Vehicle for lifting and carrying boxes in uranium mining	The design of the main control room	The amount of energy deposited in a particular part of human tissue
Fermi's leading contribution	This machine is used for taking apart the reactor and used from a distance	The responsibility of the supervisor in the control room	The role of a shift manager	The duration of training course for operators
The lifting capacity of a little crane to remove the heat exchanger	The most economical method of enrichment	The Oklo phenomenon	LHC	The waste product extracted from the pit during the mining process

Цель данной игры заключается в закреплении и повторении лексического и грамматического материала. Метод Scrum предполагает работу в команде и предоставляет студентам возможность применять языковые навыки

на практике. Кроме того, метод SCRUM помогает формировать способность мыслить, критически воспринимать информацию, выделять основную идею, находить способы принимать решения и улучшать базовые языковые навыки.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Sutherland J., K. Schwaber. The scrum guide. The definitive guide to scrum: The rules of the game. Scrum. – 2013. – 268 p.
2. Мелихова А.Е. Методология Scrum: возникновение, философия и принципы использования // Управленческие науки в современном мире. – Санкт-Петербург, 2018. – Т. 2. – №1. – 198 с.
3. Akopian S.A. Agile Project Management. Scrum as one of the Agile Based Project Management Methods. – 2017. – P. 29-30
4. Ткаченко И.Н., Сивокос К.К. Использование гибких технологий Agile и Scrum для управления стейкхолдерами проектов//Управленец. – Екатеринбург, 2017. – №4 (68). – С. 85-95.
5. Лукашенко М.А., Телегина Т.В. Научить студента думать: Scrum как метод продуктивного обучения в учебном заведении. – Москва, 2019. – 139 с.
6. Кунанбаева С.С. Теория и практика иноязычного образования. - Алмата, 2010. - 50 с.

Сведения об авторах:

М.Ж. Тусупбекова – к.п.н., ассоц.проф., доцент кафедры иностранных языков

Ж.И. Мадгазиева - магистрант 2-го курса ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

LANGUAGE COMPETENCE DEVELOPMENT PROBLEMS IN TEACHING LSP

Abstract. In the mid-80s of the last century the Russian philosopher M. Mamardashvili [1] analyzed the relationship between national and universal human components in the culture of mankind and discovered that knowledge of any language other than national language is necessary for the individual to the extent that this foreign language opens the way for a person to world culture, creativity and freedom. We have to admit that under the new conditions of independence the society has gained more freedom and new human relationships have been established. The current situation in the world is characterized by the rapid development of the social, economic and legal sphere of human activity [2]. In the course of the processes of globalization, cultural, socio-economic, legal, scientific and educational contacts with representatives of other linguistic societies are being evaluated in a new way. These contacts, exchange of experience are impossible without the mediation of a foreign language as a means of carrying out intercultural communication, not only of a private but also of a professional nature. The need for specialists in a particular field of human activity is increasing every year. Therefore, research in the field of a professional foreign language is necessary to solve potential problems arising in the process of communication between specialists of different linguistic cultures in a particular professional field.

Key words: language proficiency, language for specific purposes, motivation, globalization, language competence, communicative competence, personal competences, psychological competences.

«АРНАЙЫ МАҚСАТТАҒЫ ТІЛДІ» ОҚЫТУДА ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Өткен ғасырдың 80-жылдарының ортасында орыс философы М. Мамардашвили [1] адамзат мәдениетіндегі ұлттық және әмбебап компоненттердің арақатынасын талдап, ұлттықтан басқа кез-келген тілді білу адамға адам үшін қажет деп тапты. Бұл қаншалықты қажет. бұл шет тілі адамға әлемдік мәдениетке, шығармашылыққа және бостандыққа жол ашады. Тәуелсіздіктің жаңа жағдайында қоғам үлкен еркіндікке ие болып, жаңа адами қатынастар орнағанын мойындау керек. Әлемдегі қазіргі жағдай адам қызметінің әлеуметтік, экономикалық және құқықтық салаларының қарқынды дамуымен сипатталады [2]. Жаһандану процестері барысында басқа лингвистикалық қоғам өкілдерімен мәдени, әлеуметтік-экономикалық, құқықтық, ғылыми және білім беру байланыстары жаңаша бағаланады. Бұл байланыстар, тәжірибе алмасу мәдениетті қарым-қатынас құралы ретінде шет тілін тек жеке емес, сонымен қатар кәсіби сипатта қолданбай мүмкін емес. Адам қызметінің белгілі бір саласында мамандарға деген қажеттілік жыл сайын артып келеді. Сондықтан кәсіби шетел тілі саласындағы зерттеулер белгілі бір кәсіптік саладағы әр түрлі лингвистикалық мәдениеттер мамандары арасындағы қарым-қатынас процесінде туындайтын ықтимал мәселелерді шешу үшін қажет.

Түйіндемe сөздер: тілді білу, арнайы мақсаттағы тіл, мотивация, жаһандану, тілдік құзыреттілік, коммуникативті құзыреттілік, жеке құзыреттілік, психологиялық құзыреттілік.

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ПРЕПОДАВАНИИ «ЯЗЫК ДЛЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЦЕЛЕЙ»

Аннотация. В середине 80-х годов прошлого века русский философ М. Мамардашвили [1] проанализировал соотношение национального и общечеловеческого компонентов в культуре человечества и обнаружил, что знание любого языка, кроме национального, необходимо для личности в той мере, в какой она необходима, что этот иностранный язык открывает человеку путь к мировой культуре, творчеству и свободе. Надо признать, что в новых условиях независимости общество обрело большую свободу, и установились новые человеческие отношения. Современная ситуация в мире характеризуется стремительным развитием социальной, экономической и правовой сферы человеческой деятельности [2]. В ходе процессов глобализации по-новому оцениваются культурные, социально-экономические, правовые, научные и образовательные контакты с представителями других языковых обществ. Эти контакты, обмен опытом невозможны без использования иностр-

ранного языка как средства межкультурного общения не только частного, но и профессионального характера. Потребность в специалистах в той или иной сфере человеческой деятельности возрастает с каждым годом. Поэтому исследования в области профессионального иностранного языка необходимы для решения потенциальных проблем, возникающих в процессе общения специалистов разных языковых культур в определенной профессиональной сфере.

Ключевые слова: владение языком, язык для специальных целей, мотивация, глобализация, языковая компетенция, коммуникативная компетенция, личностная компетенция, психологическая компетенция

Introduction

The structure and content of the education system as a whole, both general, special and postgraduate, is certainly determined by the socio-political aspirations of society and its value orientations. The formation of civil society and the building of the rule of law require a radical change in the content of education, further optimization of theory, forms and methods of teaching, in particular foreign languages at the postgraduate stage. According to M. Halbwx [3] education is considered as the most effective means by which the state forms people in its likeness.

Kazakhstani society, seriously and irrevocably standing on the path of global transformations is currently forming a new social order for the entire system of domestic education, to raise a person who is free, widely and independently thinking, and capable of intellectual search and creative solutions. This is not about the formation of intellectual elite, a limited "caste" of geniuses, carefully stamped by the state in the name of solving the acute problems facing our country: this is theoretically unlikely, but almost ineffective. So, the greatest French materialist philosopher D. Diderot in the XVII century drew a pragmatic line under similar eugenic tasks noting that geniuses forced to feel and decide only to their liking, in their disgust, very guessed, little foreseeable, seems to be more suitable for tipping the old, states than to maintain them; more suitable for establishing order than for following it [4]. The most adequate to the modern state of Kazakh society is the understanding of the goals of education, formulated by B. Russell [5] who believed that education should have two goals. The first is to give certain knowledge and the second is to create those mental habits that will allow people to acquire knowledge and make their own opinions. Education gives an understanding of the value of things that are not related to power, helps to educate wise citizens of a free society and by combining citizenship with freedom in individual creativity, gives people the opportunity to introduce into human life the greatness that few have managed to achieve [6].

Globalization and modernization make the world more and more diverse and saturated with information networks and technologies. In order to understand this world and navigate well in it, people must understand technological changes, large amounts of information and use them wisely.

The competencies that we need today to achieve our goals must be complex, i.e., possession of several separate abilities and performing skills is insufficient. Continuous development and social ties clearly depend on the competences of the entire population, where the concept of competence means "knowledge, skills, life affirmations and values" [7].

The freedom of the individual is seen as the ability of a person to act in accordance with his interests and goals, based on the knowledge of objective necessity [6]. Professionalism is what we understand as the ability of a person based on special knowledge and skills to effectively solve a range of certain tasks and realize professional goals. Thus, individual freedom and professionalism are mutually reinforcing, that is, ambivalent in a certain sense. They practically differ from each other only in the degree of completeness of the reflection of reality (freedom is correlated in general with the surrounding world - professionalism is essentially freedom of choice in a *limited* segment of the latter) and the absence (presence) of a choice of qualitative certainty, freedom is the ability of a person to act - professionalism appears to be the ability of a specialist to act optimally). The obvious evidence of the understanding of the essential and functional relationship of the concepts under consideration is that one of the most significant state policy priorities is the creation of a compact *professional government*, the attributes of which will be the ability to strategic planning, financial programming and project management. In addition, the head of our state sees the most important condition for solving this problem in the creation of a powerful and effective system for training managerial personnel.

An inevitable by-product of the massification of higher education is that a significant number of graduates are not finding the jobs they expected. There are also graduates who are unable to perform at the level of work expected of them. This is not just a matter of employment, but also a matter of motivation and expectations. Many employees are required to communicate in English. Others must be able to work in different cultural contexts. They need the communication and speech skills that are increasingly expected of graduates, regardless of their subject area. A large number of managers in different sectors were asked the question: is possession of a degree a necessary or necessary

prerequisite for hiring; many have moved or are moving from qualification requirements to competency requirements, including general skills (such as communication and teamwork skills) and personal qualities (such as resilience and commitment). Accordingly, future law enforcement officers should have a wide range of skills and specific knowledge, namely analytical skills, social skills, management, communication and networking skills, learning ability, knowledge of foreign languages (mainly English), presentation skills, lifelong learning strategies, intercultural communication skills.

In details, from the sources of the accreditation agency (NVAO, where seven areas of competence have been identified that characterize the university postgraduate (TU Delft et al 2005). In short, the graduate is:

1) competent in one or more scientific disciplines (and is able to develop this competence through studies);

2) competent in conducting scientific research (and has the competence to acquire new scientific knowledge through conducting research).

3) competent in planning;

4) knows how to use a scientific approach (critical attitude, understanding of the nature of science and technology);

5) possesses basic intellectual skills (argumentation, reflection, formation of judgments);

6) competent in cooperation and communication (such competencies as the ability to work with others and for others, a sense of responsibility, the ability to be a leader, to communicate with colleagues and non-colleagues).

7) takes into account temporal and social contexts (awareness of social consequences and the ability to take these ideas into account in scientific work) [8].

It should be noted that discussions on ways to increase the level of professional competence of a specialist from the traditional field - pedagogy [9], [10. 7-49] are steadily moving to new professional areas, until recently relatively "indifferent" to the analyzed issues. For example, the study of the nature of the auditor's professional competence, the process of becoming a professional and education in this field is devoted to the study of American scientists T. Hassel and A. Danlop [11]. Issues of development of professional competence of managerial personnel are considered in works of the vice-rector of the Russian Academy of Management and Market B.T. Ponomarenko [12]. Most of the articles of the scientific collection "Questions of Psychology" [13], etc. are devoted to determining the components of a professional competence model of a branch psychologist and ways to optimize it. Moreover, despite the obvious difference between these areas of human activity (audit, pedagogy, psychology, management

theory, etc.), all authors agree in one significant position that the constitutional component of the professional competence of a specialist, according to researchers, is communicative, in particular foreign-language competence.

Results and Discussion

In pedagogy the concept of competence as in other humanities, came from business, where a competent approach is associated with the name of David Mack Clelland. This concept is very widespread in jurisprudence, more precisely in the field of legal relations. In modern legal dictionaries, it is interpreted as a set of rights and obligations established by normative acts of organizations, bodies, officials, as well as persons performing managerial functions in commercial organizations [14]. In nature science, "competence" has a wider conceptual field and means the ability of a living organism, joint activity, external irritation, reaction - reflection, as well as the result of reflection [15].

The general context of the definition of the concept under consideration correlates with the professional activity of a person. Pedagogical science and modern practice of education in this sense are not an exception. Here it gave rise to a completely methodologically significant concept of a competent approach.

In the last 20–25 years, many educational systems have been embraced by the movement of the competence-based approach, from school to university. This approach is based on a deviation in understanding the ultimate goals of education. The competence-based approach tried to redirect these goals towards the mobilization of knowledge, because the development of "dead knowledge" was observed, i.e. knowledge that the undergraduate was able to understand and perceive, remaining, however, unable to activate it in situations where the application of this knowledge was appropriate (inability to mobilize what was learned in the real world). With a competency-based approach, we try to convey to undergraduate ways to think and act in the world around them.

The university's transition to a competency-based approach generates three breakthroughs in the way we understand education:

- Teachers are required to define their goals.

- These goals should henceforth be formulated in terms of the knowledge that the student must acquire, while the university learning paths are generally conceived according to the internal logic of the discipline content.

- These goals should be expressed in terms of competence acquisition, i.e. based on the means / ways for acting and thinking in the world that the undergraduate is supposed to manage upon leaving the education system.

This is even more new because traditionally, university education was theoretical, and the

application and mobilization of knowledge in reality was seen as an addition.

The study of this question's background allowing us a better understanding of its pedagogical essence encompasses the transformation of knowledge, skills and abilities into professional competencies, first implying high quality professional skills. [17].

Directly in the professional education of teachers, this approach began to be applied first in the USA [18. 51-58], and then in Soviet pedagogy [19], which, with its inherent gravitation towards fundamentality, gave this concept a wide content.

Therefore, based on N.V. Kuzmina's classification in the content of professional competence of the teacher we differentiate between the following criteria such as: professional, methodological, socio-psychological, differential and psychological and auto psychological competencies [20].

Another classification proposes to distinguish three levels in the structure of professional competence as scientific and methodological, vocational and practical and personal [21. 12].

Because of the individual's self-development, personal growth and enrichment of personal experience as a way to knowledge and skills existence contributing to personal self-realization professional competence is considered as the most effective one [22].

In addition, the essence of professional competence as a combination of abilities, qualities and personality properties necessary for successful professional activity is interpreted by another research.

In a similar way, the meaning of this term is explained that the competence of a specialist is a set of integrated fundamental knowledge, generalized skills, and abilities of a person, his professionally significant and personal qualities, and a high level of technological effectiveness, culture and skill, a creative approach to organizing activities, readiness for constant self-development.

The professional competence of future teachers is explained as the qualitative characteristics of the personality of the future teacher, as a subject of professional activity, manifested in the gnostic, procedural, communicative, personal, creative, and reflective components, integrated into the experience of practical activity, the basis of which is the orientation of the personality.

Based on the activity and sociocultural approaches, the essence of the teacher's professional competence is determined by Markova A.K., since in her understanding of this category, the classification of pedagogical skills is the basis. In accordance with this, she distinguishes special (mainly professional), social, personal and individual competence, from which it follows that she considers professional competence as part of socio-cultural competence.

Competence is also considered as a complex of personal professionally significant qualities,

theoretical knowledge and practical skills, confirmed by the level of initial education.

Professional competence comprehends as the readiness and ability of a person to make effective decisions in the implementation of professional activities, to design and carry out these activities in interaction with the outside world. The formation of this readiness can be facilitated by a *set of integrated knowledge, skills and experience*, as well as personal qualities. Determining the signs of professional activity, characteristics of the current interest and potential activities of a specialist is grouped.

The definitions of professional competence is identical to the possession of professional knowledge and skills.

Noting the same components (professional knowledge, abilities, skills), it is defined that they are formed by means of the content of education.

While discussing the content of a professional competence the following structural components are offered such as: 1) objectively necessary knowledge, abilities, skills; 2) professional positions, largely due to the orientation of the individual, which is a whole system of needs, values, aspirations, meaning-forming motives; 3) individual psychological characteristics of a person, on which the style of activity and professional behavior depend.

Pedagogical skills are defined of particular importance in the composition of professional competence. For example, to "translate" the content of the objective process of education into specific pedagogical tasks, build and put into action a logically complete pedagogical system, highlight and establish relationships between the components and factors of education, accounting, and evaluation of learning outcomes pedagogical activity.

It follows from this that the preference is given mainly to organizational (mobilization, information, developmental, orientation skills) and communicative (perceptual skills, pedagogical communication skills, and pedagogical technique) skills of the teacher. In general, pedagogical skills are considered as sequential actions aimed at solving pedagogical problems.

Also, in the scientific literature, there are concepts that are associated with the allocation of universal components of professional competence, which can be fully correlated with the professional activities of teachers. As such, there are axiological (1), cultural (2), life-creating (3), moral and aesthetic (4), civil (5).

Their signs are defined like this:

1) The first component is characterized by a spiritual principle; it is represented by universal values;

2) The second component covers the values and traditions of the national culture, as well as the general cultural abilities of a person, which are

necessary for him in professional activity;

3) The third component includes the ability and readiness to transform the micro society;

4) The fourth component contains the psychological experience of the individual (experiences and life in emotionally saturated situations; humane behavior; tolerance towards other people; adequate self-esteem);

5) The fifth component reflects the experience of human civic behavior.

The most fully studied concept is revealed in various classifications of types of competencies.

Thus, in the literature meets the classification, according to which should be allocated to ordinary (basic) and key competences. The first of which is formed on the basis of knowledge, skills, abilities, easily fixed, manifested in certain activities, the second - a very difficult to account for and measure, are manifested in all types of activity, in all respects of the personality, reflect its spiritual world and the meanings of its activities.

Another classification is directly related to pedagogical activity, as it highlights such competencies as:

- business (making pedagogical decisions)
- special (knowledge of the taught school discipline);
- social (ability and readiness for pedagogical interaction);
- methodological (the ability to develop curricula and projects);
- personal.

Scientists at Frey, Balzer & Renold mean by professional competence physical and spiritual reserves, i.e. the potential that a person needs as a prerequisite for a responsible and purposeful solution of emerging tasks or problems, for assessing the solutions found and further developing their own approach to typical actions.

This requires a range of professional, psychological, and personal dimensions from the individual.

According to the following classification, they differ: standard (without them, normal functioning of an individual or organization is impossible), key (they ensure a person's competitiveness in the socio-economic market), leading (they are manifested in innovativeness, creativity, dynamism and dialogue).

The classification of competencies is also interesting, which draws attention to the following competencies as adaptive and civilizational, social, professional, social and organizational, communicative and value-semantic. This classification belongs to T.E. Isaeva, who later developed a number of professional and pedagogical competences according to the "to know, to do, to be" scheme.

The professional training of lawyers presupposes the formation of the communicative competencies necessary for their practical activity, since the

profession of a lawyer, according to a number of researchers, is one of the professions with "increased speech responsibility".

It should be noted that the tendency to increase the requirements for the level of communicative, primarily foreign language, competence of a police officer of the Republic of Kazakhstan is, in our opinion, a component of the common Eurasian processes of cultural integration. UNESCO had declared the 2001-st year as the European Year of Languages in Vienna (Austria). The keynote of International conferences "The Price of Monolingualism" and "The Future of a Multilingual Europe" was the statement of the fact that multilingualism is an integral part of the present and future Europe and that proficiency in several foreign languages is currently determined not only by economic, but to a greater extent by general educational moments, as a factor in the general political and cultural development of the individual. Therefore, at the present stage of the development of society, the culture-forming function of education is increasing, which, from a method of enlightenment, should turn into a *mechanism for the development of culture*, the formation of the world and the person in it.

The interrelationship between language and culture are so close that are being identified as synonyms. On the one hand, language is used to express people's cultural thoughts, beliefs and to communicate; on the other hand, culture is embedded in the language. The interwoven relationship between language and culture can be summarized by Brown that a language is a part of a culture and a culture is a part of a language; the two are intricately interwoven so that one cannot separate the two without losing the significance of either language or culture.

Both of language and culture have a function of communication because they both carry meanings. On the one hand, language carries syntactic, semantic and pragmatic meanings for language users to communicate. On the other hand, culture carries meanings and cultural meanings are expressed through patterns of behavior, e.g., language. In order to communicate successfully across languages and cultures, one must understand culturally different norms of interaction and people's values and thought. Sometimes linguistic correct sentences could cause misunderstanding or confusion when they are in a different cultural context.

This research is focused on considering linguistic, subject and pragmatic competences as the basic components of the communicative competence. These terms are delineated as follows:

- linguistic competence is associated with the linguistic side of the organization of communicative units, it ensures the formation of the speaker's ability to build grammatically correct and meaningful statements;

- subject competence is responsible for the content of statements, it ensures the acquisition of knowledge about the fragment of the world that is the subject of speech;

- pragmatic competence reveals the speaker's communicative intentions, the conditions of communication, forming the speaker's ability to use utterances in certain speech acts, correlating them with intentions and conditions (communication situations)".

Pragmatic competence consists of knowledge that corresponds between communicative intentions and the statements that realize them; knowledge of the correspondences between the variable form of statements that realize the same intention, and the situational conditions of the speech act; the ability to realize a communicative intention by choosing a speech action in accordance with the requirements of the situation and the logic of the flow of the speech act.

According to N.I. Gez communicative competence presupposes possession of linguistic (in our terms - language) competence, which includes: knowledge of information about the language; the ability to correlate language means with the tasks and conditions of communication, understanding the relationship between communicants; the ability to organize speech communication taking into account social norms of behavior and the communicative expediency of the statement.

The principle of the systems approach assumes that the acquisition of speech skills and abilities, the acquisition of speech are organically linked with the acquisition of language as a system and are based on the understanding of the lexical and grammatical meanings of linguistic units, awareness of their functional capabilities. The correct and appropriate choice and use of linguistic means in the process of speech presupposes that linguistic means and grammatical categories are studied not as a separate course in the framework of language learning, but as functioning in a certain sphere of communication, which sets a certain context of use.

On the other hand, the choice of communication tactics and forms of working with text should first of all take into account the set of requirements for the level of general communicative competence (in the native language), which must be achieved by law students within the framework of the general university training of a specialist. This circumstance determines the careful selection of communication skills and abilities that will form the basis for the organization of technology. The task is facilitated by the fact that some communication skills and abilities formed on the material of the native language can be transferred to a non-native language. Therefore, three groups of skills can be distinguished in the mechanism of foreign language speech:

- speech skills in the native language, which should only be transferred to new language material

and updated;

- skills previously formed in the native language and which should receive correction when mastering a foreign language;

- skills that must be formed a new.

Language teaching is a complex psychophysiological process that consists of two different methodological tasks' implementation, which can be formulated in a reduced form as follows:

- formation of language competence is a teaching the language system;

- formation of communicative competence is a teaching of language competence implementation through the formation of certain speech skills and abilities.

The question of mastering communicative competence during teaching the language of the specialty comes first, because in principle, assumes that the student has certain basic knowledge of the language (language competence). Textbooks on the language of a specialty, compiled abroad, as a rule, are guided by the average level of language proficiency (assuming the previous study of the basic course in the amount of 300 to 400 hours). Therefore, the main goal in teaching a language for special purposes at the postgraduate stage, we consider the formation of communicative competence, which involves defining as an urgent problem the methodology of developing students' ability to use language in different communication situations to achieve any, including professional goals. At the same time, it is necessary to take into account the fact that non-verbal means are widely used in communication and play an important role, that is, communicative competence involves mastering both verbal and non-verbal components.

Obviously, with this approach, the formation of linguistic competence turns out to be a subordinate task in relation to the goal of the formation of communicative competence, that is, the ability to solve communicative tasks using linguistic means in forms adequate to communication situations.

In the context of this research, foreign language communicative competence is considered in the aspect of a complicated complex of interpersonal interaction aimed at achieving professional goals. Therefore, it is necessary to make a certain reservation: undergraduates and adjuncts for whom the target language is not a native speaker, in principle, will not be able to achieve a certain level of communicative competence identical to the native speaker level. This limitation forces, firstly, to correlate the level of communicative competence with the level of language competence that corresponds to the goals and objectives of a certain stage of training. Secondly, it is necessary to take into account the level of general basic language training that was achieved by undergraduates and adjuncts before their inclusion in the training in the

language of the specialty at the postgraduate stage.

In linguistics, the language of law is traditionally defined as a sublanguage. This concept can be defined as a system of artificially cultivated thematically organized specialized linguistic means, smaller in volume than the national language and occupying a subordinate position in it.

One of the features of sublanguages is the heterogeneity of the lexical units included in them, both in origin and in the categories to which they belong (narrow and attracted). Sublanguages are formed based on the literary language, but at the same time, being a sphere of scientific communication, they are characterized by a number of specific stylistic means (emphasized consistency of presentation, semantic accuracy, which does not allow for discrepancies). Unlike other sublanguages, the language of law (also called the language of legal literature) is characterized by transitional phenomena - the fusion of a scientific style with a business one, since the facts and circumstances set out in legal texts have an official orientation. In addition, the professional activity of a lawyer presupposes knowledge of not only scientific and official business styles, but also knowledge of the literary spoken language, since some activities (interrogations, speeches of defenders and prosecutors, work in the field of legal turnover, etc.) require use of clear and concise formulations, understandable and accessible to persons involved in the communication process. Therefore, in the study of language in jurisprudence, concepts such as the culture of speech and language norm are of great importance.

A language norm is a system of rules for pronunciation, use of words and use of grammatical means accepted in social speech practice. The language norm is stable and evolving at the same time. The stability of the language norm gives members of the language community the opportunity to understand each other and act together. Within the framework of traditional courses related to the study of linguistic norms, language is considered in the social context of the legal regulation of social relations: as a means of expressing legal information and as an attribute of a person acting in the legal sphere.

Recently, the issue of special training in the theory and practice of communication, the art of communication began to be raised by students themselves, who put forward the requirement to prepare them for real life in a communicative-speech relation. It raises the interest of methodologists to subjects focused on the formation the corresponding skills, correlated with the broad concept of "culture of speech".

The culture of speech in linguistics is the motivated use of linguistic material, the use of linguistic means that are optimal for achieving communicative tasks in a particular situation. The

variety of communicative situations determines the need for a lawyer to master a wide range of functional styles. Therefore, in the written speech of lawyers, designed for preliminary reflection, the official-business style is preferable, while in the oral monologue, for example, in court, the means of the journalistic style are used. At the same time, the absence of a moment of preliminary reflection on the choice of linguistic means and emotional stress determine the appearance of features characteristic of oral speech. The culture of speech includes normativity, that is, the ability to convey thoughts accurately and in accordance with the norms of the literary language; speech skill, which consists in intelligibility, consistency and appropriateness of speech, a variety of grammatical and syntactic structures, expressiveness. The culture of the written speech of a lawyer has its own characteristics, which consist in the motivated use of language means that meet the requirements of the official business style and the criminal procedure law, that is, adequately reflect the factual data established in the case.

The culture of speech "presupposes possession of the forms and styles of the modern literary language in accordance with the goals and objectives of communication". The culture of speech is understood as "the concrete implementation of linguistic properties and capabilities in the conditions of everyday and mass - oral and written communication" [16]. Rhetoric traditionally deals with the concrete implementation of linguistic properties and possibilities in speech, that is, linguistic requirements for speech are often combined with rhetorical ones. This can be traced in the system of communicative qualities of good speech (correctness, purity, accuracy, consistency, expressiveness, imagery, accessibility, efficiency, appropriateness of speech).

In general, the question of systematization and classification of communicative and speech skills is of concern to both linguists and methodologists. It is important to note that communicative-speech skills are considered as the ability or readiness to perform a speech action because of acquired knowledge or imitation. In psycholinguistics and in the methodology of teaching languages based on it, the classification is based on the types of speech activity, namely: listening, speaking, reading and writing as the process of creating an utterance in writing.

Accordingly, the following communication skills can be distinguished: ability to speak; ability to listen; ability to read; ability to write, create texts.

According to D.I. Izarenkov these types of speech activity constitute the concept of "communicative competence" which is understood as "a person's ability to communicate in one, several or all types of speech activity, which is a special personality trait acquired in the process of natural communication or specially organized training.

Thus, the concept of "communicative competence" implicitly includes linguistic competence, that is, it presupposes not only knowledge of the language, but also knowledge of information about the language. Also the ability to correlate language means with the tasks and conditions of communication, understanding the relationship between communicants and the ability to organize speech communication, taking into account social norms of behavior and the communicative expediency of the statement.

Within the framework of the activity approach, the main communication skills are formulated as follows: "a person should, in principle, have a number of skills. He must, firstly, be able to quickly and correctly navigate in the conditions of communication ..., secondly, be able to correctly plan his speech, correctly choose the content of the act of communication ... thirdly, find adequate means to convey this content ... fourthly, to be able to provide feedback. If any of the links in the act of communication is violated, then the speaker will not be able to achieve the expected results of communication - it will be ineffective", i.e. achieving a state of adequate understanding between communicants is impossible.

Conclusion

Modern hermeneutics has formulated a number of general principles of text interpretation and teaching:

1) The principle of "whole and part", or "hermeneutic circle", understanding of the text is due to the understanding of the meaning of its individual parts, multi-level components (word forms, lexemes, syntaxemes, etc.), which helps the student to form a summary idea of the general meaning of the studied text. At the same time, the study of the meaning and significance of the structural units of the analyzed text presupposes the deployment in the student's mind of a preliminary projection of the meaning of the text as a whole.

2) the principle of understanding the meaning of the text based on the specific situation that gave rise to the statement, any unit of the text, be it a separate lexeme or phrase, is initially "built in" into the context. The text itself (from the Latin word "fabric", "connection") is a community of thoughts and words, linked by many links, a significant part of which is hidden, invisible. And the context, the consituation, is a much broader community, into which the text is woven, and is woven by ties that are already largely hidden. And the level of understanding of the text depends on how deeply and widely the subject of interpretive activity (the student) was able to grasp these connections, that is, to see in the text the expression of a complex and invisible reality, since, according to M.M. Bakhtin, every word (every sign) the text leads beyond its limits. And the level of understanding of the text

depends on how deeply and widely the subject of interpretive activity (the student) was able to grasp these connections, that is, to see in the text the expression of a complex and invisible reality, since, according to M.M. Bakhtin, every word (every sign) of the text leads out of its bounds.

3) the principle of understanding the text based on itself, this principle implements Aristotle's thesis about language as the only way to express thinking. Studying the language in general and, above all, the written text was one of the main tasks. Early hermeneutic concepts established that all the thoughts and ideas of the author of the text can be found and cognized within the framework of the written work itself, in its "own" space. Thus, according to P. Ricoeur text is always something more than a linear sequence of phrases; it is a structured wholeness that can always be formed in several different ways. In this sense, the multiplicity of interpretations and even the conflict of interpretations are not a flaw or a defect, but a merit of understanding, which forms the essence of the interpretation; here we can talk about textual polysemy in the same way as they talk about lexical polysemy.

4) the "productive" principle, etc. the general scheme of understanding proposed by H.G. Gadamer is close to the dialectical materialist concept of cognition presented in Lenin's formula "from living contemplation to abstract thinking and from it to practice, since the process of understanding unfolds from "pre-understanding" (intuition) through "direct understanding", reading and familiarization with the text (sensory cognition) to "interpretation" (rational, theoretical knowledge) and - further - "application" (practice, "practical" understanding). Thus, H.G. Gadamer brought understanding to a new stage - the stage of practical realization of the meaning of the text in a single situation of working with it, whether it is self-education, public education, etc.

It should be noted that the components of foreign language communicative competence, determined by the majority of modern domestic and foreign specialists in the field of teaching foreign languages, are quite consistently correlated with universal hermeneutic principles. In our opinion, the wide and consistent application of the latter for the development of methods for teaching foreign languages, selection and arrangement of teaching texts and tasks could significantly increase the effectiveness of the latter in solving the problem of forming a foreign language communicative competence of students at the postgraduate stage.

So, the main prerequisites for the formation of the required competence are: the elaboration of the concept of competence as the main concept of the theory of the competence-based approach in pedagogy; interpretation of the essence of foreign language communicative competence as

an organic unity and systemic totality of linguistic, subject and pragmatic competences; recognition of its correlation with universal hermeneutic principles;

fullness of communicative competence with its own methodological content; specificity of the language of law as a sublanguage in linguistics.

REFERENCES:

1. Mamardashvili M. (2019). *Vilnusskie lektsii po sotsialnoi filosofii* [Vilnius lectures on social philosophy]. Saint - Petersburg. Retrieved from great words, org/sources/356 <http://emosurf.com/post/6535> [in Russian].
2. Nazarbayev N.A. (1998a,b). *Kazakhstan – 2030: Prosvetanie, bezopasnost i uluchshenie blagosostoyaniya vseh kazakhstantsev: Poslanie Prezidenta strany narodu Kazakhstana* [Kazakhstan 2030: Prosperity, Security and Improvement of the Welfare of All Kazakhstanis: Message from the President of the Country to the People of Kazakhstan]. Almaty: Bilim, p.51 [in Russian].
3. Krubelye M. (1989). *Obrazovanie – 50/50: Opyt slovaryanovogomyshleniya* [Education - 50/50: Vocabulary Experience of New Thinking]. Moscow: Progress [in Russian].
4. Efroimson V.P. & Izumov E.A. (2009). *Na chto my nadeemsa, ilinuzhno li rastitgeniev?* [What do we hope for or is it necessary to raise geniuses?]. Moscow: Politizdat, p. 560 [in Russian].
5. Rassel B. (2014). *Filosofskiislovarrazuma, materii i morali* [Philosophical Dictionary of Mind, Matter and Morals]. Retrieved from Open Road Media, ISBN 1497675707, 9781497675704.
6. Ilyichev L.F, Fedoseev P.N. & Kovalev S.M. (1983a,b). *Filosofskiientsyclopedicheskiislovar* [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. Moscow: Soviet Encyclopedic dictionary, p. 840 [in Russian].
7. OECD PROJECT (2005a,b). Definition and Selection of competencies (DESECO). Retrieved from <http://www.deseco.admin.ch/bfs/deseco/en/index/02.html>.
8. Arthur L., Brennan J. & de Weert E. (2007). *Employer and higher education perspectives on graduates in the knowledge society*. A report from the European Commission Framework VI project: "The Flexible Professional in the Knowledge Society". Retrieved from <http://www.open.ac.uk/cheri/pages/CHERI-Reports-2007.shtml>
9. Kuzmina N.V. (1990). *Professionalizmlichnostipredopavatelya* [Professionalism of the teacher's personality]. Moscow [in Russian].
10. Molchanovskii V.V. (2002). *Obshchee i chastnoe v professionalnoi kompetentsii predopavatelya, uchaushchego russkomu yaziku uchaschihsya – nefilologov. Traditsii i nivstsi v professionalnoi deyatelnosti predopavatelya russkogo yazika kak inostrannogo* [General and specific in the professional competence of a teacher, teaching the Russian language to students-nonphilologists. Traditions and innovations in the professional activity of a teacher of Russian as a foreign language]. Moscow [in Russian].
11. Hassall T. & Dunlop A. (1996). *Internal audit education: exploring professional competence*. Managerial Auditing Journal. Vol. 11., № 5., pp. 7-49.
12. Ponomarenko B.T. (n.d.). *Razvitie professionalnoi kompetentsi i menedzherov* [Development of professional competence of managers]. Retrieved from http://www.rabe.ru/new/rus/m_32_31.htm [in Russian].
13. *Voprosy psihologii*. [Questions of Psychology]. (1990) Scientific collection. Moscow, p. 239 [in Russian].
14. *Uridicheskaya entsiclopediya* [Legal encyclopedia]. (2000). Moscow: published by Tihomirov M.U. [in Russian].
15. Saharova N.S. (1999). *Kategorii "kompetentnost" i "kompetentsiya" v sovremennoi obrazovatelnoi paradigmat* [Categorie "competence" in the modern educational paradigm]. Vestnik OGU, # 3 [in Russian].
16. Romenville M. (2004). *Competence approach in university education: objectives, benefits, boundaries* [Presentation, AMUE seminar "LMD Diplomas in Competence Terms and Presentation of the Diploma Supplement"], Paris.
17. Goncharova N.L. (2007). *Kategorii "kompetentnost" i "kompetentsiya" v sovremennoi obrazovatelnoi paradigmat* [Categorie "competence" in the modern educational paradigm]. North Caucasus: Collection of scientific papers, № 5. Retrieved from <http://www.nestu.ru>. [in Russian].
18. Houston W.R. & Howsam R.B. (Ed.). (1972). *Competency-Based Teacher Education: Progress, Problems and Prospects*. Chicago: Science Research Association, Vol. X, p. 182.
19. Vvedenskii V.N. (2003). *Modelirovanie professionalnoi kompetentnosti pedagoga*. [Modeling the professional competence of a teacher]. N.p.: Pedagogy, Vol. 10, pp. 51-58 [in Russian].
20. Kuzmina N.V. (1982). *Metody sistemnogo pedagogicheskogo issledovaniya* [Methods of systemic pedagogical research]. Leningrad: p.311 [in Russian].
21. Yarkina T.F. (1993). *Teoriya i praktika sotsialnoi raboty* [Theory and practice of social work]. Moscow: p. 237 [in Russian].
22. Bolotov V.A. & Serikov V.V. (2003). *Kompetentnostnaya model: otidei k obrazovatelnoi programme* [Competence model: from idea to educational program]. N.p.: # 10, p. 12 [in Russian].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Мамардашвили М. Вильнюсские лекции по социальной философии/ М.Мамардашвили.- Спб., 2019
- 2 Назарбаев Н.А. Казахстан – 2030: процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев: Послание президента страны народу Казахстана/ Н.А.Назарбаев - Алматы: Билим - 1998.
- 3 50/50: Опыт словаря нового мышления/Под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. - М.: Прогресс, 1989.
- 4 Эфроимсон В.П. На что мы надеемся / В.П.Эфроимсон, Е.А.Изюмова – «Знамя», № 9 - 1974
- 5 Bertrand Russell. Bertrand Russell's dictionary of mind, matter and morals. Edited, with an Introduction by Lester E. Denonn. Philosophical Library - New York, 1952
- 6 Ильичев Л.Ф. П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов М.Философский энциклопедический словарь / Ильичев Л.Ф. Федосеев П.Н., Ковалев С.М., Панов В.Г. - М., 1983
- 7 OECD PROJECT (2005a,b). Definition and Selection of competencies (DESECO). Retrieved from <http://www.deseco.admin.ch/bfs/deseco/en/index/02.html>.
- 8 Arthur L., Brennan J. & de Weert E. (2007). Employer and higher education perspectives on graduates in the knowledge society. A report from the European Commission Framework VI project: "The Flexible Professional in the Knowledge Society". Retrieved from <http://www.open.ac.uk/cheri/pages/CHERI-Reports-2007.shtml>
- 9 Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя / Н. В. Кузьмина; ВНИИ проф.-техн. образования. - М. : Высш. шк., 1990
- 10 Молчановский, В. В. Общее и частное в профессиональной компетенции преподавателя, обучающего русскому языку учащихся-неофилологов. Традиции и новации в профессиональной деятельности преподавателя русского языка как иностранного / В. В. Молчановский. – М., 2002
- 11 Hassall T.& Dunlop A. (1996). Internal audit education: exploring professional competence. *Managerial Auditing Journal*. Vol. 11., № 5., pp. 7-49.
- 12 Пономаренко Б.Т.. Развитие профессиональной компетенции менеджеров / [http:// www.rabe.ru/new/rus/m32_31.htm](http://www.rabe.ru/new/rus/m32_31.htm) .Вопросы психологии. Scientific collection. М., 1990
- 13 Юридическая энциклопедия. М., 2000
- 14 Сахарова Н.С. Категории «компетентность» и «компетенция» в современной образовательной парадигме / Н.С.Сахарова // Вестник ОГУ №3, 1999
- 15 Romenville M. Competence approach in university education: objectives, benefits, boundaries [Presentation, AMUE seminar "LMD Diplomas in Competence Terms and Presentation of the Diploma Supplement"] - Paris, 2004
- 16 Гончарова Н.Л.. Категории «компетентность» и «компетенция» в современной образовательной парадигме / Н.Л.Гончарова. North Caucasus: Collection of scientific papers, № 5 - 2007
- 17 Houston W.R.&Howsam R.B. Competency-Based Teacher Education: Progress, Problems and Prospects. Chicago: Science Research Association, Vol. X - 1972
- 18 Введенский В.Н. Моделирование профессиональной компетенции педагога / В.Н.Введенский // Педагогика, Vol. 10 - 2003
- 19 Кузьмина Н.В. Методы системного педагогического исследования/ Н.В. Кузьмина - Ленинград, 1982.
- 20 Яркина Т.Ф. Теория и практика социальной работы / Т.Ф. Яркина – М., 1993
- 21 Болотов В.А., Сериков В.В. Компетентностная модель : от идеи к образовательной программе / В.А.Болотов, В.В.Сериков –М., 2003

Information about the authors:

Elmira Aitkazievna Uteubayeva – Candidate of pedagogical science, department of theory and methodology of foreign languages teaching, faculty of foreign languages of Karagandy university of the name of academician E.A. Buketov

Taikumanova Makhabbat Aydynovna – Master's student, department of theory and methodology of foreign languages teaching, faculty of foreign languages of Karagandy university of the name of academician E.A. Buketov

Сведения об авторах:

Утеубаева Эльмира Айтказиевна - кандидат педагогических наук, кафедра теории и методики преподавания иностранных языков, факультет иностранных языков Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова.

Тайкуманова Махаббат Айдыновна - магистрант кафедры теории и методики преподавания

иностранных языков факультета иностранных языков Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова.

Авторлар туралы мәліметтер:

Утеубаева Эльмира Айтказиевна - педагогика ғылымдарының кандидаты, шетел тілдерін оқыту теориясы мен әдістемесі кафедрасы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің Шет тілдер факультеті

Тайкуманова Махаббат Айдыновна - шетел тілдерін оқыту теориясы мен әдістемесі кафедрасының магистранты, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің Шет тілдер факультеті

CHEKINA Y.B.¹, PAVLOVA T.V.², ABIKENOVA ZH.ZH.³

¹²³Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan
vesna-elena@rambler.ru

METHODS OF INTERACTIVE LEARNING OF RUSSIAN LANGUAGE FROM A POSITION OF A COMPETENCE MODEL OF LEARNING

Abstract: The purpose of the article is to analyze interactive technologies and techniques of teaching Russian in non – linguistic higher educational establishments in order to lay competences through the relevant experience of activity and communication. The article analyzes interactive techniques and technologies used by the authors in the educational process in terms of the competency model for training a professional, and assesses their application effectiveness and feasibility nowadays. The article deals with various methods and technologies of teaching: games techniques, («cube method», «house», «chain», «cinquain»), video lesson, students science conference and research project. The authors concluded that these techniques and technologies have diverse capacities in terms of their effectiveness and suitability within the competency model for training a professional.

Key words: competency model for training a professional, interactive technologies and techniques, competences, students science conference, research project.

ПРИЕМЫ ИНТЕРАКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ С ПОЗИЦИИ КОМПЕТЕНТНОСТНОЙ МОДЕЛИ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация: Цель статьи – проанализировать интерактивные технологии и приемы обучения русскому языку с позиций формирования компетенций через соответствующий опыт деятельности и общения. В статье рассмотрены интерактивные приемы и технологии, применяемые авторами в учебном процессе, с точки зрения компетентностной модели подготовки специалиста, дана оценка их эффективности и целесообразности применения в современных условиях. В статье рассмотрены разные приемы и технологии интерактивного обучения: игровые приемы, («кубик», «дом», «цепочка», «синквейн»), студенческая учебно-научная конференция и студенческий исследовательский проект. Авторы пришли к выводу, что перечисленные приемы и технологии обладают различным потенциалом с точки зрения их эффективности и целесообразности в рамках компетентностной модели подготовки специалиста.

Ключевые слова: компетентностная модель подготовки специалиста, интерактивные приемы и технологии обучения, компетенции, студенческая учебно-научная конференция, исследовательский проект.

БІЛІКТІЛІК ТӘСІЛДЕМЕ ТҰРҒЫСЫНАН ОРЫС ТІЛІН ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ОҚИТУ ТӘСІЛДЕРІН ТАЛДАУ

Аңдатпа: Мақаланың мақсаты – орыс тілін оқытудағы интербелсенді технологиялар мен әдістерді қызметтегі әрі қатынастағы сәйкес тәжірибеге сүйене отырып біліктілікті құру тұрғысынан талдау. Мақалада, маманды дайындаудағы біліктілік үлгісі тұрғысынан, авторлар оқыту барысында қолданатын интерактивті тәсілдер мен технологиялар талданған, оларды қазіргі жағдайда қолданудағы тиімділік пен қажеттілігіне баға берілген. Мақалада интербелсенді оқытудың түрлі әдістері мен технологиялары: ойын әдістері («куб», «үй», «шынжыр», «синквейн»), студенттік оқу-ғылыми конференциясы және студенттік зерттеу жобасы қарастырылған. Нәтижесінде, авторлар, аталған әдістер мен технологиялар маман дайындаудағы біліктілік үлгісін жасау шартында тиімділік әрі қажеттілік тұрғысынан түрлі әлеуетке ие екендігін тұжырымдады.

Түйін сөздер: маманды дайындаудағы біліктілік үлгісі, оқытудың интербелсенді әдістері мен технологиялары, біліктілік, студенттік оқу-ғылыми конференциясы, зерттеу жобасы.

Introduction

Fundamental changes in the geopolitical, socio-economic situation in the world and a change in the educational paradigm have set fundamentally new tasks for linguodidactics. Society is, in a broad sense, the «consumer» that language education

focuses on. The public demand in the field of higher education in General and in language education, in particular, can be formulated as follows: a high-class specialist in his field of activity. Therefore, all elements of the educational system should be subject to this request and focused only on it.

A modern specialist should be able to apply the acquired knowledge in practice, be fluent in information technologies in their professional field, have the skills to search for and systematize knowledge, have formed competencies, be prepared to work in a team, and be able to respond flexibly to any changes [Rogozhin, 2017].

Interactive training is a kind of response to the challenges of the time. To a large extent, it can solve the complex multi-aspect problems that objectively arise in language education under the current conditions.

Interactive learning is «learning based on the interaction of the student with the learning environment, which serves as a source of learning experience. The student becomes a full participant in the educational process, the content of which is the main source of knowledge, skills, and abilities being formed. The function of the teacher is to encourage students to search independently» [Asimov, 2009, p. 83].

Interactive teaching techniques have probably always been used. In principle, it is difficult to imagine learning without feedback. However, now interactivity is becoming a trend not only in modern linguodidactics, but also in the social life of society as a whole, thanks to the development of communication technologies.

In connection with the change in the educational paradigm, it is necessary to analyze traditional and innovative methods and technologies of interactive learning from the perspective of the competence model, evaluate their «efficiency», effectiveness and expediency of application in modern conditions. Diversity, according to F. I. Buslaev, is a good sign of good teaching, but how much techniques and interactive learning technologies used by teachers in teaching languages are aimed not only at diversity, but also fit into the competence model of specialist training, and work for the overall goal of the University.

Materials and methods

The formation of competencies is possible only through the relevant experience of activity and communication, and such experience can be obtained precisely in the mode of interactive learning [Stupina, 2009, p. 18].

V.P. Shibaev in the article «Approaches to implementing the ideas of a new educational paradigm in an innovative University» [Shibaev, 2012, p. 232] formulates the significance of the

introduction of interactive learning technologies in pedagogical practice for the main parts of the educational process: for the student, for the study group and for the «teacher – group» system.

To analyze interactive techniques and technologies used in the educational process, we select 4 key criteria of significance: experience of active development of educational content in interaction with the educational environment; communication and interaction skills in a small group; development of analysis and self-analysis skills in the process of group reflection; formation of motivational readiness for interpersonal interaction.

Didactics in General and linguodidactics, in particular, today has a great potential for various and effective techniques and technologies for conducting interactive classes, which can be systematized in the following areas: communicative-dialog, problem-search, imitation-game, information [Shibaev, 2012, p. 232].

When conducting classes on the course «Russian language» for non-philological students, various methods of interactive learning are used: team game, quiz, role-playing game, discussion, crossword, cinquain etc. The Professional Russian language course involves more serious interactive technologies: a research project, a student scientific conference.

Our task is to analyze interactive technologies and techniques from the point of view of competence formation through the relevant experience of activity and communication.

Russian as a second language and Russian as a foreign language are actively used in the practice of imitating and playing forms.

From the point of view of motivation, game techniques, provided they are methodically verified, are very effective. The peculiarity of the game is that the motive of the game action is not thought of as a result of the action, but in the game itself. Students, regardless of age and level of language proficiency, are actively involved in the game process and, when reflecting, positively evaluate the results of the lesson.

Let's analyze several imitation-game techniques used in the practice of teaching Russian as a second language [Chekina, 2014].

I. the «Cube» Technique is a training strategy aimed at forming a comprehensive view of the proposed object.

a) the Technique is used to semanticize vocabulary in various ways:

Antonyms	Synonyms -word	Formation relations	Nominative features	Associations	Translation
----------	-------------------	------------------------	------------------------	--------------	-------------

b) the Technique can also be used when presenting new material and when fixing it in order to form a holistic view of the object under study. For example, when building structural-semantic models of text faces of the cube become the basic unit:

subject – T, communicative task – KZT, microtomy – MT, D – all the text N the text, the progression of the text – PT, MIS – ways of development information. The effect of the reception can be demonstrated by the example of the text «Infusoria».

T	KZT	D and N	MT	PT	SRI
Infusoria	structure of infusoria	D and N - more complex structure in comparison with other protozoa-D large and small nuclei, cellular mouth and pharynx, pericorotic cavity, powder-N	MT1-structural parts of the infusoria, MT2-contractile vacuoles	Unidirectional development of information	SRI

c) using the «Cube» technique, you can demonstrate the level structure of the language on the example of the same text.

Word	Phrase	Suggestion	Microtext	Text	Hypertext
Infusoria	structure of the infusoria	Infusoria have a more complex structure.	...	...	...

The technique works well in a single session, under certain conditions, but it can't be applied systematically. Unfortunately, it is impossible to talk about the acquisition of students' experience of active development of educational content in interaction with the educational environment. An interesting technique that has the right to be applied in the educational process in order to activate educational activities.

II. The «Home» method is a training strategy aimed at generalizing and structuring information.

It can also be used to select and evaluate information on a given topic on the Internet. For example, when developing classes on the topics of the Form of educational and scientific discussion and conducting a scientific discussion in the specialty on a given topic, a polylogue is assumed – a discussion on an actual or socially significant topic, the material for which students must collect using Internet resources. The «Home» search model is used as an approximate basis.

Up-to-date information (latest information on the issue)
Practical application
Main definitions with links to the source
Main points of view on the problem
Creation of theoretical foundations: by whom, when, in what works, in which scientific institutions this problem was developed.

- Roof
- 3rd floor
- 2nd floor
- 1st floor
- Foundation.

An unexpected increase in the significance of this technique occurred in the conditions of forced distance learning in the absence of direct communication between the teacher and students and students among themselves. Applied several times in a row to search and select information, this strategy has acquired the significance of a «search engine in a search engine». It allowed us to develop an algorithm for targeted search and analysis of information from various sources in global computer networks. The game, designed to «entertain teach», has significantly outgrown its tasks and transformed into a universal mechanism for searching and analyzing information in relation to this stage of training.

III. The «Chain» technique is a training strategy aimed at developing the skill of formulating a question. This game technique can be used at different stages of working with the text in the

specialty:

a) the technique is Actively used in working with the text in the specialty at the sentence level. One of the options for developing the reception is offered in the manual «Professionally oriented Russian language» [Chekina, 2017].

Read the text. Formulate a question to the semantic center of each sentence based on the algorithm of actions. Play a dialog based on the text content based on the sample.

A: What is the nature of language?

B: Any language is social in nature.

A: Can a language exist and develop outside of society?

B: No, language cannot exist and develop outside of society.

A: Why can't a language develop outside of society?

B: Language, first of all, is a means of

communication between people who actively influence the formation of its vocabulary.

A: does This mean that we can invent new words and they will enter the language?

B: I Don't think that any invented words will enter the language, because the language is a sign system with its own internal laws of functioning.

The algorithm of contour actions can be represented as follows: find the predicate in the sentence > formulate the question to the phrase immediately following the predicate, > fix the question > repeat the predicate > move to the beginning of the sentence. For example: the Musculoskeletal system consists of active (muscle) and passive (skeleton) parts. Algorithm: consists of > what parts > consists of > the musculoskeletal system. What parts does the musculoskeletal system consist of?

It is possible to develop this technique without relying on text-a spontaneous dialogue based on the «stimulus – response» principle within a given topic. For example, under the topic «Cloning»: 1st replica – Cloning is the reproduction in the laboratory of an exact copy of a living organism; 2nd replica – what is cloning? 3rd replica – Cloning can be reproductive and therapeutic depending on the goals set; 4th replica – what is cloning like depending on the goals set?

Up-to-date information (latest information on the issue) → Roof

Practical application → 3rd floor

Main definitions with links to the source → 2nd floor

Main points of view on the problem → 1st floor

Creation of theoretical foundations: by whom, when, in what works, in which scientific institutions this problem was developed. → Foundation

b) In the topic «Oral scientific speech. Types of dialogue» the entire training strategy is aimed at developing the skills of scientific Dialogic speech.

c) when presenting a project or holding an educational and scientific conference, a situation of natural communication is created, when the question formulation skill trained at the previous stages (the «chain» technique) gets its organic embodiment.

This technique is easily included in the system

1	Internet
2	Mobile, interactive
3	Stores, sends, and binds
4	The Internet is a universal medium for receiving and transmitting information.
5	Web.

Writing «Cinquain» is one of the most interesting and fruitful types of creative tasks used in training. The training strategy «cinquain» allows students to gain panoramic reading skills that allow them to increase the speed of reading, while maintaining the depth of understanding of the text, which is

work on the formation of speaking and listening skills in the educational and professional sphere of training and works for the main purpose of training a highly qualified specialist.

IV. The «Cinquain» technique is a learning strategy aimed at developing the skills of the student of reading, since «understanding a text is the process of translating the meaning of this text into any other form of its consolidation» [Leontiev, 1999].

To create a cinquain, you need to read the text selected for analysis, was fruitful, not superficial. As V. F. Asmus notes on this occasion, «the reader has to work himself, and no miracle can free him from this work. In addition to the labor required to simply reproduce the sequence of phrases and words that make up the work, the reader must spend a special, complex and, moreover, really creative work» [Asmus, 1968, p. 54-65].

Here is an example of using the «Cinquain» method: students receive cards with texts, read them carefully, and make up a cinquain for each text [Abilova, 2019]. The choice of the form of task implementation – group or individual – is left to the teacher.

Cinquain is five lines that you can use to Express your attitude to the topic under consideration. When evaluating the work performed, it is necessary to apply the criteria that are mandatory for any scientific text: accuracy, consistency, objectivity, generality, despite the extreme brevity of the resulting text.

The Internet

1. The Internet is billions of computers worldwide, connected by cables in a single network.

2. The Internet is also called the mobile «world wide web» or «world wide web».

3. The Internet was invented in the United States in 1969. And already in 1971, people were able to send emails in e-mail.

4. The website is a place online to store the information and interactively of user activities. The very first site appeared in 1991.

5. Since 2012, more than 600 million websites that provide information have been registered on the Internet.

Cinquain: Internet

very important for improving the level of functional literacy. The perception of the text merges with the image-semantic «grasping» of the whole content – the whole text is quickly read (at the first stage – a small volume), and then the whole pages of the book.

V. Student educational and scientific conference is a special form of training in the conditions of the research direction of the University. The ability to conduct research is embedded in the training model as a basic one. It should be formed gradually and consistently in all academic subjects and at all stages of training.

An important indicator of professional competence is the presence of professional experience. Even specialists who have just graduated from a higher education institution need experience in their specialty. Therefore, the University must provide its graduates with conditions for acquiring such experience. This requires an integration policy in the organization of the educational process in all its links.

When teaching languages, you can create a situation of conditionally real professional communication – this is a student educational and scientific conference. A model of a situation of professional communication (simulation) is a form of organizing educational activities that presupposes the presence of roles and does not presuppose a given scenario (unlike role-playing games). It requires not only knowledge of professional material, but also entry into a given image, holistic emotional immersion in a professional environment [Petukhova, 2013].

The organization and holding of a student educational and scientific conference in the specialty in Russian in a foreign language audience has several goals – linguistic and general didactic: the formation of skills and abilities to search, select and analyze information in Russian, compress text for the preparation of oral public communication and its presentation with multimedia support [Chekina, 2016].

VI. The student research project (especially for a research university) is most consistent with the competence model of training a specialist. Integration of information and practice-oriented projects [Polat, 2000, p. 12] allows to form a number of general, cognitive, communicative competencies within the framework of the course «Professional Russian language». As a result, students will be able to create written speech works of different genres: plan, synopsis, written statement of a reproductive and productive nature; to model the structure and content of scientific work; conduct targeted searches and analyze information from various sources on the Internet; build a monologue statement on a professional topic; conduct an educational dialogue in the specialty and apply the acquired knowledge in professional communication in conditionally professional, and later in professional communication situations. In the conditions of joint activity, each student acquires the skills of social interaction, value orientations and attitudes inherent in a specialist for the development of professional creative thinking [Chekina, 2019].

It can be stated that all 4 key criteria of significance are the experience of active mastering of educational content in interaction with the learning environment; communication and interaction skills in a small group; development of skills of analysis and introspection in the process of group reflection; formation of motivational readiness for interpersonal interaction – are applicable to such a form of interactive lesson as a student research project.

Results and discussion

An analysis of the techniques and technologies of interactive teaching used in the educational process led to the following conclusions:

1. The formation of competencies is possible only through the appropriate experience of activity and communication, and such experience can be obtained precisely in the interactive learning mode. An important issue is the practical assessment of the significance of the introduction of interactive learning technology into pedagogical practice.

2. When conducting classes on the course «Russian language» and «Professionally oriented Russian language» teachers use various techniques and technologies of interactive learning: communicative-dialogue, problem-search, imitation-game, informational. In this article, we have analyzed the following: game techniques «Cube», «House», «Chain», interactive technologies «Student educational and scientific conference» and «Student research project».

3. Our task is to analyze interactive technologies and techniques from the point of view of the formation of competencies through the corresponding experience of activity and communication. The analysis showed that the techniques and technologies we use in the educational process have different «efficiency» from the point of view of the competence model of specialist training.

4. Play techniques, such as the «Cube», work well within the framework of one lesson, but they perform particular tasks in the educational process. Unfortunately, we cannot talk about the acquisition by students of the experience of active mastering of educational content in interaction with the learning environment.

5. The game technique «Chain» is easily included in the systematic work on the formation of speaking and listening skills in the educational and professional field of education and works on the main goal of training a highly qualified specialist.

6. Game technique «House»: an unexpected increase in the importance of this technique occurred in the conditions of forced distance learning in the absence of direct communication between the teacher and students and students among themselves. Used several times in a row to search and select information, this strategy has

acquired the significance of a «search engine within a search engine». It made it possible to develop an algorithm for targeted search and analysis of information from various sources in global computer networks. The game, designed to «teach while entertaining», has significantly outgrown its tasks and transformed into a universal mechanism for searching and analyzing information in relation to this stage of learning.

7. The interactive technology «Cinquain» has significant developmental potential, and this technique is easily included in the systematic work on the formation of skills in all types of speech activity in the educational and professional sphere of communication and works on the main goal of training a highly qualified specialist. It is especially necessary to emphasize the role of this technique in improving functional literacy, which also works for the overall goal of higher education.

8. Student educational and scientific conference is a special form of lesson in the conditions of the research direction of the university. The ability to conduct research work is embedded in the learning model as a baseline. It should be formed gradually and consistently in all academic subjects and at all stages of education. An important indicator of professional competence is the presence of professional experience. Student educational and scientific conference can be viewed as a situation of conditionally real professional communication or as a model of the situation of real professional communication.

9. The student research project (especially for a research university) is most consistent with the competence model of training a specialist. Integration of information and practice-oriented projects allows you to form a number of general,

cognitive, communicative competencies within the framework of the course «Professional Russian language». All 4 key criteria of significance are the experience of active mastering of educational content in interaction with the learning environment; communication and interaction skills in a small group; development of skills of analysis and introspection in the process of group reflection; formation of motivational readiness for interpersonal interaction – are applicable to such a form of interactive lesson as a student research project.

Conclusion

Interactive teaching technology contributes to the solution of three main tasks: educational and cognitive, communication and developmental, social and orientational [Elina, 2012].

Interactive learning presupposes a logic of the educational process different from the usual one: not from theory to practice, but from the formation of new experience to its theoretical comprehension through application. The experience and knowledge of the participants in the educational process serve as a source of their mutual learning and mutual enrichment.

J. Piaget was right when he said that «... An individual acts only if he feels the need for action. Intellectual development, according to Piaget, is the result of adaptation of knowledge and a person's striving for balance, adaptation of knowledge is carried out in two ways: assimilation – the use of an already existing scheme of actions and its application in a new situation and accommodation – a change in the existing scheme of actions in order to acquire new information». [Piaget, 1994, p. 13].

REFERENCES

1. Rogozhin V.M., Elagina V.S. Modern model of training specialists // Modern problems of science and education. 2017. №6. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=27136> (date of access: 05.01.2018).
2. Azimov E.G., Shchukin A.N. New dictionary of methodological terms and concepts: theory and practice of teaching. – M.: Ikar, 2009. – 448 p.
3. Stupina, S.B. Interactive learning technologies in higher education. Study guide. – Saratov: Publishing Center «Science», 2009. – 52 p.
4. Shibaev V.P. Approaches to the implementation of the ideas of a new educational paradigm in the conditions of an innovative university // World of Science, Culture, Education. 2012. № 4 (35). – P. 232–233.
5. Chekina Ye.B., Kapasova D.A. Game techniques of teaching when working with text in the specialty. // Materials of the methodological seminar in the framework of the Republican festival of pedagogical ideas «Innovative technologies in teaching languages». – Almaty, 2014. – P. 228–234.
6. Chekina Ye.B., Sansyzbaeva S.K., Abaeva Zh.S. Professionally oriented Russian language [Text]: A textbook for students of philology. – Almaty, 2017. – 271 p.
7. Leontyev A.A. Fundamentals of Psycholinguistics. – M.: Smysl, 1999. – 287 p.
8. Asmus V.F. Reading as work and creativity // Asmus V.F. Questions of the theory and history of aesthetics. – M., 1968.
9. Abilova R.D. Techniques for developing reading as didactic technologies // Bulletin of KSU named after Sh. Ualikhanov. Philological series. – Kokshetau, 2019. №1. – P. 381–386.
10. Petukhova G.N. Student conference as one of the types of independent work // Interactive scientific and methodological journal «Community of English teachers». 2013. №4. – P. 124. URL: <https://teacher.ru/>

volume4/3244-2013-05-02-15-05-43.

11. Chekina Ye.B. Student scientific conference as a form of final control in the course «Professionally oriented Russian language» // Materials of the International scientific and methodological seminar «Russian language and literature in modern educational space: theory, practice, methodology». – Almaty: Kazakh University, 2016. – P. 186–192.

12. Polat E.S. Method of projects in foreign language lessons // Foreign languages at school. 2000. № 2–3. – P.12–15.

13. Chekina Ye.B., Aldabergenkyzy L., Meirbekova M. Interactive forms of teaching the Russian language: educational and scientific conference and defense of a scientific project // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. – Almaty: Kazakh University. 2019. №2. – P. 273–277.

14. Educational technologies at the university: experience of the National Research Saratov State University / E.G. Elina, E.I. Balakireva. – Saratov: Publishing house Sarat. University, 2012. – 176 p.

15. Piaget J. Psychology of intelligence. // Selected psychological works. – M., 1994. – 13 p.

Сведения об авторах:

Чекина Елена Брониславовна - старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: vesna-elena@rambler.ru

Павлова Татьяна Васильевна - к.п.н., доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: pavlova.tatyana@bk.ru

Абикенова Жанар Ж. - старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: abikenovazhanar@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер:

Е.Б.Чекина - Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушылары, Алматы қаласы, Қазақстан, e-mail: vesna-elena@rambler.ru

Т.В. Павлова - Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, п.ғ.к., Алматы қаласы, Қазақстан, e-mail: pavlova.tatyana@bk.ru

Ж.Ж. Абикенова - Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушы, педагогика магистрі, Алматы қаласы, Қазақстан, e-mail: abikenovazhanar@gmail.com

Information about the authors:

Chekina Yelena Bronislavovna - Senior lecturer of al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: vesna-elena@rambler.ru

Pavlova Tatyana Vasilyevna - PhD, A/Professor of al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: pavlova.tatyana@bk.ru

Abikenova Zhanar Zh. - Master Sci. (Pedagogy), senior lecturer of al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: abikenovazhanar@gmail.com

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА PHILOLOGICAL SCIENCE

UDC 800(076.4)

ABUALI A.M.¹, BUZAUBAKOVA K.DJ.²

¹²M.Kh. Dulati Taraz Regional University

DIAGNOSTICS OF IMPROVING QUALITY OF TUITION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ACCORDING TO THE UPDATED EDUCATIONAL PROGRAM

Abstract. The article is devoted to the issue of ameliorating the quality of education within the framework of the refurbished content of tuition in the Republic of Kazakhstan. The research paper discusses the principles and substantive differences of the renovated programs and dispenses statistical data on the efficacy of this program.

Key words: modernized system of education, spiral teaching program, tuition plan.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ОҚЫТУ САПАСЫН АРТТЫРУ ДИАГНОСТИКАСЫ

Аннотация. Мақала Қазақстан Республикасында оқытудың жаңартылған мазмұны аясында білім беру сапасын арттыру мәселесіне арналған. Мақалада жаңартылған бағдарламалардың принциптері мен маңызды айырмашылықтары қарастырылған, осы бағдарламаның тиімділігі туралы статистикалық мәліметтер келтірілген.

Түйіндеме сөздер: жаңартылған білім беру жүйесі, спиральды оқыту бағдарламасы, оқу жоспары

ДИАГНОСТИКА ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБУЧЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН ПО ОБНОВЛЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРОГРАММЕ

Аннотация. Статья посвящена вопросу повышения качества образования в рамках обновленно-го содержания обучения в Республике Казахстан. В статье рассматриваются принципы и существенные различия обновленных программ, приводятся статистические данные об эффективности этой программы.

Ключевые слова: модернизированная система образования, спиральная программа обучения, план обучения.

Introduction

Contemporary Kazakhstani society is characterized by social modernization and inclusion into the world's integration processes, where education takes the leading position.

The tuition system in Kazakhstan has been undergoing a variety of changes since 2016. This is an inevitable process due to the dynamics of the development of science and technology, information space. A person shall be mobile and efficacious, shall be able to quickly change career

guidance, and shall be ready to manage transposing technologies [Shumelev A., 2020]. The above-mentioned details changed the requirements for school education and training in universities.

"Renewal" is the name of one stage in reforming modern Kazakhstani policy. This direction is the substitution of outmoded components with new, more modern, relevant ones, without relieving the radical foundations.

Body part

The tuition system of the Republic of Kazakhstan

has undergone a transition in educational content starting from the 2017-2018 academic year. The new educational paradigm gives priority to the development of the child's personality, rather than knowledge, skills, and abilities. The aim of the program is to develop skills in searching, analyzing, and interpreting information; to form propaedeutic knowledge about man, nature, and society; to mature spiritual and moral values; to enlarge communication skills, and to emerge functional learning skills.

Moreover, the development of Kazakhstani students will take place through the introduction of active forms of education, during which it is assumed that pupils will independently develop functional literacy, actively "acquire" knowledge, demonstrate a great desire to develop communication skills

with peers, and creative approach to problem-solving. In the updated tuition program teachers will concentrate to instill basic human norms and morals, to form tolerance and respect for other cultures and points of view, to raise a responsible, healthy child [Syzydykova A.I., 2017].

The renewed content of Kazakhstan's tuition should be firmly intertwined with the ideas of the patriotic act "Eternal Nation", set forth by the first president N.A. Nazarbayev in the annual appeal to the people of Kazakhstan: "KAZAKHSTAN'S WAY - 2050: UNIFIED GOAL, UNIFIED INTERESTS, UNIFIED FUTURE" [Toybazarova N.A., 2018, pp. 106-108], which states as a mission and value of the national idea implemented in an integrated manner through all types of educational work.

Table 1

Consequential varieties of modernized education system

The principle of helicity in planning the lining of an object	Enhancing educational tutoring, the establishment of moral and spiritual qualities of the student
The hierarchy of learning objectives for Bloom's taxonomy, based on the patterns of cognition and classification due to types of substantial subject operations	Pedagogical goal-setting by intensity of teaching and throughout the entire course of schooling that makes it possible to maximally take into account intra-subject connections
The presence of «cross-cutting themes» between subjects both within the same educational area, and in the implementation of intersubject connections	Correspondence of the section contents and proposed topics to the demands of the time, emphasis on the formation of social skills
Organization of the teaching processes applying long-term, medium-term and short-term plans	System - activity-based approach to learning (active involvement of the student in the learning process)

Kazakhstani modernized contentment of tuition places the development of the pedagogical skills of teachers and the introduction of a criteria-based assessment system as the prior goals. This program is directed to enlarge the spiral form of education based on the cognitive theory of D. Bruner. Spiral learning claims that re-examining material has a greater impactful advantage for the modern learner than traditional learning [Shumelev A., 2020].

The pros of spiral teaching program are to set achievable student goals; analyze a newly gained knowledge; to give the convenient paths of movement from simple ideas to more complexes.

Normally, for the implementation of educational activities, the teacher must, first of all, rely on the main regulatory and key documents:

- Compulsory state education standard of the Republic of Kazakhstan;
- Teaching program;
- Tutoring plan;
- Collection of tasks for formative assessment.

A teaching program is a document that lays out an arranged elucidation of a lesson and data about the tutoring techniques used in teaching. In the teaching program, the knowledge and professional skills that students are expected to

develop within the subject are presented in the form of learning objectives. Therefore, the content of the curriculum for each grade is determined according to educational purposes. Learning objectives are divided into sections and subsections; however, it is not necessary to teach them only in the suggested order. The spiral teaching program demonstrates the students' improvement during the move from class to class.

Questions covered by the curriculum:

- Conclusion on the purpose, objectives, and meaning of the subject;
- Information about knowledge, concepts, skills, opinions, and values developing in the curriculum;
- Pedagogical techniques used in teaching;
- Clarification on information and communication technologies;
- A quick overview of assessment methods;
- Content of the program, organization, and material complexity order.

A tutoring plan is a document specially prepared for teachers, for a particular subject and class. It specifies in detail the material that must be taken in the subject by a particular grade, and the recommended order in which these particulars can be used for teaching and learning.

The **medium-term plan** includes all learning objectives prepared in advance before the entire school year starts and provides an overview of the activities that students are offered to accomplish and enable them to achieve those goals.

A **short term plan** is a template offered to teachers as a guide on how they can adapt the content of the midterm outline into their detailed

lesson plans. In general, a curriculum directed for the comprehensive successful implementation of the updated tuition program by teachers who have mastered the content of the subject and its teaching methods well. It is important to look to the curriculum as a guideline, because teachers can make adjustments and acclimate it, depending on requires and attainment of students in the classes.

Table 2

Impact of the Kazakhstani modernized education system on the teaching system of the Dzhambul region

Nº	Category that determines the quality of education	2016-2017 academic year	2017-2018 academic year	2018-2019 academic year
1	Unified state examination (points)	77,9	89,4	90,7
2	Gold medal owners (quantity)	240	240	317
3	Scientific competition winners (quantity)	20	20	22

Conclusion

To conclude, I believe that today the updated content of secondary education in Kazakhstan is demanded and relevant for teaching the future generation. The above-mentioned changes are

pointed out to raise the quality of tuition. Active training in the conditions of the created collaborative environment will lead to knowledge flourishing. A new assessment system shall be aimed to motivate and inspire children to study.

REFERENCES:

1. Syzdykova A.I. Updated educational program: a new direction, a new look / A.I. Syzdykova // BULLETIN OF THE KARAGANDA UNIVERSITY. – Karaganda, 2017.
2. Toybazarova N.A. THE MODERNIZATION OF EDUCATION IN KAZAKHSTAN: TRENDS, PERSPECTIVE AND PROBLEMS/ N.A. Toybazarova, G. Nazarova // BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN – vol. 6 - number 376 (2018) - pp. 104-106 - ISSN 1991-3494.
3. Shumelev A. The Republic of Kazakhstan is developing the education system / A. Shumelev // HEDCLUB. – 2020.

Information about the authors:

Abuali Ainil Muratkyzy - Master in pedagogical measurements, M.Kh. Dulati Taraz Regional University
 Buzaubakova Klara Djaidarbekovna - Doctor of Pedagogical sciences, Professor, M.Kh. Dulati Taraz Regional University

Сведения об авторах:

Абуали Айнил Мураткызы - магистр педагогических измерений, Таразский областной университет им. Дулати
 Бузаубакова Клара Джайдарбековна - доктор педагогических наук, профессор, Таразский областной университет им. Дулати

Авторлар туралы мәліметтер:

Абуали Айнил Мураткызы – педагогикалық өлшемдер магистрі, Дулати атындағы Тараз облыстық университеті
 Бузаубакова Клара Джайдарбековна – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Дулати атындағы Тараз облыстық университеті

АЙТКАЗИНА Т.Т.*

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
(E-mail: togzhan19@mail.ru)

ИНОСТРАННЫЕ СТУДЕНТЫ ИЗУЧАЮТ ТВОРЧЕСТВО АБАЯ КУНАНБАЕВА

Аннотация: Использование в иноязычной аудитории текстов страноведческого содержания не только повышает интерес к казахской культуре и традициям, но и формирует способность студентов к межкультурной коммуникации. Знакомство с наследием Абая Кунанбаева позволит иностранным студентам увидеть истоки духовного и нравственного сознания казахского народа. В статье рассматриваются различные методы и приемы развития коммуникативных навыков и умений в процессе обучения русскому языку как иностранному.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, страноведение, социокультурная компетенция, инновационный метод, обучение в сотрудничестве.

ШЕТЕЛДІК СТУДЕНТТЕР АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ЗЕРТТЕУДЕ

Аннотация: Шет тілдік аудиторияда елтану мазмұндағы мәтіндерді пайдалану қазақ мәдениеті мен дәстүрлеріне деген қызығушылықты арттырып қана қоймай, студенттердің мәдениетаралық қарым-қатынас қабілетін қалыптастырады. Абай Құнанбаевтың мұрасымен танысу шетелдік студенттерге қазақ халқының рухани және адамгершілік санасының бастауын көруге мүмкіндік береді. Мақалада орыс тілін шет тілі ретінде оқыту процесінде қарым-қатынас дағдылары мен дағдыларын дамытудың кейбір әдістері мен тәсілдері қарастырылған.

Түйіндеме сөздер: мәдениетаралық коммуникация, елтану, әлеуметтік-мәдени құзыреттілік, инновациялық әдіс, ынтымақтастықта оқыту.

FOREIGN STUDENTS STUDY CREATIVITY ABAY KUNANBAYEV

Abstract: The use of country-specific texts in a foreign-language audience not only increases interest in Kazakh culture and traditions, but also forms the students' ability for intercultural communication. Acquaintance with the heritage of Abai Kunanbayev will allow foreign students to see the origins of the spiritual and moral consciousness of the Kazakh people. The article examines some of the methods and techniques for the development of communication skills and abilities in the process of teaching Russian as a foreign language.

Key words: intercultural communication, regional studies, socio-cultural competence, innovative method, learning in cooperation.

Введение.

В духовном мире человечества существуют коренные понятия, которые определяют пути дальнейшего развития цивилизации, влияют на формирование нравственных позиций и гуманистических идеалов. Понятия добра и зла, прекрасного и безобразного, представления о свободе и равенстве, справедливости и братстве, любви и ненависти выбраны самой историей и ходом цивилизации. Активные процессы глобализации и интеграции, взаимодействие религий и взаимопроникновение различных культур, появление новых течений и субкультур стали реалиями современной жизни. На этом фоне важно не потерять национальную самобытность, сохранить и усвоить то духовное наследие, которое передали наши предки.

В истории формирования казахской общест-

венной и философской мысли особое место занимает мировоззрение Абая Кунанбаева. Его осмысление человеческого бытия и добродетели является нравственным ориентиром не только для казахского народа, но и всего человечества.

Методология исследования.

Проблема взаимодействия понятий «язык» и «культура» рассматривается в целом ряде научных работ, исследуется как в общетеоретическом аспекте, так и прикладном плане. Данная тема не теряет своей актуальности, поскольку вопросы формирования языковой личности во многом объясняются социокультурными процессами, происходящими в обществе.

Понятие «личность» является одним из ключевых в изучении взаимосвязи языка и культуры. В каждой национальной культуре существуют

личности, которые оказывают глубокое влияние на духовное становление и развитие целого народа. Такой личностью, бесспорно, является великий мыслитель Абай Кунанбаев.

Как истинный сын казахского народа Абай размышлял о настоящем и будущем страны, о просвещении подрастающего поколения, о глубинных смыслах национальных традиций и обрядов. Любовь к своему народу проявляется и в том, что Абай открыто писал об отрицательных сторонах характера казахов, смело изобличал невежество, чиновничество, разобщенность, лень и зависть. Его наставления потомкам «Слова назидания» по праву должны стать настольной книгой для каждого человека, стремящегося к духовному развитию, желающему процветания родной земле. Абай пишет: «Возьму в спутники бумагу и чернила и стану записывать все свои мысли. Может быть, кому-то придется по душе какое-нибудь моё Слово и он перепишет его для себя или просто запомнит; а если нет – мои слова, как говорится, останутся при мне» [Абай, 2006, с.6].

В наше время как никогда актуальны вопросы морали, чести и достоинства. Великий мыслитель Абай предвидел, что духовное обнищание человечества неминуемо приведёт к краху цивилизации. Обесценивание моральных основ человеческого бытия страшнее природных катаклизмов и экономических проблем. Только духовный человек способен к созиданию, к реализации идей нравственного общества, к созданию литературных, художественных и музыкальных шедевров.

Об Абае Кунанбаеве, его месте и роли в мировой культуре Чингиз Айтматов писал так: «... философские воззрения могут служить казахскому народу великим опытом, ибо Абай был не только великим гуманистом своего времени, но и творцом, сочетавшим в себе опыт Востока и Запада. От Абая лежит путь к сокровенным глубинам национального духа, и от него же, от Абая, открывается путь к глобализованному восприятию мира» [Айтматов Ч., 1998, с. 72].

Наследие Абая Кунанбаева не утратило своей актуальности и в наше время. Его произведения переведены и изданы на многие языки мира. В 2020 году в Казахстане широко отмечался 175-летний юбилей Абая.

В Институте литературы и искусства им. М.О. Ауэзова КН МОН РК издан сборник «Творчество Абая Кунанбаева в зарубежной рецепции» (2016), подготовленный научными сотрудниками отдела внешних литературных связей под общей редакцией академика НАН РК, доктора филологических наук У.К. Калижанова, который так оценивает роль мыслителя: «Абай – это зеркало и душа казахского народа, а его «Слова назидания» стали ценным осмыслением сущности мира и людей. Голос Абая через столетия не те-

ряет своей удивительной силой, поражает глубиной и многогранностью» [Калижанов У.К., 2016].

С обретением независимости Казахстан стал полноправным участником международной интеграции и сотрудничества. Долгое время для многих наша страна представлялась как некая сырьевая часть Советского Союза. О многовековой и многогранной культуре Великой Степи, о её ярких представителях практически ничего не знали. Теперь мы можем уверенно сказать, что мир открыл Казахстан, мир открыл Абая...

В настоящее время произведения Абая Кунанбаева переведены на многие языки мира, появились серьезные исследования творчества казахского мыслителя в России, Азербайджане, Германии, Турции, Франции, Польше, Венгрии и других странах. Функционируют Центры имени Абая в различных странах (Турция, Франция, Азербайджан, Россия, Вьетнам и др.), проводятся научные конференции, разрабатываются научные проекты.

Результаты исследования.

Важное место в наследии Абая занимают «Слова назидания». Уже несколько поколений совершенно разных по происхождению, убеждениям и жизненному опыту людей находят в этой книге что-то очень важное и близкое для себя. Как известно, историю творят личности – люди, чьи достижения в науке, культуре, литературе стали бесценным достоянием потомков. Один из них – великий сын казахской Степи, поэт и философ Абай Кунанбаев. Абай полагал, что человек может быть счастливым лишь тогда, когда его стремление и старания понимают и разделяют другие. Он неустанно писал о сохранении национального единства и целостности государства, призывал к взаимопониманию, миру и согласию. Чтобы народ мог процветать, он должен жить в мире и доверии с соседними странами. Мыслитель подчеркивал: «Знание чужого языка и культуры делает человека равноправным с этим народом...». Идеалы, к которым стремился Абай, не ограничиваются лишь национальными рамками, они обрели общечеловеческое звучание. Как справедливо отмечает Николай Анастасьев: «Путь к Абаю – это всегда восхождение, а сам он — это всегда продолжение» [Анастасьев Н., 2008].

Главный герой всех произведений Абая – человек. В них прослеживаются все этапы человеческого бытия: рождение, тернистый путь взросления и обретения социального и морального опыта и, наконец, подведение итогов перед уходом в вечность. С особым трепетом обращается Абай к подрастающему поколению, ибо только в них он видит духовное возрождение народа: «Дети, утешение сердца моего! Все, что написал о проявлениях человеческого характера и его деяниях, оставляю вам на память. Прочтите эти

строки без равнодушия, вникните в их смысл, и ваши сердца преисполняются любовью» [Абай, 2006, с. 80].

В вузах Казахстана обучаются иностранные студенты, для которых знакомство с наследием Абая Кунанбаева будет не только интересным, но и полезным для понимания мировоззрения казахского народа.

Среди дисциплин, входящих в образовательную программу обучения иностранных студентов казахскому и русскому языкам в КазНПУ имени Абая, особое место занимает «Страноведение Казахстана». Помимо знания государственных символов, географического положения страны, изучения традиций и обычаев казахского народа студенты-иностранцы знакомятся с творчеством Абая Кунанбаева. Занятия по данному предмету строятся на материале учебного пособия «Путешествуем по Казахстану...» [Бегалиева С.Б., Айтказина Т.Т., Казабеева В.А., 2014]. Творчеству Абая посвящен обучающий модуль «Великий сын Степи», состоящий из нескольких тем. Особое место занимает изучение философско-нравственного произведения «Слова назидания». Вместе с преподавателем студенты-иностранцы читают и анализируют наставления Абая, его советы молодому поколению.

Занятия строятся с применением инновационных методов, которые направлены на активное взаимодействие учащегося с преподавателем и другими студентами. Главная цель этих методов – осмысленное восприятие учащимися новой информации, способность активно участвовать в различных коммуникативных ситуациях, самостоятельно конструировать и интерпретировать собственные языковые действия.

Дискуссия.

В современной практике преподавания иностранного языка эффективно применяются различные варианты обучения в сотрудничестве, которые способствуют вовлечению учащихся в интерактивную деятельность на занятиях. Главная идея обучения в сотрудничестве – создание условий для активной совместной деятельности учащихся в различных учебных ситуациях. Если объединить учащихся, различающихся по уровню знаний, и дать им одно общее задание, определив роль каждого ученика в совместной деятельности, то учащиеся оказываются в условиях, когда они отвечают за результат не только своей части работы, но и всей группы. В этой ситуации осуществляется взаимообучение, консультирование и взаимоконтроль между учащимися, достигается более глубокое осмысление учебного материала. Кроме того, совместная познавательная деятельность способствует сплочению коллектива, состоящего из студентов, приехавших из разных стран, воспитывает у них чувство уважения и принятия иной культуры и традиций.

Интерактивный («Inter» – взаимный, «act» – действовать) – означает взаимодействовать, находится в режиме беседы, диалога с кем-либо. Другими словами, в отличие от активных методов, «интерактивные методы ориентированы на более широкое взаимодействие учеников не только с учителем, но и друг с другом и на доминирование активности учащихся в процессе обучения» [Гальскова Н.Д., 2004, с. 37].

Основными вариантами обучения в сотрудничестве является обучение в команде (Student Team Learning) под девизом «Учимся вместе!» (Learning Together) и исследовательская работа учащихся в группах.

Student Team Learning (STL, обучение в команде), состоит в том, что учитель объясняет новый материал, а затем предлагает ученикам в группах его закрепить (группы не соревнуются между собой). Создаются несколько подгрупп учащихся, которым дается определенное задание, необходимые опоры (материалы).

Тема: Великий Сын Степи.

Философ и просветитель Абай в своём обращении к потомкам «Слова назидания» писал:

Твори благо разумному, глупого оно только портит.

Плохой друг – словно тень, когда солнце над головой, от неё не избавиться, когда тучи сгущаются, её не сыщешь.

Как вы считаете, должно ли добро быть избирательным?

Как вы думаете, плохой друг – это друг?

Прочитайте «Слова назидания». Какие мысли Абая вам наиболее близки? Почему? Что актуально для нашего времени?

Метод «Список идей». Перед обучаемыми ставятся конкретные вопросы, требующие поиска самостоятельных ответов. На доске записываются все выдвинутые предположения (идеи), затем в ходе коллективного обсуждения студенты находят правильные ответы.

Метод проектов.

Данный метод создаёт условия, при которых процесс обучения иностранному языку по своим основным характеристикам приближается к процессу естественного овладения языком в аутентичном языковом контексте.

Итогом совместной проектной работы может быть коллаж или презентация, альбом–летопись, флешмоб, написание реферата и т.д. Результаты должны быть представлены перед аудиторией.

Эссе. Завершается изучение модуля «Великий Сын Степи» написанием эссе. Студентам предлагается составление небольшого прозаического текста в свободном стиле и композиции, которое содержит индивидуальные мысли по конкретной проблеме или вопросу. Главные требования к написанию эссе: небольшой объём, конкретная тема, личностная позиция автора, свободная композиция, допустимость использования раз-

говорной лексики. Данный метод обучения направлен на активизацию мыслительных действий обучаемых, способствует формированию личного мнения и умению отстаивать собственную позицию. Для большинства студентов именно на занятиях страноведения происходит вхождение в мир Абая. Первые впечатления, как правило, отражают эмоциональное восприятие слов мудреца. Можно сравнить, насколько слова Абая созвучны с национальными представлениями о вечных ценностях, принятыми в их родной стране.

Портфолио. В обучении русскому языку как иностранному эффективным является использование портфолио («папка или портфель с документами»). Языковой портфель – это пакет учебных и рабочих материалов, который дает представление о результатах самостоятельной деятельности студента по овладению иностранным языком. В нем содержатся образцы письменных работ студента (сочинения, эссе, проекты); материалы для самостоятельной работы (тесты самоконтроля, таблицы, лексический минимум); иллюстративный материал, аудио- и видеоматериалы. Основная функция языкового портфеля заключается в развитии у студента способности систематизировать полученные знания и готовности к самостоятельному изучению иностранного языка и культуры. В портфолио «Великий Сын Степи» студенты включали наиболее близкие и понятные им цитаты из произведений фи-

лософа, иллюстрации стихотворных отрывков из произведений, самостоятельно подобранный дополнительный материал, первые опыты перевода небольших фрагментов (предложений) из «Слов назидания».

Полученные знания были продемонстрированы в марте 2019 г. в Казахском национальном педагогическом университете имени Абая, где состоялся Международный онлайн-вебинар «Признанный миром Абай». Студенты из Мадагаскара, Китая, Южной Кореи, Нигерии, Туркменистана и Вьетнама читали «Слова назидания» на своих родных языках.

Закключение.

Существуют знаковые имена, которые определяют становление и развитие нации. Их поступки и слова всегда будут находить отклик в сердцах благодарных потомков. Для казахского народа имя Абая – это олицетворение мудрости, истинного патриотизма и любви к народу.

Реалии современного состояния общества удивительно точно отражены в словах мудрого Герольда Бельгера: «В дни душевного разброда, суемудрия и уныния для нас, пребывающих из-за вселенского разлада в растерянности и шоке, едва ли не единственной отрадой, утешением и верой, надежными вешками в пустыне захлестывающей нас тотальной бездуховности остаются титаны человеческого Духа – Гете, Пушкин, Абай» [Бельгер Г., 2006].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абай . Слова назидания. – Алматы: «Өнер», 2006. – 136 с.
2. Анастасьев Н. Абай: Тяжесть полета (серия ЖЗЛ). – М.: Молодая гвардия, 2008. – 383 с.
3. Айтматов Ч.Т. Собрание сочинений: В 7-ми т. Т.7. Статьи. Выступления, Эссе, Диалоги. – М., 1998. – 544 с.
4. Бегалиева С.Б., Айтказина Т.Т., Казабеева В.А. Путешествуем по Казахстану... – Алматы: КазНПУ им. Абая, изд-во «Ұлағат», 2014. – 60 с.
5. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. – М.: АРКТИ, 2003. – 192 с.
6. Исполины духа. Гете, Пушкин, Абай: Эссе/ Герольд Бельгер. – Алматы: Альманах «Литературная Алма-Ата», 2006, №3.
7. Творчество Абая Кунанбаева в зарубежной рецепции /Сост. А.К Машакова, С.С. Корабай, А.Т. Калиаскарова. – Алматы: Әдебиет Әлемі, 2016. – 464 с.

REFERENCES

1. Abay . Slova nazidaniya. – Almaty: «Өнер», 2006. – 136 s.
2. Anastas'yev N. Abay: Tyazhest' poleta (seriya ZHZL). – M.: Molodaya gvardiya, 2008. – 383 s.
3. Aytmatov CH.T. Sobraniye sochineniy: V 7-mi t. T.7. Stat'i. Vystupleniya, Esse, Dialogi. – M., 1998. – 544 s.
4. Begaliyeva S.B., Aytkazina T.T., Kazabeyeva V.A. Puteshestvuyem po Kazakhstanu... – Almaty: KazNPU im. Abaya, izd-vo «Ұлағат», 2014. – 60 s.
5. Gal'skova N.D. Sovremennaya metodika obucheniya inostrannym yazykam. – M.: ARKTI, 2003. – 192 s.
6. Ispoliny dukha. Gete, Pushkin, Abay: Esse/ Gerol'd Bel'ger. – Almaty: Al'manakh «Literaturnaya Alma-Ata», 2006, №3.
7. Tvorchestvo Abaya Kunanbayeva v zarubezhnoy retseptsii /Sost. A.K Mashakova, S.S. Korabay, A.T. Kaliaskarova. – Almaty: Әdebiyet Әлемі, 2016. – 464 s.

Сведения об авторах:

Айтказина Тогжан Тельмановна - кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры филологических специальностей для иностранных граждан Казахского национального педагогического университета имени Абая, г. Алматы, проспект Абая 56 Б, 87015149697, togzhan19@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Айтказина Тогжан Тельмановна - педагогика ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, шетел азаматтарына арналған филологиялық мамандықтар кафедрасы, асс. профессор, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 56 Б, 87015149697, togzhan19@mail.ru

Information about the authors:

Aitkazina Togzhan Telmanovna - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Abai Avenue 56 B, 87015149697, togzhan19@mail.ru

ИЗУЧЕНИЕ РУССКИХ И КИТАЙСКИХ ПОСЛОВИЦ В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Аннотация: Изучение любого иностранного языка не будет эффективным, если ограничиться усвоением лексических единиц и грамматических конструкций. Знание важнейших культурных ценностей того или иного народа имеет не только высокую познавательную ценность, но и формирует понимание взаимосвязи языка и культуры. Национальный код дает разгадку многих устойчивых языковых выражений, в том числе русских и китайских пословиц.

Ключевые слова: лингвокультурология, культурологические ценности, концепт, методика обучения языкам, пословица.

ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТИДЕ ОРЫС ЖӘНЕ ҚЫТАЙ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІН ЗЕРТТЕУ

Аннотация: Егер лексикалық бірліктер мен грамматикалық құрылымдарды меңгерумен шектелген жағдайда, кез-келген шет тілін үйрену тиімді болмайды. Белгілі бір халықтың маңызды мәдени құндылықтарын білу тек жоғары танымдық құндылыққа ие емес, сонымен қатар тіл мен мәдениеттің өзара байланысын түсінуді қалыптастырады. Ұлттық код көптеген тұрақты тілдік тіркестердің, Ұлттық код көптеген тұрақты тілдік тіркестердің шешімімен қатар орыс және қытай мақал-мәтелдерінің де шешімі қарастырылады.

Түйіндемә сөздер: лингвомәдениеттану, мәдениеттану құндылықтары, тұжырымдама, тілдерді оқыту әдістемесі, мақал.

STUDYING RUSSIAN AND CHINESE PROVERBS IN THE LINGUOCULTUROLOGICAL ASPECT

Abstract: Learning any foreign language will not be effective if you limit yourself to mastering lexical units and grammatical structures. Knowledge of the defining cultural values of a particular people is not only of high cognitive value, but also forms an understanding of the relationship between language and culture. The national code provides a clue to many stable linguistic expressions, including Russian and Chinese proverbs.

Key words: cultural linguistics, cultural values, concept, methods of teaching languages, proverb.

Введение.

Интерес к изучению проблем взаимосвязи и взаимодействия языка и культуры имеет свою давнюю традицию, но продолжает оставаться актуальным, поскольку ход развития человеческого общества, экономические, культурные и научные связи между разными народами неизбежно вносят изменения в парадигму «язык - культура - общество». В наше довольно динамичное и непростое время как никогда приобретает особую важность поиск новых путей и форм диалога культур, понимания и сотрудничества народов, развития духовности человечества в целом. Лингвокультурологическое описание языка важно при описании и анализе некоторых аспектов национального мировоззрения.

Методология исследования.

Лингвокультурологическое направление в науке рассматривает языковые единицы как

способ и результат познания мира того или иного народа, как некий код, через который из поколения в поколение передаются знания, опыт и представления данного народа о мироустройстве, о нравственных ценностях, о месте и роли личности в обществе. Современному человеку важно ощущать себя, с одной стороны, частью глобального мира или человеком мира, но с другой стороны наблюдается тенденция возврата к своим истокам. Неслучайно в последнее время довольно распространено понятие «место силы». Многих поиск такого места, где человек может найти опору в жизни, приводит к родной земле, к предкам. Процессы глобализации и интеграции различных государств только в том случае будут прогрессивны, если будут основываться на понимании уникальности и сохранения самобытности того или иного народа, изучения многообразия культур и традиций. Ю.Н. Караулов справедливо указывал, что единство языка

и культуры «пронизывает все аспекты изучения языка и одновременно разрушает границы между дисциплинами, изучающими человека, поскольку нельзя изучать человека вне его языка» [Караулов Ю.Н., 1987, с.3].

В современной казахстанской науке интерес к лингвокультурологическим исследованиям достаточно высок и охватывает различные аспекты. Это и изучение понятийно-тематических групп, отдельных концептов и целых концептосфер, рассмотрение компонентов коммуникативного поведения (коммуникативные тактики, коммуникативная дистанция, отражение в языке гендерных стереотипов, невербальное общение и т.д.). В трудах З.К. Ахметжановой, Э.Д. Сулейменовой, Г.М. Алимжановой, З.К. Сабитовой, А.Т. Аналбаевой, Т.Ж. Токтаровой и ряда других исследователей рассматриваются данные проблемы на материале казахского и русского языков. Так в коллективной монографии «Культура в зеркале языка» [Ахметжанова З.К., Аналбаева А.Т., Умирзакова З.А., 2014] представлен анализ культурного пространства этноса сквозь призму казахского языка. В работе рассмотрены такие ключевые понятия как лингвокультуротема, коммуникативная стратегия и тактика, речевое воздействие, вариативная интерпретация действительности, концепт и др. Как справедливо отмечают авторы, «явление культурного шока возникает именно при отсутствии знания и понимания национальных концептов» [Ахметжанова З.К., Аналбаева А.Т., Умирзакова З.А., 2014, с. 93].

Понимание духовного источника изучаемого языка, «пересечений» языка и культуры, дает разгадку многих устойчивых языковых выражений, в том числе пословиц и поговорок. Целью нашей работы является рассмотрение концепта «труд» в русских и китайских пословицах.

Результаты исследования.

Как известно, в любом языке пословицы и поговорки являются отражением многовекового уклада жизни того или иного народа, его общенационального опыта. Они в сжатой и точной словесной форме выражают мудрость предыдущих поколений и определяют мировоззрение потомков. В этом смысле пословицы и поговорки представляют собой наиболее важный источник для исследований национального менталитета и его отражения в языке.

В.И. Даль в своем «Напутном» к известному сборнику «Пословицы русского народа» писал, что пословицы - «это цвет народного ума, самобытной стати, это житейская народная правда, своего рода судебник, никем не судимый» [Даль В.И., 2005]. Классик русской литературы М.А. Шолохов называл пословицы «сгустками разума», «крылатой мудростью». В них зафиксированы этапы исторического прошлого, становление и формирование национальной культуры, само-

бытность и уникальность конкретного народа.

Пословица представляет собой «короткое предложение, содержащее народную мудрость, которое несет в себе какое-то поучение, вывод, сделанный из определенного события или случая. Пишется простым народным языком, часто обладает рифмой и ритмом» [Ковалева С., 2009, с.5]. В Словаре русского языка С. И. Ожегова встречаем следующее определение: «Пословица – краткое народное изречение с назидательным смыслом, народный афоризм» [Ожегов С.И., 1986, с. 491].

В науке существуют различные подходы в понимании концепта: логико-философский, лингвокультурологический, психолингвистический, лингвокогнитивный. В своей работе мы опираемся на определение В.И. Карасика «...концепт - многомерное смысловое образование, в котором выделяется ценностная, образная и понятийная стороны» [Карасик В.И., 2009, с. 109]. Концепты являются своеобразными точками соприкосновения мира культуры и метального мира народа. В приведенном определении следует особо обратить внимание на то, что следует провести этап предварительного исследования степени значимости того или иного концепта для конкретной национальной культуры и его места в сознании носителей определённого языка.

Интересным, как нам представляется, рассмотрение места концепта «труд» в менталитете русских и китайцев в общей шкале национальных ценностей. Здесь необходимы знания многих наук о человеке: философии, истории, психологии, обществоведения и культуры.

Дискуссия.

Система ценностных ориентаций каждого народа формируется в течение длительного времени и под влиянием таких факторов как господствующая религия, общественный строй, ход исторических событий, нормы морали и поведения и т.д. Человек является одновременно творцом и носителем ценностных ориентиров. Понятие «ценность» охватывает как материальные (пища, жилище, одежда и др.), так и духовные явления (справедливость, честность, добро, покаяние, милосердие и др.). Для самоопределения и самосознания народа важно определение системы нравственных качеств и стремление неуклонно следовать им.

Что же входит в круг ценностных ориентиров русского народа? По данной проблеме существуют довольно серьезные исследования и обширный круг литературы. Отметим коллективный труд «Русские (Этносоциологические очерки)», книгу А.О. Бороноева и П.И. Смирнова «Россия и русские: Характер народа и судьбы страны», работу К.Касьяновой «О русском национальном характере» и ряд других. Эти исследования помогают подойти «к пониманию

того самого «общего аршина», которым удастся измерить российское общество» [Бороноев А.О., Смирнов П.И., 1992, с. 25].

Для русского народа характерно стремление к соборности, ориентация на общину, коллектив. Отсюда такие качества как героизм и склонность к некой жертвенности во имя общего дела («Сам погибай, а друга выручай», «Что миром положено, тому и быть так», «На миру и смерть красна»). Как высшая ценность воспринимается русскими такое понятие как «правда (правдоискательство)»: «Кто правду хранит - того Бог наградит», «Правда - свет разума», «За правду Бог и добрые люди», «Без правды веку не изживешь». В русской культуре основополагающей ценностью считается «терпение (выносливость)»: «За терпение дает Бог спасение», «Оттерпимся, и мы люди будем», «Не потерпев, не спасешься». В качестве подтверждения мы привели русские пословицы [Даль В.И., 2005], которые передавались из уст в уста как некий свод нравственных ориентиров.

Концепт «труд» в парадигме ценностей русского человека имеет важное значение, поэтому он нашел широкое отражение в пословицах. Можно выделить несколько групп пословиц о труде с разным семантическим значением.

Компонент «результат труда» находим в следующих пословицах: «Без труда не вытащишь и рыбку из труда», «Воля и труд дивные всходы дают».

В паремиях «субъект труда» выделяются пословицы, которые показывают, что человек труда достоин уважения и поощрения: «На охочего рабочего дело найдется», «Кто первый в труде, тому слава везде», «Зеркало человека – труд», «Волка нож кормит, а человека – труд», «За труд не бьют, а награды дают».

Бездельники и ленивые люди всегда порицались: «Белоручка чужие труды любит», «Труд человека кормит, а лень портит», «Без дела сидит, в пустой угол глядит», «Леность наводит на бедность», «Ленивому всегда праздник».

В русских пословицах есть указание на зависимость результата труда от смекалки и профессионализма мастера: «Каков мастер, такова и работа», «Работник оценивается по работе», «По работе и мастера знать».

Для многих иностранцев, изучающих русский язык, особый интерес, а порой и недоумение, представляет определенная группа пословиц с отрицательным отношением к труду. Например, в сборнике В.П. Аникина находим такие пословицы: «Работа не волк, в лес не убежит», «У бога дней впереди много: наработаемся» и др. [Аникин В.П., 1988]. Существуют пословицы, где работа (труд) противопоставляются отдыху. При этом нет негативной оценки, а отдых воспринимается как награда за труд: «Сделал дело - гуляй смело», «Делу время, а потехе час».

Китайскому народу присущи такие качества

как трудолюбие, настойчивость, исполнительность, неприхотливость и умеренность во всем, умение приспособиться к любым условиям: «Много будешь есть - не будешь чувствовать вкуса, много говорить - слова потеряют цену», «Сначала тяготы труда, а потом плоды трудов», «В мире нет трудных дел, нужны лишь усердные люди». Все эти черты национального характера отразились в произведениях устного народного творчества. В китайском языке, как и в русском, есть огромный пласт мудрых речений, которые пришли из глубины истории и передавались в устной форме.

Среди китайских лингвистов нет общей точки зрения по вопросу происхождения, терминологии и классификации пословиц. Ряд ученых считают, что пословицы произошли от «чэньюй», которые представляли собой народные притчи, афоризмы, краткие философские трактаты. Другие исследователи полагают, что корни китайской пословицы исходят от довольно экспрессивных просторечных высказываний поучительного характера, которые традиционно называются «яньюй» [Уан, Дэ Чуань, 1983].

Китайские пословицы могут рассматриваться как мини трактат с глубоким философским подтекстом. Еще одной яркой особенностью китайских пословиц является то, что некоторым из них предшествует некая собственная история или легенда, являющаяся первоисточником их появления. Следует отметить, что на смысловое содержание китайских пословиц большое влияние оказали такие религиозные учения как буддизм и даосизм, а также воззрения древних китайских мыслителей Лао Цзы, Конфуция, Мэн Цзы и ряда других.

В китайских пословицах труд рассматривается как ценность, а желание трудиться как добродетель: «Трудолюбие - ценное дерево, дающее плоды», «Мудрец, который все видел, не стоит человека, который сделал всего одну вещь».

Труд является источником благосостояния и стабильности, а лень и праздность неизбежно приведут к жалкому существованию: «В молодости не научишься работать - в старости останешься с пустыми руками», «Усердным трудом все получишь, а лениться будешь - все потеряешь», «Хочешь, чтобы были полны закрома - вставай с криком петуха», «Если долго точить кусок железа - из него и иглу можно сделать».

Труд в сознании китайцев - это деятельность, требующая терпения и стойкости: «Хочешь поесть досыта - поработай до пота», «На сколько прольешь пота - на столько и каши поешь». Мастер своего дела заслуживает почета и уважения: «Упорный труд рождает мастера», «Мастерство совершенствуется трудолюбием, а утрачивается праздностью», а результаты его труда приносят радость другим людям: «Предки сажают деревья, а потомки наслаждаются прохладой»,

«Один человек роет колодец, а тысяча людей пьет воду», «Когда ешь плоды, не забывая того, кто их вырастил».

Анализ китайских пословиц показал, что труд и его качественное выполнение высоко оцениваются в китайском обществе. Пословицы, содержащие концепт «труд», имеют в китайском языке только положительную оценку. Для китайцев характерно тщательное и систематичное выполнение работы, порой доведенное до автоматизма. Потребность в коллективном труде приветствуется, но для достижения какой-либо общей поставленной цели требуется подчиненность и строгость выполнения инструкций от каждого отдельного человека: «Общими усилиями можно и гору Тайшань передвинуть», «Если у троих общая цель, они и глину в золото преобразуют, если цель разная - и золото переведут на глину».

Заключение.

Пословицы, содержащие концепт «труд», являются предметом нашего изучения. Труд, несомненно, важная составляющая в жизни любого народа, но имеющая и свои специфические

национальные особенности отражения в языке.

Иностранные студенты испытывают определенные трудности в понимании русских пословиц, поскольку им непонятны лингвокультурные смыслы и образы отдельных лексем и словосочетаний. Изучение русских пословиц способствует не только обогащению словарного запаса иностранных учащихся, но и расширяет их кругозор, позволяет познакомиться с самобытной культурой и традициями русского народа.

В основе анализа и сравнения пословиц разных народов лежит концептуальный подход. Этот подход является базовым при составлении так называемых тематических словарей пословиц. В пословицах ярко отражены черты национального характера, обобщен жизненный опыт предыдущих поколений.

Результаты сопоставительного анализа русских и китайских пословиц могут быть использованы в практике преподавания русского языка в китайской аудитории, при изучении курса лексикологии, а также могут послужить материалом для составления учебного русско-китайского словаря пословиц.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аникин В.П. Русские пословицы и поговорки: Сборник. – М.: Художественная литература, 1988. – 431 с.
2. Ахметжанова З.К., Оналбаева А.Т., Умирзакова З.А. Культура в зеркале языка. Монография. – Алматы: Елтаным, 2014. – 480 с.
3. Бороноев А.О., Смирнов П.И. Россия и русские: Характер народа и судьбы страны. – СПб.: Лениздат, 1992. – 144 с.
4. Даль В.И. Пословицы русского народа. Сборник. – М.: Эксмо, 2005. – 384 с.
5. Карасик В.И. Языковые ключи. – М.: Гнозис, 2009. – 406 с.
6. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 216 с.
7. Ковалева С. 7000 золотых пословиц и поговорок. – М.: АСТ:Астрель, 2009. – 479.
8. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1986. – 797 с.
9. Уан, Дэ Чуань. Лексикологические исследования. – Шаньдон: Шаньдонское издательство по образованию, 1083.- 133 с.

REFERENCES

1. Anikin V.P. Russkiye poslovitsy i pogovorki: Sbornik. – M.: Khudozhestvennaya literatura, 1988. – 431 s.
2. Akhmetzhanova Z.K., Onalbayeva A.T., Umirzakova Z.A. Kul'tura v zerkale yazyka. Monografiya. – Almaty: Yeltanym, 2014. – 480 s.
3. Boronoyev A.O., Smirnov P.I. Rossiya i russkiye: Kharakter naroda i sud'by strany. – SPb.: Lenizdat, 1992. – 144 s.
4. Dal' V.I. Poslovitsy russkogo naroda. Sbornik. – M.: Eksmo, 2005. – 384 s.
5. Karasik V.I. YAzykovyye klyuchi. – M.: Gnozis, 2009. – 406 s.
6. Karaulov YU.N. Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost'. – M.: Nauka, 1987. – 216 s.
7. Kovaleva S. 7000 zolotykh poslovits i pogovorok. – M.: AST:Astrel', 2009. – 479.
8. Ozhegov S.I. Slovar' russkogo yazyka. – M.: Russkiy yazyk, 1986. – 797 s.
9. Uan, De Chuan'. Leksikologicheskiye issledovaniya. – Shan'don: Shan'donskoye izdatel'stvo po obrazovaniyu, 1083.- 133 s.

Сведения об авторах:

Айтказина Тогжан Тельмановна – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры филологических специальностей для иностранных граждан Казахского национального пе-

дагогического университета имени Абая, г. Алматы, проспект Абая 56 Б, 87015149697, togzhan19@mail.ru

Дин Ханьлэй – магистрант кафедры филологических специальностей для иностранных граждан Казахского национального педагогического университета имени Абая, г. Алматы, проспект Абая 56 Б, +86 13319999825, 3032592675@qq.com

Авторлар туралы мәліметтер:

Айтказина Тогжан Тельмановна – педагогика ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, шетел азаматтарына арналған филологиялық мамандықтар кафедрасы, асс. профессор, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 56 Б, 87015149697, togzhan19@mail.ru

Дин Ханьлэй – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, шетелдіктерге арналған филологиялық мамандықтар кафедрасының магистранты, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 56 Б, + 86133 19999825, 3032592675@qq.com

Information about the authors:

Aitkazina Togzhan Telmanovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Abai Avenue 56 B, 87015149697, togzhan19@mail.ru

Ding Hanlei - undergraduate student of the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Abai Avenue 56 B, + 8613319999825, 3032592675@qq.com

УДК 81'33:398.831

Б.З. АХМЕТОВА^{1*}

Д.О. ДУСКЕНОВА²

^{1,2}Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова

КОЛЫБЕЛЬНАЯ ПЕСНЯ КАК ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТУРЫ ДЕТСТВА: ТРАДИЦИИ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Аннотация: В статье раскрывается ценность колыбельной песни в контексте культуры детства. Цель данной статьи – проанализировать современное функционирование колыбельной песни на территории Костанайской области.

Полученные результаты свидетельствуют о том, что на территории области происходит утрата знаний и уменьшение использования колыбельных песен.

В рамках проведенного исследования выявлено, что происходит замещение традиционных колыбельных песен нетрадиционными, а так же наблюдается тенденция к использованию альтернативы колыбельным песням.

Приведены примеры текстов народных колыбельных песен и колыбельных песен, имеющих литературный источник. Авторами отмечена трансформация традиции колыбельной песни на территории исследуемого региона.

Ключевые слова: детский фольклор, культура детства, колыбельная песня.

БЕСІК ЖЫРЫ БАЛАЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ КӨРІНІСІ РЕТІНДЕ: ДӘСТҮРЛЕР МЕН ҚАЗІРГІ ЗАМАН

Аннотация: Мақалада балалық шақ мәдениеті мәнмәтініндегі бесік жырының құндылығы көрсетілген.

Осы мақаланың мақсаты-Қостанай облысы өңіріндегі бесік жырының заманауи қызметін талдау. Алынған нәтижелер облыс аумағында бесік жырын білуінің және қолданудың азаюы туралы куәландырады.

Зерттеу аясында дәстүрлі бесік жырын дәстүрлі емес әндермен алмастыру жүріп жатқандығы анықталды, сонымен қатар бесік жырына балама қолдану үрдісі байқалады.

Халықтық бесік жырының және бесік жыры ретінде авторлықәндердің мысалдары келтірілген. Авторлар зерттелетін аймақтың аумағында бесік жыры дәстүрінің өзгеруін атап өтті.

Түйіндемe сөздер: балалар фольклоры, балалық шақ мәдениеті, бесік жыры.

LULLABY SONG AS A REFLECTION OF CHILDHOOD CULTURE: TRADITIONS AND MODERNITY

Abstract: The article reveals the value of a lullaby in the context of childhood culture.

The purpose of this article is to analyze the current functioning of a lullaby in the territory of Kostanay region. The results show that there is a loss of knowledge and a decrease in the use of lullabies on the territory of the region.

The study revealed that traditional lullabies are being replaced by non-traditional lullabies, and there is a tendency to use alternatives to lullabies. Examples of texts of folk lullabies and lullabies that have a literary source are given.

The authors noted the transformation of the lullaby tradition in the territory of the studied region.

Keywords: children's folklore, the culture of childhood, lullaby.

Введение

Семья - это основа и важнейшая структурная единица государства и государственного устройства. Изучение культуры детства Костанайской области дает возможность понять ее роль в трансляции ценностей национальной и казахстанской культуры в целом, выявить уникальность и особенность, определить место Костанайской области в культурном пространстве республики Казахстан. Главенствующая роль в передаче культурных традиций и фольклора на протяжении многих веков принадлежала семье (наряду с семьей проводниками ребенка в большой мир выступали община и детское сообщество). Патриархальная семья была многодетной и многопоколенной. Старшие дети имели возможность слышать материнский фольклор, обращенный к их младшим братьям и сестрам, сами пестовали малышей, обучали их песенкам, приговоркам и играм, участвовали в обрядовых действиях, постепенно осваивали фольклор старших возрастных групп. При этом неизменно присутствовали взрослые, бабушки и дедушки – хранители мудрости и житейского опыта, всегда готовые подсказать, поправить, научить. Это способствовало преемственности традиции, обеспечивало ее устойчивость. Постепенно, целенаправленно, органично дети приобщались к труду, нормам поведения, обрядовой жизни, ко всему комплексу народной культуры. Каждый ребенок активно осваивал культурное наследие и становился его подлинным носителем, исполнителем, творцом [6, с. 233].

Основная часть

Вопросы экологии младенчества и раннего детства важны, поскольку это период, когда складываются основные характерологические черты личности, такие особенности душевного и духовного развития, которые определенно проявляются затем в течение всей жизни человека [3, с. 3].

Детский фольклор занимает особое место в духовно-нравственном воспитании детей: он, по справедливому мнению Е. Спицыной, «создает идеальную среду для становления ребенка. Это нехитрая, но удивительно мудрая воспитательная система, вводящая ребенка в национальную культуру, способствующая постижению общечеловеческого опыта и развитию личностных качеств. Колыбельные, прибаутки, игры и иные жанры детского фольклора закладывают основу, на которой у ребенка формируются ценностные ориентации, национальный тип мышления, этническое самосознание. Как и много веков тому назад, живое бытование детского фольклора в современных условиях призвано обеспечить преемственность и воспроизводство основ куль-

туры родного народа» [6, с. 234].

В устном народном творчестве отображаются лучшие образцы национальной речи. Как отмечал Е.А. Шаханов, впитавшее в себя многовековой опыт поколений, народное творчество отличается глубиной художественного освоения действительности, правдивостью образов, силой творческого обобщения. Богатейшие образы, темы, мотивы, формы народного творчества возникают в сложном единстве индивидуального (хотя, как правило, анонимного) творчества и коллективного художественного сознания. Народ веками отбирает, совершенствует и обогащает найденные отдельными мастерами решения. Коллективность народного творчества, составляющая его постоянную основу и традицию, проявляется в ходе всего процесса формирования произведений. Этот процесс, включающий импровизацию, ее закрепление традицией, последующее совершенствование, обогащение и подчас обновление традиции, оказывается чрезвычайно протяженным во времени [1, с. 169].

Происходящие в обществе перемены на любом этапе человеческого развития отражаются и в языке, и в культуре, а значит, и в устном народном творчестве как явлении лингвокультурном. Колыбельная песня – один из немногих жанров детского фольклора, который не утратил своей актуальности и сегодня, однако произошли существенные изменения в ее функционировании. Традиционная и современная функция колыбельной – подготовка ко сну, успокоение ребенка протяжной мелодией, медленным ритмом и повтором слов. Являясь простейшим произведением детского фольклора, колыбельная песня становится важнейшей составляющей в формировании языковой системы ребенка. Особенно ярко это проявляется в усвоении доречевых навыков в ранний период развития человека, когда, не умея сказать еще слово, малыш напевает мелодию колыбельной песни для того, чтобы дать понять взрослым, что он хочет спать [2, с. 65]. Колыбельные песни можно рассматривать как разновидность лирической народной песни. Первоначальными их авторами, вероятно, были сами матери. Они рассказывали в песнях не только о своем ребенке, но и о своем прошлом, о мечтах, выражали свои желания. В них, выражая свой духовный мир, представления о добре и счастье, мать становится, по сути, первым учителем ребенка, закладывает основу его эстетического воспитания [5, с. 99].

Исследователь А.Н. Мартынова разделяет колыбельные песни на две группы: традиционные и нетрадиционные. К первой группе она относит песни, передаваемые из поколения в поколение, а ко второй – песни, взятые из письменной ли-

тературы и из других жанров устного народного творчества [4, с. 5–6]. Классификацию Мартыновой А.Н. мы взяли за основу для изучения функционирования колыбельных песен в Костанайской области.

Уникальность колыбельной песни в том, что при исполнении матерью колыбельной песни происходит речевое воздействие на сознание и эмоциональное состояние младенца. И, как верно отметила Д. Мухамадиева, по существу колыбельная песня идеально соответствует оптимальному развитию коммуникативного поведения ребенка в будущем, тренируя механизмы будущей устной речи маленького человечка: один из которых обеспечивает выход, а второй – вход коммуникативной системы человека [2, с. 66].

В целях изучения современного функционирования колыбельной песни на территории Костанайской области нами было проведен опрос женщин в возрасте 20–45 лет. Проведенные нами наблюдения и опросы свидетельствуют о том, что в современных реалиях происходит утрата знаний и уменьшение использования колыбельных песен. Кроме того, нами выявлено, что происходит замещение колыбельных песен. На вопрос «Исполняете ли Вы колыбельные своим детям?» более 70% респондентов ответили отрицательно, 25% респондентов исполняют колыбельные для своих детей и около 5% опрошенных не поют колыбельные и не используют альтернативу колыбельной песни, а практикуют метод самозасыпания. На вопрос, есть ли альтернатива колыбельной песни 39% опрошенных ответили «белый шум», 40% ответили, что включают записи песен (25% из которых включают записи классической музыки, 45% - записи эстрадных исполнителей, под которые, по мнению респондентов, их дети быстро засыпают, 30% - записи колыбельных песен).

Для подтверждения знания колыбельной песни приводятся следующие тексты песен:

Баю, баюшки, баю,
Не ложися на краю,
Придет серенький волчок,
И укусит за бочок.
*****

Ложкой снег мешая,
Ночь идет большая.
Что же ты, глупышка, не спишь?
Спят твои соседи
Белые медведи,
Спи и ты скорей, малыш.
Спят твои соседи
Белые медведи,
Спи и ты скорей, малыш. (Ю. Яковлев)
*****

Спят усталые игрушки, книжки спят,
Одеяла и подушки ждут ребят.
Даже сказка спать ложится,

Чтобы ночью нам присниться.
Ты ей пожелай: «Баю-бай!»
Баю-бай, должны все люди ночью спать.
Баю-баю, завтра будет день опять.
За день мы устали очень,
Скажем всем: «Спокойной ночи!»
Глазки закрывай! Баю-бай!(З. Петрова)

Наряду с вариантами колыбельных песен на русском языке респондентами были приведены примеры колыбельных песен на казахском языке. Самыми популярными вариантами из названных песен были следующие:

Әлди, бөпем, ақ бөпем,
Ақбесікке жат, бөпем,
Астыңамамықсалайын,
Үстіңекөрпежабайын...
*****

Тәй-тәйбасыпбөпешім, жүргеніңқандай
Қөз қуанышкөкешім, күлгеніңбалдай.
Аспандағы ай-күнді, аламыңдейсің,
Асқартаудайайбыңды, боламыңдейсің.
Әлдиәлди, ақбөпем,
Сендейсәбижоқ, көкем,
Анамәкемдейсіңбе,
Тіліңтәттіекен. (Қ. Сарин)
*****

Ерте, ерте, ертегім
Ертеден сыр шертегім
Еркелейсің тентегім,
Балапаным-ай!
Ертегідей өлкенің,
Келешегі, көркі едің
Өсе берсін өркенің,
Балапаным-ай!
Құлыншағым-ай, ұрыншағым-ай
Желкілдейді желменен тұлымшағың-ай
Құлыншағым-ай, құлыншағым-ай! (С. Дүйсен-ғазин)

Так же несколькими респондентами в качестве колыбельной была напета песня на английском языке:

Twinkle, twinkle, littlestar,
Howlwonder, whatyouare!
Up above the world so high,
Like a diamond in the sky.
When the blazing sun is gone,
When he nothing shines upon,
Then you show your little light,
Twinkle, twinkle all the night. (ДжейнТейлор)

Некоторые примеры текстов, как мы можем заметить, имеют литературный источник, что указывает на то, что происходит нарушение устной традиции передачи колыбельной песни.

Одной из популярных альтернатив колыбельным песням в современном мире выступает белый шум. Белый шум – акустический шум, спектральные составляющие которого равномерно распределены повсему диапазону слышимых частот (напр, шумводопада) [Большой энциклопедический словарь, 2000]. К белому шуму так

же относят звуки дождя, поезда, телевизора или радио на пустой частоте, а так же шум пылесоса, блендера, фена, вентилятора. Однако, используя белый шум как альтернативу колыбельной песни, задумываются ли родители о его безвредности? На наш вопрос 90% опрошенных ответили отрицательно. На вопрос «В чем преимущество использования белого шума перед колыбельными песнями?» были получены следующие варианты ответов: «ускоряет засыпание», «улучшает качество и глубину сна», «помогает замаскировать посторонние звуки», «удобство».

Около 1% респондентов ответили, что вместо колыбельных песен используют записи сур. Сура – первостепенное, наиважнейшее. Так называются главы Корана [8.Исламский энциклопедический словарь, 2007].

Функция успокоения младенца в колыбельной песни реализуется не только посредством монотонной мелодии, медленного ритма и повтора слов, но и звучанием голоса матери, исполняющей колыбельную песню. Он (голос) «обладает помимо индивидуальных характеристик, еще и общими, среди которых можно назвать приглушенный, приятный, тихий, спокойный, знакомый, родной, любимый, приветливый. Данные характеристики голоса дают основание выделить особый социальный вид голоса – «ма-

теринский» [2, с. 67]. Но у большого процента современных детей исследуемого региона отсутствует возможность слышать колыбельные песни, исполненные материнским голосом, родным, любимым, знакомым, так как большинство опрошенных нами женщин предпочитают включать уже готовые записи колыбельных.

Заклучение

Таким образом, происходящие процессы в современном обществе приводят не к угасанию или забвению колыбельных песен, а к трансформации их традиций. Анализ проведенного опроса позволил нам прийти к следующим выводам: 1) если раньше колыбельные песни народ использовал не только для успокоения и подготовки младенца ко сну, но и как средство воспитания доброты и патриотизма, то в настоящее время происходит утрата воспитательной функции колыбельных песен; 2) в настоящее время родители мало знают и мало поют своим детям традиционные колыбельные песни; 3) на территории исследуемого региона современные мамы предпочитают использовать белый шум, классическую музыку, песни популярных исполнителей вместо колыбельных песен собственного исполнения, а если и выбирают колыбельные песни, то, как правило, это готовые записи, воспроизводимые при помощи технических средств.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Шаханов Е.А. Роль жанров народного творчества казахов в формировании толерантности // Языковая политика и социально-правовая адаптация мигрантов: проблемы, реализация, перспективы / Материалы III Международной научно-практической конференции. Часть 2. Под ред. Карабулатовой И.С., Корепанова Г.С, Сунцова А.П. – Тюмень: Вектор Бук, 2010. – С. 168-171.
2. Мухамадиева Д.М. Колыбельная песня как средство формирования первичной языковой личности // Украина – Западная Сибирь в диалоге культур и народов: векторы и факторы взаимодействия / Материалы международной научно-практической конференции. Под ред. Карабулатовой И.С. – Тюмень, 2009. – С. 64-70.
3. Карабулатова И.С. Региональная этнолингвистика: Колыбельная песня тюркских народов Тюменской области. – Тюмень, 2003. – 27 с.
4. Мартынова 1977 Мартынова А.Н. Русская колыбельная и крестьянский быт. - Л., 1977.
5. Мингазова Л.И. Предпосылки возникновения и роль фольклора в формировании и развитии татарской детской письменной литературы // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. – Челябинск, 2011, № 2. – С. 95-102.
6. Спицына Е.И. Детский фольклор: трансформация традиции // Культура и цивилизация. 2016. № 2. С. 232-241.
7. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/69762>
8. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/islam/718>

REFERENCES:

1. Shahanov E.A. Rol' zhanrov narodnogo tvorchestva kazahov v formirovanii tolerantnosti // Jazykovaja politika i social'no-pravovaja adaptacija migrantov: problemy, realizacija, perspektivy / Materialy III Mezhduнародnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. Chast' 2. Pod red. Karabulatovoj I.S., Korepanova G.S, Suncova A.P. – Tjumen': Vektor Buk, 2010. – S. 168-171.
2. Muhamadieva D.M. Kolybel'naja pesnja kak sredstvo formirovanija pervichnoj jazykovej lichnosti // Ukraina – Zapadnaja Sibir' v dialoge kul'tur i narodov: vektory i faktory vzaimodejstvija / Materialy mezhduнародnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. Pod red. Karabulatovoj I.S. – Tjumen', 2009. – S. 64-70.

3. Karabulatoval.S. Regional'naja jetnolingvistika: Kolybel'naja pesnja tjurkskih narodov Tjumenskoj oblasti. – Tjumen', 2003. – 27 s.
4. Martynova 1977 Martynova A.N. Russkaja kolybel'naja i krest'janskij byt. - L., 1977.
5. Mingazova L.I. Predposylki vznikovenija i rol' fol'klora v formirovanii i razvitii tatarskoj detskoj pis'mennoj literatury // Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. – Cheljabinsk, 2011, № 2. – S. 95-102.
6. Spicyna E.I. Detskij fol'klor: transformacija tradicii // Kul'tura i civilizacija. 2016. № 2. S. 232-241.
7. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/69762>
8. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/islam/718>

Сведения об авторах:

Ахметова Бигайша Зейнулльевна – Костанайский региональный университет имени А.Байтұрсынова, заведующий кафедрой теории языков и литературы, кандидат филологических наук, доцент
 Дускенова Динара Оразалиевна – Костанайский региональный университет имени А.Байтұрсынова, докторант специальности филология

Авторлар туралы мәліметтер:

Ахметова Биғайша Зейноллақызы - А. Байтұрсынов атындағы Қостанай аймақтық университеті, тілдер және әдебиет теориясы кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты, доцент
 Дускенова Динара Оразалиевна - А. Байтұрсынов атындағы Қостанай Өңірлік университеті, филология мамандығының докторанты

Information about the authors:

Akhmetova Bigaisha Zeynullevna - Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Head of the Department of Theory of Languages and Literature, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
 Doskanova Dinara Orazalieva – Kostanay regional University named after A. Baitursynov, doctoral student in Philology

УЧИМСЯ ДИСТАНЦИОННО: ЦИФРОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК НЕРОДНОМУ/ ИНОСТРАННОМУ

Аннотация. Переход всех без исключения образовательных учреждений на дистанционный формат обучения в связи с пандемией повлек за собой поиск педагогами всего мира новых инструментов обучения и их освоения. Данная статья посвящена проблеме внедрения цифровых форм и способов обучения в область преподавания русского языка как неродного/иностранного при онлайн-обучении. В работе описывается опыт использования информационных ресурсов для решения лингвистических задач.

Ключевые слова: дистанционное обучение, русский язык как неродной/иностранной, методика обучения РКИ, цифровые инструменты.

Аңдатпа. Пандемияға байланысты барлық білім беру мекемелерін қашықтықтан оқыту форматына көшіру бүкіл әлемдегі мұғалімдердің жаңа оқыту құралдарын іздеуіне және оларды игеруіне себеп болды. Бұл мақала онлайн-оқыту кезінде орыс тілін ана тілі емес/шет тілі ретінде оқыту саласына оқытудың цифрлық нысандары мен тәсілдерін енгізу мәселесіне арналған. Жұмыста лингвистикалық мәселелерді шешу үшін ақпараттық ресурстарды пайдалану тәжірибесі сипатталған.

Түйін сөздер: қашықтан оқыту, орыс тілі ана тілі емес/шет тілі ретінде, орыс тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесі, сандық құралдар.

Abstract. The transition of all educational institutions to distance learning in connection with the pandemic has led to the search for new learning tools and their development by teachers around the world. This article is devoted to the problem of introducing digital forms and methods of teaching in the field of teaching Russian as a non-native/foreign language in online learning. The article describes the experience of using information resources to solve linguistic problems.

Keywords: distance education, Russian as a non-native/foreign language, methods of teaching Russian language courses, digital tools.

Введение

Сегодня общество требует от высшей школы подготовки не просто высококвалифицированных профессионалов, а активных и креативных личностей, способных ориентироваться в бесконечном информационном пространстве и готовых к непрерывному саморазвитию и самообразованию. Эта задача находит свое отражение в альтернативных образовательных программах, в инновационных процессах, происходящих в современном вузе. Активность студентов развивается в процессе деятельности, имеющей творческий характер, которая заставляет их познавать и удивляться, самостоятельно находить нестандартное решение трудных вопросов и задач.

В педагогической науке и практике постоянно идет поиск новых нестандартных форм, способов и приемов обучения. Получают распространение нетрадиционные виды занятий, проблемные методы обучения, коллективные творческие задания во внеаудиторное время, способствующие развитию творческой активности студентов. В такой ситуации на педагога возлагается новая роль – роль не ментора, но проводника знаний,

помощника и консультанта. Знания уже выступают не как цель, а как способ развития личности, когда требуется совмещать предметные знания и метапредметные навыки.

Методология исследования

Вопросы дистанционного образования достаточно часто становились предметом споров и неоднозначных оценок среди исследователей. Одним из вопросов, вызывающих споры, является терминологический, касающийся использования понятий дистанционного и электронного обучения. Следует учитывать, что данные понятия близки по содержанию, но не тождественны.

По мнению Н.А. Сергеевой и А.В. Сергеева, электронное обучение – это «технология обучения ... как в аудитории, так и удаленно» [Н.А. Сергеева, А.В. Сергеев, 2019, с.175], в то время как дистанционное обучение обеспечивает проведение учебного процесса только на расстоянии. В рамках образовательного процесса при дистанте обучающийся может осуществлять самостоятельное выполнение полученных заданий с последующей отправкой результатов через об-

менные сервисы и при непосредственном взаимодействии с преподавателем в режиме онлайн. Таким образом, под дистанционным обучением следует понимать форму обучения, а под электронным – средства обучения, которые основаны на использовании цифровой техники и телекоммуникационных систем и позволяют получать знания с помощью виртуальных сред.

В данных условиях преподаватель выступает как координатор, помогая обучающемуся добывать знания и применять их на практике. Предметом заботы преподавателя является выбор методов и технологий для реализации своей деятельности. И главную роль здесь играют методы активного и развивающего обучения. Дистанционное образование - это качественно новый уровень взаимодействия между педагогом и обучающимися. В этих условиях использование цифровых инструментов - интернет-ресурсов и программ - позволяет преподавателю создавать условия для полноценного усвоения материала, не находясь рядом с обучающимися.

Результаты исследования

Целью обучения языку, неродному или иностранному, является приобретение учащимися коммуникативной компетентности: умение успешно осуществлять коммуникацию на изучаемом языке в устной и письменной формах в сфере социально-бытового, социально-культурного, официально-делового общения для решения задач межличностного и межкультурного взаимодействия.

Всегда считалось, что единственно возможной активной формой обучения языкам является очное практическое занятие. Это было обязательным условием решения и достижения коммуникативных целей и задач курса иностранного языка. С распространением всемирной сети Интернет актуальным стал вопрос об обучении иностранным языкам на расстоянии.

Распространение коронавируса в 2020 году внесло серьезные коррективы в образовательный процесс во всем мире: пришло время тотального внедрения дистанционного обучения, бывшего когда-то просто модным веянием. Неблагоприятная эпидемиологическая ситуация и в Казахстане стала причиной перехода всех без исключения образовательных учреждений в режим работы на дому, на дистанционный формат обучения. Вся система образования оперативно отреагировала на новый мировой порядок: поставила привычное традиционное обучение на дистанционные рельсы. Пришлось перестраивать, причем в кратчайшие сроки, четко налаженную годами работу, искать новые специфические для дистанционного режима формы, ресурсы, инструменты, методы обучения. Современные условия удаленного общения и обучения повлекли за собой распространение цифровых

технологий. И в настоящее время педагоги всего мира находятся в поиске новых инструментов обучения и их освоения.

Об этом свидетельствуют исследования, посвященные методам и способам обучения иностранным языкам, и русскому языку как иностранному в частности, с помощью компьютерных систем: Э.Г. Азимов [Азимов Э.Г., 1989, 2006], М.А. Бовтенко [Бовтенко М.А., 2005], Л.А. Дунаева [Дунаева Л.А., 2006], Е.С. Полат [Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., 2007], О.И. Руденко-Моргун [Руденко-Моргун О.И., 2006] и др.

Среди казахстанских исследований можно отметить следующие. Статья А.К. Жаппаркуловой и О.И. Александровой посвящена выявлению возможностей MOOK - массовых открытых онлайн-курсов – в процессе подготовки будущих учителей русского языка и литературы [Zhapparkulova K. N., Alexandrova O.I., 2020, с. 194-200].

В другой работе [Raimbekova A.A., Nurshaikhova Zh., Turbekova S.A., 2020, с. 258-266] раскрываются возможности изучения русского языка начального и базового уровней с использованием компьютерных технологий. Авторами разработан практический онлайн-курс русского языка с использованием возможностей Интернета для студентов казахских отделений, целью которого является быстрое и эффективное обучение инофонов русскому языку.

Дискуссия

В отличие от указанных исследований в нашей работе описывается комплекс цифровых инструментов, которые можно использовать при обучении языку (и русскому языку как неродному/иностранному) независимо от уровня владения языком и от специальности обучающихся.

В условиях удаленной работы обучение языку намного усложняется, т.к. из учебного процесса выбывает важнейшее звено, позволяющее эффективно и в сжатые сроки освоить язык – языковая среда. И становится архиважным найти такие инструменты, которые позволяют если не заменить, то хотя бы симитировать эту среду. С этой задачей достойно справляются цифровые инструменты, которые вошли в профессиональную жизнь языковедов так же стремительно, как и новый уклад в мире.

Как известно, результативность обучения языку (очно и дистанционно) повышается при виртуальном контакте, когда студенты видят и слышат преподавателя так же, как и он их. Для проведения онлайн-уроков можно использовать такие платформы, как Zoom, Discord, Skype, Google Meet, Telegram и др.: это текстовый и голосовой чаты, которые позволяют проводить полноценные занятия в формате видеоконференции со всей группой, вне зависимости от количества студентов. «Цифровым следом» проведенных онлайн-уроков является их запись

(аудио и видео).

Одной из важных функций указанных платформ, которой активно пользуются педагоги, является демонстрация экрана. У преподавателя есть возможность показывать презентации, различную инфографику и видеоролики. Также есть возможность комментирования демонстрируемого преподавателем и студентами материала, т.е. можно писать, рисовать поверх демонстрации экрана. Например, при демонстрации файлов docx, pdf и других файлов при помощи инструментария Zoom и Discord можно вносить дополнительный текст, выделять слова/предложения, рисовать, чертить и т.д., что позволяет студентам лучше усвоить материал. Все элементы комментария, при необходимости, можно удалить.

Эффективным для проведения практических занятий в режиме онлайн является наличие сессионных залов, например, в Zoom и Discord. Проведем аналогию с традиционным занятием, когда нужно разделить студентов на пары и дать задание, например, подготовить диалог. В Zoom и Discord просто создается нужное количество сессионных залов (виртуальных комнат) и туда перемещаются студенты (вручную или автоматически), где они будут общаться друг с другом, остальные их не будут ни видеть, ни слышать. Это позволит качественно подготовиться к заданию, не отвлекаясь и не мешая друг другу. Преподаватель может входить во все виртуальные комнаты и контролировать работу студентов.

Помощниками при переходе из традиционного формата обучения в удаленный стали онлайн-платформы, базы данных, сервисы и приложения для отработки и тренировки речевых навыков. Здесь мы описываем те цифровые инструменты, которые можно использовать при обучении русскому языку как неродному/иностранному. При изучении русского языка обучающимся могут быть полезны такие электронные сервисы, как Google Forms, Quizizz, Quizlet, Kahoot, Core.App., онлайн-доски Miro, Padlet и др.

Google Doc можно сочетать с работой в Zoom и Discord: в этом приложении представлены все функции для совместной работы и обмена документами и слайдами на компьютере или любом мобильном устройстве. Например, можно создать один документ (текст, таблица, презентация и т.д.), который могут редактировать все участники учебного процесса – и преподаватель, и обучающиеся. Причем, этот документ сохраняется у каждого и студенты могут в любое время вернуться к нему и заниматься самостоятельно. Еще одно преимущество приложения Google Forms: документы могут служить как накопитель материала для студентов и «цифровой след» занятий для преподавателя.

Для этой цели большие возможности имеет

Google диск - своего рода облако, позволяющее хранить информацию, обмениваться данными, а также работать над ними вместе с другими пользователями. Любой созданный вами документ (даже аудио- и видеофайлы) можно сохранить на Google диск в любом формате и отправлять студентам только ссылку на него (открыть доступ). Это экономит ваше время: не нужно искать необходимые файлы на разных серверах.

Quizizz («Живая игра»). Учащимся предлагается игра в режиме реального времени: следует ответить на ряд вопросов. Например, Quizizz можно использовать при изучении лексики русского языка, когда мы знакомим студентов с русскими пословицами и поговорками, загадками, сказками. Им предлагаются следующие задания: закончить пословицу или поговорку; определить сказку по началу; подобрать и сопоставить пословицы из родного и русского языков и др. Этот инструмент можно использовать и для оценивания учащихся.

Quizlet – сервис, который построен на работе с карточками. Очень эффективный инструмент для запоминания новых слов. Причем там же можно делать собственные карточки, добавлять к ним картинки и аудиофайлы, выполнять упражнения или играть в игры, чтобы запомнить новый материал. Эту программу можно скачать здесь quizlet.com.

Студентам, окончившим казахскую школу, иностранцам тем более, трудно дается изменение слов по падежам, родам и числам (склонение имен существительных и др.) и по лицам и временам (спряжение глаголов). Обычно на занятиях практикуется грамматическая разминка (2-3 минуты) в форме письменного диктанта или устного задания с учетом изучаемой речевой или грамматической темы. При онлайн-обучении сервисы Quizizz и Quizlet могут служить тренажером для отработки грамматических навыков.

Большую роль в развитии коммуникативной компетентности студентов играет такая организация учебной деятельности, которая способствует развитию их речевых возможностей. Поэтому особое внимание в преподавании русского языка как неродного и иностранного методисты уделяют вопросу формирования навыков аудирования и говорения: приобретению социального опыта общения с не/знакомыми, с представителями различных социальных слоев, возрастов и национальностей, опыта правильного телефонного разговора, поведения в общественных местах и т.д.

Еще один вид речевой деятельности при обучении русскому языку как неродному или иностранному, - чтение, включающий технику чтения (правильное и быстрое восприятие и озвучивание слов), понимание и анализ прочитанного (извлечение из него смысла).

Для формирования у обучающихся культуры чтения и творческого восприятия прочитанного на русском языке предлагаем, например, следующие виды заданий: подобрать синонимы, определения к словам; объяснить смысл фразеологизма; описать портрет сокурсника (героя произведения) с использованием фразеологизмов; написать эссе по литературным или жизненным впечатлениям; придумать продолжение произведения; составить различные виды планов к тексту и т.д. Именно задания творческого характера способствуют обогащению словарного запаса учащихся и развитию интереса к русскому языку и культуре.

Какие же цифровые ресурсы можно посоветовать учащимся, изучающим русский язык, для развития навыков аудирования и чтения? Подкасты, видеокасты, аудиоприложения к учебникам русского языка, онлайн-тренажеры, аудиокниги. Подкаст – это вид сервиса, с помощью которого можно слушать, смотреть, создавать аудио- и видеопередачи в сети Интернет, например, в YouTube. В отличие от телевидения и радио, подкасты можно слушать и смотреть в любое удобное для пользователя время.

Программа **Kahoot** – находка в плане создания опросников после чтения текста или художественного произведения: это визуально увлекательно для студентов и удобно преподавателю, чтобы проверить степень усвоенности учащимися учебного материала. Программу можно использовать для создания викторин (Quiz), игр с перемешанными ответами (Jumble), обсуждения (Discussion) и опроса (Survey).

С помощью **Core.App** можно создавать целые уроки. Эта платформа удобна тем, что на ней сосредоточено максимальное количество ресурсов, позволяющих конструировать образовательные материалы, осуществлять контроль и рефлексию. Это своего рода конструктор, с помощью которого преподаватель собирает свой урок по частям, от этапа вызова до рефлексии и домашнего задания.

Особого внимания заслуживают онлайн-дос-

ки Miro, Padlet, IDroo, Jamboard. Это виртуальные доски для совместной работы преподавателя и студентов, особый инструмент для мотивации студентов, т.к. вносят в образовательный процесс элементы геймификации. Имеют объемный функционал, позволяющий систематизировать информацию разных форматов – от текстового до аудио-, видеофайлов и графиков. На них можно рисовать, чертить, создавать таблицы, документы, графики, диаграммы и др. Например: нарисовать схему маршрута героев при изучении глаголов движения; определить смысловые связи между частями текста; сделать и подписать открытку для друга; моделировать проект и т.д.

Заключение

Тотальный переход на удаленное обучение потребовал и от преподавателей, и от обучающихся новых знаний и умений – знать цифровые технологии и уметь работать с цифровыми инструментами. Для успешной реализации новых задач необходимо наладить трансфер цифровых технологий в учебный процесс в режиме онлайн, т.е. внедрить цифровые среды и инструменты в общий образовательный процесс.

Обучение иностранным языкам (русскому языку как неродному/ иностранному) требует таких инструментов, которые позволяют формировать коммуникативную компетентность учащихся. Дистанционное обучение иностранному языку будет эффективным и успешным при условии обеспечения участников образовательного процесса, разделенных пространством и временем, полноценным учебным взаимодействием и создания виртуальной языковой среды, включающей комплекс электронных образовательных и коммуникационных средств. В статье описываются цифровые инструменты и ресурсы, позволяющие, вне зависимости от канала восприятия, повышать уровень владения русским языком как неродным/иностранном, развивать познавательную мотивацию учащихся, их интерес к предмету.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Азимов Э.Г. К типологии обучающих компьютерных программ по русскому языку как иностранному // Современные технические средства обучения русскому языку как иностранному. Сб. статей Русский язык. М., 1989.- С. 5-10.
2. Азимов Э.Г. Методика организации дистанционного обучения русскому языку как иностранному. М., 2006. - 148 с.
3. Бовтенко М.А. Компьютерная лингводидактика: Учебное пособие. М.: Флинта, 2005 216 с.
4. Дунаева Л.А. Средства информационных и коммуникационных технологий в обучении иностранных учащихся гуманитарных специальностей научному общению: Монография. М.: МАКС Пресс, 2006. -296 с.
5. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. - М.: Academia, 2007. -368 с.
6. Руденко-Моргун О.И. Компьютерный урок без компьютерного учебника // Русский язык за рубежом, 2006, № 3, с. 39-48.
7. Сергеева Н.А., Сергеев А.В. Технологии электронного обучения и дистанционного образова-

ния в профессиональном обучении / Н.А. Сергеева, А.В. Сергеев // Сборник статей Международного научно-методического конкурса «Преподаватель года 2019». – Петрозаводск: Международный центр научного партнерства «Новая Наука», 2019. – С. 174-182.

8. Raimbekova A.A, Nurshaikhova Zh., Turbekova S.A. Мониторинг компьютерных образовательных платформ и учебной литературы для разработки практического онлайн-курса русского языка // Вестник КазНУ. Серия филологии, [S.I.], v. 173, n. 1, 2019, p. 258-266.

9. Zhapparkulova K.N., Alexandrova O.I. MOOK как часть образовательной среды в процессе подготовки будущих учителей русского языка и литературы // Вестник КазНУ. Серия филологии, [S.I.], v. 178, n. 2, 2020, p. 194-200.

REFERENCES

1. Azimov Je.G. K tipologii obuchajushhih komp'yuternyh programm po russkomu jazyku kak inostrannomu // Sovremennye tehnicheckie sredstva obuchenija russkomu jazyku kak inostrannomu. Sb. statej Russkij jazyk. M., 1989.- S. 5-10.

2. Azimov Je.G. Metodika organizacii distancionnogo obuchenija russkomu jazyku kak inostrannomu. M., 2006. - 148 s.

3. Bovtenko M.A. Komp'yuternaja lingvodidaktika: Uchebnoe posobie. M.: Flinta, 2005 216 s.

4. Dunaeva L.A. Sredstva informacionnyh i kommunikacionnyh tehnologij v obuchenii inostrannyh uchashhihsja gumanitarnyh special'nostej nauchnomu obshheniju: Monografija. M.: MAK Press, 2006. -296 s.

5. Polat E.S., Buharkina M.Ju. Sovremennye pedagogicheskie i informacionnye tehnologii v sisteme obrazovanija. - M.: Academia, 2007. -368 s.

6. Rudenko-Morgun O.I. Komp'yuternyj urok bez komp'yuternogo uchebnika // Russkij jazyk za rubezhom, 2006, № 3, s. 39-48.

7. Sergeeva N.A., Sergeev A.V. Tehnologii jelektronnogo obuchenija i distancionnogo obrazovanija v professional'nom obuchenii / N.A. Sergeeva, A.V. Sergeev // Sbornik statej Mezhdunarodnogo nauchno-metodicheskogo konkursa «Prepodavatel' goda 2019». – Petrozavodsk: Mezhdunarodnyj centr nauchnogo partnerstva «Novaja Nauka», 2019. – S. 174-182.

8. Raimbekova A.A, Nurshaikhova Zh., Turbekova S.A. Monitoring komp'yuternyh obrazovatel'nyh platform i uchebnoj literatury dlja razrabotki prakticheskogo onlajn-kursa russkogo jazyka // Vestnik KazNU. Serija filologii, [S.I.], v. 173, n. 1, 2019, p. 258-266.

9. Zhapparkulova K.N., Alexandrova O.I. MOOK kak chast' obrazovatel'noj sredy v processe podgotovki budushhih uchitelej russkogo jazyka i literatury // Vestnik KazNU. Serija filologii, [S.I.], v. 178, n. 2, 2020, p. 194-200.

Сведения об авторах:

Балгазина Бакигуль Сериковна - Кандидат педагогических наук, профессор кафедры филологических специальностей для иностранных граждан Казахского национального педагогического университета, г. Алматы, пр. Абая – 56Б, 87015251567, bakhitgul555@mail.ru

Унгарбаева Гульмира Ибрагимовна - Кандидат филологических наук, доцент кафедры русской филологии и межкультурной коммуникации Актюбинского регионального университета имени К.Жубанова, г. Актобе, пр. А. Молдагуловой - 34, 87054729135, ungarbaeva65@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Балгазина Бақытгүл Серікқызы - Педагогика ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің шетел азаматтарына арналған филологиялық мамандықтар кафедрасының профессоры, Алматы қ., Абай д. – 56Б, 87015251567, bakhitgul555@mail.ru

Унгарбаева Гүлмира Ибрагимқызы - Филология ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе аймақтық университетінің орыс филологиясы және мәдениетаралық коммуникация кафедрасының доценті, Ақтөбе қ., 87054729135, ungarbaeva65@mail.ru

Information about the authors:

Balgazina S. Bakitgul - Candidate of pedagogical Sciences, professor of the Department of Philological specialties for Foreign Citizens, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Abay Ave. – 56B, 87015251567, bakhitgul555@mail.ru

Ungarbayeva I. Gulmira - Candidate of Philological Sciences, associate professor of the Department of Russian philology and intercultural communication of Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, A.Moldagulova ave. – 34, 87054729135, ungarbaeva65@mail.ru

БАЛТАБАЕВА Г.¹, АХИЛБАЕВА С.Е.²¹²«Қайнар» академиясы, Алматы қаласы

ОРАЛХАН БӨКЕЙ ПРОЗАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ

Аннотация. Автор мақаласында қарымды қаламгер О. Бөкейдің шығармашылық потенциалын танытатын прозалық туындыларын талдап, оның көркемдік әлемін көрсетуге ұмтылған. Жазушының «Қар қызы», «Қайдасың, қасқа құлыным?», «Мұзтау», «Ауыл хикаяттары» туындыларындағы адами жан дүниенің сілкіністерін, кеуделері арманға толы, ізгілікті аңсаған жастардың ішкі әлеміндегі толқыныстары мен рухани тазалықты сүйген ішкі әлемі жан-жақты, дәлелдермен сәтті ашылған. Мақала авторы жасандылығы жоқ, шынайы шындықпен, таза көркемдік әлеммен бетпе-бет ұшырасатын О. Бөкей шығармашылығының өзіндік ерекшелігін таныта білген.

Түйіндеме сөздер: Бөкеевтің көркемдік әлемі, суреткерлік зертхана, романтик кейіпкерлер, прототип, кейіпкерлер характері, тілдік шеберлік, «армани әлем».

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ МИР ПРОЗЫ ОРАЛХАНА БОКЕЯ

Аннотация. В статье автор анализирует прозаические произведения писателя О. Бокея, раскрывающие его творческий потенциал и показывающие его художественный мир. Произведения писателя «Дочь снегов», «Где ты, рыжая красавица?», «Белуха», «Сельские истории» раскрывают душевные потрясения главных героев, их мечты, наполненные чистотой и гуманностью, их открытые души. Автор статьи продемонстрировал оригинальность творчества О. Бокея, который описывает жизнь с неподдельной реальностью.

Ключевые слова: художественный мир Бокеева, художественная лаборатория, герои-романтики, прототип, характеры героев, языковое мастерство, «мир мечтаний».

THE ARTISTIC WORLD OF PROSE BY ORALKHAN BOKEY

Abstract. In the article, the author analyzes the prose works of the writer O. Bokey, revealing his creative potential and showing his artistic world. The works of the writer «Daughter of the Snows», «Where are you, red beauty?», «Belukha», «Rural Stories» reveal the emotional shocks of the main characters, their dreams filled with purity and humanity, their open souls. The author of the article demonstrated the originality of O. Bokey's work, which describes life with genuine reality.

Key words: Bokeev's art world, art laboratory, romantic heroes, prototype, characters of heroes, language skills, «world of dreams».

Кіріспе

О. Бөкей – ірі шығармашылық тұлға. Қазақ әдебиетінде жазушының өзіндік көркем әлемі қалыптасып үлгерді. Себебі Бөкей шығармашылығы – лиризмге толы туындылар, кейіпкерлері – арманшыл, ізгілікке іңкәр жастар, табиғат пен адам образын сабақтастыра жарасымды суреттеген, өзінің тілдік өрнегін әр шығармасында таныта алған сөз зергерін айқын көрсеткен суреткерлік зертхана.

Жазушы О. Бөкейдің «Қар қызы», «Қайдасың, қасқа құлыным?» шығармаларында сол кездегі жастардың жан дүниесі суреттеледі. Аталған шығармалардың бәріне ортақ бір үн ол – бас кейіпкерлердің ой-толғаныс адамдары екендігі, жақсылық, жаңалық атаулыға жаны құмар жігіттер болғандығы. «Қайдасың, қасқа құлынымның» бас кейіпкері әзірше әкесіне еріп, бұғының мүйізін кескенін көруге бара жатқан, әзірше өмір тәжірибесі жоқ аңқау Ораз. Оның кеудесінде ақындыққа құмартқан асыл арман бар. Ораз:

«Мен – ақынмын. Ақылшым – туған жер, ұстазым – тәкаппар да қатал Алтай» деп, кең дүниеге жар салып жүреді. Ораз әзірше қасқа құлынын-арманын іздеген романтик. Ал «Мұзтаудағы» Ақтан да «тым-тым сезімтал» жас. Қысқасы, қаламгердің осы шығармаларындағы негізгі тақырып-бүгінгі ауыл жастарының ой-толғанысы, армандары, қиялдарын іске асыру барысындағы жастық жалыны төгілген іс-әрекеттері. Бұндағы ерекше айтатын мәселе – О. Бөкей тілінің шеберлік сырлары, өзіне ғана тән тілдік ерекшелігі. Мәтіннен мысал келтіріп көрейік. «Таң сәріде жолаушылап шыққан әке мен бала «нұр толқында таң теңізін кешіп, таңғажайып ертеkteгiдей, ертеңгі шақтың кәусар ауасына оранады, сол ауамен оразаларын ашады», «таудың тастары етекке қарай жай домаламайды, «елпектей қашады» [Бөкей О., 1981, 7 б.]

О. Бөкейдің қаламгерлік шеберлігі мен тілінің сөздік байлығы туралы бағалаған академик Р. Сыздықованың мына бір пікірі: «Соңғы 15-20

жылда көркем әдебиет дүниесінде қалам тартып келе жатқандардың қатарында, біз тілін әңгіме етіп отырған О. Бөкеевте қазақ тілінің сөз мұрасын сарқа пайдалану тенденциясы айқын сезіледі. Осы ниетпен сирек сөздерді, мағынасы күңгірт тартып, ұмыт бола бастаған көне сөздерді, қолданылар аймағы тар жергілікті сөздерді еркін және молынан кәдеге асырып жатқан бағыт байқалады» – деуі аталмыш жазушының қазақ тілінің сөз байлығын, өрнегін шебер қолдана алатынын, тілдің бейнелеуіш құралдарын да ерекше амал-тәсілмен ұтымды қолдана алатындығын дәлелдейді [Мұханбетқалиев Қ., 1984, 169 б.].

Өзіндік өрнегі бар қаламгердің әңгімелері теңізге құйылған өзендей қазақ әдебиетін барлық жағынан да толықтырып, өрісін кеңейткен шығармашылық шеберлік ретінде өзіндік ерекшеліктерімен танылды, жас жазушы тақырыбымен танылып, оқырман сүйіктісіне айналды.

Негізгі бөлім

О. Бөкейдің қатты назар аударып, шешуге тырысқан ауқымды проблемасының бірі – елдік мәселесі, ұлт тағдыры. О. Бөкейдің «Қайдасың, қасқа құлыным», «Мұзтау», «Ән салады шағылдар», «Үркер ауып барады», «Қар қызы», «Өлара», «Атау кере», «Құм мінезі», «Ауыл хикаялары» этнографиялық әңгімелері» [Бөкей О., 1981] сол қазақтың қоңыраулы бесігі саналатын ауылдың басынан кешірген қилы тарихи, неше түрлі саяси-экономикалық, әлеуметтік шырғалаңдарын ішкі жан-дүниесімен, тіршіліктің бітпейтін мың бір түйткілдерімен арпалысып жүретін еңсегей бойлы, нар қайратты адамдарының санасы, жүрек қазынасы арқылы өрнектеп берудің жаңа үлгілерімен бейнеленген. Тағы да ауыл адамдарының күнделікті тірлігі, тыныс-тіршілігі қаламгер тілінде шынайы суреттеліп, сол кейіпкерлермен достасып кеткеніңді өзіңіз де аңғара алмай қаласыз.

Естеліктер мен қаламгер дос-жарандарының айтуынша, балалығын тым ерте жоғалтып, «мұң тәрбиелеген» жазушы О. Бөкей туған жерінің тамаша өңірінің, тамылжыған таңғажайып табиғатының алдындағы перзенттік парызы мен қарызын орындап, сол өлкенің арманшыл, қиялшыл, ойшыл, мұңшыл, қайсар, паң, өркеуде, тәкаппар, рухы мықты, инабатты, мейірбан, аузын ашса жүрегі көрінетін адал, абыз адамдарының өшпес бейнесін жасап кетті деуге болады. Оның бар шығармаларынан дархан даланың ерке перзенті – өр қазақ халқының иісі бұрқырап шығып тұрғандай болады. Әдеби кейіпкерлер өмір шындығымен өрілген, нағыз еңбек адамдары. Прототиптері – Алтай өңірінде жер басып, еңбек етіп, өсіп-өніп, туған жерін мекен етіп жүрген қарапайым жандар. Сол жандар әдеби кітап ішіне еніп, еңбекқорлығымен, ақылдылығымен туып өскен өлкесі мен республика жұртшылығының елжіреп жақсы көрген сүйікті образдарына ай-

налған. Қаламгер шығармашылығының шеберлігі осы болар деп түйін түйдік.

Солардың кейбірін Оралхан мұрасын зерттеуші журналистер анықтап та берді. «Мынау аппақ дүние», «Қар қызы» повестеріндегі Нұржан – Шыңғыстайдағы бригадир Нұрлан, «Биағаң» әңгімесіндегі «арсалаң-гүрселең» мінезді, кәдімгі «құйрығы қоныс таппайтын» Биағаңның прототипі – Бимырза. «Бәрі де майдан» повесіндегі пошташы Ақан шал – Оралханның әкесі – Бөкей, сондай-ақ Орынбай қойшы, пошта бастығы Зарқұмар, бекетші Қашыбай шал да осы Шыңғыстайда. «Аспирант қыздың тракторшы жігіті» Есен – Тоқтарбек. Қарадалада пішен шауып жүріп қайғылы қазаға ұшыраған. «Аспанда ұшқан алты қаз» хикаятындағы Сара арумен журналист бауырымыз К. Тұманбайұлы («Оралханға оралу») Оралханның мектептес досы, жоғарыда атап өткен Нұрланның үйінде кездескен. Ал, «Ауыл хикаяларындағы» қаһармандар түгелдей өз аттарымен аталып, өз болмыстарымен көрінеді. Жасандылық жоқ, шынайы шындықпен, таза көркемдік әлеммен бетпе-бет ұшырасамыз.

Жазушы өмір сүрген ауылдың азаматтарының кескін-келбеті, мінез-құлқы арқау болған «Ауыл хикаялары» топтамасы – оқиғаларының қызықтығы өз алдына, адамдарының кескін-келбетін, мінез-құлқын, іс-әрекетін суреттейтін тамаша танымдық қасиетімен дараланатын әңгімелер. Сол әңгімелерде суреттелген тұлғалар бейнесі бөлекше ауыл адамдарының басынан кешкендерін оқыған кезде қай оқырманның да езу тартып күлетіні, ескі танысына жолыққан кісіше қуанары сөзсіз. Кіндігі қараша ауылдан үзілмеген қазақ баласының ол әңгімелерді оқи отырып, кезінде өзі көрген кісісін, білген оқиғасын есіне алуы анық. Жүріс-тұрысы, бет-бейнесі түгіл, танымы, ой-пікірі, көзқарасы дара-дара мұншама кісілердің бейнелерін осылайша ойда сақтап, шебер суреттеген жазушының жан көмбесінің байлығына, жадының жақсылығына, сөз тапқырлығына таңданбасыңа бола ма? Осының бәрі – қаламгердің сөз күдіретін шынайы шеберлікпен, түбегейлі меңгергендігінің жарқын мысалы.

Жазушының «Айпара ана» аңызнамасында: «Қалың ел, қайран жұрт етек-жеңін жиып, ел болғанша қоныс аудара тұруды ләзім көрген Тобықты жұртын қаңыратып, бір-ақ күнде көшіп кеткен еді.

Күншығысқа беттеп бара жатқан көш – қаралы, азып-тозған, қанды бір шайқастан босқан – жаралы. Аттылы-жаяулысы бар жадаған жұрттың мына көрінісі жүректі ауыр шымырлатып әлсін-әлсін ауыртып қояды».

Осы бір шағын мәтінге зер салып назар аударсақ, әңгіменің оқырманды еліктіріп әкететін бір ерекшелігі – мұнда ұлттық колориттің басымдығы. Олай дейтініміз – халқымыздың басына түскен сын кезеңдегі ана әрекеті де табиғи қалпында ұлттық психологияның ерекшеліктерін

танытарлықтай дәрежеде көрінген. Аңызнамадағы Айпара ананың қос немересі Бөкенші мен Борсықты жау қолынан алып шығуға үшінші ұлы Жандосты таңдауындағы оған деген сенімі мына үзіндіден беріледі:

«– Әулие шеше-ау, тоқ етерін айтыңызшы?

– Әй, ақыр заманның баласы-ай, тоқ етері керек болса – сол екі ініңді «Ит емізбей» алып кел.

– Мақұл.

– Кесіп айттың, ойлан.

– Кесіп айтқаным – шешіп айтқаным. Осындай бір киелі сапарға шығарымды сезгендей алағызып, іштей дайындықта жүруші едім.

– Алдыңнан жарылқасын, балам. Көп айтып, аз айтып ескертерім – әкеңнің сапияннан тіктірген жұмсақ қоржынын белеңе буа кет. Көш сені тоспайды. Қайда аттанғаныңды басқа түгіл, әкең де білмесін. Ұлы істі үндемей тындырар болар. Асығыстық – қатер, жаныңнан тастамайтын жалқы жолдасың бар, қысылғанда медеу, сүрінгенде сүйеу болсын, ол – сабыр». [Бөкей О., 1981, 87 б.]

Бұл диалогта Айпара ананың болмысы танылып, қазақы мінезі сомдалған. Ана бейнесіндегі кейіпкердің ұлттық характері, мінез-құлқы ашылады. Көркем әңгімедегі кейіпкерлер болмысы мен мұндағы сан түрлі мінездер арасындағы қалың қатпарлы шиеленіскен тартыс пен сан қырынан құбылта суреттелетін сахара шындығы да бар шындығымен, бояу-көркімен көкейде қалып қояды. Олармен оңай қоштасқың келмей, оқиға аяқталып қалғанда, еріксіз, қимай бас шайқайсың.

Ана Айпараның намысқа тырысқан жан дүниесін табиғи етіп ашып беруге ұмтылған автор кейіпкер характерінің әр белесіне сәйкес әр түрлі эпизод, сәтті штрих, детальдарды орнымен ұтымды пайдаланған. Сонымен бірге оларды бір-бірімен қиюластыра, жымдастыра тұтас ұлттық характер жасаған. Сөйтіп, жазушы кейіпкер мінезінің, іс-әрекетінің шыншылдығын дәлелдеп отырады, осылайша шағын штрих-детальдармен-ақ кейіпкердің жағдайынан, мінез-құлқынан да дәл нақты мағлұмат береді. Айпара ана шын мәніндегі ұлттық бейне болып тұлғаланған. Жазушы жас батыр Жандос бойына халқымызға тән игі қасиеттерді жинақтаған. Ана бейнесі тайға таңба басқандай айқындығымен, нақтылығымен алдыңнан шығады. Қазақ аналары кейпінің ұлттық сипатын керемет мүсіндеген жазушыға риза боласыз да, талантына бас иесіз.

Жазушының даралық сипатын танытатын дәлелдер кейіпкерлерді сөйлету, ойлату тұстарынан және кейіпкердің ойын беру шеберлігінен, сонымен бірге диалог, монологтарды шебер құруынан аңғарылады. «Қар қызы» повесіндегі үш жолаушының «сеңдей сіресіп қасаттанған қардың» үстінде, «Ербең етер тіршіліксіз салқын бедірейген шикі таулардың ішінде» адасып жүріп, қар астында жастық шақтың «ғажап бір дүниесін» елестетуі О.Бөкейдің адам психологиясын шебер танытатын сұңғыла қаламгер екенін тап басып көрсетеді.

Қорытынды

Қаламгер әңгімелерінің желісіндегі негізгі қазық – өнер, жастық шақ, туған жер, махаббат, ата дәстүр. Жазушы қазақ халқы туралы түйінді ой қозғап, халқымыздың шежіресі мен тарихын, психологиясын, философиясын бастан кешкен өткені мен жаңаны салыстыра отыра көрсетеді және осындай жолмен ол адамның табиғатпен қарым-қатынасының дамуын тап басады. Табиғатқа жан бітіре, оған адамның қимыл-әрекетін, қасиет-қадірін тели суреттеу-Бөкеев тілінің өзіне тән белгісі.

Жазушы әңгімелеріндегі «атан-інгендер» – халық дәстүрінің бейнелік жиынтығы ретінде пайдаланылған. Ұлттық дәстүр – халық тарихының жемісі. Ол әрбір халыққа тән өзіндік қасиеттерімен ерекшеленеді. Қаламгер «Бура» әңгімесінде жалпы Бура арқылы ел, халық тағдырын көрсетеді. Бұл арада ел, халық Бура бейнесі арқылы танылып, халық басынан өткен тағдыр шынайы беріледі. О. Бөкеев – өзінің қаламгерлік қуаты мен өзіндік сөз өрнегін 80-90-жылдарда танытып үлгерген қарымды қаламгер. Бөкей әлемі-көркемдік пен эстетикалық талғамды, адами сезімдер сілкінісіне толы ғажап сәттерді көз алдына әкеліп, өзінің тілдік қуаттылығы мен армани әлемін» (өз сөзі) танытатын, Алтай табиғатының фоны араласқан шығармашылық дүние. Осы ретте Елбасымыз Н. Назарбаевтың: «Ежелден рух еркіндігін ерекше қастер тұтқан халқымыздың асыл қасиеттері мен өнегелі дәстүрлерін жаңа заманға жалғастыруымыз қажет», – деген сөзінде жастарға рух еркіндігінің қажеттігін айтады [Назарбаев Н.Ә., 2017]

Ал осындай рух еркіндігі, жастардың арманшыл кейіптері мен ізгілікті мақсат тұтқан «армани әлемі» О. Бөкей шығармаларында бой көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бөкей О. Әңгімелер жинағы. – Алматы: Жалын, 1981. – 201 б.
2. Мұханбетқалиев Қ. Уақыт және қаламгер / Құраст. Р.Бердібаев. – Алматы: Жазушы, 1984.
3. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // «Егемен Қазақстан», 12.04.2017 жыл

Авторлар туралы мәліметтер:

Балтабаева Гауһар - «Қайнар» академиясы «Тілдер және журналистика» кафедрасы, филология ғылымдарының докторы

Ахилбаева Сабира Ергалиевна - Алматы қаласы «Қайнар» академиясының 2-курс магистранты

Сведения об авторах:

Балтабаева Гауһар – доктор филологических наук, кафедра «Языки и журналистика» академии «Кайнар», г. Алматы

Ахилбаева Сабира Ергалиевна – магистрант 2-курса академии «Кайнар», г. Алматы

Information about the authors:

Baltabayeva Gaukhar - Doctor of Philological sciences, Department of Languages and Journalism, Kainar academy, Almaty

Akhilbayeva Sabira Yergalievna – 2nd year master’s student, Kainar academy, Almaty

БАЛТАБАЕВА Г.¹, ЕСКОЖАНОВ М.К.²¹²«Қайнар» академиясы, Алматы қаласы

ДУЛАТ ИСАБЕКОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ЗАМАН ШЫНДЫҒЫ

Аннотация. Мақалада жазушы Д. Исабеков әңгімелеріндегі заман шындығы жан-жақты талданып көрсетіледі. Мақала иесі аталмыш қаламгердің «Мәңгілік қағида», «Дәрмене», «Өкпек жолаушы» әңгімелеріндегі өмір шындығын нақты дәлелдер мен үзінділер беру әдісі арқылы шебер көрсете алған. Автор жазушы әңгімелеріндегі басты қаһармандардың жан дүниесіндегі қайғы мен өкінішін, өмірдің қытымыр сәтіндегі реніштерін, психологиялық тұрғыдағы жалғыздықтарын таныта отырып, Д. Исабековтің қаламгерлік шеберлігі мен заман шындығын танытудағы стильдік қолтаңбасын сәтті көрсеткен. Адам факторы мен заман шындығын сабақтастыра шебер бейнелеген жазушының шығармашылығы мақалада анық көрінеді.

Түйіндеме сөздер: заман шындығы, автор позициясы, адамдық фактор, адами құндылық, ішкі әлем, рухани құнсыздық.

СОВРЕМЕННЫЕ РЕАЛИИ В ТВОРЧЕСТВЕ ДУЛАТА ИСАБЕКОВА

Аннотация. В статье анализируются современные реалии в рассказах писателя Д. Исабекова. Автор статьи продемонстрировал правдивость жизни в рассказах «Мәңгілік қағида», «Дәрмене», «Өкпек жолаушы» путем приведения убедительных доказательств и показа фрагментов. Автор смог раскрыть авторское мастерство и стиль писателя Д. Исабекова в изложении современных реалий, демонстрируя трагедию и сожаление в душах главных героев рассказов, описывая одиночество в психологическом ракурсе. В статье представлено творчество писателя, умело воплощающего человеческий фактор и реалии времени.

Ключевые слова: реалии времени, авторская позиция, человеческий фактор, человеческая ценность, внутренний мир, духовная никчемность.

MODERN REALITIES IN THE WORK OF DULAT ISABEKOV

Abstract. The article analyzes the modern realities in the stories of the writer D. Isabekov. The author of the article showed excerpts from the stories «the eternal principle», «Darmene», «The Immortal Passenger», proving the authenticity of life. The author managed to reveal the author's skill and style of narration of modern realities of the writer D. Isabekov, psychologically describe loneliness, reflecting the tragedy and regret in the soul of the main characters of the stories. The article presents the work of the writer, artfully reflecting the human factor and the realities of the time.

Key words: the realities of time, the author's position, the human factor, the value of a person, the inner world, spiritual worthlessness.

Кіріспе

Көркем әдебиет ой мен сөздің қосылған арнасы ретінде халыққа қызмет жасайды. Ал суреткер туындыға эстетикалық талғам мен өмірдегі шындықты қосып баяндағанда ғана оның оқырман жүрегінен орын табуы заңдылық болып есептеледі. Ал өмірлік шындықты шынайы суреттеу үшін қаламгерге жоғары дүниетаным мен заман шындығын қалтқысыз жеткізетін сезімтал жүрек пен кемел талант та қажет. Негізінде оқырманды ең алдымен жазушының өмірді түсінудегі тереңдігі мен көркем шығарманы заман шындығына сай суреттеп беруі баурап алады. Олай болса, жазушының мінез құлқындағы, өмір жолындағы, әлеуметтік жағдайындағы, ойлауы мен түйсінудегі дарылық сипаттары

оның шығармашылық өнеріндегі бастау бұлағы деп ойлауымызға болады. Ал қаламгердің кісілік болмысындағы дара өзгешеліктер оның қоғам шындығындағы қандай өзекті мәселелерді толғап, одан қандай әсер алып, өзі өмір сүрген заманның түйткілдеріне баға беруі деп есептер едік. Осындай адамдық фактордың түрлі жағдайларын өз туындыларына арқау етіп, «заман адамын», «заман шындығын» жан-жақты суреттей білген талантты жазушы – Д. Исабеков. Жазушы әңгімелерінде өмірлік жағдаяттағы адам тағдыры, заман ақиқаты сабақтастырыла суреттеледі. Оның кейіпкерлері шындықтан суарылып бейнелеген қаһармандар ретінде оқырман жүрегінде ұзақ сақталады.

Негізгі бөлім

Дарынды жазушының қоғам өміріндегі түрлі келеңсіздіктер, әділетсіздіктер турасында жазылған әңгімесі – «Мәңгілік қағида». Шығарманың «Мәңгілік қағида» аталуының да өзіндік сыры бар. Қай заман, қай дәуір, қай елде де жетім мен жесірдің, әлсіз бен мұқтаждың мүддесі құнтталып, жоғы түгенделген емес. Қай кезде де әлсізді әлді жеңіп, өз өктемдігін жүргізген. Осы шағын шығарманың басты айтар ойы, арқалар идеясы – осы. Небәрі он алтыға енді ғана шыққан жас жеткіншектің өмірі бір сәтте өзгеріп шыға келді. Онсыз да әкеден қаршадайынан жетім қалып, өмір тақсиретін ерте тартқан оған алты жыл бас бостандығынан айыру жазасы кесілді. Әкесі дүние салған соң, анасы төрт баламен жалғыз қалды. Сол сәттен бастап бұлардың басынан қайғының бұлты бір сәт те сейілген емес. Әпкесінің тұрмысқа шығатыны туралы қуанышты хабардың соңы анасының көз жасымен, өз қызына тым болмаса сырға салып шығарып сала алмайтындығы жөніндегі өкінішпен аяқталған болатын. Осы жағдайдың бәріне куә болған жас бала көршісінің үйіне ұрлыққа түсуді ұйғарады. Мұның соңы әлгіндегідей өкінішті жағдаймен аяқталды. Жазушы мұнда бір ғана о басының басындағы трагедияны емес, бүкіл қазақ қоғамын жайлаған қасіреттің бетін ашады. Адамдардың бір-біріне деген мейірімсіздігі, дүние жию мен баю жолында жап-жас баланың өмірін құрбандыққа оп-оңай шалуы – қоғамның бүркеуге келмес ащы шындығы. Қайыршы кейпінде өмір сүріп жатқан көршісіне көмек қолын созбақ былай тұрсын, тіпті, өз үйіне ұрлыққа түсіп, ештеңе алып кете алмаған жасөспірімге ұрламаған затын ұрлады деп, екі есе шығын жазып, ақша табуға құныққан көршінің әрекетін сорақылық деп тапқан ешкім болмады. Бәріне куә болған екі милиция қызметкері, тіпті әділ шешім айтар соттың өзі де бар шындықты біліп тұрса да, «бармақ басты, көз қыстылыққа» салынып, жас баланы шімірікпей жазаға кеседі. Шығарма шешімінде айыпқа тартылған, әлеуметтің әлді өкілдері көрсеткен қысым алдында қауқарсыз жас баланың ойы арқылы жазушы бүгінгі қоғамға берген өз бағасын, көзқарасын айқын танытады.

Қоғам өмірінің толғауы жеткен келелі мәселелерін шынайы суреттей білген қаламгер шығармашылығы жайлы сыншы М. Қожахметова «Әріптестерінің, құрдастарының арасында Исабековтей өз ортасын, ұлтын, өз системасын алдын-ала көрегендікпен суреттегені кем шығар» [Қожахметова М., 1992, 23 б.] деген ой түйеді. Қазақ халқының жетімін жылатпаған, жесірін шетке ысырмаған қамқор мінезінің бүгінде жоғалып бара жатқанын жазушы асқан шеберлікпен толғана көрсете алған.

Жазушы шығармаларының тақырыбы, авторлық позиция тағы да қорғансыз жетім бала мен дәрменсіз әке туралы баяндайды. Қаламгердің

оқырманын толғандырып, әр түрлі ойға салатын шығармасының бірі – «Дәрмене» әңгімесі. Д. Исабеков осы туындысында адамдарды-қорғансыз жандарды қорғау идеясын қозғайды. Қартайған шағында жалғыз ұлын жер қойнына тапсырған, ұрпақ жалғастығы сол ұлдан қалған немереге тірелген тұста Тоқсанбай үйде қарап жата алмайды. «Тоқсанбай қарт сегіз ай бойы төсектен тұра алмай жатты. Жұрт оны жынданатын шығар деп ойлады. Бірақ кеудеден жан жан шықпаған соң қиын екен, тіршілік қайтадан ес жиғызды. Жалғзынан қалған жалғыз немере ес жиғызды.» [Исабеков Д., 1983, 273 б.] деген үзіндіде немересі үшін белін буып, есін жиған қарт адамның шынайы тірлігін, ішкі қуатын танимыз. Ол отбасының құлаған шаңырағын түзету үшін немересін ертіп, қырдан дәрілік шөп-дәрмене оруға талап қылады. Ала жаздай дәрменені орып, сосын оны үкіметке өткізіп, одан түскен ақшаға немересіне киім, велосипед алып беруді ойлайды. Осындай мақсатпен белі бүкірейіп жаз бойы ертеңнен кешке дейін жұмыс жасаған қарттың бұл ойы жүзеге аспай қалады. Көл-көсір еңбек еш болып, бейнетпен жинаған дәрмене ақшасы озбыр, зұлым, жап-жас Омаштың қалтасына түседі. Арам ниетті жігіт бұл ақшаны «тал түсте менен төрт-бес жігіт тартып әкетті» деп ант-су ішіп, өтірікпен адал еңбектің ақшасын бермей қояды. Осы сәттегі Тоқсанбай қарт пен немересінің жан дүниесіндегі арпалыс, қиналу, өкіну, сөздерін дәлелдей алмау, әлсіздік сезімдері оқырманының да ішкі әлемінің тас талқанын шығарады. Жан дүниесінің тас талқаны шықса да, рухы мықты қарт сыртқа сезімін білдірмейді, ол ұрлығымен елге белгілі болған Омашты кешіреді. Сол сәтте қартқа қайран қаласың, «Еңгезердей күші тасып тұрған Омашты неге кешірді?» – деп, іштей оған наразылық білдіресің. Тоқсанбай қарттың монологынан: «дәрменеден түскен ақша түгелдей адал еңбектен түссе, бірсәрі, арасында Омаштың ұрлығынан да пайда түсті ғой» деп, өзін-өзі іштей қайрап, арам ақшадан бас тартады. Омаш біреулердің дәрменесін ұрлап әкелген сәтте: «Ой, алла-ай, енді маған істетпегенің осы ма еді. Қарадай қарап жүріп күнәға баттым-ау. Бір байғұстың өзіміз құсап тырбанып жүріп орған дәрменесін қырманға түсіріп, қарғысына ұшырайтын болдық қой. Мына бір мың болғырды құдай қайдан сап еткізіп еді?! Аюдай ақырып тұрған неменің көн құлағынан сөз өте ме, тыңдай қоя ма айтқандың?» – деген қарттың сөзі оқушыға сұмдық әсер етіп, оған жаның ашиды [Исабеков Д., 1983, 284 б.]. Осы бір сәтте жазушы Д. Исабековтің адами құндылық-ішкі жан дүниесінің де тазалығын өмір күйбеңінен бірінші қойған кейіпкерін жақсы көріп кетесің, қандай қиын сәт болса да, ұлттық қасиетіміз-рухтың мықтылығын сақтайтын қарияларымызды құрметтеу керектігін ұғынасың. Бұл – өмірде жиі кездесетін шырқыраған шындықтың бір көрінісі.

Жазушының «Өкпек жолаушы» әңгімесінде мынадай үзінді кездеседі: «Бұл үйде не тіршілік болсын, орны ойсырап бітпей тұрған ештеңе жоқ. Бәрі дайын, бәрі бар. От жақпайсың, су тасымайсың, екі-үш күнде бір дүкенге барып, ... оны-мұны әкеліп қойсаң болғаны, қылт етіп жұрт көзіне көрінбей жата бер. Мейірбандыққа жаратылған адамды тас бауыр ететін қала тіршілігі-ай десеңші. Бірақ тас бауырсың деп кімді кінәлайсың, неге кінәлайсың? Бәрінің өз тірлігі, өз шаруасы өзінде, қайта-баса көктеп кіріп барса, өзгенің тыныштығын бұзудан да қорқады емес пе?» [Исабеков Д., 1983, 445 б.] Автордың өзіндік ерекшелігі – Исабековтің барлық кейіпкері бір-бір қоғамдық көзқарастың иесі болып, өз көзқарастарын білдіріп жатады. Автордың осы үзіндісінен біз қазақ халқының бірінің үйіне бірі рұхсат сұрамай-ақ сәлемдесіп кіре беретін бауырмалдығын аңсаған жазушының көңіл күйін байқаймыз. Туыс, жекжат, тіпті көршілермен, құдайы қонақ деп, алғаш келгенде де бейтаныс жанға қонақжайлығын көрсететін қазақтың керемет дәстүрін аңсаған қаламгердің ішкі әлеміндегі сырды сеземіз. Заман өзгерген сайын адамның да мінез құлқы да, дәстүр-салтты ұстануы да басқаша болып кететінін нәзік жанды жазушы сезімталдықпен шынайы көрсетеді.

Басты кейіпкер нағыз қазақ анасының кейпінде суреттеледі. Отағасы ерте қайтыс болған Зейнеп төрт баланың қамы үшін оларды жеткіземін деп, қара жұмыстың сан түрін жасайды. Бар ойлағаны - балаларым қиындық көрмесе, жетімдіктің не екенін білмесе деген аналық қамқорлықпен балаларына жағдай жасау. Балаларының кішкентай кездеріндегі қылықтарын еске алған әйел қызы Нәзипаның өзіне көмектесіп, күні бойғы болған жәйттерді: «Ойнадық, қыдырдық, құрбым сол жерден өзіне бантик алды. Әдемі, көк болғанда бар ғой, көкпеңбек. Сонан соң балмұздақ жедік. Ол жеді. Ол өзіне ғана алды. Неге саған алмады. Білмейм. Бірақ маған балмұздақ жеуге болмайды ғой. Тамағым ауырады. Сонан соң сен ұрысасың. Мен ауырсам, сен жұмыстан қаласың, сонан соң саған ақшаны аз төлейді.» Зейнеп оған білдірмей жаймен ғана күрсініп қойды. Өнебойындағы ду-ду еткен аянышты сезімдердің бас көтеріп келе жатқанда, басып тастамақ болып қайта сөз бастады: «Сосын қайтыңдар ма?» «Паркке барып самолетке отырдық. Маған өте ұнады. Ол тағы отырды. Мен қарап тұрдым». «Неге?» «Сол ...Самолетке көп отырудың қажеті жоқ. Басың ауырады.» Нәзира сөйлеп жатып ұйықтап қалды. Зейнеп мойнын қысып бара жатқан қызының қолын босатты да, үн-түнсіз егіліп жылады.» [Исабеков Д., 1983,446 б.]

Бүгінде балалары әр жерде жүрген, өзі үйде зейнеткерлікке шығып жалғыз қалған Зейнепті ойы сан-жаққа кетеді. Бір кезде қорықса да, қуанса да, күлсе да «мама» деп дыбыстайтын, анасыз күн көре алмайтын балалары қазір мамасының ақылына да, алақанына да, тиынына да зәру еместей көрінеді. Әңгіменің мына бір үзіндісіндегі Зейнеп ойы тіпті аянышты: «Қанша ойласа да, қанша санасын сарылтса да, балаларының өзіне деген бұрынғы ыстық ықыласын таба алмайтын секілді. Шынымен олардың осы кеткені кеткені ме? Енді олар мына жаман шаңыраққа қайтып оралмай ма, бәрі мұны ортаға алып, тұстұстан кеп «мамалап» ұмтылмай ма? Мұның енді ешкімге керегі болмай қалғаны ма? Ана баланы туады, ол болса жер бетін шарлап кете береді де, өзін дүниеге әкелген, бала дегенде айлар бойы кірпік ілмеуге, нәр татпауға дайын ұлы жүректі ол ұмытуы керек, келе қалса, моласына топырақ салуға келеді, лгермесе, ол да жоқ. Осылай. Ол – өмір заңы.» [Исабеков Д., 1983, 448 б.]

Жазушы ата-анасын мәңгілікке қадірлеп аялап өтетін қазақтың бұлжымаған ата заңын қимастықпен еске алып, өз көкірегіндегі сөзді Зейнеп арқылы айтқызып, көп көңіліне ой салып тұр. Шынында да, қартайған ата-анасын «Қарттар үйіне» тапсырып, оларды өлгенше көрмейтін тас бауыр балалар көбейіп кеткен бүгінгі өмірде жазушы өзекті мәселені қозғап отыр. Ал бұрын мұндай масқара жағдай болмаған, жетімі мен жесірін жылатпаған қазақ халқының бүгінгі ұрпағы осындай ұлттық құндылықтан қалай айырылып қалды? Қаламгер осындай көкейкесті мәселені дер кезінде қозғап, ата салтын – ата-ананы құрметтеуді қайта жаңғырту керектігін осы әңгімесінде орынды сөз қыла білген.

Қорытынды

Ақын Абай Балажанның өз мақаласында айтқан жүрек жарды, көкейінен жарып шыққан, Д. Исабеков шығармашылығының шеберлігі мен қаламгерлік талғампаздығы туралы мына пікірін: «Әсілі, әдебиетте белгілі бір суреткердің шығармасына пікір айтқаннан гөрі, кейде сол дүниені қинала-толғанысты бастан кешіріп өзің жазған дұрыс болар. Себебі талантты қаламгер Д. Исабеков өз шығармасында бәрін айтып кеткен, оның туындыларында өмір шындығы жан-жақты суреттелген» [Балажанов А., 1992, 22 б.] деген сөзіне қосылып кеткеніңді аңғармай қаласың. Иа, дарынды жазушы Д. Исабеков шығармаларында заманның талай шындығы ажарлы тілмен, сезімтал жүреппен, жоғары интеллектуалды таным-түсінікпен өткір суреттелген.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қожахметова М. Халық кеңесі // Ақиқат, 1992. №3.
2. Исабеков Д. Бес томдық шығармалар жинағы. – 1, 2 том. Повестер. – Алматы: Жазушы, 1983. – 488 б.

3. Балажанов А. Тұғырға лайық талант // Оңтүстік Қазақстан, 15.12.1992.

Авторлар туралы мәліметтер:

Балтабаева Гауһар - «Қайнар» академиясы «Тілдер және журналистика» кафедрасы, филология ғылымдарының докторы

Ескожанов Мерей Кенжебекович - Қайнар академиясының 2-курс магистранты

Сведения об авторах:

Балтабаева Гауһар – доктор филологических наук, кафедра «Языки и журналистика» академии «Қайнар», г. Алматы

Ескожанов Мерей Кенжебекович – магистрант 2-курса академии «Қайнар», г. Алматы

Information about the authors:

Baltabayeva Gaukhar - Doctor of Philological sciences, Department of Languages and Journalism, Kainar academy, Almaty

Yeskozhanov Meri Kenzhebekovich – 2nd year master’s student, Kainar academy, Almaty

УДК 372.882

БЕГАЛИЕВА С.Б.¹, МИНАЕВА Н.²^{1,2} Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
(E-mail: ¹sbegalieva@mail.ru, ²minaevanazgul@mail.ru)

ИННОВАЦИОННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ ЛИТЕРАТУРЕ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ

Аннотация: В статье рассматривается педагогический процесс как содержательно-процессуальная основа применения инновационных педагогических технологий в обучении иностранных студентов литературе. Методологической основой исследования становится казахстанская научная школа о целостном педагогическом процессе. Определяются требования, предъявляемые к инновационным методам обучения литературе – это его практико-ориентированный характер, направленность на организацию рефлексии и на формирование ключевых компетенций. В статье описывается система инновационных методов обучения литературе, приводятся фрагменты, конспекты уроков.

Ключевые слова: педагогический процесс, инновационные педагогические технологии, обучение литературе

ШЕТЕЛДІК СТУДЕНТТЕРГЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Аннотация: Мақалада педагогикалық процесс шетелдік студенттерді әдебиетке оқытуда инновациялық педагогикалық технологияларды қолданудың мазмұнды және процедуралық негізі ретінде қарастырылады. Бір тұтас педагогикалық үдеріс туралы қазақстандық ғылыми мектеп зерттеудің әдіснамалық негізіне айналады. Әдебиетті оқытудың инновациялық әдістеріне қойылатын талаптар анықталады-бұл оның практикаға бағытталған сипаты, рефлексияны ұйымдастыруға және негізгі құзыреттерді қалыптастыруға бағытталған. Мақалада әдебиетті оқытудың инновациялық әдістерінің жүйесі сипатталған, үзінділер, сабақтың қысқаша мазмұны берілген.

Түйіндеме сөздер: педагогикалық процесс, инновациялық педагогикалық технологиялар, әдебиетті оқыту.

INNOVATIVE PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN TEACHING LITERATURE FOR FOREIGN STUDENTS

Abstract: The article examines the pedagogical process as a substantive and procedural basis for the use of innovative pedagogical technologies in teaching literature to foreign students. The methodological basis of the study is the Kazakh scientific school about the integral pedagogical process. The requirements for innovative methods of teaching literature are determined - this is its practice-oriented nature, focus on the organization of reflection and the formation of key competencies. The article describes a system of innovative methods of teaching literature, provides fragments, outlines of lessons.

Key words: pedagogical process, innovative pedagogical technologies, teaching literature.

Введение

Образование и наука – важнейшие сферы человеческой деятельности, определяющие фактор развития человечества. Процесс превращения науки в непосредственную производственную силу изменил характер творчества – он стал носить массовый характер. В связи с этим выдвигаются повышенные требования к уровню творческой активности, способностей личности, умеющей самостоятельно решать разнообразные задачи, встающие в процессе профессиональной деятельности. Все это вносит коррективы в цели и задачи процесса профессионального педагогического образования.

Особенность республиканских государственных образовательных стандартов общего обра-

зования - их деятельностный характер, который ставит главной задачей развитие личности учащегося. Формулировки стандартов указывают на реальные виды деятельности. Также изменяются и технологии обучения.

Поставленная задача требует перехода к новой системно-деятельностной образовательной парадигме, которая, в свою очередь, связана с принципиальными изменениями деятельности учителя, реализующего педагогический процесс. Поэтому на смену традиционной исполнительской деятельности учителя, должна прийти деятельность проблемно-исследовательского, творческого характера, способствующая осмыслению инновационных идей и инновационного опыта.

Методология исследования

Как известно, развитие инновационных педагогических технологий имеет свои истоки: в целом в демократических идеях истории педагогики, в творческих поисках многих учителей-мастеров, новаторов своего дела (Ш.А. Амонашвили [1], В.Ф. Шаталов [14], Г.М. Кусаинов [6], Ю.П. Фокин [15] и др.).

В зарубежной и отечественной педагогической науке разносторонне раскрывается сущность педагогических технологий, обосновывается необходимость внедрения в школьную и вузовскую практику этих нововведений (В.П. Беспалько [4], Г.К. Селевко [15], П. Митчелл [9], Н.Д. Хмель [14], Н.Н. Хан [13], А.Е. Берикханова [2], Е.Н. Гусарова [5], и др.).

Казахстанский опыт технологизации учебного процесса рассматривается также М.Р. Ковжасаровой, Н.Н. Нурахметовым и Г.Д. Аульбековой [8], С.К. Исламгуловой [5], Н. Кошкарбеков [7], А.К. Мынбаевой [11] и др.

Изучение деятельности педагогов различных ступеней образования, показывает, что при большом количестве применяемых ими на уроках новых приемов, способов и методик обучения и воспитания, творческое использование в учебно-воспитательном процессе инновационных педагогических технологий крайне ограничено из-за недостаточной профессиональной подготовки будущих специалистов. В профессиональной деятельности у большинства педагогов преобладает установка на традиционность, что ограничивает и обедняет диапазон проявления и развития творческих способностей учащихся, и самого учителя.

Результаты исследования

Исследование теории и практики профессиональной подготовки учителей позволило выявить ряд существенных противоречий в аспекте нашего исследования, главные из которых между потребностью современного общества в творчески работающем учителе и недостаточно полной теоретико-методологической обоснованностью, а также практической разработанностью системы обучения литературе иностранных учащихся с использованием инновационных педагогических технологий в целостном педагогическом процессе вуза, что затрудняет успешность реализации педагогами инновационных технологий в профессиональной деятельности.

Из данных противоречий вытекает проблема нашей статьи: каково содержание и условия эффективного обучения литературе будущих учителей средствами инновационных педагогических технологий в целостном педагогическом процессе.

В своем исследовании мы ставили целью показать необходимость использования современных технологий на уроках литературы

Задачи: определить роль и значение инновационных педагогических технологий на современном этапе педагогического процесса; на приведенных примерах из практической работы показать позитивные стороны использования современных технологий на уроках литературы.

Стержневым тезисом данной работы являются новые следствия из известной концепции целостного педагогического процесса как основы применения инновационных технологий обучения иностранных учащихся в современных условиях.

Важнейшей теоретико-методологической базой для нашего научного поиска являются результаты исследований казахстанского ученого Н.Д.Хмель [14] и ее научной школы о целостном педагогическом процессе – объекте деятельности учителя (Н.Н. Хан [13], А.Е. Берикханова [2], Н.Н. Тригубова [12]).

Н.Д. Хмель составлен алгоритм решения педагогических ситуаций сторон, т.е. формируется творческая активность, способность личности, умеющей самостоятельно решать разнообразные задачи [Хмель Н.Д., 2002, с. 48-49].

Аналогично в технологию целостного педагогического процесса могут «вписываться» и другие технологии (например, проблемного, исследовательского, проектного обучения).

По мнению Н.Н. Тригубовой, для вузовского педагога внедрение инновационных педагогических технологий имеет два аспекта:

– средство повышения успешности обучения (сотрудничество обучаемых);

– пример для организации деятельности будущего учителя на основе комплекса традиционных и современных технологий» [12, с. 21].

Таким образом, проведенный анализ позволяет рассматривать педагогический процесс как содержательно-процессуальную основу применения инновационных педагогических технологий в обучении иностранных учащихся в нашем случае, литературе.

Среди множества современных технологий наиболее приемлемыми для уроков литературы, апробированные нами, являются следующие: технология проблемного обучения; технология развития критического мышления; компьютерные технологии (ИКТ); создание ситуации успеха на уроке.

Технология проблемного обучения

В статье мы опираемся на работы известного российского методиста В.Г.Маранцмана, ученого, который считает, что проблемная ситуация является системной и не замыкается в рамках одного урока. Он предлагает рассматривать их как развитие общей, исходной проблемной ситуации [Маранцман В.Г., 2003, С.22]. В соответствии с его концепцией при изучении романа Л.Н.Толстого «Война и мир» отдельные вопросы

и задания для проблемного изучения романа были представлены нами в три блока под следующими названиями:

«Люди как реки»

Каков итог жизненных исканий Андрея Болконского? Что может послужить причиной кардинального изменения в жизни героев? Приведите примеры стремления Пьера Безухова «быть вполне хорошим». В чем истинная красота чело века? (на примере характера Наташи Ростовой)

«Мысль народная в романе»

Как прослеживается «мысль народная» в главных героях романа? Приведите примеры о роли антитезы в идейном содержании романа. Согласны ли, что образ Платона Каратаева является основополагающим в оценке деятельности Пьера Безухова в эпилоге романа? Метафора - «дубина народной войны» - как вы ее понимаете? Порассуждайте.

Осуждение бонапартизма в романе

Кутузов и Наполеон: противоречивость героев. Какую роль при описании Наполеона играет эпитет «маленький»?

Приведите примеры проявления бонапартизма у героев второго плана романа. Почему меняются взгляды Андрея Болконского и Пьера Безухова на Наполеона? Перечитайте эпилог романа и объясните значение сна Николеньки Болконского.

При обсуждении проблемных вопросов высказываются различные, противоположные мнения. В результате такой работы видно, что студенты думают, переживают, отстаивают свою точку зрения.

Таким образом, технология проблемного обучения развивает познавательную самостоятельность, активизирует педагогический процесс, способствует формированию нравственного воспитания обучающихся, учит проникать в суть изучаемого произведения, выявлять не только идею, проблему художественного произведения, но и определять значение средств художественной выразительности.

Информационные и коммуникационные технологии (ИКТ)

Современный урок литературы сегодня в условиях перехода на дистанционное обучение невозможно представить без использования информационных и коммуникативных технологий.

Информационные технологии значительно расширяют возможности предъявления учебной информации. Компьютер позволяет существенно повысить мотивацию обучающихся, вовлекая их в педагогический процесс, способствуя наиболее широкому раскрытию их способностей, активизируя умственную деятельность.

Информационные технологии используются нами в обучении на всех этапах педагогического процесса, а также во внеурочное время при

подготовке домашних заданий, выступлений на уроках (эссе, презентации и др.), при подготовке к внеклассным мероприятиям.

Мы применяем ИКТ, во-первых, при изложении нового материала: визуализация знаний (демонстрационно-энциклопедические программы, программы создания презентаций, интерактивная доска). Во-вторых, на этапе закрепления изученного материала (программы-тренажеры). В-третьих, при контроле и проверке изученного (программы для тестирования и контроля). В-четвертых, при самостоятельной работе обучающихся (программы-репетиторы, электронные энциклопедии, развивающие программы). Наконец, для индивидуальной тренировки конкретных способностей студентов: внимания, памяти, мышления и т.п.

С помощью мультимедийного проектора демонстрируем слайды, созданные в программе Microsoft Power Point, что позволяет значительно увеличить яркость восприятия материала за счет предлагаемых словесных, наглядных и музыкальных образов, внести элементы занимательности.

Итак, использование ИКТ на занятиях литературы максимально повышает не только эффективность обучения, но и создаёт продуктивную атмосферу, повышает мотивацию. Владение и использование ИКТ – хороший способ не отстать от времени и от своих студентов.

Компьютер, конечно, не заменит преподавателя, но позволит индивидуализировать и дифференцировать процесс обучения, контролировать деятельность каждого, активизировать творческие и познавательные способности студентов, оптимизировать педагогический процесс.

Технологии развития критического мышления (ТРКМ)

Критическое мышление мы рассматриваем как готовность личности к исследовательской деятельности, интеллектуальному развитию через решение задач, требующих поступательного и всестороннего изучения.

Методика развития критического мышления включает в себя три этапа или стадии: Вызов – Осмысление – Рефлексия.

Общеизвестно, что в рамках ТРКМ предлагается широкий набор методических приемов: «мозговой штурм», «ромб ассоциации», комментированное чтение, заполнение таблицы «Инсерт», работа по «Ромашке Блума», составление кластеров, упражнение «Снежный ком» и другие. Так: на стадии рефлексии, применение метода «Синквейн», способствуют развитию мыслительных навыков студентов. В качестве примера предлагаем синквейн одного из студентов-иностранцев. Тема: «Нигилизм Базарова»

Нигилист

Материалистический, скептический
Отрицает, проверяет, утверждает
Известность не в медицине
Революционер

Игровые технологии

Особую роль для повышения мотивации в обучении иностранных студентов играют игровые технологии. Феномен игры заключается в том, что, являясь развлечением, она способна перерасти в обучение, в творчество, в терапию, в модель типа человеческих отношений и проявлений в труде.

Опыт работы показывает, что игра на занятиях создает ситуацию психологической раскованности, способствует повышению общего развития, умению ориентироваться в различных жизненных обстоятельствах. Таким образом, использование игровой технологии на уроках литературы отражает всё многообразие человеческой деятельности: интеллектуальную, эстетическую, нравственно-психологическую, коммуникативную и другие.

В качестве примера приводим разработку двухчасового занятия-концерта на материале поэзии Серебряного века с элементами проблемно-исследовательского обучения, с применением технологии критического мышления, игровой технологии, информационно-коммуникационной технологии.

Важно создать условия для того, чтобы каждый обучающийся стал подлинным субъектом учения, желающим учиться.

Проведение урока – конкурса требует большой подготовительной работы от преподавателя и от студентов.

Предлагаемый план проведения урока выглядит следующим образом:

Начало урока 1. Организация учебной группы

А) Сообщается тема и цель урока. Актуализация знаний. Она начинается с поэтической минутки. Подготовленный студент читает стихотворение М.Кузмина «Намек на жизнь». Затем, согласно плану урока, проводится беседа и задается следующий вопрос:

- какие литературные течения выделяются в поэзии «Серебряного века?»

Стадия вызова

Группе предлагается составить кластер по теме «Серебряный век русской поэзии» (кластер составляется студентом на доске, а остальные записывают в тетради)

Б) Середина урока. Изложения нового материала

Студентам объявляется, что урок будет необычный – урок-конкурс, в котором будут участвовать 3 группы чтецов, представляющие определенное течение в русской поэзии Серебряного века: символизм, акмеизм, футуризм в русской поэзии конца 19-начала 20 веков.

Отмечается, что в первой номинации слово дается группе защиты, которые должны были написать тезисы, представляющие основные принципы литературного течения. Во второй номинации после выразительного чтения стихотворения наизусть проводится словарная работа со словом квинтэссенция. Затем дается целостный анализ стихотворения следующих поэтов: Ф. Сологуба «Чертовы качели», Н. Гумилева «Из цикла «Капитаны земли», В. Хлебникова «О рассмейтесь, смехачи...».

3-я номинация представляет стихи о любви М. Волошина «Любить без слез...», А. Ахматовой «Звенела музыка в саду», И. Северянина «Сонет о любви». (Здесь же показывает группа поддержки презентацию о жизни и творчестве И. Северянина).

4 номинация. Преподаватель говорит о том, что если сравнивать поэзию 19 века и поэзию серебряного века, то можно заметить, что в поэзии серебряного века почти отсутствует свойственная для 19 века определенная тематика: тема, природы, тема родины, тема поэта и поэзии. Для нее более характерны попытки передать определенное настроение, философичность. Поэтому следующий этап носит название «О самом сокровенном». Группа поддержки дает краткую характеристику поэтического мира следующих поэтов: К. Бальмонт. «Я в этот мир пришел, чтоб видеть солнце». (Презентация о жизни и творчестве К.Бальмонта), А.Ахматова «Я научилась просто, мудро жить», И. Северянин. «Городская осень»

Говоря о 5 номинации, преподаватель, отмечает, что она представлена лучшими стихами следующих поэтов Серебряного века. Это: И.Мережковский. «Парки», А. Блок «Незнакомка», Н. Гумилев «Озеро Чад», (здесь же защищается проект-презентация о жизни и творчестве Н. Гумилева), О. Мандельштам «Silentium», Б.Пастернак «Я клавишей стаю кормил с руки», В. Маяковский «Послушайте».

В 6 номинации «Межпредметные связи» преподаватель говорит о том, что «серебряный век» характеризует духовный и художественный взлет русской культуры во всех видах искусства, в том числе и в живописи, в которой также отразились авангардистские и модернистские течения. Предлагается выставка иллюстраций к картинам с последующим их кратким анализом следующих художников: М. Врубель «Демон сидящий», А. Бенуа «Прогулка короля», К. Малевич «Портрет художника М.В. Матюшина»

В) Закрепление изучаемого материала.

Предлагается обобщить знания и защитить свое литературное направление с помощью синквейна - одного из видов поэтического творчества. Затем заслушиваются варианты творческой работы, предоставляется слово жюри и подводятся итоги занятия - конкурса. В заключи-

тельном слове преподаватель отмечает лучшее, что есть в русской поэзии Серебряного века.

Г) Рефлексия

Лесенка успеха: «Мне все удалось», «У меня были проблемы», «У меня не получилось».

Проведение подобных уроков с использованием игровой и других инновационных технологий приоткрывает для студентов незнакомые грани изучаемой науки, помогает им по-новому взглянуть на традиционное занятие, способствует возникновению у них интереса к предмету. Вследствие этого процесс получения и закрепления новых знаний становится более эффективным.

Дискуссия

Инновационные изменения идут сегодня по таким направлениям, как формирование нового содержания образования; разработка и реализация новых технологий обучения; применение методов, приемов, средств освоения новых программ; создание условий для самоопределения личности в процессе обучения; изменение в образе деятельности и стиле мышления как преподавателей, так и учащихся, изменение взаимоотношений между ними, создание и развитие творческих инновационных коллективов, школ, вузов.

Исследования инновационных процессов в образовании выявили ряд теоретико-методологических проблем: соотношение традиций и

инноваций, содержание и этапы инновационного цикла, управление инновациями, подготовка кадров, основания для критериев оценки нового в образовании и др.

Обоснование методологических основ педагогической инноватики не менее актуально, чем создание самой инноватики. Круг дискуссионных проблем обширен. Мы постарались представить педагогический процесс как содержательно-процессуальную основу применения инновационных педагогических технологий в обучении иностранных учащихся литературе.

Заключение

Проанализированные возможности педагогического процесса вуза позволяют сделать вывод, что он имеет потенциал для обучения литературе иностранных студентов средствами инновационных педагогических технологий, однако для его реализации необходимо создать такую педагогическую среду, которая способствовала бы успешной подготовке студентов в данном направлении.

Подводя итог, можно отметить, что современные инновационные технологии обучения помогают формировать предметно-ориентированный, творческий, инновационный подход к пониманию изученного, развивают самостоятельность мышления, позволяют преподавателю отработать глубину и прочность знаний, закрепить умения и навыки.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Амонашвили Ш.А. Психологические основы педагогики сотрудничества: Кн. для учителя. – Киев, 1991. – С.110.
2. Берикханова А.Е. Теория и практика формирования готовности будущих учителей к использованию современных педагогических технологий: Монография. – Алматы: КазНПУ им. Абая, 2008. – 140 с.
3. Беспалько В.П. Слагаемые педагогических технологий. – М., 1989. – 159 с.
4. Гусарова Е.Н. Современные педагогические технологии: Учебно-методическое пособие для студентов и преподавателей вузов культуры и искусств. – М.: АПКППРО, 2005. – 176 с.
5. Исламгулова С.К. Технологизация процесса обучения в школе: теория и опыт: Практико-ориентированная монография и методическое пособие. – Алматы, 2003. – 208 с.
6. Кусаинов Г.М. Педагогическая технология: теория, история, практика. – Усть-Каменогорск: ВКГУ, 2000. – 324 с.
7. Кошкарбеков Н. Современные педагогические технологии обучения (II-книга) АОИПРК. – Алматы, 2009. – 67 с.
8. Ковжасарова М.Р., Нурахметов Н.Н., Аульбекова Г.Д. Технологизация учебного процесса: Казахский опыт. – Алматы, 2005. – 223 с.
9. Митчелл П. Энциклопедия педагогических средств, коммуникаций и технологий. – Лондон, 1988. – С. 78.
10. Маранцман В.Г. Цели и структура курса литературы в школе // Лит. в школе. 2003. № 4. С. 22.
11. Мынбаева А.К., Садвакасова З.М. Инновационные методы обучения, или как интересно преподавать: Учебное пособие. – Алматы, 2009. – 344 с.
12. Тригунова Н.Н., Хан Н.Н. Технология сотрудничества как условие реализации личностно ориентированного обучения подготовки будущего учителя // Национальное воспитание. – Алматы. – 2007. – №2. – С. 19-22.
13. Хан Н.Н. Сотрудничество в педагогическом процессе школы. – Алматы: Ғылым, 1997. – 212 с.
14. Хмель Н.Д. Теория и технология реализации целостного педагогического процесса: Учебное

пособие в помощь преподавателям, аспирантам, магистрантам, студентам. – Алматы, 2002. – 90 с.
15. Фокин Ю.П. Теория и технология обучения: деятельностный подход: Учебное пособие для студентов вузов. – М., 2006. – 240 с.

REFERENCES

1. Sh.A. Amonishvili, Psihologicheskie osnovy pedagogiki sotrudnichestva: Kniga dlya uchitelya – Kiev, 1991 god – S.110.
2. A.E. Berikhanova, Teoriya i praktika formirovaniya gotovnosti budushih uchitelei k ispolzovaniyu sovremennih pedagogicheskikh tehnologiy: Monografiya. – Almaty: KazNPU imeni Abaya, 2008 god – S.140
3. V.P. Bepalko, Slagayemie pedagogicheskikh tehnologiy – Moskva, 1989 god – S. 159.
4. Ye.N. Gusarova, Sovremennie pedagogicheskie tehnologii: Uchebno-metodicheskoe posobie dlya studentov i prepodavatelei vuzov kultury i iskusstv – M.: APKiPPRO, 2005 god. – s. 176
5. S.K. Ismagulova, Tehnologizatsiya protsessa obucheniya v shkole: teoriya i opit: Praktiko-orientirovannaya monografiya i metodicheskoe posobie. – Almaty, 2003 god. – s. 208.
6. G.M. Kusainov, Pedagogicheskaya tehnologiya: teoriya, istoriya i praktika. – Ust-Kamenogorsk: VKGU, 2000 god. – s. 324.
7. N. Koshkarbekov, Sovremennie pedagogicheskie tehnologii obucheniya (II-kniga), AOIPRK. – Almaty, 2009 god. – s. 67.
8. M.R. Kovzhasarova, N.N. Nurahmetov, Aulbekova G.D., Tehnologizatsiya uchebnogo protsessa: Kazhstanskiy opit. – Almaty, 2005 god. – s. 223
9. P. Mitchell, Entsiklopediya pedagogicheskikh sredstv i tehnologii. – London, 1988 god. – S. 78.
10. V.G. Marantsman, Tseli i struktura kursa literatury v shkole // Literatura v shkole. 2003 god. № 4. S. 22.
11. A.K. Mynbayeva, Z.M. Sadvakassova, Innovatsionnie metody obucheniya ili kak interesno prepodavat: Uchebnoe posobie. – Almaty, 2009 god. – 344 s.
12. N.N. Trigubova, N.N. Khan, Tehnologiya sotrudnichestva kak uslovie realizatsii lichnostno orientirovannogo obucheniya podgotovki budushego uchitelya // Natsionalnoe vospitanie. – Almaty. – 2007 god. – №2. – S. 19-22.
13. N.N. Khan, Sotrudnichestvo v pedagogicheskom protsesse shkoly. – Almaty: Gylym, 1997 god. – 212 s.
14. N.D. Khmel, Teoriya i tehnologiya realizatsii tselostnogo pedagogicheskogo protsessa: Uchebnoe posobie v pomosh prepodavatelyam, aspirantam, magistrantam, studentam. – Almaty, 2002 god. – 90 s.
15. Yu.P. Fokin, Teoriya i tehnologiya obucheniya: deyatelnostnyy podhod: Uchebnoe posobie dlya studentov vuzov. – Moskva, 2006 god. – 240 s.

Сведения об авторах:

Бегалиева Сауле Баязовна – доктор педагогических наук, профессор, заведующий кафедрой филологических наук для иностранных граждан Казахского национального педагогического университета имени Абая, г.Алматы, проспект Достык, 13, +7 (702)7771604, sbegalieva@mail.ru

Минаева Назгуль – кандидат педагогических наук, доцент кафедры филологических специальностей для иностранных граждан Казахского национального педагогического университета имени Абая, г.Алматы, проспект Достык 13. +7(747)4029782, minaevanazgul@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Бегалиева Сауле Баязовна - Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, шетелдік азаматарға арналған филологиялық кафедрасының меңгерушісі, Алматы қаласы, Достық даңғылы, 13, +7 (702)7771604, (e-mail: sbegalieva@mail.ru)

Минаева Назгуль - Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, педагогика ғылымдарының кандидаты, шетелдік азаматарға арналған филологиялық кафедрасының доценті, Алматы қаласы, Достық даңғылы, 13. +7(747)4029782, minaevanazgul@mail.ru

Information about the authors:

Begalieva Saule Bayazovna - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Philological Sciences for Foreign Citizens of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Dostyk Avenue, 13, +7 (702)7771604, sbegalieva@mail.ru

Minaeva Nazgul - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Dostyk Avenue 13. +7 (747) 402 97 82, minaevanazgul@mail.ru

УДК: 811.161.1 + 811.58

БЕГАЛИЕВА С.Б.¹, СИНЬЦЗЮНЬ Я.²^{1,2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
e-mail: ¹sbegalieva@mail.ru, ²yangxj71@hotmail.com

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КОНЦЕПТА «УЧЕНИЕ» НА ОСНОВЕ РУССКОГО И КИТАЙСКОГО ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОГО ФОНДОВ

Аннотация: Настоящая статья посвящена анализу вербализации концепта «учение» в китайских и русских паремиях. Посредством сопоставления русских и китайских пословиц и поговорок об учении выявлена универсальность концепта «учение» для двух языков, а также этноспецифические различия вербализации концепта «учение» в русском и китайском языках. На основании анализа русских и китайских паремий демонстрируются сходство и различия в языковых картинах мира русского и китайского народа. Проведен анализ паремий на предмет употребления в них таких художественных средств, как параллелизм, метафорический перенос, антитеза.

Ключевые слова: концепт, учение, паремия, языковая картина мира

РЕСЕЙ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ҚОРЫ НЕГІЗІНДЕГІ «ОҚЫТУ» ТҮСІНІГІНІҢ ВЕРБАЛИЗАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ТҮСІНДІРУ.

Аннотация: Бұл мақала қытай және орыс паремияларындағы «оқыту» ұғымының вербализациясын талдауға арналған. Оқу туралы орыс және қытай мақал-мәтелдерін салыстыра отырып, екі тілге арналған «оқыту» ұғымының әмбебаптығы, сондай-ақ орыс және қытай тілдеріндегі «оқыту» ұғымының вербализациясындағы этноспецификалық айырмашылықтар ашылады. Орыс және қытай паремияларын талдау негізінде орыс және қытай халқының әлемінің лингвистикалық суреттеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтар көрсетіледі. Параллелизм, метафоралық трансферт, антитеза сияқты көркемдік құралдарды қолдануға арналған паремияларға талдау жасалады.

Түйіндеме сөздер: түсінік, оқыту, паремия, әлемнің лингвистикалық суреті

VERBALIZATION AND INTERPRETATION OF THE CONCEPT «TEACHING» BASED ON THE RUSSIAN AND CHINESE PAREMIOLOGICAL FUNDS

Abstract: This article is devoted to the analysis of the verbalization of the concept «teaching» in the Chinese and Russian paremias. By comparing Russian and Chinese proverbs and sayings about learning, the universality of the concept «learning» for two languages was revealed, as well as ethnospecific differences in the verbalization of the concept «learning» in Russian and Chinese languages. Based on the analysis of Russian and Chinese paremias, the similarities and differences in the linguistic pictures of the world of the Russian and Chinese people are demonstrated. The analysis of paremias for the use of such artistic means as parallelism, metaphorical transfer, antithesis is carried out.

Key words: concept, teaching, paremia, linguistic picture of the world

Введение. В наше время глобализации и интеграции в мировое культурное сообщество большое внимание ученых уделяется изучению вопросов и решению проблем межъязыковых отношений. Современная лингвистика немаловажную роль отводит проблеме изысканий в области лингвокультурологического наследия разных народов и вербализованных в нем менталитета и языковой картины мира носителей языков.

Лингвокультурологическое наследие русской и китайской культур и их паремииологический потенциал позволяет провести сравнительный анализ некоторых концептов и прийти к интересным выводам. Несмотря на то, что русский и

китайский языки относятся к различным языковым системам: китайский язык – аналитического строя, в котором грамматическое значение выражается при помощи служебных слов и порядка слов, а русский язык относится к синтетическому строю и обладает большим количеством морфологических категорий и грамматических форм – в паремииологическом фонде двух данных культур существует определенная степень схожести, объясняющаяся некоторыми историко-культурными факторами.

По мнению Э.М. Солодухо, данная схожесть может объясняться, во-первых, тождественностью социально-материальной ситуации функционирования языка, во-вторых, некоторой

схожестью исторического или политического путей народов, и в-третьих, культурно-историческим взаимодействием и пересечением языковых ареалов двух народов [12, 24]. В китайском языке паремиологический фонд представлен следующими единицами: 成语 (чэньюй) – идиома; 歇后语 (сехоуэй) – недоговорка-иносказание; 俗语 (суй) – поговорка; 谚语 (яньюй) – пословица; 惯用语 (гуаньюньюй) – фразеологическое сочетание. В русском языке под паремиями понимаются пословицы и поговорки, а также речевые клише, тождественные по образности и выразительности крылатым словам, но отличающиеся от них анонимностью.

Методология исследования. Паремиологический фонд языка становится надежным трамплином для изучения концептосферы, вербализуя ценностные установки народа, передавая его культурные стереотипы, активизируя его тысячелетний культурный потенциал. В этой связи изучение концепта с точки зрения лингвокультурологического подхода становится обоснованным и целесообразным.

Результаты исследования. Концепт «учение», рассматриваемый в данной статье, является универсальным как для русского, так и для китайского языков. Сходства и различия в вербализации данного концепта позволяет выявить степень отношения носителей языка к процессу познания и акцентировать внимание на менталитете и языковой картине мира представителей разных культур.

Изучив словарные статьи китайских и русских словарей на предмет понятия «учение», мы пришли к выводу, что «учение» — это «опыт», «результат познания», «система воззрений», «деятельность сознания», «состояние», «знакомство с чем-либо», «одна из сторон процесса обучения» и пр.

Целью учения является «познание», обретение новых знаний. Наряду с понятием «учение» выступают такие понятия как «ученость» (обладание большими познаниями в конкретной области знаний), «ученый» (человек, получивший специальные или разносторонние знания, грамотный, образованный).

Вербализация концепта «учение» в русских и китайских паремиях

Концепт учение вербализуется и в русском и в китайском языках прежде всего как деятельность, имеющая практическую значимость и приносящая пользу человеку. В паремиях русского и китайского языков учение ассоциируется со светом, в результате чего обозначается его значимость не только на уровне физическом, но и на метафизическом уровне, приобретаются вселенские масштабы:

«Учение - свет, а неучение – тьма»; «Ученье

лучше богатства»; «Ученье - красота, неученье – сухота»; «Учение красота, а неучение слепота» [7].

В паремиологическом фонде китайского языка так же обнаруживаем сравнение учения со светом:

«衣服厚, 暖人身, 知识多, 明人心» (Тепло оделся, не будет холодно; многому научился – светло в голове) [13, 48];

«书本是知识的源泉, 知识是生活的明灯» (Книги – источник знаний; знания – свет в жизни) [13, 45];

В паремиях русского языка, в результате анализа паремиологического фонда, выявлена тенденция преодоления трудностей при помощи процесса учения, получения новых знаний: «Тяжело в учении — легко в бою»; «Без терпенья нет ученья»; «Повторенье - мать ученья»; «Корень учения горек, да плод его сладок» [7].

Отметим, что в китайских пословицах и поговорках учение также представляется как трудоемкий и энергозатратный процесс, требующий больших усилий: «Труд при учении скучен, да плод от учения вкусен»; «Кто хочет много знать, тому надо мало спать» [11, 367].

«苦练出真才, 勤学悟真理» (Настоящие навыки приходят после большого труда, правдивые знания – после усиленного учения) [13, 52].

Процесс учения по данным анализа паремиологического фонда китайского языка является долгим и длительным:

«涓涓之水聚成海, 孜孜不倦学成才» (Мелкие струи превращаются в море, долгое учение приведет к эрудиции) [13, 46].

В китайском языке роль учения в жизни человека соотносится со статусом, ученый человек всегда на голову выше остальных, он отличается от массы:

«力大只能摔倒 – 人, 学问多可引导众人» (Силой побеждаешь одного, а знаниями водишь многих) [13, 44].

В русских паремиях учение и ученость также являются отличительной чертой, особенностью человека, придает ему статусность: «Ученый водит, неученый следом ходит»; «У врача лечись, а у умного учись»; «За ученого трех неученых дают, да и то не берут» [7].

Критике подвергается нежелание учиться, лень, приводящие к безграмотности: «Не уча в попы не ставят»; «Не учась (Не умеючи) лаптя не сплетешь» [7].

«有田不耕仓廩虚, 有书不读 – 生愚» (Не пахать в поле – не иметь в овине; не читать книги – остаться глупым на всю жизнь) [13, 47];

«不走路不知远, 不学不明事理» (Не пройдя дорогу, не знаешь, что цель далека; не научившись, не понимаешь дела) [13, 50].

В русских паремиях особый акцент поставлен на возрастной дифференциации людей, вовлеченных в процесс обучения. В русских послови-

цах и поговорках призывается получать знания смолоду: «Учись смолоду - под старость не будешь знать-голоду»; «Учись смолоду - пригодится на старость»; «Учение в детстве, как резьба на камне»; «К мягкому воску - печать, к юному человеку – ученье»; «Учись, поколе хрящи не срослись»; «Чему Ваня не научился, того Иван не выучит»; «Чему смолоду не научился, того и под старость не будешь знать» [7].

В то же время существуют поговорки, в которых важность и актуальность учения сохраняется на протяжении всей жизни: «Век живи - век учись»; «Для ученья нет старости»; «Не учись до старости, а учись до смерти».

Как известно из истории, на Руси учение как процесс и деятельность обрели свою значимость и актуальность после крещения Руси в 988 году. Перед государством встала задача привить новую религию, тогда же появились и первые школы, в которых мальчики 6-12 лет стали учиться азбуке. Этот исторический факт актуализирует возрастную дифференциацию в процессе учения. При Петре I были открыты профессиональные учебные заведения, в которых рабочие получали специальности металлургов, медиков, инженеров, химиков и т.д. Учиться стали и мужчины в возрасте, что дает основания предполагать отражение этого исторического факта в поговорках, содержащих посыл на обучение в течение всей жизни.

В китайских поговорках также нежелательны отступления от указанного времени, так как время однонаправленно и необратимо:

«少年不知勤学苦, 老来方悔读书迟» (В юности не учился, в старости поздно будет учиться) [13, 47];

«黑发不知勤学早, 白首方悔读书迟» (Не рано начинать учиться, когда волосы черные, будешь каяться, что поздно начал учиться, когда волосы уже седые) [13, 48].

Учению в Китае всегда придавали большое значение, потому что невозможно было подняться по карьерной лестнице без сдачи определенных экзаменов. Образование в Китае было достаточно элитарным, в связи с чем в народной мудрости бытовало множество пословиц и поговорок, указывающих на ценность учения: «И золото имеет цену, знания же – бесценны»; «Пища утоляет голод, знания же излечивают от невежества»; «Чем растить сына неучем, лучше растить свинью» [13].

Примечательным является тот факт, что поступившему в школу китайскому мальчику давали новое «школьное» имя сюэ-мин (雪明 Xuě míng). Таким образом он получал новый статус, который определяло его обучение.

И в русских, и в китайских поговорках процесс учения зачастую сопровождается наказанием и муками. Это становится неизбежным звеном в процессе получения знаний: «Без муки нет и

науки»; «Это не ученье, а мученье»; «Идти в науку – терпеть муку» [11, 367]. «Намучишься – научишься»; «Что вымучит, то и выучит» [4, 203].

«不吃苦中苦, 难得甜上甜» (Не испытал самое мучительное, не приобретешь самое сладкое) [13, 52].

Наблюдается в русских поговорках и частотное совмещение слов-концептов «учение – мучение» или «учить – мучить». По подсчетам фольклористов примерно треть народных изречений снабжены рифмой или аллитерацией [4, 19]. Как известно, «рифма придает окончательную форму пословице, вершит здание, делает пословицу (конечно, относительно) неподвижной и вместе с тем легко западающей в память» [9, 776].

Т.Г.Бочина отмечает, что «рифмующиеся слова выполняют не только мнемоническую и эстетическую функции, но и вносят важнейший вклад в образно-смысловое содержание поговорок» [2, 107]. Совмещение в пословице слов-концептов учение – мучение или учить – мучить «характеризуется не только формальной, но и концептуальной близостью ассоциативных лексем, их семантическим взаимодействием» [2, 119]. Несмотря на то, что в процессе учения приходится мучиться, результат учения бывает полезен: «不是一番寒霜苦, 哪得梅花放清香» (Без мучения из-за мороза не будет расцветания) [13, 47]; «Корень учения горек, да плод его сладок» [11, 367].

Однако конечная цель процесса обучения всегда приводит к положительному финалу. Человек, получивший образование и в Китае, и в России всегда стоит на голову выше и может претендовать на продвижение по карьерной лестнице.

Зачастую в пословицах и поговорках противопоставляется ученье и неученье: Ученье – красота, неученье – простота (сухота) [11, 368]; Ученье – красота, а неученье – сухота [5, 314]; Ученье – свет, а неученье – тьма [11, 368], сопоставляются также ученые и неученые: Ученый (Умный) водит, неученый следом ходит [5, 369]; за ученого (битого) двух неученых (небитых) дают, да и то не берут [5, 367].

Пословицы и поговорки существуют во всех языках народов мира. Но до сих пор ученым не удалось определить, с каких времен человек начал использовать меткие, емкие выражения, характеризующие определенные моменты действительности. Несомненным остается то, что пословицы и поговорки возникли в глубокой древности, в период мифологического сознания человека. Доказательством этому может служить факт уподобления деятельности человека предметам и явлениям живой природы. Такой прием является традиционным видом словесной индизации – образный параллелизм, который В.Е. Красовский определяет как «иносказание, представляющее собой параллель двух образов: в первом говорится о явлениях природы,

во втором – о человеке или об отношениях между людьми» (Красовский) Об этом приеме можно говорить и в связи с паремиями об учении: Красна птица перьем, а человек ученьем [5, 368].

«鸟靠翅膀兽靠腿, 人靠智慧鱼靠尾» (Птица опирается на крылья, зверь – на ноги, рыба – на плавники, а человек – на знания) [13, 48].

Г.Н. Пospelов отмечал, что в древности люди мыслили по аналогии с процессами, протекающими в природе, отсюда и параллелизм в пословицах и поговорках:

«马不吃夜草不肥, 人不下工夫无知» (Трава не растет, если лошадь ее не ест; человек не получает знания, если он не учится и не трудится) [13, 47].

Параллелизм основывается на «объективном сходстве, получающем обобщающее познавательное значение», при всем при этом «изображение природы в образном параллелизме всегда на первом месте (это – первый член параллелизма); изображение человеческих действий и отношений – на втором (это – второй член параллелизма)» [3, 47]. Подражая природе и животным, человек сравнивает свою деятельность с той, что определяет происходящие в природе процессы: «И птица, высидев да выкормив птенца, его летать учит» [11, 68]; «И медведя бьют, да учат. И медведя люди учат» [11, 367]; «Дерево немо, а вежеству учит» [11, 367].

Таким образом, учение приобретает более широкие, вселенские масштабы: учится и развивается все вокруг. Учение становится символом движения жизни, приобретает онтологический смысл.

В китайских и русских паремиях зачастую используется метафора, как средство выразительности и как средство построения образов. Дж. Лакоф и М. Джонсон в своем труде «Метафоры, которыми мы живем» [6, 1] утверждают, что метафоры пронизывают всю нашу повседневность и способны проявляться не только в языке, но и в мышлении. Понятийная система человека носит преимущественно метафорический характер. Человек может мыслить метафорами. Естественным тогда становится процесс метафоризации в паремиях, так как пословицы и поговорки, формирующие паремиологический фонд того или иного языка, являются народной мудростью, продуктом мышления, отражением повседневности.

В китайском языке учение чаще всего метафорически сравнивается с «морем», «горами» и т.п. Метафоры становятся устойчивыми словосочетаниями, такими как «гора книг», «море учения», «вершина учения». Учение – это долгий и мучительный поход к вершине горы знаний.

Иногда трудно адекватно перевести пословицу без объяснения такого метафорического употребления. Например: «书山有路勤为径, 学海无涯苦作舟» (Между горами книг путем является

трудолюбие, на безграничном море учения лодкой становится труд) [13, 46]; «学习从来无捷径, 循序渐近登高» (Для учения нет близких путей, к вершине горы только непрерывное приближение) [13, 47].

Важно отметить тот факт, что в китайских паремиях человек, находящийся в процессе учения, должен обладать некоторыми моральными качествами, например, скромностью: «学问再深也别满足, 过失再小也» (Никогда не ограничивайся на глубоких знаниях; никогда ни игнорируй самых мелких ошибок) [13, 44]; «学到知羞处, 才知艺不精» (Когда доучишься до незнания, будешь знать, что еще мало учился) [13, 53]. Кроме того, подчеркивается важность самостоятельности при учении: «师傅领进门, 学艺在个人» (Учитель только водит сначала, а результат учения зависит от самого себя) [13, 52].

В русских паремиях уделяется внимание тому, что учить надо только тех, кому это нужно: «Добро того бить, кто плачет, а учить, кто слушает» [11, 367]. При учении нужно учитывать способности и особенности обучающихся.

Такой антропоцентрический подход выражается в том, что нет необходимости учить ученого, или учить человека тому, что ему не интересно. То есть присутствует свобода выбора и учет желаний ученика: «Не выучит школа, выучит охота». «Сытое брюхо к учению глухо» [11, 367]. Обучение должно быть полезным и правильно сориентированным: «Не учи рыбу плавать! Пойми щуку плавать!»; «Учи астраханца рыбу плавать. Указчику – чирей за щеку» [11, 368].

Обсуждение результатов. В результате анализа вербализации концепта «учение» в русских и китайских паремиях, обсуждаются следующие положения.

Способы вербализации концепта «учение» тождественны: и в русских, и в китайских паремиях учение является процессом, который предполагает преодоление трудностей и сопряжен (особенно в русских паремиях) с мучениями, приводящими, однако, к положительным результатам.

И в русской и в китайской языковых картинах мира учение представляет собой ценность, повышающую социальный статус человека и способствующую продвижению по карьерной лестнице. Человек, обладающий знаниями или находящийся на пути их обретения (учащийся) выделяется среди других людей, не вовлеченных в процесс учения.

Русские и китайские паремии в своей структуре содержат стилистические приемы метафоризации, параллелизма и др. Процесс учения в пословицах и поговорках сопряжен с природными явлениями и деятельностью животного мира, что объясняется мифологическими представлениями, заложенными в паремиях китайского и русского народов.

И в китайских, и в русских поговорках начало процесса учения предпочтительно в младшем возрасте, «смолоду». Причем, поощряется учение в течение всей жизни.

Наряду с аналогией русских и китайских поговорок, вербализующих концепт «учение», существуют и определенные этноспецифические различия. Так, в китайских поговорках наиболее ярко выражена метафоричность, особенно присущая

для восточного типа мышления. Кроме того, в китайских поговорках появляется и личность учителя, как субъекта, передающего знания.

Закключение. Таким образом, лингвокультурологический подход к анализу концепта «учение» демонстрирует не только типологические особенности изучаемого языка и его системы, но и фиксирует национальную специфику и языковую картину мира, отраженные в языке.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ахметжанова З.К., Мусатаева М.Ш. Актуальные проблемы лингвокогнитологии и лингвокультурологии: монография. Алматы: PrintS, 2013. – С.46.
2. Бочина Т.Г. Стилистика контраста: Очерки по языку русских пословиц. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2002. – 196 с.
3. Введение в литературоведение: Учеб. для филол. спец. ун-тов / Г.Н. Пospelов, П.А. Николаев, И.Ф. Волков и др.; Под ред. Г.Н. Пospelова. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1988. – 528с.
4. Вознесенский И.И. О складе или ритме и метре кратких изречений русского народа. – Кострома: Губернская тип-я, 1908. – 23с.
5. Даль. В.И. Пословицы русского народа: Сборник: В 2 т. – М.: ТЕРРА; Книжная лавка – РТР», 1996. – Т. 1. – 432 с
6. Дж. Лакофф, М. Джонсон. Метафоры, которыми мы живем. Теория метафоры. - М., 1990. - С. 387-415
7. Красовский В.Е. Образный параллелизм / Литература. Справочник абитуриента. – М.: АСТ, 2002. – 730 с. URL: http://www.a4format.ru/pdf_files_slovari/4b700feb.pdf (дата обращения: 09. 03. 2015).
8. Кун Цзинь. Вербализация концепта «учение» в русских и китайских поговорках. Филология и культура. Philology and culture. 2015. №3(41).
9. Ляцкий Е.А. Несколько замечаний к вопросу о пословицах и поговорках // Известия Отделения русского языка и словесности имп. АН. – 1897. – 1-2, кн.3. – СПб., 1897. – С. 745 – 782.
10. Мусатаева М.Ш., Скрипникова А.И. Лингвокогнитивные исследования в Казахстане. Вопросы когнитивной лингвистики. 2015. – 46-51.
11. Русские пословицы и поговорки. Под ред. В.П.Аникина; Предисл. В.П.Аникина. Сост. Ф.М.Селиванов, Б.П.Кирдан, В.П.Аникин. – М.: Художественная литература, 1988. – 431 с.
12. Солодухо Э.М. Проблемы интернационализации фразеологии. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1982. – 168 с.
13. 源远流长的中华谚语» 编写组 源远流长的中华谚语, – 广州: 广东世界图书出版公, 2010. – S. 44 – 53.

REFERENCES

1. Ahmetzhanova Z.K., Musataeva M.Sh. Aktual'nye problemy lingvokognitologii i lingvokul'turologii: monografija. Almaty: PrintS, 2013. – S.46.
2. Bochina T.G. Stilistika kontrasta: Oчерki po jazyku russkih poslovic. – Kazan': Izd-vo Kazan. un-ta, 2002. – 196 s.
3. Vvedenie v litepatypovedenie: Ucheb. dlja filol. spec. yn-tov / G.H. Pospelov, P.A. Nikolaev, I.F. Bolkov i dp.; Pod ped. G.H. Pospelova. – 3-e izd., icpp. i dop. – M.: Bycsh. shk., 1988. – 528с.
4. Voznesenskij I.I. O sklade ili ritme i metre kratkih izrechenij russkogo naroda. – Kostroma: Gubernskaja tip-ja, 1908. – 23s.
5. Dal'. V.I. Poslovicy russkogo naroda: Sbornik: V 2 t. – M.: TERRA; Knizhnaja lavka – RTR», 1996. – T. 1. – 432 s
6. Dzh. Lakoff, M. Dzhonson. Metaforj, kotorymi my zhivem. Teorija metaforj. - M., 1990. - S. 387-415
7. Krasovskij V.E. Obraznyj parallelizm / Literatura. Spravochnik abiturienta. – M.: AST, 2002. – 730 s. URL: http://www.a4format.ru/pdf_files_slovari/4b700feb.pdf (data obrashhenija: 09. 03. 2015).
8. Kun Czin'. Verbalizacija koncepta «uchenie» v russkih i kitajskih paremijah. Filologija i kul'tura. Philology and culture. 2015. №3(41).
9. Ljackij E.A. Neskol'ko zamechanij k voprosu o poslovicah i pogovorkah // Izvestija Otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti imp. AN. – 1897. – 1-2, kn.3. – SPb., 1897. – S. 745 – 782.
10. Musataeva M.Sh., Skripnikova A.I. Lingvokognitivnye issledovanija v Kazahstane. Voprosy kognitivnoj lingvistiki. 2015. – 46-51.
11. Russkie poslovicy i pogovorki. Pod red. V.P.Anikina; Predisl. V.P.Anikina. Sost. F.M.Selivanov, B.P.Kirdan, V.P.Anikin. – M.: Hudozhestvennaja literatura, 1988. – 431 s.

12. Soloduhо Je.M. Problemy internacionalizacii frazeologii. – Kazan': Izd-vo Kazanskogo universiteta, 1982. – 168 s.

13. 源远流长的中华谚语» 编写组 源远流长的中华谚语, – 广州: 广东世界图书出版公, 2010. – S. 44 – 53.

Сведения об авторах:

Бегалиева Сауле Баязовна — д.п.н., профессор кафедры филологических специальностей для иностранных граждан Казахского национального педагогического университета имени Абая, г. Алматы, проспект Достык 13, 87027771604, sbegalieva@mail.ru.

Синцзюнь Ян — магистрант 2 курса специальности «Русский язык как иностранный» кафедры филологических специальностей для иностранных граждан Казахского национального педагогического университета имени Абая, г. Алматы, проспект Достык 13, 87017165008, yangxj71@hotmail.com.

Авторлар туралы мәліметтер:

Бегалиева Сауле Баязовна — педагогика ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің шетелдік азаматтарға арналған филологиялық мамандықтар кафедрасының профессоры, Алматы қ., Достық даңғылы, 13, 87027771604, sbegalieva@mail.ru.

Синьцзун Ян — Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің шетелдік азаматтарға арналған филологиялық мамандықтар кафедрасының «Орыс тілі шет тілі ретінде» мамандығының 2-курс студенті, Алматы қ., Достық даңғылы 13, 87017165008, yangxj71@hotmail.com.

Information about the authors:

Begalieva Saule Bayazovna — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, 13 Dostyk Avenue, 87027771604, sbegalieva@mail.ru.

Xingjun Yang — 2nd year undergraduate student of the specialty “Russian as a foreign language” of the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, 13 Dostyk Avenue, 87017165008, yangxj71@hotmail.com.

БЕГАЛИЕВА С.Б.¹, СЯНЬСЮЕ У.²^{1,2} КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Казахстан
(e-mail: ¹sbegalieva@mail.ru, ²yxd19970625@gmail.com)

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ БУДУЩЕГО ПРЕПОДАВАТЕЛЯ

Аннотация. Настоящее исследование посвящено информационно-коммуникационным технологиям (ИКТ). Современное исследование ИКТ, приводит к решению многих проблем в развитии и обучении детей. На данном этапе развития, разработаны огромное количество материалов по применению компьютерных средств. Как показывает опыт разных стран компьютерные возможности имеют совершенно глубокие области применения. Сейчас во многих странах реализуются ряд проектов, где успешное применение ИКТ, приводит к улучшению и повышению качества образования.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологий, будущие преподаватели, компетентность

БОЛАШАҚ ОҚЫТУШЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ

Аннотация. Бұл зерттеу ақпараттық-коммуникациялық технологияларға (акт) арналған. АКТ-ны заманауи зерттеу балаларды дамыту мен оқытудағы көптеген мәселелерді шешуге әкеледі. Дамудың осы кезеңінде компьютерлік құралдарды қолдану үшін көптеген материалдар әзірленді. Әр түрлі елдердің тәжірибесі көрсеткендей, компьютерлік мүмкіндіктердің қолдану аясы өте терең. Қазір көптеген елдерде АКТ-ны табысты қолдану білім беру сапасын жақсартуға және арттыруға алып келетін бірқатар жобалар іске асырылуда.

Түйіндеме сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, болашақ оқытушылар, құзыреттілік

THE ROLE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN SHAPING THE FUTURE OF THE TEACHER

Annotation: This study focuses on information and communication technologies (ICTs). Modern research on ICT leads to the solution of many problems in the development and learning of children. At this stage of development, a huge number of materials on the use of computer tools have been developed. As the experience of different countries shows, computer capabilities have completely deep areas of application. Currently, a number of projects are being implemented in many countries, where the successful use of ICT leads to the improvement and improvement of the quality of education.

Key words: information and communication technologies, future teachers, competence

Введение

Всемирная встреча на высшем уровне по вопросам информационного общества (ВВУИО) рекомендует использовать информационную и коммуникационную технологию (ИКТ) на всех ступенях образования, обучения и развития людских ресурсов (Декларация принципов: 30). По мере того, как лидеры в вопросах образования проводят реформы и перемены в целях принятия этого вызова, применение доступных ИКТ продолжает регулировать как один из ключевых компонентов наделяния учащихся возможностями для получения знаний в соответствии с их индивидуальными способностями и стилем овладения знаниями [1].

Содержащиеся в этом докладе рекомендации рассчитаны на работников просвещения,

разработчиков политики и администраторов. Основные рекомендации посвящены ряду ключевых тем, и в их числе:

- максимальное использование бесчисленных инструментов получения доступа в традиционных ИКТ, таких, как персональные компьютеры, персональные планшеты, мобильные телефоны и т. д., которые уже нашли свое место в школьных классах;

- расширение прав и возможностей учащихся «приспосабливать под себя» и получать знания с использованием собственных предпочтений и форматов при использовании технологий для получения знаний;

- устранение поведенческих препятствий на пути использования технологий в целях инклюзивного образования, в частности, со стороны

преподавателей, которые не в ладах с современными ИКТ;

- оказание поддержки преподавателям, учащимся и членам их семей в применении технологий для получения знаний путем создания местных групп и сетей лиц, обладающих специализированными знаниями по доступным ИКТ;

- разработка национальной и региональной политики и планов ИКТ на уровне школ, с тем чтобы полностью интегрировать применение доступных ИКТ в качестве одного из ключевых инструментов достижения на практике инклюзивного образования;

- разработка и сбор ресурсов информации о позициях, навыках и знаниях, необходимых преподавателям для формирования компетенции, чтобы уметь интегрировать доступное ИКТ в процессы инклюзивного образования в классах и там, где происходит процесс познания.

Основная часть

17–18 ноября 2011 года ЮНЕСКО в сотрудничестве с корпорацией Microsoft созвала двухдневное консультативное совещание 30 экспертов, представляющих более 10 стран. В числе участников были работники просвещения, занимающиеся детьми с затруднениями в учебе и физической инвалидностью, школьные администраторы, эксперты из ИТ-индустрии, представители неправительственных организаций и Организации инвалидов. Задача совещания состояла в том, чтобы определить: • практические решения и надлежащую практику использования доступной информационно-коммуникационной технологии (ИКТ) для совершенствования индивидуального обучения всех учащихся, включая учащихся-инвалидов; • ключевые виды компетенции, необходимые преподавателям для освоения и применения доступных ИКТ, которые призваны дополнить содержание недавно вышедшей из печати публикации ЮНЕСКО «Базовой компетенции преподавателей в сфере ИКТ». В числе других тем, рассмотренных экспертами на совещании, следует назвать потенциальные возможности и вызовы в применении доступных ИКТ в классах [2].

Во всемирном доклад 2010 года по мониторингу «Образование для всех» были рассмотрены проблемы обеспечения того, чтобы дети-инвалиды имели возможность получать знания в инклюзивной среде, необходимы изменения в воззрениях, подкрепляемые инвестированием средств в подготовку преподавателей и обучающее оборудование. Это очень важный стратегический шаг, который был сделан в пользу применения ИКТ.

Многие преподаватели на данный момент иногда попросту не в ладах с технологией,

и это лишь усугубляет ощущаемую многими преподавателями боязнь технологии, особенно среди тех, кто не получил достаточной подготовки и поддержки в удовлетворении потребностей в обучении детей с ограниченными возможностями к получению знаний в условиях класса. В этой связи возникает проблема: необходимость оказать помощь в обучении будущих специалистов в сфере инклюзивного образования, в деле эффективной интеграции технологии и применения и получения выгод от доступной технологии. В то время как инклюзивное образование уже стало частью заявленной политики многих министерств образования, его осуществление пока еще не оказало влияния на многие предлагаемые в настоящее время курсы по подготовке преподавателей. Выпускники педагогических вузов последних лет, даже будучи, возможно, более технически подготовленными. Чем их предшественники, зачастую плохо подготовлены к работе с учениками

Поддержание у преподавателей высокого уровня компетентности в области ИКТ может обеспечить устойчивую мотивацию для дальнейшего развития профессионализма, повышения качества и эффективности обучения, а также будет способствовать формированию сообществ профессионалов, работающих в этой сфере. Во многих странах рост квалификации педагогов в области использования ИКТ в образовании рассматривается как необходимая компонента системы непрерывного педагогического образования. Однако ни в одном государстве пока нет достаточного опыта (или он не обобщен), свидетельствующего о необходимости освоения тех или иных аспектов ИКТ, связанных с образовательной деятельностью. По этому задачи по развитию профессиональной компетенции в области ИКТ преподавателей школ и высших учебных заведений в полной мере еще не закреплены в законодательных актах и нормативно-правовых документах, регламентирующих профессиональные требования к педагогическим кадрам. Вместе с тем, специалистам, занимающимся разработкой учебных программ для системы непрерывного педагогического образования, уже сейчас очевидно, что по вышение профессиональной компетентности в области ИКТ не должно ограничиваться развитием базовых пользовательских навыков по работе с персональным компьютером и Интернетом.

Профессиональная компетентность в данном случае предполагает не только владение стандартными офисными приложениями, такими как текстовый, графический редакторы, электронные таблицы и программы создания электронных презентаций. Настоящий профессионализм педагога в области ИКТ характеризуется глубоким пониманием такого

феномена, как информация, умение пройти вместе с учащимися все этапы работы с информационным объектом, представляющим познавательный интерес – от выявления потребностей (формирования информационного запроса) к их удовлетворению путем поиска, извлечения, обработки, критического анализа, синтеза и обобщения информации, полученной из различных источников. Ставка на использование в учебном процессе больших массивов разнородной информации обуславливает необходимость развития навыков критического мышления, умения анализировать разные точки зрения при решении не обязательных задач [3].

ИКТ грамотность, или грамотность в области использования информационных и коммуникационных технологий – это способность человека эффективно использовать доступные ему аппаратные и программные средства информационных и коммуникационных технологий для работы с информационными ресурсами, а также производства и обмена информацией с другими людьми в целях социальной адаптации и дальнейшего повышения образовательного и культурного уровня. ИКТ грамотный человек должен быть способен решить следующие задачи:

- проанализировать и сформулировать свои потребности (Что я должен сделать?),
- выявить и оценить возможные источники информации (Куда мне обратиться?),
- провести поиск необходимых ресурсов (Как получить информацию?),
- изучить и отобразить необходимые ресурсы из числа найденных (Какие ресурсы использовать?),
- провести критический анализ ресурсов (Каким образом использовать ресурсы?),
- обрабатывать и сохранять информацию (Что и в какой форме следует записать?),
- интегрировать полученную информацию, провести ее анализ, синтез и дать свою оценку (Получил ли я нужную информацию?),
- представить информацию для обсуждения другим пользователям (Как ее представить?),
- подвести итоги и оценить результаты выполненных действий (Каков результат?).

Для лучшего понимания значений слов «компетенция» и «компетентность» вновь обратимся к словарям. «Компетентность» в них трактуется как «владение знанием, осведомленность человека в какой-то конкретной области», а также «наличие авторитета, правомочности, компетенции в выполнении каких-то действий, профессиональных обязанностей и пр.». В определениях, дающихся в словарях, такая характеристика компетентности всегда присуща специалисту, авторитетному в своей профессиональной среде, а любому человеку. То есть, в отличие от грамот-

ности, речь идет уже не о задаче социальной или профессиональной адаптации на рынке труда, а о более высоком уровне профессиональной деятельности. Компетентность (от лат. *competo* – добиваюсь, соответствую, подхожу) отражает определенный уровень достижений индивида в профессиональной деятельности, то есть в области определенной компетенции или группы компетенций. Компетенция (от лат. *competentis* – способный) – это совокупность знаний, навыков, умений, формируемых в процессе обучения той или иной дисциплине, а также способность к выполнению какой-либо конкретной деятельности. Иными словами – это область ответственности и определенной областью полномочий. Чтобы избежать путаницы в терминах представим «компетенцию» как название шкалы, а «компетентность» – как уровень на шкале.

В условиях инновационного обучения, активного использования средств ИКТ одной из наиболее важных компетенций специалиста, работающего в сфере образования, становится компетенция в области информационных и коммуникационных технологий. Информационные и коммуникационные технологии – это обобщающее понятие, описывающее различные устройства, механизмы, способы, алгоритмы обработки информации. Важнейшими современными устройствами ИКТ являются компьютер, хранящий данные и оснащенный соответствующим программным обеспечением для их обработки, и средства телекоммуникаций, передающие эти данные.

Разработаны специальные программы для общения в режиме реального времени, позволяющие после установления связи передавать текст, вводимый с клавиатуры, а также звук, изображение и любые файлы. Благодаря этим программам можно организовать совместную работу удаленных пользователей с программой, запущенной на локальном компьютере.

Итак, на основе выше сказанного определим понятие ИКТкомпетенции как способность специалиста эффективно использовать доступные ему аппаратные и программные средства информационных и коммуникационных технологий для работы с информационными ресурсами и обмена информацией с другими людьми в рамках выполнения определенной профессиональной функции (или нескольких функций), что непосредственно составляет один из компонентов общей квалификации специалиста и отражается в разработанных стандартах, квалификационных требованиях и т.д. [3].

Рассмотрим следующую структуру ИКТ-компетенции учителя, которую предлагает на ЮНЕСКО.

Таблица 1. Предлагаемая ЮНЕСКО структура ИКТ-компетенции учителей [4].

	ТЕХНИЧЕСКАЯ ГРАМОТНОСТЬ	УГЛУБЛЕНИЕ ЗНАНИЙ	ПРОИЗВОДСТВО ЗНАНИЙ
Понимания роли ИКТ в образовании	Осведомленность о политике	Понимание политики	Инновации в политике
Учебная программа и ее оценка	Базовые знания	Применение знаний	Навыки, необходимые в обществе знаний
Педагогическая практика	Интеграции технологии	Решение комплексных задач	Способность к самообразованию
ИКТ	Базовые инструменты	Сложные инструменты	Универсальные инструменты
Организация и управление образовательным процессом	Традиционные формы учебной работы	Группы сотрудничества	Обучающиеся организации
Повышение профессионального уровня преподавателей	Компьютерная грамотность	Помощь и наставничество	Учитель как пример для освоения знаний

Заключение.

Информационно-коммуникационные технологии позволяют соединить процессы изучения, закрепления и контроля усвоения учебного материала, которые при традиционном обучении чаще всего являются разорванными. ИКТ дают возможность в большой степени индивидуализировать процесс обучения, уменьшая фронтальные виды работы и увеличивая долю индивидуально-групповых форм и методов обучения. Также ИКТ способствуют повышению мотивации обучения, развитию креативного мышления, позволяют экономить учебное время; интерактивность и мультимедийная наглядность способствуют лучшему представлению информации и, соответственно, лучшему усвоению материала. Преимущества всех средств ИКТ — это их наглядность. Наглядность материала повышает его усвоение, так как задействованы все каналы восприятия обучаемых — зрительный, механический, слуховой и эмоциональный. В настоящее время, с появлением ИКТ, принцип наглядности преобразуется в принцип визуализации, разрабатывается технология визуализации

учебной информации. Визуализация относится к процессу формирования мыслительных образов. А.А.Вербицкий определяет процесс визуализации как свертывание мыслительного содержания, включая разные виды информации, в наглядный образ; будучи воспринятым, этот образ может быть развернут и может служить опорой адекватных мыслительных и практических действий. Процесс визуализации способствует созданию проблемной ситуации, разрешение которой осуществляется на основе анализа, синтеза, обобщения, свертывания или развертывания информации, т.е. с включением активной мыслительной деятельности. Преподаватель должен использовать такие формы наглядности, которые не только дополняют словесную информацию, но и сами выступают носителями содержательной информации. Чем больше проблемность визуализации, тем выше степень мыслительной активности обучающегося, утверждает А.А.Вербицкий [6]. Визуализированные процессы становятся поддержкой учебному процессу, в ходе которого интерактивная доска является площадкой ближайшей зоны обучения

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Всемирная встреча на высшем уровне по вопросам информационного общества: <http://www.itu.int/wsis/index.html> ООН/МСЭ ВВУИО, Женевская декларация принципов, см. http://www.itu.int/wsis/documents/doc_multi.asp?lang=en&id=1161|0
2. <http://www.unesco.org/new/en/unesco/themes/icts/teacher-education/unesco-ict-competencyframework-for-teachers/>
3. М.В.Моисеева, В.К.Степанов, Е.Д.Патаракин, А.Д.Ишков, Д.Н. Тупицин. Развитие профессиональной компетентности в области ИКТ. Базовый учебный курс / М.В. Моисеева, В.К. Степанов, Е.Д. Патаракин, А.Д. Ишков и др. – М. : Изд. дом «Обучение Сервис», 2008, 256 с., 32 илл.
4. Доклад о работе консультативного совещания экспертов Доступное ИКТ индивидуальное обучение учащихся-инвалидов: Диалог между работниками просвещения, отраслевыми специалистами, представителями правительства и гражданского общества 17–18 ноября 2011 года Штаб-квартира ЮНЕСКО, Париж. ЮНЕСКО, Схема ИКТ-компетентности учителей (2011 год, доступно толь-

ко на английском языке) <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002134/213475E.pdf>

5. <http://methodist.lbz.ru/lections/8/>

6. Вербцкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. — М.: Высш. шк., 1991. — 204 с.

Сведения об авторах:

Бегалиева Сауле Баязовна – доктор педагогических наук, профессор, заведующая кафедрой «Русский язык для иностранцев» КазНПУ имени Абая, г. Алматы, ул. Абая, 87027771604, sbegalieva@mail.ru,

Авторлар туралы мәліметтер:

Бегалиева Сауле Баязқызы – Абай атындағы ҚазҰПУ, педагогика ғылымдарының докторы, «Шетелдіктерге арналған орыс тілі» кафедрасының меңгерушісі, профессор, Алматы қ, Абай көш., 87027771604, sbegalieva@mail.ru

Information about the authors:

Begaliyeva Saule Bayazovna – doctor of pedagogical Sciences, Professor, head of the Department «Russian language for foreigners» KazNPU named after Abai, Almaty, Abay str. sbegalieva@mail.ru

¹BEKKOZHANOVA G., ²MANAPOVA G.¹Al-Farabi Kazakh National University²Kazakh National Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan

(э-почта: almaty.gulnar@mail.ru, daffodil57@mail.ru)

FORMATION OF STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCIES ON THE BASIS OF FOREIGN LANGUAGE INTENSIVE TEACHING METHODS

Abstract. The goal and mission of the higher education system is the formation of the country's intellectual elite and the training of highly qualified professionals for science, education, production and other areas of activity as a whole. Thus, the modelling of educational process should be based on the model of human activities, including his work in the profession. The most important quality of an intellectual, a qualified specialist is competence. Competencies reveal an actual quality of a person, manifested by a set of skills. The article discusses the foundations of the formation of students' communicative competence on the basis of intensive teaching methods in teaching foreign languages. The article discusses the foundations of the formation of students' communicative competence in teaching foreign languages. The authors also give definitions to the concepts: competence, communicative competence and intensive teaching methods.

Key words: competence, communication, intensive teaching, foreign language education, teaching foreign languages.

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ИНТЕНСИВНЫХ МЕТОДОВ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. Целью и миссией системы высшего образования в целом является формирование интеллектуальной элиты страны и подготовка высококвалифицированных профессионалов в сфере науки, образования, производства и других областей деятельности. Таким образом, проектирование образовательного процесса должно опираться на модель жизнедеятельности человека, включая и его работу по профессии. Важнейшим качеством интеллигента, квалифицированного специалиста, является *компетентность* – актуальное качество личности, проявляющееся совокупностью компетенций. В статье рассматриваются основы формирования коммуникативной компетенции студентов на основе интенсивных методов обучения в преподавании иностранным языкам. В статье рассматриваются основы формирования коммуникативной компетенции студентов в обучении иностранным языкам. Также авторы дают определения понятиям: компетентность, коммуникация и интенсивные методы обучения.

Ключевые слова: компетентность, коммуникация, интенсивное обучения, иноязычное образование, обучение иностранным языкам.

ШЕТ ТІЛІН ИНТЕНСИВТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ НЕГІЗІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация. Жалпы жоғары білім беру жүйесінің мақсаты мен миссиясы елдің интеллектуалды элитасын қалыптастыру және ғылым, білім, өндіріс және басқа да қызмет салаларында жоғары білікті мамандар даярлау болып табылады. Сондықтан, білім беру процесін жобалау жеке тұлға өмірінің, соның ішінде оның мамандықтағы жұмысының үлгісіне негізделуі керек. Зияткердің, білікті маманның маңызды сапасы құзыреттілік болып табылады. Жекелеген құзыреттіліктер жиынтығы тұлғаның нақты бейнесін береді. Бұл мақалада шетел тілдерін оқыту үрдісінде интенсивті әдістер негізінде студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру негіздері қарастырылған. Бұл мақалада шетел тілдерін оқыту үрдісінде студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру негіздері қарастырылған. Сондай-ақ, авторлар: құзыреттілік, коммуникация және интенсивті оқыту әдістері тұжырымдамаларына анықтама береді.

Түйіндемә сөздер: құзыреттілік, коммуникация, интенсивті оқыту әдістері, шеттілдік білім беру, танымдық құзыреттілік, шетел тілдерін оқыту

Introduction

Modern Kazakhstan society today is characterized

by social modernization and the desire for global integration processes, where education plays a

leading role in the modernization process. The main aim is to distinguish the main peculiarities of the formation of students' communicative competencies based on intensive teaching methods in teaching the English language.

Intensive methods are focused on communicative approach. At the same time, the communicative approach, being the basis of language learning, is considered as the leading principle for the development of students' speech activity by means of each academic subject. This includes the exchange of knowledge and skills in various educational situations, the correct use of the system of language and speech norms. When designing the content of the intensive teaching, the principle cross-cutting themes are used. The orientation on the student's personality defines the modern concept of foreign language education, which plays a leading role in the process of personal development. And the intensive teaching methods of a foreign language allow future specialists to become more competent in their professional activities.

The aim of intensive teaching methods a foreign language in high schools is to be considered as one of the factors for the development of students' communicative, linguistic, sociocultural, cognitive and general educational competencies has not completely studied. As a result, a number of contradictions arise between: content, methods, teaching means used in high schools. Intensive teaching methods are based on students' necessary competencies which is important their compliance of school graduates requirements, the needs of the education system in integrating pre-university education. It is also important in the transition of modern schools to specialized education. The growing pace of informational technologies and advances in science also needs to update school programs. The need for active and interactive technologies and models for the development of students for intensive teaching have determined the topicality of our research.

The aim of the research is to justify the ways, intensive methods, conditions for the improving the efficiency of the process of students' foreign language communicative and cognitive competencies in high schools.

The article is devoted to the study of notion of the formation students' communicative and cognitive competencies based on intensive teaching methods and the theories of some scholars and methodologists. The article also deals with problems, useful methods and the peculiarities of the students' communicative competencies based on intensive teaching methods the English language. The main peculiarities of intensive teaching methods in the course of Intensive teaching have been revealed. The most effective methods and activities in the development of students' communicative competence on intensive teaching have been used

and tested through the use of their application. Stages and results of experimental work based on intensive teaching in the formation of students' communicative competence are discussed in the experimental part of the research.

The concept of modernization of Kazakhstan's education defines the goals of general and professional education at present. The concept of foreign language teaching stresses the need to "focus education not only on students learning a certain amount of knowledge, but also on the development of his personality, his cognitive and creative abilities. A comprehensive school should form an integral system of universal knowledge, competence and abilities, as well as independent activities and personal responsibility of students, that is, key competencies that determine the modern quality of education". The Concept on Education also defines the most important tasks of education: "the formation of schoolchildren's human responsibility and legal identity, spiritual and cultural, initiative, independent, tolerant ability for successful socialization in society and active adaptation in the labour market" [1].

Currently, intensive methods of teaching foreign languages are becoming increasingly popular. The success in mastering foreign language communication, the comfort and the majority of the learning process itself has led to the fact that this idea has interested many school teachers. A great merit in the promotion of these methods belongs in our country to the Center for Intensive Teaching Methods, headed by G. A. Kitaygorodskaya, Doctor of Pedagogical Sciences [2].

Intensive teaching models, otherwise known as 'accelerated', 'time-shortened', 'block format', 'compressed' courses or 'intensive modes of delivery' have been defined in various ways. The definitions, and the different terms used, are crucial.

The change of educational goals, the presentation of the result of a new educational policy in the form of a culture of life self-determination of students make today more urgent than ever the task of studying the culture-forming elements of the content of education that make up the individual culture of a language personality.

According to N.D. Galskova "Creating the conditions for the formation and development of the linguistic personality of the student in the entire spectrum of its manifestations is the goal of the foreign language intensive teaching methods" [3, 28]. These conditions are realized in the framework of a special educational space, the pedagogical process of intensive teaching methods of a foreign language.

Accelerated or Intensive teaching have been defined as being offered in less time than normal and involving fewer contact hours (for instance, twenty hours of class time over five weeks or eight weeks as opposed to forty-five hours of class

time over sixteen weeks) (Scott & Conrad, 1992; Wlodkowski, 2003a). Usually, course book formats involve compressed teaching formats involving weekend and evening classes, and possibly workplace programs.

As F.Rabinovich and T.Saharova suggest the most of the studies which compare intensive teaching formats with traditional length formats either show

- a) no difference in learning outcomes or,
- b) improved learning outcomes using course book formats [4, 63p.].

However, there are some concerns related to learning issues and the reliability of the data which will be dealt with later in this paper.

The basic idea of the concept of modernization of education provides for the provision that learning should become more individualized, functional and effective.

Among school subjects intensive teaching occupies a special place. Fundamentals of intensive teaching - general knowledge of the elements, substances, processes of their transformations and methods of their knowledge, built on the basis of leading ideas, theories and achievements of chemical science.

In accordance with the principles of N.E. Gez, the general goals of intensive teaching are formulated; methods and means of solving educational problems are chosen. An important feature of intensive teaching in modern school is its interpretation as the general cultural value of knowing the world and oneself. Modern education in its idea provides for a significant strengthening of self-cognitive and students using active learning methods [5].

Today, the methodology of studying intensive teaching in terms of integration with the English language provides an increase in the level of formation of bilingual information and communication competence of students, which is reflected in a fairly high level of mastering bilingual and integrative knowledge, in a high level of formation of information and communication skills; experience of bilingual communication. This technique stimulates students to study intensive teaching using the communicative abilities of the English language, and thus contributes to increasing the interest and motivation of students to study intensive teaching.

S.S. Kunanbayeva also confirms that the high-quality knowledge of the English language of a modern school graduate is an urgent need, since the intensive rates and the level of science [6].

There are many varieties of the intensive method used mainly for teaching foreign languages to adults. However, at school experienced teachers successfully use the methods of work inherent in this method.

What are the features of this technology?

1. In the use of techniques that activate the conscious and subconscious processes of the psyche to create an extensive and solid language base.

2. In the development of tasks that motivate communication.

3. In the optimal organization of the collective interaction of students between

4. by myself and with the teacher.

S.S. Kashlev describes the starting point of the introduction of the new polylogue in this way, emphasizing its personal basis: "... the teacher, as it were, recalls with the students what happened to them recently ... plays out the events that happen to them" [7, 102 p.]. Each lesson - a micro-cycle course provides a lexical and grammatical commentary.

Homework is a form of self-learning mastering the target language. They are divided into oral and written. The main thing is that they are interesting for trainees and that their benefits are felt daily.

Verbal assignments offer students to think through and find language tools in the material of the text of the lesson to solve a specific problem. For example, "Please make a group list for our headman. Indicate the profession, nationality, from which country came and the hobby of each.

"Written assignments train the use of language material, certain grammatical phenomena, structures, etc. The main thing, again, is the formulation of the assignment. For example, "Answer the questions, please! Your answers will help us know you and your habits better" (training of reflexive verb forms). Or "You are in a cafe. You hear only a part of what your neighbor says to the waiter. Try to restore his order" (training forms of the partial article). Such tasks interest the student, stimulate their implementation.

The daily volume of tasks should not exceed 1-2 written or 1-2 oral tasks and is designed for 30-40 minutes of independent work.

A distinctive feature of intensive learning is the predominant setting for involuntary memorization, which is ensured by creating an emotional uplift in class, accompanying verbal communication by paralinguistic means, and maximally using rhythmic and musical features of the replicas and statements. Students do not realize that they are learning because creates a strong illusion of real communication.

Monitoring hearing comprehension (listening). Students are presented orally with a fabulous text of a monological, dialogic or mixed nature, ranging from 1,200 to 4,000 characters. The text is built or selected on the basis of the vocabulary and grammar of this and all lessons learned. The text is presented once at a natural pace directly by the teacher or in the recording tape. The tasks that control understanding can be the following: "Summarize the content of the text in Russian", "Graph the situation graphically", "Answer the

questions, emphasizing the correct answer from the three suggested ones", "Finish the story".

M. Klarin offers this the technology of the teacher, who owns an intensive methodology, is based on three basic skills:

1) to formulate and use communicative tasks correctly;

2) to improvise, to organize informal communication, as if throwing peculiar "bridges" from one communicative task to another, subordinating them to the substantive logic of the lesson;

3) increase the density of communication in the classroom through the use of forms of collective interaction [8, 52 p.].

The communicative task is a goal set in certain conditions of communication, from which it is clear who, what, to whom, under what circumstances, why he says. In this sense, the tasks:

"Describe your class",

"Tell about your friend",

"Tell your friends to watch the performance", and etc., do not cause an inner need to talk, because they have violated the rule of extracurricular goal setting. The question is: why do you need to talk about the class, about a friend? The goal, although set, is purely educational in nature.

Communicative tasks used in the intensive method help to bring schoolchildren out of the limits of purely learning activities due to a predetermined role. Situation plus role govern the speech behavior of students. "I have news," says the teacher, addressing the students. "Tomorrow a journalist from Paris comes to us. He has an instruction to write an article for a newspaper about the sights of our city. What places can you recommend him to see first of all, because he will stay with us only a few days?"

Cost, W.L. writes that it is very important to emphasize the following didactic idea: the situations in which students are put using communicative tasks should be intersecting in the substantive and linguistic terms with the situations of the initial dialogues [9, 110 p.]. Thanks to this, the prerequisites are created for calling from the memory and transfer of the language material of the original polyglots into new conditions, i.e., providing the latter with the necessary language material, which ultimately determines the continuity of communication. For example, in the original polylogue, its participants relate to the problem of housing in a situation involving the presence of children at a party.

A communicative task can be built on the basis of a completely different situation in which the subject of communication, however, is also the question of housing, an apartment. To do this, in particular, push off from the episode described in the newspaper article "Returned to the tree". It speaks of Mr. Moura, a resident of an African city. He preferred a tree to ordinary housing: he built a hut-bedroom closer to the top; he spent the day

on the lower branches: he played music for tourists, carved wooden figures for them. "I have an idea: let's call Mr. Moura" the teacher suggests. "What do we ask him?"

Then follows the preparation for the telephone conversation, discussing questions that would be interesting to ask: *what apartment did you have on the ground before? Is there furniture in the hut? Is there a kitchen?* And so on. Then it is possible to prepare a conversation in pairs. As a rule, it is carried out in intensive methods on a musical background, while the students are usually given a kind of etiquette frame of conversation: a sample of the beginning of a dialogue, its completion, and the formulas necessary for communication. The final stage is listening to a telephone conversation performed by two students.

E.I. Passov noted that in the communicative tasks are widely used constant, "through" characters: the reporter, author, sociologist, leader, pessimist, optimist, skeptic, popular fairy tale characters, and favorite characters of books. Their speech behavior is predetermined by their profession, character or their "old life" in the book. Thus, the fox at the anniversary of the lion will make flattering speeches, and the mouse - to praise his democracy, willingness to help the weak and small. It is advisable to sometimes "push" different masks, putting them in the same situation [10].

For example, the communicative task may be that the optimist, the pessimist and the skeptic appreciate the performance of the rock ensemble in which they were three.

In intensive methods, two types of communication tasks are distinguished:

a) more rigidly controlling the choice of language means and

b) providing students with freedom in their choice.

A.M. Mukhacheva pays attention to the teacher's role in organization of communicative tasks of the first type [11]. As one of the actors, he sets the tone, directing his statements, students' attention to possible plot twists and corresponding language means, he seems to raise the bar, sets a pattern of verbal behavior, both in content and in form. Suppose that language material associated with a person's appearance and clothing is subject to activation. The proposed situation: a playful selection of candidates for a beauty contest on the sent photos. Along with photos of movie stars and sportswomen, you can use the "portraits" of Baba Yaga, mermaids and other characters of popular cartoons. Actors - members of the preparatory committee - on the basis of photos describe the applicant's appearance, her face, clothes, taste, and offer to allow or not to admit to the competition. The first is the teacher himself; the remaining members of the committee also express their opinion on the candidates.

Communication always involves a partner or partners, so the solution of communicative tasks occurs in the contacts of students with each other. Almost all forms of collective interaction that are used by intensive methods can be applied in school conditions. This is, firstly, work in pairs with a constant or alternating interlocutor, small groups (two, three, four students) and teams, when the whole group is divided into two parts. The work of one student with a group is also a popular form, while it is advisable to organize a space for communication and clearly manage the interaction of groups. Uniting in small groups, students sit next to their interlocutors, they work long standing and also in motion. For example, if the task is to automate the forms of speech etiquette, it makes sense to use "trellis", this is actually a pair work with a changing partner.

According to L.M. Dean intensive learning has long been established and is perceived by most teachers as a specific system of instruction, different in a number of parameters from the methods of teaching foreign languages currently used. Within its framework, new principles for the selection and organization of speech and language material have been developed, of which the leading ones are activity-based, personality-role-playing, and situational-thematic. A new dynamic model of learning and management of students' communicative and educational activities has been created [12].

In activities of this type, interactive communication is also implied. The main task of students is to express their opinions and compare them with the opinions of their classmates, as well as with examples from other exercises. Students do not express their own attitude about what they have heard.

In addition, in the teaching program of Practical English you can meet role-playing games. *"How would you react? Situations? Choose from the boxes. (Think about neutral / informal language)"*.

Let's consider another **pair work**: *"There are three ways to work in pairs."* The following recommendations are given in the "Teacher's Book": *"Work can be organized individually, in pairs or in small groups. Students compare their answers, identify the most repetitive places where they would like to live, and the reasons explaining their desires"*.

Topics of the textbook have such **question-response exercises** as, for example, in Unit 5 *"Is the System of Social Welfare Fair?, "What are your grandparents' benefits? Do they have any problems? It is a question of how your grandmothers and grandfathers live. Then complete the chart below"* and etc.

The task **"make a report"** implies a summary in writing of the conclusions that students should draw on the basis of the information received. The speaking exercise also contains an element of

written work. Students can use the recordings as a support for their personal statements; the main activity of students is the question-answer form of work, which implies the interaction strictly according to the proposed pattern, without imitating the real conditions of communication.

In addition, in the teaching program "English 10", you can meet role-playing games. *"How would you react? Situations? Choose from the boxes. (Think about neutral / informal language)"*. However, this exercise also does not imply an interactive communication.

Individual monologues: it is enough for students to present themselves in one of the proposed situations and express their opinion in the form of a monologue statement: *"You are on an exchange tour in a British college. The following groups are your choice. Discuss the options and choose the one you like most."*

The following recommendations can be useful: *"The task checks the ability to speak in a monologue and in dialogue the format of the task is discussion / conversation"*. The ability of the student to speak is evaluated based on the effectiveness of the implementation of communication.

Assessment criteria: For a satisfactory assessment, the correctness of speech is less important if the communication is carried out, but the higher the assessment, the more important the correctness of speech. Good students should be encouraged to work on both fluency and correct speech. The following criteria are usually put forward by which speaking is assessed: pronunciation, grammatical correctness, fluency, independence and content. Here we see that the authors pay special attention to communication and, consequently, to the very interaction of the participants in the role-playing game with each other, but for the game to become interactive, the teacher needs to engage all students in the dialogue through problematic issues, as well as become its direct participant. In the end of each unit there is a section *"Preparation for testing"* involving a project activity or project tasks for students' interactive communication.

In the textbooks there are samples of various types and different purposes of the statement are abundantly presented. It also contains texts of two types: texts for the development of oral speech and texts for reading. Texts for the development of oral speech are built mainly on familiar vocabulary. Reading texts contain new vocabulary and new grammar. Students acquire the experience of creative and exploratory activity in the process of mastering such cognitive activities as project activities in an individual mode and collaboration. Some projects are interdisciplinary in nature (for example, related to the content of such academic subjects as social studies, geography, and history).

Working with a picture: With regard to the

presentation of interactive methods, we see the following picture: most of the tasks in speaking are based on dialogue communication, contributing to the development of communication skills in real conditions. For example:

- a) *“Work in pairs. Discuss these questions,*
- b) *Work in pairs. Tell us about your first day at school this year”;*
- c) *If you’re a partner, you’ll have such problems.*

In the “Teacher’s Book” we see the following recommendations: *“Students discuss the proposed questions in pairs, drawing on their own experience”*, “in pairs, students remember the best or the bad things that have already happened to them in the new school year”. They are provided opportunity to share their own problems in pairs.

These activities and exercises for pair works and discussion teach students to express their opinions, show their attitude to the problem, and be able to conduct dialogue - questioning, dialogue - exchange of opinions.

Group works: The school program also pays special attention to exercises for group works. They are the following:

- a) *Work in a group of four. Complete your ratings and your group are;*
- b) *With the psychologist’s advice. Give your reasons and explanations, work in groups of 3 - 4 and discuss the questions...*
- c) *Organize the work of students in groups in which they compare their proposed priority systems and select the most or least popular goals for their group. Invite the representative of each group to speak on behalf of the group.*

I.S. Guseva and N.A. Sarayeva believe that group work develops students’ communicative competence which allows students to express their attitudes to what they hear. They recommend organizing work in groups of 3-4 people, and give students time to discuss the proposed topic, prompting them to present their reasons and explanations. They then invite groups to summarize their discussion and speak to the whole class. We see that the exercises are aimed at teamwork and the collective solution of the problem, which is an important interactive component of the educational process, since students discuss the problem between them and find only one correct solution [13, 14].

Students can choose the form of speech, language and speech material themselves. But if there is only one representative from the group, then interaction with other subjects of the educational process can be lost. Such exercises, which seem to imply the interaction of all participants in the educational process, may not take place as interactive due to the fact that students, working in small groups, often shift all responsibility to a stronger student, or discuss the problem in their native language. Therefore, the teacher should involve members of

other groups in the discussion, thereby organizing intergroup interactive communication.

So, *interactive methods* have the following features:

- communicative orientation of training;
- integration of all speech skills;
- various forms of interaction and cooperation
- pair and group work;
- expansion of vocabulary and activation of lexical units in new situations;
- fixing grammatical material through speech and writing;
- the formation of the skill of self-control, self-testing and self-education using the workbook material (Check your Grammar, Exam Zone);
- actual topics of adolescents.

From the standpoint of the development of productive types of speech activity, namely, oral speech, the main task of the course is to encourage students to express their thoughts in a variety of everyday situations. This teaching system helps students independently plan and carry out educational and communicative activities, using conversational formulas and clichés in specific situations of communication, operating with knowledge related to cultural, sporting, economic realities of the country of the language being studied.

An integral part of the formation and improvement of students’ communicative competence is frontal and group work, which allows solving communicative tasks in various communication situations. Tasks of this type are present in almost every lesson.

The textbooks contain usually tasks for speaking of the type: *“Explore. Then ask questions”*.

There are also the following recommendations in the Teacher’s book for this assignment: *“If you’re ..., how will you do?”*. Exercises of this type help students to get engage in dialogues in order to obtain the necessary information (dialogue-questioning). In the “Teacher’s book,” we find the following instructions: *“Read the quote and ask the student what the quote tells us about ...”*.

In our opinion, such tasks activate mental activity of students, contributing to the development of dialogue and monologue skills. These exercises can be implied in interactive communication between students and the teacher.

Each module of the textbook presents problems for free discussion, promoting the development of skills for spontaneous speech. Problem solving tasks by means of the language being studied helps to improve the skills of oral speech, teaches to express one’s opinion, agreement or disagreement with the interlocutor, as students are trained to ask questions in order to better understand the interlocutor’s point of view or to defend their point of view, observing the sequence of arguments or discussions.

Findings and discussion

The intensive teaching methods include: *group interaction*, which includes class discussions, solving case studies, performing creative tasks, writing an essay, a round table talks, role plays, situations tasks — this is not a complete list contributing to optimal effective learning. These teaching methods increase the ability of students to identify and structure problems, collect and analyze information, prepare alternative solutions, if necessary, and choose the best option from a number of alternatives, both in the course of individual work and in group interaction.

W.L. Cost states “The goal of the intensive teaching is to create a comfortable learning environment in which the student feels his success, his intellectual viability, which makes the learning process itself productive, provide knowledge and skills, and create the basis for further work” [9, 63p.]. In the intensive teaching, there are many techniques that contribute to the organization of interaction in a group. Teaching reception - short-term interaction between the teacher and students, aimed at the transfer and assimilation of specific knowledge, skills.

The number of intensive teaching methods was used in teaching process. We mostly used PPP method in the development of students' communicative skills.

Presentation – Practice – Production, or PPP, is a method for teaching structures (e.g. grammar or vocabulary) in a foreign language. As its name suggests, PPP is divided into three phases, moving from tight teacher control towards greater learner freedom. Note that some writers¹ use the name to refer to a specific method that focuses on oral skills, but it can also be applied more broadly to a family of related methods which rely on the progression from presentation, through controlled practice, to free production.

1. Presentation of new materials was organized in the beginning of each lesson.

For example, when studying the topic “Methods of formation of words” we can use the following techniques:

- search for correspondences (it is necessary to correlate the term and its definition);
- method “right-wrong” (students review statements and determine their correctness);
- reception “yes-no” (to determine the correctness of the following statements), for example:
  - Word formation is a section of the science of language in which the rules of spelling are studied.
  - To determine the way a word is formed, we must first find its root.

Brainstorming is one of the most popular methods of stimulating creative activity.

For example, “How do you think?” method is productive, thanks to which students can express their opinions, learn how to correctly build their

speech. This type of interaction may include elements of discussion, since the views of students on a particular issue will differ from each other. For example, we can invite students to answer the question: Does the lexical meaning of a word change if you change the affix in it or add a new one?

You can also offer to solve a *crossword puzzle*. You can work organize in pairs, giving the students a card with a crossword puzzle. The reception allows the dictionary to take full advantage of its professional fantasy.

In the next **stage of practice** students were given different forms activities mostly for speech drill. The most useful intensive teaching in teaching English were step reception, matching, reception “right-wrong”, classification, role-playing, brainstorming are active: methods of joint activity in which it is modeled situation, actions are evaluated, students self-actualize in different types of training sessions.

In my practice, we used pair works, role plays, situations and debates.

It should be noted that students really liked to work in pairs. In this case, my role was to assist and advice, resolving controversial questions. In addition to working in pairs, students work in groups. *Group works* can be different, if students have little time, then the groups should be small. Groups compete with each other. For example, in the lesson speech development one group describes the daisy in an artistic style, and the second is maple, rivals must recognize the subject by description.

Group work develops communication and interaction skills in small group, teaches to be flexible depending on the situation, and increases cognitive activity. An interactive whiteboard with its demonstration and clearly interactive features is one of the means to maintain and retain student interest.

Production was when the learners have completely mastered the form and had learnt how to produce it without mistakes in controlled exercises. They could move on to the (free) production phase. In this phase, they used the newly learnt language structure to produce oral or written texts. Typical communicative production activities included dialogues, oral presentations, and the production of sentences, paragraphs or longer texts.

Also, the success of the student is highly conducive to the systematic maintenance of records and viewing them in their free time. The use of electronic interactive whiteboards in school ensures successful memorization of information by students and its reproduction in the following ways: the lessons are remembered better due to the involvement of students in the educational process. Instead of frantically recording what they heard, students focus on the subject of the lesson.

An presentation techniques allowed to increase the motivation of students' learning through the

use of a large range of visual aids. Due to the clarity and interactivity, the class is involved in active work. Perception of new material was increased, understanding and memorization of the material improved. I also had an opportunity to fully manage any computer demonstration - display pictures, charts, and run video on the blackboard screen.

Thus, it should be noted that traditional learning is an organized process, focused on the subject, and intensive teaching were aimed at the development of students' communicative and cognitive competencies. Students learned new knowledge in practice, gained experience through intensive teaching in analyzing and solving problems.

In this paragraph, we describe the most effective methods of interactive communication that we used in the experimental training and methods of working with them.

1. Introduction Stage. Experienced English language training for 2nd year students in using intensive teaching was held in c. Almaty teaching practice. The practical experiment took place from February to March 2020 and from February to April 2020. The lessons were presented through Zoom platform.

There were conducted 44 lessons, of which 22 lessons for 2nd year students of experimental group (EG) using intensive teaching methods and 22 traditional ones for students of 2nd year students (control group - CG). The main part of the lessons was held with the students of 2nd year on the topics "Country / countries of the studied language,

sights";

"The history of Canada";

"The Flag of Canada English in Canada";

"Wildlife in Canada Famous people of Great Britain, Kazakhstan" and etc.

In order to identify the initial, current and final level of formation of the lexical skill in speaking, at the end of each stage of experimental work, control sections were carried out. The purpose of the stating stage was to determine the control (CG) and experimental (EG) groups and determine the level of development of the lexical skill in speaking. The selection was made on the basis of the recommendations of the teacher, his own observations and the final assessments of the students.

2. Formative stage. In the course of experienced training, we adhered to the three-part model of conducting interactive-oriented tasks. The first stage of this model was the preparatory work, which included the study of psychological, pedagogical and methodological literature on the problem of interest, the preparation and development of lesson plans.

At the preparatory stage, special attention was paid to the assimilation of vocabulary, its training in mini - dialogues, and mini - discussions imitating real communication. To do this, we used intensive teaching such as: The PPP stages. Teaching framework consist of four main stages: **Warm-up, Presentation, Practice and Production** etc.

Table 1- The stages of experimental work

Stages	Tasks	Methods	Learning outcomes
Introduction stage	1. Choice of experimental and control groups; 2. Development of a system of criteria for the development of students' communicative competence through intensive teaching; 3. Methods and control over the development of students' communicative competence through intensive teaching; 4. Definition of changing conditions.	Control, analysis, survey	1. The choice of the experimental (EG) and control (CG) groups 2. Establishment of conditions for conducting the research 3. Determining the initial level of lexical skill formation; 4. Developing a system of criteria for the development of students' communicative competence through intensive teaching; 5. Control summing up.
Formative stage	Testing the elaborated set of tasks for students of the English	Control, analysis, systematization	Improving the development of students' communicative competence through intensive teaching.
Concluding stage	Final control Analysis of the research results	Control, analysis, systematization, synthesis	Fixing a higher level of the development of students' communicative competence through intensive teaching during the study, confirmation of the hypothesis put forward.

PPP method helps students activate their thinking potential, formulate their personal opinion in a clear and concise manner, and give a concise and succinct answer in accordance with school program. In addition, at the preparatory stage of experiential training, we used exercises for pair works, group work and discussion for the development of students' communicative competence in the EG, for example, to train students to conduct dialogues. Consider the dialogue-questioning.

The course of experimental training has established that the most effective methods of interactive learning in foreign language lessons are: *discussion, role-playing game, PPP method, clusters, project activity, and also work in pairs and group work*. They contribute to the development of such skills as: ask questions and answering them; start, maintain and end a conversation in standard communication situations; Express your opinion, request, respond to the proposal of the interlocutor with consent or refusal, based on the studied topics and the learned lexicogram material; to express their attitude to read or hear.

Thus, we can conclude that almost any exercise on the formation of communicative competence can be transformed into an intensive teaching. When working with interactive tasks, it is necessary to control the interaction of students with each other, stimulate their mental activity, set challenging tasks for students that require both an individual attitude and the ability to work and agree in a team.

It is important to teach students to hear and listen to each other, to interact with each other, and the role of the teacher is an assistant, a mentor.

3. Concluding stage To identify students' development of students' communicative competence through intensive teaching we conducted tests and oral control work which showed a positive attitude of students to interactive forms of work in foreign language lessons, an increase in interest and increased motivation to learn a foreign language in general.

Regarding the degree of mastering the content of training, we noticed that the volume of statements increased; increased student interest and desire to participate in communication; students eagerly asked questions and answered them to their classmates; willingly engaged in dialogue with the teacher. In general, this practical research is devoted to the actual problem of modern methods of teaching a foreign language: the development of intercultural communication skills through the organization of interactive communication of students in foreign language lessons.

The criteria for assessment were diagnostic testing on the development of students'

1. Motivation;
2. Creativity;
3. communicative competence;
4. cognitive competence.

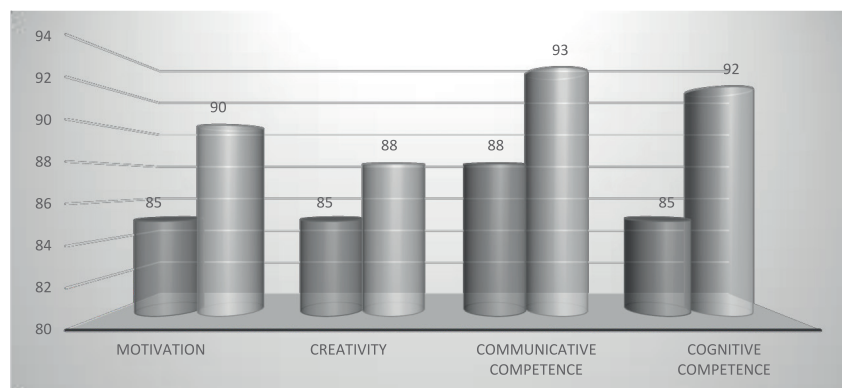
The results of the experimental work can be presented in the following table 2 and diagram 1.

Table 2 -Comparative results of development of students' communicative competence through intensive teaching

Criteria	EG	CG
Motivation	85%	90%
Creativity	85%	88%
communicative competence	88%	93%
cognitive competence	85%	92%

As we can see the results of EG students are higher than the students of the CG. The analysis of psychological, pedagogical, linguodidactic, methodical literature, as well as the results of experiential learning led to the following conclusions: interactive communication is a way of learning carried out in the forms of joint activity of

students. All participants in the educational process interact with each other, exchange information, solve problems together, simulate situations, evaluate the actions of colleagues and their own behavior, and immerse themselves in the real atmosphere of language communication.

Diagram 1 – Dynamics of the development of students' communicative competence through intensive teaching

The student becomes a full participant in the educational process, his experience is the main source of educational knowledge. The teacher does not give ready-made knowledge, but encourages participants to self-search. The activity of the teacher gives way to the activity of students, and the task of the teacher is to create the conditions for their initiative. It introduces new techniques into the educational process, revives and activates students, eliminates a certain formalism in learning, eliminates mindless memorization and retelling of "textbook" knowledge, introduces active thinking, creative independence in the process of learning the world.

To help the teacher of a foreign language, guidelines have been formulated on the organization of interactive communication in a foreign language lesson in a secondary school, involving the characteristics of intensive teaching for the development of students' communicative competence. Guidelines in our methodical recommendations draw attention to the preparation, planning, organization, conduct and control of interactive communication, as well as to avoid possible methodological errors. Thus, we believe that the objectives of the study have been achieved, its goals have been achieved.

The results of experiential learning allowed us to formulate a number of guidelines for the organization of interactive interaction of students in foreign language lessons in secondary school, which can be used by trainee students and foreign language teachers. The analysis of the methodological literature on the problem under study.

First of all, it should be remembered that interactive interaction involves the interaction of any subjects at all with each other using the means and methods available to them. This assumes active participation in the dialogue of both parties - the exchange of questions and answers, managing the progress of the dialogue, monitoring the implementation of decisions, etc.

An interactive learning model eliminates the dominance of any participant in the educational process or any idea. From the object of influence, the student becomes the subject of interaction; he himself actively participates in the learning process, following his own individual route.

The core of intensive teaching methods is active teaching methods, aimed at developing students' independent thinking and the ability to solve tasks. The purpose of training is the development of thinking in students, their involvement in problem solving, the expansion and deepening of knowledge, the simultaneous development of practical skills and skills to communicate in a foreign language. The noted features of interactive interaction allow us to formulate the following recommendations:

Interactive learning will succeed and will benefit

for students if:

- the teacher determines in advance for himself the purpose of the activity;
- outline the techniques and means of interactive interaction, that is, develop tactics of activity;
- make a plan for the implementation of tactics of activity;
- determine the sequence of its actions, that is, the logic of the flow and development of the activity, its internal laws;
- prepare the necessary materials; get acquainted with the literature on the problem of interest to him.

When preparing for a lesson using intensive teaching, it is necessary to choose the form of work correctly. To do this, remember the following criteria:

- assigned tasks;
- the number of participants in the class;
- age characteristics of students;
- the level of knowledge of students;
- experience of schoolchildren in this type of activity;
- your own experience;
- conditions for the implementation of this lesson.

The teacher must fully and thoroughly imagine the organization and conduct of classes, which implies:

- setting goals and working on them;
- selection of content, forms and means of work;
- thinking through ways of organizing activities;
- logical construction of activities and planning of actions in time;
- prediction of the nature of the course of activity, the assumption of possible difficulties and problems, the choice of ways to overcome them and eliminate.

The methodological basis for learning interactive communication is an interactive approach is based on intercultural communicative content of teaching. The interactive approach in relation to learning a foreign language implies the active interaction among all participants in the educational process. There is a mutually enriching exchange of authentic personally significant information in a foreign language and the acquisition of interpersonal skills. At the same time, it is important not only and not so much to learn to exchange information in a foreign language, but also to master the communicative competence in the process of communication. The interactive approach provides interactive learning of a foreign language through the organization of interactive communication.

Conclusion

The content of the intensive teaching in the conditions of the school is program teaching material. The goal of intensive teaching for a modern school in the context of its modernization is the general development of students, providing

each of them with optimal opportunities in personal development in expanding the possibilities of self-determination and self-realization. The result of intensive teaching is the creation of didactic conditions for the students to experience a situation of success in the process of learning activities and mutual enrichment of their motivational, intellectual and other spheres.

It is necessary to create such conditions for learning so that the student would strive to get new results from his work and then successfully apply them in practice. In this regard, the orientation on intensive teaching methods contributes to the mastery of knowledge, the formation of the creative personality of a specialist capable of self-development, self-education, innovation, the transition from the formal performance of certain tasks with the passive role of the student to cognitive activity with the formation of their own opinions when solving the problem questions and tasks.

Intensive teaching to develop students' communicative competence in teaching foreign language involves the use of such methods as educational, role-playing and interactive games; project method; discussion, debate; brainstorming;

PPP method.

Intensive teaching allow the teachers in teaching foreign languages:

1. to simulate real life situations and problems for a joint solution;
2. to contribute to the formation of long-term skills and abilities, the development of common values;
3. to create an atmosphere of cooperation, interaction;
4. to master the learning content not only through information, but also through feelings and actions.

Thus, with the use of intensive teaching, students form communication and knowledge, their own opinion about a particular event, active life position, creative abilities; it develops speech, a sense of responsibility for a collective interactive, systematizes, analyzes and corrects ideas, concepts; logical links are established that contribute to the understanding of the patterns and ideas of the world. The systematic use of intensive teaching by the teacher in the classroom creates favorable conditions for the formation of positive motivation of educational activity and the implementation of different methods at school program.

REFERENCES:

1. Address of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. "New development opportunities in the context of the Fourth Industrial Revolution" - January 10 -2018
2. Kitaygorodskaya G. A. Methodology of intensive teaching of foreign languages. M., 1986.
3. Galskova N. D. Modern methods of teaching foreign languages. - M.: ARKTI-GLOSSA. - 2000.
4. Rabinovich F. M., Sakharova T. E. Intensive methods of teaching foreign languages and secondary school. - IYA is at school. - 2008-191 p.
5. Gez N. I. Development of communicative competence in situations of role-based learning. Moscow: MSPiIA, 2004. - 112p.
6. Kunanbayeva S. S. Modern foreign language education: Methodology and theories. - Almaty: Edelweiss, 2005. - pp. 49-76, 200-260
7. Kashlev S. S. Intensive methods of teaching pedagogics. – Minsk : Izd-vo: Your. SHKOLA, 2004. - 176 p.
8. Klarin M. V. Intensive training — development tool is a new experience— 2000. — No. 7. — P. 21-28.
9. Cost W. L. The effects of the extensive and the intensive methods of teaching the junior novel on eighth-grade students' ability to read a novel more difficult. (1980). – 210 p.
10. Passov E. I. Communicative method of teaching foreign language speaking. Moscow: Prosveshchenie, 2008.
11. Mukhacheva A.M. Intensive method of teaching Russian as a foreign language. - 2010. - p. 215-220.
12. Dean L.M. An evaluation of extensive and intensive methods of teaching poetry - 1933 - Retrieved from <http://proquest.umi.com.ezproxy.lib.uh.edu>
13. Guseva I. S. Basic principles of the implementation of the intensive method of teaching the Russian language (initial stage). - M, 2002. - p. 279-286
14. Saraeva N. A. The main provisions of the methodology of intensive training and their use in the process of teaching a foreign language-Tomsk: TPU, 2002. - p. 208-210

Information about the authors:

Bekkozhanova Gulnar - Candidate of philological sciences, senior lecturer, Department of Philology and the world languages, Chair of Foreign philology and translation studies, Kazakh National University named after Al-Farabi

Manapova Gulzhan - Master of pedagogical sciences, senior lecturer, Chair of "Practical foreign language", Kazakh National Women's Teacher Training University

Сведения об авторах:

Беккожанова Гульнар - кандидат филологических наук, старший преподаватель Кафедра филологии и мировых языков Кафедра иностранной филологии и переводоведения Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Манапова Гульжан - магистр педагогических наук, старший преподаватель Кафедра «Практического иностранного языка» Казахский национальный женский педагогический университете

Авторлар туралы мәліметтер:

Бекқожанова Гүлнар - филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы Филология және әлем тілдері кафедрасы Шетел филологиясы және аударма ісі кафедрасы Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Манапова Гүлжан - педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы «Практикалық шет тілі» кафедрасы Қазақ ұлттық әйелдер педагогикалық университеті

PROFESSIONAL ORIENTATION OF TEACHING ENGLISH IN NON-LINGUISTIC UNIVERSITIES

Abstract. This article discusses the issues of professionally oriented teaching of the English language in non-linguistic universities. Traditional teaching professionally-oriented English language focused on reading, understanding and translating specialized texts, includes the study of grammatical features of scientific style.

Key words: professional speech, professionally-oriented English, teaching professionally-oriented English, learning process, communicative competence.

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗАХ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы профессионально-ориентированного обучения английскому языку в неязыковых вузах. Традиционное обучение профессионально-ориентированному английскому языку ориентировано на чтение, понимание и перевод специальных текстов, включает в себя изучение грамматических особенностей научного стиля. В настоящее время акцент переместился на развитие умений и навыков устной коммуникации.

Ключевые слова: профессиональная речь, профессионально-ориентированный английский язык, преподавание профессионально-ориентированного английского языка, процесс обучения, коммуникативная компетенция.

ТІЛДІК ЕМЕС ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ КӘСІБИ БАҒЫТТАРЫ

Аннотация. Бұл мақалада тілдік емес оқу орындарында ағылшын тілін кәсіби бағытта оқыту мәселелері қарастырылған. Дәстүрлі кәсіптік ағылшын тіліне оқыту, ғылыми стильдің грамматикалық ерекшеліктерін зерттеумен бірге арнайы мәтіндерді оқуға, түсінуге және аударуға бағытталған. Қазіргі кезде ауызша сөйлеу дағдыларын дамытуға баса назар аударылуда.

Түйіндемесөздер: кәсіби тілде сөйлеу, кәсіби бағытталған ағылшын тілі, кәсіби бағытталған ағылшын тілін оқыту, оқу үдерісі, коммуникативті құзыреттілік.

Introduction. The system of higher education in our country puts forward new requirements for the professional training of students. Among the significant - professional knowledge and skills, the ability to use them, initiative, communication skills, creative activity, readiness for continuous self-development. The competitiveness of the modern specialist on the labor market is determined not only by its high qualification in the professional field, but also the willingness to solve professional tasks in a foreign language communication. Teaching a foreign (English) language takes a special place in the training of a future specialist, being an organic part of the forming process of his professional competence.

A foreign language in a non-linguistic university is a means of forming the professional orientation of a future specialist and an effective means of professional and social orientation in a non-linguistic university.

Research methodology. In recent years, the

requirements for the professional training of graduates have increased. In this connection, a feature of a professional orientation becomes particularly important priority. Therefore, it can be assumed that even in college it is necessary to achieve a certain level of completeness of professional speech skills, complete and essential for the successful implementation of professional activities. Professional speech skills will serve as the basis for further self-education and self-development in the profession chosen by students. Knowledge of foreign language at a level that is sufficient for professional communication in the professional sphere is one of the requirements of modern society for young specialists and is a necessary component of their professional training. Therefore, the purpose of training is to develop students' communication skills and competence in the use of the knowledge gained in relation to their profession [Belogrudova V.P. 2005, p. 45].

The main problem of the modern stage of

teaching professionally oriented English is the development of methods that combine interactive approaches to teaching and their capabilities to solve the main problem of teaching professionally oriented English - a foreign language of communication in a professional condition. Thus, professionally-oriented learning is understood as training based on taking into account the needs of students in learning a foreign language, dictated by the characteristics of the future profession or specialty, which, in turn, require its study. It follows that professionally-oriented learning is the process of teaching a foreign language in a non-linguistic university, focused on reading literature in the specialty, studying professional vocabulary and terminology, and, more recently, communicating in the field of professional activity.

Research results. The analysis and research of pedagogical work show that teaching English today is impossible without an innovative component. Traditional teaching professionally-oriented English language is focused on understanding, reading and translation of specialized texts, including the study of grammatical features of scientific style. At present, attention has shifted to the formation of communication skills and abilities. Speaking includes understanding, listening and reading, reproduction and reproductive heard or read in both oral (or dialogical monologue), or in writing.

The main issue of the modern stage of teaching professionally oriented English is the development of a methodology that combines interactive approaches to teaching and their possibilities for solving the main issue of teaching professionally oriented English - foreign language communication in professional conditions [Solovova E.N. 2006].

Nowadays, professionally oriented English language teaching has become a type of educational service, without which the preparation of students is not possible. Professionally oriented training is understood as such training, which is based on taking into account the needs of future graduates in learning a foreign language, which are necessary for a future profession or educational specialty and in turn require its study. This is how it differs from teaching a language for general educational tasks. Analyzing the concept of the goal of professionally oriented teaching of a foreign language, one should note the ambiguity and multicomponent nature of this concept. The following components of the goal are distinguished: educational, developmental, educational and practical. For educational purposes will be purchased by students of a certain amount of linguistic knowledge related to the chosen branch of future professional activity, as well as regional geographic information.

A modern professionally-oriented approach to teaching foreign language involves the formation of students' ability to communicate in a foreign language in specific professional,

business, scientific areas and situations, taking into account the peculiarities of professional thinking, when organizing motivational incentive and orientation research activities. It deals with its main difference from teaching a language for general educational purposes and socialization (colloquial communication abroad and etc.) Nevertheless, professionally oriented teaching of a foreign language at non-linguistic faculties of universities is not limited to the study of "language for special purposes". There are some features specific to the particular context of language use that students are likely to encounter in real-life communication situations. At the same time, it should be borne in mind that knowledge of professional vocabulary and grammar cannot compensate for the lack of knowledge and skills that allow it to be implemented, i.e. lack of development of communicative competence.

Discussion (Discussion of results). Thus, professionally-oriented education is understood to be based on taking into account the needs of students in studying foreign language, dictated by the characteristics of the future profession or specialty, which, in turn, require its study. It includes a combination of mastering a professionally - oriented foreign language with the development of the personal qualities of students, knowledge of the culture of the country of the target language and the acquisition of special skills based on professional and linguistic knowledge.

The professional orientation of training in foreign languages gives the future specialist the opportunity to use foreign languages not only as a means of communication, but also as a means of obtaining information. Thus, the teaching process of foreign language should be professionally oriented, since the purpose of such training is the formation of professional foreign language communicative competence, which allows students to communicate professionally in various communicative situations.

In communicative teaching, situations are used at all stages of mastering the material. In the classroom, educational-speech situations are designed to perform two main functions: stimulating and teaching. It is very important to ensure the meaningfulness of statements in the target language, to exclude statements that have no connection with reality, do not correspond to it. Speech situations also contribute to the consolidation of grammatical structures and lexical units [Kunanbaeva S.S., 2010, p. 48].

Professional training is impossible without teaching special vocabulary, which plays a significant role in this process. The study of the process of teaching vocabulary made it possible to identify the principles of teaching professionally-oriented vocabulary. These include:

- didactic (the principle of visibility, the principle of intersubject integration, the principle of

consciousness);

- methodological principles (the principle of teaching vocabulary in various types of speech activity, the principle of a differentiated approach depending on the purpose of mastering vocabulary, the principle of professional orientation of training, the principle of mutual learning);

- linguistic (the principle of language minimization, the principle of concentricism), psychological (the principle of phasing in the formation of lexical skills and abilities).

The professionally-oriented vocabulary learning the basic unit of study, as a rule, is the audio, video and printed text. Careful selection of texts is a prerequisite for the effectiveness of training.

The transition to new standards of education and the insufficient number of teaching hours allocated to the foreign language require special attention to the organization of independent work in teaching the foreign language. Independent work of students in foreign language is a type of educational activity in which students with a certain degree of independence, if necessary, with partial guidance of a teacher, perform various kinds of tasks, making the necessary mental efforts and showing self-control skills.

The teacher's role in the organization of independent work is determined by the specific problems solved by students depending on the stage of training, the level of independent work and individual characteristics of the students. At the initial stage the teacher is a source of information. In the future, it is most often the organizer of the students, which implements the quality control of educational tasks, reviews the results of group and

individual work. Cognitive activity of students in the process of performing independent work requires them to be active and is one of the components of introducing students to creative activity.

In modern conditions of the rapid development of science, the rapid renewal of information, it is impossible to teach a person for life; it is important to invest in it the foundations of linguistic knowledge, to expand interest in their accumulation and in continuous self-education. One of the goals that the teacher sets for himself is to form the personality of the student, the future specialist, capable of self-improvement in the field of continuous education, and, therefore, the question arises about the quality of professional training of students. In real professional activity, a specialist is constantly faced with various problems, his task is to directly respond to them and solve them independently. This is what the student must be taught during his studies, focusing on the shift of emphasis from the teaching activity of the teacher to the cognitive activity of the student.

Conclusion. Summarizing the above, we can conclude that the modern stage of teaching a foreign language in the system of professional education implies, first of all, the development of students' readiness and desire for further independent mastering of their future profession outside of highly specialized disciplines, the ability to study a foreign language on their own, to self-education. In the light of the current socio-cultural, technological, political changes, a foreign language begins to act as an effective means of professional and social adaptation of students in society.

REFERENCES:

1. Belogradova V.P. Research activities of students in the context of the project method // Foreign languages at school. - 2005. - № 8.
2. Bogdanchik L.V. Innovative methods of teaching a foreign language in a non-linguistic university // Modern trends in teaching foreign languages and intercultural communication. Materials of the International Correspondence Scientific and Practical Conference, March 24, 2011 Elektrostal: New Humanitarian Institute, 2011.
3. Vilensky M.Ya. Obratsov P.I. Uman A.I. Technology of vocational education in higher education. - Oryol: OSU, 2010.
4. Gutareva N.Yu. The main issues of professionally oriented teaching of English in a non-linguistic university.
5. Zelenin G.I. Kovaleva Yu.A. Review of innovative methods of teaching foreign languages in the XX-XXI century. URL: http://www.nbu.gov.ua/Portal/soc_gum/Pipo/2011_32-33/11zgimtc.pdf.
6. Ilyina I. Methods of teaching English: tutorial: recommended Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for organizations of technical and vocational education. / I. Ilyina, R. Nurgalieva. - Astana: Folioant, 201 p.
7. Kunanbaeva S.S. Theory and practice of modern foreign language education. Almaty - 2010.
8. Manukova A.A. Communicative method of teaching a foreign language // Business language and methods of teaching it: Collection of scientific papers. Issue 11. Pyatigorsk: PSLU, 2012.
9. Obratsov P.I. Ivanova O.Yu. Professionally-oriented teaching of a foreign language at non-linguistic faculties of universities: Tutorial / Edited by P.I. Obratsova. - Oryol: OSU, 2005.
10. Solovova E.N. Methodology for teaching foreign languages. Basic course of lectures. - M.: Education, 2006. <http://learnteachweb.ru/articles/solovova1>.

11. Shaimova G.A. Professionally oriented teaching of the English language in non-linguistic universities //Young scientist. - 2013. - No.1. <https://cyberleninka.ru/article/n/professionalno-orientirovannoe-obuchenie-angliyskomu-yazyku-studentov-neyazykovyh-spetsialnostey/viewer>

Information about the authors:

Bimasheva Gulnafis Sisengaliyevna – senior lecturer at the Language Development Center of the West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, 51 Zhangir Khan Street, 87772792396, gulnafisb@inbox.ru

Kudarova Karlygash Tlepbergenovna - senior lecturer at the Language Development Center of the West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, 51 Zhangir Khan Street, 87028333764, T.karylgash@mail.ru

Сведения об авторах:

Бимашева Гульнафис Сисенгалиевна – старший преподаватель Центра развития языков Западно-Казахстанского аграрно-технического Университета имени Жангир хана, г. Уральск, ул. Жангир хана 51, 87772792396, gulnafisb@inbox.ru

Кударова Карылгаш Тлепбергеневна - старший преподаватель Центра развития языков Западно-Казахстанского аграрно-технического Университета имени Жангир хана, г. Уральск, ул. Жангир хана 51, 87028333764, T.karylgash@mail.ru.

Авторлар туралы мәліметтер:

Бимашева Гульнафис Сисенгалиевна – Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің тілдерді дамыту орталығының аға оқытушысы, Орал қ., Жәңгір хан к. 51, 87772792396, gulnafisb@inbox.ru

Кударова Карылгаш Тлепбергеневна - Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің тілдерді дамыту орталығының аға оқытушысы, Орал қ., Жәңгір хан к. 51, 87028333764, T.karylgash@mail.ru.

ПОСЛОВИЧНЫЙ ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В КИТАЙСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

Аннотация. Статья посвящена лингвокультурологическому анализу паремий, представляющих концепт «женщина». Рассматривается образ женщины в китайской языковой картине мира, отраженный в китайских пословицах и поговорках: положение женщины в обществе; стереотипы, приписываемые женщинам в традиционном китайском обществе; положительные и негативные качества женщин, с точки зрения носителей китайской культуры.

Ключевые слова: языковая картина мира, фразеология, паремиология, концепт «женщина», китайский язык, китайская культура.

Аңдатпа. Мақала «әйел» ұғымын білдіретін паремияларды лингвомәдени талдауға арналған. Қытай тіліндегі әлемдегі әйелдің бейнесі қытай мақал-мәтелдерінде бейнеленген: әйелдің қоғамдағы орны; дәстүрлі қытай қоғамындағы әйелдерге қатысты стереотиптер; қытай мәдениетін тасымалдаушылар тұрғысынан әйелдердің жағымды және жағымсыз қасиеттері.

Түйін сөздер: әлемнің тілдік бейнесі, фразеология, паремиология, «әйел» тұжырымдамасы, қытай тілі, қытай мәдениеті.

Abstract. The article is devoted to the linguoculturological analysis of paroemias representing the concept of «woman». The article deals with the image of women in the Chinese language picture of the world, reflected in Chinese proverbs and sayings: the position of women in society; stereotypes attributed to women in traditional Chinese society; positive and negative qualities of women, from the point of view of the carriers of Chinese culture.

Keywords: language picture of the world, phraseology, paremiology, the concept of “woman”, Chinese language, Chinese culture.

Введение

Картина мира - одно из фундаментальных понятий, тесно связанных с физической и умственной деятельностью человека. Картина мира любого языка рассматривается в рамках антропоцентрических наук. Понятие «картина мира» есть и в науке о языке. Лингвистика дает понятие языковой картины мира как совокупности представлений о мире, как способ концептуализации мира [Габбасова А.Р., Фаткуллина Ф.Г., 2013]. Языковая картина мира - исторически сложившаяся в быденном сознании данного языкового коллектива и отражённая в языке совокупность представлений о мире, определённый способ восприятия и устройства мира, концептуализации действительности [Рукодельникова М.Б., 2013, с. 3-4].

Изучением концепта занимается когнитивная лингвистика, которая изучает проблемы соотношения языка и познания, роль языка в категоризации и концептуализации мира. Основная категория когнитивной лингвистики – концепт. Концепт является мыслительной категорией, что дает большой простор для её толкования. Концепт – это то, что определяет смысл предметов и явлений, обобщенное значение, представление. Невозможно отрицать связь концепта с культурой народа. Именно культура и специфические особенности отдельного народа в большей сте-

пени влияют на язык и на смыслы, которые мы вкладываем в те или иные слова. Таким образом, концепт тесно сопряжен с культурными и национальными особенностями [Железнова Ю.В., 2009].

Методология исследования

В современной лингвистике проблема концепта относится к одной из наиболее перспективных областей исследования. Каждая культура имеет свои особенности в определении концептов, так как воспринимает одинаковые предметы и явления неоднозначно. Таким образом, несмотря на то, что концепт универсален, наполненность его для каждой нации своя [Ислам А., 2004].

В рамках данной статьи мы анализируем единицы китайского паремиологического фонда, включающие в свой состав концепт «женщина».

Результаты исследования

Китай – одна из древнейших цивилизаций в мире. Отличительная особенность китайского языка заключается в том, что письменность, которой пользуются китайцы в настоящее время, во многом сохранила свой первоначальный вид. Иероглиф 女 обозначает женское начало, женский пол. Само же значение «женщина» пере-

даётся двумя иероглифами 女人 «существо женского пола + человек». Можно проследить общие черты с казахским словом «эйел адам», где «адам» имеет значение «человек». Женщина или девушка также может быть выражена словами «女生» «女孩子», где «生» означает «жизнь, рождение», а «孩子» - «ребёнок» [<http://www.veselo.info/kitayskiy-ieroglif-zhenschina-%E5%A5%B3/>].

Исследование паремий, включающих концепт «женщина», мы провели в два этапа. Задачей первого этапа исследования было - выяснение семантики слова «женщина» в китайских словарях. Нами были использованы следующие словари: 1) Современный китайско-русский словарь [Фаньмин Сяньдэн, 2002]; 2) Словарь пословиц и поговорок китайского языка [Чэн Мэнхуань, 2004].

Словарное понятие «женщина» в китайском языке имеет несколько значений: 1) «взрослый человек женского пола»; 2) «жена»; 3) «женский пол, противоположный мужскому полу». Таким образом, словарное понятие даёт нам универсальное определение концепта женщины: «взрослый человек женского пола». Однако одно из значений («жена») может указывать на историческое положение женщины в китайском обществе. Женщина в Древнем Китае занимала одно из низших положений, сначала зависела от своей семьи, а потом - от семьи мужа. Поэтому с давних пор ребёнок женского пола не являлся желанным в китайской семье. Такая тенденция дошла и до наших дней: сейчас в Китае по статистике преобладает мужское население. Определение женщины как жены показывает её положение в обществе: женщина, прежде всего, - жена, связана с семьёй.

В процессе исследования обнаружилось два оценочных концепта по отношению к женщине. Первый из них исходит из следующего примера: иероглиф «хорошо» - «好» состоит из двух ключей - «女» женщина и «子» ребёнок. Ещё в Древнем Китае считалось, что настоящее счастье, понятие о том, что хорошо, состоит в семье, в женщине и детях. Женщина во многих произведениях предстает нам образцом целомудренности и послушания, прекрасная, сводящая с ума мужчин.

Однако, кроме положительной оценки концепта, наблюдается и отрицательное отношение к женщине. Всем известно конфуцианское философское учение о вселенной Инь Янь, которое включает в себя два начала Янь – мужское, светлое и Инь – женское, тёмное. Следует отметить, что мужское начало в этом учении связано с «положительным», а женское с «отрицательным» [Kenzhebaeva A.A., 2015].

В китайской мифологии есть история любви Хоу И и Чжаньэ. Легендарный лучник за свои заслуги получил в подарок эликсир бессмертия. Его жена втайне выпила эликсир и вознеслась

на Луну. Эту историю можно трактовать как предательство женщины. Китайские мифы и притчи полны рассказами о женщине-искусительнице в образе лисы, высасывающей жизненную энергию из мужчины [Китайская мифология, 2007].

Однако положительных коннотаций концепта «женщина» в китайской культуре всё же больше. Женщина, прежде всего, ассоциируется с семьёй, она заботится о муже, воспитывает детей. При обращении к молодой девушке на улице, китайцы часто используют слово «美女», что в переводе означает «красавица». Это одно из вежливых обращений, как к незнакомой девушке, так и к обслуживающему персоналу женского пола. Стандартная форма обращения к женщине средних лет «阿姨» - тётя.

Задача второго этапа исследования заключалась в выявлении образной структуры концепта «женщина» на основе анализа пословиц и поговорок в китайском языке. Для этой цели мы проанализировали 50 пословиц и чхэньюев китайского языка, связанных со словом «женщина» [Чэн Мэнхуань, 2004]. В ходе анализа были выявлены 5 групп значений: положение женщины в обществе; внешность женщины - ее красота; женский ум и мудрость; героизм и смелость женщины; женщина - мать.

Дискуссия

1) Положение женщины в обществе.

В Древнем китайском обществе положение женщины было очень низким, у женщины не было никаких прав, сначала она принадлежала семье отца, а потом - семье мужа. «В китайской культуре важнейшими и лучшими качествами женщин считались – робость, сдержанность, умение приспосабливаться к характеру мужа. Гость, пришедший в дом, всегда спрашивал хозяина о его здоровье, о здоровье его отца, деда, сына, но никогда – о здоровье жены или дочерей» [Зыбина А., 1970].

В древнем Китае женщине было запрещено получать образование. В китайском языке того времени существовала такая поговорка: «Безграмотность – женская благодетель» (女子无才便是德). Только мужчина мог учиться письменности и наукам. Письменность в древние времена так и называлась мужская письменность (наньшу). Известны два изречения, одно из них: «好女人进厨房, 坏女人走四方» - «Хорошая женщина та, что на кухне, плохая женщина та, которая гуляет без дела». Второе выражение «男人是街前荡, 女人是锅房蹬» («Мужчина гуляет по улице, женщина готовит на кухне»). Значение второго выражения лучше всего передаёт русская пословица «Каждый сверчок знай свой шесток». Это доказывает неравноправие мужчины и женщины. Мужчина волен делать, что хочет, жизнь женщины полна запретов.

В китайских паремиях провозглашается со-

циальная пассивность как обязательная черта женщины. Она зависит от мужчины всю жизнь. Отношения в семье строились на полном подчинении жены мужу. Единственными достоинствами, которыми могла обладать женщина, были послушание и уважение к отцу, а затем к мужу. В пословице «丈夫没有个性如脆铁, 女人没有个性如芝麻糖» - «Муж без характера — негодное железо, женщина без характера - кунжутные конфеты» употребление сравнения бесхарактерной, безропотной женщины с кунжутными конфетами (мягкими и изысканными), указывает на то, что женщина имела только обязанности, но не права. Женщина могла считаться хорошей, только если выполняла свои обязанности. Пословица подчеркивает гендерное неравенство, характерное для китайской семьи. «Покорность, покорность и еще раз покорность – такова была главная добродетель женщины. В девичестве она во всем подчинялась отцу, после замужества становилась служанкой мужа и его родителей. «Если я выйду замуж за птицу, – гласило древнее китайское присловье, – я должна летать за ней; если выйду замуж за собаку, должна следовать за ней всюду, куда она побежит; если выйду замуж за брошенный комок земли, я должна сидеть подле него и оберегать его» [Емельянова Т.М., 2001, с. 35].

Однако, несмотря на запреты, китайские женщины стремились к получению знаний. Об этом свидетельствует изобретённая женщинами письменность, которая получила название (女书 Nǚshū, буквально: «женское письмо» – женская письменность). Такой способ передачи информации тщательно скрывался женщинами. Тайна поддерживалась тем, что слова не писали, а вышивали, вплетая их в традиционные узоры. Значение символов передавалось китаянками по наследству. Китаянкам настолько хорошо удавалось скрывать свою письменность, что официально она была открыта лишь в 1983 году, когда знание о ней уже почти угасло.

В языке свидетельство стремления женщины к знаниям присутствует во многих историях, где женщина, переодевшись в мужские одежды, идёт получать образование. Например, история любви Чжу Ин Тай и Лян Шань Бо, в которой Чжу Ин Тай - умная и красивая девушка, которая не побоялась нарушить запрет и отправилась в далекую провинцию Ханчжоу получать образование и нашла свою любовь.

Ещё одна история с переодеванием известна всем из мультфильма «Мулан», но мало кто знает, что изначально эта история была записана в стихах. Это стихи о героизме девочки, которая пошла на войну за своего отца и вернулась домой героиней. В этом литературном произведении женщина выступает как герой. Мулан смелая и решительная, но и для неё самое главное в жизни – это семья, поэтому на вопрос императора

о награде, она отказывается от всех предложенных благ, а выбирает вернуться на родину к своей семье (木兰不用尚书郎, 愿驰千里足, 送儿还故乡). Последние строки стихотворения «双兔傍地走, 安能辨我是雄雌» - «Когда два кролика бегут вместе, никто не различит, где девочка, а где мальчик» - могут означать признание женщины как равного мужчине существа.

2) Внешность женщины – ее красота.

В китайском языке, кроме пословиц и поговорок, существует такая лексическая единица как чэньюй. Чэньюй - устойчивый оборот, состоящий из четырёх иероглифов. Большинство из них составляют выражения, взятые из классических произведений. Для понимания чэньюев необходим их перевод на современный язык и пояснительное описание. В китайском языке чэньюй, посвященные женщине чаще всего описывают её красоту:

倾国倾城 - красота, завоевывающая государство и города

出水芙蓉 - раскрывшийся цветок лотоса

珠光宝气 - роскошно одета, сияющая

花容月貌 - лицо красивое как цветок, круглое как луна

窈窕淑女 - очаровательная и скромная

闭月羞花 - затмевающая луну, смущающая цветы

冰清玉洁 - чистая как лёд, чистая как яшма

仙女下凡 - святая дева сошла с небес

美若天仙 - красива как ангел.

Красота женщины является объектом описания и восхищения многих авторов древнего и современного Китая. Изящность и грация женщины восхваляются и китайскими поэтами. «Женщина, прекрасная, как роскошный, благоухающий на всю страну пион, с кожей блистающей, белой, как снег, и лицом, как искрящаяся яшма. Речь её подобна щебету ласточек и напеву тростниковой флейты», - писал о китайских женщинах уйгурский поэт Гуань Юньши (1286-1324 гг.) [https://www.liveinternet.ru/users/blu_marino/post345402955/].

Чэньюй «环肥燕瘦» - Хуань (杨玉环) была полной, а Янь (赵飞燕) худощавой – означает, что каждая женщина прекрасна, у каждой женщины свои особенности. Красота китайской женщины описывается как красота, захватывающая города и страны, при этом женщина в китайской литературе использует её по-разному. Кто-то является образцом скромности и нравственности, а кто-то образцом коварства и распущенности.

Исходя из культурных особенностей, изложенных в литературе и имеющихся в языке, концепт «женщина» в китайском языке можно описать как слабое, изящное, нежное существо, которое нуждается в заботе и защите.

3) Женский ум и мудрость

Несмотря на то, что женщине не разрешалось получать образование, а безграмотность жен-

щины всячески приветствовалась («女子無才便是德» - женская благодетель в безграмотности), женщины с древних времен отличались особым складом ума и безграничной мудростью.

Женщина – загадка, мышление и поведение которой не всегда можно объяснить, но в этом и заключается её очарование:

女人心，海底针 - понять женщину, что искать иглу в море

秀外慧中 - прекрасна телом и душой, хороша собой и умна

才貌双全 - красива и талантлива

才气过人 - талантами превосходить других.

4) Героизм и смелость женщины

巾帼英雄 - героиня, отважная, мужественная женщина

女中豪杰 - выдающаяся женщина-рыцарь, герой.

В китайской истории выделяют десять женщин, которые покорили Китай своей смелостью. Одна из них - известная на весь мир Хва Мулан. Девушка, которая отправилась на войну вместо своего отца и вернулась с войны героем. Женщина, героически защищающая свою семью.

5) Женщина – мать (母 «мать»)

В китайской фразеологии подчеркивается первостепенная роль матери как воспитателя:

望子成龙 (wàngzǐ chénglóng) – надеется, что из своего ребёнка выйдет перспективный человек, дословно: «надеяться, что сын станет драконом»

母以子贵 (mǔyǐ zǐguì) – слава сына возвеличивает мать; мать стала высокопоставленной (знатной) благодаря положению сына;

小鸟依人 (xiǎoniǎoyīrén) – привязанность птенца к человеку (обр. о женщинах и детях в значении: ластиться, ласкаться; нежный, ласковый);

Женщина – это хранительница очага. Когда в семье теряли мать, то китайцы говорили: 妻离子散 – жена ушла, осиротели дети [Лю Бо, 2009, с. 34-37].

Заключение

Проведённый нами анализ позволяет выделить национально-специфические особенности отношений к женщине, отраженных в пословичном фонде китайского языка.

В толковых словарях китайского языка женщина – это взрослый человек женского пола, отличный от мужчины. Второе значение – жена. Объясняется такое сходство тем, что «женщина» является одним из базовых концептов китайского языков, к тому же словарное значение зачастую одинаково для всех языков. Словарное значение – это понятие, а понятие отличается от концепта своей объективностью и универсаль-

ностью.

На следующем этапе исследования мы сделали анализ этимологии китайского слова «женщина». Выяснено, что слово женщина «女人» было образовано по принципу: «существо женского пола + человек». В древности женщина считалась началом всего живого, дарующая жизнь. Однако в китайском языке часто женщина имеет отрицательную коннотацию, связана со смертью, злом и пороком. Этимологически женщина связана с семьёй, семантика иероглифов «женщина» и «ребёнок» даёт в сумме новое значение «хорошо» - «Всё хорошо в той семье, в которой есть мама и дети».

Можно отметить следующие общие положения образа женщины в китайской языковой картине мира, отраженного в китайских пословицах и поговорках:

1) В китайской философии женщина сравнивается с отрицательным началом. Традиционно, добро связано с мужчиной, а зло, наоборот, с женщиной. Однако она выступает также как существо, дающее начало всему живому.

2) Положение женщины в обществе в древности – подчиняется мужчине, не имеет возможности получать образование. Женщина противопоставляется мужчине. Женщина и мужчина выполняют различные социальные и семейные роли и имеют различный социальный статус.

3) В китайском языке женщина должна быть красива, красота – одно из её главных достоинств. Многие китайские пословицы посвящены именно красоте женщины. Красивая женщина сравнивается с божественным существом, ангелом. Также красота женщины часто сравнивается с красотой и величием природы. В китайском языке красота женщины считается благом и всячески восхваляется.

4) Женщины в Китае с древних времен отличались особым складом ума и мудростью. Женщина – загадка, мышление и поведение которой не всегда можно объяснить – в этом её очарование.

5) В китайских паремиях отражены также женщины, которые покорили Китай своей смелостью и героизмом.

6) В китайской паремиологии подчеркивается первостепенная роль женщины как матери, воспитателя, хранительницы очага. Для китайской культуры характерен стереотип о том, что место мужчины – в обществе, а место женщины – в доме. Прежде всего, женщина связана с семьёй и детьми, её главное предназначение – воспитание будущего поколения и забота о муже.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Габбасова А.Р., Фаткуллина Ф.Г. Языковая картина мира: основные признаки, типология и функции // Современные проблемы науки и образования. - 2013. – № 4 // URL: <http://www.science->

education.ru/ru/article/view?id=9954 [дата обращения: 22.01.2021].

2. Емельянова Т.М. Китай: женщина и общество / Т. М. Емельянова // Человек и труд. 2001. - № 9. - С. 35 - 36.
3. Железнова Ю.В. Лингвокогнитивное и лингвокультурное исследование концепта «Семья»: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. – Ижевск: Удмурт. гос. ун-т, 2009.
4. Зыбина А. Взгляд на значение женщины в исторической жизни народов / [Соч.] А. Зыбиной. Т. 1: Китай. – М.: Тип. В. Готье, 1970. – 215 с.
5. Ислам А. Языковая картина мира в контексте национальной культуры (сравнительно-сопоставительный лингвокультурологический анализ): дис. ... докт. фил. наук / Ислам А. – Алматы, 2004. – 336 с.
6. Китайская мифология: Энциклопедия. [Текст]: монография. – М.: Эксмо, 2007. – 416с.
7. Китайский иероглиф женщина [Электронный ресурс] – URL: <http://www.veselo.info/kitayskiy-ieroglif-zhenschina-%E5%A5%B3/> [Дата обращения: 21.01.2021].
8. Лю Бо. Стереотипные представления о женщине в русской языковой картине мира на фоне китайской [Текст] // Мир русского слова, 2009, №4. – С. 34-37.
9. О Сян Рен. Представление о женской красоте в Китае: красавица, мила и хороша... // https://www.liveinternet.ru/users/blu_marino/post345402955/ [дата обращения: 21.01.2021].
10. Рукодельникова М.Б. Китайская языковая картина мира [Текст] // Картина мира, 2013, №7. – С. 3-4.
11. Фаньмин Сяньдэн. Современный китайско-русский словарь. [Текст]: монография / Фаньмин Сяньдэн. – Пекин: Изучение и преподавание иностранных языков, 2002. - 1104 с.
12. Чэн Мэнхуань. Словарь пословиц и поговорок китайского языка. [Текст]: монография / Чэн Мэнхуань. – Пекин, 2004. – 887 с.
13. KENZHEBAEVA A.A. Сопоставление китайских и казахских пословиц в гендерном аспекте // Вестник КазНУ. Серия филологии, [S.I.], v. 152, n. 6, oct. 2015.

REFERENCES

1. Gabbasova A.R., Fatkullina F.G. Jazykovaja kartina mira: osnovnye priznaki, tipologija i funkcii // Sovremennye problemy nauki i obrazovanija. - 2013. – № 4 // URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=9954> [data obrashhenija: 22.01.2021].
2. Emel'janova T.M. Kitaj: zhenshhina i obshhestvo / T. M. Emel'janova // Chelovek i trud. 2001. - № 9. - S. 35 - 36.
3. Zheleznova Ju.V. Lingvokognitivnoe i lingvokul'turnoe issledovanie koncepta «Sem'ja»: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk: 10.02.19. – Izhevsk: Udmurt. gos. un-t, 2009.
4. Zybyna A. Vzglyad na znachenie zhenshhiny v istoricheskoj zhizni narodov / [Soch.] A. Zybinov. T. 1: Kitaj. – M.: Tip. V. Got'e, 1970. – 215 s.
5. Islam A. Jazykovaja kartina mira v kontekste nacional'noj kul'tury (sравnitel'no-sopostavitel'nyj lingvokul'turologicheskij analiz): dis. ... dokt. fil. nauk / Islam A. –Almaty, 2004. – 336 s.
6. Kitajskaja mifologija: Jenciklopedija. [Tekst]: monografija. – M.: Jeksmo, 2007. – 416s.
7. Kitajskij ieroglif zhenshhina [Jelektronnyj resurs] – URL: <http://www.veselo.info/kitayskiy-ieroglif-zhenschina-%E5%A5%B3/> [Data obrashhenija: 21.01.2021].
8. Lju Bo. Stereotipnye predstavlenija o zhenshhine v russkoj jazykovoj kartine mira na fone kitajskoj [Tekst] // Mir russkogo slova, 2009, №4. – S. 34-37.
9. O Sjan Ren. Predstavlenie o zhenskoj krasote v kitae: krasavica, mila i horosha... // https://www.liveinternet.ru/users/blu_marino/post345402955/ [data obrashhenija: 21.01.2021].
10. Rukodel'nikova M.B. Kitajskaja jazykovaja kartina mira [Tekst] // Kartina mira, 2013, №7. – S. 3-4.
11. Fan'min Sjan'djen. Sovremennyj kitajsko-russkij slovar'. [Tekst]: monografija / Fan'min Sjan'djen. – Pekin: Izuchenie i prepodavanje inostrannyh jazykov, 2002. - 1104 s.
12. Chjen Mjenhuan'. Slovar' poslovic i pogovorok kitajskogo jazyka. [Tekst]: monografija / Chjen Mjenhuan'. – Pekin, 2004. – 887 s.
13. KENZHEBAEVA A.A. Sopostavlenie kitajskih i kazahskih poslovic v gendernom aspekte // Vestnik KazNU. Serija filologii, [S.I.], v. 152, n. 6, oct. 2015.

Сведения об авторах:

Ван Мен - магистрант 2 курса Казахского национального педагогического университета, г. Алматы, пр. Абая – 56Б, +8617699924153, 544075401@qq.com

Балгазина Бакитгуль Сериковна - кандидат педагогических наук, профессор кафедры филологических специальностей для иностранных граждан Казахского национального педагогического университета, г. Алматы, пр. Абая – 56Б, 8 701 5251567, bakhitgul555@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Ван Мен - Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 2 курс магистранты, Алматы қ., Абай даңғылы – 56Б, +8617699924153, 544075401@qq.com

Балғазина Бақытгүл Серікқызы - Педагогика ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің шетел азаматтарына арналған филологиялық мамандықтар кафедрасының профессоры, Алматы қ., Абай д. – 56Б, 8 701 5251567, bakhitgul555@mail.ru

Information about the authors:

Wang Meng - 2nd year Master's student of the Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Abay ave. – 56B, +8617699924153, 544075401@qq.com

Balgazina S. Bakitgul - Candidate of pedagogical Sciences, professor of the Department of Philological specialties for Foreign Citizens, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Abay Ave. – 56B, 8 701 5251567, bakhitgul555@mail.ru

**КИТАЙСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ НА ТЕМУ «УЧЕБА»:
ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

Аннотация. Данная статья раскрывает особенности китайских фразеологических единиц современного китайского языка на тему «учеба» в этимологическом аспекте. Авторами сделан анализ четырех основных разрядов фразеологических единиц: чэньюй - идиома; яньюй - пословица; сехоу - недоговорка-иносказание; гуаньюньюй - фразеологическое сочетание.

Ключевые слова: китайский язык, фразеология, фразеологизмы, этимологический анализ.

Аңдатпа. Бұл мақалада этимологиялық аспект бойынша «оқу» тақырыбындағы қазіргі қытай тілінің қытай фразеологиялық бірліктерінің ерекшеліктері көрсетілген. Авторлар фразеологиялық бірліктердің төрт негізгі категориясына талдау жасаған: чэньюй - идиома; яньюй - мақал; сехоу - келісімсіз-тұспалдау; гуаньюньюй - фразеологиялық үйлесім.

Түйін сөздер: қытай тілі, фразеология, фразеологизмдер, этимологиялық талдау.

Abstract. This article reveals the features of the Chinese phraseological units of the modern Chinese language on the topic of "learning" in the etymological aspect. The authors analyze four main categories of phraseological units: chengyu - idiom; yanyu - proverb; sehou - understatement-allegory; guanyunyu - phraseological combination.

Keywords: Chinese language, phraseology, phraseological units, etymological analysis.

Введение

Китайские фразеологизмы – это устойчивые сочетания слов, которые хранятся в языковой памяти говорящих, которые отражают китайскую национальную культуру (обычаи, традиции, особенности быта, исторические события и др.). Фразеологизмы имеют страноведческую ценность, т.к. содержат в своей семантике национально-культурный компонент. Многие фразеологизмы появились в глубокой древности и дошли до нас, сохранив свою форму и семантику, другие возникли недавно. И те, и другие знакомы всем и широко употребляются.

Методология исследования

В отличие от русской фразеологии, китайская фразеология занимает достаточно скромное место в китайской лингвистической науке. Несмотря на то, что история существования фразеологических единиц в китайском языке насчитывает несколько тысячелетий и их арсенал достаточно богат, фразеология не является отдельным разделом в китайском языкознании. В современной китайской лингвистике идет дискуссия по определению фразеологии и ее предмета, но общая точка зрения пока не выработалась. До сих пор нет термина для обозначения фразеологии: наиболее общепринятый термин – 俗语 (*sú yǔ*) [Войцехович И.В., 2007].

Одни ученые выделяют в китайской фразеологии две категории: чэньюй и шуюй. Чэньюй (готовое выражение) - устойчивый оборот, чаще всего является четырехэлементным строением.

Шуюй - это устойчивые словосочетания или предложения, самостоятельно употребляемые неизменяемые конструкции. Шуюй включает в себя яньюй (пословицы и поговорки), гэнь (афоризмы) и сехоу (речения с усеченной концовкой) [Ма Гофань, 1959].

Некоторые ученые считают, что чэньюй является самой большой категорией во фразеологии [Тан Сунпо, 1960, с. 375-376]. Другие лингвисты считают шуюй самой большой группой во фразеологии, к которой относятся чэньюй, сехоу, гуаньюньюй, яньюй [Чжан Чжигун, 2005].

Интерес к фразеологии в Китае всегда был большой. Это, прежде всего, практический, живой интерес к удивительной возможности языка в лаконичной, отточенной, образной форме отражать самые разные события, отношения людей друг к другу и к тому, что окружает их в обыденной жизни, человеческие характеры и эмоции, достоинства и недостатки и т.д. В настоящее время в китайской фразеологии выделяют четыре основных разряда фразеологических единиц: чэньюй - идиома; яньюй - пословица; сехоу - недоговорка-иносказание; гуаньюньюй - фразеологическое сочетание [Сунь Вэйчжан, 1989].

Результаты исследования

В последнее время появилось много работ, посвященных исследованию фразеологических единиц определенных тематических групп в межъязыковом и межкультурном аспектах. В данной работе мы делаем анализ китайских

фразеологизмов на тему «учеба» с точки зрения этимологии.

Чэньюй на тему «учеба»

«Чэньюй, или «готовое выражение», это устойчивое фразеологическое словосочетание (чаще четырехсловное), построенное по нормам древнекитайского языка, семантически монолитное, с обобщенно переносным значением, носящее экспрессивный характер, функционально являющееся членом предложения» [Ма Гофань, 1959, с. 18].

Родословная чэньюй уходит в глубь веков. Источником подавляющего большинства чэньюй является китайская классическая литература: классические каноны, философские трактаты, исторические хроники, художественная литература. Так, например, источником происхождения чэньюй 闻鸡起舞 (*wén jī qǐ wǔ*), букв. «С первым криком петухов начинать упражняться в боевых искусствах» называют «Историю династии Цзинь» [Корнилов О.А., 2010] и исторический труд «Цзы чжи тун цзянь» («Всеобщее зеркало, управлению помогающее») [Цзы чжи тун цзянь, 1956].

В главе «Биография Цзу Ти» памятника «История династии Цзинь» говорилось, что Цзу Ти был очень целеустремленным человеком. Но в детстве он был непослушным ребенком, не любил учиться. Став молодым человеком, он понял, что у него недостаточно знаний, чтобы служить стране. Тогда юноша начал усиленно читать, стал серьезно изучать историю, старался овладеть богатством знаний и быть здоровым. Когда Цзу Ти исполнилось 24 года, ему предложили стать чиновником, но он отказался и по-прежнему стремился учиться. Позднее Цзу Ти и его друг Лю Кун служили в должности чэнсяное (канцлеров). У них были общие высокие идеалы: способствовать восстановлению государства. Однажды ночью Цзу Ти во время сна услышал крик петуха. Он проснулся и сказал Лю Куну: «Люди считают, что будет несчастье, если услышали крик петуха в полночь. Я так не думаю, давай начинать упражняться, после того как мы услышали крик петуха». Лю Кун с готовностью согласился. Каждую полночь они упражнялись в искусстве владеть мечом. Тяжелый труд в течение длительного периода окупается сполна: они, наконец, стали большими людьми, могли не только писать хорошие статьи, но и могли вести войска и выигрывать битвы.

Исторические корни имеют и такие чэньюй, как:

凿壁偷光 (*bì záo tōu guāng*), букв. «Буравить стену, [чтобы] украсть свет»;

胸有成竹 (*xiōng yǒu chéng zhú*), букв. «В груди имеется готовый бамбук». Заранее представлять; иметь готовый план;

纸上谈兵 (*zhǐ shàng tán bīng*), букв. «Воевать на бумаге». Оставаться на бумаге; ограничивать-

ся словами; не уметь применять теорию на практике;

悬梁刺股 (*xuán liáng cì gǔ*), букв. «Привязываться к балке, колоть бедро». Учиться день и ночь, собрать все силы и волю для достижения цели (учебы). В древности ученики привязывали себя за волосы к потолку и ранили свое бедро, чтобы не уснуть и т.п. [Прядохин М.Г., 2007].

Происхождение некоторых чэньюй связано с философскими и религиозными учениями. К ним относится, например, чэньюй 揠苗助长 (*yù miáo zhù zhǎng*), букв. «Тянуть всходы вверх, чтобы помочь им вырасти». Неправильный метод воспитания.

В княжестве Сун жил один человек, отличавшийся очень нетерпеливым характером. Он днем и ночью караулил всходы на своем поле, ожидая, когда же они, наконец, вырастут. Но всходы росли слишком медленно. Однажды он придумал хороший способ - начал тянуть всходы вверх. Ему показалось, что ростки как будто подросли. Он очень обрадовался. Усталый, но довольный собой вернулся домой и поделился радостью со своими домашними. Его сын, услышав о том, что случилось, побежал в поле и увидел, что рассада не выросла, а завяла. Смысл данной притчи, выраженный в чэньюй 欲速不达 (*yù sù bù dá*), букв. «Искусственно ускорять ход событий». Оказывать медвежью услугу; воспитывать детей надо по правилам.

Приведем примеры других чэньюй этой категории:

铁杵成针 (*tiě chǔ chéng zhēn*), букв. «Железный пест превратить в иглу». Терпение и труд все перетрут.

大器晚成 (*dà qì wǎn chéng*), букв. «Большой сосуд долго делается». Только время формирует характер.

鹦鹉学舌 (*yīng wǔ xué shé*), букв. «Повторять как попугай». Говорить с чужого голоса.

Сказки и басни - еще один источник образования чэньюй. Например, чэньюй 南辕北辙 (*nán yuán běi zhé*), букв. «Едучи на север, поворачивать оглобли на юг». Неправильный способ обучения.

Например. Жил-был один человек, который хотел поехать в княжество Чу. Но он отправился в противоположном направлении и не прислушивался к советам других, только ехал все дальше и дальше от Чу. Эта сказка говорит о том, что поведение не зависит от того, чему мы учимся, самым главным является направление. Не учтешь направление, как ни старайся, будешь только приближаться к обратным результатам.

Яньюй на тему «учеба»

История китайских яньюй (поговорок и пословиц) насчитывает несколько тысячелетий. Часто яньюй приходят из произведений литературы. Например, в книге «Лунь юй» («Суждения и беседы», «Аналекты», «Изречения» - сборник

бесед и суждений Конфуция, составленный его учениками) написано: 三人行必有我师焉(*sān rén xíng bì yǒu wǒ shī yān*), букв. «Среди трех идущих непременно есть тот, кто может быть моим учителем» [Баско Н.В., Лай Инчуань, Чанг Джуй Ченг, 2016].

Многие яньюй первоначально входили в состав древних притч, представляя собой лаконичное, емкое, имеющее назидательный характер обобщение содержания изложенного. Например, история о Ли Бо и старушке, которая пыталась превратить железный пест в иглу для вышивания. Пословица 只要功夫深 (*zhǐ yào gōng fū shēn*), 铁杵磨成针 (*tiě chǔ mó chéng zhēn*), букв. «Было бы старание, и железный пест можно выточить и превратить в иглу» является заключительным назидательным суждением, обобщающим содержание легенды. Эта пословица часто употребляется в современном китайском языке как самостоятельная фразеологическая единица наряду с производным чэньюй 百尺竿头 (*bǎi chǐ gān tóu*), 更进一步 (*gèng jìn yí bù*) в переносно-образном значении: Чтобы достичь хорошего результата в учебе, нужны терпенье и труд.

Приведем примеры других яньюй этой категории:

平时(不烧香 (*píng shí bù shāo xiāng*), 临时) 抱佛脚 (*lín shí bào fó jiǎo*), букв. «Обычно даже благовоний не возжигать, а как потребуются, броситься обнимать ноги Будды». Эта пословица означает «Не любишь учиться, читаешь книгу только тогда, когда готовишься к экзамену или когда это очень необходимо».

学而时习之 (*xué ér shí xí zhī*), 不亦说乎 (*bù yì shuō hū*), букв. «Учиться и время от времени повторять изученное, разве это не приятно?» [Корнилов О.А., 2010].

Сехоую на тему «учеба»

В китайском языке существует особый разряд фразеологизмов - сехоуюй, который на русский язык переводится как «недоговорки-иносказания». Термин «сехоуюй» буквально означает «речение с усеченной концовкой». В современном китайском языке сехоуюй широко распространены, наряду с пословицами, поговорками и другими речениями фольклорного характера [Прядохин М.Г., 2007].

Сехоуюй встречается только в китайском языке. В родственных китайскому, а также в других восточных и в западных языках аналогов не существует. Сехоуюй характерны для разговорной речи. По специфике формирования сехоуюй можно разделить на четыре типа [Мизамхан Б., Езмахунова А.Р., 2018, с. 57-63].

Дискуссия

1. Сехоуюй, основанные на омофонии китайского языка

Китайский язык - язык иероглифический, каждый иероглиф читается как слог. Вместо уда-

рения, как в русском языке, в китайском языке существует пять тонов: каждый слог имеет свой тон (пятый - нулевой, нейтральный). Поэтому многие слова китайского языка, звучащие одинаково, записываются разными иероглифами и, как следствие, имеют разное значение. В лингвистической литературе такое языковое явление называется омофонией (同 - *Tóngyīn*). Некоторые сехоуюй основаны именно на одинаковом звучании разных иероглифов. Они употребляются в полном или усеченном виде. Например, сехоуюй 孔夫子的褙褙 —— 书呆子 (*kǒng fū zǐ de dā lián - shū dāi zi*), букв. «Сумка Конфуция - книжный мешок/ книжный червь». Мы видим, что данный сехоуюй основан на том, что слог *dāi* может соответствовать двум иероглифам (褙 и 子), у которых произношения похожи друг на друга, один из которых значит «мешок», а другой «дурак».

Приведем еще примеры сехоуюй на тему «учеба», построенных по такому же принципу:

半天云里挂剪子——高才 (*bàn tiān yún li guà jiǎn zi - gāo cái*), букв. «На небесных облаках делать одежду - портной высшего класса (剪 «кроить» - 高 «талант»);

飞机上的茶壶——水平高 (*fēi jī shàng de chá hú - shuǐ píng gāo*), букв. «Чайник повесили на самолет - бутылка с водой на высоте/ высокий уровень»;

老太太上鸡窝——笨笨蛋 (*lǎo tài tài shàng jī wō - bēn bèn dàn*), букв. «Бабушка поднимается на курятник - ради яйца». Глупый, тупой.

2. Сехоуюй, основанные на метафорическом значении явления

Подобные сехоуюй основаны на сходстве реальных или воображаемых двух явлений, известном всем. Если сходство двух явлений обычно понятно адресату и адресанту, естественно, можно узнать значение второй половины «тайны». Например:

孔夫子唱戏(xì) —— 出口成章 (*kǒng fū zǐ chàng xì —— chū kǒu chéng zhāng*), букв. «Конфуций песню поет — говорить как по писаному»;

半路上接姑娘 —— 从头学起 (*bàn lù shàng jiē gū niáng —— cóng tóu xué qǐ*), букв. «Встречать девушку на полпути - учиться с нуля»;

老鼠掉进书箱里 —— 咬文嚼字 (*lǎo shǔ diào jìn shū xiāng lǐ —— yǎo wén jiáo zì*), букв. «Крыса залезла в книжный ящик - глотать и грызть иероглифы и текст»;

沙滩上盖楼房 —— 基础差 (*shā tān shàng gài lóu fang —— jī chǔ chà*), букв. «Строить здание на пляже - слабое основание».

3. Сехоуюй, основанные на метафорическом значении слова

Подобные сехоуюй основаны на сходных и очевидных характеристиках двух или нескольких предметов. Характеристики предметов также обычно понятны адресату и адресанту, поэтому часто вторая половина сехоуюй не говорится.

Например:

四方棒槌——死笨 (*sì fāng bàng chuí*) —— *sǐ bèn*), букв. «Квадратный пест - тупой до смерти»;
木头脑瓜 —— 四六不懂 (*mù tóu nǎo guā*) —— *sì liù bù dǒng*), букв. «деревянная голова - не разбираешься в цифрах четыре и шесть»;

孔夫子的文章之乎者也 (*kǒng fū zǐ de wén zhāng zhī hū zhě yě*), букв. «Статья Конфуция - *zhī, hū, zhě, yě* (之, 乎, 者, 也) - четыре самых употребительных служебных слова древнекитайского языка);

八股文的格式——千篇一律 (*bā gǔ wén de gé shì*)——*qiān piān yí lǜ*), букв. «Форма багуэнь — тысяча статей по одному формату».

4. Сехоуюй, основанные на исторических событиях, сказках или легендах

К этому типу относятся такие сехоуюй, как:

猪八戒读书 —— 竟冲识字的 (*zhū bā jiè dú shū*) —— *jìng chōng shí zì de*), букв. «Чжу Бацзе читает - как будто грамотный»;

班门弄斧 (*fǔ*)——自不量力 (*bān mén nòng fǔ*)——*zì bù liàng lì*), букв. «Хвастаться перед [Лу] Банем умением владеть топором - переоценивать свои силы»;

王羲之的字帖 —— 别具一格 (*wáng xī zhī de zì tiè*) —— *bié jù yí gé*), букв. «Надписи Ван Сичжи» - оригинальный, своеобразный;

王佐断臂 —— 留一手 (*wáng zuǒ duàn bì*)——*liú yí shǒu*), букв. «Ван Цзо отрубили руку - осталась одна рука», т.е. держать в секрете; придерживаться профессиональные секреты;

狄仁杰的门生 —— 桃李满天下 (*dí rén jié de mén shēng*)——*táo lǐ mǎn tiān xià*), букв. «Ученики Ди Жэньцзе — персики и сливы заполнили Поднебесную», т.е. в любом уголке можно их встретить;

孟母三迁 —— 望子成才 (*mèng mǔ sān qiān*) —— *wàng zǐ chéng cái*), букв. «Мать Мэнцзы три раза переезжала - хотела, чтобы сын стал большим человеком»;

郑人买履 —— 生搬硬套 (*zhèng rén mǎi lǚ*) —— *shēng bān yìng tào*), букв. «Человек из царства Чжэн покупает туфли - механически принимать».

Гуаньюньюй на тему «учеба»

Гуаньюньюй представляет собой свободное словосочетание, подвергшееся процессу метафоризации, утратившее свое прямое значение и приобретшее обобщенное, переносно-образное значение, не равное сумме значений составляющих его компонентов [Сюй Цзунцай, Ин Цзюньлин, 1985, с. 198].

Происхождение гуаньюньюй - одна из интереснейших проблем китайской фразеологии. Китайские лингвисты и их зарубежные коллеги сходятся во мнениях о том, что основным источником образования гуаньюньюй является живая разговорная речь, кроме того в качестве источников называют обычаи и традиции, легенды и предания, литературные произведения, поэзия, крылатые слова, диалекты, а также различные

терминосистемы - медицинская, коммерческая, военная, театральная и т.д.

При всем многообразии источников образования гуаньюньюй таких единиц, выражающих тему «учеба», существует немного. Приведем примеры.

Неиссякаемым источником гуаньюньюй являются обычаи и традиции, передаваемые из поколения в поколение, например, 喝墨水 (*hē mò shuǐ*), букв. «Пить тушь». Учиться или заниматься наукой. При династии Северная Ци (550-577) был закон: за плохую научную работу приговаривали к штрафу - пить чернила. Количество зависело от качества научной работы. Потом император У постановил: ученым, у которых плохой почерк, надо пить литр чернил. Это абсурдное положение сохранялось в течение нескольких династий, а затем стало непопулярным. Но выражение пить чернила, используемое для обозначения объема знаний, в языке осталось. Например, можно сказать: 喝墨水 (*hē mò shuǐ*) - букв. «Этот человек выпил очень много чернил». *Этот человек* очень образован. Такого же происхождения гуаньюй 活字典 (*huó zì diǎn*), букв. «Живой словарь». Ходячая энциклопедия, глубоко эрудированный человек [Daulet F., Laryonov S., Zhunisov D., 2016].

Заключение

В данной работе мы рассмотрели фразеологические единицы на тему «учеба» в этимологическом аспекте. Результаты анализа позволяют сделать следующие выводы:

1. Источником подавляющего большинства чэньюй является китайская классическая литература: классические каноны, философские трактаты, исторические хроники, художественная литература. Происхождение некоторых чэньюй связано с философским и религиозным учением. Еще один источник образования чэньюй - сказки и басни.

2. Китайские яньюй (половицы и поговорки) появились тогда, когда люди научились общаться друг с другом посредством языка, но еще не имели письменности. Источником яньюй часто являются литературные произведения. Многие яньюй первоначально употреблялись в древних притчах, представляя собой лаконичное, емкое, имеющее назидательный характер обобщение содержания изложенного.

3. Особый разряд фразеологических единиц - сехоуюй (на русский язык их можно перевести как «недоговорки-иносказания»). Сехоуюй характерны для разговорной речи. Источником происхождения сехоуюй являются исторические события, сказки и легенды и такие языковые явления, как омофония китайского языка, метафорическое значение явления, на метафорическое значение предмета.

4. Еще один разряд фразеологизмов - гуань-

юньюй. Основными источниками образования гуаньюньюй являются живая разговорная речь, обычаи и традиции, легенды и предания, литературные произведения, поэзия, крылатые сло-

ва, диалекты, а также различные терминосистемы – медицинская, коммерческая, военная, театральная и т.д.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Баско Н.В., Лай Инчуань, Чанг Джуй Ченг. Учебный русско-китайский фразеологический словарь – СПб.: Златоуст, 2016. – 192 с.
2. Войцехович И.В. Практическая фразеология современного китайского языка / И. В. Войцехович – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 509 с.
3. Корнилов О.А. Жемчужины китайской фразеологии. 2-е изд., испр. и доп. М.: КДУ, 2010. – 348 с.
4. Ма Гофань. Очерк о чэньюй. - Шэньян: Ляонин жэньминь, 1959. - 344 с.
5. Мизамхан Б., Езмахунова А.Р. Лексико-семантические особенности китайских сехоуюй (фразеологизмов-недомолвок) // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия филологическая. №1 (63), 2018. - С. 57-63.
6. Прядохин М.Г. Краткий словарь недоговорок-иносказаний современного китайского языка. М.: Восток-Запад, 2007. - 218 с.
7. Сунь Вэйчжан. Теория китайской фразеологии: идиомы. Чанчунь: Цзилинь цзяоюй, 1989. - 395 с.
8. Сюй Цзунцай, Ин Цзюньлин. Гуаньюньюй. Комментарии и примеры. Пекин: Изд-во Пекин. Лингвист, ун-та, 1985. - 452 с.
9. Тан Сунпо. Родственные отношения между фразеологией и чэньюй. – Пекин: «Китайская филология», 1960. – 469с.
10. Цзы чжи тун цзянь, т. 1-10 [в. 20 кн.]. - Пекин, 1956.
11. Чжан Чжигун. Современный китайский язык, 1-й том. – Пекин: Издательство народного образования, 2005. - 169с.
12. Daulet F., Laryonov S., Zhunisov D. Гуаньюньюй. «Привычные выражения» как часть китайской фразеологии // Вестник КазНУ. Серия востоковедения, Том 67, № 1, (2014).

REFERENCES

1. Basko N.V., Laj Inchuan', Chang Dzhuj Cheng. Uchebnyj rusko-kitajskij frazeologicheskij slovar' – Spb.: Zlatoust, 2016. – 192 s.
2. Vojcehovich I.V. Prakticheskaja frazeologija sovremennogo kitajskogo jazyka / I. V. Vojcehovich – M.: AST: Vostok-Zapad, 2007. – 509 s.
3. Kornilov O.A. Zhemchuzhiny kitajskoj frazeologii. 2-e izd., ispr. i dop. M.: KDU, 2010. – 348 s.
4. Ma Gofan'. Oчерk o chjen#juj. - Shjen'jan: Ljaonin zhjen'min', 1959. - 344 s.
5. Mizamhan B., Ezmahunova A.R. Leksiko-semanticheskie osobennosti kitajskih sehoujuy (frazeologizmov-nedomolvok) // Vestnik KazNPU im. Abaja. Serija filologicheskaja. №1 (63), 2018. - S. 57-63.
6. Prjadohin M.G. Kratkij slovar' nedogovorok-inoskazanij sovremennogo kitajskogo jazyka. M.: Vostok-Zapad, 2007. - 218 s.
7. Sun' Vjejchzhan. Teorija kitajskoj frazeologii: idiomy. Chanchun': Czilin' czjaouj, 1989. - 395 s.
8. Sjuj Czuncaj, In Czjun'lin. Guan'jun#juj. Kommentarii i primery. Pekin: Izd-vo Pekin. Lingvist, un-ta, 1985. - 452 s.
9. Tan Sunpo. Rodstvennye otnoshenija mezhdou frazeologiej i chjen#juj. – Pekin: «Kitajskaja filologija», 1960. – 469s.
10. Czy chzhi tun czjan', t. 1-10 [v. 20 kn.]. - Pekin, 1956.
11. Chzhan Chzhigun. Sovremennyj kitajskij jazyk, 1-j tom. – Pekin: Izdatel'stvo narodnogo obrazovanija, 2005. - 169s.
12. Daulet F., Laryonov S., Zhunisov D. Guan'jun#juj. «Privychnye vyrazhenija» kak chast' kitajskoj frazeologii // Vestnik KazNU. Serija vostokovedenija, Tom 67, № 1, (2014).

Сведения об авторах:

Ван Дунлин - Магистрант 2 курса Казахского национального педагогического университета, г. Алматы, пр. Абая – 56Б, +8615099116890, 1932661193@qq.com

Балгазина Бакигүль Сериковна - Кандидат педагогических наук, профессор кафедры филологических специальностей для иностранных граждан Казахского национального педагогического университета, г. Алматы, пр. Абая – 56Б, 87015251567, bakhitgul555@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Ван Дунлин - Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 2 курс магистранты, Алматы қ., Абай даңғылы – 56Б, +8615099116890, 1932661193@qq.com

Балғазина Бақытгүл Серікқызы - Педагогика ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің шетел азаматтарына арналған филологиялық мамандықтар кафедрасының профессоры, Алматы қ., Абай д. – 56Б, 87015251567, bakhitgul555@mail.ru

Information about the authors:

Wang Dongling - 2nd year Master's student of the Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Abay ave. – 56B, +8615099116890, 1932661193@qq.com

Balgazina S. Bakitgul - Candidate of pedagogical Sciences, professor of the Department of Philological specialties for Foreign Citizens, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Abay Ave. – 56B, 8 701 5251567, bakhitgul555@mail.ru

ГО СЮЙЯН¹, НУРАХУНОВА Г.М.²^{1,2} Казахский национальный университет имени Абая, Алматы,
Казахстан(E-mail: ¹ dv1995only@163.com; E-mail : ² ethnic18@mail.ru)

К ВОПРОСУ КЛАССИФИКАЦИИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО И КИТАЙСКОГО ЯЗЫКОВ)

Аннотация: Одна из главных задач исследований в области фразеологии состоит в том, чтобы выяснить, как логически и объективно классифицировать все фразеологические единицы. В данной статье предлагается классификация китайских фразеологизмов по критериям фиксированности, идиоматичности и многозначности. Применение данной систематизации к китайской фразеологии поможет облегчить объективное сравнение с другими языками.

Ключевые слова: фразеологизм, классификация, синтагма, русский и китайский языки

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІ ЖІКТЕУ МӘСЕЛЕСІ БОЙЫНША (ОРЫС ЖӘНЕ ҚЫТАЙ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа: Фразеология саласындағы зерттеулердің негізгі міндеттерінің бірі – барлық фразеологиялық бірліктерді логикалық және объективті түрде қалай жіктеу керектігін анықтау. Бұл мақалада қытай фразеологиялық бірліктерін тұрақтылық, идиомалық және полисемия белгілері бойынша жіктеу ұсынылған. Бұл жүйелеуді қытай фразеологизмдеріне қолдану басқа тілдермен объективті салыстыруды жеңілдетуге көмектеседі.

Түйін сөздер: фразеологиялық бірлік, классификация, синтагма, орыс және қытай тілдері.

ON THE ISSUE OF CLASSIFICATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS (BASED ON RUSSIAN AND CHINESE LANGUAGES)

Abstract: One of the main tasks of research in the field of phraseology is to determine how to logically and objectively classify all phraseological units. This article presents a classification of Chinese phraseological units based on stability, idiom and polysemy. Applying this systematization to Chinese phraseology helps facilitate objective comparisons with other languages.

Key words: phraseological unit, classification, syntagma, Russian and Chinese languages

Введение.

Начиная с 1950 –х годов прошлого века под влиянием российских исследований в области фразеологии предпринимаются попытки унификации китайской фразеологии. Эта тенденция характеризуется попыткой описать и определить китайскую фразеологию по таким функциональным критериям, как идиоматичность и фиксированность. Тем не менее, и следователи китайской фразеологии считают, что необходим более критический пересмотр китайской классификации, в частности, для уточнения статуса чэнью. Авторы делают критический анализ китайских метаязыковых теорий о чэньюй. По мнению ученых, это традиционное понятие сбивает с толку, поскольку в нем смешиваются риторические, просодические и эстетические критерии с функциональными критериями. Некоторые лингвисты, такие как Вэнь Shuobin [韩省之.中国成语分类大词典, 1989] и Вэнь Duanzheng [杨天戈编著.汉语成语溯源, 1988], Чжоу Зумо [刘永红、袁顺芝, 4] признали важность и актуальность фиксированности

[dìng xíng xìng 定型性], невозможность замены, перемещения или вставки компонентов идиоматичности [mín zú xìng 民]. Опираясь на эти принципы, исследователи отмечали противоречие между этими критериями с чрезмерным акцентом на литературных критериях.

С функциональной точки зрения некоторые чэньюй служат идиомами, в то время как другие – пословицами, словосочетаниями или даже формулами. Из-за этой путаницы невозможно должным образом сравнить китайскую фразеологию с фразеологией других языков, поскольку в этом случае необходим общий метаязык. Поэтому Вэнь Shuobin считает, что необходим более современный подход. Учитывая множественность точек зрения и обилие терминологии, преобладающей в китайских фразеологических исследованиях, представляется крайне важным проанализировать существующие теории и попытаться привести их к единому знаменателю.

Сложная терминология и неоднозначная граница между подкатегориями вызовут неудобств-

ва при классификации китайской фразеологии и трудности при сравнении китайского фразеологического запаса с другими языками.

На сегодняшний день наиболее авторитетным и популярным предложением является теория Сунь Вэйчжана [本词典编写组编, 2010], за которым следует У Фан [周荐, 2012].

Методология исследования. Традиционно шу юй подразделяется на следующие пять типов:

1. Чэньюй 成语 – фиксированные, обычные и лаконичные сочетания слов, в большинстве случаев, из четырех символов.

2. Гуань Юн ю 惯用语 – фиксированное и короткое сочетание просторечных слов.

3. Янь ю 谚语 – краткая, популярна поговорка.

4. Гэ Янь 格言 – краткое предложение, с предупредительной и дидактической функцией.

5. Се хоу юй 歇后语 – аллегорическое высказывание, состоящее из двух частей. Первая часть является метафорической – описание и вторая является буквальным объяснением или разъяснением первой части.

Согласно традиционным критериям китайской фразеологии, между этими пятью категориями нет четких границ. Некоторые чэньюй и се хоу юй 歇后语 (по своей форме) также являются пословицами. Некоторые гуань юн юй 惯用 также могут быть чэньюй по своей метрической – фонологической структуре. Все эти нечеткости обосновывают необходимость сопоставления классификации китайских фразеологизмов с другими критериями, особенно при сравнении его фразеологического запаса с другими языками.

Таким образом, с точки зрения общей и типологической лингвистики, китайская фразеология требует метаязыковых категорий, если не универсальных, то, по крайней мере, сопоставимых.

Известно, что для сравнения языков необходимо иметь «общий знаменатель». Традиционные критерии и категории, применяемые китайскими фразеологами, не совместимы с теми, которые используются русскими исследователями фразеологии. Поэтому, чтобы предложить объективный дифференцированный анализ, необходимо использовать общие критерии, применимые к двум языкам. В качестве наглядного примера мы обсудим сравнение китайской и русской фразеологии. Первой возможностью было бы использовать китайскую таксономию для описания обоих языков, но это нецелесообразно, поскольку количество символов, важный критерий для чэньюя, не имеет значения ни в одном языке, который не состоит из идиом.

Второй вариант – применить русскую систему классификации к китайскому языку, что представляется возможным, если мы возьмем в качестве модели теорию русских исследователей, основанную на

метафорическом компоненте [Виноградов

В.В., 1977], [Фелицына В.П., Мокиенко В.М., 1999].

Результаты исследования. Языки имеют свой особый способ кодирования выражаемых ими значений, который называется конгруэнтным способом; а неконгруэнтные способы кодирования языка рассматриваются как грамматическая метафора, представляющая собой замену одного грамматического класса или одной грамматической структуры другим. Грамматическая метафора используется для обозначения переноса значения от конгруэнтного к метафорическому в грамматике. Она включает в себя все виды кросскодированных явлений. Грамматическая метафора также может быть применена к синтагме, играющей роль лексемы, судя по тому, что многие примеры грамматической метафоры были легкими глагольными конструкциями, которые являются одним из типов фразеологизмов. Не все грамматические метафоры являются фраземами, но все фраземы содержат грамматическую метафору, и эта особенность становится отличительной в случае трех типов метафор: псевдосинтагмы, полусинтагмы и псевдодискурсивные последовательности.

В данной работе мы попытаемся применить к китайской фразеологии теорию, созданную для русского языка. Предложения, разработанные русскими исследователями, основаны на трех критериях фразеологии: фиксированности, идиоматичности и многозначности [Виноградов В.В., 1977], [Фелицына В.П., Мокиенко В.М., 1999].

Используя эти критерии, мы можем выделить 4 подкласса псевдосинтагм:

1. Псевдосинтагма – это структура, буквальная форма которой соответствует синтагме, но реальная функция которой – функция одного слова. Мы можем назвать его wěi cí zǔ (伪词组 «псевдосинтагма»). По-китайски это может быть определяется как: 在结构上相当于一个词组, 但使用时则相当于一个词

2. Соединение – это лексема (точнее, слово), состоящая из нескольких

основ. Данные словосочетания не могут меняться местами, отделяться от других компонентов (фиксированность) и их общее значение не может быть выведены из компонентов (идиоматичность). Он состоит из двух морфем, которые могут воплощать концептуальные значения. Его структура стабильна, компоненты нельзя разобрать, изменить, заменить, добавить или удалить произвольно; ее семантика унифицирована. Общее значение часто не может быть выведено из значения каждого словаря идиом. В китайском языке это можно определить как:

由两个能体现概念意义的语素[即“实语素”]组成, 约定俗成的意义单位。其

结构具有稳定性, 各成分不能任意拆开、更改、替换或增减; 其语义具有统

一性, 其整体意义往往不能从习语的每个词汇意义中推测出来, 更不能把习

语成分的意义简单相加。

Традиционно в китайском языке этот термин используется для обозначения двусложных слов, но, тем не менее, они не являются настоящими “составными словами”, потому что внутри них, по крайней мере один из их компонентов является не свободной монемой, а зависимой монемой, например: 打字机 ‘пишущая машинка»

3. Идиома—это второй тип псевдосинтагмы. Это комбинация двух (или более) свободных монем с грамматическими ограничениями (фиксированность) и его глобальная грамматическая функция – это функция отдельной части речи (существительное, прилагательное, глагол, наречие, предлог или союз).

Этот лингвистический феномен также существует в китайском языке, хотя он не сгруппирован как самостоятельная категория в соответствии с ее традиционной фразеологической таксономией, которая вместо этого основана на четких определяющих критериях. С функциональной точки зрения некоторые из китайских “идиом” соответствуют подклассу чэньюй (成成), некоторые – гуань юн юй (惯用)), а другие – подклассам типа пословичных предложений, пословиц, формул и т.д.

Исходя из этого определения мы предлагаем назвать этот тип фразы 固定词组 (gù dìng cí zǔ), что означает» фиксированная полилексическая последовательность. В китайском языке это можно определить как:

由两个 (或多个) 实语素组成的, 具有语法限定性 (固定性), 其整体语法

功能在具体的语境下只是相当于一个词, 具有单一的词性。其结构具有稳定

性, 各成分不能任意拆开、更改、替换或增减 (个别变体除外); 其语义具

有统一性, 其整体意义往往不能从习语的每个词汇意义中推测出来, 更不能

把习语成分的意义简单相加 (也有一些字面意思与实际意义相符)。

В свою очередь, он подразделяется на именную идиому, адъективную идиому, глагольную идиому, адвербиальную идиому, предложную идиому и конъюнктивную идиому в зависимости от грамматической функции, которую они выполняют единым и неделимым образом в предложении.

Номинальная идиома (名词性固定词组)

铁公公 (железный петух) выражает значение – скупой человек

Словесная идиома (动词性固定词组)

挤牙膏 jǐ yá gāo (выдавите зубную пасту (по-немногу из тюбика)) –

понемногу принуждать себя говорить правду; признаваться неохотно.

Адъективный фразеологизм

(形容词性固定词组)

倾城倾国 (так прекрасна, что разрушает государство) – о чрезвычайно красивой женщине

Адвербиальная идиома (副词性固定词组)

毫不犹豫 háo bù yóu yù (абсолютно не колебаться) – без малейшего колебания

Как мы можем заметить, судя по форме, некоторые китайские идиомы выглядят как соединения, так как оба они состоят из двух или более символов. На самом деле, как и в русском языке очень трудно провести четкую границу между этими двумя подклассами. По этой причине необходимо включать соединения во фразеологию. Для сравнения, идиомы, как правило, более идиоматичны, чем соединения. Вот два конкретных примера: соединение dǎ zì jī (пишущая машинка) все еще остается машиной, которую можно вывести из ее компонентов, в то время как реальное значение идиомы tiě gōng jī 铁公鸡 железо петух (скупой человек) не имеет ничего общего с петухом, и его определение вряд ли можно вывести.

Ономастическая группа слов (实体专有名称词组) применяется во всем мире и используется как имена собственные: например, название заведений, места, организации, периодов, исторические или мифологические сюжеты и т. д. (например, Соединенные Штаты Америки, средние века, святой отец, Скотланд-Ярд, Верховный суд).

Дискуссия. Следует отметить, что они не допускают изменения порядка (Организация Объединенных наций) или вставки прилагательных (Европейский союз); или расширения названия (Северная Корея), или синонимической замены (Союзные нации). Как и во многих других языках, в китайском языке существует множество ономастических групп слов. В китайском языке это можно определить как: 由两个以上普通名词组成的特定事物的固定专有名称, 包括地名、组织机构名称、国家名、历史时期名称、历史 (或神话) 重大事件名称等。鸟巢, например: 燕窝 (птица, гнездо) – национальный стадион, также известный как «Птичье гнездо».

Фразеологизм – это полилексическая последовательность, обозначающая конкретную ссылку в определенной области знаний (например, жесткий диск, искусственный интеллект), с определенной степенью фиксированности, поскольку они не допускают изменения порядка, вставки прилагательных или синонимической замены. В китайском языке это можно определить как:

在特定专业领域中定义明确, 结构比较固定, 各成分不能任意拆开、更改、

替换或增减, 由两个以上普通名词组成的专用术语。物理疗法

Полусинтагма – это синтагмоподобная последовательность, не являющаяся ни словом, ни реальной синтагмой, состоящая из двух компонентов: метафорического и буквального; более того, первая ведет себя так, как если бы она была морфемой второй, играя только лексическую функцию. Например, в словосочетании 重度吸

煙者 «тяжелый курильщик» прилагательное «тяжелый» фактически не функционирует как прилагательное, а вместо этого является морфемой интенсификации. Полусинтагмы включают словосочетания (например, *средь бела дня*), стереотипные сравнения (например, *пьяный как рыба*).

Словосочетание (固定搭配). Словосочетание определяется как: сочетание двух слов, в котором одно является метафорическим, служащим функциональной морфемой другого, в то время как другое является буквальным и сохраняет все свои грамматические свойства. По-китайски его можно определить как:

形式上是由两个词组成的词组, 其中一个词具隐喻性, 另外一个只具本义, 前者仿佛是一个语素一样约定俗成地修饰后者, 并自带有某词义功能, 而后

者无论是意义还是语法特征都保持不变。В принципе, существуют четыре типа словосочетаний.

Фиксированное словосочетание прилагательных и существительных (容词与名词的固定搭配) 顶头上司 (босс чуть выше головы) – непосредственный (прямой) начальник. Фиксированное словосочетание прилагательных и наречий (形容词与副词的固定搭配) 闻名天下 (известный во всем мире) – очень известный. Фиксированное словосочетание наречий и глаголов (副词与动词的固定搭配) 热烈欢迎 «добро пожаловать» – тепло приветствую вас.

Фиксированное словосочетание глагола и существительного 动词与名词的定搭配 透支健康 (перебор здоровья) – здоровье человека ухудшается из-за чрезмерного физического или умственного напряжения.

Легкая конструкция глагола (轻动). Легкая глагольная конструкция – это особый тип словосочетания, образованный существительным (основой) и глаголом, который теряет свое обычное значение и преобразует существительное в «именное сказуемое» (как в словосочетании глагол–существительное). Он отличается от словосочетания тем, что его глагол способен сочетаться со многими существительными, в то время как его первоначальное значение ослаблено и десемантизировано.

По-китайски его можно определить как: 由一个名词 (基础部分) 和一个动词组成的特殊搭配, 该动词可以与大量

的名词搭配, 组合后其本义弱化, 此过程也称为“语义虚化” (如, 发牢骚、

发酒疯、发脾气、发神经、发大财、发高烧、发洪水等)。

Мы наблюдали многочисленные конструкции легких глаголов в китайском языке, в которых наиболее частыми глаголами являются следующие:

dǎ (搞/проанализировать), fā (发/послать), shuā (耍/играть), zuò (做/сделать), chī (吃/есть) и т. д.

Чтобы проиллюстрировать это явление, можно проанализировать ряд легких глагольных конструкций

c fā (发/send): 发脾气 fā pìqì (отправить, нрав) – разозлиться

ср. с русским лопнул от гнева

发牢骚 fā shénjīng (отправить жалобу) – разозлиться

fā gāoshāo (посылать жар) – высокая температура.

Стереотипные сравнения (模式化比较)

Стереотипные сравнения являются «ложным» сравнением из-за того, что они служат метафорическим увеличителем прилагательного, наречия, существительного или глагола (Молчать как рыба). В китайском языке это можно определить как: 模式化比较是一种虚假比较, 利用比较的形式来强调突出某特点, 从而增强所要表达的效果 (如, “比猪还笨”、“稳如泰山”). 一个真正的比较可以按照逻辑反过来说 (如, “乌龟跑得比兔子慢”可推出“兔子跑得比乌龟快”), 在模式化比较中, 其本身俱有的固定性不允许这种变动, 而且其整体意义往往带隐喻性或夸张性。

В китайском языке мы находим большое количество стереотипных сравнений, например:

温顺如绵羊 – послушный как овца – очень послушный и кроткий

Сравнения могут быть очень длинными, например, если кто-то заставляет вас ждать слишком долго, вы можете выразить свое нетерпение следующим образом:

等到花儿都谢了 děng dào huāer dōu xiè le (подожди пока цветок завянет)

ждать так долго, что цветы завянут – ждать очень долго.

4.3. Псевдо-дискурсивная последовательность (拟话语用语)

Некоторые подкатегории в классификации Памияса игнорируются, можно было бы добавить, например, прагматические коннекторы, которые связывают различные части дискурса воедино, например, другими словами, / короче говоря, / кстати, / в заключение и т. д. Эти единицы не являются ни словами, ни идиомами, так как они не принадлежат

к части речи. Некоторые фразеологи рассматривают их как подкатегорию прагматики (застывшие высказывания, обусловленные ситуацией общения). В китайском языке есть также прагматические разъемы, например:

a. 总而言之 zǒng ér yán zhī (все), – тогда скажи это одним словом, вкратце. б. yī yán yī bì zhī (одно слово чтобы покрыть это) – подведем итог одним словом.

4.5. Особенности фразеологических подклассов

Типология рассматривает не только универсальность различных языков, но

и пределы этой универсальности. Фразеологическая классификация русского языка может

быть применена к китайскому языку с теми же критериями, что и для многих других языков, но мы должны признать, что существуют все-таки небольшие отличия. Если быть точным, то подкатегория фразового глагола в русском языке не имеет соответствия в китайском языке, напротив, подкатегория се хоу юй (歇后语 “двухчастное аллегорическое высказывание” свойственна китайскому языку.

Фразеологические подклассы, отсутствующие в китайском языке

Фразовый глагол обычно определяется как структура, образованная глаголом, морфологически неизменяемая частица, функционирующая как единое целое как лексически, так и синтаксически. Другими словами, он состоит из глагола с предлогом или наречием или и тем и другим. Как правило, его значение не очевидно из значений самих отдельных слов. Фразовый глагол смотреть свысока не означает, что человек смотрит сверху вниз на кого-то, кто находится ниже это означает, что кто-то думает, что он/она лучше, чем кто-то другой. Такого рода лексического феномена в китайском языке не существует. Следовательно, в предложенной новой классификации он не входит в классификацию китайской фразеологии.

4.5.2. Фразеологические подклассы отсутствующие в русском языке.

В качестве примера можно привести категорию се хоу юй 歇后语 (двусоставное аллегорическое высказывание), «фраза ожидания» или «китайская загадочная фраза». Как утверждает Вэнь Шуобин [韩省之, 1989] се хоу юй – это своеобразная форма китайской фразеологии, двухчастное загадочное народное сравнение, которое начинается с основного

утверждения (метафорического) и заканчивается буквальной аннотацией или объяснением. То есть первая часть выступает как метафора или букварь для второй части, которая несет послание. Пауза разделяет две части, давая слушателю время угадать “ответ”, как в загадке. Во многих случаях вторая часть опущена совсем, как и то, что сам термин се хоу юй переводиться как буквально. Вообще говоря, они используются с юмором, чтобы выразить идею ироническим или каламбурным способом, и могут быть взяты из различных источников, таких как китайские мифологии, суеверия, религиозные и общие верования или повседневная жизнь.

Ниже мы приведем несколько примеров:

狗咬耗子——多管闲事 gǒu yǎo hàozi, duō guǎn xiánshì «собака кусает мышь, много забот, чужие дела» (собака ловит мышей – тыкает носом не в свое место) – совать свой нос в чужие дела.

Мотивация: Ловить мышей – это работа кошки; очевидно, что если собака пытается это сделать, она все больше вмешивается в кошачьи дела.

Приведем пример из русского языка: Волков бояться – в лес не ходить.

Можно заметить, что как в китайском, так и в русских примерах вывод, которую говорящий пытается донести, находится во второй части. Однако все же есть некоторые отличия:

а) В русском языке не принято опускать вторую часть, так как без нее вряд ли можно вывести реальную информацию, подлежащую выражению, в то время как в китайском се хоу юй это очень часто происходит;

б) В русском языке первая часть не является полным предложением, так как в нем отсутствует субъект или его субъект отличается в разных контекстах; се хоу юй всегда имеет грамматически автономную и формально фиксированную первую часть.

Заключение. Традиционный подход к классификации китайской фразеологии делает акцент на фонетических, графических и художественно-литературных критериях, в то время как в русском языке классифицируют свой фразеологический фонд по функциональным, грамматическим и семантическим критериям. Два разных языка сопоставимы только тогда, когда применяются одни и те же критерии. По этой причине, основываясь на теорию грамматической метафоры, предлагается новая фразеологическая классификация. Она основана на категории псевдосинтагматической, полу-синтагматической и псевдодискурсивной последовательности. Предложив соответствующие и репрезентативные примеры для каждой категории, мы убедились, что китайский фразеологический запас обладает большинством подкатегорий. Не все категории русской классификации имеют соответствие в китайском словарном аппарате, и наоборот, поскольку все еще существуют некоторые типы фразеологии, которые свойственны китайскому (например, се хоу юй) или русскому языкам (например, фразовый глагол).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. 韩省之. 中国成语分类大词典[M]. 北京: 新肚界出版社, 1989.
2. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии // Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977– 148 с.
3. 杨天戈编著. 汉语成语溯源 | M]. 北京: 外语教学与研究出版社, 1988.
4. 刘永红、袁顺芝、张豫鄂. 俄汉成语的文化分析[M]. 武汉: 华中师范大学出版社, 2008.
5. 本词典编写组编. 现代俄汉双解词典[M]. 北京: 外语教学与研究出版社, 2010.

6. Хао Ц., Кошелева Е. Ю. Фразеологизмы китайского и русского языков, содержащих зоонимы: сопоставительный анализ // Молодой ученый. – 2015. – №11. – С. 1701–1703.
1. В.П.Фелицына, В.М.Мокиенко. Русский фразеологический словарь. Более 800 выражений. – М. Издательство: Эксмо–Пресс, 1999. – 400 с
  2. Многоязычный словарь современной фразеологии. Под ред. Д.Пуччо. – М.: ФЛИНТА, 2012. – 432 с.
  3. 周荐, 汉语词汇研究史纲[M].北京:语文出版社, 2012.
  4. А.К.Бирих, В.М.Мокиенко, Л.И.Степанова. Словарь фразеологических синонимов русского языка. – М., Издательства: АСТ, Астрель, 2001. – 496 с.
  5. Русская фразеология и выразительность речи <http://www.frazeologik.narod.ru> –
  6. Дуань И., Бердникова Т. А. Межкультурный сравнительный анализ русских и китайских фразеологизмов с компонентом–зоонимом // Научно–методический электронный журнал «Концепт». – 2017. – Т. 25. – С. 140–142. – URL: <http://e-koncept.ru/2017/770533.htm>
  7. Оразакынқызы Ф., Герай Ф., Анипина А.К. Структурные и смысловые особенности пословиц и поговорок в китайском и казахском языках. // Вестник КазНУ. Серия востоковедения, [S.l.], v. 88, n. 1, apr. 2019. ISSN 2617–1864. Доступно на: <<https://bulletin-orientalism.kaznu.kz/index.php/1-vostok/article/view/1343>>. Дата доступа: 28 jan. 2021 doi: <https://doi.org/10.26577/jos.v88i1.1343>.
  8. Оразакынқызы Ф., Анипина А.К. Грамматическая структура пословиц и поговорок в китайском и казахском языках. //Вестник КазНУ. Серия востоковедения, [S.l.], v. 95, n. 4, p. 55–61, dec. 2020.Доступно на: <<https://bulletin-orientalism.kaznu.kz/index.php/1-vostok/article/view/1604>>. Дата доступа: 28 jan. 2021 doi: <https://doi.org/10.26577/JOS.2020.v95.i4.07>.
  9. Бао Хун. Национально–культурная специфика фразеологизмов в русском и китайском языках// Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999.

REFERENCES

1. Khan Shenchzhi. Klassifikatsionnyy slovar' kitayskikh idiom [M]. Pekin: Xindujie Press, 1989
2. Vinogradov V.V. Osnovnyye ponyatiya russkoy frazeologii// Izbrannyye trudy. Leksikologiya i leksikografiya. – М.: Nauka, 1977– 148
3. Pod redaktsiyey Yan Tyan'ge. Proslezhivaniye proiskhozhdeniya kitayskikh idiom gǔn M.]. Pekin: Issledovatel'skoye izdatel'stvo po izucheniyu i prepodavaniyu inostrannykh yazykov, 1988.
4. Lyu Yunkhun, Yuan' Shun'chzhi, Chzhan Yue. Kul'turnyy analiz russkikh i kitayskikh idiom [M]. Ukhan': Central China Normal University Press, 2008.
5. Sostavlениye dannogo slovarya. Sovremennyy russko-kitayskiy dvuyazychnyy slovar' [M]. Pekin: Izdatel'stvo po izucheniyu i prepodavaniyu inostrannykh yazykov, 2010.
6. Kha o TS., Kosheleva Ye. YU. Frazeologizmy kitayskogo i russkogo yazykov, soderzhashchikh zoonimy: sopostavitel'nyy analiz // Molodoy uchenyy. – 2015. – №11. – S. 1701–1703.
7. V.P.Felitsyna, V.M.Mokiyenko. Russkiy frazeologicheskiy slovar'. Boleye 800 vyrazheniy. – М. Izdatel'stvo: Eksmo–Press, 1999. – 400 s
8. Mnogoyazychnyy slovar' sovremennoy frazeologii. Pod red. D.Puchcho. – М.: Flinta, 2012. – 432 s.
9. Chzhou TSzyan', Sbornik istorii issledovaniya kitayskoy leksiki [M]. Pekin: Izdatel'stvo yazyka, 2012.
10. A.K.Birikh, V.M.Mokiyenko, L.I.Stepanova. Slovar' frazeologicheskikh sinonimov russkogo yazyka. – М., Izdatel'stva: AST, Astrel', 2001. – 496 s.
11. Russkaya frazeologiya i vyrazitel'nost' rechi - <http://www.frazeologik.narod.ru>
12. Duan' I., Berdnikova T. A. Mezhkul'turnyy sravnitel'nyy analiz russkikh i kitayskikh frazeologizmov s komponentom–zoonimom // Nauchno–metodicheskiy elektronnyy zhurnal «Kontsept». – 2017. – Т. 25. – S. 140–142. – URL: <http://e-koncept.ru/2017/770533.htm>
13. Orazakynkyzy F., Geray F., Anipina A.K. Strukturnyye i smyslovyye osobennosti poslovits i pogovorok v kitayskom i kazakhskom yazykakh. // Vestnik KazNU. Seriya vostokovedeniya, [S.l.], v. 88, n. 1, apr. 2019. ISSN 2617–1864. Dostupno na: <<https://bulletin-orientalism.kaznu.kz/index.php/1-vostok/article/view/1343>>. Data dostupa: 28 jan. 2021 doi: <https://doi.org/10.26577/jos.v88i1.1343>.
14. Orazakynkyzy F., Anipina A.K. Grammaticheskaya struktura poslovits i pogovorok v kitayskom i kazakhskom yazykakh. //Vestnik KazNU. Seriya vostokovedeniya, [S.l.], v. 95, n. 4, p. 55–61, dec. 2020. Dostupno na: <<https://bulletin-orientalism.kaznu.kz/index.php/1-vostok/article/view/1604>>. Data dostupa: 28 jan. 2021 doi: <https://doi.org/10.26577/JOS.2020.v95.i4.07>.
15. Ba o Khun. Na tsional'no–kul'turnaya spe tsifika frazeologizmov v russkom i kitayskom yazykakh// Frazeologiya v konte kste kul'tury. – М.: YAzyki russkoy kul'tury, 1999.

Сведения об авторах:

Го Сюйян – магистрант 2 курса кафедры филологических специальностей для иностранных граждан Казахского национального педагогического университета имени Абая, г. Алматы, пр. Достык, 13, 87716612588, dv1995only@163.com

Нуракунова Гунчам Майдановна – кандидат филологических наук, доцент кафедры филологических специальностей для иностранных граждан Казахского национального педагогического университета имени Абая, г. Алматы, пр. Достык, 13, 87078098585, ethnic18@mail.ru.

Авторлар туралы мәліметтер:

Го Сюйян – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің шетелдік азаматтарға арналған филологиялық мамандықтар бөлімінің 2 курс студенті, Алматы қ., Достық даңғылы, 13, 87716612588, dv1995only@163.com

Нуракунова Гунчам Майданқызы - филология ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің шетелдік азаматтарға арналған филологиялық мамандықтар кафедрасының доценті, Алматы қ., Достық даңғылы, 13, 87078098585, ethnic18@mail.ru.

Information about the authors:

Guo Xuiyang - 2st year undergraduate student of the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens of the Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Dostyk ave., 13, 87716612588, dv1995only@163.com

Nurakhunova Guncham Maidanovna - Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Dostyk ave, 13, 87078098585, ethnic18@mail.ru.

ДАНЬЯН Л.¹, МИНАЕВА Н.²^{1,2} Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
(E-mail: ¹2982908495d@gmail.com, ²minaevanazgul@mail.ru)**КОНЦЕПТ «СЕМЬЯ» В РУССКИХ И КИТАЙСКИХ ПАРЕМИЯХ
(ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)**

Аннотация: Статья посвящена исследованию культурно-исторических предпосылок концепта «семья» разных лингвокультурных сообществ. Рассмотрена паремиологическая картина мира как процесс формирования мировидения и нормативно-ценностных установок общества русского и китайского народов. Проведен сопоставительный анализ концепта «семья».

Ключевые слова: паремия, концепт «семья», культурно-исторические предпосылки.

**ОРЫС ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ПАРЕМИЯЛАРЫНДАҒЫ «ОТБАСЫ» КОНЦЕПТІСІ
(ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТ)**

Аннотация: Мақала әртүрлі лингвомәдени қоғамдастықтағы «отбасы» тұжырымдамасының мәдени-тарихи алғышарттарын зерттеуге арналған. Әлемнің паремиологиялық көрінісі орыс және Қытай халықтары қоғамының дүниетанымы мен нормативтік-құндылық қатынастарын қалыптастыру процесі ретінде қарастырылады. «Отбасы» тұжырымдамасына салыстырмалы талдау жүргізілді.

Түйіндеме сөздер: паремия, «Отбасы» тұжырымдамасы, мәдени және тарихи алғышарттар.

**THE FAMILY CONCEPT IN RUSSIAN AND CHINESE PROVERBS
(LINGUOCULTUROLOGICAL SPECT)**

Abstract: The article is devoted to the study of the cultural and historical background of the concept of "family" of different linguocultural communities. The paremiological picture of the world is considered as a process of forming a worldview and normative-value attitudes of the society of the Russian and Chinese peoples. A comparative analysis of the concept "family" is carried out.

Key words: paremia, the concept of "family", cultural and historical background.

Введение

В соответствии с современной антропоцентрической парадигмой особое внимание в лингвистике уделяется механизмам отражения познавательной деятельности человека в языке. Казахстанская научная школа, возглавляемая Ахметжановой З.К. осуществляют функционально-семантическое направление языкознания [2]. Традиционно научное исследование богатого тематического разнообразия пословичного фонда нашло свое отражение в устном народном творчестве.

Пословицы являются частью национальной языковой картиной мира, частью общекультурной концептуальной картины мира. Пословицы отражают многовековой жизненный опыт народа: быт, обычаи и поведение людей, нравы, взаимоотношения в социуме и в семье.

Научная новизна нашего исследования заключается в рассмотрении роли паремиологических единиц в представлении концепта «семья» как одного из базовых элементов менталитета русского и китайского народов.

Методология исследования

Теоретическую основу составили работы Н.Д. Арутюновой, С.Г. Воркачева, Г.Г. Слышкина и др. К

исследователям, работающим в рамках лингвокультурного подхода, относятся Н.Ф. Алефиренко, Ю.С. Степанов, В.А. Маслова, В.Н. Телия. Этот подход определяет концепт как базовую единицу культуры.

Основной целью статьи является выяснение общих (универсальных) и национально-маркированных характеристик концепта «семья» сквозь призму национальной культуры и истории, менталитета и психологии, зафиксированных в пословицах разных лингвокультурных сообществ (в нашем случае русского и китайского).

В соответствии с целью решить задачу сопоставительного анализа культурно-исторических условий формирования концепта «семья», создающих его содержательную и ценностную структуру в русской и китайской культурах.

Результаты исследования

В пословицах отражаются не только сами обычаи и традиции, но и их сокровенный смысл. «Язык пословиц, консервирующий в себе архаические элементы мировоззрения, оказывается одним из самых богатых и надежных документальных свидетельств форм человеческой культуры» [Жданова В.В., 2004, с.152].

Мы присоединяемся к мнению тех ученых, которые считают паремиологию наукой о пословицах и поговорках русского языка, как «краткие, нередко ритмизованные изречения, представляющие собой законченные предложения и выражающие определенные умозаключения» [Мокиенко В.М., 1975, с.18]. В своей статье мы используем термин паремия.

Паремии языка являются составной частью целостной языковой картины мира, или согласно современной терминологии паремиологической картиной мира. По мнению Н.Н.Семеновенко «...паремиологическая картина мира – это отражение сложной и многогранной системы представлений народа о законах бытия и законах человеческого общества, о нравственных и жизненных ценностях, привычках и характере человека» [Алиференко Н.В., Семеновенко Н.Н., 2009, С.315]

В данной статье мы не ставим задачу подробного сравнительного анализа русских и китайских паремий. Китайские паремии позволяют выявить национальную специфику, характерные черты отражения русской языковой картины мира. «Ведь сам жанр пословицы предполагает бережное сохранение культурных и языковых традиций, и это в полной мере относится и к тем, кто до нас трудолюбиво и самоотреченно припасал жем-чужины народной мудрости в своих паремиологических сусеках. Вот почему обращение к опыту предшественников и постоянное использование в наших исследованиях материала, собранного патриархами паремиологии, — одна из важнейших задач современной паремиологии» [Мокиенко В.М., 2010, с.7].

Источником послужили русские и китайские паремии, извлеченные способом сплошной выборки из разных сборников пословиц [Даль В.И., 1978–1980; Даль В.И., 2007; Вэнь Дуаньяжэн, 2004; Мокиенко В.М., 2010].

Мы понимаем, что концепт «семья» развивался исторически так же, как естественный язык. Исходным положением, на которое мы опираемся в определении культурно-исторических предпосылок формирования концепта «семья» в русской и китайской культурах, являются феномены духовной культуры (произведения философские, этические, политические учения, религиозные идеи и т.п.).

Исследователи отмечают, что морально-нравственные нормы, семейные устои, отраженные в русских пословицах и поговорках, во многом определены влиянием Библии. Библия была настольной книгой, которую многие знали наизусть. Русское национальное сознание связано с православием [Сиротин И.М., 1985, Колесов В.В., 2006].

Кроме того, не менее важным источником паремий стал книжный памятник шестнадцатого века. Домострой (ХУ1в.) сборник правил,

советов и наставлений по всем направлениям жизни человека и семьи: семейные, хозяйственные, общественные и религиозные вопросы, содержащий также и литературные произведения – афоризмы, басни. Книга о христианских ценностях, нормах семейной жизни на Руси. Русский человек принял и полюбил, сформулированные в сборнике законы коллективистского общества.

Самая первая группа, коллектив, где оказывается человек – это семья: «Бездетный умрёт, и собака не взвоят; Живёшь – не с кем покалякать; помрёшь – некому поплакать; Семья воюет, а одинокий горюет; Холостой, что бешеный. Холостой – полчеловека; Не ищи красоты, ищи доброты; За худого замуж не хочется, а хорошего негде взять; Первая жена – от Бога, вторая – от человека, третья – от чёрта; Дай Бог, вспоить, вскормить, на коня посадить (а если дочь, за пряслицу посадить)» [Степанов С.С., 2004, 24].

Известно, что отношение на Руси к браку было социально и религиозно закрепленным. Венчанный брак был нерасторжим, так как считался заключенным на небесах. Церковь регулировала с помощью таинств исповеди и причастия взаимоотношения супругов. Так формировались и закреплялись семейные ценности и нормы взаимоотношений в семье: между мужем и женой, между детьми и родителями, между старшим и младшим поколениями. В семье возникали отношения ответственности: семья на протяжении всей жизни защищает индивида, но в ответ требует от него проявления преданности.

Так, многие русские народные пословицы отразили ценность семьи, семейных отношений: Вся семья вместе, так и душа на месте. Нет семьи — ищи, а нашел — сбереги. В семье лад да спокойствие, так и к нужде нет свойства. На что и клад, коли в семье лад. Всякий дом хозяином держится. Хозяином дом стоит. Муж – голова, жена – сердце. Мужем жена хороша. Добрая жена дом сбережет, а худая рукавом растрясет. Как у птицы в крыльях сила сокрыта, так красота жены в муже зарыта. С любимым мужем и зимой не стужа. Муж да жена – одна душа. Не тот счастливеец, у кого много добра, а тот, у кого жена верна. Человек без родни, что баран в море. На стариках семья держится. Семья – опора счастья. В хорошей семье хорошие дети растут. В семью, где лад, счастье дорогу не забывает. Счастье родителей – честность и трудолюбие детей. Дети, что цветы: уход любят. Умная мать – богатство семьи. Кто родителей жалеет, тот и детям счастливую долю готовит. Лучше в тесноте, чем порознь. С каждым ребёнком и счастье прибавляется. Не найти дорожке богатства, чем истинное братство. Семья в куче, не страшна и туча и др.

В русском языке больше пословиц о семье и семейных традициях, потому что эти взаимоотно-

ношения рассматриваются в рамках широких род-ственных отношений. Общинность, церковность, соборность как традиционная черта русских предопределяет совместную жизнь нескольких поколений.

В целом, как отмечают исследователи, русское сознание концептуализирует семью как «основу миропонимания и миропорядка, как цельное, нерушимое единство, обладающее силой нравственного влияния и ценностным ориентиром — участие, взаимопомощь» [Добровольская Е.В., 2005, С.7].

Пословицы помогают нам понять свою и чужую картину мира, они выступают не только как «кладезь народной мудрости», «кодекс поведения», украшение речи, но и как «носитель наборов информации».

Китайские учёные не разделяют пословицы и поговорки как отдельные феномены. Китайские пословицы, как и поговорки, имеют цель - обучение (Вэнь Дуаньчжен, 2004, С. 4).

В качестве сопоставительного материала рассмотрены культурно-исторические истоки китайских пословиц и поговорок. По мнению исследователей В.В. Малявина, Лю Цзэхуа, Хэ Цюань и др. для традиционной китайской культуры в целом характерно Конфуцианство, культ кровнородственных связей, а также культ кровного родства бережно сохраненные в протяжении многих веков, и в настоящее время являются наиболее распространенными в Китае философско-религиозным течением. Китайцы более конкретно, реально относятся к миру. Национально-культурная специфика китайского народа во многом определена социокультурными особенностями. В китайском обществе действовали устойчивые стандарты поведения, нормы речи, строго фиксированные обряды и церемонии. Национальная культура включала в себя все термины ценностных установок и выражения народной мудрости, метафорически выраженные в пословицах и поговорках.

Так, в китайском языке "家" (семья) выступает в роли обращения для выражения уважения к старшему – культ старших, например, "你老人家" (Вы, ваша милость); "一家人" (вся семья, единомышленники). «家和万事兴» (гармония в семье помогает во всех начинаниях). «金窝银窝不如自己的草窝» (Каждая птица любит свое гнездо); 男人无妻家无主 (Жена в обществе становилась не столько спутницей мужа, сколько членом большой семьи), 女人无夫家无梁 (Мужчина без жены, как дом без хозяина; Женщина без мужа, как дом без балок). 秧好一年谷, 妻贤一 Th 福 (Хороший урожай соберешь – год кушать будешь, добродетельную (талантливую) жену найдешь – будешь счастлив всю жизнь). 秧好一半谷, 妻好终生福 — Хорошая рассада — половина долины, хорошая жена — счастье на всю жизнь. 人养子女防老年, 树留根芽待来春 – Человек растит

детей, чтобы обеспечить старость, дерево пускает побеги, чтобы пришла весна; 人留子孙草留根 – Человек должен родить и вырастить детей и внуков, трава должна иметь свой корень;

永言孝恩, 天经地义 – Никогда не забывай почитать и благодарить родителей – это закон неба и принцип земли; 生前不 给父母吃, 何必死后去 祭坟 – Если не почитали и не кормили живых родителей-лей, то не почитают их и мертвых.

Почтительность сыновей к родителям: : 要求自孝, 先敬爹娘 – Хочешь уважения детей, сначала уважай своих родителей; 子孝父心宽 – Если сын уважает отца, то сердце отца станет большим. 教子成材 – Не оставляй сына неучем. 富贵好, 不如子孙好 – Богатство хорошо, но дети и внуки лучше. Для главы семьи самым сокровенным желанием было женить сына и увидеть внуков: только в этом случае он приобретал уверенность в том, что, перейдя в мир иной, будет сыт и обеспечен всем необходимым. Если род прекращался, то об усопших некому было заботиться и их «посмертное существование» оказывалось очень трудным.

Дискуссия

Существуют различные классификации лингвокультурных концептов, наличие которых подтверждает неоднородность и многомерность лингвокультурных концептов. Исследователи И.И.Карасик и Г.Г.Слышкин рассматривают функционирование, содержательный и структурный план концептов, выделяя следующие признаки: комплексность бытования, ментальная природа, ценность, условность, полиапеллируемость и др.

Н.Ф.Алефиренко предлагает, во избежание чрезмерного дробления всевозможных мыслительных обобщений различать познавательные и художественные концепты. Концепт выступает как единица структурированного, так и неструктурированного знания.

Концепт в нашем представлении – это национально-культурная единица коллективного и индивидуального знания, культурно маркированная в ментальном мире народа и человека, имеющая языковое выражение, содержащая аксиологический компонент.

Заключение

В своем исследовании мы ставили целью в рамках изучения проблемы взаимодействия языка и культуры паремии рассматривать как интерпретационное поле национального культурного концепта «семья». Сравнительный анализ приведенного материала служит выяснению основами концепта «семья» двух сопоставляемых языков:

- концепт «семья» является базовой составляющей частью менталитета человека, символизирует страну и в России – «Родина любимая — мать родимая», и в Китае - 有国才有家 (Страна - это наша семья);

- национально-маркированная характеристика семьи в русской культуре философская, обращенная к духовности и прямая, конкретная в китайской культуре с перечислением важных в иерархии традиционных семейных ценностей;

- культурно-исторические условия формирования концепта «семья» в русской и китайской лингвокультурах созданы экстралингвистическими факторами - образом жизни народа, его традициями и обычаями, национальным менталитетом и психологией, а также феноменами духовной культуры (произведения философские, этические, политические учения, религиозные идеи и т.п.);

- языковые особенности паремий русской и китайской культуры не столь значительны для их понимания, поскольку логическая основа этих языковых единиц является универсальной для разных языков.

Следует согласиться с тем, что «рекомендации заключенные в паремиях, прошли не один век «проверки на прочность» и, несмотря на все изменения, произошедшие за последние столетия, являются универсальным источником познания народной морали и народного мышления» [Алиференко Н.В., Семенов Н.Н., 2009, с.316]

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алефиренко, Н.Ф. Фразеология и паремиология / Н.Ф. Алефиренко, Н.Н. Семенов. - М.: Флинта: Наука, 2009 - 344 с.
2. Ахметжанова, З.К. Сопоставительное языкознание: казахский и русский языки.- Алматы: КазУМОиМЯ, 2005. – 408с.
3. Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка : [в 4 т.] / В.И. Даль ; [предисл. А.М. Бабкина]. – 7-е изд. – М.: Рус. яз., 1978–1980.– 4т
4. Даль, В.И. Пословицы и поговорки русского народа / В.И. Даль. – М. : Эксмо, 2007. – 638 с
5. Добровольская, Е. В. Концептуализация семьи в русской языковой картине мира: Дис.... канд. филол. наук. Новосибирск, 2005. - 254с.
6. Жданова В.В. Пословицы и поговорки как источник изучения русского культурно-языкового сознания / В.В. Жданова // Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках : сб. ст. / Рос. акад. наук, Ин-т языкознания ; отв. ред. В.Н. Телия. – М., 2004. – С. 151–161.
7. Колесов В.В. Русская ментальность в языке и тексте. – СПб: Петербургское Востоковедение, 2006, - 624с.
8. Мокиенко В.М. Современная паремиология (лингвистические аспекты)//Мир русского языка – М., 2010, № 3. – С.6-20.
9. Мокиенко, В. М., Никитина, Т. Г., Николаева, Е. К. *Большой словарь русских пословиц. Около 70 000 пословиц.* – Под общей редакцией проф. В. М. Мокиенко. – М.: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2010. – 1024с
10. Сирот И.М. Русские пословицы библейского происхождения/И.М.Сирот; предисл.А.Рубинштейна. – Брюссель: Жизнь с Богом, 195. – 112с.
11. Степанов С.С. Библейская мудрость в народных пословицах. - М.: Русская книга, 2004.
12. Вэнь Дуаньяжэн. Сборник китайских народных речений, пословиц и поговорок / Дуаньяжэн Вэнь. В 2-х томах. 1 и 2 т. – Шанхай: Shanghai Dictionary Publishing House, 2004. – 2386 с.

REFERENCES

1. N.F. Alefirenko, Frazeologiya i paremiologiya / N.F. Alefirenko, N.N. Semeneko. - Moskva.: Flinta: Nauka, 2009 god - 344 s.
2. Z.K. Ahmetzhanova, Sopostavitelnoe yazikoznanie: kazahskiy I russkiy yaziki.- Almaty: KazUMOI MYa, 2005 god. – 408 s.
3. V.I. Dal, Tolkoviy slovar zhivogo velikorusskogo yazika: [v 4 t.] / V.I. Dal ; [predislovie A.M. Babakina]. – 7-e izdanie. – Moskva: Russkiy yazik, 1978–1980 gody.– 4t
4. V.I. Dal, Poslovitsy I pogovorki russkogo naroda / V.I. Dal – Moskva. : Eksmo, 2007 god. – 638 s.
5. Ye. V. Dobrovolskaya, Kontseptualizatsiya sem’l v russkoi yazikovoi kartine mira: Dissertatsiya kandidata filologicheskikh nauk, Novosibirsk, 2005 god. – 254 s.
6. V.V. Zhdanova Poslovitsy i pogovorki kak istochnik izucheniya russkogo kulturno-yazykovogo soznaniya / V.V. Zhdanova // Kulturnie sloi vo frazeologizmah i v diskursivnih pratikah: sb. st. / Rossiskaya akademiya nauk, Institut yazikoznaniya; otvetstvenniy redactor, V.N. Teliya. – Moskva., 2004 god. – S. 151–161.
7. V.V. Kolesov, Russkaya mentalnost v yazike i tekste. – Santkt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie, 2006 god, - 624 s.
8. V.M. Mokienko, Sovremennaya paremiologiya (lingvisticheskie aspekty)//Mir russkogo yazyka –

Moskva., 2010 god, № 3. – S.6-20.

9. V.M. Mokienko, T.G. Nikitina, E.K. Nikolayeva, Bolshoi clover russkih poslovits. Okolo 70 000 poslovits. – Pod oshei redaktsiei professora V.M. Mokienko. – Moskva.: ZAO «OLMA Media Group», 2010 god. – 1024 s.

10. I.M. Sirot, Russkie poslovitsy bibleiskogo proishozhdeniya / I.M.Sirot; predislov. A.Rubenshteinaa. – Brussel: Zhizn s Bogom, 195. – 112 s.

11. S.S. Stepanov, Bibleiskaya mudrost v narodnyh poslovitsah. – Moskva.: Russkaya kniga, 2004 god.

12. Ven Duanyazhen, Sbornik kitaiskih narodnih recheniy, poslovits i pogovorok / Ven Duanyazhen. V 2-h tomah. 1 i 2 t. – Shanghai: Shanghai Dictionary Publishing House, 2004. – 2386 s.

Сведения об авторах:

Лу Даньян – магистрант 1 курса кафедры филологических специальностей для иностранных граждан Казахского национального педагогического университета имени Абая, г.Алматы, проспект Достык 13, +86 156 6102 9279, 2982908495d@gmail.com

Минаева Назгуль – кандидат педагогических наук, доцент кафедры филологических специальностей для иностранных граждан Казахского национального педагогического университета имени Абая, г.Алматы, проспект Достык 13. +7(747)402 97 82, minaevanaazgul@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Лу Даньян – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, шетелдік азаматарға арналған филологиялық кафедрасының 1 курс магистранті, Алматы қаласы, Достық даңғылы, 13, +86 156 6102 9279, 2982908495d@gmail.com

Минаева Назгуль - Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, педагогика ғылымдарының кандидаты, шетелдік азаматарға арналған филологиялық кафедрасының доценті, Алматы қаласы, Достық даңғылы, 13. +7(747)4029782, minaevanaazgul@mail.ru

Information about the authors:

Lu Danyang - 1st year undergraduate student of the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens of the Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Dostyk Avenue 13, +86 156 6102 9279, 2982908495d@gmail.com

Minaeva Nazgul - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Dostyk Avenue 13. +7 (747) 402 97 82, minaevanaazgul@mail.ru

ДОН ЛИХУЭЙ¹, НУРАХУНОВА Г.М.²¹² Казахский национальный университет имени Абая,
Алматы, Казахстан(E-mail: donglihui@mail.ru² E-mail :ethnic18@mail.ru)

ВАЛЕНТНОСТНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ГЛАГОЛОВ В КИТАЙСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ

Аннотация: В статье рассматриваются валентностные характеристики глаголов действия в китайских фразеологизмах. В работе приводится общая характеристика глаголов, способы выражения их видовременных категорий, анализируются денотативные и семантические особенности китайских глаголов в сопоставлении с аналогичными глаголами русского языка.

Ключевые слова: русский язык, китайский язык, глагол, морфология, глаголы действия.

ҚЫТАЙЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДЕГІ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ВАЛЕНТТІЛІК СИПАТТАРЫ

Аннотация: Мақалада орыс және қытай тілдеріндегі қимыл етістіктерінің валенттілік сипаттамалары қарастырылған. Мақалада етістіктерге жалпы сипаттама, олардың түрлік-уақыттық категорияларын білдіру тәсілдері келтірілген, қытай етістігінің денотациялық және семантикалық ерекшеліктері орыс тілінің ұқсас етістіктерімен салыстыра талданған.

Түйіндеме сөздер: орыс, қытай, етістік, морфология, қимыл етістіктері..

VALENT CHARACTERISTICS OF VERBS IN CHINESE PHRASEOLOGICAL UNITS

Abstract: The article discusses the characteristics of the valency of verbs in Russian and Chinese. The article gives a general description of verbs, ways of expressing their species-temporal categories, analyzes the denatures and semantic features of Chinese verbs in comparison with similar verbs in Russian.

Key words: Russian, Chinese, verbs, morphology, action verbs.

Введение

Глагол определяется как «группа слов с богатой семантикой, представляющих названия различных процессов, протекающих в форме действия или движения» [Югов А. К., 2015, с. 8]. Китайский язык относится к синотибетской языковой системе, в которой большая часть грамматических категорий строится вокруг глагола. А. Югов писал «Глагол – самая огнепышущая часть речи, самая живая и яркая. В глаголе струится самая алая, самая свежая артериальная кровь языка. Да ведь и назначение глагола – выразить само действие» [Югов А. К., 2015, с. 15].

Смысловое поле глагола широкое. «Причина этого, – пишет А. Югов, – в том, что семантика – это не только действие субъекта, но и множество действий, состояний, которые встречаются в природе, в общественной жизни, рожденные абстрактными человеческими мыслями и сознаниями, включает в себя все концепции, относящиеся к таким процессам» [Югов А. К., 2015, с. 22].

Методология исследования

Глаголы можно разделить на несколько групп в зависимости от их смысловой и функциональной природы. Например, Тань Аошуан описы-

вает: глаголы действия (跳, 跑, 建立), глаголы движения (移動, 進入, 移動), глаголы качества (做得好, 保重), глаголы мысли и речи (思考, 思考, 記住), глаголы роста (開花成長成長), ориентировочные глаголы (前進, 後退), зрительно-слуховые глаголы (看, 聽), поведенческие глаголы (有用, 積極工作) [Тань Аошуан, 2002, с. 37]. Фан Юйцин выделяет глаголы состояния, которые подразделяются на:

1) движение и поза в пространстве: 坐- сидеть, 跳 - лежать, 融化 - ходить, 游泳 - таять, 游泳 - плавать, 躺下 - летать, 潛水 – нырять, 跳-прыгать;

2) физические и поведенческие условия: 睡覺- спать, 生病- болеть, 遭受- страдать;

3) глаголы, описывающие переход из одного состояния в другое: 癒合- лечить, 痊癒 - выздороветь, 變白- белеть.

Следовательно, основной семантический знак глагола – это движение, обозначающее действие (跑- бегать), процесс (說明 - объяснять), состояние (移情 - сопереживать), отношение (屬於 - принадлежать) [Фан Юйцин, 1998, с. 75].

В русском флективном языке богатство лексико-семантического значения и форм глагола проявляется в различных его лексико-семантических, лексико-грамматических и грамматических

ких категориях. Например, у глагола есть своя собственная система словообразования, жесткая по отношению ко многим сложным формам системы и имеющая свои собственные словообразовательные формы. И системные категории, такие как время, наклонение, глагол, характер действия - богатейшие семантически формы глагола, а также содержание и типы глаголов из других семантических и морфологических форм имеют разные категории. Это, с одной стороны, формы, отличающие глаголы от других групп слов, а с другой стороны, категории со специальными функциями, которые их объединяют. Данные категории конкурируют с другими формами, вносят вклад в содержание других слов во фразе и, при необходимости, меняют их формы. Они считаются определенными индикаторами грамматических свойств глагола.

Результаты исследования. Китайский язык относится к аморфным языкам, т.е. в языке нет аффиксов, и его грамматические категории образуются при помощи служебных слов и слов-помощников. Даже чтобы выразить однократное действие большая часть китайских глаголов удваивается 認為(думать). Значительная часть китайских глаголов употребляется в паре с наречиями: 非常愛 очень любить), 笑夠了(смеяться вдоволь).

По грамматическим принципам глаголы в китайском языке подразделяются на переходные, непереходные и глаголы связи. Большая часть китайских глаголов являются переходными. Непереходные глаголы в китайском языке передаются своеобразным сочетанием глагола и дополнения.

尖叫聲 (Кричать криком)
用水沖洗 (Мыться водой)
空中飛翔 (Летать в воздухе)
用腳跑 (Бежать ногами)
水平躺著 (Лечь горизонтально)
哭了 (Плакать слезами)
沒事做 (Отдыхать на отдыхе)

Переходные глаголы часто служат пусковым механизмом для развития череды действий: 老師寫信給我, 我告訴另一個學生讓小弟弟做語法作業。(Преподаватель написал мне, я передал другому студенту, чтобы он заставил младшего брата сделать домашнее задание по грамматике). Иногда объект подталкивает, предупреждает или соглашается на какое-либо действие: 他們在行動中支持我 (Они поддержали меня в акции); 他的朋友們鼓勵他的兄弟去做善事 (Его друзья поощрили брата на хорошие поступки).

Отдельная категория переходных глаголов служит в качестве дополнения для основного глагола. Чаще всего в такой позиции оказываются глаголы места действия. Такие глаголы относят в китайской грамматике к соглаголам. По своему значению они близки к предлогам в русском языке, но в отличии от русских предлогов согла-

голы стоят перед основным сказуемым: 她在客廳打破了花瓶 (Она разбила вазу в гостиной); 一位朋友告訴她的父母這個故事 (Подруга рассказала родителям эту историю); 我和我的親戚去看戲 (Мы с родственниками пошли смотреть спектакль); 我在計算機上創建了一個新程序。(Я создала новую программу на компьютере).

В отличие от русского языка в составе китайского глагола априори присутствует объект действия, который пишется вместе или раздельно: 我很健康-我很邪惡-我太健康了 ; 善良-善良-看著我. У китайских глаголов нет морфологических форм. Они не изменяются по лицам и числам. Для категории глагола важными будут формы хе и ди. Их используют для обозначения всех лиц и чисел:

我正在畫一幅畫 Я рисую картину
藝術家畫一幅畫 Художник рисует картину
學生畫一幅畫. Ученики рисуют картину.
我正在看電影. Я смотрю фильм.
觀眾正在看電影. Зрители смотрят фильм.
媽媽正在看電影. Мама смотрит фильм.

В китайском языке глаголы не спрягаются. Для обозначения разного лица и времени применяются одинаковая форма. В русском языке форма глагола всегда зависима от лица и числа. Для указания прошедшего времени в китайском языке часто применяют наречие. Например, в предложении Вчера я ездил в город (昨天我去了城鎮) дословный перевод звучал бы так: Вчера я ездить в город, поскольку форма глагола остается неизменной. В русском языке мы автоматически подстраиваем глагол под русскую грамматику. Также прошедшее время глагола выражают частицы 过 [guò] или 了 [le]. Они располагаются после глагола и указывают на совершенный вид. Отрицательная форма глагола выражается при помощи частицы 不, которая ставится непосредственно перед глаголом, который похож на русский «не» - 我沒去城鎮 (Я не ездил в город). Исключение составляет глагол «иметь», который в отрицательной форме употребляется с частицей 沒. Эта частица используется в вопросительных предложениях, которые подразумевают однозначный ответ, или «да» или «нет». Частица 嗎 ставится в конце предиката. Приведем пример: 我要去鎮上 (Я еду в город), 我要去鎮上嗎? (Еду я в город?).

那天早上, 當我在商店裡走來走去時, 我突然看到一個十年前與我一起學習的朋友。(В то утро, когда я гуляла по магазину, вдруг увидела подругу, с которой я училась 10 лет назад). В данных вариантах глагол 試 служит глагольным определением к слову 說. Согласно грамматике китайского языка, глаголы, указывающие на средство или состояние действия во времени 哭, 笑, 看, 听, являются глагольным определением и не могут быть сдвоенными. В китайском предложении сказуемое не согласуется с подлежащим.

Дискуссия. Таким образом, форма вида и вре-

мени в китайском языке выражается при помощи объединения глагола со служебным словом. В русском языке глаголы действия изменяются по временам на настоящее, прошедшее и будущее, следовательно, имеют совершенный и несовершенный вид. В китайском языке категория времени определяется специальными выражениями и затрагивает глагольную форму. Тань Аошун говорил: «форма китайских глаголов не содержит информации о времени, глаголы и глагольные сочетания теоретически могут принадлежать к любому временному плану» [Тань Аошун., 2002, с. 546]. Профессор Фан Юйцин тоже считает, что в китайских глаголах нет словоизменения, время действия зависит не от самого глагола, а от лексических единиц (наречий, имён темпоральной семантики, служебных слов) или от контекста [Фан Юйцин, 1998, с. 557].

Совершенный вид глагола обычно обозначается специальной частицей 了, располагающейся перед глаголом: 學生寫了一個簡介 (Студент написал конспект); 學生寫簡介 (Студент пишет конспект). Данная частица указывает на то, что действие уже произошло. Частица 着 указывает на длительность действия. Частица 将 указывает как на прошедшее, настоящее, так и на будущее время. Понять временную категорию мы можем только из контекста:

她看了這個節目 Она посмотрела эту передачу

她正在看這個節目 Она смотрит эту передачу
她將觀看此節目. Она будет смотреть эту передачу.

Дифференцируют 2 категории глагола – статические (состояние) и динамические (действие). Большое место в китайском языке отводится динамическим и статическим глаголам. Динамические глаголы выражают действие, их можно изобразить: 讀書 - читать, 舞蹈 - танцевать, 唱 - петь. Статические глаголы выражают пассивное положение субъекта: 認為 - думать, 記得 - помнить, 後悔 – жалеть. И в китайском и в русском языках наиболее распространены в речи динамические глаголы действия. Предикат строится в зависимости от того, какой вид глагола используется.

В русской грамматике глаголы движения конкретизируют средства передвижения приставкой, падежной формой и направлением: приехать на мотоцикле, метро, автобусе; приплыть на лодке, корабле, пароходе. Движение в китайской грамматике разделяется по месту субъекта - 走在城市 (гулять в городе); месту объекта - 這房子在郊區 (дом находится на окраине); наличию транспорта - 騎自行車 (ехать на велосипеде); положение субъекта на транспорте - 騎一匹馬 (верхом на лошади). Способ передвижения субъекта определяется по смыслу предложения: 她開車去烏魯木齊. (Она приехала на машине в Урумчи). Дословный перевод

предложения - Она приехала в Урумчи. Только по контексту можно определить способ передвижения.

В русском языке глаголы движения указывают на пункт следования при помощи приставки: начальная точка (с-, от-, у- и др.); финальная точка (в-, под-, при-, за- и др.); процесс (-о, -пере, -про и др.). Приведем пример: начальная точка – Алина сбежала с лестницы и побежала к подруге, Только отошла с магазина и встретила Тимура, конечный пункт – Офицер вошел в дом, Автобус подъехал к остановке, процесс – Водитель объехал яму по дороге, Настя перебежала через улицу и заскочила к подруге. В китайской грамматике направление движения выражено моделью: к говорящему - от говорящего. Для китайца важна не направленность движения, а позиция субъекта. В китайском языке нет деления: идет – ходит. Предложение Она идет в школу или Она ходит в школу можно перевести только так: Она пошла в направлении школы 她走向學校, поскольку в китайском языке важен не процесс, а результат.

Закключение. В настоящее время широко поддерживается сравнительное обучение родного языка и особенностей изучаемого языка. Сравнительный метод обучения путем сопоставления практического и теоретического уровня языков упрощает методы изучения этих языков. Категории глаголов в сравниваемых языках направлены на выяснение их сходства и различия в теоретическом и практическом аспектах. Данные сведения помогут понять траекторию мышления китайских студентов при объяснении русской грамматики, поскольку глагол занимает доминирующее положение в русской и китайской языковых системах. Следует также учесть, что глагол является частью речи с наиболее сложной лексико-грамматической структурой (особые лексические и семантические характеристики, разнообразие грамматических категорий, словообразовательных элементов), в обоих языках имеет большие синтаксические возможности, играет очень важную конструктивную и организующую роль в предложении. Не случайно ученые лингвисты относят глагол к самой сложной и распространенной категории грамматики.

В ходе исследования мы выяснили, что форма вида и времени в китайском языке отсутствует. Данные категории появляются в результате взаимодействия с другими словами в речевом процессе, в частности путем соединения глагола со служебным словом. Таким образом, в китайской грамматике глаголы не изменяются морфологически. Значение глагола передается синтаксическими и лексическими средствами, определенным положением семантических конструкций, интонационными моделями и другими средствами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Югов А. К. Думы о русском слове. М.: Современник, 2015. - 216 с.
2. Тань Аошуан. Проблемы скрытой грамматики: синтаксис, семантика и прагматика языка изолирующего строя (на примере китайского языка). - М.: Языки славянской культуры, 2002.- 896 с.
3. Фан Юйцин. Прикладная китайская грамматика. - Пекин, 1998.
4. А. М. Пешковский. Лингвистика. Поэтика. Стилистика. Избранные труды / сост. и науч. ред. О. В. Никитин - М.: Наука, 2018.
5. Энэбиш Т. Глаголы в китайском языке // Развитие науки, национальной инновационной системы и технологий: сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции 13 мая 2020г. - Белгород: ООО Агентство перспективных научных исследований (АПНИ), 2020. С. 77-79. //URL: <https://apni.ru/article/781-glagoli-v-kitajskom-yazike>
6. Aitova N. N.; Mussaly Zh. Глаголы «родить», «зародиться», «создать/творить»: лексико-грамматические особенности и валентность // Вестник КазНУ. Серия филологии, [S.I.], v. 178, n. 2, p. 124-130, jan. 2021. ISSN 2618-0782. // URL: <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/2985>. [дата обращения: 28.06. 2021].
7. Ван Сюемэй. Аспекты китайских глаголов в зеркале русского языка // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Лингвистика. 2018. № 1. С. 110-118. DOI: 10.18384/2310-712X-2018-1-110-118
8. 张帘秀 (Чжан Сюлянь), 俄语动词行为方式研究中国海洋大学出版社 2012 年 (Русский глагол: словообразование 贾长龙(Цзя Чанлун), 俄语常用动词词典北京语言大学出版社 2010 年 (Словарь русских глаголов) .

REFERENCES

1. Yugov A. K. Dumy o russkom slove. M.: Sovremennik, 2015. - 216 s.
2. Tan' Aoshuan. Problemy skrytoy grammatiki: sintaksis, semantika i pragmatika yazyka izoliruyushchego stroya (na primere kitayskogo yazyka). - M.: YAzyki slavyanskoy kul'tury, 2002.- 896 s.
3. Fan Yuycin. Prikladnaya kitayskaya grammatika. - Pekin, 1998. 4. A. M. Peshkovskiy. Lingvistika. Poetika. Stilistika. Izbrannyye trudy
4. A. M. Peshkovskiy. Lingvistika. Poetika. Stilistika. Izbrannyye trudy / sost. i nauch. red. O. V. Nikitin - M.: Nauka, 2018.
5. Enebish T. Glagoly v kitayskom yazyke // Razvitiye nauki, natsional'noy innovatsionnoy sistemy i tekhnologiy: sbornik nauchnykh trudov po materialam Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii 13 maya 2020g. - Belgorod: ООО Agentstvo perspektivnykh nauchnykh issledovaniy (APNI), 2020. S. 77-79. //URL: <https://apni.ru/article/781-glagoli-v-kitajskom-yazike>
6. Aitova N. N.; Mussaly Zh. Glagoly «rodit'», «zarodit'sya», «sozdat'/tvorit'»: leksiko-grammatische osobennosti i valentnost' // Vestnik KazNU. Seriya filologii, [S.I.], v. 178, n. 2, p. 124-130, jan. 2021. ISSN 2618-0782. // URL: <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/2985>. [data obrashcheniya: 28.06. 2021].
7. Van Syuyemey. Aspekty kitayskikh glagolov v zerkale russkogo yazyka // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya: Lingvistika. 2018. № 1. S. 110-118. DOI: 10.18384/2310-712X-2018-1-110-118
8. Issledovaniye povedeniya russkikh glagolov, Ocean University Press of China, 2012 (Russkiy glagol: Jia Changlong) Glagol)

Сведения об авторах:

Дон Лихуэй – магистрант 1 курса кафедры филологических специальностей для иностранных граждан Казахского национального педагогического университета имени Абая, г. Алматы, пр. Достык, 13, 87026189862, donglihui@mail.ru

Нурагунова Гунчам Майдановна – кандидат филологических наук, доцент кафедры филологических специальностей для иностранных граждан Казахского национального педагогического университета имени Абая, г. Алматы, пр. Достык, 13, 87078098585, ethnic18@mail.ru.

Авторлар туралы мәліметтер:

Дон Лихуэй – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің шетелдік азаматтарға арналған филологиялық мамандықтар бөлімінің 1 курс студенті, Алматы қ., Достық даңғылы, 13, 87026189862, donglihui@mail.ru

Нурагунова Гунчам Майданқызы - филология ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің шетелдік азаматтарға арналған филологиялық мамандықтар кафедрасының доценті, Алматы қ., Достық даңғылы, 13, 87078098585, ethnic18@mail.ru.

Information about the authors:

Don Lihuei - 1st year undergraduate student of the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens of the Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Dostyk ave., 13, 87026189862, donglihui@mail.ru

Nurakhunova Guncham Maidanovna - Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Dostyk ave, 13, 87078098585, ethnic18@mail.ru.

УДК 801.73:159.923.5

ДУ ВЭЙЯНЬ*

¹ Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан
E-mail: 1565417335@qq.com

АКТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ПРИМЕНЕНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА КАК ИНСТРУМЕНТА ФОРМИРОВАНИЯ БИЛИНГВАЛЬНОЙ ЛИЧНОСТИ

Аннотация: В статье рассматривается методология и систематизация принципов подхода к использованию художественного текста в процессе обучения второму языку. Проводится анализ методологии на предмет актуальности в современное время для повышения эффективности образовательного процесса. Доказывается актуальность мультимедийных средств по работе с художественным текстом. Эти средства могут облегчить и комбинировать предтекстовую, притекстовую и послетекстовую работу над художественным текстом. Подкасты имеют не меньший потенциал, чем видеоуроки. Серия подкастов, содержащая выразительно начитанный текст профессиональными дикторами способна эффективно заинтересовать учащегося и облегчить понимание и анализ текста.

Ключевые слова: русский язык как иностранный, билингвизм, художественный текст, методика

ДУ ВЭЙЯНЬ ¹

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

КӨРНЕКІ МӘТІНДІ ЕКІ ТІЛДІ ТҰЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа: Мақалада екінші тілді оқыту процесінде көркем мәтінді қолданудағы әдіс-тәсілдер мен жүйелеу мәселелері қарастырылған. Оқу процесінің тиімділігін арттыру үшін қазіргі кездегі өзектілікке әдістеме талданады. Мультимедиа құралдарының көркем мәтінмен жұмысының өзектілігі дәлелденді. Бұл құралдар көркем мәтін бойынша мәтінге дейінгі, мәтінге дейінгі және мәтіннен кейінгі жұмыстарды жеңілдетіп, біріктіре алады. Подкасттардың бейне оқулықтар сияқты мүмкіндігі бар. Кәсіби спикерлердің мәнерлеп оқыған мәтінін қамтитын подкаст сериясы оқушыны тиімді түрде қызықтыра алады және мәтінді түсінуге және талдауға көмектеседі.

Түйін сөздер: орыс тілі шет тілі ретінде, билингвизм, әдеби мәтін, әдістеме

DUWEIYAN¹

¹Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

ACTUAL ASPECTS OF THE USE OF LITERARY TEXT AS A TOOL FOR THE FORMATION OF A BILINGUAL PERSONALITY

Abstract: The article discusses the methodology and systematization of the principles of the approach to the use of literary text in the process of teaching a second language. The methodology is analyzed for relevance in modern times to increase the effectiveness of the educational process. The relevance of multimedia work with literary texts has been proven. These tools can facilitate and integrate pre-, pre-, and post-text work on artistic text. Podcasts have the same capabilities as video tutorials. A series of podcasts that contain eloquent reading by professional speakers can effectively engage the reader and help them understand and analyze the text.

Keywords: Russian as a foreign language, bilingualism, literary text, methodology

1. Введение. Все более распространенным в современных условиях явлением является билингвизм, который становится практически необходим для конкурентоспособности и успешности личности в процессе интеграции в среду активного применения родного языка.

Билингвизм, как правило, не является какой-то отдельной системой эквивалентов, поскольку с помощью таких систем используются множественные формы использования данного термина. Билингвистические лексиконы также часто являются смысловым коктейлем, в котором мно-

жество значений одного и того же слова тесно переплетено с множеством его стилистических моделей двух языков.

В общем современном понимании термин «билингвизм» обозначает способность человека владеть двумя языками. В контексте работы мы рассматриваем искусственный поздний билингвизм, то есть, сформированный в результате учебного процесса индивидом старшего возраста, уже освоившим первый родной язык [1]. В то же время сами термины «билингвизм» и «билингв» описывают тот период, начиная с которого человек осваивает второй язык.

Освоение второго языка в совершеннолетнем возрасте проходит через призму родного языка. В этом случае лексические единицы языков идентичны, слова двух языков берутся из памяти человека взаимозаменяемо.

Грамматика и морфология изучаемого языка аналогично проходит через структуры первого языка, в отличие от билингвального процесса, происходящего с раннего возраста, при котором лексика и структура обоих языков сохраняются в памяти независимо [2].

При освоении второго языка формируется так называемый билингвальный ментальный лексикон, представляющий собой результат интерференции и наложения иностранного и родного языков.

Современные исследования показывают то, что у детей нет особых преимуществ в освоении второго языка перед взрослыми. Следовательно, процесс освоения русского языка как иностранного студентами не имеет повышенной сложности по сравнению с естественным билингвизмом [3].

Билингвизм расширяет картину мира и сознания индивида, расширяет горизонты общения, совместной работы, культурному обмену между народами. Билингвальный менталитет может выступать в качестве культурной основы речевого общения. Многообразие языков образует исключительную область человеческого опыта.

Для повышения эффективности обучения второму языку рассмотрим распространенный лингвистический инструмент — художественный текст. Он является средством познания культуры иностранного языка, накапливающим исторические, географические, социальные, культурные, ценностные знания народа. Художественный текст – это богатейший материал, его можно использовать с разными целями, с помощью которого представляется нетрудным решить большое количество всевозможных учебных задач [4.38-42].

Так как художественный текст является образцом фактического использования лексических единиц, он актуализирует их в речи изучающего второй язык по сравнению с синтетическими текстами, мало описывающими языковую реаль-

ность, тем более культурно-социальную.

Обучение иностранцев художественному тексту состоит из двух целей: языковая, то есть, изучение лексики второго языка, изображений грамматических конструкций; неязыковая, то есть знакомство и погружение в культуру, связанную с языком, социальные и нравственные нормы народа, передаваемые через текст.

Художественный текст для изучаемого оказывается живым источником того, как в речи применяются разнообразные языковые единицы, песочницей формирования лексических, морфологических, фонетических аспектов изучения второго языка.

Культурно-социологическая информация, которую несет художественный текст, существенно может помочь в формировании у будущего билингва межкультурной коммуникационной способности.

У изучающего язык посредством художественного текста происходит коммуникативный процесс, некая форма диалога с автором текста [5]. Понимание иноязычного текста приходит в том числе посредством существующих в сознании студента норм и законов, средств родного языка и культуры.

Чтение художественного текста рождает словесные образы, которые трансформируются в сознании читателя в различные представления, как зрительные, так и слуховые, осязательные. Активируется творческая и познавательная активность индивида, его эмоциональные и эстетические чувства и переживания.

В совокупности все вышесказанное говорит о том, что художественный текст является одним из важнейших инструментов процесса формирования билингвальной личности.

Таким образом формируется задача анализа подходов к изучению, методик подбора и обработки художественного текста, помогающих в процессе обучения иностранному языку.

2. Анализ методик. При внедрении в процесс обучения иностранному языку художественного текста применяются различные подходы.

1. Разделение художественного учебного текста на несколько частей по уровню подготовки обучаемого: элементарный, базовый, средний, продвинутый, уровень носителя; либо разделение согласно общепринятой 6-уровневой европейской классификации [6]:

- C2 - Носитель языка
- C1 - Свободное владение
- B2 - Постпороговый уровень
- B1 - Пороговый уровень
- A2 - Базовый уровень
- A1 - Элементарный уровень

В данном подходе художественные тексты распределяются от урока к уроку по степени грамматического и лексического усложнения,

увеличения концентрации в тексте культурно-социальной составляющей. Это позволяет облегчить понимание текста и усвоение содержащихся в нем языковых и неязыковых структур.

2. Разделение художественного обучающего текста на неадаптированный и адаптированный [7].

Адаптация предполагает переработку, упрощение и приспособление художественного текста к языковому уровню обучающегося. Такой текст может быть как полностью адаптированным, так и содержать цитированные дословно авторские фрагменты. Цитация применяется в тех случаях, когда при преобразовании художественного текста есть риск потерять важные языковые и контекстные составляющие, грамматические обороты, которым требуется обучить иностранных студентов.

Неадаптированные, аутентичные тексты представляют события и явления в исходном, подлинном контексте, содержат оригинальные языковые выразительные средства. Однако, такие тексты могут быть сложны для недостаточно подготовленного обучающегося, так как могут содержать слишком большое разнообразие художественных средств, что может запутать. Также они могут содержать неизвестный без дополнительных пояснений для носителя иного языка культурно-социальный контекст. В таких случаях и применяется адаптация текста. Быть адаптированными могут тексты разных стилей и жанров.

Тем не менее, адаптация в некоторых случаях может нивелировать достоинства художественного текста с точки зрения языковых конструкций и контекста.

В связи с этим адаптацию в большей степени уместно применять для начального и среднего уровня языковой подготовки учащегося.

Можно применять параллельные абзацы, один из которых аутентичный, а другой адаптированный, чтобы иностранный студент мог сравнить более простой текст с оригинальным и зафиксировать в памяти концептуальные особенности средств выразительности и контекста.

Полезным будет добавление некоторого количества поясняющих комментариев как к аутентичному, так и адаптированному тексту, которые раскроют смысл непонятных учащемуся языковых конструкций и деталей страноведческого и культурно-социологического характера. Однако, добавление большого количества комментариев может усложнить восприятие текста, ввиду постоянного переключения внимания студента с основного текста на пояснения, и снизить мотивацию к его чтению, анализу и усвоению.

Таким образом, для повышения эффективности освоения следует предусматривать в качестве дополнения основного текста разъясняющее его пояснение – свою собственную версию введения. В этом случае сами первоначальные тексты

и некоторые аббревиатуры будут становиться возможными для прочтения обучающимся через пояснения.

3. Содержание художественного текста

По этому критерию художественный текст можно разделить на классический и современный. Классический текст зачастую содержит больше различных выразительных языковых конструкций, а также обычно содержит больше исторического контекста, чем актуального в настоящее время. Эти особенности могут усложнить понимание текста. Использование преимущественного количества современного текста может способствовать решению проблемы, так как такой текст будет проще структурирован и будет контекстно описывать события и культурно-социологические особенности настоящего времени, что в дальнейшем поможет формированию адаптированной билингвальной личности в нынешних условиях.

4. Методы преподнесения художественного текста учащимся.

Текст может преподноситься как преподавателем, так и для самостоятельного изучения. Преподаватель предварительно работает с учащимся, чтобы повысить его интерес к чтению и анализу текста. Во втором случае можно применить печатный сборник текстов для соответствующих уровней подготовки. Сборник имеет также смысл дополнить упражнениями и вопросами к текстам, которые предназначены для проверки усвоения как языковых и смысловых особенностей текста, так и контекстных культурно-социологических.

Для преподнесения к изучению текстов также применяются мультимедийные технологии, такие как аудиокнижки, видеозаписи, подкасты.

Эти способы помогают повысить вовлеченность студентов в учебный процесс освоения второго языка. Мультимедиа-материалы можно учащемуся посмотреть и проработать повторно, что не получится сделать с живым уроком с преподавателем.

В настоящее время перед нами появились новые трудности цивилизационного масштаба, такие как пандемии, вынуждающие людей изолироваться. В таких условиях становится сложным проводить уроки с преподавателем. На помощь приходят вышеупомянутые мультимедийные инструменты.

3. Заключение. Исходя из вышесказанного, высока актуальность у мультимедийных средств по работе с художественным текстом. Эти средства также могут облегчить и комбинировать предтекстовую, притекстовую и послетекстовую работу над художественным текстом [8]. К примеру, видеоролик в качестве предтекстовой работы может содержать потенциально способную заинтересовать иностранного студента информацию о писателе, его творчестве, об описанных

в его тексте событиях и явлениях. В притекстовой работе над текстом видеороков может содержать как поясняющие субтитры, так и помещенные прямо в видео разъяснения сложных моментов. Послетекстовая работа также способна быть легко включена в видеороков в качестве различных упражнений и вопросов к зрителю на понимание текста.

Подкасты имеют не меньший потенциал, чем видеороки. Серия подкастов, содержащая выразительно начитанный текст профессиональ-

ными дикторами способна эффективно заинтересовать учащегося и облегчить понимание и анализ текста. Так же, как и в случае видеорока, в подкаст можно добавить пояснения к трудным моментам и упражнения на понимание текста.

Как итог, в процессе формирования билингвальной личности применение текста является необходимым, а акцент на современных текстах и современных методах преподнесения и работы над ними обучающимся иностранным студентом имеет большую актуальность.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). - М.-Берлин: Директ-Медиа, 2014. - 162 с.
2. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. - 2-е изд., стер. - М.: Едиториал УРСС, 2004. - 432 с.
3. Мкртычева Н.С., Мильцева Е.А. Билингвизм как тенденция развития современного общества // Молодой учёный. - Казань: Молодой учёный, 2017.
4. Бродзели А.О. Текст как лингвострановедческий ресурс обучения речевому общению в преподавании русского языка как иностранного // Университетские чтения. - Пятигорск: ПГЛУ, 2015. - ч. 6, с. 38-42.
5. Fenner A.B. Cultural Awareness and Language Awareness Based on Dialogic Interaction with Texts in Foreign Language Learning. // European Centre for Modern Languages. - Страсбург: Council of Europe Publishing, 2001. - 130 с.
6. Общеввропейские компетенции владения иностранным языком: изучение, обучение, оценка: пер. с англ. / ред. Ирисханова К.М.с - М.: МГЛУ, 2003. - 259 с.
7. Брыгина А.В. Лингвистические принципы адаптивования художественного текста: Автореф. дис. д-ра филол. наук. - М., 2005.
8. Кулибина Н.В. Написано женщинами. Пособие по чтению для изучающих русский язык как иностранный. М: Русский язык. Курсы, 2004. - 252 с.

REFERENCES:

1. Vereshchagin E.M. Psychological and methodological characteristics of bilingualism (bilingualism). - M.-Berlin: Direct-Media, 2014. -- 162 p.
2. Shcherba L.V. Language system and speech activity. - 2nd ed., Erased. - M.: Editorial URSS, 2004. -- 432 p.
3. Mkrtycheva N.S., Miltseva E.A. Bilingualism as a tendency in the development of modern society // Young Scientist. - Kazan: Young Scientist, 2017.
4. Brodzeli A.O. Text as a linguistic and cultural resource for teaching speech communication in teaching Russian as a foreign language // University readings. - Pyatigorsk: PSLU, 2015. - part 6, p. 38-42.
5. Fenner A.B. Cultural Awareness and Language Awareness Based on Dialogic Interaction with Texts in Foreign Language Learning. // European Centre for Modern Languages. - Страсбург: Council of Europe Publishing, 2001. - 130 с.
6. Common European Framework of Reference for Languages: Study, Training, Assessment: per. from English / ed. Iriskhanova K.M. - M.: MGLU, 2003. -- 259 p
7. Brygina A.V. Linguistic principles of literary text adaptation: Author's abstract. dis. Dr. philol. sciences. - M., 2005.
8. Kulibina N.V. Written by women. A reading guide for learners of Russian as a foreign language. M: Russian language. Courses, 2004. -- 252 p.

УДК 811.161.1:811.581.367.625

ДУ ЭНЬЛАЙ¹, Г.М. НУРАХУНОВА²¹² Казахский национальный университет имени Абая, Алматы, Казахстан(1e-mail: 381213785@qq.com; 2e-mail: ethnic18@mail.ru)

РУССКИЕ И КИТАЙСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ: ТОЖДЕСТВА И РАЗЛИЧИЯ

Аннотация: В статье сопоставляются русские и китайские фразеологизмы по свойствам, классификации, происхождению и структуре, отмечаются сходства и различия фразеологических единиц в русском и китайском языках.

Ключевые слова: фразеологические единицы, идиомы, семантика, классификация.

ОРЫС ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІ: СИПАТТАМАЛАРЫ МЕН АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ

Аннотация: Мақалада орыс және қытай сөз тіркестерін қасиеттері, жіктелуі, шығу тегі мен құрылымы жағынан салыстырады, фразеологиялық бірліктердің орыс және қытай тілдеріндегі ұқсастықтары мен айырмашылықтарын атап өтеді.

Түйіндемелік сөздер: фразеологиялық бірліктер, фразеологизмдер, семантика, классификация.

RUSSIAN AND CHINESE PHRASEOLOGISMS: IDENTITIES AND DIFFERENCES

Abstract: The article compares Russian and Chinese phrases in terms of properties, classification, origin and structure, notes the similarities and differences of phraseological units in Russian and Chinese languages.

Key words: phraseological units, idioms, semantics, classification.

Введение. Современная лингвистика немыслима без сопоставления изучаемых объектов. Сопоставительный анализ фразеологизмов двух разноструктурных языков не только способствует развитию лингвистики, но и полезен для изучения лингвокультурологии и переводоведения.

Идиомы охватывают две области языка и культуры. Идиома каждого народа имеют уникальные национальные особенности, отражающие историю, географию, обычаи и быт.

Русский и китайский языки относятся к совершенно различным языковым системам. Однако, в восприятии природы имеется некоторая общность. Поэтому, в русском и китайском языках существуют аналогичные формулировки. Например, - хитёр как лиса - 像狐狸一样狡猾, - грязен как свинья - 像猪一样脏, - как рыба в воде - 如鱼得水, - старый конь борозды не испортит - (старый опытный человек не испортит дело), а в китайском языке существует фразеологизм 老马识途 (старый конь хорошо знает дорогу) [Виноградов В.В., 1977], [李一华, 1985].

Чэньюй в китайском языке, подобно фразеологизмам русского языка, составляют значимую

часть словарного запаса языка и разделяют характеристики, присущие фразеологизмам в целом. Однако, нельзя не заметить, что с описанием чэньюй в китайском языке, равно как и с изучением фразеологизмов русского языка, связано немало проблем, касающихся, прежде всего, определения термина чэньюй, границ фразеологии, ее природы и классификации. Вероятно, изучение единиц данного типа, особенно при опоре на богатый лингвистический опыт, накопленный в русистике и китаистике, будет способствовать решению перечисленных проблем.

Методология исследования. Русские исследователи по-разному относятся к вопросу об основных свойствах русских фразеологизмов. Здесь мы перечислим некоторые главные признаки.

1. Воспроизводимость - это «регулярная повторяемость языковых единиц разной степени сложности».

Данное базовое свойство фразеологического оборота заключается в его способности не создаваться в процессе речи, а извлекаться из памяти носителя языка в фиксированном виде.

2. Устойчивость - неизменность, обозначающая то, что во фразеологизме ни один

из компонентов не может быть опущен или заменён другим.

Телия В.Н. определил устойчивость как «вероятность, с которой данный элемент предсказывает совместное появление остальных элементов словосочетания в речи» [Телия В.Н., с. 131]. Описанные два свойства общепризнанны в кругах исследования ФЕ. Они являются близкими, но не тождественными критериями. Все языковые единицы, обладающие устойчивостью, непременно воспроизводимы, но не все воспроизводимые структуры являются устойчивыми.

3. Целостность (целостное значение) - это такое «общее (единое) значение фразеологизма, которое трудно или невозможно вывести из значения образующих частей».

Ряд русских лингвистов называет данный признак идиоматичностью. Например, В.В. Виноградов определяет идиоматичность как невыводимость общего значения «устойчивого сочетания слов из суммы значений лексических компонентов, то есть семантическая и лексическая целостность [Виноградов В.В., 1977, с.72]. В трактовке В.Г. Гак даётся «смысловая неразложимость фразеологизма вообще» [Гак В.Г., 1999, с.262].

4. Раздельная оформленность или структурная расчленённость.

Все ФЕ сверхсловны, членятся на компоненты, только формально на слова, но в составе фразеологизма ни одно из лексических значений не действует.

5. Семантическая эквивалентность слову.

По структуре и семантике фразеологизм является более сложной единицей, чем слово. Но для большинства ФЕ характерна функциональная близость и эквивалентность слову.

6. Собственное окружение. Шанский Н.М. определяет этот признак как «окружение, не вытекающее из валентных отношений слов-компонентов, то есть сочетаемость, обусловленная целым выражением, а не отдельными его элементами» [Шанский Н.М., с. 97]. Данное свойство используют только как средство для выделения ФЕ в речевом контексте.

7. Национально-культурная семантика. В фразеологических оборотах отражаются культура и история данного народа, народные представления о тех или иных предметах и явлениях, национально обусловленные стереотипы восприятия окружающего мира. Как русские ФЕ, так и китайские ФЕ обладают такими свойствами, как устойчивость, целостность и национально-культурная семантика. Кроме того, историчность считается важной спецификой китайских фразеологизмов. Как правило, ФЕ связаны с классическими сюжетами, несут мудрость древности.

Первая классификация ФЕ с точки зрения

семантической слитности была предложена Ш. Балли, который выделил три типа фразеологизмов. На этой основе В.В. Виноградов предложил новую классификацию ФЕ, получившую особую популярность в своё время. Выделенные три типа фразеологических оборотов представляют собой сращения, единства и сочетания [Виноградов В.В., 1977, с.27].

1. Фразеологическое сращение - «это семантически неделимый фразеологический оборот, в котором его целостное значение совершенно

несоотносительно со значениями его компонентов». Фразеологические

сращения могут включать устаревшие слова, которые в современном русском языке не употребляются, например: «камень преткновенения», «попасть впросак», «во всю ивановскую».

К сращениям относят также обороты с устаревшими грамматическими

формами: «притчаво языцех», «на босу ногу», «сломя голову» и тд.

2. Фразеологическое единство - «это семантически неделимый и целостный фразеологический оборот, значение которого мотивировано значениями составляющих его слов». Слова, входящие во фразеологические единства понятны, и ясно видно их переносное образное значение, например: «выносить сор из избы» - разглашать ссоры между близкими людьми; «гнуть

спину» - изнурять себя тяжёлой работой; «стреляный воробей - многоопытный человек.

3. Фразеологическое сочетание - это фразеологизм, единое значение

которого складывается из значений входящих в него слов. Во фразеологическом сочетании одно из слов употребляется в свободном значении, а другое во фразеологически связанном, то есть в таком, которое проявляется только в данном обороте. Например: «потупить глаза», «болеть душой», «закадычный друг». Опорное слово может сочетаться с другими словами, но эта сочетаемость ограничена, например, «потупить взор, взгляд, глаза», но нельзя «потупить нос, голову».

Кроме того, опорное слово можно заменить синонимом: «потупить глаза» - «опустить глаза», «закадычный друг» - «задушевный друг».

4. Фразеологическое выражение - «это устойчивый в своём составе и употреблении фразеологический оборот, который не только является семантически членимым, но и целиком состоит из слов со свободным значением» [Телия В.Н., 1999, с.89]. Данный разряд содержит пословицы, поговорки, крылатые слова и др, например: волков бояться - в лес не ходить; не всё то золото, что блестит.

Результаты исследования. Русский и китайс-

кий языки являются разноструктурными языками, поэтому типы китайских фразеологизмов отличаются своими особенностями:

1. Чэньюй (成玉) является устойчивым выражением, которое чаще всего состоит из четырёх иероглифов. В составе некоторых чэньюй имеются три или более четырёх иероглифов. Данный тип фразеологизма обычно происходит от классических сюжетов, передаёт какую-то философскую идею. Например, ФЕ «лиса запугивает других животных авторитетом тигра». [Ян Цянь, 2009, с.114].

2. Яньюй (反) функционирует в речи в качестве целого предложения. Его понятие близко к понятию поговорки русского языка. Нередко яньюй разделяется на две синтагмы, разделенные запятой. Эти синтагмы могут являться двумя равновеликими частями, основанными на количественном,

грамматическом, лексико-семантическом параллелизме. Яньюй часто отражает практическую сторону крестьянской жизни. Например, 在清明节播种农业植物更好 «лучше сеять сельскохозяйственные растения в дни сезона Цинмин» (с 4-го по 6-ое апреля) [海淑英, 1998, с. 57].

3. Суюй (苏玉) похож на поговорки русского языка, обладает просторечной

окраской. Народ создаёт суюй и распространяет его из уст в уста, поэтому суюй тесно связан с жизнью народа. Например, 在晚年你不能用钱买一个苗条的身材» «в старости стройную фигуру за деньги не купишь».

4. Сехоую (谢侯宇) является законченным предложением-суждением, состоящим из двух частей: при знании первой части люди могут предполагать содержание второй части, раскрывающей смысл всего сехоуюй. Иногда в его второй части содержится игра слов, которая основывается на созвучии разных иероглифов. Когда китайцы оценивают какие-нибудь случаи, они иногда не прямо высказывают своё мнение, а используют сехоуюй, чтобы люди сами поняли, что говорящие хотят выразить. Например, 奶奶 让我们去胡子-一个异常 «бабушка отпускает бороду - аномалия». Это значит, что человек ненормально поступает.

5. Гуаньюньюй (保证) обычно представляет собой короткое трехкомпонентное словосочетание с непостоянной структурой и сильной эмоционально-экспрессивной окраской. Он нередко имеет переносное значение. Например, 炒鱿鱼 буквально переводится «жарить кальмары», значит «уволить» [海淑英, 2002, с. 65].

Сопоставление происхождения русских и китайских ФЕ

Русские лингвисты выделяют четыре группы ФЕ по источнику:

1. Исконно русский фразеологизм. Это такое

устойчивое сочетание слов,

которые в качестве воспроизводимой языковой единицы или возникло в русском языке, или было унаследовано им из более древнего языка-источника. К данной группе относятся:

А) ходячие выражения из разговорно-бытовой речи: потерять голову; дело в шляпе; скатертью дорога; кривить душой; засучив рукава.

Б) поговорки и поговорки: лиха беда на чало; слово не воробей, вылетит -

не поймаешь; семь раз отмерь - один отрежь; терпенье и труд всё перетрут; из огня да в полымя.

В) обороты из профессиональной и жаргонной речи: дать задний ход; через

час по чайной ложке; отделать под орех; топорная работа; этот номер не пройдет.

Г) сочетания из книжной речи (официально-деловой и научной): отрицательная величина; отложить в долгий ящик; катиться по наклонной плоскости; зондировать почву; центр тяжести.

Д) меткие выражения (крылатые слова) русских писателей, учёных и общественных деятелей: А воз и ныне там; Беда, коль пироги начнёт печи сапожник, а сапоги тачать пирожник (И.А. Крылов). Счастливые часы не наблюдают; Служить бы рад, прислуживаться тошно (А.С. Грибоедов). Привычка свыше нам дана; Пир во время чумы. (А.С. Пушкин). Без руля и без ветрил; Натура - дура, судьба - индейка, а жизнь - копейка. (М.Ю. Лермонтов). Как бы чего не вышло; Человек в футляре (А.П. Чехов).

2. Заимствованный фразеологизм. Это такое устойчивое сочетание слов,

которое в качестве готовой воспроизводимой единицы языка пришло в русский язык извне и употребляется в нём в том виде, в котором оно известно в языке-источнике.

Данный тип ФЕ включает в себя два вида:

1. фразеологизмы, заимствованные из старославянского языка (из церковных книг): беречь как зеницу ока; земля обетованная; глас вопиющего в пустыне; ради бога; злчное место.

2. фразеологизмы, заимствованные из западноевропейских языков без перевода: ата пагег (лат). «альма-матер»; Сезё а ме «се ля ви» (фр)..

3. Фразеологическая калька. Это устойчивое сочетание слов, возникшее

в русском языке в результате дословного перевода иноязычного фразеологизма. Например: (англ). «синий чулок»; (фр). «с птичьего полёта»; (лат). «бумага не краснеет».

4. Фразеологическая полукалька. Это полуперевод-полузаимствование иноязычного фразеологического оборота (часть компонентов фразеологизма переводится, а часть заимствуется без перевода. Например: (лат).

«привычка - вторая натура»; (фр»). артезианский колодец; (фр»). принять резолюцию.

Дискуссия. С точки зрения этимологии, китайские ФЕ похожи на русские ФЕ.

1) Классический сюжет является главным источником китайских

фразеологизмов. Например, чэньюй 成玉 «трижды посещать шалаш» взят из «Троецарствия», одного из четырёх великих творений. Данный оборот рассказывает историю о том, что Лю Бэй три раза посещал Чжугэ Ляна, чтобы стратег Чжугэ Лян помог ему одержать победу над другими царствами и объединить Китай. Сейчас китайцы используют данный чэньюй, чтобы выразить многократное приглашение к себе от всей души.

2) Многие китайские ФЕ являются результатом народного творчества.

Люди создали их, опираясь на жизненный опыт. Например, 把鱼竿扔掉以捕捉更大的鱼 «забросить удочку подальше, чтобы поймать рыбу покрупнее» значит, составив перспективный план, получишь большую пользу.

3) Существуют фразеологизмы жаргонного происхождения [刘永红, 2002, с. 87]. Например, «точить пику перед самым началом боя» происходит из речи солдат; «священник готовит вместо повара» родился в речи поваров; «когда тыква созревает, черенок отпадает» описывает сельскохозяйственную действительность.

4) Китайские ФЕ также содержат заимствованные обороты. Например, 象牙塔 «башня из слоновой кости» заимствован из французского языка; 杀鸡得到鸡蛋 «убить курицу, чтобы получить яйцо» по легенде принадлежит древнегреческому баснописцу Эзопу.

Сопоставление структуры русских и китайских ФЕ

По структуре все русские ФЕ делятся на две группы:

фразеологизмы-предложения и фразеологизмы-сочетания.

1) Фразеологизмы-предложения по значению разделяются на два типа:

Коммуникативные и номинативные фразеологические обороты. В первом случае ФЕ выражают суждение, мысль, являются сообщениями, употребляются самостоятельно или в качестве части структурно более сложного предложения, например: кашу маслом не испортишь; не в свои сани не садись; на нет и суда нет [Даль В.И., 1999, с.88].

Обычно фразеологизмы-предложения представлены пословицами: цыплят по осени считают; любишь кататься - люби и саночки возить. Номинативная ФЕ называет то или иное явление, равна одному слову и является отдельным членом предложения, например: кот на плакал - мало;

рукой подать - близко; куры не клюют - мно-

го.

2) Фразеологизмы-сочетания также выступают в функции отдельных членов предложения. Они могут иметь следующие структуры:

А) прил. + сущ.: битый час, белая ворона, золотой фонд, правая рука;

Б) сущ.в им.п. + сущ. в род. п.: яблоко раздора, пальма первенства, муки совести, точка зрения;

В) сущ.в им.п. + сущ.с предлогом: кровь с молоком, калиф на час, дело в шляпе, море по колено;

Г) предлог + прил.+ сущ.: на скорую руку, У разбитого корыта, на седьмом небе, на каждом шагу;

Д) сочетание предложно-падежных форм сущ.: у чёрта на куличках, с глазу на глаз, с минуты на минуту, плечомк плечу;

Е) гл.+ сущ. (с предлогом или без предлога): пальчики оближешь, закинуть удочку, язык проглотить, пустить корни, на чать с нуля;

Ё) гл.+ нар.: плакать навзрыд, попасть впро�ак, разбиться вдребезги;

Ж) дееприч.+ сущ.: спустя рукава, сложа руки, очертя голову, скрепя сердце;

3) соединение слов при помощи сочинительных, подчинительных союзов и

частицы «не»: без руля и без ветрил, целиком и полностью, хоть трава не расти, как снег на голову, не от мира сего, не в своей тарелке.

Ввиду большой разницы в грамматике русского и китайского языков структура китайских фразеологизмов отличается своими особенностями. Чэньюй является сложным словосочетанием, обладающим синтаксической валентностью. По структуре чэньюй выделяют такие типы конструкции: субъектно-предикатная конструкция 棵干枯的树遇见春天 «высохшее дерево встречает весну»; параллельная конструкция 幅员辽阔, 资源丰富 «обширная территория и богатые ресурсы»; сложноподчинённая конструкция 贫瘠的土地 «бесплодная земля»;

глагольно-объектная конструкция 用谎言取代真相 «подменять истину ложью»). Яньюй функционирует в речи в качестве целого предложения, которое нередко делится на две синтагмы, разделённые запятой. Сехоуэй представляет собой законченное суждение в форме предложения, состоящего из двух частей. Первая часть - иносказание, вторая часть - раскрытие. Гуаньюньюй обычно является коротким трёхкомпонентным словосочетанием. Минимальное число компонентов гуаньюньюй - два, а максимальное - четыре-пять. Гуаньюньюй употребляется как часть простого предложения в качестве отдельного его члена. Все они могут разделиться на две группы: именные (软柿子»мягкая хурма», в «переносном значении «беззащитный

человек») и глагольные (丢脸 «потерять лицо»).

Закключение. В исследованиях лингвистов России и Китая нет единого мнения об определении и объёме фразеологических единиц. В данной работе мы разделяем точку зрения научных школ, которые рассматривают фразеологизмы в «в широком смысле», т. е. относят к фразеологическим единицам пословицы, поговорки, жаргоны, афоризмы, прибаутки и др.. Свойства и происхождения русских и китайских фразеологических единиц почти одинаковы. Их общие свойства - устойчивость по форме, целостность по значению и национально-культурная семантика. Как правило, эти фразеологизмы происходят из разговорно-бы-

товой, профессиональной и жаргонной речи, из литературы. В их составе имеется немало заимствованных ФЕ. Так как русский и китайский языки разноструктурны, классификация и строение фразеологизмов двух языков различны. Для китайцев одной из трудностей восприятия и перевода русских фразеологизмов является то, что значение ФЕ не складывается из значений отдельных, составляющих её слов-компонентов. Если даже знакомы все слова в ФЕ, можно неправильно понять её, поскольку ФЕ хранит национальную традицию, историю и культуру. Поэтому изучение ФЕ любого языка невозможно без учёта национальной культуры.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии // Избранные труды. Лексикология и лексикография. - М.: Наука, 1977- 148 с.
2. 李一华, 吕德申编.汉语成语词典[M].成都:四川辞书出版社, 1985
3. Телия В.Н. Фразеология в контексте культуры. М.: Язык русской культуры, 1999. – 330 с.
4. Гак В.Г. Национально-культурная специфика меронимических фразеологизмов //Фразеология в контексте культуры. М.: Языки русской культуры, 1999.- С. 260-268.
5. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка.- М.: Высшая школа. 1985. - 160 с.
6. Ян Цянь. Контрастивный анализ русской и китайской языковых картин мира (посредством фразеологизма с эмоциональными метафорическими значениями). Минск: РИВШ, 2009.
7. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю.Толковый словарь русского языка. - М.: изд-во ООО «Иттехнологии», 2005.- 857 с.
8. 海淑英•俄汉语动物形象的民族文化键异[«!】.俄语学习, 1998.2.
9. 刘永红、袁顺芝、张豫鄂.俄汉成语的文化分析[M].武汉:华中师范大学出版社, 2002
10. Даль В.И. Пословицы русского народа. Сборник пословиц, поговорок, речений, присловий, чистоговорок, прибауток, загадок, поветрий и пр. Издание второе. В 2 Т.–Санкт-Петербург, 1999. – 302 с.
11. Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка (Опыт исследования фразеологических единиц по окружению). - Баку: Маариф. 1966.- 245 с.
12. 韩省之.中国成语分类大词典[M].北京:新肚界出版社, 1989,
13. 周荐, 汉语词汇研究史纲[M].北京:语文出版社, 1998.
14. Дуань И., Бердникова Т. А. Межкультурный сравнительный анализ русских и китайских фразеологизмов с компонентом-зоонимом // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017. – Т. 25. – С. 140–142. – URL: <http://e-koncept.ru/2017/770533.htm>.
15. Мокиенко В.М. Загадки русской фразеологии – М.: Высшая школа, 1990—160 с.
16. Хао Ц., Кошелева Е. Ю. Фразеологизмы китайского и русского языков, содержащих зоонимы: сопоставительный анализ // Молодой ученый. - 2015. - №11. - С. 1701-1703.
17. Оразакынқызы Ф., Герай Ф., Анипина А.К. Структурные и смысловые особенности пословиц и поговорок в китайском и казахском языках. // Вестник КазНУ. Серия востоковедения, [S.l.], v. 88, n. 1, apr. 2019. ISSN 2617–1864. Доступно на: <<https://bulletin-orientalism.kaznu.kz/index.php/1-vostok/article/view/1343>>. Дата доступа: 28 jan. 2021 doi: <https://doi.org/10.26577/jos.v88i1.1343>.
18. Оразакынқызы Ф., Анипина А.К. Грамматическая структура пословиц и поговорок в китайском и казахском языках. //Вестник КазНУ. Серия востоковедения, [S.l.], v. 95, n. 4, p. 55–61, dec. 2020.Доступно на: <<https://bulletin-orientalism.kaznu.kz/index.php/1-vostok/article/view/1604>>. Дата доступа: 28 jan. 2021 doi: <https://doi.org/10.26577/JOS.2020.v95.i4.07>

REFERENCES

1. Vinogradov V.V. Osnovnyye ponyatiya russkoy frazeologii// Izbrannyye trudy. Leksikologiya i leksikografiya. - M.: Nauka, 1977- 148 s.
2. Li Ikhuua, pod redaktsiyey Lu Deshenya. Slovar' kitayskikh idiom [M]. Chendu: Izdatel'stvo Sychuan'skogo slovarya, 1985
3. Teliya V.N. Frazeologiya v kontekste kul'tury. M.: YAzyk russkoy kul'tury, 1999. – 330 s.
4. Gak V.G. Na tsional'no-kul'turnaya spetsifika meronimicheskikh frazeologizmov //Frazeologiya v

контексте кул'туры. М.: YAzyki russkoy kul'tury, 1999.- S. 260-268.

5. Shanskiy N.M. Frazologiya sovremennogo russkogo yazyka. - M.: Vysshaya shkola. 1985. - 160 s.
6. Yan Tsyau'. Kontrastivnyy analiz russkoy i kitayskoy yazykovykh kartin mira (posredstvom frazeologizma s emotsional'nymi metaforicheskimi znacheniyami). Minsk: RIVSH, 2009.
7. Ozhegov S.I., Shvedova N.YU. Tolkovyy slovar' russkogo yazyka. - M.: izd-vo OOO «Ititekhologii», 2005.- 857 s.
8. Khay Shuyin. Natsional'nyy kul'turnyy klyuch k vizualizatsii russkoyazychnykh zhivotnykh drugoy. Ucheba v Rossii, 1998. 2.
9. Lyu Yunkhun, Yuan' Shun'chzhi, Chzhan Yue. Kul'turnyy analiz russkikh i kitayskikh idiom [M]. Ukhan': Izdatel'stvo Khuachzhunskogo pedagogicheskogo universiteta, 2002 g.
10. Dal' V.I. Poslovitsy russkogo na roda. Sbornik poslovits, pogovorok, recheniy, prisloviy, chistogovorok, pributok, zagadok, poveriy i pr. Izdaniye vtoroye. V 2 T.-Sankt-Peterburg, 1999. - 302 s.
11. Tagiyev M.T. Glagol'naya frazeologiya sovremennogo russkogo yazyka (Opyt issledovaniya frazeologicheskikh yedinit po okruzheniyu). - Baku: Maarif. 1966.- 245 s.
12. Iz provintsiy Koreya. Klassifikatsionnyy slovar' kitayskikh idiom [M]. Pekin: Xindujie Press, 1989,
13. Chzhou TSzyan', Sbornik kitayskikh grammaticheskikh issledovaniy [M]. Pekin: Kitayskaya pressa, 1998.
14. Duan' I., Berdnikova T.A. Mezhekul'turnyy sravnitel'nyy analiz sinonimichnykh russkikh i kitayskikh yedinit formulirovki // «Konsept», elektronnyy nauchno-metodicheskyy zhurnal. -2017.- T. 25. -S.140-142. -Veb-sayt: <http://e-koncept.ru/2017/770533.htm>.
15. Mokiyenko V. M. Tayna russkogo yazyka-Moskva: Vysshaya shkola (1990-160 pts).
16. Khar' TS., Koshleva E. YU. Paleontologiya na kitayskom s russkim i russkim yazykami: sravnitel'nyy analiz // Molodoy uchenyy. -2015-Nº11. -S.1701-1703.
17. Orazakynkyzy F., Geroy F., Anipina A. K. Struktura i smyslovyye osobennosti kitayskikh i kazakhskikh poslovits i poslovits. // Soobshcheniye KazNU. Seriya vostokovedeniya, [S.I.], № 88, 4 yanvarya 2019 g. ISSN 2617-1864. Yego mozno poluchit' na sleduyushchem veb-sayte: <<https://bulletin-orientalism.kaznu.kz/index.php/1-vostok/article/view/1343>>. Data poseshcheniya: 28 yanvarya. DOI 2021: <https://doi.org/10.26577/jos.v88i1.1343>.
18. Orazakynkyzy F., Anipina A. K. Grammaticheskaya struktura poslovits i pogovorok kitayskogo i kazakhskogo yazykov. // Soobshcheniye KazNU. Seriya vostokovedeniya, [S.I.], 95-ya, p. 4. 55-61 dekabrya 2020 goda. Posetite: <<https://bulletin-orientalism.kaznu.kz/index.php/1-vostok/article/view/1604>>. Data poseshcheniya: 28 yanvarya. Doi 2021: <https://doi.org/10.26577/JOS.2020.v95.i4.07>

Сведения об авторах:

Ду Эньлай – магистрант 1 курса кафедры филологических специальностей для иностранных граждан Казахского национального педагогического университета имени Абая, г. Алматы, пр. Достык, 13, 87085023456, 381213785@qq.com

Нуракунова Гунчам Майдановна – кандидат филологических наук, доцент кафедры филологических специальностей для иностранных граждан Казахского национального педагогического университета имени Абая, г. Алматы, пр. Достык, 13, 87078098585, ethnic18@mail.ru.

Авторлар туралы мәліметтер:

Ду Эньлай – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің шетелдік азаматтарға арналған филологиялық мамандықтар бөлімінің 1 курс студенті, Алматы қ., Достық даңғылы, 13, 87085023456, 381213785@qq.com

Нуракунова Гунчам Майданқызы - филология ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің шетелдік азаматтарға арналған филологиялық мамандықтар кафедрасының доценті, Алматы қ., Достық даңғылы, 13, 87078098585, ethnic18@mail.ru.

Information about the authors:

Du Enlai - 1st year undergraduate student of the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens of the Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Dostyk ave., 13, 87085023456, 381213785@qq.com

Nurakhunova Guncham Maidanovna - Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Dostyk ave, 13, 87078098585, ethnic18@mail.ru.

ЕЛУБАЕВА М.С.*

Таразский региональный университет им М.Х. Дулати

ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ НАРОДНОЙ МУДРОСТИ - ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК

Аннотация: В статье рассказывается об огромном, исследовательском труде казахского поэта, литературоведа, народного писателя Казахстана, собирателя, посвятившему многие годы сбору народных пословиц и поговорок - одного из сокровищ народа, народной мудрости, передающейся из поколения в поколение, из уста в уста, сказителю слова, исследователя Музафара Алимбаева. Через кропотливый труд Музафара Алимбаева, можно не только узнать происхождение, этимологию пословиц и поговорок, крылатых слов и фразеологических выражений, их воспитательный характер, поэтические свойства, лексическое богатство родного языка, пополнение и формирование языка, но и проявляется интерес к назиданиям пословиц и поговорок других народов, переведенных автором за многие годы.

Ключевые слова: народная мудрость; сказитель слова; неисчерпаемое богатство; ядро слова; бесценное сокровище.

ХАЛЫҚ ДАНАЛЫҒЫ МАҚАЛ МЕН МӘТЕЛДЕРДІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Аннотация: мақалада атадан балаға, баладан келесі ұрпаққа үлгі-ұлағат ұсынатын, адамгершілікті уағыздап, тапқырлыққа үйрететін, ғибрат беретін халықтың асыл қазынасының бірі, халық даналығы мақал-мәтелдерді көп жылдан бері қыр гүліндей теріп және оларды халық игілігіне ұсынып жүргендігі жұртшылыққа мәлім зерделі зерттеуші М. Әлімбаевтың сөз маржаны туралы жарық көрген зерттеу еңбегі сөз болады. М. Әлімбаевтың бұл еңбегі арқылы халық даналығының қайнар көзі – мақал мен мәтелдердің, қанатты сөздер мен фразеологиялық тіркестердің шыққан тегін, өнегелік сипатын, поэтикалық қасиетін, ана тілінің лексикалық байлығын қалай құнарландыра да нәрлендіре түскенін, ел қажетіне қалай асып жатқанын, қазір немен толығып, қалай түзіліп келе жатқанын білуге құмартып қана қоймай, талай жылдан бері басқа халықтардың мақал-мәтелдерін аударумен шұғылданып жүргенін, қандай ғибраты, нендей өнегесі барына да қызыға назар аударуға болады.

Түйіндеме сөздер: халық даналығы; сөз маржаны; сарқылмас байлық; сөз мәйегі; баға жетпес қазына.

EDUCATIONAL MEANING OF PROVERBS AND SAYINGS

Abstract: this article is dedicated to the work of famous writer M. Alimbayev, who for many years carefully studied the proverbs and sayings of his people, representing precious treasure of nation, passing from generation to generation. Through the works of M. Alimbayev we can pay special attention to such sources of folk wisdom, as the origin of proverbs and sayings, winged expressions and phraseological combinations, providing rich, lexical meaning. In his work, the author tried to make us understand the significance and importance of proverbs and sayings, he wanted to describe in detail how the meaning of proverbs and sayings changes over time. The work contains proverbs and sayings translated from other languages, and the author gave the equivalent of these proverbs in his native language.

Key words: folk wisdom; pearl of words; inexhaustible wealth; word quiz; priceless treasure.

Введение

В своей статье на тему: «Взгляд в будущее: духовное обновление» Первый Президент Республики Казахстан Н. Назарбаев пишет: «Стремление быть образованным, открытым - качество, которое есть у нас в крови...

Необходимо глубже понимать, что основным фактором успеха является самообразование. Среди всех преобладающих ценностей у молодежи на первом месте должно быть образование. Так как, в системе ценностей достигнет успеха та нация, которая на первоначальное место

ставит знание» [1.2].

В расширении образовательного пространства нашим духовным сокровищем становится наследие молодому поколению. Одним из основных источников нескончаемого богатства являются пословицы и поговорки, крылатые выражения, передающие целомудрие и мудрость всему поколению. Из жемчужины всего казахского народа, которая передавалась из поколения в поколение на протяжении многих веков, находят своё отражение быт и жизнь целого поколения, его мечты и цели, вера, психология

и его эстетический вкус. Учёный - мыслитель М. Ауэзов дал следующую оценку этому явлению: «Большое количество пословиц и поговорок, их прекрасная поэтическая форма, глубокая философская сущность, представленная мастерски, является доказательством поэтического дара казахского народа, его нескончаемой мудрости, создавшая такие замечательные произведения» [2.48].

Методология исследования

Казахский народ, переживший тяжёлые времена в своей жизни, вплоть до изгнания из своих мест, чуть не потерял часть этой жемчужины и не смог собрать их. Но, жизнь на этом не закончилась, многие из них были написаны на бумаге, обогащались, тем самым передавались в устной форме, достигли до нашего времени.

Несмотря на то, что мы хорошо поняли цену этого богатства, оценивание его с точки зрения науки основы его духовного обновления, раскрытие закономерностей его развития, исследование художественных особенностей является одной из актуальнейших проблем современного общества. Однако, М. Ауэзов, М. Габдуллин и многие другие известные учёные в своих трудах о казахском фольклоре останавливаются на казахских пословицах и поговорках. В 1-м томе «Истории казахской литературы» имеется раздел, посвящённый использованию пословиц и поговорок в речи. Тем не менее, в этих трудах даётся лишь общая оценка пословицам и поговоркам, в основном с историко-социальной точки зрения.

Результаты исследования

Разностороннее исследование такой сокровищницы раскрывается в книге мастера переводческого дела Музафара Алимбаева «Красочное слово – единое достояние», опубликованная в 1968 году [3].

Когда читаешь эту книгу М. Алимбаева, мы можем заметить искусство перевода поэтического дара. В момент непрерывной и неутомимой работы автор испытал немало тревожных дней и ночей.

Наравне с половицами и поговорками, которые существовали на протяжении многих веков через перевод новых слов нового времени, мысли, не имевшие своей актуальности, стали объектом изучения автора и вели к утверждениям, которые определяли коренным образом их острую необходимость. Теоретическая мысль внутренне сочеталась с практической.

Автор в своих научных трудах и учебниках, сборниках и словарях и энциклопедиях разносторонне рассматривает пословицы и поговорки, крылатые выражения, делает их анализ, по-своему доказывает утверждения, данные в своё время.

Исследуя природу крылатых выражений, автор считает, что любое крылатое изречение в отличие от простого утверждения является понятием универсальным. Крылатое слово должно находиться в устах народа, войти в устную речь. Оно должно стоять наряду с фразеологией родного языка. Утверждения автора и научные анализы могут расширить наше представление о смысле слов.

Художественное мышление всего народа воспроизводит большое количество произведений. Чистые и яркие слова похожие на чистое золото и крепкие как сталь характеризуются не только своей логикой, но и своей образностью и художественностью.

Наш народ, определяя художественное качество и свойство пословиц и поговорок, выделяет следующую мысль: «если соль придаёт вкус пище, то пословицы и поговорки придают красоту речи».

Музафар Алимбаев, раскрывая сущность данной мысли, трудился над определением поэтической структуры и художественностью пословиц и поговорок. Художественность и образность пословиц и поговорок основывается на переносном значении пословиц и поговорок, в связи с этим речь идёт о конкретном использовании в них метафор метонимии, сравнения, сопоставления и мн.др. способов, сделан анализ на эффективном применении красочных слов и словосочетаний на страницах газет и журналов, произведений писателей.

Сегодняшние пословицы и поговорки определяются величайшим наследием казахского народа, его желанием, моральным обликом и психологией.

Сегодняшние пословицы и поговорки доказывают богатство крылатых выражений. Но среди них имеются и неприменяемые часто в устной речи. Главная причина - чрезмерная концентрация внимания на книжный стиль, слабость словарного состава. Конечно же, такая пословица – недолговечна. Пословицы, невоспринятые народом, забываются быстро. Нельзя сидеть сложа руки, необходимо принять меры на недопущение искусственности и слабости.

В данном труде рассматриваются пословицы и поговорки, переведённые из других языков народов соседних республик и всего мира. Книга состоит из шести разделов. Каждый раздел имеет соответствующее название.

В первом разделе «Аккуратно высказанное слово - взвешенная мысль» речь идет о жанровой природе пословиц и поговорок, об их отличительных особенностях, сущности исследования, приводятся мысли учёных по поводу рассматриваемой проблемы.

В первом разделе автор, задавая вопрос «Что такое пословица и поговорка?», предлагает обоснованные выводы и предположения. Слово

«пословица» заимствовано из арабского языка, означает «Микелли Маканин макал». Соседние татары говорят «Макаль хам аитам», узбеки – «Макал», родственные азербайджане - «Слово предков», чуваше – «Ваттисем калани», т.е. слово, оставленное от старцев. Автор, эффективно используя пословицы и поговорки разных народов, в достаточной мере понимает наследие предков молодому поколению. Также, в данном разделе идёт процесс различения пословицы от поговорки, идиомы от фразеологических сочетаний, затрагивается их природа и структура.

Читая эту книгу, можно остановиться и на втором разделе - новые слова нового времени. Время летит быстро. Жизнь идёт своим чередом. Человек работает без усталости». С целью чёткого изложения идеи, автор уделяет внимание на различные примеры. Находят своё место примеры, мысли, высказанные Жаяу Муса и Казангапом. Из этого раздела можно получить сведения о возникновении крылатых слов, об их соответствии с современными требованиями общества.

В 3-м, 4-м разделах раскрываются пути создания пословиц и поговорок, их поэтический характер. Разделы, описывающие чётко исследовательский опыт автора, обогащаются точностью и ценностью, необходимостью применения в речи.

Актуальная проблема, рассматриваемая в книге - проблема перевода пословиц и поговорок других народов на родной язык.

Автор приводит следующую мысль: «Один из ключевых моментов является обогащение как по качеству, так и по количеству пословиц и поговорок на родном языке - практическое применение пословиц и поговорок в речи». Это уместно высказанная мысль. Поэтому, одна из актуальных проблем труда посвящена именно переводу.

В труде автора не может быть сомнения в использовании пословиц и поговорок в качестве примера. Нет слов, настоящий художественно оформленный перевод.

Заключение

Автор, занимаясь проблемой перевода пословиц и поговорок на казахском языке, затрагивает конечные проблемы перевода пословиц и поговорок на казахский язык. Учитывая опыт переводчиков в переводческом деле, автор уделяет внимание и на практику перевода в данной сфере.

Призывает к сохранению научного колорита пословиц и поговорок любого народа. Лишь в этом случае мы обогащаем нашу литературу новыми пословицами и поговорками и художественно оформляем родной язык.

Многолетний опыт раскрыл некоторые особенности перевода из других языков, интересные явления и ситуации. Всё это способствует росту и развитию родного языка и его процветания.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Статъя первого Президента РК Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: духовное обновление» // Арай, 2017 г., 13 апреля.
2. М. Ауезов Литература заново рождённого народа. 20 Т. - 431 с.
3. М. Алимбаев Красочное слово – единое достояние. – Алматы: Казахстан, 1967. - 168 с.

REFERENCES:

1. The article of the first President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev «Look to the future: spiritual renewal» // Arai, 2017, April 13.
2. M. Auezov. Literature of the newly born people. 20 V. - 431 p.
3. M. Alimbaev. The colourful word is a single asset. - Almaty: Kazakhstan, 1967. - 168 p.

Сведения об авторах:

Елубаева Миршат Сайлаубековна – кандидат педагогических наук, и.о. профессор кафедры «Менеджмент в образовании» Таразского регионального университета им М.Х. Дулати, г. Тараз, пр. Джамбула 16а, 870531902956, elubaeva.mirshat@mail.ru

Information about the authors:

Elubayeva Mirshat Sailaubekovna - Candidate of pedagogical sciences, acting professor of the Department "Management in Education" of Taraz Regional University named after M.Kh. Dulati, Taraz, 16a Jambul avenue, 870531902956, elubaeva.mirshat@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Елубаева Миршат Сайлаубековна – педагогика ғылымдарының кандидаты, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің «Білім берудегі менеджмент» кафедрасының профессоры м.а., Тараз қ., Жамбыл д. 16а, 870531902956, elubaeva.mirshat@mail.ru

ЕСІРКЕПОВА И.Е.¹, МАМЫТБЕКОВА Л.Қ.²^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
(E-mail: ¹in_es@mail.ru, ²lyailya71@mail.ru)

ҚАЗАҚ ТІЛІН ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ҚАЗАҚ ТІЛДІ ЕМЕС АУДИТОРИЯЛАРДА ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ

Түйіндеме. Мақалада қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесі - оның мазмұны мен принциптері, әдістері мен тәсілдері туралы және ЖОО-да қазақ тілін шет тілі ретінде студенттерге берілетін білім, дағды, білік мөлшерін белгілеп, оны игерудің жолдары, шарттары қарастырылады. Қазақ тілі шет тілі ретінде қазақ тілді емес аудиторияларда оқытудың заманауи әдістерінің қамтитын міндеттері бар. Сонымен қатар қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесі де педагогика ғылымының бір саласы болып табылатындығы айтылады.

Түйін сөздер: демонстрациялық әдіс, жаттығу әдісі, әңгіме, түсіндіру әдісі, лекция әдістері, мультимедия.

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО В НЕКАЗАХСКИХ АУДИТОРИЯХ

Аннотация. В статье рассматривается методика обучения казахскому языку как иностранному - о его содержании, принципах, методах и подходах, а также о способах, способах и способах овладения казахским языком в вузе как иностранным, с установлением количества знаний, умений и навыков, предоставляемых студентам. Казахский язык как иностранный имеет задачи, охватывающие современные методы обучения в неказахских аудиториях. Также отмечается, что одним из направлений педагогической науки является методика преподавания казахского языка как иностранного.

Ключевые слова: демонстрационный метод, метод упражнений, беседа, метод интерпретации, методы лекций, мультимедиа.

MODERN METHODS OF TEACHING KAZAKH AS A FOREIGN LANGUAGE IN NON-KAZAKH CLASSROOMS

Annotation: The article discusses methods of teaching Kazakh as a foreign language - about its content, principles, methods and approaches, and the ways, methods and means of acquisition of the Kazakh language in high school as a foreign, with the establishment of the amount of knowledge and skills provided to students. Kazakh as a foreign language has tasks that cover modern teaching methods in non-Kazakh classrooms. It is also noted that one of the directions of pedagogical science is the methodology of teaching the Kazakh language as a foreign language.

Keywords: demonstration method, exercise method, conversation, interpretation method, lecture methods, multimedia.

Кіріспе. Қазіргі заманауи ақпараттық білім беру кеңістігінің құрылуымен, әлемдік ғаламдану процесінің жеделдеуіне байланысты егеменді еліміздің білім беру жүйесін модернизациялау бағытында ауқымды іс-шаралар жүргізілуде. Соның ішінде қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесінің өсуімен, қоғамдық рөлінің артып, әлеуметтік қызметі аясының кеңеюімен байланысты қазақ тілі шет тілі ретінде қазақ тілді емес аудиторияларда қазақ тілін оқытуды жеделдету қазіргі заманғы білім беруді ақпараттандыру мен модернизациялау жағдайындағы басым бағыттардың бірі деп ойлаймын. Бұл маңызды мәселені шешу оқытушыға, оны оқытудың мақсаттары мен шарттарына сай жаңа технологиялар мен әдістемелерді қолдана білуге тікелей байланыс-

ты. Мемлекеттік тілді шет тілі ретінде оқытуда қазақи ұлттық құндылықтырды басшылыққа ала отырып, сапалы білім берудің негізгі міндеттері және ауызша баяндау әдісі - белгілі тақырып бойынша берілетін жаңа білімді оқытушының білім алушыларға баяндап айтып беруі. Ауызша баяндап, мазмұндап берудің үш түрі бар: әңгіме, түсіндіру, лекция әдістері қолданылады.

Зерттеу әдістемесі. Тілдік білім беру жалпы өркениеттік деңгейдегі нәтиже ретінде білім алушыда (тіл үйренушіде) өмірге деген жаңа көзқарасты қалыптастыруды, ақпараттық мәселелерге толы өмірде өмір сүрумен қатар жұмыс істей білуге даярлығы мен қабілеттілігін қалыптастыруды, ұжым өкілдерімен түрлі формаларда қарым-қатынас жасай білуді, осы қарым-қатынас

барысында алынған ақпараттарды өңдей білуді, қажетті шешім қабылдай білуді жүзеге асыруды, оны бәсекеге қабілетті жан-жақты дамыған жеке тұлға ретінде қалыптастыруды қамтамасыз етеді. Соңғы жылдарда шеттілді топтарда қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологияларды, электрондық, мультимедиалық бағдарламалық өнімдерді қолдану мәселелеріне қатысты арнайы ғылыми-әдістемелік зерттеулер жүргізіліп (Г.Бектұрованың, К.Мухлистің, Ә.Құрышжанованың, С.Дүйсенованың зерттеулері), электрондық оқу құралдары мен мультимедиалық бағдарламалық өнімдерді жасауға жете көңіл бөліне бастады.

Қазақ тілін шеттілді аудиторияларда оқытудың әдістемесін жетілдіру, заңды құбылыс. Оқытудың теориясын зерттеген ғалым Ю.К.Бабанскийдің ғылыми еңбегінде оқыту әдістерінің анықтамасын былай берген. «Оқыту әдістері дегеніміз – оқытушы мен студенттердің өзара әрекетінің негізінде білім, тәрбие және таным процесін жетілдіру», – дейді [1.1977, 30с].

Қазақ тілі пәнінің міндеттері: 1) Толық сауатты адамдар даярлау; 2) студенттердің творчестволық күштерін, танымдық қабілетін, өздігінен жұмыс істеу дағдыларын дамыту. Қандай адамды толық сауатты дейміз? Тілдің өзі мен оның грамматикалық құрылысы туралы білімдердің белгілі бір жиынтығын меңгерген адамды; ана тілінің барлық мүмкіндіктерін пайдалана алатындай болып қаруланған адамды; әдеби тілмен дұрыс сөйлеудің, мәнерлеп оқудың дағдысын игерген, грамматикалық және стилистикалық тұрғыда ауызша, жазбаша тіл ұстартуды жақсы игерген адамды толық сауатты адам деп есептейміз. [2. 1998. 102с]

Пайдаланған әдебиетте келтірілген жоғарыдағы қазақ тілінің міндеттеріне сүйене отырып, қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту міндеттерін ЖОО-ң ойдағыдай жүзеге асыру жағдайларын, қазақ тілін шет тілі ретінде оқытудың күрделі міндеттерін шешуді мына сияқты шарттарға тікелей байланыстырсақ болады деп ойлаймын: бірші жағынан оқытушының теориялық және практикалық даярлығы дәрежесіне, тәжірибесіне, екінші жағынан оқытушының қолында қазақ тілін оқытуды жақсы жолға қою үшін қажетті құралдардың болуы маңызды. Мұндай құралдардың қатарына мыналар жатады: а) бағдарламалар (түсінік сөзі бар) - оқылатын материалдың мазмұны мен көлемін анықтайды, материалды курстан-курсқа бөлуді реттейді; ә) оқулықтар мен оқу құралдары (көрнекі құралдар) - оқытушының жәрдемімен студенттер аудиторияда пайдаланады, өздігінен жұмыс істеу үшін сабақта және үйде пайдаланады; б) ғылыми талданған мектептің, үздік тәжірибесін ескеріп жасалған пәнді оқыту әдістемесі.

Сонымен қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесі - оның мазмұны мен принциптері,

әдістері мен тәсілдері туралы және ЖОО-да қазақ тілінен студенттерге берілетін білім, дағды, білік мөлшерін белгілеп, оны игерудің жолдары, шарттары туралы ғылым.

Қазақ тілді емес топтарда қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда студенттерге сөйлесім әрекетінің түрлерін қатысымдық мақсатта меңгерту – қазіргі заманғы лингводидактикадағы өзекті мәселенің бірі. Қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда мультимедиалық бағдарламалық өнімдер мен электрондық оқу құралдарын қолданудың әдістемелік мәселелерін осы аталған мәселемен байланыста қарастыру өте маңызды. Осы саладағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын саралай келе, зерттеулердің барлығы дерлік жоғары оқу орындарының шеттілді аудиторияларындағы қазақ тілін оқытуды жетілдіру бағытында жүргізілгендігін байқауға болады.

Қазақ тілін оқыту әдістемесі педагогика ғылымының бір саласы болып табылады. Ол өз алдына дербес ғылым. Өйткені оның өзіндік зерттейтін нысаны, мазмұны, зерттеу әдістері мен тәсілдері бар.

Сондықтан мемлекеттік тілді қазақ тілді емес аудиторияларда шет тілі ретінде оқытуда қазақи ұлттық құндылықтырды басшылыққа ала отырып, сапалы білім беру кез келген оқытушыға емес білікті, шеберлігі жоғары оқытушыға байланысты. Қазіргі кезде қазақ тілін шет тілі ретінде оқытудың негізгі мақсаты – сөз сөйлеу оқу, жазу дағдысын қалыптастыру. Қазақ тілінде қарым – қатынас жасай білуге үйрету керек. Қазақ тілін шеттілді аудиторияларда оқыту да ең алдымен сол тілді үйренуге деген қажеттілігі туындап, қызығушылығы арту қажет. Себебі, білім алушының қызығушылығы артып, қажеттілігі туындағанда ғана нәтижеге қол жеткіземіз. Осыған орай қазақ тілін шеттілді аудиторияларда оқытуда төмендегідей міндеттерін атауға болады:

1. Білім алушылардың шығармашылығын;
2. Танымдық қабілеттерін;
3. Өз бетімен жұмыс істеу дағдыларын дамыту;

Оқыту әдістемесінде жоғарыда аталған міндеттер мен қатар жүйелі құрылымдық әдіс қолдана бастады. Оның мәнісі - өзара байланысты элементтерден құрылған біртұтас жүйелерде қаралады, элементтер арасындағы өзара байланыстылық пен қарым-қатынасқа басты назар аударылады. Осыған сәйкес оқыту әдістемесінде оқытушы мен студенттің арасындағы байланысты анықтау қажеттілігі туады (яғни оқыту мен білім алу), оқытудың мақсаттарымен, мазмұнымен, әдістері, құралдарымен, студенттердің білімді қабылдауы, дамуы және тәрбиелену арасындағы байланыстарды анықтау қажет болады. Оқытудағы жүйелі-құрылымдық әдіс сабақтың мақсатын анықтауды, осы мақсаттарға байланысты оқытудың мазмұнын, әдістері мен құралдарын сұрыптап ала білуді, сабақтың тиімділігін бағалауды көздейді. Жүйелілік әдіс оқытушының бағ-

дарлама бойынша бірнеше сабақты жоспарлап, дайындалуына мүмкіндік береді, әр сабақтың өзіндік ерекшеліктері мен мақсаттары, мазмұны, оқыту әдістері жағынан, студенттердің өз бетімен жұмыс істеу дағдылары дамып, танымдық әрекетінің сипаты жағынан өзара байланыстылығы сақталады.

Ж.Нұржанова «Қазақ тілін тиімді оқыту жолдары» атты әдістемелік құралында оқыту әдістерін бес түрге жіктейді:

1. Түсіндіру әдісі. Бұл әдіске ауызша баяндау – түсіндіру, әңгіме, сұрақ-жауап, лекция түрлері жатады.

2. Кітаппен жұмыс істеу әдісі. Оқытушының түсіндіргенін кітаптан қарау – анықтама, түсініктер, жоспар, конспект, тезис, газет, журнал.

3. Көрнекілік әдіс. Экскурсия, таблица, сурет, схема, карточка пайдалану.

4. Демонстрациялық әдіс: экран бейнесі арқылы диафильм, кино фрагмент. Техникалық құралмен жұмыс істеу аталған әдістің бір түрі: кодоскоп, эпидоскоп, компьютермен жұмыс.

5. Жаттығу әдісі. Ауызша, жазбаша және суретпен жұмыс, тақтамен, өз бетінше жұмыс, қайталау, пысықтау кезінде ұлттық ойын элементтерін пайдалану жұмысы.

Ауызша баяндау әдісі - қазақ тілін шеттілді аудиторияларда белгілі тақырып бойынша берілетін жаңа білімді оқытушының білім алушыларға баяндап айтып беруі. Ауызша баяндап, мазмұндап берудің үш түрі бар: әңгіме, түсіндіру, лекция.

Әңгіме әдісі – жаңа материалды түсіндіргенде жүргізілетін әдіс немесе сұрақ-жауап әдісі. Қазақ тілінен жаңа мәліметтерді түсіндіру барысында ғылыми фактілерге, анықтамаларға сүйене отырып, сол тақырыптың шығуы туралы әігімелеу әдісімен түсіндіріледі. Шеттілді аудиторияларда берілген материалды түсінікті, айқын, анық тілінен жеткізгенде оның мазмұны баяндалады. Әңгіме әдісі – көбіне сұрақ-жауап арқылы диалогтық сөйлеу формасында жүреді. Шеттілді аудиторияларда білім алушылардың білімді түсініп, сабаққа белсенді қатысулары үшін әңгіменің эвристикалық түрі кеңінен қолданылды (эврикогрек сөзі – табамын, ашамын) деген мағынаны білдіреді. Қазіргі уақытта ір тақырыптың ережесін міселелік жағдай туғыза отырып білім алушыға таптыру әдісі кең өріс алуда. Әңгіменің нәтижелі болуы – оқытушының сұрақты дұрыс, түсінікті қоя білуіне байланысты.

Түсіндіру әдісі – қазақ тілін шеттілді аудиторияларда оқытуда берілетін белгілі бір тақырыпты түсіндіруде оқытушы көрнекі құралдарды пайдалана отырып, сабақтың мазмұнын түсіндіреді. Түсіндіру барысында шетелдік студенттердің назарын, зейінін аудара отырып, тиімді әдістемелерді пайдаланып қызықты түсіндірсе, білім алушы сол тақырыпты ынталы түрде тыңдап, қызын жағдайды өздері шешуге әрекет жасайды. [3. 2001,526]

Қазірде Ж.Қараевтың, Қ. Жақсылықованың және т.б. ғалымдардың оқыту әдістемелері кеңінен қолданысқа енгізілген. Қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту ғана емес кез-келген тілді шеттілді аудиторияларда оқыту барысында заманына сай көрнекті құралдар, аудио материалдар қолдану, мультимедиалық құралдарды пайдалануға үлкен мән берілуде. Қазақ тілін шеттілі ретінде шеттілді аудиторияларда оқытудың негізгі шарттарының бірі – тіл үйренушілердің өздерінің тілдік тәжірибесін еркін қолдана алуы. Бұл шартты жүзеге асыру үшін мультимедиалық бағдарлама арқылы оқыту әдістемесін пайдаланған жөн. Мультимедиалық бағдарламалар арқылы оқыту әдістемесінің негізгі ерекшелігі сөйлесім әрекетінің тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым түрлерін кешенді түрде бір-бірімен байланыста меңгертуге бағытталғандығында. Қазақ тіліндегі берілген тақырып бойынша жаңа сабақты түсіндіру, өткен материалды қайталау, не бекіту, жаттығу жаздыру кезінде пайдаланылған көрнекілік әрбір сабақтың әсерлілігін және мазмұнын арттырып, шеттілді аудиторияларда білімді қызықты, жалықтырмай игеруге себебін тигізеді. Білімді игерту үстінде білім алушының ақыл-ойын дамытуда, ғылыми білімді игеруде, деректерді есте сақтауда көрнекілікті әрбір сабақ үстінде пайдалану қажет. Кейде шеттілді аудиториялардың қабылдау ерекшеліктеріне қарай жылжымалы таблица және түсіндірме таблица, перфокарта пайдалану жақсы нәтиже береді. Бұлар кейбір жазылуы қиын сөздер, сөз тудыру, түрлендіру, қиын әріптер, буын құрау, т.б. жағдайда қолданылады.

Тілдерді оқытуды ақпараттандыруға байланысты зерттеулерге сүйене отырып, орыстілді және шеттілді топтарда қазақ тілін оқытудағы мультимедиалық ақпараттық қорлар мен электрондық оқу құралдарының негізгі қызметтерін бірнеше топқа жіктеп көрсетсек:

1) мультимедиалық ақпараттық қорлар оқу материалын көрнекі түрде ұсынудың, әртүрлі ақпараттарды алудың және талдаудың құралы бола алады;

2) мультимедиалық қорларды қолдану арқылы танымдық міндеттер мен тілдік оқу жағдаяттары негізінде ойлауды дамытуға; оқу материалын меңгеруге байланысты танымдық қызметті ұйымдастыруға; шетел студенттерінің сөйлесім әрекетінің оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым түрлері бойынша тілдік және коммуникативтік дағдылары мен біліктерін және лексика-грамматикалық дағдыларын қалыптастырып, жетілдіруді ұтымды ұйымдастыруға болады;

3) мультимедиалық қорлар шетел студенттерінің өзіндік жұмысын тиімді ұйымдастыру мен басқарудың құралы бола алады. Зерттеу жұмысында мультимедиалық ақпараттық қорлардың бұл аталған ерекшеліктері мен қызметтері ғылыми негізде дәйектеліп, нақты мысалдар арқылы дәлелденді.

Зерттеу нәтижелері. ЖОО-ғы орыстілді топтарында қазақ тілін шет тілі ретінде мультимедиалық бағдарлама арқылы оқытудың әдістемелік үлгісі

Негізгі сипаттамалар	Мультимедиалық бағдарлама арқылы тілдік дағдыларды дамыту кезеңі	Тілдік ортада тілдік танымды жетілдіру кезеңі
Оқытудың мақсатты бағыттылығы	Студентті өз бетінше білім алуға, тілдік дағдыларын дамытуға жетелеу	Алған білімдерін тілдік қарым-қатынаста қолдана білуге үйрету
Оқушының рөлі	Өзінің оқу қызметінің субъектісі ретінде, белсенді	Сөйлесім әрекетінің субъектісі – коммуникативтік серіктес ретінде, белсенді
Оқытушының рөлі	Оқыту қызметінің субъектісі, студенттің оқу қызметін, өзіндік жұмысын ұйымдастырушы, кеңесші, ретінде	Студенттің сөйлесім әрекетін жүзеге асыруды ұйымдастырушы, кеңесші, ретінде
Жаңа білімді ұсыну түрі	Аудио, сөздік, графикалық көрнекіліктер мен оқытудың интерактивті әдіс-тәсілдері арқылы	Коммуникативтік сөйлеу жағдаяттары, түсініксіз сұрақтар мен интерактивті тапсырмалар арқылы
Алынған білімді қолдану	Интерактивті тапсырмалар мен оқу жаттығуларының кешенінде қолдану	Сөйлесім әрекетінің негізгі өнімі, түпкі нәтижесі – диалогтық мәтінде қолдану
Оқу қызметінің ба-сым түрі	Білім алушының өзіндік жұмысы	Жұптық, топтық немесе ұжымдық жұмыс
Оқу үрдісінде қолданылатын негізгі әдіс-тәсілдер	Студент пен компьютердің, оқытушы мен білім алушының, студент пен студенттің диалогына негізделген интерактивті әдіс-тәсілдер	Коммуникативтік серіктестердің (студент пен студенттің ұжымы, тобы, жұбы) өзара әрекетіне, диалогына негізделген интерактивті әдіс-тәсілдер

Сабақ барысында светотехникалық және дыбысты техникалық құралдарды (бейне магнитофон, теледидар, проектор, мультимедиалық проектор, компьютер) пайдалану студенттердің өз тілінде сөйлейтін адамдардың тілін тыңдап, оны көзбен көре отыра ақпарат алуына көмегі тиеді. Яғни, білім алушылардың сөлеу деңгейін жақсаруына көмектеседі. Тыңдау арқылы білім алушылар өздерінің сөйлеудегі қателерін жөндеп түзей алады. Бейне таспаларды тыңдағанда коммуникативті жаттығулар жасалу керек. Ал бейне фильмді көріп отырғанда, жаңа сөз және сөз тіркестері кездескенде тоқтап, сол сөздерді қайталап түсіндіріп беру керек. Сабақтың қорытындысы ретінде тест сұрақтарын беріп, бағалау қажет. Өйткені бұл ыңғай тілді аз уақытта күнделікті қарым-қатынасқа бейімдеп үйретуді мақсат тұтады. Қазіргі мобильділік пен көп ақпарат заманында тілді тез меңгеріп, тез коммуникацияға түсу көп қажеттіліктерді өтей алады. [4.2019,2566]

Шетелдік және отандық педагогикалық, әдістемелік тәжірибелер көрсеткендей, мультимедиалық бағдарламалар арқылы оқыту әдістемесі шетел студенттерінің тілді үйренуге деген қызығушылығын, құштарлығын арттырады. Қазақ тілін шет тілі ретінде қазақ тілдің емес аудиториялар-

да мультимедиалық бағдарлама арқылы оқыту үрдісін ұйымдастыруда тілді оқытудың мақсат – міндеттеріне сәйкес сабақта интерактивтік тәсіл, ойындар, екеуаралық пікірталастар, сонымен бірге ақпараттық технология, интернет, компьютер қолданудың маңызы зор.

Қорытынды. Сонымен қазақ тілін шет тілі ретінде қазақ тілді емес аудиторияларда оқыту қандай білім, білік, дағдыларды меңгеруге тиіс?» деген сұраққа мынандай қорытынды жасауға болады: Қазақ тілін шет тілі ретінде шеттілді аудиторияларда меңгерту дегеніміз – сол тілде сөйлей, оқи, жаза және тыңдай білу, әңгімелесушілердің бірін-бірі түсінуі болып табылады. Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Қазақ тілінің қоғамдық өмірдегі қолданылу аясы да бірте-бірте кеңейіп, тіл мәртебесі жыл өткен сайын биіктеп, беки түсуде. Ғылым мен техниканың дамуының қазіргі сатысында қазақ тілін шет тілі ретінде оқытудың коммуникативтік ыңғайы және оған сай әдіс-тәсілдер қолайлы әрі тиімді деп ойлаймыз. [5. 2007,106]

Сондықтан, қазіргі кездегі басты талап – тіліміздің дұрыстығы мен тілдің қалыптасқан жүйесін сақтап қалу әрбір қазақ баласының парызы мен міндеті деп ойлаймын.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бабанский Ю.К. Оптимизация процесса обучения. – М., 1977г. 253с
2. Дмитриева Е.И. Основная методическая проблема дистанционного обучения иностранным

- языкам через компьютерные телекоммуникационные сети Интернет. – М.: ИЯШ, 1998.- №1,102 с
3. Нұржанова Ж. Қазақ тілін тиімді оқыту жолдары. – Алматы, 2001ж. 412б
  4. Нұржанова А., Нұрлыбай А. Қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесінің қазіргі жай-күйі// Хабаршы. Филология сериясы. №1 (173). 2019. 253-257б.
  5. Қазақ тілін өзге тіл ретінде оқытудың мақсаттары мен міндеттері // «Кәсіптік мектеп» журналы. -2007. -№3. 9-11б.

REFERENCES:

1. Babansky Yu. K. Optimization of the learning process. - M., 1977. 253s
2. Dmitrieva E. I. The main methodological problem of distance learning of foreign languages through computer telecommunications networks on the Internet. - M.: IYaSh, 1998. - No. 1,102 s
3. Nurzhanova Zh. Ways of effective teaching of the Kazakh language. - Almaty, 2001. 412b.
4. Nurzhanova A., Nurlybay A. The current state of the methodology of teaching the Kazakh language as a foreign language// The Herald. Philology series. No. 1 (173). 2019. pp. 253-257.
5. Goals and objectives of teaching the Kazakh language as another // Journal «professional school». -2007. - No. 3. pp. 9-11.

Сведения об авторах:

Есіркепова Индира Ербатыровна – КазНПУ имени Абая, преподаватель кафедры филологических специальностей для иностранных граждан, магистр филологических наук, г. Алматы, мкр Шугыла 341/1,62, in_es@mail.ru.

Мамытбекова Ляйля Куламкадыровна - КазНПУ имени Абая, ст. преподаватель кафедры филологических специальностей для иностранных граждан, магистр педагогических наук, г.Алматы, Алагуль 35-11, 87072276826, lyailya71@mail.ru.

Авторлар туралы мәліметтер:

Есіркепова Индира Ербатырқызы - Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті шетел азаматтарына арналған филологиялық мамандықтар кафедрасының оқытушы, филология ғылымының магистрі, г. Алматы, мкр Шугыла 341/1,62, in_es@mail.ru.

Мамытбекова Ляйля Құламқадырқызы- Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті шетел азаматтарына арналған филологиялық мамандықтар кафедрасының аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі, г. Алматы, Алагуль 35-11, 87072276826, lyailya71@mail.ru.

Information about the authors:

Yessirkepova Indira Yerbatyrovna - Abai KazNPU, teacher of the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens, Master of Philological Sciences, Almaty, mkr Shugyla 341/1, 62, in_es@mail.ru.

Mamytbekova Lyailya Kulamkadyrovna - Abai KazNPU, senior lecturer of the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens, Master of Philological Sciences, Almaty, Alagul 35-11, 87072276826, lyailya71@mail.ru.

Д.М. Кабенова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева
(e-mail: diana.kabenova@mail.ru)

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ КАК ОДИН ИЗ АСПЕКТОВ ПРОЦЕССА ИНОЯЗЫЧНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы межкультурной коммуникации студентов, которые определяют и объясняют актуальность современных требований к иноязычному образованию. Важность изучения иностранных языков в Казахстане обусловлена многими факторами. В нормативных документах Республики Казахстан подчеркивается необходимость владения гражданами страны минимум тремя языками: казахским, русским и английским. Иноязычная коммуникация на межкультурном уровне, где участники диалога разных культур понимают друг друга на подтекстовом уровне – залог успешного взаимодействия культур. Вследствие этого изучение иностранного языка должно происходить в тандеме с приобщением к культуре страны изучаемого языка. На основе теоретического анализа языковых понятий и явлений, автор определяет культуру как картину личности, объясняющую его поведение и языковое богатство, представляемое им в акте коммуникации, при этом автор подчеркивает, что культура может отличаться среди представителей одного и того же этноса. Автор считает, что во избежание «культурного непонимания» необходимы обязательные дисциплины, основной целью которых было бы понимание иноязычной речи на уровне носителя языка, и дисциплины, которые готовили бы именно к активной межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: культура, диалог культур, поликультурный Казахстан, многонациональность, иноязычная коммуникация, языковая политика, иноязычное образование, иностранные языки.

МӘДЕНИЕТ АРАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТ ШЕТЕЛДІК ТІЛ БАЙЛАНЫС ПРОЦЕССТЕРІНІҢ АСПЕКТІСІ РЕТІНДЕ

Аннотация: Мақалада студенттерге шет тілінде білім беруіне қойылатын заманауи талаптардың өзектілігін анықтайтын және түсіндіретін мәдениетаралық қарым-қатынас мәселелері қарастырылады. Қазақстанда шет тілдерін үйренудің маңыздылығы көптеген факторларға байланысты. Қазақстан Республикасының нормативтік құжаттарында азаматтардың кем дегенде үш тілде: қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде сөйлеу қажеттілігі баса айтылған. Мәдениетаралық шет тіліндегі қатынас, әртүрлі мәдениеттер диалогына қатысушылар субтекст деңгейіндегі бір-бірін түсінуі - бұл мәдениеттердің өзара әрекеттесуінің кілті. Сондықтан шет тілін оқып-үйрену, сол елдің мәдениетімен қатар жүруі керек. Тілдік ұғымдар мен құбылыстарды теориялық тұрғыдан талдау негізінде автор мәдениетті адамның мінез-құлқы мен оның қарым-қатынас жасау әрекетінде бейнеленетін көзқарасы мен тіл байлығы деп анықтайды. Мақалада бір этнос өкілдері арасында мәдениеттің әр түрлі айырмашылықтары болуы мүмкін екендігіне баса назар аударылады. Автор «мәдени түсінбеушілікке» жол бермеу үшін міндетті пәндер қажет деп санайды. Оның басты мақсаты - ана тілі деңгейінде шет тілін түсіну және мәдениеттер арасындағы белсенді қарым-қатынасқа арнайы дайындау.

Түйіндемe сөздер: мәдениет, мәдениеттер диалогы, көпмәдениетті Қазақстан, көп ұлттылық, шет тілдік қатынас, тіл саясаты, шет тілінде білім беру.

INTERCULTURAL COMPETENCE AS ONE OF THE ASPECTS OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATION PROCESS

Abstract: The article examines the issues of intercultural communication of students, which determine and explain the relevance of modern requirements for foreign language education. The importance of foreign languages learning in Kazakhstan is due to many factors. The normative documents of the Republic of Kazakhstan emphasize the need for the country citizens to speak at least three languages: Kazakh,

Russian and English. Foreign language communication at the intercultural level, where the participants in the dialogue of different cultures understand each other at the subtext level - the key to successful interaction of cultures. As a result, foreign language learning should be in tandem with familiarization with the target language country's culture. Based on a theoretical analysis of linguistic concepts and phenomena, the author defines culture as a picture of a person, which explains his behavior and linguistic wealth, represented by him in the act of communication. The author emphasizes that culture can differ among representatives of the same ethnic group. She believes that to avoid "cultural misunderstanding", compulsory disciplines are needed, the main goal of which would be the foreign language understanding at the native speaker's level, and disciplines that would prepare specifically for active intercultural communication.

Key words: culture, dialogue of cultures, multicultural Kazakhstan, multinationality, foreign language communication, language policy, foreign language education, foreign languages.

«Знание чужого языка и культуры делает человека равноправным с этим народом...»

Абай [1, с. 103]

Введение

В Послании президента народу Казахстана от 2018 года дается образец современного казахстанца - «казахстанец, знающий свою историю, язык, культуру, при этом современный, владеющий иностранными языками» [2].

Казахстан – поликультурная страна, которая не только чтит традиции и культуру каждой нации, проживающей на ее территории, но и «заботится о создании условий для изучения и развития языков народа Казахстана». Так, в нашем поликультурном государстве согласно Конституции «каждый имеет право на пользование родным языком и культурой, на свободный выбор языка общения, воспитания, обучения» [3].

Активная и грамотно выстроенная языковая политика Казахстана с характерным ему культурным многообразием дает возможность мирному сосуществованию различных национальностей. О важности изучения языков говорится как в Конституции Республики Казахстан и в ежегодных Посланиях президента народу Казахстана, так и во многих программах, направленных на сохранение и развитие языков. Например, в Государственной программе развития и функционирования языков на 2011-2020 гг. ставились задачи: «сохранение языкового многообразия в Казахстане», а также «изучение английского и других иностранных языков, развитие трехязычной модели обучения». А в Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2025 года планируется «максимальный охват населения возможностями изучения иностранных языков, в особенности английского языка» [4].

Здесь следует упомянуть о том, что роль английского языка подчеркивалась еще в 1997 году в Послании народу Казахстана, где рассматривалась важность одинакового владения казахским, русским и английским языками. Немаловажным является тот факт, что речь в данном случае идет не только о взрослом населении, но и о детях [2].

Изучение иностранного языка – процесс трудоемкий, требующий определенного времени

и зависящий от многих факторов. При условии сильной внутренней мотивации языковой личности, создании оптимальных условий для изучения иностранного языка и поэтапной реализации планов повышения уровня иностранного языка можно, на наш взгляд, говорить о том, что казахстанцы к 2050 году будут представителями образованного общества, говорящего на трех языках, как и говорилось в Послании народу Казахстана в декабре 2012 года [2].

Материалы и методы.

Необходимость изучения иностранных языков в Казахстане обусловлена многими факторами. Это могут быть как и личные интересы обучающегося, так и требования извне. Так, например, одним из импульсов для изучения иностранных языков казахстанской молодежью являются стипендиальные программы, дающие возможность получения бесплатного образования за рубежом. Ситуация, когда выпускники наших школ, не сумевшие поступить с первого раза в заграничный вуз, готовы ждать следующей подачи документов, имеет место быть. Одним из требований этих программ является владение иностранным языком на высоком уровне. В казахстанских школах изучение иностранного языка начинается уже с первого класса. Хотя на выбор даются английский, немецкий и французский языки, следует все-таки упомянуть о большей востребованности английского языка.

В данное время в школах Казахстана по обновленной программе на изучение иностранного языка в начальном звене дается 2 часа в неделю, а в среднем звене (с 5 по 10 классы) – 3 часа. Примем во внимание и тот факт, что в одном классе могут обучаться более 30 человек. При делении на языковых дисциплинах в одной подгруппе насчитывается 15 и более учеников. В подгруппе наряду со слабо мотивированными могут быть учащиеся с сильной внутренней мотивацией. Многие ученики посещают дополнительные занятия иностранного языка вне школ.

Согласимся с мнением М.А. Алпысбека «Наука и образование – это тоже бизнес-процесс, т.е. процесс ведения деловой активности» [5, с. 14]. Есть спрос на изучение иностранных языков,

соответственно, будет и предложение. Поэтому отечественный рынок образовательных услуг, быстро реагируя на требования современного человека, предоставляет широкий выбор организаций, где возможно изучение языка или усовершенствование уже имеющихся знаний. Родители вкладываются в образование своих детей с малых лет. Так, например, развивающие центры для дошкольников и образовательные центры для изучения иностранных языков, а также центры, оказывающие услуги обучения в режиме продленного дня, бывают часто переполненными в связи с большим наплывом желающих. В этом случае спросом на образовательном рынке пользуются репетиторы, предоставляющие частные уроки по иностранным языкам.

В настоящее время изучение иностранного языка стало трендом среди молодежи. Часто наблюдаем студентов, например, юридического или экономического факультета, посещающих курсы иностранного языка вне стен университета. Например, юрист, владеющий иностранными языками, при прохождении собеседования на работу будет более конкурентоспособным, нежели тот, кто знает только свою специальность без владения иностранным языком.

Многие университеты мира предоставляют казахстанским студентам возможность участия в программах международной академической мобильности, Erasmus+, Mevlana, DAAD и многие другие. Некоторые обучающиеся испытывают культурный шок во время пребывания за границей, где в процессе непосредственного взаимодействия культур требуется не только применение практических знаний иностранного языка, но также и владение культурой страны изучаемого языка. Речь идет о готовности к межкультурной коммуникации, которую Т.Я. Котлярова определяет как «адекватное взаимопонимание двух участников коммуникативного акта, принадлежащих к разным национальным культурам» [6, с. 152]. При изучении иностранного языка процесс активного познания иной культуры неизбежен. Зная иноязычную культуру, можно добиться лучшего понимания собеседника, поэтому вполне целесообразно «перестроить свою переговорную стратегию к культуре партнера» [7, с. 63]. И.А. Стернин в свою очередь дает следующее определение понятию «межкультурная коммуникация – процесс непосредственного взаимодействия культур. При этом сам процесс осуществляется в рамках несовпадающих (частично, иногда полностью) национальных стереотипов мышления и поведения» [8, с. 25].

Так, А.Е. Бижкенова подчеркивает, что «иностранная культура и межкультурная коммуникация являются двумя сторонами одной медали, взаимообусловленных и неразрывно связанных между собой» [9, с. 42]. При изучении иностранного языка, в процессе общения с носителем

этого языка, невозможно обойти вопрос межкультурной коммуникации. Язык и культура неразрывно связаны друг с другом.

О тесной связи языка и культуры упоминал еще Ю.В. Бромлей, говоря о том, что «язык должен рассматриваться как часть культуры» [10, с. 22]. Ведь язык выражает культуру народа, а культура в свою очередь влияет на язык. К примеру, местоимение «ты» имеет около 11 вариантов перевода на японский язык в зависимости от того, кому адресовано (старше или младше по возрасту), от отношений говорящего и адресата или от стиля общения. В то время как в английском языке варианты перевода местоимений «ты» и вежливой формы обращения «Вы» одинаковы. Так, многие языковые явления могут объяснить те или иные проявления культуры личности.

Предлагаем рассмотреть определения понятия «культура». Согласно М.Ю. Лотману культура есть сложная семиотическая система, функцией которой является память, а ее основной чертой – накопление. Так, накопленная веками культура посредством языка передается из поколения в поколение, находя свое отражение в рассказах, легендах, сказках. Позже, уже в 1994 году, им же культура определяется как нечто общее для какого-либо коллектива – группы людей, которые будучи связанными определенной социальной организацией, живут в одно и то же время [10, с. 22].

В энциклопедии по культурологии мы находим следующее определение понятию культура – «это возделанная среда обитания людей; мир «возделанных» личностей, чье сознание и поведение мотивируется и регулируется уже не столько биологическими, сколько социальными интересами и потребностями, общепринятыми нормами и правилами их удовлетворения» [11, с. 336]. Так значит, что культура – это своего рода нормы и правила, подчиняясь которым, личность строит свое поведение. Например, в казахской культуре допустимо опоздание на свадьбу, юбилей или даже просто в гости друг к другу. И опоздавший может услышать в свой адрес на позитивных тонах: «Ты, как истинный казах, пришел с опозданием». А вот казах, пришедший без опоздания, может услышать: «Ты как всегда с немецкой точностью пришел». Именно поведение является одним из показателей отражения той или иной культуры в человеке.

Дж. Бодли, определяя культуру, как «то, о чем люди думают, что создают и чем занимаются», касается общих правил поведения человека [11, с. 340]. Получается, что культурой, по Бодли, являются умственные и материальные ценности, созданные людьми для построения единого поведенческого образа представителя той или иной культуры. Ведь поведение является одним из аспектов, указывающих на принадлежность личности к определенной культуре.

Так же и Т.Я. Котлярова трактует культуру как «свод «правил игры» коллективного существования; этот так называемый свод правил «выработан людьми для социально значимых практических и интеллектуальных действий» [6, с. 155]. Значит культура помогает регулировать деятельность человека и говорить о его поведении. Если рассматривать культуру как понятие духовное или герменевтическое, то можно говорить о культуре как о некоем создании человека. В данном случае созданием являются правила, которым подчиняется коллектив для совместного существования.

Результаты. На наш взгляд, культура представителей одной и той же национальности может отличаться в зависимости от географического расположения. Так, например, мы наблюдаем различия в элементах традиций в южной и северной частях Казахстана. Возьмем отношения невестки с семьей мужа на юге страны. Для начала нужно сказать о том, что сам союз молодых может начаться не совсем типично для жителей северных регионов. На юге Казахстана существует традиция «кража невесты», хотя это может быть всего лишь заранее оговоренной «театральной пьесой», где каждый ее участник знает свою роль. Или еще одна традиция «сәлем беру» (поклон старшим), которую невестки ежедневно выполняют в знак уважения родственников мужа. В то время как девушки северных регионов страны такой процесс могут рассматривать не только непривычным, но и унижающим их достоинство. Можно привести множество примеров расхождения традиций в пределах одной страны, поэтому в данном случае для иностранца недостаточно только владения казахским языком, важно знать также особенности культуры. Опираясь на примеры и теоретический анализ вышеприведенных понятий и явлений, мы определяем культуру как *картину личности, объясняющую его поведение и языковое богатство, представляемое им в акте коммуникации, при этом не исключено, что культура может отличаться среди представителей одного и того же этноса*. Значит, иностранный язык также нужно учить не только как систему звуковых и лексико-грамматических средств, но и как код, отражающий и передающий культуру носителя языка.

Обсуждение. В эпоху глобализации, когда диалог между разными культурами является обычным процессом, меняются и цели образования, а в частности, цели обучения иностранному языку. Так, сегодня, когда целью изучения иностранного языка стало не только владение грамматическими правилами и лексическими единицами, но и умение входить в активный диалог с носителями языка на межкультурном уровне, задачей преподавателя иностранного языка должно быть «не обучение грамматике, а передача социокультурных знаний языка, его

культуры» [12, с. 95]. Приезжая в зарубежную страну, языковая личность испытывает определенный «букет» эмоций и чувств, которые могут быть не только позитивными, но и негативными. Обеспечение комфортного пребывания иностранцем должно начаться еще на родине. Изучения практического курса иностранного языка, классических дисциплин как страноведение, литература страны изучаемого языка или стилистика иностранного языка недостаточно. Эти дисциплины несомненно расширяют кругозор и знакомят обучающегося в определенном смысле с культурой иноязычной страны. Но разве на каком-то из этих предметов обучающему объясняют подтекстовый смысл иноязычной речи собеседника. Например, когда немец говорит: «Созвонимся», это не значит, что он обязательно позвонит. А вот, если говорит: «Я Вам позвоню», то он обязательно позвонит и Вам стоит лишь ждать звонка. В Германии не принято уступать место в общественном транспорте старшим по возрасту, и молодые люди могут сидеть дальше в то время, как недалеко будет стоять пожилой человек. А в Казахстане уступить место пожилому, женщине в положении или с маленьким ребенком – это само собой разумеющееся. А казах, уступив место пожилой женщине в Германии, может этим поступком, сам того не зная, обидеть ее, произвольно подчеркивая ее немолодой возраст.

А вот другой пример, когда в западных странах естественным является ни к чему не обязывающая улыбка во время встречи взглядов совершенно чужих друг другу людей. Такой жест не каждый казахстанец поймет так, как следовало бы на западе. Кто-то будет интерпретировать это как симпатию в свой адрес, кто-то как насмешку над собой, кто-то будет думать, что он смешно выглядит. И лишь те, кто имел когда-либо контакт или имеет понятие о культуре иноязычной личности одной из западных стран, поймет ту самую улыбку верно.

Можно приводить большое количество примеров, когда участники межкультурного диалога сталкивались с проблемами неправильного понимания эмоций. Случаи, когда представители разных культур, общаясь друг с другом на иностранном языке, трактуют какую-либо происходящую ситуацию по нормам своей родной культуры, могут быть объяснены непониманием культурных особенностей собеседников. Уместно процитировать С.Г. Тер-Минасову, отметившую, что «за каждым словом стоит обусловленное национальным сознанием представление о мире». Во избежание «культурного непонимания» необходимы такие обязательные дисциплины, где основной целью было бы не только понимание иноязычной речи на уровне носителя языка, но и дисциплины, которые готовили бы именно к активной межкультурной коммуникации.

В свою очередь Р. Портер и Н. Джейн говорят о том, что культура помогает расшифровывать скрытые сообщения, может объяснить, какое значение придается этим сообщениям, а также интерпретировать их [13, с. 24]. Таким образом, культура и язык явления взаимосвязанные, взаимообусловленные и взаимодополняющие. Языковые явления могут быть объяснены особенностями культуры, а культура в свою очередь находит яркое отражение в языке. Язык без культуры не существует, равно как и культуры без языка быть не может. Этим фактом следует оперировать при изучении иностранного языка.

Заключение

Итак, владение иностранным языком в XXI веке является одним из требований мирового общества. Диалог культур стал неотъемлемой частью деятельности человечества. Как было отмечено в Послании президента народу Казахстана в 2000 году, «следует активно поощрять культуру мира и диалог между всеми цивилизациями» [2]. Для многонационального Казахстана, которому присущ диалог различных культур, понятие «поликультурность» особенно близко.

Именно поликультурность и поликультурное образование казахстанского народа «способствует формированию знаний о других культурах, позволяет выделить общее и особенное в традициях и образе жизни представителей различных этнокультур». Изучение иностранного языка, знакомство с культурой носителей должно происходить через призму родной культуры и на базе родного языка. Только почитая родной язык и культуру, можно воспитать в себе толерантное отношение к иной культуре. Ведь поведение человека есть проявление его культуры [14, с. 29].

Языковая политика Казахстана держит верный курс на воспитание и развитие трехязычной молодежи. Посредством различных программ планировалось к 2020 году владение английским языком не менее 20% населения страны [2]. Необходимость владения иностранным языком каждым гражданином государства беспорна. Ведь умение строить грамотную коммуникацию с иноязычным собеседником откроет широкие возможности для наших граждан как на Родине, так и за рубежом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абай. Слова назидания/ Пер. С.С.Санбаева. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2013. –224 с.
2. https://shahtinsk.gov.kz/ru/pos_6
3. https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution
4. https://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs
5. Алпысбек М.А. Национальный код и задачи современного полиязычного образования// Актуальные вопросы иностранной филологии и лингводидактики в свете концепции модернизации общественного сознания: принципы полиязычного образования / Материалы VI Международного научно-методического семинара. Астана: ТОО «Мастер По», 2018. – 166 с.
6. Введение в теорию межкультурной коммуникации: Учеб. пособие/ Т.Я. Котлярова. – Костанай: Костанайский филиал ФГБОУ ВПО «ЧелГУ», 2011. – 155 с.
7. Межкультурная коммуникация в условиях глобализации: Учеб. пособие / В.С. Глаголев, Н.И. Бирюков, Н.Н. Зарубина [и др.]. – М: Проспект, 2010. – 216 с.
8. Стернин И.А. Коммуникативное поведение и межнациональная коммуникация // Этнолингвистические аспекты преподавания иностранных языков. М., 1996.
9. Бижкенова А.Е. Иноязычная подготовка в системе профессионального образования государственных служащих. Монография. – Астана, 2010. – 130 стр.
10. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. - М.: Наука, 1983. - 347 с.
11. Левит С.Я. Культурология. XX в.: энциклопедия. Т. 1. – СПб.: Университетская книга; ООО «Алетейя», 1998. - 447 с.
12. Калыкова Т.Ж. Стратегии развития «культуры» как навыка на уроках английского языка в школе// Актуальные вопросы иностранной филологии и лингводидактики в свете концепции модернизации общественного сознания: принципы полиязычного образования / Материалы VI Международного научно-методического семинара. - Астана: ТОО «Мастер По», 2018. – 166 с.
13. Портер Р., Джейн Н., Самовар Л. Понимание межкультурного общения. – Бельмонт: Wadsworth, 1981
14. Ускенбаева С.Т. Формирование этнокультурных интересов студентов Казахстана/ Монография. – Караганда, 2017. – 180 с.

REFERENCES:

1. Abay. Slova nazidaniya / Per. S.S.Sanbayeva. – Almaty: Almatykitap baspasy, 2013. –224 s.
2. https://shahtinsk.gov.kz/ru/pos_6
3. https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution

4. https://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs
5. Alpysbek M.A. Nazionalnyy kod i zadachi sovremennogo polijazychnogo obrazovanija // Aktualnyje voprosy inostrannoj filologii i lingvodidaktiki v svete koncepczii modernizacii obshchestvennogo soznaniya: prinzipty polijazykovogo obrazovanija / Materialy VI Mezhdunarodnogo nauchno-metodicheskogo seminar. Astana: TOO «Master Po», 2018. – 166 s.
6. Vvedenie v teoriju mezhkulturnoy kommunikacii: Ucheb. posobie/ T.Ja. Kotljarova. – Kostanay: Kostanayskiy filial FGBOU VPO «CHelGU», 2011. – 155 s.
7. Mezhkulturnaja kommunikacija v uslovijach globalizacii: Ucheb. posobie / V.S. Glagolev, N.I. Birukov, N.N. Zarubina [i dr.]. – M: Prospekt, 2010. – 216 s.
8. Sternin I.A. Kommunikativnoje povedenije i mezhnacionalnaja kommunikacija // Etnolingvisticheskie aspekty prepodavanija inostrannyh jazykov. M., 1996.
9. Bizhkenova A.E. Inojazychnaja podgotovka v sisteme professionalnogo obrazovanija gosudarstvennyh sluzhashchich. Monografija. – Astana, 2010. – 130 s.
10. Bromley Ju.V. Oчерki teorii etnosa. - M.: Nauka, 1983. - 347 s.
11. Levit S.Ja. Kulturologija. XX v.: enciklopedija. T. 1. – SPb.: Universitetskaja kniga; ООО «Aleteja», 1998. - 447 s.
12. Kalykova T.Zh. Strategii razvitija kultury kak navyka na urokach angliiskogo jazyka v shkole // Aktualnyje voprosy inostrannoj filologii i lingvodidaktiki v svete koncepczii modernizacii obshchestvennogo soznaniya: prinzipty polijazykovogo obrazovanija / Materialy VI Mezhdunarodnogo nauchno-metodicheskogo seminar. - Astana: TOO «Master Po», 2018. – 166 s.
13. Porter R., Dzheyn N., Samovar L. Ponimanie mezhkulturnogo obshchenija. – Belmont: Wadsworth, 1981
14. Uskenbaeva S.T. Formirovanie etnokulturnyh interesov studentov Kazachstana/ Monografija. – Karaganda, 2017. – 180 s.

Авторлар туралы мәлімет:

Кабенова Диана Мейрамовна, PhD-студент Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева, г. Нур-Султан, ул. К.Сатпаева, 2. Тел. 87014883938

Сведения об авторах:

Кабенова Диана Мейрамовна, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университетінің PhD-студенті, Нұр-Сұлтан қ., К.Сәтпаев көшесі, 2. Тел. 87014883938

Information about the authors:

Kabenova Diana Mejramovna, PhD-student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan city, K.Satbayev Str 2. Tel. 87014883938

МРНТИ: 14.35.07 14.01.85

КАЙНАР К.¹, ЕРЖАНОВА Ф.М.²¹² Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
(E-mail:¹_sharkboy126@qq.com, ²_ferusa@mail.ru)

ПРИСТАВОЧНЫЕ И БЕСПРИСТАВОЧНЫЕ ГЛАГОЛЫ ДВИЖЕНИЯ В РУССКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация: В статье рассматривается система приставочных глаголов в русском языке в сопоставлении с китайским языком и отражению в семантике приставочных и бесприставочных глаголов движения национально-культурных особенностей. Исследование определяет межкультурные и ментальные барьеры при изучении взаимодействующих друг с другом лексико-семантических групп (полей) глаголов движения в русском и китайском языках.

Ключевые слова: семантика, глаголы движения, лексико-семантическое поле.

ОРЫС ЖӘНЕ ҚЫТАЙЛАРДАҒЫ ҚЫЗМЕТ ЕТІСТІКТЕРІНІҢ АЛДЫН АЛАРЫ ЖӘНЕ ЕСЕПТЕРІ

Аннотация: Мақалада орыс тіліндегі префикстің етістіктер жүйесі қытай тілімен салыстырғанда және ұлттық-мәдени ерекшеліктердің қимыл-қозғалысының префиксті және префикстенбеген семантикасындағы көрінісі қарастырылады. Зерттеу барысында орыс және қытай тілдеріндегі қимыл етістіктерінің бір-бірімен лексика-семантикалық топтарын (өрістерін) өзара әрекеттесуді зерттеудегі мәдениаралық және психикалық кедергілер анықталды.

Түйінді сөздер: семантика, қимыл етістіктері, лексика-семантикалық өріс.

PRESETS AND PERMANENT VERBS OF MOTION IN RUSSIAN AND CHINESE

Abstract: The article examines the system of prefixed verbs in the Russian language in comparison with the Chinese language and the reflection in the semantics of prefixed and non-prefixed verbs of movement of national and cultural characteristics. The study identifies intercultural and mental barriers in the study of interacting with each other lexical-semantic groups (fields) of verbs of movement in the Russian and Chinese languages.

Key words: semantics, action verbs, lexical-semantic field.

Введение:

Известно, что русский и китайский языки относятся к разносистемным типам языков. Русский язык, в соответствии с генеалогической классификацией языков входит в восточную подгруппу славянской группы индоевропейских языков, китайский язык - в китайскую ветвь китайско-тибетских языков. По морфологической классификации русский язык относится к флективному типу языков, а китайский язык — к изолирующему. Поэтому, две языковые системы существенно различаются в морфологической системе. Глаголы движения в китайском языке, в силу своей специфики (обозначают пространственные координаты), образуют относительно замкнутую систему единиц, выражающих значение изменения пространственного положения.

Глаголы движения в предложениях могут выступать в качестве глагольного предиката, глагола направления движения или направительного глагола, а как служебный глагол — в качестве дополнительного члена, именуемого направительным дополнительным членом, либо направ-

вительной морфемой [1].

Глаголы направления движения в китайском языке уже долгое время являются объектами пристального внимания со стороны китайских лингвистов. В трудах «Основы китайского языка» [2], «Проблемы скрытой грамматики» [1], «Новая грамматика национального языка» [3], «Очерк грамматики китайского языка» [4], выделены отдельные параграфы, посвященные способам выражения направления движения. Рассмотрим подробнее разные подходы в изучении глаголов движения.

В учебнике «Новая грамматика национального языка» отмечено, что глаголы направления движения образуют группу глаголов внутреннего действия, т.е. относятся к непереходным глаголам, в то же время, они отнесены к вспомогательным глаголам, которые, по отношению к основным глаголам, могут быть либо препозитивными, либо постпозитивными [3, с. 139-147].

Здесь же отмечено, что такие глаголы как: *shang, xia, jin, chu* и другие, изначально относятся к глаголам, но только при их употреблении пос-

ле самостоятельных глаголов они могут обозначать направление движения и с учетом данной особенности их можно назвать динамическими словами. Динамические слова ограничивают направление действия. Китайские лингвисты относят такие единицы к числу ограничительных слов, т.е. относят их к наречиям.

Методология исследования: лексико-семантический и сопоставительный анализ структуры приставочных и бесприставочных глаголов движения в русском и китайском языках.

Китайский лингвист Чжан Чжигун в своей книге «Элементарные знания по грамматике китайского языка» относит глаголы направления движения к вспомогательным глаголам и указывает, что в составе глаголов следует выделить особую группу, которые изначально являются таковыми, однако в предложении они иногда употребляются как неполнозначные глаголы, которые лишь содействуют другим глаголам в уточнении направления движения. [4, с. 169]. В работе «Проблемы скрытой грамматики» под направительным дополнительным членом понимается глагол, который обозначает направление действия и функционирует в роли дополнительного члена в предложении. Он может употребляться и как полнозначный глагол, и как направительный дополнительный глагол [4, с. 57].

В «Очерках китайского языка» особое внимание уделяется глагольным сочетаниям, которые образуются от основного глагола с присоединившимся к нему глаголу направления движения. В предложении такие глагольно-направительные сочетания могут выступать лишь как вторые, вспомогательные компоненты [4, с.10-11].

Российский ученый А.А. Драгунов разделяет китайские глаголы на глаголы действия и на глаголы «не-действия», которые характеризуются как переходные и непереходные. От непереходных глаголов отделяются глаголы движения, которые могут выступать как модификаторы для других глаголов [5, с. 113].

Глагольные конструкции русского языка различаются особенностями выражения лексико-семантических признаков: направлением действия, способом движения, характером ориентации; русские глаголы движения характеризуются такими лексико-семантическими признаками как: однонаправленность-неоднаправленность, кратность-некратность, а для китайского языка не характерно такое противопоставление и данные признаки заключены только в контексте предложений.

Для приставочных глаголов движения в русском языке действие заключено в корне слова, например, *ходить, плавать, летать, бегать*, а более абстрактное понятие (направление) обычно выражается префиксом: *уходить, выплывать, залетать, прибежать*. В китайском языке русские приставочные глаголы движения соот-

ветствуют таким глагольным сочетаниям как: а) глагольно-направительной конструкции (полнозначный глагол+ вспомогательный глагол в качестве направительного движения, например *zouchufangzi (выйти из дома)*; б) семантико-глагольной конструкции (глагольно-дополнительное сочетание со значением образа действия второго глагола + полнозначный направительный глагол, например, *zuochelaixuexiao (проехать в университете)*).

Результаты исследования:

Русский и китайский языки разными способами концептуализируют действие в пространстве, свидетельством чего является использование одного и того же русского глагола движения для описания разных с точки зрения китайского языка ситуаций движения в пространстве. Возможна и обратная конструкция: русские глаголы движения используются для описания одной и той же с точки зрения китайского языка ситуации движения в пространстве.

В русском языке приставки выполняют двоякую функцию, которая наиболее ярко проявляется в пределах категории глагола: а) грамматическую (средство образования совершенного вида: *делать-сделать*); б) лексическую (средство образования новых слов: *бежать – сбежать, перебежать* и т.д.).

Среди приставочных глаголов движения различаются две группы: с приставками пространственных значений и с приставками количественно-временных значений.

Глаголы с приставками пространственных значений обозначают направление движения и обычно являются парными (св и нсв), например, *выйти / выходить из комнаты, войти / входить в комнату*, а глаголы с приставками количественно-временных значений обычно являются одновидовыми (СВ) и обозначают движение во времени с выделением момента начала (*пойти в магазин*); указание на ограниченность движения во времени или в количестве повторений (*поездить по стране, присутствовать на занятии, посетить театр, получить удовольствие*); указание на однократность движения (*съездить к друзьям*); движение с точки зрения охвата объектов перемещения (*обегать весь город*); указание на результат движения (*набегаться за день, наесться досыта*).

При изучении глаголов действия основное внимание китайскими студентами уделяется глаголам с приставками пространственного значения как наиболее употребительным. В целях сопоставления русских приставочных глаголов действия с китайскими глаголами направления движения, мы рассматриваем количественно-временные глаголы движения, употребляющиеся в переносном значении, так как глаголы с такими значениями в китайском языке выражаются

не глаголами направления движения, а другими глаголами или контекстуальными уточнителями, например, *В каком году вы переехали из Москвы в Шанхай?* глагол *переехать* употреблен в значении «переселяться на новое местожительство» и выражается китайским глаголом *banjia*, не имеющим отношения к глаголам направления движения; *электростанция уже построена и скоро войдет в строй*, глагол *войти* употребляется в переносном значении «запустить что-нибудь в эксплуатацию» и коррелируется с китайским глаголом *touchan*.

Дискуссия:

Таким образом, глаголы движения в китайском языке, отражающие систему глаголов направления движения, подразделяются на самостоятельные глаголы и служебные дополнительные глаголы. Как самостоятельный глагол в предложениях они могут выступать в качестве глагольного предиката, так называемого глагола направления движения, а как служебный глагол – в качестве дополнительного члена, именуемого направительным дополнительным членом. На современном этапе, некоторые китайские лингвисты выделяют все глаголы движения в отдельную подгруппу и утверждают, что глагольные конструкции направления движения образуются от простых (односоставных) и сложных (двусоставных) глаголов.

По их мнению, к числу простых глаголов направления движения относятся: а) глаголы, обозначающие движение, ориентированное в пространстве, например, *jin* (*войти*), *chu* (*выйти*), *shang* (*подняться*), *xia* (*спуститься*), *hui* (*вернуться*), *guo* (*пройти*). При необходимости уточнения направления движения относительно субъекта, т.е. говорящего, такие глаголы как: *jin* присоединяются к дополнительному модификатору *lai* или *qi* и образуют сложные глаголы направления движения, например, *jinlai* (*войти сюда*), *jinqi* (*войти туда*), *chulai* (*выйти сюда*), *chiqu* (*выйти туда*), *shanglai* (*подняться сюда*), *shangqi* (*подняться туда*), *xialai* (*спуститься сюда*), *xiaqi* (*спуститься туда*), *huilai* (*вернуться сюда*), *huiqi* (*вернуться туда*), *guolai* (*пройти сюда*), *guoqi* (*пройти туда*) и т.д.

С нашей точки зрения, русские приставочные глаголы действия ориентируются только на пространственно-временной показатель: а) с приставками -с, -от, -у, с приставкой -вы, которая фиксирует глагол как исходный, конечный пункт; б) с приставками -в, -под, -при, -за; в) с приставками -о, -про, -пере.

Как уже было отмечено, в китайском языке в зависимости от субъекта глаголы действия могут объединяться в группы с указанием а) на субъек-

тивный ориентир: простые направительные глаголы *lai* (к говорящему) и *qi* (от говорящего); б) на пространственный ориентир; в) одновременно на субъективный и пространственный ориентир: сложные направительные глаголы. По признаку контактности они могут направляться а) на конечный пункт: *lai, shang, jin, hui, dao*; и б) на исходный пункт: *qi, xia, chu, guo, qi, kai*.

В русском языке однонаправленное движение выражается чаще всего бесприставочными глаголами, как *идти* или приставочными глаголами движения, например: *когда у него бывают лишние деньги, он идет в магазин и покупает какую-нибудь полезную книжку* (Н. Носов. *Веселая семейка*); *Вон он выходит из дверей с гитарой в руке* (М. Булгаков. *Театральный роман*), а неоднаправленное движение – бесприставочными глаголами, как *ходить*, значение неоднаправленности свойственно их семантической структуре, например: а) комплексное двунаправленное движение: *Мне было завидно, что Петя ходил в театр, смотрел представление* (В. Беляев. *Старая крепость*).

Для носителя китайского языка актуальна не направленность с точки зрения пространственного ориентира, а направленность с точки зрения сферы субъекта, т.е. с позиции говорящего, именно оно нашло закрепление в глаголах направления движения *lai* (движение к говорящему) и *qi* (движение от говорящего). Как свидетельствует анализ фактического материала, иллюстрирующего парные русские глаголы как *идти* – *ходить*, в китайском языке им может соответствовать один и тот же эквивалент, например: *Он идет (ходит) в школу* – *Tazouzheqixuexiao* или *Tazouzhelaixuexiao*. Глаголы *lai* и *qi* занимают центральную позицию среди всех глаголов направления движения. В китайском языке только группа простых глаголов направления движения как *jin, chu, shang, xia* и др. не имеют отношения к позиции говорящего, а фиксирует исходный и конечный пункт. При образовании сложных глаголов направления движения с глаголами *lai* и *qi* на первый план выступает ориентация на позицию говорящего.

Заключение:

Проблема изучения глаголов направления движения в русском языке и китайском языках является одним из важных направлений в современной лингвистике. Данное исследование базируется на трудах как российских ученых (А.А. Шахматов, Ю.Д. Апресян, В.В. Виноградов, Е.А. Земская, В.Г. Гак), так и зарубежных исследователей (Тань Аошуан, Чжан Чжигун, Чжао Юаньжэнь и др.).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Тан Аошуан. Проблема скрытой грамматики: Синтаксис, семантика и прагматика языка изолирующего строя (на материале китайского языка). // Тан Аошуан – М. Языки славянской культуры,

2012. – 151 с.

2. Задоевко А.П., Хуан Шуин. Основы китайского языка. Основной курс. // А.П. Задоевко, Хуан Шуин. – М. Наука, 2014. – 720 с.

3. Курдюмов В.А. Курс китайского языка. Теоретическая грамматика. – М. «Цитадель-трейд: Вече», 2006. – 576 с.

4. Кондрашевский А.Ф. Практический курс китайского языка. Т1, Т2. // А.Ф. Кондрашевский. – М., «Муравей», 2011. – 247 с.

5. Кривоносов А.Д. Знаю и люблю русские глаголы // А.Д. Кривоносов, Т.Ю. Редькина. – СПб. «Златоуст», 2002. – 295 с.

6. Падучева Е.В. Дейктические компоненты в семантике глаголов движения / Е.В. Падучева // Логический анализ языка. Семантика начала и конца. – М., 2002. – 129с.

7. Розенталь Д.Э. Современный русский язык / Д.Э. Розенталь и др. – М., 2000. – 558 с.

8. Исаев С.М., Нуркина Г.Т. Сопоставительная типология казахского и русского языков. Алматы, 2006. – 133с.

REFERENCES

1. Tang Aoshuang. The problem of hidden grammar: Syntax, semantics and pragmatics of the isolating language (based on the Chinese language). // Tan Aoshuang - M. Languages of Slavic Culture, 2012. - 151 p.

2. Zadoenko A.P., Huang Shuying. Fundamentals of the Chinese language. The main course. // A.P. Zadoenko, Huang Shuying. - M. Nauka, 2014. - 720 p.

3. Kurdyumov V.A. Chinese language course. Theoretical grammar. - M. "Citadel-trade: Veche", 2006. - 576 p.

4. Kondrashevsky A.F. Practical Chinese course. T1, T2. // A.F. Kondrashevsky. - M., "Ant", 2011. - 247 p.

5. Krivonosov A.D. I know and love Russian verbs // A.D. Krivonosov, T.Yu. Redkin. - SPb. "Zlatoust", 2002. - 295 p.

6. E.V. Paducheva Deictic components in the semantics of verbs of motion / E.V. Paducheva // Logical analysis of language. The semantics of the beginning and the end. - M., 2002. - 129s.

7. Rosenthal D.E. Modern Russian language / D.E. Rosenthal and others - M., 2000. - 558 p.

8. Isaev S.M., Nurkina G.T. Comparative typology of the Kazakh and Russian languages. Almaty, 2006. - 133p.

Сведения об авторах:

Қайрат Қайнар – магистрант кафедрасы филологиялық мамандықтары үшін шетелдік азаматтарға арналған Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Алматы, Достық 13, 87012485846, _sharkboy126@qq.com

Ержанова Феруза Мерибековна - доктор PhD, старший преподаватель кафедрасы филологиялық мамандықтары үшін шетелдік азаматтарға арналған Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Алматы, Достық 13, 87028515427, _ferusa@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Қайрат Қайнар - Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің шетелдік азаматтарға арналған филологиялық мамандықтары кафедрасының магистранты, Алматы қ., Достық 13, 87012485846, _sharkboy126@qq.com

Ержанова Феруза Мерибекқызы - PhD докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, шетелдік азаматтарға арналған филологиялық мамандықтары кафедрасының аға оқытушысы, Алматы қ., Достық 13, 87028515427, _ferusa@mail.ru

Information about the authors:

Kairat Kaynar - Master's student of the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Dostyk 13, 87012485846, _sharkboy126@qq.com

Yerzhanova Feruza Meribekovna - Doctor of PhD, Senior Lecturer of the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Dostyk 13, 87028515427, _ferusa@mail.ru

КАСЕНОВА Г.С.*

Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, г. Актобе

ФОРМИРОВАНИЕ ПРАГМАТИКИ КАК ОБЛАСТИ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Аннотация. В статье рассматривается значение понятия прагматики и этапы ее становление в рамках лингвистических исследований от формальной прагматики до функциональной, т.е. рассмотрение языка как средства межличностного взаимодействия в социальном контексте. Разностороннее исследование прагматики сформировало множество определений, которые различались в зависимости от того под каким углом она изучалась. Несмотря на многообразие определений, ключевой исследовательский вопрос прагматики связан с коммуникативным действием, в частности с выражением и интерпретацией смысла в контексте.

Ключевые слова: прагматика, прагмалингвистика, формальная прагматика, деятельностный принцип, речевой акт.

ПРАГМАТИКАНЫ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР САЛАСЫ РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация. Мақалада прагматика ұғымының мәні және оның лингвистикалық зерттеулер аясында формалды прагматикадан функционалды прагматикаға дейін қалыптасу кезеңдері қарастырылады, яғни тілді әлеуметтік контексте тұлғааралық қарым-қатынас құралы ретінде қарастыру. Прагматиканың жан-жақты зерттелуі оның көптеген анықтамаларын қалыптастырды. Анықтамалардың алуан түрлілігіне қарамастан, прагматиканың негізгі зерттеу мәселесі коммуникативті әрекетке, атап айтқанда контекстегі мағынаны білдіру мен түсіндіруге байланысты.

Түйіндемe сөздер: прагматика, прагмалингвистика, формалды прагматика, әрекет принципі, сөйлеу актісі.

FORMATION OF PRAGMATICS AS A FIELD OF LINGUISTIC RESEARCH

Abstract. The article considers the meaning of the concept of pragmatics and the stages of its formation in the framework of linguistic research from formal pragmatics to functional, i.e., the consideration of language as a means of interpersonal interaction in a social context. A comprehensive study of pragmatics has generated many definitions, which have varied depending on the angle from which it was studied. Despite the variety of definitions, the key research question of pragmatics is connected with communicative action, in particular with the expression and interpretation of meaning in context.

Key words: pragmatics, pragmalinguistics, formal pragmatics, action principle, speech act.

Язык – это знаковая система, а так же значимое средство человеческой деятельности. В деятельности человека язык выполняет одну из главных функций, коммуникативную. Коммуникация – это общение, обмен информацией. То есть посредством языка осуществляется человеческое общение, где люди передают, приобретают, преобразовывают, хранят разного рода сообщения, выражают чувства, эмоции, состояния. Одна из распространённых утверждений это – «язык – важнейшее средство человеческого общения». Выступая основным средством коммуникации, язык имеет влияние на взаимоотношения между людьми. Используя язык, человек может изменить мир, изменить действительность. Например, достигнуть баланса в общении, прийти к компромиссу или примирению. В этой связи изучение языка как инструмента действия

является оправданным. И прагмалингвистика, будучи одной из новых направлений языкознания, рассматривает язык именно в таком его аспекте, то есть деятельном, в аспекте человеческой деятельности.

Основной постулат прагматики — изучение фактов языка в аспекте человеческой деятельности. Объектом лингвистической прагматики, как и других отраслей языкознания, остается язык, речь как речевая деятельность и речь как речевой материал (текст), его предмет в самом общем смысле может быть определен как изучение языка в аспекте человеческой деятельности в широком социальном контексте [Азнаурова Э.С., 1988, с. 7].

На сегодняшний день прагматика является одним из разделов семиотики. Как научная область прагматика сформировалась ввиду бурно-

го интереса к нему во второй половине XX века, т.е. с появлением в 1960–70-х годах теории речевых актов; которая была выдвинута логиком – англичанином Джоном Остином, американцем Джоном Серлем.

На вопрос чем же на практике занимается прагмалингвистика Норман Б.Ю. в своем курсе лекций «Лингвистическая прагматика» отвечает, что коротко говоря, это изучение поведения языковых знаков в реальных процессах коммуникации. Вот максимально общее определение по «Лингвистическому энциклопедическому словарю» (1990): «Прагматика – область исследований в семиотике и языкознании, в которой изучается функционирование языковых знаков в речи» [цит.по: Норман Б.Ю., 2009, с. 8].

Лингвистическая прагматика или прагмалингвистика – одно из современных направлений в лингвистике, которое в своем формировании и развитии основывалась на достижениях многих областей знания, таких как философия, риторика, стилистика, семиотика, антропология, психология, социология и др.

Понятие и термин прагматика образовано от греческого слова *πράγμα*; родительный падеж *πράγματός* — дело, действие. Само название науки показывает, что ее предметом изучения является коммуникативно-прагматический аспект языка, т.е. язык в действии, в ситуации общения.

Общего научного объяснения прагматики пока еще не сформировалось, но, безусловно, очевидно, что она возникла под влиянием лингвистических исследований, ориентированных на изучение речевой коммуникации.

Как отмечает Сусов И.П., своими корнями прагмалингвистика уходит в семиотику в том её варианте, который был создан американским учёным Чарлзом Сандерсом Пирсом (Charles Sanders Peirce, 1839–1914) и развит Чарлзом Уильямом Моррисом (Charles William Morris, 1901–1979) [Сусов И.П., 2009, с. 15].

В работе Масловой А.Ю. пишется, что мысль о необходимости учитывать в лингвистическом исследовании «человеческий фактор» была сформирована в семиотике. Семиотика (греческое слово: *σημειωτική*; образовано от греческого слова: *σημείον* — знак) – научная дисциплина, изучающая общее в строении и функционировании различных знаковых (семиотических) систем, хранящих и передающих информацию, будь то системы, действующие в человеческом обществе, в природе или самом человеке [Маслова А.Ю., 2014, с. 30].

Формирование прагматики началось в период до второй мировой войны. Изучением данной дисциплины занимались такие ученые, как Ч.С. Пирс, Ч.У. Моррис, Р. Карнап, К. Бюлер.

По словам Сусова И.П., одним из основателей прагматизма является создатель семиотики Ч.С.

Пирс. Ч. Пирсу принадлежит главный принцип философии прагматизма, в соответствии с которым значение должно рассматриваться в свете могущих, иметь место последствий, практических результатов, а также с точки зрения выбора действий, ведущих к успеху и получению пользы [Сусов И.П., 2009, с. 19].

Но сам термин прагматика был создан одним из основоположников общей семиотики американским ученым Чарльзом Моррисом. Следуя программе Ч. Пирса, Моррис в конце тридцатых годов XX века выделил три аспекта знака, то есть разделил семиотику на синтактику, семантику и прагматику, которые в лингвистике называют традиционной триадой. Теорию знака Ч. Морриса проф. Сусов И.П. определил как трехчастную модель Ч.У. Морриса [Сусов И.П., 2009, с. 20]. По классическому определению Морриса, семиотика подразделяется на семантику — учение об отношении знаков к объектам действительности, синтактику — учение об отношениях между знаками, и прагматику — учение об отношении знаков к их интерпретаторам, то есть к тем, кто пользуется знаковыми системами. Как указывает Григорьян Е.Л. семантика высказывания связана с ситуацией, которая обозначена в высказывании, в то время как прагматика складывается из конкретных обстоятельств коммуникации включающих в себя говорящего, слушающего (адресата), пространственных и временных параметров коммуникативной ситуации [Григорьян Е.Л., 2003, с. 3].

Азнаурова Э.С. пишет: «Если синтаксис по отношению к языку объясняет, как устроено высказывание, как говорит человек, если семантика показывает, что он говорит, что означает данное высказывание, то прагматика стремится раскрыть, в каких условиях и с какой целью в данном случае говорит человек, каков прагматический эффект его высказывания» [Азнаурова Э.С., 1988, с. 28]. То есть, как объясняет Шаикова Г.К., прагматика осведомляет нас не о том из чего состоит высказывание и что оно значит, а интересуется тем, в каких условиях происходит коммуникативная ситуация, с какими намерениями осуществляется речевое общение и достигаются ли при этом намеченные цели коммуникативного воздействия [Шаикова Г.К., 2007, с. 7].

Из этого следует, что прагматика исследует поведение знаков в реальных коммуникативных ситуациях. «Поскольку интерпретаторами большинства (а может быть, и всех) знаков являются живые организмы,— писал Ч. Моррис,— достаточной характеристикой прагматики было бы указание на то, что она имеет дело с биотическими аспектами семиозиса, иначе говоря, со всеми психологическими, биологическими и социологическими явлениями, которые наблюдаются при функционировании знаков» [Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В., 1985, с. 8].

Трехчастная модель Ч. Морриса позже дополнилась логико-семиотической моделью Р. Карнапа [Сусов И.П., 2009, с. 25]. Карнап являясь логиком толковал семиотику и прагматику с логической точки зрения. В 1936 году работая параллельно с Моррисом над вопросами «унифицированного языка науки», Карнап пришел к заключению, что нужно дополнить логический синтаксис логической семантикой, и в начале 40-х прибегнул к формальной прагматике. Тем самым он проделал путь от синтаксиса к семантике, а через семантику к прагматике. Логическая прагматика, основанная Карнапом, успешно развивается и по сей день.

Австрийский психолог К. Бюлер так же оказал значимую роль в развитии прагматических идей в лингвистике. Бюлер относился к языку как к способу деятельности и считал что в ходе функционирования язык соединяет того кто отправляет знак, того кто получает знак, а также предмет и ситуацию. В книге Сусова И.П. его подход определяется как сематология К. Бюлера [Сусов И.П., 2009, с. 27].

Прагматика, выделившаяся именно из семиотики Ч.С. Пирса, Ч.У. Морриса, Р. Карнапа, которая считается начальным этапом развития прагматики, приобрела сформировавшийся вид во второй половине XX в. в трудах представителей философии языка и языкознания. 1970 г. состоялся Международный симпозиум по прагматике естественных языков и к этому времени относят становление лингвистической прагматики как новой области в зарубежном языкознании. Если на начальном этапе были предприняты попытки построения формальной прагматики, то в последнее время задачей прагматики стало исследование общих принципов интерпретации речевых актов, т.е. рассмотрение языка с функциональной точки зрения, как средства межличностного взаимодействия в социальном контексте. Многие лингвисты стали рассматривать вопрос не «как устроен язык», а «как он функционирует». В исследованиях стал использоваться не формальный метод анализа языка, а был внедрен деятельностный принцип анализа речи. Как отмечается в научной статье Алкебаевой Д.А. и др., функциональная прагматика – теория языкознания, возникшая за последние 35 лет. Функциональная прагматика, как следует из ее названия, предполагает функцию прагматики, которая изучает совокупность приемов и языковых единиц, используемых автором на пути достижения цели. Язык-средство общения, осуществляющее мыслительные процессы между слушателем и говорящим. В ходе коммуникации меняются и мысли, цели и дальнейшие действия говорящего и слушателя. Проблемы между слушателем и говорящим, возникающие в ходе основной коммуникативной деятельности языка, актуальны во все времена. В современ-

ной лингвистике одним из новых направлений изучения этих проблем является функциональная прагматика [Д.А. Алкебаева и др., 2020, с. 87]. Дальнейшее развитие прагматики продолжилось идеями Дж. Остина, Дж. Серля, Г. Грайса и др. Но также на развитие современной прагмалингвистики оказали большое влияние идеи позднего Л. Витгенштейна. Витгенштейн является создателем идеи значения как употребления в языке. По мнению Масловой А.Ю. это значит, что значение языкового выражения очень тесно связано с его употреблением, т.е. согласно данному определению, интерпретация высказывания возможна из контекста употребления. Иначе говоря, необходимо учитывать не только смысл слова, но и конкретную ситуацию, которое имеет место быть. [Маслова А.Ю., 2014, с. 31].

Взяв за основу идею Витгенштейна значения как употребления в языке известный философ Дж. Остин также внес большой вклад в развитие лингвистической ориентированной прагматики, создав теорию речевых актов, которая в настоящее время является ядром прагматики и установив понятие речевой акт. В своей научной статье Боброва Е.Д. описывает речевой акт как «целенаправленное речевое действие, совершаемое в соответствии с принципами и правилами речевого поведения, принятыми в данном обществе». Автор считает что, речевой акт проходит в условиях реальных речевых коммуникации, где присутствуют говорящий и слушающий, которые обладают некоторым общим фондом знаний о мире и общими языковыми навыками [Боброва Е.Д., 2012, с. 7].

Булыгина Т.В. и Шмелев А.Д. утверждают, что теория речевых актов исходит из того, что основной единицей коммуникации выступает не отдельное предложение или какое-нибудь языковое высказывание, а выполнение таких действий, например, как утверждение, просьба, вопрос, приказание, выражение благодарности, извинение, поздравление и т.д. [Булыгина Т.В., Шмелев А.Д., 1997, с. 247].

Речевой акт как предмет прагмалингвистики сыграл огромную роль в современной прагмалингвистической науке. В 1955 г. в Гарвардском университете Дж. Остин читая лекции, поделился своими идеями о теории речевых актов. Позднее в 1962 г. этот курс лекций был опубликован под названием «How to Do Things With Words» («Слово как действие»). Дж. Остин представил речевой акт как трехуровневую структуру, состоящую из локутивного, иллокутивного и перлокутивного актов. Согласно Дж. Остину речевой акт в отношении к используемому в его ходе языковым средствам выступает как *локутивный акт*; в отношении к манифестируемой цели и ряду условий его осуществления — как *иллокутивный акт*; в отношении к своим результатам — как *перлокутивный акт* [Остин Дж., 1962].

Макаровым М.Л. приведены следующие определения: **Локутивный акт** (*locutionary act*) сводится к речепроизводству как таковому (*saying that p*). **Иллокутивный акт** (*illocutionary act*) является центральным понятием теории речевых актов. Он соотносится с коммуникативным намерением или интенцией говорящего (*communicative intention*), совмещающая целеполагание с выражением пропозиционального содержания высказывания. **Перлокутивный акт** (*perlocutionary act*) выражает результат речевого воздействия, которого говорящий интенционально достигает, выполняя локутивный и иллокутивный акты [Макаров М.Л., 2003, с. 163].

С возникновением теории речевых актов главным постулатом науки считалось утверждение Дж. Остина «Слово есть дело». В связи с этим прагмалингвистика чаще выделяется как область лингвистических исследований, имеющих своим объектом отношение между языковыми единицами и условиями их употребления в определённом коммуникативно-прагматическом пространстве, в котором взаимодействуют говорящий/пишущий, слушающий/читающий и для характеристики которого важны конкретные указания на место и время их речевого взаимодействия, связанные с актом общения цели и ожидания [Маслова А.Ю., 2014, с.32].

Так как теория речевых актов является центром прагмалингвистики, то она позволяет ответить на вопрос, какова цель коммуникации и какие способы использовать, чтобы достичь желаемой цели. Достижение успешной коммуникации возможно благодаря некоторым правилам и принципам общения. К принципам успешного речевого акта можно отнести принцип кооперации Г.П. Грайса, коммуникативные постулаты Дж. Лакоффа, принцип вежливости Дж. Лича. Успешность речевого акта может зависеть не от одного конкретного принципа общения, а от комбинации нескольких принципов, которые могут использовать оба участника коммуникации при взаимодействии.

В конце XX века лингвистика выходит за рамки исследования отдельных высказываний и начинает изучать цепь высказываний, которые образуют текст. Объектом исследований стали текст, диалог; то есть «единица, входящая за пределы привычных синтаксических образований — предложения и словосочетания, и это позволяет обозначить переход от лингвистики текста к лингвистике дискурса и сформулировать начала теории дискурса» (Караулов, Петров 1989:8) [цит. по: Красина Е.А., 2016, с. 91].

В этот период понятие дискурс понимался как серия речевых актов, которая связана друг с другом по смыслу или группа высказываний. В последующие годы дискурс начал трактоваться как «сложное коммуникативное явление, включающее, кроме текста, еще и экстралингвисти-

ческие факторы (знания о мире, мнения, установки, цели адресата)» (Петров 1989:8) [цит. по: Григорьева В.С., 2007, с. 10].

Возникновение теории дискурса привело к развитию науки с точки зрения речевой коммуникации. Взаимосвязь высказывания, речевого акта и дискурса формируют иерархическую систему, где дискурс является полем, в котором находятся речевые акты и высказывания, и в то же время дискурс определяется как комплексная система знаний, которая выражается через высказывания и речевые акты.

Из истории прагматики можно видеть, что исследованием языка занимались не только лингвисты. Прагматика развивалась с разных дисциплин, таких как риторика, философия, логика, лингвистика и это определила новые направления в развитии языкознания. С лингвистической точки зрения прагматика связана с такими ее направлениями как семантика, когнитивная лингвистика, психолингвистика, социолингвистика.

Как полагает Которова Е.Г., история развития прагматики как научного направления показывает, что она могла рассматриваться как составная часть различных отраслей науки. Прагматика, в зависимости от временного периода и от авторов конкретной теории, могла пониматься по-разному. Например, семиотическая прагматика Чарльза Морриса, психотерапевтическая прагматика Павла Вацлавика, лингвофилософская прагматика, базирующаяся на теории речевых актов Дж. Остина и Дж. Сёрля, социологическая прагматика Ю. Хабермаса, функциональная прагматика Конрада Элиха и Йохена Ребайна [Которова Е.Г., 2019, с. 100].

Разностороннее исследование прагматики сформировало множество определений. И эти определения различались в зависимости от того под каким углом она изучалась. То есть в своих определениях ученые выделяли отдельную особенность прагматики исходя из своих исследовательских изучений.

В работе Шаиковой Г.К. приводятся различные определения прагматики. Падучева Е.В. характеризует ее как теорию, изучающую значение в его отношении к речевой ситуации (то есть к говорящему и слушающему, их целям, фоновым знаниям и под.) и к ее контексту. Арутюнова Н.Д. одной из главных задач прагматики считает разработку теории интерпретации речевых произведений, появляющихся в тех или иных коммуникативных контекстах. Степанов Ю.С. понимает прагматику как дисциплину, предметом которой является связный и достаточно длинный текст в его динамике – дискурс, соотнесенный с главным субъектом, творящим текст человеком. Колшанский Г.В. использует термин «прагматика» как категорию оценки эффективности текста («успешно-неуспешно»), включающий в себя

как интра-, так и экстралингвистические факторы, способствующие достижению определенной цели, содержащейся в речевом акте [цит. по: Шаикова Г.К., 2007, с. 8].

Одно из распространенных и широких определений является определение данное Ю.Д. Апресяном: «под прагматикой мы будем понимать закрепленное в языковой единице (лексеме, аффиксе, граммеме, синтаксической конструкции) отношение говорящего: 1) к действительности; 2) к содержанию сообщения; 3) к адресату» [цит. по: Маслова А.Ю., 2014, с. 32].

Азнаурова Э.С. подразделяет эти определения в следующие группы [Азнаурова Э.С., 1988, с. 10]:

1) Толкования, в которых доминантой выступает человеческий фактор;

2) Дефиниции, в которых подчеркивается функциональный аспект лингво-прагматических исследований, их контекстуальная обусловленность: наука «об употреблении языка», наука «о языке в контексте»;

3) Определения, в которых внимание сосредотачивается на исследовании эффекта языковой коммуникации в плане взаимного воздействия коммуникантов в процессе общения;

4) Ряд дефиниции, в которых подчеркивается интерпретационный аспект прагматических исследований речевых произведений, появляющихся в тех или иных коммуникативных контекстах. Объектом интерпретации в данном случае, как отмечает Н.Д. Арутюнова, является то, что принято называть прагматическим значением высказывания [Арутюнова Н.Д., 1981, с. 356].

Как уже отмечалось выше определение прагмалингвистики существенно различаются в работах языковедов на основе проблем, которые они исследуют. Маслова А.Ю. выделяет следующие проблемы:

- синтаксиса (прагматика – остаток при синтаксическом и семантическом анализе, в частности, нестандартные или аномальные предложения);

- семантики (прагматика – оценочные и смысловые к оценочным значениям, а также вытекающие из контекста ассоциации и коннотации);

- стилистики и риторики (прагматика – коммуникативная семантика, а также использование языка с целью воздействия, язык политики, рекламы, психотерапии и др.);

- речевой деятельности (прагматика – теория пресуппозиций, коммуникативных постулатов, речевых актов) [Маслова А.Ю., 2014, с. 33].

Как мы видим, прагматика подробно анализируется в трудах лингвистов. В казахском языкознании также есть ученые, которые изучили многогранный характер прагмалингвистики и сосредоточились на общих прагматических вопросах на основе стилистики. В научной статье Исахановой К.И. перечислены такие ученые,

как А. Байтурсынов, К. Жубанов, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, И. Кенесбаев, А. Кайдар, М. Балакаев, Р. Сыздыкова, Р. Амиров и другие. В последнее время прагматическое изучение языка стало одним из важнейших вопросов казахского языкознания. Прагмалингвистика, ставшая самостоятельной отраслью языкознания, началась рассматриваться и в трудах казахстанских исследователей. Как утверждает Исаханова К.И., М. Оразов рассматривает прагматический аспект семантики слова, А. Алдашева – прагматические особенности журналистских терминов, Б. Момынова – прагматические аспекты газетной лексики, Д. Алкебаева – прагматику стилистики казахского языка, С. Аташев – прагматику СМИ, Б. Хасанов – лексическое значение и прагматику слова, Б. Раимбекова – прагматический аспект текста газеты на казахском и русском языках, Ф. Джаксыбаева – прагматическую функцию газеты. Г.К. Ихсаналиева провела прагматический анализ тем. Р.А. Омарова провела прагмалингвистический анализ дискурса прессы на основе немецкоязычных газет. К.О. Есенова изучала прагматику современного казахского медиатекста, С.К. Ережепова сравнила прагмалингвистические аспекты формального и делового стиля в русском и казахском языках [Исаханова К.И., 2019, с.88].

В середине XX века прагматика стала рассматриваться в составе лингвистики, и получила название лингвистической прагматики или прагмалингвистики. Касательно содержания прагмалингвистики можно сделать такие выводы как, например, прагматика, т.е. прагмалингвистика должна рассматриваться как область языкознания, которая включает в себя не только систему языка, но и речевые акты; в языкознании нужно выделить коммуникативную лингвистику, к которой относится прагматика; объект исследования прагматики включает в себя реализацию языковых значений, предложений и текстов в коммуникативных ситуациях [Которова Е.Г., 2019, с.109].

Ни общая прагматика, ни лингвистическая прагматика не рассматривают свои объекты исследования изолированно, а скорее сосредотачиваются на их условиях использования, связанности с окружающим миром и необходимых и достаточных условиях, которые присваивают объекту, например интенциональности, рациональности, модели пользователя или действия, статус конкретного объекта и заставляют его считаться этим объектом. В то время как общая прагматика концентрируется на анализе этих фундаментальных предпосылок практического действия, выявлении их необходимых и достаточных условий, лингвистическая прагматика устанавливает явную связь между этими основаниями и их специфическими для языка и языкового использования ограничениями и требованиями.

Таким образом, прагматика является одной из наиболее ярких и быстро развивающихся областей лингвистики и философии языка. В сравнении с классическими определениями объем современной прагматики стал значительно широким. Сегодня под прагматикой понимается разностороннее исследование языка и коммуникации. Междисциплинарный характер исходных понятий прагмалингвистики вовлекает в круг проблемы «человек и язык» многие как собственно лингвистические, психо- и социолингвистические, так и социально-исторические, национально-культурные, этнографические и другие факторы. Все это привело к разноаспектности определений данной области языкознания.

Прагмалингвистика – комплексная, синтетическая, в каком-то отношении пограничная или межграницная, дисциплина, впитывающая в себя достижения своих предшественниц, отвечающая на вопросы кто и кому, где и когда, почему и зачем, а также как [Норман Б.Ю., 2009, с. 24].

Тот факт, что прагматика является сравнительно молодой областью, означает не только то, что еще предстоит проделать большую работу,

но и то, что некоторые из основных пограничных вопросов, связанных с разграничением ее диапазона, еще предстоит окончательно проработать. Прагматика – это скорее перспектива по отношению к исследуемому объекту, чем исследование объекта как такового. По этой причине она должна соприкасаться и взаимодействовать с соседними дисциплинами, в частности с философией, когнитивной наукой, нейробиологией, лингвистикой и социальными науками. В последние годы она также все более становится центральной темой в искусственном интеллекте, информатике, языковой патологии, антропологии. Несмотря на многообразие области, ключевой исследовательский вопрос прагматики связан с коммуникативным действием, в частности с выражением и интерпретацией смысла в контексте. Для успешного решения этого вопроса прагматика должна учитывать экстралингвистические знания о мире, культурные и социальные стереотипы и ситуацию дискурса, с одной стороны, и значение слова, структуру предложения и когнитивную систему, особенно умозаключение и абстрагирование, с другой.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Austin J.R. How to do things with words. — Oxford, 1962. В русском переводе: Остин Дж. Как производить действия при помощи слов. М., 1999. – 96 с.
2. Азнаурова Э.С. Прагматика художественного слова. Ташкент: Фан, 1988. – 120 с.
3. Алкебаева Д.А., Заурбекова Л.Ж., Якуп Абдуришид. Теории функциональной прагматики // Евразийский журнал филологии: Наука и Образование. Серия: Филология. №1 (177). 2020. С. 86-92.
4. Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16: Лингвистическая прагматика. М., 1985. С. 3–47.
5. Арутюнова Н.Д. Фактор адресата // Изв. АН СССР. Сер.лит. и яз. 1981. Т.40. №4. С. 356-367.
6. Боброва Е.Д. Роль теории речевых актов в становлении и развитии лингвистической прагматики // Вестник РУДН. Серия: Лингвистика. 2012. № 1. С. 5-10.
7. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 576 с.
8. Григорьева В.С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты: монография. Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007. – 288 с.
9. Григорьян Е.Л. Лингвистическая прагматика: пособие по курсу “Общее языкознание” для студентов 4 курса отделения романо-германской филологии. Ростов-на-Дону: 2003. – 24 с.
10. Исаханова К.И. Прагматические исследования в лингвистике // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Филологические науки», №2(68), 2019 г. С. 86-90
11. Которова Е.Г. Прагматика в кругу лингвистических дисциплин: проблемы дефиниции и классификации // Вестник РУДН. Серия: Лингвистика. 2019. Т. 23. №1. С. 98—115
12. Красина Е.А. Дискурс, высказывание и речевой акт // Вестник РУДН. Серия: Лингвистика. 2016. Т. 20. №4. С. 91—102.
13. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. М.: Гнозис, 2003. – 280 с.
14. Маслова А.Ю. Введение в прагмалингвистику: Учебное пособие 4-е издание, стереотипное. М.: Флинта, 2014. – 149 с.
15. Норман Б. Ю. Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков): Курс лекций. Минск, 2009. - 183 с.
16. Сусов И. П. Лингвистическая прагматика. Винница: Нова Кныга, 2009. – 272 с.
17. Шаикова Г.К. Лингвистическая прагматика: Учебно-методическое пособие для студентов филологических специальностей. Павлодарский государственный университет им. С.Торайгырова, 2007. – 60 с.

Сведения об авторах:

Касенова Гульзия Саттығалиевна - магистрант 2 курса, Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, г. Актобе

Авторлар туралы мәліметтер:

Касенова Гульзия Саттығалиевна – 2 курс магистранты, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университет, Ақтөбе

Information about the authors:

Kasanova Gulziya Sattygaliyevna – 2nd year master’s student, Aktobe regional state university named after K. Zhubanov, Aktobe

Кенжеғалиев С.А.¹, Сембиев Қ.З.²

¹Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды

²Болашақ академиясы, Қарағанды

ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР ТІЛІНДЕГІ НӨЛДІК ФОРМА

Мақалада қазақ тіліндегі септік тұлғаларындағы нөлдік форманың өзіне ғана тән лингвистикалық ерекшелігі қарастырылды. Тіліміздегі септік түрлерінің атау септігінен басқасының барлығының да арнайы грамматикалық көрсеткіштері бар екендігі, олардың нөлдік формада қолданысы анықталды. Алайда септіктердің осы грамматикалық көрсеткіштері кей жағдайда арнайы тұлғаланбай, нөлдік тұлғамен шектеліп жататындығы дәлелденді. Септік жалғауларының бірсыпырасының жалғаулары бола тұра, қолданыста нөлдік жалғаумен қолданылатыны айқындалды. Қолданыста барлық дерлік септіктер, әсіресе, бірыңғай мүшелерде нөлдік жалғаумен қолданылатыны талданды.

Кілтті сөздер: Септік категориясы, септік жалғаулары, грамматикалық форма, грамматикалық категория, изафеттік тіркестер, құранды етістіктер, күрделі етістіктер, тұрақты (идиомалық) тіркес, атаулық, терминдік тіркес.

В статье рассматривается лингвистическая особенность, которая свойственна только нулевой форме в падежах казахского языка. Факт того что во всех падежах кроме именительного падежа имеется индивидуальный грамматический показатель, определяется употреблением падежей в нулевой форме. Тем не менее, доказано, что эти грамматические показатели падежей в некоторых случаях, не сформировавшись, ограничиваются нулевой формой. Учитывая, что довольно многие падежи имеют окончание, выяснилось, что они употребляются в нулевой форме. Проведен анализ употребления всех падежей, особенно, однородных членов с нулевым окончанием.

Ключевые слова: Категория падежей, окончания падежей, грамматическая форма, грамматическая категория, изафетные сочетания, составные глаголы, сложные глаголы, устойчивое (идиоматическое) сочетание, именное, терминологическое сочетание.

The article discusses a linguistic feature that is characteristic only of the zero form in the cases of the Kazakh language. The fact that in all cases except for the nominative there is an individual grammatical indicator is determined by the use of cases in the zero form. However, it is proven that these unformed grammatical case indicators, in some cases, limited to the form of zero. Considering the fact that quite a few cases have endings, it turned out that they are used in zero form. The analysis of the use of all cases, especially, homogeneous members with a zero ending performed.

Keywords: Category of cases, endings of cases, grammatical form, grammatical category, izafiyet combinations, complex verbs, compound verbs, stable (idiomatic) combination, nominal, terminological combination.

Тіл-тілде сөздерді өзара байланысқа түсіріп, грамматикалық жағынан әмбебап сипатқа жеткізіп отыратын – септік жалғаулары. Осы тұрғыдан келгенде, А.Ысқақовтың қазақ тіліндегі жалғаудың төрт түрін төрт түрлі категорияға жатқызуы өте орынды. Ғалым былай дейді: «...төрт түрлі жалғаудың әрқайсысының өздеріне тән грамматикалық мағыналары және сол мағыналарына орай арнаулы грамматикалық формалары бар. Сол себептен олар өз алдымен категория деп танылып, әрқайсысы бас-басына септеу категориясы, көптеу, тәуелдеу, жіктеу категориясы делініп есептеледі» [Ысқақов А., 1991, б. 20].

Қазақ тіліндегі төрт жалғаудың ең күрделісі әрі саны жағынан басымы да – септік жалғаулары (етістік сөз табының кей категориясының тәуелдену және жіктелу үлгісін ескермегенде). Демек, сөздерді бір-бірімен байланыстырып сөйлеуде, коммуникативтік актіге түсуде аталған жалғаулардың қызметі орасан. Сонысына қарамастан бұл жалғау ықшамдалуға бейім. Бұл мәселе жал-

пы түркологияда да, отандық тіл білімінде де ара-тұра айтылып келеді. Бірақ біздер көп жағдайда септік тұлғаларының нөлдік форма иеленуінің әдеттегі аксиомаға қарама-қайшы екенін ескере бермейміз. Ендеше бұл (септік жалғауларының нөлдік тұлғасы) – арнайы түрде зерттеуді қажет ететін өзекті мәселе. Әсіресе тарихи грамматика тұжырымдарымен байланыстыра зерттеу қажет.

Жалпы, қазіргі қазақ тіл білімінде болсын, түркологияда болсын септік жалғауларының нөлдік тұлғасы жөнінде айтылғанда, атау септігінің грамматикалық ерекшелігі назардан тыс қалады. Сайып келгенде, үнемі нөлдік тұлғада жұмсалатын септік – осы атау септігі. А.Қалыбаева мен Н.Оралбаеваның пікірінше, атау септігі – «сөздің басқа септікке түспей тұрғандағы қалпы емес». Ғалымдардың еңбегінен үзінді келтірейік: «Атау септіктің өзіне тән белгілі мағынасы бар, ол мағынаны септік парадигмасының ешбір мүшесі білдіре алмайды, атау септіктің белгілі тұрақты қызметі бар, оны қалған септіктерге сөздердің

ешқайсысы атқара алмайды, өйткені атау септік – шартты түрде алынған, сөздің басқа септіктерге түрленбей тұрғандағы қалпы ғана емес. Ол – септік парадигмасының бір мүшесі, септік жүйесіндегі сөз формаларының бірі, ол сөйлемдегі сөздермен белгілі қатынасқа түседі, синтаксистік қызмет атқарады, тұрақты мағынасы бар. Атау септікте танылып жүрген түрлі мағыналардың біреуі ғана оған қатысты. Ол, атау септік, сөйлемде кім және не туралы айтылатынын білдіреді. Бұл – атау септіктің бірден-бір мағынасы» [Қалыбаева А., 1986, б. 116]. Осы орайда А.Омарова «атау септіктің нөлдік морфемасы тұрақты» екенін ескертеді [Омарова А., 2007, б. 165].

Бұларға атау септігінің тұлғасы қарама-қарсы. Атау септік тек нөлдік формада ғана қолданылады. Атау, ілік, табыс септіктері бір категорияның ішкі ерекшеліктері болғанына қарамастан, оларда осындай үлкен айырмашылық бары байқалады. Анығырақ айтқанда, ілік, табыс септіктерінің формалары бірде қосымшалы, бірде нөлдік формада ауысып қолданылса, атау септігінің бір ғана тұлғасы болғандықтан, ол тұрақты, үнемі бір тұлғада, яғни үнемі нөлдік формада қолданылады. Бұны нөлдік қосымша араласқан категориялардың сөз тұлғаларының бір ерекшелігі санауға болады. Демек, атау септік тұлғасының да нөлдік морфема екені ескерілуі тиіс.

Тарихи грамматика мәліметтеріне қарағанда, септік категориясы өте ертеде қалыптасқан. Бұл туралы Т.Қордабаев пен М.Томанов былай дейді: «Түркі тілдеріндегі септік жалғау – ертеде қалыптасқан көне категориялардың бірі. Ол сонау V-VI ғасырлардан сақталған ең көне жазбалардың өзінде-ақ, негізінен алғанда, қалыптасып болған категория ретінде кездеседі. Ал біз сөз етіп отырған еңбектің (Жамиғат-Тауарих – Н.Қ.) жазылған дәуірінде, яғни XV-XVI ғасырларда, ол едәуір екшеліп, толығып, мағыналары сұрыпталып жетілген...» [Қордабаев Т., Томанов М., 1975, б. 16].

Алайда авторлар септік тұлғаларының нөлдік морфемасын «атау септігіне теңелу» деп көрсетеді. Ал мұндай құбылыс еш уақытта да атау септік тұлғасына теңеспейді. Оған жоғарыдағы ғалымдар тарапынан келтірілген дәлел де жеткілікті. Сондықтан түрколог мамандардың септік тұлғаларындағы нөлдік морфеманы атау септігіне теңестіруін, өздері атап көрсеткендей, «сыртқы тұлғасы жағынан» ғана, яғни салыстырмалы түрде ғана сипаттауы деп түсінуіміз қажет: «...көне жазбалар тілі жайлы әңгіме болғанда, мынадай бір ерекшеліктерді де еске алмай болмайды: V-VIII ғасыр жазбалары болсын, кейінгі орта ғасырлар ескерткіштері болсын, қайсысында да грамматикалық септіктердің де, көлемдік септіктердің де «жасырын» келуі, септіктің сыртқы формасы жағынан атау тұлғасына ұқсап тұруы – жиі кездесетін құбылыс. Солардың кейбірін көрсету артық емес: іліктің «жасырын» келуі: Іле

суын кечтіміз (МК). Теңір сөзү (КК). Табыс септіктің жасырын келуі: Таш тоқытдым (КТ), Тіл білмен (КК). Дегенмен мұндай сыртқы ұқсастық (әрине, функциялық емес) – қазіргі түркі тілдерінде де кең жайылған заңдылық» [Қордабаев Т., Томанов М., 1975, б. 94].

Енді тарихи жазбалардағы септік жалғауларының нөлдік морфемасына жекелей тоқталайық.

Атау септігі. Бұл септіктің нөлдік тұлғасы тұрақты екені жоғарыда айтылды. Ескеруге тұрарлық мәселе – көне түркі жазбаларындағы атау септігі де қазіргі қалпында (қосымшасыз) болған.

Ілік септігі. XIV ғасыр жазба ескерткіштерінің біріне жататын «Хұсрау-Шырын» поэмасының тілін арнайы қарастырған зерттеуші Н.Құлтанбаева ілік септігінің қандай жағдайда нөлдік тұлғада жұмсалғаны жөнінде:

«1. Бүтіннің бөлшегін білдіргенде ілік септіктегі сөз қосымшасыз қолданылады. Мысалы: Айа бірла күн өртүлғайму – Алақанның аясымен күн жабыла ма?

2. Тәуелді жалғаулы сөз меншіктілік мағына емес, қатыстық мағынаны білдіргенде, ілік септік жасырын формада келеді. Мысалы: Чын айтер йулдуз ара халық ічинда – Жұлдыздың арасындағы айдай.

3. Алдынан сілтеу есімдігінен болған анықтауыш келгенде, ілік септігі қосымшасыз қолданылады. Мысалы: Бу көңлүм ігінча тіма қылғыл – Бұл көңілімнің ауруына қамқорлық жаса», – дей келіп, «ілік септігінің жасырын формада тұруы» «қазіргі қазақ тілімен бірдей, айтарлықтай өзгешелігі байқалмайтынын» айтады [Құлтанбаева Н.Қ., 2008, б. 357].

XVII ғасыр жазба ескерткіштерінің біріне жататын «Жамиғат-Тауарих» шежіресі тілін зерттеуші белгілі ғалымдар ілік септігінің онда да жасырын келетінін жазады: «Шежіреде кездесетін ілік жалғаулы зат есімнің барлығы да тәуелдік жалғаулы сөзбен байланысады да, мағыналық жағынан оған иелікті, іліктес-қатыстылықты білдіреді. Қазіргі әдеби тіліміздегі сияқты, ілік жалғаудың кейде айтылмай жасырын тұратын фактілері де (атасы йұртында, хан ұғлы) (20) кездесіп отырады» [Қордабаев Т., Томанов М., 1975, б. 17-18].

Жалпы, септік формаларының нөлдік морфемасы туралы зерттеулерде көбіне ілік және табыс септіктерін келтірумен шектеліп жатады. Қолда бар деректерге қарағанда, басқа септіктердің де нөлдік тұлғада жұмсалуы айтарлықтай белсенді.

Барыс септігі. XII ғасырдағы «Хұсрау-Шырын» тілінде: Қол йар бойны ұзра салмақ – Қолды жар мойнына салмақ [Құлтанбаева Н.Қ., 2008, б. 358].

XVII ғасырдағы (1602) «Жамиғат-Тауарих» шежіресі тілінде: «Барыс жалғауының айтылмай, сөзге қосылмай жасырын тұру фактісі де кездесіп отырады, бірақ мұнда да бірізділік жоқ. Мысалы, шежіренің 32-бетінде Аның ұрұғы Чыңғыс хан барор деп жазылса, 35-бетінде осы сөйлемдегі Чыңғыс хан деген сөздің барыс жалғауы ашық

түрде (Чыңғыс ханға) берілген» [Қордабаев Т., Томанов М., 1975, б. 19].

Табыс септігі. XIV ғасырдағы «Хұсрау-Шырын» тілінде тәуелдік жалғауынан кейін немесе керісінше: Бу Шабдіз аның ұрғы тейу білдім – Бұл Шабдіз оның ұрығы деп білдім. Сабрум алды – Сабырымды алды [Құлтанбаева Н.Қ., 2008, б. 358].

XVII ғасырдағы «Жамиғат-Тауарих» шежіресі тілінде: «Табыс септіктің қолданылуын әңгімелегенде, ең алдымен оның жасырын не ашық қолданылуының заңдылықтары қарастырылуға тиіс. Қазіргі тюркологияда табыс септіктің мұндай қолданыстарын заттың (объектінің) белгілі не белгісіздігімен байланыстыру жиі кездеседі. Ал қазіргі тілдердегі жай бұлай болғанда, тарихи тұрғыдан қалай екен дейтін сұрақтың тууы заңды. Көне жазбалар тілін зерттеушілердің көпшілігі ақ көне түркі тілінде табыс жалғауының ашық не жасырын келуі белгілі бір жүйені аңғартпайтынын айтады. Әңгіме болып отырған объект белгісіз болса да, кейде ол табыс жалғауының ашық түрімен келеді де, сол объект белгілі болса да, ол кейде жалғаусыз жұмсалады. Сөйтіп, зерттеушілердің едәуір бөлігі қолдайтын қазіргі тілдердегі белгілілік-белгісіздік теориясы тарихи тұрғыдан дәлелді болмай шығады. Мысалы, Ақтермел кече оғрақлаттым (Ақтермелді кешіп өткесін тоқтаттырдым) (Т) деген сөйлемді алайық. Егер белгілілік-белгісіздікке байланысты болса, осы сөйлемдегі Ақтермел атауы міндетті түрде табыс жалғауында келуге тиіс еді» [Қордабаев Т., Томанов М., 1975, б. 100-101]. Етістіктің тура алдында келіп, оған меңгеріле байланысатын зат есімдер көбінесе жалғаусыз болып келген: Қаршыңлар, қамшылар йығып, сал бағлады (28). Ләшкер бөліп берді (154). [Қордабаев Т., Томанов М., 1975, б. 19].

Жатыс септігі. XIV ғасырдағы «Хұсрау-Шырын» тілінде көмекші есімдерге жалғанған жатыс септігі жасырын келеді: Көрүб йасмин банафша ара ол шаһ – Көріп жасминді фиалка арасында ол шаһ. Бу сахра ічра ав авлады – Бұл сахара ішінде аң аулады [Құлтанбаева Н.Қ., 2008, б. 359].

XIV және XV-XVI ғасырларға тиесілі жазба ескерткіштер тіліндегі септік жалғауларының нөлдік тұлғада жұмсалып ерекшелігі, жалпы, осындай. Байқап отырғанымыздай, авторлар жатыс (Т.Қордабаев пен М.Томанов), шығыс (Т.Қордабаев пен М.Томанов, Н.Құлтанбаева) және көмектес септік (Т.Қордабаев пен М.Томанов, Н.Құлтанбаева) жалғауларының нөлдік тұлғасы жайлы мәлімет келтірмейді. Алайда Т.Қордабаев пен М.Томановтың V-VIII ғасыр жазбалары мен орта ғасырлар ескерткіштерінің бәрінде де септік жалғауларының жасырын келуін жиі кездесетін құбылысқа жатқыза отырып, мынадай айғақ ұсынады: «Жатыс септігінің жасырын келуі: Өтүкен иір олурып (КТ) – Өтүкен жерінде отырып. Құралдық септіктің (көмектес – Авт.) «жасырын» келуі: Сү йорылдым

(Т) – әскермен шықтым, шабуылдадым. Барыс септіктің жасырын келуі: Хинддін Герім бардыңыз (БН) – Хиндидан Герімге бардыңыз. Кейде шығыс септік те «жасырын» қолданылады: Көгмен аша (КТ) – Көгменнен аса. Соңғы, көлемдік септіктердің «жасырын» келіп, сыртқы тұлғасы жағынан атау тұлғасына теңелуі, әрине, қазіргі әдеби тілдің нормасы емес. Дегенмен ауызекі сөйлеу тілінде, сондай-ақ ырғаққа құрылған өлеңді сөзде ондай ерекшеліктер байқалады да: Москва бардым, не көрдім (Жамбыл), ел асып кету. Орхон-Енисей жазбалары тілі ырғаққа құрылған дейтін пікір соңғы кезде жиі айтылып жүр. Әсіресе көлемдік септік жалғауының «жасырын» келуіне соның әсері болуы да мүмкін. Қазіргі тіліміздегі ұшырасатын ондай құбылыстар соның жалғасы тәрізді» [Қордабаев Т., Томанов М., 1975, б. 94].

Сондай-ақ, ғалымдардың пікірінше, барыс, жатыс, шығыс септік (көлемдік не кеңістік септіктері) жалғауларының нөлдік тұлғасы қазіргі әдеби тіліміз үшін норма болып саналмайды. Асылы, әдеби тілдегі кез келген дағды кейіннен нормаға айналады. Ал септік жалғауларының нөлдік тұлғасы V-VII және XV-XVI ғасырлардағы көне жазба ескерткіштер тілінде де кездесетін болса әрі қазіргі әдеби тілімізде де бар болса, онда мұны норма ретінде әбден орнығып болған құбылысқа жатқызуға тиіспіз. Бұл туралы зерттеуші Ж.Баймұрыновтың мына пікірін келтіре кетуді жөн санаймыз: «Шындығында, нормаға жатпайтын сөйлем болмайды. Себебі – сол: сөйлем – жайдан-жай айтыла салған синтаксистік конструкция емес. Психолингвистердің пікіріне сүйенетін болсақ, оның (сөйлемнің) сөйлеуге дейінгі бірнеше кезеңдерден сүзіліп, екшеліп, қырналып шығатындығына көз жеткіземіз» [Баймұрынов Ж., 2013, б. 51].

Ал Н.Құлтанбаева шығыс септігінің грамматикалық көрсеткіші жайлы: «Көне түркі жазбаларында бұл жалғау өте сирек қолданылады. Оның қызметін табыс септік жалғауы атқарады, шығыс септігінің формасы кейіннен пайда болды деген пікірлер бар», – деп А.Ибатовтың «Хұсрау-Шырын» поэмасының сөздігіне» сілтеме жасайды [Құлтанбаева Н.Қ., 2008, б. 359]. Мұндай пікір Т.Қордабаев пен М.Томановқа да тән: «Түркі тілінің көне жазбаларында жатыс септігінің кездесіп отыратындығы, соған қарап кейбір тюркологтардың жатыс септігі шығыс жалғауына қарағанда көне категория дейтін көзқарастың барлығы белгілі» [Қордабаев Т., Томанов М., 1975, б. 21].

Көмектес септігіне келер болсақ, бұл септік жалғауының кейіннен ғана қалыптасқаны тарихи грамматика зерттеулерінен мәлім. Сондықтан аталған жазба ескерткіштер тілінде мұның грамматикалық жалғауының сөз етілмеуі түсінікті. Мәселен, XIV ғасырға тиесілі «Хұсрау-Шырын» поэмасындағы көмектес септіктің грамматикалық көрсеткіші ретінде Н.Құлтанбаева «көмектес септігінің мағынасын беретін, қызметін атқара-

тын бірлә шылауы жұмсалғанын» [Құлтанбаева Н.Қ., 2008, б. 359], сонымен қатар ХҮІІ ғасырға тиесілі «Жамиғат-Тауарих» шежіресі тілінде де көмектес септігінің грамматикалық көрсеткіші ретінде осындай сөздердің қолданылғанын білеміз: «Қазіргі әдеби тілімізде қолданылу орнына қарай бірде көмектес жалғауы, бірде жалғаулық делініп жүрген -мен, -пен, -бен форманттары талданып отырған жазбада қолданылмаған. Олар келетін орындарда және солардың мағыналары мен функцияларында бірлән, бірлә, илән морфемдері қолданылған. Бұлар жалғаулық

функциясында түркі тілдерінің біразында күні бүгінге дейін қолданылып келеді» [Қордабаев Т., Томанов М., 1975, б. 22-23].

Сонымен, септік жалғауларының тарихи жазба ескерткіштер тілінде де нөлдік тұлғада жұмсалатынын және мұның сол замандардың өзінде нормаға айналғанын, ал қазіргі әдеби тілімізде әлі де сақталатынын жүйелеп алдық. Ал септік жалғаулары нөлдік тұлғасының әдеби тіліміздегі жұмсалу жиілігі, грамматикалық ерекшелігі, стилистикалық қызметі жайлы зерттеу жүргізу алдағы күндердің еншісіне қалып отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Мектеп, 1964. Б. 286.
- 2 Қалыбаева А., Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфемалар жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1986. Б. 216.
- 3 Омарова А. Қазақ грамматикасының өзекті мәселелері. – Алматы: «Кие» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2007. Б. 482.
- 4 Қордабаев Т., Томанов М. Тарихи грамматика мәселелері. – Алматы: Мектеп, 1975. Б. 176.
- 5 Құлтанбаева Н.Қ. «Хұсрау-Шырын» ескерткішіндегі септік жалғаулардың қолданысы // Ментальділіктің тілдегі көрінісі: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Ақтөбе: АқМПИ, 2008. Б. 476.
- 6 Баймұрынов Ж. Синтаксистегі үнемдеу құбылыстары (психолингвистикалық аспект). Монография. – Қарағанды: «Болашақ-Баспа», 2013. Б.186.

Авторлар туралы мәліметтер:

Кенжеғалиев Саян Ақылжанұлы - ф.ғ.к., доцент, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды

Сембиев Құрманғазы Зәкірұлы - ф.ғ.к., профессор, Болашақ академиясы, Қарағанды

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ АУДАРМА ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ («СОҢҒЫ ЖАПЫРАҚ» ӘҢГІМЕСІ НЕГІЗІНДЕ)

Аннотация: Мақалада фразеологизмдердің ағылшын тілінен қазақ тіліне аудару мәселелері қарастырылған. О.Генридің «The Last Leaf» - «Соңғы жапырақ» әңгімелер жинағы мақаланың қайнар көзі ретінде алынды, онда көркем шығармалардағы аударма ерекшеліктері зерттеледі.

Сонымен қатар мақалада көркем шығармалардағы фразалық етістіктердің аударма мәселелері қарастырылған.

Сондай-ақ қазақ тілінде фразеологизмдерді І.Кеңесбаев, Қ.Аханов, Ә.Болғанбаев, Ғ. Мұсабаев, Н. Сауранбаев, С. Аманжолов, Р. Сәрсенбаев, А.Байтелиев, Қ. Қалыбаева, Н. Қағанова, С. Сәтенова сынды көптеген ғалымдардың зерттеулеріне тоқталдық.

Сөйлемде қолданылатын фразалық етістіктердің мысалдары олардың түпнұсқадағы сөздермен сәйкес келмейтіндігін көрсетті. Эквиваленттердің мағынасы іс жүзінде контекстке байланысты емес, сондықтан оларды әдеби аударма үшін оларды сөздікте іздеу керектігі анықталды.

Түйіндемелік сөздер: фразеологизм, аударма, көркем шығармалар, бастапқы тіл, балама.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ (НА ОСНОВЕ РАССКАЗА «ПОСЛЕДНИЙ ЛИСТ»)

Аннотация: В статье рассмотрены вопросы перевода фразеологизмов с английского языка на казахский язык. Сборник рассказов О.Генри «The Last Leaf» - «Последний лист» выбран в качестве источника статьи, где изучаются особенности перевода в художественных произведениях.

Также в статье рассматриваются проблемы перевода фразовых глаголов в художественных произведениях.

Мы также остановились на исследованиях многих ученых, таких как И. Кенесбаев, К. Аханов, А. Болғанбаев, Ғ. Мұсабаев, Н.Сауранбаев, С. Аманжолов, Р. Сәрсенбаев, А. Байтелиев, К. Қалыбаева, Н.Қашанова, С. Сәтенова.

Примеры фразовых глаголов, используемых в предложении, показали, что они не совпадают со словами в оригинале. Значение эквивалентов практически не зависит от контекста, поэтому для литературного перевода было установлено, что их следует искать в словаре.

Ключевые слова: фразеологизм, перевод, художественные произведения, начальный язык, альтернатива.

FEATURES OF TRANSLATION IN WORKS OF ART (BASED ON THE STORY «THE LAST LEAF»)

Abstract: The article deals with the translation of phraseological units from English to Kazakh. Collection of stories O.Henry "The Last Leaf" is selected as the source of the article, which examines the features of translation in works of art.

The article also discusses the problems of translating phrasal verbs in works of art.

We also focused on the research of phraseology in the Kazakh language by such scientists as I. Kenesbayev, K. Akhanov, A. Bolganbayev, G. Musabayev, N. Sauranbayev, S. Amanzholov, R. Sarsenbayev, A. Baiteliev, K. Kalybayeva, N. Kashanova, S. Satenova.

Examples of phrasal verbs used in a sentence have shown that they do not coincide with the words in the original. The meaning of equivalents practically does not depend on the context, so it is established that for literary translation they need to be searched in the dictionary.

Keywords: phraseology, translation, works of art, initial language, alternative.

Бүгінгі жаһандану дәуірінің ең негізгі басымдықтарының бірі ретінде ақпараттар тасқыны, сәт сайын алмасып жататын алуан түрлі мағлұматтардың молдығы аталады. Бұл үдерістен ешбір адам тысқары қала алмайтыны белгілі. Сол себепті де, біздің тақырыптың өзектілігі, маңыз-

дылығы айқын. Себебі, бізге келіп жатқан ақпараттар бір ғана тілде емес, басқа тілдерде. Оның көпшілігі ағылшын тілінде. Тақырыпты ашу үшін біріншіден аударма деген ұғымға тоқталдық.

Аударма - тілдік, психологиялық, мәдени, әдеби және басқа факторларды қамтитын күрделі

құбылыс. Аударманың әр түрлі аспектілерін тиісті ғылымдардың әдістерімен зерттеуге болады. Бүгінгі күнге дейін аударманың теориялық зерттеулерінің көпшілігі тіл білімі аясында жүргізілген. Аударма теориясының тағы бір маңызды міндеті - көркем шығармалардағы аударма принциптерін дамыту. Көркем шығармалардағы аударма әдеби мәтіндерге қатысты, мысалы, көркем шығарма немесе поэзия туындылары, олардың негізгі қызметі оқырманға эмоционалды немесе эстетикалық әсер ету болып табылады. Олардың коммуникативті құндылығы, ең алдымен, олардың көркемдік сапасына байланысты және аудармашының басты міндеті - бұл сапаны аудармада жаңғырту [1, б.31].

Көркем аудармада мәтіннің поэтикалық қызметі басым болады. Бұл көркем прозаның, драманың және поэзияның аудармасы. Көркем шығарманы аудару үшін аудармашы авторлық құқыққа жүгінуі керек.

Көркем шығармалардағы фразалық етістіктердің аударма мәселелері осы мақаланың объектісіне айналды. Қазақ тілінде фразеологизмдерді І.Кеңесбаев, Қ.Аханов, Ә.Болғанбаев, Ғ. Мұсабаев, Н. Сауранбаев, С. Аман-жолов, Р. Сәрсенбаев, А.Байтелиев, Қ. Қалыбаева, Н. Қашанова, С. Сәтенова сынды көптеген ғалымдар зерттеген. Филология ғылымдарының докторы Қ.Аханов тұрақты сөз тіркестерін зерттей келе, олардың мынадай ерекшеліктерін көрсетеді:

Ø біріншіден, "тұрақты сөз тіркестерінің құрамындағы сөздердің орны еркін тіркестің құрамындағы сөздердің орнына қарағанда әлдеқайда тұрақты, бекем болады" [2, 241];

Ø екіншіден, "тұрақты сөз тіркестерінен туатын бір бүтін мағына оны құрастырушы сыңарлардың мағынасынан басым болады" [2, 241];

Ø үшіншіден, "тұрақты сөз тіркестері бір тілден екінші тілге аударуға икемсіз келеді, әсіресе оларды тікелей, сөзбе-сөз аударуға болмайды" [2, 242].

Тәуелсіздікке қол жеткізген жылдарымыздан бері елімізде тіл білімі саласында да біршама өзгерістерге бет бұрып, әлем елдерімен орнаған мәдениетаралық қарым-қатынастың ықпалынан қазақ тілін өзге ұлт өкілдерінің тілдерімен салыстыра-салғастыра зерттеу өзекті де, құнды мәселелердің бірі болып есептеледі. Салғастырмалы фразеология мәселелеріне арнап А.В. Кунин, Т.Ж.Мықтыбаева, Ш.Б.Арғынғазина, Р.Б. Жүсіпова, Р.К. Атаханова, Ф.А.Оспанова, А.Ә. Молдасанова сынды т.б. ғалымдардың құнды еңбектері жарық көрді. Фразалық етістік термині әдетте ағылшын тілінде екі-үш бөлек, бірақ байланысты құрылысқа қолданылады: етістік пен демеулік шылау немесе зат есім мен үстеу, етістікпен үстеу, етістік пен үстеу және оған демеулік шылау қосылу арқылы құралады не бірыңғай семантикалық бірлікті құрайтын сөйлем ретінде кездеседі. Бұл семантикалық бірлікті оқшауланған жекелеген

бөліктердің мағынасына қарай түсінуге болмайды, керісінше оны тұтастай қабылдауға болады. Басқаша айтқанда, мағынасы композициялық емес, сондықтан болжау мүмкін емес. Алдын ала сөйлемді қамтитын фразалық етістіктер бөлшекті етістіктер деп аталады.

Мақалаға американдық классик жазушы О. Генридің «The Last Leaf» яғни «Соңғы Жапырақ» қысқа әңгімесіндегі фразеологизмдердің аударылымдағы ерекшеліктері арқау етіп алынды. Ағылшын тіл білімінде фразеология жеке пән ретінде ХХ ғасырдың 20 жылдарында қарастырыла бастады. Фразеологияның жеке ғылым ретінде дамуы бүкіл әлемдегі осы уақытқа дейін жасалған тіл білімі салысындағы зерттеулеріндегі мәселелерге, жазылған неше түрлі мақалаларға, ғылыми жұмыстарға тікелей байланысты болды. Фразеологиялық бірліктер тұрақты және белгілі бір орын тәртібімен орналасады. Фразеологизмдердің келесі бір белгісі мағыналық тұтастықта болуы және фразеологизмдер құрылымының семантикасы өте күрделі болып келеді [2].

Фразалық етістіктер ағылшын тілінің маңызды бөлігі болып табылады. Оларды болдырмау сіздің прогресіңізді баяулатады (жылдамдықты төмендетеді) және сіздің еркіндігіңізді тежейді (шектейді, тоқтатады).

О. Генри бүгінде әлемдегі ең танымал және оқылатын жазушылардың бірі. Оның әңгімелері қайта басылып, фильмге түсіріліп, бір деммен оқылады және өзектілігін жоғалтпайды. О. Генридің шығармалары американдық көркем әдеби туындыларының алтын қақпасы ретінде есептеледі. Ол әлемдік деңгейдегі қысқа әңгімелер жазуда алдына жан салмайтын хас шебер, өзінің туындыларында фразеологизмдерді шебер қолдана білген. Сол себепті де О. Генри туындылары қаншама жылдар өтсе де әлі де қызықты, тек қана бір тап өкілдері оқымайтын қоғамдық деңгейдегі сұранысқа ие, фразеологизмдерді шебер қолдана білуімен ерекшеленеді.

«The Last Leaf» әңгімесінде қолданылған фразалық етістіктердің аудармасын талдау кейбір фразалық етістіктер түпнұсқа мәтіндегіге сәйкес келмейтіндігін көрсетті және де қазақ тіліне аудару барысында фразеологиялық бірліктердің қазақ тіліндегі сәйкес баламалары болмай, аудармашы фразеологиялық бірліктердің мағыналық реңкін сақтап жеткізуге тырысқан. Мысалға,

They met at an eating place and became best friends. In May they opened an artists' studio together. Арзан бір ресторанда танысқан. Көркемөнерге, көйлек жеңінің жаңа модасына көзқарастары үйлесе кетті де, екеуі бір студияға орналасты. Жан аяспас дос болып кетті. Бұл сөйлемдегі met at an eating place фразеологиялық бірлігін аударғанда аудармашы көркем аударма түрі арқылы көркемдік элементтерді шебер жеткізеді. Сөзбе сөз аудармай, мағыналық реңкін сақтап аударады.

In November a cold, invisible stranger came to the colony. Қазір қараша айында өкпеден алар отамалы аурулар көбейіп кетті. Invisible stranger came to the colony деген фразеологиялық бірлікті калька әдісі арқылы аударарды. Калька амалы дегеніміз - тілдік бірліктің сыртқы нысанын, ішкі мазмұнын сақтап, дәлме-дәл, сол қалпында аудару.

This area became a colony of artists and it was called Greenwich Village. - Қашанда қарызданбай тұра алмайтын еңбектің адамдары мұндай құмырсқаның илеуінен қарызын жинаушыларға оңайлықпен таптыра да бермейді. A colony of artists- қарызданбай тұра алмайтын еңбектің адамдары деп аудару барысында мәтіндегі ой нақтылығын сақтауға тырысқан. Аударма барысында қазақ тілінде сәйкес сөз табылмағандықтан, мағыналық реңкін толық жеткізу үшін, аудармада көрсетілмей қалған түпнұсқаның мағыналары лексикалық қосымшалар тәсілі (прием лексических добавлений) арқылы толықтырылады. Олар көбінесе түпнұсқа тілін білетін қабылдаушы (Рецепторге) имплицитті (жасырын) түрде-ақ түсінікті болады, ал аударманы қабылдаушыға жасырын түрде пайда болған мағынаны әдейі суреттеу керек.

Sue and Johnsy had their studio at the top of a brick building. Johnsy was Joanna's nickname and she was from California. Sue was from Maine. They met at an eating place and became best friends. In May they opened an artists' studio together. - Суретші екі жас қыз Сьюди мен Джонси бірі Мейнен, бірі Калифорниядан келген еді. Арзан бір ресторанда танысқан. Көркемөнерге, көйлек жеңінің жаңа модасына көзқарастары үйлесе кетті де, екеуі бір студияға орналасты. Жан аяспас дос болып кетті. At the top of a brick building - студияға аудармашы сөзді қалдыру тәсілін (прием опущения) қолданады. Лексикалық қосымшалар тәсіліне қарама қарсы болып келеді: контекстен мағынасы анықталатын, немесе мағынасы орынсыз қайталана беретін ұқсас сөздердің бірін аудармаға қоспай қалдыру аударма мәтініне нұқсан келтірмей, қайта қажетсіз қайталана беріп шұбатылудан сақтайды. Және осы тәсіл аударманың неше түрлі лексикалық қосымшалар пайдаланғаннан көлемін өсірмеу үшін қолданылады.

She looked outside the window at the brick wall of the house in front of her. Басқа жаққа көзін бір аудармайды. Бұл сөйлемде де аудармашы сөзді қалдыру тәсілін қолдану арқылы мағыналық тұтастығын сақтап қалған.

Then he went into the hall and talked to Sue. "She has about one chance in ten," he said as he looked at the thermometer. Your friend doesn't want to get well. Does she think about anything special? - Соңғы бір келгенінде доктор термометрді қатты сілкілеп тұрып: - Жазылып кетуіне он ұпайдан бірақ ұпайы бар! – деді Джонсидің серік қызы Сьюдиді коридорға алып шығып.

— Он ұпайдан бірақ ұпай! Онда да өзі жазылығысы келсе, тірі қалғысы келсе!

went into the hall- коридорға алып шығып, has about one chance in ten- Жазылып кетуіне он ұпайдан бірақ ұпайы бар, to get well-жазылып кетуіңе, think about- ...келсе бұл сөйлемдерді аудару барысында аудармашы калька амалын қолданып, әрбір сөзді жеке аудару тәсілі (прием пословного перевода) аударманың соңғы нұсқасында емес, аударма процесінің барысында, яғни аралық кезеңде, көбірек қолданылады. Оған себеп түпнұсқадағы мағынаны дәл жеткізу жолында аудармашы шешімге келу үшін неше түрлі варианттарды қарастырады. Әрине, әуелі сөзбе сөз аудару болады, кейін соның негізінде контекстке сай тілдік бірліктер таңдалып алынған

"No, she doesn't have a sweetheart. But she wants to paint the Bay of Naples one day." — Ол... сырлы бояуларымен Неаполитан бұғазын жасамақшы еді.

— Бояулар! Бұғаз!.. Сөз емес!.. Қалжырау! Оның жүрегінде ойлауға тұратын бірдеме жоқ па еді деймін. Мысалы еркек. ... Жоқ, доктор, ондай түгі де жоқ. Аудару барысында қазақ тіліндегі оқырманға түпнұсқадағы мәтінде жасырын түрде берілген мағынаны жеткізу үшін қосымша бірліктер енгізу арқылы толық мағынасын жеткізу арқылы аударған.

Suddenly she heard a strange sound and went to Johnsy's bed. Her eyes were open now. She was looking out of the window and counting. "Twelve," she said, and then, "eleven, ten, nine," and then "eight, seven." - Содан соң жеңіл бір әнді ақырын ғана ыңырсып Джонси жатқан бөлмеге қайтып келді. Джонси бетін терезе жаққа бере жатыр екен. Әлденені басынан аяғына қарай емес, аяғынан басына қарай санап жатыр:

— Он төрт... он үш... Бұл сөйлемдерде әуелі сөзбе- сөз аударылып, кейіннен контекстке сай бірліктер таңдалынып алынады. Бұл аударма түрі әрбір сөзді жеке аудару тәсілі (прием пословного перевода) деп атаалады.

Sue looked out of the window too. Сьюди баяу қозғалып барып шымылдықты көтерді де таңғалды. Бұл сөйлемде аударма тілінде лексикалық мағынасы өзгеше болғанымен түпнұсқаның контекстіне сай сөзбен ауыстыру тәсілі (контекстуальная замена). Бұл тәсіл ауызекі сөйлеу тілінде, көркем әдебиетте, публицистикалық шығармаларда көбірек кездеседі.

When the last leaf falls I must go too. Ең соңғы жапырақ ұшып түскенде мен де өлемін. Мағыналық реңкін сақтай отырып, түпнұсқадағы контекстіне сәйкес сөзбен ауыстыру тәсілін шебер қолданған.

"Oh, what nonsense!" said Sue. "Don't be silly! You'll get well soon. — Мұндай әбестікті бірінші рет естіп тұрмын! – деді Сьюди. -Шіріген бүлістің жапырақтары мен сенің жазылып кетуіңде қандай байланыс болмақ? Сен, жарымес қыз, сол

кәрі бүлісті жақсы көруші ме едің. Өйтіп әбестенбей жат! Доктор бүгін ғана сені тез жазылады деді. Сөзбе-сөз аударма амалы арқылы аударылған.

I need a model for my drawing. I'll be back in a minute. Мен бір алтын іздеуші қаңғыбастың суретін қарап отырып салмақшы едім. Қазір қайтып келемін. Сөйлемдегі фразеологиялық бірліктерді жеке-жеке аударып, кейіннен түпнұсқадағы сөйлемнің мағыналық реңкіне сай сәйкес тілдік бірліктермен алмастырады.

Her thoughts were far away. Джонси жауап қайтармады. Сыр-сипаты белгісіз ұзақ сапарға әзірленіп жатқан адамның жаны бұл дүниенің тіршілігіне жатсына бастаған екен. Адаммен де, өмірмен де байланысы үзіліп бітуге айналған. Бұл сөйлемде аудармашы сөзбе-сөз аударма тәсілін қолдана отырып, фразеологиялық бірлікті дәлме-дәл аударған.

The day passed and the last ivy leaf was still on the ivy vine. The next morning Johnsy looked for the last ivy leaf. It was still on the vine. She looked at it for a long time. Then she called Sue. Бұл күн де өтті. Кешкі қас қарайған кезде де жалғыз жапырақ үзіліп түспей тұра берді. Түнге қарай тағы да солтүстіктің суық желі соғып кетті. Қар аралас жаңбыр да тоқталған жоқ. Таң атқан соң Джонси тағы да терезені аштырды. Соңғы жапырақ әлі тұр!

Джонси жапыраққа ұзақ қарап жатты да, Сьюдиді шақырды. Аударма тілінде лексикалық мағынасы өзгеше болғанымен түпнұсқаның контексіне сай сөзбен ауыстыру тәсілі (контекст-

туальная замена) арқылы аударылған.. Бұл тәсіл ауызекі сөйлеу тілінде, көркем әдебиетте, публицистикалық шығармаларда көбірек кездеседі. Бұл тәсілді қолдану аударманың сапасын жоғары көтермесе, түсірмейді. Байқасақ, аудармада алғашқы түпнұсқаның тілдік бірліктердің жобамең 20-30%-ы ғана орын алған, қалған 80-70%-ы контекст тудырып отырған мағынаға сай аударылған.

I want to die and that was very wrong. Өлім тілеу деген не деген күнә, не деген бейшаралық! Бұл сөйлемді аудару барысында аудармашы калька амалын қолданған.

Now she has five chances in ten. She must eat well and rest, and she'll get better. — Бүгін екі жақтың ұпайы да бірдей! – деді доктор Сьюдиді оңаша шығарып алып. – Жақсылап күтсеңіз, жеңіс сіздің жақта! Бірінші сөйлемде сөзбе-сөз аудару амалы болса, екінші сөйлемде ол жақсарып келеді емес, жақсылап күтсеңіз жақсарады деп түпнұсқадағы мәтінде көрсетілмей қалған, жасырын түрде білініп тұрған мағынаны көрсету арқылы қосымша сөздерді қосады.

Осы шығарманың фразеологиялық бірліктерін жинақтау барысында бір емес, бірнеше рет қайтара қолданылған және де қазақ тіліндегі сәйкес баламалары болмай, мәтін контекстінде аударылған бірліктер жинақталып, қазақ тіліндегі фразеологизмдермен мысал келтірілді. Төмендегі 1-кестеде (ағылшын-қазақ тілінде аудармасы берілген).

1-кесте

	Ағылшын тілінде (мәтін бойынша)	kereinfo.kz аудармасы бойынша қазақ тілінде	Мағыналық жағынан контекст бойынша	Қазақ тілімен толық сәйкес келетін фразеологиялық бірліктер
1	a colony of artists	қарызданбай тұра алмайтын еңбектің адамдары	қарапайым қара жұмысшылар	
2	looked outside the window	басқа жаққа көзін бір аудармайды.	бір затқа үңіле қарау	айналшық жегендей
3	think about	Ойлау	бір дүние туралы ойлау	бейілі ауды
4	have a sweatheart	жүрегінде ойлауға тұратын бірнәрсе		бейіл салды
5	want to get better	жақсы болғыңыз келеді	денсаулығыңыз жақсару үшін	басын қайғыдан арылту үшін
6	wants to die	өлім тілеу	өмір сүргісі келмеу	ақырет қамын қармады
7	she'll get better.	жақсылап күтсеңіз, жеңіс сіздің жақта!	толықтай емделсеңіз, аурудан айығып кетесіз	бейіштен жанған шамшырақ
8	wants to die	өле кету	қайтыс болу	ақ кеткенге орану
9	far away	ұзақ сапарға	алыс жолға шығу	айшылық алыс жер
10	was not a good or successful artist.	Бірыңғайға оңай көне бермейтін кежір адам	мінезі қыңыр адам	әңгімесі іш атқан екен
11	need a model for my drawing.	Бір алтын іздеуші қаңғыбастың суретін қарап	сурет салу үшін модель таба алмау	

12	still on	әлі де	әлі де	
13	looked for	іздеу	іздеу	
14	still on the vine looked at it for a long time	Кешкі қасқарайған кез- деде	кеш батқан кезде	ақшам жамырады
15	wanted to die	өлім тілеу	өмір сүргісі келмеу	бақиға жеткісі келіп
16	has five chances in ten.	екі жақтың ұпайы да бір- дей!	айығып кетуіңіз өзіңізге байланысты	
17	is out of danger	Қорықпай	қатты сескенбей	аузын бақадай ашты- рмай
18	good care	күтім жасаса	жағдайын жасап күтім жасаса	
19	has about one chance in ten	Жазылып кетуіне он ұпайдан бірақ ұпайы бар!	денсаулығы хал үстінде	айы оңынан тууы үшін

Фразеологиялық бірліктерді жинақтау барысында жинақталған мәліметтерге қарасақ, автордың осы шығармасында *looked out of the window, get better, wants to die* бірліктерін контексте өте шебер бірнеше рет қолдана білген.

Фразеологиялық аударма деп - аударма тілі мен түпнұсқа тіліндегі фразеологизмдердің арасындағы бір-біріне жақын фразеологиялық баламаны табуды айтамыз. Фразеологиялық бірліктердің аудармасына теориялық еңбектерде, әр аудармалық нұсқаулықта, әсіресе көркем әдебиеттерде, публицистикалық, қоғамдық-саяси әдебиеттерде, фразеология және салыстырмалы лингвистика теориясы бойынша көптеген басылымдарда көп көңіл бөлінген. Осыған байланысты проблемалар әртүрлі тұсынан қарастырылады, әртүрлі аударма әдістері ұсынылады, соған қарамастан қайшылықты пікірлер бар. Әр нақты жағдайға жеке көзқарас қажет. Мысалы, аударманы тапсырыс беруші, ықтимал алушының мәдени білімінің жиынтығы, мәдениеттердің қарым-қатынасының сипаты және басқалары. Фразеологиялық бірліктерді аударуда ұлт менталитетінің де орны ерекше. Кез келген мәтінді ау-

дарғанда аудармашылар үшін сол ұлттың менталитетіндегі ерекшеліктерінен туындайтын қиындықтар кездесуі мүмкін. Әңгімені аударғанда аудармашы мәтіндегі фразеологизмдерді сөзбе сөз қазақ тіліндегі сәйкес эквивалентімен емес, көп жағдайда жалпы мағынасымен аударған. Сөйлемде қолданылатын фразалық етістіктердің мысалдары олардың түпнұсқадағы сөздермен сәйкес келмейтіндігін көрсетті. Эквиваленттердің мағынасы іс жүзінде контекстке байланысты емес, сондықтан оларды әдеби аударма үшін оларды сөздікте іздеу керек. Сөздіктерге жүгіну қажет. Аудармада болжам жасауға болмайды. Алайда, бұл құралдарды дұрыс үйлестіру барлық қажетті ақпаратты ұсынатын кез-келген көр кем мәтінді аударуға мүмкіндік береді. Аударма құралдарын таңдағанда мәтіннің өзі мен екі тілде де әр түрлі сөздердің стилистикалық сипаттамаларын ескерген жөн. Сондықтан оларды дұрыс аудару үшін алдымен сөзде мұндай сөздің нақты мағынасы қандай екенін түсіну керек. Сондықтан да, түпнұсқадан белгілі бір тілге аударма жасауда сауаттылықпен қатар, мағынаның жақын болуы маңызды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. — Алматы: Ғылым, 1977.-4-5 б. ЭОЖ:81.512.122'374.3
- 2 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. 2-ші басылым.-Алматы: Мектеп, 1978.- 241 б.
- 3 Шафрин Ю. А. Идиомы английского языка.- Москва: Лаборатория знаний. 2003.-19 б. ISBN 5-94774-013-3/ВВК-код: Ш143.21-33,0
- 4 Belfaqeeh, N. Strategies for translating idioms and culturally-bound expressions within the human development genre // M.A. dissertation, University of Birmingham, 2009.- 12-35 б.
- 5 Қаратаев М.Қ. «Тынық Донның» қазақшаға аударылуы және көркем аударманың кейбір мәселелері.-Алматы, 1960. ISBN 9965-18-390-2. 10-692 б.
- 6 Baker, M. In other words: A coursebook on translation. London and New York: Routledge, 1992. 2-76. ISSN 1799-2591
- 7 Балақаев М. ЖанпейісовБ. ТомановМ. Манасбаевтың Б. Қазақ тілінің стилистикасы. 3-ші басылым.-Алматы: Дәуір, 2005.-107-108б. ISBN 9965-749-07-8.
- 8 <http://kerekinfo.kz/blog/2819.html> Соңғыжапырақ (О'Генри)23 мамыр 2011, 11:34
- 9 Аширхатова М. А. Ағылшын тіліндегі идиомаларды аудару барысында туындайтын мәселелер // М. А. Аширхатова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2019. — № 36 (274). — С. 149-151. — URL: <https://moluch.ru/archive/274/62312/> (дата обращения: 30.08.2020). ISBN 2072-0297

REFERENCES:

- 1 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. — Алматы: Fylym, 1977.-4–5 б. ЭОZh:81.512.122'374.3
- 2 Ahanov K. Til biliminiң negizderi. 2-shi basylm.-Almaty: Mektep, 1978.- 241 b.
- 3 Shafrin Ju. A. Idiomy anglijskogo jazyka.- Moskva: Laboratorija znaniy. 2003.-19 b. ISBN 5-94774-013-3/BBK-kod: Sh143.21-33,0
- 4 Belfaqeeh, N. Strategies for translating idioms and culturally-bound expressions within the human development genre // M.A. dissertation, University of Birmingham, 2009.- 12-35 b.
- 5 Қаратаев М.Қ. «Тынық Донның» қазақшаға аударылуы және көркем аударманың кейбір мәселелері.- Алматы, 1960. ISBN 9965-18-390-2. 10-692 б.
- 6 Baker, M. In other words: A coursebook on translation. London and New York: Routledge, 1992. 2-7b. ISSN 1799-2591
- 7 Балақаев М. Зһанпейсов В. Томанов М. Манасбаевтың В. Қазақ тілінің стилісікасы. 3-ші басылым.- Алматы: Дәуір, 2005.-107–108б. ISBN 9965-749-07-8.
- 8 <http://kerekinfo.kz/blog/2819.html> Соңғызһапырақ (О'Genri)23 мамыр 2011, 11:34
- 9 Ashirhatova M. A. Ағылшын тіліндегі идиомаларды аудару барысында туындайтын мәселелер / М. А. Ashirhatova. — Текст : neposredstvennyj // Molodoj uchenyj. — 2019. — № 36 (274). — S. 149-151. — URL: <https://moluch.ru/archive/274/62312/> (data obrashhenija: 30.08.2020). ISBN 2072-0297

Авторлар туралы мәлімет:

Мәмбетова Мәншүк Құдайбергенқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, жалпы тіл білімі және еуропа тілдері кафедрасының доценті м.а., филология ғылымдарының кандидаты
Аухымбай Әсем Ақбердіқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, жалпы тіл білімі және еуропа тілдері кафедрасының магистранты.

Сведения об авторах:

Мамбетова Маншук Кудайбергеновна - и.о. доцента кафедры общего языкознания и европейских языков Казахского Национального университета имени аль-Фараби, кандидат филологических наук
Аухымбай Асем Акбердиевна – магистрант кафедры общего языкознания и европейских языков Казахского Национального университета имени аль-Фараби.

Information about the authors:

Mambetova Manshuk Kudaibergenovna - acting associate professor of the Department of general linguistics and European languages of Al-Farabi Kazakh National University, candidate of philological Sciences

Aukhymbay Asem Akberdikyzy - master's student of the Department of general linguistics and European languages of the Al-Farabi Kazakh National University.

М. ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАНЫНДАҒЫ ПЕЙЗАЖДЫҢ ПОЭТИКАСЫ

Аннотация. Мақалада «Абай жолы» романындағы пейзаждың поэтикасы туралы баяндалып, табиғат көрінісінің эстетикалық мәнін ашу тұрғысында шығармадағы элементтердің бірі-бірімен үйлесім үндестігін таныта дәлелденеді. М.Әуезовтің аталмыш туындысындағы адам образын ашу, олардың портреттерін жасау әдісі, оқиғаның шиеленістерге толы кезеңі, көңіл-күй сезімі, контраст, психологиялық параллелизм, кейіпкердің әрекет алдындағы моральдық құбылыстары, оқиға болатын жердің фоны мен мезгіл-мекені, философиялық топшылаулары табиғат пейзажымен бірлікте сабақтастықта суреттеу ерекшелігі нақты дәлелдер, штрих, деталь және шығарма үзінділері арқылы сенімді баяндалады.

Түйіндемe сөздер: пейзаж, портрет, пейзаж поэтикасы, теориялық поэтика, пейзаж функциясы, композиция, жеке поэтика.

ПОЭТИКА ПЕЙЗАЖА В РОМАНЕ М. АУЭЗОВА «ПУТЬ АБАЯ»

Аннотация. В статье раскрывается поэтика пейзажа в романе «Путь Абая», демонстрируется гармония в раскрытии эстетической сущности пейзажа как одного из элементов произведения. В данном произведении М. Ауэзова раскрываются образы человека, способы создания его портретов, чувств и настроения с использованием психологического параллелизма, фона и места события, все это достоверно представляется через четкие доказательства, штрихи, детали и фрагменты произведения.

Ключевые слова: пейзаж, портрет, поэтика пейзажа, теоретическая поэтика, функция пейзажа, композиция, индивидуальная поэтика.

POETICS OF LANDSCAPE IN M. AUEZOV'S NOVEL «THE WAY OF ABAI»

Abstract. The article reveals the poetics of the landscape in the novel «The Way of Abai», demonstrates the harmony in revealing the aesthetic essence of the landscape as one of the elements of the work. In this work, M. Aueзов reveals the images of a person, ways to create his portraits, feelings and moods using psychological parallelism, background and place of the event, all this is reliably presented through clear evidence, strokes, details and fragments of the work.

Keywords: landscape, portrait, landscape poetics, theoretical poetics, landscape function, composition, individual poetics.

Кіріспе

Қазақ әдебиеттану ғылымы көркем шығармаларындағы пейзаждың берілу шеберліктерін зерттеу барысында біршама нәтижелерге жетті. Алдыңғы қатарлы әдебиет зерттеушілер, ғалымдар сөз шеберлері мен өнер адамдарының өмірі мен шығармашылық ерекшеліктерін, соның ішінде пейзажды беру шеберлігінің жетістіктері төңірегінде бірнеше зерттеу еңбектер жарық көрді.

Осы салада Қ.Жұмалиев бастаған, А.Нұрқатов, З.Ахметов, Р.Бердібаев, З.Қабдолов, С.Қирабаев, Т.Кәкішев, Р.Нұрғалиев, Ш.Елеуқенов, А.Нарымбетов, Ж.Ысмағұлов, Р.Рүстембекова, Т.Әкім, Б.Майтанов және тағы басқа да ғалымдарымыздың еңбектеріндегі пікірлері жұмысымызда пейзаждың көркемдік шешімдерін айқындауға септігін тигізді.

Әуезов туындыларындағы табиғи құбылыс-

тарды берудегі Р.Бердібаев М.О.Әуезовтің көркем сөз өнеріне қосқан үлесін, үш жаңалығын санамалап айтып, соның екінші жаңалығы М.О.Әуезов туындыларындағы табиғат суреті жайынан өз пікірін білдірді. Р.Рүстембекова, Б.Майтановтар қазақ жазушыларының шығармаларындағы пейзажды қолдану кезіндегі ерекшеліктерін салыстыра қарап, А.Ишанов шығармадағы портреттердің пейзаждағы суреттермен араласуын ашты.

Поэтика (грекше «шығармашылық өнер») – көркем шығармадағы құндылықты бар болмысымен айқындар жүйе туралы әдебиеттанудың ең көне ғылым саласы. Кең мағынасында поэтика әдебиет теориясымен үндесер ұғымды білдірсе, ал нақтылы, яғни, тар мағынасында сол теориялық поэтиканың бір саласы ретінде қабылданады. Әдебиет теориясының саласы ұғымындағы поэтика әдеби тек пен түрдің, ағымдар

мен бағыттардың, стильдер мен әдістердің ерекшеліктерін зерделейді.

Сондай-ақ көркемдік тұтастықтық әртүрлі деңгейінің ішкі байланыс заңдылықтарын және олардың арақатынасын зерттейді. Оның өзі мақсатты зерттеу аспектісіне байланысты романтизм поэтикасы, романның поэтикасы немесе белгілі бір суреткердің шығармашылығының поэтикасы болуы ықтимал. Әдебиеттегі көркемдік құралдардың барлығы тілге қатысты екенін ескерсек, онда поэтика тілді зерттейтін көркемдік құралдар туралы ғылым болып анықталады. Поэтика мақсаты текстердегі элементтерді айқындап және оны жүйелеу болып табылады. Мысалы, лирикалық өлеңдерде сюжет элементтерін роль атқармайды, ал ырғақ пен дыбыстың мәні зор. Ал прозада керісінше. Поэтикалық жүйені ішінен зерттеу деп аталған ізденістер нормативтік поэтиканы «құрды» зерттеу және баяндау поэтикасын алып шықты.

Поэтика – жалпы (теориялық немесе жүйелік «макропоэтика»), жеке (баяндау түрінде «микропоэтика») және тарихи болып үшке бөлінеді.

Жалпы поэтиканың мақсаты – үш саланы да толық қамтитын әдістердің жүйелі репертуарын жасау болып табылады. Шығарманың дыбыстық жағын (ырғақ, бунақ, ұйқас өлең өлең өлшемі, дыбыс толқыны т.б.) зерттеуі негізінен нақты өлеңтану ғылымы қарастырады. Сөз табиғатына үңілгенде, шығарманың лексикасы, морфологиясы мен синтаксисі зерттеледі де бұл сала стилистика деп аталады. Бұл лингвистикалық стилистикадан өзгеше болады. Лекциялық өзгешелігі «Сөздерді таңдау» синтаксис «Сөздердің байланысы» стилистикалық фигуралар мен троптар ретінде поэтика мен риторика ертеден зерттелуде. Ал поэтика методологиясының өзгешелігі пән ретінде соңғы уақыттарда ғана зерттеле бастады. Образдық салада шығармадағы образдар сюжеттер зерттеледі және поэтиканың бір саласы болып табылады.

Жеке поэтика жоғарыда аталған барлық аспектіде көркем шығарманы баяндап, табиғатын ашумен айналысады. Сол арқылы шығарманың эстетикалық ықпалдық қасиетінің дара жүйесін, моделін жасайды. Жеке поэтиканың басты проблемасы композиция, яғни барлық эстетикалық мәні бар элементтердің бір-бірімен үйлесім үндестігі. Яғни шығарма құрылымындағы барлық жайды айқындайды. Жеке поэтика негізгі шығарманы зерттеу талабының ерекшелігіне сай топ шығарманы баяндап, талдап түсіндіреді. Оның тақырыптық және идеялық қалыптасуы сөзбен өзгеруіне дейінгі процесс қамтылады.

Негізгі бөлім

Пейзаждың қазақ әдебиетінде қалыптасу кезеңі XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезіндегі Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев бастаған бірегей жаңа өзгерістермен бірге келді. Табиғат

суреттері алдыңғы қатарлы әдебиет көшін бастаушы Ахмет Байтұрсынов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Шәкәрім Құдайбердиев шығармаларындағы жалғасын тапты. Қазақ ақындары мен жазушыларының еңбектерінде пейзаждық сұлу суреттердің әдемі үлгілері осы тұстағы кез келген шығармаларда кездесіп отырады. Қазіргі қазақ жазушыларында бұл суреттер бірінде молырақ, енді біреуінде кемірек болса да табиғат суретімен көріктеу тәсілінен сырт қалған бірде бірі жоқ.

Бұл жағынан келгенде Мұхтар Әуезовтен асатыны жоқ. Ол пейзаждың функциясын анықтап берген. Оның пейзажы сюжеттік оқиғаның уақытын, өлшемін, композициялық тұрғыдағы көркемдік жолмен кеңістік тұтастығын, шығарманың идеялық мазмұндық астарларына қатысты – характерлік, образдылығын айқындайды.

Әуезов пейзажы әлем әдебиеті мен ұлттық әдебиетте қалыптасқан көркемдік дәстүр байлығын бойына сіңіре, оны қайталамай, өзіндік суреткерлік шеберлікпен ұлттық тілдегі лексикалық байлықты молынан қолданып, нағыз дамыған классикалық жанрға айналдырды.

«Абай жолына» дейінгі ізденіс сатыларына тоқталып өтелік. Сондағы дарын қуатын мейлінше кең танытқан бұл эпопеясының дүниеге келуі бірер жылдың жемісі емес, ұзақ ізденіс, үлкен әзірлік нәтижесінің дүниесі. Соның ішінде табиғат ерекшеліктерін қолдануда толығы жеткен толғаныстың қиюын тауып қиюластыруы сол әзірлік нәтижелерінің жемісі саналады. Романға дейінгі қаншама жетілу, толысу, өсу жолдарынан өтті. Егер осы тұрғыдан келер болсақ, «Абай жолы» эпопеясындағы пейзаждың басқа шығармалардан табылуы сирек кездеседі. Әрине ол бұндай биікке, шеберлік биіктігіне бірден келе қойған жоқ дедік. Бұған дейін қаншама әңгіме, очерк, повесть, романдар жазғанын білеміз. Солардың барлығында да ол табиғат көріністеріне ерекше мән берді де, оны бірден-бірге жетілдіріп, дамытып отырды. «Абай жолындағы» пейзаждың соншалық шеберлікке көтерілуінің алдын осылардан іздеуіміз керек. Әсерлілік, шымырлық, дәлдік әбден төселген суреткерлікті, жетілу, қалыптасу жолдарынан өтуін осылар арқылы дәлелдеуіміз керек. Мысалға алғашқы әңгімесі «Қорғансыздың күнін» алайық. Онда төңкерістен бұрынғы кездегі қазақ аулының аса аянышты кезін баян еткен. Осы әңгімедегі табиғатты беру тәсілдерінің өзінен-ақ жазушының нені айтпақ болғандығын өз болмысымен табиғи көрінісі сол қалпында аңғарылып жатады.

Пейзажды әр жазушы тіл шеберліктеріне орай қолдануда кейіпкердің қимыл-қозғалысы, сезімі, көңіл күйімен сан қырлы тәсіл, иірімдерін талғап ала білу әсіресе «Абай жолында» өз шешімін тапқан.

М.О. Әуезовтің өз сөзімен айтқанда: «Романдағы географиялық атаулар, пейзаж бәрі шын-

дық, әсіресе пейзаж. Абай туған даланың жалаң көріністері ғана емес, тірі табиғаттың сырлы суреттері. Түрліше оқиғаларға куә жайлау, қыстау қоныс аттары өз күйінде алынды» [Әуезов М.О. 1955, 93 б.]. Бұнда шындықтан ұзамаған жазушының «Абай жолы» эпопеясына қандай даярлықпен келгенін көрсетеді. «Мен Абайдың екінші кітабын жазудың үстіндемін» – дей келіп, – «Қыс бойы, осы шаққа шейін де көп жұмыс істеп ем. Қаладан шықпай, колхозды да көптен көре алмадым. Сондықтан бір жағы демалыс, бір жағы жұмыс, Абай ауданына жүрейін деп отырмын. Бұл барыста романның екінші кітабына керекті пейзаж, көріністер, табиғат ерекшелігі сияқты бояуларды, әсіресе жия қайтпақпын. Бұрын роман жазбай жүргенде жалпы біліп жүргенім жеткілікті сияқты еді. Арнап қадағалап суреттеуге кірісем дегенде қайта қарап, сол Жидебай, Түйеөркештерді қайтадан қайталап көріп алу мақсатым бар» [Әуезов М.О., 1977, 4 б.], – дейді М.Ғабдуллинге жазған хатында.

Шығармада адам образын ашу, портреттерін жасау оқиғаның шиеленістерге толы кезеңі, көңіл-күй толғаныс сезімі, контраст, психологиялық параллелизм, кейіпкердің әрекет алдындағы моральдық құбылыстары, оқиға болатын жердің фоны мен мезгіл-мекені, философиялық топшылаулары тағы басқа да толып жатқан қолдану ерекшелігін атап өтуге болады.

Романның барысында шәкірт баланың көңілінің таза кезінен басталып араласқан табиғат тіршілігі Абай есейген сайын, өмір тартысы мен бірге дамып, есейген ақын келгенде нағыз ширьқан жойқын тартыс, алыс-берістер, арбақан ауыр кезеңдер ауа райының мың құбылған сәттермен қатар беріледі. Табиғат ақынның бала кезінде жайма-шуақ маужыраған, мамыражай жайдары жазы шаңсыз болып алынады да, оқиғаның ширьқан кезінде борандатқан тұманды, қою бұлтты жаңбырымен, не ми қайнатар ыстық желімен, күзгі қара суығымен тұтас өріледі.

«Абай жолы» романындағы пейзаждар оқиғаның шешуін тапқан екінші кітапқа сілтемелер жасап, романның аяқталмағанынан хабардар етеді. Алғашқы кітаптың соңында «Қияға қадам басқаны рас. Бір күндерде жалаң құздың басындағы тақыр құм мен тастақты жарып әлсіз нәзік шешек атып жас шынар балғын тартып, жас қуатқа толыпты. Қазір оған қыс пен аяз да, тіпті тау дауылы да қатер болудан қалған еді» [Әуезов М.О., 1989, 284 б.]. Бұнда Абай азамат ретінде қалыптасып, екінші кітапқа өнер адамы, ақын болып барады. Осыдан Абайдың өнер жолындағы қарбалас өмірі басталады. Жас қайраткер ақын өсіп шыңдалады. «Алда – өмір, тартыс. Сол тартыста бұл жалғыз... бір қуат, бір үміт бар... Қуаты ақындық, үміті – халық» болып жинақталады. Артынша «тағы өмір шындығы, тағы да тірлік тартысы Абай алдына еселі сыбаға тартты» деп алда ұзақ өмір жолы жатқанын, есейген ақын арала-

сатын жаңа тартыстар барын меңзейді.

Пейзаждық сұлу суреттер көркем шығармада өзіндік орны бар, дербес көркемдеуші құрал екендігі мәлім болды. Бұл салада Әуезов стильдік дарындылығымен өзіндік бір тұтас классикалық үлгі жасады. Қазақ әдебиетіндегі стильдік-көркемдігі дара тұрған көркем шығарма берді. Сондықтан, Мұхтар Әуезов шығармасындағы пейзажды беру машықтарын зерттеу, пейзаждың жетілу, даму, өсу тарихын анықтау аса қажет. Ал бұлай ету қазақ әдебиетінің көтерілген деңгейін білдіру үшін де керек деп білеміз.

Пейзаж – «Абай жолы» эпопеясының көркемдік қуатының бірі екенін еске алсақ, оның шеберлікті жетілдірудегі маңызын жазушы жақсы ашып, жақсы жеткізді. Пейзаж болғалы тұрған оқиғаны оқушысына алдын ала хабардар етсе, көңілді, көңілсіз кезеңдерді тудыратын жайлар да сол суреттелген көріністердің өзінен-ақ аңдалып жатыр.

М.О. Әуезовтің бір пейзажды бейнелеуіне зер салсақ «Январь айының аяқ кезі. Күн батуға тақап қалған мезгіл. Батуға айналған күннің қызғылт сәулесімен нұрланып қызыл торғынның түсіндей болып тұр. Күнге жақын тұрған ұзынша жұқалаң бұлттардың түсі қалың өртке қызған темірдей қып-қызыл. Төбеге жақын тұрған алысырақ бұлттардың бір-бір жағы ғана жұқалаң қызылға боялған асыл нұрдың буын ғана жалатқандай. Қызғылт сәулесін дүниеге жайып тұрған күн шарасымен тұтас көрініп тұр. Аспан ашық» [Әуезов М.О., 1979, 67 б.]. Міне, мұндағы көріністерден-ақ жазушы ерте кездің өзінде де табиғат бейнелерін шебер жеткізуге бейім суреткерлігін аңдатты.

Қазақ даласының бар суреті «Абай жолы» романына сыйып тұрғандай. Бір сурет бір суретке ұқсамайды. Әр көрініс әр тарихтан сыр шертеді. Жазушының табиғатты беру тәсілдерінің бірнеше қырын көреміз. Әсіресе, пейзаждың кейіпкер характерін ашудағы ролін айтуға болады. «Пейзаж жазушының стилін белгілейді. Ал, стиль – адам. Пейзаж образ сырын ашады ал, образ – адам» [Қабдолов З., 1998, 92 б.] – дейтін, академик З. Қабдолов сөзі осыны растайды. Әрине, осылардың тектен-текке қолданыла бермегенін сезінесің. Сондағы талдап, бағамдап көретініміз кейіпкер мінезі мен қылығын, болмысы мен әрекетін ашып, анықтау үшін қолданатын әрекеті.

«Таң аппақ атқан еді. Күздің күні ұзақ сұр даламен құла тартқан, адырлардың үстіне, қып-қызыл шапақ атты. Қанды сәуле шашқандай. Осы шақта кәрлі шалдың үйіне Ызғұтты мен Әмір кеп кірді», – деген сөйлемдерден бұдан суық, бұдан қатты, зәрлі жанды кездестіре алмайсың. Сол қаталдық ұлдарына қарғыс айтып, теріс батасын беруден тайындырмайды.

Мейірімсіз қатал қыстың борандатқан дауылы жауыздықпен пара-пар. Осы қатерден азғана малды кедей ауылының әбден титықтаған, шар-

шаған қыстың ұзақ бораны, жұттың хабаршысы. Өз маңындағы елге жаны ашып, қалай көмек берсем деген тілегі ақынды мазалаған ауыр азапты күндердің алыстан естілген үнін Әуезов шығармасында табиғаттың дүлей күштерін кейіптеу жолымен жеткізеді. Күнделікті тірлікте айнала құбылыстар суреткер талғамында керемет күйге еніп, тамаша көріністер тудырады.

Бұл суреттер алдағы жұттың малдың қырылу жайының хабаршысындай. Тепсең жердің мұз болып қалған жып-жылмағай күйі полотнодағы тірі суреттей көрінеді. Осыдан соң жұтаған малдың тепсең жер іздеп маңып, ақыры қырғынға ұшырауын «Бейне бір аш айдаһар барлық өңірдегі жан иесін өзіне қарай суық, сұмдық лебімен сорып бара ма? Барған сайын, құтырына бүлінеді» [Әуезов М.О., 1989, 795 б.] дегендей суретке айналдырған.

Осы тұстағы жазушы тілінің шеберлігі, оралымдығы авторлық баяндауларында жатыр. Табиғат суреттерімен қаһармандарының сөздік, портреттік сипаттарынан молынан көрініс береді. Өмірді реалистік шыншыл таза күйінде бастап оны табиғатпен ұштастыра адамның рухани ішкі дүниесімен тағдырларының ашылуы шеберлікке байланысып жатыр. Осындай кезде неше алуан суреттер, мүсін, портреттер жасаумен шектелмей психологиялық түйіндер жасауға дейін көтеріледі.

Табиғаттың өзіндік бояуларын келісімді беруге келгенде ол, мейлінше шебер. «Ол халқымыздың ең таңдаулы табиғат жаршысы десек ағат болмас» [Бердібаев Р., 1978, 181 б.] – деген, Рахманқұл Бердібаев пайымдауын дұрыс дейміз.

Бұл ойды Әуезовтің суреткерлігіне тәнті болып, ерекше атап өткен сындарлы ғалымдарымыздың көптеген еңбектеріндегі пікірлері мен дәлелдемелері нақтылай түседі. Табиғат суреті арқылы адам образын жасауға да, салыстырмалы түрде беруге де болатынын дәлелдегендей тұстарын мынадай мысалдармен беріп отыратыны көрелік. Көз алдыға үлбіреген ару, Абай сүйген Тоғжанның үкідей мамық, таза жүзді бейнесі «Атқан таңның шапағындай үлбіреген алқызыл шұғыласы. Көз алдыңнан сол жүз кетпейді. Ұмыттырмайды, тастамайды», – дегендей болып, жігіт сезімін қытықтаса «Күн жылынып, қар кетуге айналып, мейірімді анадай жарқыраған жақсы күнді», – [Әуезов М.О., 1989, 229 б.] дегендер арқылы мүлде басқа күйге өріс алдырады.

Қорытынды

Пейзаж – «Абай жолы» эпопеясының көркемдік қуатының бірі екенін еске алсақ, оның шеберлікті жетілдірудегі маңызын жазушы жақсы ашып, жақсы жеткізді. Пейзаж болғалы тұрған оқиғаны оқушысына алдын ала хабардар етсе, көңілді, көңілсіз кезеңдерді тудыратын жайлар да сол суреттелген көріністердің өзінен-ақ аңдалып жатыр. «Абай жолы» эпопеясы бойындағы пейзаждық көріністерді топтастырып, оның шығармада атқарып отырған қызметінің мағынасына арнайы тоқталдық. Сонда жазушының сөз саптау ерекшелігі, өзге жазушылардан кездеспейтін сұлу суреттер мен сәтті сөз тіркестерінің сонылығымен, өзгені қайталамайтын ерекшелігімен, дараланатындығына көзіміз жетті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әуезов М.О. «Абай жолы» романының жазылу жайынан // Әдебиет және искусство. 1955.
2. Әуезов М.О. «Асыл інім», 1943, 2 июль // Қазақ әдебиеті, 1977. 25 июль.
3. Әуезов М.О. «Абай жолы». Алматы, 1989, 1-том.
4. Әуезов М.О. Толық шығармалар жинағы. Алматы, 1979, 1-том.
5. Қабдолов З. Арна. Алматы, 1998.
6. Бердібаев Р. Дәстүр тағылымы. Алматы: «Жазушы», 1978.

Авторлар туралы мәліметтер:

Муктарова Энипа Сағидуллақызы - Қайнар академиясының профессоры, п.ғ.к.
Сманова Елмира Айтбаевна - Қайнар Академиясының 2-курс магистранты

G.K. MUSTAFAEVA*

University of international business, Almaty, Kazakhstan
(guka.kopbosynovna_09@mail.ru)

METHODS OF THE FORMATION LANGUAGE COMPETENCE USING PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH LESSONS

Abstract. The teaching phraseology in foreign educating methodology plays an important role in forming vocabulary and language competence of students as phraseological units summarize a national, country's cultural outlook. In this article, we try to define phraseological concepts in teaching and learning English and discuss the formation of phraseological units. The main purpose of this article is to learn phraseological units and their background usage in the process of formation language competence. Teaching phraseology is part of cultural approach in foreign educating methodology and presenting vocabulary learning through structure of fundamental meaning in linguistic approach. The phraseological units of modern English, its history and development paths including different types of phraseological units are discussed in this article.

Key words: phraseology, language competence, phraseological units, foreign teaching, methodology, linguistic approach.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІ ҚОЛДАНУ

Аннотация: Шетелдік оқыту әдістемесінде фразеологизмдерді оқыту оқушылардың сөздік қорын және тілдік құзыреттілігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады, өйткені фразеологиялық бірліктер елдің ұлттық, мәдени перспективаларын қорытындылайды. Бұл мақалада біз ағылшын тілін оқыту мен оқудағы фразеологиялық ұғымдарды анықтауға және фразеологиялық бірліктердің қалыптасуын талқылауға тырысамыз. Бұл мақаланың негізгі мақсаты - фразеологиялық бірліктерді және олардың лингвистикалық құзыреттілікті қалыптастыру процесінде фондық қолданысын зерттеу. Фразеологизмдерді оқыту шетелдік оқыту әдістемесіндегі мәдени тәсілдің бөлігі болып табылады және лингвистикалық тұрғыдан құрылымы маңызды болып табылады. Бұл мақалада қазіргі ағылшын тілінің фразеологиялық бірліктері, оның тарихы мен дамуы, оның ішінде әр түрлі фразеологиялық бірліктер туралы айтылады.

Түйіндемә сөздер: фразеология, тілдік құзыреттілік, фразеологиялық бірліктер, шетелдік білім, әдістеме, лингвистикалық тәсіл.

ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ФОРМИРОВАНИИ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: Преподавание фразеологии в зарубежной методологии обучения играет важную роль в формировании словарного запаса и языковой компетентности студентов, поскольку фразеологические единицы обобщают национальные, культурные перспективы страны. В этой статье мы пытаемся определить фразеологические понятия в преподавании и изучении английского языка и обсудить формирование фразеологических единиц. Основной целью данной статьи является изучение фразеологических единиц и их фонового использования в процессе формирования языковой компетентности. Преподавание фразеологии является частью культурного подхода в иностранном методологии обучения и представления лексики обучения, хотя структура фундаментального значения в лингвистическом подходе. В этой статье обсуждаются фразеологические единицы современного английского языка, его история и пути развития, включая различные типы фразеологических единиц.

Ключевые слова: фразеология, языковая компетентность, фразеологические единицы, иностранное обучение, методология, лингвистический подход.

Introduction

At this time, in the methodology of teaching foreign languages, the position that the study of a language should be accompanied by familiarization with the culture of the country and the customs of

the people speaking this language has been firmly established. Depending on this, in the process of teaching a foreign language at school, the formation of language competence is the main task. The main role in the formation of language competence is

played by the use of special language material in the lesson. Fulfilling the task of accumulating and exchanging information, just the language and its units can give the key to understanding the characteristic features of the culture of the country of the target language, since they include the age-old knowledge and wisdom of ancestors.

The main attention in this position is represented by phraseological units, in which case they also reveal the specifics of the nomination of a particular object, properties, however, the relation of the linguistic environment to different circumstances, a significant look at the surrounding reality. Phraseologisms containing images, symbols and stereotypes of popular consciousness have significant methodological resources based on teaching a foreign language at school.

In order to skillfully use phraseological units in teaching a foreign language, it is important to analyze their classification. To determine the meaning of phraseological turns, it is important to consider their semantic classification. Academician V.V. Vinogradov is one of the first scientists who proposed a classification of phraseological units based on the material of the Russian language. He identified three types of phraseological units: phraseological combinations, phraseological unity and phraseological mergers [1].

This classification is based on the degree of difficulty in deriving the meaning of the entire phraseological unit from the values of its constituent components. In phraseological combinations, the meaning of a phraseological turnover can be easily deduced from the meanings of its constituent lexemes; in phraseological unities this is complicated by semantic diversity, and in phraseological adhesions it is practically not deducible at all. In cases where it is difficult to determine the meaning of a phraseological unit, one should refer to the phraseological and etymological dictionaries, which give the etymology of phraseological expressions, metaphors, obsolete meanings of lexemes that make up phraseological mergers, and the images underlying them. Semantic classification by V.V. Vinogradov can also be used in relation to English phraseology [2]. To illustrate the different types of phraseological units, we will give several examples. Phraseological combinations, or collocations: to fall into bad hands 'попасть в плохие руки'; to bind smb. hand and foot 'связать кого-нибудь по рукам и ногам; to poke one's nose into smth. 'совать свой нос во что-либо; an unbelieving Thomas 'Фома неверующий; to take smb. under one's wing 'взять кого-либо под свое крыло'. As you can see from the examples given, combinations of this type are not only well understood, but, as a rule, have exact Russian equivalents.

Thus, their mastering by students is not difficult. Phraseological unity: to put the cart before the horse (буквально 'поставить телегу перед ло-

шадью') 'поставить все с ног на голову', to bark up the wrong tree (букв. 'лягать не на то дерево') 'напасть на ложный след, ошибиться'; to stick one's neck out (букв. 'высовывать голову') 'ставит себя под удар'; to catch smb. napping (букв. 'застать кого-то дремлющим') 'застигнуть кого-либо врасплох'; to lead smb. up the garden path (букв. 'вести кого-то по дорожке сада') 'увлекать, завлекать кого-либо, водить в заблуждение'. The meaning of phraseological units of this type is to some extent related to the meaning of the words that constitute it, but it is not displayed directly, therefore their translation into Russian requires a certain skill, and in most cases it is impossible to choose the appropriate Russian phraseological unit. Phraseological adhesions, or idioms: to eat dirt (букв. 'есть грязь') 'терпеть оскорбление или унижение; to be in a brown study (букв. 'находиться в коричневом кабинете') 'быть погруженным в мрачные мысли'; to pay through the nose (букв. 'платить через нос') 'платить бешенные деньги'; to have bats in the belfry (букв. 'иметь летучих мышей на колокольне') 'быть в не своем уме'; to jump down smb's throat (букв. 'прыгнуть в кому-то в глотку') 'перебивать кого-либо, возражать кому-либо'. The list of idioms in modern English is endless and varied. Over the centuries-old history of its development, the language has acquired a large number of expressions that people have found effective, accurate and beautiful. Nevertheless, some idioms are borrowed by the language from fiction. The following features are inherent in idioms: they have a permanently specified word order; used only in a figurative sense; they are difficult to directly translate into another language (however, in some cases, an appropriate phraseological union may be found to convey the meaning of an idiom in the translated language).

Since idioms constitute a nationally-specific part of the linguistic picture of the world, studying them, students penetrate into a new national culture for them, which reflects the centuries-old history of the people, join the spiritual wealth that has been accumulating over the years and preserved in the language. There is no doubt that, while forming lexical competence, one should enrich the individual vocabulary with stable phrases of the target language. Of course, it is possible to carry on a conversation without using them, but those with only a superficial understanding of idioms find themselves in a quandary when listening to authentic English speech.

Conversely, the use of idioms indicates a high knowledge of the language, since they make speech more natural. Be that as it may, proposing idioms as a material for study, the teacher faces a difficult methodological task: to explain to the student the meaning of this idiom. Our experience of working with students in the classroom shows that in some cases they do not have much difficulty

сп: to praise to the skies ('восхвалят до небес'), to put smb in a bad light ('представить кого-либо в плохом свете'), wouldn't hurt a fly ('и муху не обидет'), to give smb his due ('отдавать должное кому-л. '), to have a head on one's shoulders ('иметь голову на плечах'). In these phraseological units, words are used in their literal, subject-logical meanings. In other cases, even in the presence of a metaphorical or metonymic rethinking of phraseological unity, students are able to guess the meaning of the phraseological turnover. Compare: bread and circuses - 'хлеба и зрелищ'; not to breathe a word - 'держат что-л. в секрете'; to open a can of worms - 'открыть ящик Пандоры'; to be on pins and needles - 'сидеть как на иголках'; to bring home the bacon - 'добиться успеха'; to ruffle smb's feathers - 'раздражать или огарчать кого-л. '; to be all thumbs - 'быть неловким, неуклюжим'. And yet, in the overwhelming number of cases, it is possible to understand the true meaning of phraseological mergers and translate them into Russian only with the help of phraseological and etymological dictionaries, where the etymology of phraseological phrases, allusions, obsolete meanings of lexemes that make up phraseological mergers, and the images underlying them [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9]. The complexity of the semantization of English idioms is due to a number of factors: - rethinking the meaning of the components of stable combinations.

For example, the combination run the gauntlet, which originally meant 'pass punishment through the line', has been metaphorically rethought over time and has come to mean 'to be harshly criticized, fiercely attacked, to be the subject of someone's ridicule'. - ignorance of the etymology of phraseological adhesions. Let us illustrate this conclusion with the following examples. The idiom 'to get on the high horse' (Agatha Christie, "Taken at the Flood"), meaning 'важничать, держаться высокомерно', arose in the language due to the fact that the feudal lords, who usually fought on horseback, disdained the infantry, which consisted

of mercenaries or commoners. Phraseological fusion to put the cat among the pigeons (Agatha Christie, "Cat among the Pigeons"), meaning 'вызвать беспокорствие', at the beginning of the 18th century was used when talking about a man who found himself in the company of women - the presence in the idiom of little used, as a rule, outdated words. Wed: to be in a cleft stick 'находится в безвыходном, отчаянном положении, в тупике', to be in fine fettle 'быть в хорошем состоянии', at smb's beck and call 'готовы немедленно исполнить чьи-либо приказания', to hum and haw 'мямлить, запинаться; колебаться'. The lexemes cleft, fettle, beck, haw are obsolete and are not used outside of the above phraseological splices. Given the nature of the idiom as a lexical unit, its mastery is possible only through memorization. Of course, the creative teacher will try in some way to "revive" familiarization with the new idiom and, accordingly, increase the likelihood of remembering it. This can be done in different ways - both traditional [10], somewhere and using modern technologies (using, for example, the advantage of an interactive whiteboard and videos with the participation of professional actors [11]). In this paper, it will be indicated that with an appropriate choice of language material, instead of unremarkable rote memorization, students can be offered a lively discussion of the idioms included in the lesson.

Conclusion

Phraseology is widespread in spoken and written speech and plays a significant role in the study of a foreign language. The phraseological stock of modern English is rich and diverse, and any side of its research is worthy of special attention. According to qualifications, some phraseological units cannot be translated into other languages. When translated from language to language, images are often changed. Our own experience teaching English at school allowed us to review and use phraseological units in speech.

REFERENCES:

1. Vinogradov V.V. [On the main types of phraseological units in the Russian language]. In: Vinogradov V.V. *Izbrannye trudy. Leksikologiya i leksikografiya* [Selected works. Lexicology and lexicography]. Moscow, 1977, pp. 140–161.
2. Ivanova E.V. *Leksikologiya i frazeologiya sovremennogo angliiskogo yazyka* [Lexicology and phraseology of modern English]. Moscow, 2017. 352 p.
3. Kunin A.V. *Bol'shoi anglo-russkii frazeologicheskii slovar': okolo 5 tys. frazeologizmov* [Comprehensive English-Russian phraseological dictionary: about 5 thousand idioms]. Moscow, 2007. 580 p.
4. Kunin A.V. *Kurs frazeologii sovremennogo angliiskogo yazyka* [The course of phraseology of modern English]. Dubna, 2005. 488 p.
5. Mansurova G.I. *Kognitivnyi aspekt perevoda frazeologicheskikh edinits: na materiale khudozhestvennykh proizvedenii angliiskikh i amerikanskikh avtorov: dis. ... kand. fi lol. nauk* [The cognitive aspect of the translation of phraseological units: on the fiction works of English and American authors: PhD thesis in Philological sciences]. Ufa, 2006. 198 p.
6. Sergeeva E.I. [The peculiarities of translation of phraseological units from English into Russian]. In:

Vestnik Kazakhstansko-Amerikanskogo svobodnogo universiteta [Bulletin of the Kazakh-American free University], 2009, no. 2, pp. 166–170.

7. Ayto J. Oxford Dictionary of English Idioms. Oxford, 2010. 416 p.

8. Collins C. Idioms Dictionary. Glasgo, HarperCollins Publishers, Cambridge University press, 2017. 544 p.

9. McCarthy M., O'Dell F. English Idioms in Use: Intermediate. Cambridge, 2014. 194 p.

10. Sadovnikova T.A. Izuchenie idiom na urokakh angliiskogo yazyka [The study of idioms in the English language]. Available at: <http://ext.spb.ru/site/5787-2014-08-13-12-53-03.pdf> (accessed: 24.04.2018)

11. Some methodological aspects of teaching phraseological units at the lessons of English A. Vasilevich, L. Popova Moscow Region State University 24, Vera Voloshina ul., Mytishchi, 141014, Moscow region, Russian Federation [Bulletin of the Moscow State Regional University. Series: Pedagogy 2018 №3]

12. Parkhomovich T.V. English-Russian, Russian-English dictionary of phraseological units Minsk: Potpourri, 2011. 128 p.

13. Gez, N. I. Formation of communicative competence as an object of foreign methodological research [Text] / N.I. Gez // Foreign languages at school. - 1985. - No. 2. - p. 17-24

14. The Teacher (BBC video course) [Electronic resource]. URL: http://www.bbc.co.uk/worldservice/learningenglish/language/the_teacher/2009/03/090306_teacher_body_head.shtml (date of the application: 14.05.2018).

15. Belousova, L. D. Phraseological units and words [Electronic resource] / D.L. Belousova // Problems of modern science and education - 2015. - № 36. – Access mode: <http://scienceproblems.ru/frazeologicheskie-edinitsy-i-slovo.html>

Авторлар туралы мәліметтер:

Мустафаева Гульмира Копбосыновна - Халықаралық бизнес университетінің 2 курс магистранты, Алматы қаласы, Қазақстан, guika.korbosynovna_09@mail.

ӨМІРБЕКОВА Р.Қ.¹, ӨТЕМІСОВА Г.Ж.²

¹² Әл-фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
Алматы қ., Қазақстан
(¹e-mail: umyrbekova.roza68@mail.ru: ²Gumi_kaz@mail.ru)

СӨЙЛЕМНІҢ КОММУНИКАТИВТІК ТИПТЕРІНІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚЫРЛАРЫ

Аннотация. Мақалада сөз тіркестерін есімді, етістікті деп бөлу олардың басыңқы сыңарларының қай сөз таптарынан болуы, соның ішінде етістікті сөз тіркестерінің морфологиялық, құрылымдық түрлері рөлінің әртүрлілігі сөз болады. Етістіктердің басыңқы қызметте жұмсалуды мен оның осы қызметтегі ерекшеліктері туралы М. Балақаев, Р. Әміров, Т. Сайрамбаев, Ә. Әбілақов т.б. ғалымдар едәуір дәрежеде пікір айтқаны белгілі. Етістіктің басыңқы қызметімен бірге енді басыңқы сыңарларының бағыныңқы сыңарларға ауысу процесіне тоқталмақпыз. Ол үшін етістіктің әртүрлі категорияларының сөз тіркесінің басыңқы сыңарында жұмсалуды ерекшелігі, есімшелі оралымның синтаксистегі ең күрделі мәселенің бірі екендігі, бұл сияқты оралымдарды әртүрлі түсіндіру түбегейлі шешім таба қоймаған мәселе екендігі сөз болады Әрине, есімшелі оралымдарды нақты айту ең алдымен етістіктің негізгі ерекшеліктерін жан-жақты көрсету арқылы ғана жүзеге асады. Сондықтан да етістіктің категорияларының сөйлемде қолданылу орындарын айқындаудың да негізгі мәселені шешуге себебі мол тиетіні анық. Басқа сөз таптарына қарағанда етістікті сөз тіркесі сөйлем мүшелері жағынан да едәуір көп айтылып келе жатқан сөз табы. Осыған байланысты бұл жерде етістіктің сөз тіркесі мен сөйлем мүшесінде баяндауыш қызметінде жұмсалудың өзіндік ерекшеліктерін айқындау ең қажет факт екендігі қарастырылады.

Түйіндемесөздер: етістік, сөз тіркесі, сөйлем мүшесі, баяндауыш, етіс, рай категориясы, сөз таптары, есімше, оралым, бағыныңқы сыңар, басыңқы сыңар.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ГРАНИ КОММУНИКАТИВНЫХ ТИПОВ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Аннотация. В статье предлагается разделить словосочетания на именные, глагольные, из каких классов слов они состоят, в том числе, из морфологических, структурных типов глагольных словосочетаний. Известно, что в значительной степени ученые М. Балакаев, Р. Амиров, Т. Сайрамбаев, А. Абилаков высказали мнение о функционировании глаголов в придаточной деятельности и ее особенностях в данной деятельности. Вместе с заглавной функцией глагола мы остановимся на процессе перехода на подчиненные глаголы. Для этого следует отметить, что различное толкование местоимений является одной из самых сложных проблем в синтаксисе, поскольку различное толкование местоимений не находит принципиального решения. Поэтому определение мест употребления глагольных категорий в предложении также имеет большое значение для решения основной задачи. Глагольное словосочетание, по сравнению с другими классами слов, является словом, которое произносится значительно больше со стороны членов предложения. В связи с этим здесь рассматривается, что наиболее необходимым фактом является выявление специфических особенностей употребления глагола в повествовательной деятельности в словосочетании и члене предложения.

Ключевые слова: глагол, словосочетание, член предложения, сказуемое, глагол, категория слова, класс слова, наречие, обороты, придаточные, склонения.

LINGUISTIC ASPECTS OF COMMUNICATIVE TYPES OF SENTENCES

Abstract. In the article, we will talk about the division of phrases into adverbs, verbs from which Word classes their main analogues are located, including the variety of roles of morphological and structural types of verb phrases. As you know, M. Balakayev, R. Amirov, T. Sairambayev, A. Abilakov and other scientists have largely expressed their opinion about the use of verbs in the main activity and its features in this activity. Together with the main function of the verb, we will now focus on the process of transitioning from the main to subordinate verbs. For this purpose, the peculiarity of the use of different categories of verbs in the beginning of the phrase is that the adverb is one of the most difficult problems in syntax, and the different interpretation of such adverbs has not found a fundamental solution. Therefore, determining the places of use of verb categories in sentences also has a lot of reasons for solving the main problem. In contrast to other word classes, a verb phrase is a word class that is expressed significantly more in terms of members of the sentence. In this regard, it is considered here that the most necessary fact is to determine the

specific features of the use of the verb in the function of the narrative in the phrase and sentence member.

Keywords: verb, phrase, sentence member, narrative, verb, Rai category, word class, adverb, adverb, subordinate clause, dominant clause.

Синтаксистің нысанына сөз тіркесі, жай сөйлем, құрмалас сөйлем және күрделі синтаксистік тұтастық жатады. Соңғысын синтаксистің объектісіне жататын синтаксистік категориялардың барлық жиынтығының шоғырланған тобы деп көрсеткен ғалымдар да болған. Кейде синтаксистік категорияларды осы ретпен берумен бірге, керісінше, күрделі синтаксистік тұтастық, құрмалас сөйлем, жай сөйлем және сөз тіркесінің синтаксисі деп қарастыру да ұшырасады.

Әсіресе синтаксистің осы салаларының ішіндегі соңғы кезде жан-жақты қолға алына бастаған нысанының бірі – сөз тіркесінің синтаксисі жөнінде жазылған зерттеулер жеткілікті. Ол еңбектерде сөз тіркесінің теориялық мәселелері, сөз тіркесінің орыс тілі, ағылшын, неміс тілдерімен салыстырыла берілуі, тарихы сияқты мәселелер кеңінен қарастырылғанымен, сөз тіркестерін оқытудың әдістемесі бірер мақаланың төңірегінде ғана сөз болып отыр. Сондықтан да сөз тіркесіне қатысты әдістемелік мәселелер – жан-жақты зерттеуді талап ететін күрделі мәселе. Сөз тіркесінің теориясында, түркологиялық еңбектерде бірізге түспеген мәселелер баршылық.

Атап айтқанда, сөз тіркесі сөйлемде қолданыла ма, жоқ одан тыс категория ма, сөз тіркесіне салалас не сабақтас тіркестердің қатысы, олардың құрылысы, сөз тіркесінің сөйлемнен айырмашылығы сияқты мәселелері әлі де болса жан-жақты талдауды қажет етеді.

1. Сөз тіркесінің сөйлемде немесе сөйлемнен тыс қолданылуы төңірегінде де тартысты пікірлер кездеседі. Бұл мәселенің өзі тек түркологияда ғана емес, орыс тілі білімінде де шешімін таба қойған жоқ. Дегенмен, орыс тілі білімінде В.В.Виноградов, В.Н. Ярцева, Д.Ю.Корбин, К.Н. Абервух, түркологияда М.Балақаев, М.Х.Закиев сөз тіркесі негізінде тек сөйлемде, яғни сөйлемнің құрылыс материалы ретінде қолданылады деп дәлелдейді.

Шынында да, сөз тіркесі де сөз тәрізді қолданылады. Жалпы сөз лексика, семасиология, морфология мен синтаксистің объектісі екені белгілі. Егер сөз сол тілдік салалардың барлығын да қатысты десек, сөз тіркесін құраудың да басты тірегі. Сөйлемде үнемі жекелеген сөздер ғана емес, тіпті тұрақты тіркестер, күрделі терминдер де сол сөз сияқты өмір сүреді. Сонда сөз де, тұрақты тіркестер де, күрделі тіркестер де сөйлемде қолданылуы жағынан ұқсас. Олай болса, бұл топтар сөйлемге негіз болады. Әрбір сөз сөйлемде өзі мағыналас сөздермен өзара сөз тіркесін құрайды, сол топтардың жиынтығы сөйлем құраудың негізі болып табылады. Сөз тіркесінің сөйлемде негізгі нысан болуының өзі оның ажырамас бір бөлігі ретінде қолданылатынын, әсіресе сөйлем-

нің ойды білдірудегі алғышарты сөз тіркестері арқылы жүзеге асатынын көрсетсе керек. Мұның өзі сөз тіркесінің тек сөйлемде жұмсалатындығының негізгі шарты. Әрине сөйлем үнемі бірнеше сөз тіркесінен құрала бермейді. Сөйлем жеке сөзді де, екі сөзді де бола береді. Ол сөйлемнің негізгі құрылымдық ерекшелігінен туады, жалпы сөз де, сөз тіркесі де бір-бірімен тығыз мағыналық байланыста келіп, тек сөйлем ішінде сөйлем құрауға негіз болады. Сонымен, сөйлемдегі сөз тіркесінің қалыптасуының өзі сол сөйлемді құрайтын әрбір сөздің келесі бір сөздермен қарым-қатынасының, мағыналық бірлігінің негізінде айқындалса керек.

Сөйлемдегі сөздер дара-дара, дара сөз бен күрделі сөз бен күрделі сөз болып келеді. Күрделі тіркестер мен тұрақты тіркестер де басқа сөздермен мағыналық байланысқа түсіп, сол тобымен бір ырғақты топ құрай келіп, сөз тіркесінің де, сөйлемнің де аясын кеңейтеді. Сөйлем үнемі тек сөз тіркестерінен құрала бермейтін де жайттар бола береді.

2. Сөз тіркесі – синтаксистік бірлік. Орыс тіл білімінде, сол сияқты түркологиялық білімнің алғашқы қалыптасу кезінде де сөз тіркесі айтылып келеді. Бірақ сөз тіркесі бірде жай сөйлемнің синтаксисінде, кейде керісінше, жай сөйлем сөз тіркесінің бір нұсқасы ретінде қарастырылады. В.В.Виноградов еңбектерінен бастап сөз тіркесі синтаксисі синтаксистің негізгі бір жеке объектісі ретінде қарала бастады да, сол кезден осы күнге дейінгі орыс тілі жайлы еңбектердің барлығында синтаксистің басты объектісі ретінде сөз тіркесі және сөйлем деп берілу негізі бағыт болып отыр. Осы сияқты бағыт түркологиялық әдебиеттерде де орын алғаны белгілі. Ал қазіргі кезде сөз тіркесі қазақ тілінде де синтаксистік бірлік ретінде арнайы ққрастырылып келеді. Солай бола береді. Дегенмен де сөз тіркесінің синтаксистік единица екені туралы соңғы кезде талас пікірлер де орын ала бастады.

Негізінде сөз тіркесі синтаксисі – синтаксистің негізі бір саласы. Өйткені, біріншіден, осы уақытқа дейінгі бүкіл грамматикада орын алып келді, екіншіден, сөйлемнің де іштей өз жасалу жігі, өзіндік тобы болатыны еске алынуы керек.

Синтаксис, оның үлкен бір саласы сөз тіркестері қазіргі кезде жан-жақты зерттеудің объектісі болуда.

Қазақ тіл білімінде сөз тіркестерін М.Балақаев арнайы зерттей келе оның негізгі:

- а) байланысу формалары,
- ә) байланысу тәсілдері,
- б) синтаксистік қатынастары,
- в) түрлері сияқты басты-басты объектілерін нақтылап, соның әрқайсысы арнайы зертте-

лу үстінде [1,57]. Әсіресе сөз тіркестерінің осы объектілерінің ішіндегі олардың түрлерін есімді, етістікті сөз тіркестері деп топтап беру сөз тіркесінің жігін айқындаудағы ең негізгі белгі болып табылса керек.

Сөз тіркестерін есімді, етістікті деп бөлу олардың басыңқы сыңарларының қай сөз таптарынан болуына негізделсе керек. Соның ішінде етістікті сөз тіркестерінің морфологиялық, құрылымдық түрлерінің рөлі әртүрлі. Етістіктердің басыңқы қызметте жұмсалуды мен оның басыңқы қызметтегі ерекшеліктері туралы М.Балақаев, Р.Әміров, Т.Сайрамбаев, Ә.Әбілақов т.б. ғалымдар едәуір дәрежеде пікір айтқаны белгілі. Дегенмен, етістік – сан қырлы сөз табы. Сондықтан да олардың басыңқы қызметімен бірге енді басыңқы сыңарларының бағыныңқы сыңарларға ауысу процесіне тоқталмақпыз. Ол үшін етістіктің әртүрлі категорияларының сөз тіркесінің басыңқы сыңарында жұмсалуды ерекшелігін сөз етелік. Есімшелі оралым синтаксистегі ең күрделі мәселенің бірі: жоғарыда көрінгендей бұл сияқты топтарды әртүрлі түсіндіру – оның әлі де болса түбегейлі шешім таба қоймағандығын көрсетсе керек. Әрине, есімшелі оралымдарды нақты айту ең алдымен етістіктің негізгі ерекшеліктерін жан-жақты көрсету арқылы ғана жүзеге асады. Сондықтан да етістіктің категорияларының сөйлемде қолданылу орындарын айқындаудың да негізгі мәселені шешуге себебі мол тиетіні анық. Басқа сөз таптарына қарағанда етістікті сөз тіркесі сөйлем мүшелері жағынан да едәуір көп айтылып келе жатқан сөз табы. Осыған байланысты бұл жерде етістіктің сөз тіркесі мен сөйлем мүшесінде баяндауыш қызметінде жұмсалудының өзіндік ерекшеліктерін айқындау ең қажет факт.

Әрине, есімшелердің әрі сөйлемнің соңында, әрі сөйлемнің ішінде қолданылуының:

а) сөйлем мүшесі жағынан, ә) морфологиялық өзгерісі жағынан, б) тіркесу қабілеті жағынан в) құрамы жағынан өзіндік ерекшеліктері бар.

Егер есімше сөйлемнің соңында келсе, ол үнемі баяндауыш қызметінде жұмсалады да, сөз тіркесінде сөз тіркесінің бағыныңқы сыңарын құрайды. Енді есімшелердің қандай тұлғаларда басыңқы сыңарда жұмсалатынын қарастыралық.

-ған, -ген, -қан, -кен жұрнақты есімшелер арқылы: Кейбіреу жайдары ашық боламын деп, орынсыз адамдармен жыртақтаған (Абай). Осы сәлемді ести сала Базаралы атқа мінген (М.Әуезов).

Тарының шықпай қалғанын Айранбай талай айтқан (М.Әуезов). Сорақы ұзын да емес, қысқа да емес, нәзік бел тал шыбықтай бұраңдаған (Абай).

-атын, -етін жұрнақты есімше арқылы: Мағаш пен Кәкітай бұл күндерде орташа кітаптарды, әсіресе жеңіл тілмен жазылған романдарды көп оқитын (М.Әуезов). Осы еңбекті жазуда көп оқығанын, көп ізденгенін айтатын (Жұлдыз).

-ар, -ер, -р жұрнақты есімшелер арқылы: «Білімдіден ақыл шығар, ақылды қарттан нақыл шығар (мақал). Бүгінгі күресте көрсеткен күшіңді өлеңге шығар (С.Мұқанов). Аудан өкілдері қазір ел ішінде болар (Ф.Мұстафин).

Кейде есімшеге қатысты басыңқы сыңардағы есімше, көсемше тұлғалы етістіктермен күрделі түрде жұмсалуды арқылы: Ел жата Олжабек көше жөнелген (Ф.Мұстафин). Бұл екі ауылдың арасында мұндай қақтығыс ұдайы болып тұратын (Ф.Мүсірепов).

Есімшелерге есімше тұлғалы е көмекші етістігінің тіркесі арқылы күрделі түрде келе береді. Көше Маржан келін қымыз ішкен екен (Б.Майлин). Сегіз жүз жылқыдан бір тай қалмаған екен (М.Әуезов).

Есімшеге модаль сөздердің тіркесі арқылы: Гудок бүгін бұрынғысынан ұзағырақ айқайлаған тәрізді (М.Горький). Осы сөйлемдерде есімшелер -ған, -ген, -қан, -кен, -атын, -етін, -йтын, -итін, -ар, -ер, -р жұрнақтары арқылы дара, күрделі түрінде сөйлемнің соңында келіп, үнемі баяндауыш қызметінде жұмсалған. Бұл есімшелердің етістік тұлғасындағы үлкен бір белгісі. Бірақ есімше үнемі сөйлемнің соңында келіп баяндауыш қызметінде ғана емес, енді сөйлемнің ішінде де келіп анықтауыш қызметінде жұмсалады. Сөйлемнің соңында келіп, сөйлемді біршама тиянақтау нәтижесінде баяндауыш қызметінде жұмсалса, енді сөйлемнің ішінде анықтауыш қызметінде жұмсалуды оның аясының кеңейгендігін көрсетсе керек. Есімшелердің есімдермен тіркесі арқылы олар сөйлем мүшесі, атқаратын қызметі, тіркесу қабілеті жағынан өзіндік өзгеріске ұшырайды. Әрине, есімшелер баяндауыш қызметінде басқа көмекші етістіктермен тіркесіп келе берсе, енді олар анықтауыштық қызметте көбінесе дара жұмсалады.

Жоғарыдағы есімшелер дара және күрделі түрде жұмсалған. Бірінші топтағы басыңқы сыңардағы етістіктермен екінші топтағы есімшелердің басыңқылық қызметі бірдей. Бұған қарағанда, етістіктер осы топтардың бәрінде тек басыңқылық қызметте жұмсалады деп білеміз.

Бірақ зерттеу барысында, осы екі топтағы есімшелі етістіктер басыңқы сыңарда жұмсалады делінгенімен, олардың сөйлемде қолданылу орындары, сөз тіркестерінің басқа сыңарларға ауысу процесі жағынан үлкен айырмашылықтарға ие екенін көреміз.

Жоғарыда айтылғандай, мұның өзі есімшелерге байланысты нақтыланады. Сондықтан да жыртақтаған, айтқан, мінген, бұраңдаған, шығар, болар, айтатын сияқты есімше тұлғалы етістіктер сөйлемнің соңында да, сөйлемнің ішінде де қолданыла алатыны есімшенің әрі етістікті, әрі есімдер сияқты түрленуімен де байланысты болса керек. Есімшелердің әрі етістік, әрі есімдерше түрленуі, түптеп келгенде, басыңқы сыңарлардың кейде бағыныңқы сыңарда да жұмсалудына

әкеліп соғады.

Бұл жерде бізге ең қажеттісі – есімшелердің бағыныңқы қызметте жұмсалуды. Есімшелер сөйлемде басыңқы қызметте жұмсалады делінгенмен кейде есімшенің өзі етістіктермен өзара сөз тіркесін құрайтындығы да белгілі. Бұндай кезде есімшелер етістікті сөз тіркесінде бағыныңқы қызметте де жұмсалады. Есімшелер етістіктермен әрі қабыса, әрі меңгеріле байланысады.

Есімшелердің септік жалғауында етістіктермен тіркесуі Ж.Болатов, Т.Ерғалиев еңбектерінде, сол сияқты синтаксистік оқулықтарда үнемі айтылуда [2,66]. Енді есімшелердің септік жалғауларда бағыныңқы сыңарда жұмсалуды көрсетелік:

- Шырағым, көңіліңді білдіре келгеніңе қатты ырзамын (Ф.Мұстафин).

- Ұлжан жолдың ұзақ болатынын әбден білетін. Жә, тапқаның мен танығаныңды сен мәлім етші, балам – деді (М.Әуезов).

- Ағылшындар тұсында алғанымыздан қалдырғанымыз болатын (Ф.Мұстафин).

Абай Ерболға сүйінгеннен қатты күлді (М.Әуезов). Осы сөйлемде:

барыс септігі - білдіре келгеніңе ырзамын

табыс септігі - ұзақ болатынын білетін.

тапқаның мен танығаныңды мәлім етші

шығыс септігі - алғанымыздан көп болатын

сүйсінгеннен күлді.

Осы етістікті сөз тіркестерінің басыңқы сыңарлары етістік екені белгілі. Ал оның бағыныңқы сыңарлары да етістік. Ол етістіктердің барлығы да барыс, табыс, жатыс, шығыс жалғаулы есімшелер. Олай болса, есімшелер етістікті сөз тіркесінде бағыныңқы сыңарда жұмсалады екен.

Баукеңді құшақтаған бойы біраз уақыт жібермей тұрды (Егемен Қазақстан). Біздің ауылдың мұғалімдері «Егемен Қазақстан» газетін оқыған сайын оған жазылуға талпынуда (Егемен Қазақстан). Осы сөйлемде құшақтаған бойы, оқыған сайын түйдекті тіркестерінің негізгі сыңарлары есімше де оған түйдектелген шылаулар арқылы етістік пен етістік тіркесіп жұмсалған. Осы сияқты құбылыс тек есімше ғана емес, қимыл есімдерінде де кездеседі.

Әр аптаның жұмысында мемлекет басшысы бұл міндеттерді кезең-кезеңімен шешудің мүмкіндіктерін талқылау үшін премьер-министр Ә.Қажығелдинмен кездесіп тұрмақшы (Егемен Қазақстан).

Есімшелердің етістіктермен қабыса байланысуы тілімізде бар құбылыс болғанымен, олар тілдік жағынан арнайы зерттеу объектісі болып алғаш рет Ғ.Иманалиеваның диссертациялық жұмысында жан-жақты айтылғаны белгілі [3].

Есімшелер тек етістіктермен ғана тіркесіп қоймай, тіпті есімдермен де қабыса байланысып, сөз тіркестерін құрайды. Проф. М.Балақаев бұл мәселеге арнайы орын беріп, есімшенің есімдермен сөз тіркестерін жасауы қалыптасқанын көрсеткен [4]. Бұл мәселе кейін барлық оқулық,

ғылыми жұмыстарда орын алды. Әрине, сөз тіркесі қалыптаспай тұрған кезде де есімшелердің есімдерге анықтауыш болуы тұрғысынан сөз болып келсе, енді бұл мәселе әрі сөйлем мүшесі, әрі сөз тіркесі тұрғысынан да арнайы сөз болғаны белгілі.

Есімше етістікті сөз тіркесінде әрі басыңқы, әрі бағыныңқы сыңарда жұмсалса, енді олар есімді сөз тіркесінде үнемі бағыныңқы қызметте ғана жұмсалады деу орынды. Есімшелер есімді сөз тіркесінде

а) -ған, -ген жұрнақтары арқылы:

Жаманның берген асынан.

Жақсының айтқан сөзі артық (мақал).

Ауру шықпаған жаннан дәмелі.

Жалқау бітпеген малдан дәмелі (мақал).

ә) -атын, -етін, -йтын, -итін жұрнақтары арқылы: Оның сөзіне дәл алғаш кезде жауап айтатын кісі болмады (М.Әуезов). Абайдың жалтақ сөзді сүймейтін мінезін Шұбар жақсы біледі (М.Әуезов). Оқуға ынталанбайтын жас бар ма қазір? (С.Мұқанов).

б) -ар, -ер, -р жұрнақтары арқылы: Қолдан келер жәрдемді көрсеттік (Г.Мүсірепов). Көзің жетер жерге дейін тігілген үйлер арасында ине шаншар жер қалмағандай (Қ.Исабаев). Әкесі айтар әңгіме әлі таусылмағанын сезген Жамал үлкен адамша алысқа көз тігіп, өзін байсалды ұстап отыр (О.Бөкеев).

Есімшелердің бұл тұлғаларда есімдермен тіркесі анықтауыштық қатынаста жұмсалады. Есімшенің есімдермен бұлайша тіркесі үнемі айтылып келе жатқанымен, осы есімшелердің есімдермен тіркесінің өзі екі түрлі жағдайда сөз тіркесін құрайтындығын көруге болады. Біріншіден, жоғарыда көрсетілгендей есімшелердің -ған, -ген, -ар, -ер, -р, -атын, -етін, -йтын, -итін жұрнақты түрлері ғана есімдермен тіркесе алады. Екіншіден, осы тұлғалы есімшелер өзінен бұрын тұрған сөздерді өз жетегіне ілестіре келе, сол тобымен өзі қатысты сөздермен бір сөз тіркесін құрайды. Біз бұл жерде есімшелердің алғашқы сөз тіркесінен гөрі оның екінші түрдегі тіркесіне арнайы тоқталуды жөн көрдік. Өйткені, есімшелердің соңғы тіркесінің алғашқы сөз тіркесіне қарағанда өзіндік ерекшеліктері бар екені айқын. Бұл сөз тіркесінде есімше өзі басыңқы сыңарда бағыныңқылық қызмет атқара отырып, әртүрлі сөз таптарын өзінің жетегіне алып, күрделі топ құрайды.

Сонда есімшелерге бағыныңқы қызметте осы сөз таптарының үнемі жұмсалатыны етістікті сөз тіркесінен белгілі екені айқын. Бұл есімшелердің етістікті сөз тіркесіндегі негізгі қасиеті деп білеміз. Ал есімшелер енді есімдерге бағыныңқы қызметте алдымен таза түрінде де, екіншіден, сол етістікті сөз тіркесінде де өзіне бағыныңқы сөз тіркесін құрайды. Бірақ осы есімшелер арқылы құралған сөз тіркестерінде басы ашылмаған, әлі де ойлануды қажет ететін мәселелер баршылық.

Ол үшін мына сөйлемдердегі есімше қатысты сөз тіркестерін талдап көрелік.

Үйдің қабырғасында тырс-тырс соққан үлкен қабырға сағаттың дыбысы анық естіліп тұр (Ф.Мұстафин) сөйлеміндегі тырс-тырс соққан сағат – деген күрделі сөз тіркесін талдап көрелік. Негізінде осында соққан сағат болып –ған, –ген тұлғалы есімше мен зат есімнің тіркесі болуы керек. Бұл есімшелі тіркестің негізгі бір қызметі. Осы сөйлемдегі тырс-тырс еліктеуіш сөзінің қай сөзбен сөз тіркесін құрауы ойланарлық жағдай. Еліктеуіш сөздер етістікті сөз тіркестерінде бағыныңқы қызметте жұмсалуды тиіс. Ал бұл жерде ол қалайда сөйлемнің соңындағы естіліп тұр етістігімен ғана сөз тіркесін құрап, тырс-тырс естіліп тұр болып пысықтауыштық қатынаста жұмсалуды тиіс еді, бірақ бұл жерде ол қаншалықты естіліп тұр баяндауыштарымен мағыналық жағынан бір келгенімен, сөйлемде өзі қатысты сөзі жағынан ол естіліп тұр күрделі етістігімен тіркесуге тиісті емес, тек соққан есімшесіне ғана қатысты жұмсалған. Осыдан барып, біріншіден, тырс-тырс еліктеуіш сөзінің сөз тіркесіне қатысуы, екіншіден, сөйлем мүшесі болуы, үшіншіден, байланыс формасы, төртіншіден, оған қойылатын сұрау мәселесі жағынан ойлануды қажет етеді. Енді есімшеге тек бір ғана сөз қатысты болмай бірнеше сөз қатар тіркесетін ерекшеліктеріне де тоқтала кетейік:

Шығыстан Барлыбайға қарай асатын Бөкенші асуының маңына да созылып барған. Екі аңшы

келе жатқан бөктер бетегелі төскей болатын (М.Әуезов). Бұл сөйлемдерде де: Шығыстан Барлыбайға қарай асатын Бөкенші. Екі аңшы келе жатқан бөктер -сияқты топтар да алдыңғы сөйлем іспетті. Алдыңғы сөйлемде тек бір ғана сөз есімшеге қатысты жұмсалса, ал мына сөйлемдердегі сондай сөздер, бірінші сөйлемде шығыс жалғаулы зат есім мен барыс жалғаулы зат есімге түйдектелген шылау арқылы асатын етістігіне қатысты жұмсалса, екінші сөйлемде тіпті әртүрлі сөз таптары, яғни екі есептік сан есімі мен аңшы зат есімі келе жатқан көсемше мен есімшеге қатысты. Қолдағы бар материалдарға қарағанда, сөйлемнің ішінде есімшеге қатысты мұндай топтардың сөз саны жағынан да, сөз табы жағынан да және олардың тұлғалық ерекшеліктері жағынан да әртүрлі екеніне көз жеткізуге болады. Осы сияқты сөйлемдердің ішінде есімше алдында келетін бүкіл етістікті сөз тіркесінде бағыныңқы қызметте жұмсалатын мына сөз таптарының бәрі де

зат есім,
сын есім,
сан есім,
есімдік,
үстеу,

еліктеуіш сөз т.б. сияқты қабыса байланысқан жалғаусыз сөз таптары өздерінің әдеттегі қызметтерінен айрылып, енді есімдердің тобына ілесіп, есімшелі оралым жасайтынына көз жеткіземіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі. - Алматы, 1992. — 294 б.
2. Болатов Ж. Синтаксические функции причастия в казахском языке. Автореф. канд.филол.наук. - Алма-Ата, 1955, - 36 б.
3. Иманалиева Ф. Қазіргі қазақ тіліндегі шылаулардың синтаксисі. Филология ғылымдарының кандидатты атағын алу үшін жазылған диссертацияның авторефераты. Алматы, 1994. – 41 б.
4. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. - Алматы. Мектеп, 1971. – 351 б.
5. Қазіргі қазақ тілі.-Алматы:Қазақ ССР ҒА баспасы,1954.-562 б.
6. Сайрамбаев Т.Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі.-Алматы:Пауан,1991.-176 б.

REFERENCES:

1. Balakaev M. modern Kazakh language. Almaty, 1992. - 294 P.
2. Bolatov zh.syntactic functions of reference in the Kazakh language. Abstract. Kand.philol.nook. - Alma-Ata, 1955, - 36 p.
3. Imanalieva G. syntax of syllables in the modern Kazakh language. Abstract of the dissertation for obtaining the title of candidate of philological Sciences. Almaty, 1994. - 41 p.
4. Balakaev M., Kordabayev T. modern Kazakh language. Syntax. - Almaty. School, 1971. - 351 P.
5. Modern Kazakh language.Almaty: publishing house of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR,1954.-562 P.
6. Sairambayev T. syntax of a phrase and a simple sentence.- Almaty: Rauan publ., 1991 -176 P.

Авторлар туралы мәліметтер:

Өмірбекова Роза Қалдыбекқызы - Әл-фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты, e-mail: umyrbekova.roza68@mail.ru

Өтемісова Гүлмира Жеткергенқызы - Әл-фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: Gumi_kaz@mail.ru, 87011393080

Сведения об авторах:

Умирбекова Роза Калдыбековна - доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, кандидат филологических наук, e-mail: umyrbekova.roza68@mail.ru

Утемисова Гульмира Жеткергеновна - доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, кандидат филологических наук, г. Алматы, Казахстан, e-mail: Gumi_kaz@mail.ru, 87011393080

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ КОРЕЙ ТІЛДЕРІНДЕГІ «ЖҮРЕК» КОНЦЕПТІСІ

Аннотация: Бұл мақалада қазақ және корей тілдеріндегі «жүрек» концептісіне салыстырмалы талдау жасалды. Корей және қазақ тілдері типологиялық агглютинативті, алтай тілдер тобына жата- тындықтан ұқсас тұстары көп. Зерттеу жұмысы қазақ және корей тілдерінің паремиялары мен фра- зеологиялық бірліктері негізінде жүргізілді. Кез-келген халықтың паремиялар мен фразеологизмдер қорында елдің менталитеті, мәдениеті, дәстүрлер мен фольклорының бейнесі кескінделген. «Жүрек» туралы қазақ және корей халқының түсінігі ұқсас. Талдау нәтижесінде корей және қазақ тілдеріндегі «жүрек» концептісінің лексика-семантикалық жағынан мағыналары ұқсас екендігі, алайда қолданы- луында және грамматикалық, морфологиялық айырмашылықтары анықталды.

Түйіндеме сөздер: концепт, паремия, фразеологиялық бірліктер, жүрек, соматизм, қазақ тілі, ко- рей тілі.

КОНЦЕПТ «СЕРДЦЕ» В КАЗАХСКОМ И КОРЕЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация: В данной статье проведен сравнительный анализ концепта «сердце» в казахском и корейском языках. Корейский и казахский языки имеют много сходства, так как являются типоло- гически агглютинативными и относятся к алтайской группе языков. Исследовательская работа про- водилась на основе паремий и фразеологизмов казахского и корейского языков. В фонде паремий и фразеологизмов любого народа отражены менталитет, культура, традиции и фольклор страны. Понятие «сердце» у казахского и корейского народов схожее. Результат сравнительного анализа по- казал, что концепт «сердце» в корейском и казахском языках имеет схожие лексико-семантические значения, а также грамматические и морфологические различия в употреблении.

Ключевые слова: концепт, паремия, фразеологические единицы, сердце, соматизм, казахский язык, корейский язык.

THE CONCEPT «HEART» IN KAZAKH AND KOREAN LANGUAGES

Abstract: This article provides a comparative analysis of the concept of «heart» in the Kazakh and Korean languages. Korean and Kazakh languages are typologically agglutinative, have many similarities, since they belong to the Altaic group of languages. The research work was carried out on the basis of paremias and phraseological units of the Kazakh and Korean languages. The fund of paremias and phraseological units of any nation reflects the mentality, culture, traditions and folklore of the country. The concept of «heart» in the Kazakh and Korean peoples is similar. As a result of the analysis, it was found that the concept of «heart» in the Korean and Kazakh languages has similar lexical and semantic meanings, but has grammatical and morphological differences in use.

Key words: concept, paremias, phraseological units, heart, somatism, Kazakh language, Korean language.

Кіріспе.

Әр тілдегі әлемнің бейнесі әртүрлі болып келеді. Әлем бейнесі – ол ғаламның бейнесі, адам- зат баласының осы күнге дейінгі жұмсаған күш- жігерінің жемісі. Ол бүкіл жер шарының бір-бірі- мен өзара түсіністігі мен өзара қарым-қатынасы нәтижесінде пайда болды. Оған бүкіл әлеммен орнатылған күнделікті байланыс пен тұлғаның жеке іс-әрекеті жатады.

Адам тіл мен табиғаттың арасындағы делдал болып табылады. Тек қана сезім мүшелерінің ар- қасында адам өзін қоршаған табиғатты сезініп, түйсінеді. Ол өзінің ішкі сезімдерін тек вербалды түрде, яғни ауызша, сөзбен ғана басқа адамдар- мен бөлісе алады. Әрине сурет салу, мүсіндеу ар-

қылы да адам ішкі сезімдерін жеткізеді, дей тұр- ғанмен ол шығармашылық туындыны көрген әр бір адам өзінше түсініп, өзінше қабылдайды. Сол себепті нақты не сезініп, не түсініп тұрғанын бір адам екінші адамға тек сөзімен ұқтырады.

Тілдің маңызды функцияларының бірі ұлттық- мәдени кодты қалыптастыру болып табылады. Сондықтан оның рөлі тек ақпаратты жеткізумен ғана шектелмейді, ол сонымен қатар тыдаушы- ларға мағыналық-құрылымдық, тарихи-мәдени тұрғыда әсер ете алады. В. Гумбольдт, Э. Сепир, Б. Уорф жасаған лингвистикалық-салыстырмалық тұжырымдама-ларына сәйкес, кез-келген тіл оны қолданатын немесе жасап шығарған адамдар- дың айналасында руханияттың белгілі бір шең-

берін түзеді. Осылайша, әр тіл этникалық топтың өміріне байланысты өзіндік ерекшелігімен көзге түседі. Мұнда тілдің фразеологиялық және паремнологиялық жүйесі ерекше рөлге ие. Өйткені бұл лингвомәдени менталитеттің түйіні. Дәл осы тұрақты тіркестердің көмегімен тілдің эстетикалық бейнесі толығымен ашылады. Сондай-ақ, паремиялар тілдің дамуына барынша әсер етеді, оларды бекітудегі негізгі фактор оның көркемдігі болып табылады.

Сөйлеушілер әдетте тілдің тек коммуникативті функциясын ғана емес, сонымен бірге эстетикалық функциясын қатар қолдануға тырысады [М. Алдиева, 2020, 115 б.]. Бұл функцияны, әсіресе, шығыс менталитетінің адамдары қолданады.

Әр тілде әлемнің өзіндік тілдік бейнесі бар, соған сәйкес сөйлеуші сол тілдегі мәлімдеменің мазмұнын ұйымдастырады. Дәл осылай әр тілде сөйлейтін адамның әлемді қалай қабылдайтыны туралы бейне қалыптасады.

Әлемнің тілдік бейнесі дегеніміз – белгілі бір тілдік ұжымның санасында қалыптасқан әлем туралы түсініктердің жиынтығы. Мысалы бір тілдергі жағдай шет тілде сөйлеушілерге белгілі бір мәдени ассоциация туындатуы. Бұл жағдай оларға түсінікті болуы да, болмауы да мүмкін.

Тіл білімінде паремиялар өзінің бейнесіне байланысты мәдени концепттерді айқын көрсететін тілдің бөлігі болып табылады. Паремиялардың негізінде дүниетанымның сипаттамалық белгілері, халықтың менталитеті көрініс табатындықтан Ұлттық лингвомәдениет ұғымына тілдің ішкі формасы және ондағы халықтың рухын бейнелеу идеясымен байланысқан тілдік құбылыстардың кең ауқымы кіреді [Ә. Сайлауқенова, 2020, 309 б.].

Әлемнің фразеологиялық бейнесінің ұлттық-мәдени компоненті халықтың, белгілі бір тілде сөйлеушілердің мәдени-тарихи дамуының ерекшеліктерін ғана емес, сонымен бірге мәдени ұғымдарды тілде, оның ішінде фразеологиялық бірліктердің құрамында қолдануда көрініс табатын халықтың өмір салтының негізін құрайтын қазіргі ақиқатты вербалды түрде бейнелеу механизмін көрсетеді. Мәдени концептілердің әртүрлі құрылымдық тілдердегі тұрақты тіркестердің құрамдас бөлігі ретінде жұмыс істеу ерекшеліктерін контрастивті зерттеу әр халықтың тілдік бейнесіндегі фразеологиялық бірліктерінің бірегейлігін анықтау үшін бай ғылыми материал береді.

Фразеологиялық бірліктер тобында «мақал-мәтелдер» сөз тіркесін көбінесе сараламастан қолданады. Бұл тіркес фольклорлық жанрдың жалпы атауы ретінде қолданылады және тек онда айтылған екі түрдегі белгілерді білдірмейді. Олардың барлығын (мақалдар, мәтелдер, тұрақты тіркестер, жаңылтпаштар, халықтық афоризмдер, нақыл сөздер) жалпы термин - «паремия» біріктіреді.

Тілде көрініс табатын әлемді қабылдау антро-

поцентрлік болып табылады. Бұл кеңістікті бас-тапқы өлшеу параметрлерін анықтайтын нәрсе - адам денесі. «Адам өзін-өзі тану арқылы қоршаған әлемді түсіне бастады. Сондай-ақ осы арқылы адам айналасындағы әлемді мәденилендіре бастады. Басқаша айтқанда, өзін-өзі тану арқылы адам әлемді сипаттауды үйренді, ол өзі туралы білімдерді қоршаған ақиқатқа экстраполяциялады (бұл мәдениеттің соматикалық кодында жазылған). Қоршаған әлемді мәденилендіру және түсіну арқылы адам қайтадан өзін-өзі сипаттауға оралды» [Р. Ардаширова, 2011, 279 б.].

Зерттеу әдістемесі. Бұл мақалада «жүрек» соматизмі бар қазақ және корей паремиялары салыстыра талданды. Себебі қазіргі таңда тіл білімінде адамның ең маңызды артықшылықтары – ақыл-ойы, рухани жан дүниесі және дене мүшелері мен сезім мүшелерін зерттеу өзекті мәселенің біріне айналған. Адамның рухани жан дүниесінің құрамдас бөліктерін зерттеу әлдеқайда қызықтырақ, өйткені оны тіл арқылы ғана жеткізуге болады. Сондай-ақ екі тілдегі «жүрек» концептісі екі халықтың да рухани болмысын көрсететін маңызды концепттердің бірі болып есептелетіні сөзсіз. Сонымен қатар бұл мақалада салыстыра талданған зерттеу нәтижелері корей тілін оқитын студенттерге ғана емес, аударма саласында жүрген мамандарға да зор көмегі тиері анық. Өйткені аудармашының басты міндеті сөзді тура мағынасында аудару емес, оны халық менталитетіне, түсінігіне сай етіп аудару.

Соматизмнің құрамдас бөлігі бар тұрақты тіркес немесе соматикалық тұрақты тіркес деп, әдетте, жетекші немесе тәуелді компоненті адам ағзасының сыртқы физикалық формаларын (бас, қол, мұрын және т.б.) ғана емес, сонымен қатар жүрек-тамыр, жүйке және басқа жүйелердің элементтерін (қан, өкпе, ми, бауыр және т. б.) білдіретін сөз болып табылатын тіркестерді айтады. Дәл осы тұрақты тіркестерді таңдау соматикалық компоненттердің кез-келген тілдің паремиялық қорының коммуникативті маңызды және жоғары өнімді бөлігі екендігіне байланысты. «Мәдениеттің соматикалық немесе физикалық коды – әлемдегі барлық ұлттық-мәдени бейнесіндегі маңыздылығы бойынша кодтарды жіктеудегі негізгісі» [Е. Романова, 2007, 37 б.].

«Жүрек» концептісі адамның ішкі рухани жан дүниесі мен ақыл-ойының қайнар көзі ретінде анықталады. Жүрек – ол тек қана эмоция мен сезімдерді сақтайтын жер емес, сондай-ақ адам өмірінің рухани, психологиялық һәм физикалық орталығы. Ескіліктің халқы ең негізгі ойлау мүшесі бас(ми) емес жүрек деп есептеген. Мысал үшін ежелгі египеттіктерде мынандай даналық сөз бар екен: «тіл жүректің ойындағысын айтады». Ал қазақ тілінде мынандай мақал да бар: Ақымақтың ақылы білегінде, Ақылдың ақылы жүрегінде. Яғни ақылды адам – жүрегімен ойлай білетін адам. Сондықтан жүрек қабілетіне ақыл-ой

функцияларының барлығы кіреді: ойлау қабілеті, қалау, сезіну. Себебі ол шешім қабылдай алады. Мысалы: жүрек қалауы, жүректің әні немесе жүрек ән салады, жаралы жүрек, жүрек мұңы және т.б. Осы сияқты тіркестер көбінесе фразеологиялық бірліктер мен паремияларда көп кездеседі. Өйткені осы арқылы адамның рухани және физикалық тұрғыдан қоршаған ортасындағы әртүрлі объекттермен қарым-қатынасы айқындалады. Сондай-ақ дәл осы паремиялар арқылы талдау жүргізер болсақ кез келген концептің әртүрлі тілдегі көріністері анық және дәлірек айқындалады.

Қазақ тіліндегі «жүрек» - ол адам денесінің ең маңызды мүшесі, адамның рухани өмірінің орталығы болып табылатын сезімдер мен эмоцияға толы мүше. Корей тіліндегі «жүрек» те қазақ ті-

ліндегі жүреппен ұқсас қызметтер атқарады. Ол – адам организмінің орталығы, өмірлік күштің қайнары, сондай-ақ оның атқаратын ең маңызды қызметі эмоция мен түрлі жай-күйді сезіну.

Жалпы әлемнің қарапайым тілдік бейнесінде қалыптасқан жүректің мынандай когнитивті белгілері бар: а) қанайналымның орталық мүшесі; ә) сезімдер мен эмоцияның тоғысатын орны; б) орталық, ішкі бөлік; в) жүрек формасы бар заттар; г) сүйікті адамға айтылатын қаратпа сөз; ғ) кеуденің сол жақ бөлігі.

Зерттеу нәтижесі. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі»[Б. Қалиев, 2014, 224 б.] мен «Корей тілінің үлкен сөздігіндегі»[우리말큰사전, 1992, 602 б.] жүрек лексемасының түсіндірмесі біршама сәйкес келеді.

1- кесте. «Жүрек» сөзінің екі тіл сөздігіндегі мағыналарының кестесі

Екі тілдегі «жүрек» лексемасының түсіндірмесі	Қанайналым жүйесінде қанды тамырларға айдайтын өмірлік маңызы бар дене мүшесі	Ауыспалы мағынада бір нәрсенің, орынның орталығы.	Ауыспалы мағынада адамның рухани қасиеттер, адамның мінезі.
Қазақ тіліндегі мысалдар	Мен оны көрген кезде жүгерім тоқтап қалғандай болды.	Кітапхана – университеттің жүрегі.	Жүрегі кең.
Корей тіліндегі мысалдар	내가 그 사람을 봤을 때 심장이 멎었던 것 같았다.	도서관은 대학교의 심장이다.	심장이 크다.

Жоғарыдағы кестеден көріп отырғандарыңыздай екі тілде де «жүрек» лексемасының мағынасы «адам дене мүшесінің қан айналымға қатысатын ең маңызды органы», «бір нәрсенің орталығы», «адамның мінезі мен рухани қасиеттері» дегенді білдіріп тұр. Бұл қазақ және корей халықтарының қабылдауындағы маңыздылығын көрсетеді. Дей тұрғанмен ескерте кететін бір жайт, ол корей тіліндегі «가슴»(кеуде) сөзі көбі-

несе «심장»(жүрек) сөзінің синонимі болып келеді. Оның себебі – жүрек адамның кеуде тұсында орналасқан дене мүшесі болғандықтан. Сондықтан кейбір тұрақты тіркестерде «가슴»(кеуде) сөзі кездесетін болса ол бізше «жүрек» болып қала бермек.

Қазақ және корей тіліндегі жүрек соматизміне қатысты паремиялар төмендегі кестеде көрсетілген.

2-кесте. «Жүрек» соматизмі бар сөз тіркестерінің кестесі

Қазақ тілінде	Корей тілінде	Аудармасы
Жүрегі қарс айырылу	가슴이 찢어진다	Жүрегі жыртылу
Жүрегі (жаны) ауыру	마음이(가슴이) 아프다	Жаны(жүрегі, кеудесі)ауыру
Жүрегі жанды	가슴이 타다, 가슴에 불붙다	Кеужесі жанды, жүрегі өртенді
Жүрегі жылы	가슴이 뜨겁다	Жүрегі ыстық
Жүрегі суыды	가슴이 서늘해지다	Жүрегі(жаны) суыды
Жүрегі орнына түсті	가슴이 트이다	Жүрегі жеңілдеу
Жүрегі соғу	심장이(가슴이) 뛰다	Жүрегі(кеудесі) соғу
Жүрегі сыздау	가슴이 아리다	Жүрегі сыздау, ауыру
Жүрек кесті	가슴이 뜨끔하다	Жүрегі мазасыз
Жүрегі өрекпу	가슴이 벅차다	Жүрегі толу/толықсу
Жүргіне тас боп қатты	가슴에 칼을 품다	Жүрегінде қанжар ұстау
Жүрегі тасқа айналды	가슴이 막히다	Жүрегі бітелу
Жүрегі дүрсілдеу	심장이(가슴이) 두근거리다	Жүрегі дүрсілдеу
Жүрегі елжіреу	가슴이 뭉클해지다	Жүрегі елжіреу
Жүрегі кең	심장이 크다	Жүрегі үлкен

Кестеде көрсетілгенде жүрек соматизмі бар паремиялар адамның түрлі сезімдерімен байланысты. Ол қайғы, меланхолия, қуаныш, алаңдаушылық және т.б. Сонымен қатар адам ниетіне қатысты да тіркестер бар. Тұрақты тіркестердің құрамында етістік және сын есіммен біріге отырып жүрек лексемасы адам бойындағы әртүрлі сезімдерді білдіре алады.

Қазақ тіліндегі «жүргі қарс айырылу» [І. Кеңесбаев, 2007, 120 б.] деген тұрақты тіркес адамның қатты күйініш немесе қуаныш сезімін сезініп тұрғанын білдіреді. Бұл тіркестің корей тіліндегі эквиваленті «가슴이 찢어진다» [Лим Су, 2003, 92 б.], бұл тіркесті сөзбе сөз аударар болсақ «жүрегі жыртылу» болады. Дегенмен де «жыртылу» етістігі мен «айырылу» етістігінің екеуі де жүректің екі бөлікке бөлінетіндігін білдіріп тұрғандықтан бұл тұрақты тіркестер бір біріне эквивалент болып табылады. Яғни екі тіркес лексика-грамматикалық құрылымы жағынан да, семантикалық жағынан да ұқсас деген сөз.

Екі тілде де «жүрек» лексемасы адам немесе жануардың дене мүшесін білдіріп қана қоймай, сонымен бірге адамның жан дүниесі мен эмоциясын білдіріп тұр. Екі тілде де «жүрек» пен «жан» сөздері бір-біріне синоним болуы тегін емес. Мысалы: жүрегі(жаны) ауырды – 마음이(가슴이) 아프다; жүрегі от боп жанды, жаны күйді – 가슴에 불붙다, 가슴이 타다; жүрегі жылы - 가슴이 뜨겁다; жүрегі суыды - 가슴이 서늘하다; жүрегі орнына түсті - 가슴이 트이다.

Дискуссия. Сонымен қатар қазақ және корей тілдеріндегі жүрек соматизмінде әр тілдің өзіне тән ерекшеліктері де жоқ емес. Мысалы қазақ тіліндегі жүрегі соғу деген тіркес тірілді, жаны кірді деген мағына беретін болса, корей тіліндегі 심장 이 뛰다 (жүрегі соғу) – алаңдау, қобалжу деген мағынаны береді.

Сондай-ақ қазақ тіліндегі жүрегі орнына түсті деген тіркес пен корей тіліндегі 가슴이 내려앉다 деген тіркес бір бірмен лексикалық жағынан ұқсас болса да, семантикалық жағынан мүлдем ұқсамайды. Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестің мағынасы көңілі жайланды, жүрегі жай тапты, қорқынышы кетіп өзіне-өзі келді деген мағынаны беретін болса, корей тіліндегі тіркес шошу, қатты қорқу деген мағынаны береді. Осылайша бұл екі тіркес мағыналық жағынан бір-біріне антоним болып табылады.

Екі тіл мәдениетіндегі ерекшелікті көрсететін мына бір паремияларға назар аударайық. Қазақ тіліндегі «жүрегіне тас боп қатты», ал корей тіліндегі 가슴에 칼을 품다 (жүрегінде қанжар ұстау) деген паремиялар құрамындағы лексемаларының әр түрлілігіне қарамастан семантикалық жағынан алып қарағанда кек сақтау деген мағынаны береді. Яғни, бұл тіркестер өзара синоним болып тұр. Тағы да бір өзара синоним болып тұрған жүрегі тасқа айналды және 가슴이 막히다 (жүрегі бітелді) деген тұрақты тіркестердің етіс-

тіктері мүлде бөлек. Алайда екі тіркес те адамның қатты уайым-қайғыдан арыла алмай, басқа адамдардан рухани әлемі мен эмоциялық жәй-күйі жағынан бөлектеніп қалғанын білдіреді.

Келесі кезекте мағыналары әр түрлі бола тұра құрамындағы лексемалары бір-біріне ұқсайтын мақалды қарастырамыз. Корей тіліндегі «손이 차가운 사람은 심장이 뜨겁다» (қолы суық адамның жүрегі ыстық) мақалы қазақ тіліндегі «Жүректің жолы – ыстық, Білектің жолы – суық» [Бабалар сөзі, 2011, 197 б.] деген мақалмен бір қарағанда мағынасы бірдей көрінеді. Екеуінде де білек, қол, жүрек сынды соматизмдер мен ыстық, суық, жылы сынды температураны білдіретін сын есімдер бар. Дегенмен корей тіліндегі мақалдың мағынасы сырт көзге салқын қанды және қатал көрінетін адамдар шын мәнінде эмоцияналды және сезімтал болып келеді дегенді білдіреді. Ал қазақ тіліндегі мақалдың мағынасы аты айтып тұрғандай қандай да бір мәселе туындаса оны білектің күшімен емес, жүрекпен ойланып барып шешу керек дегенді білдіреді. Яғни, бұл мақалдың түпкі мағынасында адамзатты қатыгездіктен аулақ болуға, және мейірімді болуға шақыратын моральдық таным жатыр.

Келесі мақалдардың лексемалары толықтай ұқсас болмағанымен түпкі мағынасы бір. Корей тіліндегі «미련한 놈 가슴의 고름은 안 녹는다» (Ақымақтың жүрегіндегі мұз ерімейді) деген мақал мен қазақ тіліндегі «Жүрегінде мұз жатса, аузынан жылы сөз күтпе» деген мақалды құрамы жағынан қарастырар болсақ, екеуінде де жүрек және мұз деген лексемалар бар. Бұл жердегі «мұз» ол қатыгездіктің, сақталған кектің белгісі болып тұр. Яғни, корей тіліндегі мақалдың мағынасы ақымақ адам бір рет кектенсе оны ешқашан ұмытпайды, ал жүрегінде кегі бар адам қатыгез дегенді білдірсе, қазақ тіліндегі мақал қатыгез адам ешкімге ешқашан жылы көз айтпайды деген меңзейді. Басқаша айтқанда қатыгез адам өзгермейдігіе саяды.

Қорытынды. Қорытындылай келе, қазақ халқы да корей халқы да «жүрек» соматизмін жағымды және жағымсыз, әр түрлі сезімдерді сезінетін сезім мүшесі ретінде қабылдайтыны, сонымен қатар ұқсас тұстары мен ерекшеліктерінің бар екендігі анықалды. Қарастырылған мысалдар мен кестеде келтірілген мәліметтер қазақ және корей тілдерінің паремиялық жүйелерінде «жүрек» соматизмі адамның ішкі әлемін ашатын орган ретінде маңызды рөл атқаратындығын көрсетті. Екі тілде де «жүрек» концептісінің өзіндік сипаты болғанымен ортақ тұсарының көп екені белгілі болды. Дей тұрғанмен соматизмдерді қабылдаудағы ұлттық ерекшеліктері мен қазақ және корей мақал-мәтелдерінің, тұрақты тіркестерінің бейнелі құрылымындағы айырмашылықтар анықталды. Құрылымындағы айырмашылыққа қарамастан тұрақты тіркестердің мағынасы көп жағдайда ұқсас болып келетіні екі тілдің де

алтай тіл тобына жататын, типологиялық агглютинативті тілдер екендігі себебінен. Осылайша, мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер арнайы

коммуникативті бірліктер ретінде бүкіл адамзат, белгілі бір ұлт, тап, әлеуметтік немесе кәсіби топ және т.б. үшін ортақ ойларды білдіреді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Алдиева М.Ш., Рамазанова Р.Т. «Концепты «Сердце» и «Душа» в английской и арабской языковых картинах мира» Гуманитарные и социальные науки, № 2, 2020, 114-122 с.
2. Сайлауқенова Ә.Е., Белялова А.Е. «Көңіл-күй, сезім» тақырыбына қатысты корей және қазақ тілдерінің паремияларына салыстырмалы талдау // Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал «Қазақстанның ғылымы мен өмірі». – Астана, 2020. № 6/4 2020 – 308-312 б.
3. Ардаширова Р.Б. «Эмоциональная специфика фразеологических единиц с концептом «Сердце» (на примере русского и татарского языков)» Знание. Понимание. Умение, № 2, 2011, 278-280 с.
4. Романова Е. А. «Национально-культурная специфика концепта сердце в английской и немецкой языковых картинах мира» Известия Волгоградского государственного педагогического университета, № 5, 2007, 35-41 с.
5. Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі : 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркесі / - Алматы : Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014 . - 728бет
6. 우리말 큰사전. 한글학회/ 어문각/ 1991년 초판/ 5496쪽 (Корей тілінің үлкен сөздігі. Корей тілі қогамы/ Омунгак/1991. 5496 бет.)
7. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі Алматы: ҚазАқпарат, 2007. - 356 бет.
8. Лим Су. 한민족의 금언 (Корей халқының алтын сөздері). Санкт-Петербург, 2003. 360 б.
9. Бабалар сөзі: Жұзтомдық. – Астана; «Фолиант», 2011. Т.69: Қазақ мақал-мәтелдері. 440 бет.

REFERENCES

1. Aldieva M.Sh., Ramazanova R.T. «Koncepty «Serdce» i «Dusha» v anglijskoj i arabskoj jazykovyh kartinah mira» Gumanitarnye i social'nye nauki, № 2, 2020, 114-122s.
2. Sailaukenova A.E., Belyalova A.E. «Konil-kuj, sezim» takyrybyna katysty korej zhane kazak tilderninin paremijalaryna salystyrmaly taldau // Halykaralyk gylymi-kopshilik zhurnal «Kazakstannyn gylymy men omiri». – Astana, 2020. № 6/4 2020 – 308-312 b.
3. Ardashirova R.B. «Jemocional'naja specifika frazeologicheskikh edinic s konceptom «Serdce» (na primere russkogo i tatarskogo jazykov)» Znanie. Ponimanie. Umenie, № 2, 2011, 278-280 s.
4. Romanova Ekaterina Anatol'evna. «Nacional'no-kul'turnaja specifika koncepta serdce v anglijskoj i nemeckoj jazykovyh kartinah mira» Izvestija Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta, №5, 2007, 35-41s.
5. Kaliev B. Kazak tilinin tusindirme sozdigi : 50 mynga zhuyk soz ben soz tirkеси / - Almaty : Memlekettik tildi damytu instituty, 2014 . - 728.b
6. 우리말 큰사전. 한글학회/ 어문각/ 1991년 초판/ 5496쪽 (Korej tilinin ulken sozdigi.Korej tili kogamy/ Omungak/1991. 5496 b.)
7. Kenesbaev I. Kazak tilinin frazeologijalyk sozdigi Almaty: KazAkparat, 2007. - 356 b.
8. Lim Su. 한민족의 금언 (Korej halkynyn altyn sozderi). Sankt-Peterburg, 2003. 360 b.
9. Babalar sozi: Zhuztomdyk. – Astana; «Foliant», 2011. T.69: Kazak makal-matelderi. 440 bet.

Авторлар туралы мәліметтер:

Сайлауқенова Әйгерім Ерланқызы – Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Шығыстану факультеті, Қиыр Шғыс кафедрасының 2 курс магистранты, Алматы қ., Б. Соқпақбаев к-сі 1, 87759316201, aiko_98_vko@mail.ru

Белялова Айгерим Ермековна – Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Шығыстану факультеті, Қиыр Шығыс кафедрасы, PhD, педагогика ғылымдарының докторы, Алматы қ., Қарасай ба-тыр к-сі 95, 87470638300, aigerim.belyalova@kaznu.kz

САПАРҒАЛИЕВА Д.Д.¹, ҰЗАҚБАЙ Б.Е.²^{1,2}Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе, Қазақстан

ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ЛИНГВИСТИКАДА ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІНЕ ШОЛУ

Түйін. Мақалада отандық және шетелдік лингвистикада фразеологиялық бірліктердің зерттелуіне шолу жасалынады. Мақаланың негізгі мақсаты – қазақ, орыс, ағылшын тіл білімінде фразеологизмдерді кімдер зерттеді, тұрақты тіркестердің қандай аспектілері қарастырылды, нәтижесінде қандай еңбектер мен сөздіктер жарыққа шықты дегенді анықтау.

Түйінді сөздер: фразеологизм, сөз тіркесі, отандық тіл білімі, шетелдік тіл білімі, құрылымдық-семантикалық жүйе.

ОБЗОР ИЗУЧЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. В статье дан обзор изучения фразеологизмов в отечественной и зарубежной лингвистике. Основная цель статьи - выяснить, кто изучал фразеологию в казахской, русской и английской лингвистике, какие аспекты устойчивых выражений были учтены, и какие работы и словари были опубликованы в результате.

Ключевые слова: фразеология, словосочетания, отечественная лингвистика, зарубежная лингвистика, структурно-семантическая система.

REVIEW OF THE STUDY OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN DOMESTIC AND FOREIGN LINGUISTICS

Summary. The article provides an overview of the study of phraseological units in domestic and foreign linguistics. The main goal of the article is to find out who studied phraseology in Kazakh, Russian and English linguistics, what aspects of set expressions were taken into account and what works and dictionaries were published as a result.

Key words: phraseology, word combinations, domestic linguistics, foreign linguistics, structural-semantic system.

Тілдегі тұрақты тіркестер туралы ілім алғашында жалпы лингвистика шеңберінде қарастырылғанымен, кейінірек өзінің зерттеу нысаны мен әдістемесінің, тілдің басқа бірліктеріне қарағанда айтарлықтай ерекшелігінің болғандығына байланысты, өз алдына жеке ғылым ретінде тіл білімінен бөлініп шықты. Фразеология ілімі өзінің зерттеу нысаны, онда қолданылатын әдіс-тәсілдердің күрделілігіне қарай тіл білімінің лексикология, терминология, тарихи тіл білімі, тарихи грамматика сияқты салаларымен тығыз байланысты дамып отырды. Фразеологияның пайда болуы мен дамуына, қалыптасуына көз жүгіртсек, мыңдаған жылдарды, сандаған ғасырларды қамтитынын байқау қиын емес. Тілдегі фразеологизмдердің тарихы туралы айтқанда, олардың лингвистикадан жеке ғылым ретінде бөлініп шығуын жиырмасыншы ғасырдың қырықыншы жылдарына жатқызатынын аңдауға болады. Жалпы тіл білімінде тұрақты тіркестер туралы ілімнің алғашқы тұжырымдары мен пікірлерін ұсынушы және оны әрі қарай теориялық тұрғы-

дан дамытушы швейцар ғалымы Ш.Балли болды. Ш. Баллидің «Essais sur la stylistique» (Стилистика туралы шолулар) және «La stylistique française» (Француз стилистикасы) сияқты еңбектері француз тіліндегі жалпы сөз тіркестерін ажыратып, олардың түрлерін саралауға арналды. Ш. Баллидің стилистика жайында шолуларында фразеология туралы бөлім алғаш рет жазылып, ол туралы сөз болды. Француз стилистикасына шолу деп аталатын алғашқы кітабында ғалым жалпы тілде кездесетін сөз тіркестерінің төрт түрін ажыратып берді(1-кесте): 1) тілдік жүйедегі басқа сөздермен еркін байланыса алатын, еркін тіркесе алатын, бойында тұрақтылығы жоқ тіркестерді еркін тіркестер деп ажыратты; 2) жай тіркестердің өзгеріске ұшырай алатын, компоненттерінің байланысы бір-біріне барынша тәуелсіз тіркестерді жай тіркестер деп саралады; 3) мағына тұрақтылығы сөз қолданысында анықталып, бекітілетін, екі немесе одан да көп сөздердің бірігіп, топтасып, бір ғана семантиканы ашатын фразеологиялық тіркестер деп бөлді; 4) тұрақты тіркестер

құрамындағы сөздер тобының өзінің бастапқы лексикалық мағынасынан мүлдем айырылып, сол өзі құрап тұрған тұрақты тіркесте бүтін бір мағынаны білдіретін сөздер тобын фразеологиялық бірліктер деп анықтады. Ғалым осы соңғы төртінші топтағы тіркестердің компоненттерінің орнын алмастыруға болмайтынын атап көрсетті. Яғни, ғалым сөз тіркестерін ажыратуда олардың

тұрақтылық деңгейін басты назарда ұстайды: құрамындағы компоненттерін оңай алмастыруға келетін тіркестер, және қалағаныңмен алмастыруға келмейтін тіркестер. Ш. Балли аталған алғашқы еңбегінде сөз болып отырған төрт топты сызба арқылы ұсынып, жан-жақты талдауға алған жоқ [1.Балли Ш. , 2001, 3-5 б.].

1-кесте

Ш.Баллидің «Essais sur la stylistique» (Стилистика туралы шолулар) еңбегіндегі сөз тіркестерінің классификациясы	Еркін тіркестер	тілдік жүйедегі басқа сөздермен еркін байланыса алатын, еркін тіркесе алатын, бойында тұрақтылығы жоқ тіркестер
	Жай тіркестер	жай тіркестердің өзгеріске ұшырай алатын, компоненттерінің байланысы бір-біріне барынша тәуелсіз тіркестер
	Фразеологиялық тіркестер	мағына тұрақтылығы сөз қолданысында анықталып, бекітілетін, екі немесе одан да көп сөздердің бірігіп, топтасып, бір ғана семантиканы ашатын фразеологиялық тіркестер
	Фразеологиялық бірліктер	тұрақты тіркестер құрамындағы сөздер тобының өзінің бастапқы лексикалық мағынасынан мүлдем айырылып, сол өзі құрап тұрған тұрақты тіркесте бүтін бір мағынаны білдіретін сөздер тобын фразеологиялық бірліктер

Ғалым француз тілінің стилистикасына шолу еңбегінен соң «La stylistique française», яғни француз тілінің стилистикасы ғылыми зерттеуін жазып, нәтижесінде үлкен еңбекті жарыққа шығарды. Аталған еңбегінде Ш.Балли сөз тіркестерін екі топқа ғана жіктеп береді. Олардың бірін еркін тіркестер деп атаса, екіншісін фразеологиялық тіркестер деп атайды. Ғалымның жіктемесі былайша көрініс береді: 1) еркін тіркестер, және 2) фразеологиялық бірліктер. Фразеологиялық бірліктер деп зерттеуші тіл қолданысында жиі ұшырасатын және өзінің алғашқы сөздік мағынасын жоғалтқан сөз тіркестерін түсінеді. Зерттеуші ғалымның пікірінше, фразеологиялық бірліктердің тағы бір ерекше назар аударатын қасиеті тіркескен сөздердің әрбір компонентінің мағыналарының тұрақты оралым ретіндегі беретін мағынаға қатысы болмайды. Ш. Балли тұрақты тіркестердің осындай қасиеттерін химиялық элементтердің қосылысымен теңестіреді, фразеологиялық оралымдар қолданыста өздерінің жаңа мағыналарын тұрақтандырып, сөздік қордан белгілі бір орынға ие болады деп тұжырымдайды. Ш. Балли өзінің сөз тіркесі туралы теориясында индентификатор сөз туралы айтты. Қарапайым сөз тіркестерінің тұрақты оралымдарға айналуы осы индентификатор сөздің болуы немесе болмауына байланысты деп атап көрсетті. Ғалымның осы пікірлері сол кезде әрі қарай дамытушыларды таппағанмен, кейін фразеологияның баламалы теориясы болады. Швейцар ғалымы өмір сүрген кезеңдегі тіл білімінің даму деңгейі қазіргі уақытта үлкен өзгерістерге ұшырады. Фразеология ілімінің зерттелуінде де бірқатар жаңалықтар мен құнды пікірлермен толықты. Тіл білімі теория-

сына, оның ішінде тұрақты тіркестер іліміне қатысты аталған құнды еңбектер бүгінгі күнге дейін маңыздылығын жойған жоқ. Қысқаша айтқанда, Ғалым фразеология ұғымын «стилистиканың сөз тіркестерін зерттейтін бір тарауы» деп түсіндірді [Балли Ш. , 2001, 7-8 б.].

Орыс тіл білімінде М. Ломоносов еркін тіркестермен бірге тұрақты тіркестердің де сөздіктерге енуі тиіс деген тұжырымдар айтты. Ғалымның бұл ойларын И.А. Бодуэн де Куртенэ, А.А. Шахматов, А.А. Потебня, Е. Д. Поливанов, И.И. Срезневский және Ф.Ф. Фортунатов тілін зерттеуші ғалымдар қолдады. Россиядағы тұрақты тіркестер туралы теорияның қалыптасуы мен дамуына, оның лингвистиканың жеке бір саласы ретінде жалпы тіл білімінен бөлініп шығуына ықпал еткен және сол жолда аянбай еңбек еткен академик В.Виноградовты ерекше айтуымызға болады. В.В. Виноградов өзіне дейінгі еуропа тіл білімінде қалыптасқан және дамыған фразеология туралы білімдермен сусындап, олардың ішінде ғалым Ш.Балли идеяладырын басты назарда ұстап, өзінің тұжырымдарын жасады. В.В. Виноградовтың осы жолдағы ізденістерінің нәтижесі ретінде жарық көрген «Таңдамалы шығармалар. Лексикология және лексикография» еңбегін айтуға болады. Аталған еңбектің «Орыс тіліндегі фразеологиялық бірліктердің негізгі типтері туралы» деген тарауынан сол кездегі фразеология теориясына қатысты еңбектердің санаулы екенін нұсқайтын мынадай пікірді кездестіруге болады: «Фразеологиялық оралымдар мен тұрақты тіркестердің пайда болуы, тілдегі қызметі, еркін сөз тіркестерінен айырмашылығы жайлы мәселелердің басы ашық, сол үшін де

оған көптеген ғалымдар қызығушылық танытып отыр. Отандық тіл білімінде бұл мәселе бойынша мақала деңгейінде көтерілген пікірлер мен ойлар болмаса, арнайы жазылған ізденістер әлі жоқ. Бұл мәселеге жауапты еуропа ғалымдары еңбектерінен, оның ішінде Ш. Баллидің «*Traité stylistique française*» (Француз стилистикасы туралы шолулар) еңбегінен кездестіреміз. Осы тектес ойлар мен тұжырымдарды Alb. Sechehaye еңбектерінен аңғаруға болады» [2.Виноградов В.В., 1975—2003, 65-716.].

В.В. Виноградов өзіне дейінгі жарық көрген отандық және шетелдік еңбектердегі фразеология туралы ойларды, тұжырымдарды, ондағы жіктелімдерді жан-жақты зерделей келе, оларды бір қалыпқа түсіру қажет деген ой түйеді. Мәселен, академик А.А. Шахматовтың «Орыс тілінің синтаксисі» атты еңбегіндегі сөз тіркестері мен тұрақты ораламыдар жайлы пікірлердің құндылығын айта келе, оның еуропа тіл білімінде қалыптасып келе жатқан Балли мен Сешенің еңбектеріндегі жіктелімдерден айырмашылығы

барын атап көрсете келе, осындай тұжырымға келді. В.В.Виноградов отандық және шетелдік тіл білімінде айтылған пікірлерді саралай келе, фразеологизмдерді өз ішінде былайша топтастырады (2-кесте). Ең бірінші тұрақты тіркестердің фразеологиялық тұтастық немесе идиома деген түрін ажыратады. Идиомада немесе фразеологиялық тұтастықтың мағынасы құрамындағы бір сөздің мағынасынан тарайды. Мұндай тіркестерді идиома деп те атаған. Академик В.В. Виноградов тұрақты тіркестердің екінші тобын фразеологиялық бірліктер деп ажыратады, сөйте келе олардың да құрамындағы компоненттерін алмастыруға келмейді және олар бір тұтастық төңірегіне жинақталған деп атап көрсетеді. Көрнекті ғалымның фразеология теориясына қосқан маңызды үлесінің бірі тұрақты тіркестердің келесі түрін фразеологиялық тіркестер деп айыруында жатыр. Тұрақты тіркестердің бұл түрі бірнеше сөз тіркестерінен құралса да, жалғыз ғана ұғымды бейнелейді.

2-кесте

	Атауы	Сипаты
Фразеологиялық тіркестердің Академик В.В. Виноградов ұсынған классификациясы	Фразеологиялық тұтастық немесе идиома	Фразеологиялық тұтастық немесе идиомада құрамындағы сөздердің біреуінің лексикалық мағынасы негізінде қалған тіркестерге ортақ бір бүтін мағынаның пайда болуымен ерекшеленеді.
	Фразеологиялық бірліктер	Фразеологиялық бірліктер деп атаған мұндай тіркестердің де компоненттері ауыстыруға келмейді, бүтін бір мағына төңірегінде шоғарланады
	Фразеологиялық тіркестер	Бір ғана ұғымды білдіретін бірнеше жеке сөздерден құралған сөз тіркестерін фразеологиялық тіркестер деп атайды.Фразеологиялық тіркестерге

Л.И.Ройзензон, А.И.Смирницкий, А.И.Молотков, В.Н.Телия, Н.М.Шанский, В.Л.Архангельский, В.П.Жуков, В.И.Зимний, А.В.Кунин тәрізді белгілі тілші ғалымдар орыс тіл біліміндегі тұрақты оралымдардың В.В.Виноградов жасаған теориясының ізбасарлары болып саналады. Аталған ғалымдардың зерттеулеріне қысқаша шолу жасайтын болсақ, Тұрақты тіркестердің құрамын компоненттік талдау жасап, зерделеген Г.В. Гатаулина, Е.В.Люкина, О.В.Праченко, В.В.Шевченко, Д.Ф.Санлыер, Г.П.Манушкина, З.В.Корзюкова сынды ғалымдар болды деп айтуға болады. В.В. Шевченконың «Орыс фразеологиясын компонентті талдау» атты монографиясында орыс тіліндегі тұрақты тіркестердің әрбір құрамын кешенді талдау жасап, сол бойынша тұжырымдар жасағаны байқалады. Сол сияқты, Д.Ф. Санлыер көркем шығармалардағы фразеологиялық тіркестерді жинастырып, олардың құрамына компоненттік талдау жасады. Г.В. Гатаулина таңдану, қорқу, сескену сияқты психологиялық жай-күйді бейнелейтін фразеологизмдердің денотаттық, сигнификаттық

макрокомпоненттерін жан-жақты талдаған. Фразеологизмдердің көркем шығармалардағы қолданысы мен қызметіне, стилдік ерекшеліктеріне, жасалу жолдарына, мағыналық ерекшеліктеріне арналған зерттеу жүргізген В.В.Гузикова сынды зерттеушіні атауымызға болады. Сол сияқты тұрақты тіркестердің көркем шығармалардағы қолданысына салғастырмалы талдау жасаған В.С. Долгованың еңбектерін жатқызуға болады. Орыс-белорус тілдеріндегі соғыс жылдарында жазылған көркем әдебиеттердегі фразеологиялық оралымдардың қызметі мен қолданысына салыстырмалы талдау жасаған С.С. Анохин сынды ғалымды айтуға болады. Фразеологиялық тіркестерді зерттеу орыс тіл білімінде көркем шығарма шеңберінен шығып, поэтикалық мәтіндердің нысанына да арналғанын көруге болады. Бұған мысал ретінде А.К. Хайруллиннің зерттеу еңбегін келтіруге болады. Мысалы, ғалым өз еңбегінде XIX ғасырдың екінші жартысындағы орыс ақындарының шығармаларындағы мәтіндерден фразеологиялық тіркестерді жинақтап, оларға талдау жасайды. Ғалым жинақталған

тұрақты тіркестердің құрамына талдау жасайды. Сонымен бірге А.С. Пушкиннің поэтикалық мәтіндеріндегі тұрақты оралымдарға талдау жасаған А.В. Сидоркин сынды ғалымды айтуға болады. Р.И.Ковалева-Виноградова тұрақты тіркестердің көпмағыналылығын зерттеді. Көркем шығармалардағы фразеологизмдердің көпмағыналылығын славян тілдері бойынша зерделеген ғалымдарға В.П. Поляков, А.Л. Несмиянова, Л.В. Сабиров, Д.П. Самохин және тағы басқа зерттеушілерді жатқызуға болады. С.В.Рыбкина, Е.А. Алферов, М.В. Долгополов, З.З. Ермакова фразеологизмдердегі окказионалдылықты зерделеді. К.В. Кармысова, Е.Д. Филяков, М.В. Варава орыс тіл біліміндегі тұрақты тіркестердің неологизациялануын қарастырды. В.Д. Огонесян, Г.П. Грабовская, М.Н. Дрейт, С.В.Ларина фразеологиялық бірліктердің этимологиясын зерттеп, олардың терминологияға қатыстылығын дәйектеуге тырысты.

Фразеологияның теориясындағы дәстүрлі зерттеу нысанына айналып келген олардың құрылысы, қызметі, жасалу тәсілдері, синонимдері, антонимдері мен омонимдері, көпмағыналылығы, окказионалдылығы, идиоманың түрлері, мағыналарымен қоса, кейінгі жылдары фразеологияның гендерлік аспектісіне ғалымдардың назары түсе бастады. Осы жолда еңбек етіп жүрген зерттеушілерге В.А. Покровская, С.П. Лепин, А.Р. Рамзанов, Л.В. Салимов, Е.П. Ковалев, Е.А. Карпенков, Е.В. Боярский, О.А. Васильев сынды ғалымдарды айтамыз.

Ағылшын тіл біліміндегі фразеологизмдердің зерттелуі туралы айтқанда А.В. Куниннің еңбектері еске түседі. Ғалым ағылшын тіліндегі фразеологизмдердің басты төрт белгісін атап көрсетеді: тұрақты тіркестердің семантикасы, фразеологизмдердің грамматикалық үлгілері, сөздік құрамы, қолданыс қызметі [3.Кунин, А.В., 1986, 98 б.].

Негізінен алғанда қай тілді алсақ та, фразеологизмдерді сипаттағанда оған тұрақтылықтың тән екенін байқауға болады. А.В.Куниннің фразеологизмдердің қолданыс, құрылымдық-семантикалық, мағыналық, лексикалық, синтаксистік тұрақтылықтылық деп ажыратуы тегін емес. Өйткені фразеологизмдердің басқа лексикалық бірліктерден басты айырмашылығы оның тұрақтылығы болып саналады.

Қазақ тіл білімінде фразеологияның зерттелуі Кеңес өкіметі тұсында қарқынды дамыды. Зерттеуші ғалымдар оның негізгі үш кезеңін атап көрсетіп жүр. Оның алғашқы кезеңі өткен ғасырдың қырықыншы-алпысыншы жылдарын қамтиды. Бұл кезеңде фразеологияның теориялық мәселелері сөз болды. Екінші кезең алпысыншы-жетпісінші жылдарды қамтиды. Дәл осы кезеңде фразеологизмдерді жіктеу мәселесі, көркем әдебиеттегі тұрақты тіркестер жайы сөз етіледі. Үшінші кезең ХХ ғасырдың 90 жылдарынан басталатын тіл біліміндегі жаңа кезең, этнолинг-

вистика, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика аясында фразеологизмдерді зерттеу, салыстырмалы-салғастырмалы фразеологияның пайда бола бастаған кезең.

Қазақ тіл біліміндегі фразеологиялық тіркестердің теориялық – практикалық мәселелерін Ісмет Кеңесбаев, Ғайнетдин Мұсабаев, Нығмет Сауранбаев, Сәрсен Аманжолов, Кәкен Аханов және кейінгі буын зерттеушілер Ақан Байтелиев, Қаламқас Қалыбаева, Нағима Қашанова, Сәтенкүл Сәтенова т.б. фразеологизмдердің тақырыптарын ажыратты, қолданыс қызметін зерттеді, жаңа қорытындылар дәйектеді.

Бұл сала бойынша І.Кеңесбаевтың «Қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркестері» (1944 ж.), «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» (1977 ж) [4. Кеңесбаев. І., 1987, 322 б.], «Қазақ тіл білімі туралы зерттеулері» (1987) [5.Кеңесбаев. І., 1977, 614 б.], С.Аманжолов «Қазақ әдеби тілі мен диалектология мәселелері» (1997) [6.Аманжолов С., 1997. -159 б.], Н. Сауранбаев «Қазіргі қазақ тілі» (1954 ж.) К.Аханов «Тіл біліміне кіріспе», Р. Сәрсенбаевтың «Қазақ мақал-мәтелдерінің лексико-стистикалық ерекшеліктері», С. Исаевтың «Қазақ тілінің тұрақты сөз тіркестерінің бір түрі туралы» А. Болғанбаевтың «Қазақ тіліндегі алғыс және қарғыс мәнді тұрақты тіркестер», М.Белбаеваның «Сұлтанмахмұт шығармаларындағы фразалар» және Х.Қожахметовтың «Ғ.Мұстафиннің шығармаларындағы фразеологиялық оралымдар», М. Бектұрғановтың «М. Әуезовтың» Абай жолы» романы – эпопеясының тұрақты сөз тіркестері» сияқты ғылыми еңбектер жарыққа шықты.

Ж.Қонақбаева фразеологизмдердегі антоним құбылысын қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде салыстыра қарастырды, Д.Алтайбаева тұрақты тіркестерді аударуға ерекше назар салды.

Қазақ фразеологиясының зерттелуі деген сұрақ көтерілгенде М.М. Копаленко мен В.Д. Попованың есімін айтпауға болмайды. Олардың семалық талдау деп аталатын жаңа әдісі бүгінгі күнге дейін өзектілігін жойған жоқ. Р.М. Таев пен Ф.Р. Ахметжанованың ғылыми зерттеулерінде фразеологизмдердің мағыналық қырына талдау жасалынады.

Тіл біліміндегі жаңа антропоэзектік бағыттың аясында 1998 жылы Г. Н. Смағұлова «Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері» [7.Смағұлова Г.Н., 1998, 73 б.] докторлық диссертация қазақ қорғады. Ш. Сейітова 1999 жылы «Өсімдікке байланысты тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық сипаттамасы» атты кандидаттық диссертациясын қорғады.

Кейінгі жылдары қазақ тілі фразеологизмдерін орыс, ағылшын, неміс, түрік, қытай сияқты құрылысы басқа тілдердің фразеологизмдерімен тіларалық деңгейде салғастырып, сол арқылы тіларалық фразеологиялық сәйкестіктерді анықтау және олардың қалыптасу тәсілдерін

зерделеу, интернационалдық фразеологиялық қорды анықтау және оларды тудырушы факторларды айқындау, салғастырылушы тілдер фразеологиясындағы ұқсас тұстар мен өзіндік ерекшеліктерді саралау мәселелерді зерттеуге арналған еңбектердің молаюы қазақ фразеологиясында салғастырмалы бағыттың қалыптаса бастағандығының көрінісі деуге болады. Тілара-лық фразеологизмдер сәйкестігінде құрылымы бір немесе әр типті тілдердегі фразеологизмдер

салыстыра-салғастыра қарастырылады. Әр ұлт тіліндегі басқаларда қайталанбайтын, аударуға келмейтін тек сол ұлттың мәдени өміріне тән тұрақты тіркестері жетерлік.

Қорыта айтқанда, отандық және шетелдік тіл білімінде фразеологизмдер жан-жақты зерттелген, оның теориясы қалыптасқан, өзінің нысаны мен зерттеу әдістері бар жеке салаға айналып отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Балли Ш. Французская стилистика: учеб. пособие [текст]/Ш. Балли. - М.: Эдиториал УРСС, 2001. - 345с.
2. Виноградов В.В. Избранные труды. В 7 кн. М.: Наука, 1975—2003
3. Кунин, А.В. Курс фразеологии современного английского языка : Учеб. для ин-тов и фак-тов иностр. яз. / А.В. Кунин. М.: Высш. шк., 1986. - 336 с.
4. Кеңесбаев. І. «Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер» Алматы, 1987 – 351б.
5. Кеңесбаев. І. Фразеологиялық сөздік. Алматы, 1977 г. – 702 бет.
6. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі мен диалектология мәселелері. Алматы, 1997. -238 б.
7. Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. - Алматы: Ғылым, 1998. - 196 бет.

REFERENCES

1. Bally Sh. French Stylistics: ucheb. «I don't know,» he said. Moscow: editorial URSS, 2001. - 345s.
2. Vinogradov V. V. Selected Works. In 7 KN. Moscow: Nauka Publ., 1975-2003
3. Kunin, A.B. Course phraseology of modern English language: textbook. for in-Tov and FAK-Tov inostr. language. / A.B. Kunin. Moscow: Vyssh. SK., 1986. - 336 P.
4. Kenesbayev. I. «research on Kazakh linguistics» Almaty, 1987-351b.
5. Kenesbayev. I. Phraseological dictionary. Almaty, 1977-702 pages.
6. Amanzholov S. problems of Kazakh literary language and dialectology. Almaty, 1997. -238 P.
7. Smagulova G.N. national and cultural aspects of Semantic phraseology. Almaty: Nauka publ., 1998. - 196 pages.

Авторлар туралы мәліметтер:

Сапарғалиева Динара Димиуқызы - шетел филологиясы және аударма ісі кафедрасының аға оқытушысы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
 Ұзақбай Ботагөз Ерболатқызы - шетел филологиясы білім бағдарламасының 2 курс магистранты, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Авторлар туралы мәліметтер:

Сапарғалиева Динара Димиуовна - старший преподаватель кафедры иностранной филологии и переводческого дела Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актөбе, Казахстан
 Узакбай Ботагөз Ерболатқызы - магистрант 2 курса образовательной программы «иностранная филология», Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актөбе, Казахстан

Е.Т. САРЖИГИТОВ^{1*}, М.М. ИМАНГАЗИНОВ², Б.Д. ЖУМАКАЕВА³, КЕНАН КОЧ⁴ (KENAN KOÇ)

¹І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,

³Сүлеймен Демирел атындағы университеті,

⁴Мұғла Сытқы Кочман университеті,

(E-mail:* Sarzhigitov_Erik@mail.ru; imangazinov_muratbek@mail.ru; d.bereke2009@mail.ru; kenankoc2030@hotmail.com)

«ЖЫРАУ» МЕН «ЖЫРШЫ» ҰҒЫМЫНЫҢ ТАРИХЫ

Аннотация: Мақалада әлем бойынша «Жырау» мен «Жыршы» ұғымының тарихына зерттеушілердің ғылыми ой пікірі негізінде талдау жасалды. Авторлар «Жырау» мен «Жыршы» ұғымына тек нақтылы фактілер келтіріліп, нақтылы теориялық дәлелдер берді. Зерттеу негізгі тұжырымдарын алдағы зерттеулерде теориялық дәйек ретінде қолдануға болады. Сондай-ақ филолог ғалымдар ізденістеріне жаңа деректік пайдаға асатын зертханалық нәтижелер де бар.

Түйіндемe сөздер: жырау, жыршы, әдебиет, зерттеушілер, еңбектер, толғау, эпос.

ИСТОРИЯ ПОНЯТИЯ «ЖЫРАУ» И «ЖЫРШЫ»

Аннотация: В статье на основе научной мысли исследователей сделан анализ истории понятия «Жырау» и «Жыршы» всего мира. Авторы только через конкретные факты приводят реальные теоретические доказательства о понятии «Жырау» и «Жыршы». Основные выводы исследования в качестве теоретических фактов можно использовать в дальнейшей исследовательской работе. Также данные итоги ученые-филологи в своих исследованиях могут использовать в качестве новых фактов, сведений. История происхождения и основа Жырау и их исполнителей

Ключевые слова: Жырау, жыршы, литература, исследователи, труды, толғау, эпос.

THE HISTORY OF THE CONCEPT «ZHYRAU» AND «ZHYRSHY»

Annotation: The article analyzes the history of the concept of «Zhyrau» and «Zhyrshy» which based on the scientific thought of the researchers from around the world. The authors use only specific facts to provide real theoretical evidence about the concept of «Zhyrau» and «Zhyrshy». The main conclusions of the study can be used as theoretical facts in further research work. Also, these results can be used by philologists in their research as new facts and information. History of origin and basis of Zhyrau and their performers

Key words: Zhyrau, zhyrshy, literature, researchers, works, tolgau, epic.

Кіріспе

Қазақтың өлең, жыр айтушыларының барлығын бірдей суырып салып айтушы ақын дей беруге болмайды. Ақындық өнердің тарихы бар, заманына, дәуірлеріне қарай әр түрлі атануы бар. Өлең-жыр шығарып, не жаттап айтушыларды қазақ жалғыз ақын ғана деген, одан басқа жырау, жыршы, өлеңші, сал, сері деп те атаған. Бұлардың ақыннан немесе өз ара айырмалары қандай?

Қазақтың көне ауыз әдебиет нұсқаларында жырау қазақта ақындықтың ең көне түрі болғанға ұқсайды. Өйткені қазақтың батырлар жырында ақынның аттары: Сыпыра жырау, Шәлгез жыраулар. Ал ХVIII ғасырда Бұқар жырау, Тәтіқара жырау, Үмбетей жыраулар аталады. Онан бергі ғасырларда Жанкісі жырау, Базар жырау, Мұсабай жырау, Сабыр жыраулар болды. Біздің дәуірімізде жырау атымен аталып келгендер – Мұрын жырау.

Жырау – ақын, ол өлең, жыр, толғау шығарып

айтады. Жырауда суырып саларлық шешендік қасиет бар. Н.И.Ильминский жырауды – өлең айтушы (певец песен) деп түсіндіреді.

Жырау деген сөздің төркіні – жыр (иыр) жырау дегеннен шыққандығы сөзсіз. Академик В.В.Радлов жырау – қазақ, татар тілінде – ақын-жыршы, ескілікті жыраушы дейді. Жырлаушы татарларда болжағыш жыршы, жырой – жыройчы. Қазан татарында өлең-жыр жыраушы дейді. Ал жыраудың татар, азербайжанша – йырау болып айтылуының мағынасы да шағатайша жыршы ақын (трубадур, певец) ұғымын беретін сияқты [1, 516].

Ал Будаговтың түсіндіруінше, жырау – үндінің асыл тас мағынасындағы сөзінен тууы мүмкін дейді. Жыраудың жылаумен де жақындығы бар. Қазақта өлген кісіні арнап жоқтап жылағанды пәленнің басына жырау айтты дейді, яғни жоқтау айтты дейді. Шоқан Уәлиханов жыраудың бір мағынасы қазалы жыр (надгробная песнь) дейді. Жыраудың көне түрік тіліндегі (ейран) құдайы

адамдар деген сөзбен де, (яран) негер, соңына еруші серіктер (сподвижники) деген сөздермен де, [1, 323] қазақтың өзінің жауырынша (жауырынға қарап бал ашушы, болжаушы) деген сөзімен де қатысы бар. Ертедегі қазақ жырауларының ақындық қызметіне қарағанда жыраудың қоғамдық мәні көне, орта ғасырлардағы жрецке жақын емес пе екен деген ойға келесің. Кейбір қасиет тұтқан терминдер көне шығыста бір мағынада кездескенімен, әрбір өлкелерде, қоғамдық жағдайларға қарай, оның мәні де өзгеріп отырған.

Жрец – көне шығыс елдерінде құдай мен адам арасын жалғастырушы әулие де саналған. Бақсылық, болжағыш, балгерлік мәнінде де болған. Ескі рим, грек жұртында жрецтер сопы саналған, адамдардан ерекше ақ, түрлі әлемісті, кірсіз таза киініп жүреді екен, шашы ұзын болады. Бас жректің екі түрлі көмекшілері болыпты: бірі – жас балалар, екіншісі – азаншы, жаршы, музыкант, ақындардан.

Жрец – жалпы тарихта тәңірге табынып, құрмандық қызмет істеуші язит дінінің әулие молдалары. Олар дінді, кейбір ғылымдық тәжірибелерді құрал қылып елге, мемлекет ісіне үстемдігін жүргізген. Көне халықтардың тарихында жрецтер деп билік, басалқы сөз айтушы «әулиелерді» атаған. Олар үнемі билеуші қауым ортасында айтқаны тыңдалатын үстем тап өкілі болған. Қазақ тарихының жағдайындағы жырауларды алатын болсақ, көне шығыс елдеріндегі, Кавказдағы жрецтердің өзі болмағанмен, қоғамдық қызметі жағынан бірқатар ұқсастығы барлығы байқалады. Потанин Оғыз ханның қасындағы ақылшысы Ерқылы қожа шешен кеңесші, жыршының бейнесіне ұқсайды деген пікірді айтады. Ойрат-Монғолдағы ирен (көне бақсы, шашан), гургульдай (жыршы құстың аты) ақылшы, сәуегей ақын да саналған.

Қазақта әр ханның тұсында бір сұрқылтай дейтіні, әр ханның заманында өзінің бір ақылшысы, шешені бар деген ойды білдіреді...

Сыпыра жырау, Бұқар жырау, Тәтіқара жыраулар хандардың қасындағы қошеметші, ол заманы, дәуірі жайлы, ел басына түскен әр алуан уақиғалар жайынан толғау жыраулар айтушы болған.

Негізгі бөлім

Жыраулар өмірдің ұсақ мәселесіне аз араласып, олар көбінесе заман-дәуір, өткен мен келешек, адамгершілік, жақсылық, жамандық жайлы ойлар, болжаулар, қағидалы сөздер айтып отырған. Бұл тақырыптағы толғау сөздерінде сезімге ұратын лирика болмайды, көбінесе меңзеу, мақал-мәтелдер ретінде келетін тақпақтар, термелер болып отырады. Ертедегі Сыпыра жырау, Асанқайғы айтты деген азды-көпті толғауларға қарап отырсақ, олардың қалың бұқараға түсінікті, жатық тілмен сөйлемейтінін аңғарамыз, сол билеуші қауымның өз ара тұспал, емеуірін түрін-

дегі тақпағы болып отырады.

Сөзді бейнелеп, тұспалдап айтуды Бұқар жырау, Базар жырау сөздерінен де толық байқаймыз. Бұл үстем қауым тілегіне сай биік стиль поэзиясының үлгісі сияқты.

Бұдан жырау атаулы тек қанаушы үстем таптың жыршысы, феодал биі ғана деген қорытынды тумайды. Жасаған тарихи қоғамдық дәуіріне, өскен таптық ортасында, дүниеге көзқарасына қарай жыраулардың творчествосы өзгеріп, құбылған. Бір тобы Бұқар, Дулат сияқты қанаушы үстем таптың мақсатын, ескілікті көксеп жырлайтын болса, енді бір тобы халықтың ерлігін, еркіндік жолындағы арман-тілектерін жырлайды. Бұл топқа жататындар қазақтың батырлар жырын айтып таратушы Марабай, Нұрым, Мергенбай, Мұрын жыраулар. Желілі жырларды дамытып айтқандықтан, халық бұларды әрі жырау, әрі жыршы деп те атаған. Бұл жүйедегі жырауларда заманды, дәуірді болжап, толғап айтатын тақпақ жырлар жоқ, бұлар негізінде ел аузында айтылып келе жатқан тарихи, батырлық уақиғаларды өзінің сынынан, жөндеуінен өткізіп айтады. Бұл ретінде жыраулықтың соңғы сипаттарының бірқатары Нұрпейістен де табылатын еді, жыраудың соңғы түрі Қарақалпақта да бар. Алпамыс, Қобыландының қарақалпақ нұсқауларын жыраулар жырлап таратқан. Қарақалпақты белгілі «Қырық қыз» дастанын жазушы Бегимов Асан Құрманбай жыраудан жазып алған. Біздің Қазақстанның батыс облыстарындағыдай, Қарақалпақта да жыраулар желілі және батырлық жырларды көбірек айтатын болған. «Қырық қызда» жырланатын тойда жырау желілі жырды айтып отырғанда жас жігіт, қыздар жыраудан гөрі әзіл сөзді, өлең, әнді ұнатқандығы аңғарылады.

«Біреулер жырау тыңлады,
Біреулер гапти жақлады,
Қызларға жырау не керек,
Жгітке жырау не керек
Тымсал менен қас қағып
Бир-брине қарайды», -
(Сонда 117 бет.)
дейді.

Дастанда Құрманбай жырау «Қырық қыз» жырын кім жырлап, кімнен таралғаны туралы қызық мәлімет бере кетеді. Бұл дастанды ең әуелі Қарақалпақтың Жиен деген жырауы жырлап таратыпты. Оның шәкірті Халмұрат жырау дастанды одан үйреніп, алпыс жыл айтыпты. Халмұраттан Шаңқай жырау үйреніп, елу алты жыл, онан Қазақпай үйреніп, елу алты жыл, онан Шайыр Желмұрат жырау үйреніп алпыс жыл айтыпты. Өзі ең соңғы Желмұраттан үйреніп жатпаған [2, 409]. Бұған қарағанда «Қырық қыз» сияқты батырлық дастанды ертегі жыраулар айтып таратуы даусыз. Қазақтың да белгілі батырлар жырын ең әуелі Жиен, Шәлгез, Сыпыра жырау сынды жыраулар шығарып таратса керек.

Нұрпейіс Байғанин де, Мұрын жырау да өзде-

рі жырлап берген батырлар жыры алты-жеті ата-ға дейін жыраудан жырау үйреніп таратылғандығын және желілі жырларды ақыннан үйрендім демей, жыраулардан үйренгендігін айтады. Сондықтан да, Ақтөбе, Батыс, Қызылорда облыстарында және Қарақалпақта батырлық жырларды дамытып жырлаушы ақындарды көбінесе жырау деп атайды. Сөйтіп, ерте кезде жырауларда жыраулықтың екі дәстүрі де заманын, дәуірін жырлаумен желілі батыр жырын дамытып айту бірдей болмайды ма екен деген ойға келесің. «Ер Тарғын», «Қобыланды» сияқты жырларды, әуелінде уақиғаның куәсі болған Сыпыра, Үмбетәлі, Тәтіқаралар шығарып таратуы ықтимал. Олай деуге тағы дәлеліміз дәл кешегі 1916 жыл уақиғаларында сол көтеріліске қатынасқан ақын-жыраулар мол жырлағандығы.

Совет дәуірінде жыраудың қоғамдық сипаты да, идеялық творчестволық қызметі де өзгерді, жаңарды. Толғау тақпақтарды жаңа заман тақырыбына арнап айтады, батырлар жырының өзін де жаңа идеялық мотивпен жырлай бастады. Бұған Нұрпейістің творчестволық қызметі айқын дәлел.

Жыраудың ақындық ролі қазақ әдебиетінің ертерек кезінде зор болып, бертінде бәсеңдеуінің негізгі бір себебі жаңа қоғамдық, тарихи даму жағдайында жыраудан гөрі ақындықтың, яки жыршылықтың маңызы, ролі артқандығы. Жырау өмірдің сан алуан шындығын, адамның сезім дүниесін терең бейнелей алмады, ал ақын болса ол, әсіресе XIX ғасырдан бері, өзінің ақындық, профессионалдық өнерін кең дамытты, ол бертінгі жазба әдебиет дәуірінің өнерімен ұштасты. Сонымен жыраулықтың келесі дәуірлердегі заңды дамуы ақындық пен жыршылық болады. Әрине, бұдан жыраулық дәстүр мүлде жойылды деген қорытынды тумады, жыраулық дәстүр енді Нұрпейіс, Мұрындағы сияқты, ақындық немесе жыршылықпен қатар бір адамның бойында сақталып дамыған. Жаңа жыраудың творчествосында ақын, әншілік, жыршылық дәстүрлер толық қабысып келген. Таланты қайта туып гүлденген қазіргі ақын жыраулардың творчестволық тәжірибесі осыны көрсетеді.

Жыр, жыршының төркіні – жар (яр) – жарлау, жар мағынасында. Жыр, йыр, ыр – татар, қырғыз, тағы басқа тілдерде тақпақ өлең түрі, ал қазақ поэзиясында да шумаққа бөлінбей, шұбыртпалы, еркін ұйқаспен айтылатын жеті, кейде сегіз буынмен тақпақ терме өлең түрін айтады.

Жыр, жыршының төркіні – жар (яр) – жарлау, жар-жар, жаршы деген сөздермен бір сияқты. Жар шақырды, жариялады – дегеннің бәрі жұртқа бір пікірді, ойды ашық, айқын айту мағынасын береді. Дәл ұғымында «жар» өзеннің құлама қабағы немесе бір затты екіге жару мағынасын да көрсетеді. Екінші жағынан қазақта – жар-жар көне салт жырының бір түрі. Ер мен әйелдер екі жар болып, қосылып, хормен айтады. Жар-жар

жырында айтыстың – драмалық шығармаларының да элементі, музыка да бар. Жар-жар қыз ұзатарда ғана айтылады. Әрбір шумақ өлеңнің аяғы «жар-жар» деген сөзбен бітіп отырады. Қазақта жігіттің келіншегін де жар, келіншектің жігітін де жар деп атайды. Сонда «жар-жардың» өзі үйленуді, әйелді құрметтеу, қасиеттеуден туған бейнелі сөз емес пе екен? «Жыр» мен «жар-жардың» түбі бір болуы да ықтимал.

Ал жаршыны алатын болсақ, ол бұрын үлкен той, астарда мерекені, ойынды, мәжілісті өлең-жырмен бастап жырлаушы ақын. Жаршы бір үйде, бір жерде отырмайды, көбінесе қолына домбырасын алып ат үстінде жүріп, жұрттың жиын жерінде болып отырған ас пен тойдың жайын, ойын-сауықтың тәртібін, тойға, асқа келген адамдардың құрметін жырлайды. Оның сөзі жаттамалы емес, көбінесе суырып салмалы болады. Ал өлген адамға арналған жоқтау күні бұрын шығарылып, жатталады. Қазақ ақындарының талайы астарда жаршы болған. Жамбыл 1891 жылы Сарыбайдың асында жаршы болып жыр айтқан. Жаршылық пен жыршылықтың мағынасы әуелінде өте жақын болып, кейін ажыратылған сияқты.

Соңғы дәуірлердегі қазақ, татар әдебиетінде жыршы, қырғызда жомоқшы, көбінесе оқиғалы жыр айтушы (сказитель) мағынасында қолданылады. Эпос – оқиғалы жырлар әуелінде ұсақ салт жырлары (жорық жыры, жоқтау, жар-жар, сыңсу, естірту, көңіл айту) негізінде туған. Бірден тұтас, көлемді дастан жасала қоймаған, Енисей-Орхон жазуларында жоқтаудың да, эпос жырының да элементі бар екені даусыз. Қазақта ұсақ салт жырларының өзі шілдеханана, қыз ұзату, батырдың жорықтағы жеңіс салтанатына, даңқты адамдардың өміріне, асына байланысты шыққандығы белгілі. Сонда осы ұсақ жырларды шығарып, халық алдында орындап айтатындар – жар-жар айтушы қыз бен жігіттер, ас, той үстіндегі жаршылар болады. Осы салт жырларынан құралып, дамып эпос туады.

Қазақтың жоқтау жырларының көбінде өлген адамның басынан кешкен оқиғалар жырланып кетеді. Бірақ эпосты жаршы, яки жыршы шығармаған, оны жаршы, жоқшы, жар-жаршылардан кейін толық эпос дәрежесіне жеткізіп, шығарып жырлап беруші – жыраулар болуға тиіс. Өйткені ертерек кездегі батырлар жырында жыршының аты аталмайды, көбінесе жырау аталады. Жыраудың айтып таратқанын бұлжытпай орындап халыққа, ұрпақтан-ұрпаққа таратушы, орындаушылар – жыршылар.

Бұған қарағанда жыршылық өнер дәстүрі кейінгі дәуірлерде қалыптасуы мүмкін. Шоқан Уәлиханов: заманында жыр үлгісін дамытқан Жанақ дейді... Жанақ өлгеннен кейін жырды қобызбен айту қалып барады, кейінгі ипровизаторлар Жанақтың жыр үлгісін қайталайды, бірақ екі шекті домбырамен айтады, жырдың орнына

ақындар көбінесе өлең формасын қолданады. Бірақ Жанақ жыршы ғана емес, сонымен бірге импровизатор ақын дейді.

Нағыз төселген жүйрік, айтқыш жыршылардың қадірі халық алдында ақын, жыраулардан кем болмаған. Қалың жиындар, той, астарда жаршы ретінде ойын-сауық бастауына қарағанда, жыршыны әнші ақынмен, шешендермен қатар қоюға болады.

Бурят-моңғол тілінде жыршы мен шешеннің төркіні бір, хұрчи, хұрчин – алтын скрипка ойнау немесе гулшин – қадірлі әйел, сэсэн – шешен – ақылды әйел, гүл мағынасында айтылып, ақын-жыршыны қадір тұтып, өлең-жырын да қасиетпен жырлайтын болса керек. Алпамыстағы Гүлбаршын есімі осы мотивтерге тамырлас шығар. Жыршы, шешен деген сөздердің қазақтың өз түсінігінде қалыптасуында бурят-моңғол тілдерімен тектестігі жоқ емес. Қырғыз жыршыны екі топқа бөліп айтады. Бұл қазақтың өлеңші, жыршыларына жақын. Ал екіншісі – хомоқшы – оқиғалы дастандарды, әсіресе Манасты жырлаушылар. Мұны академик Радлов, профессор В.Жирмунский, М.Әуезов, М.Богдановалар ұлы жыршылар деп атайды. Қырғыздағы Келдібек, Тыныбек, Балық, Сағынбай, Саяқбай сияқты жыршылар тек жаттағанын ғана сақтап айтушылар емес, «Манас» жырын өздерінің жаңа редакциясымен дамытып жырлаушылар. Бұл ретінен манасшы жомоқшы мен қазақтың жырау жыршысының арасында көп жақындық, ұқсастық бар.

Ең ірі жыршы әрі жырау – Мұрын Сенгірбаев (1860-1952). Ол хат танымайды. 18 жасынан бастап Батыс Қазақстаннан, Адай, Түркпен, Қарақалпақ еліндегі атақты ақын-жырау, жыршылардан, әсіресе Нұрым жыраудан ноғайлының қырық батыр жырын үйреніп жаттап, соны ел арасында жүріп айтқан. Қырық жасына дейін жыр айтумен келіп, 40-тан былай қарай ұста болып кәсіп етеді, жырды тек өзінің құрбылары арасында ғана артаура айтатын болады.

Мұрын ақын емес, тың тақырыпқа өзі шығарып айта алмайды. Бұл жағынан ол жыршы ғана. Сонымен бірге желілі, көлемді батырларжырын ұзақ уақыт бойы талмай, жалқпай жырлайды. Және бұрын-соңғы қазақтың ақын-жыршы, жырауларының ішінде теңіздей ең мол жырды айтатын осы Мұрын ғана. Бұл жағынан оны халық жырау деп орындды атаған...

Қорытынды

Жыршы ақындар өзінің немесе ел аузындағы фольклор шығармаларын ауызша айтумен қатар, жазба ақындардың шығармаларын орысшадан аударылған дастандарды жаттап, ел арасына таратады. Мәселен, С.Мұқановтың, Исаның поэмаларын, Пушкиннің «Евгений Онегин» романынан үзінділер, Абайдың өлеңдерін, тағы басқаларды өздерінің өңдеу қосымшаларымен жырлайды. Кейде прозалық шығармалардың сюжетін де дастанға айналдырып жырлайды...

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Радлов В.В. «Ел қазынасы – ескі сөз», Алматы 1994, 10 – бет.
2. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. Алматы 1985. -16, 124 – бет.
3. Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. Москва 2014, – 428 стр.
4. Негимов С. Ақын - жыраулар поэзиясының бейнелілігі. - Алматы 1991, 175 – бет.
5. Мағауин М. Қазақ хандық дәуір әдебиеті (ХУ-ХУІІІ ғ.) Оқулық. Алматы 2001.
6. Қыраубаева А.Ежелгі дәуір әдебиеті. Бірінші кітап. Хрестоматия. Алматы 1991.

REFERENCES:

1. Radlov V.V. «El qazynasy – eski sez», Almaty 1994, 10 – bet.
2. Uәlihanov Sh. Taңdamaly. Almaty 1985. -16, 124 – bet.
3. Potanin G.N. Vostochnye motivy v srednevekovom evropejskom jepose. Moskva 2014, – 428 str.
4. Negimov S. Aқyn - zhyraulар pojezijasynuң bejnелiligi. - Almaty 1991, 175 – bet.
5. Maғauin M. Qazaқ handyқ дәuir әdebieti (ХУ-ХУІІІ ғ.) Oқulyқ. Almaty 2001.
6. Qyraubaeva A.Ezhelgi дәuir әdebieti. Birinshi kitap. Hrestomatija. Almaty 1991.

Авторлар туралы мәлімет:

Саржигитов Е.Т. – Педагогика ғылымдарының магистрі, докторант, 3 курс, 6D011700 - Қазақ тілі мен әдебиеті, Гуманитарлық факультеті, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040000, Қазақстан Республикасы, Sarzhigitov_Erik@mail.ru;

Имангазинов М.М. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық факультеті, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040000, Қазақстан Республикасы; imangazinov_muratbek@mail.ru;

Жумакаева Б.Д. – Педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Педагогика және гуманитарлық ғылымдары факультеті, Сүлеймен Демирел атындағы университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, d.bereke2009@mail.ru;

Кенан Коч (Kenan Koç) – PhD, қауымдастырылған профессор, Мұғла Сытқы Кочман университеті, Мұғла қ., 48000, Түркия Республикасы, kenankoc2030@hotmail.com

Авторлар туралы мәліметтер:

Саржигитов Е.Т. – Магистр педагогических наук, докторант, 3 курс, 6D011700 - Казахский язык и литература, Гуманитарный факультет, Жетысуский университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040000, Республика Казахстан, Sarzhigitov_Erik@mail.ru

Имангазинов М.М. – доктор филологических наук, профессор, Гуманитарный факультет, Жетысуский университет, г. Талдыкорган, 040000, Республика Казахстан, imangazinov_muratbek@mail.ru

Жумакаева Б.Д. – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Факультет педагогических и гуманитарных наук, университет имени Сулеймана Демиреля, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, d.bereke2009@mail.ru;

Кенан Коч4 (Kenan Koç) PhD, ассоциированный профессор, университет Мугла Сытқы Кочман, г. Мугла, 48000, Турецкая Республика, kenankoc2030@hotmail.com

Information about the authors:

Sarzhigitov E.T. – Master of pedagogical Sciences, doctoral student of the 3rd course, 6D011700 – Kazakh language and literature, faculty of Humanities, The Zhetysu State University named after I.Zhansugurov Taldykorgan, 040000, The Republic of Kazakhstan, Sarzhigitov_Erik@mail.ru

Imangazinov M.M. – Doctor of Philology, Professor, faculty of Humanities, The Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, 040000, The Republic of Kazakhstan, imangazinov_muratbek@mail.ru

Zhumakaev B.D. – PhD, associate Professor of the Faculty of educational Sciences and Humanities, University of Suleyman Demirel, Almaty, 050000, The Republic of Kazakhstan, d.bereke2009@mail.ru

Kenan Koç – PhD, associate Professor, Sytky Kochman The Mugla University, Mugla, 48000, The Republic of Turkey, kenankoc2030@hotmail.com

Сафронова Л.В.¹, Бекмуратова А.Е.²
КазНПУ им. Абая

«СИНДРОМ УСРЕДНЕНИЯ» В РАССКАЗЕ В. МАКАНИНА «АНТИЛИДЕР»

Аннотация. В статье в когнитивном и психоаналитическом аспекте рассматривается модель литературного персонажа, особенностей его национального характера, сформировавшаяся в творчестве В. Маканина в 1980-х годах XX века, в советскую эпоху. Начиная с типа гоголевского «маленького человека», выстраивается вертикаль персонажных характеристик, прослеживаются аналогии в образах маканинских жителей московской окраины, схожесть сюжетных ситуаций и композиционных построений в гоголевских текстах («Шинели», «Мертвых душах») и рассказе В. Маканина «Антилидер».

Ключевые слова: В. Макинин, «маленький человек», антилидер, советский социум.

Түйіндеме. Мақалада когнитивті және психоаналитикалық аспектілерде әдеби кейіпкер моделі, оның XX ғасырдың 80-жылдарында, Кеңес дәуірінде В.Макининнің шығармашылығында қалыптасқан ұлттық сипатының ерекшеліктері қарастырылған. Мінез сипаттамаларының вертикалы Гогольдің «кішкентай адамы» типінен бастап салынған, оның ұқсастығы Мәскеу түбіндегі Макинин тұрғындарының бейнелерінен, Гоголь мәтіндеріндегі сюжеттік жағдайлар мен композициялық конструкциялардың ұқсастығынан байқалады («Шинель»), «Өлі жандар») және В.Макининнің «Анти-лидер» әңгімесі.

Түйінді сөздер: В.Макинин, «кішкентай адам», көсемге қарсы, кеңес қоғамы.

Annotation: The article examines in the cognitive and psychoanalytic aspects of the model of a literary character, the features of his national character, which formed in the work of V. Makanin in the 1980s of the twentieth century, in the Soviet era. The vertical of character characteristics is built, starting with the type of Gogol's "little man", his analogies are traced in the images of Makanin residents of the Moscow suburbs, the similarity of plot situations and compositional constructions in Gogol's texts ("The Overcoat", "Dead Souls") and V. Makanin's story "Anti-Leader".

Key words: V. Makanin, "little man", anti-leader, Soviet society.

В. Макинин достаточно долго изучал универсальные качества своих современников, так называемого «серединного человека», «человека толпы» [Елисеев Н., 1996; Комышкова Т.П., 2000], пытаясь вывести его художественную формулу и создав целую галерею подобных моделей персонажей («Человек свиты» (1982), «Антилидер» (1984), «Сюжет усреднения» (1991), «Один и одна», «Отставший» (1991), «Андеграунд, или Герой нашего времени» (1998) [Rollberg P., 1993]. Особенно обостряется этот интерес у писателя в эпоху стагнации 1980-х и пограничный с ней период 1990-х гг., когда маканинскому осмыслению подвергается тема «вины в контексте жестокости» [Dalton-Brown S., 1994, с.223; Роднянская И. 1997], обозначаются антиутопические тенденции в его прозе [Дмитриченко Е.В., 1999].

Сюжет судьбы маканинского «серединного персонажа» нередко коррелирует с типическими характеристиками русского советского человека, национальные особенности которого, начиная с образа «маленького человека», эволюционируют от униженного смирения и покорности к бунту, исторически формируются под сильным, хотя и уже и неявным в эпоху стагнации, давлением социальной иерархии и Суперэго (советской власти).

Американский литературовед и психоанали-

тик Д. Ранкур-Лаферьер и французский историк и политолог А. Безансон считают русскую культуру изначально депрессивно-мазохистской вследствие особой жесткости и требовательности православия к своей пастве, культура русского варианта образа Богородицы, несравненно более сурового к младенцу Иисусу, чем, например, итальянские мадонны периода Возрождения: «...один из источников красоты древнерусских икон — в представлении идеала мазохистского изнурения» [Ранкур-Лаферьер Д., 2005, с. 14]. «В этом сравнении типичного для русской иконописи мазохизма с гедонизмом искусства европейского Ренессанса не в пользу последнего заметен штрих русского национализма» [Безансон А., 1999, с. 65].

Как формулирует В.П. Руднев, характер — это «совокупность ментальных, речевых и поведенческих реакций человеческого сознания на окружающую действительность и других людей». «...доминантный характер есть у каждого народа: типичный немец — ананкаст, типичный русский — психастеник (депрессивный), типичный японец — шизоид, американец — эпилептоид, поляк — истерик, итальянец — гипертимический сангвиник» [Руднев В.П., 2010]. Более того, по В.П. Рудневу, можно отследить дальнейшую связь характера и типа культуры в определенную

эпоху, «преобладание одного радикала в той или иной культурной традиции — синтонно-сангвинической в Древней Греции, эпилептоидной — в Риме, шизоидной в Средневековой Европе» [Руднев В.П., 2010].

В этом аспекте в рассказе В. Маканина «Антилидер», характер главного героя которого — тихого, ничем непримечательного слесаря-сантехника Шурика Куренкова, последовательно выживающего из своего окружения ярких личностей, неожиданно оказывается аналогичным проявлению менталитета в ряде англосаксонских (британской, американской, ирландской) и азиатских (японской, китайской, индийской и сингапурской) культурах, получившим название «синдрома высокого мака» или «синдрома краба» [Jon E. Royeca, 2010; Макулин А.В., 2014]. «Куренков человек смирный, спокойный, но иногда (раз в год, раз в два года) он как бы ревнует и вдруг начинает копить зло на человека, который излишне выделяется» [Маканин В., 1984, с. 7].

«Синдром высокого мака» (англ. tall poppy syndrome) — известный социальный феномен, проявляющийся в агрессии к тем, кто выделяется из толпы своими взглядами, талантами, успехом у противоположного пола и т. п. «Синдром краба» связан со схожим инстинктом социальной уравниловки, когда партнеры не дают друг другу подняться по социальной лестнице выше определенного уровня. «— ... Разве этот Сыропепцев лучше всех? — спрашивал Куренков и сдувал пену с кружки. Он хотел выговориться. Алик Зимин усмехнулся:— Ну любит мужик показаться, ну и что? Улыбнулся и Гена Скобелев, прикончив кружку:— Чего это ты взъелся на него — неужели завидуешь? Алик добавил:— Как только возле нас появляется мужик с «Жигулями» — он тебе как кость в горле! — Не завидую я — просто смотреть противно, как вы ему зад лижете» [Маканин В., 1984, с. 6].

Человек, чем-то выделяющийся из толпы в этих культурах, как правило, нивелируется социумом, например, изгоняется: «Деньгами соришь, уб-бирайся! — мрачно выцеживал Куренков. В нем кипела такая ярость, что и Маринка вдруг чего-то испугалась, отошла в сторону, притихла и не рвалась к телефону» [Маканин В., 1984, с. 4]. Либо устраняется более радикально: «Но когда она вернулась, окрыленная, чтобы с Куренковым поговорить и дать ему последний наказ, там, в бараке, уже произошла драка, в которой ее смирный Толик и Большаков обменялись ножевыми ударами. Это было утреннее мгновенно вспыхнувшее и прекратившееся столкновение, оба шли по коридору барака навстречу друг другу, и Толик ударил первым» [Маканин В., 1984, с. 11].

«Синдром высокого мака», с одной стороны, имеет сексуальную подоплеку и связан с инстинктивными, агональными установками, ана-

1 Машина, как известно, — фаллический символ. «Фаллической, конечно, является реклама роскошных автомобилей, эквивалентов человеческого тела, да к тому же фаллической формы» [Руднев В.П., 2001а, с. 384].

логичными ревности и зависти, обиды из-за определенной собственной ущербности: Тюрин «... был сильный мужчина, когда он сидел за рулем, грудь его выпирала колесом. Ее Куренков выглядел рядом с Василием как заморыш» [Маканин В., 1984, с. 2]; «в их компании Василий Тюрин появился сравнительно недавно, с год, а уже выделялся. И правда, они сразу и как-то особенно его полюбили: он был весел, говорлив, силен физически и к тому же с машиной»¹ [Маканин В., 1984, с. 1]. «— ... И ведь не с кем-нибудь, а с Олькой Златовой гулял...» [Маканин В., 1984, с. 6], — самой, по-видимому, интересной среди одноклассников Толика Куренкова женщиной.

С другой стороны, «синдром высокого мака» / синдром краба» манифестирует отношения человека и некой специфической модели социума (например, бедняков, преступных банд и т. п.) [Baumeister R.F., Smart L., Boden J.M., 1994]. По наблюдению М. Вебера, «В таких группах строго ограничены престиж, количество внимания, власти и материальных ресурсов, которые члены могут дать друг другу или разделить между собой. Статус — это относительная величина, поэтому для поднятия статуса одного другой человек должен упасть. Человек, у которого больше престижа, является препятствием для другого человека к получению престижа. И человек, который вдруг поднимается над остальными, становится откровенной угрозой для статуса других. Унижение или саботаж популярного члена группы понизит его статус, таким образом сделав агрессора возможной заменой в групповой иерархии» [Veber M., 2009, с. 346]. Как говорит о Куренкове кинокритик Панов, исполняющий в рассказе роль психотерапевта, «Могло быть, что в конце концов он изувечил бы какого-нибудь интересного, яркого человека, он же именно таких людей не любил и на таких именно копил злобу...» [Маканин В., 1984, с. 9].

В какой-то мере подобные социальные предпосылки имели место в советском социуме эпохи стагнации, не обладающего большим потенциалом для роста внутригруппового престижа. Подавленный, неудовлетворенный нарциссизм, обычно естественный для самореализации человеческого сообщества [Kohut H., 1978], провоцировал садомазохистскую модель советской социальной иерархии, построенную на потребности в унижении: «— Ну Шура, — говорил он негромко, — ну почему же одному все можно — и деньги и похвальба? А его еще любят, унижаются...» [Маканин В., 1984, с. 4].

В результате подобной «тесноты» и по большому счету бесперспективности «социального ряда» в советском обществе формировался агрессивный тип поведения, когда даже в абсолютно нейтральных условиях, не несущих угрозу (при заведомо подчиненном противнике), до-

минантный член социальной группы реагировал по агрессивному типу, чтобы удовлетворить свои не канализированные естественным образом (например, через карьерный рост или рост потребления) нарциссические потребности. «А едва вошли, Большаков стал бить парикмахера в собственном его доме, притом сразу же, не помедлив и минуты, — он лишь поздоровался. Онемев, Шурочка так и вцепилась в плечо Куренкова. Все молча смотрели на расправу. Они вошли и стояли у самых дверей. Большаков их для этого и привел — любил, когда видели его силу. Кулаки у него были огромные. Жена парикмахера убежала в другую комнату, чтобы не видеть, и, закрывая ладонями лицо, ойкала там с каждым слышимым ударом. Когда парикмахер уполз под фикус, Большаков его вытащил, ударив так, чтобы в ту сторону больше не полз. Ногами Большаков не бил. Вероятно, он знал, что может убить; он и руками-то бил вполсилы. «Хватит, Вячеслав Петрович», — взмолился даже и Рафик: красивый его вражина и соперник валялся на полу в самом жутком виде. «Хватит, Вячеслав Петрович...» — «Погоди — немного его кольну», — Большаков несильно ткнул лежащего ножом в ягодицу, который он как-то очень быстро и ловко извлек из кармана. Красавчик парикмахер лежал на животе. Руками он обхватил голову. Когда кольнули в зад, парикмахер взвизгнул, однако не повернулся и голову не приоткрыл, как не приоткрывают уязвимое место. Его еще кольнули. Он опять взвизгнул и опять держал руки на голове. И ждал, когда, насытившиеся расправой и его унижением, они уйдут» [Маканин В., 1984, с. 10-11].

Именно унижение соперника как условие собственного возвышения (нарциссической самоудовлетворенности) и наркотической власти (мотивации хронической агрессии) являлось истинной причиной поступков Куренкова, имеющих инстинктивную природу и потому непонятных ни ему самому, ни окружающим [Лоренц К., 1994; Кудрявцева Н.Н., 2003]. Как вознаграждающий фактор после вспышки агрессии с победным результатом могли выступать плачевный или подчиненный вид поверженного противника, изгнание его со своей территории и, как следствие, дофаминовый/сератониновый всплеск, поскольку «обученная, хроническая агрессия», по мнению Н.Н. Кудрявцевой, имеет наркотическую природу [Кудрявцева Н.Н., 2001; Barratt E.B., 1972]: «Изгнавший любимца Куренков возвращался .... Разбитое лицо ныло», но «он уже видел веселые окна» [Маканин В., 1984, с. 4].

Дофаминовый всплеск могло спровоцировать и достижение любого положительного результата в конфронтации с противником: «Вылежавший три дня будто бы с простудой Больша-

ков переменялся. Он размяк, все время просил через других передать Куренкову, что никакого зла он на Толика не держит, да и не держал никогда, неужели же Толик этого не знает. Куренков, вкручивая медные краны и гремя ключами, когда ему передавали, сплевывал, пусть, мол, не трясется, не трону я его больше, очень он мне нужен, дерьмо такое» [Маканин В., 1984, с. 11].

В плане развития образа-персонажа Куренков с его говорящей фамилией с уменьшительным суффиксом, становится прямым наследником типического героя русской классики — «маленького человека» Башмачкина из гоголевской «Шинели», под влиянием социальных обстоятельств трансформирующегося из офисного клерка низшей категории в бунтаря и убийцу, обсессивно курсирующего в образе призрака по ночному Петербургу с целью грабежа богатых чиновников.

Гоголевский Башмачкин — хрестоматийно обсессивный невротик [Психоанализ: новейшая энциклопедия, 2010, с. 489-490]. Обсессивной можно считать и композицию гоголевской поэмы «Мертвые души», зацикленной на посещении помещиков Чичиковым. Аналогично обсессивная¹ композиция и маканинского рассказа «Антилидер» строится на градационном повторении эпизодов с периодическими агрессивными вспышками Куренкова (1) с последующей садо-мазохистской разрядкой (2):

до приступа агрессии: «Куренков чувствовал себя примерно так, как чувствуют люди надвигающуюся болезнь. Он даже и маялся. Он бы махнул рукой на этого Тюрина, черт с ним, но в том-то и беда, что чувство озленности нарастало теперь само собой, неуправляемое. Он стоял, цедил пиво, а в груди чувствовал жжение. Внешне, однако, спокойный, сдержанный, он выпил три кружки. Обычно пил две. Пиво не заглушило, и, неудовлетворенный, он потащился в ЖЭК, где выслушал долгую ругань начальника, — Куренков не огрызался, человек он был смирный и терпеливый» [Маканин В., 1984, с. 2]. «А он все думал о том же, растил злобу, пока не спохватился: вот ведь несчастье!.. Он лег, но не спал, ворочался и все трогал свою несильную грудную клетку: жжение начиналось в области живота, но Куренков знал, что теперь оно будет подыматься, день ото дня забирая все ближе к сердцу. Он вдруг заныл как от зубной боли» [Маканин В., 1984, с. 6]. «Но Шурочка не могла жить спокойной, зная из рассказов Толика, как возникает в нем жгучая неприязнь к человеку и как он ничего не может с собой поделывать. В прошлом, что ли, году или в позапрошлом он озлобился на какого-то удачника до такой степени, что сам своей злобы испугался...» [Маканин В., 1984, с. 4].

▪ *после приступа агрессии:* «Дома Куренков

¹ Обсессия — невроз навязчивого состояния, проявляющийся в системе различных повторов, обусловленный повышенной тревожностью индивида вследствие конфликта со слишком давящим Суперэго [Психоанализ: новейшая энциклопедия, 2010, с. 489-490].

только-только покормил дочку ужином, после чего он и дочка вместе мыли посуду. Сам Куренков был такой покладистый, смиренный, что сердце у Шурочки подтаяло. Смуглота с его лица сошла, и худым он не казался: он казался обычным. Шурочка кинулась было сказать ему что-то ласковое, но передумала: новогодняя драка была еще слишком свежа в памяти, надо было выдержать строгость, и Шурочка сказала:— Ты, Куренков, смотри мне! Он кивнул. Он мыл посуду и кивнул ей: ты, мол, Куренкова, за меня не бойся теперь. И улыбнулся, тихий» [Маканин В., 1984, с. 5].

Эти синусоидные колебания садизма/мазохизма воспроизводят дostoевско-гоголевскую схему трансформации ананкастов (маленького человека, бедных людей) в эпилептоида - «напряженно-авторитарного реалиста с аффективно-аккумулятивной пропорцией инертности и дисфорической агрессивности» [Руднев В.П., 2001], полицейскую парадигму характеров М.Е. Салтыкова-Щедрина [Руднев В.П., 2010]. В.П. Руднев классифицировал два вида эпилептоидного персонажа, которые можно обнаружить и в маканинском «Антилидере»: а) взрывчатый, грубый (чеховский унтер Пришибеев и маканинские Куренков с Большаковым) и дефензивный, утонченный, гиперсоциальный (Иудушка Головлев [Руднев В.П., 2005, с. 137-141] и маканинская Шурочка).

Подобные садомазохистские колебания — пакетные характеристики, одновременно присутствующие одной и той же личности, являющиеся обратными свойствами одного и того же характера. По З. Фрейду, исследования садизма и мазохизма обнаруживают, что одному и тому же индивиду неизбежно свойственны оба эти устремления [Фрейд З., 1990].

Тихий, забытый, угнетаемый и на работе, и дома щупленький слесарь-сантехник, в свою очередь мазохистски поработен своей крупной и властной супругой («она наваливалась большой своей грудью на стол и подпирала голову рукой. Женщина она была крупная и как только принимала любимую позу, на их маленькой

кухне делалось тесно» [Маканин В., 1984, с. 6]), типичной фаллической женщиной: «Шурочка (она звонить и поздравлять раздумала) сама же тогда ему и сказала: не пой, мол, Толик, заткнись, пожалуйста, а поди-ка позвони дочке. И Куренков послушно затопал в спальную комнату, где у Зиминых телефон; там он уселся, ссутулившись, и Шурочка слышала, как он тычет неверным пальцем в диск. Наконец дозвонился. «Легла?..» — спросил он у дочки. «Еще нет». — «А как уроки, сделала?» — «Какие уроки — каникулы!» — «М-м... п-прости, дочура. Это я выпил и уже ч-чепуху говорю...» — и тут он положил трубку, и Шурочка была довольна, что он муж как муж: и что такой послушный, и что домой позвонил с первого же ее слова» [Маканин В., 1984, с. 3].

В браке Шурочки и Толика нет ни любви, ни страсти, это, скорее, аналог сыновне-материнских отношений с доминированием фаллической матери: « — Горе ты мое... горе мое! — заплакала, запричитала она. Такая была банная минута: худющий, весь какой-то маленький, он сидел на лавке, а поодаль, заливаясь слезами, стояла Шурочка, раздобревшая и белая. Она всегда была полной, теперь она была толстухой, и вот с плачем она кинулась к нему, всем своим большим белым телом стараясь словно бы пригреть его, огородить и защитить. Пар был густ. Стало жарко. А Куренков все сидел, будто бы замерз. Он сидел не шелохнувшись и колени стиснул, как стесняющийся. Руки — худые — он держал на коленях. Шурочка помыла его, он был как задумавшийся ребенок, как ребенку она и помогла ему, потерла спину и дважды промыла голову. Затем она помылась сама. Когда вышли, Шурочка вынула гребень и расчесала ему волосы» [Маканин В., 1984, с. 16].

Типично дефензивный характер властной жены, предпочитающей садомазохистский жанр мелодрамы (как все садисты, «Шурочка была сентиментальна») и фильмы про войну, и методично угнетающей бесправного в домашнем быту Куренкова, становится спусковым крючком к его ответно симметричному эпилептоидному (садистскому) поведению (См. Таблицу 1).

Таблица 1

<p>«Куренков ему, шагнувшему ближе, как бы воткнул кулак в лицо. Тюрин был сильнее, но Куренков яростнее...». [Маканин В., 1984, с. 3].</p>	<p>«Из приоткрытого окна Шурочка, высунувшись, грозила ему кулаком». «- Ты, Куренков, смотри у меня!» [Маканин В., 1984, с. 1]. «В сердцах Шурочка столкнула его с кровати. Он ушел на кухню. Он ушел и курил там до желтизны. Но Шурочка и туда пошла за ним: сознайся, мол. Она еще раз толкнула его в спину» [Маканин В., 1984, с. 8].</p>
---	---

По З. Фрейду, первичный мазохизм трансформируется из садизма, так как садизм инстинктивен, а мазохизм — вторичен [Фрейд З., 1990].

Подобные «садомазохистские качели» оказываются и аналогом всего устройства маканинского социума эпохи советской стагнации с

композицией периодической «ответки» в «общающихся сосудах» персонажной системы: Куренков/Шурочка; Куренков/Большаков; Куренков/ страшный зек; Куренков/ советская система (СуперЭго).

По О. Фенихелю, садомазохистские первер-

сии служат вытеснению эдиповых устремлений [Фенихель О., 2013, 353-364]. Садомазохизм проистекает из идентификации с агрессором вследствие невыносимой боязни этого агрессора (Суперэго). По сути подчиненная, женская роль Куренкова в собственной семье (подчинение метафорической фаллической матери - Шурочке) тщательно скрывает глубинную идею его страха перед «избиением отцом» (Суперэго, советской властью) [Фрейд З., 1990], его подсознательный поиск унижений и неудач - аналог метафорического «избиения» отцом-богом-судьбой, некой непреодолимой и властной силой советского государства. «И все же он сорвался, и Шурочка впервые тогда подумала, что, может быть, и правда, судьбу не объедешь (для Шурочки случившееся было слишком внезапным)» [Маканин В., 1984, с. 9].

Таким образом, на бессознательном уровне модель маканинского русского «серединного человека» эпохи застойного безвременья репрезентует попытку Эго бороться с Суперэго, с суровой советской властью, обезличивавшей человека, лишавшей его естественной траектории саморазвития, индивидуального самовыражения, личностного роста [Фенихель О., 2013, 363]. Мазохистское поведение «серединного персонажа» зеркально отражает его внутренний бунт, демонстрацию «на собственной шкуре» того, какие ужасные поступки эта власть способна совершить [Фенихель О., 2013, 363].

Бессознательное саморазрушение Курен-

кова, его суицидальная агрессия — зеркальная демонстрация того, что могло бы произойти, оставаясь он в пассивной к Суперэго позиции [Фенихель О., 2013, 363]: «После срыва он сразу ослабел: и физически, и нравственно. Он жалобно каялся: да, мол, случилось. Он бормотал что-то вроде того, что, не ударь он первым, было бы хуже» [Маканин В., 1984, с. 6]. «Попытка избавиться от давления суперэго — цель любого саморазрушения» [Фенихель О., 2013, 363]. Не случайно рассказ заканчивается смертью Куренкова, - герой добился того, к чему бессознательно стремился. «Сердце у Шурочки сжалось. Он был худой-худой, он никогда таким не был. Лицо было темное. И тело темное. Шурочка почувствовала, что больше его не увидит» [Маканин В., 1984, с. 16].

И в этом смысле закономерным представляется проявление «синдрома высокого мака» не только в структуре русского национально-го характера периода советского давления на личность, смоделированного в маканинском рассказе «Антилидер» и в целом ряде его других подобных текстов, но и, по наблюдению М. Вебера, в социальной организации бывших имперских культур (британской, американской, ирландской), а также отдельных азиатских стран с очень жесткой социальной иерархией и ярко выраженными коллективистскими традициями (японской, китайской, индийской и сингапурской) [Veber M., 2009, с. 346].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Комышкова Т.П. Война в психологии человека и толпы в рассказе В. Маканина «Кавказский пленный» // Homo belli человек войны в макроистории и истории повседневности: Россия и Европа XVIII -XX вв. - Н. Новгород, 2000. - С. 130 — 133.
2. Безансон А. Запретный образ: Интеллектуал. История иконоборчества. L'image interdite / Пер. с фр. М. Розанова. — М.: МИК, 1999. — 423 с.
3. Дмитриченко Е. Проза позднего В. Маканина: В контексте антиутопических тенденций конца XX века: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.01.02. - Санкт-Петербург, 1999. - 24 с.
4. Елисеев Н. «Сюжет усреднения» в русской истории: На темы цикла рассказов В. Маканина // Постскриптум. 1996. - № 3. - С. 211 — 215.
5. Кудрявцева Н.Н. Нейробиологические корреляты преднамеренной (обученной) агрессии: поиски экспериментальных подходов // Успехи физиол. наук. 2001. Т. 4. С. 23-35.
6. Кудрявцева Н.Н. Теоретическое и экспериментальное исследование концепции К. Лоренца о накоплении агрессивной энергии. – Новосибирск: ЗАО РИЦ «Прайс – Курьер», 2003. – 19 с.
7. Лоренц К. Агрессия. – М., 1994. – 364 с.
8. Маканин В. Антилидер, 1984 // https://bookscafe.net/read/makanin_vladimir-antilider-5571.html#p15. Дата обращения 1.12.2020.
9. Макулин А.В. Таксономия социально-рациональных иллюзий: ментальные ловушки, рациофорфность, crab mentality // Теория и практика общественного развития. 2014. №10. - С. 35-40.
10. Психоанализ: новейшая энциклопедия / Сост. и общ. ред.: В.И. Овчаренко, А.А. Грицанов. - Мн.: Книжный Дом, 2010. - 1120 с.
11. Ранкур-Лаферьер Д. Традиция почитания икон Богоматери в России глазами американского психоаналитика. Пер. с англ. А. Георгиева. - М.: ВРС, 2005. - 350 с.
12. Роднянская И. Сюжеты тревоги: Маканин под знаком «новой жестокости» // Новый мир. 1997. - № 4. - С. 200 — 212.
13. Руднев В. Модальности, характеры и механизмы жизни // Московский психотерапевтический

журнал. 2001. № 1. С.42-68.

14. Руднев В. Психопатическая личность // <https://intellect-video.com/1365/Gordon-Psichopaticheskaya-lichnost-online/> Дата обращения 15.06. 2010.

15. Руднев В.П. Словарь безумия. - М.: Класс, 2005. - 300 с.

16. Руднев В.П. Энциклопедический словарь культуры XX века. - М.: «Аграф», 2001. - 608 с.

17. Фенихель О. Психоаналитическая теория неврозов / Пер. с англ., вступ. ст. А.Б. Хавина. - 2 изд; - М.: Академический проект; Трикста, 2013. - 620 с.

18. Фрейд. Психология бессознательного. - М.: Просвещение, 1990. - 448 с.

19. Barratt E. B. Anxiety and impulsiveness: toward a neuropsychological model. Current Trends in Theory and Research/Ed. by C. D. Spielberger. New-York, 1972. V. P. 61-79.

20. Baumeister R.F., Smart L., Boden J.M. Relation of Threatened Egotism to Violence and Aggression: The Dark Side of High Self-Esteem(англ.) // Psychological Review, 1996. — Vol. 103. — P. 5—33.

21. Dalton-Brown S. Ineffectual ideas, violent consequences: Vladimir Makanin's portrait of the intelligentsia // Slavonic and East European review. -1994. Vol. 72. - № 2. - P. 218 — 232.

22. Royeca J.E. Crab Mentality Is Universal (January 19, 2010. Part 7 of the «In Defense of the Filipino» series.) // URL: emania.com/philippines/crab-mentality-is-universal/. archived from the original on 2011-07-10. Date of Treatment 11.09.2014.

23. Kohut H. Thoughts on Narcissism and Narcissistic Rage // Kohut H. The Search for the Self. - New York: International Universities Press, 1978. - V. 2. - P. 615-659.

24. Rollberg P. Vladimir Makanin's outsiders. - Wash.: Wilson center, 1993. - 67 p.

25. Veber M. Ethics of Interpersonal Relationships.— Karnac Books Ltd, 2009.

Сведения об авторах:

Сафронова Людмила Васильевна - КазНПУ им. Абая, д.филол.н., профессор кафедры русского языка и литературы

Бекмуратова Айгерим Ермаковна - КазНПУ им. Абая, магистр, старший преподаватель кафедры иностранных языков

ӘОЖ (УДК): 82.131

САХИТЖАНОВА З.О.¹, ИСМАИЛОВА Н.А.²

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Түркістан қ., Қазақстан)

(¹E-mail: sakhitzhanova@mail.ru, ²E-mail: ismailova_nilufar@list.ru)

КӨРҰҒЛЫ ЖЫРЫНЫҢ АҒЫЛШЫН БАСЫЛЫМЫ МЕН ЕСЕНЖОЛОВ НҰСҚАСЫНЫҢ ОБРАЗДАР ЖҮЙЕСІ

Аннотация. Бұл мақалада «Көрұғлы» жырының ағылшын басылымы мен Есенжолов нұсқасының образдар жүйесінің ерекшеліктері туралы айтылған. Ағылшын және қазақ нұсқаларының образдар жүйесін зерттеу барысында байқау әдісі, салыстыру, бақылау, аналогия сынды зерттеу әдістері қолданылды. Осы әдістерді қолдану арқылы «Көрұғлы» жырының екі нұсқадағы кейіпкерлерінің сюжеттік және де мотивтік деңгейіндегі ұқсастықтары мен айырмашылықтары сараланып, жағымды және жағымсыз кейіпкерлеріне талдау жасалынды. Зерттеу нәтижесі кез-келген түркі әлемінің әдебиетіне қызығушылық танытқан оқырмандарға және де «Көрұғлы» жырының ғылыми тұрғыдан зерттелінген жұмысы ретінде жоғары оқу орындары мен орта білім беру мекемелерінің білімгерлеріне арнайы материал ретінде қолдануға болады.

Түйіндеме сөздер: сюжет, мотив, Көрұғлы жыры, образдар жүйесі, ағылшын басылымы, Есенжолов нұсқасы.

СИСТЕМА ОБРАЗОВ АНГЛИЙСКОГО ИЗДАНИЯ И ВЕРСИИ ЕСЕНЖОЛОВА ПЕСНИ КОРУГЛЫ

Аннотация. В данной статье рассказывается об особенностях имиджевой системы английской редакции песни «Коруглы» и версии Есенжолова. При исследовании имиджевой системы английской и казахской версий использовались такие методы исследования, как наблюдение, сравнение, контролирование, аналогия. С помощью этих методов были проанализированы сходства и различия между персонажами двух версий песни «Коруглы» на сюжетном и мотивационном уровнях, а также проанализированы положительные и отрицательные персонажи. Результаты исследования могут быть использованы как специальный материал для читателей, интересующихся литературой тюркского мира, а также для студентов вузов и общеобразовательных школ в качестве научно-исследовательского произведения по поэме «Коруглы».

Ключевые слова: сюжет, мотив, песня Коруглы, система образов, английское издание, версия Есенжолова.

THE SYSTEM OF IMAGES OF THE ENGLISH EDITION AND THE ESENZHOLOV VERSION OF THE SONG KORUGLU

Abstract. This article describes the peculiarities of the image system of the English edition of the song «Koruglu» and the version of Esenzholov. In the study of the image system of the English and Kazakh versions, such research methods were used as observation, comparison, control, analogy. With the help of these methods, the similarities and differences between the characters of the two versions of the song «Koruglu» were analyzed at the plot and motivational levels, as well as positive and negative characters were analyzed. The research results can be used as a special material for readers interested in the literature of the Turkic world, as well as for students of universities and secondary schools as a research work based on the poem «Koruglu».

Key words: plot, motive, Koruglu song, system of images, English edition, version of Esenzholov.

Кіріспе

«Көрұғлы» эпосы – әлем халықтар арасына ең көп тараған фольклорлық шығармалардың бірі. Түркіменнің теке руынан шыққан Көрұғлы туралы жырлар этникалық, тілдік және діни тұрғыда әр түрлі болып келетін қазақ, түрік, әзірбайжан, армян, грузин, өзбек, түркімен, тәжік, күрд, татар, абхаз, құмық, қарақалпақ т.б. ұлттардың фольклорында бірнеше ғасырлар бойы жырланып, ха-

лықтың сүйікті шығармасына айналған. Сонымен қатар, «Көрұғлы» жыры көптеген ғалымдар тарапынан мотивтік және сюжеттік ерекшеліктеріне сай жалпылама түрде зерттелінгені белгілі.

«Көрұғлы» жырының ағылшын және елара-лық нұсқалары әр елдің ғалымдары тарапынан көптеп зерттелініп келеді. Қазақ фольклортану ғылымында жырға қатысты ой-пікірлер қалдырған зерттеушілер санатында М. Ғұмарова, Ә. Қо-

ңыратбаев, Р. Бердібай, Ш. Ыбыраев, Б. Әзібаева есімдерін атауға болады. М. Ғұмарова [Ғұмарова М., 1986, б. 400] «Көрұғлы» эпосының әр түрлі нұсқаларын жинақтап, зерттеп, баспаға жіберген. Демек, М. Ғұмарова «Көрұғлыны» алғаш ғылыми айналымға енгізді, томға арналған «алғысөз» жазды. Ә. Қоңыратбаевтың [Қоңыратбаев Ә., 1987, б. 258] «Көрұғлы жыры» атты мақаласы осы эпосқа қатысты тарихи оқиғалар мен географиялық атауларды қарастырған. Ал Р. Бердібаевтың [Бердібаев Р., 1982, б. 232] «Қазақ эпосы», Ә. Қоңыратбаевтың [Қоңыратбаев Ә., 1987, б. 258] «Қазақ эпосы және түркологиясы», Ш. Ыбыраевтың [Ыбыраев Ш., 1993, б. 296] «Эпос әлемі» атты зерттеулерінде «Көрұғлы» жыры арнайы түрде қарастырылмайды, тек кейбір авторлардың ойларын дәлелдеу үшін қолданылады. Б. Әзібаева [Әзібаева Б., 2006, б. 536] «Көрұғлыға арналған қазақ дастандары хақында» атты мақаласында «Көрұғлы» жырының қазақ нұсқаларына қатысты ой білдірген. «Көрұғлы» жырының әзірбайжан және түркімен нұсқалары И. Брагинский, Х. Короглы, А. Болдырев атты ғалымдардың да зерттеу жұмыстарының негізі болып табылады.

Сонымен қатар, «Көрұғлы» жырының шетел зерттеушілері мен қазақ зерттеушілері тарапынан зерттелу тарихы да қарастырылды. Махмұт Орта «Көрұғлы жырының зерттелуі» атты зерттеу жұмысында «Көрұғлы» жырының тарихына, тарихи прототиптеріне, әзірбайжан, түркімен нұсқаларына тоқталып өтеді [Орта М., 2012, б. 17]. Флера Сағитқызы Сайфулина, Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы, Гузель Чахваровна Файзуллина «Түрік халықтарының ежелгі эпостарының мифопоэтикасы» атты ғылыми жұмыстарында көптеген түркі халықтарында, соның ішінде татарлар мен қазақтарда кеңінен таралған және сақталған эпос-дастандарды талдап, олардың мифологиялық атрибуттары мен мінез-құлық формулаларын өз кейіпкерлерінің бейнесінде анықтады [Sayfulina F.S., Askerbekkyzy A.Z., Faizullina G.C., 2020, бб. 20-28].

«Көрұғлы» жырының ағылшын басылымы мен қазақ еліне тән Есенжолов нұсқасының образдар жүйесін салыстырып, салғастырып зерттеу жұмысы жырдың кейіпкерлеріне кең түрде мәлімет береді және де өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Қазіргі таңда «Көрұғлы» жырының образдар жүйесі жайлы зерттеушілер тарапынан зерттелініп жатқан жан-жақты, салыстырмалы зерттеу жұмысын кездестіру мүмкіндігі жоқ. Сол себепті, «Көрұғлы» жырының ағылшын басылымы мен Есенжолов нұсқасының образдар жүйесінің ерекшеліктерін мотивтік көрсеткіштері және сюжеттік ұқсастықтарына сүйене отырып, екі нұсқадағы кейіпкердің іс-әрекетіндегі орын алған өзгерістерді, мінез ерекшеліктері мен айырмашылықтарын анықтау мақсаты қойылды. Бұл мақсатқа жету үшін келесідей міндеттер орындалды, яғни «Көрұғлы»

жырының ағылшын басылымы мен Есенжолов нұсқасының образдар жүйесін салыстырмалы түрде зерттелінді; екі нұсқадағы жағымды және жағымсыз кейіпкерлер ажыратылды.

Әдістемелік бөлім. «Көрұғлы» жырының ағылшын басылымы мен Есенжолов нұсқасының образдар жүйесінің ерекшеліктерін зерттеу барысында байқау, салыстыру, бақылау, аналогия секілді зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеу жұмысында екі нұсқа кейіпкерлерімен танысу барысында бұл байқау әдісінің берер пайдасы мол болды. Салыстыру әдісі екі нұсқаның бірдей кейіпкерлерінің айырмашылықтарын табу мақсатында қолданылды. Бұл зерттеу жұмысында бақылау әдісі жыр образдарын сюжеттік және мотивтік ерекшеліктерін негізге ала отырып қабылдау болып табылады. Аналогия әдісі «Көрұғлы» жырының ағылшын басылымы мен Есенжолов нұсқасының образдар жүйесінің бірдей тұстарын айқындауға көмегін тигізді.

Зерттеудің нәтижесі. Әдебиет туралы жалпы түсініктердің бәрінің құйылар арнасы, ең басты және өзекті мәселесі-образ және образдылық. Кең ауқымда алып қарасақ, көркем образ-өмірлік шындықты игеру мен қайтадан қорытып, жаңадан жасап шығарудың өнерге ғана тән ерекше тәсілін сипаттайтын эстетикалық категория. Сонымен бірге көркем шығармада жасалған алуан құбылыстарды да, көбінесе кейіпкерлер мен әдеби қаһарманды «образ» деп атайды.

«Көрұғлы» жырының образдар жүйесінің зерттелуі жырдың сюжеттік және мотивтік көрсеткіштеріне тікелей байланысты. Мотив – тақырыптық сарын, қалыптасқан дәстүрлі тақырыптық әуен оқиға желісіндегі кезең. «Әдебиет теориясы» еңбегінде А.М. Горькийдің «сюжет дегеніміз жалпы алғанда адамдардың өзара қарым-қатынасы, байланысы, қайшылықтары, жек көру, жақсы көру, әр алуан әдеби мінездің өсу, жасалу тарихы» деген әрі қысқа, әрі дәл, ғылыми дұрыс, тұжырымды түрде сюжетке берген осы анықтамасын, барлық әдеби теоретиктер қолданып жүрген классикалық үлгі деуге болады деп айта келе сюжетке мынадай анықтама береді. «Сюжет дегеніміз – шығармадағы адамның бір-бірімен байланысқан қарым-қатынасы, күрес-тартысы, шығармадағы оқиғаның дамуы» [Теория литературы, 2001, б. 616]. Яғни «Көрұғлы» жырының сюжеті және мотивтеріне сүйене отырып, образдар жүйесінің ұқсастықтары (Мұңлықбек (Мирза-Серраф), Көрұғлы (Роушан), Райхан (Рейхан Араб)) мен айырмашылықтары (Султан-Мурат, Далы Хассан, Хусsein-Алы-Хан, Хожа-Якуб, Алтыншаш, Бозұғлан т.б.) талданды. Салыстырмалы зерттеу нәтижесінде жағымды және жағымсыз образдар анықталынды. Сонымен қатар, мифологиялық образдардың (Қызыр, Қырық шілтен т.б.) кездесетіні белгілі болды.

Негізгі бөлім

«Көрұғлы» эпосы – әлем әдебиетіне тән ең көп тараған фольклорлық туындылардың бірі. Оны қазақ, түрікмен, тәжік, әзірбайжан, қырым, сібір татарлары, өзбек, құмық, қарақалпақ және анадолы түріктерінің фольклорынан кездестіруге болады. Сол сияқты жыр араб елдері, армян, грузин, дағыстан және күрділер арасына да кеңінен тараған.

Көрұғлытанушылардың басым бөлігі эпостың ұлттық нұсқаларын типологиялық тұрғыда «батыс» және «шығыс» тобы деп екіге бөлген. Олар батыс тобына әзірбайжан, түрік, армян, күрді, грузин, дағыстан, қырым-татар версияларын жатқызады.

Олардың көпшілігі әзірбайжан нұсқасынан бастау алады, соған көп жақын. Бұл нұсқалар оқиғаларды барынша өмір шындығына жақын бейнелеп, өзіне негіз болған тарихи оқиғалардың көптеген нышандарын танытады, өздерінің тарихи шындықтан бастау алғанын аңғартады. Жалалилер көтерілісіне қатысты кейбір оқиғалардың көрінісі осы батыс тобындағы нұсқаларда жақсы байқалады.

Эпостың шығыстық нұсқаларында батыстық топқа тән осы белгілер барынша көмескілене түскен. Оның көмескіленуіне парсы-тәжік мифологиясына тән элементтер мен исламға дейінгі архаикалық сарындар, ертегілік поэтикалық құралдардың көптеп енуі себеп болған. Әсіресе, қаһарманның туылуы ертегілік және мифологиялық ерекшеліктерге сай: бас қаһарман анасы қайтыс болып, жерленгеннен кейін, көрде туылады. Сондықтан, ол «көрде туылған бала», «көр баласы» мағынасындағы Көрұғлы деген атқа ие болады. Ұлттық нұсқаларда ол Героглы, Гургули, Гуругли, Гороглы, Гуроглы, Куроглы деп дыбыстық тұрғыда вариацияланып кете берген. Эпостың батыстық тобында бұл ат бас қаһарманның әкесінің көзін шахтың (патшаның) ойдырып тастауына байланысты, «соқырдың баласы» деген мағынада жұмсалатыны белгілі [Сахитжанова З., Исмаилова Н., 2020, бб. 74-79].

«Көрұғлы» жырының ағылшын басылымы мен Есенжолов нұсқасының образдардың ұқсастықтарын талдау үшін оқиғаға қатысушылардың басты кейіпкерлеріне тоқталып өтейін.

«Көрұғлы» эпосының ағылшын басылымында кездесетін образдар Kurroglou (Курроглу), Mirza-Serraf (Мирза-Серраф), Sultan-Murad (Султан-Мурад), Daly Hassan (Далы Хассан), Hussein-Aly-Khan (Хуссеин-Алы-Хан), Khoja Yakub (Хожа-Якуб), Reyhan the Arab (Рейхан Араб), Mir Ibrahim (Мир Ибрахим), Ayvaz (Айваз), Demurchy-Oglou (Демурчы-Оглу), Nighara (Нигхара), Hassan Pasha (Хассан Паша), Namza (Хамза), Parizadda (Паризадда), Nazar-Jalali (Назар-Жалали). «Көрұғлы» жырының Есенжолов нұсқасының сюжетін байытып көрсететін басты кейіпкердің достарының образы екені белгілі. Олардың әрқайсысының

образының ешкімге ұқсамайтын өзіндік реңкі, бояуы бар. «Көрұғлы» жыры осыншама түрлі образдардың тоғысуының нәтижесінде шытырман оқиғаларға толы болып келеді. Эпостағы кейіпкердің достарының образдар ретінде Қырық шілтен, Қызыр, Илияс, Арыстан, сондай-ақ, Сапабек және қырық жігітті туыстары саналатын Толыбай, Жығалы, Мұңлықбек, Алтыншаш, Бозұғлан, Ақбілекті, жауы ретінде Райханды (оның қызы Күләйім) айтуға болады.

Жырда кездесетін мифологиялық образдарды (Есенжолов нұсқасы негізінде) келесідей сипаттауға болады.

Қырық шілтен – адамдар арасында өмір сүретін, бірақ көзге көрінбейтін, ерекше тылсым күшке ие мифологиялық әулиелер. Аңыз бойынша, олар қиындыққа тап болған адал жандарға көмекке келеді. Қазақ фольклорында шілтендер бір көмекші ретінде бейнеленеді. Оларды кейде Ерен деп те атайды. Олар ғайыптан пайда болып, фольклорлық шығарманың басты кейіпкеріне (әсіресе, батырлық жырлар мен ертегілерде) қол ұшын береді [Бабалар сөзі: Жүз томдық. 48-том., 2006, б. 497]. Есенжолов нұсқасының батырдың рухани көмекшілерінің қызметі біркелкі жырланады. Көрұғлы өлі шешесінен көрде туғанында, Ғаусыл ағзам, қырық шілтендер баланы жемістің шырынын беріп, анасының төсінен сүт шығарып, бағып қағады [Бабалар сөзі: Жүз томдық. 49-том., 2006, б. 152].

Қызыр, Қыдыр баба – көптеген шығыс халықтарының, сондай-ақ қазақтардың да мифтерінде, фольклорында, діни аңыздарында жиі кездесетін, аты аңызға айналған архаикалық образ.

Оның генезисі, тұлғалық сипаты өте күрделі, әлі толық зерттеліп айқындалмаған. Бір ғалымдар Қызыр бейнесін көне архаикалық түсінік, көзқарастармен байланыстырып зерттесе, кейбір ғалымдар — тек ислам ықпалымен пайда болған деп түсіндіреді. Қызыр туралы әрбір халықтың ғасырлар бойы ұстанып келе жатқан түсінігі бар. Қазақ фольклорында Қызыр баба [Қыдыр] — ел аралап жүрген ақ киімді ақсақал кейпіндегі әулие, адамға қамқоршы, бақыт, дәулет беруші, әртүрлі қиындықтардан қорғаушы [Бабалар сөзі: Жүз томдық. 48-том., 2006, б. 396].

Жырда Қызырдың Көрұғлыға көмектесіп, қамқор болып жүретіні айтылады.

Илияс - көне иудей, христиан аңыздарында Илиястың есімі әулие ретінде аталады. Оның аты ежелгі иудей құдайларының бірінен шыққан дейтін пікір де бар. Исламда Илияс пайғамбардан гөрі, әулиеге жақын. Түркі халықтарында Илиястың есімі Қыдыр әулиемен байланыстырылып, «Қыдыр-Илияс» деп те атала береді. Кейде оны «Қызыр» деп атайды. Қазақ фольклорында Илиястың есімі жиі ұшырасады. Әдетте, ол адамдарға Қыдыр әулие (ақсақал) түрінде көрініп, әртүрлі қиындықтардан қорғап жүреді [Бабалар сөзі: Жүз томдық. 48-том., 2006, б. 399]. Жырда

Илиастың Көрұғлыны қиындықтардан қорғап, жолын ашып беріп жүретіні айтылады.

Арыстан – қырық шілтен пірдің Көрұғлыға тағасын білдірту, көрсету үшін жіберген мифологиялық образы. Бозұғланның шашқан алмаларын Көрұғлы теріп жүргенде, көрдің аузына тұрып алады. Осы сәтте Бозұғлан келіп қалады, бірақ Көрұғлы қаша жөнеледі. Бозұғлан көрде туып таға болып кеткен жиенін ұстай алмай қиналғанда, қырық шілтендер көрдің аузына арыстан болып жатып алып, Көрұғлыны адамдарға қосылуға үгіттейді [Бабалар сөзі: Жүз томдық. 49-том., 2006, б. 161 б.].

«Көрұғлы» жырының ағылшын басылымы мен Есенжолов нұсқасының ұқсас образдарына келесідей сипаттамалы мінездемелер беріледі.

Көрұғлы – Есенжолов нұсқасында жырдың ең басты, батыр, қайсар образы. Патша Мұңлықбек пен Алтыншаштың баласы. Түркімен халқының батыры, он үш жасында атқа мініп, қызылбас Қалдарханның баласы Райханмен соғыста жеңіске жетіп, өз ерлігін көрсетеді. Көрұғлы атануының себебі анасы қайтыс болғанда, құрсағында қалып қояды. Бірақ Алла тағаланың құдіретінің арқасында көрде дүниеге келеді. «Көрұғлы» эпосын зерттеген ғалымдар шығарманың бас кейіпкерінің прототипі 15-16 ғасырларда Оңтүстік Әзірбайжан аймағында өмір сүргенін бірауыздан мақұлдайды. Оның бала күніндегі сырт келбеті, бес жасында жиырмадағы жігітпен алысып меңдеткен күш-қайраты оның тұлғасын даралай түседі. Жырдың мына жолдарында Көрұғлының көрде (мазарда) өскендігі баяндалады.

Рақым етіп Құдайым,
Көр ішінде туғызып,
Жан беріп оны тербетті,
Ғаусыл, ағзам, Қырық шілтен
Іштірді қолдан шәрбатты.
Сүт шығып ана төсінен
Біріне-бірін емірентті.
Төстен бұлақ ағызып,
Көрұғлына жағызып,
Бірнеше уақыт жыл өтті.
Жеті жасқа келгенше,
Үйретіп әрбір ғылымды,
Атқарды бастан міндетті.
Моладан шығып жүретін

Көрұғлы ерге күн жетті [Бабалар сөзі: Жүз томдық. 49-том., 2006, б. 88].

«Көрұғлы» жырының Есенжолов нұсқасында Көрұғлы ат жалын тартып мініп азамат болған шағында алғаш рет ант-су ішіп Сапабек және оған ерген қырық жігітпен достасады. Күйген тауда жорытқан қырық бір ерді көрген Бозұғлан жиенін сынамақ ниетпен оны қырық бір ерге қарсы аттандырып салады. Көрұғлының бет-алысынан ыққан Сапабек бастаған қырық бір ер қаша жөнеледі. Алайда, Көрұғлы қуып жетіп, қырық бір ерді иіріп қамап ұстайды. Бірақ, олармен жауықпай, керісінше достасады. Бұдан ке-

йін Сапабек бастаған қырық бір ер Көрұғлының нөкерлеріне айналады. Көрұғлы һауадақ көліне аң-құс аулауға шыққанда, қырық бір ерімен шығады. Райхан Араб пен Қызылбай ер Текежәумітті шабуға келгенде Көрұғлы қырық бір ерімен бірге жауға қарсы тұрады. Есенжолов нұсқасында Көрұғлы Эрзурумға қашқан Райхан Арабты шауып келуге қырық бір ерін жібергенде, олар тұтқынға түсіп қалады. Қырық бір ерінің қамаудан құтқаруға Көрұғлы келгенде, қырық бір ер шылбырдан босанып шығып, Райхан Арабтың әскерін быт-шыт қылып жеңеді [Бабалар сөзі: Жүз томдық. 49-том., 2006, б. 201].

Kurroglou was a Turkoman of the tribe of Tuka, his real name was Roushan [Chodzko A., 1842, б. 17].

Көрұғлының Тука деген тайпадан шыққан түркімен болғандығы, шын есімі Роушан болғандығы ағылшын басылымында айтылған.

The manner in which Kurroglou behaves towards Momen is truly Oriental. He considers them as things bought or won, - as a toy which he gladly rejects as soon as he is tired of it. The possession of it he only enjoys as it is connected with some novelty, uncertainty, or danger [Chodzko A., 1842, б. 8].

Ағылшын басылымында Көрұғлының әйелдерге қатысты өзін-өзі ұстауы шығыстық болып табылады. Әйел затын сатып алынған немесе ұтып алған заттар сияқты қарайды, шаршаған кезде бас тарта салатын ойыншық сияқты көреді. Оларға иелік ету оған қандай-да бір жаңалықпен, белгісіздікпен немесе қауіп-қатермен байланысты болғандықтан ғана ұнайды.

«Brave warriors, hear the tidings of my present state. I have been left in the church; what shall I do now? I have been compassed by Reyhan-Arab, both on my right and my left side. I have been left in this church; what shall I do now?»

«Ержүрек жауынгерлер, менің қазіргі жағдайым туралы хабарды тыңдаңдар. Мені шіркеуде қалдырды; енді не істеймін? Мені Рейхан-Араб оң жағымда да, сол жағымда да қоршап алды. Мен осында шіркеуде қалдым; енді не істеймін?» - деп алма сатушысы арқылы Айвазға хат жолдайды. Бұл жағдай Көрұғлы Паризаддаға барған кезде Карс елінің шіркеуінде орын алады. Райхан Араб Көрұғлының атында ұстап, байлап қояды.

Мұңлықбек – Есенжолов нұсқасында Жығаланың баласы, түркімен халқының батыры болған Толыбайдың немересі, Көрұғлының әкесі, Текежәуміт халқына патша болған кісі, қызылбаспен шайқаста қайтыс болады.

Kurroglou's father was Mirza-Serraf. He was in the service of Sultan Murad, ruler of one of the provinces of Turkistan, as Master of the Stud [Chodzko A., 1842, б. 17].

Ағылшын басылымында Көрұғлының әкесі Мирза-Серраф болды. Ол Түркістан провинцияларының бірінің басшысы Султан-Мурадтың

асыл тұқымдарының шебері ретінде қызмет жасайды.

It was one of the duties of Mirza-Serraf to visit in turn all the studs confided to his care, and to select the best colts for the stable of the prince [Chodzko A., 1842, б. 18].

Мирза-Серрафтың міндеттерінің бірі өз кезегінде барлық үйірлерді өз қамқорлығына алу және ханзаданың ат қорасы үшін ең жақсы құлындарды таңдау болды.

Мирза-Серраф өзі астрологиямен айналысатын адам болған, және де баласының жұлдыз жорамалын қарап, өзінің көзінің ойылғаны үшін Султан-Мурадтан кек ала алатындығына сенімді болады. Роушан әкесінің кегін қайтарып, Султан-Мурад ханзаданы жеңеді.

«Well, then, the oasis in which we reside contains a spring of water. When the night of the eve of Friday next shall have arrived, thou shalt watch with this book in thy hand, and repeat continually the prayer which is to be found in this passage; thy eyes must be earnestly fixed on the two stars until they meet together. The moment they have met, thou shalt perceive the surface of the water covered with white foam. Take this vase, which I have brought for the purpose ; in it thou shalt collect the foam carefully, and then bring it me without delay» [Chodzko A., 1842, б. 28].

«Сонымен, біз тұратын **шұратта** бұлақ бар. Келесі жұма қарсаңында түн келгенде, сен осы кітапты қолыңа ұстап, және осы үзіндіде кездесетін дұғаны үнемі қайталай бер; сенің көздерің екі жұлдызды бірге кездескенге дейін мұқият қарауы керек. Олар кездескен сәтте сен ақ көбікпен жабылған судың бетін көресің. Мен осы мақсат үшін алып келген вазаны ал; онда көбікті мұқият жинап ал, содан кейін оны маған кешіктірмей алып кел» - деп Мирза-Серраф айтады. Бірақ Роушан көбікті білместікпен өзі жеп қояды. Ол көбіктің Мирза-Серрафтың соқырлығын емдейтін және де Роушанды жеңілмейтін жауынгер ететін қасиеті болатын. Солай Мирза-Серраф Mushad (Мушад) қаласында өмірден озады, ал Роушан болса, Көрұғлы есімін мәңгілікке иеленеді.

Райхан – Есенжолов нұсқасында Қалдарханның баласы, Көрұғлының жеңгесін алып қашатын жау образы. Бозұғлан аң аулауға кеткенде, Көрұғлының жеңгесіне бірнеше жылдар бойы ғашық болған Райхан оны алып кету үшін келгенде, өзінің Ғират атын Ақбілекке айырбастайды. Ақбілек Райханнан зәбір көргенін айтады, Көрұғлы қырық жігітпен қызылбас Райхан және оның әскерімен бірнеше күн шайқасады. Соңында Райханның өзі ұсталып, азапталып өлтіріледі.

In this miserable condition, Mir Ibrahim was found by Reyhan the Arab. The latter was a wealthy nobleman, who was riding past to the mountains to hunt, accompanied by one hundred and sixty of his horsemen [Chodzko A., 1842, б. 75].

Осы аянышты жағдайда, Мир Ибрахимді Рей-

хан Араб байқайды. Ол жүз алпыс атты серіктерін ертіп, аң аулауға тауға аттанып бара жатқан ауқатты дворян болатын. Ағылшын басылымында Рейхан араб Көрұғлының қасапшы Мир Ибрахимнің баласы Айвазды алып кеткеніне ашуланып, Көрұғлыға қарсы шығады.

«Көрұғлы» жырының ағылшын басылымында кездесетін образдар

Mir Ibrahim (Мир Ибрахим) – Orfah (Орфак) деген жерде тұратын қасапшы образы. Көрұғлының қошқарларын сатып алу арқылы пайдаға кенелемін деп ойлайды. Солай Көрұғлының айласының құрбаны болып, өзінің баласы Айваздан айырылып қалады, оны Көрұғлы алып кетеді.

Ayvaz (Айваз) – Мир Ибрахим қасапшының баласы, Көрұғлы Хожа Якубтың айтуы бойынша Орфак жеріне барып, өзінің қырық шақты қошқарларын Айваздың әкесіне сатамын деп, өзін Ронслиан деп таныстырады. Содан кейін әр түрлі айла тәсілдерді қолданып, Айвазды алып қашады. Және Жәмбілбел елінде өзінің баласы ретінде тәрбиелеп, бағып қағады. Оның атының есімі Durrat (Дуррат) болады.

Көрұғлы Нигхарамен Жәмбілбелге оралған кезде Айваз оларды жеті жүз жетпіс жеті әскерімен күтіп алады, қырық күн, қырық түн тойлайды.

Карс елінің шіркеуіндегі Көрұғлыны құтқаруға оның баласы Айваз, Демурчы-Оглу мен Далы Хассан келеді, Айваз бен Рейхан Арабтың жекпе-жегі орын алады. Жекпе-жекте Көрұғлы өзінің әндерімен Айвазға шабыт, бағыт-бағдар беріп отырады. Осылайша екеуінің жекпе-жегінде Айваз Рейхан Арабтың басын шауып өлтіреді және Көрұғлыны құтқарады.

Sultan-Murad (Султан-Мурад) – Түркістан провинциясының ханзадасы. Асыл тұқымды құлындарды көруге келген кезде, құлындар оның көзіне жаман болып көрінеді. Содан кейін жазалау мақсатында Мирза-Серрафтың екі көзін ойып алады.

Daly Hassan (Далы Хассан) – Көрұғлының алдынан шығатын қарақшы образы. Көрұғлы әкесін Мушад жерінде жерлеп, Әзірбайжанға барар жолда Kuchan (Кучан) деген жерді кесіп өтеді және де осы жолда қарақшыны кездестіреді. Далы Хассан және бір топ қарақшылардың Көрұғлымен шайқасында, Көрұғлы жиырма қарақшыны жермен жексен етеді. Көрұғлы Далы Хассанды өлтірейін деп жатқан кезде, ол өзінің жеті жыл қарақшылықпен тапқан байлығының барлығын беріп, оған бағынатынын айтып, жеңілгенін мойындайды. Көрұғлы, Далы Хассан және қарақшылар Karadag (Карадаг) деген аймақтағы Gokcha-pull (Гокча-пулл) деген жерде біраз жылдар өмір сүреді және жеті жүз жетпіс жеті адамға басшы болады.

Hussein-Aly-Khan (Хуссейн-Алы-Хан) – Эриванның губернаторы, оның жері Персия мен Түркияның шекарасында болды. Оның мақсаты

бай саудагерлердің керуендеріне ұрлық жасау болатын. Көрұғлы өзінің саяхатында осы ұрлықшылардың қолына түсіп қалады. Gazly-gull (Газлы-гулл) деген жерде Көрұғлы Хуссеин-Алы-Ханның барлық адамдарын өлтіреді. Одан кейін Chamly-bill (Чамлы-билл) жеріне тоқтайды.

Khoja Yakub (Хожа Якуб) – Көрұғлының жақыны, досына айналған образ. Көрұғлы Чамлы-билл жерінде бекініс тұрғызады және ол бекініс 8000 отбасы өмір сүретін үлкен қалаға айналады. Осы жерде ол көпес Хожа Якубпен танысады, оны өзінің ағасындай жақын тартып кетеді.

Хожа-Якуб Көрұғлының баласы жоқ, өзі қартайып жатыр неге Айвазды алып, өз мұрагері ретінде тәрбиелемеске деп, Айваз Баллының портретін салдырып, Көрұғлыға алып келеді. Бірақ ол сол іс-әрекетіне бола тұтқындалады.

Demurchy-Oglou (Демурчы-Оглу) – Эрзурумдағы атақты, ержүрек сарбаз, Көрұғлының досы. Ол Рейхан Арабты айлалы әрекеттермен ұстап, Көрұғлыға әкеледі. Рейхан Араб Көрұғлымен өле-өлгенше дос болуға ант береді.

Nighara (Нигхара) – Түрік сұлтаны Султан-Мурадтың қызы, Бурджу Султанның қарындасы, ол Көрұғлымен бірге қашады, сол кезде олар бір жерге тұрақтап, Көрұғлы ұйқыға кеткен кезде Бурджу Султан келеді. Ол қарындасы Нигхараны беруін сұрайды, бірақ Көрұғлы қарсы болып, текетірес пайда болады. Нигхара Көрұғлыдан оның жалғыз бауырын өлтірмеуін сұрайды. Көрұғлы Бурджу Султанды өлтірейін деп жатқан кезде, егер қарындасы Нигхараны әйелдікке беретін болса, өмірін сақтап қалатандығын айтады. Чамлы-биллге барар жолда Көрұғлы мен Нигхара Европалықтардың лашығына тап болады. Сол жерде европалықтар мен Көрұғлының арасында тартыс болады, тартыстың себебі бір европалық Нигхара үшін келгенін айтып және оны әйелдікке аламын деп Көрұғлыға қарсы шығады. Соңында Нигхараның көмегімен европалық қашып құтылады. Чамлы-биллге жақындаған кезде олардың жолында керуен шығады, керуендегі бай көпестердің бірі Нигхарадан дәмелі болады. Бұл керуеннен біраз байлық жинап алады.

Нигхара Паризадданы жақсы қарсы алады, Айвазға Көрұғлыға ашулы емес екенін айтады. Солай Чамлы-билл елінде жеті күн, жеті түн той болады.

In one of the districts of Anatolia lives a great tribe of wandering nomades, known by the name of Haniss. It is composed of thirty thousand families, who are all rich, and reside in a beautiful country. Every one of its elders devotes his life to some favourite object: one of them is fond of fine clothes, another prefers women, and another, again, is fond of greyhounds or hawks. Their chief, Hassan Pasha, was fond of horses beyond anything in the world. Whenever no lieard of a fine horse he spared neither money nor trouble to procure it [Chodzko A., 1842, б. 152].

Анадолы аудандарының бірінде ханис есімімен танымал қаңғыбас көшпенділердің үлкен тайпасы өмір сүреді. Оның құрамы отыз мың отбасынан тұрады, олардың барлығы бай және әдемі елде тұрады. Оның әрбір үлкендері өз өмірлерін сүйікті заттарына арнайды: олардың бірі киімдерді ұнатады, екіншісі әйелдерді, ал басқасы тазы немесе қарақұйрықты жақсы көреді. Олардың бастығы Хассан Паша әлемдегі кез-келген нәрседен артық жылқыларды жақсы көретін. Жақсы ат туралы естіген сайын ол оны сатып алу үшін ақша аямады, қиындықтан да қашпады.

Hassan Pasha (Хассан Паша) – уәзірінің айтуы бойынша Көрұғлының атына көз тіккен кейіпкер. Ол қол астындағыларға егерде кімде-кім Көрұғлының атын маған алып келетін болса, мен сол адамға жарты байлығымды, ол аз болса, жарты билігімді, ол аз болса, жеті қызымның біреуін беремін деп айтады.

There was amongst the tribe of Haniss a certain scullion, Hamza by name, whose head and eyebrows were bald. This man having heard the proclamation, hastened to the vizier, barefooted, and having no trousers on [Chodzko A., 1842, б. 155].

Ханисс тайпасының арасында Хамза атымен белгілі қызметші болды, оның басы мен қастары таз болған. Бұл адам бұл хабарды естіп, жалаң аяқ, шалбарсыз уағызшыға қарай асыға жөнелді.

Hamza (Хамза) – Хассан Пашаның үшінші ұсынысы көңілінен шыққан Көрұғлының атын алып келуге дайын болған образ. Хамза Көрұғлының жылқыларының тұрағына барады, өзін киімдерін жыртып, өзін кедей адам ретінде көрсетеді, жылқышылардан тамақ беруін сұрайды. Көрұғлының аты шынжырмен байлаулы тұрады, ал оның кілті Көрұғлының қалтасында болады, сондықтан оның көзі Айваздың аты Дурратқа түседі. Оның шынжырының кілті Далы-Мехтердің қалтасында болады. Далы-Мехтер шарапқа тойып ұйықтап қалғанда, Хамза оның киімін киіп, қалтасындағы кілтті алып, Дурратты алып қашады. Көрұғлы атымен артынан қуып барады, бірақ қу Хамзаның айласы іске асып, Көрұғлы Кыратты Хамзаға беріп қойып, өзі Дурратпен қалып қояды. Хамза жыршының киімін киіп, алты айдан кейін келуін сұрайды және Кыратты беретінін айтады.

Parizadda (Паризадда) – өте сұлу Карс билеушісі Ахмед Пашаның қызы. Көрұғлы басқа адамдардың айтуы бойынша Паризаддаға сүйсініп, оны ұнатады. Көрұғлы мен Паризадда арасындағы байланысты Карс елінен болған бір шаруа орнатып жүреді. Содан кейін Паризаддандан хат келмегеннен соң, Көрұғлы өзі Карс еліне барады. Айваз құтқарғаннан кейін Паризадданы алып өз еліне алып келеді.

Nazar-Jalali (Назар-Жалали) – Көрұғлының бүкіл әлемге есімі әйгілі жеңілмейтін жауынгер екенін біліп, онымен күрескісі келетін жауынгер

образы. Ол Көрұғлыдан әскер өнерінің бірнеше сабағын алғысы келетінін Далы Хассанға айтады, бірақ оның мақсаты Көрұғлыны жаулап, Көрұғлыдағы билік, байлыққа иелену болды.

«Көрұғлы» жырының Есенжолов нұсқасында кездесетін образдар

Алтыншаш – Мұңлықбектің әйелі, Көрұғлының анасы. Өте мейірімді баласының атқа мініп, батыр болуын қалаған аяулы ана образы. Алтыншаштың күйеуі Қызылбаспен соғыста қайтыс болады. Алтыншаш құрсағында баласымен отыз бір жасында жесір қалады. Оның түсіне қырық шілтен кіріп, ертесі күні дүние салатынын білдіреді. Бауыры Бозұғланға бұл оқиғаны баяндап, бір айдан кейін сәбиінің дүниеге келетінін айтып, көрді ашып алуын сұрайды. Жырда Алтыншаштың сұлу екендігі мына жолдарда көрініс табады.

Өзі сұлу, қолаң шаш.

Сұлулығы мұншама—

Көрген адам болар мас.

Бұрын тапқан бала жоқ,

Жүкті болып бишара,

Отыз бірде қалды жас [Бабалар сөзі: Жүз томдық. 49-том., 2006, б. 87].

Бозұғлан – Алтыншаштың бауыры, Көрұғлыға көмектескен, өз панасына алған, апасының сертін орындаған образ. Көрұғлының ең жақын туысы ретінде оның шешесі Алтыншаштың інісі Бозұғлан сомдалады. Алтыншаш ақтық демін аларда ішіндегі баласын Бозұғланға аманаттайды. Бозұғлан сәл кешіккенімен, қанша уақытын сарп етіп жиенін көрмекеннен алып шығып, өз қамқорына алып бағып қағады. Күйген таудағы қырық бір ерге Көрұғлы аттанарда оны қару-жарақпен қамтамасыз етеді. Жиені балалықпен әйелі Ақбілекті Райхан арабқа қашырып ал-

ғанда, Көрұғлыға кешіріммен қарайды [Бабалар сөзі: Жүз томдық. 49-том., 2006, б. 151].

Ақбілек – Бозұғланның әйелі, жырдың басты кейіпкерлерінің бірі. Көрұғлы Райхан патшаның Ғират деген атына қызығып, шауып көрейін деп сұрайды. Ал есесіне Райхан патша жеңгесінің бетінен бір сүйемін деп талап қояды, себебі ол Ақбілекке ғашық болған болатын. Көрұғлы патшаның сырын білмей жеңгесін көрсету үшін алып шығады. Бірақ Көрұғлының алаңғасарлығының арқасында Райхан Ақбілекті алып қашады.

Бозұғланның бар екен

Ақбілек атты бір жары,

Ол күндегі адамнан

Артық екен ажары.

Соңынан ерген әуре боп,

Мал мен басын тәрк қылар,

Біреудің түссе назары [Бабалар сөзі: Жүз томдық. 49-том., 2006, б. 91].

Күләйім – қызылбас Қалдарханның қарасаң көзің тоймайтын сұлу қызы. Жырда Күләйімнен асқан сұлу ару жоқ екендігі былай сипатталады.

Бұл шаһарда онан асқан ару жоқ,

Өзі сұлу аты десең, Күләйім [Бабалар сөзі: Жүз томдық. 49-том., 2006, б. 117].

Ақбілек Күләйімді алдап, бақшаға серуендеуге барамыз, сырласамыз деп, өз қолымен Көрұғлыға тапсырып, Бозұғланға алып баруын сұрайды. Қалдарханның қызы ішінде қорқыныш болса да, қанша бас тартса да жеңгесінің көңілін қалдырмайын деген мақсатпен шыққан болатын.

Мақалада «Көрұғлы» жырының ағылшын басылымы мен Есенжолов нұсқасының жоғарыда аталған образдарын саралай келе жағымды және жағымсыз топтарға ажыратылды.

Кесте-1 «Көрұғлы» жырының ағылшын басылымы мен Есенжолов нұсқасының жағымды және жағымсыз образдары

	Жағымды образдар	Жағымсыз образдар
«Көрұғлы» жырының ағылшын басылымы	Роушан Мирза-Серраф Мир Ибрахим Айваз Демурчы-Оглу Нигхара Паризадда	Султан-Мурад Далы Хассан Хуссеин-Алы-Хан Хожа-Якуб Рейхан Араб Хассан Паша Хамза Назар-Жалали
«Көрұғлы» жырының Есенжолов нұсқасы	Мұңлықбек Көрұғлы Алтыншаш Ақбілек Бозұғлан Күләйім	Райхан

Қорытынды

Сонымен, «Көрұғлы» жырының еларалық нұсқаларының бірі Есенжолов нұсқасы мен ағылшын басылымының образдар жүйесінің біршама ұқсастықтарымен қоса айырмашылық-

тары да белгілі болды. Ерғали Есенжолов жырлаған және басылымға ұсынған қазақ нұсқасының ағылшын нұсқасымен образдар жүйесі деңгейінде зерттелінуі ғылыми жаңалығын көрсетті. Байқау әдісі, салыстыру, бақылау, аналогия

сияқты зерттеу әдістері зерттеу жұмысын жүргізу үшін тиімді болған әдістер болып табылады. Осы әдістердің көмегімен «Көрұғлы» эпосының қос нұсқадағы ұқсас кейіпкерлерінің сюжеттік және де мотивтік тұрғыдан бірдей тұстары мен ұқсас емес қырлары анықталынды. Жырдың ағылшын және қазақ нұсқасының әр түрлі образдарына сипаттамалар берілді. Әр нұсқадағы кейіпкерлер бөлек-бөлек сипатталынып, мінез-құлықтық

көрсеткіштері сараланды. «Көрұғлы» жырының ағылшын басылымы және Есенжолов нұсқасының образдарының жағымды және жағымсыз тұстары айқындалды. Зерттеуден алынған нәтиже кез-келген «Көрұғлы» жырын оқуға ынтасын білдірген оқырмандарға және де жоғары оқу орындарында, орта білім беру мекемелерінде материал ретінде пайдалануға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ғұмарова М. «Көрұғлы» эпосы. Қазақ халық әдебиеті: көптомдық батырлар жыры: 4 т. – Алматы: Жазушы, 1986. – 400 б.
2. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1987. – 258 б.
3. Бердібаев Р. Қазақ эпосы (жанрлық және стадиялық мәселелері). – Алматы: Ғылым, 1982. – 232 б.
4. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.
5. Әзібаева Б. Көрұғлы – қазақ дастандарының қаһарманы. Бабалар сөзі: жүз томдық. – Т. 48: Батырлар жыры. – Астана: Фолиант, 2006. – 536 б.
6. Orta M. A study of Koroglu destani. – Frankfurt Am Main, 2012. – 17 p. https://www.academia.edu/download/31482635/A_STUDY_OF_KOROGLU_DESTANI.pdf
7. Sayfulina F.S., Askerbekkyzy A.Z., Faizullina G.C. Mythopoeitics of ancient epics of turkic peoples. – Personality Society, 2020. – 20-28 p. <https://personalitysociety.uk/index.php/edu/article/view/4>
8. Институт мировой литературы имени А.М. Горького РАН. Теория литературы: в 4 т. Под ред. Павел Спиваковский. – Москва: Наследие, 2001. – 616 с.
9. Сахитжанова З., Исмаилова Н. «Көрұғлы» – әлем фольклорына ортақ жыр. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Көптілді білім беру және шетел тілдері филологиясы» сериясы, №1(29). – Алматы, 2020. – 74-79 бб.
10. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Ғылыми кеңесі. Бабалар сөзі: Жүз томдық. 48-том. Көрұғлы. Томды құрастырып, ғылыми түсініктемесін жазғандар: Әзібаева Б., Ақан А. Алғы сөзін жазған Әзібаева Б. – Астана: Фолиант, 2006. – 536 б.
11. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Ғылыми кеңесі. Бабалар сөзі: Жүз томдық. 49-том. Көрұғлы. Томды құрастырып, ғылыми түсініктемелерін жазғандар: Әлібек Т., Қосан С., Сәкенов С. (жауаптышығарушы). – Астана: Фолиант, 2006. – 416 б.
12. Chodzko A. Popular poetry of Persia as Found in the Adventures and Improvizations of Kurroglou, the bandit – Minstrel of Northern Persia and in the songs of the people inhabiting the stories of the Caspian sea – London, 1842. – 345 p.

REFERENCES:

1. Gumarova M. epic "Korugly". Kazakh folk literature: multi-volume poetry of batyrs: 4 vol. - Almaty: writer, 1986. - 400 P.
2. Konyratbayev A. Kazakh epic and Turkology. Almaty: Nauka publ., 1987. – 258 P.
3. Berdibayev R. Kazakh epic (genre and stanza problems). Almaty: Nauka publ., 1982. – 232 P.
4. Ibraev sh. the world of the epic. Almaty: Nauka publ., 1993. – 296 P.
5. Azibayeva B. Koroglu-hero of the Kazakh saga. The word of ancestors: one hundred volumes. - Vol. 48: the epic of Heroes. - Astana: Folio, 2006. - 536 P.
6. Orta M. A study of Koroglu destani. – Frankfurt Am Main, 2012. –17 p. https://www.academia.edu/download/31482635/A_STUDY_OF_KOROGLU_DESTANI.pdf
7. Sayfulina F.S., Askerbekkyzy A.Z., Faizullina G.C. Mythopoeitics of ancient epics of Turkic peoples. – Personality Society, 2020. – 20-28 p. <https://personalitysociety.uk/index.php/edu/article/view/4>
8. Institute of World Literature named after a.m. Gorky ran. Literature of the theory: in 4 vol. under Ed. Pavel Spivakovsky. Moscow: Naslediye publ., 2001. - 616 P.
9. Sakhitzhanova Z., Ismailova N. "Korugly" – a common poem in the folklore of the world. Bulletin of Abai Kaznpu, series" multilingual education and Philology of foreign languages", No. 1(29). - Almaty, 2020. - pp. 74-79.
10. Academic Council of the M.O. Auezov Institute of literature and art. The word of ancestors: one hundred volumes. Volume 48. "No," I said. The volume was compiled and scientific commentary written by: Azibayeva B., Akan A. preface written by Azibayeva B. - Astana: Folio, 2006. - 536 P.

11. Academic Council of the M. O. Auezov Institute of literature and art. The word of ancestors: one hundred volumes. Volume 49. "No" I said. The volume was compiled and scientific explanations were written: Alibek T., Kosan S., Sakenov S. (responsible producer). - Astana: Folio, 2006. - 416 6.

12. Shodzko A. Rorulag roetgu of Regsia as Found in the Adventures and Improvizations of Kurroglou, the bandit – Minstrel of Northern Persia and in the songs of the people inhabiting the stories of the Caspian sea – London, 1842. – 345 p.

Авторлар туралы мәліметтер:

Сахитжанова Зада Омаргазиевна - филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы, (Түркістан қ., Қазақстан) sakhitzhanova@mail.ru

Исмаилова Нилуфар Абдукахарқызы - Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты, (Түркістан қ., Қазақстан) ismailova_nilufar@list.ru

Сведения об авторах:

Сахитжанова Зада Омаргазиевна - кандидат филологических наук, преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмета Ясави (г. Туркестан, Казахстан) sakhitzhanova@mail.ru

Исмаилова Нилуфар Абдукахарқызы - магистрант Международного казахстанско-турецкого университета имени Ходжи Ахмета Ясави, (г. Туркестан, Казахстан) ismailova_nilufar@list.ru

Information about the authors:

Sakhitzhanova Zada Omargaziyevna - Candidate of Philological Sciences, Lecturer at the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yasawi (Turkistan, Kazakhstan) sakhitzhanova@mail.ru

Ismailova Nilufar Abdukakharkyzy - Master's student of the International Kazakh-Turkish University named after Hodja Ahmet Yasawi, (Turkestan, Kazakhstan) ismailova_nilufar@list.ru

СЕМБИЕВ Қ.З.¹, СЕРИМОВ Е.Е.²«Bolashaq» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан
(¹e-mail: kz_dk4kara@mail.ru, ²e-mail:mr.serim@mail.ru)

XII ҒАСЫР ҒАЛЫМЫ ӘЗ-ЗАМАХШАРИДІҢ «МУКАДДИМАТ ӘЛ-АДАБ» СӨЗДІГІНІҢ ТІЛДІК ҚОРЫ ЖӨНІНДЕ БІРЕР СӨЗ

Аңдатпа. Өзіне тиісті лайық орнын таба алмай келе жатқан өз заманының ғұлама ғалымы әз-Замахшаридің “Мукаддимат әл-адаб” сөздігі дәуірі жағынан – орта (ескі) түркілік, жазылған жері жағынан – орта азиялық, уақыты жағынан – орта ғасырлық (XI-XIV ғғ.) жазба мұралар қатарына жатады. Ол әлі күнге дейін толық мәндегі ғылыми тұрғыда талданған емес. Авторлар орта түркі жазба ескерткіштерін белгілі бір шығарманың жазылу орнына, уақытына, әлеуметтік ортасына, тағы басқа жағдайларға қарап дәуірлеп, топтауда бұрынғы өткен-кеткен, қазіргі түркі тілі мамандары өзіндік ғылыми тоқтам-топшылауын үнемі сарапқа салып отырғандығын көрсетіп өтеді. “Мукаддимат әл-адабтың” дүниеге келген уақыты Орта Азияда түркі әдеби тіліне негіз болған қарлұқ, оғыз, қыпшақ тайпаларының аумақтық және тілдік жіктері әлі де болса толық анықталмаған, өзіндік сипат-белгілері ерекшеленбеген, диалектілік ерекшелігі жағынан өтпелі кезеңнің жемісі екенін дәлілдейді. Ғалымдардың XII-XIV ғасырлардағы жәдігерліктер жайындағы “бәріне бірдей ортақ әдеби тілдің дәстүрлі ережесіне лайықтап жазылған мұралар, белгілі бір норманы мұқият сақтап отырған жазба ескерткіштер” дейтін келелі пікірін әз-Замахшари сөздігіне де келтіруді орынды санайды.

Тірек сөздер: ғалым, орта ғасыр, жазба ескерткіш, дәуір, тілдік қор, әдеби тіл, түркі тілі, ұыпшақ тілі, қазақ тілі, т.б.

НЕСКОЛЬКО СЛОВ О ЯЗЫКЕ СЛОВАРЯ «МУКАДДИМАТ АЛ-АДАБ» УЧЕНОГО XII ВЕКА АЗ-ЗАМАХШАРИ

Аннотация. Словарь «Мукаддимат ал-адаб» ученого своего времени аз-Замахшари, не нашедшего себе достойного места в истории казахского языкознания, был средневековым (старый) - по эпохе, среднеазиатским - по месту написания, средневековым - по времени (XI-XIV вв.). Средневековый словарь еще не было полностью проанализировано с научной точки зрения. Авторы отмечают, что при классификации среднетюркских письменных памятников в зависимости от места, времени, социальной среды и других обстоятельств работы исследователи тюркского прошлого и настоящего предлагают собственные научные версии. Дата написания и диалектные особенности „Мукаддимат аль-Адаба” доказывают, что территориальное и языковое деление племен карлуков, огузов и кипчаков, составляющих основу тюркского литературного языка в Средней Азии, до сих пор полностью не определено. Словарь аз-Замахшари также считает уместным цитировать утверждения ученых об артефактах двенадцатого и четырнадцатого веков как о наследии, написанном в соответствии с традиционными правилами общего литературного языка, письменных памятниках, тщательно соблюдающих определенные нормы.

Ключевые слова: ученый, средневековье, письменный памятник, эпоха, языковой фонд, литературный язык, тюркский язык, кипчакский язык, казахский язык и др.

A FEW WORDS ABOUT THE LANGUAGE OF THE DICTIONARY «MUKADDIMAT AL-ADAB» BY THE SCIENTIST OF THE XII CENTURY AZ-ZAMAKHSHARI

Annotation. The dictionary «Mukaddimat al-adab» of the scientist of his time, az-Zamakhshari, who did not find a worthy place for himself in the history of Kazakh linguistics, was medieval (old) - in the era, Central Asian - in the place of writing, medieval - in time (XI-XIV centuries) ... The medieval dictionary has not yet been fully analyzed scientifically. The authors note that when classifying the Middle Turkic written monuments, depending on the place, time, social environment and other circumstances of the work, the researchers of the Turkic past and present offer their own scientific versions. The date of writing and dialectal features of «Mukaddimat al-Adaba» proves that the territorial and linguistic division of the Karluk, Oghuz and Kipchak tribes, which form the basis of the Turkic literary language in Central Asia, has not yet been fully determined. The al-Zamakhshari dictionary also considers it appropriate to cite the claims of scholars about the artifacts of the twelfth and fourteenth centuries as a heritage written in accordance with the traditional rules of a common literary language, written monuments that carefully observe certain norms.

Key words: scientist, Middle Ages, written monument, era, language fund, literary language, Turkic language, Uypchak language, Kazakh language, etc.

Кіріспе. Әз-Земахшаридің біз үшін негізгі еңбегі – “Мукаддимат әл-адабты” арнайы қарастырған зерттеушілер құрамы онша көп емес. Солардың ішінде Н.А. Баскаков, В.В. Бартольд, А.К. Боровковтан басқа Э.Н.Нәжіп, өзбек ғалымы Б.З. Халидов, түркімен ғалымы З.Б. Мухамедова зерттеу жүргізген негізгі жұмыстарына сөздікті салыстырмалы түрде қосымша пайдаланып, ескерткіш материалдарының түркімен тіліне қатысын ғана ортадан ойып алып қарастырған, яғни түпнұсқаны құрастырушылар “түркімен тілінен” деп белгі соғылған сөздерді ғана өз жұмыстарына пайдаланған сыңай бар. Негізінен “Мукаддиматты” алғаш жан-жақты зерттеушілердің бірі орыс ғалымы И. Поппе болды [1, Поппе Н. 7-8-бб.]. Иіні келгенде айта кетерлік жайт – И.Поппе туралы да кейбір бірен-саран еңбектерде тиіп-қашты пікірлер айтылғанымен тілі білімі ғалымдары оның өмір жолын, сіңірген еңбегін, ғылымға қосқан үлесін күні бүгінге дейін қолға алып тиянақты зерттеген емес.

Негізінде тіл тарихын зерттеуші ғалымдар қазақ тілін ескі қыпшақ тілдері тобынан енші алып, бөлініп шыққан тіл ретінде танып, соның жұрағаты санайды.

Ал қыпшақ тілін Орта Азия атырабын мекендеген түркі тайпалары бірнеше ғасыр бойы мемлекеттік тіл есебінде қолданып, оны әрісі Египет пен Сирия, Шығыс Еуропа, берісі Батыс Украина мен Қырым, Кавказ өңірлері кеңінен пайдаланған. “Қыпшақ тілі мамлюктер мемлекетінде түркі тайпаларының әрі ауызекі сөйлеу тілі, әрі жазба тілі (іс қағаздары, ғылыми еңбектер, әдеби шығармалар жазылатын тіл) болып тұрды. Ол дәуірде бұл тілде қолтума көркем әдебиет шығармалары мен аударма әдебиеттер де туындай бастады. Олардың ішінде қара сөзбен де, өлеңмен де жазылғандары болды. Әдеби тіл, әсіресе, поэзияда биік сапаға жетті” [2, Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. 53-б.].

Италияның Венеция қаласында Әулие Марк ғибадатханасында табылған “Кодекс Куманикус” (“Куманша (қыпшақша) сөздік”) жазба мұрасын зерттей келе Ә.Құрышжанов: “Орта ғасыр қыпшақтары бір тілде сөйлеген, қай өңірді жайлап, қай атырапта жүрсе де олардың ана тілі біреу болған. Барған елге, басқан жерге сол тілін ала барған, қолдана жүріп, қолдап отырған” [3, Құрышжанов Ә. 7-б.] - деген қорытынды шығарады. Ғалым ескі қыпшақ тілі мен қазіргі қазақ тілін үнемі тонның ішкі бауындай қатар қойып, бірге қарастырады. Расында, қазақ тілі өзінің ата тілі – YI-YIII ғасырлардағы көне түркі тілімен ескі қыпшақ тілі арқылы жанама түрде қабыса алады. “Мукаддиматты” XIII-XIV ғасырлардағы қыпшақ тілді жазба ескерткіштерін руна (ойма) жазулы Орхон-Енесей мұраларын көпір іспетті байланыстырып жатқан аралық туынды ретінде таны-

ған абзал.

Негізгі бөлім. Ескерткіш тілінің өзіндік ерекшеліктері, олардың диалектілік ара жігі мен айырмасы жөніндегі осы күнгі түркітанушылардың пікірінде бір ізділік жоқ, ала-құла. Н.А. Баскаков сөзіне қарағанда, В.В. Бартольд оның тілін XII-XIII ғасырлардағы орта азиялық түркі әдеби тілінің негізінде жазылғандығын айтса, Н.А. Баскаковтың өзі оны шағатай ұлысының әдеби тілінде жазылған мұра деп таныған. Э.Н. Нәжіп бұл сөздіктің лексикасы XII ғасырдағы түркілердің қалпын көрсетеді деген [4, Ибатов Ә, 49-б.]. Ал Н.А. Самойлович XI-XII ғасырлар аралығындағы бірбүтін орта азиялық түркі тілі дамуын іштей өзара үш кезеңге бөліп қарайды: біріншіден – Қарахандық, мәдени орталығы – Қашқар (XIғ.); екіншіден – Оғыз-қыпшақтық, орталығы – Сырдың орта, төменгі сағасы мен Хорезм (XII-XIV ғғ.); үшіншіден – Шағатайлық, орталығы – Шағатай ұлысының отырықшы бөлігіндегі бірқатар қалалар (XV-XVIIIғғ.) [5, Самойлович А.Н. 21-22-бб.]. Осылайша жіктеу тұрғысынан келгенде “Мукаддимат” екінші – оғыз-қыпшақтық-хорезмдік кезеңге кіреді.

Белгілі ғалым М.Томанов: “Қазіргі филология ғылымы жоққа шығармайтын методологиялық негіз – тарихи салыстырмалы әдіс. Бұл әдіс уақыт жағынан әртүрлі құбылыстарды тікелей емес, сатылай салыстыруды қалайды. Егер сол тәсіл тұрғысынан қарар болсақ, қазақ тілі қыпшақ тілі ескерткіштері арқылы көне заман мұраларына жалғаса алады” [6] деп жазған еді. Олай болса “Мукаддимат” бойынан көрінетін қыпшақ тілінің диалектілік элементтері қазіргі қазақ тілінің өзгерістерге ұшырай отырып дамыған қадым заман, ғасырлар иініндегі қалпын әйгілейді.

Жалпы айтқанда, көне жазба мұраларынан әр дәуірдің бұрынғысымен салыстырғандағы дыбыстық, лексикалық, сөз жасамдық, синтаксистік өзгерістер жиынтығы арқылы жаңалығын, оларды қазіргі тілмен салыстырғандағы ескілігін анықтау әлі де болса жете зерттеулерді қажет ететін күрделі мәселелер. Әсіресе, ортағасыр ескерткіштерінің қазақ тілі тарихына қатысы да тың өзгерістерді талап етеді. Өз дәуіріндегі басқа ескерткіштер сынды “Мукаддимат” та алдағы уақытта талай сұрлеулі зерттеулер нысанына айналып, соны ойларға өзек болатынына сенім мол.

“Мукаддиматтағы” сөздер мен сөз тіркестерін қазақ алфавитіне сәйкестіргенде, кезінде, өткен ғасырдың 30-жылдары сөздікпен тікелей жұмыс істеген И.Поппенің белгілеуіне жүгіндік. Сөздіктегі сөздер мен сөз тіркестерді рет-ретімен түсіргенде И.Поппелік алфавиттік жүйені сақтадық:

a - a e - e h - h L - л o - o s - c й - ү
 в - б f - ф i - i, и m - м o - ө s - ш z - з
 c - ч d - г j - д ж п - н p - п t - т y - й
 d - д - f k - к pg - ң ч - р и - у ' - ғ

Ескерту: қажеттісі барынша анық болуы мақсатында материалдарды И. Поппеде берілгендей латын графикасымен емес, баршаға түсінікті кириллица әрпімен белгілеуді жөн көрдік. Одан кейін оның қазіргі тілдегі баламасы беріледі, одан соң сөздіктің беті көрсетіледі. Мысалы: ачық кече – ашық түн – 169а, осылай кете береді.

Тіл тарихынан бізге қыпшақ тілін зерттеу мәселесі XI ғасыр ғалымы Махмуд Қашқаридан басталып, XVII ғасырдың бас кезіне барып тірелетіні белгілі. Қыпшақ тілін зерттеудің көш басында тұрған Махмуд Қашқари бұл тілдің әр түрлі диалектілері бар екендігін, сөз алдында “й” дыбысымен қоса “ж” дыбысы да қатар кездесетінін, мұндай ерекшеліктер дыбыстық жүйеде ғана емес, онымен бірге жеке сөздер, морфологиялық форманттарда да ұшырайтынын ескерткен еді.

Ескі қыпшақ жазба ескерткіштері өз ішінде көне түркілік белгілермен қатар өз тұсындағы оғыз, қарлұқ сияқты туыстас тілдер белгілерін де әрі тек қыпшақ тілдеріне ғана тән тілдік элементтерді қамтитыны аян. Дәлірек айтқанда, кез келген түркі жазба ескерткіші үш негізден: түркі тілдерінің жалпықолданысындағы сөздерден; екіншіден, ескерткіштің өзіне ең жақын тұрған туыстас тілдер тобындағы белгілерден; үшіншіден, сол ескерткіштің өзінде ғана кездесетін, басқа жазба нұсқаларында ұшырамайтын “эндомалық формалардан” тұрады. Соңғысы, әдетте, ескерткіштерде мейлінше аз келеді.

“Мукаддиматтағы” түркі материалдарының негізгі бөлігі, араб-парсы, моңғол тілдерінен енген кірме сөздерді қоспағанда, түркі тілдерінің туыстастығын білдіретін ортақ сөздерден құралады. Кез келген ескі түркі жазба жәдігерліктерінің де негізгі үлкен қабатын құрайтын осы түркі лексемалары құрайды.

“Тілдің лексикалық қоры көптеген дәуірлердің нәтижесі екені белгілі. Көне дәуірде ортақ түркі тілі өз дамуының барысында бірнеше тілдерге сараланып, соның өзінде де бұрынғы түбір сөздер бөлінген әрбір жеке тілдің негізін құрды. Басқаша айтқанда, әр тіл өзінің бұрынғы ортақтастығын сақтап қалды. Бөлінген тілдер өз еншісіне тиген ортақ сөздерді негіз етті” [7, Иностранцев К.А., 86-б.].

XII ғасырдағы жергілікті халықтың сөйлеу тіліне негізделген “Мукаддимат” лексикасының түркі қабаты жалпықолданыстағы лексемаларды түзеді. Алайда, жалпықолданыста болған түркі сөздері мен түркі тіліне ортақ сөздердің ара жігін айыра білу керек. Мәселен, сөздіктегі араб-парсы, моңғол тілдерінен енген кірме элементтерді қоспай алып тастағанда, онда тек түркі лексикасы қалады, міне, осы, түркі тілдеріне тән ортақ лексиканы құрайды. Ал жалпықолданыстағы лексикаға түркі тілдерінің әр диалектілерінде түрлі вариантта қолданылатын, бірақ семантикалық мағынасы бір сөздер жатады. Мысалы, “ай”, “күн”, “үлгер”, “иетиген”, темірқазуқ” т.б. Осылайша,

жалпықолданыстағы лексика адамның іс-әрекетін, қоршаған ортасын түгел қамтиды. Сөздіктің сөздік құрамын сүзіп шыққанда, бұлар “Мукаддиматтың” үштен бір бөлігін құрайды екен.

Зерттеу мақсатымыздың бірі – бұл жазба ескерткіштің бойында сол тұстағы жазылған кез келген жазба нұсқалармен салыстырғанда қыпшақ тілінің өзіне тән ерекшелігі қаншалықты сақталғандығын анықтауға келіп саяды. Ал оның туыстас тілдерден қаншалықты жақын-алысын, тілдік белгілердің эволюциялық дамуын анықтау үшін оны өзінен бұрынғы өз тұсында не өзінен кейін хатқа түсіп, дүниеге келген басқа жазба нұсқалармен салыстыра қарастыру қажет.

Осы тұрғыдан алғанда “Мукаддиматқа” өзінен бұрын жазылса да уақыты жағынан ең жақын тұрғаны Махмуд Қашқаридің “Диуани лұғат ит-түрк” сөздігі болғандықтан, қос сөздікте кездесетін қыпшақ сөздеріне тән ортақ лексемаларды анықтайық:

„Диуандағы” қыпшақ сөздері томы, беті, „Мукаддиматта” беті қазақшасы

аз 1, 115 аз 136 б аз
азіг 1, 95 азық 105 б азу (тіс)
азук 1, 97 азуқ 228 б азық
айгір 3, 134 айғыр 97 а айғыр
аіак 1, 112 аяқ 221 б аяқ
ағірладі 1, 297 ағырлады 228 а құрметтеді
агу 1, 116 ағу 302 а у
барак 1, 359 ит 136 б барақ (ит)
бакір 1, 341 бақыр 111 б бақыр
білазук 1, 473 білезук 222 а білезік
эв 1, 68 ев 170 б үй
эмік 1, 102 емчек 220 б емшек
энак 1, 154 еңек 165 б иек
тікан 3, 51 тікен 278 а тікен
іарім 3,25 йарым 201 а жарым
іака 3,31 йақа 201 б жаға
кеклік 1, 444 кеклік 405 кекілік
кәдін 1, 384 келін 118 а келін
кәнаш 3, 376 кеңгеш 198 б кеңес
кізіз 1, 347 киііз // кіз 323 б киіз
көзуну 3, 146 көзгү 350 б айна
кузачу 3, 18 күйеу 229 а күйеу
мунуз 3, 397 мүңүз 131 б мүйіз
негу 3, 233 не үчун 390 а неге
отачі 1, 71 отачы 271 а оташы
огрі 1, 147 оғры 285 а ұры

Бұндай дыбыстық, мағыналық үйлесім тауып жатқан сөздер қос сөздікте жыртылып айрылады.

Енді “Мукаддиматты” XIII-XIV ғасырлар аралығында готикалық және көне шрифтымен жазылған, әйгілі ортағасырлық ақын Ф.Петрарка Венецияның Әулие Марк кітапханасына тапсырған, қыпшақ тілінде хатқа түскендігі ғылыми тұрғыда дәлелденіп, ол жөнінде ешқандай күмән туғызбайтын “Кодекс Куманикуспен” (“Куманша (қыпшақша) сөдік”) де салыстырып көрелік. Бірінші бағанада “Кодекстен” сөздер алынып, беті

көрсетіледі, одан әрі “Мукаддиматтағы” балама сөздер келтіріліп, беті көрсетіледі. Соңында қазақша аудармасы:

„Кодекс” беті “Мукаддимат” беті қазіргі қазақшасы

абышқа 37 б абышқа 162 а қарт, күйеу
аксак 60 б ақсақ 143 а ақсақ
алтын 16 а алтун 89 а алтын
балта 28 а балту 189 а балта
балық 19 а балық 189 а балық
бармақ 4 б бармақ 138 а бармақ
егеу 34 а егек 313 б егеу
екінді 25 б екінді 180 а екінші
кеме 19 а кеме 266 а кеме
көр 4 а көр 324 б көр
қысырақ 13 а қысрақ 115 а қысырақ
қырғый 7 б қырғуй 406 б қырғи
тау 11 а тағ 117 б тау
тузақ 20 б тузақ 367 б тұзақ

“Мукаддимат” тілін ХУ ғасырдың туындысы, қыпшақ тілі негізінде жазылған, авторы белгісіз “Китаб аттуһфа-уз закийа фил-луғат-ит түркийа” (“Түркі тілі туралы жазылған ерекше сыйлық”) жазба ескерткішімен де салыстыра-салғастыра қараған жөн. Өйткені бұл ескерткіштің лексикасын зерттеген ғалым Т.Арыновтың көрсетуі бойынша: “Аттуһфаның” лексикалық тұлғасы басқа ешбір тілге дәл қазақ тіліндей өзгеріссіз сақталмаған” [8, Кеңесбаев І., 165-169-бб.]. Ғалымның бұл шығарманы көне қазақ тілінде жазылған ескерткіш деп қарауға негіз бар деуі сондықтан. Яғни бұл туынды, шындығында, қыпшақ тілі мен қазіргі қазақ тілін тікелей байланыстырып жатқан көпір іспетті аралық еңбек. Енді “Мукаддиматтағы” қыпшақ, қазақ тіліне жақындатарлық айғақтар келтірейік:

“Аттуһфа” беті “Мукаддимат” беті қазіргі қазақшасы

айа 30 б ауч 97 б алақан

айғыр 13 а айғыр 97 а айғыр
айран 31 б айран 364 а айран
акша 52 б йармақ 126 а ақша, бақыр
ару 36 б аруғ 355 а арық
балапан 22 а джөзе 210 а балапан, шөже
барақ 30 б ит 136 а ит
барша 81 б барча 98 б барша
бауур 30 б бағыр 152 б бауыр
бөрі 16 а бөрі 134 а бөрі
борік 23 а пөрүк 233 б бөрік
жомарт 30 б жаванмардлық 203 б жуанмәрт-
тік

йалбарды 9 б йалбарды 100 а жалбарынды
йанбасты 13 б йанбашы 330 б жамбасы
йапырақ 14 б йапрақ 125 б жапырақ
йырық 48 б йыруқ 321 а жырық
киік 38 б кейік, киік 172 а, 363 а киік
кауун 7 б қавун 207 б қауын
қоншы 11 б қошны 301 а қоңсы, көрші
мамық 29 а мамуқ 218 б мамық
йіне 4 б ігне 205 а ине

Қорытынды. Қорыта келгенде айтпағымыз – “Мукаддимат” пен қазіргі қазақ тілінің сонау алыстан барып қосылса да өзара тарихи байланысын ашып көрсету мақсатында әр кезеңдегі жазылып қалынған тілдік материалдарды бір-бірімен нақты салыстырып, оның туыстас тілдерден қаншалықты жақын, алысын анықтауға мүмкіндік алдық. Осы салыстырулар негізінде байқағанымыз, ескерткіш тілінің сол тұста жазылған ескерткіштермен салыстырғанда қыпшақтық ерекшелігі барлығы, көп дені тілдік қорымызда кездесетін сөздер екендігі. Сондай-ақ өзінен бұрын жазылған Махмуд Қашқаридің “Диуани луғат ит-түрк”, өзінен кейін жазылған “Аттуһфа”, “Кодекс куманикуспен” шеңдестіре қарап шықтық, ондағы сөздер “Мукаддиматпен” қабысып жатқанын көрдік.

ПАЙДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Поппе Н. Монгольский словарь “Мукаддимат ал-адаб”, 7-8 с.
2. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Мектеп, Алматы, 1971, 53-б.
3. Құрышжанов Ә. Куманша-қазақша жиілік сөздік. “Ғылым”, Алматы, 1978 7-б.
4. Ибатов Ә. Алтынорда дәуіріндегі жазба ескерткіштер // Кітапта: Баға жетпес мұра. Алматы, 1993, 49-бет.
5. Самойлович А.Н. К истории среднеазиатского-турецкого языка, сб. “Мир-Али-Шир”. Ленинград, 1928, 21-22с.
6. Томанов М. “Әдеби тілдің әлемі”//Қазақ әдебиеті, 26 шілде, 1986ж.
7. Иностранцев К.А. Хунны и гунны. Л., 1926, 43 с.
8. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Фонетика. Лексика. Алматы, 1975, 86-б.

REFERENCES:

1. Poppe N. Mongolian dictionary «Mukaddimat al-adab», 7-8 pages.
2. Aydarov G., Kuryshzhanov A., Tomanov M. Language of ancient Turkic written monuments. School, Almaty, 1971, p.
3. Kuryshzhanov A. Kumansko-Kazakh frequency dictionary. «Science», Almaty, 1978 p.

4. Ibatov A. Written monuments of the Altynorda era // In the book: Priceless heritage. Almaty, 1993, p. 49.
5. Samoilovia A.N. On the history of the Central Asian-Turkish language, Sat. Mir-Ali-Shir. Leningrad, 1928, 21-22s.
6. Tomanov M. «The world of literary language» // Kazakh literature, July 26, 1986
7. Foreigners K.A. Hanni and Rogney. L., 1926, 43 p.
8. Kenesbaev I., Musabaev G. Sovre

Авторлар туралы мәліметтер:

Сембиев Құрманғазы Зәкірұлы - «Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Қарағанды қ., Қазақстан, e-mail: kz_dk4kara@mail.ru, +7013753167

Серімов Елеужан Елемесұлы - «Bolashaq» академиясы жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру бөлімінің басшысы, заң ғылымдарының кандидаты, Қарағанды қ., Қазақстан, e-mail:mr.serim@mail.ru, +7014400016

Сведения об авторах:

Сембиев Курмангазы Закирович - заведующий кафедрой казахского языка и литературы, кандидат филологических наук, профессор, г. Караганды, Казахстан, e-mail: kz_dk4kara@mail.ru, +7013753167

Серимов Елеужан Елемесович - Академия «Bolashaq», кандидат юридических наук, г. Караганда, Казахстан. e-mail:mr.serim@mail.ru. +7014400016

Information about the authors:

Sembiev Kurmangazy Zakirovich - Head of the Department of Kazakh Language and Literature, Candidate of Philology, Professor, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: kz_dk4kara@mail.ru, +7013753167

Serimov Eleuzhan Yelemesovich - candidate of juridical sciences, «Bolashaq» Academy, Karaganda, Kazakhstan, e-mail: mr.serim@mail.ru, +7014400016

ТАМПИЛОВА Э.Б.*
КазНПУ им. Абая

КАЗАХСТАНСКАЯ ДРАМАТУРГИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ

Аннотация. В статье изучается поэтика современной казахстанской драматургии, которая имеет ряд специфических признаков: это актуальная тематика, связанная, прежде всего, с современностью, интерпретация глобальных социальных перемен; предпочтение изображения конфликта внутреннего, основанного на борьбе человека с самим собой или борьбе универсальных принципов; заострение проблемы преемственности и новаторства, диалога с художественным драматургическим опытом предшествующих эпох, экспериментами с модернизмом в контексте современного литературного процесса в целом; говорное начало, когда слово «сильнее» яркого действия; неопределенность жанра, распространение экспериментальных и гибридных жанровых форм; усиление личностного начала в драматургии, лиризации и прозаизации драмы, что является признаком переходного художественного мышления; новый язык описания культурных феноменов, опирающийся как на перформативность, так и на дискурсы насилия и др.

Ключевые слова: драма, современная драматургия, поэтика, переходное художественное мышление, перформативность.

ҚАЗАҚСТАН ДРАМАТУРГИЯСЫ ДАМУДЫҢ АҒЫМ ДӘРЕСІНДЕ

Түйін. Мақалада бірқатар нақты ерекшеліктері бар қазіргі заманғы қазақстандық драматургияның поэтикасы зерттелген: бұл, ең алдымен, қазіргі уақытпен, әлемдік әлеуметтік өзгерістерді түсіндірумен байланысты өзекті тақырып; адамның өзімен немесе жалпыадамзаттық қағидалармен күресіне негізделген ішкі қақтығысты бейнелеуге басымдық беру; сабақтастық пен жаңашылдық мәселесін өткір ету, алдыңғы дәуірлердің көркем драмалық тәжірибесімен диалог, қазіргі әдеби үрдістің контекстіндегі модернизммен эксперименттер; сөз жарқын әрекеттен гөрі «күшті» болған кезде айқын басталуы; жанрдың белгісіздігі, эксперименталды және гибриді жанр формаларының таралуы; драматургиядағы жеке принципті нығайту, өтпелі көркем ойлаудың белгісі болып табылатын драманы лиризациялау және прозаизациялау; мәдени құбылыстарды сипаттауға арналған жаңа тіл, сонымен қатар зорлық-зомбылық және т.б.

Түйінді сөздер: драма, пьеса, қазіргі заманғы драма, поэтика, драмалық мәтін.

KAZAKHSTAN DRAMATURGY AT THE CURRENT STAGE OF DEVELOPMENT

Summary. The article studies the poetics of modern Kazakhstani drama, which has a number of specific features: this is a topical topic, associated primarily with the present, the interpretation of global social changes; preference for depicting an internal conflict based on a person's struggle with himself or the struggle of universal principles; sharpening the problem of continuity and innovation, dialogue with the artistic dramatic experience of previous eras, experiments with modernism in the context of the modern literary process as a whole; articulate beginning when the word is "stronger" than a bright action;

uncertainty of the genre, the spread of experimental and hybrid genre forms; strengthening of the personal principle in drama, lyricization and proseization of drama, which is a sign of transitional artistic thinking; a new language for describing cultural phenomena, based on both performativity and discourses of violence, etc.

Key words: drama, play, modern drama, poetics, dramatic text, reception

Казахстанская драматургия рубежа веков стала значительным событием в современной культурной жизни страны. В ней соединены традиции отечественной, русской и зарубежной драматургии. В условиях кризиса идентичности драматургия предлагает поиск нового самосознания, выхода из старых форм жизни постсоветской, постмодернистской парадигмы, одновременно не отрицая, а обобщая результаты предыдущих

поколений. Время всегда диктует свои правила. Сменились формы сценического воплощения драматургического текста: он может быть экранизирован, зачитан, выпущен в формате аудиоспектакля. Важен тот факт, что казахская драма по-прежнему бытует не только на сцене, но и в печатном виде. Говорное начало, слово в ней сильнее яркого действия. Она ориентирована на нового зрителя и читателя, которому важно слы-

шать разговор про себя, понимать время настоящее, а не абстрактное, чувствовать болевые точки, речь и образ мышления соотечественников [6, с. 27].

Научная рецепция современной казахстанской драмы проявляется в интересе к её тематике, проблематике, поэтике. Показательной особенностью нашей новой драмы является неопределенность жанра, распространение экспериментальных и гибридных жанровых форм. В казахстанской драматургии на данном этапе выделяются отдельные авторы, индивидуальные поэтики которых достойны изучения, но типологические обобщения феномена нашей новой драмы еще впереди [5, с. 39].

Одним из ведущих дискуссионных вопросов остается определение специфики, качества «новой драмы», причем споры вызывает даже предмет исследования, его границы, правомерность отнесения к обозначенному явлению казахстанских драматургов. Ставится критикой и вопрос о подъемах и спадах в развитии этого явления. Драматурги пытаются активно себя позиционировать. Современная драма — это движение: декламирование своих текстов и участие в фестивалях, где представляется большое количество современных пьес. Это движение поддерживается появлением молодых режиссеров, созданием театров в Казахстане. В последние годы очень популярны читки драматургического текста. В современном театре наиболее интересно преодоление условности (стилизация репетиции, читки). Они позволяют судить о состоянии современной драматургии, о востребованности её театром [4, с. 278].

Востребованность современной драматургии во многом связана с тем, что она поднимает актуальную тематику, связана, прежде всего, с современностью, интерпретирует глобальные социальные перемены. О. Жанайдаров, известный казахстанский драматург, пишет пьесы на современные темы («Беруши», «Джут», «Магазин», «Хан»). Пьеса А. Карим «Летящей походкой» — о судьбе трех казахстанских женщин — челночниц и опыте их выживания в лихие 90-е. Современные пьесы отражают изменения в картине мира и концепции человека и интересны в аспекте отражения переходного художественного мышления и новаторских поисков нового поколения.

Отечественная драматургия развивается в тесной связи с мировой художественной драматургической традицией. Ее игровой характер, оригинальный спектр формальных приемов сочетаются с приверженностью традиционным формам русской и мировой драматургии. На современном этапе наблюдается творческое переосмысление многих традиционных для казахской литературы проблем и тем, возрождение прерванных традиций, синтез художественных принципов и приемов прошлого, начиная от

языческой мифологии и современной массовой культуры. Это и классическая литература, и зарубежная драма XX века, и религиозные тексты. Однако, используя прошлый опыт, казахстанские авторы сохраняют свой творческий почерк. А. Абдильдинов адаптировал пьесу «Наташина мечта» Я. Пулинович, превратив ее в подобие диалога между девочками-подростками из разных социальных слоев. В пьесе всего два персонажа, Ксения Кутелева и Виолетта Колибердина, но в их историях целая эпоха. «Наташина мечта» — самая популярная пьеса уральского драматурга Я. Пулинович, ее много ставят в России. Да и в Казахстане не раз обращались к этому тексту.

Пьеса «Құлагер» Ф. Молдагали, основан на тексте одноименной поэмы И. Жансугурова по биографии Акана Серге, но основного персонажа в спектакле определить сложно: скорее главный герой здесь — музыка. Язык пьесы может дать читателю дополнительные пласты смыслов, особенно в тех местах, где начинают звучать свободолобивые стихи репрессированных поэтов. В пьесе показана не только судьба Кулагера, но и Акана. Работа отражает подлинный кочевой быт казахского народа во времена Алаш орды. В этом и заключалась главная ее цель [4, с. 286].

Из-за того, что современный автор творит под впечатлением жизненной ситуации, истории или факта, драматургический текст оказываются лишены типизации и обобщения. Современные тексты пьес являясь самовыражением автора в большинстве случаев утрачивают возможность интерпретации. Общим является то, что драматурги выступают сразу в нескольких ипостасях: создателей пьес, режиссеров и актеров в собственных же спектаклях. Это, видимо, уже тенденция, смысл который еще предстоит объяснить, однако, очевидно, она отражает усиление личностного начала в драматургии, лиризацию и прозаизацию драмы, что является признаком переходного художественного мышления

Наша новая драма предоставляет редкую возможность изучения нового языка описания культурных феноменов, опирающихся как на перформативность, так и на дискурсы насилия. В качестве плодотворных аспектов изучения можно выдвинуть, в частности, рассмотрение «молодой драматургии» сквозь призму переходного художественного мышления, смены литературных поколений, отражения в них культурных особенностей, заострения проблемы преемственности и новаторства, диалога с художественным драматургическим опытом предшествующих эпох, экспериментами с модернизмом в контексте современного литературного процесса в целом. Только синтез подходов, методик, расширение контекста, сопоставление произведений разных национальных литератур позволят исследовать столь сложное, развивающееся явление, как современная казахстанская драма [1, с. 67].

В Алматы читка становится театральным событием – позволяет увидеть красоту текста, его ритм и делегировать его смысл зрителю, удовлетворяет потребность автора, читателя в живой коммуникации (Ч. Абланов «Воскресенье. Лето», пронзительная история об одном летнем дне из жизни подростков. Я. Далиргуранов «Второй шанс», трагикомедия о пронырливом чиновнике, получившем шанс переиграть судьбу. К. Ибраева «Голоса в темноте», драма про школьный буллинг, как следствие проблем в обществе. О. Малышева «Free hugs», карантинная монопьеса об одиночестве, которое не выбирают)

Для популяризации текстов современников создаются специализированные издания, периодически публикующие произведения современников «Театр kz.», «Қазақ әдебиеті» (пьеса С. Орловой «Заречные (материалы)», А. Карим с пьесой «Паспорт»). В этом году пьеса «Паспорт» попала в шорт-лист. Фестиваль драматургии Любимовка и стала победителем International Radio Playwriting Competition-2020.

Например, пьеса О. Малышевой «База» посвящена казусам работы электронных баз данных. Этот трагикомический текст посвящен бюрократическим трудностям и абсурду нашей жизни. Пьеса «Мен ояндым» драматурга М. Илахуновой, состоит из двух актов. Один акт – это непосредственно пьеса «Мен ояндым», а второй – это пьеса О. Малышевой «Все спокойно» [8.URL].

Отношение к современной драме противоречивое. Сегодня звучат высказывания на круглых столах, форумах о самодостаточности молодой драматургии и ее востребованности в Казахстане. Спорят о её художественных достоинствах, о достижениях отдельных авторов, результатах экспериментов, наличии либо отсутствию системных сдвигов, расшатывании поэтики драмы на уровне конфликта, системы героев, языка. Обращение драматургов к отечественным традициям позволяет ей реализоваться как довольно плодотворной части современного литературного процесса и процесса развития современного театра. В пьесах современных драматургов мы наблюдаем стремление создать целостный портрет эпохи перелома, а также особый художественный мир, в котором проявился новый сценический хронотоп, оригинальные конфликты и сюжеты, новые принципы действия и соотношения авторского голоса и голосов героев. Эксперимент, поиск нового языка порождает не только открытия, но и особенности, которые некоторые критики интерпретируют как промахи, хотя и эти оценки можно воспринимать как дискуссионные [3, с. 93].

Нужно отметить, что спектр оценок казахстанской драмы в современных литературоведческих и критических работах очень широк: от полного отказа в «новизне» до признания именно за этим направлением роли эксперименти-

рующего авангарда, оказывающего влияние на литературу в целом. Но параллельно возникает и другой вопрос — об адекватности научной и критической рецепции этого необычного явления, требующего от исследователей новых подходов. В этом отношении из поля внимания выпущены знаковые произведения, а также не предложены новые параметры изучения феномена (см.: исследования «Генезис и жанровые истоки казахской комедии» Ж. Абилова, «Казахская драматургия в литературной критике» М. Искакова.)

В начале нулевых годов отечественная драматургия претерпела существенную эволюцию. Через протест и отрицание установившихся правил, пришла к созиданию. Драматурги создают на основе прошлого опыта самобытные тексты, в которых делают попытку удовлетворить эстетические, идейные и социальные запросы читателя. Творчество начинающих драматургов является ярким тому подтверждением. Пьеса «Все спокойно», О. Малышевой, социальная драма против комедии дель арте. Жертвами этого конфликта стали два кота, флагманский смартфон и карьера одного директора по развитию. Пьеса «Всё спокойно» рассказывает об одном дне из жизни сотрудников алматинского рекламного агентства, вокруг которых начали оживать самые невероятные слухи «Всё спокойно» — пьеса-участник основной программы фестиваля молодой драматургии «Любимовка 2017».

Современные казахстанские пьесы очень разные, не предполагают однозначную оценку, однозначное понимание стало преодолевать. Сегодня больше ценится не качество и новизна, а умение автора занять четкую и определенную позицию в информационном пространстве. Одним из нашумевших современных пьес является работа О. Жанайдарова, — пьеса «Джут». Действие пьесы происходит в двух временных измерениях — в сегодняшней Москве и в казахской степи во время Голода 1930-х годов. В ней всего пять действующих лиц. Приехавший по делам из Алматы в Москву Ербол, который встречается с московской журналисткой в кафе, чтобы рассказать историю своего деда, выжившего во время джута. Всё, что происходит в юрте, в пьесе является рассказом Ербола журналистке на основе документов и записной книжки его деда. Он просит ее написать об этом. На вопрос, почему он это не сделает в Казахстане, Ербол отвечает, что такие вещи там не публикуют. О. Жанайдаров при написании пьесы «Джут» опирался на рассказы своего деда, книгу «Хроника Великого джута» В. Михайлова и из свидетельств очевидцев. Пьеса не дает никаких политических оценок тех событий. Главная идея пьесы о том, что можно оставаться человеком даже в страшной ситуации [9.URL].

Содержание отечественной драматургии не

укладывается в узкую трактовку конфликта, однозначное его понимание. Эволюция конфликта происходила от «бесконфликтности» до системы и типов конфликтов, в которых определяющими были объект и предмет конфликта, причины возникновения и психологические составляющие конфликта, динамика развития конфликта. Расширение тематики и усложнение жанровых и стилевых форм происходит не только за счет психологизма, но и новых художественных решений. Многогранность конфликта раскрывается за счет использования таких художественных приемов, которые драматурги используют для усиления социальной, нравственной, лирической или героической тональности драмы. Казахская драматургия предпочитает конфликт внутренний, основанный на борьбе человека с самим собой или борьбе универсальных принципов. Драматический конфликт в таком случае в рамках одного сюжета конфликт не разрешим из-за своей универсальности [7, с. 142].

Одним из таких пьес является «Сердце поэта», Ж. Шанина. Драматург не только ищет ответа на вопросы о жизненных путях бывших друзей в то время, когда пришла беда, когда главным нравственным ценностям предъявлены жестокие испытания. Он показывает, что предательство и измена случаются не только на войне, когда жизнь и смерть сходятся лицом к лицу, что это бывает и в мирной жизни. Нравственная, личная ответственность человека за вольное или невольное предательство — главная идея пьесы «Сердце поэта». В монологе, где Жумат представляет себе свое прошлое, есть ситуации, схожие с теми, что пережил талантливый поэт и знаменитый партизан Ж. Саин. «Сердце поэта» — не документальное произведение, жизненные факты, отдельные сведения были здесь отшлифованы с точки зрения художественного идеала автора. Целью драматурга было не изображение биографии Ж. Саина. При помощи характеров, показанных во время психологических схваток, автор стремился выразить свои самые задушевные мысли [10. URL].

Процессу развития национальной драматургии способствовали общественно-политические

события, историко-культурные ситуации, которые происходили в современном Казахстане. Целью литературно-творческого процесса всегда выступали свобода и независимость. В связи с этим в драматургии появляются новые произведения, затрагивающие актуальные проблемы жизни общества. Обновление традиции в драматургии, в первую очередь, связано с поиском нового героя. Попытаемся установить это на примере пьесы Тахави Ахтанова «Сауле». Одна из особенностей нашей нынешней социальной и духовной жизни — усиление активного влияния женщин на состояние общественных дел. В главной героине пьесы Тахави Ахтанова вместе с характерными чертами нашей современницы мы видим ряд качеств, присущих только казахской женщине. И в конечном счете успех пьесы обеспечен образом Сауле. Показывая женщину вне традиционной семейной среды, Т. Ахтанов убеждает, что его героиня может управляться с делами не хуже многоопытного руководителя-мужчины. Пьеса динамична, драматург учел закономерности сцены и требования театра. Здесь нет многословных, вялых диалогов, автор предпочитает быструю смену картин [2, с. 102].

На сегодняшний день, казахская драматургия прошла сложный путь качественных изменений. При этом можно заключить, — проблемой современного литературоведения является научный анализ драматургических произведений, которые демонстрируют определенные художественные высоты в этом роде литературы. Необходимо отметить, современная казахская драматургия имеет ряд специфических признаков: это актуальная тематика, связанная, прежде всего, с современностью, интерпретация глобальных социальных перемен; предпочтение изображения конфликта внутреннего, основанного на борьбе человека с самим собой или борьбе универсальных принципов; заострение проблемы преемственности и новаторства, неопределенность жанра, распространение экспериментальных и гибридных жанровых форм; усиление личностного начала в драматургии, лиризации и прозаизации драмы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Каржаубаева С.К. Театральное искусство казахов: традиции и новации // Современные проблемы науки и образования. - Алматы, 2012. №4. - С. 67-69.
2. Кундакбаев Б.К. Уакыт және театр / Б.К. Кундакбаев. – Алматы: «Онер», 1981. - 270 с.
3. Маловичко А.Л. Становление жанра. Заметки о казахской драматургии // Советский Казахстан. - Алма-Ата, 1957. №8. - С. 93-98.
4. Муханбетова А.И. Традиция в современной культуре и искусстве // Современное искусство Казахстана; проблемы и поиски. – Алматы: КазНАИ им. Т. Жургенова, 2012. - С. 278-290.
5. Нурпейс Б.К. Бүгінгі театр өнеріндегі шығармашылық ізденістер мен іркілістер. Қазақстан театр қайраткерлері Одағы пленумының материалдары / Б.К. Нурпейс. – Алматы: «Алматы баспа үйі», 2009. - 290 с.
6. Нурпейс Б.К. Қазақ театр режиссурасының қалыптасуы мен даму кезеңдері / Б.К. Нурпейс. –

Алматы: «Дәстүр», 2014. - 320 с.

7. Токпанов А. Бүгінгі күнге дейін // Жалын. - Алматы, 1976. №47. - С. 139-142.

8. URL:<http://drama.kz/piesy>

9. URL:<https://theatre-library.ru/authors/zh/zhanaydarov>

10. URL:<http://cheloveknauka.com/kazahskaya-dramaturgiya-v-literaturnoy-kritike>

Сведения об авторах:

Тампилова Элеонора Базарбековна - докторант 2 курса кафедры русского языка и литературы факультета Филологии и полиязычного образования КазНПУ им. Абая

TATYEEVA ZH.A.*

Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan
(Email: zhansayat@gmail.com)

LINGUACOGNITIVE ANALYSIS OF MARKETING DISCOURSE REPRESENTING THE IDENTITY OF USA, UK AND KAZAKHSTANI UNIVERSITIES

Annotation: The article presents a linguo-cognitive analysis of the marketing discourse of the identity of universities of the USA, the UK and Kazakhstan. It examines the theoretical basis of the linguo-cognitive analysis of texts, which are taken from the official websites of universities from "About us", "About the university" sections. Linguo-cognitive analysis was carried out by defining the key concepts of university identity and categorizing them, which made it possible to study and compare not only the cognitive aspect, but also socio-cultural preferences to understand the role of higher education in three countries: the USA, the UK, and Kazakhstan.

Key words: linguo-cognitive analysis, categorization, organizational identity of universities, socio-cultural preferences.

ЛИНГВОКОГНИТИВНЫЙ АНАЛИЗ МАРКЕТИНГОВОГО ДИСКУРСА, ПРЕДСТАВЛЯЮЩЕГО ИДЕНТИЧНОСТЬ УНИВЕРСИТЕТОВ США, ВЕЛИКОБРИТАНИИ И КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье представлен лингвокогнитивный анализ маркетингового дискурса идентичности университетов США, Великобритании и Казахстана. В ней рассматривается теоретическая база лингвокогнитивного анализа текстов подобного типов, которые взяты из официальных сайтов вузов, из разделов «О нас», «О вузе». Лингвокогнитивный анализ проводился путем определения ключевых концептов идентичности университета и осуществления их категоризации, что позволило изучить и сравнить не только когнитивный аспект, но и социокультурные предпочтения в понимании роли высшего образования в трех странах: США, Великобритании и Казахстана.

Ключевые слова: лингвокогнитивный анализ, категоризация, организационная идентичность университетов, социокультурные предпочтения.

АҚШ, ҰЛЫБРИТАНИЯ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТТЕРІНІҢ ИНСТИТУЦИОНАЛЬДЫҚ ЖЕКЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН КӨРСЕТЕТІН МАРКЕТИНГ ДИСКУРСЫНЫҢ ЛИНГВОКОГНИТИВТІ ТАЛДАУЫ

Аңдатпа. Мақалада АҚШ, Ұлыбритания және Қазақстан университеттерінің сәйкестік маркетингтік дискурсының лингво-когнитивті талдауы келтірілген. Бұл университеттердің ресми сайттарынан, «Біз туралы», «Университет туралы» бөлімдерінен алынған осы типтегі мәтіндерді лингво-когнитивті талдаудың теориялық негіздерін зерттейді. Лингво-когнитивті талдау университеттің сәйкестілігінің негізгі ұғымдарын анықтап, оларды санаттарға бөлу арқылы жүзеге асырылды, бұл үш елде жоғары білімнің рөлін түсінуде когнитивтік аспектіні ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-мәдени талғамды зерттеуге және салыстыруға мүмкіндік берді: АҚШ, Ұлыбритания және Қазақстан.

Түйін сөздер: лингво-когнитивті талдау, категоризациялау, университеттердің ұйымдастырушылық ерекшелігі, әлеуметтік-мәдени преференция.

1. Introduction. Cognitive analysis of the text involves not only and not so much self-sufficient speech and language analysis, but analysis through speech and language of the processes of perception (understanding) and production of the text, which requires the involvement of knowledge about mental processes such as memory, imagination, sensory perception, etc. Understanding is a manifestation

of a single multilevel memory: motor, emotional, figurative, verbal and logical. Understanding of the text in this case can be measured, firstly, by the construction of the projection of the text, and secondly, by the level of revealing personal meaning. Cognitive pillars in the perception and understanding of the text are keywords, structural pillars (strong positions, macrostructures), reliance

on the situation of generation / perception of the text. In addition, it is known that "understanding the text presupposes not only knowledge of the language, but also knowledge of the world" [1]. And since "the content that is embedded in linguistic units reflects not only objects, phenomena and relations of the external world, but also their specific refraction in the "speech representations "of speakers and listeners" [2], the interpretation of the text depends on one on the other hand, from its adequacy to the reflected fragment of the world, on the other hand, from the background knowledge of "speakers and listeners." The linguistic analogue of both is presupposition.

2. **Research methods.** Cognitive analysis of the text, first of all, is the analysis of the conceptual structure of the text. Special attention at the initial stage of the analysis of textual conceptual structures associated with a word requires text lexical and grammatical groups that unfold around the name of the concept as the center of the subjective "condensate of meaning" and making it possible to restore a certain "node" in the personality thesaurus and the corresponding fragment of the individual picture of the world [3]. The conceptual structure of the text in its thesaurus representation includes only compositional elements that are in a strong position, which stand out against the background of the mental space of the text (rhematic position, repetition position, etc. etc.). Often strong positions are both auto-semantic and, like auto-semantic chunks, they gravitate towards the beginning and end of the text. In essence, only one text sign can be named, which is inherent in all texts and always occupies the same place in them, forming a strong position, the heading [4]. The beginning of the text which is usually the starting point of the conceptual cycle and therefore the subject of special attention. the key to the conceptual structure of the reproduction. Vezhbitskaya introduces the terms concept-minimums concept-maximum. The minimum concept is an incomplete mastery of the meaning of a word, inherent in an ordinary native speaker. The maximum concept is a complete mastery of the meaning of the word, typical of an ordinary native speaker [5]. The name is the compression of the conceptual meaning of the text, the Name is the compression of the conceptual meaning of the text, it determines the strategy of the text, the tactics that unwind, like a spring, this concept is modal-evaluative semantics. An analysis of the author's motivational and pragmatic attitudes (speech tactics and strategies), which determine the dynamics of the formation of the conceptual structure of the text, serves as a means of identifying conceptual content; determination of the cognitive structure / format of knowledge, which underlies the formation of the heading concept of the text in question (prototype, scheme, frame, script, image, symbol, etc.) [6]. The concept acts as the structure

of consciousness in which the values of society are fixed [7].

Cognitive interpretation requires, for example, an analysis of semantic supports in the cognitive activity of the reader, the semantic structure of the text, the process of integrating conceptual features, taken in abstraction from the linguistic way of expressing them; analysis of the process of forming the content and volume of the concept in the reader's mind; taking into account not only knowledge of linguistic meanings and the ability to read indirect meanings, but also background knowledge and the state of the reader. The cognitive method is the analysis of the process or the process itself of encoding and decoding the meaning of a text. In conjunction with the textocentric approach, it is the identification of deep meaning, the collapsed semantic structure of the text, which is the embodiment of the intention and, through none, the motive of the author's text-generating activity and reader's perception [8; 9].

The essence of the conceptualization method is

- 1) in the account, according to modern psychology, the unity of mental processes in human activity: cognitive (sensation, perception, thinking, memory, imagination), emotional and volitional;
- 2) the use of the conceptual sphere of trainees in the process of assimilation based on the thinking of knowledge about the world;
- 3) the study of a concept word as a means of fixing and storing information about the world in a person's mind;
- 4) identification of the leading role of language in the formation of an individual picture of the world, translation of internal speech into external, the formation of human value orientations.

When teaching language and speech, we are engaged in the expansion of two sides of the cognitive structures of knowledge: extralinguistic structures - concepts that represent the world, and linguistic, that is, linguistic signs. This means that we fix the information coming from the outside in the mind in its non-verbal form, and then - in the verbal designation [10; 11].

The conceptualization method is revealed in the techniques of working with concepts. By working with conceptual representations, we mean a verbal description of a mental image.

- Working with concept concepts assumes - analysis of the name of the artifact;
- comparison of descriptions by different people any one concept;
  - follow-up testing for Cognitive dictionaries [12; 13];
  - demonstration of the possibility of interpreting the any term art to imaginary students;
  - description of an imaginary visual teaching aid;
  - active consideration, that is, a fragmentary, incoherent verbal enumeration by each of the participants of what was seen along the movement of the eyes;

- a virtual letter to the author of the work.
- Working with concept frames is done by
- verbalization of the perceived;
  - compiling a frame tree based on any dictionary entry of Cognitive dictionaries;
  - drawing up a script frame plan;
  - comparison of essays-descriptions of any art phenomenon and essays-descriptions of actions that underlie the creation of an artifact;
  - determining the order of the sequence of these sentences in the presentation of actions performed in the process of creating an artifact or phenomenon of another type;
  - guessing any work of art by its verbal description;
  - finding in texts metaphors related to the sphere of language and art;
  - inventing your own metaphors.
- Associative techniques involve
- identification of associative links of perceived works of art with others, similar in content, in the worldview of artists, in artistic style;
  - drawing up structures for a given attribute or comparison;
  - re-coding of artistic information from one semiotic system to another;
  - writing a sketch.
- The essence of the categorization method are
- in the dialectical unity of the foundations of all cognitive, mental activity of a person: conceptualization and categorization, that is, in the indivisibility of conceptualization as a process of comprehending information about the surrounding world and its mental construction in consciousness and categorization as a process of dividing into categories, including objects and phenomena of the world into certain groups of similar objects and phenomena [14];
  - in establishing the community of fragments of reality;
  - in the development of a generalizing concept, reinforced by a word.
- The categorization method is implemented in

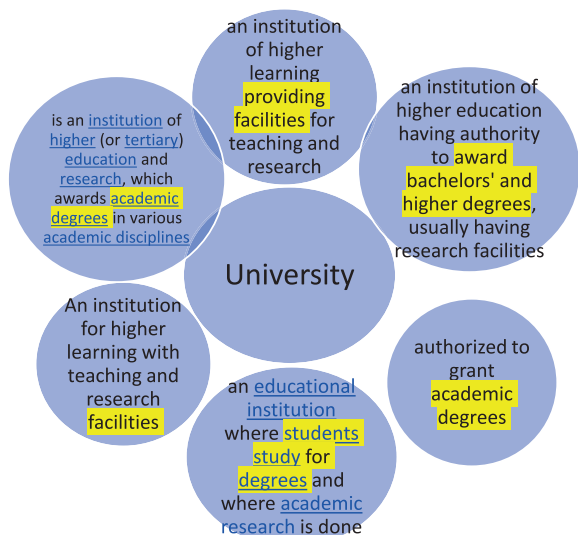
the following methods of comparing the attributes of an object / concept:

- determination of cognitive classification features present in any of the articles;
- allocation of a cognitive classification feature in the dictionary entry of the named concept word;
- observation of the choice of cognitive bases for the grouping of differential features of objects;
- comparison of the capabilities of different sign systems and signs in comprehending, for example, the language system, the system of the art world (tables "Fundamentals of Fine Arts", "Works of Art", "Types of Architectural Works", "Constructive Systems we"; Creation of architectural forms";
- argumentation that the source of semantic generalizations of a person is the functional use of the sign. [15].

3. Results. The first step of the analysis was to find out the differences in definitions of "University" concepts presented in the various dictionaries. We have analyzed dictionaries from three different origins: American, English, and Kazakh (Russian). The key concepts indicating the universities are analyzed and compared (*Graph 1 & Graph 2*).

The analysis shows the similar vision both in the English dictionaries and Kazakh dictionaries towards "University" concept. Among the similarities it is worth to mention both versions of dictionaries conceptualize the university with academic degree, the official organization which award with academic degree and responsible for qualification of students. Another important similarity both English and Kazakh dictionaries conceptualize the university with research, additional to educational functions universities carry research activities.

Concerning the difference in dictionary definition of the terms was in the key work "facilities" that existed in several English dictionaries, and in Russian and Kazakh dictionaries neither the word not the alternative closely-related meaning word was present. At this stage let this discovery leave open, later after the analysis of the main text interpretation would be discussed.

Graph 1. Key words taken from English and American dictionaries

Graph 2. Key words taken from Kazakh and Russian dictionaries

Next step of analysis showed the difference of understanding the concept of “Universities”. The main obvious difference is that English dictionaries highlight the “facilities” provided for teaching and research, while Kazakh dictionaries do not mention any facilities provided by universities.

Further analysis carried based on the raw material taken from the universities websites “About us” section. For the analysis 12 universities from the USA, 12 UK universities and 12 Kazakhstani universities were analysed. The content analysis by taking out key words from the text brought the table below.

The results of qualitative analysis present that all universities strive towards educational quality excellence and use much argumentations provided by facts. Additional to content analysis the corpora analysis was conducted. The findings show the similar results with dictionary analysis, the words of “environment”, “resources” are more frequent among the universities of the USA and the UK rather that Kazakhstani universities.

Below several categories of the concept of University were summed up.

Categories of the concept “University”:

- University as an educational institution
- University as a research institution
- Value and cultural characteristics of the university

- The role of the university in its region
- International recognition
- Social role of the university
- Socio-internal context of the university and its resources
  - Dynamics of university development (past / present / future)
  - University as an educational institution

4. Discussion. Categorical division of the concepts helps us to understand the general trend among the universities that coming thought all three countries university [16]. The list of categories “make it possible to identify national and cultural components in the mental vision of the linguistic picture of the world, as well as to establish the dialectical unity of variability and stability, the relevance of different types of concepts” [17]. The unified the categories show the congruence in cognitive understanding of the ‘University’ concept among all three countries. That will help to make further analysis more or less comparable to each other and facilitates identification of similarities and differences among them.

The further conceptual analysis of the universities website texts were summarized in the table below (*Table 1*). The type of analysis shows a summary of the most frequent references on the earlier identified conceptual categories among the Kazakhstani, English and American universities.

The USA
<ul style="list-style-type: none"> • excellence in teaching, learning • developing leaders in many disciplines • teaching to push the boundaries of human knowledge • a distinctive and distinguished learning environment for undergraduates and graduate students • a broad spectrum of academic environments • to advance knowledge and educate students in science • to generating, disseminating, and preserving knowledge • an education that combines rigorous academic study and the excitement of discovery with the support and intellectual stimulation

The UK
<ul style="list-style-type: none"> • an extensive range of academic subjects • education which enhances the ability of students to learn throughout life • the close inter-relationship between teaching, scholarship, and research • quality and depth of provision across all subjects • excellence in teaching • Academic excellence • Academic leadership grounded in intellectual excellence • The tutorial teaching for undergraduates • University supervises graduate students • multidisciplinary university
Kazakhstan
<ul style="list-style-type: none"> • Provides advanced knowledge acquisition • ensuring high quality education • Excellent quality of education • all the best and the most modern, based on the wonderful pedagogical traditions of the past • prepares demanded specialists • Monitoring teaching and quality assurance • Knowledge generation • The university forms an innovative scientific and educational environment • providing high quality educational services • intellectual center of education

Table 1. The concept of "University" from the websites

5. **Conclusion.** The USA universities reflect more the research and innovation aspect of higher education. The key words of 'push boundaries of human knowledge', 'excitement of discovery', 'intellectual stimulation' all deliver the sense that universities are the place for innovations, and they facilitate to go further of human capacities. While the UK universities pay more attention to academic excellence, e.g. 'academic excellence', 'academic leadership', 'extensive range of academic subjects', 'learn throughout life'. The vision of universities and the main function is academia and the quality in academia, which is classical purpose

determination of the universities in general. Speaking about Kazakhstani universities they highlight teaching practices by the action calling word combinations: prepare specialists, knowledge acquisition, pedagogical traditions, high quality educational service. Another interesting key phrase it is important to pay attention is 'monitoring teaching' which present in Kazakhstani universities, and not found in any other countries universities. This may represent the tendency of Kazakhstani universities lack of confidence of teaching faculty, and educational freedom, which requires further in-depth analysis from socio-cultural approach.

REFERENCES

1. Van Dijk, T.A. Social Cognition and Discourse/ H. Giles and R.P. Robinson (eds) Handbook of Social Psychology and Language, Chichester: Wiley - 1989. - pp. 163-83.
2. Bondarenko, Y.V. Discourse in the Focus of Cognitive Linguistics// Zapiski Romana-Germanskoi Philology - 2013 - 1(30)
3. Kubryakova E. S. Language and knowledge. On the way of knowledge acquisition about language. Parts of speech from the cognitive point of view//A language role in knowledge of the world. – M. : Languages of Slav-ic culture, 2004. – 560 p.
4. Lukin, O.V. New directions of modern linguistics (second half of XX-XXI centuries)/ Yaroslavl State Pedagogical University named after K. D. Ushinsky - Yaroslavl: RIOYAGPU, 2015. –80p. ISBN 978–5–00089–095–0
5. Kolesov, V.V. The concept of culture: image-concept-symbol // Bulletin of St. Petersburg State University. Series 2. Issue 3 (No16), 1992. P.30-40.
6. Musatayeva M. Sh., Tashdemir O. P. Basic principles of a cognitive approach to semantics // Modern European Science. Yorkshire, England: Science and Education LTD, 2014b. R. 26-32
7. Dzhambaeva Zh. A., Axiological stereotype as a structural component of the culture concept//Science and life of Kazakhstan – 2018- No3 (59)
8. Khalil, H. H. A Pragma- Semantic Model for Ideology Identification in Political Media Discourse: An Interdisciplinary Methodology for the Socio-Cognitive Approach//3L: The Southeast Asian Journal of English Language Studies – 2020- Vol 26(4): 28 – 44
9. Romanova T.V. On the content of the concept of concept text // Functional linguistics. Tongue. Culture. Society. Conference materials. Yalta, October 9-14, 2000 Simferopol, pp. 296-300.
10. Akhmetzhanova Z.K., Musatayeva M.Sh. Actual problems of linguocognitology and linguo-cultural

studies: monograph. Almaty: PrintS, 2013.

11. Ekshembееva L.V. Cognitive mapping of linguistic knowledge. Almaty: Bastau, 2009.
12. Sychugova L. P. Dictionary of art: semantic-functional explanatory dictionary of art: painting, graphics, sculpture, architecture. – Kirov: Publishing house of VyatSHU, 2008. – 452 p.
13. Sychugova L. P. Cognitive dictionary of architecture. – Kirov: Publishing house of VyatSHU, 2012. –293 p.
14. Sychugova, L.P. Methods of Conceptualization and Categorization as a Basis of Linguistic-Cognitive Approach to Training in Speech Activity and Thinking//Yaroslavl Pedagogical Bulletin –2017 –No 5
15. Kapyшева G.K. Cognitive mechanisms and processes of formation of phraseological units of the semantics of fear // Bulletin of KazNPU. Series Philological Sciences. 2007. No 1 (19). S. 46-49.
16. Sharandin A. L. Dynamic nature of conceptualization and categorization as basis of speech activity of the person // Questions of cognitive linguistics. – 2013. –No 1. – p. 75–81.
17. Zhumagulova B.S. The concepts of "home", "duty" as signs of culture. Almaty, 2005.

Information about the authors:

Tatyeva Zhansaya Amangeldykyzy – 3rd year PhD student, "Foreign Philology" Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, st. Muratbaev 200, 87776798966, zhansayat@gmail.com

Сведения об авторах:

Татыева Жансая Амангельдықызы – докторант 3-курса, «Иностранная филология» Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, ул. Муратбаева 200, 87776798966, zhansayat@gmail.com

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ҮЙЛЕНУ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШАРИҒАТПЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

Аңдатпа. Неке - екі жасты бір-біріне ерлі-зайыпты ететін құқықтық процесс. Дегенмен, тұрмыс-тіршілігі салт-дәстүрге негізделген қазақ халқында некелесу әр түрлі жолдармен іске асқан. Соның ішінде құда түсу, қыз алып қашу, әмеңгерлік секілді жолдары кең тарағаны мәлім. Дей тұрғанмен, қазақ халқындағы үйленудің қай түрін алып қарасақ та, некелесу рәсімінің шариғат талаптарына сай орындалғанын көруге болады.

Кілт сөздер: отбасы, дәстүр, қоғам, дін, неке.

БРАК В КАЗАХСКОМ НАРОДЕ И ЕГО СООТВЕТСТВИЕ С ШАРИАТОМ

Аннотация. Брак-это правовой процесс, который заключается между двумя людьми с целью создания семьи. Тем не менее, бракосочетание у казахского народа, быт которого основан на традициях и обычаях, осуществлялось по-разному. В том числе широко распространены такие способы, как сватовство, похищение невесты, аменгерство. Однако, независимо от того, каким способом заключался брак в казахском народе, можно увидеть, что брачный обряд выполнялся в соответствии с требованиями шариата.

Ключевые слова: семья, традиция, общество, религия, брак.

MARRIAGE IN KAZAKH SOCIETY AND ITS CONFORMITY WITH SHARIAH

Summary. Marriage is a legal process between two people with the aim of creating a family. Nevertheless, the marriage of the Kazakh society, whose life is based on traditions and customs, was carried out in different ways. Including widespread methods such as matchmaking, bride kidnapping, levirate. However, regardless of the way in which the marriage was concluded in the Kazakh society, you can see that the marriage ceremony was performed in accordance with the requirements of the Sharia.

Keywords: family, traditions, society, religion, marriage.

Неке – отбасын құрудың негізі болып табылады. Неке ер мен әйелдің өз еріктерімен өмір бойы бірге өмір сүруін қамтамасыз ететін, бірін екіншісіне адал ететін материалдық-рухани байланыс.

Ислам құндылықтары мен қазақ салт-дәстүрі арасында әдемі сабақтастық пен үндестік бар. Ата-бабамыз неке ұғымын ислам дінінің шеңберінде қалыптастырып, соған сай ұстанымдарын бекіткен. Қазақ халқы ақ некені қадірлеп, қастер тұтқан. Оны Пайғамбарымыздың (с.а.с.) сүннеті деп білген. Сондықтан халқымыздың жан дүниесінен:

«Патша қызын береді оқып некаһ,

Неке қылмақ Пайғамбар сүннеті хақ», – деген жыр жолдары туындаған. (Бабалар сөзі)

Құранда «Біз әр-нәрсені жұп-жұбымен жараттық, бәлкім ойланарсыңдар» делініп, әрбір нәрсенің жұптаса өмір сүретіндігін көрсетеді.

Алла елшісі (с.а.с.) хадисінде былай деген болатын: **«Неке – менің сүннетім. Кім менің сүннетім бойынша амал етпесе менен емес. Үйленіңіздер! Себебі, мен басқа үмбеттерден сендердің көптіктеріңмен мақтан етемін»** [Әжіғали С., 2005, 325 б.].

Қазақ қоғамында «13-те отау иесі» деп, баласын аяқтандыруға ерте бастан қам жасаған. Ол үшін оған ауыл-аймақтан қалыңдық болар қыз қарастырып, айналасынан сұрастыра бастаған. Қазақтың «13-те отау иесі» деген түсінігінің өзі оның мұсылмандық танымынан туындаған. Себебі ханафи мәзһабы бойынша қыз баланың 9 жасынан бастап балиғатқа толуы мүмкін болса, ер баланың балиғатқа толуы 12 жастан бастап күтілген. Яғни ер бала 12 жасынан бұрын балиғатқа толмайды. Яғни ұл баланың 12 жасынан бастап балиғатқа толуы күтіліп, балиғатқа толғанда үйленуге оған шариғат бойынша рұқсат етіледі. Қазақ баласына жар таңдағанда ешқашан да адамның сұлулығын, келбетін бірінші орынға қоймаған, ақылына, парасатына, көргенді жерден шыққан тектілігіне баса назар аударған. Бұл жайында сонау XI ғасырларда өмір сүрген Жүсіп Баласағұн бабамыз ұрпағына айтқан өсиетінде былай деген:

Әйел алмақ болсаң, егер, қарарсың,

Жіті бағып таңдаулысын аларсың.

Жақсы болсын тегі, заты, ұрығы,

Пәк ұятты болсын жанның тұнығы.

Дұрыс үйдің қызын ал, қол тимеген,

Сенен өзге еркек жүзін көрмеген.
Сені сүйіп, басқа жанды білмесін,
Жаман, тексіз қылық істеп жүрмесін.
Көркін емес, ізгі құлқын қаларсың,
Жақсы болса, құлқы – жайнап жанарсың!

Жүсіп Баласағұнның бұл өлең жолдары тек қана өсиет емес, сонымен қатар сол кезеңдегі қазақ даласының төсін еміп өскен халықтың жар таңдаудағы ұстанымында көрсететіні анық [Әділбаев А., 2018, 64 б.].

Ал ислам шарифатында отау тігуге ниеті бар жастар неке қимас бұрын келесі мәселелерге мән береді:

Болашақ жарды көру

Өмір бойы бір жастықты жастанып, қиын белестерден қол ұстасып бірге асатын екі жастың некеден бұрын міндетті түрде бір-бірін көріп, бір-бірі жайы мәліметтері болуы керек. Бұл шаңырақтың беріктігі үшін маңызды. Жігіттің қалыңдықты, қалыңдықтың жігітті көруі керектігі хадистерде де айтылған. Пайғамбарымыз (с.а.с.) үйленетін кезінде сахаба Мұғира ибн Шубәға: «Үйленетін қызыңды көр. Себебі, үйленбей тұрып оны көру отбасылық өміріңнің жемісті болуына жол ашады», – деген. Осы өсиетке сай үйленбей тұрып қалыңдығын көрген хазірет Мұғира отбасылық өмірінде өте бақытты болғанын, екеуінің жақсы тіл табысқанын айтады.

Бірақ үйленетін екі жастың бір-бірін көруі үшін қастарында қыз жағынан немесе жігіт жағынан бір туыс әйел адам болуы керек. Себебі, дініміз бойынша некесі қиылмаған қыз бен жігіттің оңаша қалуы харам. Кейбіреулер үйленбей тұрып екі жастың бірге жүріп-тұрғаны, бірге қыдырғаны бір-бірін тануы үшін пайдалы дейді. Бірақ үйленбей тұрып бір-біріне кемшіліктерін көрсете бермейтін қыз бен жігіт үшін бұның пайдасы шамалы. Сондықтан да, атам қазақ: «Қыз кезінде бәрі жақсы, жаман әйел қайдан шықты» демей ме? Қайта мұндай кездесулер екі жасты күнәға жетелеп, әртүрлі өкінішті жағдайларға ұрындыруы мүмкін. Мұндай қателіктердің алдын алу үшін екі жастың оңаша кездесуіне дінімізде тыйым салынған. Оның орнына жігіттің қызбен таныспай тұрып, сыртынан, қызға білдірмей көруі дұрыс деп саналады. Егер ұнаса ғана қызбен танысқаны дұрыс. Ал егер қызды алдын ала көрмей, танысып, одан кейін қызды ұнатпай жатса, қыздың нәзік көңіліне қаяу түсуі сөзсіз.

Үйленетін жастардың бір-бірімен сөйлесуі

Қалыңдық пен жігіттің тек қана бір-бірін көруі жеткіліксіз. Олар бір-бірін тануы үшін сөйлесуі де қажет. Сөйлесу барысында екі жас бір-бірінің сұрақтарына еш нәрсені жасырмай бүкпесіз жауап беруі керек. Әрі өздерінің талап-тілектерін де білдіргені дұрыс. Сонда ғана олар болашақ жары жайлы дұрыс мәліметтерге ие бола алады. Қалыңдық пен жігіттің сөйлесуіне дініміз рұқсат бергенін мына оқиғадан көре аламыз. Халифа Омар (р.а.) хазірет Әлидің қызы Үммү Күл-

сімді айттырмақ болады. Сонда хазірет Әли (р.а.): «Қызымның пікірін сұрап көрейін, ол не дейді екен?» – деп, қызына болған жайды баяндайды. Үммү Күлсім: «Халифа Омарды жақыннан көрген емеспін, оны танымаймын ғой», – дегенде, әкесі: «Олай болса сені халифа Омардың үйіне жіберейін, кездесіп, танысыңдар», – дейді. Үммү Күлсім халифа Омардың үйіне барып, онымен танысады. Екеуі сөйлескеннен кейін халифаның ұсынысын қабыл алып, оған тұрмысқа шығуға келіседі.

Сөйлесу кезінде екі жастың жалғыз қалуына болмайды. Қыз бен жігіттің жалғыз қалуына Пайғамбарымыз (с.а.с.) былай деп тыйым салған: «Ер кісі қасында махрамы (яғни өзімен үйленбейтіндей жақын туыстары) болмаса басқа әйелмен жалғыз қалмасын». Тіпті бір хадисінде ер кісі мен әйел адам жалғыз қалғанда қастарында шайтан болатынын ескертіп былай дейді: «Бөтен әйелмен жалғыз қалмаңдар, себебі олардың қасында үшіншісі шайтан болады». Бұл бір жағынан қыз баланың намысын сақтауға, өсек-аяңға ілінбеуіне себеп болатын болса, екінші жағынан екі жасты адалдықтың ала жібін аттамай, шайтанның азғыруы мен нәпсінің жетегінде кетуден сақтайды. Осылайша дініміз әкесіз балалардың дүниеге келуінің алдын алып, жастардың опық жемеуін көздейді. Олардың ибалы да тәрбиелі тұлғасын имандылықтың адал салтымен қорғайды.

Қалыңдық немесе күйеу жігіт жайлы таныстарынан сұрастыру

Қалыңдық немесе күйеу жігіт жайлы таныс кісілерден сұрап, білу де құрылатын шаңырақтың беріктігі үшін маңызды қадам. Үйленетін жастар бір-бірінің тегін, отбасын, алған тәрбиесін, мінез-құлқын оны жақын танитын кісілерден сұрастырып, жұртпен ақылдасқаны дұрыс. Бір істі бастар алдында елмен ақылдасу – Пайғамбар сүннеті. Бірақ, кеңескен адам дұрыс сөзді, жақсы мен жаманды айыра білетін кісі болғаны жөн. Бұл жайында орта ғасыр ғұламасы Имам Ғазали былай дейді: «Әйелдің мінез-құлқы мен әдемілігін тек қана шыншыл, ақылды, дұрыс пен бұрысты ажырата білетін кісіден сұрау керек. Ақылдасқан кеңесші айттырылатын қызды қолдайтын кісі емес, сырт көз болғаны дұрыс. Сонда ғана ол қыздың қасиеттерін бүге-шегесіне дейін жеткізеді. Ақылдасатын адам қызды жақтырмайтын кісілердің қатарынан болмауы тиіс. Өйткені, дұшпандықпен қыздың жақсы қасиетін жасырып қалуы мүмкін. Бұл мәселеде туралықты ұстанып, шындықты айтатындар өте аз».

Сондай-ақ, қыз бен жігіт бір-бірінің кімдермен араласатынын, нені қалап, нені ұнатпайтынын білуі қажет. Бұл мәлімет те адамға үйленетін кісісінің кім екенін тани түсуіне көмектеседі. Себебі, үмбеттің ұстазы Пайғамбарымыз (с.а.с.): «Адам досының дінінде болады. Олай болса әркім өзінің кіммен дос екеніне көңіл аударсын», – деген. Сондықтан, отбасын бірге құратын жартысының достары кім, қандай кісілермен ара-

ласады, олардың ой-пікірлері қандай екенін де анықтаған дұрыс. Атам қазақ «Жақсымен жолдас болсаң, жетерсің мұратқа, жаманмен жолдас болсаң, қаларсың ұятқа» деп бекер айтпаса керек.

Истихара намазы

Жоғарыдағы амалдардан кейін кісі өз таңдауының дұрыс-бұрыстығын білу үшін истихара намазын оқығаны абзал. Истихара намазы – істің қай жақсысын рухани ишарат арқылы білуге сеп болатын екі рәкаттық нәпіл намаз. Алғашқы рәкатта «Кафирун», екінші рәкатта «Ықылас» сүресін оқу – мұстахап [<https://islam.kz/kk/articles/islam-jane-otbasy/uilenu-sunnet-ui-bolu-mindet-128/#gsc.tab=0>].

Қазақтың салтында некені қиюдан бұрын көптеген жөн-жоралғылар (атастыру, құда түсу, қалың беру т.с.с.) атқарылады. Солардың әрқайсысына жеке тоқталып өтсек.

Алғашқы кезең құдаласу.

Қазақтарда ол алдын ала келісуден басталады. Қазақта құда болудың бірнеше түрі болған. Құдалықтың «бел құда», «бесік құда» және «қарсы құда» деген негізгі түрлері қалыптасқан.

Бел құда немесе құрсақ құда – өзара таныс-біліс, дос-жаран адамдардың әйелдері бірдей құрсақ көтеріп жүрген болса, ондай адамдар алдын-ала уәделесетін болған. Яғни, бірінен ұл, бірінен қыз туса, достар бел құда атанатын болған. Егер балалар (ұл,қыз) жас болса, тіпті іште жатса да, ерте келіп сөз байласады. Мұндай адамдар көбіне бірін-бірі жақсы білетін, өте сыйлы дос кісілер арасында болады. Олар алдымен іште жатқан балаларын бір-біріне қосу туралы келіседі. Кейде «атастыру» деп те айтады.

Бесік құда –балалары бесікте жатқанда кейбір ниеттес адамдардың құдаласуын айтады. Бұлайша құдаласу орташа дәулетті адамдар арасында болып, берілетін қалыңмал мөлшері әдеттегіден едәуір төмен және қалыңмалды ерте бастан-ақ, ақырындап төлеп отырған [Толысбеков К., 1992,38 б.].

Ғылыми зерттеулерге қарағанда бесіктегі нәрестелерді атастыру әдетінің түп-тамыры өте көне замандарға, яғни аналық дәуірге жасалған тәрізді. Ана үстемдігі дәуірінде бір аналық рудың ұлдары туысымен, екінші аналық рудың қыздарының туысымен екінші аналық рудың қыздарының күйеулері болып саналса, екінші аналық рудың қыздарының күйеулері болып саналатын неке түрлерін ғалым этнолог Л.Я. Штенберг ортодоксалды неке деп атаған. Құдаласудың бұл түрі некелесу емес, жай ғана аттастыру болғандықтан, бұл дәстүр ислам шариғатына қайшы келмейді [Арғынбаев Х., 1973, 328 б.].

Қарсы құда –бір-бірімен өзара қыз алысып, қыз беріскен қат-қабат құдаларды атаса, қарсы құдалықтың тағы бір түрі – қыз алған жақ қыздың қалыңмалын төлеуге шамасы келмесе, қалыңмал орнына өз жағынан бір қыз берген.

Бұрынғы заманда екі отбасының құдаласуы үкі тағу салтыннан басталатын. Үкі тағылған қыз – қыздың басы бос емес екенің білдіреді. Үкі тағу үшін қыздың үйіне, жігіт жақтан 4-5 адам барады. Қызға үкі тағылғаннан кейін, екі жақ келісімге келіп, құдалықтың нақты уақыты анықталады. Қыз айыттырылғаннан кейін, екі жақ үшін маңызды сәт – құдалық басталады. Құдалық жақсы өтсе, келешекте екі отбасының қарым қатынасы жақсы болады. Қыз жақтағы туыстарды, жігіт жақтағы туыстар жақсы күтіп алуға тырысады. Құдалықта ең беделді адамды – бас құда деп атайтын. Жігіттің әкесі бел құда болып есептеледі. Жігіт жағындағы аға інілері, омыртқа құда деп аталады. Әйел адамдардың жасы үлкені құдағи болса, жасы кішілері құдаша болады. Қыз бен жігіттің інілері құда бала болады. Екі жақ жиналғаннан кейін құдалықтың кәделері басталады. Кәде дегеніміз арнайы жасалатын дәстүрлердің жиынтығы. Бірінші кәде «Киіт кигізу». Киіт кигізу құдалардың бір біріне құрмет ретінде, киім және т.б. қымбат бұйымдар сыйлауы. Киіт екі түрге бөлінеді: біріншісі *бас киіт*, екіншісі *аяқ киіт*. Бас киітке қымбат заттар кірсе, аяқ киітке арзанырақ заттар кіреді. Киіт ретінде шапан, кілем, төрт түлік мал беріледі. Құдалықта жасалатын ең маңызды кәделердің бірі – той малы. Жігіттің туыстары тойға шамасына қарай жылқы, қой, т.б мал мүлік алып келеді. Алып келген малға қарап әулеттің қаншалықты абыройлы екенің білінеді. Кейінгі жасалатын кәделердің бірі ол «Тойбастар». Тойбастар той біткенде айтылады. Өлең айтылып болғаннан кейін қонақтарға сыйлықтар таратылады. Осымен құдалық тойы аяқталады [Толысбеков К., 1992, 39 б.].

Некелесуден бұрын қазақтарда тағы «қыз көру» деген салт-дәстүр болған. Салт бойынша белгілі кісілердің балалары немесе өнерпаз, салсері жігіттер өзіне лайық қыздарды ел ішінен өздері таңдаған. «Пәлен жерде жақсы қыз бар» дегенді естіген жігіттер жар таңдау үшін өнерлі дос-жолдастарын ертіп, қыз ауылына барады. Ауылдың бойжеткен өр мінезді, еркін қыздары мұндайда «қыз көретін жігітті біз көрелік» деп белсене шығып, жігіттермен өнер сынасқан. Жігітке олар да сын көзбен қарап, өз ойын ашық айтқан. Осындай жолда бірін-бірі сынаған қыз-жігіттер айтысқа түскен. Осыдан кейін ұнатқан жастар сөз байласып, жігіт жағы құда жіберген. Құда түсерде халқымыз қыздың басы бос немесе бос емес екеніне басты назар аударған. Себебі айттырылған қызға құда түсіп баруды айып санаған. Бұл туралы Мұхаммед пайғамбар (с.а.с.) : «Ешбірің мұсылман бауыры айттырған қызға сөз салмасын. Тек алғаш айттырған адам ұсынысынан бас тартқан жағдайда немесе өзі рұқсат берген жағдайда ғана сөз салуға болады», – деген. Ислам діні бойынша, айттырылған қыздан сырға таққан жақ бас тартпайынша немесе қыз жақ құдалықты бұзбайынша, құда түсіп баруға жол бе-

рілмейді. Егер бірінші құда түсушілердің ұсынысы қыз жағынан қабыл алынбаса, екінші жігіттің құда түсуіне болады [Әділбаев А., 2018, 69 б.].

Қалың мал және жасау

Қазақ қазақ болғалы дала заңынан өшпеген дәстүрдің бірі – төс қағысып құда болғаннан кейін қыз жаққа қалың мал беру. Саяхатшы К. Дужан қазақтардағы қалыңмалға келісім рәсімін былай суреттейді: «Қалыңдықтың әкесі қонақтарын құрметті жерге отырғызып, әртүрлі бөгде нәрселер туралы әңгіме ете отырып, ақыр соңында өз қызы үшін жігіттен алғысы келетін малдың санын айтады: байлар алпысқа дейін, тіпті кейде одан да көп мал сұрайды. Бұл төлем қалыңмал деп аталады. Қалыңмалға көбінесе жылқы, түйе мен ірі қара тағайындалады» [Әділбаев А., 2018, 72 б.].

Қалың мал ол – қалыңдықтың малы. Ата-бабамыз оны өзінің қызының игілігі үшін ғана жұмсаған. Ақселеу Сейдімбек осы орайда былай дейді: «Адам өмірін мағыналы ететін салт-дәстүрдің бәріне қамқорлықпен қарауға тиіспіз. Сол салт-дәстүріміздің бір ғажабы, сұлуы, адам өміріне мән-мазмұн дарытатыны «қалың мал» рәсімі еді. Қытай зерттеушісі Су Бихай былай дейді: «Өзара алым-берім тұсында жігіт жақ қыздың үй ішіне қанша мал-дүние берсе, қыз жақ соған сәйкес қызға соншалық жасау-жабдық жасайды». Демек көріп отырғанымыздай, қалың малдан қызға жасау жасалады. Осылайша жат жұртқа барған қыздың ел қатарлы өмір сүріп кетуін, жас отаудың материалдық жағдайын қамтамасыз етеді. Қазақтың қалың мал талап етуінің түпкі мақсаты да сол. Қалың малды қалыңдықтың малы деп және жоғарыда айтылған қолданылу аясын негізге алатын болсақ, онда қалың мал дәстүрі ислам дініндегі мәһір дәстүріне сәйкес келеді деп айтуға болады. Мәһір – некелесу барысында немесе кейін өтеу шартымен келісілген қалыңдыққа берілетін дүние-мүлік немесе ақша. Яғни қалыңдыққа берілетін қаражат немесе мал-мүлік болып бекітілді. Алла тағала Құранда былай дейді: «Үйленетін әйелдеріңе мәһірлерін (қалыңдық сыйын) шын көңілден тарту етіңдер. Егер олар өз ризашылығымен сол мәһірдің бір бөлігін өздеріңе қалдырса, сендер үшін таза һәм адал. Игіліктеріңе жаратып, қызығын көріңдер», деген. Негізінен қалың мал дәстүрі де түркі халықтарында исламнан бұрын болған. Бірақ халқымыз ислам дінін қабылдағаннан кейін, қалың малдың мәһірдің рөліне қарай ойысқанын, сөйтіп қызға жасау ретінде берілетінін көруімізге болады. Құрандағы «Ниса» сүресінің 24-аятында мәһір туралы былай деп айтылады: «(Сендер үшін) махрам болған әйелдердің (үйленуге болмайтын жақын туыстар) тысындағы әйелдерге мал-мүліктеріңнен мәһір беріп, зинаға бармай ар тазалығын сақтап үйлену адал етілді. Үйленіп қызығын көрген әйелдеріңе міндетті мәһірлеріңді беріңдер. Мәһірдің мөлшерін белгілеген соң,

өзара келісіп, оның мөлшерін азайтып немесе көбейте түсу сендер үшін күнә емес». Міне, осы аятта айтылған мәселе де біздегі қалыңмал дәстүріне сәйкес келеді. Себебі мәһірдің мөлшері Құранмен немесе хадиспен нақты бекітілмеген. Исламда сатылу мен қолданылуына тыйым салынбаған кез-келген нәрсені мәһір ретінде беруге болады. Жылжымалы-жылжымайтын мүлік, әшекей заттар мәһірге саналады. Тек шарифат бойынша тыйым салынған арақ-шарап, арам мал, ұрланған зат сияқты нәрселер мәһірге жатпайды. Жігіттің қызға Құранды, хадисті немесе дінді үйретуі мәһір ретінде саналар-саналмасы жайында ғұламалар арасында әр түрлі көзқарас болған. Дей тұрғанмен, Пайғамбарымыздың (с.а.с) Сахи ибн Сахладты (р.а.) әйелімен Құран үйрету мәһірімен үйлендіргені айтылады. Мәһірдің ең көп мөлшеріне ешқандай шек қойылмаған. Құранда: «Ажырасқан әйелдеріңе кезінде үйіп-төгіп мәһір берген болсаңдар да, одан еш нәрсе алмаңдар» делінген. Яғни, әйелдерге қандай мөлшерде болса да мәһір беруге рұқсат. Ханафи мәзһабында әйел өзіне берілген мәһірмен немесе өзіне тиесілі дүние - мүлкімен жасау дайындауға міндетті емес. Әкесінің де өз мүлкінен қызына жасау беруі парыз етілмеген. Жасауды қыздың ата-анасы өз қаржысынан, жігіттің мәһір ретінде берген қалың малдан дайындаса, бұл дүние-мүлік қыздың меншігі саналады. Әйел күйеуінен ажырасса немесе күйеуі қайтыс болса, өз дүние мүлкі түгелдей қайта алуына құқылы. Сондықтан да қазақ халқында қыз күйеуден қайтып келсе, жасауымен қайтып келетін жағдайлар орын алған. Жалпы қазақ халқында қыздың жасауында қайын атасына, қайын енесіне, күйеу жігіттің аға-іні, апа-қарындастарына, жақын туыстары мен таныстарына арналған сыйлықтар, төсек, сәукеле, отау үйдің ағашы, әр түрлісіне тоғыз-тоғыздан киім (ішектер, шапандар, көйлектер), жасауды алып баратын бірнеше түйе, бірнеше жылқы, ерекше безендірілген ер-тұрман, әйелдің үй тірлігіне керек ұсақ-түйектері болады. ал орта дәулетті кісілер қыздарына жасау ретінде отау, 10 шақты түлкі ішік, 20 шапан, жібек маталар, оның ішінде қытай жібегі, қыздың киімдері, 5-6 түйе, жиырма шақты жылқы, 3-4 сиыр, елу шақты қой қосады.

Жоғарыда да айтып кеткеніміздей жасау беру – ислам дінінде бар дәстүр. Тіпті Пайғамбарымыздың (с.а.с.) қызы Фатиманы ұзатқанда, оған жасау берген. Оның жасауында: үш көрпеше, бір жайнамаз, бір жастық, екі қол диірмені, бір алаша, бір көрпе, бір сүлгі және үй тұрмысына қажетті ұсақ-түйек заттар болған екен. [Әділбаев А., 2018, 76 б.].

Неке қию

Неке адам баласының дүниеге келуі мен өсіп жетуіне қамтамасыз етіп

отыратындықтан қоғамның дамуы мен жасампаздығы, ұлттың өркендеуінің

бірден-бір факторы болып есептеледі. «Адам ұрпағымен ғана мың жасайды» деген халқымыздың даналығы да осыны меңзейді. Қазақ халқы некеге қатты мән берген. Халқымыз неке қиярда шарифат талаптарының бәрін бұлжытпай орындаған. Ислам шарифатында некенің дұрыс болуы үшін өзіндік шарттары бар. Сол шарттардың бірі некелескелі отырған қыз бен жігіттің үйленуге ризашылықтарының болуы. Яғни неке қидыруға келісімдерінің болуы қажет. Мұхаммед пайғамбар (с.а.с.) бұл жайында: «Жесір әйел ұсынысты қабыл етпейінше, ал жас қыздың ризашылығы алынбайынша неке шын мәнінде жүзеге аспайды» – дейді. Осыны айтқанда сахабалар: «Уа, Алланың елшісі, жас қыздың разылығын қалай білеміз?», – деп сұрапты. Сонда Алла елшісі (с.а.с.): «Жас қыздың рұқсаты – үндемегені», – деген екен. Неке қияр сәтте жас қыз үндемесе онда халқымыз да қыздың келіскені деп білген. Мысалы ел ішіндегі неке қию рәсіміндегі осындай көрініс былай баяндалады: «Көпшілік жағдайда қалыңдық басқалардан ұялып, үндемейді, сұрақтарға жауап бермейді және өзінің күйеуге шығатынына келісімі туралы айтпайды. Бұндай жағдайда оның келіскені немесе қарсы екенін білу қиын, бірақ олардың осы әлсіздігін, әйелдердің ұялатынын білетін куәгерлер молдаға батыл түрде «ол келісті» дейді. Мақұлдаған жауапты алған молда Құраннан дұға оқып, таза судан ішуге алдымен қалыңдыққа, сонан соң күйеужігітке, сонан соң халыққа береді. Қазақтардың некелесуі осылайша болады». Шарифат талаптары бойынша неке қияр сәтте кемінде екі куәгердің болуы қажет. Куәгерлердің саны Құранда былай деп айтылған: «Екі ер адамды куәгер етіңдер. Егер екі ер адам болмаса, өздерің куә ретінде құп көретін бір ер кісі мен екі әйел жеткілікті». Пайғамбарымыз (с.а.с.) хадисінде: «Неке тек қана куәгерлердің қатысуымен іске асады», деген. Сондай-ақ некеге қатысқан куәгерлер екі жұптың ризашылығын білдіріп келіскендерін естуі керек. Ал қазақы неке қию рәсімдері де еш уақытта куәгерсіз атқарылмаған. Яғни шарифаттың бұл талабын да халқымыз мүлтіксіз, тіпті асыра атқарған. Мысалы қазақтың неке дәстүрі туралы келесі мәліметте былай делінеді: «Қыз бен жігіттің жұбайлық өмірінің ең биік асуы – осы неке оқу. Бұрын бірге болуды қойып, теке мүйізін көруге зар еткізетін қалыңдық неке суы ішілісімен күйеудің еркінде. Бұдан бұрын бірге болса, ол – күнә. Ислам дінінен қазаққа сіңген қағидада зина Құдайдың кешпейтін қылмысы. Некені молда оқиды. Неке оқылған үйге адамдар сиғанша отырады. Бұлар екеуінің қосылғанына куәлік етеді. Куәнің көбі жақсы». Ислам шарифаты бойынша неке рәсімінде неке қиюшының немесе үлкендердің бірінің сөз сөйлеуі (құтпа айтуы) мұстахап. Бұл құтпада алдымен Аллаға мадақ айтылып, кәлима шәһадәт, Пайғамбарымызға салауат, тақуалыққа, үйленуге қатысты аят хадистердің айтылғаны абзал.

Сонымен қатар құтпаның алдында некелесуде сүйіспеншілікке үндейтін және ерлі-зайыптыларға бір-біріне деген міндеттерді түсіндіретін сөздерді қосса нұр үстіне нұр. [Әділбаев А., 2018, 76-77 б.].

Беташар дәстүрі

Үйленіп отау құруға қатысты іргелі дәстүрлердің бірі – беташар. Беташардың өміршеңдігі оның мазмұнындағы терең идеялық мұраттармен астасып жатса керек. Атадан балаға жалғасын рухани мұра болып, ел ішінде жазылмаған заң ретінде басшылыққа алынатын бағалы құндылық болумен қатар бұл дәстүрдің астарындағы мазмұны да өте бай. Басқа қырларын қарастырмай, тек мұсылманшылық тұрғысынан алғанның өзінде беташардың өзегінде – ақ некені жариялау, танысу, жауапкершілік алу, үлкенге құрмет, өсиет айту секілді өте үлкен тәлімдер жатыр. Енді ислам дінінің канондарымен байланыстыра отырып, осы ерекшеліктерге арнайы тоқталайық.

Беташардың діни әлеуметтік рөлдерінің бірі – танысу. Танысу – Алла Тағаланың ең үлкен бұйрықтарының бірі хәм Пайғамбар сүннеті. Қасиетті Құранда: «... Сондай-ақ сендерді бір-біріңмен танысып, табысуларың үшін (хәм біріңе-бірің қамқоршы дос болып, өзара жәрдемдесіп, татутәтті өмір сүрулерің әрі жер бетін көркейтулерің) үшін ұлыстар мен руларға бөліп жараттық», делінген аят бар [Әділбаев А., 2018, 80 б.].

Алланың елшісі (с.а.с.) сенімді дереккөздердің бірінде келген хадисінде былай дейді: «Кім де кім басқа біреумен бауырлас болғысы келсе, алдымен оның есімін, әкесінің есімін және кімдердің қатарынан екенін біліп алсын. Өйткені осылай жасау сүйіспеншіліктің артуына септігін тигізеді». Құран мен сүннетте айтылған бұйрықты іске асырудың өркениетті түрде шешілген бір жолы – осы беташар. Өйткені жаңа түскен жас келін бөтен елден бөтен елге келеді. Бұрын соңды таныс емес жұртқа келеді. Ал өзі жаны нәзік әйел заты болған соң ел-жұртпен танысу процесі қалай жүрмек керек. Жас екен деп, қыз бала екен деп оны ешкімге көрсетпей, үйден шығармай қамап қою жөн емес. Әр үйді аралап жаңа келінді таныстырып шығу әдепке теріс. Міне, осындай жағдайда беташар дәстүрінің қаншалықты маңызды іс-шара екеніне көз жеткізуге болады.

Ислам шарифатындағы неке шарттарының бірі – жариялау. Бір еркек пен бір әйелдің ешкімге айтпай, жасырын үйленуі толық некеге жатпайды. Біреудің ұлы үйленіп, келін түсіргенін дүйім жұртқа паш етудің бір жолы – беташар. Ауыл тұрғындарын, туған-туыс, ағайынды, көптеген мұсылман жұртшылығын бір жерге жинап осындай маңызды іске шақыру жақсылыққа күә болудың да көрінісі. Қазақ халқының түсінігінде осынша жұрт тек мына дүниеде ғана емес, арғы өмірде де бұл күәліктің маңызы бар. Жалпы Ислам дінінде әділ күәліктің алар орны ерекше.

Қасиетті Құранда: «Уа, иман еткендер! Куәлік еткендеріңде әділдікпен Алла үшін мықты тұрыңдар!» делінген. Екі адам маңызды мәмлеге келіп жатқанда үшінші адам оған куәлік жасайды. Тіпті адам баласы мына дүниемен қоштасып, ақтық сапарға аттанар шақта өсиет айтар болса, оған да әділ куәлік тартылады. Беташар дәстүрінде жиылған көпшілік жастардың үйленгеніне, Алла алдында бірі ер, бірі әйел болғанына куә болады [Әділбаев А., 2018, 81 б.].

Үлкенге сәлем салу – құрметтің белгісі. Бұл – сүннет. Ардақты Пайғамбарымыз (с.а.с.) былай деген: «Кім де кім үлкендерді құрметтемесе, кішіге ізет көрсетпесе - бізден емес». Беташар кәдесінде келіннің иіліп сәлем салуы үлкенге құрметтің ерекше бір формасы. Жалпы алғанда, келіннің сәлем салуы – қазақ қоғамындағы отбасы саласын жүйелеп, реттеуге бағытталған нормалардың бірі. Сәлемді жай ғана иілуден тұратын жалаң форма деп санауға болмайды. Ықыласпен салынған сәлемнің астарында кішіпейілдік пен мейірбандылық, ізет пен иба, ақ көңілділік пен жан тазалығы секілді неше алуан ізгі қасиеттер жатады. Қазақ халқы ғасырлар бойы осындай ұлы үрдісті жоғалтпай, көздің қарашығындай сақтап келеді.

Үйлену, отау тігу жеңіл қарай салатын оңай шаруа емес. Өзіңнен кейін келер талай ұрпақтың бастауы – ақ неке. Қазақ халқы он үште отау иесі деп мақалдағанда, он үштегі ер азаматтың ең алдымен өз ісіне жауап бере алатындай ақыл тоқатқандығын ескерсе керек. Өйткені шаңырақ көтеру жауапкершілігі мол іс. Некелері қиылатын екі жас неке қиылатын жерде бар болуы, екі жақтың бірі үйленуге қатысты қалауын білдіруі, ал екінші жақтың оған «қабыл алдым» деп нақты келісімін білдіруі - неке талаптарының бірі. Осы талап орындалған күннен бастап некесі қиылған ерге де, әйелге де үлкен жауапкершілік жүктеледі. Мұхаммед Пайғамбардың (с.а.с.) бір хадисінде: «Сендердің әрқайсыларың бақташы секілдісіңдер және әрқайсың өз қоластыңдағыларға жауаптысыңдар...» деп баян еткені осыдан. Қасиетті Құранның да көптеген аяттарында ер адамдарға отбасы, әулетті тәрбиелеу, оларды күнәлі қиянат істерден сақтау секілді нұсқаулар берілген. Мұның астарында да жауапкершілік сезімі жатыр. Беташар рәсімінде осы жауапкершілік жаңа құрылған отбасы мүшелеріне дүйім жұрттың көзінше

жүктеледі. Бұл дәстүрдің әлеуметтік өмірдегі бір маңызы осында.

Беташар жырында өсиет-насихат айтылады. Шариғат тілімен айтқанда, жақсылыққа шақыру, жамандықтан қайтару процесі жүзеге асады. Қасиетті Құранда былай делінген: «Сендер (мұсылман үмбеті) адамдар арасынан шыққан жақсылыққа шақырып, жамандықтан тыятын, Аллаға сенген қайырлы үмбет болдыңдар». Қысқарта айтқанда, беташар деген бір ғана дәстүрдің ас-

тарында осыншалықты көл көсір тәрбиелік мән жатыр [Әділбаев А., 2018, 82 б.].

Әмеңгерлік

Әмеңгерлік — дәстүрлі құқықты мәдениеттің негізгі институттарының бірі; күйеуі өліп, жесір қалған әйелдің қайынағасына немесе қайынінісіне, не болмаса жұбайының ең жақын туыстарының біріне тұрмысқа шығуы, некелесуі. Бұл қазақ қоғамында ерте заманнан “аға өлсе, жеңге — мұра, іні өлсе, келін — мұра”, “әйел ерден кетсе де, елден кетпейді” деген қағидаға айналып, әдеттік заң нормасы ретінде қалыптасқан. Әмеңгерлік мәселесі ру ақсақалдарының басқаруымен қандас туыстар арасында мұқият талқыланған, ортақ ұйғарыммен шешілген. Әмеңгерлік институтының тек құқықтық қана емес, сондай-ақ тәрбиелік мәні де зор болған. Біріншіден, көшпелі тұрмыс салтында жесір әйелдің жалғыз өзі күнелтуі, күйеуінен қалған бала-шағаға, мал-мүлікке ие болуы қиын. Бөгде, тегі бөлек біреуге тұрмысқа шықса, балаларына өгейлік, мейірімсіздік танытуы мүмкін. Екіншіден, күйеуінен қалған мал-мүлік жесір әйелге берілсе, бөтен адамның иемденіп кетуі, талан-таражға салуы, жетім балаларды нәпақасыз қалдыруы мүмкін. Үшіншіден, бөгде біреуге күйеуге шығатын болса, әкелерінің қандас, аталас туыстары жетім балаларды анасынан ажыратып алып қалуы ықтимал. Сондықтан, аталған факторларды ескере отырып, қазақ ғұламалары “Жеті Жарғы” нормаларында ері қайтыс болған жесірдің “елден кетпеуін”, күйеуінің қандас туыстарының біріне күйеуге шығуын міндеттеген. Қаза тапқан еркектің туған-туыстары жесір әйелдің “әмеңгері” деп аталған [<http://anatili.kazgazeta.kz/news/46895>].

Қазақ қоғамында әмеңгерліктен бас тарту сирек кездескен, ол өзінің туысының жетім қалған балаларына, яки, өзінің қандас іні-қарындас-тарына мейірімсіздік, жаныашымастық ретінде бағаланған. Ал әйел әмеңгерліктен бас тартса, оған бала да, мал-мүлік те берілмеген, тек өз қалауымен күйеуге шығу еркі ғана берілген. Ардақты пайғамбарымыздың немересі Умму Күлсім

күйеуі Мухаммад ибн Жағфар қайтыс болғаннан кейін оның бауыры Абдулла ибн Жағфарға тұрмысқа шыққан. Сол себепті, мұндай неке шариғат тұрғысынан да, жалпы адамзаттық құндылықтар тұрғысынан да құпталды.

Әмеңгерлік дәстүрі бойынша жесір әйелдің балалары жаңа әкесінің қамқорлығына өтіп, «жетім» деген аттан құтылады. Міне, бабалар дәстүрі дүние мен ақыреттің мәселелерін осыншалықты даналыққа сай реттеп отырған. Мұның барлығына өлшем беріп, ынталандырып отырған ардақты пайғамбарымыздың мынадай хадистері болса керек: «Кім Құдай үшін деп, бір жетімнің басынан сипаса, қолы тиген әрбір шашындай сауапқа ие болады», «Жесір мен жетімге көмектесу – Алла жолында жиһад жасағанмен

тең», «Жетім мен жесірдің ас-суы мен киім-

кешегі үшін еңбек еткендер – Алла жолында жиһад жасап, түні намазбен, күні оразамен өткен адам секілді» [Әділбаев А., 2018, 87 б.].

Жоғарыда үйлену мәселесіне қатысты салт-дәстүрді зерттей отырып, осындай қорытынды шығаруға болады:

Қазақ халқы ежелден ата-бабаны, бабадан қалған мұраны, ұлттық ұстаным мен салт-дәстүрді берік ұстанған халықтардың бірі. Бүгінгі күнге дейін асыл мұрасын сақтап, болашақ ұрпақтың санасына құйып жатыр. Дін мен дәстүрді айыруға болмайды. Олар біртұтас құбылыс. Дін дәстүрдің

ішкі мәні-мағынасы болса, дәстүр оның сыртқы келбеті. Және де Елбасы: «Бабаларымыз ұстанған жол ұлттық салт-дәстүрді, ата-ананы сыйлауға негізделген. Ендеше бүгінгі ұрпақ та әлемдегі ең ізгі дін ислам дінін қадірлей отырып, ата-дәстүрін ардақтағаны абзал», – деді.

Алдағы кезеңдерде, жаһандану жағдайында қазақтың болмысын дін мен дәстүрдің сабақтастығы арқылы ғана сақтап қаламыз. Сондықтан, біз дінді айтқанда дәстүрді, дәстүр дегенде дінді айтамыз, екеуін бөліп ажырата алмаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Арғынбаев Х. Қазақ халқындағы отбасы мен неке (тарихи-этнографиялық шолу). – Алматы: Ғылым, 1973 – 328 б.
2. Әділбаев А. «Қазақ салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарының ислам шариғатымен үйлесімі». – Астана, 2018 ж.
3. Әділбаева Ш. «Үйлену – сүннет, үй болу – міндет!» [Электронды ресурс]: <https://islam.kz/kk/articles/islam-jane-otbasy/uilenu-sunnet-ui-bolu-mindet-128/#gsc.tab=0>
4. Әжіғали С. «Қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары» бірінші том. – Алматы, 2005 ж. - 325 б.
5. Тастанова Ә. «Әмеңгерлік» [Электронды ресурс]: <http://anatili.kazgazeta.kz/news/46895>
6. Толысбеков К. «Құдалық» \ \ Қазақстан әйелдері – 1992 №2.

Авторлар туралы мәліметтер:

Телемгенова Ботагоз Асылбековна - «Исламтану» факультетінің 2 курс магистранты, Нұр – Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті

Токтарова Т.Ж.¹, У Минмин²¹Международный университет информационных технологий, Алматы, Казахстан²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
(E-mail: ¹toktarova_tolkin@mail.ru, ²576811843@qq.com)

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА ЕДА В РУССКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация: Концепт еда, являясь ярким фрагментом языковой картины мира, эксплицирует соответствующие понятия, представления, образы, установки, приоритеты, стереотипы и оценки, отражающие специфику национального менталитета и мировосприятия, системы социокультурных отношений, традиций, обычаев и верований, характерных для русской и китайской культур, в чем и проявляются существенные различия исторических судеб этих народов.

Ключевые слова: концепт, языковая картина мира, паремии, вербализация.

ОРЫС ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТАМАҚ КОНЦЕПЦИЯСЫН ВЕРБАЛИЗАЦИЯЛАУ

Аннотация: Азық – түлік тұжырымдамасы әлемнің тілдік бейнесінің жарқын фрагменті бола отырып, ұлттық менталитет пен дүниетанымның ерекшеліктерін, әлеуметтік-мәдени қатынастар жүйесін бейнелейтін сәйкес ұғымдарды, идеяларды, бейнелерді, көзқарастарды, басымдықтарды, стереотиптер мен бағалауларды түсіндіреді. Орыс және қытай мәдениеттеріне тән дәстүрлер, әдет-ғұрыптар мен нанымдар мен осы халықтардың тарихи тағдырларындағы елеулі айырмашылықтар көрінеді.

Түйіндеме сөздер: тұжырымдама, әлемнің лингвистикалық суреті, паремиялар, вербализациялау.

VERBALIZATION OF THE FOOD CONCEPT IN RUSSIAN AND CHINESE LANGUAGES

Abstract: The concept food, being a vivid fragment of the linguistic picture of the world, explicates the corresponding concepts, ideas, images, attitudes, priorities, stereotypes and assessments, reflecting the specifics of the national mentality and worldview, the system of socio-cultural relations, traditions, customs and beliefs characteristic of Russian and Chinese cultures, in which the significant differences in the historical destinies of these peoples are manifested.

Key words: concept, linguistic picture of the world, paremias, verbalization.

Введение

Концепт еда - это очень сложная организация, охватывающая множество концептов. В концепте еда отчетливо отражаются национально-культурные особенности русского и китайского народов.

Объектом нашего исследования являются лексические и фразеологические единицы, способы, средства и примеры описания и вербализация концепта еда в русской и китайской лингвокультурах.

По мнению Б.С. Жумагуловой, обзор мнений и трудов, посвященных изучению концептов, свидетельствует о том, что концепт – это явление, реально существующее, раскрывающее значение слова с включением опыта говорящего, относящееся к проблеме «мышление-язык». С другой стороны, концепт неоднозначно воспринимается исследователями вследствие неограниченности рамок, в которые мог бы заключаться его предел, поэтому концепт воспри-

нимается как «неуловимое мелькание, трудно поддающееся определению». Данное понятие включает в себя мыслительную деятельность индивида, направленную на осмысление и переработку определенных значений слов и помогает раскрыть взаимосвязь с целым пластом словарной лексики путем ассоциирования [Жумагулова Б.С., 2003, с. 27].

Методология исследования

Через призму концепта еда отчетливее проявляются представления, суждения, взгляды, воссоздающие особенности национального менталитета, уклад быта, традиций, обычаев и верований, свойственных для русской и китайской культур. Анализ социальных, культурных и исторических аспектов формирования концепта еда в русской и китайской лингвокультурах имеет первостепенное значение, так как с этими аспектами связаны сущностные концептообразующие признаки. В структуру концепта еда входит, таким образом, исходная форма, сжатая до

основных признаков содержания, историческое развитие, современные ассоциативные связи, мифолого-религиозные традиции и приоритеты.

Толкование понятия «концепт» соотносится с рассмотрением как с точки зрения его когнитивного содержания, так и в сфере культурной обусловленности.

Концепт с философской точки зрения выступает в роли смысла: «Обычные» способы восприятия мира – зрение, слух, осязание, обоняние, вкус... являют собой единственный способ образования смыслов, или концептов, объектов мира: эти объекты могут рассматриваться как знаки мира, которым приписываются или придаются смыслы. Такие смыслы, или концепты, в свою очередь, являются не чем иным, как истинной и ложной информацией, которой человек располагает о существующих объектах. Для этого процесса образования смыслов, или концептов, существенно то, что новые смыслы образуются на основе имеющихся [Павиленис Р., 1986, с.241].

Как мы отметили выше, концепт еда состоит из множества концептов. В русской лингвокультуре можно выделить концепты хлеб, суп, каша и т.д., а в китайской выделяются концепты рис, рыба, пшено. Данные концепты являются объектами отдельных исследований.

Результаты исследования

Как известно, важнейшим продуктом в русской культуре является хлеб, отсюда в России такое большое разнообразие хлебобулочных изделий. Лексема хлеб является архисемой в ЛСГ хлебобулочные изделия. Приведем примеры паремий, посвященных главному продукту:

Хлеб вскормит, вода вспоит. Блюда хлеб на обед, а слово на ответ. Хлеб всему голова. Чья земля, того и хлеб. Там и рай, где хлеба край. Покуда есть хлеб да вода, все не беда. Хлеб - батюшко, вода - матушка. Свой хлеб сытнее. Без хлеба сыт не будешь. У кого хлебушко, у того и счастье. Худ обед, когда хлеба нет. Доплясались, что без хлеба остались. Горек обед без хлеба. Хлеб греет, не шуба. Без соли, без хлеба - половина обеда. Голодной куме всё хлеб на уме. Хлеб - кормилец. Хлеб ногами топтать - народу голодать. Хлеб - батюшка, вода - матушка. Вода вымоет, хлеб выкормит. Волк рыщет - хлеба ищет. Хлеб в человеке воин. Хлеба ни куска - везде тоска. Был бы хлеб, а каша будет. Свой хлеб хоть ночью ешь. Хлеб наш насущный: хоть черный, да вкусный. Без соли невкусно, а без хлеба несытно. У кого хлеб родится, тот всегда веселится. Хлеба ни куска, и стол - доска. Хлеб за солью не ходит. Хлеб да соль, и обед пошел. Без хлеба и у воды жить худо. Пот по спине - так и хлеб на столе. И беду можно с хлебом съесть. Без хлеба и медом сыт не будешь. Хлеба край, так и под елью рай. Хлебом люди не шутят. Гречневая каша - матушка наша, а хлебец ржаной - отец наш родной.

Как мы видим из примеров, лексема хлеб отождествляется с такими понятиями как рай, отец, счастье, кормилец, воин, что свидетельствует о его значимости у русского народа.

На втором месте по упоминаемости в русских пословицах об еде занимает каша.

Ржаная каша сама себя хвалит. Доброму работнику — блины с кашей, лентяю – крапива. У кого в доме пусто, тот не варит каши густо. Каши без воды не варишь. Щи да каша — еда наша. Из одной крупинки каши, не сварить. Если стряпух много, каша без соли варится. Щи да каша — кормилицы наши. В семье и каша гуще. Быть без каши, коли масла нет. Чужую кашу не подмаслишь. Душу кашей не приманишь. Без умения и из лукошка крупы каши не сварить. Варить кашу на людях. Даже из пустого котла кашу черпает. Кашу за столом едят. Щи да каша — мать наша. И мы кашу не шилом едим. И суп в кашу превращается. Не можешь, так из целого котла крупы каши не сварить. Недостаток «крупы» в голове кашей не восполнишь. Одному и кашу из горшка съесть тяжело, а вместе и камень (глыбу) перевернуть легко. В родной семье и каша гуще. В старые годы, бывало, и баба кашу едала. С ним каши (гороха) не сварить.

Различные виды каш составляют основу питания русского народа. Кашу ели не только в будни, но часто она выступала обрядовым блюдом. Каша являлась элементом ритуальных действий.

Среди напитков в русской кухне популярными являются квас, сбитень, меды и морсы. Наибольшую любовь снискал квас. Приведенные ниже пословицы свидетельствуют о значимости данного напитка.

Не коси глаз на чужой квас. Не дорог квас, дорога изюминка в квасу. Попей кваску, разгони тоску. Квас - штука не мудра, пей хоть полведра. И худой квас лучше хорошей еды. Где квас, там и гуща. Не все с припасом, поживешь и с квасом, а порой и с водой. Как хлеб да квас, так все у нас. Этот квас уже семерых пас, а добирается и до того, кто делал его. И квас есть, да не про вашу честь. Был квас, да не было вас, а теперь и есть квас, да не про вас. У нашего хозяина два кваса: один как вода, а другой пожиже. Молодой квас - и тот играет, час придет - и квас дойдет. Хорош и квасок, коли шибанет в нос.

Как отмечает Гао Цзялян, приёмы пищи являются обязательными процедурами, как умывание или чистка зубов по утрам. Китайцы уделяют огромное внимание еде, даже поклоняются ей. Следующая пословица это подтверждает:

1. 民以食为天 mǐn yǐ shí wéi tiān

Народ считает пищу своим небом.

柴米油盐酱醋茶 chái mǐ yóu yán jiàng cù chá [Гао Цзялян, 2015, с. 1].

В древности считалось, что без этих семи вещей не обходится жизнь китайца - дрова, рис, масло, соль, соус, уксус, чай. Теперь, когда ис-

пользуют эту поговорку, хотят сказать, что жизнь скучна, в ней ничего не происходит интересного, всё обыденно, просто и повседневно.

2. 好饭不怕晚 hǎo fàn bù pà wǎn

Вкусный ужин стоит долго ждать.

Пословица означает «не следует торопиться, надо быть терпеливым». Многие китайские поговорки несут в себе философский смысл.

В китайской культуре понятия еда и здоровье неразделимы. Помимо сакрального смысла, еда для китайцев может являться и источником болезни.

3. 病从口入, 祸从口出。Bìng cóng kǒu rù, huò cóng kǒu chū

Болезнь входит через рот, беда выходит из рта.

Эта поговорка имеет два значения. Буквально она значит, что еда является источником болезни. В переносном смысле она значит, что нужно быть вежливым и учтивым, следить за своей речью, тогда ничего плохого не случится.

4. 宁吃仙桃一口不食烂杏一筐 níng chī xiān táo yī kǒu bù shí làn xìng yī kuāng

Лучше уж съест один кусочек персика, чем корзину абрикосов.

Китайцы не любят абрикосы, считают, что неумеренное употребление абрикосов наносит вред здоровью.

Еда - источник здоровья и силы

5. 人是铁,饭是钢 rén shì tiě fàn shì gāng

Люди железо, а еда сталь.

Эта поговорка значит, что человек сама по себе хрупок, но, употребляя пищу, он становится сильным. Полезные продукты способствуют крепкому здоровью.

6. 冬吃萝卜夏吃姜·不找医生开药方。dōng chī luó bo xià chī jiāng , bù zhǎo yī shēng kāi yào fāng

Зимой ешь редьку, а летом - имбирь, и не придется к врачам вам ходить!

Так часто говорят пожилые люди, полагая, что редька и имбирь оберегают человека от болезней. В зависимости от времени года нужно употреблять в пищу разные овощи.

7. 药补不如食补 yào bǔ bù rú shí bǔ

Еда может вылечить больного лучше, чем лекарство.

На этом выражении строится теория китайской медициной: правильное питание полезнее лекарств.

Только в переносном смысле употребляются следующие выражения:

8. 扶了油瓶倒了醋 fú le yóu píng dǎo le cù

Поднял бутылку масла, упала бутылка уксуса.

Употребляется в ситуации, когда неприятности приходят одна за другой (сравните с русской поговоркой беда не приходит одна).

9. 小葱拌豆腐 xiǎo cōng bàn dòu fǔ

Соевый творог с луком-пореєм.

Выражение употребляется в значении «ясно

и понятно», потому что белый и зелёный цвета находятся в контрасте.

Функционирование концепта еда в китайской языковой картине мира наиболее широко представлено наименованием различных фруктов, овощей, растительной пищи: 籽多的南瓜肉少 — Когда в тыкве много семечек, в ней мало мякоти; 有人喜欢萝卜有人喜欢瓜 — Один любит редьку, другой — дыни. Отмечена и философско-воспитательная роль китайских поговорок с лексемой тыква: 甜瓜不苦, 苦瓜不甜 — И у сладкой дыни горькая ботва, целиком прекрасного не бывает; 南瓜不圆, 人非圣贤 — Тыква не бывает абсолютно круглой, человек не бывает абсолютно совершенным. Наблюдается в китайской языковой картине мира и употребление лексем хлеб, соль, мед, входящих в структуру концепта еда, однако данные лексемы являются довольно малочисленными: 大块的蛋糕可以让人住口 — Большая лепешка рот закрывает; 糖盐都一色, 一个甜一个咸 — И соль, и сахар белого цвета, но, когда готовишь сладкое, не перепутай их; 饥饿的蜜蜂产不出好蜂蜜 — Голодному и мякина — мед, сытому и мед не сладок.

Дискуссия

В китайской языковой картине мира практически не вербализован концепт хлеб в виду географических и других особенностей. Концепт рис занимает такое же место в китайской языковой картине мира, как и концепт хлеб в русской лингвокультуре. Более 7 тысяч лет назад рис 大米 стали возделывать на территории современного Китая как продовольственную культуру, именно он считается национальным продуктом китайцев и, в некотором смысле, заменяет им хлеб. Однако нельзя утверждать, что китайцы не употребляют хлеб, так как в их традиционной кухне существует маньтоу馒头— пшеничные пампушки, сделанные из воды, дрожжей и пшеничной муки; на вкус они пресные и являются дополнением к приему пищи, но не являются самостоятельным продуктом. История возникновения данного слова, которое происходит от омофона, дословно обозначающего «голова варвара», восходит к эпохе Троецарствия (220-280 гг. н. э.), когда, как гласит легенда, полководец Чжу Гэлян, известный своим милосердием, не дал принести в жертву духу реки живого человека, чтобы умиловить его — он пошел на хитрость и принес головы, которые были сделаны из теста.

Паремиологические единицы в китайском языке, включающие компоненты рис 大米 и маньтоу馒头, представлены достаточно широко, ср. 巧妇难为无米之炊 (даже хорошая хозяйка не может ничего приготовить без риса), 米珠薪桂 (рис дороже жемчуга, хворост дороже коричневого дерева), 米已成炊 (досл. «рис уже сварился», о том, что уже не изменить), 等米下锅 (жить в нужде (перевод наш - А.Ч.)), 生米煮成熟饭 (из сырого риса уже сварена каша; обр. сделанного не во-

ротишь, оказаться перед совершившимся), 柴米油盐 (досл. «дрова, рис, масло и соль», предметы первой необходимости); существуют глагольные выражения, где компонент рис утратил свое прямое значение и используется в собирательном, ср. 讨米 (досл. «просить рис», молить о еде). Важно отметить, что лексема рис представлено в китайском языке как крупа 大米 dà mǐ, или 米, а также имеет самостоятельное слово «рис как каша» 大米饭 dà mǐ fàn, или 饭, которое утратило самостоятельное значение в современном китайском языке и используется в таких словах как 吃饭 (досл. «есть рис», есть, принимать пищу), 早饭 (досл. «утренний рис», завтрак), 午饭 (досл. «дневной рис», обед), 晚饭 (досл. «вечерний рис», ужин), 饭盒 (досл. «коробка для риса», ланчбокс).

Закключение

Проанализировав русские и китайские паремиологические единицы, мы можем сделать ряд выводов:

1) В китайской и русской наивных картинах мира паремии с концептом еда являются довольно распространенным явлением, однако в китайском языке паремий с данным концептом значительно меньше.

2) В китайском и русском языках концепт еда представлен существительными, глаголами и прилагательными, однако лексемы, входящие в состав данного концепта существенно разнятся (в русском языке преобладают лексемы хлеб, щи, мед, каша; в китайском — рис, рыба, тыква).

3) Концепт еда в обоих языках несет как положительные эмоции, так и отрицательные.

4) Отличием в функционировании концепта еда в анализируемых языках является то, что в русской языковой картине мира более чаще используют лексемы мясо, хлеб, соль, щи, каша, а в китайской — продукты растительного происхождения и рыба, что можно объяснить существующей и существовавшей ранее культурой питания населения.

5) В китайской языковой картине мира мы не обнаружили паремии с лексемами, обозначающими кисломолочные продукты питания;

6) Сходство в языковых картинах мира данных народов мы обнаружили в сакральном отношении к еде;

7) Наличие в анализируемых культурах ритуальных блюд, наиболее ярко выражающих самобытность данных народов.

Таким образом, языковая концептуализация понятийной сферы еда в русском и китайском языках характеризуется многообразием и множественностью лексико-фразеологических средств репрезентации, семантические компоненты которых актуализируют признаки отношения к еде. Концепт еда, являясь ярким фрагментом языковой картины мира, эксплицирует соответствующие понятия, представления, образы, установки, приоритеты, стереотипы и оценки, отражающие специфику национального менталитета и мировосприятия, системы социокультурных отношений, традиций, обычаев и верований, характерных для русской и китайской культур, в чем и проявляются существенные различия исторических судеб этих народов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Жумагулова Б.С. Способы вербализации концептов ДОМ, ДОЛГ в русском, казахском и английском языках // Дисс... канд. филол. наук. - Алматы, 2003. - 130 с.
2. Павленис Р. Язык, смысл, понимание // Язык. Наука. Философия: логико-методологический и семиотический анализ. - Вильнюс: Ин-т философии, социологии и права АН Литовской ССР, 1986. - С. 240-263.
3. Гао Цзялян Блог иностранных студентов Института филологии и языковой коммуникации Сибирского федерального университета / The blog of the foreign students of the Institute of Philology and Language Communication of the Siberian Federal University http://www.weibo.com/u/6074554200?refer_flag=1001030102_&is_hot=1

REFERENCES

1. Zhumagulova B.S. Sposoby verbalizatsii kontseptov DOM, DOLG v russskom, kazakhskom i angliyskom yazykakh // Diss...kand. filol. nauk. - Almaty, 2003. - 130 s.
2. Pavilenis R. YAzyk, smysl, ponimaniye // YAzyk. Nauka. Filosofiya: logiko-metodologicheskii i semioticheskii analiz. - Vil'nyus: In-t filosofii, sotsiologii i prava AN Litovskoy SSR, 1986. - S. 240-263.
3. Gao TSzyalyan Blog inostrannykh studentov Instituta filologii i yazykovoy kommunikatsii Sibirskogo federal'nogo universiteta / The blog of the foreign students of the Institute of Philology and Language Communication of the Siberian Federal University http://www.weibo.com/u/6074554200?refer_flag=1001030102_&is_hot=1

Сведения об авторах:

Токтарова Толкын Жанибековна - кандидат филологических наук, ассистент-профессор кафедры языков Международного университета информационных технологий, г. Алматы, ул. Манаса, 34/1,

87014277676, toktarova_tolkin@mail.ru

У Минмин – магистрант кафедры филологических специальностей для иностранных граждан Казахского национального педагогического университета имени Абая, г. Алматы, проспект Абая, дом 56 Б, 87789305633, 576811843@qq.com

Авторлар туралы мәліметтер:

Тоқтарова Толқын Жәнібекқызы – Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, филология ғылымдарының кандидаты, тілдер кафедрасының ассистент-профессоры, Алматы қаласы, Манас көшесі, 34/1, 87014277676, toktarova_tolkin@mail.ru

У Минмин - Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, шетелдіктерге арналған филологиялық мамандықтар кафедрасының магистранты, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 56 Б, 87789305633, 576811843@qq.com

Information about the authors:

Toktarova Tolkyun Zhanibekovna - Candidate of Philology, Assistant Professor of the Department of Languages of the International University of Information Technologies, Almaty, st. Manasa, 34/1, 87014277676, toktarova_tolkin@mail.ru

Wu Minmin – Master’s student of the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens of the Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Abai Avenue, 56 B, 87789305633, 576811843@qq.com

У КЭСИНЬ¹, ЕРЖАНОВА Ф.М.²¹² Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
(E-mail: ¹_51000105@mail.ru, ²_ferusa@mail.ru)

ОСОБЕННОСТИ СОСТАВЛЕНИЯ ДОГОВОРА КАК ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВОГО СОГЛАШЕНИЯ В РУССКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация: В статье рассматривается востребованность перевода официально-деловой документации в связи с возрастающей потребностью в хорошем и качественном переводе, обусловленным развитием казахстанско-китайских международных бизнес-контактов, контактов в сфере недвижимости, в миграционной сфере, в области международного образования и многих других.

Ключевые слова: договор - контракт, оформление доверенностей, казахстанско-китайское сотрудничество в сфере торговли, стилистическая особенность перевода, специализированные термины.

КӘСІПКЕРЛІК РЕСМИ БИЗНЕС КЕЛІСІМІ РЕТІНДЕГІ КЕЛІСІМШАРТТЫ ЖОБАЛАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ОРЫС ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ТІЛДЕРІНДЕ

Аннотация: Мақалада ресми іскери құжаттарды аударуға сұраныстың сапалы және аударма сапалы қажеттілігінің артуына байланысты, Қазақстан - Қытай халықаралық іскерлік байланыстарының, көші-қонның дамуына байланысты салалар, халықаралық білім беру саласындағы және басқа салалар.

Түйінді сөздер: келісім - шарт, сенімхаттарды рәсімдеу, сауда саласындағы Қазақстан-Қытай ынтымақтастығы, аударманың стильдік ерекшелігі, мамандандырылған терминдер.

FEATURES OF DRAFTING THE AGREEMENT AS AN OFFICIAL BUSINESS AGREEMENT IN RUSSIAN AND CHINESE LANGUAGES

Abstract: The article examines the demand for translation of official business documents in connection with the increasing need for good and high-quality translation, due to the development of Kazakh-Chinese international business contacts, contacts in the real estate sector, in the migration sector, in the field of international education and many others.

Key words: agreement - contract, execution of powers of attorney, Kazakh-Chinese cooperation in the field of trade, stylistic feature of translation, specialized terms.

Введение

Как отмечается в научной литературе, договор – это соглашение двух или нескольких лиц об установлении, изменении или прекращении гражданских прав и обязанностей. Схема оформления большинства договоров достаточно типична и строится по определенному формulary (совокупности реквизитов).

Несмотря на существование многочисленных видов договоров, отражающих различные деловые ситуации, само наименование данного вида документа далеко не устойчиво. В последнее время в практике русской деловой письменной речи наряду с терминами *договор* и *соглашение*, стал использоваться термин «контракт», обозначающий «письменный договор, соглашение со взаимными обязательствами заключивших его сторон».

Как видно из определения, термин *контракт* имеет более широкое значение, чем термин *трудовой договор* или *гражданско-правовой*

договор. Об этом же свидетельствует и практика русского делового письма, так как в настоящее время контрактами именуется договоры самого различного характера.

Современные исследователи высказывают неодинаковые мнения по проблеме дифференциации понятий *контракт* и *договор*. Так, например, с точки зрения некоторых исследователей документной лингвистики, *договор* и *контракт* являются синонимами независимо от того, о трудовом или о гражданско- правовом договоре идет речь. В настоящем исследовании термины *контракт* и *договор* (трудовой и гражданско-правовой) употребляются в качестве синонимов.

Методы исследования: метод анализа и обобщения научных данных, метод научного описания, метод сопоставительного анализа перевода, сравнительный анализ, компонентный анализ, анализ переводческих трансформаций.

Результаты исследования

Рассмотрим в качестве примера «Контракт на поставку товаров». Данный документ должен не только регулировать отношения между продавцом и покупателем, но и детально описывать все звенья цепи поставок. Однако неоднозначность формулировок, возможность их двоякого толкования (особенно это характерно для Китая), а также наличие противоречащих друг другу статей в контракте скорее делает последний обузой, нежели помощником. Составляя контракт на поставку товаров, стороны, в сущности, выстраивают эту самую цепочку поставок, стараясь сделать ее максимально эффективной и взаимовыгодной. Это возможно только в том случае, если в контракте предусмотрены как все возможные варианты развития событий, так и решения для каждого из них. Например, как реагировать, если товар отгружен не полностью или поврежден при транспортировке? Будет ли товар поставлен сразу или в течение какого-то срока? Должен ли покупатель оплачивать счет, если товар поставлен с опозданием и теперь его реализация затруднена? Нужно помнить и о том, что для иностранного партнера зачастую бывает трудно разобраться в особенностях и тонкостях законов РК, регулирующих внешнеэкономическую деятельность. В первую очередь это касается таможенного и налогового законодательства, а также валютного регулирования. Не стоит забывать и про элементарную разницу менталитета или деловые обычаи, характерные для фирмы-партнера. То, что является уже привычным для казахстанских фирм, может, например, вызвать у китайского контрагента совершенно искреннее непонимание. А это грозит конфликтом, поскольку одна и та же ситуация может быть истолкована сторонами по-разному. И в этом случае сохранение взаимовыгодного партнерства будет зависеть от того, насколько четко и полно прописаны в контракте права и обязанности сторон и пути разрешения конфликтов. Тем не менее, несмотря на все обилие схем, применяемых во внешней торговле, существуют общие для всех контрактов правила их составления и обязательные к упоминанию пункты, такие как: преамбула (вводная часть), предмет контракта, количество товара, сроки и дата поставки, базисные условия поставки, цены и общая стоимость контракта, условия платежа. [1, с. 41–42]

С самого начала необходимо с осторожностью относиться к «трафаретным» или типовым контрактам, широко предлагаемых деловой и юридической литературой по вопросам составления и оформления внешнеторговых договоров. Предпринимателю для составления контракта достаточно знать, что законодательство не ограничивает виды договоров, структуру договора, но он должен соответствовать обязательным для сторон правилам, установлен-

ным действующим законодательством. Форма и содержание контракта должны конкретно отражать ту экономическую «мысль», которую хотят реально претворить в жизнь партнеры [2]. Следует отметить, что наиболее важными, сложными в своем отражении, щепетильными в моральном плане и противоречивыми в плане обеспечения интересов партнеров являются «Условия платежей (взаиморасчетов)», «Условия поставки», «Условия обеспечения качества товара». Эти пункты контракта являются наиболее подвижными и подверженными конъюнктурным изменениям в партнерских отношениях, требуют тщательной проработки и привязки к конкретной сделке. Каждый предприниматель при составлении контракта должен уметь сам четко и грамотно выразить в договоре саму суть торговой сделки, механизм ее выполнения, защиты интересов и разрешения противоречий, а юрист проверить контракт на соответствие требованиям закона.

Другой особенностью составления контракта с китайским партнером является целесообразность исполнения его на китайском и русском языках, а не на русском и английском, как широко практикуется среди казахстанских бизнесменов. Законодательство КНР также требует от китайского предпринимателя, занимающегося внешней торговлей, исполнение одного из экземпляров заключенного внешнеторгового контракта на государственном, т. е. китайском языке. Этот экземпляр на китайском языке китайский предприниматель и представляет в различные государственные и контрольные учреждения КНР, где чиновник, даже зная иностранный язык, на котором составлен документ, посчитает оскорбительным, если ему придется вести делопроизводство на неродном языке [2]. Поэтому, китайский бизнесмен, подписав торговый контракт на английском и русском языках, затем в более незаметной обстановке просит казахстанского партнера отдельно подписать другой образец контракта на китайском и русском языках якобы только для китайского банка, чтобы осуществить платежи (или для таможни). Такой китайский образец представляет собой большой лист бумаги с текстом на китайском и русском языках. Этот образец контракта составлен китайскими юристами более десяти лет назад и является очень упрощенным по своей форме, которая, тем не менее, пытается охватить все варианты платежей, но полностью игнорирует некоторые условия контракта, такие как «ответственность сторон», а эта проблема является едва ли не самой главной в казахстанско-китайской приграничной торговле.

Но самое главное — это то, что подписание такого «дополнительного» контракта перечеркивает все те контрактные документы, которые были подписаны ранее. Таким образом, ситуа-

ция складывается так, что казахстанские предприниматели должны сами себе обеспечить не только возможность аутентичного перевода контрактов, но и возможность их печатания на китайском языке на территории Казахстан (путем приобретения и установки китаеязычных версий Windows, Office или путем привлечения к работе казахстанских переводчиков, которые уже давно работают с использованием этих средств) [1, с. 41–42].

Другой особенностью работы китайцев по контракту является то, что очень часто с китайской стороны в контракте, явно или скрыто, фигурируют два юридических лица: одна китайская фирма указывается в преамбуле, а другая, в качестве исполнителя, указывается в конце контракта с проставлением ее печати. Это вызвано тем, что китайские компании приграничной торговли часто являются чистыми посредниками и работают с чужими деньгами или чужим товаром. Они не видят ничего сложного в том, что указывают в контракте даже несколько китайских фирм — деньги получает или платит одна китайская фирма, а товар отправляет или получает другая китайская фирма. Для казахстанской стороны такая практика неприемлема, поэтому при подготовке и подписании контракта надо тщательно следить, чтобы печать, банковский счет соответствовали названию китайской фирмы, указанной в преамбуле в качестве китайской стороны. Серьезное внимание надо уделить китайской печати, которая ставится на контракте, а также полномочиям конкретного представителя, подписывающего контракт. Каждая китайская компания, как правило, имеет одну главную печать, которая не может «путешествовать» по Казахстану и поэтому не может быть в руках простого представителя. Для обеспечения работы своих заграничных «торговых эмиссаров» китайцы очень часто изготавливают другие образцы печатей компании. На них дополнительно может стоять нумерация «1», «2», и т. д.; надписи «для контрактов», названия отделов компании и др. Беда только в том, что, как правило, изготовив такие печати, китайская компания «забывает» внести соответствующие изменения в Устав компании или другим способом легализовать их статус. Также следует учитывать то, что многочисленные торговые представители практически все представляются заместителями генерального директора компании, но ни имеют при этом оформленных доверенностей на право подписания контрактов. Дело доходит до анекдотичных случаев, когда, например, известного казахстанского экспортера в один день посещали два заместителя генерального директора крупной китайской компании приграничной торговли, которые имели при себе различные образцы печати этой компании и которые абсолютно не были известны друг другу. Такая

практика становится возможной ввиду того, что многочисленные хозрасчетные подразделения крупной торговой китайской компании или хозрасчетные агенты-посредники только используют имя главной китайской компании (на основе внутреннего договора), а действуют только на свой страх и риск, не улучшая тем самым правовое поле казахстанско-китайской торговли [1, с. 41–42].

Дискуссия

Проблема наличия доверенности у китайского представителя (как подтверждение его статуса и уполномочия на совершение определенных юридических действий) — это тоже один из нерешенных вопросов в казахстанско-китайской торговле. В принципе, ответственность за неисполнение или нарушение контракта с китайской стороны несет внешнеторговый агент (китайская компания, имеющая лицензию на ведение внешнеторговой деятельности и поставившая печать на внешнеторговом договоре). При возникновении спора эта компания также будет доказывать, что у ее представителя, чья подпись стоит на контракте, не было соответствующих полномочий, и пусть казахстанская сторона доказывает обратное. При подписании контракта казахстанские предприниматели практически никогда не требуют у представителей китайской стороны доказательств его статуса и полномочий, считая, что это обидит их партнера. В действительности, китайцы прекрасно знают, что такое доверенность и как она должна оформляться. Более того, у них используется даже такой документ как «Рекомендательное Письмо». Без подобного документа многие торговые операции в Китае не осуществляются. Поэтому следует требовать у китайской стороны доверенность. Это соответствует закону, порядку делопроизводства и обеспечивает безопасность бизнеса [2]. В качестве примера, рассмотрим внешнеторговый контракт на поставку [3].

供应罐头合同 北京市 年月日 北京市中国食品出口公司, 以下简称“售方”与莫斯科市全俄罗斯食品国外贸易公司, 以下简称“购方”签订合同如下«Контракт на поставку консервов из КНР гор. Пекин Дата: _____ Китайская компания по экспорту продовольственных товаров, гор. Пекин, именуемая в дальнейшем «Продавец», с одной стороны, и Всероссийское объединение по экспорту и импорту продовольственных товаров «Продинторг», гор. Алматы, именуемое в дальнейшем «Покупатель», с другой стороны, заключили настоящий контракт о нижеследующем:».

Данная часть контракта является вводной. Как уже говорилось выше, при переводе вводных частей контракта опираются на уже имеющиеся в языке перевода клише. Следовательно, не возникает особых переводческих трудностей, за исключением перевода названий компаний:

например, в данном отрывке фигурирует название «Продинторг». В тексте оригинала данное название не упоминается, и это является примером того, как переводчик, для более подробного разъяснения текста, вводит пояснение — название компании. **第一条: 合同对象** 根据年月日俄罗斯联邦与中华人民共和国两国政府间之贸易协定于____年货物供应项下, 在大连港口船面或____或____车站售方车上交货条件下, 售方售出, 购方购入家禽罐头____公吨。售方有权按合同规定之数量增加或减少百分之五。购方有权征得售方同意后, 将货物运输条件更改之 (海运改陆运, 陆运改海运) 1. Предмет контракта

В соответствии с торговым соглашением между правительством Казахстана и Центральным правительством КНР от (дата) в счет поставок ____ года Продавец продал, а Покупатель купил на условиях фоб Дальний или франко-вагон Продавца на станциях _____ и _____, ____ тонн консервов из домашней птицы. Обусловленное контрактом количество Продавец вправе поставить с отклонением в пределах плюс минус 5 %. Покупатель имеет право с согласия Продавца изменить условия транспортировки товара (морскую транспортировку заменить транспортировкой по суше, транспортировку по суше заменить морской)».

В переводе этого отрывка также наблюдается наполнение предложения. При переводе данного документа необходимо заранее знать условия заключения сделки и при переводе пояснить, что она заключена «на условиях фоб Дальний или франко-вагон...». В тексте оригинала такая информация не уточняется, а приводится лишь название порта «... 大连港口船面...». Также в переводе данной части виден пример того, что ни одна запись не должна оставаться непереуведенной. В оригинале документа говорится о возможности Продавца изменить условия поставки, в скобках же указаны варианты замены. Переводчик переводит то, что в скобках, не надеясь на то, что его клиенты и без перевода могут знать о вариантах замены, в силу их осведомленности в ведении подобных сделок.

第二条: 品质 售购双方协议, 本合同所供货物之品质, 应由购方专家亲自至售方工厂指导试制, 根据试制样品进行生产并提出技术条件, 作为本合同不可分割之一部分。本合同所供货物之品质应以商品检验证书证实之。

2. Качество и цена

В соответствии с соглашением двух сторон, поставляемые по настоящему контракту консервы по качеству вырабатываются в соответствии с образцами, изготовлением которых руководят специалисты Покупателя, лично пребывающие на заводе — изготовителе. На основании образцов также составляются технические условия, которые являются неотъемлемой частью настоящего контракта. Качество поставляемого по настоящему контракту товара подтверждается

сертификатом качества».

Здесь присутствует стилистическая особенность перевода. В тексте оригинала присутствует фраза «售购双方协议...», которую можно перевести как «Обе стороны согласны...». Однако, как известно, контракт относится к деловой документации, а данный перевод может употребляться при разговорной речи. В таком случае целесообразно переводить не дословно, а применить одно из умений переводчика «отходить, не удаляясь» и превратить разговорный стиль в деловой: «В соответствии с соглашением двух сторон...». Также следует обратить внимание на то, что текст оригинала и текст перевода отличаются количеством предложений. В русском варианте предложений больше. Такая ситуация объясняется тем, что переводчик избавляет текст перевода от чрезмерной нагроможденности и разбивает одно предложение текста оригинала на три предложения в тексте перевода.

第三条: 价格 本合同所指家禽罐头之价格, 经售购双方议定, 每净重公吨之价格为____卢布。此项价格, 应了解为在大连港口船面或____或____车站售方车上交货之价格。包皮包装及标记费均包括在货物价格内, 不另作支付。如____年售购双方国间之贸易中采取其他价格基础时, 则合同价格亦随之而变更。

Стороны договорились, что цена на поставляемые по настоящему контракту консервы из домашней птицы устанавливается _____ рублей за тонну веса нетто. Цена понимается фоб Дальний или франко-вагон Продавца на станции ____или ____, включая стоимость тары, упаковки и маркировки. Если в ____ году в торговле между странами Продавца и Покупателя будет принята какая-либо иная основа для (исчисления) цен, то цена, установленная данным контрактом, будет соответственно изменена».

В данном отрывке при переводе предложение наполняется дополнительной информацией, обеспечивая более адекватное понимание текста. В тексте оригинала имеется информация о случае смены основы для цен («... 其他价格基础...»), в тексте перевода переводчик дополняет эту информацию, указывая, что именно понимается под «основой для цен» («...иная основа для (ИСЧИСЛЕНИЯ) цен...»).

第四条: 包装与标记 包装必须保证货物在国境车站换装时完整, 在每件包装上必须以坚固颜料用俄文填写下列标记: 1. 生产工厂名称, 2. 罐数, 3. 生产日期, 4. 毛重与净重。

4. Упаковка и маркировка

Упаковка должна обеспечить сохранность товара во время его перегрузки на пограничной станции, на каждом месте товара наносится стойкой краской маркировка следующего содержания: 1)наименование завода — изготовителя, 2)количество банок, 3)дата выработки, 4) вес брутто и вес нетто». В переводе данной части можно заметить пример того, что переводчи-

ку необходимо обладать специализированной лексикой. В словарях «标记» переводится как «отметка, пометка, метка», однако в данном случае переводчику необходимо употребить термин «маркировка», который отвечает языковым требованиям при переводе контрактов.

第五条：交货期限 ____年三季度交货____公吨，四季交货____公吨 5. Сроки поставки и платеж

3 квартал ____ года, ____ тонн, 4 квартал ____ года, ____ тонн». 第六条：付款 对按本合同所供货物的款项支付应按交货共同条件所规定之程序办理之，并应提出下列单据：售方账单二份，中俄铁路联运单副本一份，货物明细书二份，抽查过磅记录二份，带化学分析的品质检验证书正副本各一份。结算所供货物的价值，须根据附于本批货物的账单及品质检验证书，进行结算。

Платеж за поставляемый по настоящему контракту товар производится в соответствии с порядком, установленным «Общими условиями поставок товара».

Необходимо предъявить следующие документы: Счет продавца в 2 экз. Дубликат накладной прямого казахстанско-китайского ж. д. сообщения в 1 экз. Товарная спецификация в 2 экз. Акт контрольной перевески в 2 экз. Оригинал и копия сертификата качества с приложением результатов химического анализа каждый в 1 экз. Расчет стоимости поставляемого товара производится в соответствии с сертификатами качества и счетом на соответствующую партию товара».

В данном отрывке приводится пример употребления специализированных терминов (联运单 — накладная). Также необходимо обратить внимание на перевод фразы «中苏». На первый взгляд данное сочетание можно перевести как «китайско-казахстанского», но при переводе с китайского на русский это будет ошибкой. Перевод таких сочетаний зависит от того, для какой стороны он осуществляется. Так как перевод осуществляется для казахстанской стороны, то фраза будет звучать как «казахстанско-китайский». 第七条：其他条件 本合同一切未尽事宜均按____年月日交货共同条件办理。如上述共同条件修改时，则本合同即按新条件进行修改。双方对本合同的义务，只限于____年由中华人民共和国供应俄罗斯联邦的____公吨家禽罐头。本合同制成两份各以中俄文书就，两种文字之条文具有同等效力。

Заклучение

Таким образом, проанализировав пример контракта, можно сделать вывод, что перевод подобного документа имеет большую ценность, так как даже малейшие неточности в тексте перевода могут привести к серьезным финансовым потерям и корпоративным конфликтам. Для предотвращения возникновения конфликтов такого рода переводчику необходимо уделять большое внимание переводу контракта, обладать необходимым словарным запасом, знать сферы и правила их употребления. Также переводчик должен иметь представление о существующих шаблонах, применяющихся в официально-деловом стиле речи, и адекватные варианты их перевода.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Нырова Н. Н. Некоторые особенности оформления контракта с китайскими партнерами // Экономический лабиринт. — № 2. — с. 41–42. — Хабаровск, 2001.
2. Минг-Джер Чен. Китайский бизнес изнутри: практической пособие по выстраиванию деловых отношений с китайскими партнерами / Минг-Джер Чен. — М.: «Эксмо», 2009. — 288 с.
3. Оксюкевич Е. Д. Учебное пособие по деловому китайскому языку: Внешнеторговые контракты / Е. Д. Оксюкевич. — М.: «Восток — Запад», 2006. — 187 с.
4. Попов О. Частная теория и практика перевода. Китайский и русский языки. Учебник. — М., Флинта: 2019. — 302 с.
5. К.К.Ахмедьяров, Ш.К.Жаркынбекова. Русский язык: Учебное пособие для студентов казахских отделений университета (бакалавриат) /Под ред. К.К.Ахмедьярова, Ш.К.Жаркынбековой. — Алматы: Казак университет, 2008. - 226 с.
6. Махмудов Х.Х. Русско-казахские лингвостилистические взаимосвязи. — Алма-Ата: Наука КазССР, 1989. — 234 с.
7. Русско-казахский словарь: 70 000 слов / под ред. Н.Т. Сауранбаева, Г.Г. Мусабаева, Ш.Ш. Сарыбаева. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — 1152 с.

REFERENCES

1. Nyrova NN Some features of registration of a contract with Chinese partners // Economic labyrinth. - No. 2. - p. 41-42. - Khabarovsk, 2001.
2. Ming-Jer Chen. Chinese business from within: a practical guide to building business relationships with Chinese partners / Ming-Jer Chen. - M.: "Eksmo", 2009. - 288 p.
3. Oksyukevich ED Textbook on business Chinese: Foreign trade contracts / ED Oksyukevich. - M.: "East - West", 2006. - 187 p.
4. Popov O. Private theory and practice of translation. Chinese and Russian languages. Textbook. - M.,

Flint: 2019. - 302 p.

5. K.K. Akhmedyarov, Sh.K. Zharkynbekova. Russian language: A textbook for students of Kazakh departments of the university (bachelor's degree) / Ed. K.K. Akhmedyarov, Sh.K. Zharkynbekova. - Almaty: Kazak University, 2008. - 226 p.

6. Makhmudov Kh.Kh. Russian-Kazakh linguistic and stylistic relationships. - Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1989. - 234 p.

7. Russian-Kazakh dictionary: 70,000 words / ed. N.T. Sauranbaeva, G.G. Musabayeva, Sh. Sh. Sarybaeva. - Almaty: Dyk-Press, 2005. - 1152 p.

Сведения об авторах:

У Кэсинь – магистрант кафедры филологических специальностей для иностранных граждан Казахского национального педагогического университета имени Абая, г. Алматы, Достык 13, 87088320862, _51000105@mail.ru

Ержанова Феруза Мерибековна - доктор PhD, старший преподаватель кафедры филологических специальностей для иностранных граждан Казахского национального педагогического университета имени Абая, г. Алматы, Достык 13, 87028515427, _ferusa@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

У Кэсинь - Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің шетелдік азаматтарға арналған филологиялық мамандықтар кафедрасының магистранты, Алматы қ., Достык 13, 87088320862, _51000105@mail.ru

Ержанова Феруза Мерибекқызы - PhD докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, шетелдік азаматтарға арналған филологиялық мамандықтар кафедрасының аға оқытушысы, Алматы қ., Достык 13, 87028515427, _ferusa@mail.ru

Information about the authors:

Wu Kexin - Master's student of the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Dostyk 13, 87088320862, _51000105@mail.ru

Yerzhanova Feruza Meribekovna - Doctor of PhD, Senior Lecturer of the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Dostyk 13, 87028515427, _ferusa@mail.ru

А.У. Утемисова

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚЫТАЙ ТІЛІНЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ІЛЕСПЕ АУДАРМА БАРЫСЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ ТҮРЛЕРІ

Аннотация: Берілген мақалада аударма үдерісі мен механизмін зерттеу, аудармашының іс-әрекетін сипаттауда, яғни аудармашы қолданатын стратегиялары мен тәсілдері теориялық және практикалық жағынан тереңдетіп түсінік беру мақсатында қытай тілінен қазақ тіліне ілеспе аударма барысында жиі қолданылатын лексикалық трансформациялау тәсілдері қарастырылады. Аталмыш мақалада жаһандану үрдісінің қарқынды дамуына байланысты Қазақстан мен Қытай арасындағы қарым-қатынастың қандай бағытта дамып жатқандығы сараланады. Сонымен қоса, ілеспе аударманың пайда болу тарихы және ілеспе аударма барысында туындайтын қиындықтар және аталмыш қиындықтарды шешу жолдары, ілеспе аударма барысында аудармашыға қойылатын талаптар легі, ілеспе аударма орын алатын іс-шаралар сөз етіледі. Сонымен бірге ілеспе аударма барысында аударма үшін қолдануға тиімді болатын трансформациялау түрлеріне талдама жүргізіледі. Мақалада қытай және қазақ тілдерінің лексикалық, грамматикалық, фоннетикалық ерекшеліктері және екі ел арасындағы мәдени айырмашылықтарының аударма жасауға әсері сараланып көрсетіледі. Берілген мақаланы жазу барысында қазақ және орыс аударма мектебінің А. Ислам., Я.И. Рецкер., В.Ф.Щичко., В.Н.Комиссаров., А.В.Федоров және Т.С. Борщевская сынды ғалымдардың еңбектері пайдаланылды. Мақаланың практикалық бөлімінде Қытай төрағасы Си Циньпиннің Біріккен Ұлттар Ұйымының 70-ші отырысында айтылған сөзінен үзінділерге талдама жасалған.

Түйіндемe сөздер: ілеспе аударма, аудармалық трансформациялау, генерализация, конкретизация, калькалау, модуляция.

ВИДЫ ЛЕКСИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ СИНХРОННОМ ПЕРЕВОДЕ С КИТАЙСКОГО НА КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация: В этой статье исследуется процесс и механизм перевода, описываются действия переводчика, то есть методы и лексические преобразования, часто используемые при синхронном переводе с китайского на казахский, чтобы обеспечить более глубокое теоретическое и практическое понимание стратегий и методов, используемых переводчиком. В данной статье анализируется направление, в котором развиваются отношения между Казахстаном и Китаем в связи с бурным развитием глобализации. Кроме того, обсуждается история синхронного перевода и трудности, возникающие при синхронном переводе, и способы решения этих проблем, поток требований к переводчику во время синхронного перевода, а также действия, в которых выполняется синхронный перевод. Кроме того, при синхронном переводе проводится анализ типов преобразований, которые можно эффективно использовать для перевода. В статье анализируются лексические, грамматические, фонетические особенности китайского и казахского языков и влияние культурных различий между двумя странами на переводческий перевод. При написании данной статьи были использованы труды ученых казахской и русской школы перевода, как А. Ислам., Я.И. Рецкер., В.Ф. Щичко., В.Н. Комиссаров., А.В. Федоров, Т.С. Борщевская. В практической части статьи анализируются отрывки из выступления председателя Китая Си Цзиньпина на 70-й сессии Организации Объединённых Наций.

Ключевые слова: синхронный перевод, переводовенческие трансформации, генерализация, конкретизация, калька, модуляция.

TYPES OF LEXICAL TRANSFORMATIONS USED IN THE SIMULTANEOUS TRANSLATION FROM CHINESE INTO KAZAKH

Abstract. This article explores the process and mechanism of translation, describes the actions of the translator, that is, the methods and lexical transformations often used in simultaneous translation from Chinese to Kazakh, in order to provide a deeper theoretical and practical understanding of the strategies and methods used by the translator. This article analyzes the direction in which relations between Kazakhstan and China are developing in connection with the rapid development of globalization. It also discusses the history of simultaneous interpretation and the difficulties encountered in simultaneous translation and how to solve these problems, the flow of requirements for an interpreter during simultaneous

interpretation, as well as the actions in which simultaneous translation is performed. In addition, with simultaneous translation, an analysis is made of the types of transformations that can be effectively used for translation. The article analyzes the lexical, grammatical, phonetic features of the Chinese and Kazakh languages and the impact of cultural differences between the two countries on translation. When writing this article, the works of scientists of the Kazakh and Russian schools of translation were used, such as A. Islam., Ya.I. Retsker., V.F. Shchichko., V.N. Komissarov., A.V. Fedorov, T.S. Borshchevskaya. The practical part of the article analyzes excerpts from the speech of Chinese President Xi Jinping at the 70th session of the United Nations.

Key words: simultaneous translation, translation transformation, generalization, concretization, tracing, modulation.

Қазақстанда алғаш рет кеңестік дәуірде Қазақстан Кеңестік Социалистік Республикасы Жоғарғы Кеңесінің он бірінші сайланған съезд жұмысы орыс тілінен қазақ тіліне алдын-ала аударылған мәтіндісөйлеушімен қатар ілесе отырып, аударылған жөнінде бірлі-жарымды деректер бар. Сонымен қатар, драмалық театрларда алдын-ала жазбаша аударылған мәтінді актерлерге ілесе оқи отырып, көрермендерге жеткізуді де ілеспе аударманың бір көрінісі деуімізге болады. Тәуелсіз Қазақстан жағдайындағы 2009 жылы Астанада маусым айында өткен Еуроатлантикалық Серіктестік Кеңесі – СЕАП-тың «Қауіпсіздікке – серіктестік арқылы» тақырыбы аясында СЕАП, НАТО және тағы басқа да 50 ел делегациялары қатысқан қауіпсіздік Форумы ағылшын және қазақ тілдері бойынша ілеспе аудармамен қамтамасыз етілді. Қазірде түркі тілдес елдерінің Парламентаралық Ассамблеясы отырыстары т.б. шаралар қазақ және ағылшын тілдері бойынша ілеспе аудармалармен сәтті қамтамасыз етілуде [Ислам А., 2012, 10-11 б].

Ілеспе аударма жасау барысында аудармашыға қойылатын негізгі талап – бұл аударманың барабарлығы. Аударманың барабарлығына жетудің бірден бір жолы – трансформациялау тәсілдерін қолдану.

Қытай тілінің лексикалық қоры үнемі өзгеріске ұшырып отырады. Кейбір сөздер қолданыстан шығып, орнына жаңа сөздер пайда болып, тілдің сөздік қоры толықтырылып отырады. Кез келген тілдің сөздік қорының ұлғаюы, арнайы ғылым салаларының дамуы, сонымен қатар мемлекетаралық қарым-қатынас шеңберінің кеңеюіне тікелей байланысты болып келеді.

Жаһандану үдерісі барысында қытай тілінің маңыздылығы күн санап артып, әлемдік аренада мәртебесі жоғарылап келеді.

Қазіргі таңда Қазақстан және Қытай арасындағы қарым-қатынас қарқынды дамып, алға ілгерілеуде. Осыған байланысты қытай тілін меңгеруші қазақ жастарының саны ұлғаюда.

Ілеспе аударма – БҰҰ-ның құрылуымен бір кезеңде пайда болған аударма түрі.

Қазақстан 2017-2018 жылдарға БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің тұрақты емес мүшесі болып сайланды. Бұл Қазақстанның жаһандық бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтаудағы рөлін арттырды. Және де бұл кезең қытай тілінен немесе қытай тіліне ілес-

пелі аударма жасайтын аудармашыларға деген сұранысты арттырып отыр.

Мақала тақырыбын тереңдетіп ашу мақсатында ең алдымен қытай тіліндегі морфемаларға тоқтала кетуді жөн көрдік.

Бірінші мәселе - қытай тіліндегі бір буынды және екі буынды сөздер. Кейде бір буыннан тұратын сөздер жеке дара немесе өзге сөздермен тіркесіп келеді.

Мысалы, 安Ān «тыныштық» сөзі төмендегідей сөздердің құрамында келеді:

安全Ānquán «қауіпсіздік», 安全理事会Ānquán lǐshì huì «қауіпсіздік кеңесі», 安全措施Ānquán cuòshī «қауіпсіздік шаралары», 安全规则Ānquán guīzé «қауіпсіздік шаралары», 安全区域Ānquán qūyù «қауіпсіз аймақ», 安全问题Ānquán wèntí «қауіпсіздік мәселелері».

Қытай тілінен аударма жасау барысында кей сөздердің мағынасын аударма тіліне жалпылама түрде жеткізу мақсатында аудармашы генерализация (жалпылау) тәсілінің көмегіне жүгінеді.

Негізінен аударма теориясында аталмыш трансформациялау тәсілін «генерализация» және «кеңейту» термині ретінде қолданылады. А.Д.Щвейцер генерализация терминінің орнына «гипероним» терминін қолданады. Оның пікірінше, гиперонимикалық трансформациялардың уәжділігі – екі тілдің бірінде сараланбаған кең мағынадығы сөз немесе сөз тіркесінің және ол сөздің немесе сөз тіркесінің өзге тілдегі жеке мағына беретін баламаларының болуы.

Мысалы: 我们要坚持多边主义, 不搞单边主义.

Біз сыртқа қарата көп векторлы саясатты ұстанып, бір жақты саясаттан бас таруымыз керек.

Берілген мысалдағы 不搞单边主义 Bù gǎo dān biān zhǐyì жалпылау тәсілі арқылы «бір жақты саясаттан бас тарту» деп аударылды, мұнда негізінен 不搞 Bù gǎo «қолданбау» сөзін аударуда жалпылау тәсілін қолданылып, «бас тарту» деп аударылады.

Сонымен қоса генерализация (жалпылау) тәсілі қытай тіліндегі фразеологизмдерді аудару барысында кеңінен қолданылады. Өйткені көп жағдайда оларды қазақ тіліндегі баламалармен аудару мүмкін болмайды. Сондықтан аталмыш тәсілді қолдану қажеттілігі туындайды.

Келесі кезекте жалпылау тәсіліне қарама-қарсы боп келетін конкретизация немесе нақтылау тәсілін сөз етеміз.

Конкретизация (нақтылау) – бастапқы тілдегі кең мағыналы сөзді немесе сөз тіркесін аударма тіліндегі тар мағыналы сөзбен немесе сөз тіркесімен ауыстыру болып табылады.

Нышанды білдіретін сөздердің атрибуттық сәйкестіктегі баламасы, сол нышанмен сипатталатын заттың мағынасына орай таңдалады.

Мысалы: 坚强的组织 Jiānqiáng de zǔzhī мықты ұйым; 刚强的意志 Gāngqiáng de yìzhì мықты жігер; 坚实的基础 Jiānshí de jīchǔ мықты іргетас; 坚强领导核心 Jiānqiáng lǐngdǎo héxīn мықты басқару орталығы.

Жоғарыда көрсетілген мысалдарды аударуда нақтылау тәсілі қолданылғандығын аңғару қиын емес. Лексикалық деңгейдегі мағыналық және көлемдік айырмашылықтар сол бірліктердің сандық құрылымымен анықталады. Осылайша қытай тіліндегі абстарктілі түсініктегі бір буынды сөздер үлкен көлемге ие болғанымен, мағынасы оншалықты кең болмайды.

Мысалға, қытай тіліндегі 搞 Gǎo сөзі «іспен шұғылдану, айналысу, жұмыс істеу» деген жалпыланған мағыналарға ие сөз болғандықтан, қазақ тіліне аударма жасау барысында аталмыш сөз бірге тіркесіп келген сөз тіркесінің мағынасын нақтылауды қажет етеді.

Мысалы: 搞生产 Gǎo shēngchǎn «өндірісте жұмыс істеу», 搞斗争 Gǎo dòuzhēng «күрес жүргізу», 搞实验田 Gǎo shíyàn tián «тәжірибелік жазықты өңдеу» және т.б.

Келесі кезекте лексико-семантикалық трансформациялау тәсілінің қытай тілінде жиі қолданылатын тағы бір түрін сөз етсек. Бұл модуляция немесе мағыналық даму тәсілі. Модуляция (мағыналық даму) бұл – бастапқы тілдегі сөз немесе сөз тіркесі бірлігінің аударма тіліндегі бастапқы тілдегі бірліктерді логика көмегімен анықтау арқылы жүзеге асу үдерісі. Аталмыш тәсіл негізінен мәнмәтін мазмұнына негізделеді. Мұндай трансформациялау тәсілін аудармашы сөзбе-сөз жүзеге асырылған аударманың грамматикалық тұрғыдан дұрыс, бірақ аударма тілінің ерекшелігіне қарама-қайшы болған жағдайда қолданылады. Яғни, бұл тәсілді қолдану арқылы аудармашы аударманың сәтсіздікке ұшырауын болдырмайды. Негізінен модуляция, генерализация және конкретизация тәсілдеріне қарағанда күрделі тәсіл болып есептеледі.

Я.И.Рецкер, мағыналық даму тәсілінің мәні – аударма кезінде сөздіктегі сәйкестіктерді олармен байланысты мәнмәтінмен ауыстыру үдерісі деп түсіндіреді [Рецкер Я.И., 2007, 516]. Бұл топқа зерттеуші әртүрлі метафорлық және метонимикалық ауыстыруларды жатқызады. Я.И.Рецкер мағыналық дамыту терминімен қатар, логикалық дамыту және кей кезде метонимикалық аударма сынды терминдерді қолданады.

Барлық белгілі сөз таптары үш категорияға бөлінгендіктен (зат, үдеріс, белгі) аударма үдерісі барысында категориялар ішінде ауыстыру-

лармен қоса әртүрлі категориялар арасындағы ауыстырулардың түрлілігі орын алады.

Я.И.Рецкердің пайымдауынша, белгілі бір ақпаратты екінші бір тілдің бірліктерімен жеткізу үдерісі барысында қандай бірліктер қолданылатыны маңызды емес, заттық мағынадағы сөз белгілілік мағынадағы сөз немесе сөз тіркестерімен, ал үдеріс мағынадағы сөз немесе сөз тіркесі заттық мағынадағы сөз немесе сөз тіркесімен ауыстырылуы мүмкін [Рецкер Я.И., 2007, 516].

Зерттеушінің пікірінше, аударма барысында трансформациялау тәсілдерін қолдану тікелей екі тілдің лексикалық ерекшеліктері мен сөйлемдердің логикалық құрылымына байланысты [Рецкер Я.И., 2007, 526]. Я.И.Рецкер мағыналық даму тәсілдеріне антонимдік аударма, толықтай түрлендіру, орын толтыру тәсілдерін жатқызады. Ал В.Н.Комиссаров болса, аталмыш тәсілдерді лексико-грамматикалық трансформациялау тәсілдері ретінде қарастырады.

Мысалы: 回首最近100多年的历史, 人类经历了血腥的热战、冰冷的冷战, 也取得了惊人的发展、巨大的进步。

Өткен 100 жылдық тарихқа үңілсек, адамзат қанды қырғын, небір соғыстарды бастан кешті, сонымен бірге таңғаларлықтай даму мен ауқымды жетістіктерге де қол жеткізді.

Берілген мысалдағы 人类经历了血腥的热战、冰冷的冷战 Rénlèi jīnglè de xuèxīng de rèzhàn, bīnglěng de lěngzhàn «адамзат қанды қызу соғыс, мұздай соғысты бастан өткізді» → «адамзат қанды қырғын, небір қиындыққа толы соғыстарды бастан өткізді (таңғаларлықтай даму мен ауқымды жетістіктерге қол жеткізіп отыр)».

Мысал: 我们有一个有限的出路。

Біздің шарасыз жағдайдамыз.

Берілген мысалдағы 有限的出路 Yǒuxiàn de chūlù «шектетілген жол» → «шарасыз жағдай» деп модуляция тәсілі арқылы жеткізіліп отыр.

Модуляция генерализация (жалпылау) және конкретизация (нақтылау) сынды лексикалық трансформациялау тәсілдерімен салыстырғанда мағыналық қарым-қатынастағы әртүрлі ауыстырулардың түрлерін қамтиды. Осыған орай модуляция тәсіліне антонимдік ауыстыруларды жатқызуға болады.

Келесі біздің қарастыратын лексикалық трансформациялау тәсілінің түрі – антонимдік аударма. Аталмыш тәсілде қытай тілінен аударма барысында жиі қолданылады. Оның қолданылуының негізгі себебінің бірі – екі елдің арасындағы мәдени аралық айырмашылықтар.

Ал, біз қарастырып отырған қытай және қазақ тілдері арасында айырмашылықтар өте көп те, ал сәйкестік өте аз. Мысалға қазақ тілінің сөздік қоры өзге тілдермен салыстырғанда әлдеқайда бай, сөйлемдердің грамматикалық құрылымы да күрделі. Және қытай тілімен салыстырғанда көп буынды сөздер жетерлік, ал қытай тілінде негізінен бір және екі буынды сөздер. Баршамызға

белгілі жағдай – жоғарыда аталып өткен мәдени аралық ерекшеліктер болып табылады. Сондықтан да қытай тілінен қазақ тіліне ілеспе аударма барысында антонимдік аударма жиі қолданылатын лексикалық трансформация тәсілі.

Зерттеу барысында сараптама жүргізе отыра, көп жағдайда қытай тіліндегі болымды сөйлем қазақ тіліне болымсыз болып аударылатындығын, ал қазақ тіліндегі болымсыз сөйлем немесе сөз қытай тіліне болымды болып аударылатындығын анықтадық. Бұл жағдайды келесі келтірілетін мысалдармен дәйектей кетсек.

Мысалы: 不应为战争和毁灭效劳, 而应为和平与谅解服务。

Соғыс пен қырып-жоюға ұмтылғаннан, бейбітшілік пен өзара түсіністікке ұмтылайық.

Берілген сөйлемдегі 不应为Bù yìng wèi «ұмтылу қажет емес» → «ұмтылу» деп антонимдік аударма арқылы жеткізіліп отыр. Мұнда антонимдік аударма тәсілі тура аударманы жасамау үшін қолданылды.

Келесі келтірілетін мысал Қытайдың өткен дәуірінің аудармашысы Чжэ Цянь Вэйдің бір тәжірибесінен алынған. Бірде Цянь Вэй шайханада ол өзінің екі әйелді кездестіргені туралы және олардың бірі американдық, ал екіншісі Қытайдың көне ауылдық жерінен келген әйел екендігін сөз етеді. Ауылдық жерден келген әйел американдық әйелді көріп, оның қанша жаста екендігін білгісі келген. Алайда екеуі бір-бірінің тілін түсінбегендіктен Цянь Вэй көмекке келуді ұйғарады. Сонда ауылдық жерден келген әйел Цянь Вэйдан келесі айтылатын сөйлемді аударуын сұрайды: «你怪老相的» → «Сіз өз жасыңызға өте кәрі көрінеді екенсіз». Сол кезде Цянь Вэй егер бұл сөйлемді осылайша сөзбе-сөз «How old are you!» деп аударсам, екеуінің арасында дау туындауы мүмкін деп ойлап, американдық әйелге «You look so young!» деп аударған. Кейін американдық әйел ауылдық жерден келген әйелге ітипаты үшін алғысын білдіріп, екі тарап та көңілді күйде тарасқандығын баяндайды. Цянь Вэйдің бұл тәжірибесінен көп нәрсені ұғына алатындығымыз аян [Щичко В.Ф., 2007, 946]. Жоғарыда келтірілген мысалдарға сараптама жүргізу барысында қытай тілінен қазақ тіліне аударма кезіндегі антонимдік аударманың маңыздылығын түсініп, аудармашының аталмыш тәсілді қолданып білу шеберлігінің де үлкен рөл атқарады.

Келесі кезекте лексикалық трансформациялау тәсілдерінің бірі болып келетін түсіріп тастау тәсіліне сараптама жүргізетін боламыз.

Түсіріп тастау тәсілі – түпнұсқа мазмұнына нұқсан келтірілмейтін жағдайда аударма үдерісінде түпнұсқадағы артық сөздерді түсіріп тастау тәсілі. Аудару үстінде түпнұсқадағы мағыналық тұрғыдан басы артық сөздер, оларды алып тастаса да, мағына – мазмұнды өзгеріске ұшыратпайтын, тым болмаса, аудармаға нұқсан келтірмейтін сөздер түсіріліп тасталуы мүмкін.

Қытай тілінен қазақ тіліне аударма барысындағы түсіріп тастау тәсілінің қолданылуына сараптама жүргізетіндіктен ең алдымен қытай тілінің лексикалогиясына шолу жасасақ.

Негізінен қытай тілінде семантикалық тұрғыдан ешқандай мағынасы жоқ етістіктер тобы бар. Олар тек сөйлемде қытай тілінің стилистикалық нақышын ғана келтіріп тұруға бағытталған етістіктер.

Мысалға: 加以Jiāyǐ «қосу», 给以Gěi yǐ «беру», 得以Déyǐ «істей алу». Аударма барысында бұл сөздер әдетте түсіріліп тасталынады [Щичко В.Ф., 2007, 966].

Мысалы: 对铺张浪费现象, 决不能熟视无睹。

Қандай жағдай болмасын, ешқашан ысырапшылдыққа көз жұма қарауға болмайды. Берілген сөйлемдегі现象Xiànxàng «жағдай» сөзі түсіріліп тасталған.

Мысалы: 不可避免地会产生严重的主观主义和官僚主义。

Сөзбе-сөз аударма «Субъектизм мен бюрократизм өте күрделі жағдайда шарасыздықтан пайда болып жатыр». Бұл аудармада байқағанымыздай шектен тыс нақтылау орын алады, сондақтан біз бұл сөйлемдегі «өте күрделі жағдай» деген сөз тіркесін түсіруді ұсынамыз. Біздің ойымызша бұл аударманы тыңдарманға оңай түсінуге септігін тигізеді.

Түсіріп тастау тәсіліне кері үдерісте жүретін тәсіл қосу тәсілі.

Қосу тәсілі – аударманы барынша толық әрі түсінікті жолмен жеткізу мақсатында тыстан қосымша бір немесе бірнеше сөз немесе сөз тіркесін қосу.

Қытай тілінен қазақ тіліне аударма барысында қосу тәсілі көп жағдайда екі тілдің арасындағы стилистикалық мәселелерге байланысты қолданылады. Оны келесі келтірілетін мысалдармен түсіндіре кетсек.

Мысалы: 以历史为鉴, 以知兴。

Тарихты саралай отырып, династиялардың неліктен ауысқан себебін түсінуге болады.

Мысалы: 一方难, 八方支援。

Қиындық туындаған жағдайда, барлығы көмекке келеді.

Жоғарыда берілген мысалдарға жүргізілген сараптама негізінде қытай тілінен аударма жасау кезінде көбінесе іс-әрекеттің себебін түсіндіру үшін қолданылатын сөздер көптеп қолданылады деген тұжырымдамаға келдім.

Қытай тілінен қазақ тіліне аударма барысында жиі қолданылатын лексикалық трансформациялардың тағы бір түрі – транскрипция.

Транскрипция – түпнұсқа тіліндегі сөзді немесе сөз тіркесін аударма тіліне дыбыстау формасы арқылы жеткізіледі. Қытай тілі мен қазақ тілінің арасындағы фонетикалық айырмашылықтарға сәйкес, аударма барысында бұл тәсілдің қолданылуын шарттылық деп айтуға болады.

Негізінен трансформациялау тәсілінің бұл

түрін аудармашы көп жағдайда географиялық атауларды, жеке есімдерді, мәдениетке байланысты атауларды аудару кезінде пайдаланады.

В.Н.Комиссаровтың ойынша, заманауи аударма тәжірибесінде транскрипция транслитерацияның кей элементтерін өзіне сақтаған (транслитерация – түпнұсқа тіліндегі сөзді немесе сөз тіркесінің әріптік құрамы арқылы жеткізу). Әрбір тілдік топ үшін шетел тіліндегі сөздерді немесе сөз тіркестерінің дыбыстық формасын жеткізуге арналған ережелер құралады. Аталмыш ережелерде транслитерация элементтері сақталатын жағдайлар көрсетіледі [Комиссаров В.Н., 2007, 96 б].

Ал қытай тілінде өзге тілдерде сияқты әліпби жоқ болғандықтан мұндай жағдай кездесе бермейді. Яғни, аудармашы аударма барысында транскрипция тәсілін қолдану қажеттілігі туындағанда онда транслитерация элементтерін қоспайды.

Қытай тілінде әріптердің орнына иероглифтер қолданатындықтан, қытай тілін меңгеруші шетел азаматтарына тілді меңгеруге көмектесетін 拼音 Pīnyīn – қытай тілінің транскрипциясы бар. Пиньин ресми түрде 1958 жылдан бастап қытай тілінің фонетикалық әліпбиі ретінде қолданысқа енді.

Ежелгі Қытай елінде иероглифтердің транскрипция жүйесі мүлдем болмаған. Ол кезде әрбір иероглифтің атауы бөлек-бөлек жатталынған. Иероглифтерді есте сақтауды жақсарту үшін оларды басқа тілде бұрыннан қалыптасқан иероглифтермен жаттап меңгерген. Мысалға, 东 = 都 + 龙. Яғни, 都 иероглифі сөзің басындағы буыны болса, ал 龙 соңындағы буыны.

Қытай тілінен қазақ тіліне ілеспе аударма жасау барысында аудармашы транскрипцияның көмегіне жиі жүгінеді. Көп жағдайда аударма барысында кездескен жер-су аттарын аударуда қолданады.

Мысалы: 达沃斯虽然只是阿尔卑斯山上的一个小镇, 却是一个观察世界经济的重要窗口。

Давос - Альпі тауларында орналасқан шағын қалашық болғанымен, әлемдік экономиканы бақылап сараптаудың маңызды орталығына айналды.

达沃斯 Dá wò sī → Давос;

阿尔卑斯山 Ā'ěrbēisī shān → Альпі таулары.

Мысалы: 威斯特伐利亚和约 Wēi sī tè fá lì yǎ héyuē → Вестфалия бейбіт келісімі.

Мысалы: 我们见证了伊朗核、叙利亚等热点问题对话和谈判。

Иранның ядролық мәселесі мен Сирия дағдарысы сияқты қызу талқыға түскен тақырыптар бойынша диалогтар мен келіссөздерге куә болдық.

Мысалы: 核武器是悬在人类头上的“达摩克利斯之剑”。

Ядролық қару-жарақтар – адамзатқа бағытталған «Дамокловтың қылышы» сынды қауіп.

达摩克利斯 Dá mó kèlì sī → Дамоклов.

Қытай тілінен аударма барысында көп жағдайда географиялық атаулардың арасында ТМД мемлекеттерінің атаулары транскрипция тәсілі арқылы аударылады:

Мысалы: 哈萨克斯坦 Hāsàkè sītǎn → Қазақстан;

乌兹别克斯坦 Wū zī biékè sītǎn → Өзбекстан;

土库曼斯坦 Tǔkùmǎn sītǎn → Түркіменстан;

亚美尼亚 Yàměiniyǎ → Армения;

塔吉克斯坦 Tǎjīkè sītǎn → Тәжікістан;

Келесі кезекте қытай тілінен қазақ тіліне аударма жасау барысында жиі қолданылмаса да, маңызды лексикалық трансформациялау тәсілі болып табылатын – калькалау тәсілін де қарастыруды жөн көрдік.

Калькалау бұл – бастапқы лексикалық бірліктердің құрылымын көшіре отырып, аударма тілінде қайта жаңа сөз немесе тұрақты тіркес жасау. Негізінен аталмыш тәсіл баламасы жоқ лексикалар мен фразеологизмдерді аудару барысында қолданылады. Калькалау тәсілі әртүрлі бол алады. Мысалға, семантикалық калькалау, сөзжасамдық калькалау, жартылай калькалау, фразеологиялық калькалау. Алайда қытай тілінен қазақ тілінен аударма барысында ең жиі қолданылатындары – сөзжасамдық және фразеологиялық калькалау. Калькалау тәсілі аударма барысында түпнұсқа мәтінінің сөзжасамдық құрылымы айқын көрінген жағдайда ғана қолданыла алады. Жалпы аударма кезінде калькалау тәсілінің орнына транскрипция жиі қолданылады. Алайда транскрипция тәсілін қолдану мүмкіндігі жоқ болған жағдайда аудармашыға көмекке калькалау тәсілі келеді. Мұндай жағдайда бұл тәсіл мәдениетаралық байланыс негізінде кірме сөздердің пайда болуына әсер етеді [Федоров А.В., 1983, 1316].

Алайда сарапшы-ғалым Т.С.Борщевскаяның ойынша калькалау тәсілінің аудармада қолданылуы әрқашан тек оң нәтиже бере бермейді. Бір жағынан калькалау тәсілдері тілдік қорды байытатын болса, екінші жағынан калькалау тәсілі аудармашының аударма яғни, ана тілінің дамуына кері әсерін тигізеді [Борщевская Т.С., 2011, 1586].

Осы жағдайға қытай тілінен аударма жасау тәжірибесінен мысал келтіре кетсек: 终身学习 Zhōngshēn xuéxí → өмір бойы білім алу. Бұл мысалдағы «өмір бойы» деген сөз тіркесі халықтың ойында еріксіз негативті коннотация ретінде қалыптасқан сөз тіркесі, сондықтан бұл аудармада калькалау тәсілі сәтті қолданылған деп санауға болмайды. Мысалға, «өмір бойы бас бостандығынан айырылу». Оған қарамастан «өмір бойы білім алу» тіркесі калькалау тәсілі арқылы аударылып, қолданыста бар сөз тіркесі.

Осындай жағдайларды ескере отырып, сараптама жүргізу арқылы қытай тілінен аударма қазақ тіліне аударма жасау барысында калькалау тәсілін қолданылуына төмендегідей мысалдар келтіреміз.

Мысалы: 在经济全球化时代, 各国安全相互关

联、彼此影响。

Экономикалық жаһандану дәуірінде мемлекеттердің қауіпсіздігі өзара байланысты және бір-біріне әсер етеді

Мысалы: 人人为我，我为人人。

Бәріміз біріміз үшін, біріміз бәріміз үшін.

Берілген сөйлемде фразеологиялық калькалау тәсілі қолданылған.

Мысалы: 一国两制。

Бір мемлекет екі жүйе (Қытай және Гонконг, Макао, Тайван арасындағы екі түрлі саяси және экономикалық басқару жүйелері).

Қытай тілінен аударма жасау барысында калькалау тәсілі көбінесе әртүрлі халықаралық келісімдер, меморандум, жарғыларды немесе халықаралық ұйым атауларын аудару кезінде жиі қолданылады.

Мысалы: 联合国 Liánhéguó → Біріккен Ұлттар Ұйымы;

上海合作组织 Shànghǎi hézuò zǔzhī → Шаңхай Ынтымақтастық Ұйымы;

Екінші сөйлемде калькалау тәсілімен бірге

транслитерация тәсілінің қолдануы орын алады. 上海 Shànghǎi → Шаңхай.

Жоғарыда көрсетілген мысалдарды саралай келе, негізінен қытай тілінен қазақ тіліне ілеспе аударма барысында барысында калькалау тәсілі транскрипция және транслитерация тәсілдері көп жағдайда бірге жүретіндігін анықтадық.

Бүгінгі күнге дейін ғылыми зерттеу жұмыстарында аударма тілі және аударма теориясы мәселелеріне зерттеуші ғалымдар орасан зор көңіл аударғандығын байқаймыз, алайда зерттеу жұмыстарының басым көпшілігі жазбаша аударма арқылы жүзеге асырылған. Негізінен ілеспе аударманы жүзеге асыру барысындағы қысылтаяң жағдайларда ілеспе аудармашы алдын ала дайындалған және игерілген баламаларды қолданады. Осылайша, ілеспе аудармашы екі тіл арасындағы сәйкестіктерге байланысты барынша тура, тұрақты, жанама ой операцияларын қолдануы тиіс. Яғни, ілеспе аударма барысында аудармалық трансформациялардың қолданылуы шарт.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ислам А. Ілеспе аударма негіздері: монография – Алматы: «Бастау» баспасы, 2012.- 170 б.
2. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. - М.: Р.Валент, 2007.- 244 с.
3. Щичко В.Ф. Китайский язык. Теория и практика перевода. М., 2007. 223 с.
4. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. 2-ое изд. Учебное пособие.- М.: Р.Валент, 2011.- 408 с.
5. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. – М.:1983. - 348 с.
6. Борщевская Т.С. Терминография менеджмента (критический обзор новейших изданий). Мир русского слова, 4/2011.-116 с.

1. Islam A. Ilespe audara negizderi: monografija – Almaty: «Bastau» baspasy, 2012.- 170 b.
2. Recker Ja.I. Teorija perevoda i perevodcheskaja praktika. - M.: R.Valent, 2007.- 244 s.
3. Shhichko V.F. Kitajskij jazyk. Teorija i praktika perevoda. M., 2007. 223 s.
4. Komissarov V.N. Sovremennoe perevodovedenie. 2-oe izd. Uchebnoe posobie.- M.: R.Valent, 2011.- 408 s.
5. Fedorov A.V. Osnovy obshhej teorii perevoda. – M.:1983. - 348 s.
6. Borshhevskaja T.S. Terminografija menedzhmenta (kriticheskij obzor novejsih izdanij). Mir russkogo slova, 4/2011.-116 s.

REFERENCES:

1. Ислам А. Ілеспе аударма негіздері: монография – Алматы: «Бастау» баспасы, 2012.- 170 б.
2. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. - М.: Р.Валент, 2007.- 244 с.
3. Щичко В.Ф. Китайский язык. Теория и практика перевода. М., 2007. 223 с.
4. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. 2-ое изд. Учебное пособие.- М.: Р.Валент, 2011.- 408 с.
5. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. – М.:1983. - 348 с.
6. Борщевская Т.С. Терминография менеджмента (критический обзор новейших изданий). Мир русского слова, 4/2011.-116 с.

Сведения об авторах:

Утемисова Алмагул Уразалықызы - магистр гуманитарных наук, преподаватель кафедры «Перевод восточных языков» Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г.Алматы, ул.Муратбаева 200, 87477842699, utemisovalmagul@gmail.com.

Авторлар туралы мәліметтер:

Утемисова Алмагул Уразалықызы - гуманитарлық ғылымдар магистрі, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті Шығыс тілдері аударма кафедрасының оқытушысы, Алматы қаласы, Мұратбаева көшесі, 200, 87477842699, utemisovalmagul@gmail.com.

Information about authors:

Utemissova Almagul Urazalikyzy - Master of Humanitarian Studies Kazakh Ablai Khan *University* of International Relations and World Languages teacher at the Department of Translation of Oriental Languages, Almaty, Kazakhstan, Muratbaeva Str. 200, 87477842699, utemisovalmagul@gmail.com.

УДК: 811.161.1 + 811.58

ЧЖАН ХЭ¹, МИНАЕВА Н.²^{1,2} Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
(E-mail: ¹1030820234@qq.com, ²minaevanazgul@mail.ru)**ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ КОНЦЕПТА «ЧЕЛОВЕК»
(НА МАТЕРИАЛАХ РУССКИХ И КИТАЙСКИХ ПАРЕМИЙ)****Аннотация:** В статье на материале русских и китайских паремий представлен лингвокультурологический аспект концепта «человек». Особое внимание уделяется паремиям как средствам представляющим концепт. Приводится фактический материал.**Ключевые слова:** концепт «человек», русские и китайские паремии, языковая картина мира.**«АДАМ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТІСІ (ОРЫС ЖӘНЕ ҚЫТАЙ
ПАРЕМИЯЛАРЫ МАТЕРИАЛДАРЫНДА)****Аннотация:** Мақалада орыс және қытай паремиялары материалына сүйене отырып, «адам» ұғымының лингвомәдени аспектісі келтірілген. Паремияларға тұжырымдаманы білдіретін құрал ретінде ерекше көңіл бөлінеді. Нақты материал келтірілген.**Түйіндемe сөздер:** «адам» ұғымы, орыс және қытай жұптары, әлемнің лингвистикалық суреті.**LINGUOCULTUROLOGICAL ASPECT OF THE CONCEPT «HUMAN» (ON THE
MATERIALS OF RUSSIAN AND CHINESE COUPLES)****Abstract:** The article presents the linguocultural aspect of the concept “man” which is based on the material of Russian and Chinese proverbs. Particular attention is paid to proverbs as a means of representing a concept. Factual material is given.**Key words:** the concept of “man”, Russian and Chinese proverbs, linguistic picture of the world.**Введение**

Паремиология - подраздел фразеологии, посвященный изучению и классификации паремий – пословиц, пословичных выражений, антипословиц, поговорок и других изречений нравственно–поучительного характера

Пословицы и поговорки – это часть устного народного творчества, народная энциклопедия жизни. Они изучались ранее лишь в литературоведении, но поскольку эти особые языковые единицы имеют много лингво-культурологических особенностей, они стали объектом исследования разных новых лингвистических направлений – лингвокультурологии и др.

Каждый народ по-разному воспринимает реальность, соответственно, по-разному выстраивает картину мира, по-разному членит объективную действительность в языковом сознании, в языковой картине мира. Паремии образуют свой особый фрагмент целостной языковой картины мира, или согласно современной терминологии паремиологическую картину мира.

Методология результатов

По образному выражению Ф.И. Буслаева, паремии - это некие микро-космосы, «они содержат в себе и нравственный закон, и здравый смысл, выраженный в кратком изречении, которые завещали предки, и руководство потом-

кам» [Буслаев Ф.И., 1954, с. 37]. Благодаря чему пословицы не теряют собственной актуальности в процессе изучения языка, т.к. занимают в нём особое положение.

Способ представления мира у разных народов может быть одинаковым, но может быть и различным в силу культурно-исторического развития этнокультурной общности. Языковая картина мира - это часть национальной общекультурной концептуальной картины.

Российская и казахстанская лингвистика представлена много-численными исследованиями в этой области. Следует отметить, что наиболее значимы работы таких ученых, как: В.В. Воробьев, Е.С. Кубрякова, Г.Г. Слышкин, Ю.С. Степанов, В.А. Маслова, В.Н. Телия, З.К. Ахметжанова, С.Е. Исабеков, Э.Д. Сулейменова, К.М. Абишева и мн.др.

Результаты исследования

Новизна данной статьи состоит в том, что впервые осуществляется попытка раскрыть ценностно-смысловое пространство языковой картины мира в русском и китайском языках средствами паремии.

Цель работы заключается в лингвокультурологическом аспекте русских и китайских паремий для описания закрепленных в их семантике универсальных и национальных ценностей, ха-

ракторных для разных лингвокультурных сообществ.

Для достижения цели ставится задача выявления структурно-семантических и культурологических особенностей русских и китайских паремий, отражающих особенности национально-миропонимания народов, носителей языков.

Идею антропоцентричности языка в настоящее время можно считать общепризнанной: для многих языковых построений представление о человеке выступает в качестве естественной точки отсчета.

В качестве материалов для данного исследования была использована выборка из различных словарей пословиц и поговорок для анализа паремиологических единиц, объединенных концептом «человек», реализация которых осуществляется в китайской и русской культурах.

Мы присоединяемся к мнению тех ученых, которые считают паремиологию наукой о пословицах и поговорках русского языка, а пословицы понимают как «фразеологизмы со структурой предложения, имеющие в своём значении идею всеобщности»

В китайской традиции исследования устойчивых выражений пословицу (янь 谚) и поговорку (су 俗) рассматривают как одно понятие, эти понятия часто не разграничиваются [Так говорят китайцы, 2007, с. 87].

Н.Д. Арутюнова считает, что путь к осмыс-

лению человека лежит не через естественные науки, а через естественные языки [Арутюнова Н.Д., 1999, с.324]. Паремии продукт развития естественного языка народов. Они сопровождают людей с давних времен. Народная мудрость, заключенная в паремиях, выражена в форме установок, передаваемая из поколения в поколение.

По мнению Ю.С. Степанова «Концепт – это как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека...» [Степанов Ю.С., 2004, с.97].

Итак, можно отметить диалектическое взаимодействие концепта как «сгустка культуры» и паремий, обладающих глубоким культурным смыслом. Установки культуры метафорически выражены в пословицах.

Мы солидарны с мнением ученых, что концепт многомерен, многослоен.

В процессе исследования нами были выделены тематические группы концепта «человек», в соответствии с базовыми установками паремий:

здоровье - физическое духовное составляющие, здоровое питание, ЗОЖ (здоровые привычки);

семейные отношения;

образование;

деньги.

работа/труд;

Таблица 1. Установки двух лингвокультур (+ совпадающие; ДУ – двойственные, ОУ - однозначные)

Установки	Русские паремии		Китайские паремии
Здоровье	Здоровье дороже золота, Здоровье дороже денег, Здоровье не купишь.	+	健康是金, 节俭是银 (Здоровье – золото. Расчётливость – серебро).
Физическое составляющее	Здоров как медведь; Здоров как лошадь; Здоров, как бык; Будь здорова, как корова	+	人高马大 (Человек высокий и рослый как конь). 虎背熊腰 (У человека спина тигра и поясница медведя); 彪形大汉 (У мужчины богатырская, рослая фигура, он как тигрёнок).
Духовное	Каменному сердцу здоровым не быть; Жадность здоровью – недруг; Добрый человек здоровее злого, Добрым быть – долго жить, Было бы здоровье да совесть чиста	+	怒气伤肝 (Гнев вредит печени); 好人健康, 坏人命短 (Добрый человек будет здоровым, а у злого человека будет короткая жизнь); 贪心烦恼多, 知足身常乐 (Если человек является жадным, то у него много беспокойств. противоположное мнение: 好人不长寿, 祸害一千年 (Хорошие люди не живут долго. Плохие могут жить целую тысячу лет), 好人命不长, 好花无久香 (Хорошие люди — не долгожители, красивые цветы недолго источают аромат)
		-	

<p>Здоровое питание</p>	<p>«здравствуйте» – «желаю Вам здоровья»</p> <p>2,6%</p> <p>Хлеб всему голова, Хлеб да вода – здоровая еда; Гречневая каша – матушка наша, а хлебец ржаной — отец наш родной; Морковь прибавляет кровь и др.</p>	<p>+</p>	<p>你吃了吗 – Вы уже поели? 一日吃三枣, 一生不显老 (Каждый день ешь 3 китайских финика, и ты будешь сохранять молодость всю жизнь); 要想皮肤好, 粥里添红枣 (Если ты хочешь красивую кожу, то должен добавлять китайский финик в кашу); 吃米带点糠, 一家老小都健康 (Рис с отрубями обеспечивает здоровье всей семье); 宁可三月无荤, 不可一日无菜 (Лучше прожить без мяса три месяца, чем без овощей один день) и др.</p>
<p>ЗОЖ здоровые привычки – 32, 8%,</p>	<p>Завтрак съешь сам, обед раздели с другом, а ужин отдай врагу</p> <p>Двигайся больше – проживешь дольше; Если хочешь быть здоров – закаляйся; Кто не курит и не пьет, того жизнь бережет; Есть скоро – не быть здоровым</p>		<p>晚饭少一口, 活到九十九 (Сокращая один глоток на ужине, ты проживешь до 99 лет); 晚饭少吃口, 活到九十九 (Если во время ужина съешь чуть меньше, то ты будешь жить до 99 лет); 早吃好, 午吃饱, 晚吃少 (На завтраке надо есть хорошо. На обеде надо наесться. На ужине надо мало есть); 少吃一口, 安定一宿 (Если на ужине уменьшаешь один глоток, то ты будешь спокойным целую ночь);</p> <p>常打太极拳, 益寿又延年 (Часто занимаясь спортом Тайцзицюань – продлеваешь себе жизнь); 活动好比灵芝草 何必苦把 仙方找 (Закаливание как гриб долголетия. Если человек закаляется, то не нужно искать волшебных рецептов) и др. Долголетие является главным благом для китайцев, поэтому они бережно относятся к своему здоровью</p>
<p>Семейные отношения</p>	<p>Вся семья вместе, так и душа на месте; Всякий дом хозяином держится; Русский человек без родни не живёт; Где любовь да совет – там и горя нет; На что и клад, когда в доме лад; Добрая жена дом сбережет, а плохая своим рукавом разнесет;</p> <p>Любить жену – держать грозу; Кого люблю, того и бью; Люби жену, как душу, тряси ее, как грушу;</p>	<p>+</p>	<p>Семья - это «золотая нить» китайской культуры (全家在一起, 心神才安定); (家庭是靠主人支撑的); (俄罗斯人不能没有亲人); (相亲相爱, 不觉痛苦) (家和万事兴). (好妻守家, 坏妻毁家) 相敬如宾 (оказывать друг другу такое же почтение, как званым гостям); 以礼相待 (уважать друг друга с вежливостью); 白头偕老 (жить вместе, пока волосы не покроет серебро); 比翼齐飞 (летать крылом к крылу). (Обычное пожелание для новобрачных). Для семьи и страны готовность на любые жертвы, отдавать всего себя 有国才有家 (Страна – это наша семья)</p>
<p>Образование</p>	<p>Век живи, век учись; Повторение – мать учения; Знание – это сила; Наука учит только умного; Сильному наука - лишний козырь</p>		<p>У врача лечись, а у умного учись (看病请医生, 学艺找能人). 学海无涯 (нет предела новым знаниям): век живи, век учись; 温故而知新 (Повторяешь старое, узнаешь новое); 知识就是力量 (Знания - это сила). 接受过高等教育的人 человек, который получил высокое образование;</p>

мерять свои слова и поступки. Паремии имеют и переносный смыслы, обладают назидатель-
глубокий философский, одновременно прямой ностью и широкой массовостью.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

- 1.Алифренко Н.Ф. Проблема вербализации концепта: Теоретическое исследование. – Волгоград: Перемена, 2003. – 254с.
- 2.Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. 2-е изд.М.,1999
- 3.Буслаев Ф.И. Русские пословицы и поговорки, собранные и объединенные. М., 1954, - 176с.
- 4.Исабеков С.Е. Основы когнитивной лингвистики: МОН РК, КазУМОиМЯ.- Астана [б.и.], 2010 – 404с.
- 5.Слышкин Г.Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты: Монография. – Волгоград: Перемена, 2004. – 124с.
- 6.Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики – М., 204, - 498с.
- 7.Так говорят китайцы. Словарь готовых китайских выражений. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 187с.

REFERENCES

1. N.F. Alifrenko, Problema verbalizatsii konsepta: Teoreticheskoe issledovanie. – Volgograd: Peremena, 2003 god. – 254 s.
2. N.D. Arutyunova, Yazik I mir cheloveka. 2-e izdanie, Moskva,1999 god
3. F.I. Buslaev, Russkie poslovitsi i pogovorki, sobrannii i ob'edinennii, Moskva, 1954 god, - 176 s.
4. S.E. Isabekov, Osnovi kognitivnoi lingvistiki: MON RK, KazUMOiMya.- Astana.[b.i.], 2010 – 404 s.
5. G.G. Slishkin, Lingvokulturnie kontsepty i metakontsepty: Monografiya. – Volgograd: Peremena, 2004. – 124 s.
6. Yu. S. Stepanov, Metody I printsipy sovremennoi lingvistiki – Moskva, 204, - 498 s.
7. Tak govoryat kitaitsi. Slovar gotovih kitaiskih virazheniy. – Moskva: AST: Vosto-Zapad, 2007 god. – 187 s.

Сведения об авторах:

Чжан Хэ - магистрант 2 курса кафедры филологических специальностей для иностранных граждан Казахского национального педагогического университета имени Абая, г.Алматы, проспект Достык 13, +7(747)8179816, 1030820234@qq.com

Минаева Назгуль – кандидат педагогических наук, доцент кафедры филологических специальностей для иностранных граждан Казахского национального педагогического университета имени Абая, г.Алматы, проспект Достык 13. +7(747)4029782, minaevanazgul@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Чжан Хэ – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, шетелдік азаматарға арналған филологиялық кафедрасының 2 курс магистранті, Алматы қаласы, Достық даңғылы, 13. +7(747)8179816 1030820234@qq.com

Минаева Назгуль - Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, педагогика ғылымдарының кандидаты, шетелдік азаматарға арналған филологиялық кафедрасының доценті, Алматы қаласы, Достық даңғылы, 13. +7(747)4029782, minaevanazgul@mail.ru

Information about the authors:

Zhang He – 2nd year undergraduate student of the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens of the Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Dostyk Avenue 13, +7(747)8179816 , 1030820234@qq.com

Minaeva Nazgul - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Dostyk Avenue 13.

+7 (747)4029782, minaevanazgul@mail.ru

ШМАКОВА Е.С.*

КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан
alena-low2008@mail.ru

ОППОЗИЦИЯ «СВОИ» И «ЧУЖИЕ» В СИСТЕМЕ ПЕРСОНАЖЕЙ ПОВЕСТИ Ю.СЕРЕБРЯНСКОГО «ПРАЖАКИ»

Аннотация: В статье рассматриваются особенности организации персонажной системы в повести современного казахстанского писателя Юрия Серебрянского. Проблема осознания и сохранения идентичности в повести базируется на столкновении «своих» и «чужих» персонажей. Эти коллизии, образуя сюжетные линии, позволяют обозначить границы идентичности - национальные, культурные, религиозные и способствуют выстраиванию концептуальной картины мира «своих» и «чужих» персонажей, а также структурированию системы персонажей повести. Затрагиваются проблемы поиска и сохранения собственной идентичности в эпоху потребительской культуры. Отмечается новый тип героя - «homo mobiles».

Ключевые слова: автор и герой, система персонажей, идентичность, самоидентификация, потребительская культура.

МҮНЕЗДЕР ЖҮЙЕСІНДЕГІ «ӨЗІ» ЖӘНЕ «ЖАТЫҚ ЖАРЫС» ОППОЗИЦИЯСЫ Е. СЕРЕБРЯНСКИЙ ЕҢБЕКТЕРІ «ПРАЖАКИ»

Аннотация: Мақалада қазіргі қазақ жазушысы Юрий Серебрянскийдің әңгімесіндегі кейіпкерлер жүйесін ұйымдастырудың ерекшеліктері қарастырылған. Хикаяттағы бірегейлікті сақтау және сақтау проблемасы «өзіміздікі» және «өзгелер» кейіпкерлерінің қақтығысына негізделген. Бұл қақтығыстар сюжеттік сызықтар құра отырып, ұлттық, мәдени, діни сәйкестіліктің шекараларын анықтауға мүмкіндік береді және «өзіміздікі» және «өзгелер» кейіпкерлер әлемінің тұжырымдамалық бейнесін құруға, сондай-ақ кейіпкерлер жүйесін құрылымдауға ықпал етеді. Оқиға. Тұтыну мәдениеті дәуірінде өзіндік сәйкестікті табу және сақтау мәселелері қозғалды. Кейіпкердің жаңа түрі - «homo mobiles» атап өтілді.

Түйіндемесөздер: автор және кейіпкер, мінездер жүйесі, сәйкестілік, өзін-өзі сәйкестендіру, тұтынушылық мәдениет.

OPPOSITION OF «OWN» AND «ALIEN» IN THE CHARACTER SYSTEM TALES BY Y. SEREBRYANSKY «PRAZHAKI»

Abstract: The article examines the features of the organization of the character system in the story of the modern Kazakh writer Yuri Serebryansky. The problem of realizing and preserving identity in the story is based on the clash of «ours» and «alien's» characters. These collisions, forming plot lines, allow to define the boundaries of identity - national, cultural, religious and contribute to building a conceptual picture of the world of «our» and «alien» characters, as well as structuring the system of characters in the story. The problems of finding and preserving one's own identity in the era of consumer culture are touched upon.

Key words: author and hero, character system, identity, self-identification, consumer culture.

Введение.

Современная русскоязычная проза Казахстана – специфическое явление, возникшее в результате изменения пространственных параметров некогда единого культурного поля – СССР.

Оказавшись на стыке культур, современный казахстанский русскоязычный автор «превращает культуру в личностно-центрическое явление» [Megrelishvili T.G., 2017, с. 25], обогащая ее новым опытом саморефлексии и поиска собственной идентичности. Причем эта саморефлексия базируется как на традиционных литературных и культурных формах и моделях, так и на переосмысленных сюжетах, приемах, литератур-

ных схемах.

Во все времена проблема осознания своей идентичности (в широком смысле этого слова) была неразрывно связана с пересечением культурной границы, с оппозицией Я - ДРУГОЙ. Сравнение Себя с другим способствует более полному пониманию себя как целостной гармоничной личности, а «столкновение с Иным – Другим человеком, непривычной вещной средой» [Хакимова О.Ф., 2016, с. 102] становится условием осознания своего Я.

Именно проблема идентификации, поиска себя, своего пути является центральной в повести Юрия Серебрянского «Пражаки» [Сереб-

рянский Ю., 2014], отмеченной в 2014 году международной литературной наградой «Русская премия».

Проблема поиска идентичности в повести базируется на столкновении «своих» и «чужих» персонажей. Эти столкновения, образуя сюжетные линии, позволяют обозначить границы идентичности - национальные, культурные, религиозные и способствуют структурированию системы персонажей повести.

Методология исследования. Концепция «своего» и «чужого» берет свое начало в сознании индивидуума и репрезентируется во всех сферах действительности, что подчеркивает ментальную, когнитивную природу этого противопоставления.

Дихотомия «свой» / «чужой» антропоцентрична по своей сути: «свой» - «принадлежащий себе, имеющий отношение к себе», «чужой» - «не собственный, принадлежащий другим, не свой» [Ожегов С.И., 1994, с. 326].

В настоящей статье проблема самоидентификации автора и его героев рассматривается с точки зрения новейшего когнитивного подхода к исследованию литературоведческих категорий автор и герой, идентичность, самоидентификация, саморефлексия. В комплексе с когнитивным методом в статье применяются сравнительно-сопоставительный, историко-генетический, функционально-типологический методы литературоведческого анализа, некоторые герменевтические техники.

Результаты исследования. События в повести «Пражаки» разворачиваются параллельно в разных географических точках: в небольшом курортном городке Сан-Филипи, расположенном на одном из островов Кабо-Верде - Фогу; и в столице Чехии - Праге и ее окрестностях.

В соответствии с географическими координатами, обозначенными в повести, намечаются две системы персонажей: пражская и кабо-вердинская. Внутри этих систем персонажи взаимодействуют и противопоставляются по разным признакам. Уже с первых глав наблюдается это разделение: местные, коренные жители противопоставлены людям, прибывшим работать по контракту, учиться, а также людям, являющимся потомками эмигрантов.

Система персонажей кабо-вердинской сюжетной линии.

Кабо-вердинская сюжетная линия начинается с описания ежедневного подвига Карин - подъема к жерлу вулкана. Этот ежедневный ритуал является «только ее испытанием, удовольствием и доказательством существования» [Серебрянский Ю., 2014, с. 1].

Карин - представительница местного населения острова Фогу, на котором, в окрестностях городка Сан-Филипи, расположен курортный отель. В повести персонаж Карин противопос-

тавлен остальным персонажам по принципу полноценности/неполноценности. Ее ежедневное восхождение к жерлу вулкана на инвалидной коляске является вызовом миру здоровых полноценных людей и доказательством того, что она живет.

Характеристика образа Карин складывается из деталей внешности и проявления через них внутреннего мира: «опытная рука в истертой перчатке», «крепко сжимает зубы от терпения», «она ненавидит шапки, шляпки, кепи, все что угодно на голове, кроме волос» [Серебрянский Ю., 2014, с. 1]. В тексте нет развернутого описания внешнего облика Карин, все внимание сосредоточено на ее внутреннем мире, на мотивах ее поступков.

Картина мира Карин достаточно депрессивна. На это указывает и ее отстраненность от жителей городка, от мира в целом: «утрамбованная дорожка - единственное свидетельство любви горожан», «коляска - явление любви мира к Карин», «люди тоже напоминают ей о собственной беспомощности» [Серебрянский Ю., 2014, с. 2].

Встреча Карин с собакой во время очередного путешествия обнаруживает категоричность и даже жестокость девушки-инвалида: «отвратительные коричневатые зубы, скалясь, рвут пленку. Однажды им валяться у дороги высохшим фрагментом челюсти, безжалостно вырванным из черепа тормозом колеса» [Серебрянский Ю., 2014, с. 2].

Неприязнь Карин к дворняге нечистой масти находит выражение в стилистически сниженных определениях: «ублюдок», «грязно-рыжая, в скатанных спаниелевых буклях собака», «глазки, в которых застыло осознание ненужности», «отвратительно коричневатые зубы», «победившая и обманувшая гадина» [Серебрянский Ю., 2014, с. 1].

В данном контексте столкновение Карин с враждебным субъектом - собакой становится экспозицией к дальнейшему противостоянию местных жителей приехавшим работать по контракту иностранцам, формируя тем самым бинарную персонажную систему «своих» и «чужих».

Немую сцену конфронтации Карин и собаки нарушает окрик незнакомой девушки, говорящей на чужом для Карин языке. Еще одна встреча Карин в ее путешествии к краю утеса оборачивается «когнитивным диссонансом» [Фестингер Л., 1999, с. 318]: девушка обращается к ней на языке, которого она не понимает. Когнитивный диссонанс, возникший в сознании Карин при столкновении ее с «чужой» ментальностью, становится причиной дальнейших ее поступков, влекущих за собой градацию неприязни и отчуждения «своих» от приезжих, «чужих» персонажей.

События и встречи, происходящие с Карин во время подъема к краю утеса, отсылают к неко-

торым элементам волшебной сказки, к мифологическим сюжетам и традициям, откуда и берет свое начало оппозиция «свой» / «чужой». Это сказочные мотивы путешествия на край света (край утеса) и мотивы встреч главного героя в процессе путешествия (встреча Карин с собакой, с девушками), описанные В.Я. Проппом [Пропп В.Я., 1996, с. 214] как функции волшебных сказок.

Опозиция «свой» / «чужой» как часть языковой картины мира, как принцип моделирования действительности и взаимодействия между представителями различных культур генетически берет свое начало в фольклоре и устном народном творчестве [Выходцева, И.С., 2006, с. 197].

В работе В.Я. Проппа «Исторические корни волшебной сказки» [Пропп В.Я., 2001, с. 104] обращается внимание на двоимирие, которое предполагает два пространства – «свое» и «иное», разделенных границей.

В пространстве повести на разных уровнях четко прослеживается эта граница. Жители городка называют отель, где работают приезжие иностранцы территорией, вся территория курорта обнесена ограждением, отгорожена от местных жителей, позиция которых по отношению к иностранцам обозначена в цитате: «мало ли, что они там творят, в своем отеле...это не наше дело вообще» [Серебрянский Ю., 2014, с. 9]. При встрече Карин с девушками так же обнаруживается демаркационная линия, разделяющая их: «вот девушка крикнула, поднимаясь с травы, у начала полосы кривоногих уродцев-деревьев». Отчуждение присутствует и на языковом уровне: «Карин различала английский язык, но почти не услышала знакомых слов» [Серебрянский Ю., 2014, с. 2].

Отстранение местных жителей от приезжих достигает своего апогея после свидетельства Карин об аморальных действиях последних там, на склоне утеса. По этому поводу собирается общественный совет во главе с его лидером – мадам Фортеш. На совет собираются люди, обозначенные в системе персонажей повести в кабовердинской сюжетной линии как «свои»: Мадам Фортеш, семейство Перейры, у которых арендовали комнату девушки, Жулио, Джек, новенький помощник капитана и другие.

Собрание проходит в доме мадам Фортеш (на «своей» территории), который выполняет функции и собственно дома, и места общественных встреч. Наличие разнообразного и большого количества посадочных мест – стулья, скамьи, диван, кресла – является признаком того, что такие собрания и обсуждения в общине местных жителей проводятся часто. Предметами интерьера, характеризующими дом мадам Фортеш как личное пространство, являются кривовато прилепленный прошлогодний календарь с двумя пушистыми собачками чау-чау и диван, зава-

ленный подушками, повторяющими расцветку ее платья.

Важным маркером «своего» / «чужого» пространства в повести является запах. Так, в доме мадам Фортеш «находился запах...ничего такого, просто именно ее запах, непростая аура» [Серебрянский Ю., 2014, с. 1]. С точки зрения ольфакции (науки о языке запахов) «запах, являясь безусловным индикатором индивида, может служить его дополнительной характеристикой и выступать в качестве специфического средства социальной стратификации, как способ идентификации, установления тождества, принадлежности к одной группе» [Епанешникова М.А., 2010, с. 32].

Таким образом, запах мадам Фортеш становится, с одной стороны, маркером «своего» пространства, символом идентичности, с другой, выделяет мадам Фортеш среди персонажей в персонажной категории «свои». В повести запах мадам Фортеш ассоциируется у собравшихся горожан с неприятными воспоминаниями о других разговорах, маркируя лидера общины как доминантную, преобладающую особу: «Многие из собравшихся связывали его (запах) с неприятными воспоминаниями о других разговорах, и, хотя сегодня были вызваны для количества, сидели тревожно» [Серебрянский Ю., 2014, с. 3].

Кроме «своего» запаха, мадам Фортеш обладает и специфической, колоритной внешностью, контрастирующей с ее характером: «Ее цветастое домашнее платье обволакивало крупную бесформенную гору тела. Босые маленькие ноги цеплялись друг за друга ступнями, как у индийского божества с затертым бронзовым именем. Волосы черные, пугающе длинные для старухи и вьющиеся, как волны в бурю. [...] Множество серебряных колец на запястье брякнули. Разные по толщине и стилю. Кольца дерева» [Серебрянский Ю., 2014, с. 3].

Сравнение с божеством и некий вызов в образе мадам Фортеш (длина волос, большое количество украшений) соответствуют ее статусу лидера общины, но вступают в противоречие с ее характером: «Она простая. Говорит всегда тоже просто и по делу» [Серебрянский Ю., 2014, с. 3].

Своеобразие личности мадам Фортеш проецируется автором на детальность портретной характеристики, определяющей ее доминантность в тексте – ее портрет достаточно детален, в то время как остальные присутствующие на собрании люди обезличены метонимическими переносами: «стулья зашаркали ножками», «стулья поутихли, потом замерли», «стулья затопали по полу» [Серебрянский Ю., 2014, с. 4].

Таким образом, в пределах группы персонажей, обозначенной как «свои», намечается еще одна персонажная оппозиция – лидер и подчиненные или доминант и субмиссивы.

«Чужими» в кабо-вердинской системе персонажей становятся Галя и Джесс – те самые девушки, которые стали предметом обсуждения на собрании у мадам Фортеш. На курорт Сан-Филиппи они приехали для работы по контракту в отель, расположенный на территории городка: Галя в качестве медсестры, Джессика – повара.

В повести персонажи Галя и Джесс объединяются в системе персонажей в группу «чужих», однако, внутри этой группы противопоставляются по некоторым признакам: национальная и культурная принадлежность, портретная характеристика, костюм, мировоззрение, характер и др.

Деление на Запад и Восток, представителями которых являются персонажи Галя и Джесс, в повести имеет в меньшей степени географическое значение, но в большей степени принципиальное, кардинальное различие мировосприятия и путей культурного развития – западного антропоцентризма и рационализма и восточного космоцентризма и иррационализма.

Так, К.Г. Юнг в своем труде «Психологические типы» [Юнг К.Г., 1998] рассматривает культуру Востока и Запада в психологических парадигмах интроверсии и экстраверсии, чему в полной мере отвечают особенности характеров персонажей Гали и Джесс. Галю можно охарактеризовать как интровертный тип личности – она застенчива, молчалива, скрытна, Джесс напротив – кокетлива, не застенчива, говорит то, что думает, легко входит в контакт с людьми, что характеризует ее как экстравертного типа личности.

Важным элементом в структуре образа литературного персонажа является его речь или, с точки зрения когнитологии, языковая картина мира. В повести «Пражаки» диалоги персонажей включают большое количество интертекстуальных элементов, создающих на уровне наращения культурно-исторический фон событий, происходящих в повести и раскрывающие особенности двух различных языковых картин мира.

Диалоги персонажей — это своего рода диалоги между «своей» и «чужой» культурой. И переплетение, полифония этих культур по М.М. Бахтину трансформирует частное «свое» и «чужое» в общечеловеческое достояние – метакультуру [Бахтин М.М., 1979. с. 33]. В этом месте амбивалентная оценка действительности внутри оппозиции «свой» / «чужой» приобретает иной характер, трансформируясь в «единство, образуемое двумя концептами, т.е. сумму концепта «свой» и концепта «чужой», подразумевающую не столько жесткую оппозицию между его компонентами, а отношения иного порядка – пересечение, симметрию, гармонию и взаимодействие». [Богомазова В.В., 2016, с. 27].

Сейчас персонажи Галя и Джесс контрактники в чужом краю, их объединяет место работы, общая комната, общие интересы и ностальгия

по дому. Галя и Джесс являются представителями разными культурами, разными мировоззрениями – Востока и Запада, но одинаково желающих обрести свою идентичность, найти себя. Противопоставляя персонажей, автор, по сути, противопоставляет разные культуры – русскую и английскую, соединившиеся внутри третьей культуры – кабо-вердинской.

Во многом этому способствуют интермедийный план повести, интертекстуальные вставки и прецедентные тексты, узнаваемые в диалогах персонажей, толкование которых позволяет адекватно интерпретировать авторский замысел.

Галя декламирует отрывок из стихотворения Р. Киплинга «Маршем к морю». Это песня английских контрактников, возвращающихся со службы домой:

К морю, к морю, к морю марш вперед!

Шесть годков трубили мы, другим теперь черед.

Оставим мертвых с миром — они не встанут в строй,

Когда причалит пароход везти живых домой!

— Переведи мне, Галя!

— Ты что, Джесс! Я не смогу. Стихи вообще невозможно перевести на чужой язык. Это о море и о родине, мы еще в школе его учили [Серебрянский Ю., 2014, с. 7].

В приведенном выше диалоге наблюдается противоречие: Галя утверждает, что невозможно перевести стихи на «чужой» язык, тогда как в оригинале это стихотворение было написано именно на английском языке, английским писателем.

В данном случае подмена «своего» «чужим» отражает идею автора о смешении культурных полей, когда, оказываясь в чужой стране, люди разных национальностей, объединенные общим делом (контрактом), становятся как бы родными, «своими» по отношению друг к другу.

В такой ситуации определение собственной идентичности «чужими» персонажами и защита, сохранение своей культуры, традиций и обычаев местными жителями, «своими» персонажами становится основой конфликта в повести.

Однако столкновение Востока и Запада не происходит. По признанию самого автора эта повесть «о людях, живущих вне географии» [«Поверх барьеров»: онлайн-встреча с писателем Ю.Серебрянским, 17.09.2020], о поколении, которое стирает границы, как географические, так и культурные. Процесс глобализации и интеграции способствует стиранию этих границ, путешествия становятся доступнее:

«— В принципе ты можешь поехать куда захочешь. Сейчас

разве проблема?

— Поехать-то можно. Но жить-то лучше там, где родился.

Джессика снова повернулась на Галин голос. — Жить надо сейчас. Где ты есть, там и живи» [Серебрянский Ю., 2014, с. 15].

Этот диалог Востока и Запада отражает концептуальную идею автора повести: жить нужно здесь и сейчас, несмотря на то, где и с кем ты сейчас находишься, к какой национальности и к какому вероисповеданию относишься.

В этой ситуации формируется новый, особый тип героя – «homo mobiles» - человек, способный стереть границу между «своим» и «чужим». Он везде чувствует себя как дома, он не пытается встроиться в чужую ментальность и не пытается противостоять ей.

Воплощением этой авторской идеи в кабовердинской сюжетной линии становится Джессика.

Система персонажей пражской сюжетной линии.

Как было отмечено выше, в повести происходит параллельное развитие событий в двух географических точках: на Кабо-Верде и в Праге и ее окрестностях. И, если на Кабо-Верде функционируют «свои» и «чужие» (приезжие-контрактники) персонажи, то в Праге к этой бинарной системе персонажей добавляются еще и потомки эмигрантов.

Ключевой персонаж пражской сюжетной линии Юрий приехал в столицу Чехии работать в агентстве по продаже недвижимости. Создавая портфолио того или иного дома, Юрий узнает о его истории, об истории его владельца, сталкивается с людьми, принадлежащими к разным культурам, профессиям, социальным группам.

В отличие от Кабо-Верде, в Праге отсутствует ярко выраженная конфронтация «своих» и «чужих» персонажей. И связано это с тем, что «чужие» персонажи кабовердинской сюжетной линии пытаются встроиться в «чужую» ментальность, пытаются стать на Кабо-Верде «своими». Что касается Юрия – персонажа пражской сюжетной линии, то он и не пытается стать в Праге своим – «homo mobiles», герой, который носит свои корни за спиной. Таким образом, напряжение в пражской сюжетной линии, связанное с конфронтацией «своих» и «чужих», снимается. По мнению автора, персонаж Юрий является представителем современного поколения, которое везде чувствует себя как дома.

Начинается «пражская» сюжетная линия с описания комнаты Юрия: гнетущее отсутствие пространства, старый диван – рабочий стол, старая, пыльная оконная рама, прижившийся бордовый плед в шотландскую клетку - все эти предметы интерьера становятся маркерами «чужого» пространства, съемного жилья. Но за окном Юрий слышит знакомый шум: звон трамваев, эмоциональное гудение машин у светофоров и «с закрытыми глазами город ничем не отличается от того, из которого (он) приехал»

[Серебрянский Ю., 2014, с. 9].

Исключительность героя Ю.Серебрянского заключается в способности видеть «чужое», но слышать в этом «чужом» «свое», знакомое, родное, воссоединяя это в нечто третье – общее, глобальное, метакультурное.

Работая в агентстве по продаже недвижимости, Юрий часто встречается с представителями местного населения. Это и суровый светловолосый пан с глазами как «два аквариума с чистой водой» и худая женщина «не баба», потомок русских эмигрантов, и студентка факультета германской филологии Аш, и начальник Юрия Роман – деловой, и очень занятой бизнесмен.

Причем, коренным жителем Праги в веренице перечисленных персонажей является только пан Алберт. Женщина – представительница потомков русских эмигрантов, Аш – девушка-азиатка, приехавшая в Прагу для обучения, Роман – предприниматель из России.

Первым клиентом Юрия становится пражак пан Алберт. Недвижимость, которую он желает продать, представляет собой ветхое, как говорят, дореволюционное помещение, с унылой обстановкой, а точнее, с ее отсутствием.

Автор отождествляет интерьер квартиры с портретом и характером ее обладателя. Скучность и ветхость интерьера квартиры в полной мере соответствует эмоциональной скучности и однообразию костюма ее хозяина – пана Алберта:

Пан Алберт	Студия пана Алберта
- На лице его ничего не было. Пусто-пусто. - Открыл мужчина в толстой кофте — водолазке под горло и джинсах, все одного цвета — темно-синего.	- Фотографировать было нечего. - Почти безнадежный вариант.

Тождество персонажа хронотопу наблюдается и в использовании специфической лексики при описании внешности пана Алберта: «Глаза — крепко зафиксированные стропами морщин в глубоких глазницах два аквариума с чистой водой» [Серебрянский Ю., 2014, с. 22].

Используя монтажную лексику, автор как бы встраивает пана Алберта в интерьер его квартиры, делает его частью жилища и, тем самым, актуализирует идею Бахтина о том, что «хронотоп как формально-содержательная категория определяет (в значительной мере) и образ человека в литературе; этот образ всегда существенно хронотопичен» [Бахтин М.М., 1975, с. 235].

Следующей клиенткой Юрия, из галереи лиц жителей Праги, становится «худая женщина «не баба». Кутавшая плечи в белую шаль, наброшенную поверх халата» [Серебрянский Ю., 2014, с. 29]. Из текста повести становится понятной ее этническая принадлежность к России. На это

указывают такие культурологические предметы как «шаль», «халат», «вязаные пятки», которые входят в портретную характеристику персонажа. Ну и, конечно же, фраза «Вы тоже, значит, русский?».

В подвале этого старинного дома Юрий ходит в старом фотоальбоме с вырванными фотографиями письмо на незнакомом языке. Данное письмо актуализирует исторический факт обретения Чехией независимости и поднимает проблему эмиграции. Кроме этого, с письмом на незнакомом языке связан следующий персонаж – студентка факультета германских языков Аш, которую Юрий просит перевести это письмо.

Вставной элемент письма, или текст в тексте, по мнению В.П. Руднева вызывает конфликт «между двумя текстами за обладание большей подлинностью. Этот конфликт вызван глобальной установкой культуры XX в. на поиски утраченных границ между иллюзией и **реальностью**» [Руднев В.П., 1996, с. 308].

Представленная в письме освобожденная от Австро-Венгрии молодая Чехословакия и люди, ее населяющие, с их надеждами на лучшую, достойную жизнь вступают в конфликт с современной Чехией и ее жителями, описанными в повести.

Возникает вопрос, какая Чехия «подлиннее» – та, которая освободилась от ига чуждой империи, полна надежд на лучшую жизнь, полна решимости «строить на обломках империи нечто новое и потрясающе интересное» [Серебрянский Ю., 2014, с. 34] или та, современная, свободная, но застигнутая эпохой потребительской культуры, массовой культуры, стирающей культурную идентичность, и приравненная ею к другим государствам, смело шагающим на пути к глобализации?

Введение в структуру повести эпистолярного элемента активизирует еще одну, пожалуй, главную для раскрытия идеи повести, персонажную оппозицию – два поколения – предки и потомки. Какие надежды питали персонажи письма, к чему они стремились, чего хотели для себя и для своей страны? И чего хочет новое, современное поколение, населяющее Прагу, описанную в повести?

Намеренно сталкивая эти два совершенно разных по мировоззрению поколения, автор поднимает проблему возникновения современной потребительской культуры и современного потребительского общества.

Большое значение в повести «Пражаки» автор придает архитектуре, точнее ее отсутствию (в культурно-историческом смысле этого слова). Он намеренно не описывает богатые архитектурными пейзажами виды Праги. Вместо этого в повести превалирует современная потребительской эпохе архитектура – супермаркеты, фаст-фуд кафе, торгово-развлекательные цент-

ры.

И даже в описании университета преобладают детали современной культуры пелевинского «Generation P»: «Внутренности помещения представляли собой обычный лабиринт коридоров, размеченный кофейными автоматами и аппаратами по продаже колы» [Серебрянский Ю., 2014, с. 36].

В этом университете на факультете германской филологии учится девушка-азиатка Аш, к которой Юрий обращается за переводом письма. Этот персонаж – яркий представитель современного потребительского общества. Это заметно и в портрете персонажа: «В бордовом коротком пальто, с копной мелкокудрявых блонди волос. Безнадёжно крашенных. Казалось, совсем молоденькая. Азиатка. Умные черные глазки. Как у героини японского мультика»; и в манере поведения: «Девушка достала из кармана правую худую и с красным браслетиком в виде зип-замка руку и взяла листы. Движения сильно киногоеничные. Стиль подружки рок-звезды»; и в мировоззрении и отношении к культуре: «Давай найдем что-нибудь с вай-фаем поблизости и посмотрим на фотках это место. Если что понравится, то тогда действительно сходим» [Серебрянский Ю., 2014, с. 29-38].

Но основной чертой, определяющей этот тип персонажей, является отсутствие интереса к культуре и истории места, в котором он находится в данный момент. Существование персонажей, описанных автором в пражской сюжетной линии, обусловлено определенным хронотопом торгово-развлекательных центров, фаст-фудов, оснащенных вай-фаем.

Отсутствие интереса к историческим и культурологическим объектам и принадлежность к потребительской культуре ярко выражено и у Романа – начальника Юрия, который произносит следующую фразу: «какая разница, где жить-то? Интернет есть. Связь есть. Не вижу разницы. Главное — жить океючи, да? А остальное приложится» [Серебрянский Ю., 2014, с. 33].

Галерея персонажей пражской сюжетной линии и особенности организации ее в персонажную систему отсылают нас к гоголевским «Мертвым душам». И если гоголевский Чичиков покупал мертвые души, обнажая тем самым нравственную и духовную деградацию русского помещика, то персонаж Серебрянского Юрий, скупая и перепродавая «мертвые» дома, встречаясь с местными жителями, обнажает проблемы, возникшие в современную автору эпоху потребительской культуры. Когда массовая культура, представляя собой супермаркеты, фаст-фуды, интернет, вытесняет истинное искусство – архитектуру, литературу, живопись и др.

Дискуссия. Анализ персонажной системы повести Ю. Серебрянского «Пражаки» позволяет придать обсуждению следующие результа-

ты предпринятого анализа.

В кабо-вердинской сюжетной линии персонажная система строится на оппозиции «свои» / «чужие». Внутри этой оппозиции персонажи противопоставляются по некоторым признакам.

Так, Карин противопоставлена остальным персонажам кабо-вердинской сюжетной линии по признаку полноценности/ неполноценности. Ее ежедневный подъем к жерлу вулкана на инвалидной коляске актуализирует это отстранение Карин от «полноценных» жителей острова.

Мадам Фортеш противопоставляется жителям острова Фогу по принципу доминантности/ зависимости. Являясь главой общины, мадам Фортеш принимает на себя обязанности нравственного судьи и собирает у себя в доме жителей острова для обсуждения тех или иных событий, посягающих на идентичность общины.

Внутри персонажной системы «чужие» кабо-вердинской сюжетной линии, в которую входят Галя и Джесс, так же наблюдается противопоставление. Это противопоставление активизируется в соответствии с принадлежностью Гали и Джесс к двум полярным ментальностям – вос-

точной и западной.

В пражской сюжетной линии напряжение, связанное с конфронтацией «своих» и «чужих» снимается, а система персонажей выстраивается из трех категорий персонажей: «пражаки» - коренные жители Праги, описанные автором как высокомерные, надменные люди; потомки эмигрантов; люди, приехавшие в Прагу работать, учиться, заниматься бизнесом.

Еще одной важной оппозицией в системе персонажей пражской сюжетной линии является оппозиция поколения предков и поколения потомков. Эта оппозиция актуализируется письмом, найденным Юрием в подвале старого дома и базируется на столкновении двух эпох – эпохи обретения независимости, борьбы за свою идентичность и потребительской эпохи, когда культурная идентичность сменяется эпохой потребления, стирающей культурные и географические границы.

Схематически систему персонажей повести «Пражаки» можно представить в виде модели (рис. 1):

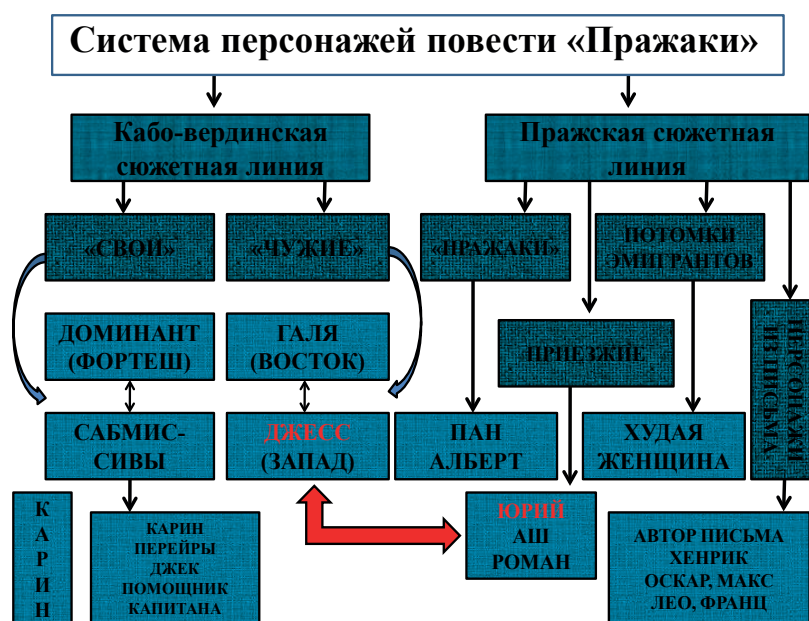

Рисунок 1 Система персонажей повести «Пражаки»

Заключение.

Автор и его произведение – это два неотделимых друг от друга мира. Позиционирование Юрием Серебрянским себя как казахстанского автора польского происхождения, пишущего на русском языке, несомненно находит свое отражение в героях и персонажных системах его произведений. Поиск собственной идентичности автора, базирующейся на пересечении и взаимодействии культурных полей, разных ментальностей, с которыми отождествляет себя автор, проецируется на художественный текст, в частности, на персонажный ряд.

Система персонажей в повести выстраивается на оппозиции «свои» / «чужие». Причем

«свои» автором мыслятся как люди с устаревшим типом мышления. В этой связи заглавие повести «Пражаки» становится нарицательным по отношению к такому устаревшему мировоззрению. Таких людей в одном из своих интервью Серебрянский называет «заставшими образование гор», т.е. древними и старомодными.

Персонажи из категории «чужие», сталкиваясь с другой ментальностью, не пытаются подстроиться к ней, не пытаются с ней бороться. Формируется новый тип героя «homo mobiles» - человек, живущий над географией, человек, чья идентичность вбирает в себя множество культур, религий, человек мира, способный отлично себя чувствовать и на Востоке, и на Западе.

Таковыми героями в повести становятся Джессика и Юрий. Они генетически принадлежат к разным этническим группам, имеют различные картины мира, но живут «здесь и сейчас», вне зависимости от географической точки и окружения.

Существование такого героя становится возможным внутри эпохи потребления, когда мас-

совая культура, стирая географические границы, прокладывает мосты между Востоком и Западом, Югом и Севером. В повести «Пражаки» мы не найдем описание достопримечательностей ни богатой на них Прагой, ни Кабо-Верде. Вместо этого автор преподносит нам «шедевры» современной архитектуры эпохи потребления – фаст-фуды, торговые центры, кафе с вай-фаем и др.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Megrelishvili T.G., Guramishvili Z. Sh. Models of author's consciousness in Russian language literature in Georgia // CCS&ES. 2017. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/models-of-author-s-consciousness-in-russian-language-literature-in-georgia> (дата обращения: 08.10.2020).

2. Хакимова О.Ф. Путешествие как поиск самоидентичности // Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. 2016 № 2 (46). Стр. 102-107.

3. Серебрянский Ю. Пражаки. Журнальный зал. 2014 <https://magazines.gorky.media/druzhba/2014/9/prazhaki.html>.

4. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / Российская АН. М., 1994.

5. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса = A theory of cognitive dissonance. — СПб.: Ювента, 1999. — 318 с.

6. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки / В. Я. Пропп; (Вступ. ст. В. И. Ереминой). - (Переизд.). - СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1996. - 364, (1) с.: ил.; 23 см.; ISBN 5-288-01710-7 (В пер.): Б. ц.

7. Выходцева, И.С. Концепт «свой – чужой» в советской словесной культуре (20-30-е гг.): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Ирина Сергеевна Выходцева. — Саратов, 2006. — 187 с.

8. Пропп В.Я. Морфология волшебной сказки. Научная редакция, текстологический комментарий И. В. Пешкова. — Издательство «Лабиринт», М., 2001. - 192 с.

9. Епанешникова М.А. Функции запаха как феномена культуры // Вестник Челябинского государственного университета. – 2010 № 31 (212). Философия. Социология. Культурология. Вып. 19, 31-35 с.

10. Сафронова Л.В. Автор и герой в постмодернистской прозе: Монография. — СПб.: «Дмитрий Буланин», 2007. — 238 с.

11. Юнг К.Г. Психологические типы. Перевод с немецкого Софии Лорие, переработанный и дополненный Валерием Зеленским М.: «Университетская книга», ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1998.

12. Бахтин М.М. Автор и герой в эстетической деятельности / М.М.Бахтин // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С. 7-180.

13. Богомазова В.В. Коммуникативная категория «чуждость» в судебном дискурсе. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Волгоград 2015.

14. «Поверх барьеров»: онлайн встреча с писателем Ю.Серебрянским. URL: <https://dlf.uzh.ch/sites/slavicumpress/2019/10/29/задания-об-авторе-юрий-серебрянский/> (дата обращения 17.09.2020).

15. Абишева С.Д., Асылбекова М.С. Городской текст в пространстве интермедиальности. Материалы XIV Конгресса МАПРЯЛ. Редколлегия: Н.А. Боженкова, С.В. Вяткина, Н.И. Клушина [и др.]. 2019. — 1729 с.

16. Мусатаева, М.Ш. Основные принципы когнитивного подхода к семантике / М.Ш. Мусатаева. – Алматы: Мектеп, 2005. – 252 с.

17. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет М.: Художественная литература, 1975. — 504 с.

18. Руднев В.П. словарь культуры XX века. Ключевые понятия и тексты. «Аграф», Москва, 1996.

References

1. Megrelishvili T.G., Guramishvili Z. Sh. Models of author's consciousness in Russian language literature in Georgia // CCS&ES. 2017. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/models-of-author-s-consciousness-in-russian-language-literature-in-georgia> (дата обращения: 08.10.2020).

2. Hakimova O.F. Puteshestvie kak poisk samoidentichnosti // Vestnik Cheljabinskoj gosudarstvennoj akademii kul'tury i iskusstv. 2016 № 2 (46). Str. 102-107.

3. Serebrjanskij Ju. Prazhaki. Zhurnal'nyj zal. 2014 <https://magazines.gorky.media/druzhba/2014/9/prazhaki.html>.

4. Ozhegov S.I., Shvedova N.Ju. Tolkovyj slovar' russkogo jazyka: 80000 slov i frazeologicheskij vyrazhenij / Rossijskaja AN. M., 1994.
5. Festinger L. Teorija kognitivnogo dissonansa = A theory of cognitive dissonance. — SPb.: Juventa, 1999. — 318 s.
6. Propp V.Ja. Istoricheskie korni volshebnoj skazki / V. Ja. Propp; (Vstup. st. V. I. Ereminoj). -) (Perezid.). - SPb.: Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 1996. - 364, (1) s.: il.; 23 sm.; ISBN 5-288-01710-7 (V per.): B. c.
7. Vyhodceva, I.S. Koncept «svoj – chuzhoj» v sovetskoj slovesnoj kul'ture (20-30-e gg.): dis. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 / Irina Sergeevna Vyhodceva. — Saratov, 2006. — 187 s.
8. Propp V.Ja. Morfologija volshebnoj skazki. Nauchnaja redakcija, tekstologicheskij kommentarij I. V. Peshkova. — Izdatel'stvo «Labirint», M., 2001. - 192 s.
9. Epaneshnikova M.A. Funkcii zapaha kak fenomena kul'tury // Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2010 № 31 (212). Filosofija. Sociologija. Kul'turologija. Vyp. 19, 31-35 s.
10. Safronova L.V. Avtor i geroj v postmodernistskoj proze: Monografija. — SPb.: «Dmitrij Bulanin», 2007. — 238 s.
11. Jung K.G. Psihologicheskie tipy. Perevod s nemeckogo Sofii Lorie, pererabotannyj i dopolnennyj Valeriem Zelenskim M.: «Universitetskaja kniga», ООО «Firma «Izdatel'stvo ACT», 1998.
12. Bahtin M.M. Avtor i geroj v jesteticheskoj dejatel'nosti / M.M.Bahtin // Bahtin M.M. Jestetika slovesnogo tvorcestva. – M.: Iskusstvo, 1979. – S. 7-180.
13. Bogomazova V.V. Kommunikativnaja kategorija «chuzhdost'» v sudebnom diskurse. Dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskijh nauk. Volgograd 2015.
14. «Poverh bar'erov»: onlajn vstrecha s pisatelem Ju.Serebrjanskim. URL: <https://dlf.uzh.ch/sites/slavicumpress/2019/10/29/zadanija-ob-avtore-jurij-serebrjanskij/> (data obrashhenija 17.09.2020).
15. Abisheva S.D., Asylbekova M.S. Gorodskoj tekst v prostranstve intermedial'nosti. Materialy XIV Kongressa MAPRJaL. Redkollegija: N.A. Bozhenkova, S.V. Vjatkina, N.I. Klushina [i dr.]. 2019. — 1729 s.
16. Musataeva, M.Sh. Osnovnye principy kognitivnogo podhoda k semantike / M.Sh. Musataeva. – Almaty: Mektep, 2005. – 252 s.
17. Bahtin M.M. Voprosy literatury i jestetiki. Issledovanija raznyh let M.: Hudozhestvennaja literatura, 1975. — 504 s.
18. Rudnev V.P. slovar' kul'tury HH veka. Kljuchevye ponjatija i teksty. «Agraf», Moskva, 1996.

Сведения об авторах:

Шмакова Елена Сергеевна – докторант 3 курса специальности «Русский язык и литература» Казахского национального педагогического университета имени Абая, г. Алматы, проспект Достык 13, 87471932702, alena-low2008@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Shmakova Elena Sergeevna - 3rd year doctoral student of the specialty «Russian language and literature» of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Dostyk avenue 13, 87471932702, alena-low2008@mail.ru

Information about the authors:

Шмакова Елена Сергеевна - Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің «Орыс тілі мен әдебиеті» мамандығының 3 курс докторанты, Алматы қ., Достық даңғылы 13, 87471932702, alena-low2008@mail.ru

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ ART SCIENCE

УДК 808.55
ББК 85.334

Ж.Д. АҚАНОВ^{1*}, А.Ы. ЖҰМАШ²
^{1,2}Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ҰӨА

АКТЕР ТІЛ ТЕХНИКАСЫН ДАМУДАҒЫ У. ШЕКСПИР ПЬЕСАЛАРЫНДАҒЫ МОНОЛОГТАРДЫҢ РӨЛІ

Аннотация: Мақалада монологтардың театр өнеріндегі, оның ішінде сахна тілі, сөз сөйлеу жанры педагогикасындағы рөлі қамтылған.

Монологтар арқылы актердің тіл техникасын дамыту, сөйлеу сапасын жетілдіріп, дикциясын, даусын тәрбиелеу заманауи театр өнеріне мамандар даярлау саласы зерттеушілері қарастыратын күрделі мәселелердің бірі екендігі рас.

Монологтардың үздік үлгілері ретінде У. Шекспирдің «Гамлет» пьесасындағы Гамлеттің, «Кориолан» пьесасындағы Кориоланның, «Король Лир» пьесасындағы Лирдің монологтары қарастырылған.

Түйіндемесөздер: театр, монолог, сахна, спектакль, сахна тілі, актер, техника.

РОЛЬ МОНОЛОГОВ В ПЬЕСАХ У. ШЕКСПИРА В РАЗВИТИИ ТЕХНИКИ ЯЗЫКА АКТЕРА

Аннотация: В статье освещается роль монологов в театральном искусстве, в том числе в педагогике сценической речи.

Действительно, развитие языковых навыков актера с помощью монологов, улучшение качества речи, дикции, тренировки голоса является одним из самых сложных вопросов для исследователей в области подготовки специалистов современного театрального искусства.

Лучшими примерами монологов являются монологи Гамлета в пьесе «Гамлет», Кориолана в пьесе «Кориолан», Лира в пьесе «Король Лир» У.Шекспира.

Ключевые слова: театр, монолог, сцена, спектакль, сценическая речь, актер, техника.

THE ROLE OF MONOLOGUES IN THE PLAYS OF W. SHAKESPEARE IN THE DEVELOPMENT OF THE ACTOR'S LANGUAGE TECHNIQUE

Abstract: The article highlights the role of monologues in the theatrical art, including in the pedagogy of stage speech.

Indeed, the development of an actor's language skills with the help of monologues, improving the quality of speech, diction, and voice training is one of the most difficult issues for researchers in the field of training specialists in contemporary theatrical art.

The best examples of monologues are the monologues of Hamlet in the play "Hamlet", Coriolanus in the play "Coriolanus", Lear in the play "King Lear" by W. Shakespeare.

Keywords: theater, monologue, scene, spectacle, scenic speech, actor, technique.

Театр өнерінде кез-келген көркем шығармадағы кейіпкерлердің ішкі жандүниесі спектакльдегі монологтардың көмегімен көрсетіледі. Монолог – көпшілікке арналған бір адамның аудитория алдындағы сөзі. Актер тілін дамытуда монолог өте маңызды рөл атқарады. Бұл ке-

йіпкердің ішкі жандүниесін, мінез-құлықтарын ашуға, оны тануға, көрермендерге оның не туралы тебіренетінін сезінуге, қалай ойланатынын көруге, пьесадағы қалған кейіпкерлерді түсінуге, сол арқылы актерге образ тудыруды жүзеге асыруға, көмектеседі.

Ең танымал монологтардың мысалдары ұлы драматург У.Шекспирдің драмалық шығармаларында өте көп кездеседі: трагедия және комедия жанрындағы барлық пьесаларынан табуға болады деп ойлаймыз. Актер тіл техникасын жетілдіріп, оның сөйлеу сапасын дамытудағы У.Шекспир шығармаларындағы монологтардың рөлі ерекше [1. с. 607].

«Гамлет» – қоршаған әлемде өзін жоғалтқан және таба алмай жүрген адамның трагедиясы. Заманауи театр үдерістерінде театр өнеріндегі актерлер де, режиссер де оны қайта қарастыруда және әртүрлі тәсілдермен жұмыс істеуге ұмтылуда.

Гамлет – патшалықтағы өтірікпен бетпе-бет келген, өзінің перзенттік шындығы күйрегеніне күйініп, күйзеліске түскен кейіпкер. Әкесінің әділетсіз өлтірілуі басты кейіпкерге әлемдегі билік құрған зұлымдықтың келбетін көрсетеді. Әкесін өлтіргендерден кек алу оның басты мақсатына айналады, пьесада Гамлеттің бұл кегі патшалықтағы және әлемдегі тәртіп үшін күрестің деңгейіне көтерілген:

«Гамлет.

Қайран әкем!

Көз алдымда бейнесі!

Көкірегімнің көзінде.

Шын мәнінде нағыз адам еді ғой!

Ондай жанды көре алмаспын енді мен!

Жұртқа әкемнің қазасын

бақ ішінде ұйықтап жатқан жерінде

Жылан шағып өлтірді деп таратқан,

Айласына арсыздың алданды ғой дат жұрты,

Мен білемін, әкемді өлтірген әпжылан

Әкемнің тәжін киіп отыр басына!

Ойбай ол жексұрын өз ағайым болды ғой!

Иә! Некебұзар қансойқы!

Қулығы мол жәдігөй боп жаралған!

Арамқатқыр! Антатқыр!

Қатындыққа азығырды ғой анамды!

Айнымастай адалсыған азғындық!

Зинақорлық қу нәпсіге құныққан,

Түскі тамақ артынан

Бақ ішінде ұйықтап жатқан жеріне

Құрып кеткір, меңдуана сөлі бар,

Шөлмегімен келіпті де ұрланып,

Ағам соны әкемнің құлағына құйыпты,

Қанға кетсе сынаптан да өткір ол,

Бүкіл ішті жайлап алып әп-сәтте

Қатықтай-ақ ұйытыпты қанын да.

Сөйтті. Сонсоң тұтас тұла бойын

Алапестей шірітті де, әкемнің

Ұйықтап жатқан шағында осылай,

Тартып алды тәжін және өмірін...

Уа, көк пен жер! Тағы нең бар?

Дозақ па әлде?

Сап, сап, жүрек, шыдап бақ!

Аяқтарым, тік тұрыңдар бүгілмей!

Қылмыс ізі қара жерді жарып та

Ерте ме кеш — шығар әлі жарыққа.

Қайран әкем! Сорлы әруақ!

Сені өлтірген опасыздан өш алам!»

Гамлет әрекетсіздігі үшін, мінезіндегі әлсіздігі үшін өзін сөгеді. Оған патша-әкесінің өлімін кешіру және патшайым-анасының сатқындық жасағанын түйсінуге тым ауырға соғып, бала жүрегі жараланады. Гамлет Офелияны жақсы көреді, бірақ Гамлеттің жан жарасын, дертін сүйіктісі түсінуге тырыспайды. Гамлет санасы дамымай қалған жарымжан бала кейпінен арыла алмақ емес. Ол шынайы дос бола алады, адам атын құрметтейді, бірақ ол қиянатшылдыққа көңісі келмейді, оның тазалығы мынау ластанған әлеммен жарасым таба алмайды:

«Гамлет. Арыңызды, әріңізді төктіңіз,

Қор болдыңыз, екі жүзді ез-бике,

Жем түсіріп ақ маңдайға тап-таза

Некеңізді ит саудаға салдыңыз,

Міне, мына қос сурет: Ағайынды екі еркектің

суреті.

Қарап тұрсаң, неткен ғажап біреуі:

Зевс маңдай, Аполлондай бұйра шаш,

Марс көзді, тәкаппар да, қаһарлы кісі-ақ еді-

ау!..

Бұл – бірінші байыңыз.

Ал екіншісі мынау: құдды көк шөптен

Жалғыз өзін құрт жеп қойған қу соя.

Қайда сіздің көзіңіз?

Осы азыққа түстіңіз-ау, тау жайлаудан тайған-нап?

Не үшін сізге көз берілген?

Ал, сезім ше? Ұйықтап қалған ол сізде.

Сорлы жан да осыншалық адаспас!

Ау, ар-ұят, қайдасың сен? Әзәзіл!

Қызбалыққа жесір бұлай желіксе,

Қыздан қандай қылық сұрар жайың бар?»

Оның көз алдында әлемдей төңкеріліп кеткендей, қанға боялғандай. Гамлеттің ойынша адамдар алдауды бағалайды, әділдік пен жақсылық әрең өмір сүреді [2. 45 с.]. Әлем оған түрме сияқты көрінеді. Мұндай әлемде әрі қарай өмір сүрген дұрыс па? Ханзада бұл әділетсіздіктерді түзету мүмкін емес екенін түсінеді, мұндай міндет алдында ол дәрменсіз:

«Гамлет.

Өлмек пе, қалмақ па – ендігі сауал екі ұдай.

Өмір, өлім арпалыс.

Татар дәмім таусылды деп бас ием бе тағдырға?

Әлде, мынау қасіреттің селімен

жан шыққанша жағаласып, бұлардың...

бітірсем бе істерін?»

Шекспир осындай сюжетті ойлап тапты, өйткені ол өзі тірлік кешкен кезеңнің, қоғамының

әлеуметтік құрылымы мен позициясының рухани жетілмегендігін көрсеткісі келді, бірақ дәуірі мен нәсіліне қарамастан, бұл сюжет қашанда таныс, ол барлық уақытқа тән. Демек, «Гамлет» пьесасы бүгінгі күнге дейін өзекті болып табылады. Ал басты кейіпкердің бейнесі – зұлымдыққа қарсы тұрып, онымен күресуге тырысатын әділдіксүйгіш адамның нышаны:

«Гамлет.

Тер шылқыған лас төсекте бұланып,
Ырсалақтап, өле жаздап

Қарақшы, хайуанды құшақтап жату
неткен масқара!

Мазақ король, ұрлап алған өкіметті,
Тақтадағы тәжді еппен қымқырып,
Ала қашқан еден тақтай астына
Баукеспе ол!»

Зерттеулеріміздің нәтижесінде біз келесідей тұжырымдарға келдік: Монолог – бұл эпостағы немесе драмадағы кейіпкердің егжей-тегжейлі және тақырыптық оқшауланған тұжырымы. Монологтар бағытталған және оқшауланған болып келеді.

Конвертацияланған монологтар тыңдаушыға әсер ете отырып, олар көлемі жағынан әр түрлі болуы мүмкін, әдетте, нақты құрылымға ие болады. Оқшауланған монологтарға жеке адамға тән күнделіктер жатады. Түрі бойынша олар әңгімелеу монологтарына, сыйыну монологтарына, пайымдау монологтарына, ішкі монологтарға бөлінеді.

Диалог екі немесе одан да көп адамның репликаларынан тұрады, ал монолог болған кезде бір ғана кейіпкер сөйлейді. Диалогтың 2 түрі бар: ақпараттық және сюжеттік. Ақпараттық диалогтағы көшірмелер де тікелей бірін-бірі толықтырады немесе сұрақ пен жауаптан тұрады. Сюжеттік диалогтарда драмаға шиеленіске, былайша айтқанда, «Диалогтық шиеленіске» баса назар аударылады.

Гамлет бейнесі Ричард III, Кориолан, Лир секілді бейнелермен қатар У.Шекспир сомдаған үздік бейнелер қатарында мәңгі қалды деуге толық негіз бар [3. 74 с]. Бұл бейнелердің барлығы жеке тұлға ретінде адамның шексіз дамуын көрсетеді, бірақ сонымен бірге кейіпкерлердің әрқайсысы қандай да бір шектен шығады, мысалы, Ричардтың қанішерлігін, Король Лирдің менмендігін, Кориоланның қызуқандылығын айтсақ та жеткілікті. Гамлеттің де мұндай шектен шығуы бар: ол өзінің де және басқалардың да әрекеттерін талдаудан жалықпайды, оның нәтижесі қабілетсіздік болып табылады, ой күшінен әрекет ету, яғни баяу болу. Бірақ ол екіталай ойда арпалысады, өйткені аруақтың айтқандары шын екеніне күмәнданады:

«Гамлет.

...Әне, өңі қураған!

Сұм ажалы, құп-қу болған ажары

Қобалжытар тасты да —

теріс айнал!

Өңменімнен өтер болды көздерің.

Жаным жасып, бордай босап барады.

Қан орнына жас төгуге бармын мен».

Бас кейіпкер Полония, Лаэрт, Розенкранц, Гильденстерн секілді көптеген адамдарды өлтіреді, бірақ ұзақ уақыт бойы ол өзінің негізгі кегін ала алмайды. Шығарманың символикасы қарапайым әрі түсінікті. Адамды аспаппен салыстыруға болады, ал өлімді – бассүйекпен.

У.Шекспирдің Гамлетінде монологтар сюжет құрылымының негізгі байланыстырушысы ретінде байқалады, бұл монологтарда басты кейіпкердің құпия ойлары мен тілектері жасырынған [4.183-187 с]. Осы монологтардың арқасында біз ханзаданың мінез-құлқын түсініп, актер ретінде сахналық образ жасай аламыз.

Шекспир Гамлет туралы оқиғаны адамның және адамзаттың терең трагедиясы ретінде жасады, пьеса өлім мен өмір туралы, әлсіздік пен күш туралы ойлар тоғысқан. Гамлет трагедиясы Шекспир дәуіріндегі Ренессанс гуманизмінің дағдарысын көрсетеді.

Монологтарды құрастыруда тұрақты дамып келе жатқан сызық шексіз қосарлықтан ақпараттық бірмәнділікке дейін ізделінеді, бұл бүкіл драмалық мәтіннің контурынан монологтарды бөліп алуға және оларды сюжеттік дамудың түйінді орталықтары ретінде анықтауға мүмкіндік береді [5.89-102 с].

Осыған байланысты сюжеттік фабула пьеса табиғатында біртіндеп дамып келеді, драматург монологтарда семантикалық түйіндерді бағдарлайды, мұнда диалогтар мен полилогиялар қатар жүретін сипатта болады, сонымен қатар, монологтар ақпарат жинауға және оның мәнін қалыптастыруға мүмкіндік беретін алыс позицияны құрайды. Мысалы, «Король Лир» пьесасындағы Лирдің монологын қарастыруымызға болады:

«Лир.

Соқ, сұрапыл, соға түс!

Өңешің үзілгенше өршелене, ұлып бақ,

Қара нөсер, шелектеп құй, төпей түс,

Жердің бетін қанды топан қаптасын,

Жарқылыңнан айналайын жай оты,

Жаһаннамда жарты шөңге қалдырмай

Өрте бәрін, өрте менің Қуарған қу басымды,

Жаңбырша құйып жарқылдаған жасыңды

Жұмыр жерді нан қып илеп, жанышта.

Дүние, мал, қызық дәурен, Жай түссін де, жайрасын!

Адам деген әзәзілдің әулеті Түгел қырылып Тігерге тұяқ қалмасын!» Немесе:

ЛИР.

Құтыр, құтыр! Құйыл, нөсер!

Күркіреп бақ, найзағай!

Сен үшеуіңді бауырымнан шыққан үш қыздай

Қатыгез деп жазғыра алар жайым жоқ,

Тақтан безіп, тажымды сендерге бергем жоқ,

Аялайды деп сеніп, аузым күйіп көрген жоқ.

Қапы қалмаңдар,
Мендей көк ми қақбастың
Көкшыбынды үймелетіп көзіне
Тартқызыңдар сазайын.
Қалтыраған қариямын, аяқ бассам – кіл қате,
Көк дүлейі, жер дүлейін
Жығып берер түрің жоқ,
Қыздары қуған қу бас шалдың
Төбесіне төндіріп бақ
Қауіп пенен қатерді!
Күші асқанға
Таға алады кім кінә?»

Бұл монолог драматургиялық мәтінде жетекші рөлге ие, өйткені ол монологта: біріншіден, сюжеттік конфронтацияның жалпы идеясы іс-әрекеттің оң және теріс сипаттамаларына сәйкес бейнеленуі ретінде бағдарламаланған; екіншіден, монолог арқылы драматург өзінің көзқарасын көрерменді өзі құрған идеологиялық, эстетикалық, саяси және кез келген басқа платформасына тарту тұрғысынан мейлінше мәнерлі түрде жүзеге асырады және шығармасының мәтінде жеткізуге тырысады [6. 84 с].

Диалог құрамына кірмейтін және сахнада басқа адамдар болмаған кезде кейіпкер айтатын У.Шекспирдің классикалық пьесаларының монологтары зерттеу нысаны ретінде таңдалуы актер тілін дамытуға мол мүмкіндік береді, өйткені кейіпкер жалғыз қалған кезде ғана, басқа кейіпкерлермен байланыс аясынан тыс болған кезде ол өз жан әлеміне көз жүгірте алады, монологтың ішкі құрылымында көрінетін өмірдің әр түрлі, негізінен қайғылы сәттерімен байланысты эмоционалдық тәжірибелерге назар аударуға жол ашылады. Автордың «Кориолан» пьесасындағы Кориоланның монологы бұған дәлел:

«КОРИОЛАН.

...Дүние қандай алдамшы!
Бір-біріне жан берердей екі дос
Баяғыдан етек-жеңі аралас
Сәл нәрсеге ойда жоқта егесіп,
Бір-бірінің бетіне де қарамас.
Кешегі дұшпан ал енді
Оғы жоқ бір-бірін атарға
Ойда жоқта табысып,
Қыз алысып, қыз беріп,
Шыға келер өзгеріп.
Шынымен кез келді ме
Сондай дәурен маған да?
Өкпем қара қазандай
Өзімнің туған қалама.
Ал мынау кеше қиратқан
Өш қалам көзге оттай басылды.
Не де, болса, кірейін,
Көп болса, Авфидий өлтірер –
Оған да, мейлі, пейілмін.
Таусылмаса жарығым,
Қызмет етем соларға.»

Монологтың тақырыптық торы желілік тақырыптың сабақтастығын қамтамасыз етуге ба-

ғытталған. У.Шекспир кейіпкерлерінің монологтарында тақырыптық тор құру мәтіннің негізгі элементтерін ерекше атап өтетін әр түрлі стилистикалық және риторикалық тәсілдерді қолдану арқылы жүзеге асырылады [7. с.32].

Диалог принципіне негізделген Уильям Шекспир кейіпкерлерінің монологтарында диалогтар да бар, онда автоцитация және репликалардың жеке адресімен басқа біреудің сөйлеуі мүмкін болады және / немесе виртуалды адресат ретінде қызмет ететін тұлғаның тікелей номинациялары байқалады, яғни, сөз авторы адресат ретінде ғана ойланады.

Екідауыстылық қағидасы бойынша құрылған монологтарда диалогтық құрылымдар бар, олар сөйлеушінің екі ипостасыда – адресант және адресатта әрекет еткен кезде оның коммуникативті бөлінуін білдіреді. Сөйлеушінің өзі, сахнада жоқ басқа кейіпкерлер, көрермендер / оқырмандар, квази-адресаттар Шекспир кейіпкерлерінің монологтық сөйлеуінің адресаты бола алады. Айқын бағыттау болмаған жағдайда, монологтар драмалық материал, бұқаралық көркемдік байланыс болғандықтан, көрерменге / оқырманға бағытталған ретінде қарастырылады.

У.Шекспир кейіпкерлерінің монологтарының құрамына кіретін макро-сөйлеу әрекеттері төрт түрмен ұсынылған: талап қою, директивалық, тапсырыстық және мәнерлілік. Бұл актілер біртекті және гетерогенді мәлімдемелерді білдіреді.

Директивалар өз формасын және қалаудың модальді мағынасын сақтайды, бірақ монологтағы директиваның бөлінбейтін күші мүмкіндігінше әлсірейді. Шекспир монологтарындағы кейіпкерлердің ішкі мәселелерін суреттеуге бағытталған сөйлеу мінез-құлқы тұйықталған, ал кейіпкерлер сыртқы әлемдегі оқиғалар туралы сөйлесетін сөйлеу мінез-құлқы экстравертті бағытқа ие. Тағы да «Кориолан» пьесасынан мысал келтірсек:

«Кориолан.

Уа, өңшең төбет ордасы!

Демдеріңе батпаққа батқандайбара жатырмын тұншығып,

Ықыластарыңның мен үшін қадірі

Қадіріндей жау өлексесіңқалған көрге көмілмей.

Көрмегенім сендер болғай ендігі!

Отырыңдар осында күніне қырық құйқылжып,

Сәл нәрседен қашып берекең.

Жау атының дүрсілі үрейлеріңді ұшырғай!

Айырылмаңдар биліктен,

Билік шығар қорғап қалар сендерді

Құрсанып келген жаулардан.

Елім деген ерлерді қуып аластап,

Елдеріңді етерсің әбден тәуелсіз.

Сендер үшін мансұқ етем қаламды,

Теріс айналам одан да:

Мынау қос тас қабырғамен

Бітпейтін шығар бұл әлем!»

У.Шекспир пьесаларында сөйлеуші мінез-құлқының интроверт типін бейнелейтін монологтар экстраверт типті сипаттайтын монологтарға қарағанда, әлдеқайда көп кездеседі, өйткені кейіпкерлер сахнада толығымен жалғыз болған кезде олар өздерінің ішкі тәжірибелерін білдіруге және сипаттауға бейім [8. 124 с].

Когнитивті-семантикалық модельдер У.Шекспир кейіпкерлерінің ішкі монологтарының семантикалық мазмұндық жағына және олардың монологтары тақырыптарының сөйлеу өрнегіне негізделген. Модельдер олардың құрамына кіретін монологтар тақырыптарының бір-біріне және осы модель кейіпкерлерінің жеке ерекшеліктеріне тәуелділігімен сипатталады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Аникст А.А. Шекспир: Ремесло драматурга. М.: Сов.писатель, 1974.- С. 607.
2. Брандес Г. Шекспир: Жизнь и произведения. М., 1998.- С. 45.
3. Комарова В.П. Творчество Шекспира. С.-Петербург, 2001. -74с.
4. Пинский Л.Е. Шекспир: Основные начала драматургии. М., 1971.-183-187 с.
5. Сильман Т.И. Подтекст это глубина текста // Вопросы литературы, 1969. № 1. - С. 89-102.
6. Смирнов А. А. Творчество Шекспира. Ленинград. - 1934. - 84с.
7. Шестаков В.П. Мой Шекспир: гуманистические темы в творчестве В. Шекспира М.: Славянский диалог, 1998. - 32 с.
8. Штейн А.Л. Вильям Шекспир. Жизнь и творчество. М., 1996. -124 с.

REFERENCES:

1. Anikst A.A. Shekspir: Remeslo dramaturga. M.: Sov.pisatel', 1974.- S. 607.
2. Brandes G. Shekspir: Zhizn' i proizvedenija. M., 1998.- S. 45.
3. Komarova V.P. Tvorchestvo Shekspira. S.-Peterburg, 2001. -74s.
4. Pinskiy L.E. Shekspir: Osnovnye nachala dramaturgii. M., 1971.-183-187 s.
5. Sil'man T.I. Podtekst jeto glubina teksta // Voprosy literatury, 1969. № 1. - S. 89-102.
6. Smirnov A. A. Tvorchestvo Shekspira. Leningrad. - 1934. - 84s.
7. Shestakov V.P. Moj Shekspir: gumanisticheskie temy v tvorchestve V. Shekspira M.: Slavjanskij dialog, 1998. - 32 s.
8. Shtejn A.L. Vil'jam Shekspir. Zhizn' i tvorchestvo. M., 1996. -124 s.

Авторлар туралы мәліметтер:

Ақанов Ж.Д. – Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ҰҒА магистранты
Жұмаш А.Ы. - Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ҰҒА

Сведения об авторах:

Ақанов Ж.Д. - магистрант Казахского НАИ им. Т.К. Жургенова
Жумаш А.Ы. - Казахский НАИ им. Т.К. Жургенова

Information about authors:

Akanov Zh.D. - Master's student of the Kazakh National Research Institute named after T. K. Zhurgenov
Zhumash A.Y. - Kazakh NAI named after T. K. Zhurgenov

ДОСЖАН Р.К.¹, АУЕЛБЕКОВА А.Ә.²

¹Қазақ ұлттық хореография академиясы, Нұр-Сұлтан қаласы

²Қазақ ұлттық хореография академиясы, Нұр-Сұлтан қаласы
(E-mail: ¹raihan_kazbekovna@mail.ru, ² a_akmarzhan@mail.ru)

ӨНЕР ФИЛОСОФИЯСЫ ЖӘНЕ ЭСТЕТИКА (РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ КОНТЕКСТІНДЕ)

Аннотация: Мақалада адамзат баласының өмір сүру талғамына байланысты туындаған қажеттіліктері, соның ішіндегі рухани қажеттіліктің өзегі саналатын мәдениет, өнер мәселелері сөз болады. Өнер, өнер философиясы мен эстетиканың байланысы, осы философиялық негізгі ұғымдардың азаматтық қоғамдағы маңызы туралы айтылады. Аталған мәселелердің Елбасы Н. Назарбаевтың 2017 жылдың 12 сәуірінде жариялаған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында айтылған негізгі өзекті ойлармен сабақтастығы талданады. Қазақ халқының өнер философиясы мен эстетикасымен ұштасып, біте-қайнасып жатқан зергерлік өнердің рухани құндылығы мен маңызы талданады.

Түйін сөздер: рухани қажеттілік, ұлттық сана, қоғамдық сана, постиндустриалды қоғам, зергерлік өнер, ою-өрнек, семантикалық мағына.

ФИЛОСОФИЯ ИСКУССТВА И ЭСТЕТИКА (В КОНТЕКСТЕ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ)

Аннотация. В статье рассматриваются такие важные духовные потребности в жизни человека, как культура и искусство. Автор анализирует связи искусства, вопросы взаимодействия философии искусства и эстетики, значимость основных философских понятий в гражданском обществе. Данные вопросы автор рассматривает в контексте основных положений, изложенных в статье Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», опубликованном 12 апреля 2017 года. Проводится анализ духовной ценности и значимости ювелирного искусства, соприкасающей и сплетенной воедино с философией искусства и эстетикой казахского народа.

Ключевые слова: духовная потребность, национальное сознание, общественное сознание, постиндустриальное общество, ювелирное искусство, орнамент, семантика.

PHILOSOPHY OF ART AND AESTHETICS (IN THE CONTEXT OF SPIRITUAL MODERNIZATION)

Abstract. The article considers the important spiritual needs in people's life as culture and art. Author analyzes the connection between art, philosophy of art and aesthetics, the importance of these basic philosophical concepts in civil society. These issues are analyzed by author in the context of basic ideas, which set out in the article of the Head of State, Nursultan Nazarbayev, "The Orientation to the Future: Spiritual Modernization" published on April 12, 2017. There are analyzed the spiritual values and value of the jewelry art combined with the philosophy of art and aesthetics of the Kazakh people.

Key words: spiritual necessity, national consciousness, public consciousness, post-industrial society, jewelry art, ornament, semantic meaning.

Кіріспе.

Адам баласы осы дүниеге келгенде оның көптеген қажеттіліктері болады, демек ол өзінің сол қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін өмір сүреді. Мұндай қажеттіліктер жан-жақты көрініс табады, біз оны материалдық қажеттіліктер, рухани қажеттіліктер деп екі топқа бөліп көрсете аламыз. Адам баласы үшін қай дәуірде болмасын рухани қажеттіліктердің орны ерекше болған. Бұл бейне бір адамзаттың нәр алатын қуат көзі іспеттес. Онсыз тыныстау қиын, ағзаға оттегі жетіспегенде адам баласының демі таусылатындай, рухани жан дүниеміз таяз болса, адамның адамшылығы

ғы да солай таяздана бастайтыны секілді рухани жан ағызы жетіспегенде де адам дәл сондай күй кешеді. Рухани қажеттіліктер туралы сөз қозғанда тілімізге еріксіз эстетика, этика, мәдениет, өнер сөздері келеді. Өнер... Өнер философиясы... алдымен осы ұғымдардың мән-мағынасын түсініп алайық.

Материалдар мен әдістер. 2000-2001 жылдары Ресей Ғылым академиясының Философия институты дайындап шығарған «Жаңа философиялық энциклопедия» атты беделді басылымы өнер ұғымына мынадай анықтама береді: **Өнер** - қоғамдық сананың ерекше формасы ретіндегі

көркем шығарма, шынайылықты рухани игеру түрі [1, 165-б.]. Демек, өнер философиясы дегенде, біз алдымен қоғамдық сананың ерекше жоғарғы бір формасы туралы сөз қозғамақпыз. Себебі осының бәрі сайып келгенде әртүрлі өнер түрлеріне бөлінеді, яғни бұл өзінің түп негізін эстетикадан алатыны айтпаса да түсінікті.

Ал эстетика болса өз кезегінде өнер философиясының негізі әрі мәні болып табылады. Жалпы мәдениет философиясының бір үлкен саласы болып табылатын өнер философиясы да адамзат баласының қажеттілігінен шыққан. Айналып келгенде қай сала болмасын, адамзат баласының рухани жан дүниесі бай, материалдық жағынан толығымен қамтылған қоғамын құруға сеп болса болғаны. Осы орайда біздің ойымызға бірден Елбасы Н.Назарбаевтың 2017 жылдың 12 сәуірінде жариялаған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы келді. Себебі онда айтылған мәселелердің барлығы осы біз қалам тартып отырған өнер философиясы мен эстетикамен тығыз байланысты. Себебі онда Елбасы XXI ғасырдағы ұлттық сана туралы сөз тарқатқанда, оның басты бағыттары: бәсекелік қабілет, прагматизм, ұлттық бірегейлікті сақтау, білімнің салтанат құруы, Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы, сананың ашықтығы жайлы кеңірек талдап берді [2].

Жалпы алып қарасақ, осы айтылғандардың барлығы адам баласының өмір сүріп жатқан қоғамының сатысына да тікелей байланысты. Себебі адам баласы өнерге, өнер философиясына қоғамның даму сатысына орай әртүрлі көзқарастармен келеді.

Нәтижелер. Қазіргі заманда дәстүрлі, индустриалды және постиндустриалды қоғамдарды бөліп көрсететін типология өте кең танымал.

Дәстүрлі қоғам ол өзі аты айтып тұрғандай, өткенге бағытталған, ондағы басты өндіріс секторы шаруа отбасының аясында әзірленетін шикізатты дайындау болып табылады, яғни мұндай қоғамда техникалық даму өте баяу жүреді.

Индустриалды қоғамға өнеркәсіптің жоғары қарқынмен дамуы мен экономикалық өсімнің жылдам қарқында өсуі тән. Мұндай қоғамның мүшелері қазіргі сәтке максималды түрде бейімделіп, өздерінің әлеуметтік қажеттіліктерін өтеуге ұмтылады, мұндай қоғамдағы өндірістің басты секторы - жұмысшылар ұжымдары немесе фабрикалар мен зауыттарда жүзеге асырылатын материалдарды өңдеу мен қайта өңдеу болып табылады.

Индустриалды қоғамның тағы бір маңызды қыры - «модернизаторлық оптимизм» деп аталады, яғни кез келген мәселені, соның ішінде әлеуметтік мәселені де ғылыми білім мен технологияларға сүйеніп шешуге болатындығына кәміл сенушілік.

Постиндустриалды қоғам - бұл қазіргі заманда туындап келе жатқан, жасалып жатқан қоғам

және оның индустриалды қоғамнан бірқатар айырмашылықтары бар. Постиндустриалды қоғамда бірінші кезекте білім, технология және ақпарат маңызды рөл атқарады. Одан бөлек, өнеркәсіптен гөрі мұндай қоғамда қызмет көрсету саласы жылдам қарқынмен дамиды.

Постиндустриалды қоғамда ғылымның күштілігіне сенушілік жоқ. Себебі адамзат баласы өзінің іс-әрекетінің нәтижесінде көптеген негативті әсерлерге ұшырап, көп зардап шекті. Сондықтан мұндай қоғамда экологиялық құндылықтарға, өнер мәдениетіне, табиғатқа, адам мен табиғат арасындағы үйлесімді сақтап тұратын белгілі бір теңгерімнің болуына көп көңіл бөлінеді.

Постиндустриалды қоғамның негізі ақпарат болып табылады, ол қоғамның тағы бір типін, яғни ақпараттық технологияны туындатты. Ақпараттық қоғам теоретиктерінің айтуынша, қоғамның бұрынғы сатыларында, яғни тіптен XX ғасырдың өзіндегі қоғамдардың даму сатыларында орын алған қоғам типтеріне мүлде қарама-қайшы үдерістермен сипатталатын жаңа қоғам пайда болады. Мысалы, орталықтандырудың орнына аймақтандыру, иерархизация мен бюрократизация орнына - демократизация, шоғырдану орнына - шағындалу, стандартталу орнына - жекелендіру келеді. Осы үдерістердің барлығы ақпараттық технологиялардың дамуымен тікелей байланысты.

Біздің қазіргі Отанымыздың бағыт алып жатқаны қай салада болмасын, өзінің төл мәдениеті мен өнерін осындай қоғамға бейімдеп, кемшіл тұстары болса, түзетіп, басқадан үйрену керек тұстары болса, оны да дұрыс қабылдап, егер ешкімге ұқсамайтын бірегей өзіне тән тұстары болса, соны әлем халықтарына ең жақсы тұсынан таныта алатын, рухани дүниесі бай қоғам құру. Біз қазір осындай қоғамда өмір сүріп жатырмыз, осы қоғамды дамытып, оның бір бөлшегі болып отырмыз. Біздің қоғамымыздың санасы жаһандық деңгейде ойлай алатын азаматтардан құралуы тиіс. Ол үшін алда қандай істер атқарылуы тиіс екендігі жайлы Президентіміз «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласының «Таяу жылдардағы міндеттер» деп аталатын екінші бөлімінде қарастырады, яғни қоғамдық сана жаңғырудың негізгі қағидаларын қалыптастыруды ғана емес, сонымен бірге, біздің заман сынағына лайықты төтеп беруімізге қажетті нақты жобаларды жүзеге асыруымызды талап ететіндігін атап өтеді.

Талқылау. Біз XXI ғасырдың жаһандық картасында ешкімге ұқсамайтын, дербес орны бар ұлт боламыз десек, «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» жобасын іске асыруға тиіспіз. Біздің қазақ халқының ықылым заманнан бері келе жатқан өнер, қолөнер туындылары, ондағы жатқан халық дүниетанымының, қазақ өнерінің философиясын тек өз территориямызда ғана емес, жер-жаһанға таныта алатындай істер

атқаруға тиіспіз дегенді алға тартады. Бұл бүкіл әлем жұртшылығы бізді қара алтынмен немесе сыртқы саясаттағы ірі бастамаларымызбен ғана емес, мәдени жетістіктерімізбен де тануы керек. Бұл үшін жасалатын жобаның мақсаты қандай деген сауалға да осы мақалада нақты жауаптар айтылған:

Бірінші, отандық мәдениет БҰҰ-ның алты тілі – ағылшын, орыс, қытай, испан, араб және француз тілдерінде сөйлеуі үшін мақсатты ұстаным болуы шарт.

Екінші, ол бүгінгі қазақстандықтар жасаған және жасап жатқан заманауи мәдениет болуға тиіс.

Үшінші, мәдени қазыналарымызды әлем жұртшылығына таныстырудың мүлдем жаңа тәсілдерін ойластыру керек.

Төртінші, бұған ауқымды мемлекеттік қолдау жасалуы қажет. Сыртқы істер, Мәдениет және спорт, Ақпарат және коммуникациялар министрліктері жүйелі түрде, қоян-қолтық жұмыс істеуі керек.

Бесінші, бұл жұмыста шығармашылық зиялы қауым, оның ішінде Жазушылар одағы мен Ғылым академиясы, университеттер мен қоғамдық ұйымдар үлкен рөл атқаруға тиіс. Біз заманауи мәдениетіміздің қандай өкілдері әлемдік аренаға жол тартуы керектігін анықтап алуымыз керек. Ұлттық мәдениетіміздің озық үлгілерін іріктеп алғаннан кейін шетелдерде оларды таныстыру рәсімдерін өткіземіз [2].

Халқымыз осындай ақпараттық технологиясы қарыштап дамып жатқан заманда жер жүзіне тек өзінің өнері мен мәдениеті, рухани құндылықтары арқылы ғана таныла алады. Ал олай болса, қазақ халқының өнер философиясы мен эстетикасы ұштасып, біте – қайнасып жатқан өнер саласының бірі қазақ халқының зергерлік өнерін алып қарастырайық.

Қазақтың халықтық зергерлік өнері ұлттық мәдениет тарихынан ерекше орын алады. Өнердің бұл түрінің түп-төркіні мыңдаған жыл әріде жатыр. Археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған бұйымдардағы қолтаңбалар ежелгі өнердің көркемдік деңгейінің биік болғанын байқатады. Қазақ халқының атадан балаға беріліп келе жатқан өнері зергерлік өнер болған. Зергерлердің көп жасаған бұйымдарының қатарына әйелдерге арналған әшекейлер жатады. Әшекейлердің бұл түрі тек сән-салтанат үшін ғана емес, әдет-ғұрып, наным-сенімге де тікелей қатысты болғандықтан, кез-келген әлеуметтік ортаның өкілі өз қал-қадірінше әртүрлі әшекейлер иемденуге, тағуға тырысқан. Қазақ әшекейлерінің семантикалық мән-мағынасын толық тарқатсақ, онда этнографиялық бұйымдардың әрқилы қасиеттілік астарларының тұтас жүйесін еркін тарқата алуымыз керек. Зергерлік әшекейлердің тұтас тұрқы да, тұрпаты да, жекелеген бөлшектері де, материалы мен ою-өрнегі де белгілі

бір мән-мағынаны білдіреді. Әшекейлер арқылы тұтынған кісіге жақсы ырым мен сәттілік тілеудің кейбір түрлері бұйымның нұсқасы мен өрнегі арқылы да меңзелген. Ұрпақтың көбею, өсу идеясы түтікше мен үшбұрышты бөлшектерден құралатын бойтұмарда да бар. Көбею, өсу символын білдіретін бұйымдардың қатарына балық бейнеленген сәнді тоғалар мен қапсырмалар да жатады. Құс түрінде немесе өрнектелген бүркіт бейнесінде жасалатын қаусырмалы тоғалар, Құс мұрын өрнегі үлгісіндегі жүзіктер де өрістеу, өркен жаю идеясын білдіреді. Батыс Қазақстан өңірінде жиі ұшырасатын, екі жастың бас қосу ынтымағын білдіретін, қос қанатты етіп, қомақты жасалатын құдағи жүзіктерді бойжеткенін ұзатқан ана қызының жаңа түскен босағасындағы құдағиына жаңа түскен келініне сүйеніш болуын, сыйластықта өмір сүруін ниет етіп сыйлайды. Арнайы қоңырқай түске келтірілген бұйымдарға қошқар мүйіз үлгісіндегі түсірілетін рулық таңбалар, кескін салынатын өрнектің кең етек алған бір түрінен саналады.

Қошқар мүйіз өрнегінің қорғаныштық мағынасымен қатар, байлық ұғымын, мал басының молаюын білдіретін де мәні бар. Мүйіз түрінде болып келетін өрнектердің әуелгі сенім-ырым мағынасы қолөнерінің бүкіл түрлеріндегі өрнектік композицияның құрылу жүйесіндегі белгілі бір мәндік-мақсатты білдірсе керек. Мысалы, жиек өрнектері көбіне-көп мүйіз өрнегі ырғағында ұшырасады, бұл, сірә, сол шаңырақты ішкі-сыртқы пәледен сақтау, байлық, бақытқа жетелеу ұғымын білдіру ниетінен туындаса керек. Қазақтардың дүниетанымында көкөністердің өрнегін бейнелеу өзінен тарайтын ұрпағының көп болуын тұспалдайды. Сондықтан да өрнектің бұл ырғақтары тойларда киетін өңіржиекте, сәукелелерде көп ұшырасады. Космогониялық өрнектерде да толып жатқан жақсы сенім-ырымға негізделген түсініктер бар.

Мұнымен қатар, дәстүрлі әшекейлердің бойында діни ұғымның мән –мағынасымен қатар, жеке кісінің иелігін немесе оның жас мөлшерін, шыққан тегін, өскен ортасын білдіретін қасиеттер де байқалып тұрады. Заттың иесінің кім екендігін негізінен бұйымның қандай материалдан жасалғандығынан, үстіне таққан әшекейлердің сан-сапасынан, жасалу техникасының күрделілігі мен жеңілдігінен, көркемдігінің асқақтығы мен олқылығынан байқауға болады.

Зергерлік бұйымдарынан белгілі бір төңіректегі тұрғындардың эстетикалық талап-талғамына сай дәстүрлі жүйеге түскен, әдеттегі үлгіге айналған жергілікті стильдік белгілер де байқалады. Мұндай тұрақты, бір жердің өзіне тән төл ерекшеліктері эстетикамен тығыз байланысты, әрі ол қалыпқа түскен көркемдік дәстүрдің негізінде туындаған.

Уақыт озған сайын зергерлік бұйымдарындағы әшекейлердің танымдық-сенімдік сипаты

көмескіленіп, бірыңғай сәндік бағыт алуы белең алған. Енді әшекейлерден эстетикалық және сән - салтанаттық белгілер ерекше мән ала бастайды. Сәндік әшекейлері жиынтығының композициялық ара-қатынасы ғасырлар бойы түрлі өзгерістерге еніп, озық бейне, жүйелі қалыпқа түсті. Әшекейлердің бейнелік тұрқына кейбір жергілікті қолтаңбалар өз әсерін тигізгенімен, жалпы алғанда оның құрамы бүкіл Қазақстан үшін негізінен бірдей. Қазақтың сәндік әшекейлерін талдап қарастыру халық шеберлерінің эстетикалық табысы мен суреткерлік жетістігі жоғары дәрежеде болғандығын, қазақ халқының дүниетанымындағы өнер философиясының ауқымы кең, кеңістігі шексіз галактикамен байланысып жатқан өзіндік бір дүние екендігінен сыр шертеді. Яғни ұлттық мәдениетіміздің асыл қазынасы болып отырған бір ғана зергерлік әшекейлер халқымыздың өнер философиясының өрісінің кеңдігін паш етіп тұр.

Қорытынды. Елбасы Н. Назарбаев ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді дегенді айтады. Оның екі қыры бар. Біріншіден, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту. Екіншіден, ұлттық болмыстың

өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту.

Рухани жаңғыру туралы сөз болғанда Елбасы екі басты мәселені атап көрсетеді: «Мен қазақстандықтардың ешқашан бұлжымайтын екі ережені түсініп, байыбына барғанын қалаймын. Біріншісі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды. Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек».

Айтпағымыз, болашақта біз осы айтылғандарды дұрыс түсініп, келешек ұрпаққа өзіміздің төл мәдениетімізді жаһандану заманында әркімнің ұлттық даму үлгісін бәріне ортақ, әмбебап үлгіге алмастырмай, қаз-қалпында, өз деңгейінде жеткізе білу, атадан балаға мирас ете білу керекпіз. Сол үшін да қазіргі ақпараттық қоғамда, постиндустриалды қоғамда ең әуелі ұлттық бірегейлігімізді сақтай отырып, ұлттық санамыздың дұрыс бағытта жаңғыруын қамтамасыз етіп, дұрыс жолға сала білуіміз маңызды. Өнер философиясы – қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде тұнып тұр, ал эстетика болса сол халықтың өнер философиясының ажырағысыз бөлігі екені айдан анық!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Новая философская энциклопедия. М.: Мысль, 2000. Т. 1-4. - 2659 с.
2. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» // «Егемен Қазақстан» газеті, №70 (29051) 12 сәуір, 2017 (<https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdarrukhani-zhanhghyru>).

REFERENCES

1. Novaya philosophical encyclopedia. Moscow: Mysl, 2000. Vol. 1-4. - 2659 p.
2. Nazarbayev N.A. «Bolashakka bagdar: Ruhani zhangyru» // newspaper «Egemen Kazakhstan», No.70 (29051) April 12, 2017 (<https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdarrukhani-zhanhghyru>).

Авторлар туралы мәліметтер:

Досжан Райхан Қазыбекқызы - PhD доктор, Қазақ ұлттық хореография академиясының «Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасының доценті, Нұр-Сұлтан қаласы, А.Тұрлыбаев көшесі 38, +77172-790856, +77777000400, raihan_kazbekovna@mail.ru;

Ауелбекова Ақмаржан Өсемханқызы, филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық хореография академиясының «Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасының доценті, Нұр-Сұлтан қаласы, Әлихан Бөкейханов көшесі, 42/1, +77172 -798541, +77472642646, a_akmarzhan@mail.ru

СӘНДІК-ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРДЕГІ ҰЛТТЫҚ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БАҒЫТТАР

Аннотация: Мақалада Қазақстанның сәндік-қолданбалы өнері, оның байлығы мен алуан түрлілігі: керамика, зергерлік бұйымдар, сәндік металл, ағаш, тас, сүйек, былғары, тоқыма бұйымдары – киіз, гобелен, құрақ, ши тоқу, боялған маталар, костюмдер және т.б. қарастырылған.

Ұлттық қолданбалы өнер суретшілердің шығармашылық ізденістерін халықаралық деңгейде тану ұлттық мәдени мұраның шығармашылығы мен оған сәйкес дәстүрлі және жаңа материалдарды, сонымен қатар технологиялар мен инновациялық композициялық техниканы қолдана отырып, Қазақстанның қолданбалы өнерін әлемдік көркемдік процестің ажырамас бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Инновацияның немесе «инновациялық» дәстүршілдіктің арқасында аяқталған жұмыс – ұлттық көркемдік сананың көрінуінің кез-келген түрінің тұтастығы, «құрылымдық интеграцияның» кезең-кезеңімен көрсетілетін маңызды санаты.

Түйіндемесөздер: декоративті-қолданбалы өнер, түрлері, тенденция, көркемдік процесс, инновация, технология.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИННОВАЦИОННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ В ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОМ ИСКУССТВЕ

Аннотация: В статье рассматривается декоративно-прикладное искусство Казахстана, его богатство и разнообразие: керамика, ювелирные изделия, декоративные металлы, дерево, камень, кость, кожа, текстиль – войлок, гобелены, тростник, ши, крашенные ткани, костюмы и др.

Международное признание творческих исканий отечественных художников-прикладников позволяет рассматривать прикладное искусство Казахстана как неотъемлемую часть мирового художественного процесса, используя творчество национального культурного наследия и соответствующие традиционные и новые материалы, а также технологии и новаторские композиционные приемы. Производство, завершённое новаторством или «новаторского» традиционализма, является целостностью любой формы выражения национального художественного сознания, важной категорией «структурной интеграции», которая постепенно находит свое отражение.

Ключевые слова: декоративно-прикладное искусство, виды, тенденция, художественный процесс, инновации, технологии.

NATIONAL INNOVATIVE DIRECTIONS IN DECORATIVE AND APPLIED ARTS

Abstract: The article examines the decorative and applied arts of Kazakhstan, its richness and diversity: ceramics, jewelry, decorative metals, wood, stone, bone, leather, textiles - felt, tapestries, reeds, shea, dyed fabrics, costumes, etc.

International recognition of creative searches of domestic applied artists allows us to consider the applied arts of Kazakhstan as an integral part of the world artistic process, using the creativity of the national cultural heritage and the corresponding traditional and new materials, as well as technologies and innovative compositional techniques. A work completed by innovation or "innovative" traditional analysis is the integrity of any form of expression of national artistic consciousness, an important category of "structural integration" that is gradually being reflected.

Keywords: arts and crafts, types, trend, artistic process, innovation, technology.

Жаһандану – XXI ғасырдың басындағы әлемнің даму процестерін сипаттайтын негізгі ұғым. Мәдени жаһанданудың қазіргі заманғы формаларының өзіндік ерекшеліктері бар. Олардың қатарына ұлттық шекаралардан өтуге зор мүмкіндіктер туғызатын жаңа жаһандық инфрақұрылымдар; мәдени өзара әрекеттесудің қарқындылығы мен жылдамдығын арттыру; мәдени

индустрияның үстемдігі; мәдени игіліктерді өндіруге және таратуға арналған инфрақұрылымдар мен ұйымдарға иелік ететін трансұлттық корпорациялардың пайда болуы кіреді. Жаһанданудың ең маңызды белгілері қазіргі кезде адамзаттың мәдениет саласындағы іс-әрекетінің ғаламдық ауқымы, жаһандық мүдделер мен сәйкес тәжірибеге ие факторлардың пайда болуы, мәдениет

саласындағы халықаралық институттардың пайда болуы, сонымен қатар ғаламдық мәдениеттің қалыптасуы ретінде танылады. Сан ғасырлардан бастау алатын Қазақстанның сәндік-қолданбалы өнері ұлттық ерекшеліктерге бай және түрлері бойынша алуан болып келеді, олар: керамика, зергерлік бұйымдар, металдарды, ағашты, тасты, сүйекті, теріні көркем өңдеу; тоқыма бұйымдары – киіз, gobelen, құрақ, ши тоқу, матаға сурет салу, костюм және т.б.

Зерттеуші ғалым Х.Г.Гадамер диалогты мәдени дәстүр аясында зерттеумен айналысқан. Ол дәстүрдің өзін тарих бойы өзгеріссіз келетін өткен мен бүгіннің диалогы ретінде түсіндірді [1. 367]. Ұлттық және халықаралық мәдени тәжірибені, сонымен қатар әртүрлі визуалды тенденциялар мен құбылыстарды бойына сіңіре отырып, Қазақстанның қазіргі сәндік-қолданбалы өнері дамуға қабілетті рухани құндылық ретінде әлемдік мәдени кеңістікке енді. Стильдендірілген ою-өрнек, қазақтың киіз және кілем өрнектері, ежелгі дәуірден бастап Қазақстан аумағында сақталып келген зергерлік бұйымдардың ою-өрнек үштігі – жаһандану дәуіріндегі қазіргі заманғы отандық өнердің даму сипатын анықтайтын тұрақты факторлардың бірі. Олар қазіргі қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің тікелей қайнар көзіне айналып отыр. Дәстүрлі мұраларға қарай отырып, суретшілер мен қолөнершілер түрлі-түсті заңдылықтар мен декоративтілік принциптерін үйренеді. Ежелгі түркі сәндік-қолданбалы ескерткіштері материалдық және рухани мәдениеттің көрнекті құндылықтарының бірі ретінде даралықтың, түркі мәдениетінің ерекшеліктерінің және түркі этносының әлемдік өркениеттің дамуына қосқан үлесінің дәлелі болып табылады.

Ұлттық мәдени мұра мен инновациялық композициялық техниканы, дәстүрлі және жаңа материалдарды, сонымен қатар уақытқа сәйкес келетін технологияларды қолданатын қазақстандық қолданбалы суретшілердің шығармашылық ізденістерін халықаралық деңгейде тану Қазақстанның қолданбалы өнерін әлемдік көркемдік процестің ажырамас бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Халықтық қолөнер шеберлерінің бұйымдарын жіктеу кезінде материал сияқты маңызды құрылымға үлкен мәнберіледі. Халықтық сәндік-қолданбалы өнер бұйымдары үшін материал өңдеу, безендіру және әрлеу әдістерін тән.

Көркемөнер бұйымдарын жасау үшін қолданылатын материал бойынша олар ағаштан, папье-машеден, металдан, сүйек пен мүйізден, тас-тан, керамикадан, әйнектен, былғарыдан, жіптер мен жіптерден, маталардан, жүн, пластиктен жасалған көркем бұйымдар болып бөлінеді. Өндіріс тәсіліне сәйкес көркемөнер бұйымдары құюға, тігуге, филигранға, пресстеуге, соғуға, электролатталған, ұсталық, токарлық, ойылған, өрілген, тоқылған, кестеленген, үрленген болуы мүмкін.

Тарихшы-ғалым Коллингвудтың «Өнер қағидалары» атты жұмысындағы жарамдылық пен даралық тәжірибесі бұл қатынасты нақтылау мүмкіндігіне баса назар аударады, бірақ танымдық рефлексия, өзін-өзі тану арқылы емес, біздің жасампаз еңбек арқылы өз-өзімізді танытуымыз арқылы. Тәжірибені шынайы нақтылау сонымен бірге оның шындықты көрсету үшін барлық жағдайларды түсіну ғана емес, адамның өзін-өзі жүзеге асыруына айналуы болып табылады.

Қазіргі сәндік-қолданбалы өнердің даму болашағы мен ерекшеліктері екі негізгі тармақ бойынша анықталады:

- сәндік-қолданбалы өнердің ғасырлық ұлттық тәжірибесімен байытылған дәстүрлі қазақстандық сәндік-қолданбалы өнер;

- классикалық әдістері белсенді түрде игеріліп, ұлттық мектептің одан әрі дамуына ықпал ететін әлемдік типтегі өнер.

Әдетте, сәндік-қолданбалы өнер жаһандық қоғамдық-саяси қайта құрулар кезеңінде, әлеуметтік өрлеу, зияткерлік және мәдени өркендеу кезеңінде ерекше маңызға ие болады. Бұл шығармашылық ең өзекті идеяларды көрсетуге арналған ұлттық дамудың тұрақтылығына байланысты.

Халық шығармашылығында «мұрагерлікке берілетін» немесе «тұқым қуалайтын» дәстүршілдік пен «сабақтас» немесе «интерпретациялық» дәстүршілдікті білдіретін екі бағыт бір уақытта дамып келеді.

Дәстүрлі үстемдік (немесе дәстүршілдік) – билік заңдылығының негізі, үстемдік пен бағыныңқышық қатынастарының негізі ретінде әдет-ғұрыпқа сүйенеді. Бұл әдет-ғұрыппен белгіленген ережелер кімнің бағынып, кімнің билікке құқы бар екендігіне меңзейді. Дәстүрден ауытқу бұқараның көз алдында заңдылықтан айырылуға әкеп соқтырады.

XX ғасырдағы көркем мәдениеттің өзіндік ерекшелігін алдын-ала анықтаған ерекшеліктерінің бірі – жаңашылдық пен дәстүрлі байланыстың динамикасы болды. Бұл уақыттағы негізгі тенденция – рухани ұлттық құндылықтар жүйесін іздеу немесе мәдени өзін-өзі сәйкестендіру. Ұлттық метафора дәстүрлі өнердің формальды ерекшеліктеріне жүгінуден гөрі, қазіргі мәдениет «тілінің» ерекшеліктерін көрсетеді. Жұмыстардың толықтығы жаңашылдыққа немесе «жаңашыл» дәстүрлілікке – «құрылымдық интеграция» ретінде жіктеуде көрсетілген мазмұндық кезеңдегі ұлттық көркемдік сананың көрінісінің басқа түрінің тұтастығына байланысты. Мәдениет дегеніміз – бұл барлық игіліктердің жиынтығы және де ол тек осы қалпында ғана түсінікті бола алады.

Классификацияда «модификация» кезеңі ерекше қаралады, онда «мұрагерлік» және «интерпретациялық» дәстүршілдіктері басым. Кезеңнің басқа тенденциялары да дамуда – жаңа түрлері игеріліп, ұмытылған технологиялар қайта

қалпына келтірілуде (батик, алтай кескіндемесі, шекіме, тас өңдеу және т.б.)

Ұлттық бірегейлікті іздеу үшін қыш бұйымдар былғары сауыттардың пішіндерін қайталанып келеді, мысалы, торсық пен жанторсық.

Көптеген зерттеушілер мен суретшілер: Б.Сарыбаев, А.Құмаров, Д.Чокпаров, Ж.Тұрығұлов және басқалары ағаш музыкалық аспаптарды (адырна, жетіген, дауылпаз, дабыл, бұғышақ және т.б.) қалпына келтіру және орындаумен айналысқан, оларды сол сияқты дербес көркем идеяларды қамтитын формаларды да қарастырған.

Құрал-саймандар жасаудың күрделі технологиясы ағаш өңдеудің ежелгі дәстүрлерін дамытуға мүмкіндік берді. Пластика көлемі тамырдың табиғи түріне немесе өсіп-өнуіне жақын – ағашты өңдеудің дәстүрлі әдістері С.Балданоның сәндік вазаларында кездеседі.

Уақыттың жаңашылдығы «интерпретациялық» дәстүршілдікке көбірек тән: иконалық композициялар гобеленде, бейнелі киізде, ал декор элементтері, ою-өрнектер мен романтикалық естеліктердің киімдерде бейнеленген. Дәстүрлер

мен инновациялар диалогы суретшілерді ізденудегі шығармашылық мүмкіндіктерін кеңейтті.

Кәдімгі тоқыма дизайнының өзіндік құндылығын және сонымен бірге мольберттік жұмыстың қадір-қасиетін сақтайтын гобелендік композицияларда күту тақырыбы кең таралған (Л. Калимова, «Жинау», С.Бапанов және А.Бапанов, «Жастар», 1988). «Оқиға» «оқиғасы» композиция немесе «көрсетілімге» қарағанда ұнамдырақ болды. Бапановтардың «Ғарыш» гобеленінде (1988) интермәтіндік сілтемелердің композициялық белгілері (Х.Миро шығармасы), оның ішінде ұлттық рәміздердің бейнелі мағыналары да пайда болады.

Басқа суретшілер коллаж әдісін қолдана отырып, киізбен әр түрлі материалдар мен техниканы біріктіріп көрсе (Дж.Крупко, «Алғашқы қашу», 1984, киіз, аппликация), ал Е.Кузнецова абстракционистердің кескіндеме тәжірибелерін киіз жазықтығына ауыстырады. «Мұрагерлікпен келетін» және «дәйекті» дәстүршілдік тенденцияларын және соңғы бейнелеу өнерінің композициялық практикасын сіңіруді өрнекті кілемшелерде атап өтуге болады – ши тоқу.

1 сурет. Ши тоқу.

Әйелдер зергерлік бұйымдарының жаңа сапасын зергерлік бұйымдар мен пластикадан жасала бастады. Олар көбінесе сәндік және станоктық өнер сипаттарды біріктіреді. Әр түрлі материалдардың, динамикалық формалардың үйлесуі, бейнелеу өнерінің тәжірибесіне жүгіну Қазақстанның зергерлік өнерінде жаңа семантикалық жобаларды құруға ықпал етті.

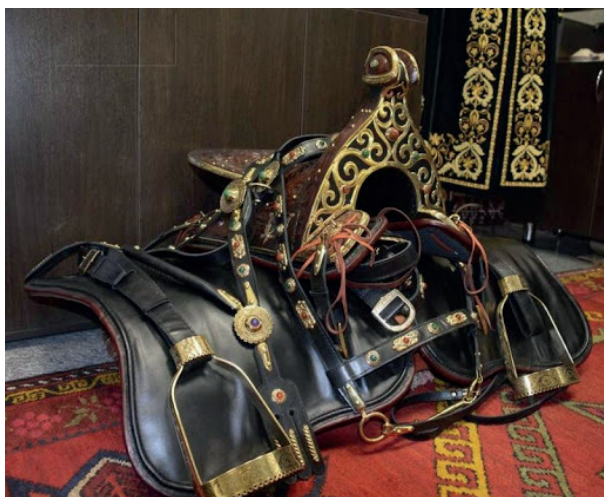
Десе де ғалымдар бірауыздан әйелдерге арналған зергерлік бұйымдардың әдемілікке баса назар аударып, келбеттікөріктендіріп, әйелдің қоғамдағы өз орнын көрсетіп, рудың байлығы туралы куәлік етіп қана қоймай, қасиетті қызмет атқарғандығын, тұмар, алқа, рулық белгілер және т.б. мінге ие екендігін де ерекше атап өтеді. Әдетте, әшекейлер шекеге, адамның маңдай бөлігі, кеуде, білек сынды дене бөліктерін безен-

2 сурет. Зергерлік бұйымдар

дірген (немесе «көз тиюден» қорғаған). Әшекейлерді мерекелік және күнделікті тұрмыстық деп те бөлуге болады, ал қазақ әйелдері оларды өмір бойы үнемі киіп жүрді.

Белсенді шығармашылық ізденістер үшін құнарлы материал ретінде былғарыға деген қызығушылық өткен ғасырдың сексенінші жылдары суретшілер арасында пайда болады. Қолөнершілер мен суретшілер мұраны зерттеу мен пайдаланудың табиғи тенденциясы ретінде қарастырылатын дәстүрлі ыдыстар – торсық, жанторсық және т.с.с. жасады (Ж. Үмбетов, «Торсық», «Саба», 1983 және т.б.). Д.Чокпаровтың шығармашылығында тостағандарға, ат әбзелдеріне, ерлерге, ыдыстарға, торсықтарға және жанторсықтарға арналған дәстүрлі қаптамалар жасау – кесеқап жасау маңызды орын алады. Ол, сонымен қатар, ғылыми ортада да білімі мен тәжірибесімен бөлісе отырып, былғары өңдеудің халықтық әдістерін зерттеген болатын.

3 сурет. Былғары бұйымдар

1980-жылдардың басындағы халықтық стильдегі киім үлгілері дәстүрлі кесу техникасын және халықтық стильдегі маталардың дизайнын біріктіреді: Түскиіздердің ілмектеп кестеленуінің нұсқалары Алматы мақта-мата комбинаты суретшілерінің жарқын сатиналарындағы купондар композицияларында басымдыққа айналады (Б. Жугралина, О. Верейкина және т.б.).

Халықтық дәстүрлерді киімде қолданудың келесі кезеңі күрделене түседі және ассоциативті болады. Суретшілер тек қазақ костюмінің бай мұрасымен ғана емес, басқа халықтармен де жұмыс істейді.

Қолданбалы өнердегі ұлттық-романтикалық тенденциялар архаикалық, мифологиялық, фольклорлық және тарихи дәстүрлермен байланысты. Мұндай «тарихи плюрализм» он тоғызыншы ғасырдың бірінші ширегіндегі еуропалық романтизм дәуіріндегідей және 19-20 ғасырдың басындағы Солтүстік Еуропа мен Славян әлемі мемлекеттерінің ұлттық-романтикалық қайта

өркендеуі дәстүрлері мен мұраларын пайдалануға әсер етіп, оларды едәуір дамытқаны белгілі. Егер еуропалық романтизм орта ғасырлар мен фольклорды, Шекспир мен Бахты жандандырса, онда қазақстандық суретшілердің ұлттық-романтикалық қозғалысы тайпалар мен тарихи дәуірлердегі этникалық топтардың – андрондықтардың, сақтардың, ғұндардың, түріктер мен ортағасырлық қазақтардың мифологиялық және шығармашылық мұрасы болып табылады. Кезінде Шеллинг романтизм натурализм мен идеализм синтезіне деген көркемдік бірліктің оралуы жолында өскен деп атап көрсетті. Мұнда, Қазақстанда ұлттық романтизм жаңа көркемдік тұтастық құру жолында ұлттық (рухта) және заманауи (көркем тілде) синтездеуге деген қызығушылықтан дамыды.

Сентиментальды дәстүршілдік (тек қана қазақ емес, оны қазақстандық суретшілер мен австралиялықтар, мексикалықтар және т.б. қолданады), эклектика және китч, кемп және т.б. суретшілерге де жат емес. Әр түрлі қолданбалы өнер түрлеріндегі шығармашылық ізденістердің біркелкі емес дамуы айқын байқалады: зергерлік, гобелен, киіз, киім дизайнында жемісті дамиды, керамика, ши тоқу, ішінара кесте өнері де бар. Ағашты, тасты, сүйекті, металды көркем өңдеу кейбір суретшілердің қызығушылығын тудырды.

Қазіргі ғылымда ою-өрнектің жалпыға бірдей қабылданған терең ғылыми анықтамасы жоқ, бірақ оны жалпылама түрде әр түрлі элементтердің (бейнелі және бейнелі емес) реті ретінде ұсынуға болады, олар әдетте бетті безендіруге қызмет етеді. Мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде ою-өрнек өмірдің барлық салаларымен байланысты. Ол басқару ерекшеліктерін, идеологиялық қатынасты, әлеуметтік жағдайды көрсетеді. Ою – бұл нақты беттің архитектуралық ретін жеткізе отырып, көрерменді басқа кеңістіктік және рухани ортаға – имидж әлеміне қосуды қажет етпейтін, кескіндемелік немесе дерексіз көркемдік белгілер жүйесі. Бұл ою-өрнектің көркемдік мәні. Оның өзіндік ерекшеліктері бар:

- мұнда «формальды», математикалық принциптер нақты кескіндемелікке қарағанда басымырақ байқалады;
- табиғи мотивтерді жалпылауға, сәндік өңдеуге, стильдеуге бейімділік тән;
- оның тығыз өзара іс-қимылда дамитыны және нақты орта - қолданбалы және архитектуралық функционалды ұйымдастырумен айналысатын өнермен синтезде бар екендігі белгілі [2. 328].

Ж.Иманбаева өз зерттеулерінде «қазақ мәдениетіндегі қолөнердің көркемдік түрлерін ұлттық бірегейлікті, дәстүр сабақтастығын және ұлттық рухани мұрасының құндылықтарын сақтаудың заманауи тәжірибесіне негізделген прототиптеу үлгісі ретінде қарастырған жөн» деген тұжырымға келеді». [4. б.167]. XXI ғасырдағы заманауи

сәндік-қолданбалы өнер саласы дизайн саласын қамтиды. Интерьерде ерекше маңызға ие болып, сәндік-қолданбалы өнердің құндылығы өсті. Бүгінгі таңда этникалық дизайн үлгісін қалыптастыру заманауи мәдени кеңістіктегі сәндік-қолданбалы өнердің жаңа көрінісінен басталады деуге болады. «Елдегі бейнелеу өнерінің кәсіби түрлерінің дамуы мен қалыптасуымен салыстырғанда, қазақ жеріндегі сәндік-қолданбалы өнер мен қолтаңба өнерінің кәсібиленуі өз уақытының нақты тарихы мен басқа да ерекшеліктеріне ие болды. XX ғасырдың ортасына дейін Қазақстанда сәндік өнер тек дәстүрлі халықтық сипатта болды. Халық шығармашылығына деген үлкен қызығушылық елде кәсіби театрлар мен көркем галереялардың қалыптасуынан көрінді»[3. б.96].

Сәндік-қолданбалы өнер саласы қазақ жұртының ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрліө-

нер бағытын ұстанып, қазіргі заманауи үлгіде де жаңашыл леп әкелген шеберлершығармашылығының ізденістерінің негізінде қайта қалыптасты. Осы ретте бүгінгі таңда ұлттық сәндік-қолданбалы өнерінің әлемдік аренағаұсынар өзіндік үлгісі қалыптасты деп айта аламыз. Оған мысал ретінде3.Мұхамеджанның шығармашылығын атауға болады[14 б.76].Өнер ғылымдарының докторы Р.А. Ерғалиева ««Кестеленген» кескіндеме немесе, ежелгі қазақ дәстүрлі өнерінің жаңадан өмірге келуі» тақырыбындағы мақаласында Зейнелхан Мұхамеджан өзінің жаңалығын дәстүрлі кесте негізінде сурет салу арқылы ұсынғанын айтты. Шындығында, суретші дәстүрлі өнерді қайтадан заманауи өнерге әкеле алды. Осылайша, автор сәндік-қолданбалы өнердегі өнердің өткенін, бүгінгі мен болашағын көрсете алды деп айтуға болады.

4 сурет. 3.Мұхамеджан «Далалық күн тоқырау» (2016).

Қазіргі кездегі сәндік-қолданбалы өнердің жас шеберлер шығармашылықтарында олардың шығармашылық даралығы мен өзіндік ерекшелігін қалыптастырудың маңызды ерекшелігі, ең алдымен, өнер саласындағы кез-келген ақпаратқа интернет арқылы қол жетімділік, бұл өнер саласы, мәдениет саласындағы соңғы жаңалықтарды қадағалауға мүмкіндік береді.Екіншіден, абстракция мен формальды өнердің шекаралық айырмашылығы, көркемдік әрекеттің кез-келген түрінің ашықтығы. Ұлттың тамырына, тарихына, мифологиясына үндеу, жетекші шеберлердің ұлттық мәдени бірегейлігіне жету жолындағы жетістіктерді ашу, жастардың Қазақстандағы қалыптасқан өнер жүйелерінің бірі ретінде қабылдауы жаңа ұрпақтың маңызды ерекшелігіне айналды. Архетиптерді, ежелгі таңбалар мен белгілерді қолдану өнері олардың әдеби лексикасында берік орын алды.

Бүгінгі уақытта техниканың қарқынды дамып,

ақпаратты технологиялардың белең алған кезеңінде сәндік қолданбалы өнер бұйымдарын әзірлеу әлдеқайда жылдам да сапалы етіп шығаруға зор мүмкіндіктер бар. Бұл мүмкіндіктер бұйымдарды көп мөлшерде өндіріп, нарықтық айналымды жүргізуге де ықпалын тигізеді. Яғни бүгінде өнер туындылары тұрмыстық сипатқа ие бола бастағандығын байқауымызға болады.

Көркем процесте морристік типіндегі суретшінің (қолөнер шебері) өзіндік жеке шығармашылық қолжазбасының маңыздылығы критерийі анықталды. Мұндай суретшілер үшін жеке принциптің «көрінісі», рефлексия, рефлексия ғана емес, сонымен қатар қолмен жұмыс жасау техникасына және материалдық қасиеттерді анықтауға деген қызығушылық маңызды. Көптеген қолданбалы суретшілер бейнелеу өнерінің әртүрлі бағыттары мен жанрларында бір уақытта жұмыс істейді, бұл белгілі бір дәрежеде қолданбалы өнердің «мәнін» ынталандырады және

сіңіреді, сонымен қатар тенденциялардың өзара енуіне және өзара әрекеттесуіне көмектеседі.

Нарықтық экономика мен заманауи әлеуметтік-мәдени практика жағдайында қолданбалы өнер коммерциялық нарық атануға белсенді түрде ұмтылып келеді. Өнердің жаңа институционалдық түрлерінде заманауи қолданбалы суретші көбінесе арт-салонның, галереяның иесі, антиквариат сатушысы, өндірістік шеберхананың ұйымдастырушысы және т.б. атанып жатады.

Дәстүрлі қолданбалы өнер ұлттық мәдениеттің нағыз мазмұны болып табылатындығын ерекше атап өтуге болады. Дәстүр мәселесіне деген көзқарас Қазақстандағы қолданбалы өнер дамуының әртүрлі кезеңдерінде өзгеріп отырды және сәйкесінше шығармалардың көркем образдарына, олардың тақырыбының тенденциясына да зор әсер етті, яғни «...құндылықтарды іске асыруға бағытталған әрбір мағыналы қатынасты, үрдіске жетуді (Voll-Endung) ерекшелендіретін тенденция». [11. 457]

Сәндік-қолданбалы өнердің заманауи тенденцияларын талдау заманауи сәндік-қолданба-

лы өнердің табысты дамуы үшін суретшілер үш маңызды міндет қоюы керек екенін көрсетті.

Бірінші міндет – ұлттық дәстүрлерді жалғастыру және дәуірдің жаңа рухын бейнелеу.

Екінші міндет – адамдардың эстетикалық сезімдерін, олардың көркем шығармаларға дұрыс баға беру қабілеттерін тәрбиелеу.

Болашақ декоративті-қолданбалы өнер суретшілерінің үшінші міндеті – әртүрлі тақырыптарды қолдану, мазмұны терең және формасы жағынан қызықты шығармалар жасау. Олар халықтың өмірін бейнелеуі, елдің патриоты үшін де, планетарлық проблемаларды (табиғат экологиясы, өмірдің нәзіктігі, соғыссыз әлем және т.б.) білетін ғаламдық адам үшін де үлкен тәрбиелік және білімберушілік мәні болуы керек.

Өмірдің белсенді жасаушысы болу үшін адамға «әлеммен өзін көркем мағынада байланыстыру» қажет. Адамзаттың болашағын Н.К.Рерих рухты мәдениеттің дамуымен байланыстырады, «практикадағы ең тиімді нәрсе нағыз идеал болады» деп бекер айтпайды. [9. 800]

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного / Пер. с нем. // М.: Искусство, 1991. 367 с.
2. Герчук Ю.Я. Что такое орнамент? Структура и смысл орнаментального образа. М.: Галарт, 1998. - 328 с.
3. Еспенова А.Т. Тәуелсіз Қазақстанның сәндік-қолданбалы өнеріндегі дәстүр мен жаңашылдықтың өзара байланысы мәселелері.: дисс. ... фил.ғ.докт.: / Еспенова Айгерим Турсыновна: –А., 2020. – 78 б.
4. Иманбаева Ж.А. Национальные традиции в формировании современного казахстанского дизайна архитектурной среды. [Текст]: автореферат. – Алматы: 2018. – 167 с.
5. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС, 2005 ISBN 9965-26-095-8
6. Мамонтова Н.Н. Искусство народных промыслов и задачи формирования среды // Изделия народных, художественных промыслов в современном жилом и общественном интерьере. Сборник научных трудов НИИХП. Сост. и отв. ред. Н.В. Черкасова. М., 1989, - с. 47-63.
7. Нурланова К. Человек и мир: казахская национальная идея. // Алматы: Каржы-каражат, 1994; 48 с.
8. Разина Т.М. О художественных системах в искусстве традиционных промыслов // Эстетические основы народного искусства и художественных промыслов. Сборник научных трудов НИИХП / Отв. ред. Н.В. Черкасова, сост. Т.М. Разина. -М., 1992, с. 11-30.
9. Рерих Н. Новая эра // Н.К. Рерих. Пути благословения. // М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 800 с.
10. Салтыков А.Б. Сводоклад о декоративном искусстве. М., 1957.; 27 с.
11. Шохин В.К. Философия ценностей и ранняя аксиологическая мысль; [монография] / Шохин В.К.; М.: Изд-во РУДН, 2006. 457 с.
12. Шевцова А.А. Казахский народный орнамент: истоки и традиция // 1. М.200. с. 18-36
13. Г. Кунжигитова. Инновационные веяния в национальном казахском декоративно-прикладном искусстве // <https://aspirans.com/innovatsionnye-veyaniya-v-natsionalnom-kazakhskom-dekorativno-prikladnom-iskusstve#/>
14. <http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy>

REFERENCES:

1. Gadamer G.G. Aktual'nost' prekrasnogo / Per. s nem. // M.: Iskusstvo, 1991. 367 s.
2. Gerchuk Ju.Ja. Chto takoe ornament? Struktura i smysl ornamental'nogo obraza. M.: Galart, 1998. - 328 s.
3. Espenova A.T. Tәuelsiz Қазақстанның сәндік-қолданбалы өнеріндегі дәстүр мен жаңашылдықтың өзара байланысы мәселелері.: diss. ... fil.ғ.докт.: / Espenova Ajgerim Tursynovna: –А., 2020. – 78 б.

4. Imanbaeva Zh.A. Nacional'nye tradicii v formirovanii sovremennogo kazahstanskogo dizajna arhitekturnoj sredy. [Tekst]: avtoreferat. – Almaty: 2018. – 167 s.
5. Қазақ мәдениеті. Jenciklopedijalyқ анықтамалық. Almaty: "Aruna Ltd." ZhShS, 2005 ISBN 9965-26-095-8
6. Mamontova H.H. Iskusstvo narodnyh promyslov i zadachi formirovaniya sredy // Izdelija narodnyh, hudozhestvennyh promyslov v sovremennom zhilom i obshhestvennom inter'ere. Sbornik nauchnyh trudov NIIHP. Sost. i otv. red. N.V. Cherkasova. M., 1989, - s. 47-63.
7. Nurlanova K. Chelovek i mir: kazahskaja nacional'naja ideja. // Almaty: Karzhy-karazhat, 1994; 48 s.
8. Razina T.M. O hudozhestvennyh sistemah v iskusstve tradicionnyh promyslov // Jesteticheskie osnovy narodnogo iskusstva i hudozhestvennyh promyslov. Sbornik nauchnyh trudov NIIHP / Otv. red. N.V. Cherkasova, sost. T.M. Razina. -M., 1992, s. 11-30.
9. Rerih N. Novaja jera // N.K. Rerih. Puti blagoslovenija. // M.: Izd-vo JeKSMO-Press, 2001. – 800 s.
10. Saltykov A.B. Sodoklad o dekorativnom iskusstve. M., 1957.; 27 c.
11. Shohin V.K. Filosofija cennostej i rannaja aksiologicheskaja mysl'; [monografija] / Shohin V.K.; M.: Izd-vo RUDN, 2006. 457 s.
12. Shevcova A.A. Kazahskij narodnyj ornament: istoki i tradicija // 1. M.200. s. 18-36
13. G. Kunzhigitova. Innovacionnye vejanija v nacional'nom kazahskom dekorativno-prikladnom iskusstve // <https://aspirans.com/innovatsionnye-veyaniya-v-natsionalnom-kazahskom-dekorativno-prikladnom-iskusstve#/>
14. <http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy>

Авторлар туралы мәліметтер:

Қырғызбай Ұлжалғас Қырғызбайқызы – Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, 2 курс магистрант, Алматы қаласы

Сведения об авторах:

Қырғызбай Ұлжалғас Қырғызбаевна - Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, магистрант 2 курса, г.Алматы

Information about authors:

Kyrgyzbay Ulzhalgas Kyrgyzbaykyzy-2nd year master's student of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

М.Е. Сарыбай^{1*}, А.С. Еркебай²

^{1,2}Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

ТЕАТР СЫНШЫСЫ Ә. СЫҒАЙ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТЕАТРЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация: Қазақстанның танымал театр сыншысы Әшірбек Сығайдың әр жылдары жазылған еңбектерінде көтерген қазіргі қазақ театры мәселелері қарастырылады.

Ә.Сығай жұмыстарының бір ерекшелігі қойылымдарды кәсіби театртанушылық тұрғыда ғана қарастырып, режиссер мен драматургтің, актердің еңбегіне баға беріп, олардың олқы тұстарын зерделеумен қатар, ұлт пен қоғам аясында да қарастыра білген.

Халық өнері мен қазақ театр өнеріне қатысты тың мәселелердің барлығы сыншы еңбектерінде жан-жақты зерттелген.

Автор өз еңбектерінде қазіргі қазақ театры мен драматургиясының кемшілік жақтары мен ерекшеліктері, келелі мәселелелі биік талғампаздықпен, кемел білгірлікпен, әділдікпен жан-жақты саралады.

Ұлттық театрымыздың бүгінгі таңдағы бағыт-бағдары, режиссерлеріміздің сахналық сәтті шешімдер табу жолындағы ізденістері мен актерлік шеберлік мәселелерін қозғады.

Түйіндеме сөздер: театр сыны, Ә.Сығай, қазақ театры, режиссура, актерлік өнер, драматургия.

ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСКОГО ТЕАТРА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТЕАТРАЛЬНОГО КРИТИКА А. СЫГАЯ

Аннотация: Рассмотрены проблемы современного казахского театра, поднятые в разные годы известным театральным критиком Казахстана Аширбеком Сыгаем.

Одна из особенностей творчества А. Сыгая заключалась в том, что он умел рассматривать спектакли не только с точки зрения профессионального театроведения, а также оценивал работу режиссера и драматурга, актера, изучал их недостатки в рамках нации и общества.

Все новые вопросы, связанные с народным творчеством и казахским театральным искусством, детально исследованы в произведениях критика.

В своих произведениях автор всесторонне, профессионально и справедливо анализирует недостатки и особенности современного казахского театра и драмы.

Обсудил современное направление национального театра, поиски режиссеров удачных сценических решений, вопросы актерского мастерства.

Ключевые слова: театральная критика, А. Сыгай, казахский театр, режиссура, актерское мастерство, драматургия.

PROBLEMS OF THE MODERN KAZAKH THEATER IN THE WORKS OF THEATER CRITIC A. SYGAY

Abstract: The problems of the modern Kazakh theater, raised in different years by the famous theater critic of Kazakhstan Ashirbek Sigay, are considered.

One of the features of A. Shigai's work was that he was able to consider performances not only from the point of view of professional theater studies, but also evaluated the work of a director and playwright, an actor, studied their shortcomings within the framework of the nation and society.

All new issues related to folk art and Kazakh theatrical art are studied in detail in the works of the critic. In his works, the author comprehensively, professionally and fairly analyzes the shortcomings and features of modern Kazakh theater and drama.

He discussed the modern direction of the national theater, the search for directors of successful stage solutions, issues of acting.

Key words: theater criticism, A. Sygai, Kazakh theater, direction, acting, drama.

Кіріспе

Сындегеніміз – бірнәрсеге баға беру, кемшілігін түзеу мақсатында жасалатын талдау. «Род критики, практикуемый, как правило, журналистами с целью немедленного реагирования на поста-

новку спектакля и сообщения о нем в средствах массовой информации» [Л.Пави, 1991, б. 167] – деп атақты Патрис Пави өз «Театр сөздігінде» тұжырымдама береді. Ресейдегі театр сыны 18 ғасырдың ортасындағы көпшілікке арналған кә-

сіби театрдың пайда болуымен бірге туғаны белгілі. Нәтижесінде театр сыны елдегі қоғамдық-саяси жағдайлармен 18-19 ғасырларда тығыз байланыса бастады. В.Г.Белинскийдің пайымдауы бойынша: «Театр сынының негізгі мақсаты – қоғамдағы маңызды оқиғалардың көрінісі болған театрдың қоғамдағы рөлін бағалау» [Марков П.А., 1967, с. 145].

Театртанушы Әшірбек Сығайдың қазақ театры туралы жазып қалдырған сыни мақалалары жетерлік. Бұл орайда автордың сыни қайраткерлік жолының өзі бір төбе. Саналы ғұмырын театртану ісіне арнап, сол салада 15-ке тарта көлемді еңбек жазып, көрермен мен театр арасындағы алтын көпірді жалғастыра білген сыншының театрдағы өзекті мәселелері, фестивальдер мен шетелдік гастрольдерден түйген ойлары туралы жазған кітаптарында, газет-журналдарда жариялаған мақалаларында ой жұтаңдығы мен таяздылығы тіптен де сезілмейді, қасаң сөз тіркестері мен ғылыми терминдерді тақпалап оқымыстылықтың терісін жамалғандығын тағы да байқай алмайсыз. Одақ көлеміне танылған ұстаздарының жолымен ойды орнықты, қысқа да нұсқа айтатын, белгілі сөздерден гөрі бейнелі де әсем ой иірімдерін беру Ә.Сығай үшін анағұрлым қымбат болды.

«Благодаря профессиональной критике существует и развивается интегральная театральная мысль, пишется эскиз истории театра в процессе движения этой истории» [Песочинский И.В., 2013, с.7]

Халықаралық немесе Республикалық деңгейде аталып өтетін түрлі театр фестивальдері – сыншының ойына ой, шабытына шабыт қосатын мерекелер. Кезекті фестивальдерден кейінгі тоқетер түйінді сөз, орнықты пікір, салихалы сынды осы кісінің мақаласы арқылы білу көреме мен театр саласының басқа да мамандары үшін үйреншікті әдетке айналған болатын.

Негізгі бөлім

Қазақ театры туралы келелі мәселелер автордың «Толғам» туындысында жан-жақты қаузаланады. Үш бөлімнен тұратын бұл кітабында қазақ драматургиясы мен театрының көкейтесті мәселелері кеңінен сөз болады. Адамзаттың мәдени-эстетикалық, рухани-әлеуметтік дүниетанымын, олардың талғам-түйсігін тәрбиелеудегі сахна өнері маңызының өзгеше екендігі баршамызға аян. Ендеше, сахна әлемінің нәзік тегершіктерінен шынайы сыр шертер аталмыш еңбек өз оқырмандарын сүлеқос қалдырмайтыны даусыз. Пьеса мен қойылым авторларының шығармашылық тағдырлары біршама қызықты талданып осы еңбектен табар рухани ләззат мол болмақ.

«Бастау» деп аталатын бірінші бөлім «Көне жанр күрмеуі» деп аталатын үлкен зерттеу мақаласынан тұрады. Сыншы бұл мақаласының негіз-

гі өзегіне – драматургия жанрын алған. Әдебиеттің басқа салаларына қарағанда құрылымы күрделі, көлемі шектеулі және тікелей сахнамен байланыста өрбитін драматургия турасында аты аңызға айналған Шекпирден тартып біраз драматургтерді түгендей келе қазақ драматургиясы туралы кеңінен толғайды. Кезінде «көрмегенім осы болсын» деп кеткен Чехов пен сахна машақатына «басы қатып жүрген» Шекспирдың драматургиядағы тағдырларын саралай келе он пьесаға өзек болған оқиғаны бір туындысына талшық еткен Грибоедовтың «Ақылдан азап» шығармасының шоқтығын жоғары бағалайды. Нағыз шығарма жазғыштардың санын бізде де, өзге ұлттарда да жетіспеушілігін алға тарта келіп, драматургтердің жан дүниесіне үңілуге тырасады. Алғаш рет драматургтер турасында түсіністік тұжырымын жасап шығарады. Сыншының айтуынша: «...Тек бір ғана драматургияның тілеуін тілеп отырсақ, кез-келген қаламгердің материалдық тұрғыдан болсын, рухани тұрғыдан болсын дағдарысқа түсуі мүмкін. Оның қиындығына шыдаған кісі ғана құпиялы жанрдың тұңғышына тереңдей алары хақ. Дегенмен, естен шығармайтын бір қағида – драматургияның заңдылықтары өз алдына, оның сахналық жүйелерін жете білмеу – дилетантылықтың белгісі. Ал оны салған беттен ұға жөнелу Мольер мен Шиллерге де оңай түспеген» [Сығай А., 2004, б. 5]. Сонымен қоса, қазақ драматургиясын тек көзге құрылған, тым ділмәр, қимыл-қозғалысқа сараң, пластикалық ыңғайға көне бермейді деп кінәлап, мизансцена құра алмаған режиссерлерді сынға алады. Осылайша, драматургтер қауымын біршама ақтап алады.

Сыншы жазып өткендей қазақ драматургиясының ішінде әдебиетіміздің классигі, ұлттық драматургиямыздың ізін салған ұлы Мұхтар Әуезов есімі мен еңбегін республикамыздың қоғамдық-саяси және рухани өмірінен бөліп қарастыру мүмкін емес. Себебі, сонау жиырмасыншы жылдардың бірінші жартысын-ақ қазақтың кәсіби драматургиясы мен театрының басы-қасында өзі жүріп, ұлттық мәдениетіміздің негізінде даму, өсу процесін қолынан өткеріп, сол төл өнердің жанашыр жақыны болған әйгілі суреткер лүгілі бұл күнде сахналық шығармалары арқылы сан ұрпақ өкілдерінің бойына эстетикалық әсер дарытуда. Сыншы мақала барысында бұрын-соңды бізге бейтаныс болған тың деректерді де келтіреді. Мысалы, 1953 жылы жазылған М.Әуезовтың «Алуа» пьесасы туралы: «...Кезінде заңғар суретшінің есімімен аталған академиялық театр бұл дүниені біраз қолға алғанымен белгісіз жағдайлармен нәтижесіз болды. «Алуа» Әуезовтың «Абай», «Қаракөз», «Еңлік – Кебек», «Қобыланды», «Айман – Шолпан» тәрізді ғажап та асыл, қазақ әдебиеті мен өнерінің алтын қорына енген эпостық немесе тарихи-өмірбаяндық тақырыпты жырлайтын танымал дүниелерінен табиғаты бөлек, көркемдік эстетикалық қуаты, қамтыған

мәселесі жөнінде жоғарыдағы аталған шығармаларды қайталамайтын өзгеше туынды» [Сығай А., 2004, б. 6], – дейді. Осылайша көпшілікке бейтаныс «Алуа» пьесасын талдай отырып, ол шығарма туралы құнды деректер қалдырады. Автор мойнына артылатын жүктерді де таразылай отырып, пьесадағы плакаттық пафос пен кейбір кейіпкерлер үнінен сезілетін риторикалық, ұрандық қызыл сөз сарындарын сынап өтеді. Бұл жоғары аталған кітапта кездесетін тың деректер болашақ театртанушылар үшін үлкен еңбектің басы болады деген сенімдеміз. Себебі, әлі нақты сахналанбаған пьеса туралы Ә.Сығайдай зерттеушінің пікірін қосу, кез-келген зерттеу жұмысының құндылығын арттыра түспек.

Сонымен қатар, еңбекті талдау барысында Ә.Сығайдың басқа кітаптарымен салыстыра қарағанда осы «Толғам» жинағы арқылы сыншылық қызметінің басымдығын байқауға болады. Себебі театртанушы осы еңбегінде қазақ театрының олқы тұстары төңірегіндегі пікірін ашына отырып білдіреді. Қазақ театрының режиссурасы туралы сынына іліккен режиссер Жанат Хаджиев пен Болат Атабаевтың есімдері жиі аталады. «Ұлттық режиссурамыздың кәнігі ақсақалы Ә.Мәмбетовтың өзінен кейінгі інілері де алпысты алқымдап, бұл күндері шабыттары саябыр тарта бастағаны пәлендей құпия емес. Бұл уақыт заңы. Ендеше Ж.Хаджиев, Б.Атабаев сынды балаңдықты басып өтіп, сақа режиссерліктің аса таяғын ұстаған кәсіби мамандарымызды қолпаштауымыздың жөні бар. Режиссурасыз театр – дирижерсіз оркестр. Екі режиссер де өз еңбегімен ел ықыласына бөленген азаматтар. Сәл қалыс басқан қадамдарына күйзелеміз, табыстарына сүйсінеміз. «Ел мақтаған жігітті қыз жақтаған» демекші, көрермен қошаметіне, әлеует қолпашына олар да ой көзімен қарар деген сенімдеміз» [Сығай А., 2004, б. 13], – деп режиссерлердің театрдағы жұмысының барысы мен қатар, болашаққа деген сенімділігін білдіреді. Драматургиялық жұмыстарды талдау барысында сол шығармаларды қағаз бетіне түсірген драматургтер де назардан тыс қалмайды.

Автор әсіресе, Ғабит Мүсіреповтің шеберлік қарымын жіті талдап өтеді. Оның биік трагедия, әлеуметтік драма жасау үлгісін, әлемдік драматургия шеберлерінің алтын дәстүрлерін қарастыруда әлемдік тұлға Шекспирдің деңгейінен кем түспейтіндігін алға тартады.

«Барлау» деп аталатын екінші бөлім «Қарашаңырақ» атты қазақтың М.Әуезов атындағы Академиялық драма театрының жүріп өткен шығармашылық жолын кезең бойынша бөліп, әр кездегі ұтқан, ұтылған тұстарын сөз етеді. Театр тарихының тірнектеп жасалынатын рухани мұра, эстетикалық нәзік мүлік екенін ескере отырып, рухани-мәдени талаптар құндылықтарының театр атты ғажайып әлемнің құшағына енері – өмірдің өзгермес заңы екендігін мойындайды.

Аталмыш бас театрымыздың алғашқы қаз тұрған күндерінен бастап, оның жарқын болашағы жөнінде жанашырлық пікір айтпаған зиялыларымыздың кем де кем екені белгілі.

Ә.Сығайдың бұл еңбегіндегі басты жаңалықтарының бірі өткенге сараптама жасап қана қоймай, болашаққа жоспар ретінде, театрдағы қойылым жасаушы топқа ендігі кезектегі мақсат-міндеттерін де айқындап береді. Модернизацияланған мәдени қоғамда театр өнерінің болашағы туралы түрлі пікірлер айтып жатқаны жасырын емес. Бірі театр өнерінің болашағына күмәнмен қараса, енді бірі ең таза өнердің бірі саналатын театр жұмысының өркендейтінін дәлелдеп әлек. Осы тұрғыда Ә.Сығай аталмыш еңбегінен байқағанымыздай болашақта театр өнерінің басқа бір формаға еніп заманауиланатынына, тіпті сахналардың да бұрынғыға қарағанда көлемі кішірейетіндігіне назар аударады және болашақтағы қазақ театрының жұмыс істеу бағыттары туралы, кемшіліктері мен олқылықтары туралы мынадай ойымен бөліседі: «Өнерімізге өңештеп кіріп алған еуропалық элементтерден ретіне қарай жеңілдегеніміз жөн. Бәріміз барымызды салғанда да, бізге ағылшындар Шекспирін, француздар Мольерін, немістер Шиллерін, орыстар Толстойын бермейді. Олар қалдырған өнер мұрасын солардың дәл өзіндей меңгере алмайтынымыз тағы рас. Ортақ классиканы қастерлейік, дегенмен, Әуезов, Мүсірепов салған ұлы дәстүрден де үйренуді өзге ұлтқа көлденең тапсырсақ, ол ұлт екендігімізге, ұрпақ атына сын. Үйрендік. Өнеге алдық. Ал бізден алар үлгі қайсы?» - деп күйінеді автор бұл туралы. Расында да қомақты ауыз, жазба әдебиеті бар, көл көсір мәдениеті мол, дербестікке азаттыққа бет тұрған байырғы қазақ халқына қай дәстүрдегі театр керек? Осыны мықтап шешпейінше, бағыт бағдарымыз бұлыңғырлықтан арылар емес. Бұл мәселе жөнінде дәл сол уақытта еліміздің театртанушығалымы А.Н.Қадыров: «Сегодня в театроведении идет спор о дальнейшем пути развития национальных театров, особенно нашего региона. Не слишком ли увлекаясь европейской театральной культурой, опытом и методологией работы русских театров, основанных на «системе Станиславского», мы в какойто мере теряем свое индивидуальное лицо, свои фольклорные традиции, тесно связанные с народным творчеством» [Кадыров А.Н., 2007, с. 352] – деген.

Бүгінгі қазақ театры сахнасында әлемдік классикалық туындылардың көптеп қойылып келе жатқандығы белгілі. Бұл мәселе сыншының еңбектерінде аз талданып қойған жоқ. «Классикалық дүниелердің сахналық кескінін жаңартуды, қойылымдық, көркемдік сипаттарын бүгінгі көзбен, қазіргі түйсікпен зерделеуіміз – өмірдің, заманның талабы. Әрбір қойылым есінеп отыратын көрермен үшін емес, есті көрермен үшін жарық көрер болар. Сондықтан, репертуарың-

ды сайла, драматургияның қаңқасын шегеле дер едім» [Сығай А., 2004, б. 193], – деп түйіндейді.

Кітаптағы келесі күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелерді қаузаған мақаланың бірі «Актер өнеріндегі кәсіби шеберлік» деп аталады. Автор бұл мақаласы арқылы қазіргі Қазақстан актерлік мектептерінде орын алып отырған келелі мәселелерді бес бөлік бойынша қарастырады. Біріншіден, автор актерлік өнерге келіп жатқан студент жастардың фактурасына тоқталады. Актер әлемі, жалпы сахна болмысы тек сұлулықты талап ететіндіктен сұлу жастардың бұл өнер түріне келуі кешелуілдеп кеткенін айтады. Екіншіден, сол оқытып бітірткен актерлердің өзіне экрандалып жатқан фильмдердің мардымсыздығын алға тартады. Бұл мақаланы оқу барысында қазір жоғарыда аталған мәселелердің біразы оңалып келе жатқандығы қуантады. Себебі, қазір өнер ордасының қабырғасында сұңғақ бойлы жігіттер мен сұлу қыздардың тәрбиеленіп жатқаны және отандық телесериалдарымыз бен кино өнімдердің де көптеп түсіріліп келе жатқандығы белгілі. Сыншы үшінші мәселе ретінде, балалар бақшаларының істен шыққандығын, бұрыңғыдай көптеген қуыршақ театрлары өнер сәулесін жасөспірімдердің санасына сіңіретін жерлердің жоқтығына тоқталады. Бүгінде бұл мәселе де Елбасының жүйелі саясатының арқасында бір ізге түсіп келе жатқандай. Алматыдағы Мемлекеттік қуыршақтар театрының негізінде айтар болсақ, жыл сайын өткізіліп келе жатқан Халықаралық қуыршақ фестивалі мен көрермендері көп театр сахнасын негізге алуға болады. Автор мақала соңында сөзін қорытындылай келе, бірінші – актер мамандығының беделін көтеру, екіншіден, жержерден студия ашып сапасыз актерлер санын көбейтпеу, үшіншіден, жас драма әртістерінің тәжірибесін арттыру мақсатында түрлі фестивальдер өткізу, төртіншіден, ұлттық театрларымыздың сапасын өсіру, бесіншіден, ғылыми-зерттеу институттары тарапынан актер шығармашылығына арналған мәселелі конференцияларды өткізу туралы жайттарды саралайды.

Сыншының «Сыр сандық» [Сығай А., 1981] атты кітабында ұлттық театрымыздың бүгінгі таңдағы бағыт-бағдары, режиссеріміздің сахналық сәтті шешімдер табу жолындағы ізденістері, актерлік шеберлік мәселелері қозғалады.

Кітаптағы ең бір салмақты мақалалар қатарын «Бәрімізді толғандырған мәселе» құрайды. Мұнда автор ең негізгі орын алған кемшілік пен мәселе ретінде драматургия туралы өзекті тақырыптарды қозғайды. Бір білгеніміз, қазақ театры үшін драматургтер мәселесі қай кезеңде де өткір назарда болған екендігі. Бұны драматургия саласының кез-келгенге жалынан ұстата бермейтіндігімен тікелей байланыстыруға болады. Тура сол дәуірде қоғамда кездескен жағдайларды сол қалпында сахнаға алып шығу оңай болмасы анық. Проза, поэзия жазушы адамдар әбден

жазып біткен тұста ғана драматургтер енді ғана қаламын қолына ала бастайды. Әрине, сол қалам алуға тұрарлықтай драматургиялық желі құра алса, бұл екінің бірінің қолынан келе бермейтін шаруа. Драматургияда міндетті түрде оқырман тілегін ескерумен қатар, ең бастысы, көрермен талғамын алдын-ала таразылау негізгі парыз болып есептеледі. Сондай-ақ, сахна мен драматургияның өзгешеліктері мен заңдылықтары басты назарға алынады. Сахна мүмкіндіктерін, оның шарттылықтарын сақтап отыруға тура келеді. Себебі пьесаның нағыз өміршең дәуірі сахнадан басталатындығын ескерсек, оның бар қадыр-қасиеті де, кемшілігі де, театрдың шығармашылық мүмкіндігімен тығыз байланыста көзге түседі. Жақсы жазылған пьесаның не сәтті, не сәтсіз сахналық дүниеге айналуы премьерә күндері анықталмақ. Оған дейінгі жақсы пьесаның жақсылығын айту да сахналық тұрғыдан алып қарағанда ертерек. Сондықтан да М.Әуезов драматургия өнерін консервативті жанр деп орынды анықтама беріп өткен. Автор осындай күрделі жанрдың қиындығын түсініп, мақаласында драматургтерге біраз кешірімділікпен де қарайды.

Автор жинаққа енген 1979 жылы жазған мақалаларының бірін қазақ режиссурасына арнайды. Себебі қазақ қазақ топырағында туындаған өнер салаларының ішінде кісі назарына кештеу ілігіп, кенжелеу дамығаны театр режиссурасы десек те, оның қалыптасу жылдары, өсіп-өркендеу мезгілі кәсіби ұлттық театрымыздың шаңырақ көтеруімен тығыз байланысты еді. Бұл тұста қазақ театрының бағына дүниеге табиғатынан туа бітті режиссер болып келді деп бағаланып жүрген Жұмат Шанин шығармашылығын негізге алады. Режиссер – әдебиет пен драматургияны жақсы тани білетін, актерлерді талапқа сай сұрыптап алумен шектелмейтін, сонымен қатар, музыка, кескіндеме, қысқасы спектакльге қажетті детальдардың барлығының басын біріктіретін мамандық иесі. Ә.Сығай режиссердің мұндай қабілеттерін жоғары бағалай отырып, Ж.Шанин шығармашылығында жоғарыда аталған бұл қабілеттердің барлығының бір бойынан табылатын режиссердің сахналаған қойылымдары арқылы нақты дәлелдеп өтеді.

Жинақтағы ең салмақты мақалалардың бірі – «Күлкі күші». Фарс – комедияның ең бір қиын түрі. Бұл актерлер, режиссерлер үшін, тіпті көрермендер үшін де астарлы сипаты бар жанр. Мұнда ерсілеу сөздер, күлкілі мизансценалар аралас жүре береді. Бірақ, бірінің де тігісі жатқызылып, режиссерлік, актерлік әрекеттермен шындық ауқымынан аспай, алды-артын ақтап, пысықтап жүретін жанр десек де болады. Бұл ойымызды дәлелдеу мақсатында автордың мына бір жолдарын мысалға келтіруге болады. «Белгілі жазушы С.Шаймерденовтің «Дөкей келе жатырын» қойған Мен-Дон-Ук осы фарс жанрын қойғанда өте мұқият болған. Актерлерді уысынан шығармай,

өзі дйттеген ойының шеңберінде әрекеттендірген. Әйтпесе, обалы не керек актерлер кейде сезімге беріле келе, көрермен соққан алақандарының қызуымен режиссерлер алтын еді деп шешкен сахнаны күміске айналдырып шамадан тыс бөсіп кететін де жағдайлар кездеседі. Ішкі иірімге бай болып шыққан. Ұтқыр сөз, өткір қалжың, сатира-лық бейне, ойнақы диалог. Осының бәрі актерді қиғаш тартып алып кетуі мүмкін» [Сығай А., 1981, б. 123], – деп жазып өтеді. Комедияның қиындығы – сол заматта келген ойды тежеп қалмай, сол сәттегі бүкіл ішкі әлеміңді сыртқа бұрқ еткізу. Сонда ғана актерлік күш көрерменді әрдайым селт еткізіп, олардың қабылдау сезімдеріне әлсін-әлсін қозғау сап отырады. Қайсыбір мизасценаны дөп басуда мөлшерден сәл ауытқып, асығып, не кешіксең-ақ, басқа әріптестеріне зорлық жасалып кетеді. Автор бұл сәттерді өте жақын түсіне отырып талдайды.

Ә.Сығайдың «Сахнаға сапар» [Сығай А., 1990] еңбегі драматургия мен театр мәселелері хақында жазылған. Сахнаның сан алуан сырларымен бөлісуге талпынған автор монографиясын екі бөлімге бөліп ұсынды. Біріншісі, театр маңындағы мәселелі мақалаларға арналса, екінші бөлімі портреттерге арналады. Шын мәнінде шабытты құрастырылып, білікті жазылған осы кітаптың көркемдік деңгейі жоғары, мазмұны жағынан да жан дүниенің эстетикалық ләззат берер мақалалар тобы қарастырылған. Оқуға да жатық, түсінуге де жеңіл бұл бөлім кітап мазмұнын көтеріп тұр.

Алғашқы бөлімдегі басты мақала қайта құру кезеңіндегі театрдың жай-күйінен хабар беретін мәселелерге арналып «Бетбұрыс белестері» деп аталды. 1990 жылдары қоғамымыздың қай саласында болмасын зор өзгерістер болғаны анық. Автор жазбалары арқылы білгеніміз, өнер өлкесіне жеткен өзгерістер де біраз жаңалықтар алып келді. Сан-салалы Қазақстан мәдениетінде бірнеше үдерістер жүрді. Мұндай қиын кезеңдерде автордың ұсынатын басты талабы жетістіктер мен кемшіліктердің объективті себептерін анықтап, соған орай әрекет жасау болмақ. Әсіресе, бетбұрыс деп театр репертуарын ғана өзгеріп, уақытша «жаңару» жасаған басшыларды сөгеді. Дегенмен де «Қойылымдар сапасы жақсару жағына ойысты. Актерлік шеберлік пен режиссерлік ізденістер қажетті профессионалдық арнаға бұрылды. Қазақстан Театр қайраткерлері одағы құрылып, республика театрлары түгелдей дерлік өзін-өзі басқару биігіне көшті. Осылайша, жаңғырған өнеріміздің жасампаздығы жолында жұмыла еңбектенудеміз. Өнер ордаларында аттестациялар өткізіліп, әрбір кісінің өз мамандығына сай немесе сай еместігі барынша жан-жақты зерттелуде» [Сығай А., 1990, б.3], – деп, 90-жылдардағы театр үдерісінде болған біраз қуанышты өзгерістермен бөліседі. Небір тарихи оқиғалардың экономикалық тұстарына қарайтын болсақ,

кез-келген дағдарыс кезеңі үлкен идеялар мен саяси тазарудың, түрлі өзгерістердің бастамасы екенін көруге болады. Сол сынды 1990 жылдардағы экономикалық қиын кезеңде театр жұмысының реттеле бастағанын осы мақала арқылы білуге болады. Көрермендер мәселесін шешуде кейбір театрлар әр түрлі жағдайлар қарастырып, қосалқы залдардың да іске қосыла бастағанын осы мақала арқылы білуге болады. Әйтсе де, жаңа кезеңдегі жаңа бетбұрыстардың жеткілікті деңгейде орындамай жатқан кей театрлардың мәселелерінің негізін репертуарын тапшылығына әкеліп тірейді. Пьесалардың көркемдік сапасының осалдығын, жаңашылдыққа деген ұмтылыстың аздығын алға тарта келіп, рухани қуаты кем дүниелердің сахнадан көрініп жүргеніне күйінеді. Әсіресе, «бармақ басты, көз қыстылыққа» салынған пьесалардың көбейіп бра жатқандығына, ескі спектакльдердің қайта жаңаланып, жаңалағанда да тек пікір білдіруші тұлғалардың ғана алғы сөзі өзгергеніне нали отырып жазады. Қай дәуірде де таланттыға жол ашық, жолбикелерге талап күшті тамыр-таныстық өнер өрісін кеңейтпейтідігін айта келіп, өнер көсегесін шындық қана көгертеді деген шешімге келеді. Кез-келген спектакльдің сәтті шығуы бірінші кезекте драматургке байланысы десек, театрдағы орын алған көптеген келеңсіз жағдайларға драматургтердің кінәсі көптігін айтады. Себебі, театр ұжымымен оңтайлы байланыс орнатпаған драматургтердің салғырттығы еді.

«Қазақ режисурасы жайлы қарақты көз бірден байқап, тұшынып оқыр кең тынысты, өрісті, өрелі толғаныстары өз алдына бір төбе. Сыншының өз көзқарастарын салған жерден танытар өз өрімі мұнда да «мен мұңдалап» тұрады. Режиссердің театрдағы орынының қаншама маңызды екеніне ерекше екенін дәлелдейтін ойлы да сауатты тұжырымдардың төркінінде әлемнің арғы-бергі театр мектептерін мықтап зерттеген, таныған маманның пікірі жатады қашан да. Қазақ сахнасының келісті, кемел тұстарында туған кезеңдік құбылыс дәрежесіне көтерілген спектакльдердің сыншы назарынан тыс қалғаны жоқ» [Оразалин Н., 2006, б.14], – деп драматург Н.Оразалин айтқандай Ә.Сығай ұлттық өнеріміздің мейілінше қарыштап дамуына, өскен еліміздің барлық өнерінің кең өріс алуына баршамызға бағыт беріп, ұрандайды. Кез-келген мемлекеттің тарихы сол елдің ғұрпымен, әдебиетімен, музыкасымен айқындалады. Халықтың өзімен бірге туа біткен, бірге дамыған сол ерекшеліктері арқылы басқа мемлекеттен өзгешеленеді. Сыншы осы ұстанымды жоғары бағалады. Өзінің барлық жұмыстарында бұл идеяны басты ту етіп ұстады.

Автордың «Сахна әлемі» [Сығай А., 2009] еңбегінде «Сахнаның сан алуан сырлары», «Өріс кеңейткен өнер», «Театр жазбалары хақында» деген театрдың сан-саласы туралы жазылған мақалаларын жинақтаған. Автор алған объектісінің

тынысын жақсы сезінеді. Жинақта өзіндік түйін, тұжырымдар, жетістіктер мен кемшіліктер, мазмұнды мәселелер молынан кездеседі. Бәрі де өскелең өнеріміздің ертеңіне жарарлық, оның болашағы жолында пайдалы туындылар.

Ширек ғасыр ауқымында қазақ сахна өнерінің хал-ахуалы мен қазақ драматургиясының сын-сипаттарына жиі қалам тербеп, өзінің ойлы да әділ сын мақалаларымен танылған Ә.Сығай туралы жазылар ойлар көп-ақ. Ол бүгінгісі мен ертеңін айқындайтын, білімі – біліктілігін байқата-тын, нені айтса да тоқтамды, тұжырымды оймен сендіретін талғамды сыншылар санатындағы та-нымал есім. Оның мерзімдік баспасөз беттерінде жарияланған мәселелі сын мақалалары мен ктерлер мен режиссерлер, драматургтер жайлы жазған түрлі бейнелерге бай шығармашылық портреттерін спектакльдердің көркемдік тұтас-тығын салыстыра отыры, режиссер шешімі мен актерлер ойынын терең де жан-жақты талдаған сауатты жазбалары көп. Ә.Сығайдың шығар-машылық келбеті мен сынышылық ой-парасатын, білім-білігін, дәреже деңгейін анық байқататын газет-журнал бетіндегі мақалаларын тізімдеп жату шарт емес, тек монографияларын ғана тал-дауды жөн көрдік. Себебі, монографияларының басым бөлігі бұқаралық ақпарат құралдарының бетінде жарияланған мақалалардан жинасты-рылған.

Ол ғылыммен айналысуда жазып жүрген сын-мақалалардан табиғаты бөлектеу, өзіндік бағыт бағдары, белігілі бір зерттеу нысаны болатынын жақсы түсінді. Сондықтан болар, халық өнері мен қазақ театр өнеріне қатысты тың мәселелердің барлығы Ә.Сығайдың еңбектерінде жан-жақты зерттелген. Автор өз еңбектерінде қазіргі қазақ театры мен драматургиясының кемшілік жақ-тары мен ерекшеліктері, келелі мәселелелі биік талғампаздықпен, кемел білгірлікпен, әділдікпен жан-жақты саралады.

Аталмыш кітап негізінен академиялық драма театрындағы қойылған спектакльдер турасын-да. Бұл арқылы театрдың шығармашылық тұ-

сын анық та айқын тануға болады. Мұнда автор осыған дейін өзі айтып, жазып жүрген қомақты өнердің рухани болмысы жайындағы пікірлері-не жиынтық есеп берген. Сыншы сарабы қара шаңырақ театрдың үлкен-кіші өкілдерін оқыр-ман қауымның танып білуіне, олардың өнерінен алар эстетикалық рухани азығының көзі ашы-ла түсуіне мол септігін тигізген. Сайып келген-де аталмыш театр жайында жазылған еңбектер саны жағынан да сапасы жағынан да олқы емес. Қазақ театрында қаншама режиссер, актер бол-са солардың аты-жөнінен бөлек түр-түсін де тану сынды тамаша мүмкіндіктер авторға бас аяғы жинақы, бір мақсатқа бағындырылған бағалы еңбек жазып шығуға жағдай туғызған. Кітаптың баса көрсетер бір құндылығы – автордың мате-риалды еркін игеріп, нысанаға алған объектісін барынша шебер де жетік баяндап бере білуінде.

«Драматургиялық текст негізін қалаған театр спектаклі қоғамның өзінше әлеуметтік-тарихи контексті болып табылады. Ал театрдағы шы-найылық трансформация үдерісі ретінде бірне-ше есеге ұлғая түседі. Текстке арқа сүйеген өмір театрдағы бейнеге, көрерменге, әсіресе театр-сыншысы енгізетін көркемдік шешімдерге мұқ-таж болады. Көркемдік шешімнің астарына тек өмір шындығын ғана көрсетіп қоймай, жаңа көркем ойлы құрылым енгізетін актерлік шебер-лікті, сценографияны, жарық қоюды, музыкалық хореографиялық қойылымдарды жатқызамыз» [Литвина Д., 2010, с. 56], –дейді орыстың театрсыншысы Д.Литвина өзінің «Көрермендер-ді тәрбиелеу жолындағы театр сынының орны» атты еңбегінде. Жоғарыда жасаған талдаулары-мызға орай театртанушы Ә.Сығай бұл зерттеуші-нің атаған барлық талаптарына сай келіп, әсіре-се, өнертану саласына енгізген театртанушы ре-тіндегі көркемдік шешімдері арқылы, қазақ теат-рының мұң-мұқтажын жоқтаған, өзекті мәселе-лерін орынды жолға қоя білген театр саласының маманы ретінде тарих қойнауына енген санаулы адамдардың бірі ретінде қалатыны сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Пави П. Словарь театра: Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1991. – 504 с.
2. Маркова П. А. Театральная критика // Театральная энциклопедия. В 5 т. Т. 5 / под ред.. – М., 1967. – С. 135–147
3. Семинар по театральной критике: Учебное пособие / Редакторсоставитель Н.В.Песочинский. – СПб.: Издво СПбГАТИ, 2013. – 256 с.
4. Сығай Ә. Толғам. – Алматы: Парасат. 2004. – 285б.
5. Қадыров А.Н. После третьего звонка... (сб.статей). – Алматы, 2007. – 548 с.
6. Сығай Ә. Сыр сандық. – Алматы: Өнер. 1981. 215б.
7. Сығай Ә. Сахнаға сапар. – Алматы: Өнер. 1990.– 287б.
8. Оразалин Н. Ой төріңде – театр // «Театр поэзиясын пір тұтқан» кітабында. – Алматы, 2006. – 247 б.
9. Сығай Ә. Сахна әлемі. - Алматы : Ан Арыс, 2009. Т.2. - 336 б. - (Наркескен).
10. Литвина Д. Театральная критика как фактор воспитания театра и зрителя. ВЕСТНИК. Омский го-сударственный технический университет.2010. –103стр

REFERENCES:

1. Pavi P. Slovar' teatra: Per. s fr. – M.: Progress, 1991. – 504 s.
2. Markova P. A. Teatral'naja kritika // Teatral'naja jenciklopedija. V 5 t. T. 5 / pod red.. – M., 1967. – S. 135–147
3. Seminar po teatral'noj kritike: Uchebnoe posobie / Redaktor sostovitel' N.V.Pesochinskij. – SPb.: Izd vo SPbGATI, 2013. – 256 s.
4. Syfaj Ә. Tolғam. – Almaty: Parasat. 2004. – 285b.
5. Қadyrov A.N. Posle tret'ego zvonka... (sb.statej). – Almaty, 2007. – 548 s.
6. Syfaj Ә. Syr sandyқ. – Almaty: Өner. 1981. 215b.
7. Syfaj Ә. Sahnafa sapar. – Almaty: Өner. 1990.– 287b.
8. Orazalin N. Oj tәriңde – teatr // «Teatr pojezijasyn pir tұtқан» kitabynда. – Almaty, 2006. – 247 b.
9. Syfaj Ә. Sahnа әlemi. - Almaty : An Arys, 2009. T.2. - 336 b. - (Narkesken).
10. Litvina D. Teatral'naja kritika kak faktor vospitanija teatra i zritelja. VESTNIK. Omskij gosudarstvennyj tehničeskij universitet.2010. –103str

Авторлар туралы мәліметтер:

Сарыбай Мадияр Ерғалиұлы – Т. Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының 2 курс магистранты

Еркебай Анар Саимжанқызы – Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының доценті, өнертану кандидаты.

Сведения об авторах:

Сарыбай Мадияр Ергалиевич – магистрант 2 курса Казахской Национальной академии искусств имени Т. К. Жургенова

Доцентіебай Анар Саимжановна – доцент Казахской Национальной академии искусств имени Т. К. Жургенова, кандидат искусствоведения.

Information about the authors:

Sarybay Madiyar Yergalievich - 2nd year master's student of the Kazakh National Academy of Arts named after T. K. Zhurgenov

Yerkebay Anar Saimzhanovna - associate professor of the Kazakh National Academy of Arts named after T. K. Zhurgenov, candidate of art history.

Б.Е.РАХМАН^{1*}, Д.О.КАРАМОЛДАЕВА²

¹²Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы, Қазақстан
(*E-mail: k_arna@mail.ru)

АКТЕР ШЕБЕРЛІГІ ЖӘНЕ БЕЙВЕРБАЛЬДЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС

Аңдатпа: Ғылыми мақалада вербальды емес құралдардың актер өнеріндегі маңызы туралы баяндалады. Бұл саладағы зерттеуші ғалымдардың, белгілі өнер зерттеушілерінің, тәжірибелі ұстаздардың ой-пікірлері, әдістемелік нұсқаулары қарастырылады, нақты мысалдар келтіріледі.

Кілттік сөздер: Вербальды емес құралдар, паралингвистика, мимика, қол қимылы, актер ережесі, кинесика, проксемика, такесика, просодика.

АКТЕРСКОЕ МАСТЕРСТВО И НЕВЕРБАЛЬНОЕ ОБЩЕНИЕ

Аннотация: В научной статье рассматриваются значения невербальных средств в искусстве актера. Анализируются мнения, методические указания ученых-исследователей, исследователей искусства, опытных педагогов в этой области, приводятся конкретные примеры.

Ключевые слова: Не вербальные средства, паралингвистика, мимика, жест, правила актера, кинесика, проксемика, такесика, просодика.

ACTING AND NON-VERBAL COMMUNICATION

Abstract: The scientific article examines the meaning of non-verbal means in the art of the actor. Opinions, methodological instructions of scientists-researchers, researchers of art, experienced teachers in this field are analyzed, specific examples are given.

Keywords: Non-verbal means, paralinguistics, facial expressions, gesture, actor's rules, kinesics, proxemics, takesics, prosody.

1. Кіріспе: Қазіргі кезде мимика мен қимыл-қозғалыс тіліне ерекше мән берілуде. Өйткені, бұл белгілі бір ақпаратты жеткізудің табиғи құралы. Біз көбінесе өзіміздің сөйлеп тұрған кезіміздегі қимылымызға назар аудара бермейміз, ал ол болса, өз кезегінде біздің санамыздағы пайда болған белгілі бір ақпарат арқылы келесі тыңдап тұрған адамға әсер етеді.

Вербальды емес (сөз арқылы емес) қарым-қатынас жүйесі актерлік қарым-қатынастың маңызды компоненті болып табылады. Өйткені ол сахнада өнер көрсету үдерісіндегі негізгі ойдың, негізгі бөлігін жеткізудің, негізгі көзі болып табылады.

Біз өз зерттеу еңбегімізде алғашқы музыкалық театрлардың бірі болып саналатын Семей музыкалық театрының қойылымдары негізінде бейвербальды құралдардың негізгі төрт түрінің тәжірибе жүзінде қалай жүзеге асырылатынын зерделедік.

2. Материалдар мен әдістер: Адамның бір-бірімен өзара қарым-қатынасы тілдік құрал, яғни вербальді түрде ғана емес, қазіргі кезде ғылыми зерттеулерде, күнделікті тіршілікте жиі қолданылатын вербальды емес түрімен де жүзеге асырылады. Тән тілі мен сөз тілінің коммуникативтік актідегі қатар өмір сүруі және өзара сабақтастығын былайша түсіндіруге болады: адам іс-әрекетіндегі вербальді және вербальды емес құралдардың

белгілі бір ақпаратты жеткізудегі шын мәніндегі бір-бірімен ұқсастығы.

Егер сөздік тілдің мазмұнын аша, әсерін күшейте түсіңіз келсе, вербальды емес құралдарды қолдана білудің маңызы өте зор.

Вербальды емес қарым-қатынас құралдарын тұңғыш зертеушілердің бірі Чарльз Дарвин болып саналады. Оның бұл саладағы ойлары «Выражение эмоций человеком и животными» деген кітабында айтылған екен.

Қазіргі кезде, көптеген ғалымдардың, зерттеушілердің еңбектерінде бейвербальды құралдардың 10 шақты түрі анықталып, көрсетілген. Біз оның негізгі төрт түрін қарастырып отырмыз.

1. Кинесика.

Оған жататындар: экспрессивті – мәнерлік қозғалыстар, дене қалыбы, ишарат, ым-ишара, жүріс-түріс, визуальды контакт, қозғалыстың бағыты, үзіліс ұзақтығы, контакт жиілігі.

2. Просодика.

Ғалым Ғабдолла Қалиев «просодика» терминіне мынадай анықтама береді: «Просодика – сөйлеудің барлық бөлшектерінде (буын, сөз тіркесі, синтагма, фраза, мәтін) көрінетін, мағынаны ажыратуда мәні бар фонетикалық құралдар жүйесі. Оның негізгі элементтері: сөйлеу әуезі, екпін, тембр (әуен), ритм, сөз тоны. Бұл жағынан просодика интонацияға синоним ретінде қарас-

тырылады» [1.Ф.Қалиев, 440 б.].

Оған жататындар: интонация, дауыс күші, дірілі, қатты немесе ақырын шығуы, дауыс бояуы, үзіліс, күрсіну, күлкі, жылау, жөтелу, міңгірлеу, қырылдау, аһылау-үһілеу, сыбырлау, ышқыну, демін ішке тарту т.б.

3. Такесика

Оған жататындар: қол алысу, сүйісу, шапалақтау

4. Проксемика:

Оған жататындар: бағдар, арақашықтық.

Біз әрі қарай, осы Семей музыкалық театрының өзіміз таңдап алған қойылымдарымыз бойынша вербальды және бейвербальды құралдардың байланысын зерттеуді осы жоғарыда көрсетілген бейвербальды құралдардың негізгі төрт түріне сүйене отырып жүргіздік.

Семей музыкалық драма театры 1934 жылы, 6 маусымда өз шымылдығын ашады. Алғашқы қойылған И.Жансүгіровтың «Кек» пьесасы. Осындағы орталық кейіпкер Тәңірбергеннің ролін сомдаған актер С.Мұхамеджановтың өз кейіпкерінің бейнесін біз қазіргі зерттеп отырған вербальды және бейвербальды амалдарды жоғары дәрежеде байланыстыра, шебер жеткізгені туралы сыншы, театр зерттеушісі Б.Құндақбаев былай деп жазады: «...төңірегіндегілерге зіл тастап, ала көзімен шолып өткенде, үй ішіндегілер су сепкендей басыла қалады...Біздің жауымыз түзде де, ауылда да бар...Төңіректегі қара бауырлар біздің қара қасқа дұшпандарымыз...Мына қазаншы кемпірдің (Үндемес. – Б.Қ.) қағынған баласын көрдіңдер ме? Көрсендер сол. Жау деген осы. Жауды аяғанымыз жоқ», – деп Тәңірберген – С.Мұхамеджанов қажының осы сөзін жәй ғана баяндау ретінде бастап, аяғын төңірегіндегілерге үрей төндіре, қорқынышты сипат беріп аяқтаған. Бұл кейіпкер психологиясын терең ұғудан туған сахналық тәсіл, ойын тұспалдап берген» [2, 350 б.].

Бұл жерде вербальды құралдарды пайдалану тұрғысынан алып қарағанда, оның «толық стильді типті» еркін меңгеретіндігін байқадық (белгілі ғалым Р.Сыздық сөзді ауызша жеткізу нормасының екі түрлі типі бар екендігін айтады: бірі – сөзді толық әуенде айту (ғылыми тілде «толық стиль» деп айту негізделген), екіншісі – әдеттегі сөйлесу әуенінде айту. Сөздер «толық стиль» типімен жеткізілгенде әр сөз анық, сөз аяғы созылыпқырап, нықтап айталыды.)

Сондай-ақ, қойылымның екінші, үшінші көріністеріндегі С.Мұхамеджановтың әрбір ойнайтын тұстарындағы оған тән сахналарды ширектің түсіп, бейнені шынайы дәрежеге көтеретінін былайша жеткізеді: «...менің сөзімді ұқтың ба» дегендей тесіле қарап, бір сәт түк басқан қабағын тікелей тіп тұрып қалады. Актердің осы сияқты штрихтары Тәңірбергеннің сахналық бейнесіне

орайлы табылған...Осы көріністегі Тәңірберген – С.Мұхамеджановтың құзғындай ұрланып келіп қолға түскендігі: «Кек кетті» деп басталатын соңғы монологі, оның ақтық демін көрсететін кезі психологиялық драматизмге толы. Қажының дірілдеген денесі, ұсқынсыз кескіні, сұрланған бет-әлпеті халық жауының амалсыз тізе бүгіп, күйреген кезеңіне ұтымды табылған жәйттер», – деп көрсетеді Б.Құндақбаев [2, 350 б.].

Бұл жерде просодикалық құралдарды қолдандудың нағыз шегіне жеткенін көреміз (дірілдеген денесі, ұсқынсыз кескіні, сұрланған бет-әлпеті т.б.). Әрине, бұл құралдармен қоса просодиканың синонимдік қатары да қоса жүретіні анық. Мысалы ашуланғаннан тілінің күрмелеп қалуы айқайлап жіберуі, жекуі т.б. мүмкін. Осыған қарап, просодикалық құралдардың адамның тебіреніс сезімін жеткізудегі ең таптырмас амал екенін байқадық.

Ол кездерде вербальды, бейвербальды сөздерінің театр «әліппесіне» кіре қоймағаны белгілі, бірақ сыншы Б.Құндақбаевтың актер ойынына берген мінездемесінен біз сәтті бейнеленіп, спектакльдің белгілі бір деңгейге көтерілгеніне С.Мұхамеджанов кейіпкерінің ролі зор екендігін және өзіміз зерттеп отырған мәселемізге байланысты бейвербальды құралға жататын кинесика (визуальды контакт), оптикалық-кинесикалық амалдарын («зіл тастап», «ала көзімен шолып өткенде», «тесіле қарап», «түк басқан қабағын тікелей тіп», т.б.), просодика – интонация, дауыс күші («жәй ғана баяндау ретінде бастап, аяғын төңірегіндегілерге үрей төндіре, қорқынышты сипат беріп» т.б.), паралингвистикалық жүйені (дауыс сапасы, диапазоны, бояуы) өте жақсы меңгеретіндігін байқадық. Осы қойылымдағы Үндемес бейнесін сомдаған актриса М.Қасымбекованың еңбегі де сол кездегі жазылған мақалада жақсы пікірге ие болады. Үндемес – жалғыз баласы Тәңірберген қажының қолынан жазықсыз жапа шегіп, қаза болған Бейсембайдың анасы. Өмірін «көз ашпас» қиындықпен өткізген, жоқшылықтың, зорлық-зомбылықтың ауыр кезеңдерін басынан өткізіп келе жатқан аянышты тағдыр иесі. Ол аз болғандай, енді жалғзынан айырылады. Әсіресе, актриса М.Қасымбекованың «...Жалғыз баласы Бейсембайды жоқтап, ...екі бүйірін таянып (кинесикалық – дене қалыбы) зарлаған жерлерінде (просодика – интонация, дауыс күші, жылау, «әсер ету нысаны») залдағылар көзіне жас алды», – деген Атығай Шаниннің сол кездегі газет бетінде жазылған пікірі көп нәрседен хабар бергендей. [3.Атығай Шанин.]. Сондай-ақ, Атығай Шанин байдың тоқалы Кәрістің бейнесін сомдаған М.Насырованың еңбегіне де оң баға берген: «...Бұл роль Мақбузаға дәл берілген, режиссер нағыз орындаушысын тауып берген. Әдемі атқарды. Кәрістің сайқалданған құбылыстарын, оның сәрілтәң жүріс-тұрыстарын бұлжытпай (кинесика – мәнерлік қозғалыстар, оптикалық-

кинесикалық – сыртқы пішін, бет-әлпет қимылы, пантомимика – дене қалыбы, ым-ишарат) келтірді» [3. Атығай Шанин].

М.Насырованың бейнелеген кейіпкері туралы Б.Құндақбаев былай деп жазады: «...актриса Кәрістің қылымсыған тұрпайы қылықтарын, пасықтығын, жалған паңдығын, арсыздығын терең де шынайы ашқан...Ол өзінің жез өкшелік қылықтарын бүркеу үшін көбінесе оның аңдитыны бәйбішенің ізі (кинесика: жүріс-тұрыс, дене қалыбы, экспрессивті мәнерлік қозғалыстар). Қайткенде де ебін тауып, бәйбішенің ерсі мінездерінің үстінен шығып, от басындағы тізгінді өз қолына алу – оның түпкі мақсаты, осыны актриса бүкіл спектакль бойы өзіне нысана еткен» [Облыстық қазақ театрлары. Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы. Алматы - 1965, 350 б.].

Осы жоғарыда келтірілген сыншылар мақалаларынан түйгеніміз – Тәңірберген, Үндемес, Кәрістердің бейнелеген образдарының тұтастығы, шынайылығы, вербальды және бейвербальды құралдарды шебер пайдалана білуі, табиғи таланты, оның халқымыздың «дала театры» өнерінен бастау алуы. Сондай-ақ вербальды құралдардың «әсер ету нысанын» өте шебер пайдаланғандықтарын байқаймыз. Оның мәні – сөздің мазмұны, дәлелдемелердің мағынасы, маңызы, сөздің түрі – оның дыбыстар құрамы және әуенділігінің әсері немесе сөз астарын жеткізудегі интонация.

3. Нәтижелер: Қазіргі кезде вербальды емес коммуникация тілдерін жан-жақты, бүге-шігесіне дейін жете талдау «сөздігін» құрастыру жұмысы жүргізіліп жатыр. Мәселен, әртүрлі эмоциялық көңіл-күйді баяндайтын 136 терминдер мен олардың үйлесімділіктері анықталды. Олардың ішінде: мимика, көзғарас, жымыю, сөйлеу интонациясы, қол қимылдары т.б. Тек қана жымыюдың 10 түрі көрсетілген.

Сондықтан да, коммуникативтік қарым-қатынастың вербальды емес түрі де үлкен қосымша, кейде тіпті өз алдына жеке рөл атқарады. Вербальдық әсер етуді күшейтуге немесе әлсіретуге қабілеті бола отырып, бейвербальды коммуникацияның барлық техникалық жүйесі коммуникативтік үдерістің негізгі параметрі болып табылатын – оған қатысушылардың ниетін анықтауға көмектеседі. Ең маңыздысы - вербальді коммуникация жүйесімен бірлесе отырып, бұл жүйелер адамдардың бірлесіп қызмет істеуіне қажетті ақпарат алмасумен қамтамасыз етеді.

Әдемі дене қимыл-қозғалысы, жүріс-тұрыс, ым-ишара, әсерлі ишарат, әдетте уақиға желісіне сәйкес образға енгенде ғана, көрерменнің көңілінен шыға алады, оның бүкіл назарын өз уысында ұстайды, салихалы әңгіме бастауға көмектеседі.

4. Талқылау: Ғалымдардың тұжырымдауынша, тілдік (вербалды) құралдар көмегімен дәйекті ақпарат берілсе, тілдік емес (вербальды емес) құралдар арқылы диалогке түскен адамдардың

жай-күйі мен сезімі жеткізіледі. Бұған дәлел, күнделікті өмірде көріп жүргеніміздей, ым-ишарат арқылы ойды жеткізу оңай, тіпті тиімді болып келеді.

Белгілі сыншы Ә.Сығай бұл туралы: «Іс-әрекет еркін жетіп жатқан шақта сөзді үстемелеудің не пайдасы бар? Кейде сөзге бергісіз қимыл, көзқарастар бар емес пе?» - деп көрсетеді. [4. Сығай Ә. 1998. 512 б.].

Тілші ғалым Т. Қордабаев: «Ым тілі жасанды емес, ол ұрпақтан ұрпаққа ауысып, мұра ретінде беріліп отыратын табиғи құбылыс. Шарттылық ым тілінде тым елеусіз, сондықтан ол негізінде интернационалдық құрал, оны бірінің тілін бірі білмейтін адамдар да түсіне алады. Барлық халықта жұдырық көрсетуді қорқыту деп, қол бұлғауды шақыру деп түсінеді. Сөйленістің вербалды тәсілдерімен бірге жүретін кинесикалық, проксемикалық, просодикалық амалдар мен қимылдар лингвистикада вербальды емес қатынастың құрамында болатынын түсіндіреді», - деп көрсетеді [5. Қордабаев Т. 124 б.].

Ғалым Меруерт Жақсылықова сахналық қимыл-қозғалыстардың драмалық элементтердің халықтың өз бойынан тарағандығы жөнінде: «Қазақ фольклорындағы (халық шығармашылығындағы) орындаушылық өнердің элементтері бақсылық ойынында, ақындар өнерінде және басым жағдайда айтыста, билердің билік айту кездерінде, жыраулық өнер мен жыршылық орындауда, сал-серілер, қулар мен шаншарлар өнерінде бой көрсетеді. Дала артистерінің драмалық шығармашылығы – қызу суырып-салмалық, сөз саптау, бейнеге ену, дыбысты дәл шығару немесе дыбысқа еліктеу, бет-ажардың сан-алуан мимикалық құбылуы, әртүрлі ишаралар, пластикалық қимыл-қозғалыс, саз аспабында ойнау, бишілік және әншілік, магиялық сиқырлар көрсете білуі сияқты өнердің синкреттік яғни біте қайнаса көрінуінен байқалады. Осындай орындаушылық шеберлік қайнар көздері – кәсіби шеберліктің тума таланттың, яғни сахнаның алғышарттарына айналды», - деп көрсетеді [6. Жақсылықова М.Б. 28].

5. Қорытынды: Қорыта келе айтпағымыз, музыкалық қойылымдардағы вербальды және бейвербальды құралдарды зерттеу нәтижесінде анықтағанымыз – сөз арақатынаста әмбебап құрал ретінде танылса да, олардың мәні сөйлеу жүйесі әрекетіне, басқа да белгілерді, былайша айтқанда, бейвербальды құралдар жүйесін қосымша пайдалану барысында арта түседі. Сондықтан да, қарым-қатынас жүйесінде бейвербальды құралдар қолданылмаған болса, олар толыққанды болып саналмайды. Бейвербальды құралдарды қолдану сөйлеу үдерісі барысында жүзеге асырылады. Олар бір-бірімен тығыз байланыста әрекет етеді. Ол – кинесикалық, просодикалық, такесикалық, проксемикалық вербальды емес амал-тәсілдер арқылы іс-жүзіне асырылады.

Сонда ғана, сахнаға шыққан актердің ым-и-берлігінің дамуына әсер етеді. Шарат қимылы, ең алдымен оның актерлік ше-

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ғ.Қалиев. Тіл білімі терминдерінің сөздігі. А., «Сөздік-Словарь», 2005, 440 б.
2. Облыстық қазақ театрлары. Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы. Алматы - 1965, 350 б.
3. Атығай Шанин. «Кек» – «Социалды шығыс», 1934, 9 июнь.
4. Сығай Ә. Сахна саңлақтары. Алматы: Жалын, 1998. – 512 б.
5. Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің қалыптасу, даму жолдары. – Алматы: Мектеп, 1987. – 124 б.
6. Жақсылықова М.Б. «Қазақ кәсіби актерлік өнерінің даму ерекшеліктері» атты өнертану ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертацияның авторефераты. Алматы: тарих тағылымы, 2010. – 28 б.

REFERENCES

1. G.Kaliev. Dictionary of linguistic terms. A., «Sozdik-Slovar», 2005, 440 p.
2. Regional Kazakh theaters. Publishing house "Science" of the Kazakh SSR. Almaty - 1965, 350 p.
3. Atygai Shanin. "Revenge" - "Social East", June 9, 1934.
4. Sigai A. Stage bells. Almaty: Zhalyyn, 1998. - 512 p.
5. Kordabaev T. Ways of formation and development of Kazakh linguistics. - Almaty: School, 1987. - 124 p.
6. Zhaksylykova MB Author's abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Arts, "Features of the development of Kazakh professional acting." Almaty: history reading, 2010. - 28 p.

Сведения об авторах:

Рахман Байдос Еркінбекұлы – Магистрант 2 курса Образовательной программы Артист музыкального театра Казахской Национальной Академии искусств имени Т.К. Жургенова, г.Алматы, ул. Панфилова 127, 8778 872 90 94, baidosrakhman@mail.ru

Карамолдаева Дана Омаржановна – кандидат педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой «Музыкальный театр» Казахской Национальной Академии искусств имени Т.К.Жургенова, г.Алматы, ул. Панфилова 127, 87783292296, k_arna@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер:

Рахман Байдос Еркінбекұлы - Музыкалық театр артисі білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Панфилова көш. 127, 87788729094, baidosrakhman@mail.ru

Карамолдаева Дана Омаржановна – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, музыкалық театр кафедрасының меңгерушісі, Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Панфилова көш.127, 87783292296, k_arna@mail.ru

Information about the authors:

Rahman Baidos Erkinbekuly - Master of the 2nd year of the Educational Program Artist of the Musical Theater of the Kazakh National Academy of Arts named after T. K. Zhurgenova, Almaty, st. Panfilova, 127, 87788729094, baidosrakhman@mail.ru

Karamoldayeva Dana Omarzhanovna - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Department «Musical Theater» of the Kazakh National Academy of Arts named after T. K. Zhurgenova, Almaty, st. Panfilova 127, 87783292296k_arna@mail.ru

ВЛИЯНИЕ КАЗАХСКИХ РЕЖИССЕРОВ В РАЗВИТИЕ УЙГУРСКОГО ТЕАТРА

Аннотация: В статье рассматривается работа Государственного республиканского уйгурского театра музыкальной комедии им.К.Кужамьярова с казахскими режиссерами в разные годы своего развития.

Предмет анализа – постановки режиссерами К.Жетписбаева, Б.Омарова, А.Мамбетова, С.Асылханова и других.

Также подробно описаны и уйгурско-казахские драматургические связи. Автор дает характеристику спектаклям по пьесам казахских драматургов, поставленных на уйгурской сцене.

В статье анализируются цели и задачи режиссуры театра, роль режиссера в процессе работы коллектива над созданием спектакля.

Ключевые слова: уйгурский театр, режиссер, драматургия, актер, художественный образ.

ҰЙҒЫР ТЕАТРЫНЫҢ ДАМУЫНА ҚАЗАҚ РЕЖИССЕРЛЕРІНІҢ ТИГІЗГЕН ЫҚПАЛЫ

Аннотация: Мақалада К.Кужамьяров атындағы Мемлекеттік республикалық ұйғыр музыкалық комедия театрының әр түрлі даму жылдарындағы қазақстандық режиссерлермен жұмысы қарастырылады.

Талдаудың негізгі тақырыбы – режиссерлер Қ.Жетпісбаев, Б.Омаров, А.Мамбетов, С.Асылханов және басқалардың қойылымдары. Ұйғыр-қазақ драмалық байланыстары да егжей-тегжейлі сипатталған.

Автор ұйғыр сахнасында қазақ драматургтерінің пьесалары негізінде қойылған спектакльдерге сипаттама береді. Мақалада театр режиссурасының мақсаттары мен міндеттері, спектакльді құру бойынша ұжымдық жұмыс процесінде режиссердің рөлі талданады.

Түйіндемесөздер: ұйғыр театры, режиссер, драма, актер, көркем бейне.

INFLUENCE OF KAZAKH DIRECTORS IN THE DEVELOPMENT OF THE UYGUR THEATER

Abstract: The article examines the work of the State Republican Uyghur Musical Comedy Theater named after K. Kuzhamyarov with Kazakh directors in different years of its development.

The subject of analysis is performances by directors K. Zhetpisbaev, B. Omarov, A. Mambetov, S. Asylkhanov and others. The Uyghur-Kazakh dramatic ties are also described in detail. The author gives a description of the performances based on the plays of Kazakh playwrights staged on the Uyghur stage.

The article analyzes the goals and objectives of theater directing, the role of the director in the process of the collective work on the creation of the play.

Key words: Uyghur theater, director, drama, actor, artistic image.

Введение

Государственный республиканский уйгурский театр музыкальной комедии им. К.Кужамьярова входящий в состав театров Средней Азии всегда выделялся патриотизмом, национальным достоинством, межнациональной дружбой народов. Благодаря взаимной работе деятелей искусств других национальностей и межнациональному союзу деятелей театра в начале творческого пути, уйгурский национальный театр ощутил огромную поддержку и трамплин для взлета. Содействие в становлении театра оказали режиссеры, драматурги разных национальностей проживающих в Казахстане. Среди них были казах-

ские, русские, узбекские, армянские, татарские и другие деятели культуры. В первую очередь большую поддержку в становлении уйгурского национального театра оказали Мухтар Ауезов, Сабит Муканов, Габит Мусрепов, Илияс Жансугуров, Вахаб Азимов, Кари Якубов, Маннан Уйгур, Евгений Брусиловский, Куляш Байсеитова, Абиля Толебаев, Латиф Хамиди. Благодаря совместным усилиям этих деятелей культуры, уйгурский театр стремительно начал возрастать с первых дней своей творческой деятельности. Для обсуждения спектаклей вместе с основателями уйгурской драматургии Абдулла Розыбакиевым и Исмаилом Таировым принимали участие видные дея-

тели как Мирзоян и Колумбетов. О деятельности национального театра писали многочисленные статьи и рецензии. Каждая новая постановка освещалась газетами «Казахстанская правда», «Социалистік Қазақстан», «Қазақ әдебиеті», «Алматынская правда», «Советская культура».

Основная часть

Пьеса великого писателя и драматурга казахского народа Габита Мусрепова «Козы-Корпеш и Баян-Сулу» впервые была поставлена на сцене уйгурского театра и это является историческим моментом. Труппа с первых дней репетиций этого произведения с восхищением приняли пьесу и единогласно решили утвердить постановку, легенду о влюбленных на сцене уйгурского театра. Среди молодых актеров на тот момент Данияр Яхьяров взялся за перевод пьесы. Будучи сильно заинтересованным данной работой, актер перевел ее на уйгурский язык за одну ночь. Главный режиссер театра Виктор Дьяков занялся постановкой пьесы. Присутствующие на премьере спектакля М.Ауезов и Г.Мусрепов дали высокую оценку спектаклю и коллективу театра. «Большую помощь коллективу театра в постановке этой пьесы оказали казахские артисты. Очень много помогала театру Куляш Байсеитова, знакомившая уйгурских артистов с казахским фольклором, жизнью, нравами, помогла советами по актерскому мастерству. Спектакль шел в сопровождении симфонического оркестра, в котором работали известный композитор К.Мусин и дирижер Г.Дугашев» [Кадыров А.Н., 1984, с.46] – писал профессор А.Н.Кадыров.

О воспоминаниях Г.Мусрепова писали в газете «Казахстанская правда»: «...В 1936 году, я был начальником Управления по делам искусств при Совете Министров Казахской ССР, и, естественно, будучи руководителем творческих организаций, я не имел права навязывать свое произведение в вверенные мне театры республики. Не подписав свою фамилию на титульном листе, я отправил трагедию «Козы-Корпеш и Баян-Сулу» в Чимкентский, Семипалатинский и Уйгурский театры. Я хорошо знал талантливый коллектив Уйгурского театра по их чудесному спектаклю «Анархан» Д.Асимова и А.Садырова, который на меня и на Мухтара Ауезова, с которым мы были в театре, произвел большое впечатление. Режиссер Виктор Иванович Дьяков оказался человеком энергичным и уже в марте 1938 года, то есть через год после того, как пьеса была включена в репертуар театра, пригласил меня с Мухтаром Ауезовым на сдачу спектакля «Козы-Корпеш и Баян-Сулу». На обсуждении я, как автор произведения, старался быть немногословным, а вот Мухтар Ауезов говорил очень много лестных слов в адрес театра за высокопрофессиональный спектакль. Он хвалил режиссера и актеров С.Саттарову (Баян), Д.Яхьярова (Козы),

Д.Асимова (Карабай), А.Садырова (Жантык), Х.Илиеву (Тансык) и многих других. Так же высокую оценку он дал музыке, ставшей неотъемлемой частью спектакля. Положительно отозвался о художнике В.Ковале, сумевшем передать в своем оформлении не только быт казахов, но и время, особенности одежды, краски в национальных орнаментах. Большое впечатление на нас произвели казахские танцы, поставленные балетмейстером А.Бабуриным и прекрасно исполненные солистами балета театра» [Мусрепов Г., 1937].

Сложно представить театральное искусство без труда композиторов. На сценическую версию произведения национальной драматургии композиторы высокого уровня писали свои сочинения. Лирикой и нотами героизма они могли задеть чувства патриотизма, могли заполнить недостающие фрагменты спектаклей. Композиторы Газиза Жубанова, Еркегали Рахмадиев были в хороших, дружеских отношениях с Куддус Кожамяровым. Они неоднократно отзывались о профессионализме и желании работать с композитором. Куддус Кожамяров написал оперу «Назугум», «Садыр палван» где заглавные партии исполняли выдающиеся оперные артисты страны Роза Жаманова, Мурат Мусабаев, Ш.Умбеталиев и другие. Данные произведения были поставлены на сцене Казахского Государственного Академического Оперного Театра им.Абая. Так же творческий тандем композитора сошелся с признанным писателем казахского народа Сабитом Мукановым, который написал пьесу «Дочь Кашгарии». Пьесу Сабита Муканова «Дочь Кашгарии» поставил режиссер Байтен Омаров, музыку написал К.Кужамьяров. «В основу сценической драмы легли подлинные события, связанные с биографией Чокана Валиханова, той дружбе и взаимопонимании, оказанным уйгурами казахскому исследователю в Кашгарии.

Реализм казахской драматургии, искусство глубокой психологической разработки образов, правдивое и тонкое изображение жизненных явлений были близки и эстетике уйгурского театра» [Кадыров А.Н., 2007, с. 211]. Данный отзыв доказывает, что спектакль стал не только культурным событием страны, но так же был поставлен на высоком художественном уровне.

После удачной постановки «Дочь Кашгарии», 1972 году главным режиссером уйгурского театра назначается Народный артист Казахской ССР Байтен Омаров. На первых порах своего творческого пути в театре, он начинает с ярких постановок, со спектаклей «Герип-Санам» И.Саттарова и И.Дьякова, «Ох, эти джигиты!» К.Шангитбаева. С приходом нового режиссера, заметно поднялась исполнительская культура и уровень профессионального мастерства у актеров. Стало все больше качественных спектаклей и актерские навыки артистов возрастали с каждой постановкой.

«Герип Санам» – спектакль о любви, о мудрости, о надежде. Профессиональность и оригинальность режиссера постановки и художника можно было почувствовать с первых минут спектакля. Особый подход был в оформлении: по краям сцены стояли двухэтажные телеги, нагруженные сеном и разными материалами, на втором этаже висели колокола. В дальнейшем на них показывали тени от деревьев, что создавало уютную обстановку на сцене. Так как пьеса о любви, она не принадлежит к определенной и конкретной национальности. Основная движущая сила пьесы, как и во многих любовных трагедиях это любовь, ревность, мудрость и смерть. Большая часть внимания режиссера заострена на этих основах. Философия спектакля во многом актуальна в жизненных ценностях и по сей день. Много проблем современного характера раскрываются в этом спектакле на уровне духовных ценностей и философии.

Ведущим актерам национального театра великолепно удалось передать психологическое состояние действующих лиц. Режиссер часто использовал массу для того, чтобы акцентировать отдельные слова и диалоги. За счет этого чувствуется давление на зрителя и весомость сказанного текста. Особенно хочется отметить костюмы. Их цвет и символические знаки помогали глубже раскрыть образ и характеры главных героев. Создавалось такое впечатление, что герои носили эти костюмы всю жизнь.

В 1976 году главным режиссером уйгурского театра был назначен Кадыр Жетписбаев. Приход молодого и талантливого режиссера в Уйгурский театр, стал ярким событием. Особенность режиссера Жетписбаева заключалась в том, что он прежде всего изучал тонкость вкуса зрительской аудитории этого театра. К сожалению большинство зрителей в те года больше интересовали концерты, шоу программы нежели спектакли. Исходя из этого, режиссер поставил первый спектакль в комедийном жанре, «Бунт невесток» узбекского драматурга С.Ахмада. Постановка вызвала большой резонанс и восторг зрителей. На всех последующих представлениях зрительный зал был переполнен до отказа. Такого спроса и интереса к спектаклям у зрителей уйгурском театре не было долгое время. Наконец люди стали целенаправленно идти на спектакль. Репертуар театра постепенно обновлялся новыми постановками. Это были спектакли «Анамниң ак койниги» Шахмет Хусаинова, «Шавкун» Хезмат Абдуллина, комедии «Бир яз, бир киш» Мунлук Бакиева, «Печальные дни», «Священные шаги» Жамалдин Розиева и другие.

Среди постановок режиссера К.Жетписбаева, спектакль «Гнев Одиссея» («Она ткала свои мечты») занял значимое место. Режиссер и художник (П.Ибрагимов) поставили задачу создать спектакль современного звучания. Вальехо по-

казывает, как Одиссей, проведя жизнь в походах и войнах не только привыкает к жестокости, но и сам перестает верить людям. Война приносит страдания и разрушения, рождает подозрительность в отношениях между людьми. Жертвой этого становится и Одиссей. Он напуган известием, что в Итаке появились много претендентов на руку его жены Пенелопы. Возвратясь на родину, он безжалостно справляется со всеми. Его жестокость распространяется и на Пенелопу, долгие годы хранившую ему верность. Роль Пенелопы исполняла актриса Хасият Зайнаудинова. Борьба чувств и долга – в душе Пенелопы. Эта тема выходит на первый план в исполнении актрисы. Развивая образ, актриса мастерски показывает сложность душевных переживаний героини. Узнав в чужестранце переодетого Одиссея, она приходит в ужас. Актриса делает этот момент кульминационным, до предела обостряются здесь противоречия чувств героини.

Мастерство актеров театра проявилось и в создании образов других персонажей – преданной Эвриклеи (Р.Илахунова), честного и благородного Анфино (М.Изимов). спектакль включающий ряд заметных актерских работ, выразительную постановку многих сцен, во время гастролей Уйгурского театра в Москве в июне 1981 года был высоко отмечен театральной критикой. «Режиссер Жетписбаев поставил спектакль о саморазрушительности силы, не облагороженной гуманизмом, попирающей чувство и разум... Философская драма, интеллектуальная притча находят в спектакле уйгурских артистов, убедительное воплощение в столкновении характеров и воли» [Швыдко М., 1981].

Говоря о творческом пути Кадыра Жетписбаева в стенах театра, стоит вспомнить 1983 год. Когда впервые классика казахской сцены «Кыз Жибек» была поставлена на сцене уйгурского театра. Коллектив встретился второй раз с выдающимся драматургом, писателем, общественным деятелем Габитом Мусреповым. «На премьерке спектакля автор драмы Г.Мусрепов сказал, что после выдающегося актера Курманбека Джандарбекова, создавшего образ Бекежана на сцене оперного театра, считает вторым великолепным исполнителем этой роли Назара Курбанова.

В яркой трактовке образа, в творческом взлет актера Н.Курбанова большая заслуга принадлежала режиссеру К.Жетписбаеву, который сумел увидеть индивидуальные особенности и талант молодого актера» [Кадыров А.Н., 1984, с. 48] – подчеркивает театровед А.Н.Кадыров. В результате этой постановки театр показал общественности уровень драматургии, режиссуру, сценографию и актерское мастерство коллектива театра. Так же критиками отмечен факт, что театр соответствует всем требованиям и нормам современного театра. Удостоверившись в профес-

сионализме труппы, режиссер берется за новые классические постановки.

Особую роль в деятельности Уйгурского театра сыграл выдающийся казахский режиссер – Лауреат Гос.премии СССР и Казахской ССР, Народный артист СССР Азарбайжан Мамбетов. В поддержку уйгурской национальной драматургии, Мамбетов решил взять пьесу Ж.Асимова, А.Садирова музыкальную драму «Анархан». Режиссер с большим творческим опытом решил раскрыть народную драму с другой, более углубленной стороны. В классическом варианте трагедия «Анархан», о двух влюбленных, прототипы «Ромео и Джульетты». В своей интерпретации режиссер решил показать трагедию не только двух молодых людей, а страшную судьбу и несчастье целого народа. Как и ожидалось, премьера спектакля прошла на высоком уровне. «Режиссура Мамбетова требовала от актеров новых решений важнейших методологических проблем: пересмотра характера сценического общения и перевоплощения, усложнения ритмических и пластических задач, нагнетания скорости психологического проживания действенных сценических эпизодов и внутреннего оправдания эмоциональных пиков роли» [Богатенкова Л.И., 1979, с. 230]. Многие деятели искусств до сегодняшних дней рассказывают о профессионализме режиссера и значимости этой постановки.

В 1982 году еще один значимый и радостный случай в истории театра, не менее известный режиссер казахского искусства, Народный артист Республики Казахстан Маман Байсеркенов берется за постановку Ш.Шаваева «Билал Назим». Эта пьеса о поэте, мыслителе, борце за справедливость, о народном освободителе XIX века – Билал Назим. Глубокая философия, безмерная любовь к своему народу, к стране проникает через всю постановку. Образ Билала Назыма сложен, многогранен ибо не всегда в поисках счастья для народа он идет верной дорогой. Таким предстает поэт в исполнении актера К.Абдрасулова. «Актер К.Абдрасулов, найдя точное пластическое решение образа, поднимает его до высокой романтики» [Рахманова М., 1982] – так высоко оценила его работу театровед М.Рахманова.

Многовековая история народа, национальные традиции, обычаи, литература, культура, искусство тесно сплетены и сопровождалась в классических спектаклях «Анархан», «Билал Назим». Несмотря на национальные отличия режиссеров – постановщиков этих спектаклей, они в полной мере чувствовали всю ответственность и пытались максимально тщательно анализировать все детали, народные особенности. Благодаря таким поискам и кропотливым работам эти постановки стали классикой уйгурской сцены и до сегодняшних дней пользуются огромным спросом и популярностью среди зрителей всех возрастов.

Этот диапазон разных жанров и стилей спо-

собствовал раскрытию новых талантов среди актеров. Множество артистов наконец могли сыграть долгожданные роли и показать свой потенциал в полной мере. Становление профессионального театра, в развитие которого так же активное участие принимали художники сцены, нераздельно связаны с созданием большинства шедевров.

Сценография – искусство создания зрительного образа спектакля посредством декораций, костюмов, света, постановочной техники. Все эти изобразительные средства являются компонентами театрального представления, способствуют раскрытию его содержания, сообщают ему определенное эмоциональное звучание. Развитие профессиональной сценографии в национальном театре тесно связано со временем руководства казахских режиссеров. Одним из первых профессиональных художников в истории национального театра, прослуживший театру более 40 лет жизни, Заслуженный деятель искусств РК – **Пайзирахман Ибрагимов**, обративший на себя внимание своим индивидуальным видением, глубокомыслием и неповторимостью. Рассвет его творческой деятельности, как упоминалось выше, стала совместная работа с режиссером А.Мамбетов над пьесой «Анархан». Изучив задумку режиссера, художник приступил к анализу различных сторон художественного творчества с привлечением философских, культурологических и эстетических концепций. Нередко в основе того или иного спектакля оказывается именно замысел художника. Он акцентировал внимание к основным структурам бытия визуализировав в четкости внешний и внутренний порядок народа и восприятие материализованной метафорой жизни людей. Разделив сцену на две части, темными тонами и глубиной сцены передал зрителю всю горечь и трагедию народа. Привлекая, по необходимости, на сцену национальные атрибуты и предметы быта художник, апеллирует, главным образом, к репродуцированию стоящих за ними идей. Из физической конкретики предметных форм, он пытается извлечь стоящий за материальными объектами потаенный смысл. Взаимодействие с предметами и визуальное слияние с декорациями передают состояние народа, страдающих от давления внешних сил, нескончаемые трудности на пути к освобождению.

В 1981 году коллектив театра гастролировал в Москве. Среди приглашенных зрителей видный театральный критик, бывший министр культуры России М.Швыдко писал: «Художник П.Ибрагимов создал впечатляющий образ – народ Восточного Туркестана внутри огромной клетки, подавляющиеся богатыми людьми» [Швыдко М., 1981]. В том же духе и о спектакле режиссера К.Жетписбаева «Гнев Одиссея» в сообществе с

П.Ибрагимовым сказал: «Образ разрушенной и фрагментированной древней архитектуры античного периода истории отображает внутреннюю борьбу героев пьесы, их страсти достигли уровня настоящего пика взволнованности. Актеры в спектакле объединены в единый ансамбль, который обсуждает самые сложные проблемы в истории, которые актуальны и в современной жизни» [Швыдко М., 1981].

В 2004 году коллектив уйгурского театра участвовал в XII республиканском театральном фестивале посвященный 200 летию поэта казахского народа Махамбета Утемисулы в городе Уральске. По итогам фестиваля П.Ибрагимов стал победителем в номинации «Лучшая сценография» за работу в спектакле «Махамбет» режиссер Сайлаубека Асылханова. Специально для театра пьесу написал казахский драматург Аким Тарази. «Благодаря хорошему драматическому материалу, профессиональной режиссуре и постановке спектакля в оригинале, спектакль «Махамбет» продемонстрировал огромные потенциальные возможности коллектива. В нем раскрылись многие актерские индивидуальности, новые звезды театра, обладающие огромными богатством художественных, выразительных средств. Режиссер С.Асылханов вместе с хореографом Г.Саитовой широко использовали пластику движений, танцы, музыку, яркие, наполненные глубоким смыслом немые мизансцены» [Еркебай А., 2010, с.133]. На обсуждении фестивальных спектаклей были и критические замечания, что режиссер «ограничивается преобладанием профессиональной хореографии над драматическим действием» [Кабдиева С., 2003, с. 345]. Но так или иначе, спектакль «Махамбет» показал высокий художественный уровень коллектива.

Заключение

Стоит отметить что вклад в драматургию казахских писателей отразился не только в казахских театрах, но и в национальных театрах. Благодаря этим спектаклям другие народы узнали лучшие традиции, культуру, душу казахского народа. Поэтому нужно понимать что этот самый золотой мост между нашими народами строился во многих сферах и до сих пор укрепляется. «История постановок казахских произведений в национальных театрах республики доказала, что их миссия заключалась не только в том, чтобы представлять своим творчеством культуру своего народа. А также в пропаганде казахских сценических произведений, и тем самым воспитывать в своем зрителе идею мультикультурализма» [Yerkebay A., 2016, p. 247].

По воле судьбы и стремлением артистов многих поколений, народный театр, с 90 летней историей считавшаяся золотой колыбелью всего уйгурского народа на сегодняшний день трудится в поте лица, с каждой постановкой доказывая свое право быть и существовать. И в первую очередь коллектив театра пытается не забывать свои корни, тюркские корни и отражать это в каждом своем произведении. Ведь, «Этот огромный пласт духовной культуры может дать активный импульс творчеству деятелей искусства, имеющих возможности использования этого материала в различных видах искусства, по-новому переосмыслить эти произведения, представить их на суд зрителей в новой интерпретации. Для богатого эпического наследия нужны смелые интересные творцы и художники, способные встряхнуть пыль с древнего культурного наследия и в соответствии с сегодняшним мировоззрением и актуальностью возродить его в новой сценической форме» [Мукан А., 2018, с. 40].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кадыров А.Н. Уйгурский советский театр. – Алма-Ата: _нер1984. – 160 с.
2. Мусперов Г. «Козы-Корпеш и Баян-Сулусу» переведена на уйгурский язык // «Казахстанская правда». – 1937. – 27 января.
3. Кадыров А.Н. После третьего звонка... (сб.статей). – Алматы, 2007. – 548 с.
4. Швыдкой М.Е. Обогащая традиции // «Правда». – 1981. – 17 июля.
5. Богатенкова Л.И. Современное казахское сценическое искусство. – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1979. – 269 с.
6. Рахимова М. Радостные дни // «Узбекистон адабиети ва санъати». – 1982. – 25 июля.
7. Алматы театрлары = Театры Алматы. – Алматы: «Алматыжарнама», 2010. – 272 б.
8. Кабдиева С. Казахский театра в контексте развития сценических традиций // «Қазақстан мен Орталық Азияның дәстүрлі және қазіргі өнері» халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы. Алматы: «Үш қиян», 2003.
9. Yerkebay A. Mastering of Kazakh dramaturgy by contemporary national theatres in Kazakhstan // «Teatr və multikulturalizm» IV Baku international theatre conference. – Baku, 2016. – P. 245-247.
10. Мукан А., Жумасейтова Г. От эпоса к мюзиклу в поисках театральных инноваций // Наука и жизнь Казахстана. – 2018. – № 2/3 (57). – С. 40-43.

REFERENCES:

1. Kadyrov A.N. Ujgurskij sovetskij teatr. – Alma-Ata: _ner1984. – 160 s.
2. Musperov G. «Kozy-Korpesh i Bajan-Sulu» perevedena na ujgurskij jazyk // «Kazahstanskaja pravda». – 1937. – 27 janvarja.
3. Қadyrov A.N. Posle tret'ego zvonka... (sb.statej). – Almaty, 2007. – 548 s.
4. Shvydkoj M.E. Obogoshhaja tradicii // «Pravda». – 1981. – 17 ijulja.
5. Bogatenkova L.I. Sovremennoe kazahskoe scenicheskoe iskusstvo. – Alma-Ata: «Nauka» KazSSR, 1979. – 269 s.
6. Rahimova M. Radostnye dni // «Uzbekiston adabieti va san'ati». – 1982. – 25 ijulja.
7. Almaty teatrlary = Teatry Almaty. – Almaty: «Almatyzharnama», 2010. – 272 b.
8. Kabdieva S. Kazahskij teatra v kontekste razvitija scenicheskikh tradicij // «Қазақстан мен Ortalyқ Azijanyң дәстүрлі және қазіргі өнері» halyқаралық ғылыми-praktikalық konferencijasy. Almaty: «Ysh қijan», 2003.
9. Yerkebay A. Mastering of Kazakh dramaturgy by contemporary national theatres in Kazakhstan // «Teatr və multikulturalizm» IV Baku international theatre conference. – Baku, 2016. – R. 245-247.
10. Mukan A., Zhumaseitova G. Ot jeposa k mjuziklu v poiskah teatral'nyh innovacij // Nauka i zhizn' Kazahstana. – 2018. – № 2/3 (57). – S. 40-43.

Сведения об авторах:

Усманов Расул – докторант Казахской национальной академии искусств им.Т.Жургенова.

Автор туралы мәліметтер:

Усманов Расул – Қазақ ұлттық өнер академиясының докторанты.Т.Жүргенов.

Information about the authors:

Rasul Usmanov - doctoral student of the Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov.

МАУЛЕНОВ Г.С.

доктор юридических наук, профессор
Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный
доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общеприкладной проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законодательства, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретных преступлений;

- роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

АГЫБАЕВ А.Н.

доктор юридических наук, профессор КазНУ им.аль-Фараби, заслуженный деятель Казахстана
ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санкт-Петербурге издательством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождающие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежит обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие вну-

тренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлений.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
Басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№12/12 2020 жыл

Бас редактор:

«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

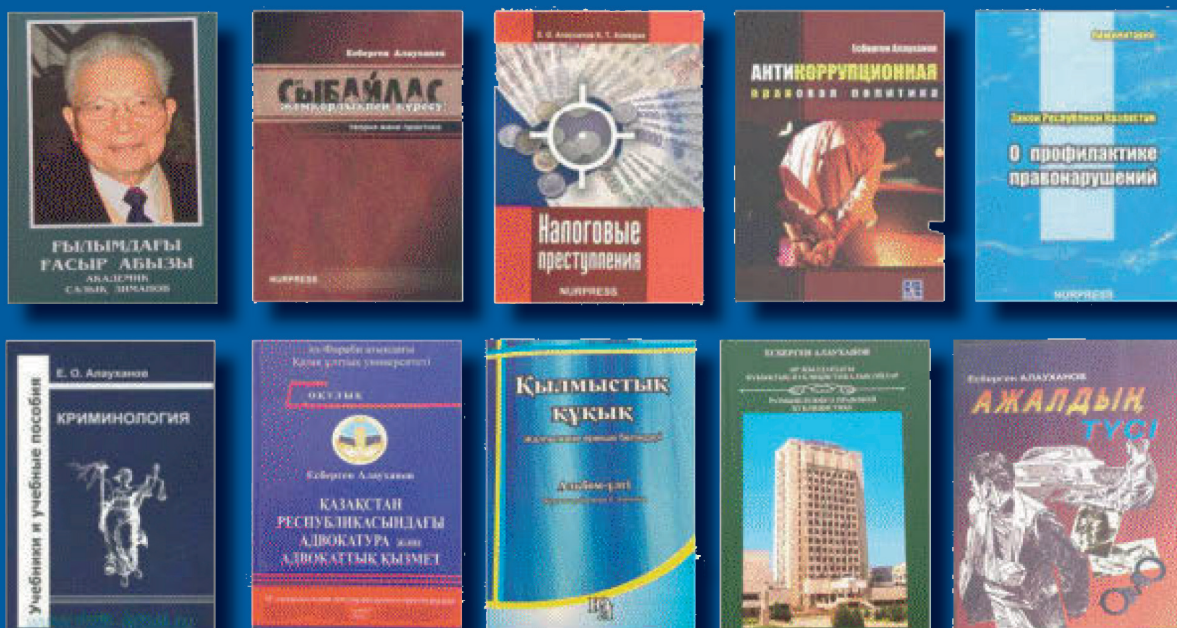
Басуға 29.12.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 29,5 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №260

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания- учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИНМЮРФ; Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г, в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович – завкафедрой Судебной власти и у г, процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, пт редактор международного журнала «Наука и жизнь Казахстана». Профессор О. Стар ков отмстил, что новый учебник «Криминология» отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком, И том числе в книге «Криминология», подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые гавы – «Бытовая преступность», «Медицинская преступность» и «Криминотеология», чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет, Своими грудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

Журналға «Қазпочта» бөлімшелер арқылы жазылу индексі 74191

